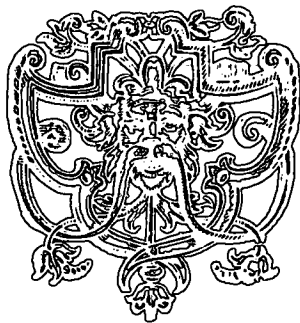

Művelődési törekvések a korai újkorban

MŰVELŐDÉSI TÖREKVÉSEK A KORAI ÚJKORBAN

ADATTÁR XVI–XVIII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ

35.

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER GEISTESSTRÖMUNGEN
DES XVI–XVIII. JAHRHUNDERTS IN UNGARN
Bd. 35.

Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit
FESTSCHRIFT FÜR BÁLINT KESERŐ

Művelődési törekvések a korai újkorban

TANULMÁNYOK KESERŰ BÁLINT TISZTELETÉRE

Szeged
1997

A sorozat alapító szerkesztője

KESERŰ BÁLINT

A kötetet szerkesztette

BALÁZS MIHÁLY

FONT ZSUZSA

KESERŰ GIZELLA

Ötvös Péter

A névmutatót összeállította

Sz. SCHAFFER ANDREA

Technikai munkatárs

MACHAN ESZTER

Kiadta a József Attila Tudományegyetem
Régi magyar irodalom tanszéke

Megjelent
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája
Felsőoktatási Tankönyv- és Könyvtártámogatási
programja keretében
egyetemi segédkönyvként.

ISSN 0230-8495

ISBN 963 482 179 0

DEDICATIO

Budapesten és Leidenben, Kolozsvárott és Strasbourgban, Szegeden és Varsóban élők, a legtágabban értelmezett művelődéstörténet szakemberei nyújtják át köszöntés gyanánt a hetven éves Keserű Bálintnak ezt a kötetet. Bizonyára érzékeli majd, hogy a sok esetben adatközlésre is vállalkozó, de mindenképpen új összefüggésekre rávilágító tanulmányok szándékoltan kedvelt témáiról szólnak: a régi magyar művelődés és irodalom történetének sok elsőrangúan fontos kérdése mellett a peregrinatio academica, a korai újkorai vallási mozgalmak és törekvések, a korszak könyv- és olvasmánytörténete éppúgy szerepelnek a kötet tárgykörei között, mint a filozófiatörténeti tanulságokat hozó eszmetörténet, vagy a művészettörténet. Az ünnepelt tudományos eszményeihez talán abban is illeszkednek ezek a tanulmányok, hogy a Kárpát-medence művelődési törekvéseit széles összefüggésben, a nagy európai intézmények és áramlatok történetébe ágyazva tárgyalják, s hogy a tágasabb nézőpontot a külföldi szerzők részvétele szinte intézményesen biztosítja.

Bizonyosan Keserű Bálint ízlése szerint történt, hogy a kötetben nagy számban szerepelnek tanítványai, köztük egészen fiatal pályakezdő tudósok is, olyan doktoranduszok, akik a formálisan nyugdíjas, de valójában változatlan intenzitással dolgozó *professor emeritus* szemináriumain és legendásan kötetlen konzultációin alakították ki tudományos témájukat. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy területi korlátok miatt nem kérhettük fel mindazokat tanulmány írására, akik bizonyosan szívesen köszöntötték volna őt ily módon is. Így a tapasztaltabb tudósok közül csupán azoktól közlünk írásokat, akik az utóbbi években a legintenzívebb szakmai kapcsolatban voltak a közismerten lendületes tudományszervező, újabb és újabb programok kialakításában kifogyhatatlan invencióval serénykedő ünnepeltünkkel. Fájdalmasan kényszerű lemondás volt ez sok kitűnő szakember részvételéről. Ebben azért vagyunk biztosak, mert a felkértek mindegyike a legnagyobb örömmel vállalkozott a dolgozat elkészítésére, s a baráti tisztelet és emberi melegség sok emlékezetes példájával gazdagodtak a kötet összeállítói. Ezek közül csupán annak a Holl Bélának az esetét idézzük fel, aki megható levelekben kérte az első határidő néhány napos meghosszabbítását, ő maga azonban már nem kapott határidő-módosítást, s itt szereplő tanulmánya leadása után néhány nappal távozott el közülünk.

Egy majdani tudománytörténész számára bizonyára beszédes lesz, hogy külföldi, erdélyi és magyarországi tudósok gondolatgazdag és tematikailag is sokszínű tanulmányai olvashatók itt együtt, s ez már önmagában is minősíti majd számára Keserű Bálint tudományos munkásságát. Amikor őt köszöntve erről mégis megemlékezünk, akkor az illendőség mellett azért is tesszük, hogy ez a szerény és törékeny ember egyszer írásban is láthassa, amit informális ba-

ráti beszélgetéseken gyakran hallhatott: tudománytörténeti értékű és a legnagyobb elismerésre méltó az a rendhagyó vonásai következtében is imponáló teljesítmény, amelyet a szegedi József Attila Tudományegyetemen eltöltött immáron több mint negyvenöt esztendő alatt felmutatott. Rendhagyó vonásokról beszéltünk, s ez azt is jelenti, hogy a hivatalosság által elismert mutatókkal nem írható le fontossága, hiszen az 1952 óta a József Attila Tudományegyetemen dolgozó, s 1974–86 között a I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék munkáját irányító Keserű Bálint ritkán töltött be formálisan is kulcsfontosságú tudományos pozíciókat. A 80-as években tagja volt ugyan a Tudományos Minősítő Bizottság Irodalomtudományi Szakbizottságának, majd az Irodalomtudományi Bizottságnak, de egyéb megbízásokkal nem nagyon tisztelték meg. Informálisan vált tehát a 60-as évek elején fellendülő „rég magyaros” kutatások egyik kulcsemberévé, akinek az elképzeléseket finomító s a fiatal nemzedékek bevonására ösztönző tanácsait és észrevételeit mindig kikérte és nagy becsben tartotta a munkálatok hazai irányítója, Klaniczay Tibor is. Vele és az egyre nehezebb helyzetbe kerülő erdélyi szakemberekkel, Jakó Zsigmonddal és kollégáival egyeztetve kezdett hozzá az 1950-es évek derekán annak a nem kis mértékben erdélyi gyökerekből táplálkozó tudományos műhelynek a kialakításához, amely a korai újkor művelődés- és irodalomtörténetének tanulmányozásában az új meglátások kimunkálását a legszervezesebben kapcsolta össze ismeretlen, vagy elfeledett, nehezen hozzáférhető, s többnyire kéziratos forrásanyag felkutatásával és publikálásával. Ezek, s az árnyalatok iránt kifinomult fogékonyság jellemzik Keserűnek főleg a heterodoxia és a későhumanizmus közép-kelet-európai fejleményeit taglaló, a magyaron kívül német és lengyel nyelven megjelent, s a nemzetközi tudományban is nagy elismeréssel fogadott dolgozatait. A formátumhoz viszonyítva ezek száma nem túlságosan nagy (bár, mint azt már említettük, az utóbbi években örvendetesen megszorodtak a külföldi konferencia-kötetekben megjelent publikációi), ami azzal magyarázható, hogy a szerény és érzékeny tudós az 50-es évek végétől teljesen alárendelte személyes produkcióját a műhelyteremtés alázas munkájának. Ennek jegyében hozta létre az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című, immár harmincnégy kötetet számláló sorozatát. Ennek első darabjaiban Keserű nem csupán sorba rendezte Herepei Jánosnak, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatójának, Apáczai Csere János ihletett kutatójának művelődéstörténeti cikkeit, a további kutatásoknak irányt szabó kommentárjaival is eseményné tette ezek megjelenését. Az erdélyi és a hazai tudományosság a mai napig korszakos jelentőségűnek tartja a Herepei-életmű megmentését, ami később kiegészült *A házsongárdi temető régi sírkövei* című monográfia sajtó alá rendezésével is.

Talán a feledhetetlen öreg barátal való meghitt munkakapcsolat is szerepet játszott abban, hogy Keserű Bálint egyre inkább ráébredt az újabb tudós nemzedékek kiművelésének fontosságára, s a 60-as évek derekától egyre szenvedélyesebben merült el a tudományos érdeklődést felcsillantó fiatalok felnevelésének áldozatos munkájában. Előbb a XVI–XVII. századi Magyarország olvasmánykultúrájának tanulmányozására hozott létre főleg fiatalokból álló

tudományos közösséget, majd ezzel párhuzamosan és érintkezően egyre inkább kibontakoztatta „fiataljai” kezén talán legkedvesebb témájának, a koraujkori peregrináció, s ezen belül is főleg a nyugati egyetemek látogatásának céljából szerveződött peregrinatio academica kutatását. A művelődéstörténeti szemlélettől átitatott iskolatörténeti kutatások jegyében is új sorozatokat hívott életre: ilyen a *Fontes Rerum Scholasticarum*, melynek immár hat kötete látott napvilágot, de nem kevésbé fontos a külföldi iskolajárás kisebb dokumentumait megjelenéshez segítő *Peregrinatio Hungarorum* eddigi kilenc kötete sem. Az új törekvések iránti kinyílni tudás szép példajaként említhetjük meg azt is, hogy az önmagát előszeretettel irodalomhoz nem értő művelődéstörténésznek „lefokozó” Keserű Bálintnak ajánlva jelent meg a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* két kötete. A nagyjelentőségű vállalkozás résztvevői ily módon akarták megörökíteni, hogy a szegedi tanszék vezetője átlátta munkájuk fontosságát, helyet adott a munkaközösségnek, s nem csupán a szervezési munkálatokban vett részt, hanem lényeges szakmai tanácsokkal is el tudta látni a „kifinomult” irodalmár-munkaközösséget.

E jelentékeny kollektív vállalkozások azért jöhettek létre Szegeden, mert a köszöntött a szakmai igényességet és az emberi melegséget egészen páratlan, utánozhatatlan stílusban elegyítő, besorolhatatlan tanáregyenység. A régi akadémista formákat, a kicsiny csoportokban való munkálkodást kedvelő tanár, akinek eredendő visszafogottsága éppen ezekben a műhelyekben tud feloldódni. Így vált lehetségessé, hogy az *Adattár*-, vagy *Fontes*-kötetek közül több a nehéz kéziratos szövegek elolvasásába, s a tudományos munka több más fogásába beletanult diák-munkaközösség közreműködésével jelenjen meg, de szeretett, kedvelt s ugyanakkor a legnagyobb tisztelettel emlegetett tanár ura ő a régi magyar irodalom és művelődés egész magyarországi és erdélyi munkaközösségének, akinek kivételes lényeglátó és árnyaló képessége az utóbbi időben több nemzetközi konferencia résztvevőiből is elismerést váltott ki.

E nemzetközi közösség nevében köszöntjük őt a jeles születésnapon. Erőt, egészséget, további tevékeny éveket kívánunk neki s kérjük, ne hagyja korlátozni újjító kedvét és szervezői lendületét a meg-megfáradó húsz és ötven közöttiek kényelmességétől.

Balázs Mihály – Jankovics József

TARTALOM

DEDICATIO	V
RÖVIDÍTÉSEK	XIII
BALÁZS MIHÁLY (Szeged) Ecsedi Báthory István és a jezsuiták	I
BENKŐ SAMU (Kolozsvár) Az eckermanni szerepvállalás szerény erdélyi képviselője: Szentgyörgyi Imre	11
MARTIN BIRCHER (Genf) Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach	25
DIETRICH BLAUFUß (Erlangen) Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg	37
CSEPREGI ZOLTÁN (Budapest) Az Igaz keresztyénség hamis impresszuma. Adalékok a dunántúli Arndt-recepcióhoz	51
DOMÁNYHÁZI EDIT (Szeged) Erasmus Kolozsvárt	65
FONT ZSUZSA (Szeged) Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői	77
FÖLDESI FERENC (Budapest) Kheberitsch János Kristóf Directoriuma	93
CARLOS GILLY (Bázel) „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. Politikai, vallásos és chiliarista publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben	103
ALEKSANDRA GOLIK-PRUS – ZDZISŁAW PIETRZYK (Krakkó) Kis-lengyelországi diteisták Václav Parmenida Horaždovický albumában	111
G. HENK VAN DE GRAAF (Amszterdam) ‘Cum Deo’. Magyar peregrinusok bejegyzései frankeri album amicorumokban	117
AART DE GROOT (Utrecht) Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741)	135
HECKENAST GUSZTÁV (Budapest) II. Rákóczi Ferenc elitképző Nemesi Társasága	153
HOFFMANN GIZELLA (Szeged) Christoph Besold: De verae philosophiae fundamento discursus	171

HOLL BÉLA (Budapest)	
Az ars metrica és a középkori kontrafaktúra	183
HORVÁTH IVÁN (Budapest)	
Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény)	191
H. HUBERT GABRIELLA (Budapest)	
Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához	205
JAKÓ ZSIGMOND (Kolozsvár)	
Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről	219
KATONA TÜNDE (Szeged)	
A lőcsei Testamentbuch alapiratai (1549–1551)	231
KESERŰ GIZELLA (Szeged)	
Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély	243
B. KIS ATTILA (Szeged)	
Historia elegantissima. A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában	253
KISBALI LÁSZLÓ (Budapest)	
A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával	263
KISS ANDRÁS (Kolozsvár)	
Ante Claram Bóci. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper)	281
KOVÁCS ANDRÁS (Kolozsvár)	
Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár	299
KRUPPA TAMÁS (Szeged)	
Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda	307
LATZKOVITS MIKLÓS (Szeged)	
Colloquium. (Szövegközlés és értelmezési kísérlet)	327
LUKÁCS LÁSZLÓ SJ – MOLNÁR ANTAL (Róma–Budapest)	
A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619)	355
MONOK ISTVÁN (Szeged)	
Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján	401
NICOLETTE MOUT (Leiden)	
Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts	415
GRAEME MURDOCK (Birmingham)	
The Experience of Péter Körmendi. Foreign Calvinist Students' Contact with Presbyterians and Puritans in England	433
NÉMETH S. KATALIN (Budapest)	
Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában	453
ÖTVÖS PÉTER (Szeged)	
Inter nos dicendi. Bizalmas levelek az iskolákból	463
PÉTER KATALIN (Budapest)	
Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében	479

FERENC POSTMA (Amszterdam)	
„Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadámiájuk benne”	487
RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES (Budapest):	
Miért Melanchthon?	497
Sz. SCHAFFER ANDREA (Szeged)	
Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében	507
ANDRÉ SÉGUENNY (Strasbourg)	
Das Problem des Glaubens in den verschiedenen geistigen Strömungen des 16. Jahrhunderts	521
SIPOS GÁBOR (Kolozsvár)	
Szőnyi Nagy István apológiája	533
SZAKÁLY FERENC (Budapest)	
A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez	545
LECH SZCZUCKI (Varsó)	
Magna indole puer	555
SZILASI LÁSZLÓ (Szeged)	
„szabott módunk” (Szövegostályok Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek című művében)	561
SZŐNYI GYÖRGY ENDRE (Szeged)	
A matematika vagy a költészet tanít az angyalok nyelvére? John Dee és a lingua universalis	575
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (Budapest)	
„...ha magyar szóból a tót kimaradna” Rohonyi György Dugonics- és magyarelleses gúnyversének művelődéstörténeti háttere	591
WACLAW URBAN (Krakkó)	
Drei altpolnische Schüler Wittenbergs: Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasieński (Katholik) und Lukas Delfin (Antitrinitarier)	609
VADAI ISTVÁN (Szeged)	
A függőleges beszéd. Tinódi akrosztichonjairól	617
VISKOLCZ NOÉMI (Szeged)	
Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból	639
VIZKELETY ANDRÁS (Budapest)	
Adalék a Halotti Beszéd műfaj történetéhez	655
NÉVMUTATÓ	661
INHALT	693

RÖVIDÍTÉSEK

- Adattár I–34 – Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez,
Szeged, 1964–1996
- CR – Corpus Reformatorum
- DNB – Dictionary of National Biography
- HAB – Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel
- It – Irodalomtörténet
- ItK – Irodalomtörténeti Közlemények
- MBW – Melanchthons Briefwechsel, Stuttgart–Bad Canstatt, 1977–
- MHHS – Monumenta Historiae Hungarica. Scriptores
- MKSz – Magyar Könyvszemle
- MTAK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
- MOL – Magyar Országos Levéltár
- OSzK – Országos Széchényi Könyvtár
- RMK – Szabó Károly – Hellebrand Árpád, Régi Magyar Könyvtár, I–III, Bp.,
1879–1898.
- RMNy – Régi Magyarországi Nyomtatványok, I–II, Bp., 1971–1983.
- TRE –Theologische Realenzyklopädie, I–25, Berlin–New York, 1976–
- TT – Történelmi Tár
- VD – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI.
Jahrhunderts, Stuttgart, 1983–
- WA.TR – Martin Luther, Werke. Kritische Gesamtausgabe [Weimarer Ausgabe],
Tischreden, Weimar, 1912.

ECSEDI BÁTHORY ISTVÁN ÉS A JEZSUITÁK

Ecsedi Báthory István meditációiban egy helyütt a következőket olvashatjuk:

*„Mikoron uram ezt irogatnam alazatoson keseruessen, es uigadozuannys az te io uoltodonn
+ 17 octobris 1604 +*

*Hozak Ismeg Estue, hogy az Caifas fő papott minden Jesuitaiuall özze locumtenenset pete
martont de hetess az löchei uaras ki igazította: ki az baluant akarta fell magasztaltatni
uellek erőuelis, kinek ablakann köuekelis haigaltak be az kösseg.*

*El almelkodom chiaik en Iehova Iesus Christusom ammitt uelönk erdemetlen büünös Aniazent-
eghazadall chelekezel:*

*Kik pokolra uolnank inkab meltoik hogi sem irgalmassagodra, ha az te örökeualo iouoltodboll
nem chelekednel.”¹*

Nagyon frissen, néhány nap elteltével reagál itt az anyaszentegyház érdemtelen szolgálja Hetesi Pethe Márton és a jezsuiták hamarosan hírhedtté váló lőcsei akciójára,² másfelől viszont ez az egyetlen hely, ahol a „nagyúr” szövege szó szerint is említést tesz a jezsuitákról, jóllehet a műfajilag is többretegű, több művet is felölelő prózai hagyaték egyik alapszólama a más felekezetek elleni polémia. A sokat méltatott önvallomásos elemekkel szinte elválaszthatatlanul összefonódott, szenvedélyesen vitatkozó bekezdések célpontjai között a „barom módon gondolkodó” eretnekek (unitáriusok), továbbá a „hitetlen zsidók” mellett természetesen ott találjuk a „vak pápista atyafiak”-at is, de a „hitetlen és büdös pápa” jezsuitáiról másutt nem tesz említést. Nem hoztak felszínre erre vonatkozó adatokat az eddigiekben az egyháztörténeti kutatások sem, jóllehet valószínűsíthető lehetett, hogy a református egyház erdélyi és kelet-magyarországi megszilárdulását kiterjedt mecenaturával, prédikátorok, egyházak, nyomdák, iskolák gondozásával támogató, s a katolikusok elleni polémikus iratokat is napvilágra segítő nagyúr összetűzésbe keveredhetett a Jézus Társaság nem kisebb zelussal fellépő tagjaival.³ Az alábbiakban néhány is-

¹ Ecsedi Báthory István meditációi, sajtó alá rendezte Erdei Klára, Keveházi Katalin, Budapest–Szeged, 1984, 69–70. (*Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 8)

² Erről lásd a legújabb összeállítást: *Jezsuita Okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, Szeged, 1995, 332–335, 339, 377–381, 454, 456, 457. (*Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 34)

³ Politikai és művelődéspolitikai szerepéről lásd: RMKT XVII/1, Bp. 1959, 574–580. – Klaniczay Tibor.; Nagy Barna, *Tervezet Ecsedi Báthory műveinek kiadására*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XII. (1972), 9–119.; Keserű Bálint utószava a meditációk említett kiadásában (301–305.); Makkai László, *A Bocskai felkelés*, in *Magyarország története 1586–1686*, 3,

meretlen, vagy figyelmen kívül hagyott irat segítségével az idézett sorok előtt lezajlott találkozások némelyikét mutatjuk be.

Az első 1583 tavaszán zajlott le, s dokumentuma Lukács László fundamentális jelentőségű, de lehangolóan kevésbé hasznosított forráskiadványában (*Monumenta Antiquae Hungariae*) jelent meg. Elkerülte azonban az Ecsedi Báthory-kutatók figyelmét, amiben ebben az esetben talán az is szerepet játszhatott, hogy a kiadvány legendás mutatója ez alkalommal félrevezető, mert – az egyébként persze rendkívül izgalmas és monografikus feldolgozásért kiáltó – ifjú Báthory István (azaz az 1601-ben Ecsedre került árvák, Báthory Gábor, későbbi erdélyi fejedelem és Báthory Anna atyja) neve alatt hivatkozik rá. Maga a dokumentum egy Antonio Possevino által 1583. május 5-én Pozsonyból írott levél, amelynek címzettje Ecsedi Báthory Miklós Szabolcs és Szatmár vármegyei főispán és országbíró volt. Az 1570-es évek elején Melius, Károlyi Péter és Szegedi Lőrinc által még a Partium-beli reformátusok egyik legfőbb pártfogójaként ünnepelt⁴ Báthory Miklósnak írott soraiban Possevino először pár héttel korábban lezajlott találkozásukról emlékezik meg. Erre a jeles jezsuita híres, s a *Transilvania* című művét is ihlető útja⁵ során került sor 1583 februárjában egy Ecsed várától két mérföldnyire fekvő faluban, ahol a főispán vadászaton tartózkodott.⁶ Az ekkor már katolikus Báthory Miklós a császárnak szóló üzenetet bízott a 'vele a hit dolgairól is eszmét cserélő' sokoldalú jezsuitára, a levél azonban inkább azzal a Báthory István lengyel királyt is megörvendeztető „üzenettel” foglalkozik, hogy Ecsed ura katolikus ősei hitének feltámasztásán fáradozik. Possevino természetesen arra biztatja levele címzettjét, hogy e fáradozásban elmélyülve és jó példával elől járva nyerje vissza Magyarország számára azt az isteni kegyelmet, amelyet a kálvinizmus és egyéb istentelenségek térhódítása miatt veszített el. (Sajnos további, nem jezsuita forrásokból nincs adatunk arról, hogy az 1585-ben elhunyt Báthory Miklós mit tett ennek érdekében, de föltétlen említésre méltónak tartjuk Paulus Campanus kolozsvári házfőnök 1584 februárjában írott beszámolóit. Ezekben többek között arról ír, hogy váradi útja során fel fogja keresni Ecsed urát is.⁷ A jelek tehát arra valának, hogy a 80-as évek elején Ecseden az újra gyökeret verni akaró katolicizmus egyik központja kezdett kialakulni.

Nem kevésbé érdekes azonban Possevino levelének folytatása, amelyben arról olvashatunk, hogy miképpen próbálta megtéríteni az akkor még ifjúnak számító Ecsedi Báthory Istvánt. A kísérletre Pozsonyban került sor, ahol

Bp., 1985, 720, 733, 1794.; Péter Katalin, *A korlátlan fejedelmi hatalom alatt élő társadalom*, in *Erdély története*, II. (1606-tól 1830-ig), Bp., 1983, 773.

⁴ Lásd az alábbi művek hozzá írott ajánlásait: RMNY 277, 302, 359.

⁵ Erről Fraknoi Vilmos (*Egy jezsuita diplomata hazánkban*, in *Katolikus Szemle*, 1902, 585–607, 685–707, 796–811.) külön tanulmányt írt, ám a Lukács László által később közölt iratoknak csak a töredékét ismerte.

⁶ *Monumenta Antiquae Hungariae*, II. (1580–1586), ed. Ladislaus Lukács, Romae, 1976, 407. A továbbiakban: *Monumenta*.

⁷ *Monumenta*, II. 645. 662.

Báthory Miklós unokaöccse nyilvánvalóan az országgyűlésen vett részt, s ahová a jezsuitát a lengyel király és a császár között Nagybánya és Szatmár ügyében zajló hosszadalmas közvetítés vitte. E tárgyalások nem vezettek eredményre, de ez esetben kudarcot vallott Possevino térítő igyekezete is. Itt azonban célszerű átadnunk a szót forrásunknak:

„Magnificum dominum Stephanum eius fratris filium cum hic nomine quoque Serenissimi Poloniae Regis salutassem, rogassem autem ne cum Deo istam insignem familiam, catholicos praecipue, ad altissimos dignitatis gradus evexisset atque ad Christi Domini hostes debellandos non semel adhibuisset, ipse pene solus vellet haereseos labe aspersam relinquere, is non aequo animo haec accepit, quin vero cum se calvinistam esse aperte professus esset, Pontificemque Maximum et reliquos proinde christianos principes atque item omnium seculorum optimos reges, populos et martyres haereticos vocaret, nesciens scilicet quid diceret, utpote in faece illa calviniana imbutus respuit quoque libellum quem nomine Serenissimi regis ei tradebam, quamvis postea procurasset per alium optimum nobilem ungarum habere.”⁸

Roppant érdekes a leírtakban, hogy a téríteni akaró jezsuita a lengyel király üdvözlétének átadásával kezdett bele munkájába, ami persze teljesen logikus eljárás egy Báthory-sarj lelkét megmenteni akaró akcióban, de különösen találó volt Ecsedi Báthory István esetében. Emlékeztetünk arra, hogy egy nem régen előkerült, Báthory Andrásához írott levelében⁹ az „io hirö neuu felseges lengiel magiar istuan kirali“-t állítja példaképül a fejedelemmé megválasztott bíboros elé, de különösen arra a csaknem kultikus tiszteletre valló mozzanatra hívnám fel a figyelmet, hogy végrendeletében – teljes levelezését pusztulásnak ítélve – egyedül a királyi rokon hozzá küldött leveleinek kegyelmezett meg: ezeket Báthory Gáborra hagyta.¹⁰ A későbbi nyilatkozata szerint a meditációkat ekkor már író ifjút azonban nem hatotta meg a lengyel király katolikus voltára való hivatkozás sem, hiszen az idézet szerint öntudatosan kinyilvánította kálvinizmusát, s nem habozott eretneknek nevezni a katolikus uralkodókat és mártírokat. Sőt odáig ment el, hogy nem volt hajlandó átvenni azt a könyvet sem, amelyet a lengyel király nevében Possevino át akart neki nyújtani, ámbár – nyilvánvalóan később – egy magyar nemestől beszerezte azt. A levél befejező részéből, illetőleg Possevino további irataiból és Lukács László hozzájuk fűzött jegyzeteiből azt is megtudhatjuk, hogy a könyv a *Davidis Chytraei ludimagistri rostockiensis imposturae, quas in oratione quadam inseruit, quam de statu ecclesiarum, hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Boemia, inscriptum edidit, et per Sueciam ac Daniam disseminari curavit* című, Ingolstadtban 1582-ben névtelenül megjelent Possevino-munka volt, amelynek függelékében tette közzé azt a levelét, amelyet 1579-ben írt: *Epistola ad Serenissimum Stephanum, Poloniae regem, in qua de vero statu ecclesi-*

⁸ Monumenta, II. 483–484.

⁹ Közölve: Balázs Mihály, Ecsedi Báthory István levele Báthory Andrásához, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, 1990, 253–256. (Adattár, 10)

¹⁰ Lásd erről: RMKT XVII/1, 577.

arum per universum orbem christianum verissime agitur. Több forrásból is az derül ki egyébként, hogy az egész kelet-európai térség katolizálására terveket szövő jezsuita a kálvinisták megcáfolására különösen ezt az utóbbi iratát tartotta igen alkalmasnak. Az itt részletesen nem tárgyalható adatok közül az a legérdekesebb, hogy a most idézett levélnél egy pár nappal korábban keltezetten Possevino Dobó Jakabnak, a jezsuiták egykori tanítványának a kálvinisták elleni polémia igen hatásos eszközeként ajánlja ezt a munkáját.¹¹ Jól kivehető mind ebből, hogy Possevino rendkívül kiterjedt térítő és megszilárdító tevékenységet folytatott, s ez felölelte az általa hasznosnak tartott kiadványok minél szélesebb körben való szétterítését is. Folyamatosan visszatér ez a téma leveleiben és beszámolóiban, s ebbe a keretbe illeszthető be a Báthory Miklósnak írt levél befejező része is. Neki is az említett *Epistolát* ajánlja figyelmébe, de az sem kevésbé érdekes, hogy további – Ecseden keresztül Erdélybe küldendő – könyvcsomagot is kilátásba helyez. Ismét egy adat tehát arról, hogy Ecsed a lehetőségeit kereső katolikus szerveződés olyan helyszíne volt, amely közvetíteni is képes volt a királyi Magyarország és Erdély között.

Mindez valószínűleg Báthory Miklós haláláig, illetve Ecsedi Báthory István Varannóról Ecsedre költözéséig tartott, hiszen láthattuk, hogy az országbírószágban is utód ifjú milyen határozottan utasította el a katolikus megkísértést. Nehéz lenne tehát eldöntenünk, hogy ezt a katolicizmusnak kibontakozást biztosító periódust 1587 tájától, vagyis attól az időtől kezdődően, amikor Rimay János az ecsedi udvarban élt, felváltotta-e egy sztoikus, interkonfesszionalista irányú hangoltság,¹² ami esetleg a meditációk ekkori változatának szelídebb-mérsékeltébb hangvételében is tükröződne.¹³ A mostani dolgozatban tárgyalt második (a függelékben közölt), igaz jóval később, 1598-ban keletkezett dokumentum mindenestre inkább a meditáló főúr álláspontjának megingathatatlan állandóságára vall. Az Eger eleste (1596) után Kassára költözött egri káptalan által kiállított tanúságlevelével eddig elkerülte a kutatók figyelmét.¹⁴ Az alábbiakban úgy teszünk kísérletet bemutatására, hogy felvázoljuk azokat az eseményeket, amelyek megszületését kiváltották, de – az egyéb szempontból hasznosítható információkat mellőzve – kizárólag a nagyúr és a jezsuiták újabb találkozására figyelünk. A történet felfejthetőnek látszik, hiszen Lukács László egy sor olyan iratot közölt, amelyek fontos háttérinformációkat szolgáltatnak.¹⁵

¹¹ *Monumenta*, II. 475–477.

¹² Ismeretes, hogy Klaniczay Tibor (*A magyar későreneszansz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*, in K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 312, 324.) a századforduló táján megengedné ezt, míg Keserű Bálint (*A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, VI. 1966.) meggyőzőbbnek látszó érveléssel kétségbe vonja ecsedi jelenlétét.

¹³ Egy ilyen alaprétég kronológiailag is köthető kimutatására Erdei Klára (*Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában*, in *IK*, 1982, 620–626.) vállalkozott.

¹⁴ Jelzete: MOL E 150 Acta Ecclesiastica, 24. t. 10°.

¹⁵ Lásd a *Monumenta*, IV. 342, 348, 357, 364, 378, 426. sz. iratait.

Ezekből az iratokból tehát az derül ki, hogy a jezsuitáknál folytatott bécsi tanulmányai során katolizált Daróczy Ferenc¹⁶ 1598 tavaszán elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Tisza felső folyása mentén elterülő birtokait az újrászerveződni akaró katolicizmus bástyáivá tegye. Első lépésként a znióváraljai jezsuitákhoz fordult segítségért, s sikerült is elérnie, hogy Marcus Pitačić¹⁷ atyát kiküldjék birtokaira. Maga Daróczy utazott el a helyszínre a misszióra elszánt jezsuitáért, s 1598. március 28-án indultak el Znióváraljáról. Pitačić májusban írott beszámolója szerint Daróczy leánytestvérének birtokán, Anarcson térítettek először, majd Vázsec következett, ahol egy kisebb hitvita is kialakult a helyi református pap és a jezsuita között. Április 7-én érkeztek meg Darócra, az elszánt katolikus nemes birtokainak központjába, ahol mindjárt hívták is a kálvinista lelkészt, akivel reggelinél az úrvacsoratanról vitakoztak. A vitakozást azonban hamarosan felváltották a tettek, hiszen már a következő vasárnapon nem engedték be a református papot a templomba, ezt még egyszer megismételték, míg végül – az elköltözésre tizenöt napot hagyva – Daróczy el is távoztatta őt a településről. Daróczy és Pitačić Bécsbe, illetve Rómába küldött levelei alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy a régebben érlelődő terv megvalósításába roppant megfontoltan kezdtek bele éppen a fenti időpontban. A beregi református esperesség vezetője – Zoványi adatai szerint a közelebről nem ismert Vári Alatus Bálint¹⁸ – ugyanis egy hónappal korábban valami jelentéktelen ok miatt egy református papját eltiltotta az egyházi szolgálattól. Ez sokakat elkésértett, s így kedvezőnek látszott az időpont arra, hogy az embereket egyébként erkölcsi fertőbe taszító, s a válást, valamint az asszonyok csereberéjét minden további nélkül engedélyező protestánsok helyébe lépjenek, s legalább belevágjanak a nagyléptékű tervek megvalósításába, amelyek egyébként első lépésként és átmenetileg egy missziós állomást jelentettek volna Darócon, majd kollégium következett volna Beregszászon, Sárospatakon, vagy Sátoraljaújhelyen, s persze sor került volna világi katolikus papok idehozatalára, valamint katolikus iskola létesítésére is.

Hamarosan kiderült azonban, hogy már az első lépések is heves ellenállásba ütköznek. Maga Pitačić számol be arról, hogy egy nemes ember már Darócon is a református pap védelmére próbált kelni, s a Bécsbe küldött sorokból jól kivehető a fellépés jogi alapja is: a falu nem egyedül Daróczy Ferenc birtoka volt, hanem további három nemesnek is voltak itt jobbágyai, s így joggal hivatkozhattak arra, hogy a *ius patronatus* nekik is beleszólást enged a templom használatába. Ők bizonyára abban is szerepet játszottak, hogy több vármegye május 4-én tartott közös gyűlésén is előkerültek a Darócon történetek, ahol a környék református prédikátorai közül hárman is figyelmeztették az egybegyűl-

¹⁶ Róla lásd: Nagy Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, III, Pest, 1858, 241. és RMKT XVII/I. 434, 638.

¹⁷ Életrajza további irodalommal: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I., I. (1551–1600)*, collegit et edidit Ladislaus Lukács S.I., Romae, 1978, 753.

¹⁸ Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., 1977, 70.

teket az Antikrisztus szolgáinak az igaz gyülekezeteket veszélyeztető kísérleteire. A beszámoló szerint a nemesek itt arra intették Daróczyt, hogy ne üldözze el a kálvinista lelkészt, hanem mindkettőnek tegye lehetővé az igehirdetést. (Mind ez hihetőnek és logikusnak látszik Pitačič levelében, így az alábbiakban közölt tanúságlevél azon állítását, hogy Daróczy Bereg vármegye nemesének beleegyezésével távolította volna el a református papot, erre támaszkodva is valószínűleg tarthatjuk. Szempontunkból azonban különösen fontos, hogy a protestáns nemesek és prédikátorok egy csoportja, Pitačič beszámolójából kikövetkeztethetően, már korábban elhatározta: két személyt elküld Alsó-Magyarország legnagyobb főuraihoz, Ecsedi Báthory Istvánhoz, Dobó Ferenchez és Rákóczi Zsigmondhoz, hogy tájékoztassák őket Daróc urának tetteiről.)

Legkésőbb ekkor értesültek tehát az említett főurak a pápisták felháborító mesterkedéseiről, s noha a másik kettő ellenakcióiról nincs tudomásunk,¹⁹ azt bizonyosan állíthatjuk, hogy Ecsedi Báthory István a tettek mezejére lépett. A Daróczy által kieszközölt tanúságlevél szerint először három malmát romboltatta le, majd kemény fenyegetéseket tartalmazó levelet intézett hozzá. Ebben figyelmeztette, hogy úgy fog vele bánni, mint a törökkel, vagy a tatárral, ha nem távolítja el azonnal a jezsuitát és nem helyezi vissza a református papot. Újabb levélváltás után aztán az ecsedi úr berendelte magához Daróczyt, s az említett bihari esperes, továbbá hat vagy hét református lelkész jelenlétében próbálta jobb belátásra bírni a pápistaság szálláscsinálóját. E hitvitának is beillő megbeszélés során sem sikerült azonban eltántorítania szándékaitól, s így a korábbi fenyegetéseket még keményebbekre váltó Báthory egyszerűen kidobatta a várból megátalkodott vendégét. Roppant érdekes ugyanakkor, hogy a leírás szerint e vita során a házigazda nem csupán erőszak-

¹⁹ Ferdinandus Alber ausztriai tartományfőnök 1598. augusztus 24-én Rómába küldött levelében megemlékezik arról, hogy az illetékes főispán („acerrimus calvinista”), mit tett Daróczy és Pitačič ellenében (*Monumenta*, IV. 343.) Lukács László jegyzete szerint ezek a sorok Rákóczi Zsigmondra vonatkoznak. Az ott leírtak azonban megegyeznek az általunk talált forrásban Ecsedi Báthory Istvánról elmondottakkal, s így joggal vélhetjük, hogy ebben az esetben is róla van szó. A kérdés eldöntését megnehezíti, hogy nem tudjuk, ki volt 1598-ban a beregi főispán. Lechóczy Tivadar, (*Bereg vármegyei főispánok*, in *Századok*, V (1871), 651.) adatai szerint Rákóczi 1590-ben töltötte be ezt a tisztséget, míg Nagy Iván, (*Magyarország családi címerekkkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest 1857–1868. IX. 600.) szerint 1593-ban bodrogi főispán volt. A Rákóczi Zsigmonddal foglalkozó újabb szakirodalom sem hoz adatokat a 90-es évek második felében betöltött főispáni tisztségeiről. Vö. Trócsányi Zsolt, *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)*, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1978, 57–113. és Szabó András, *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608) Kiegészítések egy életrajzhoz*, in *Történelmi Szemle*, XXIX (1986), 341–350. Ecsedi Báthory Istvánról mindenesetre tudjuk, hogy Szabolcs és Szatmár vármegye főispánja volt, s mivel a vidék megfélembhezhetetlen tekintélyű urának számított, könnyen gondolhatta róla a Bécsben élő jezsuita, hogy ő az illetékes főispán. Ezt alátámasztaná, hogy Rákóczit Pitačič sem aposztrofálja a katolicizmus elkeseredett ellenfeleként, csupán azt mondja róla, hogy „alienus a fide catholica.” (*Monumenta*, IV. 335.) Másfelől – mint látni fogjuk – az ügy császári dekrétum kiadásáig is elvezetett, s ilyen éles konfliktusba keveredve aligha nyerte el volna Rákóczi a következő esztendőben a Basta mellé rendelt magyar csapatok feletti parancsnokságot.

kal fenyegetődött, hanem azzal is, hogy elhagyja fejedelmét és országát, ha el kell viselnie, hogy birtokai szomszédságában egy jezsuita tevékenykedjen.

Az a szövegkörnyezet, amely mindezt tartalmazza, természetesen erőteljesen retorizált és Daróczy által – hiszen nyilvánvalóan az ő szavai nyomán fogalmazódott meg az irat – kiszínezett, ám a kétségbeesett fenyegetődés és az esetleges mártírium váltogatása Ecsedi Báthory érvelésében megelheteti magyarázatát a konkrét körülményekben. Dokumentumunk 1598. augusztus 10-én keletkezett, a Znióváraljáról kikért jezsuita pedig az év áprilisának elején látott munkához. A tanúságlevélben leírt események tehát 1598 áprilisa és júniusa között zajlottak le, vagyis azokban a hónapokban, amikor Erdély is Habsburg fennhatóság alá tartozott. Nem egy másik országból érkeztek tehát azok a levelek sem, amelyekkel nyilvánvalóan Mária Krisztierna és a Rudolf császár biztosaként Erdélyben tartózkodó Szuhai István egri püspök kereste meg az ecsedi nagyurat – nyilvánvalóan Daróczy kérésére. A Daróczy által referált válasz mindegyiknek (neki egyetlen fejedelem vagy püspök sem parancsol, ő főúrként bármit megtehet azzal a hitvány nemessel, aki megzavarja a református egyház nyugalma, neki van elég fegyverese ahhoz, hogy rendet tartson a környéken, s saját kezével fogja megfojtani a jezsuitát) tehát nem csupán Ecsedi Báthory sokat idézett rátarti öndefinícióival van összhangban, hanem a veszélyekkel terhes beszorítottságban született kétségbeesett dühkitörés gyanánt is értelmezhető.

A nagyúr persze nem ölte meg sem Daróczy Ferencet, sem Marcus Pitačićot.²⁰ Az előbbi sokáig a katolicizmus támogatója maradt még, s az utóbbi is szaporíthatta még egy ideig az eretnekek között megszenvedett kalandjai számát.²¹ Nagy terveik fakóbbra válásában azonban nyilvánvalóan szerepe lehetett az itt részletezett kemény ellenakciónak is, hiszen hiába eszközölte ki Daróczy a császár közbelépését missziója érdekében,²² a következő évek adatai arról tanúskodnak, hogy igencsak akadozva működött a Felső-Tisza vidékének ez a katolikus centruma.²³ Az is bizonyos azonban, hogy komoly veszteségeket kellett elszenvednie a református hit elszánt bajnokának is. Aligha tévedünk ugyanis, ha a mostani „történetet” kapcsolatba hozzuk azzal, hogy a következő esztendőben Basta feldúlta Szepesi városát és az ottani „szép ekléziát”, ami nagy szerepet játszott Ecsedi Báthory István betegségének súlyosabbra fordulásában is. Erre mindenesetre nagyobb joggal gondolhatunk, mint arra, hogy amikor büntetés gyanánt értelmezte a kedvelt városával történeteket, akkor a bűnök közé a jezsuták elleni kemény fellépést is odasorolta volna:

²⁰ Időben legközelebbi jezsuita adatunk szerint felháborodottan vette volna tudomásul, hogy egy 1599-ben elhunyt katolikus főispán temetésén katolikus pap prédikálhatott. Elkeseredett, hogy senki sem akadt, aki szóval vagy vassal belé fojtotta volna a szót. (*Monumenta*, IV. 413.)

²¹ A közeli évekről lásd a *Jezsuita Okmánytár* mutatójában kigyűjtött mozzanatokot. Külön is említésre méltónak tartjuk, hogy a felkeléshez csatlakozó Daróczy megpróbálta Bocskait is rávenni a jezsuták megtartására.

²² Erről az 1598. évi jezsuita évkönyv emlékezik meg. Vö. *Monumenta*, IV. 372.

²³ Lásd: *Monumenta*, IV. 418, 437, 440–441, 455, 459, 463, 466. és *Jezsuita Okmánytár*, 34–35.

„Röüiden zollok uram, en meg erdemlettem, es egi rezent fökepennis tudom büneimert cheleketted hog rank bochattad uerzopo hadnagatt, az sanguisuga bastaat: ki maidan Isten gianant imattatik sokaktoll mint egi herodes, non est vox hominis sed Dei etc.

Igaz uagi te uram es igazag az te itiletid, de uallions meddig es medig uram etc. etc.

Vallions nem zanze meg bennönket, es az te neuedet fökepen nem uindicalode meg?”²⁴

Az egri káptalan tanúságlevelé Daróczy Ferencnek 1598. augusztus 10-én

Nos Capitulum Ecclesiae Agriensis memoriae commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod egregius Franciscus Daroczy nostram personaliter veniens in praesentiam per modum gravissimae querelae et solennis protestationis, nobis viva sua voce significavit retulitque hunc in modum. Quod videlicet postquam non proprii commodi exquirendi vel vanae aliquae gloriae captandae causa, sed zelo honoris Divini et fraternae charitatis impulsus, Reverendum Patrem Marcum Scisciensem Societatis Jesu sacerdotem e collegio Turocensi, cum consensu suorum superiorum in sua propria bona deduxisset, ideoque concionatorem Calvinistam e suo pago cum consensu totius comitatus Beregh, in quo idem pagus, residentia scilicet ipsius protestantis adiaceret, amovisset, Spectabilis et Magnificus Dominus Comes Stephanus Bathory, Judex Curiae Sacratissimae Maiestatis Caesareae et Regiae isto facto vehementi ira percitus, primum eundem protestantem binis suis prestantissimis molendinis in proprio fundo super fluvio Tibisci extractis violenter privavit, deinde literis ad ipsum protestantem sub propriae suae manus subscriptione datis, gravi cum indignatione eidem his verbis est comminatus: Ut si videlicet statim amotum illum concionatorem in sua propria bona idem protestans non reduceret, extunc certo sibi persuaderet ut pari ratione veluti Turcam et Tartarum eundem idem Dominus Bathori persequi certo statuisset, indignum enim esset ut quum ipse protestans in vera Dei agnitione non persisteret, sed a Deo divisus et avulsus esset, plebem etiam pariter seduceret. Quibus praehabitis quum idem protestans, se suumque sacerdotem catholicos esse, neque quicquam novi in regnum induxisse, sed eam fidem quam praedecessores sui, universi denique Catholicae Ecclesiae Ordines, Sua Maiestas, Reges, Principes profiderentur, profiteri se ipsos quoque Domino Bathori rescripsisset, multisque precibus eundem orasset, ut ab hac indicta persecutione veluti indigna sese contineret, per alias literas in arcem ipsius Domini Bathori Eched per ipsummet advocatus, pariter eidem fuerat commissum, ut antesignano Calvinistarum Concionatorum in diocoesi ipsorum Beregiensi existentium significaret quo ipsi etiam ad diem praestitutum ibidem coram ipso domino Bathori compararent, coramque de praemissis verbis agerent. Quod idem protestans facere iussus die statuto una cum praecipuis concionatorum Calvinianorum sex aut septem coram ipso domino Bathori iustissimae suae causae idem protestans confisus postquam comparuisset, transactisque

²⁴ Ecsedi Báthory István meditációi, 117.

in verbis aliquot horis quum nullis minis terridamentis, praemiis, praecibus idem Dominus Bathori apud ipsum protestantem proficere in eo nihil quicquam posse animadvertisset, ut Reverendum Patrem Marcum cum maximo iam foenore semina verae fidei iacentem e suis bonis ablegaret, tandem stric-
tissimo iuramento interposito adiecit se ipsi protestanti quoad vixerit non mitiorem quam Turcae Zolnokiensi futurum inimicum, Patremque Marcum e domo ipsius protestantis propria violenter eiecturum vel ibidem interim curaturum, priusque se omnibus suis bonis exui passurum, et in alterius Principis ditionem, si in eo solum habitu quo tunc erat indutus indusio scilicet oporteat, hinc emigraturum, quam ut in ea circumiacenti provincia in ullius bonis a quoquam sacerdotem Catholicum et praesertim e Societate permittat interteneri. Cui rei perficiendae si ipsemet insufficiens foret, se ducentos fidos socios amicosque qui eadem cum eo inficiant certo adinventurum. Adiciens quoque se nullos habere liberos, et si quid hac in re dignum videlicet poena attentaret, prius ipsum moriturum, quam ut lis aliqua ratione praevia intendenda optandum ab ipso protestante sortiri posset effectum. Quapropter si praemissa idem potestans praecavere vellet, dimitteret continuo Patrem Marcum, alioquin enim satius foret, ne pulverem quidem eiusdem protestantis relinqui in superficie terrae, quam ut idololatria nostra (Catholica scilicet) per ipsum protestantem in eas partes noviter inducta stabilia iaceret fundamenta. Idem tamen protestans hic minime territus, Deo magis se obedire debere quam hominibus respondente, Patremque Marcum vel cum vitae discrimine eicere nolle asseverante, ab infestissimo Domino Bathori non dimissus, sed pene eiectus, cum ea assecuratione fuit, ut praemissarum minarum brevi certissimam executionem expectaret. Dum haec ipsa agerentur adficere literae Serenissimae Principis Transylvaniae ac Reverendissimi Domini Electi Agriensis, iam antea ab ipso protestante de hac parata persecutione damnisque idem a Domino Bathori hac ipsa religionis causa illatis, commonitorum, quibus Dominum Bathori hortabatur imprimis Sua Serenitas, ne ullam persecutionem contra Catholicos Suae Maiestatis subditos moliratur, aut ullis eosdem afficeret molestiis. Siquidem Sua Maiestas adversae etiam religionis sectatoribus pacem et tranquillitatem in suis ditionibus praestaret, quo facto et Suae Serenitati rem gratam faceret, Maiestatisque Caesareae indignationem evitaret. Quas Suae Serenitatis ac Reverendissimi Domini Electi Agriensis literas, quum per suum famulum idem protestans cum summa animi deiectione et humilitate eidem Domino Bathori praesentasset, non ut condigno honore et debita reverentia easdem acceptasset, vel a suo proposito alienatus aut emolitus fuisset, sed magis inflammatus servitoribus ipsius circumstantibus et famulo etiam ipsius protestantis presente, primum cepit submirari quod idem protestans adhuc viveret, quum ipse iam diu commisisset ut una cum sacerdote suo Reverendo scilicet Patre Marco interimeretur. Deinde congestis multis contra Catholicam fidem blasphemis et in personam etiam ipsius protestantis innumeris convitiis adiecit, quod etsi hactenus paratam eam necem

idem protestans quoquomodo evasisset, effugere tamen brevi, ante spatium vel unius mensis minime posset, siquidem hactenus quoque nisi cauteriatum pedem habuisset ipsemet personaliter eundem protestantem cum exercitu equitu et peditu suorum, ubicunque eundem reperire potuisset perquisivisset et popriis suis manibus ipsum Deo sacrificasset, Patremque Marcum ipsemet in coeno suis pedibus interuisset et suffocasset, nec in hac re cuiusquam Principis vel proprii, aut summi Pontificis aliorum item quorumlibet episcoporum literas vel commissionem revereretur, pro nihilo enim ea aestimaret, cum eidem in sua domo hac in re nemo imperitaret, innanumque idem protestans laboraret sollicitatione auxilii quorumlibet principum vel episcoporum, evadere enim certissimam persecutionem et mortem minime posset, quam primum pes illius coalesceret, neque idem protestans secus illum existimare deberet de ipso affectum esse quam Begum Zolnokiensem, nam si aliter ipsum e medio tollere non posset, propriis etiam suis dentibus eundem discerpere paratus esset, poeniteretque eum vehementer, quod nuperrime quum videlicet eundem protestantem accersiri in Eched curasset, ipsum ibidem interimi non fecisset. Quod enim aliquod incomodi idem reformidare deberet si ipsum protestantem unum vilissimum nobilem et hominem abiectissimum turbatorem scilicet reformatae purissimaeque religionis interficeret non animadverteret, quum ipse summus magnas esset, et in sua arce habitaret, nec cuiusquam hac in parte legibus vel imperio subesset, pro magno itaque donativo ducere deberet idem protestans, quod ad hoc ipsum tempus supervixisset. Cum itaque idem Dominus Bathori tanto furore contra catholicam religionem eidemque addictos, nulla comunis aequitatis et tranquillitatis ratione habita, agitetur, idem protestans cum eadem praemissa solenni protestatione subiunxit coram nobis, nemine alio autore et auctore quam ipsomet Domino Bathori accidere, si quid adversi ipsi vel Reverendo Patri a quoquam evenerit, nullamque aliam ob causam nisi religionis catholicae, et ipsius Patris Marci intertentionis, unde literas quoque hasce nostras testimoniales seu protestatorias sibi per nos authentice dari postulavit, quo videlicet apud Suam Maestatem, Principes omnes, omnes denique Catholicae ecclesiae ordines innotesceret, iustissimam eundem protestantem causam tueri, indigneque ipsum a Domino Bathori persequi, licet maximam Dei omnipotentis gratiam et misericordiam in eo certo agnosceret, quod ipsum pro nomine suo contumeliam pati dignum reputasset. Nos itaque super cunctis eiusdem protestantis praemissis relatibus veluti fidedignis, praesentes literas nostras testimoniales, sub sigillo nostro capitulari dandas duximus et concedendas requirendas idipsum offitii nostri et aequitatis ratione. Datum feria quinta proxima post festum Beati Laurentii Martyris. Anno Domini Millesimo quingentesimo nonagesimo octavo.

Benkő Samu

AZ ECKERMANNI SZEREPVÁLLALÁS SZERÉNY ERDÉLYI KÉPVISELŐIE: SZENTGYÖRGYI IMRE

I.

A szegénységből és ismeretlenségből kivergődő német fiatalember már huszonkilenc éves, amikor 1821-ben nekibátorodva eljuttatja Schiller és Körner modorában írt verseit nemzete akkor élő legnagyobb fiának, a hetvenkét esztendősköltőfejedelemnek. A középszerűségtől mindig irtózó Goethe kimért udvariassággal mond véleményt Johann Peter Eckermann hozzá érkezett küldeményéről, de a versek becsvágytól fűtött szerzőjét már az boldoggá teszi, hogy Weimarból válasz érkezett címére.¹ S mivel tanulékony természet, a levélből azt a tapintatos célzást is kiolvassa, hogy tehetsége kibontakoztatását ne a verselésben keresse. *Adalékok a költészethez, különös tekintettel Goethe-re* címmel tanulmányt ír, és kéziratát 1823-ban elküldi Goethének, nem kis merészséggel arra kérve őt, hogy saját (és Schiller) művei kiadójánál, Johann Friedrich von Cottánál szóljon néhány jó szót a megjelentetés érdekében. Amikor pedig arról értesül, hogy a „csalhatatlan vezércsillag” környezetében kedvezően nyilatkozott a kéziratáról, Hannover környéki tartózkodási helyéről Göttingán át elgyalogol Weimarba.² (A nagy gyaloglások kora ez! Emlékezzünk rá, hogy pár évvel korábban ezen a tájon gyalogolt egy német és egy magyar matematikus: Karl Friedrich Gauss és Bolyai Farkas.)

Eckermann jókor érkezett. Goethének akkoriban éppen egy ilyen fiatalemberre volt szüksége.

Ettől kezdve kilenc éven keresztül Eckermann a tisztelt nagy ember közelében él, egészen a költő haláláig, és kialakítja azt a címben jelzett szerepvállaló életformát, melyhez hasonlót művészetben és tudományban, de még a közéletben is többet ismer a művelődéstörténet. Ez lehetett mester és tanítvány, kenyéradó gazda (főember) és titkár (intimus) kapcsolata, az elnevezéstől függetlenül azonban ennek a sajátos viszonynak minden esetben meghatározó jegye az egymás iránti kölcsönös bizalom, a ragaszkodás és az erkölcsi értékrend azonossága. A különbségek általában a társadalmi (vagyoni) helyzetből, az életkorból s ez utóbbiból következően a tapasztalatok és az ismeretek körének kü-

¹ Turóczi-Trostler József, *Goethe és Eckermann*, in *Magyar irodalom – világirodalom*, II, Bp., 1961, 343.

² Johann Peter Eckermann, *Beszélgetések Goethével*, fordította Györffy Miklós, Bp., 1973, 29–30.

lönbözőségéből adódtak – ezt azonban áthidalhatta egyfelől a gondoskodás és a gyámolítás készsége, másfelől a tisztelő ragaszkodás és a hűség. A kölcsönös respektus alapja nem lehetett más, mint egymás szellemi szuverenitásának a méltánylása – enélkül ugyanis az együttlét úr és szolga viszonyává silányult volna. Azt persze mind a két fél tudta, hogy – sportnyelven szólva – nem azonos súlycsoportba tartoznak, s már csak ezért is érintkezésük állandó velejárója a köteles tisztelet és a mindennapi kapcsolatokban a formaságokhoz való szigorú ragaszkodás.

Eckermann a maga választotta szerepet azért vitte tökélyre, mert kizárólagos életcéljának tekintette Goethe zsenialitásának a szolgálatát, mégpedig azzal a ráadással, hogy írásban rögzítette mindazt az ismeretanyagot és élménnyé nemesülő benyomást, melyet a mester közelében szerzett, s melynek aztán az életmű hiteles megértéséhez, rejtett dimenziói feltárásához, egyáltalán az irodalomtörténet „Goethe-ismeretéhez” másutt fel nem lelhető, kútfőértékű információk rangjára emelkedtek. Eckermann csodálta mesterét. Ennek ilyen stiláris bizonyosságai vannak: „Excellenciád – mondtam – nagy dolgokat mond ki, és boldog vagyok, hogy hallgathatom önt.”³ Az összes műveit kiadásra készítő idős mester már kapcsolatuk elején megmondta a bizalmába fogadott fiatalembernek, hogy elsősorban éles szemére van szüksége. Vegye szemügyre fiatal korában keletkezett írásait, és mondjon róluk elfogulatlan véleményt: „Szeretném tudni, hogy érdemes-e fölvenni őket műveim majdani kiadásába. Jómagam túlságosan távol vagyok már ezektől a dolgoktól, nincs véleményem róluk. Önöknek, fiatalabbaknak azonban tudniuk kell, hogy érnek-e valamit, és mennyiben használhatók még az irodalom jelenlegi szemszögéből nézve.”⁴

Eckermannban természetesen megvolt az alkalmazkodás tudománya, enélkül különben elképzelhetetlen a vállalt szerep maradéktalan betöltése. Egy alkalommal, amikor a mester kedvenc témájáról, a színelméletről beszélt, intimusa nem éppen osztva véleményét, nagy buzgalommal kereste a szavakat, hogy úgy „mondja meg neki az igazságot, hogy közben meg ne sértse”, de mivel mégis látta „lényét elsötétülni”, gyorsan megszületett ajkán a kiengesztelő mondat: „Persze – mondtam –, korán kell annak fölkelnie, aki azt akarja, hogy igaza legyen Excellenciáddal szemben; de megeshet, hogy amit a nagykorú el-siet, azt a kiskorú megtalálja.”⁵

A reverenciának és az intellektuális önértetnek ez az egyvelege mindvégig jellemző a beszélgetéseket rögzítő Eckermann írására, mi több, olykor már a szentséget kiszolgáltató pap és az oltárhoz járuló hívő bensőséges hangulatát idéző helyzetképeket rajzol. Magyarázatul egy asztali jelenetet idézek: „Kétszer-sültet és szép szőlőt szolgált fel csemegének. Az utóbbit messzi távolból küldték, s Goethe titokzatoskodva nem árulta el, honnan. Szétosztotta köztünk, és nekem is átnyújtott az asztal fölött egy szép, érett fűrtöt. »Fogja, kedves barát-

³ I. m., 291.

⁴ I. m., 33.

⁵ I. m., 392.

tom – mondta – egyék ezekből az édességekből, és érezze jól magát.« József elfogyasztotta a Goethe kezéből való szőlőfűrtöt, és *immár testben-lélekben ott éreztem magam közvetlen közelében.*»⁶

Nem folytatom tovább a szemelgetést Eckermann Beszélgetéseiből, mert bízom benne, hogy az eddigiekkel sikerült érzékeltetnem, hogy mit értek a címben jelölt szerepvállaláson.

2.

Annak az erdélyi férfiúnak a nevével, kiben én eckermanni szerepvállalót ismerek fel, egy könyvespolc oldalán, gimnazista koromban találkoztam. A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának nagytermében, mely a Farkas utcai épületben volt, állt egy tekintélyes, majdnem mennyezetig magasodó polc; ennek oldalán a következő feliratot olvashattam: „*Szentgyörgyi Imre könyvtára.*” A reprezentatív kiállítású könyvek sarkán a világirodalom nagyjainak nevét láttam. Az iskolák államosítása után a Református Kollégiumi Könyvtár (a Katolikus Lyceum és az Unitárius Kollégium hasonló könyvgyűjteményével együtt) a Román Akadémia akkoriban szervezett kolozsvári fiókja állományába került. Az ötvenes években, amikor akadémiai kutató lettem, feladatul kaptam, hogy a könyvtár kéziratárában nagy összevisszaságban talált halomnyi kéziratnak állapítsam meg a provenienciáját, illetőleg a szerzőjét. A jobbra emlékeztető feljegyzéseket tartalmazó irományanyagról hamar kideríthettem, hogy azok Szentgyörgyi Imre hagyatékából valók és azokhoz a kötegekhez tartoznak, melyeket később MsR 2958. és 2959. jelzetekkel láttak el.⁷ Később ez utóbbihoz csatolták az általam meghatározottakat is. Így, ahol a továbbiakban nem hivatkozom jelzetre, mindig az MsR 2959. sz. kéziratkötegből idézek.

3.

Az itt bemutatásra kerülő feljegyzéseket az 1810-es évek elején (tehát több mint egy évtizeddel korábban annál, hogy Eckermann Goethe környezetébe került) Szentgyörgyi Imre, Teleki Sámuel udvari kancellár titkára vetette papírra, és az abban foglaltak éppen azt a szerepvállalást tükrözik, melyet aztán a német emlékiró annyira tökélyre vitt, hogy vele a műfaj merőben új változatát teremtette meg.

A feljegyzések bemutatása előtt néhány szóban ismertetem azok szerzőjét. Szentgyörgyi Imréről legutóbb két nyomtatásban megjelent írásban is szó esett. A genetikus Czeizel Endre, mint a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert déd-

⁶ I. m., 356. (Kiemelés tőlem: B. S.)

⁷ Ezek a kéziratkötegek főleg Szentgyörgyi latin és német nyelvű kancelláriai fogalmazványait tartalmazzák.

apjáról,⁸ az iskolatörténetet kutató Kovács Miklós pedig, mint a zilahi Református Kollégium Könyvtára állományát gyarapító jötevőről emlékezett meg.⁹ A kortárs emlékiró Újfalvi Sándor 1814-ben Bécsben ismerte meg Szentgyörgyit, akinek előléptetése után helyébe került az Udvari Kancellárián mint kezdő hivatalnok (accessista). Újfalvi cseppet sem hízelgő módon ír róla, de minden rosszmájúsága ellenére közvetít annyi hasznos információt számunkra, hogy érdemes legyen teljes terjedelmében idézni: „A főkorlátnok, gr. Teleki, egy nyolcvan évet meghaladott, ősz, nagy tudománya-, jelentékeny gazdasága-, s magos hivatalánál fogva köztiszteletben állott. Életrendszerében rendkívül szigorú, mértékletes és fősvénységig takarékos volt, szenvedélyei, vágyai régebb, ha voltak is, most a hanyatló évek terhe alatt kialudni látszottak. Több évi szolgálatom alatt számos árnyoldalait látám e főúrnak, látám benne a határtalan születési gőgöt, nagy fősvénységet, bizodalmatlanságot s engesztelhetetlen bosszús indulatot.

Nyolctángyérnyi szűk ebédjét rendszerint Szentgyörgyi titkárával és Ocsowszky könyvtárnokával költé el, akik ki nem elégtett étvágyukat rendszeren

⁸ Czeizel Endre, *Szent-Györgyi Albert genealógiája*, in *Valóság*, XXXIX (1996), 69–79. – A tanulmány szerzője helyesen állapítja meg, hogy a Nobel-díjas tudós dédapját Szentgyörgyi Imrének hívták, aki 1836-ban királyi oklevéllel erősítette meg nemességét és Nagyrápolti előnevét. További megállapításait azonban fenntartással kell fogadnunk. „Szentgyörgyi Imre 1848-ban – olvassuk Czeizelnél – báró Apor Lázár munkatársaként, fontos szerepet vállalt az anyaország és Erdély unióját előkészítő munkában. Többek között felhívták az erdélyi rendek figyelmét arra, hogy az Erdély »nagy részét lakó oláhok állapota mind polgári, mind vallási jogok tekintetében törvény által biztosíttassék«. Szállási Árpád tájékoztatása szerint Szentgyörgyi Albert hozzá írt levele bizonyítja: a Nobel-díjas tudós büszke volt apai nagyapja [!] e tetteire. A korábban Habsburg-hű család az ő forradalmi felbuzdulása miatt lendült át a politikai spektrum másik végére: Szentgyörgyi Imre az 1848-49-es parlament egyik liberális vezéralakjává vált, ezt Waldmüller róla festett és a Szépművészeti Múzeumban látható képe is igazolja. A szabadságharc leverése után természetesen állását veszítette, s örülhetett élete pusztá megmentésének is.” A személy- és családtörténeti források bármennyire is szűkszavúan tájékoztatnak Szentgyörgyi Imre felmenőiről és az ő szellemi formálódásáról, elégséges adatot szolgáltatnak ahhoz, hogy a fentebbi idézetben foglaltakat kétségbe vonjuk. A dolgozatunkban bemutatásra kerülő forrásokból éppen az ellenkezője derül ki annak, amit Czeizel állít. A felvilágosodás emlídi nevelkedett, már-már republikánus elveket valló ifjú hosszú bécsi szolgálata idején hovatovább egyre merevebb gondolkodású császárhű főhivatalnokká válik, és éppen az unió kérdésében helyezkedik szembe az erdélyi reformmozgalom híveivel.

⁹ Kovács Miklós, *A zilahi Református Kollégium könyvtára*, in *Szilágyság*, Új sorozat VI (1996), Szeptember. – Ez az írás értékes adatokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy Szentgyörgyi mint mecénás anyagilag támogatta azt az iskolát, amelyben tanulmányait elkezdte, és segítette a zilahi kollégiumi könyvtár állományának a gyarapítását. Kovács azonban tévesen tartja Szentgyörgyi Imrét Salamon József tanítványának, mert ők valójában iskolatársak voltak. Zilahról került Szentgyörgyi a Kolozsvári Református Kollégiumba, ahol 1804-ben subscribált (Török István, *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora*. A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium értesítője az 1905/6. tanévről c. kiadvány Függeléke, Kolozsvár, 1906, 84.), a fiatalabb Salamon viszont ugyancsak zilahi tanulmányok után 1806-ban Nagyenyeden lépett a tógás diákok sorába (Jakó Zsigmond–Juhász István, *Nagyenyedi diákok* 1662–1848, Bukarest, 1979, 207.)

egy szomszéd vendéglő utóebédjén csillapíták le. A korlátnok kedvelvén az olvasást, tőlük is ezt kívánta: s így titkára rendesen éjfél után három órakor oltá el gyertyáját, holott tíz órakor már mélyen aludott. Főnöke asztalánál vizet, de köztünk szívesen itta a jó bort. Fizetését könyvekre és kéziratokra költötte, nem szenvedélyből, mert nem használá azokat, de csakis majmolásból. A főnök gyalársága átszivárgott a titkárba, példájául annak, hogy a nagyok hibái többnyire káros hatásúak az alárendeltekre. S vált példa nélküli gyalárrá: mint amilyet sehol sem lehetett látni.¹⁰ Az elfogult jellemzés állításaiból egyet már most biztosan meg tudunk cáfolni, nevezetesen azt, hogy Szentgyörgyi csak főnöke majmolásából gyűjtötte a könyveket és azokat „nem használta”. De alább ismertetendő feljegyzései keletkezési idejének feltüntetéséből sem az derül ki, hogy este tíz órakor már lefeküdt volna. – Újfalvi idézett vélekedéséről, annak indítékairól a későbbiekben lesz még egy-két szavam.

Az 1784-ben Kispetriben született, a kollégiumi törvényeket 1804-ben aláíró Szentgyörgyi Imre mielőtt kilépett volna az életbe, és elfogadta volna a megtisztelő ajánlatot, hogy Teleki Sámuel titkára legyen, egy ideig még osztálytanító is volt kolozsvári iskolájában. Hogy milyen szellemben látott hozzá a rábízott gyermekek neveléséhez, milyen ismeretek birtokában próbálta ki pedagógiai készségét, mindennek igen beszédes bizonyága maradt fenn. A kollégiumi könyvtár őrzi 1809. január 17-én az iskola auditoriumában a nevelésről tartott prédikációjának, avagy ünnepi szónoklatának saját kezűleg írt szövegét. Ezt „kedves barátainak” ajánlja újévi ajándékként: „Vedd jó néven. Nem az ajándék, hanem a jó szándék érdemli tölled, hogy jó néven vedd. Vedd s használd, ha méltó.” – Az oráció három részből áll és szól a *gyermekről*, a *nevelőről* és a *nevelésről*. Az első részben az orátor hangsúlyt helyez a gyermek egyéniségének a respektálására: „Minden Gyermekek, mint egy Individuum az Anyának kebeléből különböztetődik ki. Hajlandóságokat hoz magával. Ezen Hajlandóságok között egyik felyül haladja a többit. Ez Isteni végzés.” A nevelőknek éppen az a feladatuk, hogy ezt az istenadta hajlandóságot „valódi Szeretet, Okosság által *disciplinázzák*, *pallérozák*, *civilizálják* és *moralizálják* vagy *divinizálják* és természetes fordítást tegyenek rajta”. A második részben arról világosította fel Szentgyörgyi „kedves barátait”, hogy miképpen vélekedett magáról a nevelőről: „...különösen értünk a Nevelőn egy olly hozzánk hasonló ember Barátot, a ki a miveletlen és pallérozatlan gyenge emberi természetnek a maga ki fejtődő és lassan lassan pallérozodo uttyában *mellébb* áll vigyázoul és segédül, és a Teremtés ut mutatása szerént *ugy* és *addig* vezet mig végre a gyermek minden vezető kéz nélkül az emberiség tökéletes Ideáljának meg felelhet, ha bé akarja végezni munkáját”. A feladatát jól végző nevelő „az egészséges Testben az egészséges Lelket” formálja. Minden lehetséges félreértés elkerülése végett megjegyzi, hogy az általa eszményinek tartott nevelő „egyformán távul van a’

¹⁰ Újfalvi Sándor, *Emlékiratok*, a szöveget Benkő Samu és Ugrin Aranka gondozta, Bp., 1990, 186.

Materialismustól és Spiritualismustól. Az életet az életből esmeri. Az ifiut az életnek neveli; még pedig emberi életnek – a Polgárságban.” Siet leszögezni azt az alaptételét is, hogy a természetes nevelésnek „leghűségesebb tolmácsa az anyanyelv”, ennek révén jöttek létre a nagy kultúrák. Az olaszokat Petrarca, Ariosto, Tasso nyelve tette halhatatlanná, a franciákat La Fontaine, Rousseau, Corneille, Montesquieu pallérozta, az angol Spenserrel, Shakespeare-rel, Miltonnal és Pope-pal „galantiroz”, a németek pedig Klopstockkal, Kanttal, Wielanddal és Goethével egyenesen „új világot teremtettek”. A felsorolt nevek jelzik, hogy a XIX. század első évtizedében, melyet a reakció sötét ferenci időszakaként jellemez – méltán – a történetírás, egy kolozsvári diák az európai kultúra milyen gazdag örökségének juthatott a birtokosává, és egyben arról is tájékoztatnak, hogy ennek az orációnak a forrásait a felvilágosodás kora alapműveiben, köztük Pope, Rousseau nevelési kérdéseket tárgyaló írásaiban kell keresnünk. Az anyanyelv pedagógiai jelentőségét hangsúlyozva Szentgyörgyi – a kezdő nevelő – arra vonatkozóan is tanácsot ad, hogy a magyar nyelvi oktatásra kell ráépíteni a világkultúra megismertetését. A sorrendet tartja fontosnak: „Adjunk Gyermekeink kezébe Magyar nyelven írt szükséges könyveket. Adjunk kezébe nyelvünkön a' nékik szükséges Esmereteket és Tudományokat, és mikor már az érzést otthon mozgásba hoztuk, akkor édesítsük az idegenekehez... a' tzelt el ne vétsük és az elsőséget ki ne adjuk kezünkéből.”¹¹

Ez az oráció elég pontosan rávilágít annak a szellemi poggyásznak a minőségére, mellyel a fiatal Szentgyörgyi Imre Bécsbe érkezett. Teleki Sámuel a felvilágosodás eszmekörében járatos titkárt vett maga mellé.

4.

Szentgyörgyi Imre eckermanni szerepvállalása néhány évre korlátozódott. Pontosabban szólva, csak 1811 és 1813 közötti időszakból maradtak fenn olyan feljegyzések, melyek az udvari kancellár és személyi titkára közelebbi szellemi kapcsolatára fényt vető információkat örökítettek meg. Attól fogva, hogy az erdélyi ifjú, gazdája pártfogásával Bécsben rálépett a kancelláriai hivatalnokok szokványos útjára, és a ranglétrán – az írnokéval kezdve, fel egészen az udvari tanácsosi méltóságig – minden lépcsőfokot végigjárt, úgy tűnik, hogy felhagyott a mindennapok szellemi életét (olvasmányait, eszmecseréit, meditációit) tükröztető betűvetéssel.

Teleki Sámuelnek 1822-ben bekövetkezett halálával aztán eltűnt Szentgyörgyi látókeréből a követendő példa-férfi, akihez még a szokásait is igazította. Abban a tekintetben viszont, hogy élete végéig megmaradt szenvedélyes

¹¹ A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának kéziratára a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrizetében. Ms R. 1592.

könyvgyűjtőnek, hogy szerény anyagi helyzetéhez mérten¹² mecénáskodott, támogatott közintézményeket, könyvtárát pedig még életében iskolájának adományozta, a Teleki Tékát alapító kancellár hív követőjének bizonyult.

Az említett három esztendő intellektuális eseményeit rögzítő feljegyzések arról adnak hírt, hogy Teleki Sámuel asztalánál étkezések idején milyen kérdések vetődtek fel. Esténként pedig a Bécsbe került fiatal tisztviselő olvasmányai-ból (könyvekből és újságokból, így a *Wiener Zeitung*ból és a *Magyar Kurír*ból) miket jegyzetelt ki, illetőleg a nap folyamán elhangzott beszélgetések és az olvasmányok milyen további, lejegyzésre érdemesített gondolatokat szültek a császárvárosi legényszállás magányában. A jegyzetek végén legtöbbször megtaláljuk a kancellárra utaló betűjelet (G. T.) és a leírás napját, sőt az óráját is, így könnyen megállapíthatjuk, hogy azok papírra vetéséhez a principális ebédlője vagy pedig a gyertyafényes esti csönd szolgáltatta az inspirációt. Természetesen a színhelyek és a felvetődő gondolatok gyakran kapcsolódnak egymáshoz, és az is tetten érhető, hogy Teleki egy-egy odavetett gondolata milyen további meditálásra és a könyvekben való behatóbb tájékozódásra serkentette fiatal munkatársát. A kancellár által eszményített erkölcsi normarendszert titkára így örököltette meg: „Egy Emberbe meg kívántato tulajdonság Erkölts, Vallás, Tudomány, okosság, prudentia, fáinság. G. T. 1811. 30ik decemb. 3 orakor, dél után.” S mindjárt e szavak után a Kancellár arról beszél, hogy a főhivatalnok élete sem fenéki tejfél: „A’ Császárnak bajos negativat adni, ha valami iránt parantsol.” Néhány nap múlva, már a következő év elején a vallás és a világi hatalom kérdése kerül szóba: „A’ Vallás nem erre a Világra; hanem inkább a jövő Világra valo – azért nem lehet a Politica vagy az Igazgatásnak alája vetni. – Ha pedig tsakugyan alája veti valaki akkor a Monarchiához alkalmasabb az Catholica Religio, mint a Protestans vagy Reformata G. T.” Az államforma gyakran volt a beszélgetések tárgya, és ez arra készítette Szentgyörgyit, hogy a kérdést tovább gondolja, és addig szerzett ismeretei alapján egybevesse a monarchia és a republica intézményét. Meditációjának eredményét aztán így összegezte: „A’ Monarchiába (amint más igazgatás módjába is) a’ bázis a’ Nép, ezenn emelkedik fel léptsönként minden egész a’ királyig, és minden a’ szerént betsültetik mind a’ millyen a’ léptsőjéhez van köttetve, mennél közzelebb a’ Néphez, annál kevesebb az activitása és a betsületje is, mennél közelebb a Királyhoz, annál inkább betsültetik és az activitása is nagyobb – azért esik a’ meg, hogy ha valaki nem éppen tölti is bé a’ helyét még is, leg alább kötelesség szerént (amtswegig) betsültetik – itt a gradus teszi mint egygy azz Embert (n.b. az esztelelenek előtt) nem pedig az ember a gradust.

¹² Szentgyörgyi anyagi helyzetét megvilágítja, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően hét úrbéri állományért kap kárpótlást, s az is két falu (a Hunyad megyei Nagyrápolt és a Közép-Szolnok megyei Zsákfalva) határában volt. (Josef Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863, Verzeichniss, 109. tétel.) – Csupán az összehasonlítás kedvéért jegyzem meg, hogy az örökösen anyagi gondokkal küzdő Bolyai Farkast négy, az író Bánffy Miklós nagypapját viszont 2219 jobbágytelekért kárpótolták. I. h., 307, 1643. tétel.

Másként van ez a Respublica, itt mindennek egyformán meg van a Személyessége, minden csak Személyes érdemével szerezhet magának mind nagyobb betsületet (mind embert ugyan mindent egyformán betsülnék) mind pedig hivatalt. – Egy forma betsületbe születik itt minden, azután ezt nagyobbítani vagy kissebiteni csak személyessen lehet, amott pedig bele születik az ember a szülői gradussa szerént nagyobb vagy kisebb betsületbe 's nem csak hanem hivatalba is... Mennyi Külömbőség a kettő között! – Olly együgyű talám senki sins ha gondolkozik, hogy az utolsobbat ne tartsa közelebb az emberhez."

Az eredetiben idézetekkel dúsított fenti szövegben előforduló idegen nyelvű kifejezések egyértelműen utalnak arra, hogy a meditációk dokumentációs fedezete papírra vetőjük német és latin nyelvű olvasmányjaiban keresendők.

A feljegyzéseknek gyakran visszatérő kérdései közül a következőket emelem ki: *a.* a magyar társadalom rétegződését; *b.* a tulajdonjogot és ezzel összefüggésben a feudális válság legégetőbb ügyét, a föld szabad birtoklását; *c.* az emberi történelem sajátosságait és ide vonatkozóan Telekinek azt a tervét, hogy „egy Historicum Institutumot” szervezzen; *d.* „egy jó Magyarok Históriajának” ismérveit; *e.* Erdélynek unióját Magyarországgal; *f.* a nyelvápolás ügyét, és végül *g.* egy-két, az uralkodóházzal kapcsolatos témát.

a. A magyar társadalom akkori rétegződéséről Szentgyörgyi Imre ezeket írta: „A Magyar nemzetet mind egy Három Osztájba lehet nézni, úgy mint: Birtoikosok (Possessionati) a' kik kezébe van a' Törvény hozó Hatalomnak egy része. – Városiak vagy polgárok. – Falusiak vagy Földmivesek, parasztok. – A Birtokosok más élet módját nem igen ismernek csak azt, hogy a' Földmivesek munkájokból éljenek, melly leg commodabb élet modja a' világon. – A' Földmivesek, melly leg nagyobb részét teszi az országnak nem esmér egybet csak az Urának való engedelmességet és a Földjének imigy amugy való művelését... nagyobbára arra vigyáz, hogy Földes Urának kötelességét meg tegye, magának pedig csak szükségét potolja ki.

A Polgári rend száma nem oly sok, de csak ugyan a' Szabad városokból és privilegiált helyekből megjelenik repraesentansa által a Törvényhozó Gyűlésbe. – Ez így lévén mi természetesebb annál, hogy a' birtokosok minden igyekezeteket a' Törvényhozásba oda irányozzák, minek utánna már abba az állapotba helyeztetek, hogy magokat más munkájokból könnyen élhető állapotjukba meg-tarthassák. – Mivel pedig eddig hozatott Törvények már őket ebbe a' Lélekbe vagy állapotba Sanctionaltá[k], nints egyéb hátra hogy csak azoknak megtartásáért hartzoljanak, mellyet nem is mulasztanak-el, szüntelen azokat hozván elő. A' Földmiveseket pedig minden oly környül állásoktól vagy okoktól el-tartóztathassák a' melyek őket jobb vagy Szabadabb életre szoktathatnák – félvén attól hogy így nem tennének nékiek eleget. Innen, és még hogy szüntelen hadakozniok kellett, jött az hogy az országba a' Kereskedést a' mesterséget is, mellyek az embereket Szabadabbaká teszik és jobb élethez szoktatják Törvényekkel tiltották. – És mi természetesebb annál, hogy illy principiumok mellett, az ország a lóltevő Természet bőv adománnya mellett-is Szegény... 1812. 18ik Febr. 1 orakor nappal." A magyar társadalomnak ez a rétegződése, gazdagság-

nak és szegénységnek eme párhuzamos jelenléte erős gátja a gazdasági gyarapodásnak és a műveltség terjedésének. Az ipart űző és kereskedő nemzeteket egyenesen életmódjuk kényszeríti arra, „hogymint több Tárgyakkal meg esmerkedjenek”, egyre „eszesebbek és tudósabbak legyenek”.

b. A helyzetelemzés és belőle a szükségképpen következtetés levonása egyenesen vezet a tulajdonjog kérdésének a felvetéséhez, annak a leszögezéséhez, hogy emberhez illő életfeltétel magát a létezését biztosító eszközöknek a szabad birtoklása. A következő mondatokat maga Szentgyörgyi húzza alá: „*Minden köteles magát fenn tartani: Mindennek jussa van azokhoz az eszközökhöz a' mellyek erre a tzélra tartoznak; tehát senkinek se szabad a' más kárával vagy ki rekesztésével többet magának tulajdonítani tsak mennyi fenntartására és bátorságára elégséges vagy is szükséges. – S mihelyt többet fogott magának, a' más el-veheti tölle, ha szép szerint engedni nem akarja.*” Ez az 1812. május 17-én kelt feljegyzés a tulajdon kérdését a társadalmi szerződésből, ahogy ő nevezi a „pactumból” eredezteti.

A robotoltató mezőgazdaságot Szentgyörgyi korszerűtlennek tartja, és az előbb idézett vélekedése előtt egy fél évvel már arról medítál, hogy mi lenne célravezetőbb: a feudális szolgáltatások földbérletté való alakítása vagy pedig az örökváltás. Ezzel kapcsolatban főnökével (feltehetőleg csak papíron) polemizálva írja le álláspontját. „*A Magyarok azért nem akarják a' rabotát ki eresztetni kezeiből – idézi Teleki szavait – , hogy ez által igen sok hasznot vesznek bé. Hogyha a' népet a' rabota alol fel szabadítanak, el korheledne és semmit se tsinálna: mivel most is alig mivel a' mi kevés földje van –: hogy a' jus proprietatist el nem veszthetvén, más mod nints, hanem hogy vagy redimálják magokat vagy Taxát fizessenek, azt pedig ki nem tudnák szerezni és alkalmatlanok lennének a fizetésre: mert sem Industriaik nints, se Commertium. – G. T. 1811. 12ik Nov. 2 orakor, délután.*

Én erre azt hiszem, az első igaz; de másnak és a' Közönségnek kárával hasznot tsinálni magának se az Emberiség se a' Társaság Tzéljával nem jön össze. A' másik historice nem igaz: mert minden rabota alol fel szabadult nép serényebb lett. A harmadikra meg engedem: hogy a' Jus proprietatist meg kell tartani –; de az Taxára kiadva és úgy megörökösítve: hogy valámig tsak betsülettel fizeti valaki a' Taxát addig a' hejről ki ne vettetődjék és hogy minden szerzeményének szabad Ura legyen, úgy hogy a' Taxán kívül az Ura semmit se kérhessen...” Aztán kissé indulatosan megnyomja a pennát: „Nézz ide magyar 's tsudálkzol é még, hogy más nemzetekhez képepest nagyobb részbe tsak a' szükség határába kinlods? Hát nem érzed é még hathatos erejét ennek a' Személyességed principiumának: én Ura vagyok az én dolgaimnak szabadon, 's ha érzed tudd meg: hogy minden ember úgy érzi, 's a' mikor azt meg fojtják az emberbe, ki hal az élet erő. – Hát nem érzed é még a Társaság Tzélját, melly arra valo Gyűlés: hogy egymásnak jussait fenn tartsuk és annak fenn tartása igyekezetére kit kit fel serkentsünk. Ha érzed tartsad meg – 's ha nem, tanul meg szerezni azt az érzést. Ebből meg láthatod hogy remélhetsz Nemzeti Gazdaságot. Külömben hijában pengeted a' Szádon, tsak hang az ott és valójába nem akarod ki vinni. 1811. 12. Novem. 6 orakor, estve.

Ugyan mondjátok meg mi gyönyörűségtek van benne Kedves Magyaraim: hogy ezenn tsoport embert a' Földhöz ragadva látjátok. Hasznotok van benne – meg tsaljátok magatok, annak köszönhetitek magatok is hogy a' Földhöz ragadatok, nézzétek a' mikor magatok mást akartok le kötni, meg vagytok ti már kötve: mert addig nem származhat az az akarat, hogy mást le kössön – fel oldoztatok mást, fel lennétek ti is oldoztatva, és ez által olyan életté válnék áldott Lakhelyetek a' milyenné tsak van teremtvé. A' Közönséges Szorgalmatosságba pedig néktek is több hasznotok lenne, mind abba hogy magatok jobban igyekeznétek, mind abba: hogy többet vehetnétek bé időre. 1811 11 Nov.

Azt *mondjátok* hogy még nem ideje bojgatni Törvényetek (G. T. és Otsowski), meg tsaljátok magatok, annak ideje volt és van is mikor akarjátok, egy Tudatlan Félélem vagy egy alaton képzelt haszon az, a' mely bennetek azt a' gondolatot gerjeszti. – Mikor nints ideje annak: hogy az ember igyekezzen közelebb lépni az Emberséghez? Mondjátok meg, mellyik idő pont az a' mellybe azt mondaná az Okosság, most nem szabad okoskodnod, nem szabad a' hibát el hagynod? 1811. 13ik 12 orakor.“

A felvilágosodás alaptételeként hangoztatja a létezés permanenciáját. Szentgyörgyi is magáévá teszi a derűlátó hitet, azt „hogy az Emberség soha se enyészhetik el: mert a' most élőnek naturaliter impossibile addig meg halni mind, míg maga helyett más nyombeli embert nem hágy. – Ha az okosságnak nem hiszed ezt, kérd meg a te tulajdon tapasztalásodat. – Kérd meg a Historiát.“

c. Aki felvilágosítást remélve a történelemhez fordul eligazításért, az első sorban a saját társadalmi környezete múltjával kapcsolatosan tesz fel, igyekezete szerint, pontosan fogalmazott kérdéseket. Szentgyörgyi is arról kezd elmélkedni, hogy a magyarság múltjának a feltárása milyen sajátos válaszok megfogalmazására kötelezi a kutató elmét. Kis túlzással történetírói programtervezetnek is tekinthetjük az alábbi sorokat: „A' ki egy jó Magyarok Historiáját akarna írni, annak esmerni kéne mind azon principiumokat és szokásokat, a'mely[ek] volt[ak] az Magyarok Ásiából valo bé lépésekkor, esmerni kéne az Europa principiumait és különösönn azonn Nemzetekét a'melleyek körülöttök voltak, esmerni kéne az Europai principiumoknak lassan lassan a' Magyarokba valo bé folyás módját és azoknak az azokhoz szokatlan Magyarokba esett változását és kifejlődését – esmerni kéne az utánn benne származott principiumokat, esmerni az Európában annak utánn lassan lassan született Principiumokat és hogy mitsoda modalitással igyekeztek magokat a Magyarok azokhoz szabni vagy ellene szegni. Különösönn a' Feudale Systemat, a' Pápa Hierarchiáját és Cancellariájának Principiumait, és a' Catholica Religiot a Klastromi vallásokkal eggütt. Theologiáját, mellyet a predicati[o]kbol lehet inkább, politicáját, 's azoknak evolutioját. – Erősnek kéne lenni a philosophiába és Politicába, hogy így az hibás principiumokat evolvalni tudhassa és meg mutathassa azoknak jo vagy rossz és hibás következéseit, és az Emberséggel valo ellenkezéseit, vagy meg egyyezésit. – Esmerni az Oskolák Historiáját és abban elő adodo principiumokat. 'S mindezeket a Magyarok Európába valo bé jövetele napjától fogva a'

mai napig, melyeket leginkább az oskolai professorok írásaiból lehetne tudni. Végre jó Estheticájának és Szabad Lelkének 's nyelvbeli erősségének kéne lenne. 1812. 23ik Febr. éfél után 1 orakor."

d. Szentgyörgyi feljegyzéseiből ím láthatjuk, hogy a magyar történetkutatás előtt álló feladatok boncolgatása állandóan napirenden volt Teleki Sámuel környezetében. A Kolozsvári Református Kollégiumra hagyományozott könyvtára,¹³ benne kéziratos és nyomtatásban megjelent munkák azt bizonyítják, hogy könyvgyűjtő buzgalmában a szépirodalom klasszikus auctoraival mellett lelkesen vásárolta a magyar múltat tárgyaló munkákat, ugyanakkor egyetértő érdeklődéssel tesz említést azokról a tudományszervezési elképzelésekről, melyek szélesíteni igyekeztek a magyar történetírás forrásbázisát. Egyik feljegyzése arról ad hírt, hogy Teleki Sámuel folytatta azt az edíciós tevékenységet, melyet Aranka György kezdeményezett, és amelynek akkoriban legszorgalmasabb munkatársa a történetíró Benkő József volt. Teleki tervéről az 1812. február 20-án kelt feljegyzésében ezt írja Szentgyörgyi Imre: „G. T. Egy Historicum Institutumot akart tsinálni ilyen formán hogy: 60.000 forint jó pénzt Colligáljon per Subscriptionem, úgy hogy elocalván, annak tiz esztendeig valo Interesséből irassa-le a Német, Frantzia, Olosz, Cseh, Lengyel, Deák és Görög Irokból mind azokat a locusokat, a'melyek a' Magyar Dolgokrol emlékeznek, és egy Frantzia Collectio formájára... minden magyar dolgok egybe legyenek, ennek legyen Cassirja, Praesesse és Redacteur. Tiz esztendő mulva tett [!] Collectiot ki-nyomtassa a Capitalisbol, és el-adván a könyveket, abból kinek kinek fizesse vissza a' pénzét, a' fenn maradott summát pedig tsinálja Capitálissá és az Interesséből Successive nyomtattassa a Magyar Dolgokról valo Manuscriptumokat Successive. De tsupán tsak Grof Festetits György igérvén 10.000 Rf. többet nem kaphatott, és e sz[ép] planum el-hot. 1811. 23ik Febr. délután."

Közel kétszáz év múltán értesülve Teleki tervének megghiúsulásáról, nincs min csodálkoznunk, hiszen tudományos munkák kiadásával azóta sem lehetett tőkét (capitalist) felhalmozni, hogy annak kamatja (interesse) biztosítsa a forráspublikálás folyamatosságát.

e. Az a történelem iránt megkülönböztetett érdeklődést tanúsító fiatal ember, aki Teleki Sámuel közvetlen környezetében kezdte el hivatali pályáját, fél évszázadon keresztül szinte folyamatosan szembesült az erdélyi politika kardinális kérdésével, az unióval. Fülthanúja, hogy Teleki Sámuel milyen indoklással magyarázza 1791-es magatartását, mikor is az országgyűlési munkálatok idején szembeszegül azokkal, akik Erdély Magyarországgal való egyesülését szorgalmazzák.

Teleki felfogását ismertetve ezeket jegyezte fel a fiatal titkár: „Magyar Ország Erdélynek incorporatioját is szeretné; de nem igen volna jó az Erdélyi Mánásoknak és Nemességnek: mert végre minden Hivatalokból és jóságokból is

¹³ Szentgyörgyinek a kolozsvári iskolájához fűződő bensőséges viszonyáról, könyvtára adományozásáról I. Török István, *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, II, Kolozsvár, 1905, 149, 238, 240, 283.; III, 312, 398, 399.

ki szorítanák: mivel M. Országonn igen sok Nemes lévén, sok ügyes ember van Hivatal nélkül, e pedig mind azon igyekezne hogy Erdélyben szerezzen magának Hivalt. E volt 91^{be} is a' Tzél, melly a Cancellaria el-vállásával meg-akadályoztatott leg-jobban. G. T. Minden Erdélyi Nemes embert M. országon is annak esmertek, tehát Jozságot szerezhetett ott magának, s minek utánna azt szerzett, hivatalra is fel-vették, és az Erdélyiek nem akarták Nemeseknek a M. Országiakat Erdélybe, hogy jozságot ne-szerezhessenek magoknak etc. G. T."

f. Ha Goethe és Eckermann beszélgetéseiben a felvetődő problémák sokaságában az írott szó művészete a leggyakrabban tárgyalt téma, akkor Teleki és Szentgyörgyi kapcsolatában a nyelvápolás kérdése jelenti a megfelelő vezérmotívumot. A korszak magyar kultúrájának legjobbjai azt tartották, hogy „világosságra, azaz férfiui tudományra” nem emelkedhet a nemzet pallérozott nyelv nélkül. Álljon itt ízelítőül egyetlen szentencia Szentgyörgyi jegyzeteiből: „Mennél tovább palléroznak valamely Nyelvet és mennél több jó irok származnak benne, annál simább, pontosabb és rövidebb és jobb Szok származhatnak benne, mert a' nehezenn hangzo Szók helyébe mást keresnek és az egy más mellé jól illők 's együtt jól hangzókat eggyövé keresik, 's ez által a' szükségtelen szok kí maradnak, 's azok helyett tsak azok jelennek meg, a' mellyeknek hathatos erejek van: már ezeknek szorgalmatos olvasásai által a Szemes Szerzők vagy Irok mint egy a' Szép ki tételeknek Magazinumjaivá válnak, 's annál tökéletesebben irhatnak. 1811. 4ik Decemb. 1 fertály 10kor este."

g. Miképpen Goethe és Eckermann beszélgetéseiben olykor-olykor szóba kerülnek a weimari nagyherceggel és családjával kapcsolatos dolgok, események, úgy a bécsi Burg közelében hosszú évtizedeket eltöltő öreg erdélyi kancellár egyszer-mászor udvari intimitásokról is mesél az asztalánál ülő fiatal hivatalnokoknak. Így például felelevenítette azt a jelenetet, amikor Mária Terézia egy audiencián megpróbálta őt áttéríteni a katolikus hitre, „ezt mondván: én kedet szeretem, de sajnálom a' ked Szép Lelkét, térjen meg ked. Erre azt felelte G. T. Felséges Asszony, ha szívemből meg győződve lennék a' Catholica Religio principiumainak igazsága felől, úgy egy pillanatig se halasztanám; de nem lévén arról meg győződve, meggyőződéseim ellen a' Vallásnak Felséges voltát semmi külső hatalomtól való tartásomért meg-sérteni nem akarom. Melyre a' Császárné azt felelte meg rántozott homlokkal; Nem is kell. G. T. 1812. 21ik Aug. dél után." Máskor meg azt mondta el a kancellár, hogy Mária Terézia nem tűrte környezetében a rossz hírbe keveredett asszonyokat; ha ilyenről hallott, azonnal utasította első udvarhölgyét, hogy az illetőt nem akarja látni az udvarban.

Teleki viszont azt vette rossz néven, ha asztala vendégei kivitték a házból annak a hírt, hogy mi mindenről esik szó az étkezések meghitt hangulatában. Meg is pirongatta Szentgyörgyit, amikor visszamondták neki, hogy titkára az ő kijelentését idézte, miszerint a törvény a fejedelmet is kötelezi: „ekkor megintett G. T. hogy a phylosophusi kitételeivel soha se rukkoljak elő. Ezeket excentrikus Ideáknak tartják a politicusok. G. T."

Itt dolgozatom véget is érhetne, ha Újfalvi Sándor Emlékiratának idézésekor nem ígértém volna, hogy lesz még hozzátenni valóm, s ha nem lenne egy-két megjegyzésem Czeizel Endre legből kapott megállapításaihoz is, melyekkel olyan liberális „vezéralakot” farag Szentgyörgyiből, akiknek az önkényuralom be-következésekor még az életét is féltenie kellett volna.

Két ellentétes vélemény utközik itt egymással.
 Újfalvi a világosi katasztrófa utáni gyászos hangulatban, amikor papírra veti emlékezését, valójában nem fiatal hivatalnok társának az arcát és szellemi habitusát rajzolja meg, azt, aki mélyen megmártózott az európai felvilágoso-dás gondolatvilágában, hanem azt az udvarhűvé vált hivatalnokot, aki a Szent Szövetséget követő időben egyre kirívóbban alkalmazkodott az Erdélyi Udvari Kancelláriának az erdélyi reformmozgalommal szembehelyezkedő politikai vo-nalvezetéséhez, és aki az első erdélyi reformországgyléist szétugrató Estei Fer-dinand szolgálatába szegődött.¹⁴

1848-ban pedig, amikor Jósika Sámuel lemond a kancellárságról, mert el-lenzi annak az erdélyi országgylülésnek az összehívását, melynek olyan kardiná-lis kérdésekben kell döntenie, mint a jobbágyfelszabadítás és az unió, Szent-györgyi az üggynek továbbviteleivel megbízott Apor Lázárral tart, akit (a forradalmat államtitkárként, képviselőházi első alelnökként és Honvédelmi Bi-zottmányi tagként szolgáló) Pálffy János úgy jellemzett, hogy „minden tekintet-ben egyike volt Erdély legjellemtelebbe emberének”.¹⁵ Az az irat is, melyet Apor és Szentgyörgyi ír alá (pontosabban ellenjegyez, hiszen országgylúlést ösz-szehívó királyi leiratról van szó), és amelyet Czeizel azzal a hozzáadással idéz, hogy arra büszke volt a Nobel-díjas utód, valójában a kamarilla forradalomel-lenes mesterkedéseinek egyik legbeszédesebb bizonyítéka, hiszen első helyen

¹⁴ Maga Szentgyörgyi 1835. június 7-én kissé szégyenlősen írta a Református Fökon-zisztóriumnak, hogy szívesebben vette volna, ha törvényesen választák meg a Gubernium ta-nácsosává s nem önkényesen a főherceg nevezte ki: „O Felsége mely alázatossággal s hiv-séggel tisztelt Fejedelmünk kegyelméből, minden kéresem, és utánna való járásonmon kivül Erdélyi Kormányzséki Tanácsosnak lévén ki-nevezve, ámbár öszinten meg-vallom: hogy in-kább oha!ítottam volna, ha ezen királyi kegyelmet, szeretettel tisztelt Hazámfiainak bizodal-mas és törvényes Választások megelözte volna – de még-is Vallásos és Hazafiu! szent köte-lességemnek tartván azat személyes áldozatommal is engedelmesen el-fogadni: reménylem rövid idő múlva szerentsém lesz a' Méltóságos Fő Egyházi Gyülésszel szorosabb egybe köt-tetésbe lépni és szent vallásunk, oskoláink és Ecclesiáink boldogságára, s a' köz-önak elő-mozdítására – a' más vallások törvényes Jussainak sérelme nélkül – isten és Szent Lélek se-gedelme által, egybe fogott kezekkel munkálkodni, s szorgosságomat fő akaratral és tetlegesen be bizonyítani. E' mellett nagyon táplál azon édes remény: hogy a' Méltóságos Egyházi Fő Gyüles engemet is atyafiságos szeretettel és bizodalommal fog jól tévő kebelebe fel-fogadni és gyengességeimet azon szívesseggel el-nézni; mellyel itten idegen földön, mind vallásom, mind más vallások sorsossáival 24 Esztendeig tapasztalva, nagy meg-nyugtata-somra dítsek kedhetem.” Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőleveletára, Ref. Fökonzisz-tórium lvt. 179/1835.

¹⁵ Pálffy János, *Magyarországi és erdélyi urak*, in *Holmi*, VIII (1996), 1267.

új erdélyi udvari kancellár jelölését írja elő, jelezvén, hogy a forradalmi törekvésekkel szemben a bécsi abszolutisztikus érdekeket támogatja.¹⁶ A bécsi magyar hivatalnokoknak azt a közös nyilatkozatát, melyben tiltakoznak a gyanúsítás ellen, miszerint „a királyhoz egy unio elleni petitiot nyujtottak volna be” Szentgyörgyi nem írja alá.¹⁷ Viszont ő és Apor Lázár kézjegye van azon az 1848. május 25-én (!) kelt kancelláriai leiraton, mely azt tudatja Brassó magisztrátusával, hogy az 1821-es cenzúrarendelet továbbra is érvényben van Erdélyben.¹⁸ Annak aztán végképp semmi bizonyosága nincs, hogy Szentgyörgyi részt vett volna a forradalmi idők parlamentáris munkájában. Ehhez az kellett volna, hogy 1848 nyarán képviselőnek válasszák. Ő Bécsben maradt és szolgált a restaurált udvari kancelláriát. Nyugdíjaztatása után is bécsi házában lakott, 1862-ben, 78 éves korában bekövetkezett haláláig. Koporsóját a bécsi belvárosi református szentegyházból kísérték az evangélikus temetőbe és „saját sírjába örök nyugalomra helyezték”.

A nyugalmazott erdélyi udvari tanácsos már nem volt azonos a fiatalemberrel, aki 1811-ben azon tűnődött, hogy csak „a tudatlan félelem és alacsony rendű haszonlesés” késleltetheti az erdélyi társadalmi berendezkedés egyre sürgetőbb megreformálását. De az a gesztusa, hogy életében, 1852-ben legféltebb kincsét, gonddal gyűjtött könyvtárát a Kolozsvári Református Kollégiumnak adozmányozta,¹⁹ mégis csak azt bizonyítja, hogy nem feledkezett meg egészen azokról az eszmékről, melyeknek szellemében iskolája auditoriumában 1809-ben a korszerű nevelésről szónokolt.

¹⁶ Kővári László, *Okmánytár az 1848-49-ki erdélyi eseményekhez*, Kolozsvár, 1859, 7–9.

¹⁷ *I. m.*, 13–14.

¹⁸ *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*. C. Transilvania, IV. București, 1988, 521–522.

¹⁹ Török István, *i. m.*, III, 312.

Martin Bircher

DIE „TREFFLICHE BIBLIOTHEC“
DER FÜRSTEN VON AUERSPERG IN LAIBACH

Der große Gelehrte und Polyhistor Johann Weikhard von Valvasor (1641–1693) aus dem Herzogtum Krain (Kroatien) schildert in seinem vier stattliche Folio-bände umfassenden Kompendium allen Wissens über seine Heimat (*Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Nürnberg 1689) auch die Sehenswürdigkeiten der Stadt Laibach (Ljubljana). Unter den weltlichen Gebäuden erwähnt er an erster Stelle den Palast des Grafen Wolfgang Engelbrecht von Auersperg. Dieser „Fürstenhof“ war 1642 in italienischem Stil gebaut worden und diente Auersperg, dem Landeshauptmann der Krain, als Residenz; die Zeitgenossen empfanden ihn als „Musenhof“ des ganzen Herzogtums. Er sei so „weitläufigt und nützlich angelegt“, schreibt Valvasor, „daß er füglich drey Fürstliche Hofhaltungen behausen“ könne. Im Garten bewundere man „Pomerantzen und Citronen“. In erster Linie aber lobt der rund 30 Jahre jüngere Valvasor, selber ein großer Sammler von Büchern und Kuriositäten, die Bibliothek und die Kunstkammer des Wolfgang Engelbrecht von Auersperg:

„Überdas ist auch eine treffliche Bibliothec hier anzutreffen: welche/ weil sie so überhäuffig mit Büchern versehen/ vergrößert/ und noch ein Angebäu dazu müssen gemacht werden.

Nechst darbei/ ist eine schöne Kammer/ mit Seltenheiten/ kostbarlichen Kunststücken/ und köstlichen Gefässen angefüllt: Unter denen eines/ so ziemlich groß/ und aus lauter alten Müntzen Römischer Fürsten/ zusammengesetzt/ nicht sowol wegen der Kostbarkeit/ als Alterthums/ verehrlight war: welches aber eine Diebs-Faust entwendet/ und dieser Kunst-Kammer entzogen hat.“¹

Sammler und Besitzer dieser schon von Zeitgenossen beachteten Sammlung war Graf Wolfgang Engelbrecht von Auersperg (1610–1673) aus einer alt eingesessenen Familie, die sich während der Reformation große Verdienste um den neuen Glauben erworben hatte, nun aber wieder katholisch geworden war.

¹ *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, XI. Buch, 671. – Über den Autor, seine Werke und seine Bibliothek (die heute in der Bibliotheca Metropolitana in Zagreb erhalten ist) vgl. Peter von Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (1641–1693)*, Laibach, 1910; Branko Reisp, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana, 1983; *Janez Vajkard Valvasor Slovencem in Evropi. Johann Weikhard Valvasor to the Slovenes and to Europe*, Ljubljana, 1989. – Ein umfassender Katalog der Valvasor-Bibliothek erschien Ljubljana, 1996.

Ihr Stammhaus, Schloß Auersperg, liegt unfern der Hauptstadt Laibach. Der Familie seien „jederzeit hochgepriesene Helden entsprossen“, meint Valvasor, „die klärlich an Tag gelegt/ daß tapfer-mütige Leuen keine wehrlose Thiere/ noch hochauffahrende Adler feige Tauben zeugen“.²

Wolfgang Engelbrechts Vater Dietrich war ein Waffengefährte des großen Wallenstein zu Beginn des Dreißigjährigen Krieges gewesen. Er wuchs mit zwei Brüdern auf, von denen der fünf Jahre jüngere Johann Weikhard es später zu den größten Ehren am Kaiserhof brachte. Die drei Brüder wurden an die Höfe von München, Cleve und Wien gesandt, sie studierten in Graz – Wolfgang Engelbrecht wurde hier 1627 immatrikuliert³ – Wien, München, Padua und Bologna; sie hatten stets gute Hofmeister in ihrem Gefolge und genossen eine sorgfältige, humanistische Erziehung, wie sie den besten Angehörigen des Adels jener Zeit gemäß war. Die Auersperg stehen, zusammen mit den alten, führenden Familien der habsburgischen Stammlande, am Ausgang einer Adelswelt eigener Prägung. Ihr Ethos, ihre kulturelle Bedeutung, ihre denkerische Weltdeutung sind in Auerspergs Denken und Gelehrtendasein noch in alter Ungebrochenheit lebendig. Von „adeligem Landleben und europäischem Geist“⁴ ist Auersperg geprägt; seine Bibliothek legt davon das schönste Zeugnis ab.

Wolfgang Engelbrecht blieb nach der Heimkehr von seinen Studien und Reisen in der Krainer Heimat und erreichte hier die höchste Stufe im öffentlichen Wirken, nämlich die Stelle eines Landeshauptmanns von Krain, dem bei der drohenden Türkengefahr und bei der schwierigen Verwaltung des kleinen Landes Kompetenz und Bedeutung zukam. „Was Krain damals an Künstlern, Gelehrten und Freunden der Kunst und Wissenschaft besaß, schritt durch den breiten Torweg des Auerspergischen Hauses, dessen mit fürstlicher Pracht und zugleich mit dem feinsten Geschmacke eingerichteten Appartements für den hochgebildeten Sinn des mit irdischen Gütern reich gesegneten Hausherrn das glänzendste Zeugniß ablegte.“⁵ Seine Mußestunden widmete Wolfgang Engelbrecht der Lektüre und gelehrten Studien; der Vater war 1634 gestorben. Als

² *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, XI. Buch, S. 22, Kapitel „Aursberg“, S. 22–28 mit 4 Abbildungen. Vgl. auch F. X. Richter, *Die Fürsten und Grafen von Auersperg*, in *Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst*, 2. Jg., Wien, 1830 (ohne Bedeutung für die Auersperg-Bibliothek).

³ Matrikel 1627, Nbr. 104 (unter den „Poetae“, vgl.: *Die Matrikeln der Universität Graz*. Bearb. von Johann Andritsch, Bd. I: 1586–1630, Graz, 1977, S. 82. – Dreißig Jahre später, 1657, wurde ein offensichtlich weitläufig verwandter Namensvetter an der Universität Graz immatrikuliert, Verfasser einer Schrift zu Ehren des zum Kaiser gekrönten Leopold I.: *Orbis Lusius, pars prima. Seu Lusius geographicus... Ab... Comite Wolfgango Engelberto ab Auersperg...* Praeside, R.P. Matthia Kirchoffer, S.I., Graz, 1659 (HAB: Li 4398).

⁴ Der Begriff und die Analyse dieser Adelswelt anhand eines ihrer wichtigen Vertreters stammt von Otto Brunner, *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688*, Salzburg, 1949.

⁵ Peter von Radics, *Die Hausbibliothek der Auersperge*, in *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*, Dresden, 1878 (S. 10–17, 50–55), S. 11 (im folgenden zitiert: Radics, *Hausbibliothek*).

besonderer Freund erwies sich ihm der Historiker Johann Ludwig Schönleben (1618–1681), dessen Vater als Tischlergeselle aus Heilbronn nach Laibach gekommen war, und der es dank seiner Kenntnisse und seines Fleißes bis zum Bürgermeister dieser Stadt gebracht hatte. Schönleben, bei den Jesuiten erzogen, promovierte in Padua 1653 zum Doktor der Theologie und wurde Sacellanus an der Hauskapelle im Landhaus zu Laibach. Auersperg als Mäzen und Förderer übertrug ihm die Ordnung, Vermehrung und Katalogisierung seiner Bibliothek. Später hat Schönleben eine große Anzahl von historischen Werken zur Landeskunde verfaßt und drucken lassen, für die er sich zweifellos intensiv der Auerspergschen Bibliothek bedient hat.⁶

Über Wolfgang Engelbrecht von Auerspergs Leben ist wenig bekannt; vermutlich würde sich eine Biographie sowie die Erschließung der noch im Archiv der Familie (auf Schloß Losensteinleithen, Oberösterreich) vorhandenen Materialien das Bild eines beachtlichen, gelehrten Politicus seiner Zeit erbringen. Kein Geringerer als der protestantische Adlige und Schriftsteller Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663), der Schloß Schallaburg in Niederösterreich bewohnte und bewirtschaftete und ein prominentes Mitglied der Fruchtbringenden Gesellschaft war, hat Auersperg seine 1657 in Nürnberg erschienene Übersetzung von Ferrante Pallavicinos *Geteutschter Samson* zugeeignet. Er nennt ihn darin „Hochgeehrter Herr Grafe/ und Herr Vetter“ und eine „Weltweit-Tugendberuffene Person“ und ist stolz darauf, ihn zur Anzahl seiner „Gönner/ und Antreiber“ rechnen zu können:

„Als habe gegenwärtige meine jüngste Dolmetschung E.L. zu einem eigenem Schutzholden und geschwornen Dienstbotten zuuntergeben/ ich für eine unumgängliche Pflicht geachtet: in zuversichtlicher Hoffnung/ es werde selbige durch diese sonderbare Dienstverpfändung/ bey E.L. so Tugend- als Amt- und Geburtshochheit/ nicht mindere Gunst und Vertheidigungsschirm zugewarten haben/ als dero vorige/ anderen gewiedmete Federgeschwisterte.“⁷

Bei der Beschaffung der Bücher wie auch bei ihrer Katalogisierung und Aufstellung war Schönleben Auersperg stets behilflich. So wurden beispielsweise die zahlreichen Drucke aus Venedig direkt von dort bestellt, während für den Ankauf anderer Werke die Buchhändler von Salzburg und Frankfurt Sorge trugen, deren kostbare Meßkataloge sich bis zuletzt in der Sammlung befunden hatten. Auersperg hatte auch eine glückliche Hand beim Erwerb antiquarischer Bücher aus dem Besitz von Krainer Gelehrten und Geistlichen so z.B. „die viele juristische Werke enthaltende Sammlung des Dr. Burchardt Hitzing, gewesenen Rechtsanwaltes des Laibacher Bischofs Thomas Chröe, des Leiters der Gegenreformation in Krain... ferner aus dem Nachlasse von Geistlichen, so des Beneficiaten der Pfarre Töplitz (Bad im Besitze der Auersperge) Sigismund Gall, der

⁶ Vgl. den Artikel von P. v. Radics in ADB, Bd. 32 (1891), 314–5.

⁷ Stubenberg in der „Zuschrift“ des Werkes, das übrigens in Auerspergs Bibliothek abhanden gekommen war.

slavische Linguistik trieb in einer Zeit, wo sie in Krain noch im Argen lag".⁸ Auf welchem Weg zumindest ein Exemplar aus der legendären Sammlung des böhmischen Magnaten Peter Wok von Rosenberg (C. Estienne, J. Liébault, *XV Bücher von dem Feldbaw...*, Straßburg 1588, mit Woks Exlibris von 1609, zwei Jahre vor seinem Tod) zu den Auerspergschen Büchern gekommen ist, läßt sich nicht mehr feststellen.⁹

Die meisten Anschaffungen wurden in den beiden Jahren 1655 und 56 katalogisiert; Schönleben vermerkte zumeist handschriftlich oben auf dem Titelblatt: „Wolfgangus Engelbertus Comes ab Auersperg Capitanus Carn.“ und unterhalb der Verlagsangaben: „Catalogo inscriptus“, nebst der Jahreszahl. Eine größere Anzahl von Anschaffungen erfolgte 1668 bzw. 1671. Im Alter von 62 Jahren starb Auersperg am 28. April 1673 ohne Nachkommen. Seine Güter und seine Bibliothek erbte der Bruder Johann Weikhard, der ihn um vier Jahre überlebte.

Johann Weikhard gehört zu den bedeutendsten Politikern im Dienst der drei Kaiser Ferdinand II., Ferdinand III. und Leopold I.¹⁰ Als Diplomat und Berater, als Erzieher des Thronfolgers Ferdinand IV. (der 1654 21jährig vor dem Vater starb) stieg Auersperg von einer Stufe zur anderen in der Hierarchie des Hofes, erhielt den Fürstenstand, wurde Hofrat und Staats-Konferenzminister und strebte endlich nach der Würde eines Kardinals, bis er jäh einer Intrige zum Opfer fiel. 1669 wurde er ohne Angabe von Gründen vom Hof verbannt und mußte sich in seine Heimat zurückziehen. Er soll die „Completirung“ der vom Bruder geerbten Bibliothek in Laibach „pietätvoll fortgesetzt“ haben, doch läßt sich heute leider nicht mehr feststellen, welche Titel aus dem Besitz des einstmals mächtigen Politikers nach Laibach gekommen sind. Derselbe Stubenberg, der 1657 Wolfgang Engelbrecht von Auersperg eine Übersetzung widmete, hatte drei Jahre zuvor dessen Bruder Johann Weikhard, dem großmächtigen Erzieher des kaiserlichen Thronprätendenten Ferdinand IV., eine wichtige Schrift von Francis Bacon in deutscher Übersetzung zugeeignet und lobt bei der Gelegenheit in erster Linie Auerspergs Mäzenatentum und die Tatsache, daß er „Teutscher Heldensprache/ ewiglobwürdigst zugethan sey“, was Stubenberg erneut bestätigt anläßlich der Neuaufnahme von Wiener Adligen in die Frucht-

⁸ Radics, *Hausbibliothek*, 13.

⁹ In Kat. I der Sotheby's Auktion, Nr. 119 (Titel: vgl. Anm. 16); vgl. zu Woks Bibliothek Klaus Hanson, *Theobald Höck „Schönes Blumenfeld“*, Bonn, 1975, 37ff.

¹⁰ Die wichtigste Arbeit über ihn verfaßte Grete Mecenseffy, *Im Dienste dreier Habsburger. Leben und Wirken des Fürsten Johann Weikhard Auersperg (1615–1677)*, in *Archiv für österreichische Geschichte*, 114. Bd., Wien u. Leipzig, 1938, 296–509. – Die Auersperg-Bibliothek wurde für die Arbeit nicht benützt und wird nur marginal erwähnt, z.B. 299. Vgl. auch den minimalen Artikel über ihn in ADB, Bd. I (1875), 640, sowie, aus jüngster Zeit: R.J.W.Evans, *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen*, Wien–Köln–Graz, 1986.

bringende Gesellschaft, zu deren Wohl Auersperg 1657 „einen stattlichen Prangbecher...“ habe „rund um gehen lassen.“¹¹

Während beinahe zweihundert Jahren blieb die Bibliothek unverändert und wohl auch unbenützt im Laibacher Fürstenhof stehen. Es war das große Verdienst des Historikers Peter von Radics, dank des Auftrags von Fürst Carlos von Auersperg, Mitte des 19. Jahrhunderts die alte, geschlossene Bibliothek eines „hochgebildeten, kunstsinnigen Sproß unseres Geschlechtes“¹² neu zu ordnen, aufzustellen, zu katalogisieren, mit Signaturen und je einem Exlibris zu versehen. Nach dem berufenen Urteil dieses besten Kenners der Auersperg-Bibliothek stellte sie

„ein Unicum dar, sie repräsentirt eine in sich abgeschlossene, wohleingerichtete und wohlgewählte Büchersammlung eines österreichischen Cavaliers des XVII. Jahrhunderts, gleichwie das benachbarte Graz in seinem ständischen Zeughause eine vollständig erhaltene mittelalterliche Rüstkammer bewahrt.“¹³

Erst seit den historischen und soziologischen Studien eines Otto Brunner sind wir heute in der Lage, die eminente Bedeutung einer vollständig erhaltenen, im 17. Jahrhundert angelegten Bibliothek eines österreichischen Gelehrten zu würdigen.¹⁴ Sie ist die wichtigste Quelle unseres Wissens, wie der Adel die Bildungsmöglichkeiten genutzt hat und welchen Umkreis seine Interessen umspannt haben. Alle Spalten eines weiten kulturellen Bildungshorizonts sind in Auerspergs Bibliothek exemplarisch und reich vertreten. Neben der Übung des Körpers, der sittlichen und natürlich an erster Stelle der theologischen Erziehung steht die Forderung der „Wohlredenheit“, der humanistischen Eloquenz sowohl in der Muttersprache wie im Latein, das gründliche Studium der Politik wie der Jurisprudenz. Sie ist durch eine genaue Kenntnis der alten wie der neueren Historiker zu ergänzen. Der Adlige soll sich mit dem wirtschaftlichen Rechnungswesen wie mit der Mathematik und ihren angewandten Zweigen, mit ziviler wie mit militärischer Architektur für Krieg und Frieden gründlich vertraut machen.

¹¹ *Francisci Baconi... Fürtrefflicher Staats- Vernunft- und Sitten-Lehr-Schriften... Übersetzt durch... den Unglückseligen*, Nürnberg, 1654. Die im gleichen Jahr erschienene Bacon-Übersetzung „*Getreue Reden*“ widmet Stubenberg dem Thronfolger Ferdinand IV. Beide Werke finden sich ebenfalls nicht unter den Laibacher Bücherbeständen der Auersperg. Vgl. dazu auch M. Bircher, J. W. von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundeskreis, Berlin, 1968, 129, 149, 177.

¹² *Die Fürst Carlos Auersperg'sche Hausbibliothek im Laibacher Fürstenhofe*, in *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben. Beilage zur k. Wiener Zeitung*, 1g. 1863, 2. Bd., 624–631.

¹³ Radics, *Hausbibliothek*, 13.

¹⁴ Vgl. dazu das in Anm. 3 erwähnte Buch von Otto Brunner, dem diese Ausführungen verpflichtet sind, insbesondere 158ff: „Das Geistesleben des nieder- und oberösterreichischen Adels im Spiegel seiner Bibliotheken“. Aus diesem Gebiet waren Brunner (nur noch) Kataloge von dreizehn Bibliotheken bekannt.

Nach Radics' Ordnung und Katalogisierung versank die alte Bibliothek erneut in einen Dornröschenschlaf. Nur ganz wenige Benützer dürfte sie im Lauf der folgenden Jahrzehnte gehabt haben; nur selten wird sie in der Literatur erwähnt.¹⁵ Ihr weiteres Schicksal ist rasch erzählt. 1895 führte ein schweres Erdbeben zum Verlust des Fürstenhofes in Laibach; die Bücher blieben erhalten, die Familie Auersperg transportierte die Bibliothek und das Archiv auf ihr Schloß Losensteinleithen in Oberösterreich. Zuletzt gelangten die Bücher in den Besitz von „Señor D German Mailhos and Señora Da Johana Auersperg de Mailhos, of Montevideo, Uruguay“.¹⁶ Der erste Teil der Sammlung wurde am 14. und 15. Juni 1982, der zweite Teil am 27. Mai 1983 in London versteigert. Seither fanden sich immer wieder in Katalogen verschiedener Händler Hinweise auf die illustere Provenienz von Büchern aus dieser einmaligen, nunmehr für alle Zeiten in alle Winde verstreuten Adelsbibliothek.¹⁷ Während Melitta Pivec-Stelc noch 1970 in einem Überblick über slowenische Bibliotheken mit Nachdruck auf die Bedeutung der Auerspergschen Bücherei für mittelalterliche Quellen hinwies,¹⁸ fehlt jeder Hinweis darauf in der Übersicht „Bibliothèques en Yougoslavie“ von Véra Deparis.¹⁹ Die ausführlichste Würdigung der Bibliothek veröffentlichte 1989 der slowenische Historiker und Valvasor-Biograph Branko Reisp.²⁰

¹⁵ So z.B. von A. Dimitz, *Geschichte Krains*, Bd. 2, Laibach 1876, Kap. 6 „Kunst und Wissenschaft. Schriftsteller. Die Auersperg'sche Bibliothek. Geltung der deutschen Sprache“, 473–77. Die Auersperg-Bibliothek sei „leider nicht allgemeiner Benützung zugänglich“, 474.

¹⁶ *Sotheby's Catalogue of Valuable printed books and atlases of the fifteenth to the seventeenth century formed in the seventeenth century by a Continental nobleman and now the Property of Senhor German Mailhos and Senhora Johana Auersperg de Mailhos from Uruguay*. 14th/15th June, 1982 (Nrn. 1–440) – im folgenden zitiert als: Kat. 1 – sowie: *Sotheby's Valuable Music and Continental Printed Books...* 26th/27th May, 1983 (Nrn. 270–380) – im folgenden zitiert als Kat. 2. Ob es sich um die gesamte, von P. v. Radics katalogisierte Bibliothek handelt, läßt sich nicht feststellen, da zahlreiche Sammelkonvolute z.T. ganz ungenügend beschrieben sind. – Zur Familie Auersperg vgl.: *Genealogisches Handbuch/Fürsten*, Bd. 11, 1980, 85.

¹⁷ Vgl. z.B. Jonathan A. Hill, New York, cat. 11 (1983): 14 Nrn. (darunter 3 wichtige Titel von Athanasius Kircher, Nr. 90–92); H. Th. Wenner, Osnabrück, Kat. 304 & 313 (1982/3): zahlreiche Nrn.; H. P. Kraus, New York, mehrere Kataloge, zuletzt List 208, März 1994 (13 Nrn.). – Die Qualität der Titelangaben und Beschreibungen der Bücher in Händlerkatalogen übertrifft verständlicherweise diejenige von Sotheby's pauschalen Angaben in den Auktionskatalogen wesentlich.

¹⁸ *Mittelalterliche Bibliotheken in Slowenien*, in *Orbis Mediaevalis. Festgabe für Anton Blaschka zum 75. Geburtstag*, Weimar 1970, 174–191; mit Hinweis darauf, daß sich die Bibliothek „teilweise in der Library of Congress in Washington“ befinde, s. S. 187.

¹⁹ Erschienen in *Préfaces. Les idées et les sciences dans la bibliographie de la France 17. Fév./mars 1990*, 77–82.

²⁰ *O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaskih) v Ljubljani*, in *Zgodovinski Casopis*, 43 (1989), 37–47, mit deutscher Zusammenfassung; auch Reisp weiß nichts über das Gerücht, die Bibliothek sei in die Library of Congress nach Washington gekommen, vgl. S. 42, bzw. 46. – Die erste Fassung des vorliegenden Beitrags erschien 1995: M. B., *The 'Splendid Library' of the Counts of Auersperg in Ljubljana*, in John L. Flood and William A. Kelly (Hrsg.), *The German Book 1450–1750. Studies presented to David L. Paisey in his retirement*, London, 285–298.

Einteilung und Umfang der Bibliothek

Dank der vorzüglichen Kenntnis des Laibacher Historikers und Bibliothekars Peter von Radics, der nach der Mitte des 19. Jahrhunderts die „Hausbibliothek der Auersperge“ neu ordnete und in den beiden erwähnten Aufsätzen vorgestellt hat,²¹ sind wir über ihren Umfang und ihre Bedeutung gut unterrichtet. „Jedes Buch der höchst interessantesten, an 7000 Bände zählenden Sammlung“ sei „mehrmals durch meine Hände gegangen“.²² Radics zählt, nach Abschluß seiner Katalogisierung „3257 Werke mit ihren ca. 7000 Bänden“.²³ Es gehört zu den besonders betrüblichen Umständen, daß Radics' ursprünglicher Plan, einen gedruckten Katalog der Privatbibliothek vorzulegen, nicht realisiert werden konnte. Was die „Fachgenossen von einer eventuellen Publication des eben in der Anlage begriffenen Katalogs... zu erwarten haben“ beschreibt Radics in seinem bereits genannten Aufsatz.²⁴

Gemäß dem Wissenschaftsverständnis und dem Brauch des 17. Jahrhunderts war die Bibliothek in Sachgruppen eingeteilt. Der erwähnte Laibacher Gelehrte Johann Ludwig Schönleben (1618–1681) hatte um 1655 die erste Aufstellung und Systematisierung der Bücher unternommen und sie in neun Gruppen eingeteilt: 1. Theologie, 2. Juristik, 3. Politik-Ethik, 4. Historie, 5. Philosophie, 6. Medizin, 7. Mathematik mit allen mechanischen Künsten, 8. Humaniora (Rhetorik und Poesie), 9. Philologie. Infolge der großen Vermehrung der Bibliothek in den sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts wurde um 1668 eine Neuordnung (durch einen unbekanntem Bibliothekar) unternommen, der einen handschriftlichen Katalog der Bestände mit 18 Sachgruppen anlegte und die 3257 Titel in rund 7000 Bänden in eine neue Ordnung brachte. Vergleicht man die Auerspergische Ordnung etwa mit derjenigen des Bücherfürsten Herzog August von Braunschweig aus derselben Zeit, so wird manche Parallele sichtbar, und die zwanzig Sachgruppen des Wolfenbütteler Büchersammlers sind noch dem heutigen Forscher von wissenschaftlichem Nutzen. Die 18 Gruppen der Auersperg-Bibliothek lauten – nach Radics – unter jeweiliger Angabe der Anzahl von Titeln, nicht per Band:

1. Theologie (1–462) – 2. Juristik (463–967) – 3. Politik (968–1619) – 4. Historia spiritualia vel sacra (1620–1765) – 5. Historia mundana vel prophana (1766–2426) – 6. Medizin (2427–2518) – 7. Mathematik (2519–2604) – 8. Philosophie (2605–2689) – 9. Humanistik (2690–2800) – 10. Poesie (2801–2882) – 11. Philologie (2883–3048) – 12. Architektur (3049–3096) – 13. Oekonomie (3097–3116) – 14. Venatoria (3117–3123) – 15. Musik (3124–3132) 16. „Romancinos“ (3133–3206) – 17. Cavalleristisches (3207–3215) – 18. Icones et sculptores (3216–3257).

²¹ Vgl. Anmerkungen 5 und 12.

²² Radics, *Hausbibliothek*, 10.

²³ Radics, *Hausbibliothek*, 14.

²⁴ Radics, *Hausbibliothek*, 11.

Eine heutige Würdigung bzw. Beschreibung der Bibliothek nach ihrer Versteigerung ist einerseits leichter, da eine große Anzahl ihrer Titel aufgeführt und in den Sotheby's Katalogen sowie in den darauf folgenden Händlerkatalogen beschrieben wurde. Andererseits läßt sie sich nur noch pauschal durchführen, da wir keine Angaben über Verluste, bzw. anderswo vorhandene Teile der Bibliothek haben, vor allem aber da die Originale nicht mehr eingesehen werden können.

Beschränkt man sich auf das Aufsuchen der aus der deutschen Barockliteratur bekannten Namen – zweifellos nur ein bescheidenes Teilgebiet der eigentlichen Bedeutung solcher Adelsbibliothek – so lassen sich eine ganze Anzahl berühmter Namen nachweisen:

- Fürst Ludwig von Anhalt-Köthen: *Der Fruchtbringenden Gesellschaft Nahmen...* Frankfurt/M. 1646. Mit den 400 Pflanzenkupfern von M. Merian. (Kat. I, 254)
- Herzog August von Braunschweig u. Lüneburg: *Das Schach- oder König-Spiel.* Leipzig 1616/17. (Kat. I, 375)
- T. Garzoni: *Piazza universale: Das ist: Allgemeiner Schawplatz.* Frankfurt/M. 1641. (Kat. I, 151)
- G. Greflinger: *Frantzösische Confitirer* (4 parts in one vol.), Hamburg 1665. (Kat. I, 132)
- ders.: *Der Frantzösische Becker* (3 parts in one vol.). Hamburg 1665. (Kat. 2, 300)
- A. Gryphius: *Großmüttiger Rechtsgelehrte... Aemilius Paulus Papinianus.* Breslau 1659. (Kat. 2, 301)
- G. Ph. Harsdörffer: *Der grosse Schauptatz jämmerlicher Mordgeschichten.* 8 Teile in 4 Bde., Nürnberg 1649–50; Bd. I ist dem niederösterreichischen Adligen J. W. von Stubenberg gewidmet, der es möglicherweise Auersperg geschenkt hat. (Kat. 2, 303)
- ders.: *Mercurius historicus.* Hamburg 1657. (Kat. 2, 287)
- ders. gab Daniel Schwenters *Deliciae physico-mathematicae. Oder mathematische und philosophische Erquickstunden.* Nürnberg 1636 (Kat. I, 374) heraus und ergänzte es um zwei weitere Teile.
- A. Kircher: 19 Titel (Kat. I, 201–218; Kat. 2, 314). Von der persönlichen Bekanntschaft des Autors mit Auersperg zeugen drei „presentation copies“ mit dem Vermerk „Ex dono authoris“, oder „Donum authoris“, in *Diatriben, de prodigiis crucibus*, Rom 1661. (Kat. I, 203): *Itinerarium exstaticum*, Rom 1656. (Kat. I, 203) und *Polygraphia nova et universalis.* Rom 1663 (Kat. I, 217)
- J. Klaj: *Irene.* Nürnberg 1650 („and another“). (Kat. I, 219)
- G. Neumark: *Der Neu-Sprossende Teutsche Palmbaum.* Nürnberg u. Weimar 1668. (Kat. 2, 329; Kat. Hartung & Hartung 75, Mai 1994, Nr. 1644)
- A. Olearius, *Persianischer Rosenthal.* Schleswig u. Hamburg 1654. (Kat. I, 177)
- ders.: *Vermehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse.* Schleswig 1656. (Kat. I, 286)
- J. Rist: *Das Friedejauchende Teutschland.* Nürnberg 1653

J. B. Schupp, Ein Sammelband mit 6 Schriften, 1658–59. (Kat. 2, 362)

W. Spangenberg: die Übersetzung von Martin Mylius' *Lust-Garten der Weißheit*. Straßburg 1646, das einzige Exemplar der (erweiterten und Dünnhaupt unbekannt) 2. Auflage; heute in der Bibliothek der University of California in Berkeley.

Von besonderem Reiz war ein Sammelkonvolut von 124 deutschen Kalendern (1632–1699) (Kat. 2, 285)²⁵ darunter Grimmelshausens berühmter *Des abenteuerlichen Simplicissimi ewig-währender Calender*. 1670, dessen Autor im Katalog, in getreuer Anlehnung an die Ignoranz des 19. Jahrhunderts, noch mit „Sternfels von Fugshaim, Melchior?“ angegeben wird.

Ein Überblick über literarische Bestände von zeitgenössischen italienischen, spanischen und französischen Autoren böte wohl dem Romanisten ähnliches Vergnügen und Aufschluß über die Rezeption durch einen gelehrten Adligen in der Provinz. Gleichsam als Anmerkung ist zu bemerken, daß ein schönes Konvolut von 36 Werken in 48 Bänden von italienischen Schriftstellern wie Luca Assarino, Nicolo Berardi, Maiolino Bisaccioni, Girolamo Brusoni, Carlo de Conti, Giovanni Francesco Loredano, Giovanni Battista Manzini, Ferrante Pallavicino, Francesco Pona u.a., die sich übrigens alle im deutschen Sprachgebiet großer Beliebtheit erfreuten, ebenfalls in der Auersperg Bibliothek vorhanden waren und jetzt geschlossen in die Houghton Library der Harvard University gelangt sind.²⁶

Sehr gut versehen ist Auerspergs Bibliothek mit allerhand Büchern zu aktuellen Problemen mit den Türken; zwei Exemplare einer deutschen Übersetzung des Koran (Nürnberg 1659) sind offenbar gelesen worden. Vorzügliche Emblem-bücher sind vorhanden, vorab aus dem katholischen Bereich der Habsburger. Sehr zahlreiche Gedichte und Panegyrik zu Ehren des Kaiserhauses belegen die Treue der sammelnden Adligen. Von ganz besonderer Bedeutung ist natürlich Auerspergs Bibliothek für die Landeskunde, die Volkssprache, die Geschichte der Krain; eine Bibelübersetzung in slowenischer Sprache (1584 in Wittenberg erschienen) dürfte von größter Seltenheit sein. Nur die glücklicherweise in Zagreb erhaltene, bereits eingangs erwähnte Bibliothek Johann Weikhard von Valvasors übertrifft wohl noch den Auerspergschen Bestand an Bedeutung und Umfang. Wohin in den letzten beiden Jahrzehnten die alten handschriftlichen Kataloge, Manuskripte und viele Rarissima gelangt sind, läßt sich nicht mehr rekonstruieren.

²⁵ Aus diesem Konvolut konnte die „Sammlung deutscher Drucke 1601–1700“ in der Herzog August Bibliothek später 8 Kalender erwerben (Nürnberg 1650: Xb 1986; Xb 1986; Augsburg 1651 – mit Widmung an die „Herrn verordneten“ des Herzogtums Krain: Xb 1997; Nürnberg 1653: Xb 1995; Nürnberg 1655: Xb 1991; Augsburg 1661: Xb 2004; Nürnberg 1669: Xb 1999; Augsburg 1670: Xb 2005; Nürnberg 1670: Xb 134. Jeder Kalender enthält das Auersperg-Exlibris, aber keinerlei handschriftliche Eintragungen.

²⁶ Vgl. Kat. 2, 309/10; ausführliche Beschreibung durch das Antiquariat H. P. Kraus, New York. Freundliche Mitteilung von R. Folter an den Verfasser.

Bücher aus der Auersperg-Bibliothek in der British Library und in Wolfenbüttel

Zum Abschluß lediglich als kleiner Trost der Hinweis auf acht wichtige Titel aus dem ehemaligen Musenhof der Gebrüder Auersperg in Ljubljana, die, dank der Umsicht des Bibliothekars David Paisey, seit der Auktion dem Wissenschaftler in der British Library in London zur Verfügung stehen. Es handelt sich dabei um die folgenden Titel:

Hans Blum: *Nützlichs Säulenbuch oder Kunstmässige Beschreibung...* Zürich 1662.

(Das Exemplar der British Library wurde im Zweiten Weltkrieges zerstört und konnte so wiederbeschafft werden.)

Kat. Sotheby's 1982, Nr. 53

Sig. 1575/228

Epithalamium symbolicum conjugibus porphyrogenitis... Ferdinando III... et... Mariae Reginae Hispaniarum... cum Vienna Austriae... Regias nuptias... agerent. Graz [1631]. (Ein äußerst seltenes, prachtvolles Emblembuch mit 50 Illustrationen zur Hochzeit Kaiser Ferdinands III., vgl. Praz II, S. 69.)

Kat. Sotheby's 1982, Nr. 116

Sig. 1572/542

Johann Praetorius: *Catastrophe Muhammetica: Oder das Endliche Valet, Und schändliche Nativität Des gantzen und nunmehr vergänglichen Türckischen Reichs.* Leipzig 1664.

Kat. Sotheby's 1982, Nr. 317

Sig. 1578/5056

Erhard Weigel: *Speculum Uranicum Aquilæ Romanæ Sacrum, Das ist/ Himmels Spiegel...* Frankfurt/M. 1661.

Kat. Sotheby's 1982, Nr. 423

Sig. 1578/5054

[Rudolf von Dieskau]: 1. *Randolphus Duysburgk [pseud.]: Legation Oder Absckickung der Esell in Parnassum.* Leipzig 1638. Zusammengebunden mit: 2. *Damian von Rudelstadt [pseud.]: Frühlings-Gedichte/ Darinnen auch zugleich mit angeführet wird Wie Ein rechtschaffener/ wahrer Christlicher Hoffmann müsse beschaffen seyn.* Altenburg 1638.

(Die beiden Hauptwerke des frühen, in Dresden wirkenden Mitglieds der Fruchtbringenden Gesellschaft, des „Niedrigen“, in Erstauflagen.)

Kat. Sotheby's 1983, Nr. 292

Sig. 1578/6107

Johann Lassenius: *Fruchtbringende Gespraech-Spiel darinn vermittelt fünf nicht unangenehmer Unterredungen... was zum bürgerlichen und Stadt-Leben gehört... erörtert werden.* Rostock 1666.

Kat. Sotheby's 1983, Nr. 317

Sig. 1578/6231

Jacobus Francus: (i.e. Conrad Memmius or Lautenbach): *Relationis historicae semestralis continuatio. Historische Beschreibung aller denckwürdigen Geschichten so sich... in Europa... Indien... Türckey etc. ... zugetragen* (for 1637, 1641, 1642, 1649, 1653 to 1658, 1664, 1665, 1667, together 20 vols.). Frankfurt/M. 1637–1667.

Kat. Sotheby's 1983, Nr. 331

Sig. C.107.bb.73

Ulrich Zasius: *In usus feudorum epitome*.

(Contemporary German half-pigskin over pasteboards, boards covered with leaves from a thirteenth-century glossed legal manuscript in double column, blind-tooled with a pilaster roll and a roll of four medallion heads and four coats of arms – Saxony, lion, Kursachsen, eagle – each cover decorated with a medallion, red edges. – One of only three recorded German Renaissance Bindings with plaquette or medallion ornament.)

Kat. Sotheby's 1983, Nr. 380 (with ill.)

Sig. C.183.b.11

Erst einige Jahre nach der Auktion hat die Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel auch noch einige Auerspergiana im Rahmen der „Sammlung deutscher Drucke 1601–1700“ von verschiedenen Händlern erwerben können. Neben den bereits erwähnten 8 Kalendern finden sich, in chronologischer Reihenfolge, in Wolfenbüttel mit dem Auersperg-Exlibris:

1. Ein lateinisches Gedicht zur Kaiserwahl Leopolds I. in Frankfurt: *Votiva Acclamatio Ad... Novae Aquilae Volatum...* Frankfurt/M. 1658.
2. Eine katholische Gedenkschrift auf den mit Johann Weikhard von Auersperg befreundeten Fürsten Octavio Piccolomini d'Aragona, Duca d'Amalfi (in der Fruchtbringenden Gesellschaft der Zwingende): *Elogium sepulchrale excellentissimi herois Octavii Piccolomini*. (Wien 1656).
3. Eine katholische Gedenkschrift zum Tod von Erzherzog Leopold Wilhelm: *Elogium vitae reverendissimi... Leopoldi Gvilelmi Archiducis Austriae*. München 1662.
4. Eine lateinische gereimte Chronik aller Kaiser von Karl dem Großen bis Leopold, aus dem Jahr seiner Krönung: *Imperium romano-germanicum, A Carolo Magno... ad... Lepoldvm*. Wien 1658.
5. Eine katholische Gedenkschrift zum Tod von Erzherzog Karl Joseph: *Stella matutina in medio nebulae, sive Laudatio funebris... Caroli Josephi Archiducis Austriae*. Wien 1664.

VOM WIDERSTAND ZUR ANPASSUNG?

Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg

Einleitung: Ungarische Opfer der Gegenreformation und Gottlieb Spizel

Der evangelisch-lutherische Geistliche Gottlieb Spizel (1639–1691) in Augsburg, schließlich in das höchste Amt des Senior Ministerii aufgestiegen, war in seiner 30jährigen Amtszeit immer wieder durch den Katholizismus herausgefordert. In Augsburg ist dies nicht verwunderlich. Die im Westfälischen Frieden für die Stadt mühsam erreichte „Parität“ der Konfessionen verlangte die konkrete Gestaltung eines Miteinander, das immer wieder von Majorisierungsversuchen gefährdet war – und wenn es nur um scheinbar harmlose Fragen der Alltagsgestaltung ging.¹ Aber der erreichte Ausgleich in der Reichsstadt – neben drei anderen Städten² – durfte nicht aufs Spiel gesetzt werden. So wachte in Augsburg der Rat darüber, daß Konflikte in Konfessionsfragen möglichst vermieden wurden. Das zeigte sich z.B. in einer restriktiven Zensurpolitik, die wahrscheinlich einschlägige Veröffentlichungspläne Spizels mit verhindert hat.³ Freilich war angesichts dieser Lage nicht Untätigkeit oder völlige Abstinenz im z.T. folgenreichen Zusammenleben mit Katholiken gefordert. Die Nachrichtenkommunikation konnte Anteil geben an der Kenntnis über das Verhältnis der Konfessionen und das Geschick Verfolgter andernorts – gar in anderen Ländern. Außerdem war ein Gemeinwesen wie Augsburg zu übersichtlich, als daß man eine strenge Trennung hätte praktizieren können. Und schließlich regte sich auch in einer Stadt wie Augsburg durchaus der zaghafte

¹ Bernd Roeck, *Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichsstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität*, Teil 1–2, Göttingen, 1989, 949–974. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 37) „Der Weg zur Parität“, und oft: siehe Register (S. 962 Anm. 407 wird auf die derzeit nicht mögliche moderne Darstellung der diplomatischen Geschichte der Augsburger Parität hingewiesen). Etienne Francois, *Die unsichtbare Grenze. Protestanten und Katholiken in Augsburg 1648–1806*, Sigmaringen, 1991. (Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, 33)

² Paul Warmbrunn, *Zwei Konfessionen in einer Stadt. Das Zusammenleben von Katholiken und Protestanten in den paritätischen Reichsstädten Augsburg, Biberach, Ravensburg und Dinkelsbühl von 1548 bis 1648*, Wiesbaden, 1983, 181–184. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für abendländische Religionsgeschichte, 111)

³ Dietrich Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus – Philipp Jacob Spener und Gottlieb Spizel aus Augsburg*, Neustadt a. d. Aisch, 1977, 245–249. (Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, 53)

Versuch, ein Miteinander über Konfessionsgrenzen hinweg zu suchen – etwa auf dem Feld wissenschaftlicher Interessen und gelehrten Austausches.⁴ Die folgenden Zeilen richten die Aufmerksamkeit auf den ersten der drei genannten Bereiche, indem die durch das achte und neunte Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts reichende Korrespondenz ungarischer Exulanten mit Gottlieb Spizel untersucht wird.

In einer schönen Studie hat Wilhelm Neuser 1977 auf Philipp Jacob Speners in Frankfurt am Main aktiv-aufmerksame Anteilnahme am Schicksal verfolgter Ungarn während der „Trauerdekade des ungarischen Protestantismus“⁵ und auch noch für die Jahre 1686 und später hingewiesen.⁶ Speners Stellung zum Katholizismus, jüngst in einer eigenen Untersuchung dargestellt,⁷ leidet keinen Zweifel an einer großen Ferne von allem, was heute unter dem Stichwort „Ökumene“ als Verständigung zwischen den großen Kirchen verstanden und gewünscht wird. Spener sah hier gar nicht primär eine Bedrohung durch einen politischen Katholizismus – was nahegelegen hätte angesichts vieler Konversionen und etwa des Falles Straßburgs im Jahre 1680! Er faßte das Phänomen theologisch. Die Unbußfertigkeit der Menschen liefert sie der göttlichen Strafe aus. Noch am 25. August 1690 redete Spener einem ungarischen Pastor gegenüber davon.⁸ Man darf vermuten, daß er um die z.T. erbärmlichen Zustände wußte, die so mancher hoffnungsfroh in die Heimat zurückgekehrte Exulant zu bestehen hatte.⁹ Und: im grundsätzlich theologischen sah Ph. J. Spener keine Verständigungsmöglichkeit mit dem Katholizismus. Diese sei nur um den Preis der jeweiligen Selbstaufgabe einer der beiden Seiten zu haben.¹⁰

⁴ Dietrich Blaufuß, *Hieronymus Ambrosius Langenmantels Briefwechsel mit Gottlieb Spizel 1668–1689. Der Versuch einer Konkretisierung der konfessionellen Parität in Augsburg*, in *Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte*, 8 (1974), 256–268.

⁵ Dietrich Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), S. 253 mit Anm. 52.

⁶ Wilhelm Neuser, *Philipp Jacob Speners Eintreten für die verfolgten Protestanten in Ungarn (1671–1689)*, in *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*, hrsg. von Peter F. Barton und László Makkai, Budapest, 1977, 135–146. (*Studia et Acta Ecclesiastica. Nova Series*, 3). Vgl. Spener, *Briefe 1675–1676* (siehe Anm. 50), S. 716 'Ungarn'.

⁷ Hartmut Weiß, *Philipp Jakob Speners Verhältnis zum Katholizismus*, Diss. theol. evang., Kiel, 1987.

⁸ Spener, *Schriften* 16 (siehe Anm. 39), Teil 2 [= *Consilia*, pars 3] S. 769. Dieses Schreiben liegt später als die „letzte Äußerung Speners über Ungarn“ (Neuser, *Speners Eintreten* [siehe Anm. 6], S. 143. Vgl. auch den Brief „Pii Exulis Hungarici in ipsa patria exulantis ad D. P. J. Spenerum“, L.[...] 21. Juni 1689, in Ph. J. Spener, *Tabulae Hodosophicae seu [...]* D. Joh. Conradi Dannhaweri [...] *Hodosophia christiana in tabulas redacta*, Frankfurt/Main 1690, Appendix III Bl. N2^r – [N4]^v).

⁹ Siehe etwa den Brief Tobias Masnicius an Georg Lani, Blatt[nica] |1./|10.6.1686, in dem davon berichtet wird, daß einem schlecht beaufsichtigten Kind ein Arm und ein Bein von Ameisen abgefressen wurde. Eichler / Blaschka, *Briefe* (siehe Anm. 23), Nr. 9 S. 28 (deutsch S. 29).

¹⁰ Siehe Ph. J. Spener an [Veit Ludwig von Seckendorf], 21.8.1683. Zitiert in Dietrich Blaufuß, *Zum Bild der Reformation im Pietismus. Philipp Jacob Spener und Veit Ludwig von Seckendorf*,

Eine andere Arbeit von Hans Schaffert stellt den Zürcher reformierten Theologieprofessor Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) als „Protektor“ ungarischer Exulanten dar. In einer häufig übergangenen Monographie zu J. H. Heidegger, einer katholisch-theologischen Dissertation von Karl Hutter aus dem Jahr 1955, war schon auf Heideggers großen Einsatz auch für die Galeerensträflinge reformierter wie lutherischer Herkunft eingegangen gewesen.¹¹ Die Gewichte liegen nun bei Schaffert etwas anders. Heideggers Möglichkeiten zur Hilfe waren in der Schweiz günstig. Die Opferbereitschaft war groß, Heideggers Beziehungen waren weitreichend, und ein Zusammengehen reformierter wie lutherischer Protestanten auch im Blick auf die aus Frankreich drohende Gefahr schien ihm 1686 unerlässlich. Schon 1664 in seiner *Demonstratio de Augustanae Confessionis cum fide Reformata consensu* hatte er gezeigt, daß es hier grundsätzlithologisch keine Hindernisse geben mußte. Nun 1686 unterstrich er dies noch einmal in seiner *In viam concordiae Protestantium ecclesiasticae manuductio*, 1686–87 in drei Ausgaben erschienen.¹² Und ebenfalls 1686 konnte er dies auch ausdrücklich im Auftrag des Zürcher Magistrats an den Ulmer Elias Veiel schreiben – bei großer Zustimmung Veiels und G. Spizels.¹³

Gottlieb Spizel gehört mit in die Reihe der nennenswerten Förderer ungarischer Exulanten im 17. Jahrhundert – neben den beiden genannten Spener und Heidegger und weiter zu nennenden Gönnern wie beispielsweise nur der Ulmer Superintendent D. Elias Veiel (1635–1706). G. Spizel, mit allen hier genannten Theologen im Briefaustausch, z.T. auch persönlich bekannt, hat sich weniger in grundsätzlicher Weise als vielmehr aus konkreten Anlässen wie Konversionen, Exorzismus oder literarischen Fehden Dritter zum Katholizismus verhalten müssen.¹⁴ G. Spizels sehr respektabler Briefwechsel – über 2.000 Stücke haben sich erhalten¹⁵ – ließ ihn an dem Geschick mancher ungarischer in *Programm und Exempel*, hrsg. von Hanspeter Marti, Engi/Schweiz, 1996, (104–127) 123 mit Anm. 99, vgl. 123–126 (mit Literatur!) (*Texte und Studien der Arbeitsstelle für kulturwissenschaftliche Forschungen*, 1). Neuser (siehe Anm. 6), 144–146, besonders 146.

¹¹ Karl Hutter, *Der Gottesbund in der Heilslehre des Zürcher Theologen Johann Heinrich Heidegger (1633–1698)*, Gossau, (CH) 1955, 54.

¹² Hutter, S.XIV Nr.(91). 92: Zürich 1686, Amsterdam 1687, französisch Amsterdam 1687. Vgl. auch ebd., S.56. – Zur Polemik Heideggers gegen die Katholiken und zu seiner Stellung in den innerprotestantischen Streitigkeiten siehe Hutter, 38–45 bzw. 46–53.

¹³ SStB Augsburg; 2° Cod. Aug. 408: fol. 47 und 48: J. H. Heidegger an El. Veiel (Ulm), 26.1. und 22.2.1686, Abschrift von Spizels Hand. – Hans Schaffert, *Johann Heinrich Heidegger 1. Juli 1633 bis 18. Januar 1698. Professor der Theologie – Protektor der ungarischen Prädikanten*, in *Communio Viatorum*, 18 (Nr.3), 1975, 113–127, zur *Demonstratio 1664* siehe S.116 und Hutter, S. X Nr.23 mit Anm. 7.

¹⁴ Dietrich Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 245–264 „Berührungen Spizels mit dem Katholizismus“.

¹⁵ Dietrich Blaufuß, *Commercium epistolicum in der Reichsstadt [...]*, in *Stadt und Literatur in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Klaus Garber, Tübingen, 1997; Spizel hatte Verbindung zu ca. 250 Korrespondenten. – Die Heideggersche Briefsammlung ist natürlich erheblich umfangreicher; Schaffert, *Heidegger* (siehe Anm. 13), S.116 nennt 30 Briefbände. Weitere diesbezügliche Hinweise bei Endre Zsindely, *Die Zürcher Dokumente zur Geschichte der Galeeren-Prediger*, in *Rebellion* (siehe Anm. 6), 111–120.

Exulanten teilhaben und gewährt bis heute manchen in veröffentlichten Werken so nicht möglichen Einblick. Nicht nur Berichte und Anfragen über Religionsverfolgte in Ungarn erreichten den Augsburger Geistlichen. Betroffene selbst reihten sich unter die Korrespondenten ein und lassen uns in ihren insgesamt ca. 55 Schreiben zwischen 1667 und 1688 an ihrem Geschick und ihrer Einschätzung ihrer Lage teilhaben. Es handelt sich um folgende Schreiben:

Korrespondent	Anzahl	Zeitraum der Briefe	Staats- u. Stadt-Bibliothek Augsburg: 2° Cod. Aug. 407, 408, 409 und 410
Reiser, Anton ¹⁶	55	1667–1684; davon:	409: fol.156.104–185.187
	25	1667–1672 aus Preßburg [1669?], 1685?	
4 Schreiben Spizels an Reiser			410: fol.484v; 409: fol.188–190
Lani, Georg ¹⁷	13	1675–1688	408: fol.396–408
Masnicus, Tobias ¹⁸ und Simonides, Johannes	13	1675–1688	408: fol.526–540
Nickletzer, Samuel ¹⁹	2	1676, o.D.	408: fol.685–686
Klesch, Christoph ²⁰	1	5.9.1681	408: fol.176
Klesch, Daniel ²¹	1	15.4.1680	408: fol.175
Steller, Thomas ²²	2	1680	410: fol.159–161

¹⁶ Anton Reiser, diverse Pseudonyme, Augsburg 1628 – Hamburg 1686; von seinem Onkel, dem Preßburger Geistlichen Daniel Schmidt gefördert, 1652 Diakon in Schemnitz, 1659 in Preßburg, von dort Flucht 1672 nach Augsburg, 1673–75 ebenda Rektor und Bibliothekar, nach drei Jahren in Öhringen 1678–86 Hauptpastor an St. Jacobi in Hamburg. Reiser schrieb schroff gegen Atheismus und polemisierte gegen Katholizismus, Calvinismus sowie – in Hamburg – gegen das Theater. Mit Ph. J. Spener korrespondierte Reiser. – József Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, Bd. I–14, Budapest, 1891–1914 [Reprint 1980–1981]. Hier 11, Sp. 724 (zu knapp!). Dietrich Blaufuß, *Reiser, Anton*, in *Literatur-Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*, hrsg. von Walther Killy, Band 1–15, Gütersloh, 1988–1993. Hier 9, 383–384 (Quellen, Bibliographie, Literatur!).

¹⁷ Georg Lani ([pseud.] Sigismund Freymuth), 1646–1701; Schulmann in Leipzig. – Richard Sachse, *Acta Nicolaitana et Thomana. Aufzeichnungen von Jacob Thomasius [...] 1670–84*, Leipzig, 1912, 240. 675 mit Anm. 1: Literatur. 676, 670–680 und 699. Ders., *Das Tagebuch des Rektors Jakob Thomasius*, Leipzig, 1896, 7 (*Abhandlung im Jahresbericht des Thomasgymnasiums Leipzig*) (Literatur). E. Dohmke, *Collega tertius der Nicolaischule* [sc. in Leipzig], M. Georg Lani, in *Studia Nicolaitana*, Th. Vogel dargebracht, Leipzig, 1884. E[rich] Eichler, *Leben und Wirken des slowakischen Schriftstellers Georg Lani in Leipzig*, in *Zeitschrift für Slawistik*, 5 (1960), 565–575.

¹⁸ Tobias Masnicus, 1640–1697; Exulant. – Szinnyei 8, Sp.776–778; ebenda Nr. 1, 2 und 5 Publikationen zu seinem und Simonides' Schicksalen. – Johannes Simonides, 1648–1708; Exulant. – Szinnyei 12, Sp. 1077–1080; ebenda Sp. 1079 Nr. 4 zu Masnicus' und seinem eigenen Schicksal. – Vgl. Eduard Winter, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, [DDR] 1955, 194–195 (Simonides) und 196–197 (Masnicus). (*Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik*, 7).

¹⁹ Samuel Nicletius, † Neosohl 1694; Exulant, dissertiert 1655 in Schemnitz unter Johann Insitoris Moschow. – Szinnyei 9, Sp. 1044 (ohne Lebensdaten. Das Todesjahr nach Eichler / Blaschka [siehe Anm.23], S. 37, 38).

Es ist hier nicht der Ort, biographische Einzelstudien voranzutreiben oder die Trauerdekade detailliert zu schildern. Die genannten Briefpartner sind unterschiedlich breit erforscht. Georg Lani²³ und Anton Reiser haben immer wieder Aufmerksamkeit gefunden; zu den anderen Korrespondenten bietet Szinyeyi wenigstens Grundinformationen sowie die Nennung vieler ihrer Werke. Und zur Trauerdekade steht manche Literatur zur Verfügung, auf die hier verwiesen werden kann.²⁴

I. Anton Reisers Schreiben aus Preßburg

Spizel erfährt aus den Schreiben Anton Reisers aus Preßburg manche Klage über den Katholizismus. Es ist gar am 22. April 1670 von den hierher drohenden Gefahren für das Leben die Rede.²⁵ Knapp ein halbes Jahr vorher, am 26. November 1669, hatte Reiser seine Bereitschaft zum Martyrium erklärt – freilich wurde im gleichen Atemzug der Wunsch eines Wechsels nach Augsburg zum Ausdruck gebracht.²⁶ Ob jene Hinweise auf Lebensgefahr und Martyrium ein

²⁰ Christoph Klesch, Iglau 1632 – Erfurt 1706; aus Georgenberg 1673 vertrieben, lebte in Jena, 1680 Prediger in Dennstädt/Thüringen, 1684/85 Diakon/Pfarrer in Erfurt. – Szinyeyi 6, Sp. 540–543; ebenda Sp. 542/543 Nr. 6 u.a. zum Schicksal ungarischer Verfolgter. Gabriele Henkel, Klesch, Christoph, in *Literatur-Lexikon* (siehe Anm. 16), 6, 383–384.

²¹ Daniel Klesch, Iglau 1624 – Berlin 1697 (?); Senior in der Zips, 1674 Exil nach Deutschland, 1676 Jena Ratsschulrektor, 1682 Superintendent Heldrungen, 1686 Amtsaufgabe u.a. wegen schroffer Gegnerchaft zur lutherischen Geistlichkeit, 1687 mit Ph. J. Spener im Briefwechsel. – Szinyeyi 6, Sp. 533–540 (51 Publikationen!); ebenda Sp. 536–537 Nr. 14 und Nr. 17 (vgl. Sp. 539 Nr. 35 „Der Elend-Stab erweitert als ein Weide-, Leide- und Freijuden-Stab“). Amsterdam 1682) zu Schicksalen von Exulanten. Jochen Bepler, Klesch, Daniel, in *Literatur-Lexikon* (siehe Anm. 16), 6, 384–385.

²² Thomas Steller, 1640–1715; zeitweise in Zürich, dann in Wittenberg, dort schon 1667 und wieder 1680 unter A. Calov disputierend. – Szinyeyi 13, Sp. 19–20. Spener, *Briefe* 1675–1676 (siehe Anm. 50), 561–563.

²³ Entgangen waren mit schon in den 60er Jahren neben Eichler: Láni (siehe Anm. 17) auch E[rich] Eichler, A. Blaschka, *Briefe des slowakischen Schriftstellers Tobias Masník an Juraj Láni*, Halle (Saale) 1966, (*Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* 1966/2 [C 1]); S. 5 Anm. 2: Ankündigung der Bearbeitung der in der Univ.-Bibliothek Breslau liegenden reichhaltigen Briefschaften, der „Correspondenz der durch die Gegenreformation der Jesuiten aus Ungarn vertriebenen evangelischen Emigranten mit Magr. Lani in Leipzig“ (2°. I–III, 515 Briefe, lat., 1675–1700; so Eichler, *Lani*, 575). Natürlich ist die Lani-Korrespondenz auch zerstreut; vgl. nur die in Halle liegenden 7 Schreiben an Georg Michael Cassai (Miklós Pálffy, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarn Bibliothek*, Halle/Saale 1965, 46, 49–50. [*Arbeiten aus der ULB Sachsen-Anhalt*, 4]).

²⁴ Vgl. etwa Schaffert, *Heidegger* (siehe Anm. 13), 114–115. Wichtig aber auch der Sammelband *Rebellion oder Religion?* (siehe Anm. 6) von 1977 mit vielen Einzelhinweisen. – *Verschiedene Arbeiten zu Lani, Masnicius und Simonides von Eichler* (1960), *Mokos* (1896) und *Minárik* (1961), aber natürlich auch solche zum weiteren Gegenstand sind mir aus sprachlichen Gründen leider unzugänglich. Deshalb und auch wegen verschiedener aus zeitlichen Gründen veränderter Recherchen trete ich mit diesen Zeilen mit der Bitte um Nachsicht unter die Augen von Prof. Bálint K e s e r ű!

²⁵ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol. 126–127, hier 126^r.

²⁶ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol. 123^r.

Anstoß für die inzwischen als solche erkannte Legende von Reisers Verurteilung zum Tod und Flucht vor der Hinrichtung gewesen waren? Immerhin schien dann am 24. März/3. April 1672 der ausdrückliche Hinweis Reisers nötig, daß sein 'Martyrium' unblutig verlaufe...²⁷ Hinter Reisers Mitteilungen zu seiner konkreten Lage dem Katholizismus gegenüber stand eine grundsätzliche Einstellung. Er sah in 'Rom' den Gegner, dem er keine Ruhe lassen könne. Und zugleich kündigte er aus Preßburg am 4. April 1669 die Veröffentlichung seiner *Vindiciae Antithomisticae* an, die dann in Ulm 1669 erschienen sind. In der Straßburger Fakultät hätten sie bei Balthasar Bebel guten Anklang gefunden.²⁸ Ein leichter Dissens wird in diesem Gespräch mit G. Spizel darin sichtbar, daß dessen *Pius secessus hominis literati* von 1669 nach Einschätzung Reisers eine fast schon Katholizismus-freundliche Haltung erkennen lasse.²⁹ Immerhin hat Ph. J. Spener in seiner Programmschrift des Pietismus *Pia desideria* von 1675 gerade dieses Werk Spizels höchst empfehlend genannt.³⁰ Und in Augsburg hatte man katholischerseits mit einem „Lob“ dieser Schrift Spizels ihren Verfasser geradezu in Verlegenheit zu bringen versucht.³¹ Reiser freilich schwankte in der Beurteilung dann doch: Im Blick auf seinen am 1. November 1669 für möglich gehaltenen baldigen Tod sei ihm Spizels *Pius secessus* eine Hilfe, den Blick ganz auf Gott zu richten.³² In einem aber – wie öfters! – sehr offen-kritisch redenden Brief vom 26. Januar 1671 wiederum verbarg Reiser seine aus *Pius secessus* genährte Befürchtung nicht, Spizel werde den Rückzug aus dem Kampf gegen den Katholizismus fördern.³³ Offenbar kann A. Reiser im fernen Preßburg die Spizel im paritätischen Augsburg auferlegte Zurückhaltung dem Katholizismus gegenüber nicht recht verstehen. Schon im ersten erhaltenen Brief Reisers aus Preßburg vom 31. August 1667 wurde auch deutlich, daß er in der Auslegung des Buches Daniel mit Spizel ein offenes Gespräch führte. Dies geschah aus Anlaß der in diesem Zusammenhang gegen Spizel gerichteten Schrift seines – Reisers – Straßburger Studienfreundes Christoph Artopoeus, Gymnasial-Professor in Straßburg. Reiser war empört über Artopoeus' Angriff. Und zu allem überflüssig meldeten sich hier auch noch die Wittenberger mit einer *Antapologia* zu Wort –

²⁷ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.140^r.

²⁸ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.118^r. Vgl. Hans Schröder, *Lexikon der hamburgischer Schriftsteller*, Bd. 6, Hamburg 1873, 234, Nr.7.

²⁹ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.118^r. Vgl. Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 102–109 zu Spizels Schrift (2. Aufl. 1685).

³⁰ Philipp Jakob Spener, *Die Werke. Studienausgabe*, in Verbindung mit Beate Köster, hrsg. von Kurt Aland [†]. Band I: Die Grundschriften. Teil I. Gießen/Basel, 1996, S. 244, 7–12 (entspr. 245, 5–10 [lat.]). Die *Pia Desideria* samt den beiden Anhängen finden sich in dieser kritischen Edition auf den Seiten (55) 85 bis 407, und zwar in der Ausgabe 1675 sowie – parallel – in der lateinischen Fassung von 1678 (diese mit Ergänzungen Speners!). Vgl. auch ebd., S. 432/433.

³¹ Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 107–108.

³² SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.121–122, hier 121^r.

³³ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.131–132, hier 132^r.

als ob sie das Verdienst der ersten Widerlegung, das doch Spizel gebühre, für sich in Anspruch nehmen wollten.³⁴

Reiser fand schließlich wieder den Weg nach Augsburg zurück; am 15. November 1672 bat er für die Taufe seiner Tochter in Augsburg-Hl. Kreuz Spizel als Paten.³⁵ Zwar hat Reiser von Spizel schon 1669 gemeldet bekommen, daß man ihn – Reiser – in Augsburg noch sehr schätze.³⁶ Aber über die gut zweieinhalb Jahre in Augsburg 1672 bis 1675 zog Reiser dann eine grimmige Bilanz: Ohne „meres“ habe man ihn Schweiß und Mühe auf die Bibliotheksarbeit verwenden lassen – ein Verhalten, das man außerhalb Augsburgs kaum erklären könne.³⁷

Wie entschlossen Reiser eine antikatholische Linie verfolgte, geht auch daraus hervor, daß er Spizel am 18./24. Juni 1671 vorwarf, mit dem Apostaten Johann Christian von Boineburg überhaupt in Briefverkehr getreten zu sein ...³⁸ Konfessionsübergreifende Korrespondenz war in diesen Zeiten auch für Ph. J. Spener unter bestimmten Umständen noch ein Problem – wengleich Briefwechsel mit Katholiken natürlich nicht unterblieben ist!³⁹ Andererseits bat Reiser am 26. Januar 1671 um die Beschaffung der *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, in Folio 8bändig nach 1656 in Irenopolis erschienen.⁴⁰ Aber dann erschien ihm die übersendung doch zu riskant.⁴¹

2. Exulanten und ihre Korrespondenz mit Gottlieb Spizel

Die Briefe 'Betroffener' selbst stammen vornehmlich aus dem Zeitraum von 1675 bis 1681, einige wenige Stücke liegen am Ende der 80er Jahre, z.T. schon nicht mehr aus den Zufluchtsorten Wittenberg etc. Von einer persönlichen Bekanntschaft Spizels mit den Briefpartnern erfahren wir aus den Schreiben nicht. In der Zeit zwischen Anfang Oktober bis 12. November 1675 hat ein Treffen Spizels mit J. Simonides und T. Masnicius bei E. Veiel in Ulm stattge-

³⁴ Vgl. zu Spizel – Artopoeus Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 248–249. A. Reiser an G. Spizel, Preßburg 13.8.1667; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.156^{rv}.

³⁵ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.143^r.

³⁶ Siehe in dem Brief A. Reiser an G. Spizel, 1.11.1669; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.121–122, hier 121^v.

³⁷ A. Reiser an G. Spizel, Öhringen 16.11.1675; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol. 146–147, hier 147^r.

³⁸ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.134^r. – Vgl. den Briefwechsel Boineburgs mit Spizel 1670/71 in SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 407: fol. 123–133.

³⁹ Vgl. Dietrich Blaufuß in Philipp Jakob Spener, *Schriften*, hrsg. von Erich Beyreuther, Bd. XVI. Korrespondenz. Hildesheim/Zürich/New York, 1989, Teilbd. I Einleitung S. (8*–90*) 13* mit Anm. 16. Ders. in ebd. Bd. XV. Korrespondenz. 1987, Teilbd. I Einleitung S. (8*–89*) 22* (kathol. Briefpartner).

⁴⁰ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.131–132, hier 132^r.

⁴¹ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 409: fol.134^r.

funden, wie ein Brief der beiden an J. H. Heidegger vom 12. November 1675 meldet.⁴²

Selbstverständlich geht es zu einem erheblichen Teil um die Unterstützung der nach Deutschland gekommenen Flüchtlinge. Die finanziellen Hilfen spielen eine wichtige Rolle. Als einmal 12 Imperiales aus Augsburg über vier Wochen nicht in Wittenberg eintrafen, wurden Masnicius und Simonides unruhig und verwiesen auf Georg Reiser, den Neffen A. Reisers, als sicheren Empfänger des Geldes.⁴³ Indes machte schon die aus den Briefen ersichtliche Beschaffung des Geldes durch diverse Sammlungen deutlich, wie weit die Verbindungen geknüpft und eingesetzt wurden. Der schon genannte J. H. Heidegger erhielt Briefe von Masnicius und Simonides, die Heidegger gegenüber G. Spizel und E. Veiel (Ulm) initiativ werden ließen. Diverse Korrespondenzen Spizels machen deutlich, daß in Nürnberg,⁴⁴ Ulm und Frankfurt am Main Geldsammlungen durchgeführt wurden.⁴⁵ Damit befindet sich G. Spizel geradezu in einem reichsstädtischen 'Verbund' von Hilfsbemühungen, in dem Augsburg eine nicht unwichtige Rolle spielte.⁴⁶ Eine ganze Reihe von Namen aus der schwäbischen Reichsstadt können wir den Briefen entnehmen, z.T. wiederholt mit großem Dank für den Einsatz zugunsten der Ungarn in den Schreiben genannt: der Juwelier Schanternell,⁴⁷ A. Reiser,⁴⁸ von den Geistlichen J. J. Müller, Christoph Pfautz und Georg Riß,⁴⁹ sodann Ma(r)x Huber,⁵⁰ Gottfried Egger⁵¹ und der Ma-

⁴² Dies nach Schaffert, *Heidegger* (siehe Anm. 13), S. 20 [wo irrig „Spirelius“ in Spizelius zu verbessern ist]. Die Briefe E. Veiels an Spizel aus diesem Zeitraum reden von diesem Treffen nicht, wohl aber am 22. Oktober 1675 davon, daß bald zwei befreite Brüder 'bei uns' zu erwarten sind, angekündigt durch Johann III|J Fabricius (SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 410: fol. 430^r). Ulm hat für die Befreiung der Gefangenen offiziell „quinquagesimo florenes“ bereitgestellt, wie aus E. Veiels Brief vom 24.9.1675 an G. Spizel hervorgeht (SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 410: fol. 429^r).

⁴³ Masnicius und Simonides an G. Spizel, 6./16.9. und 20.10.1676 sowie – wohl hierhergehörend – o.D. (nur Masnicius); SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 530–531, 532 und 536. – Zu *Georg Reiser* siehe Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 212–219 u.ö.

⁴⁴ Masnicius und Simonides an G. Spizel, 17.5.1676; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 529^r.

⁴⁵ Detailliert bei Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 255–256.

⁴⁶ Daß es hier im 18. Jahrhundert eine bedeutende 'Fortsetzung' gab, ist mit dem Namen Samuel Urlsperger hinlänglich markiert und durch einen jüngst erschienenen Sammelband abermals unterstrichen: *Samuel Urlsperger (1685–1772). Augsburger Pietismus zwischen Außenwirkungen und Binnenwelt*, hrsg. von Reinhard Schwarz, Berlin, 1996 (*Colloquia Augustana*, 4); enthält 11 Aufsätze und eine neue, von Wolfgang Meyer (SStB Augsburg) erstellte Primärbibliographie (S.223–304).

⁴⁷ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol.529^v; 531^r; 538, 540. – Zu Schanternell siehe Roeck, *Stadt* (siehe Anm. 1), S. 150, 425. Francois, *Grenze* (siehe Anm. 1), S. 125 Anm. 95.

⁴⁸ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 529^v; 531^r; 685^v.

⁴⁹ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 531^v bzw. 685^v. Zu den Augsburger Geistlichen siehe Hans Wiedemann, *Augsburger Pfarrerbuch. Die evangelischen Geistlichen der Reichsstadt Augsburg 1524–1806*, Nürnberg, 1962. (*Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns*, 38)

⁵⁰ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 685^r. Der Augsburger Kaufmann und Bürgermeister Max Huber, ein Förderer Spenerscher Anliegen, spielte in Augsburg in der evangeli-

gistrat der Stadt.⁵² Nimmt man die in Nürnberg und Altdorf wirkenden Theologen Johann [III] Fabricius, Justus Jacob Leibniz und Johann Gräf⁵³ hinzu, so kann man schon das Bestreben erkennen, in breiterem Rahmen unter den Geistlichen Gönner zu finden, die materiall und ideell als Protektoren tätig werden konnten.

Die z.T. umfangreiche literarische Tätigkeit der mit Spizel korrespondierenden Exulanten aus Ungarn⁵⁴ spielt in den Briefen kaum eine Rolle. Allerdings wurden zwei Mal solche literarischen Unternehmungen thematisiert, die sozusagen eine Fortsetzung der Verfolgung auf literarischem Gebiet sind. Georg Lani mußte sich mit dem Augsburger Domprediger Georg Haidelberger SJ herumschlagen. Haidelberger hatte eine Schrift *Georgius Antilani. Das ist Römisch-Catholische Widerlegung eines Vncatholischen, der hohen Justiz aus Handen Entloffenen, in einer jüngsthin An. 1675 ausgesprängten Läster Charten Georgius Lani benamsteten quasi Praedikanten* im Jahr 1676 ausgehen lassen.⁵⁵ Selbstredend fand das bei Lani ein Echo. Am 13. Januar 1677 teilte er Spizel mit, noch keinen Drucker gefunden zu haben. Zugleich bat er um einige Exemplare der Haidelbergerschen Schrift – vielleicht zur Verteilung an befreundete Gesinnungsgenossen. Und für einen Hinweis auf eine Veröffentlichungsmöglichkeit wäre Lani G. Spizel sehr dankbar gewesen.⁵⁶ Am 4. Oktober 1677 ist wohl von diesem Werk Lanis die Rede, das nun erschienen war. Es scheint nicht sicher, daß G. Spizel von Lanis polemischer Schrift angetan war. Ein Brief Spizels hatte deutlich erkennen lassen, daß er an dem Streit keine Freude fand. Lani stimmte dem zu, erklärte seine Versöhnungsbereitschaft, verschwieg aber nicht seine Skepsis: „Verum id facilius sperare, quam expectare possumus.“⁵⁷

schen Kirche eine Rolle. Blaufuß, *Reichsstadt und Pietismus* (siehe Anm. 3), 181–184, u. ö. Philipp Jakob Spener, *Briefe aus der Fankfurter Zeit 1666–1686*, Bd. 2: 1675–1676, hrsg. von Johannes Wallmann in Zusammenarbeit mit Markus Matthias und Martin Friedrich, Tübingen, 1996, S. 666 Anm. 1 und S. 707.

⁵¹ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 685^r.

⁵² SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 536 und 537.

⁵³ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 534 und 686. Vgl. zu allen drei Matthias Simon, *Nürnbergisches Pfarrerbuch. Die evangelische Geistlichkeit der Reichsstadt Nürnberg und ihres Gebietes 1524–1806*, Nürnberg 1965 (*Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns*, 41). Dietrich Blaufuß, *Fabricius, Johann*, in *Literatur-Lexikon* (siehe Anm. 16), 3, 321–322.

⁵⁴ Ich belasse es für die Nennung der Werke hier bei einem pauschalen Hinweis auf Szinnyei, jeweils s.v.

⁵⁵ Augustin et Aloys de Backer – Auguste Carayon, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel. Bibliographie Tome 4*, Brüssel–Paris, 1893, Sp. 22 Nr. 7. – Ebenda Sp. 22–23 Nr. 7 (3 Titel) und Nr. 9 (2 Titel): Lani 1676, 1677 (2mal unter dem Pseudonym „Sigismundus Freymuth“), Haidelberger 1676 und 1677. Eichler, *Lani* (siehe Anm. 17), 568–569 (ohne Backer–Sommervogel).

⁵⁶ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 398^{rv} und 400.

⁵⁷ Alles nach Brief G. Lani an G. Spizel, 4. 1. 1678; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 401^r. Das PS des Briefes zeigt Lanis Kontakt mit Joachim Feller.

Ein zweiter Jesuit, der den ungarischen Exulanten auf den Fersen blieb, war Nicolas Kellio SJ (1643–1684). Hier erfahren wir aus einem an G. Spizel am 17. Mai 1676 gerichteten Brief von Simonides, daß er in die Auseinandersetzung mit N. Kellio SJ eingetreten ist und einige Exemplare nach Augsburg sandte.⁵⁸

In anderer Hinsicht fällt von der Korrespondenz mit Gottlieb Spizel auf die literarische Tätigkeit der ungarischen Exulanten noch ein bezeichnendes Schlaglicht. Offenbar war man sich hier nicht einig, ob man das eigene Geschick und damit die Verfolgung des Protestantismus in Ungarn klugerweise nur zurückhaltend, ja zunächst überhaupt nicht zum Gegenstand publizistischer Bemühungen machen sollte.⁵⁹ Die Alternative wäre gerade eine entsprechende Propaganda gewesen, von der man aber nicht wußte, ob sie v.a. für Betroffene hilfreich wäre. Die Schriftenverzeichnisse der Spizel-Briefpartner enthalten zahlreiche einschlägige Titel. Tobias Simonides etwa publizierte dazu in den Jahren 1675, 1676 und 1681.⁶⁰ In den Briefen nach Augsburg spielte das eine Rolle. Am 6./16. September 1676 wurde ein Bericht über der Verfolgten Schicksal und die Befreiung angekündigt.⁶¹ Am 20. August 1681 gehen drei Exemplare „Narrationes nostrae“ nach Augsburg an G. Spizel, Schanternell und J. Reiser.⁶² In einem leider undatierten – vermutlich aber 1675/76 einzuordnenden – Schreiben Masnicius' aber ist deutlich die Rede davon gewesen, daß es noch nicht opportun sei, an die Öffentlichkeit zu gehen. Dies sei die ausdrückliche Bitte der Mitgefangenen gewesen, da solche ja auch propagandistisch wirkende Schriften die Lage in der Heimat und auf den Galeeren nur verschlimmern würden. Ja: das Jahr der Befreiung werde hinausgezögert, wenn man mehr derartige Schriften fürchten müsse.⁶³

3. Daniel Kleschs Weg in die Fremde

Eine besondere Erfahrung machte Daniel Klesch in Jena mit einem seiner Publikationsvorhaben. Schon über drei Monate hatte die theologische Fakultät ein Manuskript D. Kleschs zurückgehalten – gewiß wohl mit dem Ziel, die Veröffentlichung zu verhindern. Es ist in der umfangreichen Liste von D. Kleschs

⁵⁸ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 528^r. Szinyei 12, Sp. 1077–80, hier Sp. 1079/80 Nr.5. – Backer–Sommervogel Bd. 4, Sp. 999 verzeichnet *Funda Davidis contra Goliath* [...] *projecta a Davide Constante* [pseud. für J. Simonides? – DB] *milite gregario Verona-Latino* [...], o.O. 1676; Kellio gebraucht auch das Pseudonym Joannes Labsanssky. Eichler, *Lani* (siehe Anm. 17), 567–568, wo (Kellio alias) Labsanssky als „Parteigänger der Habsburger“ gilt und die Identität mit dem Jesuiten nicht erkannt ist.

⁵⁹ Eichler, *Lani* (siehe Anm. 17), S. 568 Anm. 3 kündigte – 1960! – eine „Würdigung der slowakischen Memoirenliteratur der Exulanten (Masník, Simonides, Lani)“ durch J. Minárik an. Das ist vermutlich das 1961 in Preßburg erschienene einschlägige Werk.

⁶⁰ Szinyei 8, Sp.776–778, hier Nr.1, 2 und 6.

⁶¹ SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 531^r.

⁶² SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 538^r.

⁶³ Masnicius an G. Spizel, o.D. [1675/76]; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 536^v. – Es erstaunt gerade Masnicius' schon genannte diesbezügliche Veröffentlichungstätigkeit der Jahre 1675, 1676 und 1681.

Veröffentlichungen nicht genannt, und dennoch brauchen wir weder über den Titel noch über die Gründe der Publikationsverhinderung zu spekulieren. D. Klesch nannte in seinem Brief an G. Spizel vom 15.4.1680 den Titel: *Heunischius contra Holzapfelii calumnias vindicatus*. Somit ist man, bei des Schweinfurter Geistlichen Caspar Heunischs (1620–1690) umstrittenen theologischen Interpretationen der Offenbarung Johannis,⁶⁴ in Jena kaum daran interessiert gewesen, daß der Ratsschulrektor D. Klesch sich in die darüber mit Holzapfel geführte Kontroverse einschaltete. Doch D. Klesch schloß daran bemerkenswerte Überlegungen an.⁶⁵ Furcht und Lauheit bei den Protestanten verwunderten ihn sehr. Das könne keine Gott gefallende Haltung sein:

„[...] nolunt, ut vel duriusculo aliquo vocabulo laedantur Adversarii. [...] Est Ahabitica I. Reg XX,32. execrabilis et detestanda. War das nicht für [vor – DB] Gott ein greuel, daß Ahab den Benhadad einen Bruder hieß? Ich hette mir nimmermehr einbilden können, daß ich solche Lutheraner in Deutschland finden solte? Wo ist denn der lutherische Eifer? Darin bin ich gänzlich der Meinung Gott werde Sein wort und reine lehre diesem land nehmen, und einem andern Volke, ja unsern eifrigen Ungarn wieder geben [...].“

D. Klesch hatte Kunde über einen geistlichen Distrikt (Inspektion) mit 75 Kirchen erhalten.⁶⁶ Da halte ihn – D. Klesch – nichts mehr in Deutschland, wenn er sehe, wie hungrig nach dem Wort Gottes die Menschen dort sind. Für D. Klesch war die Konsequenz klar – zumal er, wie er ausdrücklich feststellt, der ungarischen Sprache mächtig sei und jener Geistliche ihn um sein Kommen gebeten habe:

„Ich kan|n) einmah| unter solchen *laulichsten* heuchlern nicht länger bleiben, solte ich auch wissen, daß bandè, mar- [fol. 175v] ter und tod meiner daselbst warteten, so bin ich mit Paulo entschlossen mich dahin zu wagen.“

Aus welchen Gründen auch immer – es kam nicht zu D. Kleschs Rückkehr nach Ungarn. Wir wissen nicht, ob dies ähnlichen Motiven entsprungen ist wie sie T. Masnicius am 10. Juni 1686 G. Lani gegenüber äußerte: „[...] ego si ibi [in Deutschland – DB] essem, hoc sed statu nollem redire, si Germanice scirem“.⁶⁷

⁶⁴ Ich verweise um der Kürze willen auf die Rezension: Dietrich Blaufuß, Rez. zu Caspar Heunisch: *Haupt-Schlüssel über die hohe Offenbarung S. Iohannis*, hrsg. von Thomas Wilhelmi, 1981, in *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte*, 56 (1987), 354–356. Der dort S. 355 zitierte – sehr kritische! – Brief Ph. J. Speners an [C. Heunisch] von 1685 findet sich in Ph. J. Spener, *Theol. Bedenken*, Teil 4, Halle, 1702, 27–28.

⁶⁵ Alles Folgende nach Daniel Klesch an G. Spizel, 15. 4. 1680; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 175^v.

⁶⁶ Leider waren Person und Ortsnamen in der Handschrift nicht mehr zu überprüfen (Mag. T. in Rabaköz).

⁶⁷ Eichler / Blaschka, *Briefe Masnik* (siehe Anm. 23), 28. Der „status“ wird als sehr bedrängend beschrieben (Vertreibung/Entlassung; Abbrennen des Gottesdienstraumes [Scheune!]; S. 23. 26. 31–32).

In Deutschland freilich konnte Daniel Klesch sich im Pfarramt nicht halten. Seine radikalisierende Einstellung führte hier über die Grenzen der Kirchlichkeit hinaus.

Sodann geht D. Klesch kurz auf seine an G. Spizel mitgesandte Schrift *Treuherzige Wächterstimme, welche in seinem Elende erhoben und an seine [...] vormals [...] ordentlich anvertraute Gemeinen in Ober- und Niederrungarn ergehen lassen* (Jena 1679) ein. Diese einfältige Schrift habe schon eine gute Wirkung gezeigt, besonders „in Comitatu Scepusiensi, an welchen ich sie am meisten gerichtet [...]“. Sie habe Schwache getröstet, Beständige gestärkt und auch viele Abtrünnige auf den rechten Weg gebracht: wenn nur ein evangelischer Prediger hereinkäme, wollen sie gern die evangelische Lehre wieder annehmen. So also schätzte D. Klesch seine Mithilfe bei der Rückgewinnung von 'Zwangskonvertiten' ein.

Schließlich kam D. Klesch noch einmal zurück auf die ihn wohl tief treffende Druckverweigerung für seinen *Heunischius vindicatus*, wie er nun den Titel nannte. Sollte – so drückte er sich mit einem drohenden Unterton aus – das Werk „censiret“ bleiben, dann wolle er sich nach Leipzig wenden. Dort werde es sicher angenommen und gedruckt werden. Und dieses Vorgehen verband D. Klesch mit einem Hintergedanken, nämlich der Absicht, der Universität Jena, deren Zensur ja nicht verborgen bleiben werde, zu einem entsprechenden Ruf zu verhelfen. Und auch den Helfer hatte D. Klesch schon im Auge:

„Was wird aber dieses der universität Jena für eine Ehre seyn? H. D. Calovius wird schöne gelegenheit dadurch bekommen. Sap[ienti] sat!“

Auch dieser Plan scheint freilich nicht erfüllt worden zu sein. Aber er zeigt ein deutliches Selbstbewußtsein D. Kleschs, der sich in einer 'Sendung' an das seiner Meinung nach zu nachgiebige Luthertum in Deutschland weiß.

Dieses Schreiben – übrigens ein Empfehlungsschreiben für die gerade bei D. Klesch weilenden Masnicius und Simonides – macht doch auch eine Schwierigkeit des Lebens ungarischer Exulanten in der Fremde deutlich. Sie *bleiben* Fremde angesichts unterschiedlicher Einschätzung des Verhältnisses zum Katholizismus. Im Blick auf das Erlittene konnte der in Deutschland, allemal in den paritätischen Reichsstädten wie Augsburg so zurückhaltende Umgang mit dem Katholizismus, ja, die in Jena offenbar große Scheu vor Polemik und Kontroversen den hier ganz anders, viel entschlossener zur Auseinandersetzung bereiten ungarischen Exulanten Daniel Klesch nur noch zur (abermaligen!) Emigration aus seiner im Exil ja gefundenen 'Heimat' eines Jenaer Ratsschulrektors, dann Superintendenten, zurück in die Heimat, anregen – und dann doch nicht dahin führen.

Schluß: Der Weg „vom Widerstand zur Anpassung“?

Hier signalisiert der Briefwechsel ungarischer Exulanten mit G. Spizel *auch* ein Problem, das nicht einfach zu ignorieren war. Einerseits verdankten die ungarischen Flüchtlinge viel Hilfe auch dem Umstand, daß man in der Schweiz ausdrücklich, angesichts der von Frankreich drohenden Gefahr, ein Zusammengehen von Reformierten und Lutheranern für nötig und richtig hielt; G. Spizel hat ja – wie oben zu sehen war – in seiner Briefsammlung bewußt und zustimmend entsprechende Nachrichten J. H. Heideggers an Elias Veiel in Ulm dokumentiert. Andererseits weiß Georg Lani nur mit großem Unverständnis aus Leipzig von einem – Samuel Pufendorf zuliebe erfolgten? – Einschwenken Adam Rechenbergs auf den Cartesianismus zu berichten, und das auch noch in einer Disputation unter Beteiligung eines Sohnes von Philipp Jacob Spener.⁶⁸ Lani fürchtete um die Universität Leipzig, die bald ganz vom Cartesianismus angesteckt werde.

Tatsächlich findet sich in der einschlägigen, am Tag vor dem Weihnachtsfest 1687 gehaltenen Disputation Johann Jakob Speners, unter Vorsitz Adam Rechenbergs, die von G. Lani inkriminierte Feststellung, „Physica Cartesiana praeferenda est Physicae Peripateticae [...]“.⁶⁹ Wie könne man das von Rechenberg erwarten, der doch – so Lani – anderweitig „de Novitate in Theologia et Jurisprudencia fugienda“ habe disputieren lassen? Dieser markante Gedanke ist bei Rechenberg ebenfalls exakt, aber in einem weiteren Zusammenhang stehend nachweisbar.⁷⁰

Hier tritt noch einmal, wie in dem Brief Daniel Kleschs, die für ungarische Exulanten nicht leichtfallende Notwendigkeit der Auseinandersetzung mit neuen geistigen Strömungen zutage. Den Exulanten forderte sie eine Fähigkeit ab, die ihnen quer zu denen zu liegen schien, die sie in der Vergangenheit bewährt haben: Der Weg *vom Widerstand* in ihrer Heimat *zur Anpassung* in der Fremde fiel ihnen verständlicherweise mitunter besonders schwer.

⁶⁸ G. Lani an G. Spizel, 10. I. 1688; SStB Augsburg: 2° Cod. Aug. 408: fol. 408^v. Hier alle Lani-Zitate!

⁶⁹ Adam Rechenberg / Johann Jakob Spener, *De gemmis errores vulgares*, Diss. hist.-physica., Leipzig (24. 12. [!]) 1687, S.[D4]v „Additamenta“ Nr. VIII. nahezu wortgleich. Vgl. Hanspeter Marti, *Philosophische Dissertationen deutscher Universitäten 1660–1750. Eine Auswahlbibliographie unter Mitarbeit von Karin Marti*, München, 1982, Nr. 6209.

⁷⁰ „[...] Enimvero novimus in vera religione, verbo Dei nixa, nihil esse novandum. Crimen quoque est in republ. res novare. Ast in disciplinis, quae rationi subjectae sunt, eo amplioem ingenii ac industriae laudem merentur scriptores, quo plus novitatem invenerint. Et haec etiam nostra est sententia [...]“ So in Adam Rechenberg / Sebastian Gottfried Benewitz, *De novitate in republica noxia*, Diss., Leipzig, (18. 10.) 1679. Vgl. Marti, *Dissertationen 1650–1750* (siehe Anm. 69), Nr. 6230. Zitiert nach Adam Rechenberg, *Dissertationes historico-politicae*, Leipzig 1698, 298. – Ich verdanke diese Nachweise aus Rechenbergschen Dissertationen der großen Freundlichkeit von Dr. Hanspeter Marti / Arbeitsstelle der Stiftung für Kulturwissenschaftliche Forschungen, Engi/CH (Schreiben vom 26. April 1997).

Csepregi Zoltán

AZ IGAZ KERESZTYÉNSÉG HAMIS IMPRESSZUMA

Adalékok a dunántúli Arndt-recepcióhoz

„Wir kriegen wieder in unsere Sprach ein theures Buch. Wolte Gott, daß doch nur die Prediger es nicht zerlästern, als wo sie es mit dem böhmischen Arnd gemacht haben. Aber ich gläube immer, es wird noch der gantze äußerliche Cultus bey uns aufgehoben und da werden diese böhmische und ungarische Büchlein in den Kellern und Kammern besser predigen, als die heutigen Prediger es thun...“

(F.W. Beer)

Johann Arndt (1555–1621) *Igaz keresztyénségének* első teljes magyar kiadása (impresszuma: Jena, 1741.) könyvészeti szempontból kilóg a magyar pietizmus irodalmi (fordítói) terméséből. A megjelent káték, ima- és énekeskönyvek, bibliafordítások, s más építő iratok vagy bizonyíthatóan külföldi nyomdáknak készültek, vagy tudjuk róluk, hogy hamis impresszumuk magyarországi nyomdahelyet takar. Így például nem férhet hozzá kétség, hogy 1708 és 1711 között valóban a hallei Orbán-nyomda dolgozott a magyar szerzőknek,¹ két kiadvány 1713-ban és 1715-ben tényleg a hallei Andreas Zeitlernél látott napvilágot,² s a „Laubani káté” és a „Laubani Biblia” (1750 és 1758) nem másnál, mint a laubani Nikolaus Schillnél jelent meg. Hogy az 1725-től kezdve Augsburg, Jéna, Frankfurt, Nürnberg jelzésű művek ténylegesen Győrben, Sopronban, Pozsonyban készültek, már régóta ismert: a 18. századi adatokat az elmúlt évtizedekben végzett tipográfiai vizsgálatok is megerősítették.³

Mielőtt azonban a kiadványt tüzetesen szemügyre vennénk, vessünk egy pillantást az előzményekre. Ha nem is kanyarodunk vissza időben a kéziratban maradt Arndt-magyarításokig, vagy Petróczy Kata Szidónia válogatásáig,⁴ idézzük föl annak a vállalkozásnak a kezdeteit, melynek eredményeként a teljes *Négy könyv* végül magyarul napvilágot látott.

1711 április 27-én Vázsonyi Márton (1688–1737) és Bárány György (1682–1757) hallei diákok levélben fordultak August Hermann Franckéhoz

¹ RMK III. 4637, 4638, RMK-I. 1758, 1759, 1782, 1782a, 1783, 1784.

² Freylinghusius *Compendiuma* és Gerengel Simon *Summája*, vö. Petrik, I, 288, 888.

³ Ld. Szelestei Nagy László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon*, I–II, in *MKSz*, 99 (1983), 292–304 és 107 (1991), 343–351. Ezen korszak evangélikus kiadványai közül talán csak az 1726-os lipcsei és az 1736-os wittenbergi Újtestamentum készült ténylegesen külföldi nyomdában.

⁴ Vö. Nagy Márta, „*Pietas Hungarica*“. *Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtleins von Johann Arndt*, in J. Wallmann/U. Sträter (Hrsg.), *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, Tübingen, 1997. (Hallesche Forschungen, I) (sajtó alatt).

(1663–1727), hogy támogatását kérik nagyszabású fordítói és könyvkiadási programjukhoz, melynek zsengéje (egy Francke-mű: RMK I.1783) már ki is került a prés alól. A magyarra fordítandó művek listáját Johann Arndt terjedelmes könyve, a *Wahres Christentum* zárja.⁵ A vállalkozás Hallében két további traktátus megjelenése után (RMK I.1782 és 1784) egyelőre csődbe ment,⁶ s a többi felsorolt könyv közül Johann Anastasius Freylinghausen (1670–1739) *Compendiuma* végül nem a fenti páros, hanem Bél Mátyás (1684–1749) magyarításában látott napvilágot (Halle: Zeitler, 1713), míg a fordítói munka folytatása hosszú időre lekerült a napirendről.

Vázsonyi és Bárány tizenegy évvel később vette csak föl az elejtett fonalat, igaz, hogy az a fordítás, melynek kiadásához ez alkalommal Franckétól segítséget kértek, Christian Kortholt (1633–1694) *Súlyos papi terhe* c. műve nem szerepelt korábbi tervükben. Az eredeti programra az 1722. április 11-én keltezett Vázsonyi-levél csupán halványan utal.⁷ Bár a következő években Vázsonyiék kiadói tevékenysége felélénkült, a szükség az ima- és énekeskönyveket, a bibliai szemelvényeket valamint a kátékat követelte, amelyek mellett az építő irodalom, így a vaskos Arndt-könyv fordítása is egy újabb évtizedre a háttérbe szorult.

Az Arndt-fordításra vonatkozó következő adat csak 1734-ből bukkan föl, ekkor azonban már a nyomdai kézirat elkészítéséről van szó. A munka valószínűleg azért vált újra aktuálissá, mert az 1731-es Carolina Resolutio következtében megnőtt az igény az áhítatoskönyvekre. A rendelet ugyanis a magánvallásgyakorlatot, azaz vallásos könyvek családi körben való olvasását kifejezetten megengedi. Ezt a lehetőséget használták ki a protestánsok, hogy házi összejövetelekkel helyettesítsék betiltott istentiszteleteiket. Az arndti *Igaz keresztyénség* előljáró beszédében Sartoris János nemescsói lelkész (1695–1756) világosan elmondja, hogy quasi posztillás kötetnek is szánja a könyvet (§. 25.):

„Mindazáltal havalaki az ö Vasárnapi vagy Innepi buzgóságának előbb mozdítására az Evangeliomokhoz illendő matériát akar olvasni, annak számára akarván kedveskedni, ezen könyvet a' Vásarnapokra 's innepekre felosztottam. El olvasván azért az Evangéliomöt az uj Testamentomból vagy Bibliából, fogjad azokat a' Részeket, mellyek arra a napra rendeltettek, a'

⁵ „Praeterea summe necessarium existimamus editionem Psalterii in usum praepriis scholarum, eodem fine et B. Speneri Catechismum aut summe reverendi domini Freylinghausen Grundlegung der Theol. alterutrum suasu summe Reverendae Dignitatis Tuae eligendum; et si spes affulgeret laboribus, B. Schadii quoque librum Was fehlt mir noch? Denique B. Arndi Libros De Vero Christianismo.” Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Francke-Nachlaß, Kaps. 27. Fasz. 25. f. 565.

⁶ Csepregi Zoltán, *Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban*, in Erich Donnert (Hrsg.), *Europa in der frühen Neuzeit*, 3, Köln, 1997. (sajtó alatt).

⁷ „Pro erigendo vero christianismo inter nos maxime collapsio (quamvis pauci) laboramus pro virili. Interpretati etiam sumus scripta quaedam, quibus malis nostris occurrere possemus, quae ut in publicum demus, iniuria temporis et summa egestas nostra prohibet.” Ld. mint az 5. j. Kaps. 27. Fasz. 25. f. 571. Az 1724. március 1-i levélnek is (uo. f. 573.) még a Kortholt-könyv kiadása a témája, mely végül 1726-os jénai impressummal jelent meg (Lipcsében).

mint az hátra tétetett Laistromból ki tetszik, olvassad magadnak és tselédnek javára, mondj egynéhány éneket és imádságot, vagy a' mit olvasnál magad szavaiba foglald bé, és térjeszd Isten eleibe, így a' Szent napokat héjában nem töltötted, ha bátor vagy az időnek alkalmatlansága és más Isten előtt téged menthető okok miatt az Ur házába nem mehettél, vagy ha vóltál, a' napnak hátra maradt részét is kegyességnek gyakorlásában, a' mint illik, töltheted."

Az idézett előljáró beszéd szerint (§. 12.) ugyanerre a célra szolgálhat a Bárány és Sartoris által 1736-ban kiadott könyv, Friedrich Rogallen és Abraham Wolf – eredetileg lelkészeknek szóló – *Atyafiságos serkentései*.⁸

A ruszti evangélikus gyülekezetben őrzött Haynóczi-hagyatékban található Sartoris Jánosnak hat Haynóczi Dánielhez (1690–1747) 1734–35-ben írott levele, melyek az Arndt-fordítás kiadástörténetét érintik. 1734. augusztus 24-én arról számol be Sartoris a soproni rektornak, hogy Vázsonyival közösen elkészítettek az *Igaz keresztyénség* fordítását, csupán a letisztázás és a végső javítások vannak hátra. Éppen ehhez kéri Haynóczi segítségét, hogy keressen erre a munkára diákjai között alkalmas írnokokat (Függelék 1).

Szeptember 13-án már elismeréssel fogadja Sartoris a küldött mintát, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a Z betűt ne német módra 3-nek (mert ez könnyen β-nek olvasható) írják a másolók, akiknek magyar kézírását – úgy véli – még német nyomdász is el tudja olvasni (Függelék 2). Hogy itt külföldi vagy hazai nyomdászra gondol Sartoris, nem állapítható meg egyértelműen.

Október 4-i keltezéssel Sartoris végleges megbízást is ad a másolónak, amennyiben az elfogadja a felkínált fizetséget. Megemlíti, hogy a fordítást kiegészíti a stockholmi és a lipcsei kiadás jegyzeteivel, hogy a szöveg heterodox félreértelmezésének elejét vegye (vö. az előljáró beszéd 24. §-ával). Ekkor számol be arról az értesüléséről is, hogy Eliaš Miletz pozsonyi lelkész (1693–1757) fiatal korában látta a mű néhány fejezetének kiadatlan magyar fordítását (Függelék 3). Az 1741-es előljáró beszédben (§. 20.) majd a fordítót is megnevezi: ez gróf Pekry Lőrinc, Petrőczy Kata Szidónia férje. Az október 14-i cédula (Függelék 4) néhány, a másolónak szóló utasítást tartalmaz.

1735. május 22-én Sartoris közli, hogy megkapta mind eredeti kéziratát, mind a tisztázatot, és 25 ívnyi másolásért 2 forintot és 10 garast küld megbízottjával (Függelék 5). E levél további részében, valamint következő céduláján (Függelék 6) Haynóczinak a magyar egyház- és irodalomtörténetet érintő ismeretlen kérésére reagál. Hogy a megkapott másolat az elmúlt őszi megbízás melyik és mekkora része, nem tudni, ahogy azt sem, hogy az 1735. november 21-i cédula még mindig az Arndt-mű nyomdai kéziratának elkészítésére vonatkozik-e.

Az első levél szóhasználata („az érdemes Vázsonyi tisztelendő úrral... együttesen erőlködünk a néhai Arndt *Igaz keresztyénség*ének magyarra fordítá-

⁸ Leírása címlapfotóval: V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp., 1996, 50. sz.

sán”) eloszlata Vázsonyi szerepével kapcsolatos kétélyeinket, melyet az 1741-es előljáró beszéd dodonai fogalmazása ültetett el (§. 21.):

„Ennek pedig a’ fordításnak eredetiről tudom, ha kívánod, ertésedre adni, hogy az első könyvnek 20 első részeit ki vévén (mellyeket én németből magyarrá fordítottam) a’ többit mind Írásban vettem b. e. Vásonyi Márton Uramtól a’ Vadosfalvi Artikuláris Eklesiának Néhai érdemes Tanítójától, minekutánna azoknak némelly részeit T. Bárány György Uram valamennyire, a’ mennyire a’ makulált papirosokon lehetett, revideált volna. Ha a’ jó ember a’ fordítást maga vitte e’ véghez (a’ mint én hiszem ezen okból, mivel nagyobb része maga keze írása volt, és valamennyi, a’ kalamusból csak akkor folytnak láttatott) vagy mástól szerzette, én azt az olyan embereknek vizsgálásokra hagyom, a’ kiknek más dolgok nintsen. Elég légyen az, hogy én a’ b. e. férfiutól mint velem egy szívü Atyafiutól gyakor szóval és írással serkentetvén a’ makulált írásokat kezem alá vettem, olvassgattam, jobbitgattam és a’ nyomtató prés alá készítgettem...”

Hogy itt Sartoris akaratlanul kérdőjelezi-e meg tulajdon – korábban is kifejezett – meggyőződését Vázsonyi szerzőségéről, vagy tudatosan biztosítja be magát a plágium esetleges vádjá ellen, nehezen dönthető el. Nyilvánvalóan csak az bizonytalanította el, hogy tudomást szerzett korábbi kéziratos fordítás létezéséről, s. elhunyt társát meg nem kérdezhetvén számolt azzal a valószínűtlen lehetőséggel is, hogy a Pekry-féle szöveg került Vázsonyihoz. A rejtély ugyan nem oldható meg egyértelműen, mert ma csak annyival tudunk többet Sartorisnál, hogy Vázsonyi biztosan nem Dobay Székely András fordítását⁹ tulajdonította el, a Miletz által látott szöveggel viszont nem tudjuk a nyomtatványét egybevetni. A pro és kontra érveket – Sartoris óvatosságát, a Vázsonyi-életrajz hézagait, a többi fordításról feltételezhető dolgokat – egyaránt figyelembe véve azonban mégis el kell fogadnunk Vázsonyi-Mártont az Arndt-könyv magyarázójának.

A munka következő fázisáról, a nyomdai költségek előteremtéséről (ill. az erre irányuló eredménytelen kísérletekről) két levél tanúskodik. Az egyiket Sartoris János írta – a már elhunyt – Johann Christoph Coler weimari udvari lelkészhez (1691–1736) 1738. május 12-én,¹⁰ a másikat Friedrich Wilhelm Beer pozsonyi rektor (1691–1774) Gotthilf August Francke hallei professzorhoz (1696–1769) 1739. április 8-án.¹¹ Nincs rá adatunk, hogy eme próbálkozások sikerrel jártak volna: a címzettekől nem érkezett támogatás, csupán annyit tudni, hogy az ifjú Francke örömmel fogadta a magyarországi híreket.¹² A hallei megjelentetésről ezután nem esett többé szó, amellet pedig, hogy Jénára esett

⁹ OSzK Quart. Hung. 300.

¹⁰ Gotha Forschungsbibliothek Chart. A. 962. nr.32. Közölte Szelestei Nagy László (Sartorius János, in *Vas Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 3, Szombathely, 1986, 107–123. 54. j.)

¹¹ Ld. mint az 5. j. Kaps. 27. Fasz. 8. ff. 29–30. Kiadta Eduard Winter (*Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1954, 251–252). A levélben említett nemescsói lelkész természetesen nem Bárány, hanem Sartoris!

¹² „Über die Edierung des Arnds in der ungarischen Sprache habe ich herzlich erfreut.“ G. A. Francke levele F. W. Beerhez 1740. aug. Archiv der Franckeschen Stiftungen (AFrSt). Neuzugänge. Idézi Winter, *Pflege*, 139.

volna mint nyomdahelyre végül a választás, az impresszumon kívül semmilyen utalás nem található.¹³

E kiadás esetében a máskor oly jól értesült régi irodalomtörténetírás sem tudott semmi biztosat sem a külföldi, sem a hazai megjelentetésről. Az Arndt-művet címlapja alapján mégis inkább a „hazai” csoportba lehetett sorolni, mivel azok az impresszumok, melyek csak helyet tüntetnek fel, nyomdát nem, a legtöbbször hamisnak bizonyulnak. Csupán két körülmény tette bizonytalanná ezt a besorolást: az egyik a könyv majd ezer oldalnyi terjedelme (a titokban nyomott iratok ennél jóval kisebbek szoktak lenni), a másik a költségek nagysága (külföldi segítség nélkül bajos lehetett kiadni). Az imént említett Hallei és weimari tapogatózás; a németországi megjelentetés tervezetése is ezen a józan számvetésen alapult.

A korábbi homályt azonban el kell hogy oszlassa az a berlini Francke-hagyatékban őrzött levél, melyet Friedrich Wilhelm Beer 1740. augusztus 1-jén írt Gotthilf August Franckénak Halléba:

„Innen biztosíthatom Nagyméltóságodat, hogy az arndti igaz keresztyénség és Paradicsom kertecske nyomtatásán szorgalmasan dolgoznak Sopronban. A drága Sartoris úr nagy megpróbáltatások közepette végül áldásos előleget kapott, részben néhány nemesúrtól, főleg azonban a Grazban fogvatartott Säckendorf generálistól. Ez a drága úr állítólag kérte, hogy a nemescsói gyülekezet (Kőszeg mellett) egyik lelkésze menjen el hozzá, hogy az embereivel úrvacsorát vehessen. Ezt a dolgot igen titkon, ráadásul zár mögött kellett megtenni. Pitroff úr, a német prédikátor¹⁴ utazott oda, s beszámolt neki kollégája tervéről. A generális úr utasította az övéit, hogy adományozzanak 1000 forintot, s másutt is ajánlják a művet, hogy az annál könnyebben legyen terjeszthető a szegények körében. Egy szó mint száz, a mű szerencsésen halad előre. Ismét egy drága könyv jelenik meg a nyelvünkön. Adja Isten, hogy csak ne csepülne úgy a lelkészek, ahogy ezt a cseh Arndttal¹⁵ tették. De egyre hiszem, hogy az egész külső kultusz meg fog nálunk szűnni, és akkor ezek a cseh és magyar könyvek a pincékben és kamrákban jobban fognak prédikálni, mint most a lelkészek.”¹⁶

¹³ „Leider sind diese Jenaer ungarischen Drucke in der UB Jena nicht vorhanden, da die Jenaer Waisenhausdruckerei ihrer Verpflichtung zur Pflichtexemplarlieferung an die UB Jena sehr schlecht nachkam.” – magyarázza csalódását Othmar Feyl (*Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*, Jena, 1960, 33). A hibát valószínűleg mégsem a nyomdász hanyagságában, hanem az impresszumban kell keresnünk.

¹⁴ Pitroff (Bitroff) Pál kőszegi lelkész (1710–1741), tanulmányait Pozsonyban és Jénában végezte. A nemescsói „német” gyülekezeten az átmenetileg ide kényszerült kőszegi gyülekezetet kell érteni.

¹⁵ Halle 1715 (Bél Mátyás kiadása).

¹⁶ Ld. mint az 5. j. Kapsel 27. Faszikel 8. ff. 38–39. „...Von hieraus kan Ew. Hochehrw. versichern, daß das Arndische Wahre Christenthum und Paradisgärtlein in Oedenburg fleißig gedrucket werde. Der liebe Herr Sartoris hat unter großen Anfechtung [!] endlich einen geseegneten Vorschuß, so wohl von einigen Adtlichen als insonderheit von den in Grätz aretirtten Feldmarschall Sekendorf bekommen. Dieser liebe Herr hette verlanget, daß von der

Beer közlése a soproni nyomtatásról könnyen ellenőrizhető. Az Arndt-mű díszes kezdőbetűi megegyeznek az ekkori Rennauer-nyomtatványokban föltűnő emberalakos és indás díszítésű iniciálékkal,¹⁷ továbbá a könyvben lépten-nyomon elhelyezett jellegzetes „repevirág” címfrák – megtaláljuk sordíszként, szedett záródíszként, a lapszámokat keretező s egyszerű helykitöltő elemként is – szinte az összes Rennauer-kiadványban megjelennek különféle funkciókkal (azaz mind a legálisokban, mind a titkosokban!).¹⁸

A fenti levélrészlet választ ad a kiadás finanszírozásával kapcsolatos kérdéseinkre is. A mű ajánlása ugyan felsorol hat „nemesurat”, akik ebből következőleg hozzájárultak a költségekhez („Jeszenák Pál, Zitkovszky István, Radvánszky György, Radvánszky László, Podmanitzky János, Prónai Gábor”), de a hazai mágnások közmondásos szűkkeblűsége arra a feltételezésre indít, hogy az általuk nyújtott támogatás nem fedezhette az összes nyomdai kiadást. Tudjuk, hogy Sartoris a bécsi svéd és dán követségi kápolnák húsvéti gyűjtéséből is rendszeresen kapott pénzt hol a nemescsói árvaház, hol özvegyek segélyezése, hol könyvkiadás céljára. Amikor Christian Kortholt dán követségi lelkész (1709–1752) bécsi szolgálata (1736–1742) végeztével elszámolt az „Ungarische Cassa” pénzével, az Arndt-kiadásra juttatott adományokat külön összegezte: „15 fl.+ 8,20 fl.+ 75 fl.”¹⁹ Azt, hogy Kortholt milyen fontosnak tartotta mind Sartoris kiadói termésében, mind az általa kezelt segélyek jelentőségét tekintve az *Igaz kereszttyénség* megjelenését, nemcsak ez az elszámolás bizonyítja. Utódjának felsorolja ugyanis magyarországi partnereit (Bél Mátyást, Johann Andreas

Nemescoischen Gemeine bey Güntz einer von den Predigern zu ihm komme, daß er mit seinen Leuten communiciren möchte. Diese Sache muste sehr heimlich zu mahl bey der Sperr angegrifen werden. Es reiþte Herr Pitroff Prediger bey den Teutschen dahin und berichtet ihm seines Collegen Vorhaben. Der Herr General resolvirte sich, dann das Werck an Arme desto leichter kõnte ditribuiret werden, von den Seinigen 1000 fl. darzulegen und auch bey anderen Orten das Werck zu recommendiren. Kurtz, das Werck hat glücklichen Fortgang. Wir kriegen wieder in unsere Sprach ein theures Buch. Wolte Gott, daß doch nur die Prediger es nicht zerlãstern, als wo sie es mit dem böhmischen Arnd gemacht haben. Aber ich glaube immer, es wird noch der gantze äußerliche Cultus bey uns aufgehoben und da werden diese böhmische und ungarische Büchlein in den Kellern und Kammern besser predigen, als die heutigen Prediger es thun...”

¹⁷ Pl. az Arndt-mű első számozott oldalán álló M iniciálét megtaláljuk Szabó István, *Mária Terésia... c. beszédének kezdőbetűjeként* (Sopron: Rennauer 1743. 3. leírása: Petrik III. 476. jelzete: OSzK 501.266). V. Ecsedy Judit tipográfiai kutatásai is egybevágnak megfigyeléseimmel (i. m. 55. sz.: a kézikönyv kéziratom lezárásakor jelent meg; címlapfotót ld. *uo.*). Az *Igaz kereszttyénség* leírásába sajnálatos hiba csúszott: az elöljáró beszéd egyértelmű tanúsága szerint a fordítók Vázsonyi, Bárány és Sartoris voltak, a kiadó pedig Sartoris!

¹⁸ Jóllehet ez ellenkezik az óvatossággal. Vö. Szelestei, *Hamis impresszumú... II*, 1991. 348–349; V. Ecsedy, i. m., 12.

¹⁹ Christian Stubbe, *Die dãnische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger*, in *Beitrãge und Mittheilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 9 (1932), 257–312, 287. Ld. még Fritz Seefeldt, *Diasporahilfe vor 1750 in Wien*, in *JGPÖ*, 83 (1967), 82–92. Hogy az 1740-ben ugyanezen a címen szereplő 41 forint 30 krajcár (Stubbe, i. m. 286) beleszámít-e az összegzésbe, az nem derül ki. Sartoris egyéb könyvkiadásaira 87 forint 46 krajcárt számolt el Kortholt.

Rabachert, a két Serpiliust, Eliaš Miletzet, Beert, Kubányi Györgyöt, Mohl Illést, Bárányt, Johann Gottfried Oertelt), ezen a listán olvashatjuk a következőket: „Hr. Sartoris hat Arndts wahres Christenthum ins Ungarische übersetzt.”²⁰ Természetesen ez a 108,20 forintnyi támogatás sem enyhíthetett sokat a gondokon. Annál inkább Friedrich Heinrich von Seckendorf gróf (1673–1763) bőkezű adománya!

A német birodalmi marsall az evangélikus hithez való konok ragaszkodását még Frankföldről hozta magával. Konvertálni többszöri felszólításra sem volt hajlandó. 1737-ben Savoyai Jenőt (1663–1736) követte a török háború főparancsnoki posztján. Egy vereség után árulással vádolták meg, s a vizsgálat idejére Bécsben internálták, majd 1738-ban a népharag miatt Grácba vitték, ahol a császár haláláig, 1740-ig tartották háziőrizetben.²¹ A marsall Veit Ludwig Seckendorfnak, a hallei egyetem első kancellárjának volt unokaöccse, a hallei árvaház 1717-től kezdve támogatta, haláláig élénk levelezést tartott fenn az ifjabb Franckéval,²² s császári követként Berlinben is többször kapcsolatba került hallei vállalkozásokkal.²³ Unokaöccse, Christoph Ludwig von Seckendorf báró 1738-ban megpróbált ugyan a generális érdekében a császárnál közbenjárni, de nem járt eredménnyel.²⁴ A gráci találkozás előtt Seckendorf gróf két ízben került kapcsolatba a magyarországi könyvterjesztéssel. 1717-ben egy török elleni hadjárat kapcsán 1000 Biblia becsempészését ajánlotta föl August Hermann Franckénak,²⁵ letartóztatásakor pedig az a vád is érte, hogy a hadműveletek folyamán több ezer „szlavón” nyelvű Luther-kátét osztott szét Horvátországban és Szlavóniában.²⁶

²⁰ Stubbe, i. m., 287.

²¹ ADB 33,514–517; Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 33, Wien 1877, 261–267. [Theresius von Seckendorff], *Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschalls Grafen von Seckendorff meist aus ungedruckten Nachrichten bearbeitet*, I–IV, [Leipzig], 1792–1794.

²² 1721-ben egy magyarországi árvát küldött Halléba (AFrSt C 661:2). G. A. Franckénak még gráci fogságából is írt: AFRSt C 661: 70 és 80! Végrendeletében a dán-hallei kelet-indiai misszióról emlékezett meg (AFrSt C 661:231).

²³ Elkobzott könyvek ügyében (AFrSt C 343b:6–7; C 661:41; C343a:6–7; vö. Winter, *Pflege*, 29); a Liberda-emigráció kapcsán (Winter, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, 1955, 103–104). A fentiekhez ld. továbbá: Zoltán Csepregi, *Das „Wahre Christenthum“ und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert*, in *Lutherische Kirche in der Welt*, 44 (1997), 175–184.

²⁴ Másolat: AFRSt C 661:68.

²⁵ Francke naplója 1717. január 16. (AFrSt A 170:1): „Der Herr General-Lieut. von Seckendorf hat heute frühe das Waysenhaus besucht nebst seiner Gesellschaft, und viel Vergnügen verspüren laßen. Nachmittag war er hier und besprach sich mit dem Herrn Professor, daß hier das Edenburgische Gesangbuch solte gedrucket werden, daß er 1000 Bibeln für die Ungarn auf seinen Rüstwagen hinein senden wolte, daß er 3. einen ungerschen Tisch einrichten wolte.”

²⁶ *Acta Historico-Ecclesiastica*, (Weimar) III (1738), 84–85; IV (1740), 1150. A kortársak nem tartották e vádpontot pusztá koholmánynak, sőt a tábornok hírnevének csak jót tett ez a támadás. A „szlavón” itt valószínűleg a cseh Biblia nyelvét jelenti, nem pedig egy délszláv irodalmi nyelvet.

A magyar pietizmus tehát végsősoron bécsi és udvari kapcsolatainak köszönhető az Arndt-kiadást. Seckendorf Halléhoz fűződő viszonyáról már szoltam, hadd mutassam be röviden azt a bécsi kört is, mely rokonszenvezett a pietizmussal, s komoly támogatást nyújtott a hallei szellemű törekvésekhez.

August Hermann Francke figyelme már igen korán a császári udvarra irányult annak is köszönhetően, hogy 1693 és 1695 között Nikolaus Lange (hallei professzortársának testvére; 1659–1720) volt ott a svéd követségi prédikátor.²⁷ A további kapcsolatépítésben nagy szerepet játszott Johann Baptista Habermann²⁸ bécsi házitanítóskodása (1706–1712), majd Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732)²⁹ itteni tartózkodása (1712–1716), mindketten a hallei árvaházból indultak missziós útjukra. A pietizmus komoly térnyeréséről Bécsben 1723-tól kezdve beszélhetünk; amikor Johann Christian Lerche (1691–1768)³⁰ lett a svéd követségi lelkész. A hallei teológus rendszeresen összegyűjtötte a bécsi protestáns nagykereskedőknél (Niederläger)³¹ működő informátorokat, s hatására egyre több család szerződtetett hallei diákok házitanítóul. A kereskedelmi érdekeltségeknek köszönhetően ezek is élénk kapcsolatot tudtak fenntartani a birodalmi pietista körökkel (pl. rendszeresen olvasták és terjesztették a halleiek missziós lapját). Amikor pedig a dán követségi prédikatori állást is hallei teológus, Christian Nicolaus Möllenhoff (1698–1748)³² nyerte el (1728–1736), ez az irányzat vált mértékadóvá a bécsi lutheránusok körében.³³ Lerche távozásával (1733) a svéd kápolna elveszett ugyan a halleiek számára – utódja, Christoph Friedrich Tresenreuter (1709–1746) világiasabb elveket vallott,³⁴ az 1738-tól haláláig, 1782-ig működő Christoph Gerhard Suke pedig wolffiánus volt³⁵ –, de ez csak annyit jelentett, hogy a pietista hívek ezentúl kizárólag a dán kápolnát látogatták, mely amúgy is népesebb volt.

Valószínűleg Möllenhoff működéséhez fűződik a szegények rendszeres segélyezésének megszervezése, valamint az, hogy a bécsiek egyre nagyobb közösséget vállaltak a magyarországi protestantizmussal. A gyűjtésekre vonatkozó

²⁷ ADB 17,648–650.

²⁸ *1680; árvaházi Freitischler 1702. július 21-től; informátor 1703–1705.

²⁹ Herbert Patzelt, *Der Pietismus im Teschener Schlesien 1709–1730*, Göttingen, 1969, 48–50.

³⁰ Wittenbergben 1709. április 29-től, Halléban 1712. április 20-tól tanult, árvaházi informátor 1716–1723.

³¹ Karl Weiß, *Geschichte der Stadt Wien*, II, Wien, 1832, 436–439.

³² ADB 22,121.

³³ Vö. Johann Christian Edelmann, *Selbstbiographie*, Berlin, 1849. Hasonmás utánnyomás: Stuttgart-Bad Canstatt, 1976, 87–97.

³⁴ „Der schwedische Legations Prediger, Herr Tresen-Reuter, offenbahret seinen Welt-Sinn so starck, daß auch natürlich ehrbahre einen Anstoß an ihm nehmen, daher er sich auch gantz allein gegen uns bezeuget.“ August Gottfried Pauli levele G. A. Franckéhoz 1735. december 12-én. Ld: mint 5. j. Kaps. 27. Fasz. 17. ff. 251–252.

³⁵ Heinrich Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, II, Leipzig, 1784, 487. Vö. Wilhelm Kühnert, *Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien 1733–1786*, in *JGPÖ*, 68/69 (1953) 99–111.

adataink ugyan többnyire későbbiek,³⁶ ám azt, hogy Möllenhoff tudatosan ápolta magyarországi kapcsolatait, számos forrás bizonyítja.³⁷ Maga és munkatársai, Gottfried Wilhelm Obuch (1707–1745)³⁸ és August Gottfried Pauli³⁹ sűrűn megfordultak Pozsonyban, ám látogatásaik már nemcsak az ottani nyilvános evangélikus vallásgyakorlatnak szóltak,⁴⁰ hanem a „kis Hallénak”, a líceum tanári karának. Tapasztalataikról, a hallott hírekről azután rendszeresen beszámoltak Gotthilf August Franckénak.⁴¹ A segélyezés Magyarországra való kiterjesztésével jött létre az „Ungarische Cassa”, amelyet Kortholt még elődjétől vett át, igaz hogy azután ő szerzett az alkalmi gyűjtések mellé állandó alapítványokat, s ő épített ki személyes kapcsolatokat távolabb élő magyar lelkészekkel is.

Az idézett Beer-levél (1740. aug. 1., ld. 16.j.) felvet még egy kérdést, melynek nincs ugyan köze az Arndt-kiadáshoz, ám vizsgálata nem kevésbé tanulságos: Miért nem tudott eddig senki az ott leírt adatokról, Sopronról, Pitroffról, Seckendorfról? A berlini Francke-hagyaték a harmincas évek óta közismert anyag. A kérdéses részlet ceruzával vastagon meg van jelölve a szövegben. Senkinek nem szűrt ez szemet? Ennyire figyelmetlenek volnánk?

A történet sajnos szomorúbb, mert voltak, akik felfigyeltek Beer ezen levélére. Először Dmitrij I. Tschizewskij (1894–1977), a hallei szlavisztika nagy örege idézte, mégpedig azon mondatát, hogy „csak ne csepülnek úgy a lelkészek, ahogy ezt a cseh Arndttal tették”.⁴² Tanítványa, Eduard Winter azonban mégis az 1739. április 8-i Beer tudósítást közölte, mint a magyar Arndt-kiadás értékes dokumentumát (ld. 11. j.). A hallei szlavistáknak tehát volt szemük, ám a magyar pietistákról írva Winter egyszerűen elfelejtette, amit olvasott.

Tschizewskij valószínűleg nem értette Friedrich Wilhelm Beer mondatát: „Ismét egy drága könyv jelenik meg a nyelvünkön/Wir kriegen wieder in unsere Sprach ein theures Buch.” Nem egyszerűen káprázatos forrásismerete hagyta cserben, mihelyt kilépett a szlavisztika területéről, hanem inkább „szlovák” Pozsony-képzete akadályozta meg abban, hogy felfogja, hogy Beer itt az ország nyelvéről, a magyarról beszél (melyet amúgy a győri iskolában tanult meg, ám

³⁶ Stubbe, i. m.; Seefeldt, i. m.; Johann Hieronymus Chemnitz, *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts-Capelle in der Kayserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien*, H.n. 1761, 30. idézi Karl von Otto, *Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit*, in *JGPÖ*, 7 (1886), 120–131, 129.; Sander, i. m., 602.

³⁷ Elias Friedrich Schmersahls, *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*, II, Zelle, 1751, 231–244.

³⁸ Hallében 1730. május 15-től tanult, 1734–1736 Bécsben informátor Heinrich von Palm családjánál.

³⁹ *1711; Hallében 1730-tól diák és árvaházi informátor; 1734–1737 Bécsben házitánítóskodik a Thal családnál.

⁴⁰ Amint ez általános volt: Edelmann, i. m., 82.

⁴¹ Ld. mint az 5. j. Kaps. 27. Fasz. 16–18.

⁴² *Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 16 (1939), 16–68, 153–157, 46. Ugyanitt idézi (68) idézi az 1739. április 8-i Beer-levelet is a rejtélyes „illir Arndt-fordítás” kapcsán.

éppen ő kezdett Pozsonyban tanítani). Kár, hogy Tschizewskij, az egyébként oly széles látókörű tudós, nem tudott fölülemelkedni ezen a személyes elfogultság-gá lett szakmai korláton: ezen gyengéje ismerhető fel abban is, ahogy a Halléban magyarul verselő, győri Georgius Wagnert nagyvonalúan „szlovák” diáknak teszi meg.⁴³ Winter „hallgatása” esetében már nem kell ennyire mélyre ásunk, termékeny munkásságának szükségszerű velejárója volt a felületesség és esetlegesség.

Függelék

Sartorius János levelei Haynóczi Dánielnek

I

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori suo
longe aestumatissimo gratiam et pacem Iesu ex animo precatur
I. Sartoris

Quod literis hisce tenuissimis Te, Clarissime, compellere, simul rem aliquam a Te petere audeam, eo me adduxit singularis Tua humanitas, quam mihi verbis literisque, imo ipso quoque opere testatam fuisti. Ego scilicet una cum domino reverendo Vasoni Vadosfalvensis Ecclesiae pastore bene merito sudamus in libris beati Arndi de Vero Christianismo in idioma Hungaricum transferendis. Iamque versione peracta nihil super est, quam ut chartae maculatae purius describantur descriptaeque ultimam censuram subeant. Quia vero apud nos copia scribarum idoneorum haberi nequit, ad favorem Tuum, clarissime Vir, decurrendum putavi, simulque Te rogandum duxi, faceres nobis rem gratissimam atque Tua auctoritate permoneres iuvenem unum alterumque, qui in his plagulis, quas transmittó, ad fideles manus pure describendis operam a me iusto praemio compensandam commodaret. Orthographicos errores, quippe valde multos, expungere ex hisce chartis quamvis revisis non potui. Si ergo non reperirentur iuvenes, qui eos in scribendo observare et expungere possent, adieci schaedulam, quasi filum quaecunque orthographiae Hungaricae. Eam si secutus scriba fuerit, potiores errores facile omittet, residuos ego abs [?] expungam. Mihi[...]*jurim*, clarissime Vir, molesta petenti veniam, credo, dabis: ut et ego spondeo me operam navaturum, ne Te petitioni meae adnuisse paeniteat. Ita vale, clarissime Vir, cum clarissima coniuge et mihi fave.

Dabam Nemescsó die festo Apostoli Bartholomaei [VIII. 24.] 1734.

P.S. Si placebit chartas duobus aut et tribus iuvenibus exhibere, danda erit opera, ne chartas inter lacuna inveniatur, inprimis ne chartae pereant.

⁴³ Ein unbekannter polyglotter Druck aus Halle, in *Südostforschungen*, 5 (1940), 214.

2

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino DANIELI HAYNOTZIO, Fautori et Amico suo longe omnium honoratissimo favorem et pacem lesu ex animo precatur

I. Sartoris

Non me fefellerat spes, qua fretus nuperas literas etsi molestiarum non vacuas ad Te, clarissime Vir, transmiseram. Non namque solum eas benigne accepisti, sed petitioni quoque meae locum ex meo voto reliquisti. Quo nomine uti grates ago maximas et simul quaevis obsequia spondeo; ita etiam oro, ut quam rem precibus meis motus in Te recepisti, eam porro pro spectata Tua prudentia et bonitate urgere haud graveris. Iuvenum manus, quarum specimen ad me miseras, non est cur mihi displiceat. Talis namque est, quae a typographo etiam Germano possit legi, modo litera 3 Z ordinaria forma et non Germanice e.c. *aß* pingatur, et scopuli, quos tamen nupera schaedda ostendi, vitentur. Quod si ergo boni illi iuvenes hancce operam non detrectaverint et tempus iis per imminentes ferias suppetierit, age quaeso atque iis iustum praemium adiudicans auctor sis, quo chartas transmissas describant. Nam licet certus sim opus hocce neminem melius posse per agere, quam dominum reverendum Lepossani; tamen ut taceam, quod vix Körmendini degat (dixerat namque nuper apud nos existens se ad Rascianos descensurum) dubito etiam num fatiguum hocce – si velit suscipere. Nihil ergo super est, quam ut iuvenum opera utar. In unum autem volumen cogant tres fleras, quae descriptae illico ad me transmittantur. Non vero est, ut amplius Tibi, clarissime Vir, molestus sim ulla petitione: boni iuvenes poterunt, ubi necessum fuerit, ad me scribere Teque onere scribendi liberare. Ita vale et ut caepisti fave.

Dabam Nemescsó die 13. Septembris 1734.

3

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori suo longe omnium aestumatissimo gratiam et pacem lesu precatur

I. Sartoris

Singularis Tua, clarissime Vir, et mira prorsus humanitas adeo affectit animum meum, ut, quia ego par pari referre nequeo, magnum dolorem persentiscam. Manus optimi iuvenis, cuius specimen ad me transmiseras, mihi sane arridet: hinc etiam eius opera in describendis chartis uti mihi certum est, si 3 polturas, ut vocant, pro descriptione unius phylirae atque spem duo exemplaria operis imprimendi, consequendi acceptare non detrectet, opusque maturet. Uti chartae meae initium incipiunt, ibi fiat initium; sed finis quoque ita instituendus, ut singula volumina rite claudantur, quo hac ratione reliquis voluminibus respondere possint. Ceterum translationem huius libri Hungaricam ab aliis adornatam esse ne fando quid audivi: saltem typis expressum non esse certum est. Referebat quidem mihi reverendus dominus Miletz nuper Posonii existenti se iuvenem libros baronis cuiusdam Transylvani eiusque reformatae religioni addicti, quaedam eius capita MSS. vidisse ab eo ipso translata; sed ante plus minus 15 annos: quorum tamen copia est res voti, nec spei. Arndii Hortulum Paradisiacum a quodam reformato pastore in Transylvania lingua Hungarica donatum et Catharinae Apafianae prin-

cipi Transylvaniae dedicatum a domino Belio ad [?] autem Norinbergae, quamvis parum feliciter revisum notum est. Ut adeo optandum et laborandum quoque sit, ut liber aureus in plures linguas etiam Anglicam transfusus Hungariae quoque nostrae suos thesauros praebat. Habeo prae manibus beati Varenii et celebres Pritii notas, illas editioni Stokholmiensi, has Lipsiensi Latinae adiectas, quibus phrases quaedam beati Viri, quas nonnulli haeterodoxias postulant, explicantur et vindicantur atque ad normam Librorum Symbolicorum, secundum quos suos libros vult intelligi, ut in praefatione ipse protestatur, accomodantur. Has quoque addere cogitavi. Ego benevolentiae Tuae confisus, uti molestias hasce ausus sum, ita quoque omnem dabo operam, ut constet me ingratum non fuisse. Deus Te, clarissime Vir, una cum clarissima coniuge quam felicissime agere iubeat. Vale.

Scribebam in Nemescsó die 4. Octobris 1734.

P. S. Si forte optimus iuvenis meae conditioni non adnat, ego eiusdem adimplebo et 20 g. cum uno exemplare promitto. A Sua Maiestate ad Consilium Regium decretum advenisse, in cuius reverendo domino Belio facultas conceditur pastorem vicarium partem sui oneris subiturum constituendi; heri Posonio accepimus. Quid R. Consilium ad haec dicturum, imo collegae, sine quorum, uti etiam conventus, scitu hoc factum est, dies docebit.

4

Clarissimo Viro, Domino Danieli Haynoczio, Fautori aestumatissimo

S. P. D.

Sartoris

Hesterna die acceperam a clarissimo domino Szaszchio chartas quasdam aliquot capita Arndii continentes. Quas quum quarto, ut loqui solemus, esse videam, idque praeter opinionem meam, hisce monendum duxi optimum iuvenem, qui Sempronii meas chartas describit, ut pariter in quartanam formam easdem redigat et non in folium maius, uti existimo huiusque fuisse. Si forte quaedam iam in folio perscriptae sunt, illae tamen non scriptae reputentur, ita tamen, ut labor non sit inanis futurus. Illud quoque addendum putavi, ut omnia marginalia excludantur, praeter quae ad correctionem pertinent. Ceterum molestias quod iterum iterumque Tibi, clarissime Vir, facessere sustineam, est quod humillime Te deprecer. Vale.

Dabam Nemescsó die 14. Octobris 1734.

5

Clarissimo doctissimoque Viro, Domino Danieli Haynoci, Fautori aestumatissimo gratiam et pacem Servatoris ex animo precatur

I. Sartoris

Accepi, clarissime Vir, literas Tuas amicissime scriptas, simul quoque chartas et maculatas illas et purius exaratas. Maximas hoc nomine ago gratias, quod ne c[en]tu[m] quidem gravissimas occupationes mei dememineris, nihilque magis in votis habeo, qui ut ego quoque aliquid in causa Tua facere possim. Doleo vero, quod in primis hoc tempore Tuo desiderio etsi iustissimo respondere nequeam. Nam licet non negem me aliquam notitiam Hungaricorum librorum habere, pauci

tamen eorum actu prae manibus meis sunt. Illud tamen spondeo me, quam primum laboribus festis gratia Dei sublevatus fuero, operam omnem daturum, ut apud Te, clarissime Vir, constet me voluntati Tuae esse obsequentissimum. Id unicum hac vice silentio praeterire non possum me apud clarissimum Szaszkiū, cum anno aestate superiori unum alterumque diem hospitarer, vidisse Historiam Ecclesiae Hungaricae Adolphi a Lampe. Is omnino est Reformatae Ecclesiae addictus eiusque fata in Hungaria percenset, nullus tamen dubito, quin ex ea nostrae etiam Ecclesiae historiae et in genere historiae literariae in Hungaria lumen affundi posset. Quae mea amicorumque opera in rem Tuam conferre potero, suo tempore faciam. Pro descriptione 25 philyrarum 2 fl. IO g. ut numerentur, meo aedili quidem die, quo literas scripsi, ordines dedi, quando autem optimus adolescens illud aes sit percepturus, dies et eum et me docebit. N[on] sua tardiusculi agunt. Tibi ceterum, clarissime Vir, ut imminentes dies effusioni sanctissimæ Spiritus sacri felicissime affulgeant et copiosissimam benedictionem eo plenitudine Iesu Christi per verbi fidelem auditionem et piam meditationem adferant, ex animo precor. Vale.

Dabam Nemescsó die 22. Mai 1735.

6

Clarissimo Viro, Domino Danieli Haynotzio, Fautori aestumatissimo
S.P.D.
Sartoris

Quum literas meas ad Te perscriptas Günzinum, ut ad Te promoverentur, demissem, incidit in manus meas schaedula Tua, ad quam tamen non habeo fere quidquam, quod reponam. Spe a[utem] fretus fore, ut earum rerum notitiam prope dierum acquiram, hac vice illud a Te expetere ausim, velis pro spectata Tua benevolentia adlaborare, ut chartae, quas transmitto, purius describantur, Atque tres quidem chartae in totidem coniiciantur, <ita tamen> reliquae a[utem] exarentur in alias diversas, ita tamen, ut quatuor priores totidem plagulis absolvantur, reliquis quatuor pariter vero tot destinentur, quot capere possunt, in medio enim si tamen post quartam paginam lacuna est, sed suppetunt quoque scripta, quibus ea expleri potest. Ceterum audaciae meae quaeso ignosce et vale etiam etiamque.

Nemescsó die 21. Novembris 1735.

ERASMUS KOLOZSVÁRT

Jollehet minden dolgokrúl irtac az Bölczek,
Szükséges tudományokról szép intéseket.
Hogy már mi nem volna mondua aligh Ielnénc.

Mind az által miuel hogy élete embernc,
Drágab ajándeka mindennél az Istennc,
Es keduesseb minden iauainál ez földnc.

Elet penig maga io viselése nélkül,
Es az okosságnac ő köuetése nélkül,
Az oktalan állatokkal köz illy io nélkül.

Azért valaki fellyeb valo méltóságban,
Vr Istentől helyhesztetet szép állapotban,
Annál illendőbb erkölcsiz szükség dolgában.

Mert nem elég hogy jó ember legyen ualaki,
Felette lengetegh szerencze öltözeti
Iamborságnac keuántatic czelekedeti.
|...|

Ez éneket irom azért az io erkölcsről,
Es az egyögyü szilid maga viselésről,
Ne az Ighit de értelmet nézzed elmedből.

Mert az Iffiuságnac villongo természeti
Az meg tiltot dolgot mongyác inkább kedueli,
Kire tanulságot adnac, mint aszt nehezli.

Aszt nehezen néki, mire tanúlság inti,
Hanem a mi tiltua vagyon mind csak aszt úzi,
Ez betegséggel rakua iffiak természeti.

|...|
Kiket penig ugyan rabba köt gorombaság
Együgyüségnc szine alat az balgatagság,
Mind azoknac lehet innen tisztas tanulság.

Mert maga ha ő keduöknc felette sulyos,
Tilto paranczolatoknac igáia szoros,
Es az igyenes tanítás nem foganatos.

Eszt hallyác nagy ügyelmessen és meg tanullyác
Hiszem itis az mit hálnac meg nem fogadgyák,
Es talám az valora rea akadnac.

Egyre látván a másiktól azt mi nem illik,
Meg itili és magába szalván meg fogic,
|...|

Így kezdődik Csáktornyai Mátyás bevezetése Friedrich Dedekind *Grobian*jának magyar fordításához, mely 1592-ben Kolozsvárott jelenik meg a Heltai műhely termékeként.¹ A szatírikus hangvételű Grobián jellemzője, hogy a jó magaviselet helyett a helytelen viselkedést tünteti fel követendő példának, s ily módon egy fordított illemtan-könyvet hoz létre.

A jó modorra való „igyenes tanítás” ugyancsak napvilágot lát Kolozsvárott egy évvel korábban 1591-ben, *Desiderii Erasmi Roterodami Civilitas morum in succinctas quaestiones di|gesta| ac per Reinhardum H|ada|mariam locupletata* címen.² Mint a kiadvány címe is mutatja, Erasmus *De civilitate morum puerilium*jának átdolgozásáról van szó. Eme két fordítás szinte egyidőben való megjelenése Kolozsvárott érdekes, de nem újdonságértékű, hiszen a *Grobiant* és a *De civilitate*t már a kortársak is összetartozónak érezték, így kerül be a civilitas, mint szakkifejezés 1552-től a

¹ RMNY I 685. *Grobian verseinec magyar enekbe valo forditasa, mellyekben az io tisztéséges erkölcsnek regulai vissza való értelemmel vannac meg iratuán. Fridericus Dedekind Grobianus. De morum simplicitate libri duo* című latin műve nyomán. Az idézeteket Dézsi Lajos kéziratos másolata alapján közöljük.

² RMNY I 663. (Claudiopoli, 1591. in officina Helthana)

Grobian címébe, sőt a XVII. századból olyan kiadások is ismeretesek, ahol a *De civilitate* kivonatolt részleteit mellékelik a versekhez.³ A kolozsvári Grobiánban utószóként funkcionáló latin disztichon pedig AD PVERVM CIVEM-hez szól.⁴

Vizsgálódásunk középpontjában azonban Erasmus *De civilitate morum puerilium libellusa* áll, ennek kapcsán Erasmus XVI–XVII. századi magyarországi és erdélyi utóélete és a *De civilitate* XVII. századi, a kolozsvári unitárius kollégiumban való felhasználása.

A *De civilitate morum puerilium libellus*, azaz *A gyermeki erkölcsök illendőségéről való könyvecske* Erasmus pedagógiai műveinek sorába illeszkedik. A gyermekek nevelése alapvető fontosságú Erasmus számára, 1512-től folyamatosan jelennek meg nevelési célzatú könyvei.⁵

A *De civilitate* bevezetéséből megtudhatjuk, hogy a gyermekek nevelésének négy legfontosabb része a hitre való nevelés – amilyen korán csak lehetséges –, majd a szabad művészetek gyakorlása, az életben adódó kötelességek megtanítása s végül a jó erkölcsökre való nevelés.⁶

Ezzel a legutóbbi témával foglalkozik a hét fejezetre osztott mű. Az első fejezetben a testrészekről, működésükről és szabályozásukról (*De corpore*), a másodikban a ruházkodásról (*De cultu*), a harmadikban az illedelmes templomi viselkedésről (*De moribus in templo*), a negyedikben az étkezési szokásokról (*De conviviis*), az ötödikben a társasági viselkedésről (*De congressibus*), a hatodikban a játék közbeni (*De lusu*), a hetedikben pedig a közös hálószobában való illemszabályokról (*De cubiculo*) kapunk összefoglalást.

A mű sikerének titka rövidsége, egyszerű és tiszta latinsága, dogmamentessége, ironiája és az az elnéző-megbocsátó attitűd, ami a mű végén egy Erasmusra jellemző arany szabályban fogalmazódik meg:

Végül még egy jótanács, ami szerintem a legfontosabb: *A jó modor lényege, hogy te magad lehetőleg ne kövess el hibát, mások hibáit könnyen bocsásd meg, ne tartsd társadat kevésbé kedvesnek azért, mert nem megfelelő a viselkedése. Vannak, akik modortalanságukat más*

³ Norbert Elias, *A civilizáció folyamata*, Bp., 1987, 818.

⁴ *Civis habet nomen, sis cuius, at inter agrestes/Sis quis te quaeret, non bene nótus eris. Disce puer morés dum cerea te sínit aetas/ Esse tuúm, ad quiduis quae solet esse sequax. Nam licet omnigenas recte cognoueris artes,/Ipse tamen stipes moribus orbus eris.*

⁵ *De ratione studii* (A tanulmányok módszere) 1512.; *De pronuntiatione* (A helyes kiejtésről, melyhez nevelési programot ad a gyermek 18 éves koráig); *Catonis disticha* (Cato Censorisnak tulajdonított erkölcsjavító párversek sajtó alá rendezése) 1514.; *Instituto principis Christiani* (A keresztény fejedelem nevelése) 1614–17.; *De pueris statim et liberaliter instituendis* (A gyermek idejekorán való és méltó neveléséről) 1529.; *De civilitate morum puerilium libellus* (A gyermeki erkölcsök illendőségéről való könyvecske) 1530.

⁶ Az idézetek Erasmus, *De civilitate morum puerilium. Omnia Opera Des. ERASMI ROTTERODAMI... BASILEAE MDXL. FROBENIUM, 862–871.* oldalai alapján kerülnek közlésre. ...*Munus autem formánda puertiam multis constat partibus, quarum sicuti prima, ita praecipua est, ut tenellus animus imbibat pietatis seminaria: proxima, ut liberales disciplinas et amet, et perdiscat: tertia est, ut ad vitae officia instruat: quarta est, ut a primis statim aevi rudimentis civilitati morum assuescat...*

jó tulajdonságokkal képesek kompenzálni. Ezeket a szabályokat ne értsd úgy, hogy ezek nélkül nem lehet valaki jó ember. Amikor társad tudtán kívül hibát követ el a jó modor ellen, négy-
szemközt figyelmeztetsd, s kedvesen bocsáss meg neki, ez maga a jólneveltség.⁷

A mű széleskörű elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy – jóllehet ajánlása szerint Burgundiai Adolf herceg kisebbik fiához, Henrikhez szól⁸ – az igazi nemességet Erasmus azoknak ítéli, akik tanulmányok folytatásával kiművelik jellemüket és erkölcsüket. Nemesként kell mindazokat számontartani, akik tanulmányaikkal lelküket megnemesítik...⁹

Művének legfontosabb megcélzott rétege az iskolás gyermekeké – ...ut libentius haec ediscant omnes pueri... –, mely réteg szociális összetételét tekintve igen vegyes lehet. Erasmus egyébként sem egy meghatározott társadalmi rendnek szól, előírásait általános emberi szabályoknak szánja.¹⁰ Akiket a szerencsájük közembereknek teremtett, törekedniük kell jó erkölcsikkel pótolni azt, amit a sors megtagadott tőlük. Senki sem választhat magának hazát avagy szülőket, de tehetségét és erkölcsét ki-ki kiművelheti.¹¹

A *De civilitate morum puerilium* Erasmus egyik legtöbbször kiadott munkája, csak a XIX. század végéig kb. 130 kiadásáról tudunk.¹² Első megjelenésétől kezdve igazi bestseller volt – még ugyanabban az évben tizenkétszer kerül kiadásra;¹³ ennyiből is világosan kitűnik a könyvecske azonnali és átütő sikere, s ez a sikorsorozat a XVI. századon végigvonuló nemzeti nyelvű fordításokban¹⁴

⁷ Colophonis vice addam praeceptiunculam, quae mihi videtur propemodum primo digna loco. Maxima civilitatis pars est, quum ipse nusquam delinquas, aliorum delictis facile ignoscere, nec ideo sodalem minus habere charum, si quos habet mores inconditiores. Sunt enim qui morum ruditatem aliis compensent dotibus. Neque haec ita praecipiantur quasi sine his nemo bonus esse possit. Quod si sodalis per incitiam peccet in eo sane... solum ac blande monere civilitatis est.

⁸ Des. Erasmus Roterodamus generoso cum primis et optima spei puero Henrico a Burgundia Adolphi principis Veriani filio.

⁹ Pro nobilibus autem habendi sunt omnes, qui studiis liberalibus excolunt animum...

¹⁰ N. Elias, *i. m.*, 194.

¹¹ Quos fortuna voluit esse plebeios, humiles, ut etiam rurestres, his impensius etiam adnitendum est, ut quod fors invidit, morum elegantia pensent. Nemo sibi parentes aut patriam eligere potest, at ingenium moresque sibi quisque potest fingere.

¹² N. Elias, *i. m.*, 815–816.

¹³ 1530-as bázeli kiadását még ugyanabban az évben újabb bázeli, lipcsei, párizsi és antwerpeni kiadás követte. H. de la Fontaine Verwey, *The first 'book of etiquette' for children Erasmus' De civilitate morum puerilium*, Quaerendo, I, 1971, 21; Franz Bierlaire, *The civilitate Morum puerilium Libellus*, in *Essays on the Works of Erasmus*, New Haven and London, 1978, 243; vö. Irmgard Bezzel, *Erasmus Drucke des 16. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1979.

¹⁴ Németül 1531-ben Strassburgban, 1532-ben kétnyelvű angol-latin kiadásban Londonban, francia nyelven 1537-ben jelentették meg. F. Bierlaire, *i. m.*, 244. Hollandra 1536-ban, csehre 1537-ben fordították. M. A. Nauwelaerts, *Erasmus en de welgemanierdheid in Europa*, in *Spiegel Historiae*, 15 (1980), 530.

és átdolgozásokban¹⁵ is megnyilvánul. Az átdolgozásokat többek között az teszi fontossá és elterjedtté is, hogy az átdolgozók többsége a reformációval szimpatizáló – főként Franciaországban –, vagy éppen protestáns tanár, és munkáját saját tanítványai számára készíti. Erasmus műve és átdolgozásai a civilizáció témakörén belül újabb eredeti műveket is inspiráltak,¹⁶ s ezért hatókörét tekintve is az egyik legfontosabb erasmusi könyvecske.

Magyarországra illetve Erdélybe is egy átdolgozáson keresztül – Reinhardus Hadamarius¹⁷ közvetítésével – jutott el a XVI. század végén Erasmus műve, mely Debrecenben és Kolozsvárott szinte egyidőben 1591-ben, Szebenben pedig 1598-ban került kinyomtatásra.¹⁸

Erdélyben Erasmus legolvasottabb munkái a XVI. században a mondás-gyűjtemények (*Apophthegmatum libri, Chiliades Adagiorum, Epitome Adagiorum*), minden harmadik erasmiana ezek valamelyike, minden ötödik erasmiana pedagógiai jellegű (*De duplici verborum copia, De ratione studii, De conscribendi epistolis*) volt. „Az erasmianák vizsgálata azzal a tanulsággal zárult, hogy a példányok őrzési helye igazolni látszik az erasmizmus és az antitrinitárius mozgalom közötti kapcsolat meglétét, amennyiben minden harmadik kötet unitárius eredetű gyűjteményben található. Különösen gazdag a volt unitárius kollégiumi könyvtár gyűjteménye. Itt őrzik az összes tizenhatodik századi nyomtatású erasmianák egynegyedét.”¹⁹

Az antitrinitárius hitújítók – Blandrata, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár,²⁰ Basilius István²¹ – elfogadják Erasmus teológiai munkásságát, érveit felhasználják eszméik védelmére, eszmerendszerük megalapozására. Az erdélyi antitrinitáriusok történeti koncepciójukban fontos szerepet juttattak Erasmusnak. Ez tükrö-

¹⁵ Gisbertus Longolius (van Langerak) fejezetekre osztotta és lapszéli jegyzetekkel látta el (Cologne 1530). Ewaldus Gallus kivonatolva *Leges morales* címmel adta ki (Antwerpen 1551). F. Bierlaire, i. m., 244; J-C. Margolin, *La „civilite puerile” selon Erasme et Mathurin Cordier, in Ragione e „civilitas” Figure del vivere associato nella cultura del’ 500 europeo*, ed. J-C. Margolin, D. Bigelli, Franco Angeli, 1984, 23–24.

¹⁶ J-C. Margolin, i. m., 30–31.

¹⁷ 1534-ben Reinhardus Hadamarius a marburgi egyetem teológia tanára hozzászólott Erasmus *De civilitate morum puerilium* című művének kátészerű, kérdés-felelet formájú verses feldolgozásához. Művének első kiadása *Elegantissimus D. Erasmi Roterodami libellus, de morum puerilium Civilitate, Eadem in succinctas et ad puerilem aetatem cum primis adpositas Quaestiones Latinas et Germanicas olim digesta, iam recognita, et locupletata, per Reinhardum Hadamarium*. In *Marpurgensis usum pedagogii* címmel 1537 májusában Marburgban jelent meg, 7 évvel az eredeti Erasmus-mű első kiadása után.

¹⁸ A debreceni (RMNY I 656.) és szebeni (RMNY I 840.) példányok kétnyelvűek (latin-magyar): *Desiderii Erasmi Roterodami Civilitas morum in succinctas quaestiones digesta ac per Reinhardum Hadamarium locupletata. Az erkölcsnek tisztességes (emberseges) volta, kire tanít Erasmus, mely rövid kérdésekre osztatott és megöregbített Reinhardus Hadamarus által*. A kolozsvári kiadvány (RMNY 663) csak latin nyelvű.

¹⁹ Dankanits Ádám, *Erasmus erdélyi olvasói*, in *NyITK*, XI (1967) 125–131.; Uő.: *16. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974.

²⁰ Gerézdi Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, in *It*, 1947, 9–20.

²¹ vö. RMNY I 596.

zódik a *De falsa et vera* című kiadványuk vitatott szerzőjű fejezetében és Dávid Ferenc Rövid *magyarázat* című munkájában. E két szöveg az eltérések ellenére komoly szerepet szán Erasmusnak a szentháromság kérdéséről megindult gondolkodás kezdeményezésében: „...Az elvénült világban második Mózesként elébb Luther és Melanchthon jelent meg, kezdve a symbolumok megújítását, úgyszólván a végen: a bűnbocsánaton, a megigazuláson, az indulgentia-árulás eltörlésén, amit a leghomályosabb látásúak is istentelenségnek láttak... Zwingli magasabbra emelkedett... Utána még eszesebb férfiak következtek, jelesek a tudományban, hű gondviselői az egyháznak: Bucerus, Oecolampadius, Musculus, Martyr Péter, Ochini, Viretus. Ezek a pápai hatalmat gyöngítették meg, a világot az evangéliom igazságában megerősítették. Végre jött Rotterdami Erasmus, aki burkoltan az Isten egységéről kezdett tanítani, de inkább cáfolva a más nézetűeket, mint saját tanát nyílván megállapítva. Ezt Serveto tette meg, aki nyíltan tanította Isten egységét...”

Erasmus a XVII. században is népszerű maradt az unitáriusok között, ezt nem csak az unitárius könyvtárban őrzött erasmianák száma bizonyítja, hanem az is, hogy a könyvek possesszor-bejegyzései között olyan fontos egyházi és világi személyiségek találhatók, mint Radeczki Bálint, Thoroczkai Máté, Almási Mihály,²² Dálnoki Lőrinc vagy Franck Ádám.²³

A XVII. században Erasmus művei s már nemcsak a pedagógiaiak, hanem a teológiaiak is elterjedtek voltak az erdélyi református kollégiumokban is.²⁴

Bármennyire is vonzóan tűnik tehát az az álláspont, hogy az unitáriusok közötti nagy népszerűsége miatt szerepel Erasmus neve az unitárius kollégium évkönyvében, ennyivel nem indokolható.

Erasmus neve illetve a *De civilitate morum puerilium* ugyanis az európai protestáns iskolák statútumaiban 1533 óta gyakran előfordul – Wittenberg, 1533, Braunschweig 1535, Speyer 1538, Neu-brandenburg 1553, Magdeburg 1553, Augsburg 1557, Ingolstadt cca. 1560, Brandenburg 1564, Utrecht 1565, Regensburg 1567, Boroszló 1570, stb.²⁵ – mégpedig kétféle funkcióban: egyrészt kristálytisza latinsága miatt etymológiai és stilisztikai tankönyvnek használják, másrészt pedig eredeti rendeltetésének megfelelően is ad morum institutionem. Erasmus könyvének iskolai felhasználása a XVII. században sem ritka, sőt Hollandiában az 1625-ös híres Schoolordre egyenesen kötelező iskolai ol-

²² Dankanits, i. m.

²³ *Erdélyi könyvesházak*, II, Szeged, 1991, 35–40, ill. 42–43. (Adattár 16/2).

²⁴ *Erdélyi könyvesházak*, II, 133–195. (Adattár 16/2). Nagyenyeden pl. a XVII. század végén a következő Erasmus művek találhatóak: *Adagia* (7), *Proverbia Erasmi* [*Proverbia* vagy *Proverbiorum chliades*], *Colloquia* (4), *Concio Erasmi de immensa dei misericordia et commentariis* (2) [*De immensa Dei misericordia concio*], *Paraphrasis Erasmi in Epistolam ad Romanos* [*In epistolam Pauli apostoli ad Romanos paraphrasis*], *Erasmi Novum Testamentum cum glossis* [*In Novum Testamentum annotationes*], *Erasmi Universae Theologiae sistema* [esetleg: *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam* vagy *Ratio seu compendium verae Theologiae*], *De conscribendis epistolis* (3), *Biblia Erasmi*, *Thomae Stamenti Graeca versione Erasmi R.*

²⁵ F. Bierlaire, i. m., 242.

vasmánnyá teszi a quinta classis számára azzal a megjegyzéssel, hogy az iskolai használatra szánt kiadásokat néhány helyen át kell javítani;²⁶ Amszterdamban pedig még 1677-ben is kézikönyvként használják.²⁷

Magyarországon illetve Erdélyben Melanchthon magyar tanítványai Erasmust a protestáns humanizmus szolgálatába állították és műveiből felhasználták mindazt, ami prédikálható és iskolákban tanítható,²⁸ így nálunk is megfigyelhető Erasmus, illetve kifejezetten a *De civilitate* bekerülése az iskolákba. Jól példázzák ezt a tendenciát a debreceni református kollégium erasmista tankönyvei,²⁹ a selmecbányai „ordo lectionum“, melyben a *Civilitas morum* szerepel,³⁰ a lőcsei evangélikus iskola tanulmányi szabályzata, ahol a *De civilitate* a harmadik osztály latin olvasmányai között szerepel,³¹ vagy a beszercebányai evangélikus iskola 1574. évi tanrendjében szereplő Erasmus-féle Cato könyv,³² továbbá a XVI–XVII. századi – eddig nem említett, de feltehetően szintén iskolai célokat szolgáló – brassói, szebeni és kolozsvári nyomtatványok.³³

A kolozsvári unitárius kollégium tananyagába is – mint a protestáns iskolákéba általában – beépültek Erasmus művei. Ezt a kolozsvári Erasmus nyomtatványok és az unitárius egyház könyvlistái is igazolják,³⁴ s így nem is jelenthetne nagy újdonságot Erasmus nevének megjelenése a kollégium irataiban. Izgalmasa az teszi a dolgot, hogy Erasmus *De civilitate morum*ának felhasználását illetően eddig ez az egyetlen adat tanúskodik arról, hogy magyar nyelvterületen nemcsak kulturális, hanem eredeti civilizációs funkciójának megfelelően is felhasználják.

²⁶ Először 1626-ban jelenik meg a *De civilitate* iskolai célokra szánt, „javított“ kiadása, majd a század folyamán többször is kiadják (1653, 1664, 1681, 1691). M. A. Nauwelaerts, i. m., 529.

²⁷ 1678 Amszterdam, *Phrases sive formulae loquendi e Libello de morum puerilium Civilitate collectae*. H. de la Fontaine Verwey, i. m., 28.

²⁸ Thienemann Tivadar, *Mohács és Erasmus*, in *Minerva*, 1924, 48.

²⁹ *Liber elegantissimus, qui inscribitur Cato* – Erasmus recenziója alapján – RMNY I 659; *Dicta Graeciae sapientium, interprete Erasmo Rotterodamo* – RMNY I 655; *Civilitas morum Erasmi* – RMNY I 656.

³⁰ Breznyik János, *A selmecbányai ág. ev. egyház és lyceum története*, Selmecbánya, 1883, 314.

³¹ Demkó Kálmán, *A lőcsei ág. ev. főreál isk. története*, Lőcse, 1896, 12.

³² Rosenauer Károly, *A beszercebányai á.h. ev. gimnázium története*, Beszercebánya, 1879, 29–30.

³³ RMNY I 43. – Brassó 1541. *Epitome Adagiorum Graecorum latinorum*; RMNY I 138. *Novum testamentum Graece et Latine iuxta postremam D. Erasmi Rot. Translationem*; továbbá a Cato és Seneca nevét viselő mondásgyűjtemények, melyek Erasmus kompilációk vagy kiadások alapján jöttek létre, RMNY I 31, 38, 122, 839. (*Dicta Graeciae Sapientiam interprete Erasmo*), RMNY II 1601.

³⁴ A kolozsvári unitárius egyház és kollégium Erasmus kötetei a XVII. század végi könyvlisták alapján: *Epistolae ad diversos*, *Adagia* (3), *Copia rerum et verborum* [De duplici copia rerum et verborum], *Paraphrasis in Evangelium Matthei*, *Peregrinatio Petri et Pauli* [Peregrinatio apostolorum Petri et Pauli], *Paraphrasis Erasmi in aliquot Epistolam Pauli* [Paraphrasis in epistolas Pauli ad Ephesios, Philippenses et Colossenses et in duas ad Thessalonicenses vagy Paraphrasis in epistolas Pauli ad Timotheum duas, ad Titum unam et ad Philemonem unam], *Novum Testamentum*, *Apophthegmata*, *Paraphrasis Erasmi in epistolam ad Romanos* [In epistolam Pauli apostoli ad Romanos paraphrasis] vö. *Erdélyi könyvesházak*, II, Szeged, 1991, 35–47 (Adattár 16/2).

Erasmus neve és a *De civilitate morum* a kolozsvári unitárius kollégium naplószerűen vezetett, s *Fasciculus rerum scholasticarum* néven ismert évkönyveinek I. kötetében, az iskola törvényeit taglaló B részében fordul elő. A Fasciculusokat 1626-tól kezdték vezetni, a kollégium törvényeit 1676-ban foglalták ismételt össze, az 1626-os – azóta elveszett – törvények és a Fasciculusokban feljegyzett ötven év precedensértékű eseményeinek felhasználásával. A *Fasciculusban* följegyzett események közül a kihágásokat, vétségeket, az ezekre kirótt büntetéseket, és a súlyosabb vétségek esetében diákönkormányzati, illetve a tanári és papi testület által közösen hozott ítéleteket a törvények összeállítása céljából külön kivonatolták, s ezek illetve a kialakult joggyakorlat alapján foglalták a törvényeket írásba. A Fasciculusban hagyományozott törvények érdekessége, hogy más protestáns kollégiumoktól – a sárospatakitól, debrecenitől, székelyudvarhelyitől – eltérően, hiányzik belőlük a tananyagra, tanrendre, a tanári testületre vonatkozó általános szabályozás, és csak a diáktisztviselők és diákok mindennapi életét, kötelességeit és jogait, illetve javadalmazását taglalják.

A közvetlen szövegkörnyezet, melyben Erasmus műve említésre kerül, a böjti napokon gyűjtött alamizsnák elosztásáról rendelkezik, ennek során a négy asztalra osztott diákság asztalonkénti elhelyezését, és az étel kiosztásának módját szabályozza.

Majd így folytatja:

...Mensa deinde haec quarta sic certis observationibus adstricta, ubi non quales quales futiles observationes usurpentur, sed hospes quartae mensae ad institutiones Erasmi de Civilitate morum circa mensam observatu dignorum commensales ipsius instituit, quas etiam ubi primum mensarum commensalibus suis exhibet, benedicta mensa antequam cibum gustet in omnium aures perlegat ...

...Továbbá ez a negyedik asztal legyen biztos szabályokkal szabályozva, hogy ott ne ilyen-olyan felhőben járó szabályokat használjanak, hanem a negyedik asztal gazdája Erasmus *De civilitate morum*ának az asztalnál való illendő magaviseletről frott utasításaira tanítsa asztaltársait, amelyeket mihelyt asztaltársainak előadott, az asztali áldás után, az étkezés előtt mindenki füle hallatára olvasson fel...

Az Erasmus mű felolvasása étkezés előtt nem tűnik lehetetlennek, hiszen az egész opusz folio méretben kb. 6 oldal, a szigorúan vett étkezési előírások a *De civilitate morum puerilium*nak csak egy fejezetét alkotják. Azt is figyelembe kell venni, hogy nem egész éven át érvényes ez a felolvasási kötelezettség, hanem csak a böjti napokon, hiszen maga a törvény a böjti élelmek elosztására, a böjti napokra vonatkozik.

A kolozsvári unitárius kollégium I. Fasciculusában a keménykötés belső, számozatlan lapján olvasható egy évszám nélküli egész oldalas feljegyzés, mely már címénél fogva is kapcsolható a fentebb tárgyaltakhoz: *Leges Cartae (?) mensae in diebus quadragesimalibus observandae: Eæ duplices generales et speciales*, azaz: *A negyedik asztal böjti napokra érvényes általános és egyedi törvényei*.

**Speciales sunt praecipue ab hospite
observandae scilicet**

- I. Hospes mappam, patinas puras habeto
2. Precationem ante et post sumptum cibum habeto
3. Contra leges delinquentes jam praescriptas diligenter observato
4. Leges post orationem statim praelegito

Generales sunt

- I. Signo audito ante praecationem unusquisque adesto
- II. Discos, cultros, sudaria munda habeto
- III. Appositum cibum et potum ne vituperato
- IV. Ne quantum in os, ut buccae tumeat, ingerito
- V. Digitos ne praelingito, caput ne scalpito
- VI. Tunicam et mappam ne conmaculato
- VII Os nuda manu ne extergito
- VIII. Manendi sonitum cultris vel ossibus ne rodito
- IX. Dentibus ossa ne rodito
- X. Panem in pectore ne praescindito
- XI. Ossa semel deposita ne resumito
- XII. Ne altero vel utroque cubito mensae incumbito
- XIII. Ne in omnes patinae partes manus intingito
- XIV. Ne prius hospite manum patinam immittito
- XV. Ne carnem prius eximito
- XVI. Ne piscis, nec psittacus esto
- XVII. Quad [...] non nominato
- XVIII. Convitias ne effundito
- XIX. Ungves praecisos habeto
- XX. Manu puras afferto
- XXI. Famam absentium vel praesentium ne laedito
- XXII. Alias mensas non vituperato
- XXIII Erga neminem irascito
- XXIV. Hospite prius mensam non dissolvito
- XXV. Cum valedictione discedito

**Egyediek, melyek az asztalgazdára
vonatkoznak:**

1. A gazda terítője, tányérjai tiszták legyenek!
2. Áldást mondjon evés előtt és után!
3. A már leírt törvények ellen vétőket szorgalmasan figyelmeztesse!
4. A törvényeket a könyörgés után rögvest olvassa fel!

Általános törvények

- I. Csengetés után, a könyörgés előtt mindenki jelen legyen!
- II. A tányérok, a kések, a szalvéták tiszták legyenek!
- III. A feltálatl ételt és italt ne bíráld!
- IV. Ne gyömöszölj annyit a szádba, hogy arcod kidagadjon!
- V. Ujjaidat ne maszatold össze, fejedet ne vakard!
- VI. Ruhádat és a terítőt ne piszkold be!
- VII. Szádat csupasz kezeddal ne töröld meg!
- VIII. Evés közben a késsel vagy a csontokkal ne kelts zajt!
- IX. Fogaiddal a csontokat ne rágd!
- X. A kenyeret a melleden ne vágd!
- XI. Az egyszer letett csontot ne vedd újra fel!
- XII. Ne könyökölj az asztalra!
- XIII. Ne mártsd bele kezéd a tál minden részébe!
- XIV. Az asztalgazda előtt ne nyújtsd kezéd a tálba!
- XV. Ne végy először húst!
- XVI. Ne légy se hallgatag, se fecsegő!
- XVII. [...] ne nevezd!
- XVIII. Ne gyalázkodjál!
- XIX. Körmeidet vágd le!
- XX. Kezed tiszta legyen!
- XXI. Ne keltsd hírét a jelenlévőknek vagy a távollévőknek!
- XXII. Más asztalokat ne gyalázz!
- XXIII. Senkire ne haragudj!
- XXIV. Az asztalgazda előtt ne távozz az asztaltól!
- XXV. Köszönéssel távozz el!

Végigolvasva ezt a házirendet, felmerülhet a kérdés, hogy ez a szellemiségében teljes mértékben a *Civilitas morum puerilium*ra emlékeztető szabályzat vajon szövegében is követi-e Erasmust, vagyis, hogy Erasmus munkájának kivonatolásával és házirenddé alakításával van-e dolgunk.

A Fasciculus szövege

I. Signo audito ante praecationem unusquisque adesto

II. Discos, cultros, sudaria munda habeto

III. Appositum cibum et potum ne vituperato

IV. Ne quantum in os, ut buccae tumeat, ingerito

V. Digitos ne praelingito, caput ne scalpito

VI. Tunicam et mappam ne conmaculato

VII. Os nuda manu ne extergito

VIII. Manendi sonitum cultris vel ossibus ne rodito

IX. Dentibus ossa ne rodito

X. Panem in pectore ne praescindito

XI. Ossa semel deposita ne resumito

XII. Ne altero vel utroque cubito mensae incumbito

XIII. Ne in omnes patinae partes manus intingito

XIV. Ne prius hospite manum patinam immittito

XV. Ne carnem prius eximito

XVI. Ne piscis, nec psittacus esto

XVII. Quad [...] non nominato

XVIII. Convitias ne effundito

XIX. Ungves praecisos habeto

XX. Manus puras afferto

XXI. Famam absentium vel praesentium ne laedito

XXII. Alias mensas non vituperato

XXIII. Erga neminem irascito

XXIV. Hospite prius mensam non dissolvito

XXV. Cum valedictione discedito

Erasmus: De civilitate morum puerilium

Vituperare quod appositum...

Quidam tantum simul in os ingerunt, ut utrinque ceu folles tumeant buccae...

Digitos unctos vel ore praelingere, vel ad tunicam extergere pariter incivile est ...sed quod alioqui gestus moderari non possunt, nisi aut scalpant caput, aut scalpant dentes, aut gesticulentur manibus...

...ossa semel in quadram deposita repetere vitio datur

Cubito vel utroque vel altero inniti mensae, serio morbove lassis condonatur

Vt igitur intemperantis est in omnes patinae plagas manum immitere

...incivile est manum quadramve porrigere, priusquam ille structor offerat,...

Carnem prius minutim in quadra dissectet...

Absentium famam ibi laedere piaculum est.

...iussus agere gratias...

A házirend pontjai szellemükben feltétlenül, de sokszor szinte szó szerint is idézik Erasmus művét, de ez a hasonlóság nemcsak itt, hanem a Grobian énekben is feltűnő:

Mihellyen fel viszik az Asztalra az Étket,
Előbbis te márcz belé rágot kenyeredet,
A mely kontzot inkább szeretz te ved ki ötet.
[...]
Annyit fally be mint két tömlő, olyan két pofád
Ha nehezen nyeled, mint hogy száraz nagy falat,
Igyál rea, az Itallal alá toolithad.

Az czontnemű maradékokat hánd asztal alá,
Az ebek sem halahtnac meg éhhel koplalva,
eteledet sem szamlallyák tányéron állva.
[...]

Ha valamint el készednecc étel hozással,
Kezgy uyonna megint ahhoz az kit el hattál,
Haszontalan az szemérmesség az Asztalnál.
[...]

Meg törölhed az te tányérodát abraszhoz,
Hát minec teritic hanem kendeznecc ahhoz,
Ha penig te légy ki előben nyuly a kontzhoz.
[...]

Hanem mind beszély ez alat vagy késsel iádzál,
Auagy feyedet meg támaszd egygic karoddal,
Auagy kebeledbe dugd kezedet egy uttal.
[...]

Ha biztonsággal nem is állítható az Erasmustól való egyenes átvétel, de ezek az állandóan ismételtetett s idővel közhellyé vált előírások célratörő rövidségük miatt kifejezetten alkalmasak lehetnek egy házirend szövegének összeállítására.

A *Fasciculus rerum scholasticarum* nem az egész kollégium életét rögzíti, az imént idézett törvények sem az egész iskola életét szabályozzák, hanem a papitanítói hivatásra készülő, ún. akadémiai tagozaton tanuló togatus deákok életvitelét, a tárgyalt törvényrészlet és házirend viszont közülük is elsősorban azokra vonatkozik, akik az élelmek kiosztásánál a negyedik asztalnál foglalnak helyet.³⁵

Az asztalokhoz való beosztás módjáról³⁶ szintén az 1676-os törvényekből értesülünk. Az első asztalnál csak négy tanuló van, a másodiknál öt, a harmadiknál hat, a többi mind – ha huszan vannak is –, a negyediknél. A *Fasciculus I.* kötetének B részében ez olvasható:

...studiosi autem quotannis secundum numerum studiosorum vel majorem vel minorem in singulas mensas sic dividendi sunt, ut primam mensam secunda uno superit numero, tertia similiter secundam, quarta perinde tertiam, et si supermanserit quinque, postquam ita diuisi sunt, et si quinque maneant in quarta mensa, si autem sex superent, tres addando tribus prioribus mensis, relinquere in quarta mensa maneant.

...a tanulókat pedig az évenkénti kicsiny vagy nagy létszámnak megfelelően az egyes asztalokhoz úgy kell beosztani, hogy az első asztal létszámát a második eggyel meghaladja, hasonlóképpen a harmadik a másodikat, a negyedik pedig a harmadikat, és ha kimarad öt fő, miután az elosztás így megtörtént, maradjanak a negyedik asztalnál, ha pedig hatan maradnak, akkor három főt az első három asztalhoz kell ültetni, a többiek a negyedik asztalnál maradnak.

³⁵ Nem beszélhetünk általában étkezésről, mert annak, hogy a kollégiumban a XVI–XVII. század folyamán főztek volna, semmi nyoma nem található, viszont annál több adat szól arról, hogy a jámbor hívek adományai között sajtok, kenyerek, fél bárány stb. került be a kollégiumba, illetve hogy a nagybőjti időszakban a pénzadományt főtt étellel váltják ki. A *fasciculus* bejegyzései között sokszor megtalálható az ilyen típusú bejegyzés: XY coxit.

³⁶ Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, II, Kolozsvár, 1935, 265–271.

Kolozsvárott minden diákot a seniorhoz (iskolafőnökhöz) képest rangsorolnak, a senior után következnek a főbb diáktisztviselők: a magyar és szász kántor, segédtanítók (collaboratores), az iskolafőnök hivatali helyettese (exactor), majd az öreg diákok (veteranes) –, akik annyival kerülnek előrébb a rangsorban, ahány évet töltöttek rektorságban –, majd legvégül a novíciusok. Logikusnak tűnik, ha ezt a rangsorolást vesszük az asztalokhoz való beosztás elsődleges alapjául. Megerősítheti ezt az a tény is, hogy az iskolai vétséget elkövetők egyik lehetséges büntetése az, hogy az asztalnál elfoglalt – vagyis az iskolai rangsorban elfoglalt – helyükről „hátrébb teszik, visszavetik”.³⁷ Tehát valószínű, hogy a novíciusok kerülnek a negyedik asztalhoz. Így elsősorban ők azok, akiket fegyelmezni kívánnak Erasmus *De civilitate morum*ának felolvasásával.

Erasmus munkájának kolozsvári felhasználása többféle hatás és hagyomány érvényesülésének eredménye lehet, ami a XVI. századi korai unitárius hagyománnyal, vagy akár az iskola XVI. századi történetében jelentős wittenbergi-melanchthoni hatással, vagy a későbbi, a XVII. század közepén kialakuló holland orientációval külön-külön is magyarázható lenne, de ezek a hatások ebben az esetben mind erősítik egymást.

³⁷ Fasciculus rerum scholasticarum 263. hasáb, 1645. nov. 12.: Franciscus Kobathfalui ... rejicitur ad finem tertiae mensae et duorum mensium frequentatio imponitur. Ez összefügg természetesen azzal is, hogy akire büntetésképpen frequentációt rónak ki, amíg ki nem töltötte annak idejét, addig ismét novíciusnak számít.

ANDREAS TEUTSCH ÉS KÖRE.
Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői

Andreas Teutsch személye az erdélyi pietizmus minden fontos jellemző vonásának bemutatására alkalmas lenne. Ő és a szász világiak a konzervatív egyházi vezetés ellenében a 18. század első éveitől a Halle irányába orientálódó peregrinus diákság, az onnan származó pietista gondolatok és egyházi reformterekvések aktív támogatói voltak, amint ezt Hermann Jekeli máig meg nem haladott tanulmányából és forrásgyűjteményéből tudni lehet.¹ De akkor is őt és tágabb környezetét kell megismernünk, ha az erdélyi pietizmus egy, az egyház szervezetén kívülre szakadt speciális változatát is látni akarjuk. Mivel életrajzi adatait, műveit ismertették,² csak röviden térünk ki ezekre. Főképpen az eddigiekben nem hangsúlyozott tényekre, Andreas Teutsch szellemi tájékozódásának irányára szeretnénk felhívni a figyelmet.

Teutsch világi ember volt, segesvári ötvös gyermeke. 1688-ben kezdte külföldi tanulmányait Wittenbergben. Onnan későbbi ellenfelével, a leendő püspökkel, Lukás Graffiusszal Hamburgba ment, hogy hébert tanuljon.³ Orvosi tanulmányokat folytatott már Wittenbergben, végül Utrechtben, ahol orvosi diplomát szerzett. Andreas Teutsch peregrinációját a rendelkezésünkre álló 17. századi egyetemjárási adatok birtokában a ritka esetek közé tartozónak mondhatjuk. A 16–17. században – természetesen az unitáriusok kivételével – általánosnak mondható, hogy az erdélyi diákok felekezetiüknek megfelelő egyetemet látogatnak. Többnyire így van ez akkor is, ha világi tudományokat tanulnak. Érvenyes ez természetesen a szászokra is.⁴ Igaz, éppen a szász patriciusok esetében – ezt főleg esettanulmányok bizonyítják – nem volt ritkaság, hogy gyerme-

¹ Hermann Jekeli, *Bischof Lukás Graffius im Kampfe mit dem Pietismus*, in *Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1922. – Hermann Jekeli, *Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen*, Mediasch, 1922.

² Hermann Pitters, *Comes Andreas Teutsch. Ein sächsischer Pietist am Anfang des 18. Jahrhunderts*, in *Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde*, (14) 1971, 83–114.) Ugyanitt közreadta Teutsch Franckéhez írt leveleit a szebeni állami levéltárban található berlini fotómásolatokról.

³ Jekeli (*Quellen*, 106) közli a hamburgi hebraistához, Andreas Edzardhoz írt ajánlólevelet. ld. még Jekeli, *Graffius*, 173.

⁴ Szabó Miklós – Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992 (*Fontes rerum scholasticarum*, IV).

keiket nem lutheránus környezetben tanították világi tudományokra.⁵ Teutsch is ezen kivételek közé tartozik, mert világi képzettségét jórészt református környezetben szerezte.

Tanulmányai befejeztével szombeni városi orvos lesz, majd 1704-től polgármester. Andreas Teutschot 1710-ben a százszok grófjává választják, ezt a tisztét haláláig, 1730-ig viselte.⁶ A boszorkánypercek egyik első érdemi ellentéte szellemi fejlődéséről, arról, hogy tanulmányútja során milyen ösztönzéseket kapott, nincsenek pontos ismeretünk.

Mindenesetre a 18. század első évtizedében, 1705-től, sorra jelenteti meg az új iranyzat, az elmélyült kegyesség jegyében készült műveket. Ezek csak kis részben sajtó munkái, mint a *Davidische Harffen* néhány éneke, többnyire német pietista művek újrakiadásai. Köztük olyanok, mint pl. Johann Caspar Schädeltől a *Die Frage: Was fehlt mir noch...* 1705-ben. Schade a Francke-féle társaság lípcsei híve, önálló szerzője is. August Hermann Franckének két kis művét, az *Anleitung zum wahren Christentum* illetve a *Kurzer und einfältiger Unterricht, wie man die Heilige Schrift... lesen soll* címűeket is megjelenteti Szebenben.

(1) A radikális fordulat előzménye: *Imitatio Christi* és Poiret

A következők évből Pierre Poiret *De vera methodo inveniendi verum*⁷ – egyébként mindig a *De eruditione triplici solida, superficiali et falsa* című munka bevezetőjeként sajtó meg, a második éppén a nagyhírű hallei jogászprofesszor, Christian Thomasius gondozásában 1694-ben.⁸ A Descartes-tanítvány Poiret ebben a művében már szembe fordult a kartezianus megismerés metódusával, azt hangsúlyozza, hogy a valódi megismerésére a természetes ész nem képes, mert az ismeretlen világunkhoz csak a „hit küszöbét” át lépve juthat; az istentől adott megvilágosuláson kívül a helyes megismerésnek, az igaz ismeretnek más módja nincs.

Andreas Teutsch a következők évből *Nachfolgung Christi*jét adja ki terjedelmes előszóval. A magyarározás kiadások történetéből tudjuk, hogy az *imitatio* – ellentétben a nyugat-európai gyakorlattal – igen későn vált a protestáns olvasmányává, vagy mindenesetre kések a protestánsoktól gondozott

⁵ Pl. Gustav Gündisch, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmark*, in *Korrespondenzblatt des Arbeiterkreises für Siebenbürgische Landeskunde*, 6 (1976), III.

⁶ Josef Trausch, *Schriftsteller-Lexicon... der Siebenbürger Deutschen*, 3, Kronstadt, 1881, 367–371.

⁷ RMK II. 2309, 2239, 2310, 2352.

⁸ Marjolaine Chevallier, *Pierre Poiret*, Baden-Baden, 1985, 103–105 (*Bibliotheca dissidentium*, V). Csak utalni kívánunk rá, hogy Thomasius kiadását, a művekhez írt tanulmányát szellemi fejlődésének misztikus periódusa dokumentumként szokás számontartani.

kiadások. Teutsch kiadása (1709) az első német nyelvű magyarországi protestáns edíció,⁹ míg magyar nyelven – feltehetően református fordítótól – a 18. század első feléből származó fordításkezdemény¹⁰ jelzi, hogy az igen olvasott két jezsuita fordítás után igény volt a későközépkori szöveg protestáns dogmákhoz igazítására is.

Az irodalomtörténetek és a bibliográfiák a címlap szövegére és az előszóra hagyatkozva Andreas Teutsch önálló fordításának tartják a szebeni Kempist.¹¹ A cím és az előszó egyértelműnek tűnő szavai ellenére („Nachfolgung Christi... durch Thomam von Kempis geschrieben, denen Liebhabern und Nachfolgern Christi zu Beförderung eines Christlichen Lebens übersetzt und herausgegeben“) nem újrafordítás. A Johann Arndt által kiadott német *Imitatio*-átültetés címlapján is ez állt,¹² és az öt követő kiadások megismétlik ezt a formulát.¹³ Teutsch kiadómunkájának értékelését és forrásának kutatását nem tudtuk még megnyugtatóan elvégezni; eredményeink tehát provizórikusak.

A Poiret bibliográfia szerzője, Marjolaine Chevallier vetette föl, hogy Pierre Poiret *Kempis Commun* című francia kiadása – esetleg annak német változata – lenne a mintaadója Andreas Teutsch szebeni *Imitatio*jának. Az, hogy Poiret edíciójának német változata megjelent volna 1709 előtt, bibliográfiailag nem bizonyítható.¹⁴ A Poiret-t a címlapjára emelő késői német kiadás nem azt a szövegvariánst adja, mint az erdélyi edíció, hanem a német kiadói gyakorlatban általánosan követett Arndt-félét, csak Poiret *beosztását*, bibliai helyeket stb. közül „nach der frantzösischen Edition des Herrn Poiret eingerichtet und in vier Bücher ordentlich eingetheilt“.¹⁵

Andreas Teutsch nem az Arndt-féle szöveghagyományt követi, de nem is a Poiret-féle kiadástípust, amelyben a bibliai citátumok jelölve vannak, és amelyben a harmadik könyv 64 caputból áll. Teutsch szövege a Gottfried Arnold által kiadott Kempissel egyezik meg,¹⁶ azzal a fontos eltéréssel, hogy Arnold négy könyvet ad ki, míg Teutsch a negyedik könyvet nem közli, azzal a ma is elfogadott indokkal, hogy nem egyidőben keletkeztek, és az utolsó könyv nem is ugyanattól a szerzőtől származik. A különböző régi kiadásokban ennek egyértelmű jelei vannak – mondja. Az első három könyv nemcsak szerzeteseknek szól, hanem minden kereszténynek.¹⁷

⁹ RMK II. 2392, Pukánszky Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Budapest, 1926, 288, 310.

¹⁰ A kolozsvári református kollégium kéziratai között található egy anoním, cím nélküli, nagy valószínűséggel a latin alapján korrigált *Imitatio* első könyvének 24 része. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár MsR 1398.

¹¹ Szabó Károly pl. RMK III. 2392. Pukánszky, i. m.

¹² Magdeburg 1617.

¹³ Ld. pl. 1681, 1703 stb.

¹⁴ Chevallier, *Poiret*, 160.

¹⁵ Leipzig, 1734.

¹⁶ *Thomas von Kempis Geistreiche Schriften, So wohl die vier Bücher von der Nachfolge Christi... Vorbericht und Einleitung Gottfried Arnolds, zweite und verbesserte Auflage*, Leipzig, 1733. Bibliothek der Franckeschen Stiftungen 73 G 6.

¹⁷ *Nachfolgung Christi*, Hermannstadt, 1709, Vorrede: 19. paragrafus.

Sajnos nem volt módunk Arnold első kiadását látni, amely 1712-ben jelent meg. A „zweite und verbesserte Auflage” azonban újraközli Arnold 1711-es tudós-filológus előszavát, amelyben Kempis művének fordítás-történetét mondja el, és ahol még a két korai magyar fordítást is megemlíti.¹⁸ Joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak az előszót, hanem az egész könyvet ismételi meg a második edíció. Nem tudjuk, Kempis melyik német kiadója hozta létre ezt a fordítást, az Arndt-féle szöveggel való egyezések ellenére is valószínűnek tűnik, hogy a latint újra elő kellett vennie ehhez a szövegvariánshoz.

Marjolaine Chevallier fenti ötletét arra alapozta, hogy Gottlieb Wernsdorf, wittenbergi professzor – vagy diákja – az *Osiandrismum in pietismo renatum*¹⁹ című disputációjában Andreas Osiander utódai, a *Christus in nobis* misztikus írói sorába emeli Andreas Teutschot is. A szerző a 16. században kezdi a misztikus irodalom szemléjét Valentin Weigellel, majd Böhme következik. A klasszikus pietista nemzedéket a Poiret-t követő Thomasiussal zárja. Az újítók – írja Wernsdorf – Poiret-t követve azt mondják: „Quod Deus in omni homine post lapsum scintillam amoris sui (hoc est, ut alibi explicat, Christum in nobis) reliquerit, per quam regenerari, justificari, & salvari queat.” A fő csapás azonban Gottfried Arnold, Conrad Dippel és társaik ellen irányul, akiket ma radikális pietistáknak nevezünk. A kortárs fanatikuskok után Andreas Teutsch *Nachfolgung Christi*je előszavának 7. paragrafusából idéz Wernsdorf.²⁰

Andreas Teutsch előszava az emberi lélek isteni eredetét fejti ki, illetve részesültségét az isteni szikrából. Az emberi lélek elfordult istentől, a bűn sötét-ségébe süllyedt, de van esélye a léleknek az isteni fényhez való visszatérésre; az eredeti boldogság és harmónia helyreállítható, mert a lélek olyan adottságokkal, „edényekkel”, képességekkel (Beschaffenheiten, Gefäße und Fähigkeiten) rendelkezik, amelyeket a bűn nem rontott meg. Az emberi lélek lényege tehát: határtalan vágya a legfőbb jó, az isteni értelem és akarat iránt.²¹

Nem ez az első eset, hogy a németországi ortodoxia figyelte Andreas Teutsch kiadványaira. Theodor Dassovius, kieli professzor 1709-ben Marcus Froniusnak írt levelében Schade könyvétől, de még inkább a Poiret-műtől óvja erdélyi barátait: „Poiretum esse hominem omnia studiorum sacra superbo supercilio contemnentem et enthusiastam et fanaticum summum... Nolite itaque istis turpissimis doctrinis et verbo Dei contrariis ecclesias maculare vestras”.²²

Andreas Teutsch 1708-ban levéllel keresi meg Franckét, s ekkor már befejezett tényként szól megtéréséről: „Ich habe meine größte Lebenszeit und besonders das Academische Leben leider in Finsternuß und irrthumb zubracht, und also in Deutschland die wahre Weisheit und Gottesfurcht nicht suchen

¹⁸ „Ungarisch ist es durch Gregorium Vesperheli und Petrum Bäumann editum” uo., p. 8.

¹⁹ *Osiandrismum in pietismo renatum*, praes. G. Wernsdorfio, execut. M. Frid. Boltz Regiomont., Wittenberg, 1717, 81.

²⁰ Uo. 84.

²¹ *Nachfolgung Christi*..., Hermannstadt, 1709, Vorrede 1–18. rész.

²² Jekeli, *Quellen*, 63–64.

können. Nach der Zeit hat mich des werthesten H. D. Speners Glaubenslehre und etliche andere Sachen aufgewecket.“²³ Andreas Teutsch már első, bemutatkozó levelében a Halléban megjelenő s kapható könyvek után is érdeklődik, ahol többek között – nyilvánvalóan ez évben megjelent Poiret-kiadása hatására – kérdi: „Zugleich hat mich die göttl. Barmherzigkeit auf Vermittels des Poirrets büchern, den Grund der rechten Philosophie, so mir noch unbekand war, finden lassen... Nach der Antoinette Bourignon Schrifften trage ein seheliches Verlangen, weil der treffliche Herr Poiret dadurch so herrlich erbauet worden. Werde aber erstens M. H. Prof. hierüber ertheilende Meynung und dann die Nachricht, ob selbige bücher in Latein und deutsch zu bekommen erwarten“. Francke válasza tartózkodó és óvó lehetett. „Vor die wohlmeinende Erinnerung die Scripta Poiriettiana u. Bourignoniana betreffend bin gleichermaßen dienstl. verpflichtet, und werde suchen auff keinerley Weise iemanden einigen Anstoß zu geben, vor mich aber auch nichts ohne Prüfung anzunehmen.“ – írja a következő levélben Teutsch.²⁴

A németalföldi misztikus, Antoinette Bourignon munkái német fordításban az 1680-as években jelentek meg Hollandiában.²⁵ Tanítványának és követőjének, Pierre Poiret-nak pedig ekkorra néhány filozófiai művét fordították még csak németre, ezek is főképp Amszterdamban jelentek meg, egy-két esetben németországi kiadóknál. Misztikus írásai csak az ezt követő évtizedekben jelentek meg németül.²⁶ Halléban a fenti szerzők nagyon esetlegesen voltak jelen. Az *Eruditiót* már említettük, ezen kívül két, eredetileg Poiret által megjelentett szöveg talált kiadóra a hallei Waisenhausverlagnál. Az egyik Catharina de Genúa műve, *La theologie de l'amour. Liebes-Weg Gottes unter dem Creutze* 1701-ben, illetve a *Hertzenstheologie* című – misztikus traktátusokat tartalmazó – válogatás, melynek utolsó darabja Poiret műve: *Sendschreiben von christlicher Auferziehung der Kinder*.²⁷

Francke elhatárolódása a radikális pietizmusnak nevezhető iránytól a századfordulón kezdődik. Nem véletlen tehát, hogy a misztikus szerzők, Poiret és társai ügyében már fenntartással nyilatkozik. Ezen irányzat német képviselői is, mint Johann Wilhelm Petersen, Gottfried Arnold, utoljára a 18. század első éveiben jelennek meg náluk.²⁸ A pietizmus intézményesülésével párhuzamosan persze nemcsak a misztikusok válnak el tőlük, hanem – mint jól ismert – a korai felvilágosodás kezdetben joggal szövetségesnek tekintett képviselői, mint pl. Christian Thomasius is.²⁹

²³ Pitters, 107. Az eredeti alapján egyes helyeken javítottuk. Idézi Szent-Iványi Béla, *A pietizmus Magyarországon*, in *Századok*, 1935, 415.

²⁴ Pitters, 97, 100, 109.

²⁵ John Bruckner, *A bibliographical catalogue of seventeenth century German books published in Holland*, 1971, 438, 479, 480, 494, 501–503, 514, 521, 526–529, 533.

²⁶ Chevallier, i. m.

²⁷ *Catalogus Derjenigen Bücher welche Auf Kosten des Waisenhauses bis 1725 ediret worden*, [Halle, 1725], p. 8.

²⁸ Uo.

²⁹ Gertraud Zaepernick, *Johann Gichtels und seiner Nachfolger Briefwechsel mit den hallischen Pietisten, besonders mit A. M. Francke*, in *Pietismus und Neuzeit*, 8 (1982), 99–100.

A Poiret-adatok azért becsesek, mert úgy tűnik, az erdélyi szászok – külföldön iskolázott tagjai jóvoltából – egyszerre, egy időben találkozik a „pietista atyák” és az általuk akkor már „meghaladott” spiritualista szerzők által közvetített gondolatvilággal. Ezeknek az eszméknek a 17. századi erdélyi jelenlétére igen kevés adatunk van. Az erdélyi szászok esetében feltűnő, hogy igen alapos egyháztörténetük egyetlen esetről ad számot az egész 17. században, amikor az 1670-es években Josef Bayer brassói lelkészt weigeliánizmussal vádolták.³⁰ Persze éppen Andreas Teutsch esetében szinte bizonyosnak tarthatjuk, hogy Poiret-ismeretét Németalföldről hozta. (Ahol egyébként a debreceni református Apáti Miklós is hatása alá került, mint ezt az 1688-as *Vita Triumphans*a is bizonyítja.³¹)

Francke figyelmeztetése láthatóan nem hatott új erdélyi tisztelőjére. A következő évben, 1709-ben egy újabb, Poiret által közvetített mű jelenik meg Szebenben. Köleséri Sámuel, a szász világiak köréhez tartozó református orvos Jacobus Gardenius *Theologia pacifica* című traktátusát adja ki saját előszavával.³²

Andreas Teutsch megnyilatkozásai egy évtizeddel később is Poiret erőteljes hatását jelzik. Értőn és igényesen foglalja össze Poiret-traktátusokat leveleiben, egy 1719-esben éppen a misztikus szerző lélekfelfogásáról ír a következőképpen: „Wie es der liebe Poiret inter praerequisita eruditionis, humilitatem et docilitatem mentis setzet; also ist es Gewiss eine ewige Wahrheit, daß diese Disposition des Gemüths der wahre Grund sey, auff welchen das Gebäude einer rechtschaffener Erkenntniß gesetzt und gebaut werden muß.”³³

Andreas Teutschnak a 18. század első évtizedében igen élénk kiadótevékenysége abbamarad, levelezése Franckéval pedig 1714-ben szakad meg végleg. Az általa írt nyolc levélben egyébként az első kettőhöz hasonló, írója intellektuális élményeit érintő tárggyal nemigen találkozunk. Ennek ellenére ez az egyoldalúan fönnyaradt levelezés – nyilván írójuk nem mindennapi olvasottsága miatt – azon kevés példák egyike, amelyekben valamiféle halvány jelét találjuk az első két évtizedben még fel-fel lobbanó hallei vitáknak, tanbéli egyenetlenségnek.

(2) A radikális pietizmus vonzásában

A következő szakasz Andreas Teutsch életében az 1719–26 közötti időszak. Most éppen erre akarunk különösen figyelni. Forrásaink ekkorról levelek, melyeket barátaihoz, szász papokhoz írt, illetve ezek egymással váltott levelei.³⁴ Mai

³⁰ Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1921, 503–504.

³¹ RMK III. 3491. Chevallier is tud erről, *i. m.*, 202. V. ö. Turóczi-Trostler József, *Magyar cartesiánusok*, in *Magyar irodalom, világirodalom*, I, Bp., 1961, 183–194.

³² RMK II. 2394. Id. még Chevallier, *i. m.*, 110. Gardenius műve a Poiret-féle 1702-es és 1708-as *Bibliotheca mysticorum selecta* című válogatásban jelent meg. A Köleséri-féle kiadás és az előző elemzésére más dolgozatban kívánunk kitérni.

³³ Jekeli, *Quellen*, 110.

³⁴ Jekeli, *Quellen*, 102–117.

ismereteink szerint a féltucatnál talán nem nagyobb számú – levelező, de egymással személyes kapcsolatban is levő – társasághoz tartozott a pietisták elleni támadás első vádlottja, Johannes Dietrich bolkácsi pap,³⁵ Johannes Andreae,³⁶ Georg Eckhard, szebeni diakónus, aki ezután, 1722-ben megy Halléba tanulni,³⁷ Michael Binder, probstdorfi pap és bolkácsi dékán³⁸ és a Tübingenben tanult Johannes Fleischer, később medgyesi rektor.³⁹ Az első három Halle neveltje, Andreae 1708-tól 1710-ig a Deutsche Knabenschule informátora. Egyedül Michael Binder domidoctus. A szellemi vezető, tanácsadó, a társaságot könyvekkel ellátó személy egyértelműen Teutsch. Az a gondolatkör pedig, amely – e források szerint egy évtizedig biztosan – e kis társaságot foglalkoztatta: már nemcsak a *chiliasmus*, hanem az *ewige Gottmenschheit Christi* és különösen a *Wiederbringung aller Dinge* tana. A következőkben ezek illusztrálására – azért, hogy egyszerre vághassunk bele a „Wiederbringung” peterseni változatának s Teutschék ehhez való csatlakozásának megismerésébe – hosszabb részletet idézünk Andreas Teutsch Michael Bindernek írt 1719-es leveléből:⁴⁰

„Was die theure Lehre, von der Wiederbringung aller Dinge, anbelangt, welche wahrlich ein Schlüssel ist zur gantzen heiligen schrift; und allen göttlichen Geheimnissen, so bin ich gesinnt gewesen, ein hievon geschriebenes kleines, aber sehr gründliches tractätlein zu übersenden. Weil es aber ausgeliehen, kann es noch nicht schicken, aber je eher je besser will darauff bedacht sien. Was den allegirten Ort Act III 21 anbetrifft, so ist solcher, in Wahrheit, ein sehr grosser und gewaltiges Ausspruch. Denn wenn es heißt: Daß Christus werde den Himmel einnehmen bis auf Zeiten der Wiederbringung aller Dinge (iuxta textum originale) von welchen Zeiten Gott gesagt hat, so scheint es gantz klar zu seyn, daß Gott wiederbringen werde alles n. b. was verlohren war. Wird er nun alles was verlohren war, w i e d e r b r i n g e n (wiederherstellen), welches das Wort apokatasténai bedeutet; oder secundum Apoc. XXI 5 n e u m a c h e n; oder iuxta Ephes. 1,10 anakephalaiósasthai panta, alles wieder unter das uhrsprüngliche haupt, von welchen sich die abgefallenen Dinge abgerissen, und in Eigenwillen entfernt hatten, w i e d e r z u b r i n g e n, oder unterzuordnen; [...] Die Sünde aber und das Böse ist von Gott nicht geschaffen, sondern wider seinem Willen in die Creatur e i n g e d r u n g e n; darum muß und

³⁵ *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, I (1690–1730), bearb. v. Fritz Juntke, Halle, 1960, 120. (*Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale*, 2) (1706-ban).

³⁶ *Matrikel Halle* I, 7. (1708-ban), életrajzát közölte Jekeli, *Quellen*, 110. Johannes Dietrich 1726-os pere idején már halott, seel. J. Andereaeként említik. Uo. 102.

³⁷ *Matrikel Halle* I, 129. (1722-ben)

³⁸ Trausch I; 151.

³⁹ Kurt Philippi, *Siebenbürgisch-sächsische Studierende an der Universität Tübingen (1477–1902)*, in: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 33 (1990), 21 (1715-ben); Jekeli, *Quellen*, 108–110.

⁴⁰ Jekeli, *Quellen*, 104–105.

kann es auch G o t t z u m V e r d r u ß n i c h t u n e n d l i c h – e w i g in der Creatur hangen, und haften; sondern muß vertilget werden; sonst wäre Gott nicht allmächtig, dass ers nicht könnte; oder nicht gütig, daß ers nicht wolle wegthun. Welches man beides nicht von Gott gedenken kann. Den meisten Anstoß möchte geben die benennung d e r e w i g e n S t r a f e n, der gottlosen Menschen, und bösen Geister. Allein es ist nur zu sehn auf die v i e l e r l e y B e d e u t u n g der Worte olam, aeon, ewig, Ewigkeit. Ich bitte folgende loca ohnschwer zu conferiren: Jer. VII; Exod. XXI 6 C. XXX 21 Deu. XV 17. 1. Sa. I. 22 Gen. IX 12 Exod. XII. 14. 17. C. X. 15 Num. X. 8 Joh. XXIV 2 1. Sam. III. 13. C II. 30 2. Rep. V. 27. Mal. I 4. I. Reg. VIII. 13 Jer. XVII 25. Deut. XIII 16. Conf. Matth. XXI 19 Deut. XXVIII 46 Gen. XVII 13 Ephes. II. 2 Hebr. I 2 C. VI 5. Marc. IV 19. Matth. XIII 40 Rom. XXI 25 Matth. XXIII 3 Luc. XXI 34 Gal. I 4 – I. Tim. VI 17 etc.”

„Ami a ‘mindenek helyreállítása’⁴¹ drága tanát illeti, amely bizonyosan a Szentírás és minden isteni titok kulcsa, elhatároztam, hogy egy erről írt kicsiny, ámde alapos traktátust küldök. Mivel most kölcsönben van, nem küldhetem, ámde minél előbb gondom lesz rá. Ami az említett helyet, ApCsel 3,21 illeti [ApCsel 3, 20–21: „És elküldje a Jézus Krisztust, aki néktek előre hirdettetett. Kit az égnek kell magába fogadnia mind az időkig, míg újjá teremtetnek mindenek, amikről szólott az Isten minden ő prófétája szája által eleitől fogva.”], ez valóban nagy és hathatós (erős) kijelentés. Mert azt jelenti: Krisztus meghódítja az eget minden dolgok helyreállítása idejéig (juxta textum originale), melyről Isten azt mondta – ez teljesen világosnak tűnik –, hogy Isten visszahoz mindent n.b., ami elveszett. Minden ami elveszett, *visszahozatik* (újra helyreállítatik), amit az apokataszthénai szó jelent; vagy inkább Jel. 21, 5 szerint *megújít* [„És monda az, aki a királyi széken ül vala: Ímé mindent újjá teszek...”]; vagy Ephes. I, 10 szerint anakephalaiószaszthai panta [„Az idők teljességének rendjére, hogy ismét egybeszerkeszt magának mindenedeket a Krisztusban, mind a melyek a mennyben vannak, mind a melyek a földön vannak”], mindent, az eredeti uralom alatt, amelyből az elesett dolgok kiszakadtak és önkényesen eltávolodtak, *helyreállít* vagy annak *alávet*. [...] A bűnt és a rosszat Isten nem teremtette, hanem akarata ellenére *hatoltak be* a teremtményekbe, ezért *Isten sem hagyhatja*, nem szabad hagynia, hogy a végtelenségig-örökké teremtményein csüngjön, hozzájuk tapadjon, hanem ki kell irtania, különben Isten nem volna mindenható, ha nem tudná, nem volna jó, ha nem akarná eltávolítani. Amely két dolgot Istenről nem lehetünk. Az istentelen emberek és a gonosz lelkek örök büntetésének fogalma adja a legtöbb ösztönzést. Ez már az olam, aeon, ewig, Ewigkeit ‘örök, örökkévalóság’ szavak sokféle jelentésén és látszik. Kérem, a következő helyeket egyszerűen összevetni: Jer. VII.; Exod XXI, 6; C. XXX, 21;...”

A levélben idézett terminusok egyértelműen arra vallanak, hogy 1719-től Andreas Teutsch teológiai gondolatainak irányát Johann Wilhelm Petersen ha-

⁴¹ Teológus kollégák tájékoztatása szerint magyar nyelvű bevett terminus az ‘apokatasztáziszis pantón’-ra nincs, a görög kifejezést használják főképpen. Rugási Gyula, *Az egyház helyreállítása* című tanulmányában is (*Világosság*, 1996, 12. sz. 50–59, itt 51, 56.) a kifejezés egyszerű fordítását adja: ‘mindenek helyreállítása’. A Jekeli által közölt levél – a 18. század közepén készült másolat – fejlécében így jelölték meg a tárgyat: *de restauratione omnium rerum*. A levél igei alakban több szinonímát is ad: *wiederherstellen, neu machen, unterordnen*.

tározza meg. Petersennek több traktátusa is forgott a kis társaságban. Dietrich írja Andreaenek ugyancsak 1719-ben: „Ich wollte einfältig rathen, ... von D. Petersens Schriften immer einen Tractat nach dem andern von ihm [Teutschtl] zum durchlesen zu begehren; so wird es geschehen, dass Sie nicht allein durch das Raisonement über D. Petersens theuere Wahrheiten intime mit Herrn Comes werden bekannt werden, sondern Sie werden auch in D. Petersens Schriften dasjenige finden, was ihr Herz erquicken wird und welches Sie bey keinem andern Menschen jetzund in der gantzen Welt treffen werden“.⁴²

A következőkben – mielőtt a fenti levelekben megjelölt tanok Erdélyen belüli hatását, az egyház reakcióit ismertetnénk – Johann Wilhelm Petersen életének néhány fontos állomására, műveire, a pietizmushoz és annak radikális változataihoz való viszonyára kell kitérnünk.

Johann Wilhelm Petersen és felesége Johanna Eleonora von Merlau már Spener frankfurti évei alatt kapcsolatba kerülnek a pietista mozgalommal. A mainzi nemes származású Merlau kisasszony az udvari életet odahagyva 1675-től Spener, de még inkább Johann Jakob Schütz köréhez tartozott. A városzéli fogadóban tartott vallásos összejöveteleikkel a szektásság vádját vonták magukra. Merlau tanított is, többek között Spener lányait is oktatta, továbbá fiatal lányoknak a szabad imádkozást, a görög nyelvet, hogy aztán az Újtestamentumot eredetiben tudják olvasni. 1717-ben megjelent önéletrajzában⁴³ szól arról, hogy már igen fiatalon apokaliptikus víziói voltak.

Férje polgárcsaládból származik, apja jogász. A család élete különböző Hansa városokban telik (Osnabrück, Lübeck). Petersen hagyományos egyházi karriert fut be; Giessenben, Rostockban tanul, magister, majd rövid ideig tartó egyetemi állása után hollsteini udvari prédikátor és szuperintendens Eutinben. 1680-ban veszi feleségül Merlaut, és Lüneburgban telepednek le, ahol szuperintendens lesz. Felesége – említett korai vízióival és frankfurti kapcsolataival – már föl volt készülve a chiliasztikus eszmékre. Petersen egy frankfurti látogatás alkalmával (1672) hallott erről először Schütztől. 1685-ben, együtt megjelent életrajzuk tanúsága szerint, két egymás melletti szobában tanulmányozták a János Jelenéseket, s „egyszerre jutottak el az ezeréves birodalom titkáig”. A nyolcvanas évek végétől mindketten publikálnak. Petersen a 90-es évek elején nem saját víziókat is közzétesz, Julianna von Asseburg nemes lány látomásait. A tudósan kifejtett chiliasmus is megjelenik 1692-ben Petersen tollából: „*Bekennntnis von dem zukünftigen herrlichen Reiche Jesu Christi und der damit verbundenen ersten Auferstehung; Schriftmäßige Erklärung und Beweis der Tausend Jahre*” stb.. Közben Petersent a chiliasmus hirdetése miatt ugyanezen évben elbocsátották. Az életrajz ismertetését innen rövidre lehet fogni: a brandenburgi választófejedelemtől kapnak lehetőséget hogy Magdeburg mellett kis birtokot vásároljanak, továbbá egy nem is cse-

⁴² Jekeli, *Quellen*, 101.

⁴³ Művét Bethlen Kata önéletírásával párhuzamba állítva elemezte Németh S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau*, in *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Budapest, 1994.

kély éves járadékot, amiből életük végéig nyugodtan, hivatalt nem vállalva élnek, írnak és publikálnak. A férj gyakran megfordul a berlini udvarban, prédikál szinte egész Németországban, Frankfurttól Sziléziáig, komoly érdeklődést, néha újabb támogatást főképpen arisztokrata udvarokban nyerve.⁴⁴

A chiliasztikus nézeteikben – eredetileg a korai Spener által is vallott frankfurti hagyományokhoz kötődő – Petersenék hamarosan egy jól kidolgozott, komoly bibliai apparátussal alátámasztott chiliazmust propagálnak. (Ennek része egyébként Petersen nagy történeti műve, a *Nubes testium veritatis*, 1696.)

A koncepció szerint az ezeréves birodalmat megelőzi még egy nagy üldözés, szétszórattatás a pusztában. Ezzel párhuzamosan nő a vigasz is, Isten prófétákat támaszt, akik a Szentírás nem világos helyeit magyarázzák, ezután kezdődik Krisztus háromfázisú ítélete (Gnadengericht, Strafergericht, richtende Kämpfe). Az elsőben kegyesek sokat vitatott első feltámadása történik meg (Jel. 20, 4,5). Az első feltámadottak részt vesznek az ítélkezésben; ezt a Strafergericht követi: a lelki Bábel (náluk Róma és a veszekedő, farizeus protestánsok) megítélése. Az istentelenek feltámasztása is megtörténik ebben a szakaszban, de csak hogy átfítellessenek a második halálba (in den feurigen Pfuhl): A harmadik szakaszban Krisztus király, másutt „herceg” élén az istentelenek hadai győztesnek le. Ezen előjáték után kezdődik az ezeréves birodalom a keresztény egyház uralmával és a zsidók megtérésével. Az ezer év végén a sátán újra eleresztetik, de csak hogy újra pokolra vettessék; az ezerév alatt megtértek pedig még elnyerhetik az üdvösséget. A még fel nem támadtak is megítéltetnek. Krisztus visszaadja országát az atyának.⁴⁵

A jól kidolgozott, de a chiliasztikus hagyomány sorában nem igazán új koncepciót a Petersenék ezen a ponton fejlesztik tovább az 1690-es évek közepén. J.W. Petersen így ír erről önéletírásában: „Miután a dicsőséges, a hetedik harsonára bekövetkező Istentől megnyitott Krisztus országát megtaláltam, ez továbbvezetett a *Wiederbringung aller Dinge*, ‘a mindenek helyreállítása’ tanáig, melyet korábban nem ismertem, hanem úgy hittem, hogy azok, akik a második halálba [Jel. 20,14: A pokol pedig és a halál vettetének a tűznek távába. Ez a második halál, a tűznek tava.] jutnak, onnan megváltást nem várhatnak [...] egy kézírathoz hozzájutva, melyet Knyphausen küldött nekünk, a Jel. 21,5 és Jel. 5,13-ból megismertem, és napról napra jobban megerősödtem nézetemben, hogy az Úr Fia által mindenek helyreállítója; először választottait (Erstgeburtent) majd a Nachgeburtent váltja meg [...] és végül rájöttem, hogy minden teremtmény, mint a bukott angyalok is, a büntől majd az örök kíntól megmentetnek, mert Krisztus nem partikuláris hanem universalis üdvösség (Heyland) és

⁴⁴ Újabbán Markus Matthias írt biográfiát a Petersenekről; az életutat és műveiket 1691-ig tárgyalja. A legújabb összefoglalás Dietrich Blaufußtól ld. a TRE-ben. További összefoglalásokat ld. továbbá Hans Schneider, *Der radikale Pietismus*, in *Geschichte des Pietismus*, 1, Göttingen, 1993, 402–406, ill. *Geschichte des Pietismus*, 2, Göttingen, 1995, 112–115.

⁴⁵ W. Nordmann, *Die Eschatologie des Ehepaars Petersen, ihre Entwicklung und Auflösung*, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen-Anhalt*, 26 (1930), 96–98.

megváltó.“ – írja. A bűn nem lehet olyan nagy, hogy Krisztus érdeme (Verdienst) ne lenne nagyobb. A rossznak határai vannak, nem úgy a jónak.⁴⁶

Az első mű, amely erről, a Petersenek életében új tanról megjelent, Johanna Eleonora Petersen *Das Ewige Evangeliuma* volt (1698), Petersen csak 1701 és 1710 között publikálta háromkötetes *Müştérion apokatasztaszéosz pantón* című művét. A továbbiakban az önéletírásban összefoglaltakhoz idézünk még egy keveset. Az örök evangélium az idők végén jelentetik ki, eszerint „minden teremtmény, legyenek az égben, a földön, a tengerben és más mélységekben... egy eljövendő megtisztítás után a bűntől és büntetéstől... Krisztus által megszabadíttatnak“.

Másutt ugyanezen gondolkörben mozogva a Teutschnál nem kifejtett 'örök' szó jelentését kapjuk. „Az örök életnek nincs kezdete, ezért vége sem. A kínnak (Pein) van kezdete, a bűnt követi, melynek gyökerei nem öröktől valók, hanem az időben keletkeztek... Van örök élet és örök kín, de ez a két örökkévalóság nem egyfajta minőségű és hosszúságú (nicht von einerley Art und Länge).“⁴⁷ Az előzőekhez képest ismétlésnek tűnik, mégis hangsúlyozni kell, hogy az apokatasztázis tannal szoros kapcsolatban áll a lélek halál utáni állapotáról, nevezetesen a köztes állapotról (*mittlerer Zustand, tertius locus*), valamiféle megtisztító eljárásról szóló tan. Petersenéknél ez átkötőelem a chiliizmus és a *mindenek helyreállítása* között. Azt vagy a halál, vagy Krisztus ezeréves uralma alatt szenvedik a lelkek: ez a hely a tenger, a halál és a pokol. A tisztítóeljárás végig nem ment holtak, maga az ördög is, az ezerév végén adatnak csak át a második, az örök halálnak.⁴⁸ De a mindenek helyreállítása idején Isten magába, magához fogad végül minden erőt, hatalmat, még az ördögöt is.

Az egyháztörténetírás Órigenésztől eredezteti a *mindenek helyreállítása* tanát. Az antik filozófiai hagyományt is integrálni kívánó ún. alexandriai iskola felfogásában azonban még az individuális üdvözülés és kozmikus megváltás eszméje szervesen összekapcsolódott. Az Órigenész nevével fémjelzett tant az 5. ökumenikus zsinat 533-ban eretnekségnek nyilvánította, és ezzel egy évezredre megpecsételte sorsát. A középkori hagyomány szellemében vetik el a reformáció vallásai is, mindkét nagy felekezet hitvallása tiltja (Augsburgi hitvallás, 17. artikulus, Confessio Helvetica posterior, 7. artikulus). De a reformáció „balszárnya“, főképpen a nürnbergi Hans Denck által felelevenített *helyreállítási tanra* is reakciók voltak a hitvallások elítélő artikulusai. Az egyháztörténeti összefoglalások szerint már Denckkel új szakasz kezdődik az apokatasztázis történetében, kozmikus kiterjesztése megszűnik, egyre inkább az emberre vonatkoztatott üdvönyt lesz.⁴⁹

⁴⁶ *Lebensbeschreibung Johannis Wilhelmi Petesen...* Die zweyte Edition, h.n., 1719, 353–355.

⁴⁷ Friedhelm Groth, *Die „Wiederbringung aller Dinge“ im württembergischen Pietismus. Theologisches Studien zum eschatologischen Heilsuniversalismus württembergischer Pietisten des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 44. (*Arbeiten zur Geschichte des Pietismus*, 21) idézi Petersen nagy művét.

⁴⁸ Lutheránus kortársak körül sokan – érthetően – botrányosnak tekintették a katolikus purgatórium-elképzelés ilyen visszacsempészését.

⁴⁹ Kurt Lüthi, *Die Erörterung der Allversöhnungslehre durch das pietistische Ehepaar Johann Wilhelm und Johanna Eleonora Petersen*, in *Theologische Zeitschrift*, 12 (1956), Mai–Juni: Festgabe für Karl Barth, 365–366.; Carl Andresen – Georg Denzler, *Wörterbuch der Kirchengeschichte*, München, 1984, 47., 50–51.

Petersen is az Órigenész által először használt bibliai helyekre (Psal. 110, 1. ill. 1 Kor 15, 24.) támaszkodik, viszont jelentősen és sokoldalúan kibővíti azokat. Petersenék az indíttatást, mint önéletrásuk is mondja, az angol Böhme-követő Jane Leade-től kapták, akinek kéziratos művét a vele rokonságban álló brandenburgi politikus, Dodo von Knyphausen közvetítette. Leade a *mindenek helyreállításáról* víziói alapján írt, amit ők szentírási helyekkel támasztottak alá. Petersen ugyanitt további tekintélyekre hivatkozik, nemcsak Órigenészre, hanem más egyházatyákra, Alexandriai Kelemenre, Nyssai Gergelyre. Újkori tekintély neve nem hangzik el, egyedül az ezer év örömeiben nem részesülő *Nachgeburten* megváltása kapcsán említi a frankfurti chiliazmusra erősen ható Petrus Serrariust.⁵⁰ (A Petersent nagyra becsülő Arnold egy névvel, Postellel biztosan szaporítja a sort.) Petersen önéletrása egy helyén adja jelét annak, hogy a tan antik filozófiai kötődéseivel nagyon is tisztában volt. Az odera-frankfurti egyetemi könyvtárban olvasott misztikus szerzők, Platón, Püthagorasz és Hermész Triszmegisztoz művei – írja – a mindenek helyreállítása tanát is tartalmazzák.⁵¹

Míg a chiliazmus, továbbá a lélek köztes (halál utáni) állapotáról szóló tanítások, a radikális pietizmus kutatói szerint, általánosan elterjedt nézetek a radikális csoportokban, addig a *restitutio* vagy *Wiederbringung aller Dinge* eszméjét a 18. század elején Petersen fogalmazta meg tudós módon. Az ebben a gondolkörben mozgó szerzők, mint a württembergi pietizmus több képviselője és még néhányan Németország különböző részein, mind őt követik majd.

Korabeli fogadtatásáról az ún. intézményes pietizmus (kirchlicher Pietismus) körében kiváltott hatásáról kell még szólnunk. A mindenek helyreállítása tanának megítélése csak részben függött a chiliazmus kérdésében vallott állásponttól. Spener a jobb idők reményét (Hoffnung besserer Zeiten) – a *Pia desideria*tól kezdve – vallja belátható, de konkrét időponttal nem jelölt közeli jövőben.⁵² A chiliazmus minden formájával nem tudott és akart nyíltan egyetérteni, de a személyes barátság végig fönmarad közte és Petersen között. Az apokasztázis és a lélek közbenső állapota a halál után azonban olyan tanítások voltak, amelyeket praktikus okokból is el kellett vetnie: az ilyen tanok elidegeníthetik tőlünk azokat, akik Krisztus országának eljövételében hisznek; ha azt látják, hogy a jobb idők reményéből ilyen tanítások következnek, akkor megbotránkoznak és elfordulnak tőlünk – írja a *De tertio loco* című mű megjelenése után.⁵³

Francke sok szállal kötődött a chiliaztikus váradalmak szerzőihez. 1692-ben három tanulatlan entuziaszta prófétaó hozzá küldött levelei jelennek meg nyomtatásban is, de a tudós chiliazmus peterseni formája sem volt idegen

⁵⁰ Petersen, *Lebensbeschreibung*, 297, 354.

⁵¹ Uo. 275. Ez érdekes összefüggés; a szakirodalomban a tan „genealógiájának” ilyen láncszemére nem találtam utalást.

⁵² Ph. J. Spener, *Pia Desideria. Istenfélő kívánságok*, [Budapest, 1993], 44–47.

⁵³ Theodor Wotschke, *Joh. Wilh. Petersen und die hallischen Theologen*, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XLIX (1930), 382.

tőle. A 18. század első éveitől azonban fokozatosan igyekeznek – ő és hallei vezetőtársai – leválasztani magukról minden rajongó, extatikus személyt és csoportot. Ez magyarázható intézményalapító terveikkel és munkájukkal, nem kis részben a maguk elfogadtatása érdekében határolódnak el, s az ortodoxok támadásait kívánják kivédeni, akik – nem mindig alaptalanul – egy kalap alá veszik őket a rajongókkal. Ez nem megy egyik napról a másikra, tudjuk, még a tízes évek közepén is felesége és néhány munkatársa bele-bele keveredik olyan mozgalmakba, amelyek joggal nevezhetők szeparatistának. Ilyen a volt Böhme-kiadó, Gichtel levelezőköre, szélsőségesen aszkétikus életelveivel.⁵⁴ Ugyanekkor, 1714-ben, a városba érkező francia inspiráltak igen leegyszerűsített unióvágya Francke egy munkatársát vonta a felekezeti körbe.⁵⁵

Be kell azonban vallanunk, hogy ezen eszmék Erdélybe való útját nem ismerjük. Mindenesetre valószínűtlen, hogy Halle közvetítésével jutottak volna az erdélyi pietizmus prominens képviselőihez. Fontos viszont, hogy térségünkben az itt dokumentálnál is lényegesen előbb bukkantak fel Petersen művei. A brassói Marcus Fronius feljegyzéseiben terjedelmes részt foglal el a „lüneburgi Petersen” chiliazmusának bemutatása. A feljegyzéseknek ezen szakaszait nem tudják pontos időponthoz kötni, de feltehetően még 17. századiak. Fronius itt a brassói Georg Draudt jelöli meg, mint Petersen erdélyi követőjét. Draudt nem járt Halléban, a 80-as években tanult Wittenbergben és Lipcsében.⁵⁶ Tudjuk, hogy Johannes Dietrich 1713-as perében chiliaszta vádak is elhangzottak, nem történt azonban utalás a forrásukra, és azok a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem is azonosíthatók.

Christoph Voigt, Francke tanítánya, volt szebeni tanár a következő beszélgetésről tudósít Bécsből 1713-ban: „Ein sehr vornehmer fragete, ob ichs mit Spenero oder Petersenio hielte; darauf wurde die Antwort gegeben: Man halte es zwahr in Glaubens-articuln einig und allein mit der Schrift und August. Confessione; doch in regard dieser zwey lehrer hielte ichs eigentlich mit Spenero.”⁵⁷

Rendkívül fontos, hogy e beszélgetés értelmében Bécsben volt bár ilyen alternatívában gondolkodó,⁵⁸ nincs tudomásom más hasonló ottani esetről. Erdélyt illetően azonban biztosak lehetünk, hogy nem véletlenül van szó, Petersen nem az egyedüli ilyen szellemű szerző ebben a körben. Johannes Dietrich Georg Paul Siegvolkot említi. Ezen a néven Georg Klein-Nicolai nevű szerző

⁵⁴ Zaepernick, *i. m.*, 99–100.

⁵⁵ Martin Gabriel, *Die reformierten Gemeinden in Mitteldeutschland*, Witten, 1973, 93–94.

⁵⁶ Julius Gross, *Der Burzenländer Prediger. Über den Pietismus von Marcus Fronius*, Brassó-Kronstadt, 1926. 40–41. (*Quellen zur Geschichte von Braşov-Kronstadt*, VIII.), Ld. még Fontes IV. # 1634.

⁵⁷ Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Francke-Nachlaß, Kaps. 27. Fasc. 23.

⁵⁸ Ez talán nem módosítja, de egészíti ki, gazdagítja azt a képet, amit az 1700-as években prosperáló „bécsi protestáns világról” kezdünk kialakítani. Protestáns országok követségeire, de Sopron és Pozsony hitsorsosainak együttműködésére is támaszkodtak az udvar által legalábbis megtúrt evangélikusok gyülekezetei, körei. Ld. legújabban: Bálint Keserű, *Cyprian in Ungarn*, in Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Aufklärung, Gotha, 1996. Font Zsuzsa, *Halle – pietizmus – Erdély*, Kand. ért., Kézirat, Szeged, 1997.

publikált. Ő Petersen barátja volt, Szászország és Lausitz különböző helyein élt, az 1710-es évek elején a herrnhuti gyülekezetet alapító Ludwig Zinzendorf ebersdorfi udvari lelkésze volt. *Das ewige Evangelium von der durch Ihm (J. Christus) erfundenen ewigen Erlösung, wodurch alles, was da heisset, Teuffel, Sünde, Hölle, und Tod endlich gantz und gar vernichtet, und also alle Geschöpfe, die von Gott sehr gut erschaffen worden, nach genugsam göttlicher Straff Gerechtigkeit, wiederum in ihre genugsam geoffenbahrter uranfängliche Reinigkeit und Seeligkeit gebracht werden sollen* (Pamphilia 1705 k.) című műve Petersen tanának foglalata, lényegesen egyszerűbben. Dietrich azt vallja, a könyvben a helyreállítás tan „compendiös enthalten ist, und ich eben meist durch dieses Büchlein überzeuget worden“.

A másik, Andreas Teutsch környezetében olvasott szerző Johann Reinhard Hedinger, akinek *Geistlich gerührte Harffe Davids...* (Bremen 1718) című művét említik.⁵⁹ A német barokk költészettörténetben is számon tartott, kalandos életű szerző a lutheri bibliafordítás revíziójára törekedett. Különböző bibliai könyveket adott ki, zsoltárfordításokat summákkal, magyarázatokkal. Rajongó nézeteit Pierre Poiret, Gottfried Arnold és Petersen befolyásolták elsősorban.⁶⁰ Hedinger személye, műve azért érdekes, mert a pietizmus egy másik, a württembergi irányzatához tartozott, amely intézményhez, egyetemhez nem kötődött, így nagyobb tere volt itt minden rajongó eszmének is. Az erdélyi körből az egyik lelkész tübingeni tanulmányai a fenti ténnyel együtt arra figyelmeztetnek, hogy a korai erőteljes hallei hatás mellett Württembergre is oda kell figyelnünk.

Az erdélyi társaság egyik lelkész-tagját, Johannes Dietrichet 1726-ban a zsinat elé citálják ilyen tanai miatt, az okot az ekkor már halott kollégájának írt 1719-es levele szolgáltatja.⁶¹ (Ez Dietrich második pere, 1713-ban a pietisták által követett szertartási reformok, az adiaphora kérdésében vallott hallei álláspont és a már említett chiliaszta nézetek miatt vádolták meg.) Nem akarja visszavonni tanát, de hajlandó Buddaeus Petersen elleni iratát tanulmányozni, és ennek hatására taktikusan részlegesen revideálja nézeteit. Ezek után felmentik és visszahelyezik állásába.

Az „mindenek helyreállítása” tanának ellenfelei, de igazából hívei is tisztában voltak annak az eszmének lehetséges veszélyével, amely az egyetemes megigazulást, minden ember megváltását hirdette. Ez esetben Graffius püspök, a vádló is utal rá, de – sokkal poétikusabban – a vádlott, Dietrich. Deklarációjában figyelmeztet arra, „hogy az isteni tan felbecsülhetetlen értékű gyöngyével óvatosan és előrelátóan kell bánni, nem szabad minden különbségtétel nélkül szórni a javíthatatlan világ disznói elé... hanem a drága evangélium szeretetteljes titkának új borát és mustját csak az örök szeretet és a megtértek birodalmának újjászületett gyermekei tömlőjébe tölteni, akik *bűnös szabadságra és*

⁵⁹ Jekeli, *Quellen*, 110.

⁶⁰ *Geschichte des Pietismus*, 2, 22–229.

⁶¹ Jekeli, *Quellen*, 97–103, 107–108.; ill. Jekeli, *Graffius*, 224–234.

llye miatt tiltott tan azonban a koral keresztyénységtől egyes pietistákon és Schliermacheren át napjainkig, a svájci református teológusig, Karl Barthig ta-
lalt magának követőket.

Petersenek tanairól nem mondhatjuk, hogy csak egy társadalmi és kultúra-
lis értelemben szűk elitet érintettek volna meg. Rendelkezéssünkre állnak olyan
adatok, melyek szerint Petersen-kövétől iparosok ellen folytatnak pl. eljárást Co-
burgban a 18. század első évtizedében.⁶³ Johannes Dietrich is kijelenti ugyan,
hogy „Öffentlich in der Kirchen habe von der Wiederbringung aller Dinge ganz
und gar nichts geprediget, welches alle meine Zuhörer... bezeugen werden.”⁶⁴
A gyülekezet meghallgatott tagjai között azonban vannak kisorsosi polgárok,
mesteremberek, mint Martin Mallmer is, aki az örök evangéliumról Dietrichtól
hallott, hivatott, hivatásnak, s egy brassói polgárral is beszélgetett róla.⁶⁵
Figyelemreméltó, hogy a fent említett „másképpen gondolkodók”, Andre-
as Teutsch kivetetelevel, mind hivatalban lévő papok, iskolamesterek. Pályájuk
nem török meg; a ranglétrán normális módon haladnak előre. Ellentétes ez a
németországi gyakorlat, ahol egyrészt az egyházat fensőbbeség többnyire sok-
kal keményebben lépett fel, vagy maguk a szelsőséges nézetekhez eljutók val-
tak ki a hivatalos egyházból. Itt a radikális chilisasza irányba eltávolodó gondol-
kodó egyúttal megmaradtak ez egyház hú tagjának. Eszméik nem zártak ki a
hagyományos lelkesi munkát, a vallási tanokkal – úgy tűnik – mind náluk, mind
a világiaknál összetértek a konkrét, az intézmények fellesztése irányába tett erő-
feszítések.

A pietizmus és a hozzá kapcsolódó irányzatok kutatása az utóbbi évtize-
dekben az erdélyi források feltárása ügyében nem sok újat hozott. Ismertetésem
mögül, mint ez jól látszik, hiányzik a célzott erdélyi forrásfeltáró munka. Min-
den előre látható nehézség ellenére joggal reménykedhetünk: Jekeli példái
forrásgyűjteménye bevezetőjében az általa végül kiadott szövegknyél sokkal
bővebb, összegyűjtött korpuszról ír, és műveiben gyakran idéz is innen.
Arról nem tudunk, hogy Erdélyben a mindennek helyreállítására tárgyalaban
eredeti művek keletkeztek volna, de tudunk több terjedelmes íratról, amelyek
részben a fenti perrel kapcsolatosak:

1. Johannes Dietrich *deklarációja* tanai visszavonása elött:

⁶² „dass man mit dergleichen unschätzbaren Perlen göttlicher Lehre recht vorsicht-
lich und behutsam umgehen müsse, und selbige nicht insgemein, ohne allen Unterschied,
denen Säuen dieser argen, incorrigiblen Welt vorwerfen... sondern auch müsse man den
Most und neuen Wein der süssen Evangelischen Liebesheimeüsse, in neue Schläuche Wie-
dergebohrener und bekehrter Kinder des Reiches und der ewigen Liebe fassen und erfüllen,
welche sie zu keiner sündlichen Freiheit und Sicherheit missbrauchen.” Jekeli, *Quellen* 102.
⁶³ Horst Weigelt, *Cyprians Auseinandersetzung mit separatistischen Pietisten in Coburg...*, in
Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) *zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, 1996,
96–106.
⁶⁴ Jekeli, *Graffius*, 102., 228.

2. *Andreas Teutsch* levele, ill. *véleménykérése* a helmstedti és a jénai egyetem-től erről, ill. a rá adott válaszok, melyeknek lényege, hogy ez a tan ellentmond ugyan a Szentírásnak, vagy legalább is hozzáad valamit az abban foglaltakhoz, de mivel Krisztus áldozatának (érdemének, *Verdienst*) elismerésére épül, nem *error fundamentalis*;

3. *Michael Binder* írása: *Bedencken über die fünf vornehmsten Stellen, worauf die Lehre von der Wiederbringung aller Dinge sich beziehen...*, ami abból a célból készült, hogy a káptalan gyanúját elhárítsa;

4. végül ismert még *két ellenirat* (az egyik *Lukas Graffius* püspök vádjait részletezi).⁶⁵

A szász értelmiség, de főképp a világiak intellektuális kapcsolatai a magyar populációval ezidőben nem föltártak, elejtett megjegyzésekből, szűkszavú híradásokból gyaníthatjuk csak, hogy nem kell teljes elszigeteltséget feltételeznünk. A peregrinációs szervezkedésben, különösen annak gyakorlati lebonyolításában pl. *Andreas Teutsch* személye és bécsi kapcsolatai igen fontosak voltak.⁶⁶ Ahhoz a kérdéshez, hogy speciálisan ez a tan, a kis társaság *Petersen* által meghatározott nézetei a 'mindenek helyreállítása' dolgáról vajon túljutottak-e a szászság körén, egyelőre nem rendelkezünk adatokkal. *Bod Péter* évtizedekkel későbbi rövid ismertetése *Petersen*ről: „*Pétersénius Luneburgi Pap MDCXCI-dik eszt. kezdette tanítani a' régieknek ezer esztendőről való sentenziájokat; a' mellyekben a' Krisztus országolna a' szentekkel a' földön. Állatta minden dolgoknak régi állapotjokra való vissza állításokat, a' kárhozott lelkeknek a' büntetés alól való meg-szabadulásokat*“⁶⁷ – mindenesetre azt jelzi, hogy a *lutheránus*, de bármilyen ortodoxia szempontjából vitatható tanokról a reformátusok is tudomással bírtak.

Ezen persze a *gratia universalis* körüli erdélyi viták és perek⁶⁸ után nem kell csodálkoznunk.

⁶⁵ Jekeli, *Graffius*, 225, 230–231.

⁶⁶ *Peregrinuslevelek. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak 1711–1750*, Szerk. Hoffmann Gizella, Szeged, 1981, 18, 25, 33 (*Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 6). Igen valószínű, hogy kolozsvári útjai hivatalos elfoglaltságából adódtak, de elvileg nem zárható ki hivatali partnereivel esetleg valamiféle mélyebb intellektuális kapcsolat sem. Ld. pl. Jekeli, *Quellen*, 103.

⁶⁷ Idézi Németh S. Katalin, *i. m.*, 379.

⁶⁸ Esze Tamás, *A Heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században*, in *Studia et acta ecclesiastica*, I, Budapest, 1965, 177–182.

KHEBERITSCH JÁNOS KRISTÓF DIRECTORIUMA¹

„Legkedvesebb fiam, Ádám! Bizony számtalan zátonyt rejt ennek a világnak az óceánja, amelyekre az óvatlan halandók rendszerint ráfutnak, és így nemcsak evilági sorsuk szenved hajótörést, hanem maguk és hozzátartozóik örök üdvössége is. Ezért én, akit mások veszedelme és a magam kára immár elővigyázatosabbá tett, lángoló atyai szeretetből indítatva elhatároztam: megtanítalak arra, hogyan kell felfedezned a szirteket, amelyek evilági bukásunkat és örök veszésünket okozzák, és figyelmeztetlek, hogyan kell elkerülnöd őket korunk viharos tengerén hajózva.”

Ezzel az antikvitás óta koptatott képpel kezdi könyvének prefációját Kheberitsch János Kristóf, akinek nevét sem a bibliográfiák, sem az irodalmi lexikonok nem ismerik. Meglepő, hogy még Szinnyi sem, noha neki látnia kellett azt a kéziratgyűjteményt – s benne ezt a kötetet is –, amelyet Mednyánszky Dénes 1890-ben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, tudniillik ebből a gyűjteményből más darabokat említ a Lexikonban.² A kézirat tehát Mednyánszky Dénesé volt, előtte pedig talán apjéé, Mednyánszky Alajosé, de hogy hozzá hogyan került, nem tudjuk, mivel egyetlen possessor-bejegyzést sem találunk a kötetben. Címe: „Ioannis Christophori Kheberitsch Directorium pro unico filio suo charo Adamo... e praxi lectioneque variorum authorum et storgiis christiano-parentalibus per varios tractatulos congestum et concinnatum, anno, quo pater preCatVr: VIVas ADaMe KheberIttsCH!” Azaz: „Kheberitsch János Kristóf Directoriuma egyetlen szeretett fiának, Ádámnak,... saját tapasztalatából és különböző szerzők olvasásából, a keresztény atya szeretetétől indítatva összeállított és különböző traktátusokba rendeztetett abban az évben (1717), amikor az apa azt kívánja, éljen Kheberitsch Ádám!” A nyolcadrét nagyságú kézirat négyszáz oldal terjedelmű, s néhány lapnyi német szövegtől eltekintve latinul íródott. Egykorú kéz írása, de nagy valószínűséggel megállapítható, hogy nem autográf, esetleg a prefáció utolsó sorai származhatnak Kheberitschtől. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a munka általam ismert egyetlen másolata szintén az OSzK-ban van, pontosan egy évszázaddal később, 1817-ben készítette Pongrácz Zsigmond báró, „ex originali”.

A szerzőről egyelőre annyit, amennyi a műből kiderül: felesége Kubinyi Mária, Ádám fiuk 1704-ben született, ő pedig – mint írja – „már-már sírjához közelget”.

¹ Az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1996 novemberében tartott felolvasás némiképp javított változata.

² Mednyánszky a könyvtárát – a kéziratok kivételével – az Eötvös Collegiumnak ajánlotta, a kollégiumi könyvtár fölállításáig azonban a Széchényi Könyvtárban helyezték el a ládákat. Amikor a gyűjtemény végleges helyére került, az adományozó tudtával és szándékának megfelelően a nyomtatványokból is emeltek ki darabokat az OSzK számára.

Az idézett előszó nem sokkal több, mint a viharos tengeren hanyódo hajó képe, amelyre a szokásos veszélyek leselkednek, zátonyok, viharok és kalózok. A hajósnak jól fel kell készülnie, hogy mindezekkel megbirkózzon és végül révbe érjen, hogy megadassék neki a boldog élet és az örök üdvösség reménye. A könyvecske három traktátusba rendezi a cél eléréséhez szükséges követelményeket. Legyen a fiú mindenekelőtt jó keresztény – ehhez nyújt segítséget az első traktátus: „*de cura animae*”. Legyen előrelátó gazda – lásd a második traktátust „*de cura oeconomiae*”, és végül legyen körültekintő politikus – erről szól a harmadik traktátus: „*de cura conversationis seu rerum politicarum*”.

Talán ennyiből is érzékelhető, hogy a szerző olyan kézikönyvet akar a fiú kezébe adni, ami őt minden állapotában – szinte születéstől a halálig – és minden élethelyzetben elirányítja, legyen szó tanulmányokról, gazdasági tudnivalókról, hitvédelemről vagy politikai fondorlatokról, egyszerűen bármiről. S mivel ennek a szándéknak többé-kevésbé meg is felel az elkészült munka, megfelelő kritikával kezelve elsőrendűen alkalmas volna arra, hogy egy jómódú Liptó megyei evangélikus nemesember ideális alakját és életútját megrajzoljuk a XVII., XVIII. század fordulójáról. Ennek illusztrálására csak néhány pillanatot villantunk fel az életútból.

Miután az ifjabbik úr apja házánál megszerzi műveltségének alapjait, tapasztalatszerzés végett peregrinálni indul. Az utazás nagyságát és módját az apa jövedelme határozza meg, aki jómódú ugyan, de nem annyira gazdag, hogy kíséretet vagy akárcsak a nevelőjét mellé adja. Landkutschcsal, azaz közönséges társaskocsival utazik, így már útközben kapcsolatba kerül minden rendű és rangú emberrel, köztük olyanokkal is, akiktől mind a holmiját, mind a pénztárcáját óvnia kell. Amíg meg nem érkezik az akadémiára, az a legfőbb gondja, hogy ne rabolják ki és ne kapjon valami betegséget a mocskos fogadóknak. Ezért kezdettől fogva mindenkivel szemben tartózkodó, sőt gyanakvó, bárki érdeklődik az úticéljáról, vagyoni helyzetéről, mindenkit félrevezet. Már az indulásnál zsebébe teszi a jegyzetfüzetét, hogy mindig kéznél legyen és mindent följegyezhesen: városokról, tájakról, népekről, szokásokról.

Megérkezve az akadémia székhelyére ugyanilyen módszeresen ír le mindent, pontosan követve a peregrináció elméletíróinak évszázados utasításait. Különösen jól megfogható ez a városleírásoknál, Fröhlich Dávid *Medullájában* és a *Bibliotheca peregrinantiumban* közölt táblázatokat oldja folyamatos szöveggé a szerző.

Az utazás célja egy meghatározott akadémia fölkeresése, mégpedig sok peregrinustól eltérően azért, hogy tanuljon valamit, úgy, mintha később ebből kellene megélnie. Eleinte egy tapasztaltabb diákkal együtt vesz ki szállást, de később, ha már ismeri a viszonyokat, egyedül költözik a város csendesebb fertályára, lehetőleg valamelyik professzor házához. Életvitelében szerény, visszahúzódó, nehogy fennhájazónak tűnjék, és a pénztárcáját is kímélendő, tartózkodik a kompániáktól. Kevés kollégiumot vesz föl, de ezekről sohasem hiányzik, mint ahogy a disputákról sem. Nem sok könyvet vásárol, inkább a könyvtárakat használja, könyvkereskedésekbe azért jár, hogy tájékozódjék az irodalmi újdonságokról.

ságokról, az ott folyó művelt, irodalmi társalgásban csiszolódjék az ízlése, és megalapozott véleményeket halljon a megjelent kötetekről.

Miután hazatér, átveszi apjától a birtok irányítását, először gondosan fölmérve az adottságait, jogi helyzetét. Átnézi a régi inventáriumokat, regesztákat. Ezeknek egy nagy tölgyfaládát csináltat, s mutatót készít hozzájuk, hogy ne kelljen újra és újra föltúrni az egészet. Ha a birtok épületei nagyon rossz állapotban vannak, új ház építéséről kell gondolkodnia. Már évekkal előre kivágatja a megfelelő fákat, követ bányásztat és minden egyebet előkészít, s a tervezést is maga végzi, mivel meglehetősen jártas a civil-architectúrában. A ház legyen kényelmes, némi csínnal megépítve, és mindenképpen legyen az emeleten egy szoba, amelyik keletre vagy délre néz, ti. itt helyezi majd el a bibliotékát, hogy víz ne érhesse, a napfény és a szél pedig óvja a rovaroktól.

Hogy a gazda miből szerezheti jövedelmét, erre vonatkozóan a *Directorium* semmi megszorítást nem tartalmaz, az uzsora kivételével mindennel foglalkozhat, amit a birtok lehetővé tesz, mégis a földművelés a legnemesebb foglalkozás, mert nemcsak hasznot hoz, hanem szinte isteni, teremtető munkálkodás.

A szerző mintegy száz oldalon át sorolja a gazdasági instrukciókat, ezek a gazdaságtörténészek számára feltehetően nagyon érdekesek. Most csupán egy bekezdést idézek belőle, érzékeltetendő, hogy micsoda akribiával van megírva az egész traktátus. A kertművelésről szóló részből: „Az előrelátó gazdának meg kell vizsgálnia, milyen a földje és a fekvése a kerteknek. A föld próbái a következők: a jó föld megismerszik látásról, ti. hogy fekete, vörös, fehér vagy hamuszínű-e, amelyek közül legjobb a fekete, különösen ha jó kövér és enyhén főnyes. Megismerszik továbbá ízeletről, azaz sós-e vagy inkább keserű. A vizsgálandó földet éjszakára be kell áztatni, reggel pedig itatóspapíron megszární: Az a legjobb föld, amelyiknek leve semmilyen, vagy csak jelentéktelen ízt hagy hátra. Megvizsgálható a föld tapintással, azaz kövér-e vagy sem, súlyos-e vagy inkább könnyű. A jó földet könnyedén össze tudod gyúrni, és érintése nem érdes. Megismerhető a föld a szagáról is. A jó föld ugyanis eső után jó szagot áraszt, a rossz pedig rosszat. Az is a jó földnek köze tartozik, amelyik elnyeli az esőt, nem áll meg rajta a víz.”

Eddig az életút illusztrációja, bár számtalan jelenetet lehetne még bemutatni a könyv alapján, különösen a birtok irányításának mindennapi gondjairól.

Amint említettem, Kheberitsch három traktátusra osztotta a művet, mind-egyikhez rövid előszót írt, s ezeket megelőzi néhány ima, valamint az egész könyv prefációja. Függelékként hozzá csatolt egy sciagraphiát, tudománytárat, bőséges bibliográfiai útmutatóval.

Az első traktátus – a lélekről – paragrafusokba szedve tárgyalja a jó keresztény önmagával, Istennel és egyházával szembeni kötelelességeit. A traktátus első fele inkább moralizáló jellegű, általános, bármelyik felekezethez tartozó keresztény által elfogadható etikai tételeket fogalmaz meg, míg a második fele kimondottan az ágostai hitvallásból eredő követelményeket, dogmatikai tételeket tárgyalja. Hozzá kell tenni, hogy sok átfedéssel, nyilván a tárgy természetéből következően.

Az ember nem más, mint lélek és szellem. Ami a birtokunkban van – a test, az érzékelésünk – és ami a környezetünkben van – a vagyon, család, hírnév –,

már nem mi vagyunk, mivel ezek Fortuna hatalma alatt állnak, aki hol fölemel, hol elejt bennünket. Tehát vedd meg a testet és mindazt, ami nem te vagy, és csak a lélekkel törődj! Mindent, amit a világban teszel, a hit eszközével tedd, sőt maga Isten legyen az egyetlen eszközöd! Ha ide eljutsz, könnyen vedd a földi szenvedéseket, jót és rosszat egyképpen elfogadsz, és végül belátod azt, hogy az élet egyetlen nap az örökkévalósághoz képest. Majd a kegyesség tézisei következnek, anélkül, hogy okvetlenül pietista hatásra kellene gondolnunk.

A traktátus második része szigorúan hitvédelmi, dogmatikai kérdések kifejtése, a szerző „*manuductio theologica*”-nak nevezi. Az igaz hit útjelzői az orthodox lutheránus teológia alapidokumentumai; a *Confessio Augustana*, *Melanchthon Apologiája*, *Luther katekizmusai*, valamint a *Formula Concordiae*. Az igaz hit alapja pedig a Szentírás, ami a lelket megszenteli, a hitet erőssé teszi, a tudatlanság homályát eloszlatja, a szomjazónak inni ad és így tovább. A Biblia olvasása semmilyen társadalmi állású emberhez nem méltatlan, és sorolja a példás uralkodókat Nagy Konstantintól Gusztáv Adolfig, akik számtalanszor átolvasták. Persze nem a Vulgatára gondol, hanem egy megbízható fordítást ajánl. A lutheránus teológusok seregszemléje előtt a fiú figyelmébe ajánlja a szent atyák írásait, egyrészt mert igaz, romlatlan magyarázó a Szentírásnak, másrészt mert „ellenfeleink”, értsd a katolikusok, az ő írásaikat forgatják ellenünk, így nekünk is ezzel a fegyverrel kell a legjobban bánni. Az atyák századokba rendezett katalógusa után következnek a lutheránus teológusok, mégpedig az egyes teológiai tudományszakok köré csoportosítva. A névsor olvastán alapos teológiai jártasságot kell feltételeznünk Kheberitschről, vagy legalább azt, hogy jó lexikonok voltak a keze ügyében. A traktátus utolsó bekezdései némi kontroverziális éllel íródott katekizmust tartalmaznak, nem túl hangsúlyosan, de kiemelve a katolikusok tévelygéseit.

Anélkül, hogy megmagyarázná, ehhez a traktátushoz kapcsol a szerző egy appendixet a peregrináció megtervezéséről és lefolytatásáról. Az *Appendix* nagyrészt követi a peregrináció elméletirőinek tanácsait, a praktikus rész azonban tényleg származhat az apa tapasztalataiból. A felvidéki peregrináció kutatása és összegző felmérése még nem kezdődött meg, ezért nehéz ennek a függeléknek a jelentőségéről beszélni, mindenesetre becses dokumentumnak tűnik. Az evangélikus peregrinusok egyik csoportja a Szepesség és az alsó-magyarországi bányavárosok polgárságából került ki, másik része az egyházi értelmiség köréből. Ilyen középnemessel, aki elég jómódú ahhoz, hogy ne kelljen polgári foglalkozást választania, de tisztában van azzal, hogy a birtok irányításához ugyanarra a műveltségre és ismeretekre van szüksége, mint az egyházi és polgári értelmiségnek, ilyen középnemessel ritkábban találkozni. Ugyanakkor jele a függelék annak is, hogy ebben a környezetben egyházi, polgári és nemesi értelmiség mennyire közel áll egymáshoz.

A második traktátus a birtok irányításának tudnivalóit tárgyalja. Bibliográfiai szempontból szintén jól dokumentált fejezet, noha nincsenek csoportosítva a hivatkozások.

A harmadik traktátus – *de cura conversationis seu rerum politicarum* – talán a kézirat legérdekesebb része. *Conversatio* és *res politicae* párhuzamos megfeleltetése azt sugallja, hogy a szerző szemében a politika a társadalmi, társasági érintkezés, a társalgás művészete. Ezt erősíti a száz paragrafusból álló fejezet szerkezete is. Ha a fiú eredményesen akar politizálni, azaz elkerülni a rosszakarók cselvetéseit és kijátszani azokat, akik elveszejtésére törekednek, a társaságban való megjelenés előtt vegye figyelembe a személyt, akivel tárgyalni fog, továbbá az idő és a hely körülményeit. Szó sincs tehát politikaelméleti, államelméleti kérdésekről. Kheberitsch kijelöl a fiú számára egy kört, amiben mozoghat, ami maximum a vármegyei gyűlésekig terjed. A mindennapi politikum köre még ennél is szűkebb, a szomszédokkal való érintkezésre korlátozódik, pontosabban arra, hogy hogyan biztosíthatja a nyugalmát és biztonságát.

Erre a visszahúzódottságra, bezárkózottságra elég magyarázatul szolgálhatna a szerző evangélikus volta, az evangélikus státusz helyzete a XVIII. század elején. De igazából az a megjegyzés magyarázza, amit akkor tesz, amikor fiát a felségsértéstől és az uralkodóval szembeni hűtlenségtől óvja. „*Nem önként lettem hűtlen – mondja –, hanem a vár elfoglalása következtében.*” Tehát az evangélikusok jelentős hányadával együtt ő is Rákóczi hívei közé kerülhetett, de hogy hol és mikor, nem sikerült kideríteni.³

A traktátus első két fejezetén – az idő és a hely körülményein – viszonylag gyorsan átfut a szerző. Az időtényezőt figyelembe kell venni már a fellépés előtt, ha pl. kérsz valamit, várd ki, míg jókedvében találsz azt, akitől kéred. Figyelembe kell venni, beszéd közben mikor használhatsz anekdotákat, stb.

A konverzáció helyének figyelembevételével kicsit többet foglalkozik. Saját házában kevés vendéget fogadj, légy visszafogott, ne mutogasd a javaidat! Ha lakomára érkeznek hozzád, keverj a borukba bizonyos port – és adja a receptjét –, ezzel elkerülheted, hogy részegen botrányt okozzanak. Ha vendégségbe készülsz, te vedd be ezt a port, nehogy berúgj és kifecsegsz minden titkot. A gravitást minden helyzetben őrizd meg, mert ez a jó hírnév alapja! Nyilvános helyeken röviden, megfontoltan beszélj, nehogy fecsegőnek tűnj! Csak arról mondj véleményt, amit nagyon jól ismersz, különösen ha írásban nyilatkozol!

A traktátus 15. paragrafusával kezdődik a személyek vizsgálata. Mindenekelőtt ismerd meg magadat, mennyire vagy erős lélekben, testben, milyen az emlékezőképességed, munkabírásod stb. Érzéseidet, szenvedélyeidet vedd alá a józan észnek, mert érzelmekkel nem lehet a harcban győzni! A haragot minden módon el kell nyomni, különösen ha támadás vagy igazságtalanság ér, mert ha nem tudsz uralkodni magadon, nevetségessé válhatsz. Csak ezután kezdhetsz a másik ember megismeréséhez. Árukkodnak róla arca, szavai, tettei, szelleme, és sokat megtudhatsz róla mások elbeszéléséből is. A benyomásaidat összegezve nagy biztonsággal megállapíthatod a temperamentumát. A konverzáció során figyelj a másik nemére, korára, méltóságára! A hatalmasoktól és

³ Heckenast Gusztáv levéltári forrásokra utalva szóban megerősítette a föltevést, amiért itt is köszönetet mondok. Kheberitsch nemcsak egyszerűen átállt Rákóczi oldalára, hanem fontos gazdasági hivatalokat töltött be a fejedelem államában.

gazdagoktól óvakodj, az uralkodót pedig még gondolatban se sértsd meg. Számkivetésben is őrizd meg az iránta való hűséget, mert „tudnod kell, hogy a hűtlenség kaput nyit a szerencsétlenségnek, erről az én példám egyértelműen tanúskodik.”

Szabadabb folyást a beszédnek csak a veled hasonlókkal, a barátokkal szemben engedhetsz meg, de itt is óvakodj a túlzott kitárulkozástól. Közöttük találod meg az igazi barátodat, akit próbálj ki: „*amore, more, ore, és re*” – azaz valóban szeret-e téged, erkölcsös-e, megfelelően nyilatkozik-e rólad, és megmutatja-e tetteiben is a barátságát. A legjobb barátodat is újra és újra próbának kell alávetned, mert bármikor elfordulhat tőled. Ezután hosszan sorolja az igazi barát közhelyszerű tulajdonságait, majd az ellenségek következnek. Először is mérd fel, hogy az ellenségednek milyen fegyverei vannak: pénz, hatalom, befolyás, családi kapcsolatok és így tovább. Ha ezt jó előre tudod, kikerülheted a fegyverét, de ha mégis összeütköztök, várd ki a megfelelő pillanatot, akkor csapj le rá. Ha nem kell támadástól tartanod, légy nyugodt, türelmes, barátságos, de ne szűnj meg figyelni, mert jobb a félelem biztonság idején, mint a biztonság-érzet veszélyben.

Némi irodalmi ízt kap a szöveg a traktátus közepén, amikor a szerző az *em-ber céljáról* elmélkedik. Mérd fel az élet rövidegét, a sors változandóságát, s így megérted, hogy csak a következő céljaid lehetnek: Isten imádása, utódok hátrahagyása, megtalálni valamit, amit írásban hátrahagyva hasznára leszel az emberiségnek és végül egy olyan alumnust felkarolni, aki valamely tudományban kiemelkedőt alkot.

Politikus számára az egyik fő szabály a tettetés művészete. Rejtsd el az érzelmeidet, várd ki a megfelelő pillanatot a fellépésre, visszavágásra, a kérések teljesítésére vagy éppen megtagadására! Ezután egészen gyakorlatias tanácsok következnek: a jószerecse beköszöntével ne változtasd életviteledet, gyerekeidet szerényen öltöztess, feleséged ne cifrálkodjék stb.

A balsors nem kerülhető el, de türelemmel, állhatatossággal, a lélek felkészítésével kivédhető a csapásai. Ugyanezt szolgálja a tudomány is, minden jó forrása, balsors idején az egyetlen vigaszod.

A korábbi traktátusoktól eltérően itt egyetlen irodalmi hivatkozást találunk: Hieronymus Cardanus *Arcana Politica* című munkáját idézi. Cardanót, a XVI. század jelés orvosát és matematikusát szükségtelen részletesen bemutatni, életútjából csak azok a pontok emelendők ki, amelyek tárgyunk szempontjából fontosak lehetnek.

1543-ban foglalja el a paviai egyetem orvosi karának katedráját, s ugyanettől az időtől fogva egyre nagyobb számban hagyják el a nyomdákat orvosi, matematikai, asztronómiai munkái, melyeknek egyike-másika igen nagy visszhangot vált ki a kortársak között. Néhány évre elhagyja Itáliát, majd hazatérése után élete legnagyobb tragédiáját éli át. Imádott fiát, Giovanni Battistát felesége meggyilkolása miatt perbe fogják, s Cardano mint védőügyvéd nem tudja megmenteni, halálra ítélik. Elhagyja Paviát, Bolognában kap katedrát, de itt is folytatódnak a megpróbáltatásai: 1570 őszén az inkvizíció börtönébe kerül, s noha kiszabadul és a pápa személyes védnöksége alatt Rómába költözik, élete végé-

ig félreállítva, a tanítástól megfosztva kell élnie. Utolsó éveiben írott *Önéletrajz*-ában, aminek eredeti célja, hogy tisztázza magát a vádak alól, száz könyvét említi meg; ezeknek összkiadása 1663-ban jelent meg Lyonban.

A Kheberitschnél idézett mű először 1627-ben jelent meg Leidenben, az Elzevir-műhelyben *Proxenetá seu de prudentia civili* címmel, 1635-ben ugyanitt *Arcana politica* címmel. Az editio princeps ajánlásában Bonaventura és Abraham Elzevir elmondják, hogy a hozzájuk érkezett kézirat – ami egyébként a nyomdász szerint nagyon rossz állapotban volt – ugyanolyan értékes, mint Cardano elhíresült munkái, ezért adják ki. „A szerzőnek az volt a célja vele – mondják –, hogy minden literátus embert ellásson a szükséges fegyverekkel, amelyekkel »nobiliori arte« tudja kijátszani az ellenséget.” Maga Cardano az „*ars fallendi*” könyvének nevezi művét: meg kell tanulnia a bölcsnek, hogyan tudja kijátszani a tanulatlan, buta, rosszindulatú tömeget, hogyan tudja megakadályozni az ellenség cselvetéseit. Tehát politikaelméletnek itt is alig találjuk nyomát, praktikus tanácsok sorakoznak közel nyolcszáz oldalon át, meglehetősen esetleges rendben.

Kheberitsch a harmadik traktátus tételait nagyrészt Cardanótól veszi, ha nem is tárgyalja annyira részletesen őket, mint az olasz. Persze jónéhány fejezet van Cardanónál, ami a *Directorium*-ban szóba sem kerül, vagy ha tárgyak azonos is, Kheberitsch nem használta fel. Az orvosokról szóló fejezeteket pl. nem veszi fel. A fejedelmekkel való kapcsolatot több fejezetben tárgyalja Cardano, de mivel Kheberitsch számára az udvar elérhetetlen messzeségben van, egyedül az igazságtalan ítélet elfogadását veszi át Cardanótól. Azután vannak témák, amelyek mindkettőjükénél szerepelnek, mint a gyermekek nevelése és az utazás, de – úgy tűnik – másfél száz évvel később Kheberitsch már nem tudja adaptálni a szöveget.

Hosszasan lehetne sorolni a tételeket és fejezetcímeket, amelyeket Kheberitsch átvesz Cardanótól, de minden párhuzamon túl, mind alaptételében – ti. hogy az ember nem mondhat le a politikában, a társadalmi életben való részvételről, hanem minden eszközt fel kell használnia politikai érdekeinek érvényesítésére, amit Cardano még megfejelel azzal is, hogy a sztoicizmus nyújtotta megoldás képtelenségére rámutat –, tehát mind az alaptételben, mind a meglehetősen laza textus vezérfonalában – a bizalmatlanság, az óvatosság, a cselvetés, a szimuláció folytonos hangsúlyozásában – Kheberitsch harmadik traktátusa az *Arcana politicá*t követi.

Cardano neve az egykorú könyvjegyzékek tanúsága szerint nem volt ismeretlen a XVII. századi Magyarországon, egy volt a híres orvosok között. Ennek a könyvének azonban nem találtam nyomát. Rejtélyes, hogy az önmagát feltehetően mellőzöttnek és szerencsétlennek tartó Kheberitsch hogyan fedezte fel a tanítástól eltiltott, félreállított olasz munkáját, ami pontosan megfelelt a helyzetéből következő politikai világnézetnek.⁴

⁴ Elképzelhető, hogy Kheberitschet természettudományos érdeklődése vezette el Cardanóhoz, és több művét őrizte a könyvtárában, de az sem kizárható, hogy politikaelméleti stúdiumok során talált rá az *Arcana politica*-ra. Otto Brunner (*Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg*, Salzburg, 1949, 158–165.) XVII. századi osztrák nemesi könyvtárak anyagát ismertetve Cardano természetfilozófiai munkáit széles körben elterjedteknek ítéli.

A *Directorium* műfaját nehéz meghatározni. Korábról is, későbből is ismerünk testamentumokat, kegyességi és dogmatikai traktátusokat, gazdasági és házi regulákat, intelmeket és politikai aforizmákat, de hogy mindez egy műbe rendezve, kézikönyvként megjelent volna, a magyar irodalomban nincs nyoma.

Ugyanitt kell felvetni azt a kérdést is, hogy mennyire koherens a munka. Az ökonómia ebből a szempontból nem érdekes, csak az 1. traktátus első felének és a 3. traktátusnak a viszonya. Mindkét traktátus egy bizonyos megoldást ajánl arra, hogy az előszóban említett hajó hogyan kerülheti el a tenger veszélyeit. A két megoldás azonban nem azonos. Az első traktátus annak az embernek az ideálképét rajzolja meg, aki az egyedül igaz hitben, Krisztus romlatlan egyházának kebelében él, egyetlen és legfőbb gondja a lélek üdvössége. Ennek érdekében megveti a testet, a vagyont és mindazt, ami nem az emberség lényegéhez tartozik. A „*vita civilis*” szükségességét nem tagadja, de a világban való forgolódás egyetlen fegyvere a hit, egyetlen eszköze Isten. Ebből a teológiai világból alig következhet más politikai filozófia, mint a sztoicizmus.

A harmadik traktátus viszont néhány frázison kívül semmit nem használ fel a sztoicizmus örökségéből. Csupa olyan fegyvert ajánl a „*vita civilis*” megharcolásához, amelyek nem simíthatók össze, sőt ellentétesek az 1. traktátus teológiai világból.

Érthetetlen, hogy ebben a jól felépített, hatalmas apparátussal megírt könyvben hogyan kerülhettek egymás mellé a bizonyos tekintetben egymást kioltó traktátusok.

A kérdés megválaszolásához térjünk rá a szerző személyére.

Kheberitsch nevét nem ismerik a bibliográfiák és lexikonok, felbukkan viszont az ifjabb Buchholtz György naplójában.⁵ Az ifjú Buchholtz György az evangélikus egyházi értelmiség tipikus útját járta be. 1709-től 1711-ig Greifswaldban tanult, majd rövid házitanítószkodás után tanítványát kísérte a pietizmus fellejvárába. Hazatérve 1714-től 1723-ig Nagypalugyán, 1723-tól haláláig, 1737-ig Késmárkon tanított. Disszertációját a planétákról 1710-ben adta ki Greifswaldban, írt iskoladrámákat,⁶ számtalan alkalmi költeményt, természetrajzi, fizikai, meteorológiai tanulmányait pedig a boroszlói *Sammlung von Natur und Medizin* közölte. Ami ezt az életpályát különösen figyelemreméltóvá teszi, az a dokumentációja, a hatalmas terjedelmű napló, amit 29 éven át vezetett.

Bennünket most a nagypalugyai időszak bejegyzései érdekelnek. 1714. április 21-én érkezik ide, másnap mutatkozik be az iskola patrónusainak. „*Aderant D. Kebrits, D. Csemiczky, primarii curatores Ecclesiae.*” Tehát rögtön megismerkedik Kheberitschcsel, aki a gyülekezet kurátora. Egy hónap múlva már Hosszúréten, használatosabb nevén Dluhalukán látja vendégül Kheberitsch. Ettől fogva szinte naponta érintkeznek, mivel a birtok néhány kilométerre fekszik Palugyától, a levél gyorsan megfordul, s kocsival is meg lehet járni fél nap alatt. Ha kinn ma-

⁵ A vaskos *Diariumot* a turócszentmártoni Matica Slovenska Literarny Archivja őrzi. A naplóra Szelestei N. László hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is fogadja köszönetemet.

⁶ Ld. Varga Imre, *Buchholtz György és az iskolai színjátszás*, in *IKK*, 1983, 212–224.; Uő, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*, in *IKK*, 1984, 192–194.

rad éjszakára, kihasználja az alkalmat, hogy a Kheberitschnél föllelhető „*novellá*”-kat, főképp a *Famae Europaeae* számaint átolvassa. Időnként maga visz ki neki könyveket. 1714 karácsonyán pl. egy *Agrippa von Nettesheim*-kötetnek fizeti ki az árát Kheberitsch. Így lassan kialakul közöttük az az alumnus–patrónus-viszony, amit a *Directorium harmadik traktátusa* a jó politikushoz méltó élet egyik kritériumaként jelöl meg. 1715 nyarán Kheberitsch könyvtárának katalógusát írja, napórát fabrikál neki s elkezd a fiú, Kheberitsch Ádám tanítását-korrepetálását is. Ősszel egy új ház tervrajzán dolgozik Dluhalukán. A könyveket és a folyóiratokat leginkább Boroszlóából rendelik meg, Johann Georg Blesing könyvkereskedőtől, de figyelik a hazai árveréseket is, 1716 októberében pl. egy eperjesi hagyaték megszerzésére küld neki pénzt Kheberitsch. 1718 tavaszáról származik az első bejegyzés arról, hogy érmekeket küld Kheberitschnek, majd az éremküldemények egyre gyakoribbá válnak. Ilyenkor az úr egy kis szalonnával, vajjal, borral egyenlíti ki a számlát. Ha Buchholtz kimegy Dluhalukára, állandó elfoglaltsága az érmek rendezése és katalogizálása. 1719 nyarán megdöbbenve hallja, hogy kirabolták Kheberitschet, valószínűleg ezzel függ össze, hogy újra kell rendeznie a könyvtárat és az érmekeket. Ugyanebben az időben egy numizmatikai traktátust kezd írni, feltehetően Kheberitsch ösztönzésére, mivel mindig csak Dluhalukán dolgozik rajta. Ez a szoros kapcsolat egészen 1723 tavaszáig fennmarad, ekkor elbúcsúzik tőlük a fiú, Kheberitsch Ádám és Boroszlóba indul, néhány nap múlva pedig Buchholtz is Késmárkra költözik. Megritkul köztük a levélváltás, személyesen pedig alig találkoznak. Kheberitsch halálakor, 1726-ban Buchholtz Lőcsén adja ki gyászversét, amiből még néhány fontos adatot megtudunk az egykori patrónusról. Gondos nevelésben részesült: mind itthon, mind külföldön a legjobb tanárokat hallgatta. Bőkezűen támogatta az egyházat és az iskolát, pártfogolta a műzsákat. A régi könyvek felkutatója volt, s olvasni is leginkább régieket olvasott, különös szorgalommal gyűjtötte a szent atyák kódexeit, de mindennél többet jelentett neki a numizmatika.⁷

Mivel ilyen szoros kapcsolat volt az iskolamester és patrónusa között, feltelezhetjük, hogy Buchholtz tudott a *Directorium*ról. És így is van, 1715. augusztus 16-án a következőt jegyzi a naplóba: „*Introduxit me in Bibliothecam suam, proposuitque mihi laborem conficiendi Libelli Manuductionis ad omnes scientias pro filio, praemium promisit 6 aurea.*” Tehát az alumnus nemcsak tudott a műről, hanem egyenesen ő kapott megbízást a megírására. Buchholtz már Greifswaldban is vállalt kisebb bérmunkákat, főképp alkalmi költeményeket, ezek a könnyűkező verselőnek nem jelentettek különösebb nehézséget, egyetlen egyszer vallja be, hogy nem tudott megbirkózni a megrendelt versformával. A *Directorium* azonban

⁷ A gyászvers bővebb változata fennmaradt az Evangélikus Országos Levéltár *Collectanea poetica* c. kötetében: *Naenia in obitum J. Chr. Kheberitsch ab G. Buchholtz*, 1726. Ha jól értjük a vers egyik sorát – „*antiquitatum librarianum indagator novus*” –, akkor ez az egyik legkorábbi magyarországi adat a régi könyvek gyűjtésére. Buchholtz feljegyzéseinek köszönhetően kb. tíz kötetet ismerünk a Kheberitsch-könyvtárból, és Fischer Dániel is említ egy Janus Pannoniusz-művet, amelyet Dluhalukán látott. Ezekből a tételekből azonban nehezen dönthető el, hogy valóban könyvészeti régiségek gyűjtésére kell-e gondolnunk, vagy pedig bizonyos szerzők műveihez legkönnyebben régebbi kiadásban fért hozzá.

nagyobb munka volt, a napló tanúsága szerint kisebb-nagyobb megszakításokkal évekig dolgozott rajta. A megbízás után néhány nappal Kheberitsch elküldte neki három könyvet: Andreas Maximilianus Fredro, Stephano Guazzo és Cardano munkáit, Cardanótól az *Arcana politica*. Fredrot kézbe sem vette, csak évekkel később, Guazzót átfutotta, Cardanóval viszont többet foglalkozott, feltételezem, hogy Kheberitsch instrukciói szerint. Október végén Boroszlóbról rendel könyveket a memorialehoz, decemberben az előmunkálatok megkezdését jelezheti fel, a következő év júliusában pedig: *Realiter inchoavi Institutum Kheberitschianum*. Októberre elkészül a teológiai részszel, 1717 januárjában hozzálat az ökonomiához s aprillisban fejezi be. Ezután következnek az előszók, címlap stb. Szeptemberre kész a politikai traktátus, és át is adja a kéziratot a megrendelőnek, ő azonban hiányol belőle még néhány dolgot, visszaadja Buchholtz-nak. 1718. január 13-án tisztázza le a kéziratot Dluhalukán Kmossko, aki Kheberitsch titkára vagy valamilyen belső embere lehetett.

Mint a szűkszavú, csak a tények regisztrálására szorítkozó följegyzésekből kitűnik, maga Buchholtz sem következtetes a műfaj megnevezésében. Először *manuductio*ként említi, aztán előfordul *instrukció*, *memoriale* és legöbbször *institutum*, a cím pedig *directorium* lesz.

Ez a bizonytalanság talán abból ered, hogy Buchholtz nem értette pontosan a megrendelő szándékát, illetve neki más elképzelései voltak egy ilyen munkáról. Összesen két olyan bejegyzést találunk a naplóban, aminek alapján óvatosan megfogalmazhatjuk, hogy milyen testamentumra gondolt Kheberitsch. A kastély könyvtárában egy *manuductio*t kér, „*ad omnes scientias*”. Ennek a céljának a traktátusok nem felelnek meg, inkább az utának következő sciagraphia, ami valóban bevezetés minden tudományba. Tehát a sciagraphia biztosan Kheberitsch kéresére született. A másik figyelemre méltó jel az, hogy Kheberitsch a megbízás után három politikai munkát ad át Buchholtz-nak, a későbbi bejegyzésekből feltételezhetően elsősorban az *Arcana politica* alapján a figyelembe. ⁸ Úgy tűnik, a megbízásban nem volt szó teológiai és ökonomiai traktátusról, s noha nyilvánvalóan az egész könyvre rákerült a patrónus nihil obstatja, az első két traktátus Buchholtz olvasmányai nyomán kerülhetett a kötetbe, létrehozva ezáltal a német nyelvtérületen a XVII. században virágzó „Hausväterliteratur” magyarországi darabját.⁹

⁸ A mostaninál alaposab elemzés Cardanon kívül más forrásokra is rátekinthet. Alighihető pl., hogy Buchholtz figyelemét elkerülte volna valamelyik német vagy francia nyelvű Gracián-forrás.

⁹ Otto Brunner (op. cit. 237–280.) Wolf Helmhart von Hohberg (1612–1688) *Georgica curtosaját* elemezve áttekinti az ökonomia terjedelmét az antikvitástól a XVIII. század elejéig. Ebben a vonulatban helyezhető el a „Hausväterliteratur”, amelynek magja minden esetben az ökonomia, a ház, a gazdaság irányítása, de fontos része az etika és a politika is. Az általam ismert egyetlen magyar(országi) munka, amely szerkezetében közel áll a *Directorium*hoz, Antonio Vanossi (1683–1757), Győrtől született olasz származású jezsuita *Idea sapientis theopoliticae* (edd.: Bécs: 1724, Nagyszombat: 1746, Győr: 1751). A szerző bizonyára ismerte a „Hausväterliteratur” műfaját, de könyvében az ökonomia egészen elszáradt a moralizáló politikai traktátus mellett, és ráadásul ez sem tisztán politika civilis, hanem jónéhány paragrafus a fejedelmi tükör fele csúszik el.

Carlos Gilly

„ÉSZAK OROSZLÁNJA“, A „SAS“ ÉS A „VÉGÍTÉLET KRISZTUSA“
Politikai, vallásos és chaliaszta publicisztika a harmincéves háború
röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben

Az augsburgi vallásbéke viszonylagos stabilitást nyújtott a felekezetiileg megosztott Németország számára 1618-ig, a harmincéves háború kitöréséig. Ezt a 63 évet minden anakronizmus nélkül nevezhetnénk akár hidegháborús korszaknak is. A publicisztikai háború azonban annál hevesebben dúlt a különböző felekezetek között. Míg a katolicizmus a tridenti zsinat óta dogmatikailag egységes tömbbé tudott alakulni, addig az evangélikusok és reformátusok között egyre mélyült a szakadék. A végső szakadás 1580-ban következett be, amikor a Formula Concordiae a reformátusokat éppúgy, mint az újrakeresztelöket, schwenckfeldiánusokat, flaciánusokat és antitrinitáriusokat eretneknek nyilvánította. Nem volt szándékos, hogy a konkordiaformulától vonakodó evangélikus német fejedelmek a kálvinizmushoz kényszerüljenek, de egy erősebb dogmatikai egység megvalósítása érdekében végső soron mégis célszerűnek bizonyult. „Lieber päpstlich als Calvinisch“ – ez az 1600 körül nagyon gyakran használatos mondat sem egyszerű szöveg volt csupán, hanem a lutheri ortodoxia hivatalos álláspontját is kifejezte. Ez a többek által kritizált „felekezeti hadakozás“ azt a tényt is megvilágítja, miért is nem riadt vissza a lutheránus szász választófejedelem a harmincéves háborúban attól, hogy a katolikus liga oldalán harcoljon a kálvinista vezetésű protestáns unió ellen.

A Keresztély anhalti herceg által létrehozott protestáns fejedelmi unió 1609-ben történt megszervezése és a Miksa bajor herceg vezetésével 1610-ben megalakult katolikus liga létrejötte óta rendkívüli mértékben fellendült mind a politikai, mind a felekezeti küzdelmek publicisztikája. A viták ettől kezdve egyre növekvő keserűséggel folytak, és a konfrontáció elkerülhetetlennek tűnt. A Luther-korabeli röpiratokat bizonyosan joggal nevezzük a koraujkor első tömegmédiáinak, de a modern propaganda szempontjából valójában a harmincéves háború hozta meg az igazi áttörést. Ezt a háborút ugyanis a publicisztika segítségével készítették elő, és minden fázisát meghatározta a propaganda. E korszak polémikus irodalmát tekintve óhatatlanul az a benyomásunk, hogy a kálvinista vezetésű protestáns unió ösztönzése, vagy a jezsuiták irányítása alatt álló katolikus liga intrikái sem járultak oly mértékben hozzá a harmincéves háború kitöréséhez, mint a politikai pamfletek, röpiratok, újságok, illusztrált röplapok, képsorozatok, rébuszok, szatirikus énekek, asztrológiai számígtatások, üstökös-értelmezések és a végső időkre vonatkozó jóvendölések óriási áradata.

A több ezer publicisztikai termékből – amelyek egy része csak az utóbbi években került a kutatás középpontjába – szeretnék most néhány olyat kiragadni, amelyekben az Észak Oroszlánja motívum szerepel, hiszen a harmincéves háború két kulcsfigurájára való közvetlen utalásokkal van dolgunk. Ez az északi oroszlánról szóló próféciaiból vett chiliaszta motívum pfalzi Frigyes, majd később a svéd Gusztáv Adolf személyével összekapcsolódva rendkívül elevenen volt jelen a harmincéves háború publicisztikájában.

Az Észak Oroszlánjáról és a Sas megsemmisítéséről szóló jövendölés röviddel 1600 után keletkezett pszeudoparacelsusi iratként. Két kéziratos változata ismert, az egyik Hannoverben, a másik Nürnbergben található. Nyomatásban először 1622-ben jelent meg, a kiadási hely és a kiadó nevének feltüntetése nélkül, majd 1625-ben megint kiadták, »Philadelphia« nyomdahellyel, ami valószínűleg Hamburg.

A nagyobb hihetőség érdekében a pszeudoiratot részben eredeti Paracelsus szövegekből állították össze. Itt tulajdonképpen Ezsdrás 4. könyvének 11. és 12. fejezetében található saslátomás merész chiliaszta magyarázatáról van szó.

A jövendölésben az állítólagos Paracelsus három nagy kincsről számol be, amelyeket különböző helyeken ástak el. Az egyik kincset, a beszámoló szerint (amelyet most rövidített formában ismertetek), az utolsó osztrák császár, Rudolf bukása után találják majd meg. „Épp ez időben jönni fog egy Oroszlán északról, aki a Sast követi majd, sőt idővel le is győzi és egész Európát, valamint Ázsia és Afrika egy részét is hatalmába keríti. Ennek az Oroszlánnak azonban sok fáradságába kerül, amíg a Sas karmaiból kiszabadítja a birodalmat, és mielőtt ez megtörténne, minden országban nagy zűrzavar és felfordulás keletkezik, az alattvalók saját uraik ellen fordulnak és nagy lesz az ellenségeskedés... De ezzel még nincs vége, hanem azután nehezen eloltható nagy tűz keletkezik, és ezen túl nagy romlások lesznek... De Észak Oroszlánja legyőzi, elpusztítja és kiirtja a rettenetes ellenséget. Ha ez az Oroszlán a Sas jogarát megszerzi, mindenki órá tekint majd és követni fogja. És akkor mindenfelé béke, nyugalom és egyetértés lesz, és akkor már nem lesz messze a vég.”

E prófécia általunk is tudott első ismerője és részletes idézője egy tiroli paracelsista, Adam Haslmayr volt. Már 1612-ben megpróbálta minden eszközzel rávenni barátját és támogatóját, Ágost anhalti fejedelmet az oroszlán szerepének vállalására, amit az a következő szavakkal utasított el: „Ha én lennék az oroszlán, akkor a drága utókorról rosszul gondoskodnék, mert egyetemes reformációt vér és halál nélkül sem elkezdni, sem véghezvinni nem lehet.”

Az egyetemes reformációra (*General Reformation*) való eme utalás a rózsakeresztesek akkoriban még ki nem nyomtatott manifesztumaira tesz burkolt célzást, akiknek *Fama Fraternitatis* című iratában a következő mondat olvasható: „Aztán Európa viselős lesz, és erős gyermeket szül majd, akinek igen nagy hatalommal kell bírnia.” A *Confessio Fraternitatis*ban pedig ez áll: „azonban a mi kincseink mindaddig érintetlenül hagyatnak, amíg az oroszlán el nem jön, és nem

követeli azt magának, és át nem veszi, hogy birodalmának megszilárdítására használja fel.”

Ezek a manifesztumok megjelenésük után heves vitákat váltottak ki, amelyek során a lehető legkülönbözőbb módokon értelmezték az oroszán-motívumot: a magát a Szent Főegység Birodalom (*Heilig Hauptvereinbartes Reich*) prófétájának kinevező strassburgi Wilhelm Eo. Neuheuser 1616-ban így válaszolt a rózsakeresztes testvériségre: „Ezsdrás oroszánja, aki felkel és megbünteti a sást (és akit ti észak oroszánjának neveztek), Lutherus volt. Hogy honnan veszitek az „északi” jelzőt, azt ugyan nem tudom, de a *Reformator Politiae*, a *Reformatio Religionis antichristianae* és a *reformatio et ampliatio omnium artium* dolgát illetően tudjátok meg, hogy egyetértek veletek.” Ezzel szemben egy ortodox lutheránus számára, aki 1618-ban Rostockban Crucigerus álnéven alkotott, az oroszán illetve Európa nagy gyermeke „talán egy kálvinista vagy ariánus Antikrisztus” lehet, aki „igazi viszályokkal és lázadásokkal teli, egy igazi *Turbam seditionis, rebellionis, intestini belli*, (háborúval fenyegető zűrzavart) fog kelteni, valamint felkelések és viszálykodások okozója lesz az egész Szent Római Birodalomban és más szomszédos királyságokban.” Maga a kálvinista hesseni tartománygróf, Móríc is, akinek engedélyével jött létre a rózsakeresztes manifesztumok első kiadása, 1620-ban egy rózsakeresztességgel vádolt személy kihallgatásán a következő kérdéseket tette fel: „Miféle reformáció jön még, és kik lesznek a véghezvivői”; „Ki Észak-Oroszánjának az előhírnöke, illetve ki ez az oroszán, és ki Európa gyermeke?” Johann Faulhaber, ulmi matematikus, az oroszán, a sas és az Antikrisztus harcát az 1618-ban feltűnt üstökössel hozta összefüggésbe és a küzdelem fázisait két szép rézmetszeten ábrázolta.

Egy politikai agitátor értelmezése vált aztán végül legszélesebb körben elterjedtté, aki magát Johannes Plaustrarius von Kayserslauternnek nevezte, a valóságban azonban Bernből származott, és Johannes Kärchernek hívták. *Prognosticon oder Weissagung auf das Jahr 1619* című munkájában „Észak nagy Oroszánjáról” írt, „aki nem hátrál meg a Sas elől”, és Ausztriát megfosztja uralkodójától. Ez nem más mint, „a Pfalzi”, „hiszen rövid időn belül a birodalom üdvözítője lesz, ha megragadja azt, amit most annyira szeretne megszerezni.”

Valószínűleg nem a berni prognosztikon-szerző pamfletjének ösztönzésére fogadta el pfalzi Frigyes 1619 nyarán a cseh koronát, ami a harmincéves háború kezdetét is jelentette egyben. Annál nagyobb volt azonban az irat publicisztikai hatása, hiszen a Kapisztrán János állítólagos *Propheceyung*jaként is megjelentetett pamflet több kiadást ért meg.

Egy másik, 1620-as apokaliptikus politikai gúnyiratban, *Wunder- und figürliche Offenbahrung* címmel, a mi Kärcher-Plaustrariusunk már a címlapon „az új királyról, Frigyes pfalzi örögrófról, avagy Ezsdrás 4. könyvének erdejében üvöltő oroszánról” beszél. Ez az oroszán üvöltésével le fogja győzni a sást, mert ő az évszázadokkal ezelőtt megjövendölt utolsó idők Frigyesese, a végítélet nagy királya. Az Antikrisztus elpusztításának eljövendő dátumát Plaustrarius a következő

kronosztichon betűi alapján számította ki: „FrIDeriCVs qVIntus rVInlert RoM“, azaz 1625.

Az Apokalipszis Antikrisztusával folytatott majdani végső küzdelmet kissé elhamarkodottan a *Magische Figuren der Triumphierenden Löwen* címmel ellátott szép lapon ábrázolta:

Ein Löw mit grossem Wunder
Enthauptet starck das Thier
Mit sieben Köpfen drauff;
Das Thier muß übern Hauff.

(Egy oroszlán nagy csudaképpen lefejezi a hétfejű állatot; az állatot le kell taszítani.)

Akit végül letaszítottak, az mégis Frigyes maga volt, mert 1620. november 8-án a cseh rendi sereget a Prága melletti Fehérhegynél röpke két óra alatt legyőzték a katolikus liga és a szász választófejedelemség csapatai. November 9-e hajnalán Frigyes és udvara Boroszló felé menekült, s a fejesztett menekülés káoszában a legfontosabb dokumentumokat tartalmazó levéltári kocsis is a győztesek kezére került. II. Ferdinánd császár minden felekezeti és rendi szabadságjogot megszüntetett, és a lázadók vezetőit a legrettenetesebb módon nyilvánosan kivégeztette. A birtokok kétharmadát elkobzás révén a győztes párt hívei kapták, és aki nem tért át a katolikus hitre, száműzték.

Ettől kezdve katolikus, de lutheránus oldalról is számos illusztrált röplap látott napvilágot a megfutamodott Frigyeset gúnyoló énekekkel, aki csak „rövid időre volt király”, „egy télen át volt király”, ezért „téli királynak” nevezték. A *Die ganze Wahrheit* címet viselő nyomtatvány az oroszlán vakmerőségét pellengérezi ki, akit a medve (Bajorország), a pók (Spinola vezette spanyol csapatok) és a sárkány (Szászország) tép szét.

„Ein starker Löw, mit frischem Muth
Thät sich gänzlich vermessen

...
Jetzt büsst das Schäflein auf der Wald
Was der Löw hat verbrochen.

Bis auf die Haut schert man die Woll,
Gott laßt's nit ungerochen.”

(Egy erős oroszlán, nagy bátran, túlságosan vakmerőnek mutatkozik. Most a bárány az erdőben lakol meg mindazért, amit az oroszlán elkövetett. A bőréig lenyírják a gyapját; Isten ezt nem hagyja megbosszulatlanul.)

A győztes fél több illusztrált röplapján találkozunk a háború menetének ábrázolásával, ami egy olyan szerencsekerék segítségével történik, amelyik először az oroszlán, aztán a sas javára fordul:

Das kleine Rad zur rechten Handt,
Das zeigt dir an das Böhmerlandt

Der Löw verfolgt den Adler zwar,
Im Reich steht gross Kriegsgefahr

...
Das grosse Radt beschau deßgleich,
Das bedeut das gantz Römische Reich
Der Adler jtzund schwebt empor,
Aber der Löw die Schlacht verlor.

(Iobbkéz felől a kis kerék Csehországot mutatja neked, az oroszlán éppen üldözi a sast, és a birodalomban nagy a háborús veszély. A nagy kerék, nézd csak meg, hasonlóképpen, az egész római birodalmat jelenti, a sas most emelkedik fel, az oroszlán már el is vesztette a csatát.)

Vannak egymással küzdő ellenfeleket bemutató képsorozatok; másutt a győzedelmeskedő sast a következő lapon az alvó oroszlán követi, aki meghíúsult cseh kalandja után csak nyugalomra vágyik. A császári publicisztika nyilvánvalóan azon fáradozott, hogy a bibliai oroszlán szimbólumgazdag mítoszát egyszer és mindenkorra lerombolja.

Ez azonban nem sikerült: az elszenvedett vereséget figyelmen kívül hagyva egy német-cseh emigráns, a puschwitz Paul Felgenhauer, 1622 és 1625 között nem kevesebb, mint tizenkét prófétikus röpiratot jelentetett meg 'Postilion des grossen Löwen' álnév alatt. Ezek a sebesült északi oroszlán védelmére és vígasztalására íródtak, akinek visszatérését Prágába Felgenhauer mindig a jövő évre jósolta. Hasonló remények fejeződtek ki sok más anoním vagy pszeudoním röpiratban is. Egy latin nyelvű, 1621-es *Prognosticum* egyenesen a következőket írja: „A szomorú oroszlánt most elzavarták és elűzték ugyan, de egyszer mégis sikerülni fog neki, hogy az egyház császára, pápája és reformátora legyen.”

Miközben a „téli király” kálvinista udvari teológusai határozottan elzárkóztak az ilyesfajta irodalomtól, úgy tűnt, magát Frigyest nem hagyta hidegen a neki felkínálkozó próféták odaadása. Ne térjünk ki arra, hogy ez publicisztikai, vagy tisztán vallási érdekből történt-e. Mindenesetre boroszlói tartózkodása során fogadta a sziléziai Sprotauból való látnokot, Christoph Kottert, aki nem kisebb személy, mint Comenius érdeklődését terelte chiliaszta irányba.

De nem minden chiliasztát lehetett a „téli király” ügyének megnyerni. Philipp Ziegler, würzburgi házitanító, aki Európa sok városában, többek között Bázelen és Zürichben is hirdette magáról, hogy ő „Jeruzsálemnek Isten kegyelméből megkoronázott királya, a rózsakeresztes testvérek legfőbb feje, Németország Mihály arkangyala, és az egész világ uralkodója és megújítója”, természetesen saját magát tartotta Észak Oroszlánjának is. A kor legtöbb teozófusa, mint Jacob Böhme, Paul Kaim sőt még a chiliaszta asztrológus, Paul Nagel is a misztikusok által hagyományozott változatnál maradt, amely szerint Ezsdrás 4. könyvének oroszlánja csupán a visszatérő Krisztust jelenti, így teljesen elfogadhatatlan ezt a szerepet egy embernek tulajdonítani. Jacob Böhme egyik, magát meg nem nevező, követője kiadott 1622-ben egy képsorozatot, amely a régi Krisztus-Oroszlán próféciaát magyarázza és amelynek címe: *Vision oder Gesicht von des wahren Mitternächtigen Löwen mutigen ausgang* (Vízió vagy látomás az igazi Észa-

ki Oroszlán bátor kijöveteléről). De ezt a képsorozatot is felszippantotta a politikai publicisztika forrása.

Miután Spanyolország és Bajorország felosztották egymás között a pfalzi választófejedelemséget, és mialatt Tilly és Wallenstein hadseregei Észak-Németországban állandó sikereket arattak, Frigyes leghűségesebb követőinek is be kellett látniuk, hogy képtelenség a kudarcot vallott „téli király”-ban továbbra is a várva várt szabadítót remélni. Csak a Leidenbe száműzött cseh asztronómus, Simeon Partlicius merészelt a Frigyesnek ajánlott *Metamorphosis Mundi* című 1626-os művében a visszatérő oroszlánról beszélni, és a pszeudo-paracelsusi jóvendülés latin verzióját művéhez csatolni.

Azonban Svédország 1630 körüli hadbalépésével nemcsak a háború, hanem az Észak Oroszlánjáról szóló publicisztika is csodálatos fordulatot vett. Az annyira áhított oroszlán most valóban északról jött, és Gusztáv Adolfnak hívták. Az Észak Oroszlánja hasonlat tetszeni látszott a svéd királynak, hiszen németországi partraszállásakor legott saját arcképével készíttetett egy medált, amit egyfajta programként is értelmezhetünk: A medál hátoldalára egy koronás oroszlán képét metszették, aki az egyik kezében kardot, a másikban Bibliát tart, és a következő szöveg fogja körül:

Von Mitternacht da komme ich her,
Zu streiten ist all mein Begehr,
Will allzeit halten gute Wacht,
Gottes Engel nehme ich in acht.

(Északról jövök, minden vágyam a küzdelem, a jó fölött akarok mindig őrködni. Isten angyalaira hallgatok.)

Gusztáv Adolf eme gesztusát látva nem kell csodálkozni azon, hogy az állítólagos paracelsusi prófécia Észak Oroszlánjáról röpké két év alatt több mint húsz kiadást ért meg. Sőt: egy gyűjteményes kötet *Des Mitternechtigen Post-Reuters dreifaches Passport* címmel, amelyet 1632-ben ötször adtak ki, a pszeudo-paracelsusi prófécia, a Haslmayr-idézeteken, valamint a *Famán* és a *Confessio Fraternalitatis* kívül kivonatokat közölt további 120 jóvendülésből is, mégpedig az oroszlánra, vagy legalábbis a győzedelmeskedő svéd királyra vonatkozó utalásokkal. Még a nyomtatás évét is egy oroszlános kronosztichon alapján adták meg: „Anno, quo Leo Septentrionalis, Veritatis Vindex, Io trIVMphat”.

Ezúttal a legortodoxabb németországi lutheránusokra is hatott az általánosan eluralkodott „oroszlán-lelkedés”, mert II. Ferdinánd császár 1629-es önkényes restitúció rendelete illetve annak az elfoglalt protestáns területeken való kérlelhetlen végrehajtása után végre belátták, mit várhatnak a győztes ellenreformációtól. Egy 1631-es *Postreuter* is megénekelte „den Löwen aus Mitternacht/ der Babels Stoltz und Pracht sol brechen und zerreißen... den Löwen aus Mitternacht, der gottes Geist erwecke, der mit Geschrei und Macht den Mittags-König schreckt... den Löwen aus Mitternacht, der Frieden kommt zu schaffen den Gleubigen, mit Gott und mit ritterlichen Waffen.” (Észak Oroszlán-

ját/ akinek Bábel büszkeségét és pompáját kell megtörnie és széttipornia... Észak Oroszlánját, aki felkelti Isten lelkét, aki üvöltésével és hatalmával megrettenti Dél Királyát... Észak Oroszlánját, aki békét teremteni jön a hívőkhöz, Isten segítségével és lovagi fegyverekkel.) 1630-tól az északi oroszlánt az illusztrált röplapok képes publicisztikájában is a keresztény egyház megmentőjeként ábrázolták, aki Németországba érkezik, hogy az apokalipszis sokfejű bestiáját karddal legyőzze. De pfalzi Frigyes publicisztikai propagandájának chiliaszta váradalmaival ellentétben most már általában a reformáció fegyveres megvédelmezéséről volt szó, ahogyan ezt az Augsburg megszabadulását ábrázoló szép képsorozat is kifejezte.

Azonban Gusztáv Adolfnak először a sast kellett széttépnie, ezért hívta ki nyílt összecsapásra Tilly császári csapatait, ahogyan az ének is szól:

„Ich bin der Löw von Mitternacht,
Mit dir wil ich frisch fechten,
Ich streite ja durch Gottes Krafft,
Gott helfe den Gerechten.“

(Észak Oroszlánja vagyok, veled akarok igaz harcot vívni, hiszen Isten erejével küzdök; Isten segítse az igazakat.)

A Breitenfeldnél Tilly fölött aratott meghatározó győzelem első alkalommal törte meg a németországi katolikus seregek fölényét. Gusztáv Adolf számára ezzel megnyílt az út az ún. Rajna menti „Pfaffengasse”, a katolikus választófejedelemségek felé. Ezt a fordulatot Matthaeus Merian több kiadást megért *Pfaffengasse* című röpirata is megörökítette:

„Der Lew aus Mitternacht
Hat endlich Rach geübt, und euch in Lauff gebracht,
ihr feistes Klostervolck, Ihr in der Pfaffengasse.“

(Észak Oroszlánja végre bosszút állt, és megfutamított benneteket, ti hízott kolostornép, ti ott a Pfaffengassén.)

Az 1620-as „Leones triumphantes” gazdagon illusztrált röpirathoz kapcsolódóan a svédpárti publicisztika tizenkét évvel később különböző jövendölések összekombinálásával megszerkesztett egy harminc jelenetből álló sorozatot, amely az oroszlánnak az augsburgi sas és az Antikrisztus pápaság ellen folytatott küzdelmeit követte nyomon és ábrázolta – egészen az oroszlán végső győzelméig és az egész római birodalom feletti uralmáig. A röpirat azonban nem vette figyelembe, hogy Gusztáv Adolf, a téli királlyal ellentétben, valószínűleg soha nem törekedett a császári korona megszerzésére. Mégis voltak akkoriban olyan szerzők, akik ennek lehetőségét elméletileg előkészítették. Az ismert kálvinista tudós, Johann Heinrich Alstedt 1624-ben *Tractatus de Chronologia* című művében (ahogyan korábban már a lengyel alkémista, Sendivogius is) a négy birodalom (babiloni, perzsa, görög, római) hagyományos tanát elvetette a négy égtáj új sémája javára: „Az asszír vagy keleti, a perzsa és görög vagy déli, a nyu-

gati vagy római, és végül az északi birodalom, amelyet Isten Észak-Európában Észak Oroszlánja által nemsokára meg fog alapítani.”

Gusztáv Adolf korai eleste a lützeni csatamezőn 1632. november 16-án egyelőre szertefoszlatta a chiliarztikus politikai reményeket. Bár halála nem tudta megakadályozni, hogy továbbra is újabb és újabb próféták és prófétaők jelenjenek meg oroszlán-látomásaikkal. Mindenesetre sokat nem értek el, hiszen megfelelő szimbolikus alakot nem tudtak találni maguknak. Valószínűleg ezért tűnt el olyan hamar az északi oroszlán témája a háborús publicisztika röpirataiból és röplapjairól. A háború azonban még tizenhat hosszú és keserves éven át tartott, amíg végre lezárulhatott 1648-ban a weszfáliai békével.

KIS-LENGYELORSZÁGI DITEISTÁK
VÁCLAV PARMENIDA HORAŽDOVICKÝ ALBUMÁBAN

A tanulmányunkban is elemzett album amicorum egyaránt értékes forrása a művelődés-, művészet-, irodalomtörténésznek vagy akár a heraldikával foglalkozó szakembernek; olyan műfaj, amellyel a kötet köszöntöttje is részletesen foglalkozott.

Lengyelországban és Sziléziában kerültek bejegyzések a prágai egyetem tanulójának Václav Parmenida Horaždovickýnek, Jan Wrzosowski famulusának albumába.¹ 1566-ban a fiatalember Krakó környéki útján elkísérte előljáróját, aki 1557-ben a kis-lengyelországi jegyző, Rafał Jakubowski mellé választott bíró volt. A Wrzosowski család a XVI. század közepén a Wieliczka közelében fekvő Zřęczyce felét birtokolta, itt írta be nevét Martialis szentenciáját idézve az albumba Jan Wrzosowski.² Ifjú útítársa kis-lengyelországi tartózkodásuk idején ismerkedett meg a reformáció ottani képviselőivel. A bejegyzések tanúsága szerint 1566 júniusát–júliusát töltötte Lengyelországban, s a két hónap alatt mind kálvinistákkal, mind antitrinitáriusokkal találkozott.

Az album rendkívül izgalmas a lengyel reformáció kutatói számára, hiszen a XVI. század hatvanas éveinek lengyel reformátorai közül többek kézjegyét tartalmazza. Parmenida járt Krakóban, Wieliczkában és néhány Krakó környéki helységben, majd 1567-ben látogatott a sziléziai Briegbe (Brzeg) és Wrocławba, ahol albumába beírta nevét Samuel Czepkius és a prédikátor Thomas Thanhöltzner is. Lehetséges, hogy Horaždovický tudását gyarapítani az akkoriban magas színvonalat képviselő briegi gimnáziumba is ellátogatott.³ A következő év szeptember 27-én baccalaureusi fokozatot nyert a prágai egyetemen.⁴

¹ A kézirat Prágában, a Premonstráns Könyvtárban (Bibliotheca Regiae Canoniae Strahov, a továbbiakban: BPS) található, jelzete 3070 (régi jelzet: AD XIII 32), vö. B. Ryba, *Soupis rukopisu Strahovské knihovny památníku národního písemnictví v Praze*, t. V, Praha, 1971, s. 272; C. Straka, *Památník Václava Parmenidy Horažďovského na Strahově*, in *Časopis Musea Království Českého* LXXXV (1911) 273–274.

² A kézirat 90–90^r. oldalain; A. Pawiński, *Polska pod względem geograficzno statystycznym* in *Źródła dziejowe*, t. 12, Warszawa 1883, 62.

³ A briegi gimnáziumról ld. Barycz, Henryk, *Polacy w dawnym gimnazjum w Brzegu (XVI–XVIII. w.)* in uő, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice, 1979, 215–228.

⁴ *Liber decanorum facultatis philosophicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585*, II, Praha, 1832, 398.

Az 1560-as évek elején a lengyelországi protestánsok kettészakadtak, a „nagyobb” kálvinista és a „kisebb” antitrinitárius gyülekezetre, sőt magában az utóbbiban sem volt egység, sem krisztológiai, sem társadalmi kérdésekben. Kicsiny csoportjuk gyarodását korlátozta a tulajdonra és a hivatalviselésre vonatkozó (anabaptisztikus) társadalomszemléletük. Az antitrinitáriusok már akkor sokféle módszert alkalmaztak hitük népszerűsítésére, például a vallott hitre vonatkozó információk közvetítését. Évtizedek múltán propagandájuk népszerűbb módszerei közé tartozott, hogy a lehetséges elbarátokat antitrinitárius könyvekkel ajándékozták meg, amit sikeresen alkalmazott hitének fáradhatatlan apostola, Andrzej Wojdowski a XVI–XVII. század fordulóján.⁵ Walenty Szmalc mind saját műveit, mind az általa kiadott Sozzini-munkákat különféle intézményeknek és személyeknek, köztük az antitrinitarizmus ádáz ellenségeinek ajánlotta – nem kis vitákat kavarva. Céltudatos eljárás volt ez mégis. Az antitrinitáriusok arra számítottak, hogy a polémiáknak köszönhetően hitükről többen tudomást szereznek.

A nálunk lengyel testvéreként ismert gyülekezet létrejöttét követő időben propagandájuk eszközei még sokkal szerényebbek mint a későbbiekben, így hatásuk sem volt olyan széleskörű. Mégis már az 1560-as években hitvallásuk terjesztésével igyekeztek egyházukba híveket gyűjteni. Így tett Stanisław Cracovius is, akinek aláírása mellé Václav Parmenida albumába javarészt később kivágott hitvallás került.

*[III°] Vita aeterna constitit in cognitione
 Dei patris, et filii eius teste Christo domino
 qui dicit: Ioannes| 17: Haec est vita aeterna
 ut cognoscant te solum verum unum Deum
 Et quem misisti Iesum Christum.
 Ioannes|4: Christus dicit Veri adoratores
 adorabunt patrem in spiritu et veritate. Nam
 pater tales quaerit, qui eum sic adorent.
 Et Paulus [Ad] Ephesios|2: dicit: Habemus ambo accessum
 ad patrem in uno spiritu, per Christum
 Haec est vera confessio Christi fidelium
 [kivágott szövegrész]
 revellasti ea parvulis,
 Et alibi dicit: Vobis datum est nosce mysteria
 regni Dei ceteris autem in parabolis.
 qui dicit Petrus: Non voluntate humana
 allata e sapientia Dei, sed spiritu sancto inspirati lo-
 cuti sunt sancti Dei homines.
 [IV°] Sententia pulchra.*

⁵ Z. Pietrzyk, *Andrzej Wojdowski autorem Nieznanej kroniki ariańskiej?*, in *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* XXXVI (1986) 53–70.

Nil aliud est Christus homo ille divinissimus. Dominus et Deus noster, Logos ille Dei corporatus visibilis et passibilis factus Dei filius unigenitus, per quem et propter quem omnia a Deo patre facta et restituta sunt, Et hoc est nobilissimum et stupendissimum illud aeterni consilii mysterium paucissimis revelatum, cui semper fuit contradictum.

Alia sententia.

Denuo nasci nil aliud est, nisi effici nova creatura, quid est effici nova creatura, nisi abolito corpore peccati, novum hominem in novitate vitae ambulare. Qui renascitur et resurgit, prius debet mori, qui ex spiritu natus est, vocem spiritus audit, et videt regnum Dei, eius mysteria intelligens, quod natum est de spiritu spiritus est, spiritualis autem est, quae omnia infantibus nullo modo convenire possunt.

Stanislaus Cracovius
ob perpetuam memoriam
dedicat, pio ac sincero
fratri D. Venceslao
Parmenidi, Weliciae
manu propria⁶

A fenti szöveg alapján feltehető, hogy a hitvallást a wieliczкаи antitrinitárius lelkész, Stanisław Wiśniowski jegyezte be, akinek életrajza, jóllehet a legtevékenyebb kis-lengyelországi antitrinitáriusok közé tartozott, kevésbé ismert. A protestáns zsinati iratokban 1556-ban bukkan fel neve: a Pińczówban tartott kálvinista zsinat krakkói lelkésznek nevezte ki. Csak egy évig töltötte be tisztét önállóan. Egy év múlva ui. Grzegorz Paweł lett kinevezve, Wiśniowski pedig helyettese lett. 1559. március 13-án a pińczowi zsinat Solecbe irányította, úgy tűnik, vizitátorként. A protestáns zsinati iratokban másutt szereplő, Monoculosnak is nevezett Stanisław, krakkói diakónus bizonyára azonos Stanisław Wiśniowskival. Elképzelhető, hogy romlott látása vagy más testi hibája hozzájárult ahhoz, hogy mindig másodrendű szerepet játszott előbb a kálvinista, majd az antitrinitárius gyülekezetben, átengedve az elsőséget Grzegorz Pawełnek, később pedig Stanisław Farnowskinak. Pár hónappal később a włodzisławi zsinat-

⁶ BPS, ms. 3070, III^v–IV^r – a bejegyzés datálatlan, mégis feltételezhető, hogy 1566. július 17-én keletkezett, amikor Parmenida albumában Wieliczkában aláírtak Andrzej z Szadka és Andrzej Trzecieski – Ibidem, 14^r–^v.

ton (1559. június 26–28.) Wiśniowskit kinevezték wieliczka-i lelkésznek. Feltehetően 10 évvel később költözött Luslawicébe. A 70–80-as évek fordulóján elhagyta a diteistákat és az unitáriusokhoz csatlakozott. Az 1584 körül létrejött ún. Luslawicei megállapodás után visszatért a Stanisław Farnowski vezette gyülekezethez.⁷

Václav Parmenida albuma 1649-ben Maciej Czernowski, Kutna Hora főesperese tulajonában volt, ő ajándékozta a város jezsuita kollégiumának.⁸ Valószínűleg a jezsuiták távolították el Stanisław Cracovius bejegyzésének a protestáns lelkészek által is istenkáromlónak és eretneknek tekintett részletét. A briei gimnázium lelkésze Thomas Thanhöltzner az alábbi címmel másolta az albumba Cracovius nézeteit vitató írását:

„Contra Diabolicas blasphemias horrendi monstri Stanislai Cracoviensis, negantis unum Deum in Trinitate et Trinitatem in Unitate, vel Patrem, Filium et S. Sanctum unum esse Deum indivisum.”⁹

A korábbi, sérült bejegyzés részben rekonstruálható a feltételezésünk szerint Wiśniowski nézeteire válaszoló mű alapján. Thanhöltzner próbálta Parmenidát meggyőzni, ne essen az istenkáromló népszerűsített tévedésbe. A Szentírásból vett idézetekkel és filológiai okfejtéssel bizonyította, hogy egy Isten van a háromságban és Háromság az Egységben. Mózes I. könyve alapján bizonyította a Szentlélek létezését a Szentháromságban. Fejtegetéseinek zöme az egytermészetű és egylényegű egy Istennel azonosított Szentháromság létezésének bizonyítását célozza, viszont teljesen hiányoznak az arra vonatkozó érvek, hogy Krisztus, miképp az Atyaisten, öröktől létezik. Ez diteistával és nem unitáriussal való vitára utal, hisz utóbbiak az adott időben tagadták Krisztus öröktől való létezését.¹⁰

A másik, Cracovius nézeteit cáfoló szöveget Samuel Czepkius, briei lutheránus lelkész jegyezte az albumba. A Szentírás-idézetekből filológiailag vezeti le a három, egy természetű és egylényegű isteni személy létezését; a Szentháromság mindig volt, van és lesz. Ezután a teológiai-filológiai érvelés után felszólítja Parmenidát, vessen a pokolba, ahonnan vétettek, Stanisław Cracovius istenkáromlásait.¹¹

⁷ M. Wajsblum, *Dyteiści Małopolscy (Stanisław Farnowski i farnowanie)*, in *Reformacja w Polsce V*, 1928 (passim); *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, Warszawa, 1970, 192, 230, 296, 304, 309; *Literatura ariańska w Polsce*, oprac. L. Szczucki, J. Tazbir, Warszawa, 1959, 651–653.

⁸ B. Ryba, *i. m.*, 372.

⁹ BPS, *i. m.*, VI^r.

¹⁰ Uo., VI^r–VI^v – a bejegyzés Briegben, 1567. szeptember 8-án kelt; vö. J. Misiurek, *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*, Lublin, 1984, 47–68.

¹¹ BPS, *i. m.*, 233–236, a bejegyzés keltezése: Brieg 1567 június 12. Említésre méltó, hogy Samuel Czepkius albumát jelenleg a krakkói Jagelló Könyvtárban őrzik és a volt berlini porosz állami könyvtárból származik, Al. am. 4.

Az első polémikus irat diteizmus-ellenes élet összevetve Wieliczka lelkészének, Stanisław Wiśniowskiak diteizmusával feltehetjük, hogy ő Parmenida albumának kérdéses bejegyzője. Az utolsó általunk ismert adat wieliczikai lelkészéről 1564 októberéből származik, a włodzisławi zsinaton ottani antitrinitárius lelképásztorként szerepelt. Ezt a tézist még egy körülmény erősíti, az album II^r oldalán Stanisław Farnowskiak, a diteisták vezérének bejegyzését találjuk. Farnowskit 1561-ben Wiśniowski segítségére küldik, kinevezik a wieliczikai gyülekezethez. 1563–1564-ben külföldi tanulmányúton járt, visszatérve pedig hamarosan átvette a kis-lengyelországi diteisták vezetését. Farnowski, Krakóban 1566. június 15-én kelt¹² bejegyzése is megerősíti kitűnő teológiai-filológiai képzettségét. Az oldalt héber idézettel kezdi Mózes III. könyvéből. A második, görög idézet Szent Márk Evangéliumából származik (1, 14); amit Demoszthenész-idézet követ ugyancsak görögül. Hogy a klasszikus nyelvek hármasa teljes legyen, az utolsó szentenciát és a Parmenidának szóló dedikációt latinul írta. Az ajánlásban a tulajdonoshoz mint Istenben testvéréhez fordult, ami jelezheti az ifjú cseh hajlandóságát az antitrinitarizmusra.¹³

Krakóban találkozott Szymon Ronenberg gyógyszerésszel, az egyik legelső kis-lengyelországi háromságtagadóval, aki a krakkói polgárok közt a legmozgékonyabb reformátornak számított, s az ún. folytonos rakóvi zsinaton (1569–1572) szembeszállt a jelentkező anarchista tendenciákkal.¹⁴ Az őt Krakóban felkereső Parmenida gyűjteményébe a következőt írta:

Unum quiddam locutus est Deus
sed saepe numero illud audim: solum
deum esse, qui possit omnia. Et, te
Dominum natura clementissimum
quare et malos male perdere potes
et tuos pro tua clementia perpetuo
facere felices.

Omnes quicumque volunt pie vivere
in hoc mundo persecutionem patientur.
Beati qui persecutionem paciuntur
propter iustitiam, quoniam ipsorum
est regnum celorum.

Simon Ronenbergk
Apotecarius Cracoviensis
pio ac sincero fratri
D. Wencislao Parmenidi
dedicat A. 1566.¹⁵

¹² Uo. II^r.

¹³ A Farnowski által beírt szentencia alatt XVII. századi kéz egy verset másolt és „Chameleon“-ként írta alá. uo. II^r.

¹⁴ W. Urban, *Ronenberg Szymon*, in *Polski Słownik Biograficzny*, XXXII, 1989–1991, 13–14.

¹⁵ BPS, i. m., IV°.

Lehetséges, hogy Parmenida nem csak a reformáció képviselőivel akart megismerkedni, útjának célja valószínűleg gyógyszerészi gyakorlat volt, előkészületképpen későbbi orvosi tanulmányaira. Albumába Wieliczka-ban Stanisław z Mławy patikárius keltezés nélkül írta be nevét, s mellé, hogy „socio suo” örök emlékéül hagyta bejegyzését.¹⁶ A beírást másként is érthetjük, ti. hogy Stanisław antitrinitárius, Parmenida pedig hitsorsosa volt.

1566. július 17-én, Parmenida wieliczka-i tartózkodása idején hagyta az emlékkönyvben aláírását Andrzej z Szadka, helyszínül a sóbányát jelölve meg.¹⁷ Ugyanazon a napon a lengyel reneszánsz egyik legkiemelkedőbb költője és a reformáció képviselője, Andrzej Trzecieski jegyezte be költeményét.¹⁸

Parmenida antitrinitarizmusát ugyanakkor megkérdőjelezné Krzysztof Trecy 1566. július 18-án keltezett bejegyzése.¹⁹ Trecy az antitrinitárius gyülekezet egyik legkeményebb ellenfele volt, tudnia kellett, kicsoda Parmenida és kikkel került kapcsolatba, hiszen a krakkói protestánsok köre nem volt túl nagy.²⁰ Kétséges, beírta-e volna nevét az emlékkönyvbe, ha tudja, hogy Parmenida antitrinitárius.

Václav Parmenida Jan Wrzosowskival tett utazása során járt többek között Koszowicében, egy Krakkó és Wieliczka között fekvő falucskában Jakub Dębieński krakkói albírónál,²¹ vendégeskedett Erazm Czuryłlonál is. A család rokonságban állt Wrzosowskival, kinek felesége, Zsófia Stanisław Czuryłło krakkói tisztviselő és niepołomicei sztaroszta lánya volt. Az albumban szereplő Erazm Czuryłło valószínűleg Stanisław fiával, a kurzelowi kanonokkal azonos. A bejegyzés nem árulkodik papi méltóságáról, címe hiányzik az aláírás mellől. Ezért valószínűsíthető, hogy Erazm Czuryłło elhagyta a kanonokságot és protestánssá lett.²²

A kis-lengyelországi út emlékeként Krakkóban került az albumba a közelebbről még nem ismert Jakub Słonkowski aláírása. Még három krakkói jegyezte be nevét már 1572-ben: Bartłomiej Schönbeck, Fryderyk Paczko és Hieronim Hönic. Paczko lengyelül jegyzett le egy szentenciát, de gót betűkkel németes alakban használta a nevét. Ezek a bejegyzések adalékuł szolgálhatnak a krakkói polgárságnak a XVI. század második felében zajló ellengyelesedéséhez.

¹⁶ Uo. 226.

¹⁷ Uo. 14^a.

¹⁸ Uo. 14^a. A. Trzecieski bejegyzését külön közleményben elemezzük.

¹⁹ Uo. 190^a.

²⁰ W. Urban, *Heretycy parafii Mariackiej w Krakowie w 1568 r.*, in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, XXXII, 1987, s. 168.

²¹ BPS, 20–20^a.

²² Uo., 136^a, a bejegyzés hely nélkül 1566. július 17-én kelt; A. Boniecki, *i. m.*, IV, 33–35; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, I, Warszawa, 1859, 207.

G. Henk van de Graaf

‘CUM DEO’

Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban

Emlékünnep Franekerben

1585. július 29-én felavatták a frizlandi Franekerben az akadémiát. 400 évvel azután, 1985. szeptember 27–28-án tudósok és érdeklődők gyűltek össze Franekerben, hogy emlékünnepet és tudományos kongresszust tartsanak. Ezen az ünnepi összejövetelen észrevehető volt, hogy a résztvevők többsége, ahelyett hogy visszaemlékeznek a régi időkre, sokkal inkább a franekeri akadémia 400 éves fennállását ünnepelné. Lehetetlenné tette ezt a történelem. A németalföldi főiskolai oktatásnak a francia uralom alatti újjászervezése 1811-ben véget vetett a franekeri egyetemnek. Csak megnyújtotta létét, hogy 1815-től mint Állami Athenaeum működött egészen 1843-ig, amikor ezt is megszüntették.¹

Még így is volt mit ünnepelni. Azalatt a 220 év alatt, amíg a franekeri Akadémia működött, mély és gazdag nyomokat hagyott Európa kulturális életében. Ezt mutatták azok a tanulmányok is, amelyeket összegyűjtöttek az ‘Universiteit te Franeker, 1585–1811’ című emlékkönyvbe, amit ez alkalomból adtak ki és mutattak be.² Ezen a franekeri ünnepen magyar küldöttség és a debreceni Kántus is jelen voltak. Jelenlétükben szeptember 28-án, szombaton, Franeker Voorstraat nevű utcájában a 43. szám alatti házon emléktáblát lepleztek le, annak az 1225 magyar diáknak³ az emlékére és tiszteletére, akik a franekeri akadémián tanultak és akik közül sokan éppen ebben a házban, a ‘Hospitium Hungaricum’-ban laktak.

Franekeri album amicorumok

Az alábbi tanulmányban a franekeri gazdag magyar peregrinációs-hagyomány csak egy bizonyos aspektusával foglalkozom, azokkal a bejegyzésekkel, amelyeket magyar diákok holland diákok album amicorumába írtak. Nem törekedtem teljességre, inkább csak egy első tájékoztatást kívántam adni. Erre fel-

¹ Ld. Van de Graaf G. Henk, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Prot. Teológiai Intézet, 1979, 42–46; és az ott említett irodalom.

² Szerk.: Jansma, G. Th., Smit, F.R.H., Westra, F. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1985.

³ Ld. Van de Graaf G. Henk, *Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken*, in *Universiteit te Franeker*, 1985, 90–101.

használtam azokat az album amicorumokat, amelyek a frizlandi Leeuwardenben levő Tartományi Könyvtárban ('Provinciale Bibliotheek') és a Friz Múzeumban megmaradtak.

A megnevezett intézményekben őrzött albumok erősen különböznek keletkezési idejükre és tartalmukra nézve. Kronológiai sorrendben a következő 41 albumról van szó:⁴

- 1) Daniël Johannes Snecanus (1597 óta használt album)⁵ [FM-Hs 112];
- 2) Suffridus Saarda (1604–) [PB-505 Hs];
- 3) Matthias Schoten (1607–) [FM-Hs 113];
- 4) Reynolt és Frederik van Inthiema (1613–) [PB-Hs 716];
- 5) Henricus Rhala (1613–) [FM-Hs 114];
- 6) Wybrand Simonsz de Geest (1614–) [PB-506 Hs];
- 7) Abel van Bootsma (1614–) [FM-Hs 115];
- 8) Joh. van Nypoort (1618–) [FM-Hs 116];
- *9) Hessel Dominicus Stichenbuyr (1628–) en Dominicus Hessel Coumans de Stickenbuyr [sic!] (1631–) [PB-Hs 2];
- 10) Roorda-címerkönyv (1631–) [PB-Hs 1316];
- 11) Jacob van Ghemmenich (1633–; tulajdonképpen 2 album!) [FM-Hs 118];
- 12) Rienck van Kingma (1633–) [FM-Hs 117];
- 13) Tarquinius Suffridus van Popta (1635–) [FM-Hs 119];
- 14) H.A. van Wyckel (1635–) [FM-szám nélkül];
- *15) Joh. Henricus Schrammius (1645–) [FM-Hs 122];
- 16) Johannes Rhala (1650–) [FM-Hs 120; az album elveszett];
- 17) Franciscus Hemsterhuis (1661–) [PB-507 Hs];
- 18) Julius van Galama (1672–) [FM-Hs 121];
- 19) Tiberius Hemsterhuis (1701–) [PB-508 Hs];
- 20) F.H. van Burmania (1761–) [FM-szám nélkül];
- 21) Frederik Hessel van Burmania és Hobbe Unia van Burmania (1762–) [PB-Hs 898];
- 22) Thomas van den Berg (1762–) [PB-Hs 1800];
- 23) L. Serrurier (1764–) [PB-5733 Hs];
- 24) Gajus Andreae (1767–) [PB-Hs 286];
- 25) Franciscus Rinia van Nauta (1767–) [PB-Hs 915];
- *26) F.J. van Scheltinga (1771–) [FM-Hs 123];
- 27) Johannes Stijl (1778–) [FM-Hs 124];
- *28) Murk de Haan (1778–) [PB-Hs 23];
- 29) Herman Bernard A. van Kruisen (1779–) [PB-Hs 287];
- *30) Annaeus Ypey (1779–) [FM-Hs 2c];
- *31) Hajo Bangma (1780–) [PB-Hs 1023];
- 32) J. de Wesselius (1780–) [FM-Hs 125];
- 33) A. van Boelens (1781–) [FM-Hs 126];
- 34) Arend Mulder (1783–) [PB-1097 Hs];
- 35) H. van Sminia (1783–) [FM-Hs 128];
- 36) Th. C. Beilanus (1786–) [FM-Hs 127];

⁴ Azokat az albumokat, amelyekben magyar diák bejegyzése található, csillaggal (*) láttam el. (FM = Friz Múzeum, PB = Provinciale Bibliotheek.)

⁵ Bosma öt tévesen nevezi 'Joh. Snecanus'-nak, Franeker Documenten in de PB. Leeuwarden, Prov. Bibliotheek van Friesland, 1985. 29.

- 37) Titus van Cammingha (1791–) [FM-szám nélkül];
- 38) P.J. Conradi (1796–) [PB-Hs 1484];
- 39) Bokke Harmann Habbema (1796–) [PB-509 Hs];
- 40) Gerard Hooft ifj. [PB-174 Hs.].

Világos, hogy munkánk szempontjából ezek az albumok nem egyformán fontosak. Bizonyos okok miatt néhányukat teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk.

Először – eltekintve Felckemann Pétertől, aki a franekeri album studiosorumba már 1597-ben, június 25-én iratkozott be, 1598 márciusában azonban már újra Heidelbergben tartózkodott⁶ –, egészen 1623. március 23-áig Franekerben magyar vagy erdélyi diákok nem tanultak. Ennek következtében figyelmen kívül hagyhatjuk az 2-8. számú albumokat, azonos okból a 38. és 39. számú albumokat is, hiszen 1795 után Franekerben magyar peregrinusok már nem voltak.

Másodsor, ifj. Gerard Hooft albuma (40. sz.) csak néhány szentenciát tartalmaz, egyetlen egy bejegyzés sincs benne. Titus Cammingha albumában (37. sz.) pedig csak néhány jegyzet és költemény van. A Roorda-album (10. sz.) nem igazi album amicorum, hanem címer-album. Ez a Julius van Galama-albumra (18. sz.) is érvényes, amelyben egyébként még néhány családi érdekesség is fel van jegyezve.

Harmadszor, Gajus Andreae (24. sz.) és J. de Wesselius (32. sz.) csak Groningenben használták albumukat, H. B. A. van Kruisen csak Lingenben.

Mielőtt rátérnénk arra, hogy megnézzük, vajon van-e magyar beírás a 25 számításba jövő albumban, először egy pár észrevételt kell tennünk a németalföldi diák-albumok jellegéről.

A németalföldi album amicorum sajátos jellege

Magától értetődő, hogy a diák-albumok éppolyan különfélék, mint tulajdonosaik. Némely albumban biográfiai valamint familiális jegyzeteket találunk, mint pl. Stichenbuyr albumában. Mások csupán arra használták albumukat, hogy híres kortársaik aláírását vagy személyes üdvözetét gyűjtsék (így pl. T. S. Popta, H. A. van Wyckel, Franciscus és Tiberius Hemsterhuis).

Az albumok terjedelme és a beírások száma némelykor nagyon csekély. Más tulajdonosok ellenben nyilvánvalóan nagyon is szívesen és rendszeresen használták albumukat.

Mivel az album használatában közismert szokáshoz csatlakoztak, lehetséges, hogy a németalföldi albumoknak néhány jellemzőjét megnevezzük. Bosma helyesen azt állítja,⁷ hogy a németalföldi diák-albumok igazi barát-albumok. Az ajánlás, amely minden beírásnak a lényege, legtöbbször a barátság magas értékéről szól. Ezeket az ajánlásokat a professzorok keleti vagy klasszikus nyelven írták, a holland és friz diáktársak pedig latinul, később azonban mindinkább

⁶ Ld. Van de Graaf G. Henk, *Ontmoetingen*, 90, 101.

⁷ J. Bosma, *Vijf Franeker studentenalba uit de tweede helft van de achttiende eeuw*, in *Universiteit te Franeker*, 1985, 191–205.

hollandul, sőt – a 18. század végén – franciául is. Az ajánlás mellé rendszeresen 'symbolum'-ot írtak. Azonfelül néha még képekkel is díszítették a beírást: címerrel, pajkos rajzzal vagy városlátképpel.

Alább láthatjuk, hogy a magyar peregrinusok bejegyzései néhány szempontból eltérnek a németalföldi albumok sajátosságaitól. Ugyanakkor felfedezhetjük azt is, hogy az évek, évtizedek, sőt századok folyamán formai, tartalmi közeledés is történt.

Album amicorum magyar eredetű bejegyzés nélkül

A tulajdonosai annak a 25 albumnak, amely kiválogatásunk után megmaradt és kutatásunk szempontjából fontosnak látszik, franekeri tanulási idejükben mindnyájan lehetőséget kaptak arra, hogy magyar és erdélyi diákokkal érintkezésbe lépjenek és találkozzanak. Mégis, ezen albumok legnagyobb részében nem találunk magyar diáktól bejegyzést. Ilyen bejegyzés csak hat albumban fordul elő.

Első kérdésünk tehát ez: mi lehet az oka, hogy annyi hollandiai album amicorumból hiányoznak a magyar bejegyzések, noha a holland és magyar diákok együtt tanultak és egymással találkozhattak? A következő megfontolások indokolhatják valamennyire a magyar peregrinusok album-beírásának gyakori hiányát.

Először: Dan. Joh. Sneanus (1. sz.) esetében nagyon is érthető, hogy albumából hiányzik a magyar bejegyzés, mivel az ő idejében Franekerben csak egy magyar peregrinus tartózkodott, az is csak nagyon rövid ideig. Ugyanez érvényes Th. C. Beilanus teológiai hallgatóra (36. sz.) is.

Másodszor: ahogyan már ezelőtt mondtuk, bizonyos album-tulajdonosok csak arra törekedtek, hogy albumaikba professzorok és más híres kortársak írjanak be: így Rienck van Kingma (12. sz.), Tarquinius Suffridus van Popta (13. sz.), H. A. van Wyckel (14.sz.) és Franciscus meg Tiberius Hemsterhuis (17. és 19. sz.).

Harmadszor: a franekeri albumokból kiderül az is, hogy a nemes diákok, akik jogot tanultak, majdnem kizárólagosan olyan egyetemistáktól kértek beírásokat, akik vagy ugyanazon a fakultáson tanultak vagy ugyancsak nemesek voltak. Ez feltűnik a Rienck van Kingma (12. sz.), F. H. van Burmania (20. sz.), Thomas van den Berg (22. sz.), L. Serrurier (23. sz.), F. Rinia van Nauta (25. sz.) és H. van Smjnia (35. sz.) albumában.

Negyedszer: összesen öt album van, amelyben nincs magyar eredetű beírás, jóllehet abba más nemzetiségű teológus hallgatók írtak. Itt Frederik Hessel van Burmania és Hobbe Unia van Burmania (21. sz.), Johannes Stijl (27. sz.), A. van Boelens (33. sz.) és Jacob van Ghemmenich (11. sz.) albumairól van szó. Hogy miért van ez így, erről csak feltevéseink vannak. Lehetséges, hogy a magyar és erdélyi diáktársaság, éppen nagy létszáma miatt, másokkal szemben eléggé zárt közösség volt a civitas academica keretén belül. Lehet az is, hogy a hollandiai és magyar diákok közötti kulturális és életkori különbség igen erős

korlát volt. Helytállóbb talán az a megállapítás, hogy ezekben az esetekben az a döntő ok, hogy ezeknek az albumoknak a tulajdonosai mindnyájan a jogi fakultáson tanultak. Az adatokból világosan kiderül, hogy a magyar és a holland/friz diákok között barátság inkább ott alakult ki, ahol mindketten ugyanannak a teológiai vagy filozófiai fakultásnak voltak hallgatói.

Ötödször, magyar peregrinusok bejegyzései hiányoznak Aan és Haye Mulder albumából (34. sz.) is. 1783-tól 1806-ig, amikor ezt az albumot, használták, Franekerben ugyan már csak kevés magyar hallgató tartózkodott, de mégis feltűnő, hogy éppen ebben az albumban egyáltalán nincs magyar név. Aan és Haye annak a híres kávéháznak a korcsmárosai voltak, amely a franekeri játszótér mellett, a régi 'Nieuw Botnia'-vára közelében volt. Ott szoktak kávézni, kártyázni, biliárdozni, sakkozni és trocadillozni a franekeri egyetemisták. Nem csoda, hogy ebben az albumban található a legtöbb beírás, mégpedig 126! Tudjuk, hogy a magyarok Franekerben is ettek-ittak, mégpedig – holland vélemény szerint – elég sokat. Mégsem mozogtak volna ebben a körben? Vagy idegenek maradtak a latinul vagy egymás között már magyarul beszélő diákok a korcsmárosokkal szemben? Vagy már nem keresték fel a magyarok ezt a kávéházat egy olyan időszakban, amikor az amerikai szabadságharc és a patriotizmus tüze magasra lobbant az ottani friz és holland hallgatók között? Nem tudjuk, de mindenképpen érdekes adat, hogy ebben az albumban egy magyarnak sincs nyoma!

Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban

Összesen 6 franekeri album amicorumban találunk magyaroctól származó bejegyzéseket.

Dolgozatunk következő részében minden egyes albumnak és tulajdonosának rövid jellemzését próbáljuk adni, majd arra törekszünk, hogy minden bejegyzésnek a helyét meghatározzuk.

A bejegyzések egy részét mellékeljük, de többségének csak a sajátosságait emeljük ki.

I. Hessel Dominicus Stichenbuyr (1628–) és Dominicus Hessel Coumans de Stickenbuyr (1631–) albuma

Az album első tulajdonosa, Hessel Dominicus Stichenbuyr, egyetemi hallgató volt Franekerben. Albumát összesen 22 személynek adta át, hogy verset írjanak bele. Elsősorban a friz nemesség tagjainak, akik üdvözlétüket kivétel nélkül családi címerükkel látták el. Ezek mellett főleg professzorokhoz és kurátorokhoz fordult aláírásért.

1631-ben ez az album Dominicus Hessel Coumans de Stickenbuyr tulajdonába került. Ő a franekeri akadémia titkára volt. Az 1649-ig terjedő hosszú időszak alatt több személynek adta kezébe albumát, azonban nem rendszeresen. Az album végén családi feljegyzéseket találunk egészen 1887-ig.

Az utolsó időszakból származik ennek az albumnak az egyetlen magyar, mégpedig erdélyi bejegyzése Gidófalvi Szabó Balázs kezétől. Pedig ugyanebben

az időben Franekerben sokkal több magyar és erdélyi peregrinus iratkozott be, 1632-ben 13, 1633-ban 7, 1634-ben 5 és 1635-ben 4. Ebből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy Gidófalvi Szabó Balázs bejegyzése ebben az albumban baráti kapcsolatból származott.

I.1. Gidófalvi Szabó Balázs (szül. 1607 körül) 1632. május 8-án iratkozott be Franekerben ('Transylvanus, theol.'). 1635-ben Franekerben kiadták ifj. Vásárhelyi Jánosnak az 1632-ben elhunyt Bethlen István fölött tartott temetési prédikációját. Ebbe a kiadványba Gidófalvi két sirató carment írt. 1633. augusztus 3-án Gidófalvi ('Basilius S. Ghidofalvi Hunno Transyl[vanus]') disputált Franekerben Wilhelmus Amesius elnöklete alatt, 'de Sacro-sancta et semper adoranda Trinitate' címmel. Valószínű, hogy ő az a diák, akitől Haller Gábor 1633. szeptember 6-án hat tallért kapott, amikor rövid ideig Leidenben tanult vagy tartózkodott (neve a leideni album studiosorumból hiányzik). 1635. március 25-én üdvözlőverset írt abba a teológiai disputációba, amelyre Rombertus H. Fogelsanck holland diák Johannes Cluto elnöklete alatt respondeált.⁸ 1635. jún. 15-én két verset írt Franciscus Juvenalishoz teológiai respondeálása alkalmából.⁹ Gidófalvi közvetlenül Franekerből való eltávozása előtt írt be Coumans de Stickenbuyr albumába (p. 245, szám nélkül). Ott tanult tehát három évig.

Latin beírásának keltezése: 1635. szeptember 12., Franeker.

Az idézett bibliai textus: Jel. 2:10.

Symbolum: Cum Deo.

Cum Deo.
Apoc. 2. x. 10.
Pro fidelis usque ad mortem, & dabo tibi coronam vitam.

Instantissimo ac Humanissimo Domino Possessori
Larconius memoria ergo appositae Translata
Infirmitas 12 Septemb. noni. 1. 1635. Anno
D. 1635. vs. 12. c. XXXV.
Basilus, Ghidofalvius Ungarus servus Iesu Christi
humilissimus, jam jam in Patria rediturus

⁸ F. Postma en J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995, 111.

⁹ *I. m.*, 112.

II. Johannes Henricus Schrammius albuma

Schrammius Berlenburgból származott és Franekerben teológiai tanulmányokat folytatott. Albumából nyilvánvaló, hogy szívesen érintkezésbe lépett sok belföldi és külföldi professzorral és diákkal: albumában nagyon sok a beírás. 1695-től 1700-ig leideni, groningeni, franekeri, utrecht-i és herborni teológiai, filozófiai, nyelvi és történész professzorok írtak bele. Rajtuk kívül sok bel- és külföldi teológiai hallgató is írt még ajánlást, köztük 14 magyar!

II.1. Gróf Teleki Pál volt az első. Ephorusával, Zalányi Boldizsárral, együtt 1695. július 8-án indult el Erdélyből és először Frankfurt an der Oderban tanult. 1696. augusztus 21-én iratkozott be Franekerben.¹⁰ 1697 májusában írt még verset Bagosi Márton teológiai disszertációjához.¹¹

Latin nyelvű üdvözlőverse (p. 69, sz. n.) kelt: 1697. május 8-án, Franeker.

Bejegyzésének tartalma egy hívő felszólítás a lényeges dolgok megtanulására.

Symboluma: 'Si Deus pro me quis contra me?' (v.ö. Róm. 8:31)

Discamus ea in terris quorum scientia pervenit
rat in creh

Symb.
Si Deus pro me
quis contra me?

Et antequam ad hoc hinc duo
sati, ha panca in nomine sui bene
robam memoriam, cum roto emmo
felicitatis absoripit.

Franciscus smilij
et Maji p. l.

1697

Transylv. Ungaris.

de hox

II.2. Gyöngyösi Pál (sz. 1668) valószínűleg ahhoz a négy magyar diákhoz tartozott, akik – Técsi János szerint – káprázató öltözetben 1697. június 30-án érkeztek Debrecenből Franekerbe.¹² Először 1697 augusztusában iratkozott be Franekerben, majd 1700. március 9-én mint teológiai candidatus. 1700 márciusában még respondeált, Roëll és Vitringa professzorok praesidiu-

¹⁰ Peregrinációi útjáról, Id. Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Lévelek, számadások, iratok 1695–1700, összeáll. Font Zsuzsa, Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, III.)

¹¹ F. Postma, i. m., 261.

¹² Nagy Géza, Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése, Kolozsvár, 1933, 47.

ma alatt (*Dissertatio theologica in Mnemoneutikon amoris Christi et Christianorum, ad Joh. XIII, 34, 35. Pars prima. Pars secunda.* Franeker, 1700.). 1700. március 25-én már teológiai doktorrá promoveált van der Waeijen elnöklete alatt, 'de fatis sexta N.T. aetate militantis ecclesiae, etc.'. Ugyanebben az évben carment írt Helmeczi István teológiai respondeálása alkalmából.¹³

Schrammius albumába írt bejegyzése (p. 153, sz. n.) kelt: 1698 júniusa végén, Franeker.

A túlnyomóan latin szövegben görög és héber szavakat is használ. A szövegek életbölcsségi jellegűek valamint bibliai helyek: I Móz. 22:14.

Symboluma egy hitvallásos mondat.

II.3. Nádudvari Sámuel 1696. október 28-án iratkozott be Franekerben. 1697. március 21-én Hunyadi Abacs Márton útinaplójába is írt verset.¹⁴ 1697-ben és 1698-ban Diószegi Sámuelnek és Bagosi Mártonnak is ajánlott carment. Schrammius albumában az ő nevük is előfordul.

Bejegyzése latin, keltezése magyar nyelvű (!) (p. 155, sz. n.): 1697 augusztus, Franeker.

Tartalma Ambrosius egyházatyának egy idézete.

II.4. Bagosi Márton 1696. augusztus 28-án iratkozott be a franekeri akadémiára teológiai és nyelvi hallgatónak. 1697 júniusában respondeált 'de typico Abrahami conjugio' címmel, mely disputációhoz széki Teleki Pál, Szilágyi Péter, Nádudvari Sámuel, Zoványi P. György, Nádudvari Péter és Szőnyi Gergely üdvözlőverseket írtak. Maga Bagosi is írt carment a respondeáló Debreczeni Szabó Istvánnak¹⁵ és bejegyzett Hunyadi Abacs Márton útinaplójába.¹⁶

Bejegyzésének keltezése (P. 163, sz. n.): 1698. április 14., Franeker.

A szöveg: hitvallásos mondat a köz üdvösségéről.

A héber symbolum: Jer. 23:6

II.5. Diószegi Mihály a következő magyar peregrinus, aki Schrammius albumába írt (P. 165, sz. n.). 1697 októberében iratkozott be Franekerben 1698 júniusában respondeált egy teológiai disputációra, ('de nomine novo'). Ebből az alkalmából üdvözlőverseket kapott Nádudvari Sámuelről, Szőnyi B. Gergelyről, Thuri Katona Jánostól, Johannes Jacobus Schlatterustól, Kecskeméti H. Istvántól, Diószegi G. Mihálytól és Godefridus van Utrechtől. Maga Diószegi is írt verset Johannes Henricus Schrammiusnak, amikor 1698-ban teológiai disszertációt adott ki, mégpedig 'de clave cognitionis, ad textum Lucae cap. XI vers. 52.'¹⁷ címmel.

¹³ F. Postma, *i. m.*, 231, 232, 249, 262, 458.

¹⁴ *Abacs-album*, Ms, Kolozsvár, Egys. Prot. Teol. Intézet., 155.

¹⁵ F. Postma, *i. m.*, 248, 261.

¹⁶ *Abacs Album*, 21.

¹⁷ F. Postma, *i. m.*, 230, 261.

Bejegyzése kelt: 1698. augusztus 1-én, Franeker.
 Latin symboluma életbölcseiségi jellegű.
 Görög bibliai textus: I Ján. 2:27.

- II.6. **Helmecki István** 1697-ben, októberben iratkozott be Franekerben. 1699 decemberében carment írt a respondeáló Zilahi Ferencnek. Maga Helmecki 1700 februárjában respondeált, mégpedig teológiából 'de miraculis Christi' címmel id. van der Waeijen, id. Vitringa és Roëll professzorok elnöklete alatt. 1700 márciusában még verset írt a respondeáló Gyöngyösi Pálnak.¹⁸ Schrammiusnak írt bejegyzésének (P.167, sz.n.) kelte: 1698. április 17-én, Franeker. A görög bibliai textus: Fil. 4:13.

Πάντα ἴσχω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ

*Eximio, carissimo ac solido tudicionis thesauro beato Dño Johanni
 Henrico SCHEERAM, Emolumento Eulogiae Dñi nato, Amico Pra-
 vissimo, hoc Apostolicum relinquebat. Suavis testabatur grati-
 tudinem Scephani Helmeckii & L. de Studio
 nllgarus*
 Franeker 1698 27 April.
 St. Novi

- II.7. **Soós Ferenc** 1696. augusztus 25-én iratkozott be Franekerben. 1697. március 23-án Franekerben görög és latin nyelvű carment írt Hunyadi Abacs Mártonnak (P. 187). 1698 februárjában respondeált Vitringa és Roëll profesz-szorok elnöklete alatt, 'de prima veritate' címmel.¹⁹ Ebben a disszertáció-ban üdvözetlet kapott Wigboldus Muilman amszterdami teológus hallga-tótól, akinek Soós Ferenc is írt üdvözlőverset, amikor ez 1698 márciusában respondeált.

Bejegyzésének keltezése: 1697. augusztus 6., Franeker.
 Héber és latin bibliai textus: Jób 28:28.

- II.8. **Nádudvari Péter** nagyenyedi tanulmányévei után 1696. augusztus 28-án irat-kozott be Franekerben teológiai és filozófiai hallgatónak. Még ugyanebben az évben carment írt a respondeáló Debreczeni Sz. Istvánnak, a következő évben pedig Bagosi Mártonnak és 1698-ban Soós Ferencnek.²⁰ Éppúgy

¹⁸ F. Postma, i. m., 231, 262.

¹⁹ F. Postma, i. m., 248, 261.

²⁰ F. Postma, i. m., 248, 261.

mint sok más peregrinusnak, Nádudvarinak is nehéz volt külföldi útján kis pénzéből kijönni. 1696. november 13-án azt írta Teleki Pál, hogy Nádudvari köteles volt Bethlen Sámuelnek.²¹ 1697 júniusában gróf Bethlen Sámuel 50 aranyat küldött neki Amszterdamba utazó görög kereskedők által.²² Técsi János levele révén Nádudvari Franekerből szívélyes üdvözlését küldte Teleki Pálnak, aki akkor, 1697 júliusában, Oxfordban tartózkodott.²³ Ugyanebben az évben beírt Hunyadi Abacs Márton albumába is.²⁴ Bejegyzése kelt: 1697 áprilisában, Franeker. A latin szöveg Plinius egy idézete (Lib. VI, Ep. XXI.).

II.9. **P. Csengeri Péter** 1696. augusztus 25-én iratkozott be Franekerben. 1697. március 19-én Franekerből Teleki Mihályné Vér Juditnak írt levelet, amelyben pénzbeli segítséget kért.²⁵ Két nappal azután Hunyadi Abacs Márton albumába írt be.²⁶

Bejegyzése Schrammius albumában keltezetlen.

Latin közmondás mellett görög symbolumnak bibliai textust ír: Ján. 21:15.

II.10. **Zalányi Boldizsár** közvetlenül Franekerből való eltávozása előtt írt Schrammius albumába. A Háromszékből származó Zalányi 1696. augusztus 21-én iratkozott be a franekeri akadémiára. Mint teológiai és filozófiai hallgató egyidejűleg Teleki Pálnak az ephorusa is volt, akivel már Sorostélyon és Nagyenyeden is együtt tanult. 1695. július 8-án indultak peregrinációs útjukra. Frankfurti és franekeri tanulmányi idejük után 1697. május 9-én továbbutaztak Angliába, ahonnan augusztus 25-én visszatértek, hogy Franekerben és Németországon keresztül utazzanak Franciaországba. Utazásuk közben, Franekerből is, Zalányi állandóan jelentéseket írt Teleki Pál édesanyjának, Vér Juditnak. Zalányi Boldizsár meg Teleki Pál között útközben elég sok viszály keletkezett.²⁷ 1697 áprilisában Zalányi még beírt Hunyadi Abacs Márton albumába.²⁸

Bejegyzése Schrammius albumában kelt: 1697. május 4., Franeker.

A latin szöveg Symmachusnak egy idézete.

II.11. **B. Szőnyi Gergely** 1696. augusztus 28-án iratkozott be Franekerben teológiai és nyelvészeti hallgatónak. 1697-ben és 1698-ban a Franekerben res-

²¹ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*, bevezető tanulmányal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza, Bukarest, 1977, 445.

²² Nagy Géza, *Erdélyi diákok levelezése*, 48.

²³ Nagy Géza, *i. m.*, 50.

²⁴ *Abacs-album*, 209.

²⁵ Nagy Géza, *i. m.*, 41–43.

²⁶ *Abacs-album*, 189.

²⁷ Ld. Teleki Pál *külföldi tanulmányútja etc.*, passim; Pápai Páriz Ferenc, *i. m.*, 441–449, 693.

²⁸ *Abacs-album*, 183.

pondeáló Bagosi Mártonnak, Debreczeni Sz. Istvánnak és Diószegi Sámuelnek írt carment.²⁹ Hunyadi Abacs Márton albumába is bejegyzett. Schrammiusnak írt ajánlása kelt: 1697. augusztus 12. A tartalma egy latin közmondás.

II.12. **K. Magyar Péter** ugyanazon a napon és ugyanazon fakultásokra iratkozott be Franekerben, mint Szőnyi Gergely. Ő is írt carment Debreczeni Sz. Istvánnak.³⁰ Hunyadi Abacs Márton albumába latin és görög nyelvű verset írt be. Ajánlását Schrammius albumába Franekerben írta keltezés nélkül. A görög nyelvű textus I Tim. 6:1-ből származik. Symboluma egy latin mondás.

II.13. **H. Kecskeméti István** 1697. augusztus 5-én immatrikulált Franekerben. Talán Gyöngyösi Pállal együtt érkezett oda.³¹ Franekerben a respondeáló Diószegi Sámuelnek carment írt, 1698-ben.³² Bejegyzésének keltezése: 1698. november 20. (hely nélkül). A szöveg latin mondás. Symboluma néhány 2 Kor. 6:8-ból vett igéből áll.

II.14. **Diószegi Sámuel** az utolsó magyar peregrinus, aki Schrammius albumába írt. Valószínűleg a már említett Gyöngyösi Pállal és Kecskeméti Istvánnal együtt érkezett meg Franekerbe, ahol 1697 augusztus 5-én iratkozott be az album studiosorumba. Respondeált 1698. június 18., 19. és 20-án, id. van der Waeijen, id. Vitringa és Roëll professzorok elnöklete alatt, 'de nomine novo, ex Esa. LXII vers. 2' címmel. Ebből az alkalomból üdvözlőverseket kapott Nádudvari Sámuelről, Szőnyi B. Gergelyről, Thuri Katona Jánostól, Johannes Jacobus Schlatterustól, Kecskeméti H. Istvántól, Diószegi G. Mihálytól és Godefridus van Utrechttől.³³ Schrammiusnak írt bejegyzése kelt: 1698 szeptemberében, Franeker. A szöveg egy latin mondás.

III. F. J. van Scheltinga albuma

Ennek az albumnak különlegessége az, hogy tulajdonosa és magyar beírója nem a franekeri, hanem a groningeni egyetemen tanult és találkozott. F. J. van Scheltingát, amint ez magából a bejegyzésből is kiderül, rövid idővel 1771 januárja előtt valószínűleg Groningenben jogtudományi doktorrá avatták; a későbbiekben semmit sem tudunk róla. Talán rokona volt annak a friz herenveeni L[eonard] E[peus] van Scheltingának, aki 1766. szeptember 17-én Franekerben

²⁹ F. Postma, *i. m.*, 230, 248, 261.

³⁰ F. Postma, *i. m.*, 248.

³¹ Nagy Géza, *i. m.*, 47.

³² F. Postma, *i. m.*, 230.

³³ F. Postma, *i. m.*, 230.

iratkozott be és aki 1770. november 26-án iuris candidatus lett. Van Scheltinga albumában néhány, főleg jogi és filozófiai professzornak és egyetemistának a beírását találjuk 1770-től.

III.1. **Csernák László** 1767. szeptember 28-án iratkozott be Groningenben. Egy ideig ő volt ott az egyetlen magyar diák. 1768 szeptemberében Utrechtben találjuk, de 1769. július 12-én másodszor is beiratkozott Groningenben. Két évvel azután, 1771. október 7-én, Fogarasi Pap József csatlakozott hozzá. Scheltingának szóló üdvözlétében Csernák filozófiai candidatusnak nevezi magát. Ennek az albumnak a többi aláírói különben mind filozófiai hallgatók. 1773. augusztus 25-én Groningenben, Camper professzornál medicinae doktorrá promoveált Csernák, 'de respiratione volucrum' című disszertációval. 1775-ben filozófiai doktorrá is avatták. A deventeri Athenaeum felajánlotta neki a filozófiai tanszéket, amelyet 1776. február 27-én foglalt el. Sárospataki és groningeni meghívások ellenére élete végéig Deventerben maradt. Felesége, Elsebea Slichtenbree, deventeri származású. Ott halt meg 1816. május 5-én.³⁴

Scheltingának írt bejegyzésének keltezése: 1771. január 10., Groningen.

Tartalma egy filozófiai jellegű, latin nyelvű mondás.

Dat Galenus opus, dat Justinianu.

*honores. Pauper Aristoteles
cogitur ire pedes.*

Geon in,
gae d.
10 Jan.
1771.

*Amicissimo Albi hujus Pos.,
Sessorii, Jurium Doctori re,
cens creato, haec pauca memo-
riae causa adscribere, eidemque
Patrios Lares jam jam repetituro
salutem, incolunitatem, et amplissi-
mos honores, virtutibus ejus debitos, ex
animo precari voluit Ladislaus
Chernak Hungarus, Philos: Candidatus.*

³⁴ Csernák Lászlóról szóló tanulmányok: Jonckbloet, Gedenkboek Groningen, 293; dr. J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer. 1630-1878*, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1916. 116-119, 141, 145, 156, 256, 259, 261; A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, Haarlem, v. Brederode, 1852. II, 27; Jelitai József, Csernák László. *Leben und Werke des ungarischen Mathematikers Ladislaus Chernac, 1740-1816*, in *Debreceni Szemle*, 1937, 7-8. sz., Deventer denkers. *De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*, onder red. van H.W. Blom e.a, 112-122.

IV. Murk de Haan albuma

Murk de Haan a frizlandi Wijncaldum-ból származott és 1778. június 16-án iratkozott be a franekeri akadémiára, hogy ott teológiát tanuljon. 1789-től Gaastmeer-ben és 1793-tól egészen 1807-ben történt nyugdíjazásáig a nyugat-friz Midwoudban volt lelkész. 1817-ben halt meg.³⁵

Albumában összesen 19 bejegyzést találunk, főleg teológiai és literáris diáktársaktól, köztük két magyar peregrinustól. Az üdvözlőversek mellett néhány biográfiai feljegyzés és homiletikai jegyzet is található az albumban.

IV.1. **Csorba István** az első, aki ebbe az albumba írt. 1781. szeptember 22-én immatrikulált Franekerben. Valószínű, hogy egy évvel azután Utrechtbe távozott, mert 1783. február 25-én ő is aláírta azt a levelet, amelyet 15 magyar peregrinus az utrechti teológiai fakultásnak küldött, hogy tovább is támogassa anyagilag a magyar és erdélyi peregrinusokat. Csorba egészen 1787-ig tanult Utrechtben.³⁶

Csorba István bejegyzése (de Haan-album 21. lapján) kelt: 1782 április 30., Franeker. A latin szöveg egy mondás, amely bibliai textusokhoz áll közel (Mt. 7:12; Lk. 6:31).

IV.2. **Nagy György** Csorba István társa, ugyanazon a napon iratkoztak be Franekerben. Egy napon írták üdvözlőlevelüket Murk de Haan albumába (P. 39) is. Valóban elválaszthatatlanok azonban nem voltak, mert Nagy Györgyről nem tudjuk hogy az utrechti akadémiára átment volna.

Bejegyzésének keltezése: 1782 április 30., Franeker.

Szövege két bölcsességi mondásból áll, az egyik franciául (!), a másik latinul.

Symbolum: Zsolt. 40:18.

V. Hajo Bangma albuma

Hajo Bangma Franekerben teológiát tanult 1776. április 23-tól 1784-ig. Barátja volt Annaeus Ypeynek, akinek albumával később foglalkozunk. Hajo Bangma 1784-től haláláig, 1831-ig lelkész volt Frizland Nieuwland nevű falujában.³⁷ Mind a 41 albumában foglalt ajánlás 1780 januárja és 1783 májusa közötti időszakból származik. Többségét teológiai diákok írták. A 41 ebbe az albumba beíró hallgató közül 28 Annaeus Ypey albumába is írt üdvözlőt. Öt bejegyzés magyar eredetű.

V.1. **Malom János** 1779. szeptember 9-én iratkozott be Franekerben. Naplójában Keresztesi József tévedésből Malom Pálnak nevezi.³⁸

Üdvözlőlevelé kelt: 1781. március 3., Franeker.

Latin symbolum: I Tim. 4:8.

³⁵ F. A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse predikanten tot 1816*. Deel I: predikanten, Dordrecht 1996, 82.

³⁶ Segesváry Lajos, *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. in *Teológiai tanulmányok*, Debrecen, 1935. 78. 44.

³⁷ J. Bosma, *Vijf Franeker studentenalbuma*, in *Universiteit te Franeker 1585–1811*, 194–195, 204.

³⁸ Keresztesi József akadémiai utazásai a külföldön, in *Teológiai Szemle*, Debrecen, XI (1935), 1–6 sz. XXI. folyt. 148.

- V.2. **Nagy György**, akivel Murk de Haan albumában már találkoztunk, ebbe az albumba is írt.
 Üdvözlétének keltezése: 1782. április 10., Franeker.
 A latin textus I Tim. 4:8-ra utal.
 Symbolum, éppúgy mint Murk de Haan albumában: Zsolt. 40:18.
- V.3. **Csorba István**, Nagy György barátja, tíz nappal később is írt ebbe az albumba.
 Beírásának kelte: 1782. április 20-án, Franeker.
 Latin mondás a szeretetről.
 A latin nyelvű symbolum az 'igazi barát'-ról szól.
- V.4. **Egei Mihály** már 1781 szeptember/októberében Utrechtben tartózkodott, azonban továbbment Franekerbe, ahol 1781. október 12-én iratkozott be. Valószínű, hogy egy franekeri év után újra az utrechti akadémiára ment át, mert 1783 februárjában ott találjuk, amikor 14 magyar peregrinussal együtt ő is kéri az utrechti teológiai fakultás további támogatását.
 Bejegyzése kelt: 1782. május 30., Franeker.
 A latin mondás kegyes jellegű.
 A latin symbolum hitvallásos jelige.
- V.5. **Récheij János** Egei Mihállyal egy napon írta nevét Bangma albumába. 1781. szeptember 24-én iratkozott be a franekeri akadémiára, hogy ott – bejegyzése szerint – teológiát és orvostant tanuljon. 1782-ben Utrechtben iratkozott be, ahol egészen 1786-ig maradt és Hamelsfeld professzorral kötött barátságot. Récheij is a már többször említett 15 támogatást kérő peregrinushoz tartozott.
 Bejegyzése kelt: 1782. május 30., Franeker.
 A latin textus I Tim. 4:8-ra utal.
 A latin symbolum az Isten iránti szeretetet a haza iránti szeretettel köti össze.

VI. Annaeus Ypey albuma

Annaeus Ypey 1778. jún. 12-én iratkozott be Franekerben teológiai hallgatónak. Tanulmányi éve után lelkes volt Frizland, Holland és Zeeland több helységében. 1800-ban kinevezték teológiai professornak, először Harderwijkben, később Groningenben. Híres egyháztörténész. Albumában olyan adatokat is feljegyezett, amelyeket később diáktársai további életéről hallott.

Kb. egy évvel immatrikulálása után kérte először, hogy valaki írjon be albumába. Albuma legtöbb beírása (összesen 65) teológus diáktársai kezétől való, néhány pedig jogi és orvosi hallgatóktól is. Annaeus Ypey 1784-ig tanult Franekerben.³⁹

³⁹ J. Bosma, i. m., 194, 204.

- VI.1. *Sárváry János* 1779. április 29-én iratkozott be Franekerben. Útinaplójában Keresztési József tévedésből Sárvári Istvánnak említi és 'spontaneus exul'-nak hívja őt is.
Bejegyzése kelt: 1779. szeptember 25., Franeker.
A latin mondás Vergiliusnak egy idézete a szeretetről.
- VI.2. *Nagy Györggyel* már találkoztunk Murk de Haan és Hajo Bangma albumaiban.
Verse kelt: 1782. január 24., Franeker.
Egy a kegyességről szóló latin nyelvű közmondás mellett egy bibliai textus (Mt. 10:16) latin körülírása.
Symbolum (mint mindig Nagy Györgynél): Zsolt. 40:18
- VI.3. *Csorba István* egy nappal később írta be a nevét.
Bejegyzésének keltezése: 1782. január 25., Franeker.
A latin mondás a szeretet hatalmáról szól.
A symbolum a barátságról szól.
- VI.4. *Dienes Sámuel* 1783. szeptember 8-án iratkozott be az Franekeri album studiosorumba.
Latin és görög nyelvű bejegyzése kelt: 1784. május 4., Franeker.
A latin mondás részint kegyes, részint humoros.
A latin symbolum: I Tim. 4:8
- VI.5. *Botos Mihály*, Dienes Mihállyal együtt, 1783. szeptember 8-án iratkozott be Franekerben.
Bejegyzése kelt: 1784. június 2., Franeker.
A latin mondásokban kegyes üdvözet, diákhumor és életbölcseesség keveredik.

Kutatásunk lehetséges következtetései

Lehetséges-e a magyar peregrinusok felsorolt bejegyzéseiből bizonyos következtetésekre jutni?

Ebben az összefüggésben minden következtetést csak nagyon óvatosan állapíthatunk meg, mivel viszonylag kevés és véletlenszerű az anyag. De ezen a korlátozás figyelembevételével mégis eljuthatunk néhány érdekes következtetéshez.

Feldolgozott anyagunkból kiderül, hogy a friz és holland diákok, amikor magyar diáktársaiktól bejegyzést kértek album amicorumukba, hűségesek maradtak a németalföldi album amicorumok leglényegesebb jellemzőjéhez, a barátsághoz. A holland diákok nem érdekből vagy pusztán gyűjtőszennvedélyből kértek a magyar peregrinusok beírását, hanem csak akkor, amikor igazi baráti kapcsolatban álltak egymással. Ezt bizonyítják a következő adatok:

– Stickenbuyr albumába csak egy magyar diák írt, ámbár az 1631-től 1649-ig terjedő időszakban Franekerben sokkal többen tanultak.

– Tizennégyen írtak Schrammius albumában, azonban 1696-ban és 1697-ben 23 új magyar peregrinus érkezett Franekerbe.

– Murk de Haan, Hajo Bangma és Annaeus Ypey albumaiban az akkortájt Franekerben tartózkodó magyaroknak csak egyharmadát találjuk.

– Kétharmada azoknak a teológiai hallgatóknak, akik Bangma albumába bejegyeztek, Ypey albumába is beírták a nevüket. A magyar beírók a két albumban azonban nem azonosak.

A hollandok/frizek és magyarok között igazi barátság keletkezhetett a magyarok általában magasabb életkora és egymás közti szövetsége dacára. A peregrinációban tehát a magyarok nemcsak a geográfiai határokat léptek át!

A bejegyzések keletkezéséből pedig láthatjuk, hogy a magyar peregrinusok üdvözleteiket többször röviddel Franekerből való távozásuk előtt írták. Lásd Gidófalvi Szabó Balázs, Teleki Pál és Zalányi Boldizsár üdvözleteit. A közeledő búcsúzás adott alkalmat arra, hogy a holland diák albumát elővegye és magyar barátját beírásra kérje meg.

Feltűnő az is, hogy a magyar kéztől származó szövegek mindig a holland diákoké után jelennek meg. Ypey albumában az első magyar beírás csak három vagy négy év után jelenik meg; Schrammius és Bangma albumaiban másfél év után. A holland diákok tehát tanulmányaiknak csak egy későbbi stádiumában léptek érintkezésbe a magyar peregrinusokkal. Érthető is ez, mivel a holland diákoknak is könnyebb volt egymás között és saját nyelvükön barátságot kötni. Ráadásul a magyar peregrinusok tudományos szintje sokkal magasabb volt, mint a kezdő holland és friz diákoké.

Mielőtt a bejegyzett idézetek, néha önálló üdvözlőversek tartalmát néznénk, érdemes hogy megkérdezzük, vajon mi az oka annak, hogy Schrammius albumában olyan sok (14) magyar üdvözlés fordul elő. Ez a szám azonban aránylag nem is annyira nagy, mivel a 17. század végén a Franekerben tartózkodó magyarok száma rendkívül magas volt. Világos az is, hogy maga Schrammius professzoraival és diáktársaival igen szívesen lépett kapcsolatba. Harmadszor: sok, ebből az időszakból származó magyar album amicorumból is következtethetünk arra, hogy akkoriban a diákok egymás közti kapcsolata nagyon élénk Franekerben. A diákélet barátságosságának, élénkségének fontos tényezője volt az akkori franekeri professzorok magas tudományos színvonala és az intenzív disputáció-kultúra.

Ha egy holland diák üdvözlést írt, akkor általában a 'barátság' volt a témája a versnek. Figyelemre méltó, hogy a magyarok bejegyzései nagyrészt bibliai textust idéznek vagy arra utalnak. Tanulásukban és életükben erős hitbéli megindokoltság vezette őket. A magyar és erdélyi református peregrinus 'cum Deo' utazott. A magyar bejegyzések és symbolumok erős vallásos és bibliai iránultsága jellemzi úgy a 17. századi mint a 18. századi albumokat.

Mégis, az idő folyamán, valami árnyalat látszik, mégpedig a Biblia használatának módjában. A 17. században a bibliahasználat közvetlen és változatos, a 18. században inkább utalásként van jelen és morálizáló jellegű. A bejegyzések tipikus magyar jellege tehát megmaradt, de növekvő lelki rokonságban a 18. század szellemi váltoásaival.

A nem-bibliai idézetekben és a nyelvhasználatban ugyanez nyilvánul meg. A 17. századi versekben bibliai textusok mellett a klasszikusok – Plinius, Symmachus, Ambrosius –, vagy komoly életbölcsesek fordulnak elő. A 18. században hangsúlyozottan más elemek lépnek helyükbe: diákréfa, moralizmus, patriotizmus, barátság, szerelem.

Állíthatnánk, hogy a magyar bejegyzésekben, biztosan a felvilágosodás hatása alatt, egy bizonyos szekularizálódás mutatható ki. Ez a nyelvhasználatra is kiterjed. A 17. században főleg latinul írnak, de amellet a bibliai alapnyelveket, a hébert és a görögöt is használják. Ez utóbbiról a 18. században már szó sincs. Sőt, találunk egy francia nyelvű bejegyzést is.

Mindent egybevetve ebből a forrásanyagból kiderül, úgy a magyar bejegyzések hiányából, mint a kimutatható kapcsolatokból, hogy egyrészt a századokon keresztüli friz/holland és magyar diáktalálkozásban a magyaroknak a sajátos jellege megmaradt, másrészt hogy együtt fejlődtek és együtt léptek át határokat új gondolkodásmódok és új életmódok felé. És mindezt 'cum Deo'.

SOZINIANISMUS IN HARDERWIJK?
Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741)

Die nordniederländischen Universitäten erlebten im 17. und in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts im allgemeinen eine Blütezeit. Die Hochschule zu Harderwijk¹ erlangte aber nie größere Bedeutung. Als letzte der fünf Universitäten wurde sie 1648 von den Staaten der Provinz Gelderland gegründet. Der akademische Betrieb mußte öfters durch finanzielle Nöte eingeschränkt werden. Erst im Anfang des 18. Jahrhunderts wurden die Folgen der schweren Krise der Jahre 1672–1674, als die ganze Provinz von münsterischen und französischen Kriegshandlungen heimgesucht wurde, endgültig überwunden. Erst 1717 waren alle acht Lehrstühle wieder besetzt. Kann man das jeweilige wissenschaftliche Niveau einer Universität aus der An-, bzw. Abwesenheit ausländischer Studenten ablesen? Im 17. Jahrhundert kamen namentlich Deutsche nach Harderwijk und zwar aus dem benachbarten Westfalen. Auch Ungarn und Siebenbürger studierten in Harderwijk, aber immer verhältnismäßig wenige; fast ohne Ausnahme waren sie Theologen. Für zwei von ihnen gab es hier ein zweijähriges Stipendium, manchmal blieb diese Möglichkeit ungenutzt. Was hätten die Ungarn auch im Zuiderseestädtchen zu suchen?

Im Jahr 1737, als seit sieben Jahren kein Student aus Ungarn oder Siebenbürgen sich gemeldet hatte, fasste das Kuratorium der Hochschule den Entschluß, die beiden ungarischen Stipendien mit 50 Gulden zu erhöhen, allerdings unter Vorlage eines befriedigenden Zeugnisses bezüglich Fleiß und Lebenswandel.² Dank dieser Initiative wurden 1738 wieder zwei siebenbürgischen Studenten immatrikuliert, zwei Jahre später wiederum zwei und in den vierziger Jahren kontinierte sich dieser Trend. Zum richtigen Verständnis der studentischen Verhältnisse: In den ersten drei Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts wurden nie mehr als 50 Studenten pro Jahr immatrikuliert, unter denen 5 bis 10 Theologen. Nach 1730 steigen diese Zahlen leicht.³

* Herrn Dr. P. M. Peucker (Herrnhut), der auf meine Bitte das Manuskript dieses Beitrags gelesen hat, danke-ich herzlich für seine kritischen Bemerkungen.

¹ H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren*, 2 Bde, Utrecht, 1844–1847.; R. Aerts, L. Hoogkamp, *De Gelderse Pallas. Gymnasium Illustre, Gelderse universiteit, Rijksatheneum te Harderwijk 1600–1818*, Barneveld, 1986 (Schaffelaarreeks, nr.19). Das Universitätsarchiv befindet sich im Reichsarchiv in der Provinz Gelderland, Arnhem, Inventarnr. 0013 (Archiv des Kuratoriums, des Senats u.a.).

² *Resoluties curatoren 1737*, Bd. 2, 266.

³ *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII–MDCCCXVIII*, herausgeg. von D.G. van Epen, 's-Gravenhage, 1904.

Ein theologischer Student konnte in jenen Jahren wahrscheinlich angezogen werden vom tüchtigen Ruf des derzeit bekanntesten Coccejans in den Niederlanden, Bernard Sebastiaan Cremer (1683–1750), seit 1717 Professor der Theologie in Harderwijk.⁴ Der andere Theologieprofessor war Petrus Ens (1698–1778), 1726 angetreten, nachdem er einige Jahre reformierter Pfarrer gewesen war.⁵ Ens, eine stille Figur, war Alttestamentler, der sich wissenschaftlich aber wenig profilierte. Er ist der Mann, der in den vierziger Jahren eine Weile die Akademie in Aufregung brachte, wonach er in eine totale Vergessenheit hinabsank. Sein Name sollte aus den Reihen der Gelehrten ausgewischt werden, weil er sich zu der abscheulichsten Ketzerei der damaligen Zeit bekennt haben sollte, nämlich zum Sozinianismus. In diesem Aufsatz möchte ich diese einzigartige Episode in der Geschichte der Harderwijker Hochschule, die bis heute ungenügend beleuchtet worden ist, aufs neue untersuchen.

150 Jahre hat der Sozinianismus in den Niederlanden als ein schrecken-erregendes Gespenst umhergeirrt (Van Slee).⁶ Die Auseinandersetzung mit der reformierten Orthodoxie wurde schon 1598 durch die propagandistischen Aktivitäten zweier polnischen Sozinianer während einer Hollandreise ausgelöst. Ostorodt und Wojdovsky hatten kaum Erfolg, weil die Behörden schnell gegen ihre ketzerische Offensive einschritten. Die reformierten Pfarrer hüteten sich hinfort aber und mobilisierten die Gläubigen sowie die Autoritäten jedesmal, wenn sie Gefahren witterten. Während des ganzen 17. und 18. Jahrhunderts waren das Drucken und Verbreiten sozinianischer Bücher sowie Zusammenkünfte im sozinianischen Geist verboten. In Wirklichkeit aber herrschte in der Republik ein verhältnismäßig tolerantes Klima. Als die polnischen Brüder durch die Gegenreformation gezwungen wurden, ihr Vaterland zu verlassen, zogen viele von ihnen nach den Niederlanden. Unter Mennoniten und Remonstranten zeigte sich ein großes Interesse für sozinianisches Gedankengut. Die Reformierten aber führten fortwährend heftige Polemiken gegen die Ketzer. Erst am Ende dieses Jahrhunderts, als der eigentliche Sozinianismus allmählich verschwand, ließ auch die antisozinianische Hetze nach. Die Bezeichnung "Sozinianer" blieb aber bei den Verteidigern der Orthodoxie üblich, wenn sie Anlaß hatten, ihre Gegner, aus welcher Ecke sie auch kamen, anzuklagen. Auf die Dauer hatte der Name "Sozinianer" inhaltlich kaum noch Bedeutung.

Als 1741 der Harlinger Mennonitenpfarrer Johannes Stinstra in einigen Predigten eine tolerante Haltung befürwortete, auch wenn es Äußerungen sozinianischer Theologie betraf, entstand in Friesland und in der ganzen Republik noch einmal eine starke antisozinianische Bewegung, geleitet durch Pfarrer der reformierten Kirchen. Professoren sämtlicher theologischer Fakultäten in den Niederlanden, die von den friesischen Staaten nach ihrer Meinung gefragt wur-

⁴ Über B. S. Cremer, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, herausgeg. von J. P. de Bie und J. Loosjes, II, 's-Gravenhage, (o. J.), 302–315. (= BWPGN)

⁵ Über P. Ens, BWPGN, II, 745f. Sein älterer Bruder Johannes Ens (1684–1732) wurde bekannt als Professor der Theologie in Utrecht (BWPGN, II, 741–744).

⁶ J. C. van Slee, *De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden*, Haarlem, 1914, 282.

den, erklärten alle bis auf einen, daß die Predigten Stinstra's vom sozinianischen Gedankengut beeinflußt worden waren. Die Staaten untersagten ihm das Predigen. Das Verbot wurde erst nach 15 Jahren aufgehoben.⁷

Eben im selben Jahr, als gegen Stinstra Klage erhoben wurde, wurden in Harderwijk die Lehren des Petrus Ens als sozinianisch angeprangert. Der in Harderwijk geführte Prozeß verlief aber ganz anders. Daß ein reformierter Professor der Theologie unter dem Verdacht des Sozinianismus abgesetzt worden ist, ist in der Geschichte der Niederländischen Reformierten Kirche einzigartig gewesen, aber der Fall Ens hat damals und später in der Historiographie kaum Aufmerksamkeit gefunden. Von den beiden Historikern des niederländischen Sozinianismus hat Van Slee Ens nicht einmal genannt, Kühler nur vorübergehend.⁸ In seiner umfassenden, aus den Quellen bearbeiteten Geschichte der Harderwijker Hochschule beschreibt H. Bouman den Prozeßgang zwar ausführlich und genau, aber er war sich über die verurteilten Thesen nicht im klaren.⁹ Die theologischen Schriften von Ens waren ihm überhaupt unbekannt. Ähnliches gilt von allen späteren Historikern. In diesem Aufsatz möchte ich versuchen, Ens' eigenen Gedanken auf die Spur zu kommen und die Anklage, es handle sich hier um Sozinianismus, auf ihre Richtigkeit zu überprüfen.

Die Tatsachen sind kurzgefasst wie folgt. Im Laufe des Jahres 1740 wurde Ens vom Kuratorium der Hochschule aufgefordert, sich über einige seiner Vorlesungen zu verantworten, die Anlaß gaben, ihn des Sozinianismus zu verdächtigen. Ohne sein Mitwissen war schon der Text einer seiner Vorlesungen, nämlich "de cognitione Dei", in der Mitschrift eines Studenten einigen gelderländischen Theologen unterbreitet worden, die das Vermuten der Kuratoren leider bestätigt hatten. Ens versicherte dem Kuratorium, daß seine Vorlesungen mit der orthodoxen Lehre und dem Wort Gottes übereinstimmten. Darauf bat das Harderwijker Kuratorium die theologischen Fakultäten in Utrecht und Leiden um ein Gutachten. Diese antworteten ziemlich schnell: auch ihrer Meinung nach lehre Ens sozinianische Ideen. Am 11. Oktober 1740 ordnete das Kuratorium an, daß Ens seine Vorlesungen sofort einzustellen und innerhalb von 9 Monaten seine ärgerlichen Meinungen zu widerrufen hatte. Sein Hebräischunterricht wurde davon nicht betroffen. Als nun Ens sich letzten Endes doch nicht bereit zeigte, sich vor der Autorität des Kuratoriums zu beugen, wurde er am 19. Oktober 1741 seines Amtes als Professor enthoben. Im gleichen Jahr folgte seine Exkommunikation und seine Entlassung aus dem Pfarramt.

Weil Ens sich auf keinerlei Weise gegen dieses Urteil gewehrt hat, und weder die akademische Behörde noch die Professoren oder sonstige Beteiligte auch nur das Geringste von der ganzen Sache in die Öffentlichkeit gebracht haben, blieb der Fall Ens im allgemeinen unbeachtet. Wahrscheinlich war Ens

⁷ C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, 2 Bde, Amsterdam, 1865–1866. Es ist der Franeker Professor der Theologie Herman Venema gewesen, der sich geweigert hat, der Verurteilung Stinstra's zuzustimmen.

⁸ W. J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, neu herausgeg. von A. de Groot und D. Visser, Leeuwarden, 1980, 270.

⁹ Bouman, a. a. O., II, 111–127.

gesundheitlich nicht imstande, Widerstand zu leisten. Es heißt ja, daß er, als seine Sache anhängig gemacht wurde, "wiederum außer Fassung war" ("wederom zijne zinnen bijster"). Ob diese Worte auf eine bestimmte Krankheit deuten, läßt sich nicht mehr entscheiden. Einige Jahre zuvor war die Rede von einer ernstesten Krankheit, die Ens daran hinderte, das Rektorat der Hochschule auf sich zu nehmen.¹⁰ Kurz vor Ablauf des Termins hatte Ens sich übrigens zu einem Widerruf bereit erklärt, aber nur im allgemeinen Sinn, appellierend an die Güte der Kuratoren.¹¹ Es war vergebens. In Zwolle, in der Hauptstadt der Provinz Overijssel, wohin er gleich nach seiner Amtsentlassung abreiste, lebte er bis zu seinem Tode als "Rentenier" in der Stille.¹² Die in das Zwollesche Patriziat eingehiratete Familie seines Bruders Regnerus Ens, seit 1723 daselbst reformierter Pfarrer, wird ihn wahrscheinlich unterstützt haben.¹³ Ab 1770 war ihm durch die Provinzialstaaten Gelderlands eine bescheidene Pension vergönnt. Er veröffentlichte 1743–1746 in zwei Teilen eine kleine Schrift, *De summa Sacrae Scripturae firmitate*. Das Buch zog aber in keinerlei Weise die Aufmerksamkeit der gelehrten Welt. Weitere Veröffentlichungen sind mir aus jenen Jahren nicht bekannt.

Über etwaige Hintergründe des Prozeßes gegen Ens läßt sich nur spekulieren. Waren es die dogmatischen Ansichten von Ens, die seine Entlassung erwirkten, oder waren andere Faktoren mit im Spiel? In den Akten finden sich einige versteckte Anspielungen auf Ens' schwache Verfassung. Daß dadurch auch seine intellektuelle Tätigkeit beeinträchtigt und er in der Ausübung seiner professoralen Aufgaben gehemmt sei, wie man es vermutet hat, lasse ich hier beiseite, sowie auch die Unterstellung, Ens hätte eine charakterliche Unbeständigkeit.¹⁴ Hierüber ist nichts mit Sicherheit bekannt.

Eine andere Vermutung verdient mehr Vertrauen. Sie betrifft die Frage, wie es zu diesem Prozeß hätte kommen können. Der Kirchenhistoriker Annaeus Ypey, der ein halbes Jahrhundert später in Harderwijk lehrte und wahrscheinlich noch aus mündlicher Überlieferung schöpfen konnte, erwähnt in seiner zusammen mit I. J. Dermout herausgegebenen Geschichte der Niederländischen Reformierten Kirche die Bemühungen Cremers, seinen Kollege Ens bei den Kuratoren anzuschwärzen.¹⁵ Für Bouman, wem es immer darum ging, die

¹⁰ Acta senatus, 8. Juni 1730: Ens sei nach Zwolle abgereist "om syne onpasselijckheyd" ("seiner Unpäßlichkeit wegen"). S. auch Bouman, *a. a. O.*, II, 115 f.

¹¹ Brief vom 26. Sept. 1741 im Archiv des Kuratoriums, Nr. 8, sub 3b. Der Text ist von Bouman, *a. a. O.*, II, 123 leider nicht buchstäblich wiedergegeben worden.

¹² Städtisches Archiv Zwolle, Registration der Einwohnerschaft, De Dijk, 1747–1748.

¹³ Petrus Ens ist in der Skt. Michaeliskirche im Grab seines Neffen, des Bürgermeisters Gerrit Albertus Podt, begraben worden. Bei seinem Begräbnis wurde eine Stunde geläutet (Städtisches Archiv, Zwolle, Begräbnisbuch der reformierten Gemeinde, 22. April 1778). Über seine Zwollesche Periode wird in der in einer Bibel notierten Familienchronik geschwiegen, s.: *Familie-aanteekeningen Ens*, medegedeeld door A. Haga, in *De Nederlandsche Leeuw*, LXXV (1958), Sp. 173–182.

¹⁴ B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, I, 's-Hertogenbosch, 1851, 421.

¹⁵ A. Ypeij, I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, III, Breda, 1824, Aanteekeningen, 96 (Nr. 307).

Ehre seiner Hochschule zu verteidigen, hatte dieses Vermuten überhaupt keinen Grund. Sepp ist in seiner Stinstra-Biographie weniger skeptisch.¹⁶ Es ist m. E. jedenfalls nicht undienlich, fortwährend zu bedenken, daß die Affäre-Ens sich in der kleinstädtischen Welt einer nicht sehr blühenden Hochschule zuge- tragen hat, wo unter den Gelehrten leicht Irritationen und Feindseligkeiten entstehen konnten. Wer war Cremer?

Wer sich auch nur einigermaßen mit dem Leben und der Persönlichkeit Cremers beschäftigt hat, wird im voraus sagen können, daß sein Verhältnis zu seinem engsten Kollegen ziemlich mühsam gewesen sein muß. Wenn auch Ens seine Professur der Fürsprache Cremers zu verdanken hatte, der wahrscheinlich auf Grund der alttestamentlichen Arbeiten des Jüngeren genügend Vertrauen in dessen Qualitäten bekommen hatte um ihn neben sich in der Fakultät zu wünschen, es kann nicht lange gedauert haben, bevor es jedem deutlich wurde, daß Ens in der Theologie ganz andere Wege als Cremer gehen möchte. Cremer ba- sierte strikt auf die reformierte Orthodoxie, entwickelte überdies als über- zeugter Coccejaner ein eigenes System von Allegorie und Typik. Die Typik lag ihm im Blut. Sein Coccejanismus war durchgegangen. Unter Studenten mag er beliebt gewesen sein, von Kollegen in Groningen und Leiden wurde er ge- legentlich scharf angegriffen. Das Ergebnis seiner weitbekannten Gelehrsamkeit und Arbeitskraft waren umfangreiche Quartbände, die einerseits den Leser mit ihren auch äußerlich sehr gepflegten Disputationen und Verhandlungen beein- drucken, andererseits aber durch ihre pedantischen, geistlosen Erklärungen und Applikationen maßlos ärgern. "Es ist wahr", schrieb er einmal, "ich bin in jener Häresie, daß ich mich in Mose verliebt habe".¹⁷ Statt in diesem Bekennt- nis einige Selbstkritik hören zu dürfen, müssen wir es buchstäblich nehmen. Seine mosaïschen Übungen erfüllten sein Herz ganz und gar, und wenn da die Rede von Ketzerei ist, so spricht daraus ein Selbstbewußtsein, das sich – wie bei einem Ketzer – von anderen nicht belehren läßt.

Seinen Scharfsinn und die Kraft seiner religiösen Überzeugung stellte Cremer in den Dienst der Orthodoxie, sowie er sie verstand. Er richtete sich scharf gegen den damals aufkommenden "Mysticismus" ("Mystikerye"), worunter er insgesamt die Anhänger von Spinoza, Deurhof und Zinzendorf ver- stand. Den Sozinianismus hat er nicht gesondert bekämpft, aber seinen Abscheu ließ er, wo immer sich die Gelegenheit bot, deutlich merken.¹⁸ In sei- nem *Antiquitates mosaico-typica* deutete Cremer bei der Exegese von 3. Mose 11 die unreinen Tiere auf bestimmte ketzerische Strömungen. Indem er "lacerta"

¹⁶ Bouman, a. a. O., II, 116; Sepp, a. a. O., II, 70.

¹⁷ B. S. Cremer, *Aanspraak aan den Nazireers en geoeffenden Christenen*, in *De wacht over het geestelijk vyer en licht*, in *Gods heiligdom ofte gemeente*, Amsterdam, 1736: "Ik ben in die ketterye, dat ik op Moses verlieft ben geworden. (...) Dit heeft my mynen voornaamen leeftyt gekost om de geheimen van Moses te ontsluiten met den sleutel des Evangeliums".

¹⁸ B. S. Cremer, *Evangelische geloofs-keten*, Hoorn, 1740, Vorrede; Ders., *Hand-boekjen voor de liefhebberen van de sinnebeeldische en van de prophetische godgeleertheyd, behelsende eene korte openinge van het Hooglied Salomons en een Korte Schets van de prophetische godgeleerdheyd*, Amsterdam, 1749, Vorrede.

(Molch) in Vs. 30 mit menschlichen "lacerti" (Muskeln) vergleicht, kann er dieses Tier beziehen auf "illud hominum venenatorum genus, quod in suis viribus confidit, quales erant post Reformationem Sociniani et Molinistae".¹⁹ Als die Harderwijker theologische Fakultät um ein Gutachten über die Predigten Stinstra's gebeten wurde, war es Cremer, der die Antwort aufstellte. – Ens war ja damals schon suspendiert worden. – Unverblümt wurde hierin das Anathema über den Sozinianismus verhängt, jene ketzerische Lehre, die sich leider in den Predigten des Mennoniten überall bemerkbar machte, wenn auch der Prediger selbst nicht ein Sozinianer war.²⁰

Als einen Monat später die gelderländische Synode in Harderwijk tagte, gab Cremer beim Lemma "Sozinianische, arianische und arminianische Irrtümer" zur Kenntnis, "daß man sich hier in der Akademie mit gegen den Sozinianismus hüte, welches mit einem sehr feinen Beispiel zu bestätigen wäre, aber aus gewissen Gründen noch nicht offenkundig gemacht werden kann. Der Irrende möge durch den Geist der Sanftmut zur Einkehr kommen und Gott und der Wahrheit die Ehre geben".²¹ Eine derartige Mitteilung beweist nicht, daß es gerade Cremer gewesen ist, der den Prozeß gegen Ens in Gang gesetzt hat. Die Handhabung der orthodoxen Lehre war ja weder die Verantwortlichkeit der theologischen Fakultät noch des Senats, sondern die des Kuratoriums. Ohne Zweifel hat aber Cremer mindestens der Verurteilung von Ens, nachdem einmal festgestellt worden war, daß er sozinianische Thesen lehrte, zugestimmt.

Jeder, der den Fall Ens studieren möchte, wird sich zunächst über seine Schriften zu informieren haben und das ist bis heute nicht geschehen. Der Prozeß – wenn man dieses Wort für das allzukurze Verfahren benutzen möchte – hat sich hinter verschlossenen Türen vollzogen. Das Kuratorium und auch Ens selbst haben, wie gesagt, nichts von dem, was verhandelt worden ist, in die Öffentlichkeit gebracht. Die Amtsentlassung wurde nur mit der Feststellung motiviert, Ens lehre sozinianische Thesen und sei deshalb nicht orthodox. Die Leidener und Utrechter Gutachten wurden nicht veröffentlicht, blieben aber im Senatsarchiv aufbewahrt. Erst 1820 veröffentlichte ein Anonymus in einer Zeitschrift einen Auszug aus dem Utrechter Gutachten; das Leidener Dokument war ihm unbekannt wie auch das Diktat "De cognitione Dei", das dem Kuratorium in die Hände gekommen war und das Ens zur Last gelegt worden war.²² Als J. A. Cramer 1936 die Akten der Utrechter theologischen Fakultät

¹⁹ B. S. Cremer, *Antiquitates Mosaico-typicae sive systema literale et typicum de sacris personis, locis, rebus, & temporibus, ex solo Mose methodo analytica digestum, et ex scriptis prophetis apostolicisque confirmatum*, II, Amsterdam, 1733, 255.

²⁰ Sepp, a. a. O., II, Iff. Bezeichnenderweise hat Cremer in seinem *Evangelische geloofsketen* das Trinitätsdogma mit den traditionellen Argumenten gegen jede Kritik stark verteidigt. Auch Bibelstellen wie I. Mose 1,26 und 3,22 werden zur Verteidigung noch angeführt. Es gebe in Cremers Sicht überall in der Heiligen Schrift ausreichend Fußstapfen der Göttlichkeit der drei Personen (*Evangelische geloofsketen*, 281).

²¹ Extrakt aus den Synodalakten in *Bijdrage tot de geschiedenis der afzetting van den hoogleeraar P. Ens te Harderwijk in 1741*, in *Bijdragen tot de godgeleerde wetenschappen*, VIII (1820), 457f.

²² A. a. O.

herausgab, wurde auch der vollständige Text des Gutachtens dieser Fakultät aus dem Jahr 1741 mitabgedruckt.²³ Die Utrechter Professoren, so zeigt es sich jetzt, haben in ihrem Gutachten wiederholt die Stellen der Vorlesungen wörtlich zitiert, die nach ihrer Meinung unorthodox waren. Mit Hilfe dieser Zitate werden wir uns endlich einigermaßen eine Vorstellung von der Theologie von Ens machen können. Eine Sicht aufs Ganze wird uns aber dadurch noch nicht ermöglicht werden.

Ein langes Zitat betrifft die Frage, ob wir, wenn wir nur an den einen Gott zu glauben und nur Ihm zu dienen haben, nicht auch an Christum glauben sollten und auf Ihn hoffen. "Sine dubio", lautet die Antwort unter Verweis auf Joh. 14,1 und I. Kor. 15,19. "Sed quomodo?" Der Glaube an Christus und die Hoffnung auf Ihn sollten, wie Ens hier ausführt, nicht in Ihm enden, wie sie enden in Gott: "Absit. Sed ita credimus Christo, ita speramus in eum ut omnis illa fides et spes desinat in solum Deum". Dabei ist beachtlich, daß Ens sich auf Joh. 12,44 beruft wie auch auf 1. Petr. 1,21. Da die Utrechter durch diese Worte Anlaß hatten, nach der Orthodoxie zu fragen, kommt alles darauf an, in welchem Kontext Ens sich derart geäußert hat. Hinter Ens' Auseinandersetzungen sah man in Utrecht schon den religiösen Indifferentismus aufkommen gemäß dem damaligen Verfahren, eine abweichende Meinung nicht auf ihre Wahrheit zu befragen, sondern – aus Angst vor möglichen Konsequenzen – gleich zu verurteilen.²⁴

Aufs Glatteis hat Ens sich offenbar begeben, als er – laut eines anderen Zitats im Utrechter Gutachten – bei der Behandlung der These über die Einheit in Gott verneinte, in Gott sei "ein Anderer und ein Anderer", wodurch in der Sicht der Utrechter Theologen "die Parole der wahren christlichen Kirche von alters her" verworfen wurde.²⁵ Ens aber nannte diesen Begriff ein nach der Zeit der Propheten und Apostel aufgekommenen "Betrug der Einfältigen". Die traditionellen *loci probantia* für die Trinitätslehre sind, wie das Gutachten bestätigt, von Ens in einer Weise interpretiert worden, die die Utrechter Theologen schmerzhaft als irrig betrachten mussten. Um den sozinianischen Gehalt der Ens'schen Vorlesungen zu zeigen, wiesen die Utrechter auf derer Übereinstim-

²³ J. A. Cramer, *De theologische faculteit te Utrecht in de 18de en het begin der 19de eeuw*, Utrecht, 1936, Nr. 27, 17–27, vergl. auch 101*f.

²⁴ Was Cremer in den Predigten Stinstra's als Konsequenz andeutete, hätte er wahrscheinlich auch von Ens gesagt: "Wenn es nur eine göttliche Person gäbe, müssten wir die Hl. Dreieinigkeit und die Gottheit des Sohnes und des Hl. Geistes leugnen. Dann gäbe es auch keine Menschwerdung (...), keine Satisfaktion (usw.)" (Stinstra, a. a. O., II, 1).

²⁵ Im sogenannten Athanasianum (Symbolum Quicumque) findet sich im 5. Artikel die Formel: „Alia est enim persona Patris, alii filii, alia (et) Spiritus Sancti; sed Patris, et filii, et spiritus sancti una est divinitas. Aequalis est gloria, coeterna maiestas.“ Auch reformierte Theologen akzeptierten dieses Dogma, s. Gisb. Voetius, *Selectarum disputationum theologiarum pars prima*, Ultrajecti, 1648, 467. Vergl. weiter z.B. P. van Mastricht, *Beschouwende en praktikale godgeleerdheid* (...), I, Rotterdam, 1749, 589: "Vater, Sohn und Geist sind drei Personen, 'tres', also drei, nicht 'tria', welche sind eins (I. Joh. 5,7), ja auch als ein Anderer und ein Anderer, nicht als etwas anders und etwas anders". Auch für H.A. Röell war diese Terminologie noch brauchbar, vergl. J. van Sluis, *Herman Alexander Röell*, Leeuwarden, 1988, 88, 195. (*Fryske Akademy* Nr. 696.)

mung mit den Werken von Faustus Socinus und Johannes Volkelius und mit dem Rakauer Katechismus,²⁶ auch in anderen Thesen wie z.B. über die Unveränderlichkeit Gottes und den freien Willen. Wichtig ist auch, daß im Fragment laut dieses Gutachtens überhaupt nichts über die natürliche Gotteserkenntnis ausgesagt worden ist: war dieses Schweigen nicht auch typisch sozinianisch?²⁷ Übrigens werden keine buchstäbliche Zitate aufgedeckt; es bleibt bei Hinweisen, und zwar meistens ziemlich vager Art.

An einigen Stellen wurde eine Übereinstimmung mit der remonstrantischen Irrlehre festgestellt,²⁸ wie z.B. in der These, daß Gott einen von Ihm gefassten Beschluß auch wieder ändern könne; daß es eine *vocatio generalis* gebe; daß es keine *Irresistibilitas* der Gnade gebe; daß der Mensch einen freien Willen habe. Zusammenfassend läßt sich jedoch aus dem Gesichtspunkt der Utrechter Theologen nichts anderes sagen, als daß dieser Text "nach Sozinianismus schmecke, in solcher Weise, daß er nicht vom besagten Sozinianismus freizusprechen sei". Alles in allem zeigen sich dem Gutachten zufolge in Ens' Vorlesungen sozinianische Einflüsse namentlich in der eigentlichen Gotteslehre, während in anderen Teilen, wie in der Soteriologie und in der Anthropologie, zugleichzeitig auch Remonstrantismus da ist.

Nachdem das Utrechter Gutachten in extenso bekannt geworden war, konnte man umsomehr eine genauere Kenntnis des Originaltextes der inkriminierten Vorlesungen herbeiwünschen, um möglichst unvoreingenommen die theologische Position von Ens beurteilen zu können. War Ens laut des akademischen Urteilsspruchs nun wirklich ein Sozinianer oder wäre er eher als Unitarier oder Remonstrant zu bezeichnen? Oder wollte man ihn einfach loswerden und wurde er deshalb verketzert?

Im Archiv des Kuratoriums²⁹ der Harderwijker Hochschule werden einige beschriebene Hefte in 4° aufbewahrt, die – numeriert von S. 50 bis 100 – ab S. 52

²⁶ Die Titel der von Faustus Socinus verfassten Schriften: *Institutio religionis christianae, Praelectiones theologicae, Responso ad libellum Jacobi Wuieki, Defensio animadversionum in Assertiones theologicas collegii Posnaniensis de Trino & Uno Deo* (ediert in den *Opera*). Von Johannes Volkelius wird erwähnt seine *De vera religione libri quinque*. Welche Ausgabe des Rakauer Katechismus im Gutachten gemeint ist, ist undeutlich, aber in jedem Fall ist der Text der ersten, kürzeren Version (Polnisch 1605, Deutsch 1608, Lateinisch 1609) gemeint. Die von den Utrechtern gemachte Numerierung der Fragen weicht ab von der jetzt allgemein gültigen Numerierung, die der Oederschen Ausgabe der ersten Version (1739) folgt.

²⁷ Faustus Socinus und seine direkten Schüler leugneten eine natürliche Gotteserkenntnis, s.: O. Fock, *Der Socinianismus*, Kiel, 1847, 307–324. Vergl. über die spätere Entwicklung auch: Z. Ogonowski, *Le rationalisme dans la doctrine des Sociniens*, in *Movimenti ereticali in Italia e in Polonia nei secoli XVI–XVII. Atti del Convegno Italo-Polacco, Firenze 22–24 Settembre 1971*, Firenze, 1974, 152ff.

²⁸ Es werden keine Namen von remonstrantischen Autoren genannt, außer Conradus Vorstius.

²⁹ Archiv des Kuratoriums, "Stukken ter secretarie van curatoren", Nr. 8. Es liegen hier auch die beiden Gutachten aus Leiden und Utrecht. Wie ich feststellen konnte, ist das Leidener Dokument sehr viel kürzer als das Utrechter Gutachten und enthält es keine neue Gesichtspunkte, weshalb ich es hier außer Acht lasse.

laut der Überschrift als Kapitel IV "De cognitione Dei" (in 16 Thesen) handeln, während die Seiten 50 und 51 als Überschrift "De eo, quod Scriptura satis ab hominibus intelligi potesse" haben und noch zum III. Kapitel gehören. Auf S. 100 liest man noch einige Zeilen des V. Kapitels, "De creatione mundi". Aus einem Vergleich mit den Zitaten im oben genannten Text des Utrechter Gutachtens ergibt sich, daß wir hier den Teil der Ens'schen Vorlesungen vor uns haben, den das Harderwijker Kuratorium den Leidener und Utrechter Theologen vorgezeigt hat. Das Manuskript ist gut leserlich, nicht in der Handschrift von Ens, stammt wahrscheinlich von einem Studenten, dessen Name unbekannt ist. Dem Bericht Boumans zufolge hat Ens diesen Text als eine Mitschrift seiner Vorlesungen anerkannt. Wir sind also hinterher noch imstande, die theologische Position von Ens sozusagen aus seinem eigenen Mund kennenzulernen.

Beim ersten Durchblättern dieser Hefte fällt das ungepflegte Latein auf. Wir haben hier nicht einen Text vor uns, der – wie es damals in der Vorlesung üblich war – als Handbuch diktiert worden ist. Ich stelle mir vor, daß Ens in einem Privatkolleg, in einer gewissen Gemütlichkeit vielleicht, an Hand einiger Notizen den Stoff erörtert hat. Der Text ist auf keinen Fall als druckreif anzusehen.

Zweitens ist für diese Vorlesungen kennzeichnend, daß Ens jede These an Hand von Bibeltexten bespricht. Theologische Autoritäten werden nirgends erwähnt. Die Studenten hören Ens' eigene Meinung: "Ego puto", "Dico", immer aber im Zusammenhang mit dem biblischen Wortlaut: "Et hoc ita esse dico, quia puto hoc tam certe et clare ex S. Scriptura colligi posse ut hoc neminem fugere possit", wie es z.B. in einer ausführlichen Besprechung der XV. These über die Einheit Gottes heißt. Es gilt, die "mens Scripturae" nachzuforschen, wie es wiederholt gesagt wird. Bibelstellen sind vom Studenten immer wörtlich ausgeschrieben worden. Das ganze mutet an wie ein Kolleg "Biblische Theologie". Die scholastische Methode der vorigen Jahrhunderte ist ganz und gar verschwunden, ebenso die Polemik, die für die orthodoxe Dogmatik auch im 18. Jahrhundert so kennzeichnend ist.

Drittens spricht hier ein Mensch, der zutiefst davon überzeugt ist, daß unser Wissen Stückwerk ist. Die Gotteserkenntnis soll nach Ens schließlich im Dienst an Gott stehen: "Per cognitionem Dei vulgo intelligit Scriptura cultum sive timorem Dei" (These I). Dieser Gedanke ist der Tenor der ganzen Darlegung dieses locus, die mit der Bemerkung endet, daß, wenn alles nur zur Ehre Gottes sein soll, wir den erhabenen Namen Gottes nicht durch unseren Geschwätz beschmutzen sollten: "Nolite nugis vestris augustum Dei nomen temerare" (100).

In den Kontext der Vorlesungen zurückversetzt, erhalten die inkriminierten Aussagen von Ens ein anderes Licht als im Zusammenhang eines Dokumentes, das einen Ketzerprozeß einleitete, möglich war. Ich möchte das an Hand der Darlegung einiger Eigenschaften Gottes klarmachen.

In These VII heißt es von der Unveränderlichkeit Gottes: "Insuper de Deo credere debemus Deum semper eundem et non mutari ut scriptum est: 'Tu idem es' Ps. 102,28" (58f.). Unveränderlich ist Gott nicht in dem Sinne, daß Er nicht bestimmte Qualitäten annehmen könnte, die Er zuvor nicht besaß, denn es mag deutlich sein, daß Er z.B. vor der Schöpfung nicht Schöpfer oder König

war. Es handelt sich darum, daß die Tugenden oder Eigenschaften Gottes von Ewigkeit her dieselben sind. Er hält sein Versprechen (Maleachi 3, 6). Statt dogmatische Einzelheiten werden Bibelstellen erörtert und zwar nicht, als ob aus der Vielfalt der zitierten Bibelworte schließlich *ein* Terminus hergestellt werden müsste, etwa "immutabilitas", sondern Ens ist darum bemüht, das Verständnis der Schrift zu erhellen. Merkwürdig ist dabei, daß Ens hier und sonst das Substantiv, das die betreffende Eigenschaft Gottes in der traditionellen Gotteslehre umschreibt, "aeternitas", "immutabilitas" u.ä., vermeidet, alsob er sich fürchtet, daß das theologische Reden abstrakt werde und wir nicht mehr den lebendigen, handelnden Gott sehen. Ständig hören wir ihn erklären, welchen Trost und welchen Nutzen ("utilitas") eine Glaubensaussage enthält, wie es z.B. sehr deutlich aus der Erörterung der VI. These ("Insuper de Deo credere debemus Deum aeternum") spricht, die auf die Beteuerung hinausläuft, daß Gott einmal seine Gelöbnisse erfüllen wird, wie lange es uns, die wir von gestern sind und morgen sterben werden, dauern mag (2. Petrus 3,8.9) (57f.).

Wenn man diese einfachen Darlegungen einmal mit der damals üblichen dogmatischen Methode vergleicht, wird es verständlich, daß dieser oder jener Student sich am System von Ens stieß und sich fragte, was denn noch von der traditionellen Lehre übrig bleibe. Wo nötig und möglich haben die reformierten Dogmatiker im allgemeinen rationelle Kategorien und Begriffe benutzt und stützten sie sich auf philosophische Autoritäten. Die Darlegung der Ewigkeit Gottes ermöglichte es z.B. a Marck, ausführlich den Begriff "Zeit" zu erörtern.³⁰ Wenn Van Mastricht die Eigenschaften Gottes bespricht, sieht er sich genötigt, Gottes "Wesen" zur Sprache zu bringen.³¹ Man vergleiche damit die überraschende Aussage von Ens: "Scire Deum esse, est scire verum Deum esse". Wenn man Gott kennen möchte, ist es notwendig zu wissen, wodurch Er Gott ist, und das heißt: daß Er würdig ist von uns geehrt und gedient zu werden. Dazu ist es gar nicht erforderlich, zunächst alle seine Eigenschaften aufzählen zu können. Ens verbreitet sich nicht über die "essentia Dei". Wir haben uns konkret auf seine Eigenschaften zu richten, d.h. die konkreten Taten, wodurch Er sich erkennbar macht: "In istis qualitativibus consistit Divinitas" (54). Es macht sich hier eine Tendenz bemerkbar, die sich schon vorher bei den Sozinianern durchgesetzt hat.³² Nach etwaigen Gottesbeweisen wird – unvorstellbar in einer reformierten Dogmatik – schon gar nicht gefragt.³³

³⁰ Joh. a Marck, *Het merch der christene Got-geleertheit*, 5. Aufl., Rotterdam, 1758, 110. (1. Auflage 1705).

³¹ Van Mastricht, *a. a. O.*, I, 26f.

³² P. Wrzecionko, *Die Sozinianer und der Sozinianismus im Widerstreit der Beurteilungen*, in *Reformation und Frühaufklärung in Polen. Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluß auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert*, hrsg. von P. Wrzecionko, Göttingen, 1977, 263. (*Kirche im Osten, Monographienreihe*, 14), über den Grundgedanken der Gotteslehre im Rakauer Katechismus: "Jede allgemeine Aussage über Gott muß von dessen Wirken ausgehen. Nur an Gottes Wirken können wir ermessen, wer Gott ist (...)".

³³ Auch B. S. Cremer bespricht ausführlich die Gottesbeweise in seinem katechetischen Handbuch, *De schoole der jeugt*, 2. Aufl., Zutphen, 1746.

Von den inkriminierten Stellen aus den Vorlesungen waren die über die Trinitätslehre für die Gutachter am wesentlichsten. Es sind Erläuterungen der XV. These, wozu ich nun gern Ens selber das Wort erteile. "Hoc puto satis esse ad intelligendum nomen Dei unum tamen, et non plures, complecti. Alioquin haud difficile quoque nobis esset ostendere, neminem eorum, qui statuunt hoc nomen plures complecti, opinionem suam ita explicare potuisse, ut possit intelligi. Praecipua quae in S. Scriptura occurrunt, per quae talis opinio nempe nomen Dei plures complecti, imperitiori persuaderi posset, sunt haecce duo sequentes. Primum est, quod paucis Deus quibusdam in locis de se solo loquitur numero plurali, ut Gen. 1,26, Gen. 3,22, Gen. 11,7. Secundum est quod verus Deus saepe de vero Deo, ut de alio videtur loqui, ut Gen. 19,24, Hos. 1,7. Dicebam imperitiori per haec persuaderi posse in uno Deo alium et alium esse. Nam posterius certe magna styli S. Scripturae ignorantia est" (95 f.) Es folgt eine Anzahl von Texten, worin über Gott in der Mehrzahl gesprochen wird, die aber von Ens anders als im traditionellen trinitarischen Sinn ausgelegt werden. Es ist selbstredend, daß da eine gewisse Parallelität mit der sozinianischen Exegese auftritt; Socinus selbst und seine Schüler waren immer eifrig bemüht, ihre Verwerfung der orthodoxen Tradition exegetisch zu untermauern. Daß Ens die orthodoxe Exegese eben auf Grund seiner Erkenntnisse des "stylus Scripturae" ablehnt, zeigt sich wohl hier am deutlichsten, hätte er sonst ja die rationalistische Kritik auf das "in uno Deo alium et alium" nicht unerwähnt gelassen.³⁴

Hier hören wir den Bibelwissenschaftler, der durch seine Hebräischkenntnisse imstande ist, Bibelstellen für Ungelehrte oder weniger Sachkundige zu erklären. Während der Vorwurf der Ignoranz bezüglich der biblischen Sprache nicht weniger als ein Schlag ins Angesicht der orthodoxen Theologen ist, ist zu gleicherzeit eine gewisse Zurückhaltung zu spüren, wenn es gilt, die dogmatischen Begriffe zu definieren. Jedoch treten die Umriss einer unitarischen Position unmißverständlich in Erscheinung.

Wenn wir hören, wie Ens jedesmal nach der "Utilitas" der unterschiedlichen Glaubenssätze fragt, erhalten wir auch ein besseres Verständnis der vorhin schon aus dem Utrechter Gutachten zitierten Stelle über die Grenzen des Christusglaubens. Eben dadurch, daß wir unsere Liebe zu Gott nicht über mehr als eine Person ausbreiten können ohne gegen das Gebot Mose (5. Mose 6,4) zu verstoßen, ist die Rede von der "unitas Dei". "Credere debemus unum esse Deum ut diligere possimus Dominum Deum nostrum cum toto nostro corde, et cum tota nostra anima, et cum omnibus viribus nostris". Diese höchste Liebe zu Gott findet ihr "fundamentum" "in Dei unitate". "Sed hoc a nobis non posset peti si plures essent Dii, quia tunc amorem nostram deberemus inter illos partiri". "Haec est magna illa utilitas quam vera de unitate Dei sententia nobis suppeditat" (97).

Man kann nur sagen, daß in Utrecht und Leiden ein Prokrustesbett aufgestellt worden war. Was in Ens' Vorlesungen nach der Meinung seiner Kollegen nicht systemgemäß war, musste angepaßt oder abgehauen werden. Nach Ens'

³⁴ Vergl. z. B. Fock, a. a. O., 456-477, über die sozinianische Polemik gegen die Trinitätslehre.

Intentionen wurde nicht gefragt, nur diejenigen Stellen in den Vorlesungen, die eine Abweichung vom reformierten Bekenntnis oder einen anderen als den traditionellen Wortlaut darboten, fanden Beachtung, und zwar eine inquisitorische. Eine inhaltliche Reaktion auf die von Ens herbeigebrachten Argumente hätten wir unter diesen Umständen schon gar nicht erwarten können.

Wenn wir uns nun fragen, ob Ens tatsächlich als Sozinianer hätte abgeurteilt werden müssen, sollten wir uns zunächst über den Inhalt dieses Wortes klar sein. Im Utrechter Dokument wird – wie gesagt – zur Bekräftigung der Verurteilung auf Schriften von Socinus und Volkelius und den Rakauer Katechismus verwiesen. Die sind tatsächlich maßgebende Quellen für den Sozinianismus und zwar in seiner ersten Periode, für die Generation von Socinus und von seinen direkten Schülern. Seitdem hat sich aber der Sozinianismus weiterentwickelt.³⁵ Über die Versöhnung wird z.B. in der zweiten Version des Katechismus (publiziert "post annum Domini 1659" und revidiert 1680) anders gelehrt als in der ersten Ausgabe vom J. 1605 (bzw. 1609). Unter Sozinianern namentlich in der Emigration erhielt überdies die Diskussion über die Funktion der ratio in der Theologie beim Fortschreiten des Jahrhunderts einen immer wichtigeren Platz. Die Erscheinung der Schrift *Religio rationalis* von Andreas Wissowatius 1685 war ein Meilenstein in der Geschichte dieser Entwicklung.³⁶ Fast nur zu polemischen Zwecken haben die reformierten Theologen darauf reagiert. Remonstranten zeigten eine größere Offenheit für die sozinianischen Sondermeinungen. In der 1686 erschienenen Dogmatik (5. Aufl. 1735) eines Ph. van Limborch, der am remonstrantischen Seminar in Amsterdam lehrte, ist der rationalistische Akzent auffallend.³⁷ Im 18. Jahrhundert wird es fast unmöglich, noch gesonderte sozinianische Einflüsse nachzuweisen und umgekehrt ist die alte sozinianische Position schon längst verlassen.

Mit durch die sozinianische Kritik am Dogma löste sich nun die Bibelwissenschaft mehr und mehr von den konfessionellen Banden. Es war für die konservativen Theologen natürlich ein leichtes, den kritisch gesinnten Exegeten Sozinianismus vorzuwerfen. Beispiele für die Art und Weise worauf die damalige Polemik geführt wurde, sind die Auseinandersetzungen über die Arbeiten von Clericus oder Wettstein.³⁸ Aber schon in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ist auch unter den Reformierten hier und da ein freier Geist erwacht, wie man aus dem Lebensgang von Hermannus Venema, der in Fra-

³⁵ Kühler, *Socinianisme*, Kap. IV; Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism*, [I:] *Socinianism and its Antecedents*, Boston, 1945, Kap. XLII, XLIII, XLIV.

³⁶ A. Wissowatius, *Religio Rationalis. Editio trilinguis*. In Zusammenarbeit mit J. Domanski, T. Namowicz, H. Vandenbosche und J. Vercruysse herausgeg. von Z. Ogonowski, Wolfenbüttel (1982) (*Wolfenbütteler Forschungen*, 20). Über den „Rationalisierungsprozeß“ bei den Sozinianern: P. Wrzecionko, *Humanismus und Aufklärung im Denken der polnischen Brüder*, in *Kirche im Osten*, IX (1966), 83–100, worin namentlich die Position von A. Wissowaty untersucht wird.

³⁷ Er lehrte z.B. einen Subordinatianismus, s.: P. J. Barnouw, *Philippus van Limborch*, Den Haag, 1963, 54f.

³⁸ Vergl. Kühler, *a. a. O.*, 271–273.

neker bei seinen alt- und neutestamentlichen Studien neue Wege ging, bemerken kann.³⁹

Wenn man diese Entwicklungen im Blickfeld behält, ist es schwer, Ens ohne weiteres als Sozinianer zu verurteilen. Solange wir seine Position aus einer kleinen Anzahl von Kollegheften kennen, die nur einen Teil seiner Dogmatik darstellen, bleibt es fraglich, zu welcher Richtung er sich bekennen möchte. Ens hat sich namentlich bei seiner Besprechung der dem *locus de unitate* gewidmeten These auf das hebräische Idiom berufen. Er zeigt jene Offenheit für die Eigenart der biblischen Botschaft, die im Laufe des 18. Jahrhunderts die Theologie je länger je mehr aus ihren konfessionellen Bindungen lösen wird.⁴⁰ In welchem Umfang er aber neue Einsichten gelehrt hat, läßt sich schwer sagen.

Ens einen Platz innerhalb der sozinianischen Entwicklung zuzuweisen, nur auf Grund seiner schlecht fundierten und voreiligen Verurteilung, ist aus oben vorgebrachten Gründen also abwegig. Es müsste dazu noch einiges hinzukommen. Ich denke, daß es zu einer "Sozinianisierung" der Ens'schen Position nur kommen kann, wenn wir wenigstens über zwei wesentliche Punkte besser belehrt wären, die Christologie und die Rolle der Ratio. Von den aufgehobenen Kollegheften läßt sich Ens' Meinung über diese beiden Themen nicht ablesen. Könnte die Schrift über die "firmitas" der Heiligen Schrift uns vielleicht weiterhelfen, wenn wir uns über das zweite Thema informieren möchten?

Die beiden Bändchen mit dem Titel *De summa Sacrae Scripturae firmitate* zählen zusammen 121 Seiten. Das Buch ist offensichtlich selten geworden.⁴¹ Abgesehen von der Tatsache, daß der Autor in der offiziellen theologischen Welt *persona non grata* war, hat die geringe Bekanntheit des Buches doch auch seinen inhaltlichen Schwächen zu verdanken. Die Struktur ist unklar und der Fortgang der Ausführungen quälend langsam. Wie in Ens' Vorlesungen ist auch hier sein Latein wenig gepflegt. Vielleicht hat Ens für dieses Buch auf den Stoff von Vorlesungen zurückgegriffen und sind wir auch in diesem Fall Zeuge vom Unterricht im Schlafrock. – N. B. Die meisten Errata, die auf S. 121 erwähnt werden, sind typische Fehler, die eher beim Hören als beim Schreiben entstehen können.

Wie der Autor es selbst bemerkt, ist mit der im Titel erwähnten "firmitas Sacrae Scripturae" die "veritas verbi" (30) gemeint. Ens hat sich vorgenommen,

³⁹ J. C. de Bruïne, *Herman Venema, een Nederlandse theoloog in de tijd der verlichting*, Franeker, 1973, erwähnt u.a. Venema's Gutachten bezüglich die Predigten von Stinstra als ein Beispiel der damals aufkommenden Toleranz, 94–96. Vergl. z.B. auch die Auseinandersetzungen über die Theologie von H. A. Röell: Van Sluis, a. a. O.

⁴⁰ K. Scholder, *The Birth of Modern Critical Theology. Origins and Problems of Biblical Criticism in the Seventeenth Century*, London–Philadelphia, 1990, Kap. 3, 26–45.; *The Relationship between Reason, Scripture and Dogma among the Socinians*. Vergl. über die Entwicklung der alttestamentlichen, bzw. neutestamentlichen Bibelwissenschaften im 18. Jahrhundert auch: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgeg. von G. Krause und G. Müller, VI, Berlin–New York, 1980, 348f., 381f. (J.W. Rogerson, Art. Bibelwissenschaft, I/2,4 und O. Merk, id., II/6) (TRE).

⁴¹ Das einzige mir bekannte Exemplar ist in der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek zu Göttingen.

die Zuverlässigkeit der Bibel nachzuweisen. Im ersten Teil kommen die formalen Aspekte zur Sprache, im zweiten Teil die mehr inhaltlichen Aspekte. Ein etwaiger Anlaß zur Veröffentlichung bleibt unerwähnt. Es werden durchgehend falsche Meinungen bestritten, aber polemisch im eigentlichen Sinn ist das Werk kaum zu nennen. Unübersehbar aber rückt Ens in dieser Schrift von der unter den Orthodoxen seiner Zeit noch immer gängigen Verbalinspirationstheorie ab.⁴² Die buchstäbliche Inspiration wird zwar nicht *expressis verbis* geleugnet, aber Ens greift in seinen Erörterungen darauf nicht zurück. Die Zuverlässigkeit des Bibelwortes liegt für ihn in der Tatsache, daß die biblischen Autoren alle Propheten waren. Ein Prophet ist *“os Dei ad homines”* (11), *“nuncius quem Deus mittit”* (39) und in der Weise sind die Bücher des Alten sowie des Neuen Testaments *“per Spiritum prophetiae”* entstanden (9). Einerseits dürfen wir deshalb alles, was in der H. Schrift uns überliefert worden ist, als zuverlässig annehmen, andererseits braucht es uns nicht zu beunruhigen, wenn es zwischen zwei Bibelbüchern Unterschiede gibt. Solche Unterschiede haben ihren Nützen, *“ne nimis haereamus in verbis, sed magis attendamus ad res”* (36). Die Wörter der Schrift stammen von den Autoren selbst. Ohne daß Ens diesen Prozeß beschreiben kann – das *“Wie”* ist für ihn nicht so wichtig –, ist bei der Entstehung des Schriftwortes eine menschliche Aktivität anzunehmen. Als der Geist Gottes den Autoren die *“sententia”* eingab, stellte Er diese ihrem Verstand so deutlich dar, daß es ihnen leicht war, die passenden Worte zu finden. Das hat wichtige Folgen. *“Sapientia Scripturae non est in literis et verbis seorsim acceptis, sed in sententia quam verba junctim efficiunt”* (3). Die Propheten schrieben *“ex cognitione illius qui omnia scit et errare non potest”* (15).

Viele Seiten braucht der Autor für eine Antwort auf die Frage, woher man weiß, daß die biblischen Autoren Propheten waren. Was sind die Unterschiede zwischen den wahren und den falschen Propheten? Wir gehen an dieser Stelle über diese Ausführungen hinweg, sowie auch über Ens' Darlegungen von der Beweiskraft des biblischen Wunders,⁴³ von der Funktion der Salbung und vom Weissagen. Wie im späteren Supranaturalismus erörtert der Autor sehr ausführlich die *“integritas”* der Apostel – sie waren zwar ungebildet, *“sed aliud est illiteratus et indoctus, aliud est simplex esse”* (109) –, die Übereinstimmung der biblischen Berichte mit den außerbiblischen Quellen und den *consensus*, der schon in frühester Zeit bezüglich die neutestamentlichen Erzählungen bestand. Ungemerkt wird trotz dieser Argumente, die alle mehr oder weniger historischer Art sind, jedoch festgestellt, daß die Zuverlässigkeit der Bibel schließlich eine Glaubenssache ist: *“Sed ad hoc credendum minime necesse est ut hoc nobis de omnibus iis constet, sive, quod idem est, ut hoc de omnibus iis intelligamus, et omnes scrupuli qui de his illisve circumstantiis injici possent evellantur”* (114).

⁴² Über die in der reformierten Orthodoxie entwickelten Verbalinspirationstheorie s.: G. Hornig, *Lehre und Bekenntnis im Protestantismus*, in *Handbuch der Theologie- und Dogmengeschichte*, hrsg. von C. Andresen, III, Göttingen, 1988, 92.

⁴³ Hat Ens von der zeitgenössischen Kritik an den biblischen Wunderberichten Kenntnis genommen? Es gibt in seinem Buch gar keinen mit Namen genannten Autor.

Liegt in diesen Worten nicht eine kritische Anspielung auf die massive Exegese von Cremer, der in den kleinsten Besonderheiten noch Stoff zum Allegorisieren fand? Einen Hinweis auf Cremers Bibelarbeiten gibt Ens auch, wenn er das Verhältnis zwischen Altem und Neuem Testament und die Kraft der alttestamentlichen Prophezeiungen erörtert. Nur hinterher kann man s.E. im Alten Testament die neutestamentliche Geschichte bestätigt finden. Aber die vorhergesagten Einzelheiten der Geburt Jesu z.B. hätten theoretisch auch auf eine andere Person bezogen werden können: "Omnia illa potuissent in aliquem cadere, aut potuissent ea sibi sumere, ita ut propterea tamen non esset christus" (87).

Am meisten muß man sich bei diesen einigermaßen unorthodoxen Darlegungen wundern über das Fehlen einer Besprechung der Funktion der ratio. Die Fragen, die in diesem Büchlein verhandelt werden, haben seit Jahrhunderten die Bibelwissenschaftler und die Dogmatiker beschäftigt und Ens' Bemerkungen sind meistens auch schon von anderen gemacht worden. Aber gerade zu Ens' Lebzeiten rückt die Frage nach dem Verhältnis von Vernunft und Offenbarung ins Zentrum der wissenschaftlichen Diskussion, auch unter den Reformierten, die dazu durch die Arbeiten der sozinianischen oder sozinianisch beeinflussten Theologen herausgefordert wurden.⁴⁴ Man kann nur sagen, daß wenn Ens auch nur einigermaßen mit dem Sozinianismus sympathisiert hätte, er die Probleme der Zuverlässigkeit der Bibel ganz anders erörtert hätte.

Die letzte Arbeit, die wir von Ens haben, enthält bei aller Problemgerichtigkeit hier und da Anspielungen auf die Situation, in der sich der Autor seit kurzem befand. Wenn ich recht sehe, ergibt er sich hier einer gewissen Resignation.⁴⁵ Im Anschluß an den soeben zitierten passus über Gottes außergewöhnlichen Beistand bei der Suche nach der biblischen "firmitas" gibt Ens sich Rechenschaft über die unverkennbare Tatsache, daß Menschen nun einmal nicht alle dieselbe Überzeugung haben: "Neque etiam video quid in eo esset absurdi si statueremus illos de eo aliis credere posse, de quorum fide et peritia ipsis persuasum est. Et forte nemo est qui id ex parte non facit" (121). Mit dieser nüchternen Feststellung endet das Buch.

„Fides et peritia“: Wenn der Glaube und die Lebenserfahrung Menschen auf getrennte Wege bringen, brauchen wir uns darüber nicht zu wundern. Trotzdem ist es nicht zu entschuldigen, wenn Menschen der Botschaft eines Propheten keinen Gehorsam leisten in dem Fall, wenn er Unangenehmes bekundet: "Ad quod (nl. die Widerwilligkeit) multum iuvat si errores isti defenduntur ab iis quos putant in talibus non facile errore posse, et quos sequi speciem et colorem utilis et honesti habet. Ut magistratus et doctores" (93). Hierzu wird Je-

⁴⁴ Über den fortschreitenden Rationalismus im Bereich der Orthodoxie: Hornig, *a. a. O.*, 94–96, 126–131.

⁴⁵ Bezeichnend in dieser Hinsicht ist die von Ypey überlieferte Anekdote, daß Ens, als ihm seitens des Kuratoriums mitgeteilt wurde, er habe seinen Posten "verwerkt" [= verwirkt, im Sinne von: verloren], geantwortet haben soll: "Besser 'verwerkt' [=verwirkt, im Sinne von: verarbeitet, A. de G.] als verfaulenz", A. Ypeij, *Geschiedenis van de kristlijke kerk in de achttiende eeuw*, VII, Utrecht, 1806, 289f.

remia 18,18 angeführt. Der "sacerdos" in diesem Vers sind laut Ens' Erklärung die "doctores", die "sapientes" sind die "magistratus" und der "propheta" sind die "falsi prophetae qui se accomodant ad tempus, et loquuntur ut homines cupiunt" (93 f.). In meiner Sicht sind diese Bemerkungen Ens aus der Feder geflossen, als ihm der bürgerliche und zugleich auch der akademische Magistrat mit Entlassung drohten, oder ihn schon entlassen hatten. Ein bissiges Wort gegen die "ordinarii doctores" konnte er schließlich nicht innehalten: "Ipsi voluissent illi prophetae esse" (94).

Hat Ens sich vielleicht selber für einen wahren Propheten gehalten? Laut der von Bouman benutzten Dokumente hat er einmal den Kuratoren die Versicherung gegeben, daß er die ihm angelasteten Aussagen in seinen Vorlesungen nicht zurücknehmen konnte, weil sie in Übereinstimmung mit der Heiligen Schrift waren und der Heilige Geist sie ihm eingegeben hatte. Der Glaube sei ja eine Gabe Gottes.⁴⁶ Aus seiner Schrift *De summa Sacrae Scripturae firmitate* läßt sich Ähnliches hören: das prophetische Wort fordert letztendlich zum Glauben auf. Mit einer gewissen Gelassenheit bemerkt Ens im Schlußkapitel, daß es wohl immer Menschen geben wird, denen die "firmitas Sacrae Scripturae" nicht bewiesen werden kann. Gott sollte sie denn "extraordinario modo docere". Er ist ja imstande, ihnen "sine istis rationibus" die gewünschte "persuasio" ins Herz zugeben (121). Hier spricht nun nicht gerade ein Wissenschaftler aus dem Zeitalter der Aufklärung!⁴⁷

Gerade indem wir diesen nicht-rationalistischen Zug in der Theologie von Ens kennengelernt haben, sollten wir uns hüten, ihn als einen Sozinianer im wirklichen Sinne zu etikettieren. Wir werden die unitarisch gefärbten Aussagen in seiner theologischen Vorlesungen als eine Frucht seiner exegetischen Forschungen zu betrachten haben. Daß die Vorlesungen an bestimmten Stellen eine Übereinstimmung mit sozinianischen Schriften aufweisen, hat Ens m. E. sehr gut im voraus wissen können, jedoch hat er vor seinen Studenten die Ergebnisse seiner Studien nicht verbergen wollen, auf die Gefahr hin, von orthodoxen Reformierten mißverstanden oder sogar angeklagt zu werden. Oder hat Ens geglaubt, daß er eventuelle Beschwerden nicht ernstzunehmen hätte, obwohl er aus dem Fall Stinstra hätte lernen können, daß das sozinianische Gespenst noch immer umherirrte? Sooft wurden ja in der damaligen Polemik Verleumdungen laut, die schließlich doch ohne Folgen blieben. Waren Venema und Röell nicht auch häretische Meinungen vorgeworfen worden, während sie nur lehrten, was sie wissenschaftlich verantworten konnten? Und sie haben sich handhaben können. Sogar Cremer hat sich einmal gegen die Verdächtigung wehren müssen, er lehre sozinianische Meinungen. Jetzt waren in Harderwijk jedoch die Verhältnisse offenbar anders. Ens musste gehen.

Wenn nun hinterher der gebrandmarkte Theologe eine Schrift über die Zuverlässigkeit der Bibel veröffentlicht, darf man das m.E. als einen Versuch zur

⁴⁶ Bouman, a. a. O., II, 121.

⁴⁷ "Die Kritik an der kirchlichen Lehrüberlieferung konnte sogar die Autorität der Bibel steigern und eine Art historischen Biblizismus hervorbringen", TRE, VI, 81 (H. Karpp, Art. Bibel, IV, 4.2.1)

Selbstrechtfertigung betrachten. Nicht seine Ansichten über die Gotteslehre, die ihm zum Verhängnis geworden waren, sondern seine bibelwissenschaftliche Ausgangsposition wollte er erhellen. Die Wirkung, die sich Ens davon erhofft hat, ist jedoch ausgeblieben.

In der Geschichte der Reformierten Kirche der Niederlande verdient Petrus Ens einen, wenn auch bescheidenen, Platz unter den Theologen, die sich – auf der Suche nach einer schriftgemäßen Glaubenslehre – vor einem Bruch mit der kirchlichen Konfession nicht gescheut haben. Er lebte noch lang genug um feststellen zu dürfen, daß sich die Bibelwissenschaft im Laufe des Jahrhunderts innerhalb der Theologie einen immer größeren Raum sichern konnte und daß also sein leise ausgetragenes Zeugnis nicht umsonst gewesen war.

II. RÁKÓCZI FERENC ELITKÉPZŐ NEMESI TÁRSASÁGA

Rákóczi 1703 július végén, hat héttel bejövetele után, Debrecen mellett a sámsóni táborban kezdte megszervezni fejedelmi udvarát, s fokozatosan építette ki, ahogy a körülmények engedték. Nemesi testőrsége megszervezéséhez 1706 májusában kezdett hozzá. A testőrszázad, a *Nemesi Társaság* vagy *Nemes Compania* ünnepélyes megalakítására 1707. április 26-án Kolozsváron került sor, útban Marosvásárhelyről Ónodra, az erdélyi fejedelmi beiktatásról a magyarországi trónfosztó országgyűlésre. Magáról az aktusról és távolabbi elképzeléseiről így ír a fejedelem Emlékirataiban: „... száz nemesből álló századot avattam föl *Nemesek Társasága* néven, és én lettem az ezredesük. Akik ebbe beléptek, azoknak a vármegyéjüktől hiteles bizonyítványokat kellett hozniok, hogy régi nemesi családból származnak. Karabéllyal, karddal és pisztollyal voltak fölfegyverezve, s ketten közülük mindig szobám ajtaja előtt álltak őrt. Gyalog és lovon is gyakoroltattam őket. Az volt a tervem, hogy idővel katonai rendet alapítok *Isteni Gondviselés* elnevezéssel, és e századnak kellett volna a rend alapjául szolgálnia. Al-ezredesük, Kemény Simon, a hasonló nevű fejedelem unokája, e század élén lakásom elé lovagolt, és miután az egész század leszállt a lóról, a kihallgatási terembe vezette őket. Ott felolvasta alapszabályaikat, és megesküdték, hogy háborúban soha nem hagyják el egymást, és hogy nem követnek el semmilyen, nemességükhöz méltatlan cselekedetet. Ezek után a társulás jeléül valamennyiüket megöleltem. Ez az intézmény nemes versengést támasztott Magyarországon és Erdély egész nemességében, és egy napon beváltotta volna várakozásomat, ha Isten, akit dicséret illet meg mindenért, amit tesz, nem rendelkezett volna másképpen.”¹

A Nemesi Társaság nem ismeretlen történetírásunkban. A Rákóczi-Aspremont levéltárban fennmaradt iratai alapján írt róla Thaly Kálmán,² szinte minden jelentős iratot, névsorokat is kiadott Ajtay Endre,³ s ezek nagy része megjelent Ráday Pál iratainak II. kötetében is.⁴ Nem foglalkozott történetírásunk

¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig, fordította Vas István, Bp., 1978, 391–392. (*Archivum Rákócziánium. III. osztály. I. kötet*)

² Thaly Kálmán, *Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból*, Bp., 1885, 327–345.

³ Ajtay Endre, *Adatok II. Rákóczi Ferenc nemestestőrségének történetéhez*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, 39 (1938), 229–262.

⁴ *Ráday Pál iratai 1707–1708*, sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc, Bp., 1961, 160–191.

eddig az attestatiókkal, azokkal a „hiteles bizonyítványokkal“, amelyek a Társaság tagjainak „igaz őss 's örökös nemesi ágybul való születését“ tanúsították.⁵ Dolgozatomban – elsősorban az attestatiók alapján – azt kívánom megvizsgálni, hogy akik felvételt nyertek a *Nemesi Társaságba*, a nemesség mely rétegeiből és az ország (helyesebben: a két ország) mely területeiről valók voltak. Pregnánsan megfogalmazva: mi volt a társadalmi hátterük azoknak, akik közül Rákóczi független államának (államainak) vezetőit válogatta volna, „ha Isten... nem rendelkezett volna másképpen“.

Az első feladat a *Nemesi Társaság* hiteles *névsorának* megállapítása, mert a fennmaradt névsorok nyilvánvalóan diktálásra íródtak, s az írnokok nem ismerték a szóban forgó személyeket, tehát elég sok a torzult névalak, de ezek az attestatiókból általában korrigálhatók. Következzék a névsor – zárójelben az elírt névalakok –, akiknél megvan, ajánlóinak neve, s mindenkinél a felderíthető életrajzi adatok.⁶

1. *Angyalosi Ferenc*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Valószínűleg a székely medgyesfalvi Angyalosi családból.
2. *Baán János (Bán)*. 1708. május 27-től közvitézlő társ. A Liptó vármegyei nádasdi Baán családból, feltehetően Baán Tamás alispán⁷ fia. Ajánlói evangélikus urak: báró Petrőczy István, Jánoky Zsigmond, Gerhard György szenátorok, Radvánszky János, a Gazdasági Tanács alelnöke, Zmeskál Jób, volt Árva vármegyei alispán és Okolicsányi Mihály jogügyigazgató.
3. *veszprémi Badicz Imre (Badics, Radics)*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1709 júliusában kilépett és hadnagy lett gróf Esterházy Antal mellett.⁸ A család Veszprém vármegye vezetői közé tartozott, Badicz Péter írta alá megyéje képviselőtében a szécsényi szövetséglevelet, s 1708-ban két Badicz is viselt szolgabíró-ságot.⁹ Ajánlói: gróf Esterházy Dániel altábornagy, telekesi Török István szenátorok, Kisfaludy György brigadéros, Ráttky Dániel, Luka Benedek és pápai Sándor László ezredesek.
4. *Bagossy István*. 1706 októberétől testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1709. december 18-án hadnagy lett unokabátyja, Bagossy László gyalogezredében. Ajánlói Szatmár vármegyei urak: báró Sennyey István, báró Károlyi Sándor sze-

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), G. 15. Caps. D. Fasc. 76.

⁶ Külön nem hivatkozom a 3. és 4. jegyzetben idézett forráskiadásokból vett adatokra, csak a kiegészítő adatoknál adok forrásmegjelölést. A családok azonosításában Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I–XII, és *Pótlék*, Pest, 1857–1868.; és Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*, I–XI, Bp., 1911–1932. c. munkáira támaszkodtam; mint-hogy ezek abc-rendben közlik a családokat s így könnyen visszakereshetők, a továbbiakban rájuk általában nem hivatkozom.

⁷ Borovszky Samu, *II. Rákóczi Ferenc vezérlőfejedelem és a szövetszertett rendek 1705. szeptember 20-án a szécsényi gyűlésen kiállított szövetséglevele*, hasonló kiadás, Bp., 1911.

⁸ MOL G. 19. II. 3.h. Protocollum Rákócziánium. I. 1709. július 1.

⁹ Borovszky (7. jegyzet), i. m., – *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709*. Függelék: *Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve*, 1708, közli Thaly Kálmán, Bp., 1901, 219, 674, 709, 926.

nátor tábornokok, Klobusiczky György, Kende Zsigmond alispánok, Kölcsey Imre és Mikolay György szolgabírák.

5. *Bagotai István*. 1706 júniusától testőr, 1707. április 26-tól köztisztviselő társ, 1709. december 18-tól tizedes, 1710. február 7-én belehalt a romhányi csatában kapott sebeibe.¹⁰ Valószínűleg a székely mikesfalvi Bagotai családból, mert ajánlói erdélyi urak: gróf Mikes Mihály, gróf Petki Dávid, Henter Benedek, Bálintith György, Turi László és Nikodin György.
6. *Baló József (Balló)*. 1709. április 7-től köztisztviselő társ. Aranyosszéki székely családból. Ajánlói: báró Kemény László, Barcsay Mihály erdélyi tanácsurak, Daniel István és József, Kónya Miklós aranyosszéki vicekirálybíró és Szalontay János hites assessor.
7. *Balogh János*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól köztisztviselő társ. Az Ugo-csa vármegyei Balogh családból. Ajánlói: báró Károlyi Sándor, báró Perényi Imre és László, Gyulai Ferenc, fancsikai Lázár Tamás és Domahidy István.
8. *Barabás Péter*. 1709. január 6-tól köztisztviselő társ. Mindenképpen erdélyi, valószínűleg háromszéki székely családból, mert ajánlói: Thoroczkay István, Barcsay Ábrahám tanácsurak, Henter Mihály főhadbíró, Tompa Miklós háromszéki vicekapitány, id. Thoroczkay Péter és Lugasi István.
9. *Barcsay György*. 1706 júliusától testőr, 1707. április 26-tól köztisztviselő társ, 1709-től tizedes. A nagybarcsai Barcsay családból. Két ajánlása volt, egy keltezetlen Hunyad vármegyétől, Barcsay Ábrahám és Zsigmond, Kun Gáspár, Olasz Mihály és váradi Gergocs Mihály aláírásával, és egy 1707. március 5-ről, ennek aláírói gróf Teleki Mihály, Barcsay Ábrahám és Mihály tanácsurak, Kendeffy Gáspár és Rhédey Pál.
10. *Barcsay József*. 1706 márciusában Hunyad megye követe volt a huszti országgyűlésen,¹¹ 1706 júliusától testőr, 1707. április 26-tól köztisztviselő társ, 1709 januárjában kilépett. Két ajánlása volt, ugyanúgy mint Barcsay Györgynek, az aláírók is ugyanazok.
11. *Batizy Mihály*. 1706 júliusától testőr, 1707. április 26-tól köztisztviselő társ, 1709 februárjában Máramarosban belefulladt a Tiszába. Származási helyére nincs adat.
12. *Bégányi Ferenc (Bégányi)*. 1709. január 6-tól köztisztviselő társ. „Bereg megyei törzsökös család”-ból,¹² ajánlói: Orosz Pál generális, Galambos Ferenc szenátor vicegenerális, Kazinczy András, Berthóti Gábor zempléni szolgabíró, Szirmay Ferenc és Wass Sándor egri főkapitány.
13. *Béldi Pál*. 1711. január 1-jétől köztisztviselő társ. Az erdélyi Béldi családból.
14. *Gróf Bercsényi László (egy névsorban Miklós!)*. Bercsényi Miklós főgenerális, fejedelmi helytartó fia. 19 évesen 1708. július 25-től köztisztviselő társ, 1708 szeptemberétől tizedes, 1709. január 6-tól strázsamester, 1709. december 18-tól zászló-tartó. Írott ajánlása nem maradt fenn, nyilván nem is volt. (További életútja közismert, Franciaország marsalljaként halt meg.)

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt), Fol. Hung. 1389. Fasc. 15. fol. 358.

¹¹ MOL G. 16. I. 2. f. No. 132.

¹² Nagy Iván (6. jegyzet), i. m., I. 271.

15. *Bernáth Gábor (Bernád)*. 1707. április 26-tól közsivitelő társ, 1709. június 17-én Sárospatakon „inhoneste dimissus”. Ajánlói: báró Klobusiczky Ferenc, a Gazdasági Tanács elnöke, Bagossy Pál brigadéros, Klobusiczky György Szatmár vármegyei alispán, Verebélyi Péter ezredes és Félegyházi K. Pál lovas főstrázsa-mester.
16. *Bernát István (Bernád)*. 1707. április 26-tól közsivitelő társ, 1710-ben kilépett, de úgy látszik meggondolta, mert 1711. január 1-jei névsorban újra szerepel. Ajánlói: ifj. gróf Barkóczy Ferenc ezredes, Zemplén vármegyei főispán, báró Klobusiczky Ferenc, sóvári Soós István szenátor, Szentiványi Mihály Zemplén, Kazinczy András Ung vármegyei alispán és Tussai Márton bártfai harmincados. Ajánlása épp úgy az ónodi országgyűlésen készült, mint Bernáth Gáboré; minthogy egyetlen közös ajánlójuk van csak, talán nem ugyanaz a család.
17. *Berzeviczy Lajos (Berzoviczy)*. Berzeviczy Miklós fia, 1707 februártól testőr, 1707. április 26-tól közsivitelő társ. 1709. június 16-án büntetésből a frontra küldték voluntírnak, augusztus 12-én megsebesült.¹³ A közismert Sáros vármegyei családból való. Ajánlói: Roth Mihály alispán, Keczer Sándor és János, id. Berzeviczy János, Péchy Gáspár és Kubinyi György.
18. *Berzeviczy Mihály (Berzoviczy, Breviczky)*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közsivitelő társ, 1709-ben kilépett. Ajánlói: Berthóti Ferenc szenátor vicegenerális, Máriássy Miklós és Ádám, Keczer Sándor, Berzeviczy Ádám és Szirmay Péter Abaúj vármegyei alispán. Ez utóbbi kivételével valamennyi ajánló Sáros-megyei.
19. *Berzeviczy Zsigmond (Berzoviczy)*. 1707 január óta testőr, 1707. április 26-tól közsivitelő társ, 1709 júliustól tizedes; 1710 szeptembertől kapitány a karabélyos ezredben. Ajánlói: Berthóti Ferenc, sóvári Soós István, Radvánszky János, Keczer Sándor, Ottlyk György főudvarmester és Máriássy Ádám. Ez a Berzeviczy is Sáros-megyei.
20. *gróf Bethlen Elek*. 1705. október 6-án 17 évesen szökött ki a 20 éves Haller Gáborral Szebenből és csatlakozott Rákóczihoz, akinek udvarában bejáró lett.¹⁴ 1711. január 1-jétől közsivitelő társ.
21. *Boér Zsigmond*. 1708. április 10-től közsivitelő társ. Valamelyik erdélyi Boér családból (legalább húsz volt). Ajánlói: Barcsay Ábrahám, Mihály és Zsigmond, Horthi István fejedelmi titkár, Lugasi István és Tordai Ferenc táborig postames-ter.
22. *Bogádi Gáspár*. 1707. november 13-tól közsivitelő társ. Ajánlói az 1707. augusztus 22-i Trencsén vármegyei közgyűlésből Labsánszky János szenátor, horóczy Madocsányi Miklós alispán, Raimannus Ádám, Szunyogh Miklós és Moszticzky György.
23. *Bossányi Elek*. 1709. április 7-től közsivitelő társ. Minden valószínűség szerint a Nyitra vármegyei nagybossányi Bossányi családból. Ajánlói: Jánoky Zsigmond, Gyürky Pál, Labsánszky János, Beniczky László szenátorok és Akay György árva-vári commendáns.

¹³ Archivum Rákócianum. I. osztály: Had- és belügy (a továbbiakban: AR I. o.), II. 485. XII. 470.

¹⁴ Wesselényi István, *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*, I–II, Bukarest, 1983–1985, I. 557.; MOL G. 19. II. 3. b. s.d.

24. *Both István (Bath)*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közsítézlő társ, 1709. december 18-án kilépett. Sáros vármegyéből való, mert ajánló: Berthóti Ferenc vicegenerális, sóvári Soós István szenátorok, Keczer Sándor districtualis commissarius, Roth Mihály alispán, Sztankay László, Bornemisza István és Berzeviczy Ezékiel is mind oda való.
25. *Büüdöskúti Lajos*. 1707. április 26-tól közsítézlő társ, 1710. július 8-án hadnagy lett a palotás ezredben. Sáros vármegyei, mert ajánló: Roth Mihály és János, Palocsay Mihály, Péchy Gáspár, Dessőffi Ferenc és Szinyei Kristóf.
26. *Csongrádi Farkas*. 1711. január 1-jétől közsítézlő társ. Erdélyi családból.
27. *Csulai Pál*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közsítézlő társ, 1709. december 18-tól tizedes. Kettős ajánlást hozott, Hunyad vármegyéét Barcsay Ábrahám és Zsigmond, Kendeffy Mihály, Nalácz János, Földvári György és Olasz Mihály írta alá, későbbi (országos) ajánlását pedig Barcsay Mihály és Ábrahám, Kendeffy Gáspár és Rhédey Pál.
28. *Czerjék Pál (Czirjék)*. 1709. január 6-tól közsítézlő társ. A háromszéki sepsizoltáni Czerjék családból. Ajánló ugyanazok, akik Barabás Pétert (8. sz.) is ajánlották.
29. *Daniel Lőrinc*. 1706 júniustól testőr, 1707. április 26-tól közsítézlő társ. Az udvarhelyszéki vargyasi Daniel családból. Ajánló: gróf Mikes Mihály, gróf Teleki Mihály, báró Kemény László, báró Jósika István, Barcsay Ábrahám és Henter Benedek. (A szabadságharc végén előléptetését tervezhették, mert neve mellett az 1711. január 1-jei listában „NB. ez az előttis candidalva volt” megjegyzés áll; a szatmári békekötéskor itthon maradt és 1711. augusztus 3-án feleségül vette gróf Teleki Borbálát.)¹⁵
30. *Dessewffy Zsigmond (Derzöffi, Dezöfi)*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közsítézlő társ. Sáros vármegyei család Szatmárba szakadt sarja lehetett, ezért ajánlja báró Sennyey István kancellár mellett báró Károlyi Sándor fő-, Klobusiczky György és Kende Zsigmond alispán, Kölcsey Imre szolgabíró, továbbá Monkovicz Mihály szabolcsi jegyző.
31. *benedekfalussi Detrich Boldizsár*. 1707. április 26-tól közsítézlő társ. Ősi Liptó vármegyei családból. Ajánló: Lehoczky Imre alispán, Okolicsányi Gáspár és László, Szentiványi Farkas, Szmrecsányi István és Mattyasovszky György. (Ez a Boldizsár nem szerepel a családfán; 1762-ben hunyt el Rodostóban, Thaly feltevése szerint ő volt az ottani emigránsok utolsó basbugja.)¹⁶
32. *Ecsedi János*. 1711. január 1-jétől közsítézlő társ. Származásáról nincs adatom.
33. *Erdőhegyi Miklós*. 1708. április 10-től közsítézlő társ. Egyetlen ajánlója báró Károlyi Sándor.
34. *Fajgel János*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közsítézlő társ. Ősi szepeesi, thökölyánus hagyományú családból. Ajánló: Berthóti Ferenc, Görgey Boldizsár és Lőrinc, id. Szentiványi Ádám, Grodkovszky János, Budaházy András, Vitalis János és Máriássy Miklós.
35. *Feja István (Feje)*. 1708. július 25-től közsítézlő társ, 1709. augusztus 9-én betegen Gyöngyösre távozott és ott meghalt. A család Nógrád vármegyei.

¹⁵ *Ijább Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főújszijeének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból)*, Bp., 1960, 101.

¹⁶ Thaly Kálmán, *Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen*, Bp., 1889, 73, 94–95.

36. *fricsi Fekete István*. 1708. április 10-től közvitézlő társ, 1710. július 8-án kilépett. Előkelő erdélyi családból, amelynek társadalmi helyét mutatja, hogy egy fricsi Fekete lány volt Pekry Lőrinc édes-, és Bethlen Miklós mostohaanyja. Ajánlói: gróf Bethlen János, báró Jósika István, báró Kemény László, Daniel Ferenc, Botos Imre és Tisza György.
37. *fricsi Fekete Mihály*. Az előbbi testvére, társasági adataik azonosak, ajánlólevelük is közös.
38. *Ficsor Péter*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ. Ajánlói erdélyi urak: gróf Teleki Mihály, Barcsay Ábrahám, Rhédey Ádám, Veér János, Inczédi Péter és Fekete Péter.
39. *Fráter Pál*. 1708. július 25-től közvitézlő társ, 1709. december 18-án kilépett. Erdélyi vagy partiumi családból.
40. *Gálfalvi János*. Talán azonos Somorjai Péter erdélyi ítélmester deájkával.¹⁷ 1708. április 10-től közvitézlő társ. Ajánlói: gróf Bethlen János, Pongrácz György, Barcsay Ábrahám és Zsigmond, Daniel Péter, Toldalaghi Mihály és Gálfi Mihály.
41. *assakürthi Ghiczy László (Géczi)*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ. A család Nyitra vármegyei. Ajánlói: Visa János „nesterfeivári püspök, Beniczky László és Labásnszky János szenátorok, Prileszky Pál gazdasági tanácsos, báró Szunyogh Gáspár, Gosztonyi Miklós és Sibrik Miklós vicehopmester. (1720-ban tért haza az emigrációból és egy Prileszky lányt vett feleségül.)¹⁸
42. *Ghillányi Péter (Gilányi)*. 1708. július 25-től közvitézlő társ, 1710-ben kilépett. A család Pozsony vármegyei.
43. *Gombos István*. Néhai Gombos István fia. 1706 decembertől testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1708. október 6-tól tizedes; 1709. december 20-án companiás kapitány lett Ordódy György testőrző karabélyos ezredében.¹⁹ Sáros vármegyei családból. Ajánlói: Berthóti Ferenc és László, Keczer Sándor, Olasz Ferenc gazdasági tanácsos, Péchy Miklós és Károlyi Sándor (volt királyi táblai jegyző).
44. *Gosztonyi Ádám*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ. Nyitra vármegyei családból. Ajánlói: Hellenbach György András, Nedeczky Sándor moszkvai követ, Beniczky Gáspár fejedelmi titkár és Huszár Imre generáladjutáns.
45. *Görgey László*. 1708. április 10-től kövitézlő társ. A szepességi Görgey családból. Ajánlói: Berthóti Ferenc, Görgey Ferenc és Boldizsár, Budaházy András, Máriássy Miklós és Vitalis János.
46. *kövesdi Gyulai Mihály*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Az erdélyi Fejér vármegyéből. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Teleki Mihály, Vass Dániel, Pongrácz György, Orbán Elek, Gálffi Pál és Viski Pál. (Neve mellett az 1711. január 1-jei listán: „NB. ezt is merem felségednek alázatossan recommendálni“).
47. *Hadadi Ferenc*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Valószínűleg erdélyi vagy partiumi családból.
48. *Hadbárvny András (egyszer: István)*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, meghalt epilepsziában 1709. december 18-án. Szepes vármegyei

¹⁷ MOL G. 19. II. 2. e./A. 1708. május 12.

¹⁸ Nagy Iván (6. jegyzet), i. m., IV. 390, 401.

¹⁹ AR I. o. II. 597.

- családból. Ajánlói: Máriássy Miklós, Budaházy András, Görgey Boldizsár, Lőrinc és Benedek, Vitalis János és id. Szentiványi Ádám.
49. *Halászi Ádám*. 1707. november 13-tól közvitézlő társ. Származására nincs adatom.
  50. *báró Haller Gábor*. Hallerkői báró Haller István erdélyi guberniumi tanácsos († 1710) fia, 1705. október 6-án húsz évesen kiszökött Szebenből és csatlakozott Rákóczihoz.²⁰ 1707. április 26-tól zászlótartó, 1709. december 18-tól főstrázsamester.²¹ 1711. április 29-én Szatmáron felesküdt a császárra és még ugyanebben az évben feleségül vette báró Károlyi Sándor Klára lányát.
  51. *Henter Ádám*. Henter Ferenc erdélyi ítélőmester fia. 1707. november 13-tól közvitézlő társ, 1709. december 18-án kilépett.
  52. *Henter László*. Henter Mihály háromszéki vicekapitány, majd erdélyi főhadbíró fia. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Mikes Mihály, Rhédey Pál és Ádám, Barcsay Ábrahám, Orbán Elek.
  53. *Hlatki Jakab*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1710. július 8-án kilépett. Nyitra vármegyei nemes. Ajánlói: Ocskay László, Lászlóffy Pál, Benyovszky György, Szomolány György, Keörmendi János, kiskörmendi Körmendi Péter, báró Récssey(?) Gáspár és Sándor Albert alispán. Ez úgy látszik nem volt elég, mert az ajánlást utólag még Pyber László püspök, báró Károlyi Sándor és Telekesy István egri püspök (szenátorok) is aláírták.
  54. *Horváth Ferenc*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Más adatom nincs róla.
  55. *Horváth Pál*. 1707. november 13-tól közvitézlő társ. Nógrád vármegyei nemesnek látszik, mert ajánlói Gyürky István és Ferenc, Darvas Ferenc, Koromzay János megyei tisztviselők, Pelargus György, Kopcsani István, Sréter János és Bossányi Ferenc, az ajánlás is Losoncon kelt.
  56. *szentábrámi Jakabházy Pál*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Udvarhelyszéki családból. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Mikes Mihály, Barcsay Ábrahám, Orbán Elek, Gálffy Pál és Siményi Gergely.
  57. *Kardos Pál*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ (hét hónappal az ajánlás kelte után). Ajánlói: gróf Bercsényi László, Pálóczi Horváth György országos főpénztárnok, Szentiványi János ezredes, Máriássy Ádám generáladjutáns, Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos és Csicseri András. Az ajánlók személyéből következtetve valahonnan Felső-Magyarországról való volt.
  58. *farnasi Keczei Ferenc*. 1707. november 13-tól közvitézlő társ. Kolozs vármegyei családból. Ajánlói: gróf Csáky László kolozsvári főkapitány, gróf Teleki Mihály, Rhédey Pál és Ádám, Palotkai István és szentkatolnai Polos János.
  59. *báró Kemény Simon*. Frissen kinevezett fejedelmi táblai assessor és Torda vármegyei főispán, amikor 1707. április 26-án a Nemesi Társaság alezredese lesz. Követi Rákóczit Lengyelországba, de már 1711 októberében hazatér.²²
  60. *Kéri Mihály*. 1707. november 13-tól közvitézlő társ, 1710-ben kilépett. Nyitra vármegyeinek gondolom, mert ajánlói Ocskay László, Mednyánszky Imre és Miklós, Orbán Ferenc (Ocskay deákja), Sánta Dániel és Vranovicz György.
  61. *benedekfalusi Kiszely Sándor* (Kiszél). 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1710 márciusban hadnagy lesz Máriássy Ádám ezredében. Ősi Lip-

²⁰ Ld. 14. jegyzet.

²¹ *Rákóczi Tár*, I–II, szerkeszti Thaly Kálmán, Pest, 1866–1868, I, 225.

²² AR I. o. VII. 42.

- tó vármegyei családból. Ajánló: báró Petrőczy István, Gerhard György, Radvánszky János, Okolicsányi Mihály, Reviczky Sándor és Monaky István.
62. *Komjáti Pál*. 1706 augusztustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1710. október 9-én kilépett, de úgy látszik meggondolta, mert 1711. január 1-én tizedes, neve mellett azonban itt „substitutus tizedes, Komjáti nem arra való” megjegyzés olvasható. Tiszántúlinak gondolom, mert ajánló báró Károlyi Sándor, báró Perényi Miklós, Domahidy László, Csongrádi Pál és László, Comáromi Csipkés] György.
  63. *Koncz Gábor*. 1706-ban Rákóczi bejárója,²³ 1707. április 26-tól tizedes, 1709. december 18-tól strázsamester. Származásáról nincs adatom.
  64. *Korda Gábor*. 1706 júliustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1709. december 18-án kilépett. Származására nincs adatom, korai testőr szolgálata erdélyinek sejteti.
  65. *Kovács János*. 1707 januártól testőr, azután nyomavész.
  66. *torjai Könczey Zsigmond*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Az erdélyi Fejérmegyéből. Ajánló ugyanazok, mint Jakabházy Páléi (56. sz.), az ajánlás kelte is egyezik.
  67. *Kubinyi Imre*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ, az 1711. január 1-jei listán neve mellett „NB. ezt is merem recomendálni Felsőgednek”. A kishonti Kubinyiak közül való. Ajánló: Szentiványi Rafael Hont vármegyei, Sipos János kishonti alispán, Jánoky Zsigmond, Kajali Pál, Kubinyi György és Mihály.
  68. *Kubinyi Márton*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Ugyancsak a kishonti Kubinyiak közül. Ajánló: Sipos János, Szentiványi Rafael, Kubinyi Ádám, Madocsányi Miklós (a Hont vármegyei), Vógh István, Palásti István és Baka Ferenc.
  69. *Kun Miklós*. 1707. április 26-tól tizedes, azután nyomavész, 1707 augusztusában Szunyogh György kerül a helyére. Származásáról nincs adatom.
  70. *Kükemezey János* (ajánlása szerint Kökömezey Zsigmond fia). 1706 decembertől testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1710-ben kilépett. Régi Sáros vármegyei családból. Ajánló ugyanazok, mint a Gombos Istvánéi (43. sz.).
  71. *Küs Ferenc* (Kis, Kiss). 1709. január 6-tól közvitézlő társ. Székely családból. Ajánló: Henter Mihály főhadbíró, Daniel Péter, a fejedelem fő fegyverhordozója, Szalontay János, Aranyosszék „hütös assessora”, Barcsay Ábrahám, Thoroczky István, Tompa Miklós a „Háromszékből kibujdosott hadak vicekapitánya” és Czerjék János Sepsiszék „hütös notáriusa”.
  72. *Laskai György*. 1708. május 27-től közvitézlő társ. Szatmár vármegyei családból. Ajánló: báró Perényi Farkas, ifj. báró Perényi Imre fejedelmi főasztalnokmester, Kállay Ferenc, Szen[t]marjai Ferenc, Nagydai Ferenc fejedelmi főkonyhamester és Ilosvay Ábrahám.
  73. *tardi Lászlóffy István* (Lászlófi). 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1709. december 18-án kilépett. Nyitra vármegyeiből. Ajánló: báró Berényi Ádám, Bossányi János, Sándor Albert alispán, Gosztonyi Miklós, Bartakovics Márton, Korontáli Gáspár és Kertészi Pál.
  74. *Lehoczky Imre*. 1708. május 27-től közvitézlő társ. Valószínűleg a hasonló nevű lip-tői alispán fia. Ajánló: báró Petrőczy István, Jánoky Zsigmond, Gerhard György, Radvánszky János, Zmeskál Jób, Okolicsányi Mihály és Imre (ez utolsó kivételével ugyanazok, akik a másik lip-tői alispánfi (2. sz.) ajánló voltak).

²³ Esze Tamás, *Kuruc vitézek folyamódványai 1703–1710*, Bp., 1955, 316.

75. *Máriássy István*. 1707. április 26-tól strázsamester; 1709-ben főstrázsamester lett a Máriássy ezredben. A Szepes vármegyei márkusfalvi Máriássy családból, valószínűleg Máriássy Miklós ezredes fia.
76. *Markocsan Miklós*. 1706 márciusában Vajdahunyad követé a huszti országgyűlésen,²⁴ 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1710. július 8-án kilépett. Ajánlói: gróf Mikes Mihály, báró Jósika István, Barcsay Ábrahám, Henter Benedek, Kun Gáspár, Puy Mihály és kispfaludi Rátz István.
77. *Miklóssi János*. 1706 júniustól testőr, 1707. április 26-tól közvitélő társ, ezután nyomavész. Udvarhelyszékből való volt. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Petki Dávid, Henter Benedek, Bálintith György, Ugron Tamás és Pál.
78. *gagyi (udvarhelyszéki) Miklóssi Pál*. 1708. április 10-től közvitélő társ (talán Miklóssi János helyett). Ajánlói: gróf Bethlen János, báró Kemény László, Daniel Ferenc és István, Orbán Simon és Sándor Gergely.
79. *zsögödi Mikó Ádám*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól tizedes, 1709. december 18-tól strázsamester. 1711-ben Lengyelországban orosz szolgálatba állt.²⁵ Csíkszékből való volt. Ajánlói: gróf Mikes Mihály, Barcsay Ábrahám, Henter Benedek, Vass Dániel, Orbán Elek és Gálffi Pál.
80. *Mrász Gábor*. 1708. május 27-től közvitélő társ 1710. február 3-ig. 1710. február 1-én hadnagy lett Ordódy György karabélyos ezredében.²⁶ Szepes vármegyei családból. Ajánlói: gróf Csáky Mihály tábornok, Görgey Ferenc és Boldizsár, Vitalis János, Szerdahelyi András és Szalay Pál.
81. *Nagy István*. 1709. január 6-tól közvitélő társ. Származásáról nincs adatom.
82. *kolosvári Nagy Pál*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1709. december 18-tól tizedes. Ajánlása Torda vármegyeinek mondja. Ajánlói: gróf Teleki Mihály, Barcsay Ábrahám, Henter Benedek, Kun Gáspár, Puy Mihály és kispfaludi Rátz István.
83. *Nagy Tamás*. 1709. január 6-tól közvitélő társ. Erdélyi, Kolozs vagy Torda vármegyei. Ajánlói: gróf Csáky István kolozsi főispán, Barcsay Ábrahám, Rhédey Ádám, Nemes Péter, Henter Mihály és Trauzner Tamás tordai alispán.
84. *Némeli András*. 1708. április 10-től közvitélő társ, 1710-ben pestisben otthon meghalt. Gönci, tehát Abaúj vármegyei nemes volt. Ajánlói: Wass Sándor egri főkapitány, Pottornay László alispán, Dvornikovics János, Kecskeméti Mihály kerületi fizetőmester, végül Sz[ent]mártoni Mihály és Réti István szolgabírák.
85. *Nyári Mihály*. 1711. január 1-jétől közvitélő társ. A Pest vármegyei nyáregyházi Nyári családból. 1693-ban született,²⁷ tehát 18. évében járt.
86. *Palatics András (Platich János!)*. A Gazdasági Tanács 1707. február 21-én nevezte ki Szabolcs vármegyébe substitutus fiscusnak,²⁸ 1708 márciusában kérte felvételét a Társaságba s 1709. április 7-től lett közvitélő társ. Ajánlói: Vay Ádám udvari marsall, munkácsi főkapitány, Bay László munkácsi kapitány, Bellényi János és Szilágyi Gergely.
87. *Palugyai Gábor*. 1709. április 7-től közvitélő társ. Liptó vármegyéből. Ajánlói: gróf Csáky István országos főhadbiztos, Palocsay György brigadéros, Lehoczky

²⁴ Ld. II. jegyzet

²⁵ AR I. o. VII. 22.

²⁶ AR I. o. III. 340.

²⁷ Kempelen (6. jegyzet), i. m., VIII. 18.

²⁸ MOL G. 20. II. 4. d. 1707. február 21.

- Imre volt, és Okolicsányi Gáspár hivatalban lévő alispán, valamint Okolicsányi Mihály jogügyigazgató.
88. *Palugyai Sándor*. 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1710. július 8-án hadnagy lett a palotás ezredben. Nyilván ugyanabból a családból, mint az előző.
  89. *Pápay Ferenc*. 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1708. szeptember 17-től „vice quartiriorum magister”. A Torda vármegyei alsójárói Pápay családból. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Teleki Mihály, báró Kemény László, ifj. Thoroczky Péter, Hegyesi Mihály és Trauzner Tamás alispán.
  90. *Pápay György*. 1707. április 26-tól közvitélő társ. Az előbbi testvére, közös ajánlásuk volt.
  91. *Pekry Ferenc*. 1708. április 10-től közvitélő társ. Gróf Pekry Lőrinc tábornagy családjának nemesi ágából.
  92. *Petneházy Zsigmond*. 1707. április 26-tól közvitélő társ; 1709. július 8-án hadnagy, 1710. szeptember 7-én kapitány lett a palotás ezredben.²⁹ A legendás hírrű Petneházy Dávid (†1686) ezredes fia volt,³⁰ ajánlása alapján Szepes vármegyei. Ajánlói: gróf Esterházy Dániel, Berthóti Ferenc, toporczy Görgey János és Benedek, Stansith Horváth Imre és Grodkovszky János szolgabíró.
  93. *Pongrácz Pál*. 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1710-ben kilépett. Liptó vármegyei volt, valószínűleg a szentmiklósi és óvári Pongrácz család nemesi ágából. Ajánlói: Lehoczky Imre alispán, Szmrecsányi István, Paludgyai Ádám, Szentiványi Farkas, Dvornikovics Miklós és Pongrácz János.
  94. *Pünkösti György (Pünkösdi)*. 1708. április 10-től közvitélő társ. Erdélyi, minden valószínűség szerint székely. Ajánlói: gróf Bethlen János, gróf Csáky István Kolozs vármegyei főispán, Székely Zsigmond, a székely lovas testőrség ezredese és helyettese, Bíró Kristóf, továbbá Nagy Elek, Kun István, Cserei János és Bakcsi Gábor.
  95. *Ráczkeői András (Bácskai?)*. 1711. január 1-jétől közvitélő társ. Származásáról nincs adatom.
  96. *Raimanus Miklós (Rajmanus)*. 1707. november 13-tól közvitélő társ. Nyitra vármegyeinek gondolom, mert ajánlói Ocskay László, Mednyánszky János és Miklós, Orbán Ferenc, Vranovicz György és Sánta Dániel.
  97. *Rákóczi Ádám*. 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1710 áprilisában hazatérőben belefutott az Ung folyóba. Ung vármegyei volt. Ajánlói: Orosz Pál, Zsigmond és Ádám, Horvát Ádám, Csató Sándor és Vajda Jakab ungvári commendáns.
  98. *Révay László*. 1709. január 6-tól közvitélő társ. Báró Révay Ferenc Turóc vármegyei főispán († 1707) unokaöccse, attestatiója szerint „nagyságos”. Ajánlói: Vay Ádám udvari marsall és helyettese Török András, Beniczky Gáspár fejedelmi titkár, báró Szunyogh Gáspár, valamint Jánoky Zsigmond és Beniczky László szenátorok.
  99. *trebosztói Révay Miklós*. 1707 februártól testőr, 1707. április 26-tól közvitélő társ, 1708. október 2-án betegen hazament, ott vagy meghalt, vagy fogságba esett. Turóc vármegyei, a család egyik nemesi ágából. Ajánlói: báró Petrőczy István, Kajali Pál, Gerhard György, Labsánszky János szenátorok és Radvánszky János, Platty Sándor, Prileszky Pál a Gazdasági Tanácsból.

²⁹ AR I. o. III. 499.

³⁰ Turul 1884, 51.

100. Révay Pál (Révai). 1708. július 25-től közvitélző társ, azután nyoma vész. Származásáról nincs adatom.
101. *kisrédei Rhédey Ferenc*. 1706-ban kapitány volt a karabélyos ezredben,³¹ 1707. április 26-tól strázsamester, 1709. december 18-tól tituláris zászlótartó és a fejedelem adjutánsa; 1710. szeptember 20-án a karabélyosok alezredese, október 2-án ezredese lett.³² A Rhédey család erdélyi ágából, ajánlása szerint „perillustris ac generosus”. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Teleki Mihály, báró Bánffy László Kraszna vármegyei főispán, Vass Dániel, Nápolj György és Maxay József.
102. *kisrédei Rhédey Mihály*. 1707. április 26-tól strázsamester, 1708 májusában kilépett. 1711 áprilisában Vay László brigadéros alezredese volt.³³ Ugyancsak „perillustris ac generosus” a család erdélyi ágából, ajánlása közös a Rhédey Ferencével, de nem testvérek.
103. *Semsey Sándor*. 1706 novembertől testőr, 1707. április 26-tól közvitélző társ. Sáros vármegyéből valónak látszik, mert ajánlói Berthóti Ferenc, Keczer Sándor, Máriaassy Ádám és Zsigmond, Péchy Miklós és Károlyi Sándor.
104. *Simándi Gergely*. 1707. április 26-tól közvitélző társ, 1710. július 8-án kilépett. Bihar vármegyéből való lehet, mert ajánlói Buday István tábornok volt és Comáromi Csipkés] György hivatalban lévő alispán, Tholdi Pál debreceni jegyző, Ugrai György sólyomkői udvarbíró, Lajos Mihály bihari negotiorum fiscalium procurator és Várnai Gáspár szolgabíró.
105. *Simándi Márton*. 1707. november 13-tól közvitélző társ. Származására nincs adatom, de feltételezem, hogy az előbbivel rokon.
106. *Simon János*. 1711. január 1-jétől közvitélző társ. Több adatom nincs róla.
107. *Somai László*. 1707. április 26-tól közvitélző társ. Doboka vármegyéből. Ajánlói: gróf Teleki Mihály, Rhédey Pál, Vass Dániel, Rhédey Ádám, szász-czegői Balog György és szász-czegői Luczai István.
108. *magyarnagysombori Sombory Zsigmond*. 1706 júniustól testőr, 1707. április 26-tól közvitélző társ, 1709. december 18-tól tizedes. Ősrégi Kolozs vármegyei családból. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Teleki Mihály, Kapuy János, Gálffi Pál, Rhédey Sándor és Csatári István.
109. *Somossi Ferenc*. 1709. január 6-tól közvitélző társ, 1710. október 9-én kilépett. Felső-magyarországi, tiszántúli lehetett, mert ajánlói Buday István, Kállay Ferenc, Laskai Péter, Orosz Pál, Lónyay Ferenc és Ilosvay Bálint.
110. *Somossi László*. 1709. január 6-tól közvitélző társ. Somossi Ferencsel közös ajánlása volt.
111. *Suki Ferenc*. 1709. április 7-től közvitélző társ. Suki Pál erdélyi táblai assessor fia,³⁴ úgy látszik, testvére helyére került be a Társaságba.
112. *Suki Pál*. 1706 júliustól testőr, 1707. április 26-tól közvitélző társ, 1709 januárjában kilépett. Az előbbinek testvére. Ajánlói Kolozs vármegye részéről gróf Csáky László, gróf Teleki Mihály, Serédi István, Gálffi Pál, Palotkai István és Mikó Gábor, az ország részéről gróf Teleki Mihály, Barcsay Mihály és Ábrahám, Kendeffy Gáspár és Rhédey Pál.

³¹ MOL G. 28. V. 2. c. 1706 augusztus.

³² AR I. o. III. 504. – OSzK Kt Fol. Hung. 1389. Fasc. 15. fol. 165.

³³ Teleki (15. jegyzet), i. m., 96.

³⁴ Nagy Iván (6. jegyzet), i. m., X, 401.

113. *Sükösd Gábor*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ. Ajánlói: gróf Csáky István Kolozs vármegyei főispán, Barcsay Ábrahám, Rhédey Pál és Ádám, Nemes Péter, Trauzner Tamás Torda vármegyei alispán.
114. *Szentpáli Benjámín*. Szentpáli Ferenc vízaknai alkirálybíró és gróf Bethlen Zsófia fia³⁵ 1708 júliusában jött kis Szebenből.³⁶ 1708. november 1-jén ajánlotta a Társaságba Szentpáli Benjámint és Lászlót gróf Teleki Mihály, gróf Csáky István, báró Jósika István, Nemes Péter, Henter Mihály és Trauzner Tamás, de csak Benjámín lett 1709. január 6-tól közvitézlő társ. (Az emigrációból 1718-ban tért haza.)³⁷
115. *Szilágyi Ferenc*. 1709. április 7-től közvitézlő társ. Szatmár vármegyéből, mert ajánlói gróf Teleki Mihály, Eötvös Miklós tiszántúli districtualis commissarius és Palocsay György brigadéros mellett Klobusiczky György és Kende Zsigmond alispánok, valamint Mikolay György szolgabíró.
116. *Szilágyi Péter*. 1708. május 27-től közvitézlő társ. Zemplén vármegyéből, mert ajánlói gróf Barkóczy Ferenc fő- és Szentiványi Mihály alispán, továbbá Csányi György, Szkárosi Sámuel és János.
117. *Szilvási János*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Valószínűleg erdélyi családból, mint a soron következő.
118. *Szilvássy Miklós (Szilvási)*. 1706. augusztustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ; még ebben az évben betegsége miatt hazaküldték s ott meghalt. Ajánlását Kolozs vármegye részéről gróf Csáky László és Vass Dániel írta alá, második (országos) ajánlását pedig gróf Teleki Mihály, Barcsay Ábrahám, Kendeffy Gáspár és Rhédey Pál.
119. *Szörcsei Gáspár*. 1709. április 7-től közvitézlő társ. Háromszéki székely családból. Ajánlói: gróf Csáky István, Barcsay Ábrahám, Rhédey Ádám, Henter Mihály, Nemes Péter és Trauzner Tamás.
120. *Szörcsei László*. 1707. november 13-tól közvitézlő társ. Ajánlása nem maradt fenn, de nyilván ugyanabból a családból való, mint az előző.
121. *Sztankay Miklós (Stankay János)*.³⁸ 1706 decembertől testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1710 márciustól tizedes. Sáros vármegyei családból.
122. *Szucsáki Péter*. 1708. április 10-től közvitézlő társ, ezután nyomavész. A Torda vármegyei Erdőcsanádra való volt. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, báró Bánffy Farkas, László és Zsigmond, Barcsay Ábrahám, Patkós Gergely főbíró és Pálffy István alispán.
123. *Szulyovszky Máttyás (Szuloczkai)*. 1709. január 6-tól közvitézlő társ. Trencsén vármegyei családból. Ajánlói: Ottlyk György, Nedeczky Sándor, Beniczky Gáspár, Huszár Imre.³⁹

³⁵ Nagy Iván (6. jegyzet), i. m., X, 659.

³⁶ MOL G. 19. II. 2. e/A. 1708. július 31.

³⁷ Nagy Iván (6. jegyzet), i. m., X, 661.

³⁸ Az 1706-i adat szól Jánosról (Ráday (4. jegyzet), i. m., 170.), lehetséges, hogy két Sztankay váltotta egymást, de valószínűbb, hogy a keresztnevet elírták.

³⁹ Az ajánlás kelte: Munkács, 1709. január 4. Egy nappal később ugyanott egy másik ajánlás is készült Szulyovszky Ádám számára, ajánlói: Ottlyk György, Nedeczky Sándor, Beniczky Gáspár, Hellenbach György András és Kántor István. Kántor szükségesnek látta rájegyezni az ajánlásra, hogy rajta kívül minden aláíró rokon. Szulyovszky Ádám nem került be a Nemesi Társaságba; emiatt-e, alkalmatlanság miatt-e, vagy találtak az exuláns számára más ellátást, nem tudom.

124. *Szunyogh György*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1707 augusztustól tizedes, 1709. december 18-tól strázsamester. Valószínűleg a Bihar vármegyei szunyogdi Szunyog családból, s akkor Szunyog György lovas vicekapitány, majd a hajdútelepülések kapitányának fia.⁴⁰ Követte Rákóczit Danckáig, onnan 1712. május 12-én indult haza.⁴¹
125. *Ternai István (Ternei)*. 1708. május 27-től közvitézlő társ. Abaúj vármegyéből való. Ajánlói: báró Perényi Imre fő- és Monoki Ferenc alispán, Vass Sándor, Tőrös János, Putnoky Bálint; Papi János, Patkai Mihály és Gudni(?) István.
126. *torockószentgyörgyi Thorockay Ferenc*. 1706 májustól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ, 1707. november 13-tól tizedes 1709 júniusáig, amikor elbocsátották. Ajánlói: gróf Pekry Lőrinc, gróf Mikes Mihály, Vass Dániel, Kun Gáspár, Orbán Elek és Gyulai Sándor.
127. *Türi Jakab (Türi Jób)*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Feltehetően ugyanabból a családból, mint a 129.
128. *Türi József (Türi)*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Feltehetően ugyanabból a családból, mint a következő.
129. *Türi László*. 1708. április 10-től közvitézlő társ. Az erdélyi Fejér vármegyéből. Ajánlói: Barcsay Ábrahám, báró Bánffy Farkas, László és Zsigmond, Keczely András, Paskó Ferenc és Gyulai Sándor.
130. *Vathay Gáspár*. 1703 végén báró Sennyey István íródeákja.⁴² 1706 októbertől testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ 1710. február 3-ig. 1710. február 1-jével hadnagy lett báró Perényi Miklós ezredében. Ajánlása szerint Abaúj vármegyéből való. Ajánlói: ifj. gróf Barkóczy Ferenc, báró Fischer Mihály, Gundelfinger János alispán, Kecskeméti Mihály, Lónyay Ferenc és Girincsi István.
131. *Vay Ádám*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Az udvari marsall fia, 1713 őszén tért haza az emigrációból.⁴³
132. *Veér György*. 1709. április 7-től közvitézlő társ, 1709. június 17-én „inhoneste dimissus”. Ung vármegyébe való volt. Ajánlói: báró Sennyey István, Horváth Ádám, Orosz Ádám, Ráti Gergely, Pálóczi Horváth Ádám és Draveczy Gáspár.
133. *Záborszky Gábor (Záborczy)*. 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Szepes vármegyei családból. Ajánlói: Berthóti Ferenc, Görgey Boldizsár és Lőrinc, Grodkovszky János, Vitalis János, id. Szentiványi Ádám és Máriássy Miklós.
134. *Záborszky János (Zaborsky)*. 1707 januártól testőr, 1707. április 26-tól közvitézlő társ. Ugyanabból a családból, mint az előző. Ajánlói: toporczy Görgey János, Benedek, Ferenc és Boldizsár, Stansith Horváth Imre, Vitalis János és Budaházy András.
135. *Zámbori István*. 1711. január 1-jétől közvitézlő társ. Valószínűleg ugyanabból a családból, mint a következő.
136. *Zámbori Mihály*. 1708. április 10-től közvitézlő társ. Zemplén vármegyéből hozta id. és ifj. gróf Barkóczy Ferenc főispánok, Szentiványi Mihály alispán, Berthóti Gábor és Soós Gábor szolgálóinak ajánlását.

⁴⁰ Esze (23. jegyzet), i. m., 314.

⁴¹ Rákóczi Tár, (21. jegyzet), i. m., I, 260.

⁴² AR I. o. I. 348.

⁴³ A *Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülészaka* (1969. május 24–25.), Vaja, 1969, 31.

137. *Báró Zay András*. Báró Zay Lőrinc szenátor († 1712) fia. 1685 körül született, 1706 nyár elején a karabélyos ezred főstrázsamestere,⁴⁴ 1706. augusztus 26-tól ugyanott alezredes.⁴⁵ 1707. április 26-tól a Társaság főstrázsamestere. 1708. január 19-én gránátos lovassági ezredes lesz,⁴⁶ 1710 tavaszán Ordódy György utóda a karabélyos ezred élén.⁴⁷ A szabadságharc végén emigrált, 1725–1727 Rodostóban és Konstantinápolyban élt, de 1734-ben itthon halt meg.⁴⁸
138. *báró Zay Zsigmond*. Az előbbinek 1689-ben született öccse. 1711. január 1-jétől köztisztviselő társ. 1729-től élt törökországi emigrációban, 1757. december 25-től 1758. október 21-én bekövetkezett haláláig a rodostói magyar kolónia feje.⁴⁹

Vizsgálódásom forrásbázisa tehát a Társaság e 138 tagjának eddig feltárt életrajzi adatai⁵⁰ és a 102 darab fennmaradt attestatió.⁵¹ Az elveszett vagy lap pangó attestatiók száma minimális, mert biztosra veszem, hogy báró Kemény Simon alezredes, gróf Bercsényi László vagy a báró Zay fiúk formális ajánlás nélkül vétettek be, s nagyon valószínűtlen, hogy az 1711. január 1-én felvett tizenhat új köztisztviselő társról, nyilvánvalóan exulánsokról, az összeomlás fejtelenségében szabályos ajánlásokat kértek volna. A néhány rendelkezésre álló életkori adatból (14, 20, 50, 85, 137–138. sz.) úgy tűnik, hogy a Társaság tagjai felvételükkor húsz év körüliek lehettek. Ez bizonyos szűrést is jelentett, mert kizárta azokat az egyébként szóba jöhető családokat, amelyekben nem voltak megfelelő korú fiatal emberek.

Az attestatiókból első tekintetre nyilvánvaló, hogy komolyan vették az előírást: „szükséges, hogy igaz őss 's örökös nemesi ágybul való születését maga vár-megyéjébül való két úr, két fű ember, és két possessionatus esmerős nemes ember petsétes attestatiojával comprobálja”.⁵² Aki az ajánlók közül nem volt biztos benne, hogy az udvarban ismerik, neve után funkcióját is odaírta, de az ajánlók többsége országosan ismert, a szabadságharcban magas tisztséget betöltő személy volt. Biztosra vehetjük, hogy a Társaságba csak legalább megyei szinten tekintélyes családok sarjai kerültek be, ha kétség merült fel (mint az 53. számúnál), pótlólag szereztek súlyos ajánlókat, és bekerültek főrendűek is.

⁴⁴ Esze (23. jegyzet), i. m., 301.

⁴⁵ MOL G. 19. II. 3. h. Protocollum Rákóczianum. II. pag. 519.

⁴⁶ MOL G. 19. II. 3. h. Protocollum Rákóczianum. II. pag. 606.

⁴⁷ AR I. o. III. 239.

⁴⁸ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, sajtó alá rendezte Köpeczi Béla, a leveleket fordította Németh Miklós, Vaja, 1984. passim. (*Folia Rákócziana*, 7)

⁴⁹ Karácson Imre, *A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803*, Bp., 1911, 100, 151–152.; AR III. o. III. 539.

⁵⁰ Nem vettem fel a Társaság névsorába a „kiszolgáló személyzetet”, mert nem voltak társak: Ráday Pál hadbíró, Bossányi Ferenc kvártélymester (MOL G. 19. II. 3. h. Protocollum Rákóczianum. III. 1707. december 22.), Zaffiri Mihály, Zilahi Márton és Rátkai Péter furirok.

⁵¹ Ezek kivétel nélkül az 5. jegyzetben megadott helyen találhatóak. Érthetetlen számomra, miért állítja Ajtay (3. jegyzet), i. m., 234, hogy „legtöbb attestation csak két aláírás van, néhányon van négy”, amikor az attestatiók túlnyomó többségén öt, hat, hét aláírás van.

⁵² Ráday (4. jegyzet), i. m., 163.

Éppen a főrendűek esetében azonban érdekes különbséget figyelhetünk meg Rákóczi két országa között. Míg Magyarországról csak négy főrendű ifjú került be (Bercsényi László, Révay László és a két Zay), addig Erdélyből tizenkettő (két-két Barcsay, Henter és Rhédey, egy-egy Béldi, Bethlen, Haller, Kemény, Szentpáli és Thoroczkay). Ha ugyanezt a köznemesek esetében vizsgáljuk, hatvanhét magyarországival negyvenhárom vagy negyvennégy erdélyi áll szemben, míg tizenegynek vagy tizenkettőnek a származási helyét nem tudom megjelölni. Nem a múlt megszépítése tehát Rákóczi megállapítása, hogy „ez az intézmény nemes versengést támasztott Magyarország és Erdély egész nemességében”, de az embernek az az érzése, hogy a magyarországi főrendek fiai nem nagyon vettek részt ebben a versenyben.

Ami a további területi bontást illeti, a hatvanhét magyarországi köznemesből negyvenhárom jött Felső-, huszonnégy Alsó-Magyarországról. Felső-Magyarország vármegyéi közül Sáros (ahol Rákóczi örökös főispán volt) kilenc, Szepes nyolc, Szatmár (Károlyi Sándor megyéje) négy főt küldött, Abaúj, Bihar és Zemplén hárm-at-hárm-at, Ung kettőt, a kis Ugocsa egyet, tíz fő eredete bizonytalan. Alsó-Magyarországról Liptó és Nyitra tűnik ki hét-hét fővel, ehhez jön Trencsénből, Nógrádból és Hontból kettő-kettő, Turócból, Pozsonyból, Pestből és a dunántúli Veszprémből egy-egy. Az erdélyiek egyharmada, tizennégy fő a székely székekből került ki, ennek majd másfélszerese, összesen tizenkilenc fő Fejér, Kolozs és Torda vármegyéiből.

A Társaság szervezése tizenegy hónappal hivatalos megalakítása előtt, 1706 májusában kezdődött, az első hónapokban kizárólag erdélyiekből. Az első két igazolhatóan magyarországi (Bagossy és Vathay) felvételére 1706 októberében került sor, időrendben a 19-20. hely az övék. Talán megengedhető a feltevés – a nagyszombati béketárgyalás kudarcra előtti hetekben vagyunk –, hogy Rákóczi eredetileg erdélyi fejedelmi nemes testőrségre gondolt, s csak attól kezdve vett fel magyarországiakat is, amikor a József császárral való megegyezés lehetetlennek bizonyult. Ettől fogva azonban egyaránt vettek fel „társakat” mindkét országból. Ha a szolgálati adatokat tanulmányozzuk, tagadhatatlan az összefüggés a Társaság személyi összetétele és a hadi helyzet alakulása között. Felvételt nyerni a Társaságba egzisztenciális biztonságot kínált exuláns fiatalembereknek, és kilépésre is gyakran akkor került sor, amikor a „társ” elvesztette reményét a győzelemben, s inkább hazatért császári kézre jutott szülőföldjére. Barcsay Lószef és Markocsan Miklós Hunyadból menekült a zsidói vereség után Magyarországra. Mindketten részt vettek a huszti országgyűlésen, az egyik Hunyad vármegye, a másik Vajdahunyad követeként. Nyilván nem az otthon maradtak, hanem az exulánsok választották (ha egyáltalában választották) őket. Miután az országgyűlés 1706. március 20-án a követek közötti pénzosztással véget ért, Markocsan már májusban, az előkelő Barcsay júliusban testőrként jelenik meg, éveket szolgálnak a Társaságban, végül Barcsay 1709 januárjában, Markocsan másfél évvel később feladja és hazatér. A példák szép számmal szaporíthatók. Bizonyára egzisztenciális megfontolások motiválták a tizenhat új közvitélő társ felvételét is

1711. január 1-jén: az új „társak” számára ez a mindennapi kenyeret, a fejedelem számára pedig azt jelentette, hogy mégiscsak egy feltöltött létszámú század fogja elkísérni a Péter cárral tervezett találkozójára.

Mennyire volt korszerű és mennyire volt eredményes a Nemesi Társaság életrehívása? Thaly Kálmán lelkes szavait: „Rákóczinak alig volt... sikerültebb, szebb intézménye, mint ez a »Nemes Társaság«,”⁵³ nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. Nem meggyőzőek Thalynek a korszerűség alátámasztására felhozott érvei – a bűverejű talizmánviselés, a párbaj, a paráznság, a részegeskedés, a kockázás tilalma – sem,⁵⁴ hiszen ezek időhöz nem kötött keresztény erkölcsi normák. És legalábbis félreérthetőnek tartom, hogy „Rákóczi szemei előtt... egy magyar katonai akadémia, egy felsőbb tiszti iskola eszméje lebegett” volna.⁵⁵ A *Nemesi Társaság* szervezeti és rendtartási szabályzata ugyan kimondja, hogy „senki semminemű hadi tisztségre jövődöben ne mehessen, valaki ezen se regben nem szolgálván, magát érdemessé nem teszi”⁵⁶ s ebből annyi meg is valósult, hogy akik a Társaságból más csapattesthez kerültek, egyidejűleg legalább egy rangfokozattal előléptek, de ez még korántsem akadémia.

A hálátlan utókor hálás elfogultsága az elődök kritikája. Magyar katonai akadémiairól, felsőbb tiszti iskoláról valóban aligha lehet szó. De valami ebben az irányban történt. Rákóczi is írja, hogy „gyalog és lovon is gyakoroltattam őket”, és hajlamos vagyok ide vonni Rákóczi kéziratban maradt ismeretlen hadtudományi munkáját, az 1707–08 telén készült „*Hadakozó embernek tanító scholája*” című töredéket.⁵⁷ Azt hiszem, Rákóczi gondolt rá, hogy hadtudományi olvasmányt adjon „társainak”, de a dolog aktualitását, s ő kedvét veszítette.

Az kétségtelen, hogy „a fejedelem eredeti szándéka az volt, hogy a nemes companiába befogadott ifjakkól diplomatákat, katonai vezetőket és államférfiakat nevel”,⁵⁸ a kérdés az, hogy milyen módon akarta ezt a célt elérni. Az Isteni Gondviselés katonai rendjének terve – a felvilágosodás századának küszöbén – számunkra nem hangzik éppen korszerűen, de nem kényszerülünk bizonytalan hitelű következtetésekre. Rendelkezésünkre áll a szervezeti és rendtartási szabályzat: „Az mióta az német nemzet által nemzetünknek minden ditsőssége le tapottatott, s az nagy emlékezetü familiák a sok változások és zaklatások után udvar tartásokra alkalmatlanná tétettnek, az nemesi ifiaknak isteni félelemben való fel nevedésekre és más hadi és politikai állapotokban való tanulására alkalmatosságok annyira vétetődöt, hogy hazánkban az hadi és politikai szolgáltra való személyek alig találtnak; kihez képest ezen Nemesi Társaságnak se rege legfűképen a végre rendeltetik, hogy zászlója alatt lévő nemes ifijúság oldalunk mellett, szemünk előtt nevedévé, hazájához való szeretetett az isteni

⁵³ Thaly (2. jegyzet), i. m., 342.

⁵⁴ Thaly (2. jegyzet), i. m., 335–338.

⁵⁵ Thaly (2. jegyzet), i. m., 329.

⁵⁶ Ráday (4. jegyzet), i. m., 162.

⁵⁷ V. Windisch Éva, *Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57 (1953), 29–56.

⁵⁸ Ajtay (3. jegyzet), i. m., 229.

félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erköltsőkkel tanulja és gyakorolja, és az idő mostohasága által le tapottatott és el szegényedet atyák fíjokat költség nélkül mind azokkal fel ékesíttethessék, az mellyek nemességekhez illendők.”⁵⁹ Nincs itt többről szó, mint a nemes ifjak 17. századi főúri udvarokban szokásos, de azóta lehanyaglott katonai és politikai képzésének felújításáról. Az adott viszonyok között hiányt pótló, de nem korszerű funkció. Az eredményesség tekintetében nem lehetnek illúzióink. Túl rövid volt az idő és nagyon szerencsétlenek a körülmények. A 17. századi erdélyi fejedelmi udvár, Esterházy Miklós vagy Zrínyi Miklós udvara többet adott a magyar társadalomnak, mint a Nemesi Társaság.

A Nemesi Társaság tagjainak további életútjáról csak nagyon gyér ismereteink vannak. Néhányan itthon maradtak, a döntő többség követte Rákóczit Lengyelországba, s a fejedelmi udvar feloszlata után idegen szolgálatba kényszerülve eltűnik szemünk elől. Egyesekről tudjuk, hogy idővel hazatértek, mások a törökországi emigrációban tűnnek fel újra. Bercsényi László Franciaország marsallja lett (ahogy olyan szépen mondjuk), azaz francia tábornagy, Haller Gábor gróf és az erdélyi királyi tábla assessora. Bizonyos, hogy akik itthon maradtak, idővel megyei funkciókat viseltek, ez kijárt a családjuknak, de ebben a Társaságban töltött éveknél nem volt semmi szerepe. Akikből Rákóczi egy független Magyarország és Erdély katonai és politikai vezetőit nevelte volna, a megváltozott viszonyok között nem tudtak érvényesülni. Az elitképző kísérlet eredménytelen maradt.

⁵⁹ Ráday (4. jegyzet), i. m., 162.

CHRISTOPH BESOLD: DE VERAE PHILOSOPHIAE FUNDAMENTO, DISCURSUS

„Alle wollen wir Christen genannt werden, aber wie wenige sind es! In völligem Atheismus verhandeln wir mit Syllogismen und Schwertern über die Religion. Wie lächerlich ist es doch für den zu beten, der fähig ist, mit seinem geistigen Auge die gegenwärtigen Zeitläufte zu durchschauen. ... Die wahre Weisheit kann nicht gelehrt werden, sondern ist eine reine und unverfälschte Gabe Gottes, die den Würdigen verliehen wird und nicht durch unsere Mühe erlangt wird, sondern eher durch Ruhe und, wie die Theosophen sagen, durch einen geistigen Sabbat.“¹

A 17. század első évtizedei szellemi mozgalmainak kutatásában nem hagyhatjuk figyelmen kívül Christoph Besold² (1577–1638, Tübingen – Ingolstadt) személyiségének és tevékenységének vizsgálatát és értékelését; annak a Christoph Besoldnak, aki Hugo Grotius mellett a legkiemelkedőbb jogi és Johann Althusius mellett legjelentősebb politikai írója e századnak.

¹ Részlet Christoph Besold Christoph Forstnernek 1618. október 10-én írott leveléből. (LB Stuttgart, Cod. Hist. 4° 279, fol. 360)

² Christoph Besoldról mindmáig nem készült átfogó monográfia, összefoglaló tanulmány; az eddigi szakirodalom életének, tevékenységének csak egy-egy részterületével foglalkozott: Martin Brecht, *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert*, in *Pietismus und Neuzeit*, 14 (1988), 32–36.; Richard van Dülmen, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae (1586–1654)*, Teil I. Stuttgart, 1978. 59–66.; Karl Foltz, *Geschichte der Salzburger Bibliotheken*, Wien, 1877.; Carlos Gilly, *Johann Valentin Andreae (1586–1986). Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft. Katalog*, Amsterdam, 1986.; Carlos Gilly, *Iter Rosicrucianum. Auf der Suche nach unbekanntenen Quellen der frühen Rosenkreuzer*, in *Das Erbe des Christian Rosenkreuz*, Amsterdam, 1988. 64–89.; Carlos Gilly, *Cimelia Rhodostaurotica. Die Rosenkreuzer im Spiegel der zwischen 1610 und 1660 entstandenen Handschriften und Drucke. Ausstellung der Bibliotheca Philosophica Hermetica und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Amsterdam, 1995.; Alois Hammerle, *Die Salzburger k. k. öffentliche Studienbibliothek*, Salzburg, 1889.; Hoffmann Gizella, *Die Bibliothek Christoph Besolds in Salzburg*, in *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert. 35. Wolfenbüttler Symposium*. 1994. (Nyomtatásban); Johann Friedrich Jugler, *Beiträge zur juristischen Biographie oder genauere litterarische und kritische Nachrichten von dem Leben und den Schriften verstorbener Rechtsgelehrten auch Staatsmänner, welche sich in Europa bekannt gemacht haben*, I Leipzig, 1773. 85–124.; Klaus Neumaier, *Jus publicum. Studien zur barocken Rechtsgelehrsamkeit an der Universität Ingolstadt*, in *Ludovico Maximilianae*, Hg. von Johannes Spörl und Laetitia Boehm, Berlin, 1974. 63–68, 209–215, 261–268. (Forschungen, 6.); Emil Niethammer, *Christoph Besold*, in *Schwäbische Lebensbilder*. Hg. von Hermann Haering und Otto Hohenstatt. 2 Stuttgart, 1941. 11–34.; Arnold Rath, *Luctus Academiae Ingolstadiensis in obitum incomparabilis Jcti. D. Christoph Besoldi, Funebri oratione*. 1638. in *Christoph Besold „Synopsis rerum ab orbe condito gestarum“* (Hg. von Johann Jacob Speidel), Ingolstadt, 1639.; Wilhelm Roscher, *Geschichte der deutschen Nationalökonomie*². 1924. 195–205.; Barbara Zeller-Lorenz, *Christoph Besold (1577–1638) und die Klosterfrage*, Tübingen, 1986.

A pandekták (római jog) professzora nemcsak kutató munkája és tanítása révén volt ismeretes – jogi műveit a 18. században is tanították az egyetemeken –, hanem jogi szakvéleményei is híressé tették. Különösen fontosak büntetőjogi döntvényei, és történeti, valamint politikai művei, de jelentősek német nyelvű fordításai a középkori misztikusok műveiből. Reprezentánsa a későhumanista–korabarokk szellemi világnak, nemcsak műveivel, hanem a nagy részében fennmaradt közel *négyezer kötetes könyvtárával* (Salzburg, UB) is, hiszen korának egyik legképzettebb és legolvasottabb tudósa volt. E könyvtár tanúsága szerint *jogi ismeretei* mellett, a *teológián* belül különösen a *bibliatudományban*, valamint a *történelemben* és a *politikában* volt kimagaslóan jártas. A három szent nyelven, valamint a Biblia tanulmányozásához elengedhetetlen ókeleti nyelveken (*arámi, szír, arab*) kívül *francául, olaszul, és spanyolul* is tudott. Életének legvitatottabb lépése az 1630-ban, titokban végrehajtott katolizálása,³ amelyet csak 1635-ben ismert el a nyilvánosság előtt. A 17. század szellemi útkeresésének tehát egyik legizgalmasabb személyisége, aki a későhumanista–korabarokk megújulási törekvések legtöbbszörére valamilyen módon hatott, különösen a rózsakeresztes mozgalmak keletkezésére.

Részleteiben még feltáratlan tudománytörténeti tevékenységét és eszmétörténeti szerepét kutatva e legendásan gazdag és világnézetileg a legellentétebbnek látszó irányzatokat felölelő, tudatosan összeválogatott könyvtár leírásával és részletes szakkatalógusának elkészítésével foglalkoztam az utóbbi években (kéziratot könyvjegyzéke⁴ alapján). Christoph Besold könyvtárában nemcsak a paracelsista, schwenkfeldiánus, weigeliánus, misztikus, spiritualista, alkimista, hanem az ortodox katolikus, lutheránus és református irodalom is rendkívül ritka teljességgel van képviselve; nyomtatványok és kéziratok művek egyaránt. A gyűjtemény éppúgy magába foglalja Raimundus Lullus és Castellio műveit, valamint a kései Lullus-tanítvány, a mnemotechnika felújítása ürügyén letartóztatott, perbefogott és kivégzett Bruno könyveit, mint az ortodox Bellarmino írásait. Mivel a könyvtár összetételének, sokoldalúságának értékelése csupán a katalógus elkészülte után lesz majd lehetséges, ezúttal csupán egy olyan műve vázlatos bemutatására vállalkozom, amely rávilágít ízlésének filozófiai alapjaira.

³ Johann Valentin Andreae, *Vita ab ipso conscripta...*, Berlin, 1849.; Christoph Besold, *Christlich und Erhebliche Motiven, Warum... Christoff Besold zu solcher Alten Catholischen Kirchen sich begeben...*, Ingolstadt, 1637.; Andreas Räß, *Die Convertiten seit der Reformation nach ihrem Leben und aus ihrem Schriften dargestellt*, 5., Freiburg, 1867.

⁴ *Catalogus librorum in eximia bibliotheca celeberrimi jurisconsulti Christoph. Besoldi p. m. Ingolstadii reservatorum*; 1648 m. *Julio renovatus*, Salzburg, M II 366 és *Catalogus Bibliothecae Christophori Besoldi. 1631*, Harvard University Library, Ms. Riant 5.

⁵ Carlos Gilly, *Johann Valentin Andreae (1586–1986). Die Manifeste der Rosenkreuzer-bruderschaft. Katalog*, Amsterdam 1986. 134 ff.; Richard van Dülmen, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae (1586–1654)*, Teil I. Stuttgart, 1978. 59 ff.; Barbara Zeller-Lorenz, *Christoph Besold (1577–1638)*, Tübingen, 1987. 9.

Christoph Besold *De verae philosophiae fundamento, discursus* című értekezése Carlos Gilly⁵ szerint Besold legszebb hermetikus-filozofikus írása. Barátainak, Johannes Arndtnak és a Campanella-rajongó Tobias Adaminak ajánlotta a következő szavakkal: „illi divinae, huic humanae sapientiae antistiti primario”; nem véletlenül. Hiszen ez az írás Johannes Arndt *Vom Wahren Christentum* című műve két utolsó könyvének, a *Liber Conscientiae* és *Liber Naturae* címűek filozofikus feldolgozása. Ezekben Arndt különös fontosságot tulajdonított a reformáció előtti misztikának, főleg Tauler Postilláinak és Paracelsus természettanának.

Besold e művének első kiadása 1618-ban Johann Alexander Cellius tübingeni nyomdájából került ki. 1619-ben szintén Cellius adta ki újra az értekezést, de már két függeléssel kiegészítve: II. *De Studio Liberalium Artium et Philosophiae*, III. *De Encyclopaedia, seu complexu omnium Disciplinarum*; igaz, itt még a *Dissertationes singulares* című gyűjtemény részeként. Míg 1619-ben és 1620-ban Cellius kiadásában még egymagában, de már bővített változatában is megjelenik a *De verae philosophiae...*; addig az 1621-ben és 1622-ben az ismét Cellius gondozásában megjelenő három értekezés már együtt szerepel – ezúttal az *Academicae Dissertationes* című gyűjteményben. Az értekezést 1623-ban, 1624-ben és 1626-ban, Strassburgban Lazarus Zetzner örökösei is megjelentetik, Besold *Politicae doctrinae Synopsis* című művéhez csatolva (tehát nem önálló műként). 1630-ban és 1632-ben a tübingeni Philibert Brunn nyomdájában lát napvilágot a három értekezés, immáron egy egységet alkotva, a *De verae philosophiae fundamento* cím alatt Besold, *De natura populorum* (1632) című művével egy kötetben. Az 1630-as kiadás az előzőtől a szórend megváltoztatásával csak néhány helyen tér el, sőt Besold széljegyzeteivel, az általa idézett szerzők, művek pontos megadásával, a fontosnak vélt gondolatok kiemelésével kiegészítve. A pontos cím ekkor így hangzik: *De Verae Philosophiae Fundamento, II. De Studio Liberalium Artium et Philosophiae, III. De Encyclopaediae, seu complexu omnium Disciplinarum. Ac de vulgari illo Proverbio: In omnibus aliquid, in toto nihil; Dissertationes Christophori Besoldi*. Besold haláláig tehát tízszer jelenik meg az értekezés. Az egyes kiadások összevetése még a jövő feladata, így annak a megállapítása is, hogy hány változatlan újranomásról és hány új kiadásról beszélhetünk.

Az értekezés egyik első olvasója Johannes Kepler volt, aki azonban – mivel Besold vonzódását a misztikához veszélyesnek tartotta – erős kritikával illette. Bíráló megjegyzésekkel teli levele sajnos nem maradt fenn, azonban Besold mentegetőző válaszleveléből sejthetjük, hogy észrevételei mennyire elutasítóak lehettek: „Undecunque clarissime Vir, fautor et adfinis suspiciende, litteras tuas accepi, et cum gaudio legi rationes tuas quibus meam de fundamento philosophiae oppugnans dissertationem. Et hoc tantummodo nunc dico depinxisse me philosophum, qui non invenitur in natura corrupta: nec alio haec fine proposita a me sunt, quam ut nostram demonstrem imbecillitatem, superbiam deijciam naturae, et ita humilem dejectumque faciam hominem, hoc est accomodum faciam et praeparem Theologiae.

*Theologica quae per schedam adjecta fuerunt, legi, et scio seu suspicor potius quem de-pingas: Ego in simplicitate ambulo, nec illa mysteria scholastico-Theologica, intelligo; nec opto ut intelligere possim. Scio enim impedire magis quam promovere salutem et eam sapientiam, quae ex Deo.*⁶ '... Erről azt mondhatom csupán, hogy olyan bölcszet akartam le-festeni, aki a [mai] megromlott természetben nem is található; és nem más cél-ból írtam mindezt, mint csupán azért, mert be akartam volna mutatni a mi al-kalmatlanságunkat, leleplezni a természetből fakadó elbizakodottságot, és annyira alacsonyrendűnek és elvetettnek ábrázolni az embert, ami annyit tesz, hogy a legalkalmasabbá tegyem és előkészítsem a teológia elfogadtatásá-ra...' Kepler vádját a teológiai spekulációra visszautasítja, hiszen Besold maga sem helyesli, és nem is érti a skolasztikus-teológiai misztériumokat, mert sze-rinte azok inkább akadályozzák, mint előmozdítják az üdvöt és a bölcsességet. Az együgyűség útján azt az Üdvöt és Bölcsességet szerette volna Besold meg-találni, amely valóban Istentől ered. Kepler tartózkodása az értekezéssel szem-ben nem befolyásolta sem barátságukat, sem az értekezés egyébként kedvező fogadtatását.

A *De verae philosophiae fundamento*... bepillantást enged Besold vallási néze-teibe. Ezek fő sajátossága, hogy a dogmákat és hittételeket tekinti az egyéni üd-vözülés alapjának, mert nála a *devotio* és a *pietas*, az *imitatio Christi* és a *vita beata* állt a középpontban. A keresztény vallás alapja szerinte a kegyességben és ön-feláldozásban ragadható meg. Meg volt győződve arról, hogy Krisztus minden korban és minden országban érvényes kinyilatkozást tett, tehát az egyiptomi, a görög és a zsidó bölcsélet is része az ily módon „egyetemes” keresztény filozó-fiának.⁷

Ezenfelül Besold az úgynevezett „scientia universalis”-nak a híve, amit poly-mathiának nevez, amely a filozófia és a természettudomány mellett magába foglalja a számtant, az asztronómiát, a geometriát, a zenét, a politikatudományt, a gazdaságtudományt és természetesen a grammatikát és a költészetet is. Besold polymathiája nem az alstedi enciklopédikus tudással azonos, hanem a spekulatív és a kísérleti tudományok mellett felöleli az erkölcsi és állampolgári erényeket, valamint az élet tisztaságát is, mintegy kiegészítve a montaigne-i teozófikus egyetemes tudást. Vagyis a görög, a római és a középkori eszmerend-szert Arisztotelész, Seneca és a Szentírás jegyében foglalja egységbe. Élete és rendkívül gazdag könyvtára is arról tanúskodik, hogy Besold ezt az elvet próbálta képviselni. „*Sed malim viri tanti inscitia fruisci, quam imaginariam eruditionem sciorum possidere: quorum tamen in gratiam fere est, ut ausim definire Polymathiam; compositam ex facultatibus superioribus, et sapientia quadam sublimiori: plurima ex Theologia, multa ex Medicina, ex Jurisprudentia (quae hodie viget in Scholis, et Fabros, Cujacios, etc. jactat) pauca ha-bens. Et ea demum est Philosophia Graecorum prisca.*” Inkább szeretném hasznosítani az ily férfiú tudatlanságát, mint a tudákosok képzelt műveltségét. Azonban hogy

⁶ Johannes Kepler, *Gesammelte Werke*, XVII. Briefe 1612–1620. Hrsg. Max Gaspar, Mün-chen, Beck. 1955. 282 ff.

⁷ Vö.: van Dülmen, i. m., 62.; Besold, *Axiomata Theologica Philosophica*..., 232.

ők is megtapasztalják, mit jelent tulajdonképpen a polymathia, a következőképpen bátorkodnám azt meghatározni: az ember szellemi képessége és még egy bizonyos magasabb bölcsesség. Sokat foglal magába a teológiából, sokat az orvostudományból, de keveset a jogtudományból. ... És ez a tudomány nem más, mint a hermetikus filozófia.' Ez a idézet pedig – mely a III. részből, a *De Encyclopaedia, seu complexu omnium Disciplinarum*ból való – nem más, mint részlet a *Confessio Fraternalitatis* című rózsakeresztes alapiratból,⁸ amely egyúttal Johann Valentin Andreae szavaival Tobias Hessnek állít emléket. Annak a Tobias Hessnek, a rózsakeresztesek „szellemi atyjának”, akit Besold efajta filozófusnak tartott, aki képzettsége szerint jogász volt, azonban a paracelsusi orvostudományt gyakorolta, de legfőképp chiliasta és misztikus kérdésekkel foglalkozott.

E három kisebb értekezés olvasmányanyaga természetesen az ókori klaszszikusokon át a kortárs írókig terjed. Így például Epiktétosz, Szókratész, Epikurosz, Athanasziosz, Cicero, Marcus Aurelius, G. Seripando, Tauler, Martialis, Piccolomini, Sambucus (Zsámboki János), Raimundus Lullus, Paracelsus, J. Nigroni, J. Drusius, és természetesen Arndt, Montaigne (több esszéjét is földolgozta Besold) nevét érdemes említeni, és Trajano Boccalini *De Ragguagli di Parnaso* című művét sem szabad kifelejtetni.

Besold szerint minden filozófia levezethető a két könyvből (*Liber Mundi*, a világ könyve, és *Liber Conscientiae*, a lelkiismeret könyve), hiszen az ősi hermetikus filozófia alapján a művészet és az élet egyesüléséből a filozófia teljes és tökéletes rendszere dolgozható ki. A lelkiismeret bennünk van, a természet pedig mindenütt. Az emberek a boldogságot és a bölcsességet ott keresik, ahol nincs. Pedig a boldogság és a bölcsesség – amiképpen maga Isten is – az ember bensőjében lakozik, hiszen minden ember magában hordja a világ teremtőjét. Csak Krisztus követése vezet Krisztushoz, mert az istenfélelem a bölcsesség kezdete, de forrása is a keresztény teozófiának. A *Discursus de verae philosophiae fundamento* is a „Nachfolge Christi” gondolatával zárul: „*Citius apprehendes Christum sequendo quam legendo, aut etiam disputando!*” ‘Hamarabb érted meg Krisztust, ha követed őt, minthogyha olvasnál vagy vitatkoznál róla.’

A *De verae philosophiae fundamento, discursus*⁹ első részének facsimile közreadását egyfajta előzetesnek szánom egy készülő, kritikai jegyzetekkel ellátott kiadáshoz, amely hozzáférhetővé tenné Christoph Besold e csodálatosan szép hermetikus-filozofikus értekezését magyar nyelven is. Egyúttal adalék is lenne Keserű Bálint „*Rajongók a Duna mentén*” című több éves szemináriumához.

⁸ „Wir haben aber keine andere Philosophy / als welche ist Caput et Summa, das Fundament vnd Inhalt aller Faculteten / Wissenschaften vnd Künste / welche / wenn wir auff vnser Seculum sehen wollen / viel von der Theology vnd Medicin / wenig aber von Juristischer Weißheit begreiffet”... vö.: *Fama Fraternalitatis... Confessio Fraternalitatis...*, Frankfurt, 1615. Johann Berner, 57. (Salzburg UB, 20.955 I)

⁹ Universitätsbibliothek Salzburg, 97.901 I Adl. I. |8| fol.

CHRISTO.

PHORIBE.

SOLDI,

DE VERÆ PHILOSOPHICÆ
FUNDAMENTO,

Discursus.

JOHANNI Arndt/

ET

TOBIÆ ADAMI;

ILLI DIVINÆ, HVIC

HVMANÆ SAPIEN-

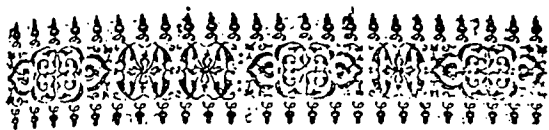
TIÆ ANTISTITI PRI-

mario:

Observantia amicitiaque testanda ergò, hoc quicquid est, dedicat, dicat.

AUCT.

DE VERÆ PHILOSOPHIÆ FUNDAMENTO,

discursus.

PHILOSOPHIA, UT UT variis apud varias gentes nominibus indigitata; serè tamen apud omnes duobus ex voluminibus, eruta atque desumpta fuit. Horum primum, ingens ille *Mundi Liber* est, unyversam naturam ambitu suo complectens: qui si non cœcâ speculatione consideretur; magnum nobis ac etiam parvum mundum, & quidem utrumque vivum ac animatum refert; utriusque harmoniam, singularumque partium concentum (quomodo nempe sese habeant superiora erga inferiora) docet. Ex separatione seu anatomia naturalium rerum, earum compositionem, ex characteribus hieroglyphicis, earundem proprietatem indagat. Indè Deum unum, & summum esse, ab eoque omnia regi, gubernari, colligit. In mechanicis porrò & communi vitâ, naturam nunc imitando nunc adjuvando, opera stupenda producit. Hæc licet vetustioris sapientie pars, ampla satis; & illustris per se sit; eâ tamen contenti minimè fuerunt, sed & alterum (*conscientie nempe Librum*) addendum esse, prisca Sophi censuerunt: & ita naturæ cognitioni, vitæ pariter artem adiungendo, perfectum Philosophiæ systema composuerunt. Ac tamen regulas atque axiomata, ex conscientie instinctu deprompta; ad scita legesque naturæ, tanquam ad lydiûm, quod ajunt, lapidem examinârunt: ita ut hominè naturâ edoctus; conscientieque testimonio convictus,

De Philosophia

ad rectæ rationis normam instituens vitam; suavissimâ unyversam harmoniâ frueretur: & quantum natura concedit, beatus efficeretur. Præclarum hunc conscientie librum, non legit solum; sed & aliis cum aperiendi, dexterritate summâ præditus erat Socrates noster: quippè semper ipsum adversarium sibi testimonium perhibere compellebat, neque ullum alium adhibebat præter eâ testem, contentus eo solo, quo cum disputaret. Tam evidentibus enim argumentis utebatur primarum notitiarum; ut quivis, simul ac deprehendisset, ea quæ cum his pugnant, pro non consentaneis abicere cogebatur. Animus namque præditus ratione, seu velit seu nolit, tanquam in bilance positus, ad principem animi facultatem & mentem, haud potest non inclinare. Moralis hujusce Philosophiæ, materia censebatur, sui cuiusque vitæ institui & erudiri putabatur, discere notitias naturales, accommodare singularibus rebus; convenienter ipsi Naturæ. Sed agedum, eorum quæ diximus exempla proponemus: ex quibus, ut puto, satis superque poterit adparere; dijudicationem & cognitionem eorum quæ bona, quæ item mala, quæ quoque honesta ac turpia existunt, ex eo solum dependere; si sciamus qui simus, cur item nati simus, quid sit mundus hic, & ii qui in eo conversantur?

A Deo, tanquam unico, immoto, æternoque principio, nos dependere; & Deum Patrem esse hominum atque Angelorum; demonstratam physica, quam etiam metaphysica Philosophia: sumus, ut quidam ait, particulâ Divinæ auræ. Ex hoc recta ratio atque conscientia, nil abjectum aut humile de se ipsâ cogitare potest. Nulla ratio finit, ut abjecto, fracto que animo simus, aut ex aliis pendeamus, hunc si sequamur, hunc si diligamus; eo que contenti, cætera despiciamus. Nil si supra, vel etiam juxta Deum habeamus. Si ad solum Deum, patrem & ortum nostrum respiciamus.

Fundamento, discursus.

mus, si ei soli addicti simus, illiusque mandatis initiati, cum demum dolorem, timorem, cupiditatem, molliorem, intemperantiam, animo nostro eicere datur. Et his ejectis, qui solo Deo potitur, tranquillus semper est: contra, qui gemens & plorans foris subinde successum prosperum querit, eum invenire nequit; cum illic indaget, ubi non est: omissò eo loco, in quo eum invenire licet. Dei filii cum simus; cur quicquam timeamus rerum humanarum? Nam cum Cæsaris cognatio, aut alterius cujusvis procerum Romanorum, sat virium habere censeatur, ut in tuto & sine contemptu vivere possimus: Deum verò auctorem & patrem nobis esse; id annon tristitiâ, metuque nos poterit liberare? si sciamus nos Deum attingere cognatione, atque inde venire. Quomodo quæso putare quimus, mortem malam esse? Redimus illuc, undè venimus?

Universitatis gubernatorem circumferimus, in nobismet ipsis. Est Deus in nobis, agitante calefcimus illò. Animadvertit ergò conscientia nostra; nos eum inquinare vel pellerè, non sordidis actionibus solum, sed & cogitationibus impuris. Nam Dei quidem simulachro (alio nempè homine) presente, non auderes quicquam eorum facere quæ facis. Ipso autem Deo intrinsecus nobis adistente, & omnia tum audiente, tum intuente, non verecundaris eadem facere vel cogitare: ò ignare naturæ tuæ, atq; proinde Deo invise! An nescis in morum diversitate, discordiam, non amicitiam permanere. Si ergò fidele numen est, nos quoque fideles esse oportet: si liberum, nos quoque liberos: si beneficum, si magnanimum; nos quoque tales esse decet. Denique ut imitatores Dei, reliqua omnia & facere & dicere, Deumque in omnibus laudare; si modò Deum intra nos amicum, non ultorem & hostem habere sentireque velimus?

A 3 Imme-

De Philosophia

Immediatè, ex-suprà deductis, Divina Providentia colligi potest: *si ex Deo sumus, ipsi Deo cur non cure simus?* Quod Physica concludit: & inde conscientia nostra negare nequit; æquanimos, patientesque nos esse debere. *Vir pius ergò, hoc est, verè philosophus, animum gubernatori universitatis submittit: quemadmodum boni Cives legi Civitatis.* Erudit nos naturæ liber, ita velle fieri, omnia ut sunt; & ita fieri, ut disposuit is, qui nil non disponit. Hujus idcirco memores dispositionis, sic omnia feramus, non ut mutemus rerum naturam; sed ut eo rerum nostrarum statu, qui est, qui que ab ipsâ naturâ institutus est, contenti; nostrum animum iis quæ sunt accommodatum habeamus: maxime cum sciamus, ita nos à Deo curari, ut qui ipsi curæ simus. Omnino enim rerum universas malè gubernaretur, nisi Cives suos, summum quod est Numen, ita curaret, ut similes forent ipsius; hoc est beati. Nil aliud velis, nisi quod Deus vult. Quid, etiam num times ne frustreris? Si verò tuam appetitionem & averfationem, paupertati & opulentia donaris, frustraberis; incidis in ea quæ nolles. Si sanitati, calamitosus eris. Si magistratibus, honoribus, patria, amicis, liberis: denique cuivis earum rerum quæ in nostrâ potestate non sunt. Sed Deo donato eam, illi tradito, ille gubernato: cum illo in acie stato, & nunquam carebis successu. Sunt sanè, quædam quasi Naturæ lege constitutæ pœnæ, iis qui Divinæ gubernationi refragantur: invident, concupiscunt, adulantur, perturbant, dolent, lugent, ejulant; sunt denique æternum infelices. Huic Deo tanquam omni præsentî, universique cœlestis exercitus Imperatori, tale jusjurandum nos dare oportet, quale milites suo duci; qui jurant, ejus salutem sibi rebus omnibus fore antiquiorem. Nos autem tot & tantis à Deo beneficiis affecti, non jurabimus? aut cum juraverimus, fidem non servabimus? Juravimus autem ex ipsius

Fundamento, discursus.

ipſius naturæ lege, & vinculo; nunquàm non dicto illius nos fore obediētes: nunquàm eum incuſaturos; nunquàm reprehēſuros, quicquàm ab illo datum. Nunquàm invitos, quicquàm vel facturos vel toleraturos, quod ſit neceſſe. Vir itaque bonus & ſapiens, in eo ſolo elaborat, quo pacto ſuam ſtationem ritè tueatur, Deoquē obediētiam probeat. Vis me diutiùs eſſe, ero ut liber, ut generoſus; ut voluiſti! At me non amplius eges, benè tibi ſit; etiam ad hoc tempus propter te manſi, non propter alium: & nunc ut tibi paream; diſcedo, & diſcedo ut tu voluiſti, ut liber, ut miniſter tuus; ut mandatorum tuorum intelligens & interditorum. In communitatem & conſociationem hominum nos introduxit Deus, ut mortales, ut cum exiguâ caruncula victuros in terrâ; & ſpectaturos ſuam gubernationem. Introduxit ut Cives ſuos, & ad exiguum tempus celebritati interfuturos. Cur ergò renumimus ſequi, cum pompâ atque cèlebritate conſpectâ educimur: cur non abimus potiùs adorato eo, & gratis actis de iis quæ audita & viſa fuerunt? Exi, diſcede, ut gratus, ut verecundus; cede aliis locum. Cur tibi ſatiſfieri nequit? Quid angis & coarctas mundum? Nec etiam Deo, in hâc mundi ſcenâ, opus eſt querulo ſpectatore. Eos omninò requirit, ſecum qui feſtum unâ concelebrent, qui unâ ſaltem, qui potiùs applaudant, qui admittentur, qui Divinis laudibus ſpectaculum concederent. Appetitum ergò Deo, Divinæquē providentiæ præbeamus obediētiam. Vult ille te febricitare? Velis & ipſe. Vult te aliqua re potiri? velis & ipſe. Non vult: Noli. Mori te vult? Mori igitur velis. Quis adhuc cogere vel prohibere te poteſt contra ſententiã tuam? Sic faciunt etiam viatores cautioreſ. Si audierint iter latrociniiſ inſtitum eſſe: ſoli ſe viã comittere non audent; ſed comitatu vel Legati, vel Quæſtoris, vel Procōſulis exſpectato, & iis

De Philoſophia

& iis aggregati, tutò conſciunt iter. Sic etiam in mundo vir prudens facit. Multa latrocinia ſunt, tyranni, tempeſtates, egeſtates, jaſturæ chariſſimorum. Quò conſugias? quomodò incolumis tranſeas? quis comitatus te reddet tutum? cui te adjungès? Diviti aut Magnati. Quem inde capies fructum? Ipſe exiit, plorat, luget. Quid verò ſi comes ille tuus in te converſus, latro tuus fiat? Cæſar ipſe non te ſervare poteſt; nam aliis ſervit, tam rebus, quàm perſoniſ. Vir ergò prudens hanc ſecum rationem inicit; ſi Deo ſe dederit, ſe iter tutò conſecturum. Quid autem eſt iſtud dedere ſe Deo? ut quod ille voluerit, & ipſe velit, & quod ille noluerit, & ipſe non velit. Hoc autem aliter minimè fit, niſi conſideratâ Dei appetitione & adminiſtratione: quam qui culpât, aut qui præ molliſ ad querelâ & accuſationes permoveret; hunc conſcientiã noſtra, velit ſivè nolit, impium cogit pronuntiare.

Ita omnia in natura hæc Univerſitate facta atq; creata eſſe comperimus; ut quodlibet, officium ſuum debeat præſtare: & hocce ſuo officio fungendo, felix exiſtat. augent enim & tuentur unam quamq; rem opera conſentanea ſuæ naturæ. Nunc nil aliud eſt homo, niſi animal particeps rationis. Iam rationis uſu, ſeparatur à feris; ab ovibus, aliſque generis eiſdem. Cave igitur, ne quid forte inſtar feræ facias: alioquin hominem amiſiſti; officium non præſtituſti. Cave, ne quid agas inſtar ovis; alioqui & ſic homo perierit. Agimus autem more ovis, cum ventris cauſâ, cum propter inguen, cum remere, cum ſordide, cum inconfideratè facimus quid: ſicque amiſſimus Rationis uſum. Cum agimus pugnaciter, noxiè, iracundè, impetuoſè; declinavimus ad feras. Iam alii magnæ beſtiæ ſumus, alii beſtiolæ malitiolæ & parvæ. Hiſ autem rebus omnibus, officium hominiſ perit.

Docet

Fundamento, discursus.

Docet inſimul naturæ liber; *hominem hominis fratrem, ex unâ eâdemq; materiâ omnes compoſitos eſſe.* Ex eo ſanè conſcientia noſtra conſicta eſt; ſuperbiam animo noſtro exulare, charitatem eidem infixam eſſe debere. Conſideratio itidem hæc, impium illud oppugnat dogma; proximos nos eſſe nobiſmetiſtis: oppugnat etiam planè, & naturæ contrariam eſſe docet, vitam Epicuream. Cui nonnulli ita ſunt addiſti, ut ſui corporis magis, quàm proximi curent animæ utilitatem. Qui citra impedimentum dormire, & ſurgere etiam volunt, cùm libitum eſt; & cùm ſurrexerint, per otium oſcitare, & facièm abluere, poſteà ſcribere quæ placent, volunt: deindè nugari aliquid, ut laudetur ab amicis quicquid dixerint; deindè cùm deambulatum progreſſi, paulò poſt capere cibum, mox in lectum ſe conferre, & in eum quidem lectum, qualem iſtis placere probabile eſt.

Docet porrò etiam, Natura cumprimis; *res non eſſe in noſtrâ poteſtate, ſed viſorum ſantummodò rectum uſum: quædam noſtra, quædam aliena proſus, & extra noſtram poteſtatem poſita eſſe. In noſtrâ autè poteſtate minimè ſunt, quæcunq; ſubjecta ſunt injuriæ alienæ.* At verò, qui ſuam nobilitatem generoſitatemq; , hoc eſt, cum Deo quam habet cognationè, agnoſcit; ſimul quoq; nôrit, quòd à Deo ſuperior fuerit factus omnibus iis rebus, quas ille noſtrâ in poteſtate noluit eſſe: quodq; earum duntaxat ratio à nobis fuerit exigenda, quæ noſtri arbitrii exiſtunt. Et ita materia bonitatq; pulchri, ſua cuiq; mens eſt: & infelicitas ideirò ſola erit, de rebus alienis, quaſi bonæ aut malæ ſint; iudicia perverſa. Ac videte, quæſo, quid commodi ex unico principio hoc (quod veri Philoſophi, non ſciverunt ſolùm, ſed in frequenti uſu habuerunt) perceperint iidem. Inviſti fuerunt; quia eos nihil earum rerum, quæ in ſuâ poteſtate non erant, de ſtatu mentis deſiciebat: genuerunt qui-

B

dem,

De Philoſophia

dem, ſed intrinſecùs non genuerunt. Extra ſe poſitas res non appetiverunt: & eo Regibus iſtis ſtère feliciores; atque etiam in admiratione. Hæc Socrates meditabatur: eâq; de cauſâ, ſemper eodem vultu fuit. Nos autem, quævis potiùs volumus exercere meditariq; , quàm quâ ratione omnis impedimenti immunè evadamus. Deſtinamus tandem Deos noſtros; e materiâ rebusq; corruptiõni & interitui obnoxiiſ eſſictos, admirari. Deſtinamus noſmetiſſos conſicere in ſervitutem; primùm rerum iſparum, deindè hominum, qui res eas vel conferre, vel eripere queunt: Et ſcilicet ex omnibus rebus externis capere fructum: Malus eſt vicinus: At ſibi iſſi; mihi verò bonus: exercet enim moderationem; exercet æquitatem meam. Mercurii hæc virgulâ eſt, hæc quicquid attigeris; aureum erit. Affer morbum, affer mortem, adfer egeſtatem, adfer convitium Sophiſtarum, & capitis diſcrimen: omnia virgulâ hæc utilia reddentur. Sunt quippè res externæ, materia volûntatis; quibus illa tractandis, ſuum aut bonum aut malum conſequatur. Et bonum quidem conſequetur, ſi materiâ non admiretur: Solæ etenim opinionones de materiâ conceptæ; rectæ ſi fuerint; bonæ efficiunt volûntatem: pravæ & diſtortæ; malæ: Sicque Socrates præclare dixit: Anytus & Melitus, occidere poſſunt, me verò lædere non queunt: Ac quoque ſi ita Deo placet, ita fiat. Sic idem ad eum qui ſubmoneret, ut ad iudicium ſe pararet: Quid ergò, inquit, non tibi videor per omnem ætatem ad iſtud me præparâſſe? Quâ ratione? Conſervare, inquit, didici, id quod penes me fuit: Quod ſi externa etiam tueri voles; corpusculum, dignitatem; jant tibi protinus dico; ut te quavis ratione pares: jam meditare, quod & iudicis ingenium; ac adverſarii ſter: Sic itidem Heraclitus; cùm de agello negotiorum Rhodi habebat, & iudicibus præbâſſet ſuam cauſam: progreſſus ad-

pero.

De Philosophia

sibi non vindicare: sed iis & cum dantur uti, & ut cum non dantur, hant ea desiderare. Docet & præscribit legem hanc ipse ad spectus vitæ quotidianæ. Vide ut Tragedia oriatur, cum res leves & externæ, in homines stultos inciderunt. Vide & aspice confusionem omnium rerum; horum ploratus, aliorum festum.

Mors omnium terribilissimum est; sed & contra eam, ex naturâ medicinam aliquam Philosophi desumpserunt. Anima sola immortalis, corpus nunc mortale factum est: hoc ut reddetur æternum, efficere nequimus. Quin & recondita naturæ peritia nos docet, nec corpus prorsus interire posse: semina immortalia habet; quæ tamen terræ committenda, ac non nisi per putredinem & corruptionem (quæ omnis regenerationis mater) ad vitam redâci queunt. Minimè idcirco de morte naturali solliciti sumus, cum ea janua sit ad vitam: quod cui naturæ liber apertus est, ignotum esse nequit. Noli ergò periculum hoc exaggerare, sed dic quemadmodum se naturaliter res habet; jam tempus est materiæ in illa undè conflata fuit, resolvendæ: coagulabitur ea iterum, cum placuerit auctori hujus Universitatis; nec enim interire potest, cum ad animam pertineat, quæ non est obnoxia morti naturali. *Non ergò natura debitam corporis, sed animæ potius metuamus mortem prænaturalalem.* Quotidiè moritur anima eorum, qui naturæ negligunt præcepta; qui delicatè vel lascivè vivunt, qui alios occidunt, qui vitiis indulgent. Quælibet etenim res vivere cognoscitur, dum suas exercet operationes: si autem non operatur, mortua censetur. Quando itaque homo non operatur, in quantum homo (putà si non amat aut honorat Deum, si non diligit fratrem) secundum animum mortuus sanè erit. Præterea, vita animæ gaudium quoddam est; proveniens de puro amore societateque Dei, de verâ etiam ad invicem fraternâ charitate. Ubi autem tale gaudium

Fundamento, discursus.

dium non est, ibi nulla animæ vita esse potest: mortua igitur erit. Idem anima non sentit; quia non ingemiscit malum suum, suam corruptionem, alienationem, perditionem: idè verè mortua, lethæoq; poculo consopita existet. Et quid aliud consequi potest, quàm ut anima sic enecata, & suis malis penitus absorpta, ad æterna festinet tormenta? nec unquam aliquem habeat sensum, nisi dum in mediis omnium pœnarum suppliciis sese senserit immerfam.

Sed jam carceres institutæ brevitatis prætergressus sum, abreptus consideratione prisæ Philosophiæ; nec enim nisi veterum Philosophorum tradita, historicè, ferèque Divini illius *Epicleti* verbis, à me proposita, forruitòque penicillo delineata fuerunt. Nunc antequam huic dissertationi finem imponam, uno verbo necesse habeo monere; hanc omninò Philosophiam imperfectam, lapsuque depravatam, idèoque *Theologiam* necessariam esse: quæ conscientiam, peccatorum labe territam sustentet, quæ imbecillitatem nostram consoletur, eiq; supernaturali modo medeatur. Non illa Philosophia gentes potuit salvare, sed tamen inexcusabiles easdem facit: quod alicubi docet Divus Paulus. Verùm & nos gentes olim accusabunt, qui cum habeamus Theologiam; nec saltem vivimus secundum Philosophiæ præcepta.

Mundus porrò jam plenus est eorû, qui Divina, illotis, & ajunt, manibus tractare audet: & idè nos Platonicos reos agent: quorum certû dogma fuit; res Divinas qui tractaturus accedit, animi sobrietate, mentisq; libertate prius se præparare debere, quàm celestis operis mysteria audeat contrectare. Quod idem eleganti quoque similitudine Div. Athanasius, 2. de verbo incarnato, adumbrat, & ad Christianam accommodat Theosophiam: Quemadmodum, inquit, si quis intueri Solis lucem velit, oculum pur-

De Philosophia

gat; clarioremque reddit, ferre ad eum quem cernere cupit similitudinem, se ipsum mundans; ut ita lux effectus oculus, Solis lucem queat intueri. Ita & qui theologicorum assequi intelligentiam cupit, ablucere prius animam debet atque detergere, & per vitæ morumque similitudinem, ipsos adire Sanctos; ut voto atque instituto illis conjunctus, ea etiam; quæ illis Deus revelavit, intelligere queat. Nam absque munditiâ animi, & vitâ sanctitatis æmulatione, possibile non est, intelligere Sanctorum dicta. Et de Reginaldo Polo, scribit Hieronymus Scripandus: Polum, cum de ratione, ac vitâ, quâ Pauli epistolarum latentia involuta, & obscura loca aperiri, evolvi, & explicari possent, consuleretur, respondere solitum fuisse; hæc sibi videri ad eam rem proximam, & quasi-compendiariam viam, si quis id ageret. ut posteriorem earum epistolarum partem, quæ de Christianis moribus ferè semper agit, primum legeret, intelligeret, vitâque, ac factis exprimeret; deinde ad priorem, in quâ de decretis, quæ *δύματα* vulgò vocant, subtilius, & acutiùs disputatur, accederet. Videbat scilicet puros, mundos, atque in Divinis præceptis exercitatos animos, faciliùs, atque procliviùs obscuriora quæque penetrare posse: contra verò, qui, quæ clariora, & apertiora in sanctis libris sunt, negligant; eos ab occultioribus, sanctioribusque mysteriis, tanquam prophanos à sacrarum ædium liminibus arceri. Timor Domini initium sapientiæ est, & peccatum animo cæcitatem superinducit, Spiritum Sanctum, sine quo frustrâ in sacris allabores, pellit. Adam antequam peccavit, Dei, Divinarumque rerum habebat cognitionem, adeo ut bestiis indiderit nomina secundum suam cuique naturam; & statim cognoverit ortum foeminae ex suâ dormientis costâ procreare. Et idem tamen ille, postquam carnis sensum ac iudicium secutus, peccavit; tantâ ignorantia captus fuit, ut sese à
Dei

Fundamento, discursus.

Dei conspectu inter arbores occultârit, & oculos Dei omnia videntis; levi foliorum umbraculo voluerit occæcare. Semper quoque deinceps ex posteris Adami, si qui fuerunt Deo credentes & obedientes; hosce Deus adscivit, & eis voluntatem suam patefecit, aliis non item. Exemplo fit Henochus, qui cum viveret secundum Dei voluntatem, raptus est ad Deum; & item Noa, qui cum sui seculi iustissimus esset, ostendit ei Deus suum de diluvio institutum. Quod idem fecit postea in Abrahamo; quem Dominus noluit celare de eo, quod fuit factururus: Quæ in sensum & Regius Psaltes canit: Jehovah metuentibus, patefecit ei⁹ arcanum, atque secretus. Salomon item, in libro Sapientiæ scribit: In malitiosum animum sapientia non intrat, nec habitat in corpore obnoxio peccatis. Hincque cum tentatio & afflictio, nos ad Deum confugere impellat, appositæ meo quidem iudicio Mart. Lutherus alicubi scribit: Crux unica est eruditio verborum Dei, Theologia sincerissima; ubi unus tentatus plus scit & prodest, quam centum non tentati, qui scripturas legunt, ut carmen aliquid Ovidianum. Concludo sapientis Arabis dicto: *apud Drusum in apophtheg. lib. 3. ad fin.* Numen silentio & consensu optime coli. Quod aliis alicubi verbis div. Bernhardus proponit: Citius apprehendes Christum sequendo quam legendo, aut etiam disputando!

F I N I S.

AZ ARS METRICA ÉS A KÖZÉPKORI KONTRAFAKTÚRA

A *kontrafaktum* jelentését a zenét kedvelők jól ismerik. A reneszánsz világában és a reformáció nyomán a világi és vallásos szövegek felcserélését, átköltését értették alatta. Így lett Hans Leo Hassler (1564–1612) *Mein Gemüth ist mir verwirret* kezdetű kanconettájából, afféle szerelmes énekből ugyanarra a dallamra a *Haupt voll Blut und Wunden* (Fényes Isten-arcot) kezdetű egyházi ének, melyet Johann Sebastian Bach (1685–1750) a János-passióba korálként beépített...¹

A zenetörténeti vizsgálódások kimutatták, hogy a kontrafaktum-technika a középkorban a versalkotás bevett szokása volt, és az európai iskola kórusgyakorlatából nőtt ki. A szöveg és a zenei dictamen már a 12–13. században elterjedt. Ezt jól mutatják a mise énekelt részei. Jellemző, hogy a Kyrie-dallamok nagy része éppen magyar forrásokból ismert. A *Kyrie laetabundus* dallamának az általánosan elterjedt *Concentus parili* kezdetű, a Purificatio ünnepére szerkesztett Notker-sequentia volt a mintája.² Ugyanez áll a Glóriára, a Sanctusra is.³ A jól ismert „*Bátya, bátya, mely az út Becskerekére*” kezdetű nyelvemlékünk is egy *Benedicamus* kontrafaktuma, afféle paródia, a lejegyző pillanatnyi játékos ötletéből fakadt dalamos párbeszéd.⁴ És így folytathatnánk tovább a zenei példákat.

Ha a *kontrafaktum* fogalmát próbáljuk meghatározni, a lexikonokat kell segítségül hívnunk. A Zenei Lexikonban ezt olvassuk: „Énekszöveg fogalmazása már meglévő dallamhoz, formailag és tartalmilag is figyelembe véve a dallam korábbi szövegét.”⁵ A Világirodalmi Lexikonban ez áll: „Adott dal (ének) strófaszerkezetének és dallamának átvitele egy új dalra (énekre), illetve maga az így keletkezett új dal (ének).”⁶ A lexikonok tehát megkülönböztetnek *zenei* és *szöveges* (metrikai) kontrafaktúrát. Az átvétel gyakran egyszerre érvényesült. Kiemelik, hogy a kontrafaktum a gregorianum középkori felfogásából és a népek közötti intenzív művészi cserekapcsolatokból fakadt. A további kutatás pedig elkallódott dallamok vagy szövegek valószínűsítését teszi lehetővé.

¹ Johannes Passion, 63. tétel, „O Haupt voll Blut”.

² *Analecta Hymnica Medii Aevi* I–55. Hrsg. G. M. Dreves, Cl. Blume, H. M. Bannister, Leipzig 1886–1922. (A továbbiakban: AH) 53, 171. – Policarpe Radó, *Répertoire hymnologique*, Bp., 1945. (Az OSzK kiadványai, XX) (Rövidítve: Rép. Hymn.) Nr. 126. – *Magyarország zenei története*, I, szerk. Rajeczky Benjamin, Bp., 1988. (A továbbiakban: Magy.Ztört.) 373–374. 68. példa.

³ Magy.Ztört. 377, 381. 73. és 77. példa. Uo. 403.

⁴ Szigeti Kilián, *A legelső magyar népdal helyes értelmezése*, in *Néprajzi Közlemények*, 1960, 30–32. Vö. Magy.Ztört. 409.

⁵ Brockhaus-Riemann, *Zenei lexikon*, II, Bp., 1984, 334.

⁶ *Világirodalmi Lexikon*, VI, Bp., 1979, 540.

A következő vizsgálódás a szövegekre és azok mintájára, kontrafaktumára irányul, vagyis metrikus szempontú. Valamennyi magyarországi eredetű, névtelen hazai literátortól származik. Magyarországi vonatkozásban mintegy százharminc kéziratos vagy középkor végi nyomtatott, a berviáriumhoz vagy a miséhez tartozó forrásban száznál több olyan verses szöveget (officium, hymnus, sequentia) találunk, ahol a vers eredetét, mintáját kutathatjuk. Viszonylag kevésnél ismerjük a dallamot. A szövegek átvételénél is csak a legkiemelkedőbb példákat említi a szakirodalom. Így feltételezik, hogy Szent Imre tiszteletére a verses zsolozsmát Székesfehérvárott a vértanú Becket Tamás és a domonkos rendalapító, Szent Domonkos magyar földön is elterjedt officiumait követve szerkesztették.⁷ Vagy: Szent László verses officiumának III. nocturnusában a 2. responsoriumban Becket Tamás verses zsolozsmájából egyetlen félsor kicserélésével a „per Thomae vulnera” helyett a „per Ladislai merita” kifejezést olvashatjuk.⁸ Ezeket az elszórt megjegyzéseket a magyar középkor latin verses liturgikus emlékeiből kilenc példával kívánjuk kiegészíteni.

1. 1192 tájáról való a legrégebb szöveges kontrafaktum, a *Novae laudis extollamus* kezdetű, Szent László tiszteletére írt sequentia.⁹ Szövege huszonöt kéziratos magyarországi forrásban és valamennyi nyomtatott hazai missalében megvan. Iodocus Clichtoveus állapította meg először, hogy mintája a *Laudes crucis attollamus* kezdetű Szent Kereszt-sequentia volt.¹⁰ Nicolas Weisbein kutatásai nyomán azt is tudjuk, hogy e mintát 1111–1113 táján az orléans-i székesegyház iskolájában tanító Hugues d'Orléans dit le Primas (azaz a Primasnak nevezett Orléans-i Hugó) szerezte. Weisbein a 83 sor terjedelmű, egy bevezető strófából és tizenhárom strófpárból szerkesztett terjedelmes versnek a 13–14. századtól a 15. század végéig 90 forrását (!) gyűjtötte össze. E gazdag szöveghagyomány alapján azután megszerkesztette a Szent Kereszt-sequentia hiteles szövegét. A darab nagyon korán zarándok-énekként magyar földön is ismertté válhatott.¹¹

⁷ Mezey László, *Deáktség és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., 1979, 210.

⁸ AH 55, 14. – Falvy Zoltán, *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*, Bp., 1968, 46, 49. – Mezei, i. m., 141. – *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. Mezey László, Bp., 1980, 153.

⁹ AH 55, 242. – Ulysse Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, 1–5, Paris, 1889–1912. (A továbbiakban: Chevalier) Nr. 12331. – Josephus Dankó, *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893. (A továbbiakban: Dankó) 185–189. – *Rép.Hymn.* Nr. 473. – A nyomtatott 15–16. századi források bibliográfiai leírása és lelőhelye megtalálható: Szabó Károly–Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, III. Bp., 1896. (A továbbiakban RMK III.).

¹⁰ Iodocus Clichtoveus, *Elucidatorium ecclesiasticum*, Paris 1516, 195. – A terjedelmes ének és mintája (hiányos ugyan) megtalálható: *Athleta Patriae* i. m., 155–158. – A nyomtatott 15–16. századi források bibliográfiai leírása és lelőhelye: RMK III.

¹¹ Nicolas Weisbein, *Le Laudes crucis attollamus de maitre Hugues d'Orléans dit le Primat*, in *Revue du Moyen Age Latin*, Lyon–Strasbourg, 1947, 5–26. – Holl Béla, *Iodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnusz-költészet európai recepciója*, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. Szelestei N. László. Bp., 1989, 169–182. (Az OSzK Kiadványai. Új sorozat 3.)

Ez indíthatta az ismeretlen magyar literátort, hogy 1192 táján, II. Béla idejében Nagyváradon Szent László oltárra emelésekor ének alakítására használja. Ez a sequentia azonban még sok kérdést tartogat. A verset olyan valaki készíthette, aki sietett és nem jól tudott latinul. Ezért ez a szöveg-kontrafaktum a filológia számára is sok, nehezen megoldható problémát jelent. A dallamot a több mint egy évszázaddal később élt Aquinói Szent Tamás (1225–1274) *Lauda Sion Salvatorem* kezdetű oltáriszentségi sequentiájára énekelték. Ez a dallam önmagában is zenei kontrafaktum, és a Szent Kereszt-sequentiából származva sok más szövegre is alkalmazták.¹²

2. A Szent Kereszt-sequentia kérdéséhez kapcsolódik a legrégebb, feltehetőleg 13. századi magyarországi Mária-ének, a *Mira mater exstitisti* kezdetű sequentia. Ez a Szent Kereszt-ének utolsó két strófapárjának kontrafaktuma. Legkorábbi lejegyzése a 13. századi Pray-kódex 101–102. levelén található. Kühár Flóris szerint „amíg az ellenkezőjét be nem bizonyítják”, joggal tekinthető magyar szerző költeményének. Az első félvers utolsó sora – „fronde flore germine” idézet a *Crux fidelis inter omnes* kezdetű nagypénteki antifónából. Ezért Kühár az egész éneket az antifóna travesztiájának hitte.¹³ Dallama a *Lauda Sion Salvatorem* utolsó két strófapárját követi.¹⁴ Megfigyelésünk szerint a Pray-kódexbeli lejegyzés biztosan a 13. századra tehető. Megvan még töredékesen olvasható lejegyzésben a 14. századi MR 133. jelzetű zágrábi missalében.¹⁵ G. M. Dreves az 1511-i nyomtatott Missale Zagrabienſe szövegét közölte a saját javításával.¹⁶

A Szent Kereszt ünnepének a magyarországi középkori kalendáriumban két ünnepe volt: az *Inventio* május 3-án és az *Exaltatio* szeptember 14-én. A kettő miatt legtöbbször a *Laudes crucis attollamus* sequentia is két részre oszlott. Az eleje huszonnégy kéziratban és huszonnégy nyomtatott forrásban az *Exaltatio* ünnepénél, tizenöt forrásban (köztük a zágrábiakban) az *Inventio* napjánál található. A nyomtatott források közül a Missale Strigoniense 1480-i (Ultramontanum) és a Missale Quinqueecclesiae 1499-i kiadásában az *Inventio*ra, de a Missale Strigoniense 1484–1518-i valamennyi kiadásában, valamint a pálos misekönyv 1490–1537 között megjelent három kiadásában az *Exaltatio* ünnepére alkalmazták. Ugyanakkor az *O crux lignum triumphale* kezdetű négy utolsó félstrófa mint *divisio* (osztás) az *Exaltatio* helyén négy kódexben és tizenkilenc nyomtatott

¹² Rajeczky Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*, Bp., 1956; Pótlás Bp., 1982. (A továbbiakban: Mel.Hung. 1956. és Mel.Hung. 1982.) Mel.Hung. 1956, 271.

¹³ Kühár Flóris, *Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában*, Bp., 1939, 18–19. (A Szent István Akadémia hittudományi-bölcséleti osztályának értekezései, III. kötet, 3. sz.)

¹⁴ Rajeczky Benjamin, *A Pray-kódex két Mária himnusza*, in *Rajeczky Benjamin írásai*, Bp. 1976, 120–123. – Mel.Hung. 1956. XLIX. 295, 334.

¹⁵ Dragutin Kniewald, *Himnodia zagrebačke stolne crkve. Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije*, I. dio, Zagreb, 1944, 234, Nr. 80.

¹⁶ AH 8, 63. – Chevalier Nr. 11558. – *Missale Zagrebiense 1511.* (RMK III. 176.) Fol. CCLXXIV. – *Rép.Hymn.* Nr. 456.

misekönyvben fordul elő. Ezek közül két kódexben az Exaltatio napján, a többiben mindben a májusi Inventio ünnepénél. Egyetlen kódexben, a Futaki Gradualében a kettő egymás mellett van, az *O crux lignum triumphale* kezdetű rész „dominicis huius sequentia” (ha az ünnep vasárnapra esik) felirattal.¹⁷ Ezek szerint a divisio önállósodott, ami a sequentiáknál ritkán (a hymnusoknál egy-egy officiumon belül gyakran) fordul elő. A *Mira mater exstitisti* ennek az önállósodott divisiónak volt a kontrafaktuma. Feltevésünket a következőkkel támogatjuk. Weisbein szerint ugyanis van négy 14. századi kézirat a felső-ausztriai St. Florian prépostság gazdag középkori könyvtárában, ahol e két utolsó strófapár „önálló poémát” alkot.¹⁸ A Weisbein által említett négy kézirat szöveghagyománya egy ugyancsak Felső-Ausztriából származó kéziratra, egy stockeraui gradualéra vezethető vissza.¹⁹ Kérdés most már, hogy az önállósodott divisio gyakorlata nyomán készült-e ez a Mária-ének, vagy pedig a Szent László-sequentia kontrafaktuma? A szövegben két apró megfigyelés arra mutat, hogy az önállósodási folyamat eredménye igen korán szolgálhatott mintául. Csak így magyarázható meg a bonyolultan szerzteágazó szöveghagyományban a *Mira mater exstitisti* 9. sorában a *tae*, illetve a 16. sorban az *ut te* kifejezés. Ezek ugyanis sem a *Laudes crucis attollamus*, sem pedig a *Novae laudis attollamus* kezdetű sequentiában nem fordulnak elő, de kimutathatók a 12–13. századi korai forrásokban.²⁰

A kontrafaktum és mintája a következő:

<i>Mira mater exstitisti</i>	<i>Laudes crucis attollamus</i>
	...
Mira mater exstitisti virgo Deum peperisti nullam parem reperisti fronce flore germine.	O crux lignum triumphale mundi vera salus vale inter ligna nullum tale fronde flore germanie.
5 Quisquis mente te sincera poscit quem crux morbifera vexat illi salus vera fit in tuo nomine.	Medicina christiana salve sanos aegros sana quod non valet vis humana sit in tuo nomine.

¹⁷ *Graduale notatum Francisci de Futak* 1463. (Istanbul, Top Kapi Seray 2429. mikrofilmen az MTA Könyvtárában: 2/1639. II.) Fol. 297.

¹⁸ Weisbein, i. m., 12. vö. 14.

¹⁹ Uo.

²⁰ A St. Florian-i kódexek: St.F.1. – St.F.4., jelzetek: XI. 391., XI. 393., XI. 396., XI. 397. – A stockeraui kódex: Ad. 8., lelőhelye és jelzete: Leipzig, Hier. 157. A 9. sor *tae* szava megvan a 13. századi franciaországi Rouen-i kódexben (F. 12., jelzete: Paris 904.). A 16. sor *ut te* kifejezése *sed tu* formában az 1200-ból való ugyancsak francia eredetű (F. 7., jelzete: Plaisence 65.), és *ut at* alakban egy 12–13. századból való németországi eredetű kéziratban (Ad. 12., jelzete: Udine 34.)

Assistentes tuae laudi
10 o Maria nos exaudi
tua prece ut peccati
servos subdat tui nati
transfer ad palatia.

Regnas domoque stellatae
15 illuc trahe nos beata
ut te iugiter colamus
et cum istis pertingamus
sempiterna gaudia.

Assistentes crucis laudi
consecrator crucis audi
atque servos tuae crucis
post hanc vitam vere lucis
transfer ad palatia.

Quos tormento vis servire
fac tormenta non sentire
sed cum dies erit irae
nobis confer et largire
sempiterna gaudia.

3. A 13–14. század fordulóján szerezték Szent István tiszteletére a *Novum genus melodiae* kezdetű sequentiát. Két 14. századi domonkos missaléból ismerjük és valószínűleg a budai scriptoriumban készült a margitszigeti apácák részére.²¹ Szövegét és annak hagyományát ismerjük.²² Tanulmányozhatók az *In caelesti hierarchia* kezdetű, Szent Domonkos tiszteletére írt sequentiával való szöveg párhuzamok is.²³ De dallamát is sikerült kikövetkeztetni. Jó példa ez egy lapangó dallam kikövetkeztetésére. Kézzelfoghatónak látszik ugyanis, hogy a közel azonos két missalénak, a két forrásnak kettős, domonkos és magyarországi sequentia-gyűjteményében kell a dallamát is keresnünk. A versformát, a szakaszok egyenlő számát, a sorok szótagszámát figyelve derül ki, hogy a dallam is az említett Szent Domonkos-sequentióval egyezhetett. Feltehetően annak dallamára énekelték.

4. A 14. századból származhat az *In valle miseriae* kezdetű sequentia, melynek szövegét G. M. Dreves 1890-ben egy, a zágrábi egyházmegye számára készült esztergomi misekönyvből és az 1511-i Missale Zagrabienense alapján közölte.²⁴ Legkorábbi szövegét azonban egy 14. századból való másik zágrábi missale őrizte meg.²⁵ A darab a pünkösdi utáni vasárnapokra, az egyházi év nyári időszakára szól (*Sequentia dominicalis per aestatem*) és a pünkösdi ünnepét idézi. Nagy valószínűséggel magyarországi és esztergomi eredetű.²⁶ Csak a szövegét ismerjük, de annak mintáját nem. Rajeczky Benjamin állapította meg, hogy a

²¹ Mindkét missale valószínűleg Kassáról származik és a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban található. Jelzetük: Ms. I. 50., fol. 355. és Ms. I. 25., fol. 193^v.

²² Vö. Holl Béla, *Novum genus melodiae. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missalében*, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 35–52. (Adattár, 10)

²³ AH 55, 133.

²⁴ AH 8, 36. – Chevalier Nr. 8797. – A kódex lelőhelye: Salzburg, Studienbibliothek Cod. Lat. V. I. B. 23: 329^v.

²⁵ Jelzete: MR 133: 212v. Vö. Kniewald, *i. m.*, 122.

²⁶ Török József, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai, 1225–1600*, Bp. 1977, 150, 159.

Mariae praeconio kezdetű, ugyancsak zágrábi forrásokból ismert *sequentia* dallamát követi, és azt a Futaki Graduale alapján közölte.²⁷ A vasárnapi *sequentia* egyébként megvan ebben az 1463-i kódexben is.²⁸

5. A *Veni Spiritus consolator alme* kezdetű pünkösdi *sequentia* a *Veni creator Spiritus* kezdetű himnusz 14. századi kontrafaktuma. A legrégebb magyarországi misekönyvekben benne lehetett. Szövegét Dankó József az 1341 előtti *Missale Notatum Strigoniense* alapján közölte.²⁹ Ezen kívül megvan még az 1463-i Futaki Gradualeban és az 1511-i *Missale Zagrabiense*ben.³⁰ Rajeczky Benjamin megállapítása szerint a sorok változó szótagszáma és a strófák tördelése a dallam ütemeihez igazodik.³¹

6. Az *Inter choros supernorum* kezdetű *sequentia* Remete Szent Antal tiszteletére készült. Szerzője magyarországi domonkos vagy pálos lehetett. G. M. Dreves a bécsi domonkosok közelebbről nem ismert 1477-i missaléjából és a Göttweigben őrzött 14. század végi pálos misekönyvből közölte.³² Domonkos eredetét valószínűsíti, hogy az 1370–1388 táján készült, Gyulafehérvárott található kassai domonkos missaléban is megvan.³³ Mintája az *In caelesti hierarchia* kezdetű Szent Domonkos-*sequentia* volt.³⁴

7. Az *Exultet caelum gaudiis* kezdetű himnusz az esztergomi egyház védőszentje, Szent Adalbert zsolozsmájához készült. A Bécsben őrzött, 1423 táján készült esztergomi breviariumban maradt meg. Ebből közölte G. M. Dreves és Dankó József.³⁵ Dankó egész sor olvasási hibát vétett, amit Dreves néha önkényesen emendált. A himnusz mintája az *Exultet caelum laudibus* kezdetű, a magyarországi forrásokban is általánosan elterjedt apostol-himnusz.³⁶ Feltehetően ennek dallamára is énekelték. Ezt megerősíti, hogy ez a dallam a *Gaude mater Hungaria* kezdetű Szent István-himnusz dallama, amely sok magyarországi forrásban szereplő himnusz dallamának kontrafaktuma.³⁷ Rajeczky Benjamin fel-

²⁷ Mel.Hung. 1982, 77, 103.

²⁸ Ld. a 17. jegyzetet.

²⁹ Dankó 295. – Chevalier Nr. 21265.

³⁰ Ld. a 17. jegyzetet, fol. 167. – *Missale Zagrabiense* (RMK II. 176.) fol. CCLIX.

³¹ Mel.Hung. 1982, 45, 99–100.

³² AH 8, 103–104. – Benediktiner Abtei Göttweig, Cod. 107 schwarz (79 rot). – Chevalier Nr. 9006.

³³ Ms. I. 25.: fol. 191^v.

³⁴ AH 55, 133. – A strófák száma, a versszerkezet, helyenként a szavak és szókapcsolatok egyeznek. Vö. Béla Holl, *Sulla poesia liturgica dei domenicani in Ungheria a cavallo fra il duecento e il trecento*, in *Spiritualità e lettere nella cultura italiana et ungherese del basso medio evo*, cura di S. Graziotti e C. Vasoli, Firenze 1995, 46–47.

³⁵ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 1829. fol. 89. – AH 23, 103. – Dankó 171–172.

³⁶ AH 51, 125.

³⁷ Mel.Hung. 1956, 8. (felsorolja valamennyi himnuszt, amit erre a dallamra énekelték). Vö. Mel.Hung. 1982, 4.

sorolja valamennyi szövegkezdetet, és ezek legtöbbje az említett bécsi kódexben egymáshoz közel szerepel.³⁸ A Szent Adalbert-himnusz szövegét és a párhuzamos mintát a következőkben bemutatjuk.

*Exultet caelum gaudiis
terra plaudat sollemniis
in Adalberti praeconiis
plebs sonet ex praecordiis.*

*Vos saeculi huius aemulos
carnis domando stimulos
per sanctitatis titulos
vertat in Dei famulos*

*Sic caelum scandit libere
nullus in itinere
hostis complexus enomere
ut nobis donet vivere.*

*Cuius precatu solvitur
languor et salus redditur
iustis beatus iungitur
ut et propheta promittitur.*

*Ut Christus cum advenerit
horrorque mundus cinxerit
iungamur si non adnuerit
nos quoque sibi iunxerit.*

*Patri dato eulogia
eiusque soli Filio
sancto simul Paraclito
regno hoc perpetuo.*

*Exultet caelum laudibus
resultet terra gaudiis
apostolorum gloriam
sacra canant sollemnia.*

*Vos saeculi iusti iudices
et vera mundi lumina
votis precamur cordium
audite preces supplicum.*

*Qui caelum verbo clauditis
serasque eius solvitis
nos a peccatis omnibus
solvite iussu quaesumus.*

*Quorum praecepto subditur
salus et languor omnium
sanate aegros moribus
nos reddentes virtutibus.*

*Ut cum iudex advenerit
Christus in fine saeculi
nos sempiterni gaudii
faciat esse compotes.*

*Deo Patri sit gloria
eiusque soli Filio
cum Spirito Paraclito
et nunc et in perpetuum.*

8. 15. századi felső-magyarországi forrásból ismert a *Pange lingua* *studiose* kezdetű Szent Ágnes-himnusz. Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 132. jelzetű kódexéből közölte G. M. Dreves, aki azonban breviumi forrását tévesen missalénak írta.³⁹ Szövege, versmértéke és a stórfák száma követi Aquinói Szent Tamás *Pange lingua gloriosi* kezdetű oltáriszentségi himnuszát. Szembeötlő, hogy az egyes versszakok kezdőszavai (mint a kontrafaktúrák esetében nagyon gyakran), néha az egész első sor a mintával azonos.⁴⁰ Nyilván a mintájának dal-

³⁸ Az egy dallamra énekelt himnuszok a bécsi Cod. Lat. 1829. jelzetű kódexben a következők: fol. 88.: *Gaude mater Hungaria*, 89°: *Exultet aula caelica*, 98°: *Exultet caeli laudibus*, 86.: *Verbum supernum prodiens / Nec* 79°: *Verbum supernum prodiens / A patre*.

³⁹ AH 4, 70. – Chevalier Nr. 14515. – Rép.Hymn. Nr. 534.

⁴⁰ AH 50, 586. – Vö. Mel.Hung. 1982, 7–10.

lamára is énekeltek. Ennél a himnusznál tehát a dallam kontrafaktumára is következtetni lehet.

9. A 16. század elejéről felső-magyarországi forrásból ismert a *Salve praeclara / martyr Christi Sophia* kezdetű Szent Zsófia tiszteletére szerzett sequentia (prosa). Hiányos lejegyzésben az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 172. jelzetű kódexében, az 1518-ban befejezett Kassai Gradualéban maradt meg.⁴¹ Nincs szövegkiadása. Dallama a magyarországi forrásokban ismert, a 14. század óta általánosan elterjedt *Laus tibi Christe / qui es creator* kezdetű Mária Magdolna-sequentiaét követi.⁴² Rajeczky Benjamin szerint ez a dallam „igen nehézkes ráhúzás” e szövegre.⁴³ A szövegben is felfedezhető a párhuzamosság. Ilyen például a Szent Zsófia-sequentia 45–48. sora, a záró versszak:

Ergo martyr te precamur
nos salva peccatores
tua per sancta merita
supplicans regem *gloriae*.

Ezt a Mária Magdolna-sequentia 12., ugyancsak záró versszakában így olvashatjuk:

Rex regum dives in omnes
nos salva peccatorum
tergens cuncta crimina
sanctorum spes et *gloria*.

*

A kilenc itt bemutatott liturgikus ének magyarországi forrásokból ismert. Átfogja a 12. század végétől az egész magyar középkort. Névtelen magyarországi szerzők művei, melyek keletkezési ideje kikövetkeztethető. Az esztergomi és váradi egyházmegyék literátorai, domonkos és pálos szerzetesek között sejtethetjük a névtelen szerzőket, akik „alázattal” igyekeztek a középkori európai latin liturgikus költészet világába belesimulni. Ők magukénak érezték a különböző korokból fakadó és más-más nemzetiségű szerzőktől való darabokat is, amelyeknek gazdagságáról a legrégebb liturgikus könyveink tanúskodnak.⁴⁴ Ezek alakították, formálták évszázadokon át a magyar éneklők és hallgatók ízlését. Ebből az „ars metrica”-ból nőttek ki az anyanyelvű fordítások és a magyar nyelvű költészet.⁴⁵

⁴¹ OSzK, Cod.Lat. 172. I.: 424^v. – Rép. Hymn. Nr. 622.

⁴² AH 50, 346–347. – Vö. Josef Szövérfy, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*, I, Leipzig, 1964, 409.

⁴³ Mel.Hung. 1956, 11, 115, 130.

⁴⁴ Holl Béla, *Spiritualitas dominorum Ultramontanorum. A magyarországi liturgikus költészet Árpád-kori kezdeteiről*, in *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. Somorjai Ádám és Zombori István, Bp., 1991, 99–106.

⁴⁵ *A magyar irodalom története*, I, Bp., 1964, 111–115.

Horváth Iván

AZ ESZMÉNYÍTŐ BALASSI-KIADÁSOK ELLEN
(Előzetes közlemény)

Új elképzelést adok elő a Balassi-versek szövegtörténetéről. Három ok késztet erre.

- (1) A szakirodalom évek óta rendellenességeket jelez az általánosan elfogadott elméletben.
- (2) Az új elképzelés feleletet ad ezekre a rendellenességekre, és
- (3) nem várt további fölismeréseket is eredményez.¹

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1991. decemberében előadást tartottam A 3*33-as *feltevés cáfolata* címmel. Azt az akkor már általánosan elfogadott, rég középiskolai tananyaggá vált elméletet támadtam, amelyet Gerézdi Rabán ötlete² nyomán elsősorban épp én dolgoztam volt ki, és amely egy 1589-es, szövegtorzító ősmásoló jól bizonyítható föltevésén alapult. Azonban – és ez volt előadásom fő mondanivalója – a szövegtorzító ősmásoló föltevése hamis. Ezért vissza kell térni Klaniczay *Hozzászólás...-ának*³ álláspontjához, ő ugyanis egy esetleges ősmásolatban nem számolt lényeges szövegtorzítással.

Azóta itt van előttünk az elmélet, romokban. Hiszen ha nincs szövegtorzító ősmásoló, nincs 3*33 sem. Márpedig sem 1991-es előadásomra, sem az 1994-es cikkekre⁴ nem kaptam válaszul erélyes tiltakozást. Akkor pedig csak egyet tehetünk. Tovább kell folytatnunk Klaniczay útját akkor is, ha ezzel tovább kell rombolnunk az elfogadott elméletet. Le kell vonnunk minden következtetést abból, hogy nem létezett szövegtorzító ősmásoló, még akkor is, ha ezzel búcsút kell vennünk attól, amit huszonegy évvel ezelőtt így neveztem: eszményi Balassi-kiadás.⁵ A platonikus kiadástervezet megdőlt. Ami a helyére került, az na-

¹ Köszönetet mondok tanszéki kollégáimnak, Bóta Lászlónak, Orlovsky Gézának, Szentmártoni Szabó Gézának, főképp pedig Tóth Tündének a Balassi-textológiáról folytatott gyümölcsöző beszélgetésekért.

² Vagy más szóval az ún. Gerézdi–Klaniczay-sejtés nyomán. Ahogy a „lírai önéletrajz” fogalma és kifejezése Klaniczay Tibortól származik, úgy a 3*33+1 Gerézdi elképzelése volt. (Klaniczay Tibor és mások szóbeli közlése.)

³ Klaniczay Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, in *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, XI (1957), 265–338.

⁴ *Szöveg*, in *2000*, VI (1994), november, 42–53.

⁵ *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, in *ITK*, LXXX (1976), 613–631.

gyon is valóságos. Nagyon is közel jár ahhoz a *Balassa-kódex*hez, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek. Folytassuk az utat, és a jutalom nem marad el.

Legfőbb jutalmunk nyilvánvaló. Ha alapjában véve megbízható a forrásunk, akkor az, amit a kezünkben tartunk, a *Balassa-kódex* – pontosabban annak első 138 lapja, vagyis a teljes Balassi-rész – meglehetősen hiteles másolata a költő *Maga kezével írt könyvének*. Szinte úgy jó, ahogy van.

I. Az eszményítő kiadások

Az új Balassi-kiadás védelme c. könyvfejezetben egykor így foglaltam össze azt az álláspontot, amelyet most vitatok: „Az új kiadás [...] a költő saját koncepcióját kívánja jogaiba visszahelyezni, azt a koncepciót, amely szerint a költő maga megszerkesztette verskötetét, pontosabban megszerkesztette volna, ha feltehető szándéka valóra válik. De nem vált valóra. 1989 őszén elkészült ugyan egy 2*33-as, magában is megálló gyűjtemény, ám az a külön, vallásos *liber*, amelyet talán e 2*33 elé szánt volna a költő, nem gyarapodott még 10 tagúnál nagyobbra, és ezért nem volt a többivel együtt közzétehető. Itt mindenesetre feltételezhetünk egy mulékony kötettervet, amelyet Balassi nyilván csakhamar feladott, hiszen már ekkoriban meg kellett, hogy írja a *Valahány török bejt* sorozatát, amely még a 2*33-as csoportba sem fért volna bele. A később elkészült *Celia-gyűjtemény* vagy a még későbbi *Cím nélküli gyűjtemény* idejéből már semmi nyoma annak, hogy Balassi – kéziratban vagy nyomtatásban terjesztendő – kötetet tervezett volna összeállítani. E késői gyűjtemények gyűjteményközi utalásai viszont [...] kétségtelen jelei annak, hogy Balassi, bár 1589-es, hamar feladott kötettervét a jelek szerint újabb ilyen tervek nem követték, e kései versgyűjteményeit mégiscsak olyan eszményi olvasónak szánta, aki a korábbiakat is ismeri. Ésszerűnek látszik tehát azt a textológiai álláspontot megfogalmazni, hogy a költő 1589-es kötettervének megfelelően adjuk ki azokat a verseit, amelyek ide csoportosíthatók, a későbbi gyűjteményeket pedig – belső sorrendjük megbolygatása nélkül – soroljuk időrendben ez után. Az ilyen eljárás nem a textológiában megszokott hibavadászat – hiszen a javasolt sorrendű verskötetet a költő maga nem hozta létre. Ezt a különös textológiai helyzetet – hogy ti. a hipotézis így *elvileg* mindig hipotézis is marad – egy korábbi közleményben a félig amelioratív, de félig pejoratív alkalmazott ‘eszményi kiadás’ kifejezéssel próbáltam érzékeltetni.”⁶

Mentse az idézet hosszúságát, hogy mindmáig maradéktalanul érvényben maradtak a benne kifejtett szövegkiadási irányelvek. Ahogy Vadai István⁷ írja: „Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor vetették fel a 3*33+1=100 versből álló kompozíció ötletét, amit Horváth Iván fejlesztett tovább, s ma ez a kompozíció el-

⁶ Balassi költészete történelmi poétikai megközelítésben, Bp., 1982, 12.

⁷ Vadai István, „Forr gerjédt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers...” Balassi Bálint saját kezű versfüzérééről, in A Tiszatáj diák-melléklete, XX (1995) január, 4.

mélet már középiskolás tananyag. A Balassi-kiadások is ennek nyomán közlik a verseket, eltérés csupán az istenes énekek elhelyezését⁸ illetően mutatkozik.

S nemcsak a (2~3)*33 kérdésében egyeznek meg egymással ezek az eszményítő kiadások, hanem olyan vonásaikban is, amelyeknek kevés közül van az egykori, ún. Gerézdi–Klaniczay-sejtéshez. Megszerkesztett versgyűjteményként kezelnek egy kései, öt versszakot tartalmazó, sajátkezü papírlapot. Így adják ki a *Valahány török bejt* sorozatát. Ugyanígy járnak el a három Szentháromság-himnusszal. S ilyennek tekintik a *Cælia-versgyűjteményt* is.

Javaslatommal a Balassi-kiadások e csoportjának⁹ általános fölfogását kívánom módosítani. Az ide sorolt hat kiadást csak a versek csoportosításának szempontjából veszem egy kalap alá, és csak ebből az egy szempontból bírálok. A bírálat arra irányul, hogy e kiadások

(1) épp a legfontosabb szerzői önértelmező magyarázatot vagy nem ismerik el egyértelműen szerzői szövegnek, vagy egyszerűen elhagyják,

(2) mind a bejteket,

(3) mind az istenes verseket kimozdítják arról a helyről, ahová a *Balassa-kódex* másolója bejegyezte őket,

(4) az alapsorozattól elszakítják a *Cælia-ciklust*,

(5) nem közlik a gyűjtemény – kései, de nagyon tekintélyes és megbízható forrás által ránk hagyományozott – címét.

2. Rendellenességek az általánosan elfogadott elméletben

2.1 Az 1589-es ősmásoló kérdése

Megismétlem¹⁰ a szövegtorzító ősmásoló föltevésének cáfolatát.

Amit tudtunk:

(1) Az 1610 körüli másoló a kódex 1. lapján tévesen állította, hogy a költő eredeti kéziratából dolgozott. Valójában az 1589-es ősmásolatot használta.¹¹

⁸ És egymásutánját. (H. I.)

⁹ A következő kiadások tartoznak ide: *Balassi Bálint Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*, közzéteszi Horváth Iván, Novi Sad, 1976 [1977] (*Tanulmányok–Studije*, 9); *Balassi Bálint és a 16. század költői*, I–II, szerkesztette és a szöveget gondozta Varjas Béla, Bp., 1979; *Balassi Bálint Összes versei és Szép magyar comediája*, szerkesztette és a szöveget gondozta Varjas Béla, Bp., [1981]; *Gyarmati Balassi Bálint Énekei*, a szöveget és a dallamokat gondozta Kószeghy Péter és Szabó Géza, Bp., 1986; *Balassi Bálint Versei*, a szöveget gondozta Kószeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Bp., 1993; *Balassi Bálint Versei*, a szöveget gondozta Kószeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Bp., 1994.

¹⁰ *Szöveg*, in *2000*, VI (1994), november, 51.

¹¹ Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint nyelve és írása*, in *MNy*, XXXIX (1943), 89, idézi Varjas Béla, *A Balassa-kódex*, in *Balassa-kódex*, bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Varjas Béla, Bp., 1944, xvi, vö. még: Varjas Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 313 skk.

(2) A 99-100. lapon olvasható bejegyzés¹² nagyon töredékes: valószínűleg csupán egyhetedét-egynolcadát ismerjük.¹³

(3) A 99-100. lap bejegyzése nem a szerzőtől, hanem az 1589-es ősmásolótól származik, és a szerző szándékainak nem is felel meg. Ellentmond önmagának: arról panaszkodik, hogy az istenes verseket a költő nem adja ki, hanem „más könyvben” gyűjti össze – ám mégiscsak rögvest közöl kilencet.¹⁴

(4) Az 1., a 148. és a 175. lapok bejegyzéseiből tudjuk, hogy az 1610 körüli másoló a kódex mindhárom fejezetét jól tájékozott előszóval látta el. Az előszavak vagy utólag készültek, vagy legalábbis a lemásolandó forrás kiváló ismeretében.¹⁵

S amivel nem számoltunk:

Ha (1) igaz, akkor (3) nem lehet az. Mert:

(1) alapján az 1610 körüli másoló (tévesen ugyan, de) *úgy tudta*, hogy az eredetiből másolt. Ha ez igaz, és igaz az is, hogy forrását *kiválóan ismerte* – vö. (4) –, akkor a 99-100. lap – ma már nagyobb részt elveszett [vö. (2)], de őáltala még teljes terjedelmében ismert – megjegyzését is *szerzői szövegként kellett értelmeznie*.

Tehát a (3) állítás hamis. Vagyis a 99-100. lap megjegyzése Balassi Bálinttól való.¹⁶

Továbbá: semmi nyoma egy 1589-es, szövegtorzító ősmásoló tevékenységének.

2.2 Két elveszett vers

A Balassa-kódex 33. éneke után ezt a szerzői megjegyzést olvassuk: „Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermeksígtől fogva házasságáig szerzett, jöllehet kettő híja. Az egyik egy virágének az *Irgalmas Úristen* nótájára, kinek az kezdeti így

¹² „Még vagynak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magátúl is szerzett, ki mindenestül is tíz, azok más könyvben vagynak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít még azokhoz. Azért evilági éneket – a *lephies históriájátúl* elválva, ki még nem kész – ...”

¹³ A lapok sorrendje ebben az ívfüzetben az újrakötéskor valószínűleg nem változott, vö. Vadai István, *A Balassa-kódexről*, in *Balassa-kódex*, a faksimile szövegét közléteszi Kőszeghy Péter, a kódex betűhív átiratát jegyzetekkel és utószóval közléteszi Vadai István, Bp., 1994, iii.

¹⁴ Többek között Varjas Béla, 1944, xix–xx, Horváth Iván, 1982, 42–44, Bóta László, *A Balassi-Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, in *IK*, LXXXVII (1983), 177–178, Kőszeghy Péter, *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*, in *IK*, LXXXIX (1985), 76, Pirnát Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996, 76 és mások.

¹⁵ Klaniczay Tibor, 1957, 281–283.

¹⁶ Talán tekinthetem A *3*33-as felfogás cáfolata* c. előadásom (a fönti bizonyítást abban ismerttettem) visszhangjának, hogy a Balassi-versek utolsó, 1993-as és 1994-es kiadásaiban a szerkesztők némi bizonytalansággal ugyan, de megengedik, hogy a kódex 99. lapján olvasható töredékes szöveg Balassié. Önellentmondó megfogalmazásuk szerint a „talán magától Balassitól származó megjegyzés” (*Balassi Bálint Versei*, 1994, 127) „valószínűleg a kódex összeírójától származik” (165).

volt: *Vajon meddig akarsz engem kesergetni?* Az elveszett. Másik egy könyörgés, a Palatics nótájára, ki az nyíri Báthory Istvánnál és Ugnótnénál is volt. Így kezdetik el: *Láss hozzám, üdvességemnek Istene* etc.” Ebből Varjas Béla arra következtet, hogy – ha ez a két vers el nem vész –, akkor ez a fejezet nem 33, hanem 35 éneket számlált volna.¹⁷

Akárhogy volt is, egy új szövegleszarmazási elméletnek magyarázatot kellene adnia arra a kérdésre, miért említi a szerző az elveszett verseket, s miért épp kettőt említi, és nem például egyet vagy hármat vagy akárhányat.

2.3 Kihagyások a Balassa-kódexben

Régi, súlyos kérdés, hogy a *Balassa-kódex* másolói milyen versek utólagos beírása számára hagytak ki helyet a sietős munka közben. Klaniczay *Hozzászólás...*-a meggyőzően egymás mellé helyezi az *Istenes énekek* Balassi és Rimay verseit különválasztó (általában hibásan „rendezett”-nek nevezett) kiadásainak (közelebbről az 1670-es lőcsei kiadásnak) verssorrendjét, illetve a kódex elszórt istenes verseinek viszonylagos sorrendjét, és megállapítja, hogy a két sorrend lényegében azonos, tehát a kódex másolócsoportját irányító személy a szétválasztó kiadások valamelyikével rendelkezett. Bóta László mély és finom elemzése szerint Klaniczay valószínűleg mégis téved. A másolócsoport ugyanis általában mindig kihagyott helyet azon énekek számára, amelyek a Balassi és Rimay költeményeit összevegyítő (általában hibásan „rendezetlen”-nek minősített) kiadásokban már megjelentek, ám bemásolta azon énekeket, amelyek először a szétválasztó kiadásokba kerültek be. Bóta szabálya a kódex Balassi- és Rimay-anyagára egyaránt igaz. Ergo a másolócsoport irányítójának mégiscsak összevegyítő kiadása volt: ezért vélte elhalaszthatónak épp ama szövegek bemásolását, amelyek ebben megvoltak, és ezért ragaszkodott viszont ama szövegek bemásolásához, amelyek csak a szétválasztó kiadásokban jelentek meg.

Ám Klaniczay megfigyelése sem veszi érvényét! A kódex verssorrendje ugyanis – mégiscsak – nem az összevegyítő, hanem a szétválasztó kiadásokéval vág egybe! Olyan szövegleszarmazási elméletre van tehát szükségünk, amely mind Bóta, mind Klaniczay megfigyeléseivel összhangzik.

Ha például a kódex előzménye, a Klaniczaytól meggyőzően bevezetett, 1610 körüli másolat a sorrend szempontjából ugyanabba a forráscsoportba tartozott, amelybe a szétválasztó kiadások kézirati előzménye, ám elfogadjuk Bóta érveit is, és megengedjük, hogy a kódex másolócsoportjának összevegyítő kiadása volt, akkor már csak egy pótlólagos szabály bevezetésére van szükségünk ahhoz, hogy épp azt a jelenséget kapjuk eredményül, amelyet Klaniczay és Bóta megfigyel. Eszerint azon énekek esetében, amelyek mind a kódex kéziratos előzményében, mind az összevegyítő kiadásokban a másolócsoport rendelkezésére álltak, a másolócsoport a következő szabályt igyekezett követni: az énekek *szövegét* az összevegyítő kiadásból óhajtotta beírni, *sorrendjüket* viszont meg akarta őrizni úgy, ahogy a kódex kézirati előzményében találta.

¹⁷ Varjas Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 316.

Ha én döntök így, a következőt teszem. Egyszerűen bejegyzem összevegyítő *Istenes énekek*-példányom kezdősorutatójába azokat a sorszámokat, amelyeket a kódex 1610 körül másolt kéziratos előzményében találtam. S ha netán számozatlan istenes verseket találok a kéziratban, akkor a sorrend egyértelműségének kedvéért ott, a kiadás kezdősorutatójában rögvest be is számozom őket. Azért számozom be, mert a forráskéziratban bár ugyanazok a versek, ámde nem ugyanabban a sorrendben szerepelnek, mint a birtokomban lévő kiadásban, és meg akarom őrizni a forráskézirat sorrendjét. Majd ha lesz időm, e saját kiadásomból a kézirati sorrendhez híven fogom bemásolni vagy bemásoltatni őket. S amikor a helykihagyás után visszatérek a forráskézirat továbbmásolásához, a további sorszámozásban is számhelyeket hagyok az eredetileg számozatlan, s csak általam, az *Istenes énekek* kezdősorutatójában beszámozott istenes ének számára.

Ha ilyesféleképp történt volna, fel lehetne számolni Klaniczay és Bóta elméletének ellentmondását.

De miért járt volna el így a másolócsoport? Az ő számukra teljesen elegendő lett volna, ha a kezdősorutatóban épp csak megjelölik – megszámozásuk nélkül – azokat az énekeket, amelyeknek beírását elhalasztották, a verssorrenddel pedig nem kellett volna törődniük. Egy ilyen kacifántos eljárásra csak akkor volt szükségük, ha *úgy tudták*, hogy az énekek kódexbeli sorrendje fontos és megőrzendő. Mármost ilyen előírást a mi *Balassa-kódex*ünk nem tartalmaz.

Szerencsés lenne tehát, ha egy új szövegleszarmazási elmélet a *Balassa-kódex* előzményében föltételezne a verssorrend fontosságára vonatkozó, ma már ismeretlen megjegyzéseket.

2.4 A „más könyv”

„Még vagynak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magátúl is szerzett, ki mindenestúl is tíz, azok más könyvben vagynak”, – mondja a szerző (akit régebben általában összetévesztettünk az ősmásolóval), és a kutatók újra meg újra nekiveselkednek a „más könyv” helyreállításának. Pedig, ha e szavak a szerzőtől származnak, akkor aligha érdemes a „más könyv” tárgyi megvoltában hinni. Hiszen a szerző azonnyomban fölülbírálja önmagát, s miután hosszú fejtegetésbe bocsátkozik az istenes versek külön-, pontosabban részgyűjteményének, a „más könyvnek” megalkotási nehézségeiről, esetleg a kötet fölépítésének tervéről és elveiről, végül, úgymond, kényszerűen felhagyván a nagy tervvel, a részgyűjteménybe szánt verseit aggályos, keresett hanyagsággal mégiscsak beírja kódexébe. A „más könyv” meséje mi lenne más: maga is költészet. Fontos eleme a kötetelrendezés körüli rejtelmeskedésnek.

De még ha elhinnők is a „más könyv” tárgyi megvoltát, akkor is dőreség lenne megpróbálkozni belső szerkezetének helyreállításával.¹⁸ Hiszen, még ha nem a költő, hanem az ősmásoló szavai lettek volna is ezek, akkor is minden-

¹⁸ *Egy vita elhárítása*, in *lTK*, XCI–XCII (1987–1988), 653.

képp egy változásban lévő, fejlődő szerkesztmény pillanatnyi állapotát rögzíteték volna („azok más könyvben vagynak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít még azokhoz”), olyan állapotot, amely később bármikor megváltozhatott, sőt a tanúság szerint éppen változófélben volt. Ezért nehéz teljesen komolyan venni a „más könyv” sorrendjének helyreállítására irányuló erőfeszítéseket. Ám nem akarok méltánytalanul és vakon elmenni amellett a megfigyelés mellett, amelyet Bóta László¹⁹ és Kőszeghy Péter²⁰ egymástól függetlenül²¹ tesznek a Balassi és Rimay verseit összevegyítő kiadások egy verscsoportjáról. Mind Bóta, mind Kőszeghy megállapítja, hogy az összevegyítő kiadások lényegében egy tömbben hagyományozzák Balassinak amaz istenes verseit, amelyeket a két költő művét szétválasztó kiadások is és (Klaniczay bizonyítása szerint) a *Balassa-kódex* öse is egy tömbben tartalmaz. Az összevegyítő és a szétválasztó kiadások tömbje tartalmilag szorosan megfelel egymásnak, a sorrendet illetően azonban nem.

Klaniczay,²² szemben Eckhardttal,²³ általában hitelesebbnek véli, és ezért előnyben részesíti a szétválasztó kiadások szövegét. Bóta és Kőszeghy tömbjének viszont megvan az az előnyük, hogy élükön a 99 sornyi *Három himnusz* áll.

Továbbra sincs semmi okunk arra, hogy a Bóta–Kőszeghy-féle verscsoportban azt a bizonyos „más könyvet” ismerjük fel. Ám jó lenne, ha egy új szövegleszármazási elméletbe beleillenek egy épp ilyen verscsoport s épp az összevegyítő kiadásokban.

2.5 A *Balassa-kódex* minősége

Régóta zavaró körülmény, hogy Rimay, Balassi ifjabb költőbarátja, kultuszának letéteményese, aki egész életében nem tett le mestere életművének saját alá rendezéséről, nem tudta megszerezni egy olyan Balassi-vers szövegét, amely a *Balassa-kódex*ben viszont szerencsére fennmaradt (*Szít Zsuzsánna tüzet*). Ez is rendellenesség, mégpedig a javából. Hiszen a mi kódexünk, egy másolat másolatának nagysietve készült másolata, miként versenghetne ama kézirati forrásokkal, amelyeket a költő-tanítvány össze tudott gyűjteni?

Ez a nehézség elillan, ha kiderül, hogy a *Balassa-kódex*szel kivételes szerencsénk van; ha kiderül, hogy szövege rendkívül közel áll a költőhöz, ha forráskritikai szempontból nagyon, nagyon jó.

2.6 A *hármás, kilences, harminchármas, kilencvenkilences szám* – Rimaynál

Szaporodnak az arra mutató jelek, hogy a *hármás, kilences, harminchármas, kilencvenkilences szerkesztmények* forrása, vagy legalábbis egyik forrása Rimay.

¹⁹ Bóta László, *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, in *IK*, LXXXVII (1983), 174–177.

²⁰ Kőszeghy Péter, *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*, in *IK*, LXXXIX (1985), 78–82.

²¹ *I. m.*, 76.

²² Klaniczay Tibor, 1957, 273 k.

²³ *Balassi Bálint Összes művei*, összeállította Eckhardt Sándor, I. Bp., 1951.

Tervezett kiadásában ő osztja be Balassi verseit három fejezetbe. Ő helyezi a gyűjtemény elejére az istenes verseket, azoknak az élére pedig a 99 soros három Szentháromság-himnuszt. Bóta László megfigyeli, hogy Rimay még a „saját, maga kezével írt könyvét [...] is a mester hasonló gyűjteményének mintájára, és tartalmát számszerűen is ahhoz igazítva szerkesztette meg.”²⁴ Ács Pál részletesen elemzi az ifjú Rimay épp 33 verset számláló ciklusát, amelyet a *Balassa-kódex* tartott fenn.²⁵ S Bóta okfejtése²⁶ arról győz meg, hogy Rimay (vagy valaki más), amikor később átszerkeszti ezt a szerelmes és istenes verseket egyesítő gyűjteményt (ez az átszerkesztett változat lesz majd az alapja az összevegyítő kiadásoknak), az továbbra is megőrzi 33-as szerkezetét.

Nem tudjuk, Rimayt mi indíthatta bizonyos számok tiszteletben tartására: hogy megfogadta-e, vagy éppen fölülbírálta Balassi költői szándékát. A Rimay-továbbhagyományozta Balassi-műben egyéolvad a költő-tanítvány várakozási látköre az általa befogadott Balassi-szöveggel.²⁷ Persze sok mindent megmagyarázna, ha Balassi eredeti kézírata tartalmazott volna valami homályos utalást arra, hogy a verssorrend összefügghet bizonyos számokkal.

2.7 A világirodalmi párhuzam hiánya

Zemplényi Ferenc áttekintése²⁸ után még erősebbé válhatik az a benyomásunk, hogy Balassi versgyűjteményei úgy, ahogy az eszményítő kiadásokban helyreállítjuk őket, nem bővelkednek világirodalmi párhuzamokban.

3. Előzetes javaslat a fönti megfigyelések magyarázatára

3.1 A szövegek leszármazásának enyhén módosított útja

(1) (*Hitelesnek tekinthető sajátkezű Balassi-kézirat vagy hiteles ősmások) => (*Rimay Balassi-példánya) + (szétválasztó kiadások) + (*a *Balassa-kódex* 1610 körüli előzménye)

(2) (*Rimay Balassi-példánya) => (összevegyítő kiadások) => (*a *Balassa-kódex* másolóinak *Istenes énekek*-példánya)

(3) (*az ifjú Rimay Rimay-példányai) => (*a *Balassa-kódex* 1610 körüli előzménye) + (összevegyítő kiadások)

3.2 *Crux philologorum*

Régóta okoznak fejtörést a *Balassa-kódex* 99. s következő lapjai. Balassi magyarázó szavai nagyrészt elvesztek. Ami megvan: néhány leszármazó kötet-szerkesztmény, előszó –: egykor volt megértések nyomai. E hajdani megértésekről az elveszett szöveget leválasztani lehetetlenség. Visszfényükből mégis

²⁴ Bóta László, 1983, 183.

²⁵ Ács Pál, *Rimay Iános korai versciklusai*, in *IK*, XCIII (1989), 307–310.

²⁶ Bóta László, 1983, 178.

²⁷ Hans-Georg Gadamer, *Szöveg és interpretáció*, in *Szöveg és interpretáció*, összeállította Bacsó Béla, h. é. n., 33.

²⁸ Zemplényi Ferenc, *A komponált verskötet kezdetei és alakulása a reneszánszban*, előadás, Esztergom, 1994.

arra következtetek, hogy az elveszett szövegben a kötetfölpépítés kényszerűen föl adott elveiről lehetett szó, s lehetett ott valami homályos utalás némely költemények különleges helyére, s talán még valami jelkép értékű számok is szóba kerülhettek... Vessünk egy pillantást az így fölfogott „nagy crux” szövegközi²⁹ helyzetére.

Kik ismerhették, kik olvashatták Balassi önértelmező szavait a maguk teljességében? S miként visszhangzanak ezek az elveszett szavak ma, a ma megismerhető szövegközi térben?

– A szétválasztó kiadások kikövetkeztetett kézirati előzményének összeállítója

(1) tiszteletben tartja a versek sorrendjét.

– A *Balassa-kódex* 1610 körüli előzményének összeállítója

(2) háromrészes gyűjteményt állít össze Balassiból, Rimayból, „mostani poétákból”,

(3) tiszteletben tartja Balassi és Rimay 33-asait és a sorszámokat.

– A Balassi verseit rendezgető Rimay

(4) háromrészes gyűjteményt állít össze Balassi énekeiből,

(5) kiadástervében törekszik a Balassitól a kódex 99. lapján hangoztatott amaz állítólagos terv megvalósítására, hogy az istenes énekeket külön csoportba gyűjtse,

(6) ezekből is legelől adná a 99 soros *Három himnusz*t,

(7) amikor megjelentet (vagy ő, vagy egy hozzá közel álló személy) egy olyan *Istenes énekek-kiadást*, amelyben a saját énekeit is a Balassiéi közé s annak a neve alá sorolja, a Balassi-énekek egy jól különválasztható tömbjét továbbra is a *Három himnusszal* kezdi, ő is már mintegy helyreállítva a „más könyv”-et.

– A saját verseit rendezgető, még erősen Balassi hatása alatt álló, ifjú Rimay pedig

(8) mindkét ciklusmintát követi, vagyis istenes és szerelmi énekeiből hol egynemű, hol vegyes ciklusokat alkot, megfelelően a Balassi *Maga kezével írt könyve* mintájának (vegyes), illetve a csonkán fennmaradt, önértelmező nyilatkozatnak (egynemű, tisztán istenes),

(9) saját 33-as vegyesciklust hoz létre, amely aztán bekerül a *Balassa-kódex* előzményébe,

(10) a ciklus átdolgozásakor ügyel arra, hogy az továbbra is 33 verset számláljon – ez kerül aztán be az *Istenes énekek* összevegyítő kiadásába.

3.3 További rendellenesség

A most ismertetett föltevés összhangban van azokkal a megfigyelésekkel, amelyek nem jól illeszkedtek be az általánosan elfogadott elméletbe, ám nem ad magyarázatot arra, hogy a *Balassa-kódex* másoló csoportjának vezetője miért nem íratta be könyvébe a 99–100. lap rendkívül fontos, szerzői, önértelmező megjegyzését.

²⁹ A szövegköziség fogalmához ld. a *Helikon*, XLII (1996) Angyalosi Gergely szerkesztette, *Intertextualitás* c., 1–2. számát.

4. Az újonnan nyert kötetfölépítés értelme

A változtatás a helyreállított sorrendnek egyik legszebb részét, a költő *Ma-ga kezével írt könyvének* végét érinti.

Most a költeményeknek ez az egyszerű egymásrakövetkezése (s vele a 33-as számszimbolika) egy szinttel lejjebb süllyed, rejtettebbé válik. A fölszíni szerkezetet figyelve a gyűjtemény immár kevésbé viseli magán a megfontolt, számtanias fölépítés nyomait, s inkább olyannak tetszik, mintha látszólag magától állt volna össze, mintha az élet maga alakította volna ilyenné. A történetmondássá értelmezhető verssorozatot prózai megjegyzés szakítja meg. A gyűjtemény összeállításának nehézségeiről és a költő elképzeléseiről, kiadástervéről szól, akárcsak a kódex többi hasonló jegyzete, de azoknál sokkal részletesebben, egyedülállóan hatalmas terjedelemben, hosszabban, mint az összes korábbi hasonló megjegyzés együttvéve. A terjedelem miatt itt joggal tételezhetünk föl részletekbe menő magyarázatokat az egész kötet és a tervezett „más könyv” fölépítéséről, az erre irányuló, de az életesemények miatt egyelőre meg nem valósult, állítólagos szerzői szándékokról – olyan magyarázatokat, amelyek némely egykorúaknak még a rendelkezésükre álltak. Vallásos versek csoportja – éppen kilenc – ékelődik be, valószínűleg számozatlanul. Megjelenésük erősen csökkenti a kötetfölépítés áttekinthetőségét. Ezután tovább folytatódik az alapsorozat, majd újra megszakad: számozatlan szerelmi versek tömbje – megintcsak kilenc – lassítja le a következetes előrehaladást. S végül befejeződik az alapsorozat, és megkezdődik a lengyelországi gyűjtemény... Együtt vannak a szerkesztményben a vallásos és a világi költemények – miként Rimaynál,³⁰ Wathaynál,³¹ Zrínyinél.³² Vannak számozott és számozatlan részek, miként a *Cælia-ciklusban* vagy a *Szigeti veszedelemben* is.

³⁰ Ács Pál remek cikke (1989) után – melyben, Bóta László (1983) eredményeire is építve, részlegesen helyreállította a *Balassa-kódexben* megőrzött Rimay-versciklust – visszalépésnek éreztem, amikor kiadásában (*Rimay János írásai*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta Ács Pál, Bp., 1992, 55–71) rögvest föl is számolta azt. A forrásban szerelmi és istenes énekek össze vannak keverve. Az új kiadás kiválogatja a szerelmieket, és azokból állít össze egy sorozatot, szemben a forrás adatával, ám támaszkodva más, külön szerelmi versgyűjtemények megvoltáról szóló, hitelt érdemlő híradásokra.

Talán nem a visszalépés az a szó, amely ezt az eljárást a legjobban jellemzi. Inkább az olvasói befogadás (hiszen a sajtó alá rendező is csak olvasó) teremtő jellegéről van szó. A művészi kötetfölépítési eljárások megismerése könnyen együtt járhat túlértelmezésükkel, a fölfedezett vonások túl élessé válásával. Ezt a csapdát, gondolom, nem lehet teljesen kikerülni. A halott költő sajtó alá rendezőjének hagynia kell befolyásoltatnia magát attól, amit megért a kötetelrendezés jelentéséből. És épp annyi, amennyit megértett belőle, annyi fog az előtérbe nyomulni az általa közzétett szövegkiadásban.

Azt hiszem, a (2–3)*33-as Balassi-köteteinkkel hasonló túlértelmezést hajtottunk végre. És azt hiszem, a Balassi-kiadások történetében az első túlértelmező kiadásterveket Rimay maga készítette.

³¹ *Wathay Ferenc énekeskönyve*, I–II, közléteszi Nagy Lajos, Belia György, Bp., 1976.

³² *ADRIAI TENGERNEK SYRENAIA, GROFF ZRINI MIKLOS*, Bécs, 1651, hasonmás kiadásban kiadja Kovács Sándor Iván, Bp., 1980.

De miért is választom le az alapsorozatról a *Cælia-ciklust*? Hiszen ha elvettük a szövegtorzító ősmásoló föltevését, akkor – vigyázat! – semmi jogunk nincs a *Cælia-sorozat*ot elhagyni a költő *Maga kezével írt könyvéből*! Az alapsorozatban itt valami csakugyan véget ér, de nem a verskötet. A reményvesztett költő a fikció világában a tűzre veti verseit, s ez még annál is erősebb cezúrát képez, mint a két nagy fejezet közötti volt: a házasságkötéskor, majd azután tanúsított bűnbánat, illetve ellen-bűnbánat határa. Az elhatárolás erős, de a könyv végül is folytatódik. Beletartozik a *Cælia-gyűjtemény* is. Csak azért nem tudjuk, hogy Balassi milyen átvezető szöveget alkalmazott, mivel a forrás e ponton fizikailag megsérült. A *Maga kezével írt könyve* ragyogóan (és nem világirodalmi párhuzam nélkül való módon) a Porcoágós Annókárról szerzett „latrikánus vers”-sel zárul: ez után következik az a bizonyos, szembetűnően nem szerzői eredetű egyveleg, amelynek megítélésében egységes a szakirodalom.

Ám térjünk vissza az alapsorozathoz (jobb híján egyelőre így nevezem a *Maga kezével írt könyvének* a *Cælia-ciklus* előtti részét). Milyennek lássuk most ennek a szerkezetét? A második harminchármas sorozat a beékelések által el van ugyan rejtve, de, épp a beékelések szervetlenségének hála, nem fölismerhetetlenül. Az 58. ének záróversszakában, tudjuk, a költő véget vet a Julia-sorozatnak:

*Hideg lévén kívöl, égvén pedig belöl Julia szerelmétül,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt öszve rendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.*

S még prózában is hozzászói: „Ez az Júliáról szerzett énekeknek a vége.” S annál nagyobb nyomatékul mindjárt ott a következő, az 59. vers: *Következik más. Zsófi nevére.* Majd a 60.: *Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerette,* aztán a 61., a Juliára is ráérhető költői kérdéssel: *Vitézek, mi lehet e széles föld felett szebb dolog a végeknél?*

Nos, ez a három, mondjuk így, poszt-Julia vers (59–61) afféle Balassi-szerű, AAB szerkezetet ad ki egy tekintetben: abban, hogy a versek két elsője keltezett, a harmadik nem. A két első szorosabban illeszkedik a Julia-ciklus ál-önéletrajzi elvű, történetmondó szerkezetéhez, a harmadik kevésbé szorosan, inkább általánosabban. Akkor aztán jön az irdatlanul hosszú prózai magyarázat s a kilenc istenes vers, majd megintcsak három poszt-Julia (a Margit nevű szűzről, a költőtársakról, aztán a *De mit gyötresz engem most keserves lelkem* (71–73, vagy, ha a beékelte istenes versek számozatlanok voltak: 62–64). Nos, ez a három is az előbb látott AAB szerkezetet adja ki: keltezett, keltezett, keltezetlen. Most a – megintcsak – kilenc szerelmesvers következik, a bejtek, beékelve, számozatlanul. Aztán már csak két poszt-Julia: a második harminchármas záródarabjai, egy keltezett és egy keltezetlen, AB szerkezetben.

Továbbra is minden jogunk megvan tehát arra, hogy megkomponált verskötetről beszéljünk, jóllehet a szerkezet jóval többretű, bonyolultabb annál, amilyenek egykor véltük.

Hogy állunk ezek után a 3*33-as szerkesztménnyel, a 99 vagy 100 vers Gerzdi-féle ábrándjával? Nos, talán ettől sem kell minden tekintetben elbűcszúnunk.

Az első 33-as sorozat tényleges. Valóban 33 megszámozott költeményből áll.

A második 33-as sorozat olyan, miként most láttuk, hogy az alapsorozat megszaktó, abba szervertlenül beékelte, eredetileg talán számozatlan szövegek mögött világosan látszik a jól megszerkesztett 33-as ciklus.

A harmadik 33-ast csak az a bizonyos próza! meglegyűzés említi és csupán tervként, s nem is nyíltan 33-as sorozatról beszél, hanem csak annyit mond, hogy dicsereterekből és zsoltárokából most még csak 10 van, s az a tervezett kiadásához nem elég. Persze bizonyosra vehető, hogy az állítólagos szerzői számdékről szóló terjedelmes próza! szöveg részletekbe bocsátkozott. Ennek a harmadik 33-as sorozatnak viszont akkor is csupán az olvasó képzeletében kell létrejönnie. Virtuális marad.

Van tehát egy tényleges 33-asunk, egy rejtetten 33-as és egy olyan, amely tisztára képzetes.

Azán a *Cælia-ciklus* még ezt is halomra dönti. A verseskötet képzeltéből világában a Julia szerelmétől menekülni igyekvő képzeletbeli költő legott Cupido rabágába esik, a további menekülés útja pedig a citerás lengyel jányhoz és a Porcogós Annókahoz vezet el, egyre távolodva, de elszakadni sosem tudva (ld. az egész kötet utolsó sorát) az udvari szerelem eszményétől. A menekülés, az új és új szépségek fele való fordulás ritmusa egyre gyorsul. A lépték csökken, a mindig ugyanazt ábrázoló kép a képben egyre kisebb méretű. Az önletrajzi fikció halomra dönti a számtani elvű, 3*33-as verseskötet tervét, így annak csak romjai maradnak meg a kötetkompozícióban, mégis jól látható utjelzőkként a megérteni tudó olvasó számára. Az alapvetően önletrajzi fikcióra épülő középkori és reneszánsz lírai verseskötetek párja ez a szerkesztmény, amelyben – mint szinte az összes nevezetes világirodalmi párhuzam esetében – az önletrajzi fikció elve, nem pedig a számtani elv az, ami a felszínen megnyilvánul, ami jól látható. A melyben, jól elrejtve, persze megmarad a jelképek számtana. Azt senki sem tudja, hogy a *Cælia-ciklus* eljéről egy vers esett ki, vagy kettő. De így is, úgy is elvègezhetünk egy egyszerű összeadást. Ha megszámláljuk, hogy hány verset szerzett Balassi a teljes verseskötet lezárásáig, a – most már így kell számolnunk – *Cælia-ciklust* is magában foglaló *Maga kezével írt könyv* befejezéséig, akkor az első esetben 99-et, a második esetben 100-at kapunk. Emlékezzünk vissza: a fikció világában az életesemények miatt kútba esett a 99-es vagy 100-as kötetfőleptés. A nagy kötetterv kudarca után a fiktív költőnek magának is elkerülni a figyelmet az a körülmény, hogy öntudatlanul, észrevétlenül mégiscsak létrehozta, amit szeretett volna... Es ez nem terv, nem eszményi kiadás – ez a kezünkben levő forrás adata.

Engem mindenek előtt a késői Gerézdi emlegette petrarcai *Dalaskönyvre* emlékeztet az új kötetfölpítés, a Balassi-korabeli európai líra főfő mintaképe-re.³³ Megvan abban is a számtani jelkép, de ott is mélyen, szinte észrevehetetlenül elrejtve, s a fölszínen csak önéletrajzias vagy gondolattársításon alapuló kapcsolatok láncolják egymáshoz a költeményeket.³⁴ Ezért azt is sokatmondónak érzem, hogy a *Balassa-kódex* megőrizte a számunkra a gyűjtemény címét: *Balassa Bálint verseinek fragmentumi*.³⁵ Tudom, hogy egy kissé kacifántos ez a cím, de hát az Petrarca *Dalaskönyvének* címe is: *Rerum vulgarium fragmenta*.

³³ Gerézdi Rabán, *Balassi Bálint*, in *Kritika*, V (1967), fasc. 5–6, 13–26

³⁴ Marco Santagata, *Dal sonetto al canzoniere. Ricerche sulla preistoria della costituzione di un genere*, Firenze, 1987. *Bálint Balassi. Canzoni per Julia*, a cura di Armando Nuzzo, in *In forma di parole*, II (1994), fasc. 2, 127–132.

³⁵ "Az elülső táblán, kívül, címerpajzs alakú papírcímke, rajta XVIII. századi kézírással: *Balassa Balint Verseinek Fragmentumi*. A gerincen azonos kéztől származó felirat maradványai: *Balassa Balint verseinek Fragmentum... .. manuscript*" – írja Vadai István, 1994, i. A kódex bekötésének időpontja őszerinte „a XVII. század vége felé” lehetett (uo.). Balassi kritikai kiadója szerint a felirat korábbi: „Címe talán a XVII. század végéről való ráírás: *Balassa Balint Verseinek Fragmentumi*”: *Balassi Bálint Összes művei*, összeállította Eckhardt Sándor, I, Bp., 1951, 25. Nekem nincs határozott véleményem sem e mindössze négy szó kézírássának, sem a kötésnek keltezéséről, de ez nem is nagyon lényeges kérdés. Az, hogy a kötéstáblára ragasztott cím szöveghagyományon alapul, akkor is elképzelhető, ha mind a kötést, mind a címfeliratot nagyon késeinek minősítjük.

ADALÉK A 16–17. SZÁZADI GYÜLEKEZETI ÉNEKEK
MŰFAJ-MEGHATÁROZÁSÁHOZ

I. A 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-összetevői

Magyar nyelvű 16. századi verseinknek több mint egyharmada protestáns isteni dicséret, gyülekezeti ének. Az énekek irodalomtörténeti vizsgálatának egyik fontos szempontja a műfaji osztályozás. A tág értelmű „isteni dicséret és könyörgés” meghatározást az egyes énekek esetében árnyalni lehet. A műfaj pontosabb megállapításában a történeti poétika elvét tanácsos követnünk, a 16–17. századi implicit és explicit műfaji rendszert, műfaji konvenciót ajánlatos megvizsgálunk.

A gyülekezeti énekek műfaj-összetevői között a metrikai és zenei jegyek mellett szerepelhet az énekek eredetiségének kérdése és a Bibliához való viszonya, a teológiai-dogmatikai tartalom, egyéb tartalmi jegyek, az „én” és a gyülekezeti „mi” szerepe a versben, stb. Műfaj-összetevőként fontos szerepe van a korabeli gyakorlat rekonstruálásának is: az egyházi év melyik ünnepén használták az adott éneket, a fő- vagy a mellékistentiszteleten énekelték-e vagy éppen istentiszteleten kívüli alkalomkor, az istentisztelet mely részében hangzott el, stb. A műfaj-összetevőket feltáró munkánkban az énekek mellett elsősorban a korabeli énekeskönyvek előszavaira, élőfejekre, fő- és alcímeire támaszkodhatunk.¹

Az 1600-ig írt magyar versek számítógépes adatbázisának² felállítása során egy olyan adatbázis felépítése is elkezdődött, mely tartalmazza a gyülekezeti énekek 16–17. századi ususát és tematikai meghatározását. Egyrészt valamilyen 16–17. századi énekeskönyv és graduál utalásait számbavesszük, másrészt az énekekkel foglalkozó egyéb művek adatait is folyamatosan beépítjük adatbázisunkba. Így például Bornemisza Péter Foliopostilláját (RMNy 541),³ amely az egyes ünnepekre írt prédikációk mellett megadja azon énekeket is, melyeket az adott ünnepre, prédikáció előttre vagy utánra javasol. Bornemisza ének-rubrikái tehát az énekek helyét az egyházi éven és az istentiszteleten belül is megha-

¹ H. Hubert Gabriella, *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?*, in *HK*, XCIII (1989), 298–306.

² Iván Horváth – Gabriella H. Hubert – Zsuzsa Font – János Herner – Etelka Szőnyi – István Vadai – György Gál, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, Hajlékonylemez + I–II, Paris, 1992. A továbbiakban: RPHA.

³ Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos, *Régi Magyarországi Nyomtatványok* [I.] 1473–1600, Bp., 1971. és II. 1601–1635, Bp., 1983. A továbbiakban: RMNy.

tározzák. Hasonló forrásunk a kéziratos Eperjesi graduál (S 57),⁴ mely a „Cantiones” feliratú rubrikákban tünteti fel azokat az ünnepekhez ajánlott gyülekezeti énekeket, melyek nagyrészt nem szerepelnek magában a gyűjteményben.⁵ Usus-meghatározásunkat, műfaj-adatbázisunkat egy új forrás feltárásával még tovább bővíthetjük.

II.1. Az énekek használata egy 17. századi kézirat alapján

Sárospatakon, a Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárban, Kt. 1336. jelzet alatt egy Szkárossy Gusztáv gyűjteményéből származó 17. századi kézirat található. Címe szerint a kézirat a vásárnapra rendelt énekek sorozatát tartalmazza: „Series Cantionum Dominicalium”. A 140x100 mm nagyságú, 13 levélből álló kis kézirat 3 összefűzött füzetkéből (ff. 1–4, 5–10, 11–12.) és egy különálló levélből (13.) áll. (Az összeenyvezett 13. levél arra mutat, hogy talán makulatúraként is használták korábban a kéziratot.) A 12. levél versóján található könyvtárosi bejegyzés szerint a kézirat eredetileg nyomtatványban lehetett: „Canones Eccl. Varadini 1642. előtt volt.”⁶ Szentimrei Mihály, a könyvtár igazgatója megerősítette feltevésünket, szíves közlése szerint a kéziratot Harsányi István emelte ki a könyvtár RMK I. 319-es jelzetű nyomtatványából, amely szintén a Szkárossy-könyvtárból származik.

A kézirat első részében (ff. 1–8^v) apró betűkkel ének-felsorolás található, második részében (ff. 8^v–12^r) ugyanattól a kéztől, nagyobb betűkkel „igen szép emlékezetre méltó dolgok” leírása következik.⁷ Végül későbbi kezektől származó latin és magyar nyelvű bejegyzések (ff. 12^v–13). Például a kézirat egy korábbi tulajdonosa, „Sam. K. Vásárhelyi” beírta a következő disztichont:

„A Sz. Könyvek utan, kiket a' Nagy Apostolok irtak,
Ennél jobb Könyvet meg soha senki nem irt.”

Tudjuk, hogy Thuri Pál írta ezt a disztichont Kálvin Institutiones című művéről és Szenci Molnár Albert fordította le magyarra.⁸ Kéziratunkban más kéztől a következő, szintén disztichonban írt bíráló olvasható a fenti versről:

⁴ Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963. A továbbiakban: S.

⁵ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635.*, ed., intr. Ilona Ferenczi, I, Bp., 1988, 31.

⁶ Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1879. (A továbbiakban: RMK I.) 731. sz.

⁷ Pl. Háromféle állapotja vagon az embernek, Három mindennél jobb, Három mindennél ártalmasb, Három emberek legtovább éltek e világon, Három vagon megelégedhetetlen és a negyedik soha nem mondja, elég, Három legnehezebb és a negyediket soha meg nem tudhatni teljességgel, Három dolog alatt indul meg a föld és a negyediket el nem szenvedheti, stb.; Kiemelkedő események, emberek a Bibliából; Hányféle lakodalomról avagy vendégségről emlékezik a Szentírás.

⁸ Kiadva: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Szenci Molnár Albert költői művei*, sajtó alá rendezte Stoll Béla, Bp., 1971, 169. sz.

„Sok rossz versekkel gyötrettek sok fülek úgy de
Ennél rosszabbat még soha senki sem írt.”

A 16–17. századi graduálok vagy graduál-énekeskönyvek szerkesztése, mint Ferenczi Ilona kimutatta, többféleképpen történt: a szerkesztők vagy az egyházi év ünnepei szerinti műfaj-sorozatokat állítottak össze (az 1636-os Öreg Graduál, RMK I. 658), vagy egy-egy ünnep teljes liturgiáját adták meg (Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve, RMNy 353). Van, hogy mindkét szerkesztésmód érvényesül (Eperjesi graduál, S 57).⁹ Kéziratunk összeállítója mindezeket a szerkesztési elveket, valamint a graduálokat, graduál-énekeskönyveket jól ismerhette. Az első rész ének-sorozata ugyanis egyedülálló a korban, hiszen nemcsak az egyházi év adott ünnepéhez rendeli az énekeket, mint Bornemisza Foliopostillája és az Eperjesi graduál ének-rubrikái, hanem műfajonként elkülönítve, az énekek istentiszteleten belül elfoglalt helyét is részletesen meghatározza.

A lelkész vagy a kántor az egyes ünnepekre adott énekeket a következő módon jegyezte le:

1. Zöld tintával az adott ünnep latin nyelvű megnevezése. Mellette az ünnepre rendelt szentírási szakasz, a prédikáció alapjául szolgáló textus megjelölése, latinul a kezdő szó vagy szavak feltüntetésével.
2. A lap bal oldalán, zöld tintával húzott vonallal elválasztva, az ének műfaja és/vagy istentiszteleti helye szerepel: Int: = Introitus, istentiszteleti kezdő-ének; Inv: = Invitatorium (egy esetben); Hym: = Hymnus; Antj: = Antiphona (legtöbbször elmarad a felsorolásból); Psal: = Psalmus, prózai zoltár (legtöbbször elmarad a felsorolásból); Com: = Communes preces vagy communis cantio, a prédikáció előtti vagy utáni gyülekezeti ének; Finit: = Finita cantio, az istentiszteletet záró ének.
3. A zöld tintával húzott vonal jobb oldalán az énekek kezdősora szerepel.

A kéziratban az ünnep- és vasárnap délelőtti főistentisztelet énekeit találjuk meg: a graduálokból és énekeskönyvekből ismert hymnusokat, antiphonákat, prózai zoltárfordításokat; kezdő- és záróénekként, valamint prédikáció előtti és utáni énekként gyülekezeti énekeket. Nagypénteken még passiót is énekeltek; szerepel egy responsorium is a műfaj feltüntetése nélkül (Irgalmazz nekünk, Úristen, Krisztus irgalmazz, Úristen irgalmazz). Hymnus helyett litánia szerepel a Húsvét előtti 6., 4., 2. vasárnapon. Több esetben szabadon választható az ének (Elige ex multis; Ex multis licebit).

II.2. A kézirat felekezeti meghatározása

A kéziratban az énekrend előtt megadott evangéliumi szakaszok megegyeznek a perikópáskönyvek textusaival. Mégsem lehet ennek alapján a felekezetet egyértelműen meghatározni. A 17. században ugyanis nemcsak az evan-

⁹ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperjensis 1635.*, Ed., intr. Ilona Ferenczi, I. Bp., 1988. 18.

gélikusok, hanem sok helyen a reformátusok is megtartották a perikópát, ahogy a református Alvinczi Péter érvelt: „Ez rendelés penigh nem tegnapi, hanem igen réghi [...] Noha penigh némely Atyafiak, bizonyos tekintetből ez réghi rendelést (én ez véget senkivel skarczot nem vonzok) félre tötték, de én nekem miúlta ez tisztre méltatla[n] állapotom szerént hivattatta[m], teczet ez jó rendelés, [...] oly ki merithetle[n] kútfőnek tapasztaltam az Vrnapi Evangeliomokat, hogy ha, nem ötven háromszor, hanem ötven ezerszer magyaráztatnának egy egy esztendőben, mind ujab ujab tudomány származnék belőlök, és jobban jobban mutogatnak az mi Idvözítő Christusunkat.”¹⁰

A kézirat mégis inkább valamelyik 17. századi evangélikus gyülekezet használatára készülhetett. Evangélikus eredetre mutat, hogy az ünnepek rendjében megtalálhatóak Szent István, Szent János és az Aprószentek ünnepei. Az énekeknek az ususa is az evangélikus hagyományra utal. Még egy körülmény támogathatja az evangélikus eredetet. A kézirat minden ünnepnapra megadja a délelőtti főistentisztelet énekrendjét. Két esetben azonban „Meridie” felirattal találkozunk, ez arra utal, hogy jelentősebb ünnepen délelőtt két istentisztelet is volt. Az egyik ilyen felirat nem szorul magyarázatra, hiszen karácsony ünnepénél található. A másik kiemelt alkalom a Szentháromság utáni 18. vasárnapra esik, melynek jelentőségére nem találtam magyarázatot. Ferenczi Ilona szíves szóbeli segítsége szerint ez a vasárnap talán Mihály arkangyal ünnepére esett. Ebben az esetben pedig az énekrend olyan evangélikus gyülekezet számára készülhetett, melynek Szent Mihályról elnevezett temploma volt, s ezért Mihály emlékünnepe, szeptember 29-e kiemelt nap lehetett.

Megkíséreltem a változó (mozgó) ünnepek megállapításával a kézirat keletkezését is pontosabban behatárolni: a kéziratban ugyanis Karácsony és Újév között, valamint Újév és Vízkereszt között nincs külön vasárnap, Vízkereszt után 5, Szentháromság-nap után pedig 26 vasárnap szerepel. Sajnos a Szentpétery Imre-féle Oklevéltani naptárban¹¹ nem találtam olyan táblázatot, melyben valamennyi mozgó ünnep a fenti módon helyezkednék el. – A kézirat 1635 utáni; egyes énekek csak az 1635-ös lőcsei énekeskönyvből (RMNY 1628) azonosíthatók.

¹⁰ A postillák második részének ajánlólevelében, Kassa 1634, RMNy 1583, | 14^r.

¹¹ Bp., 1974.

II.3. A kézirat betűhű átírata

[1^r:] Series Cantionu[m] D[omi]nicali[u]m]¹²

[Dominica 1ma Adv: Mat: 21. |1–9|¹³ Et cum appropinquassent:]

[Int: Az körösztységben, igaz vallas az: [RPHA 17]¹⁴

[Hym: Aldot Izraelnek Ura: [RPHA 85]

[Com: Idvözlegy örök Ur I[ste]n: [RPHA 1404] seu: Hiszünk mi: [S 57: 120^v] vel: Az Atya Ur I[ste]n Adamot hogy: [RPHA 118]

[Finit: Az körösztységben: [RPHA 17]

[Dominica 2da] Adv: Luc: 21. |25–36| Et erunt:

[Int: Mennyei Atyank: [RMNy 1628/1: 369] vel: Az körösztyn: [RPHA 17]

[Hym: Mindenek[ne]k teremtője: es hiveknek: [RPHA 971] vagy 972]

[Com: Kellek [!] es intlek: [RPHA 735] Hogy panaszkodik: [RPHA 550] vel: Az Atya Ur I[ste]n: [RPHA 118] Az hatalmas I[ste]n kira: [RPHA 12?]

[Finit: Ebredgyel föl: [RPHA 308] wel: Az körösztység: [RPHA 17]

[Dominica 3tia] Adv: Math: 11. |2–10| Cu[m] audisset:

[Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

[Hym: Menyből az ige le jöve: [RPHA 888]

[Com: Az mi Mesterünk: [RPHA 25] Oh mely igen: [RPHA 1121] vel: Mit bizik ez világ ö alnoksag: [RPHA 1002]

[Finit: Diczerjed aldgyad en lelkem: [RPHA 266] Az körösz: [RPHA 17]

D[omi]nica 4ta Adv: Joan: 1. |19–28| Miseru[n]t:

[Int: Az körösztységben: [RPHA 17]

[Hym: Az idvözitöt regenten: [RPHA 145] Atya I[sten]nek igeje: [RPHA 108]

[Com: Adgyunk halat minnyajan: [RPHA 62] vel: Halgasd meg atya I[ste]n: [RPHA 492]

[Finit: |olvashatatlan| [1^y:]

Nocte Nativitatis: Esa: 11: Gen: 28

[Int:] Mennyből jövök most hozzatok: [RMNy 1628/1: 414]

[Inv:] Christus születek nekünk: [S 57: 36^v]

[Hym:] Jer mi Diczerjük aldgyuk es föl magasz: [RPHA 649]

[Psal:] Enekellyetek az Urnak uy eneket: [RMNy 353/1: 6^v]

[Finit:] Jesus Christus az igaz haynal: [RPHA 664]

In die Nativitatis: Luc: 2. |15–20| Factum:

[Int:] Gyermekek születek Bethlehemben: [RPHA 448]

[Hym:] Jer diczerjük keresztyenek: [RPHA 642] Az Atyanak: [RPHA 119]

¹² A rövidítések feloldását, valamint a zöld tinta miatti elmosódott, olvashatatlan részek kiegészítéseit |]-zárójelben adjuk meg. A kézirat leírójának helyszűke miatt is szüksége volt a rövidítésekre. Az ünnep, a bibliai könyv és az incipitek után rendszerint kettőspontot tett, ahol ez hiányzik vagy nem jól látható, pótoltuk.

¹³ A perikópában megadott bibliai hely verseit a kézirat nem közli, így ezeket |]-zárójelben adjuk meg.

¹⁴ A 16. századi énekek azonosítását segíti, hogy |]-zárójelben közöljük a versnek az 1600-ig írt magyar versek repertóriumában (RPHA) található számát. A repertóriumban a versnek nemcsak a teljes kezdősora, hanem egyéb adatai is megtalálhatóak.

[Com:] Jer diczerjük ez may napon: [RPHA 640] Sz: Esaias: [RPHA 1313]

[Fi]nit: Ez nap nekünk: [RPHA 295]

Psal: Miert zugolodnak: [RMNy 962/1: 2?]

Meridie

Com: Jer minnyajan örüllünk: [RPHA 656]

[F]jinit: Jesus születek idvös[se]günkre: [RPHA 677]

In Festo S: Stephani [Mat. 23: 34. Ecce ergo mitto:]

[Int:] Gyermekek születek Bethlemben: [!] [RPHA 448]

[Hy]m: [Áthúzva: olvashatatlan] Jovel nepek[ne]k: [RPHA 695 vagy 696]

[C]om: [Áthúzva: Mikor ez szeles világ karhozatban:] Sz: Istvannak halalat jelentem: [RPHA 1315]

[F]jinit: Ur [I]ste[n] veletek keresztyenek: [RPHA 1444] vel. Semmj: [?]

In Festo S: Ioannis [Ioan. 21: 22. Dixit:]

[Int:] Gyermekek születek Bethlemben: [!] [RPHA 448]

Hym: Tellyes ez szeles vilagon: [RPHA 1371]

Com: Mikor ez szeles világ karhozat: [RPHA 934]

Finit: Ur [I]ste[n] veletek keresztyenek: [RPHA 1444] [2^f.]

In die Innocentium: Mat: 2. [13. Ecce Angelus:]

Int: Diczeretes az gyermek ki nekünk születek: [RPHA 258]

Hym: Gonosz kegyetlen Herodes: [RPHA 434]

Com: Mikor Chr[ist]us Bethlemben: [!] [RPHA 938]

Finit: Elige ex multis.

Kis Karacson: Luc: 2. [21] Postquam:

Int: Gyermekek szü: kin örül: az uy üdöben: [RPHA 448]

Hym: Jo keresztyenek kik vagyunk: [RPHA 682]

Com: Mennyej kiraly születek: [RMNy 1628/1: 197]

Finit: Nekünk születek mennyej kiraly: [RPHA 1066]

Epiphania: Mat: 2. [1–12] Caeterum:

Int: Gyermekek születek: [RPHA 448]

Hym: Herodes dühös ellenseg: [RPHA 533]

Psal: [I]ste[n] az te iteletedet: [RMNy 353/1: 208v]

Com: Mi diczerjük ez may: [RMNy 1541: 162] Mikor ez szeles világ: [RPHA 934]

Finit: Az három sz: kiraly nap keletről tamadatrol:

D[omi]nica 1ma Post Epiph: Luc: 2. [41–52] cu[m] ib:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Hiszünk mind egy [I]ste[n]ben: [RPHA 540]

Com: Szükség meg tudunk idvesseg[ne]k: [RPHA 1348]

Finit: Halat adunk teneked örök [I]ste[n]: [RPHA 484]¹⁵ [2^y.]

D[omi]n[i]ca 2da Post Ep: Ioan: 2. [1–11] Et dje:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Könyörögjünk az [I]sten[nek] Chr[ist]us[al]ta: [RPHA 772]

Com: Boldog az Feriu ki felj az [I]ste[n]t: [RPHA 195] Az Egek: [RMNy 962/1: 44]

¹⁵ Órszó: D[omi]nica 2da post Epiph:

Psal: Boldog ember ki az Ur I|ste|nt felj: [RMNy 353/1: 286']

Finit: Mely igen jo legyen az egyenesseg: [RPHA 879]

D|omi|n|i|ca 3tia post Epj: Mat: 8. [1–13] Cu|m] descen:

Int: Mennyej Atyank Ur Isten: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Immaran az nap föl jöven: [RPHA 584]

Com: Haborusaga David: [RPHA 470] Sz: David kir. bunej ellen: [RPHA 1306] vel:

David Profetanak imadkozasarol: [RPHA 242]

Antj: Az Ur I|ste|nnel vagy az irgalmassag: [RMNy 353/1: 340']

Psal: Az veszedelemnek melysegeböl: [RMNy 353/1: 341']

Finit: Diczerjed aldyad en lelkem: [RPHA 266] Ved el Ur I|ste|n: [RPHA 1469]

D|omi|n|i|ca 4ta post Epi: Mat: 8. [23–27] Ingress|us]:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Atya I|sten|nek egy fia ez világ: [RPHA 106] O felseges aldot: [RPHA 1111]

Com: Semmit ne bankodgyal: [RPHA 1219] Jes|us| Chr|istus| mi kegyel: [RPHA 668]

seu: Nagy halaadással: [RPHA 1031] Ur I|ste|n legy most mj: [RPHA 1439]

Psal: Szantalan ez földj emberj nemzet:

Finit: Mindenek meg hallyak es jol: [RPHA 968]

D|omi|n|i|ca 5ta post Epi: Mat: 13. [24–30] De zizanijs:

Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]

Hym: Teremtő Atya Ur I|ste|n: [RPHA 1374] Felseges Atya Ur I|ste|n: [RPHA 406?]¹⁶ [3^r.]

Com: Hala adasunkba|n] rolad: [RPHA 478] Adgyunk halat min: [RPHA 62]

Finit: Halat adunk teneked örök I|ste|n: [RPHA 484]

D|omi|n|i|ca Septuagesj: Mat: 20. [1–16] De vinitorj|b|us]:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Oh mennyej mi sz: atya|n|k: [RPHA 1122] Hiszünk mind: [RPHA 540]

Com: Oh Ur I|ste|n tekincz: [RPHA 1139] Boldog az ollyan: [RPHA 199 vagy 202 vagy

203] seu Hogy panaszkodik az hatalmas I|ste|n: [RPHA 550]

Psal: Ur I|ste|n mely sokan vad|na|k az en ellensegim:

Finit: Emlekezzel Ur I|ste|n hiveidröl: [RPHA 368]

D|omi|n|i|ca Sexagesj: Luc: 8. [4–15] Az negy fele magrol:

Int: Mennyej atyank Ur I|ste|n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Emberj nemnek teremtő I|ste|ne: [RPHA 347]

Com: Oh mely igen: [RPHA 1121] Halat adok neked minden: [RPHA 483]

Finit: Aldot az Ur I|ste|n: [RPHA 83] Hala adasunkbanban: [!] [RPHA 478]

D|omi|n|i|ca Quinqua: Luc: 18. [31–43] Assu|mp]sit Jes|us| 12 dis:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Hiszünk mind egy I|ste|nben: [RPHA 540]

Com: Haycz hozzam Ura|m] füledet: [RMNy 962/1: 243] Jer diczerjük: [RPHA 642]

Finit: Oh mint kesereg|ne|k most az keresztye: [RPHA 1127]

D|omi|n|i|ca Quadragesi: Mat: 4. [1–11] Tunc Iesus:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]¹⁷ [3^y]

Hym: Mennek föld|ne|k teremtője: [RPHA 899] Seu: Letania:

¹⁶ Őrszó: Com:

¹⁷ Őrszó: Hym: Mennek:

Com: Az ki vetj segedelmet: [RPHA 74] Az ki az Felseges Ur: [RMNy 962/1: 257]

Finit: Erös varunk nekünk az I|ste|n: [RPHA 392]

D|omi|n|i|ca Reminiscere: Mat: 15. [21–28] Digress[us]:

Int: Mennyei Atyank Ur I|ste|n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Hallgassuk figyelmetessen: [RPHA 509]

Psal: Ur I|ste|n az te nagy haragodban ne fedgy meg: [RMNy 353/1: 28r]

Com: Halgasd meg atya I|ste|n: [RPHA 492] Haborusaga David Kj: [RPHA 470]

Finit: Te hozzád tellyes sziböl: [!] [RMNy 962/1: 371] Emlkezze Ur I|ste|n: [RPHA 368]

D|omi|n|i|ca Oculj: Luc: 11. [14–28] Et erat eijciens Daem:

Int: Jer diczerjuk minnyajan Urunkat: [RPHA 643]

Hym: Birjad Ur I|ste|n: [RPHA 177] wel: LETANIA.

Com: Tekincz ream I|ste|nem nyava: [RPHA 1366] Szabadicz meg: [RPHA 1295]

Finit: Meg bantunk I|ste|n szüntelen tegedet: [RPHA 859]

D|omi|n|i|ca Laetare: Ioan: 6. [1–15] [?]¹⁸

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Diczerjük minnyajan az I|ste|nt: [RPHA 278]

Com: Draga dolog az Ur I|ste|nt diczernij: [RPHA 291]

Finit: Emlkezze Ur I|ste|n: [RPHA 368] Adgyu|n|k halat az Ur|n|jak: [RPHA 61]

D|omi|n|i|ca Iudica: Ioan: 8. [46–59] Quis ex vobis:

Int: Mennyei Atyank Ur Isten: [RMNy 1628/1: 369]

LETANIA.

Psal: Enekellyetek az Urnak uy Eneket: [RMNy 353/1: 6v]¹⁹ [4^r]

Com: Oh Ur I|ste|n tekincz: [RPHA 1139] Hogy panaszolkodik az: hatal: [RPHA 550]

Finit: Hatal adunk teneked örök I|ste|n: [RPHA 484]

D|omi|n|i|ca Palmarum: Matt: 21. V. 1. [–9]

Int: Diczöseg es diczeret teneked: [RPHA 285]

Hym: Örvendezzen mar ez világ: [RPHA 1166]

Psal: En I|ste|nem en I|ste|nem miert hagyal el: [RMNy 353/1: 242^r]

Com: Zugodik dul ful magaban ez világ: [RPHA 1496]

Finit: Atya I|ste|n tarcz meg minket: [RPHA 104]

DE Coena D|omi|ni: I. Cor: 11. [23–29]

Int: Diczöseg es Diczeret teneked: [RPHA 285]

Hym: Urnak veg vaczorajara: [RPHA 1448]

Com: Valakj Chr|istus|nak vaczora: [RPHA 1459] Diczeretet mo|n|d: [RPHA 263]

Finit: Mennyetek el bekeseggel: [RPHA 3511]

IN DIE PARASCEVE: [Ioan: 19: 30]

Int: Diczöseg es Diczeret: [RPHA 258]

Hym: Jer hirdessuk mi Urunk|na|k nagy diczö: [RPHA 648]

Com: Diczeretet mondgyu|n|k: [RPHA 263] Irgalmaz nekünk Ur: Chr|istu|s Irgal: Ur

I|ste|n Irg: [S 57: 110^v] PASSIO:

Finit: Atyanak bölcsesege es bizony I|ste|n: [RPHA 114]

¹⁸ Az elmosódott szöveg olvashatatlan. A bibliai fejezet az ötezer ember megvendégléséről szól. Az 1590-es kolozsvári latin-görög nyelvű perikópáskönyv (RMNy 644) szerint a következő szavakkal kezdődik a szentírási rész: „Post haec abiit Iesus transmare Galileae”. Az elkezdett bibliai idézetek nagy része megegyezik a fenti latin nyelvű perikópáskönyvvel.

¹⁹ Órszó: Com: Oh Ur I|ste|n:

Dies Paschatis quae est Resurrectio[nis] Christj: Marc: 16. |1–8| [4^v.]

Int: Eörüly es örvendöz keresztyeneknek: [RPHA 1162]

Hym: Szentek[ne]k te vagy: [RPHA 1323] Teged I[ste]n diczerünk teged: [RMNy 353/1: 79v] Eörvendözünk keresz: [RPHA 1167] Fenlik az nap fenyes: [RPHA 418]

Psal: Izraelnek Aegyptombol valo kijöveseben: [S 57: 195^f] seu Aldot az Ur I[ste]n az en remensegem:

Com: Christus föl tamada: Ex multis licebit.

Finit: Christus fol tamada [!] igassagunkra: [RPHA 784]

D[omi]n[i]ca Quasimodo geni: Ioan: 20. |19–31| Cu[m] ergo vesp:

Int: Eörüly es örvendez keresztyeneknek: [RPHA 1162]

Hym: Fenlik az nap fenyesseggel: [RPHA 418]

Antj: Föl tamadvan az Chr[istus]: [RMNy 353/1: 285^v]

Psal: Izrael[ne]k Aegypt: [S 57: 195^f]

Com: Elige ex multis.

Finita: Eljge.

D[omi]n[i]ca Misericord: Ioan: 10. |11–16| Ego su[m] pastor:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Sok nyavalyankban Atyankhoz: [RPHA 1262]

Com: Sz: David Profeta eneklö könyvenek 23ad: [RPHA 1309]

Finit: Az Ur ennekem örözi: [!] [RMNy 962/1: 58] En hiveim en sz: [S 82: 568]

D[omi]n[i]ca Iubilate: Ioan: 16. |16–23| Pusillu[m] [et] non:

Int: Jer diczerjük minnyajan urunkat: [RPHA 643]

Hym: Oh menysei mi szent Atyank: [RPHA 1122]

Com: Halgasd meg atya I[ste]n az mj: [RPHA 492] Az ki az I[ste]nt meg: [RPHA 68]

Finit: Atya I[ste]n tarcz meg: [RPHA 104] Te hozzád tellyes sz: [RMNy 962/1: 371]²⁰ [5^r.]

D[omi]n[i]ca Cantate: Ioan: 16. |5–15| Nu[n]c vado ad eum:

Int: Menysei Atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Jölek Sz: Lelek Ur I[ste]n banatinkban: [RPHA 698]

Psal: Tebenned bizta[m] Ur I[ste]n hogy soha: [RMNy 353/1: 228^v]

Com: Halat adok neked min: [RPHA 483] Hogy panaszol: az Anyasz. [RMNy 1628/1: 378]

Finit: Halat adunk teneked örok [!]: [RPHA 484] Wed el Ur I[ste]n: [RPHA 1469]

D[omi]n[i]ca Vocem lucun: Ioan: 16. |23–30| In illo die:

Int: El bemegyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Latod I[ste]n sziveinkett: [RPHA 829]

Com: Sies nagy Ur I[ste]n: [RPHA 1231] Az ki az I[ste]nt: [RPHA 68] Örök Atya I[ste]n: [RPHA 1148]

Psal: Ur I[ste]n kiczoda lakozik az te: [RMNy 353/1: 53^v]

Finit: Az mely embernek jo hiti vagyon: [RPHA 94]

In Festo Ascensionis: Marc: 16. |14–20| Discum:

Int: Az Chr[istus] menyben föl mene, Hala legyen az: [RPHA 19]

Hym: Mostanij ekes innep nap: [RPHA 1022]

Com: Chr[istus] menyben föl mene nekünk he:

Finit: No minden nepek örvendözözetek: [RMNy 962/1: 131]

²⁰ Őrszó: Dnca [!] Cantate.

D[omi]n[i]ca Exaudi: Ioan: 15 [26] et 16. [4] Cu[m]:

Int: Mennyej Atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Jövel [!] szent lelek Ur I[ste]n: [A folytatástól függően RPHA 698–703]

Psal: Mikoron kialtlak halgas meg engemet: [RMNy 353/1: 24']

Com: Semmit ne ba[n]kodgyal: [RPHA 1219] Oh erős boszu allo I[ste]n: [RMNy 962/1: 264]

Finit: Atya I[ste]n tarcz meg minkett: [RPHA 104] [5^y:]

In Die Pentecostes: Ioan: 14. [23–31] qui dilj:

Int: Jövel szent lelek Ur I[ste]n lelkünknek vigasaga: [RPHA 702]

Hym: Jövel vigasztalo szent lelek I[ste]n: [RPHA 706]

Psal: Irgalmaz Ur I[ste]n mert:

Com: Az Pünkösd innep napjan: [RPHA 35]

Finit: Az Pünkösd[ne]k [!] jeles napjan: [RPHA 36 vagy 37]

D[omi]n[i]ca Trinitatis: Ioan: 3. [1–15] Erat ho[m]o:

Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]

Hym: Idvöz legy örök Ur I[ste]n: [RPHA 1404]

Psal: Valaki idvözülni akar: [Symbolum Athanasii – S 57: 295r]

Com: Idvöz legy örök Ur I[ste]n: [RPHA 1404] Az ki akar idvözülnij: [RPHA 65]

Finit: Oh mennyej nagy boldogsag: [RPHA 1123]

D[omi]n[i]ca Ima [Post] Trinit[ati]s:²¹ Luc: 16. [19–31] De Divi:

Int: Mennyej Atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Oh magas mennek terem: [RPHA 1120] Birjad Ur I[ste]n az: [RPHA 177]

Psal: Oh Ur I[ste]n kiczoda lakozik az te:

Com: Oh mely ige[n] rövid: [RPHA 1121] Hallgassatok meg ezt minden: [RMNy 962/1: 135]

Finit: Meg bantunk I[ste]n szüntelen tegedet: [RPHA 859]

D[omi]n[i]ca 2da Post Trinit[ati]s: Luc: 14. [16–24]

Int: El bemegyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Latod I[ste]n sziveinket: [RPHA 829]

Psal: Miert tavoza[il] ily meszsze Ur I[ste]n: [RMNy 353/1: 42^y]

Com: Gyallo [!] embereckel: [RPHA 445] Hogy panaszo[il]ko: az hatal: [RPHA 550]

Finit: Halat adunk teneked örök: [RPHA 484] Mondgyatok dicze: [RPHA 1005] [6^f:]

D[omi]n[i]ca 3tia Post Trinit[ati]s: Luc: 15. [1–10] De ove p[arabola]:

Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]

Hym: Oh mennyej mi szent Atyank: [RPHA 1122]

Com: Sz: David Profeta eneklő: [RPHA 1309] Nagy hala adással: [RPHA 1031]

Finit: Bizodalmunk Chr[ist]us[us] által I[ste]nben vagyon: [RMNy 1628/1: 430]

D[omi]n[i]ca 4ta Post Trinit[ati]s: Luc: 6. [36–42] Estote mise:

Int: Mennyej Atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Birjad Ur I[ste]n az mi sziveinket: [RPHA 177]

Psal: Te benned bizo[m] en Ura[m]: [S 57: 97']

Com: Irgalmaz Ur I[ste]n immara[n] enneke[m]: [RPHA 590] Meg halgassad: [RPHA 863]

Finit: Atya I[ste]n tarcz meg: [RPHA 104] Emlekezzel Ur I[ste]n hiveid: [RPHA 368]

²¹ A Szentháromság-nap utáni vasárnapok rövidítve szerepelnek a kéziratban, az ünnepek teljes neve: Dominica prima post Trinitatis Dominicam, etc.. (Az Eperjesi Graduálban: Dominica prima post Trinitatem.)

D[omi]n[i]ca 5ta Post Trinit[a]tis: Luc: 5. [1–11] Factu[m] est:
Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]
Hym: Fölseges atya Ur Isten az napnak: [RPHA 406]
Com: Nagy hala adással: [RPHA 1031] Draga dolog az Ur I|ste|nt: [RPHA 291]
Finit: Mindenek meg hallyak es jol meg: [RPHA 968]

D[omi]n[i]ca 6ta Post Trinit[a]tis: Mat: 5. [20–26] Nisi ab:
Int: Eljge
Hym: Oh felseges aldót kiraly: [RPHA 1111]
Com: Szükseg meg tud: [RPHA 1348] Boldog az ollya[n] ember eleteb[en]:
Finit: Emlékezzel Ur I|ste|n hiveidről: [RPHA 368]

D[omi]n[i]ca 7ma Post Trinit[a]tis: Marc: 8. [1–9] De [?].
Int: Mennyei Atyank Ur I|ste|n: [RMNy 1628/1: 369]
Hym: Felseges atya Ur I|ste|n: [RPHA 406]
Psal: Az ur az en Paszto:²² [6^v.]
Com: Draga dolog: [RPHA 291] Segitsegül hij: [RPHA 1215] Nagy hala adással: [RPHA 1031]
Finit: Mondgyatok diczeretet: [RPHA 1005]

D[omi]n[i]ca 8va Post Trinit[a]tis: Mat: 7. [15–23] Cav:
Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]
Hym: Oh mennyej mi szent Atyank: [RPHA 1122]
Com: Sok nylyvan valo bizon: [RPHA 1263] Boldog az ollya[n] ember elete:
Finit: Fölseges I|ste|n mennek föld[ne]k Ura: [RPHA 411?]

D[omi]n[i]ca 9na Post Trinit[a]tis: Luc: 16. [1–9]
Int: Jer diczerjük minnyajan urunkat: [RPHA 643]
Hym: Birjad Ur I|ste|n: [RPHA 177]
Psal: Diczerjete I|sten]nek szolgaj az Ur I|ste|nt: [RMNy 353/1: 152^v.]
Com: Hogy panaszolkodik az hatal: [RPHA 550] Oh mely igen rövid: [RPHA 1121] Sies nagy Ur I|ste|n en segit: [RPHA 1231] Segitsegül hijuk az: [RPHA 1215]
Finit: Halat adunk teneked örök I|ste|n: [RPHA 484]

D[omi]n[i]ca Xa Post Trinit[a]tis: Luc: 19. [41–48] Fle: [?]
Int: Eljge
Hym: Latod I|ste|n sziveinket, jol latod alnok: [RPHA 829]
Psal: Meddig leszek: [RMNy 353/1: 50v]
Com: Mikor az sido nem: [RPHA 926] Mikor Senacherib az le: [RPHA 940] Izraelnek meg szomorodot: [RPHA 621] Hogy Jerusalem[ne]k: [RPHA 549]
Finit: Ebredgyel föl vilag büneidből: [RPHA 308]

D[omi]n[i]ca XI Post Trinit[a]tis: Luc: 18. [9–14] Dixit:
Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]
Hym: Immaran az nap föl jöven, könyörogünk [!] az: [RPHA 584]
Com: Haborusaga David kiralynak egykoron: [RPHA 470]
Finit: Oh mint kesereg[ne]k most az keresztyenek: [RPHA 1127] [7^f.]

[Dominica XII Post Trinitatis: Marc: 7. [31–37] Egressus:]²³
[Int: ?]
Hy[m]: [Oh fel]seges aldót kiraly: [RPHA 1111]

²² Órszó: Com: Draga

²³ A levél felső része leszakadt. A Szentháromság-nap utáni 14–21. vasárnap kérdőjeles, | -zárójeles részei is leszakadt lapszél jelölnek.

Com: Az ki az I[ste]nt meg ismerhetj: [RPHA 68] Jer emleke[zzünk]: [RPHA 645]
Finita: Aldot az Ur I[ste]n öröcke mennyegben: [RPHA 83]

D[omi]n[i]ca XIII Post Trinit[a]tis: Luc: 10. [23–37] Beati:
Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]
Hym: Könyörögjünk az I[sten]nek: [RPHA 772]
Com: Szükseg meg tudnunk id: [RPHA 1348] Onszol m[in]ket: [RPHA 1417]
Finita: Ti keresztyenek diczer: [RPHA 1378] Oh menyeyi: [RPHA 1123?]

D[omi]n[i]ca XIV Post Trinit[a]tis: Luc: 17. [11–19] [?]
Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]
Hym: Oh menyeyj mi szent Atyank: [RPHA 1122]
Com: Nagy hala adással mag: [RPHA 1031] Halgasd [meg]: [RPHA 492?]
Finit: Atya I[ste]n tarcz meg minket: [RPHA 104]

D[omi]n[i]ca XV Post Trinit[a]tis: Mat: 6. [24–34] [?]
Int: Menyeyj atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]
Hym: Birjad Ur I[ste]n az mi sziveinket: [RPHA 177]
Com: Sies nagy Ur I[ste]n: [RPHA 1231] Segitsegül hi[v]juk: [RPHA 1215]
Finit: Hala adasunkban: [RPHA 478] Mindenek me[gh]allj[ák]: [RPHA 968]

D[omi]n[i]ca X6 Post Trinit[a]tis: Luc: 7. [11–17] [?]
Int: Jer diczerjük minnyajan Uru[n]kat: [RPHA 643]
Hym: Oh magas mennek szentseges Is[te]ne: [RPHA 1120] [7^v.]
[Leszakadt a lap teteje és a széle]

[Domini]ca 17 Post Trinit[a]tis: [Luc: 14: 1–11] [?]
[Int: E]l be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]
[Hym: B]irjad Ur I[ste]n az mi sziveinket: [RPHA 177]
[Com:] Mikoron David nagy busultaban: [RPHA 944]
[Finit: A]z mely embernek jó hitj vagon: [RPHA 94]

[Domini]ca 18 Post Trinit[a]tis: Math: 22. [34–46]
[Int: E]l[ige].
[Hym: Oh] menyeyj mi sz: Atyank: [RPHA 1122] Latod I[ste]n szivein: [RPHA 829]
[Psal: Az] Ur monda az en Uramnak:
[Com: Hogy] panaszo[k]odik az hat: [RPHA 550]
Meridie: Szükseg meg: [RPHA 1348?]
[Finit: Em]lekezzel Ur I[ste]n hiveidröl. [RPHA 368]

[Dominica] 19 Post Trinit[a]tis: Mat: 9. [1–8] De Par:
[Int: Jer d]iczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]
[Hym: Sok n]yavalyankban Atyankhoz: [RPHA 1262]
[Com: Habor]usaga: [RPHA 470] Sz: David kj. bunei [!] ellen: [RPHA 1306] Ur I[ste]n leg: [RPHA 1439]
[Finit: Aldot] az Ur I[ste]n öröcke mennyegben: [RPHA 83]

[Dominica] 20 Post Trinit[a]tis: Mat: 22. [1–14]
[Int: Ex m]ultis licebit.
[Hym: Hisz]jünk mind egy Istenben: [RPHA 540]
[Com: Hogy p]anaszo[k]o: [RPHA 550] Gyarlo emberek: [RPHA 445] Az ki az I[ste]nt: [RPHA 68]
[Finit: Em]lekezzel Ur I[ste]n hiveidröl: [RPHA 368]

[Dominic]a XXI Post Trinit[a]tis: Ioan: 4. [46–54] [8^r.]

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Sok nyavalyankban Atyankhoz: [RPHA 1262]

Psal: Uram az te nagy haragodban: [S 57: 340^v]

Com: Sz: David kiraly bünej ellen így pa: [RPHA 1306]

Finit: Meg bantunk I[ste]n: [RPHA 859] Mindenek meg ha: [RPHA 968]

D[omi]n[i]ca 22 Post Trinit[a]tis: Matt: 18. [23–35]

Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643]

Hym: Immaran az Nap föl jöven: [RPHA 584]

Com: Sok ny[va]n[ ] valo bizon: [RPHA 1263] Nagy hala adással: [RPHA 1031]

Finit: Ebredgyel föl világ: [RPHA 308] Kialtasom hald: [RMNy 962/1: 165]

D[omi]n[i]ca 23 Post Trinit[a]tis: Mat: 22. [15–22] Abeu[n]:

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Könyörögjünk az I[ste]nnek: [RPHA 774]

Com: Oh erős boszszu allo I[ste]n: [RMNy 962/1: 264] Meg halgassad az en: [RPHA 863]

Finit: Halat adunk teneked örök I[ste]n: [RPHA 484]

D[omi]n[i]ca 24 Post Trinit[a]tis: Mat: 9. [18–26]

Int: Mennyei Atyank Ur I[ste]n: [RMNy 1628/1: 369]

Hym: Oh felseges aldot kiraly: [RPHA 1111]

Com: Menij sokat szol az: [RPHA 894] Oh mely igen: [RPHA 1121] Bol: az ol. em az I[ste]nbe[n]: [RPHA 203]

Finit: Neked mennyei sz: A: [RPHA 1062] Halat adunk teneked: [RPHA 484]

D[omi]n[i]ca 25 Post Trinit[a]tis: Math: 24. [15–28]

Int: Jer diczerjük minnyajan Urunkat: [RPHA 643] [8^v.]

Hym: Sok nyavalyankban: [RPHA 1262]

Com: Mikor az sido nemzett: [RPHA 926] Kellek [!] es intlek: [RPHA 735]

Fin: Ebredgyel föl világ büneidből: [RPHA 308]

D[omi]n[i]ca 26 Post Trinit[a]tis: Mat: 25. [31–46]

Int: El be megyünk nagy örömmel: [RPHA 329]

Hym: Latod I[ste]n sziveinkett: [RPHA 829]

Com: Meny sokat szol az I[ste]n embernek: [RPHA 894]

Fin: Oh mennyei nagy boldogsagh: [RPHA 1123]

II.4. Az énekek ususának értékelése

A versek (népének, hymnus) túlnyomó része 16. századi: a 12 kezdőénekből 10 ének. A 42 hymnusként jegyzett ének, az incipitek tanúsága szerint, vagy a 16. században keletkezett vagy 16. századi szöveg átköltése, a 70 prédikáció körüli énekből 60, míg a 38 záróének közül 32 ének a 16. századi, vagyis az összes éneknek csupán mintegy 11%-a a 17. századi eredetű. Kéziratunk is megerősíti azt a közismert tényt, hogy a megtanult, bevett énekeket hosszú időn keresztül megőrizték a gyülekezetek, nem szívesen változtattak a megszokott renden. Az énekek száma azt is mutatja, hogy az adott évben a 16. századi népéneknek csak mintegy egyötöde volt aktív használatban.

Kezdőénekként eddig is számontartottuk az El-bemegyünk nagy örömmel (RPHA 329) kezdetűt. Introitus vagy Tempore ingressus ad templum címmel legtöbbször az énekeskönyvek különféle énekei között szerepel. Az 1694-es lőcsei énekeskönyvben (RMK I. 1460/1, p. 304) az ünnepi ének-rész előtt, a gyülekezeti énekeskönyv nyitóénekeként fordul elő, kiemelve az istentiszteleti kezdő-ének funkcióját. Kéziratunkban szintén gyakori használatára kapunk adatokat. Mellette egy Szentháromság-ének (Jer, dicsérjük, RPHA 643) és egy reggeli hálaadás (Mennyei Atyánk, RMNy 1628/1: 369) szerepel a leggyakrabban. A himnuszok ünnepekhez való kötődése viszonylag állandó volt a 16. század óta, így kéziratunk sem mutat eltérő használatra. A prózai psalmusok a Huszár Gál-féle graduál-énekeskönyv (RMNy 353) hagyományának a 17. századi továbbélését mutatják. A népénekek beosztása sok esetben harmonizál a Foliopostilla vagy az Eperjesi graduál ének-sorozatának ünnepbeosztásával, tehát az evangélikus hagyomány folytatója. A Jézus üdvtörténetéhez kapcsolódó énekek ünnep-beosztása nem változhatott és nem is változott kéziratunkban. Az ének-sorozat összeállítója gondosan ügyelt arra, hogy az énekek tartalma, teológiai mondanivalója megfeleljen az adott ünnep textusának. A communis cantio részben szereplő éneknek több mint a fele zsoltár. A zsoltárokat a református énekeskönyvek, majd nyomukban sok protestáns énekeskönyv is egy csoportban közli, nem rendeli az egyes ünnepekhez. Így kéziratunk ezen a téren is bővíti eddigi ismereteinket.²⁴ A 17. századi énekek közül 10 ének Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása, mely újabb adalék a Psalterium evangélikus használatához. Többször találkozhatunk az énekeskönyvekben megadott használattól eltérő besorolást, a helyi usus nyomát. Így pl. Sztárai éneke, a Hálaadásunkban rólad emlékezünk kezdetű hálaadás a különböző gyűjteményekben kezdőénekként, prédikáció előtti énekként a leggyakoribb, kéziratunkban viszont az istentiszteletet záró énekek között is szerepel, amely használatról az újabb időkben is van adatunk.

²⁴ Az 1593-as bártfai énekeskönyv (RMNy 713) és több más evangélikus énekeskönyv is az adott ünnephez, alkalomhoz, témához rendelte a zsoltárokat.

Jakó Zsigmond

AZ ERDÉLYI MAGYAR ANTIKVÁR KÖNYVKERESKEDELEM KEZDETEIRŐL

1. Évtizedekkel ezelőtt, zord időkben sokáig Keserű Bálint professzor, majd tanítványaiból alakult kutatócsoportja volt az erdélyi könyvtörténet magyar művelőinek egyetlen támogatója. Ezekre az évekre és közös munkánkra – gondolom – úgy emlékezem vissza legméltóbban, ha az ünnepeltünk fáradozásai nyomán Szegeden szépen kiteljesedett kutatások eredményeihez igyekszem hozzájárulni az erdélyi fejlődés néhány részletkérdésének előbbrevitelével.

A szakirodalom úgy tudja, hogy Magyarországon az első könyvaukciókat Ivanics Zsigmond rendezte 1836-37-ben, és ugyancsak az ő Budán 1807-ben megnyílt könyvkereskedése tekinthető az ország első antikváriumának.¹ Az alábbiakban ahhoz kívánok néhány adalékkal szolgálni, hogy mi tudható ma bizonyosan az erdélyi könyvkereskedelem és a könyvaukciók kezdeteiről.

Közismert, hogy a könyvtörténet a korai századok művelődéstörténetének fontos és nélkülözhetetlen segédtudománya. A kéziratos vagy a nyomtatott könyv szellemi javak, értékek tárgyasítója. Az írásba, könyvekbe foglalással pedig e javak és értékek önálló életet kezdenek. Egy írásmű szinte minden egyes példányának más lehet a sorsa és a hatása. De abban megegyezik mind-egyiknek a szerepe, hogy – akár a gyógyászat nyomjelző anyagai – követhetővé teszik az írással rögzített gondolatok, művelődési elemek útját a térben és a társadalomban. A kötetekben található különféle régi bejegyzések alapján ugyanis megállapítható, hogy hová és legalább részben személy szerint is kikhez jutottak vagy juthattak el a bennük kifejtett gondolatok, tartalmak.

A possessorokra, a beszerzés vagy a használat helyére vonatkozó bejegyzéseket jó ideje eredményesen hasznosítják a kutatók a könyv társadalmi szerepének, az új eszmék terjedésének megrajzolásában. Ennél jóval kevesebb figyelmet kaptak a könyvek terjesztésének egykori mechanizmusairól valló, az előbbieknél tényleg szórványosabb és szűkszavúbb bejegyzések. Pedig ezeknek a mechanizmusoknak döntő volt a szerepe abban, hogy távolabbi országok szellemi termékeiből mi került el tájainkra, és eleve milyen társadalmi rétegekben lehet azok hatásával számolni. A külföldi újdonságok behozatalának csatornáiról még tudunk egyet-mást, de a belföldi terjesztés intézményeiről már jóval kevesebbet, a régi könyvek forgalmazásáról, annak gyakorlati megoldásai felől pedig jószerével csak a kötetekben esetleg olvasható szerény bejegyzések

¹ Fülöp Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978, 52.

áruznak el valamit. Ugyancsak ezekből szerezhető némi tájékoztatás a jelentősebb erdélyi magángyűjtemények sorsa, osztódása és afelől, hogy anyaguk kikhez kerülhetett, jelenleg hol, melyik közgyűjteményben kereshető.

2. Jóllehet a kéziratosság korában is hoztak be Erdélybe a külföldi egyetemeken tanulók, vagy Európa nyugati részében megforduló előkelőségek kódexeket, de ezekre a korai századokra inkább a helybeli másoltatás volt a jellemzőbb. Pl. a premontreiek 1234-ben franciaországi anyakolostorukból hozták el liturgikus könyveik mintapéldányait Váradhegyfokra, és ott másoltatták le azokat mindegyik magyarországi rendházuk részére.² A könyvekkel való kereskedésről valójában csak a nyomtatás elterjedésétől, tehát a XV. század utolsó negyedétől fogva beszélhetünk. Ezt Erdélyben is külföldiek, elsősorban *németországi kiadók budai lerakatainak vándor árusai* bonyolították le. A 15–16. század fordulóján azonban már a nagyobb erdélyi városokban is akadtak olyan helyi lakosok, akiket könyvekkel való kereskedésük alapján neveztek el polgártársaik. Szebenben 1506 és 1524 között a házuk után adózók jegyzékében szerepelt bizonyos Joannes bibliopola, akit németül *Buchfürer*ként emlegettek.³ A huszadvámmal kapcsolatos bejegyzésekből az is sejthető, hogy az illető a könyvek mellett különféle más portékákkal is kereskedett.⁴

A nyomtatás elterjedésén kívül a hitújítás, majd Budának török kézre kerülése (1541) is nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a külföldi könyvkereskedők áruikkal a távoli Erdélybe is elmerészkedjenek. Pl. János Zsigmond fejedelem 1569-ben kelt okleveléből ismeretes, hogy Christoph Schram wittenbergi könyvkereskedő Matthäus Szener nevű alkalmazottja a megelőző években több ízben árult könyveket Erdélyben, amíg életével nem fizetett merészségéért.⁵ A török torkában fekvő távoli fejedelemségben való kereskedés kockázatai miatt a *külföldi vándor könyvárusok* a 16. század második felében fokozatosan elmaradoztak Erdélyből. A nyugati kiadók előbb a királyi Magyarországon igyekeztek a megszűnt budai elosztó központ pótlására bizományosokat szerezni. Ilyen lehetett az a Georg Wildt, akinek könyvterjesztési engedélyét a fejedelem 1581-ben özvegye javára két esztendővel meghosszabbította, vagy az a Johannes Galenus kassai könyvárus, aki 1582-ben Báthory Zsigmondtól engedélyt nyert arra, hogy Erdély területén akadálytalanul árusíthassa az általa külföldről behozott szükséges könyveket.⁶ Ez a kísérlet sem válhatott azonban be, mert a külföldi könyvbeszerzésből a szervezett kereskedelem a század végére szinte teljesen kivonult. Ennek következtében a 17. század elejétől a 18. század derekáig – akárcsak a kéziratosság uralma idején – a *külföldön tanuló*

² Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 140, 329.

³ *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*, Hermannstadt, 1880, 547–548, 550–551, 553, 574, 589. – Friedrich Teutsch, *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*, in *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, 4 (1879), 27–28.

⁴ *Rechnungen*, 330.

⁵ Teutsch, *i. m.*, 6, (1881) 59–60.

⁶ Teutsch, *i. m.*, 6, (1881) 65. – MKSz, 35 (1928), 85–86.

diákok, egyes értelmiségiek, az egyházi és politikai elit tagjai, a fontosabb iskolák maradtak kizárólagos csatornaként, amelyen át a nyugat-európai könyvpiac legfontosabb újdonságai Erdélybe is eljuthattak. A könyv tájainkon még sokáig ritka, féltett, drága és megbecsült portéka maradt. Ez magyarázza, hogy Erdélyben még a 18. század második felében is nyomtatott könyveket teljes egészükben lemásolnak maguknak egyes olvasók, hogy a számukra fontos művekből legalább így jussanak saját példányhoz. A török kiűzését követő fél-század alatt a *könyvkereskedelem* újraéledt ugyan, de a *német könyvkiadás* szinte kizárólagos *piac*ként. A rekatolizáció szolgálatába állított bécsi cenzúra szigorú szűrőjén csak ritkán juthatott át legális úton a protestáns Erdélybe más könyv, mint német nyelvű és katolikus szemléletű – kivéve a latin nyelvű szakkiadványokat. Az erdélyi könyvkultúra korábbi sokszínűségét veszélyeztette az is, hogy a bécsi művelődési politika csupán néhány német egyetemre igyekezett korlátozni a protestáns fiatalok külföldi tanulását. Az újkori fejlődés élén járó Hollandiából, Angliából vagy Svájcban tehát ezen a hagyományos csatornán sem érkezhettek többé Erdélybe számottevő mennyiségben könyvanyag. Új, esetleg éppen tiltott könyveket legfeljebb néhány arisztokrata fiatalnak sikerült behoznia családjá szellemi fegyvertárába.

Mindez megnövelte a már korábban Erdélybe került *antikvár* jellegű, régebbi *könyvanyag* jelentőségét a helyi piacon, az itteni könyvterjesztésben. Új kiadványok hiányában nagy lett a kelendőse a 16–17. század folyamán behozott kiadványoknak. De ezeket nem régiségekként becsülték és keresték, hanem mint élő információs forrásokat. Ma örvendezünk azon, hogy az egymást követő új tulajdonosok ennyi értékes nyomtatványt őriztek meg Erdélyben nemzedékeken át egészen napjainkig. Ennek azonban valójában az a korántsem örvendetes tény a magyarázata, hogy az erdélyi tudományosság és oktatás információs bázisa a bécsi cenzúra kíméletlen szigorúsága következtében a 18. század végére alaposan lemaradt a korabeli Európától. Ez vezetett el oda, hogy ebben az időszakban újra az *iskolai alkalmi aukciók váljanak az erdélyi könyvpiac legfontosabb fórumaivá*.

Az erdélyi protestáns kollégiumok körül kivirágzott gyakorlat kezdetei a középkori egyetemek falai között folytatott könyvkereskedelemben keresendő. Bár ez megszakítás nélkül később is folytatódhatott, de nagyobb jelentőségre csak a hivatásos könyvkereskedelem vegetálása idején tehetett szert. Ezek a tanintézetek az írásos művelődés gócpontjaiként összefogták a könyvekre ráutalt teljes értelmiséget, az időseket és fiatalokat egyaránt, felekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül. Az elhunyt értelmiségiek könyvhagyatéka itt talált legkönnyebben vevőkre a fiatalabb nemzedékek körében. A jelentősebb könyvgyűjteményeket az *osztogatóbírák* többnyire hevenyészett *jegyzékbe foglalták* és felértékeltek, hogy az örökösök egyenlően részesülhessenek belőlük. Ha a hagyatékek végül *aukcióra* került, akkor ezek a becslési jegyzékek szolgálhattak az érdeklődők tájékoztatására. Ezekre jó példaként idézhető a közvetlen örökösök nélkül elhalt ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) könyvhagyatékáról a Főkor-

mányszék által 1745-ben Szebenben városi szenátorral, iskolai rektorral és kancelláriai jegyzővel összeállított szakszerű jegyzék.⁷ Minthogy pedig Köleséri 3561 kötetes könyvtára csak 1775-76-ban került eladásra, bizonyára ez a folio méretű, vaskos kézirat szolgálhatott az *aukció katalógus*ául. De ugyanilyen célt szolgálhatott az Apafiak könyvhagyatékának felbecsüléséről 1714-ben készült jegyzék is, amikor a köteteket 1726-ban elárverezték.⁸

Külön *aukciós* célra összeállított *kéziratos katalógus* Erdélyből egyelőre nem ismeretes. Ilyen jegyzéknek annak idején nem is lett volna sok értelme. Az eladásra kerülő művek őket érdeklő egyes csoportjai felől a gyűjtők a 18. század első felében inkább levélben tájékoztathatták egymást. Árverési könyvjegyzék nyomdai úton való sokszorosítására e század második feléből ugyan már van példa, bizonyára a bécsi gyakorlat utánzásaként, de ez a megoldás később sem terjedt el Erdélyben. Talán a legkorábbi ilyen *nyomtatott árverési katalógus*nak a Bécsből hazatelepült Bánffy Dénes (1723–1780) királyi főlovászmester Szebenben 1763-ban kalapács alá került könyveinek jegyzéke tekinthető.⁹ Még kevésbé illeszthető be az erdélyi gyakorlatba Bölöni Sámuel, az erdélyi udvari kancellária ágense és a bécsi Theresianum magyar nyelvtanára könyvtárának terjedelmes (814 oldalas) nyomtatott aukciós katalógusa.¹⁰

Nagyon valószínűnek látszik, hogy az *aukció*kkal, mint az antikvár könyvek forgalmazásának kereskedelmi intézményével az erdélyi társadalom a Nyugat-Európában peregrináló diákok révén ismerkedett meg, de annak átültetéséhez a közvetlen indítást a 18. század közepén a bécsi könyvpiactól kapta. Ettől fogva közel egy évszázadon át az aukciók jelentősége az erdélyi könyvgyűjtemények létrejöttében a könyvkereskedőkével vetekedett, sőt jó ideig talán felül is múlta azokét. A Bécsben elhunyt főpapok és főurak, gazdag gyűjtők kalapács alá kerülő könyvtárainak aukciói szinte egymást érték és pontosan szervezett módon folytak. Az árverésre szánt könyveket formátum vagy szak szerinti csoportosításban jegyzékbe foglalták, melyet az árverést lebonyolító kereskedő hónapokkal előbb kinyomtatott és az érdeklődők körében terjesztett. Az ottani aukciók esetleg több napon át tartottak.¹¹ A választék nagyobb, az ár alacsonyabb volt az aukciókon, mint a könyvkereskedésekben. Ritkaságok, különleges régiségek felbukkanása is inkább itt volt remélhető. A szenvedélyes gyűjtők igazi vadászterületének Erdélyben is az aukciók számítottak. Még akkor is, ha a 18. századi erdélyi könyvaukciók meglehetősen kezdetleges utánzatai lehettek a császárvárosban látottaknak. Ennek igazolásául elegendő a polihisztor gyűjtő Benkő József (1740–1814) esetét idéznem arról, hogy az enyedi kollégiumban tartott egyik aukción milyen körülmények között szerzett meg magának egy 175 lapos hártyakódexet: „*Enyedi pap Hermányi Dienes József 1763-ban elhalálózván, midőn*

⁷ Bertók Lajos, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*, in *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve*, 3 (1955), 2. rész.

⁸ Thallóczy Lajos, *Öreg Apafi Mihály könyvtára*, in *MKSz*, 1881, 121–134.

⁹ Teleki Theca, Marosvásárhely, Ms 2618.

¹⁰ *Bibliotheca Bölönyiana*, Wien, 1811.

¹¹ Segesváry Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Bp., 1992, 115–116.

könyvei és írásai licitálásában mint atyafi foglalatostkodnék, a füstös és rongyos írásokat is jó áron akarván eladni, melyeket mint egy sütő-kemence oly nagy rakásra a kolégium auditoriumába behordatott, s a városi örményeket, hogy bors-takarni megvegyék, behívta vala, maga verte azoknak árát, és senki nem ígervén annyit mint ő, reá verettetett le, melyért a tanuló ifjúság kinevette.”¹²

Egyelőre tehát meglehetősen kevés az, amit ezekről a kollégiumi könyvaukciókról tudunk. Működésük, lebonyolításuk módszereiről, noha kialakult formák között zajlottak, tájékozatlanok vagyunk, alig néhány fontosabb árverésnek ismerjük az időpontját. Pedig mindezek nagy hasznára lehetnének az erdélyi könyvtörténetnek, hiszen hosszú időn át ezeken zajlott a jelentős, helyi *magángyűjtemények újracsoportosítása*. Az aukciók alaposabb ismerete segíthetné a kutatókat annak tisztázásában, hogy az egyes gyűjtemények meddig tekinthetők az erdélyi művelődés potenciális tényezőinek, mikor bomlottak fel és elemeik melyik újabb, esetleg máig létező könyvtár részeiként érhetők el.

Alább felemlítem néhány jelentősebb magánkönyvtár aukciójának általam ismert időpontját és esetleg színhelyét is. Inkább csak a figyelem felkeltése végett. A következő felsorolást, néhány kivételtől eltekintve, a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának régi könyveiben olvasható egykorú bejegyzések alapján állítottam össze. Az egykorú levelezés-anyag módszeres átvizsgálására nem vállalkozhattam, noha az erdélyi könyvaukciókra vonatkozóan főként ettől várhatók a további szükséges információk. Az egyes kollégiumok számadásai és a Főkonzisztórium keretében az iskolai könyvtárak fejlesztésével, az ösztöndíjakkal, a külföldi tanulmányokkal foglalkozó Málnási László (1722–1797) iratai hasonlóképpen sok ilyen adattal kecsegtetnek.

I. *Apafi Mihály* (1632–1690) fejedelem és fia könyvtára, II. *Apafi Mihály* (1676–1713) özvegyének halála (1725) után Szebenben 1726. február 6-án került aukcióra. Az érdeklődés azonban meglehetősen lanyha lehetett, hiszen Nádudvari Sámuel enyedi diák hat rajnai forintot hozzájuthatott a Tibullus-korvinához. Ezért az akkor el nem kelt köteteket 1728. szeptember 2-án Kolozsváron újból árverésre bocsátották. A kolozsvári és a székelyudvarhelyi Református Kollégium mindkét alkalommal vásárolt a fejedelmi könyvtár anyagából.¹³

1761 januárjában könyvaukciót tartottak Kolozsvárott, melyen ifjabb Pataki Sámuel vásárolt magának.¹⁴

1763. november 1-én került sor Szebenben *gróf Bánffy Dénes* könyvtárának elárverezésére. Az aukciót a gróf titkára: Harsányi József bonyolította le előre kinyomtatott és a fentebb már említett katalógus alapján. A kolozsvári Református Kollégium nagyobb összegre vásárolt az aukción.¹⁵

¹² Mikó Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868, 15–16.

¹³ EM, 24 (1907), 390. – Jakó, *i. m.*, 175–176. – Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára (ezután: KvRKKvt) RMK 183, 321. – Székelyudvarhelyi Református Kollégium Könyvtára (ezután: SzURKKvt) 25.

¹⁴ KvRKKvt 80199.

¹⁵ Jakó, *i. m.*, 195. – KvRKKvt 80055, 80065.

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) és fiai: Imre (1693–1730), valamint András (1703–1763) könyveiket Lipcse, Odera-Frankfurt, Marburg, Heidelberg, Basel, Zürich és London piacán gyűjtötték össze tanulmányaik idején. Értelmiségi dinasztia két nemzedékének orvosi, filozófiai és filológiai tárgyú rangos könyvanyaga került benne aukcióra András doktor halála után, hihetően 1764-ben vagy a következő évben. Úgy látszik azonban, hogy a gyűjtemény egy része még Páriz András életében tartozás fejében Aczél Gábor orvoshoz, ennek halála (1762) után pedig sógorához, az emlékiró Rettegi Györgyhöz került.¹⁶ A Párizok könyveinek az Aczél-könyvtárba és Rettegihez került része Sófalvi József és Pataki Sámuel gyűjteményével együtt végül is a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárába olvadt bele és jelenleg ott található meg.¹⁷ E kötetek jól kiegészítik a Páriz Ferenc és András végrendelete alapján a kollégium könyvtárába került művek csoportját.¹⁸

1764-ben a kolozsvári Református Kollégium saját könyvtárának (duplum?) anyagából rendezett aukciót. Ebből az alkalomból Pataki Sámuel vásárolt meg több kötetet.¹⁹

1765-ben Enyeden zajlott le báró Inczédi (Josinczi) József (1688–1750) ítélőmester és hasonlóan József nevű fia (1712–1764), guberniumi tanácsos jogi és filozófiai művekben és bibliofil példányokban gazdag könyvtárának árverése, ahol Pataki Sámuel több értékes kötetet gyarapította saját gyűjteményét.²⁰

Ugyancsak 1765-ben adták el az örökösök Kolozsváron aukció keretében az *id. Enyedi István* (1659–1714) enyedi professzor (deák korában a Kollégium könyvtárosa) Leidenben és Franekerben, valamint fia, ifj. István (1694–1755) Odera-Frankfurtban, Halléban, Leidenben végzett tanulmányai idején, valamint Franciaországban és Angliában tett utazása alatt gyűjtött könyveit. Ez utóbbi orvos lévén Kolozsváron, Pataki Sámuel bőven válogathatott magának vásárolni valót ezen az aukción.²¹

Husztai György (1710–1767) kolozsvári kollégiumi tanár Franekerben és Leidenben folytatott tanulmányai alatt vásárolt könyvei 1767-ben kerültek aukcióra. Sófalvi József és Pataki Sámuel által ekkor vásárolt kötetei később a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárába kerültek, ahol ma is megtalálhatók.²²

Páldi (Székely) István (1717–1769) a kolozsvári Református Kollégium nyomdájának vezetője tíz esztendő teltétől Hollandiában, ahol az erdélyi református egyházkerület ösztöndíjasaként nyomdászatot, réz- és betűmetszést, valamint

¹⁶ Rettegi György, *Emlékezetre méltó dolgok*, kiad. Jakó Zsigmond, Bukarest, 1970, 29–30, 70, 145, 284. – KvRKKvt 96265.

¹⁷ KvRKKvt 81411, 83654.

¹⁸ Pápai Páriz Ferenc, *Békességel magamnak és másoknak*, kiad. Nagy Géza, Bukarest, 1977, 18–20, 613–621, 628, 714–716.

¹⁹ KvRKKvt 80267, 81519.

²⁰ KvRKKvt 81446–81449, 82272.

²¹ KvRKKvt 80681, 81317.

²² Török István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, II, Kolozsvár, 1905, 52–57. – KvRKKvt 82959–82960.

festészetet tanult. Ebben az időben gyűjthette könyvtárát, melyet halálát követően özvegye még 1769-ben aukción értékesített. Ezen mind a kollégium, mind pedig Pataki Sámuel szép számban vásárolt.²³

Aczél Gábor (1711–1762) orvos Odera-Frankfurt és Halle egyetemén tanult és ott vetette meg későbbi könyvtárának alapjait. Részint rokoni jusson, részint pedig Párizs Andrásnak adott kölcsönök fejében az 1740-es években tulajdonába jutott a Pápai Párizs orvosi szakmunkákban és francia nyelvű kiadványokban bővelkedő könyvtárának jelentős része. Ezt halála után részben Rettegi György örökölte, részint pedig a családi osztozkodás során 1769-ben került értékesítésre.²⁴ Ott vásárolta belőle Pataki Sámuel és Sófalvi József azokat a köteteket, amelyek ma a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárában találhatóak.

Bod Péter (1712–1769) nagyhírű könyvtárát attól kezdve gyűjtötte, hogy 1736-ban az enyedi Kollégium Könyvtárának gondozásával bízták meg könyvszerető diákként. Maga írja le, hogy miként alakította ki egyháztörténeti-egyházi kutatási területét 1740–1743 közötti tanulmányai idején Leidenben, és miként alapozta meg ugyanott azt a szakkönyvtárat, amelyre támaszkodva tudományos terveit az otthoni mostoha körülmények között is megvalósíthatta.²⁵ Saját feljegyzése szerint hazatértekor hét mázsá könyvet hozott magával. Itthon Árva Bethlen Kata udvari papjaként, majd a Rádayakkal rokon Telekiek pártfoglaltjaként a magyar protestáns könyvgyűjtés legfőbb képviselőivel bizalmas szakmai kapcsolatban folytathatta saját könyvtárépítését. Bethlen Kata híres Magyar Bibliothecájának, valamint más főrangú asszonyok és a Telekiek könyvgyűjtésének szakértőjeként, végül Ráday Gedeon erdélyi könyvbeszerzőjeként játszott fontos szerepet.²⁶ Szakok és formátum szerint gondosan rendezett közel ezer kötetes könyvtárát családja 1770. április 24-én, tehát alig egy esztendővel halálát követően aukción értékesítette. A protestáns körökben közismert gyűjtemény katalógusa Felső-Magyarországig eljutott.²⁷ Az aukció egykori vásárlói közül egyelőre csupán a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárát és Pataki Sámuelét ismerjük.²⁸

Az 1742-től kezdve éveken át Hollandiában tanult *Herepei István* hunyadi esperes könyvtára 1771 júniusában került árverésre. A 19–20. századi Kolozsvár és Erdély híres papi-tanári dinasztíája megalapítójának könyvei közül a kolozsvári Református Kollégium is vásárolt.²⁹

²³ Jakó, *i. m.*, 253–256, 352. – KvRKKvt 80044, 80267.

²⁴ Rettegi, *i. m.*, 240, 288. – KvRKKvt 81411, 83654.

²⁵ Sámuel Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899, 16–18.

²⁶ Lukinich Imre–Köblös Zoltán, *Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa*, in *EM*, 24 (1907) 29–48. – Jakó, *i. m.*, 223, 226–227, 231–233. – Segesváry, *i. m.*, 69–74. – Deé Nagy Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, 135–147.

²⁷ Radvánszky Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, in *MKSz*, 1884, 58–86.

²⁸ KvRKKvt 82513–82514, RMK 195, 485.

²⁹ KvRKKvt 82657.

1766 novemberében nagyobb könyvaukciót bonyolítottak le *Kolozsváron*, ahol Pataki Sámuel több kötetet is vásárolt gyűjteménye számára.³⁰

1778-ban is volt könyvaukció *Kolozsváron*, amint ez Pataki Sámuel feljegyzéséből megállapítható.³¹

Az enyedi Kollégium Könyvtárát friss, külföldi anyaggal újjászervező *Ajtai Abod Mihály* (1704–1776) professzor gyűjteményének kezdetei szintén az Odera melletti Frankfurtban és Franekerben 1732–1734 között töltött egyetemi éveket vezethetők vissza. Könyvbarátsága hazatérése után tovább mélyült Árva Bethlen Kata udvarában. Könyveit, melyek között a klasszikus filológiai és régiségügyi művek lehettek legnagyobb számban – úgy látszik –, nyugdíjba vonulásakor maga bocsátotta aukcióra Nagyenyeden 1774 májusában. A vásárlók közül Pataki Sámuelen és a Református Kollégiumon kívül másokat egyelőre nem ismerünk.³²

Deáki Filep Pál (1738–1779) kolozsvári református lelkész gyűjteményét Utrechtben és Leidenben folytatott tanulmányai idején alapozta meg, de ez később kiegészült apja, Filep József (1681–1748) erdélyi református püspök könyveivel, melyeket ő az Utrecht, Franeker és Odera-Frankfurt egyetemeken töltött három esztendő alatt kezdett magának gyűjtögetni. Két értelmiségi nemzedék intellektuális fegyvertára került tehát eladásra az 1780. június 14-én tartott aukción. E könyvek egy része az elhunyt lelkész adósságának törlesztéseként került a kolozsvári Református Kollégium tulajdonába. Az értékes teológiai anyagból Sófalvi József is vásárolt magának.³³

1784. október 18-án *Ajtai Mihály* borbereki református lelkész könyveit adták el aukción. Ő is Odera-Frankfurtban és Franekerben tanult 1748 és 1752 között. Könyvgyűjtési kedvét itthon Árva Bethlen Kata, majd Teleki László bibliofil környezete továbbra is ébren tartotta. Gyűjteményéből Sófalvi József is vásárolt magának.³⁴

1787. április 17-én *Ágh István* (1709–1786) kolozsvári unitárius professzor, majd püspök könyveit árverezték Kolozsváron. E gyűjtemény létrehozásához is a tulajdonos által Halléban, Amszterdamban és Leidenben eltöltött egyetemi évek adhatták az indítást. Sófalvi József ebből a gyűjteményből is gyarapította saját könyvtárát.³⁵

1793. december 9-én könyvárverést rendeztek *Kolozsvárott*, melyen Pataki Sámuel orvos is vásárolt magának.³⁶

³⁰ KvRKKvt 80685, 81368.

³¹ KvRKKvt 80470.

³² Bod Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 2–3. – P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen főtanoda története*, Nagy Enyed, 1868, 209. – KvRKKvt 80567, 80609, 80804.

³³ Török István, *Deáki Filep Pál életrajzához*, in *EM*, 13 (1896), 475–480. – KvRKKvt 83422.

³⁴ KvRKKvt 82950.

³⁵ Jakab Elek, *Ágh István unitárius püspök élete és kora*, in *Keresztény Magvető*, 1882, 65–88. – KvRKKvt 83036.

³⁶ KvRKKvt 80068.

Sófalvi József (1745–1794) kolozsvári református professzor 1771 és 1776 között tanult Göttingában és Leidenben. A könyvekkel való barátsága azonban korábbi keletű, mert 1767 és 1770 között vele készítették el tanárai a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának új rendjét és katalógusát. Ez utóbbi kézirat díszes címlapja tanúsítja, hogy már diákként ismereteket szerzett magának a nyomdászatban és könyvdíszítés művészetéből. Szenvedélyes gyűjtőként Erdélyben korának egyik leggazdagabb értelmiségi könyvtárát hozta létre viszonylag rövid élete alatt. Alig volt olyan kolozsvári vagy enyedi aukció, amelyiken ne vásárolt volna magának a korábbi gyűjteményekből, nagy hozzáértéssel válogatott köteteket. Könyvtárának különleges, egyéni színt kölcsönzött erős filozófiai és esztétikai érdeklődése. Könyvhagyatékából előbb a kolozsvári Református Kollégium válogatott az elhunytnak az iskolával szembeni tartozása fejében, majd ami ezután megmaradt, 1795. május 14-én az enyedi Kollégiumban került árverésre. Ott sokat vásárolt belőle Pataki Sámuel orvos is. Végül azonban az ő hagyatékával ezek is a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárában találtak végleges őrzőhelyre.³⁷

Az 1795. esztendő kiemelkedő bibliofil eseménye volt Kolozsváron ifj. Verestói György (1739–1794) református lelkész könyvtárának aukciója. Ennek a gyűjteménynek a kezdetei szintén a hollandiai tanulmányokig nyúlnak vissza. Az 1761-től 1764-ig Franekerben töltött évek ebben az esetben is meghatározó erejűeknek bizonyultak. Az aukción valójában ismét két értelmiségi nemzedék könyvei kerültek kalapács alá, mert a fiú örökölte apja, id. Verestói György (1698–1765) erdélyi református püspök gyűjteményét is. Ez utóbbit szintén a Franekerben eltöltött négy esztendő intellektuális hatásai formálták. Apa és fia egyaránt koruk kedvelt egyházi szónokainak számítottak. Az aukció vásárlói közül Pataki Sámuel orvost és Szatmári Pap Mihály kolozsvári profeszszort említhetjük meg.³⁸

1796-ban árverezték el Csomós Mihály (1722–1796) kolozsvári református jogtanár könyvtárát. Ő is Odera-Frankfurtban és Leidenben eltöltött négy egyetemi esztendő alatt tanulta meg, hogy az értelmiségi pályán a könyv a legfontosabb munkaeszköz. Csomós magánkönyvtára teológiai végzettségű tanártársai gyűjteményeitől eltérő összetételű lehetett, mert neki a jogtudomány oktatása volt a feladata a kollégiumban. Könyvei Pataki Sámuel hagyatéka részeként kerültek a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárába.³⁹

1797-ben Pataki Sámuel a *Bodola család* egyik tagjának enyedi aukcióján vásároltatott magának könyveket.⁴⁰

A kollégiumokhoz többé-kevésbé kötött, fenti típusú könyvaukciók virágkora Erdélyben a 18. század második fele lehetett. Ezek átalakulását, majd

³⁷ Török, A kolozsvári ev. ref. collegium története, II., Kolozsvár, 1905, 102–107. – Gál Kelemen, Sófalvi József, in *EM* 13 (1896), 469–474. – KvRKKvt 82182, RMK 242.

³⁸ Török, i. m., II. 12–21. – KvRKKvt 80843, 80950. Lyceumi Könyvtár, Kolozsvár 76191.

³⁹ Török, i. m., II. 57–61. – KvRKKvt 116329, 116350.

⁴⁰ KvRKKvt RMK 418.

pedig megszűnését a 19. század folyamán későbbi kutatásoknak kell nyomon követniük. Elhalásukban – valószínűleg – a hivatásos *antikvár-könyvkereskedelem* megjelenése lehetett a legfőbb tényező. Az alábbi szórványos adatok azonban azt sejtetik, hogy az új megoldással párhuzamosan Erdélyben ez az archaikus gyakorlat is tovább élt csökevényes formában egészen a dualizmus koráig, amikor is a tőkés, modern könyvkereskedelem vetett véget neki.

Pl. Gyulay Lajos gróf azt jegyezte fel naplójában, hogy a régi könyvek gyűjtését gyermekfejjel, 1815 és 1821 között a kolozsvári „*kótya-vetyé*”-ken való vásárlásokkal kezdte el.⁴¹

Az Erdélyi Híradó 1829. május 9-i számában hirdetés olvasható arról, hogy néhai Bodor Pál hagyatékában „*több betses könyvek, melyek között nevezetes kiadású classicus auctorok vagynak*” kerülnek árverésre Ocsai Sámuel guberniumi tisztviselő által megrendezendő aukción.⁴²

1837-ben Lőcsei Spielenberg Lajos könyvkötő és könyvkereskedő rendezte meg Enyeden Bodola János (1754–1836) erdélyi református püspök elődeitől örökölt, illetve 1782 és 1784 közötti egyetemi tanulmányai idején Leidenben az 1799. évi angliai útja alkalmával Londonban gyűjtött könyvtárának aukcióját. Ezen Timoteu Cipariu (1805–1887), balázsfalvi görög katolikus kanonok, a neves román bibliofil, 300 Ft-ért kb. ezer kötetet vásárolt meg magának.⁴³

Szatmári Pap Mihály (1737–1812) kolozsvári professzor híres gyűjteménye, mely a család külföldön tanult több nemzedékének könyveit is magában foglalta, 1845-ben szintén Enyeden került aukcióra. Ennek különleges értékeiből gróf Kemény József (1795–1855) és Timoteu Cipariu bőven válogatott magának.⁴⁴

A Múlt és a jelen 1845. június 10-i számában az ismert gyűjtő, Demjén Sámuel könyvtárának az elhunyt kolozsvári házában tartandó aukciójáról olvasható az alábbi hirdetés: „...Mindössze 850 darabból álló, legnagyobb részt magyar könyvei, melyek közt kivált haza történetjére tartozó számos és becses munkák találhatók, valamint 60 darab, részint igen érdekes kéziratok és egy csomó megszárazott növények...” kerülnek elárverezésre.⁴⁵

De a Magyar futár 1857. május 21-i számában még mindig található ilyen értesítés: „Néhai Incze Dániel úr könyvei... folyó hó 21-én, az az áldozó csütörtökön, dél előtti templomozás után, s ha akkor mind el nem kelnének, dél után 2 órán kezdve el fognak árvereztetni az ev. ref. collegium épületében, a 2-dik szám alatti teremben.”⁴⁶

A fentebb elősorolt adatok azt mutatják, hogy az erdélyi könyvkereskedelem a 18–19. század fordulóján körülbelül azon a színvonalon állott, mint a nyugatibb országoké 150-200 évvel korábban. Az írástudás alacsony foka, az olvasók szegénysége, a könyvet vásárlók kis létszáma idejüket múlt terjesztési

⁴¹ Jakó, i. m., 242.

⁴² Erdélyi Híradó, 1829, 328.

⁴³ Jakó, i. m., 261.

⁴⁴ Entz Géza, *Szatmári Pap Mihály, mint éremgyűjtő*, in *Numizmatikai Közöny*, 50–51 (1952), 48–57. – Jakó, i. m., 263–264.

⁴⁵ *Múlt és jelen*, 1845, 275.

⁴⁶ *Magyar futár*, (2) 1857, 120.

módszereket konzerváltak. A kiadók és nyomdáik, sőt a szerzők maguk is foglalkoztak terjesztéssel, a *könyvkereskedelem* továbbra is főként a *nagyvásárokon* bonyolódott le és legfontosabb tényezői a *könyvkötők* maradtak. Nemcsak az antikvár-kereskedés nem vált még el a szortimenttől, de a kiadók bizományosai sem kizárólag könyvekkel, hanem legkülönbözőbb egyéb áruval is kereskedtek. Pl. az 1848 előtti Kolozsváron Tilsch János nyomdász üzletében a könyvek árulásán kívül borbély műhely is működött, a feleségének pedig közkedvelt divatszalonja volt ugyanott.⁴⁷ A bizományi rendszerrel is elterjedtebb és biztonságosabb volt a kondicionális rendszer. Ennek lényege az, hogy a könyvárusok csereviszonyba lépnek egymással és az árujukat nem készpénzzel, hanem hasonló értékű könyvvel ellentételezik, az el nem kelt portékát pedig meghatározott idő után visszaküldik egymásnak.⁴⁸

Ilyen körülmények uralkodtak tehát az erdélyi könyvkereskedelemben, amikor feltűnt Kolozsváron Burián Pál (1790–1860) budai könyvárus, aki jogos büszkeséggel nevezte magát „*egész Erdélyországban a legelső s kezdő antiquarius*”-nak.⁴⁹ Vele kétségtelenül új fejezet kezdődött az erdélyi magyar könyvkereskedelem történetében.

⁴⁷ Teutsch, *i. m.*, 15 (1892), 44. – Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 99.

⁴⁸ Segesváry, *i. m.*, 18–24.

⁴⁹ OSzK, Levelestár, Quart. Lat. 1426. sz.: Burián Pál 1842. április 30-án Horváth Istvánnak.

Katona Tünde

A LŐCSEI TESTAMENTBUCH ALAPIRATAI (1549–1551)

Thurzó Elek, Ferdinánd magyarországi helytartója, 1542-ben kelt végrendeletében igen komoly összeget hagyományozott a lőcsei magisztrátusra. A város a nádor halála után hamarosan meg is kapta a 10000 magyar forintnyi örökséget, melynek „kegyes célokra történő felhasználásáról” maga Thurzó rendelkezett. Valóban jelentős adományról volt szó, mely Lőcse kimagasló mecénás tevékenységének lett az alapja, s melynek történetét eddig részletesen senki sem dolgozta fel. Ennek részben az volt az oka, hogy az esedékes kamatok felhasználását pontosan regisztráló számadáskönyv, a „Testamentbuch”, melyet néhány múlt századi kutató még használhatott,¹ hosszú évtizedekig katalogizálatlanul lappangott, s csak nemrég került az Iglói Járási Levéltár Lőcsei Fiókjába.²

A maga nemében páratlanul érdekes kódexet a későbbiekben szeretnénk majd részletesen bemutatni, így most csak a kézirat elején olvasható néhány dokumentum közlésére vállalkozunk, amelyek az alapítvány történetének első néhány évéről tudósítanak. Ismeretes, hogy a városi levéltár 1550 júniusában tűzvész martaléka lett. 1551-ben a magisztrátus az elégett iratokat pótlandó beszerezte az alapítványra vonatkozó legfontosabb dokumentumok másolatát, s maga a Testamentbuch is ezen oklevelek átírt, vagy kivonatolt variánsaival kezdődik. A pontos kimutatások – rendszerük épp az imént említett oklevelek, elsősorban a végrendelet Lőcsére vonatkozó passzusainak ismeretében válik érthetővé – az 1551-től 1642-ig terjedő majd egy évszázadnyi időszakra vonatkoznak.

A részletes feljegyzéseket megelőző iratok közül a legelső egy keltezetlen, német nyelvű fogalmazvány, amolyan előszó, mely az alapítvány ügyében eljáró lőcsei követek viszontagságairól szól,³ többek között egy kalandos bécsi követségről, melynek vezetője a főbírónak titulált Sebastian Kruppeck volt. Róla a Szepességi krónika alapján tudható, hogy kétszer, 1549-ben, majd 1551-ben is viselte e tisztelet.⁴ Kruppecket egyébként a Szepességi krónika meglehetősen negatív színben tünteti fel, igencsak erőszakos emberként festi le. 1534-ben pél-

¹ Például Fraknói Vilmos a XVI. századi hazai és külföldi iskolázatásról szóló monográfiájában.

² Mindezt Ivan Chalupeckytől tudtuk meg, akinek ezúton mondunk köszönetet. A *Testamentbuch* új jelzete: Archiv mesta Levoče XXVIIa/27

³ Szövegét ld. később az I. szám alatt.

⁴ Vö. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél, *Hain Gáspár lőcsei krónikája*. Lőcse 1910–1913. (a továbbiakban Hain) 94., 97.

dául egy besztercebányai emberrel szemben elkövetett igazságtalanságáról („contra omnem justitiam”) olvashatunk.⁵ A dokumentumból kiderül, hogy a lőcseiek a hagyatékkal kapcsolatos jogi procedúra során fáradtságot, pénzt és ajándékokat nem kímélve igen nagy erőfeszítések árán kísérelték meg a számukra legkedvezőbb feltételek kieszközölését. Feltehető, hogy az irat ezen utalása azokra a tárgyalásokra vonatkozik, melyek eredményeképpen Ferdinánd 1549 elején tíz évre „királyi kezeihez vette” az alaptőkét. A kalandos bécsi utazásra talán 1548–49 fordulóján kerülhetett sor, amikor is a pozsonyi országgyűlésről Bécsbe távozott uralkodót követve Kruppeck és társai kis híján belevestek a jeges Dunába.

A tárgyalások eredményeit rögzítő latin nyelvű dokumentum,⁶ Ferdinánd kötelezvénye, 1549. január 1-én kelt Bécsben. Ebből világosan kiderül, hogy az uralkodó által tíz évre lefoglalt alaptőkét Thurzó királyi adományként („ex nostra Regia deputacione”) birtokolta Anthon Fugger besztercebányai vállalkozásában, nevezetesen az ottani rézbányákban. A végrendelet végrehajtói, Várdai Pál esztergomi érsek, valamint Johann Hoffmann királyi tanácsos természetesen teljes mértékben támogatták a Ferdinánd érdekeit szolgáló pénzügyi tranzakciót, aki vállalta, hogy a végrendeletben előírányzott évi 500 forintos hozadékot rendszeresen megfizeti a lőcseieknek, amennyiben azok a mondott összeget, az örökhatározó akaratának megfelelően, a megjelölt kegyes célokra fordítják. (I. Lipót 1666-ban épp ezt kifogásolva vette el a várostól végérvényesen a pénzt.) A dokumentum felsorolja a megjelölt kegyes célokat is, melyek közül mi egyelőre csupán a legelső említjük, hogy tudniillik a lőcseiek kötelesek évi száz forintos ösztöndíjjal támogatni a város első lelkészét, akinek tanult, feladatára minden szempontból alkalmas embernek kell lennie, s ami a legfontosabb, semmiképpen sem lehet lutheránus, vagy valamely más eretnekséggel fertőzött. Nyilvánvaló, hogy ezen utóbbi kitélet a lőcseiek a legkevésbé sem tartották be, s külön érdekes, hogy a végrendeletnek a kódexbe másolt kivonatában ez a megszorítás nem is szerepel. Szintén érdekes, hogy Ferdinándnak megfelelő ellenértékű javadalom adományozásával lehetősége volt végérvényesen megváltani az alaptőkét, ami egyébként a végrendelet azon kitételével is összeegyeztethető, miszerint a városnak jogában állt volna a tízezer forinton bizonyos örökös javakat („bona aliqua hereditaria”) vásárolni, amennyiben annak hasznából az évi 500 forint kinyerhető lett volna.

A kódexben harmadikul olvasható okirat⁷ szintén egy elismervény, Sebastian Kruppecknek és a Fugger-ügynök Michael Maylnak, mint a város két megbízottjának latin nyelvű igazolása, melyben Lőcsére nézve kötelezőnek ismerik el az előbbi oklevélben lefektetett megállapodást. A szövegből kiderül, hogy az évi 500 forint felhasználásáért a szenátus felelős, s hogy a város száz forintnyi ösztöndíjjal támogatott első lelkésze valamiféle, közelebbről meg nem határo-

⁵ Hain, 68.

⁶ Szövegét ld. a 2. szám alatt.

⁷ Szövegét ld. a 3. szám alatt.

zott felügyeleti joggal bír. Kruppeck főbíró személy szerint külön is elismeri, hogy a végrendelet executoraitól (mintegy hat évi késéssel) átvette azt az egy-szeri adományként öröklő hagyott 500 forintot, melyet a nádor a városi kórház szükségleteire szánt.

A következő dokumentum⁸ azon királyi utasítás másolata, mellyel Ferdinánd beszercebányai ágensét, Christoph von Khonriczot utasította, hogy a lőcseiek számára minden év januárjának legelső napján fizesse ki az esedékes 500 forintot, még hozzá anélkül – erről több irat is beszél –, hogy azok jogosultságukat külön okmányokkal is bizonyítanák. A dolog persze már az első évben, 1549-ben sem működött tökéletesen, amit azok a rövid feljegyzések tanúsítanak, melyek a tűzvészben elpusztult részletes kimutatásokat helyettesítendő kerültek lejegyzésre. A kódexbe másolt következő rövid szövegrészlet⁹ egyébként épp a tűzvészrel kapcsolatos, a városi jegyző, Jakob Gulden augsburgi útjáról értesülünk belőle, melynek célja a privilégiumokat igazoló, elégett oklevelek pótlása volt.¹⁰ A Testamentbuchban természetesen megtalálható Thurzó Elek végrendeletének Lőcsét érintő részlete is.¹¹ A végrendelet a kegyes célok közt elsőként említi a lelkésznek kiutalandó száz forintos ösztöndíjat, s a kódexben a részletes kimutatások is jobbra ezzel a tétellel kezdődnek. Thurzó két diák gimnáziumi tanulmányait is segíyezni kívánta – bár itt konkrét összegről nem ír –, hogy azok a szent tudományokat tanulmányozhassák („sacras litteras discant”), s 40–50 forintnyi ösztöndíjat szánt a tanulmányaikat külföldi egyetemeken folytatóknak. Rendelkezik még árva leányok kiházásításáról, hat koldus ellátásáról, a városra hagyományozza két kassai házát, valamint két szőlejét. Igen érdekes a végrendelet azon passzusa, mely lehetővé teszi egyéb, közelebbről pontosan nem meghatározott kegyes cselekedetek finanszírozását is. A részletes kimutatásokban az e címen elköltött összegek általában az „ad pia opera” titulus alatt szerepelnek, és felettébb vegyes tartalmúak. Úgy tűnik, a város élt e megszorítást egyáltalán nem tartalmazó elvárás nyújtotta lehetőséggel, s a rendelkezésére álló összegből esetenként nem feltétlenül a legszegényebbeket támogatta, sőt, olykor a szenátusban is jelentékeny befolyással bíró polgárok rokonai jutottak az évi 500 forintból némi pénzhez. Persze az éves hozadék megszerzésével is voltak gondok. A publikációnk végén közölt rövid feljegyzések¹² szerint például 1549 és 1551 között Christoph von Khonricz nem pénzt adott a lőcseieknek, hanem rezes: 500 forint értékű, több mázsányi rézforgácsot.

⁸ Szövegét ld. a 4. szám alatt.

⁹ Szövegét ld. az 5. szám alatt.

¹⁰ Gulden útjáról beszámol a Szepességi krónikai is. Hain, 98.

¹¹ Szövegét ld. a 6. szám alatt.

¹² Szövegüket ld. a 7. szám alatt.

Dokumentumok

I.

Im Namen Gotes Amen. Khundt vnnd Wissend seij allen Ansehern vnnd Hörern dieses gegenwertigen schrifftes [!] vnd hie nochuolgendes des wolgebornen Herren Alexij Thurzos (seligen gedechtnus) vom Bethlehemsdorff, weijland der Römischen vngarischen, Behemischen etc. khüniglichen Majestät Ferdinandi, vnsers allergnedigsten Herrenns, Stathalders etc. Testaments, welches seine wolgeborne gnade im leben auff dem 29. tag Noeumbris, als man czelte im 1542 Jar noch Christi Jhesu, vnsers einigen Heilandes vnd Seligmachers geburdt, von vnnd aus den Acht vnd vierzig Tausendt gulden vngarischen, so er pei dem Grossmechtigen Herren Anthonio Fuckher vnd seijnen gebriedern zu Augspurg gedachter königlicher Majestät verweissung nach gehabt, Armen Leütten zu guet vnnd zu erhaltung Gotes diensts etc., czeihen Tausent vngerische gulden, allweck funff vnnd Siebenzig creuczer vor ein floren gerechnet, item czwei Heuser zu Cassa vnd ethlich weingerten zu Zantho diesser khuniglichen Stat Leutsch vnnd 500 floren vngrische zum Spital des Heijligen Gaistes, den Armen Leutten zu guett gnediglichen vnnd guettlichen beschenkt vnnd verschafft hot, welches nemlichen Testaments vnd irer Exeguciont wegen sind derselwigen Zeit her, als seine W. G. mit dem tod abgangen, pis auff das 1549 Jar vnnd den erschten Januarij wier viel sorge, mue vnnd arbeit durch vsere etliche Eidbriue vnd pesonder durch den Statschreiber Jacobum Gulden gehabt, auch viel verczert vnnd verschenckt haben, pis wier leztlich mit der Hilff des Allmechtigen gotes (des Heijligen [...]licher namen seij gebenedeijt in ewigkheit) [...] vnnd nachmals durch sunderliche vnnd vngespart[...] vnd sorgfeldigkheit des Erssamen, Namhaftigen [...] Herenn Sebastiani Crupecks, diesse czeit vnsers Herren Richters vnnd furgehers diesser khuniglichen Stat Leutsch (welcher sampt seijnen mitgesandten, nemlich den Erssamen vnd fursichtigen weijsen Herren Michel Cromer vnd Daniele Turckh, Im Tannen Szee, da sie der auffgedachten königlichen Majestät, vnserm allergnedigsten Herrn von wegen dieses Testaments von Presspurg gen Wien waren nachgezogen, seijnen gaist schir auffgeben hatte, da nemlich der Stat wagen sampt czweien rossen, iren claidern vnnd andern geröllen im Eijss vndergangen vnd hiengeflossen waren vnd vmbkhamen. Bernart Schwab ein Statman mit den 2 anderen rossen khaum mit dem leben doruon khumen, vnnd die czwen knecht aus der Stallung, mit namen Joseph vnd Khire, off einem Eijss Schol sich erhalten vnnd peij ein halb meijl wecks hiengeflossen in grosser fehr ires leibs vnd lebens gestanden, vnnd alein durch die gewaldige Hand des Barmherzigen Gotes, des guette ewig weret, seind also beim leben behalden worden, vnd beim leben blieben etc. Douon viel zu sagen vnd zu schreijben wer.)

Disselwigen czehen Tausendt vnnd Funffhundert gulden peij den verordneten Testamentern oder Exegutoresen gedachtes Testaments erlangt vnnd zuwege bracht, vnnd dem obberuempten vnserem allergnedigsten vnd naturlichem Erbherren Khunig Ferdinando die 10000 fl. laut seijner maiestat verschreibung, welche wier von wort zu wort hie nachgeschrieben, vnnd diessem buch eingeleibt haben, auff czehen gancze Jar von dem gemelten Erschten tag Januarij des obgeschriebenen 1549ten Jars angefangen gerechnet mit willen vnnd vorwissen der auffgedachten verordneten Herrenn Exegutorn dies Testaments, welche in seijner Majestät hie nochgesezten Briffe vnd vnserm inen gegebenen reuers mit iren namen clerlichen begriffen vnnd ausgedruckt seind, in der gestalt vnd condicion eingelegt vnnd vergunnet haben, das seijn königliche Majestät sampt seijnen Erben vnd nachkhummenden ein iedes Jar der oberandten czehen Jaren von der bestumpten Summe der czehen Tausent gulden vng. vor das Interesse, Ierliche Zinss, per funffhundert vngrische gulden allweg als obbemelt funff vnd sibenzig creuczer vor 1 fl. gerechnet, Einem Ersamen Weijsen Rat dieser khuniglichen Freijhen Stadt Léutsch, im Newszol von vnd aus den geuellen des Kupfferbergkwerckgs, auff dem erschten tag Januarij durch den wolgebornen Herrn Cristofen von Khonricz seiner Majestät Rat vnnd ittzigen auch zukunfftigen, der czeit noch daselbst gesaczten Factoren vnd verwaldern on allem agbang, ausred vnnd verzueg vor allen anderen seijner Majestät oder seijner Erben vnd Nachkhumend deputacionen vnnd bescheidungen einzureichen vnnd zu peczalen oder ausrichten, In verbo Regio, mit iberflussiger vnnd genuegksamer vorsicherung vnd vertröstung geluebt vnd versprochen, vnnd sich gegen den auffgedachten Herrn Testamentern vnnd vns sampt seijner königlichen Majestät [...] Erben vnnd nachkhummenden khunigen etc. genediglichen verschrieben, verpfflicht vnnd vns genuegsam vergewist hot, zusagende, wies ehe gedacht, in verbo regio, so [...] in der Zeit, pis sich diese czehen Jar erlauffen würden, solche Landguetter seijner maiestat zu oder vor vielen, douon jerlichen, noch des Herrenn Testirers willen, 500 floren vngrischer möchten geuallen, Seine Maiestat wold vor die Hauptsumma der auffgeschriebenen 10000 fl. disselwige guetter diesser Stat zuwenden vnd zu stellen, vnnd vns oder vnser nachkhumlingen dopeij ewiglichen behalden, schuttsen, schirmen vnnd stets handthaben, mitsampt (als obbemelt) seijnen Erben vnnd Nachkhumenden, wo aber seijne maiestat vns peij vnd in solchen guettern nicht erhalden noch handthaben möchte, soll vnnd will sein königliche Majestät, doczu auch seiner Majestät offtgedachte Erben vnnd Nachkhumenden schuldig vnnd pfflichtig sein, der obengeschriebenen verschreibung vnnd assecuration noch nicht alein die jerliche obausgedruckte verzinsung oder Interesse der funffhundert vngrischen flor. pis die czehen Jar aus weren, erstatten, sundern auch noch erfilter Zeit der bestimpten czehen Jar die Hauptsumma der czehen Tausend vngrische gulden. Auff der herren Exegutoren vnnd Testamentirern, aber wo diselwigen mit dem Tod abgehen, alein auff des Herren Richters vnnd des Ersamen Weijsen Rates diesser khuniglichen Stadt

Leutsch pegeren vnnd vermanungen (welches, sex agonat darvor, ehe das leczet oder das czehende Jar aus wirt, geschehen muss) dahien verschaffen vnnd legeren, auff weitere vnnd zukhunfftige verczinsung, da her man vermeinen wirt gewisslichen solch Interesse oder funffhundert vngerische gulden zu erlangen vnnd von iar zu Jar iber zu khumen, wie denn solches alles clarer vnnd weitlauffiger aus dem nachgeschriebenen brieff zu verstehen ist, welche von wort zu wort also lauten wie folgt.

2.

Nos Ferdinandus diuina fauente clemencia Romanorum, Hungarie, Boemie, Dalmatie, Croatie, Sclauonieque etc. Rex semper Augustus, Infans Hispaniarum, Archidux Austrie, dux Burgundie, Marchio Morauie, Comes Tyrolis etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit vniuersis, quod cum fidelis noster, spectabilis et magnificus quondam Alexius Thurzo, olim Iudex Curie et Locumtenens noster in Hungaria ex illa summa quadraginta octo millium florenorum Hungaricalium, quam ipse apud fideles nostros, magnificos Anthonium Fugger et fratres ipsius ex nostra Regia deputacione habuit, decem millia florenorum hungaricalium ad pios vsus testamentaliter legauerit, ita vt vel bona ex illis emantur, vel pecunia ipsa in tali loco reponatur, vnde pro annua pensione siue interesse eorundem decem millium florenorum, pro singulis centum florenis singuli quinque floreni, in toto videlicet quingentj floreni, quottannis Iudici et Juratis totique Senatui ciuitatis nostre Leuchouiensis perpetuis temporibus exoluantur. Qui quidem Ciues dictos quingentos florenos ad praescriptos pios vsus iuxta testamentariam Legationem et Disposicionem dicti Comitum Alexij Thurzo exponant et erogent. Nos autem Summam ipsam decem millium florenorum hungaricalium, singulum florenum per cruciferos septuaginta quinque computantes, a prefatis Fuggeris de Consensu ac deliberatione fidelium nostrorum, reuerendissimi in Christo patris, domini Pauli de Varda, Archiepiscopi Ecclesie Strigoniensis, primatis Hungarie, legati nati ac Summi Cancellarij et Locumtenentis nostri in Hungaria, ac magnifici et Generosi Joannis Hoffman, Liberi Baronis de Viridi Colle, Capitanei Noue Ciuitatis, ac Supremi Consiliarij nostri, Exegutorum videlicet testamenti ipsius quondam Alexij Thurzonis, ad manus nostras Regias cum onere solutionis prescripte pensionis siue interesse quingentorum florenorum quottannis numerandorum receperimus et leuauerimus per spacium dumtaxat decem Annorum. A datis presentibus computantes apud nos retinendam, vt igitur huiusmodi Summa Interesse quingentorum florenorum ad premissos pios vsus eroganda, prefatis Iudici et Juratis Ciuibus ac Senatui dicte Ciuitatis nostrae Leuchouiensis quottannis per hoc decennium, quo nos summam ipsam decem millium florenorum apud nos retinebimus certo et seculo loco, sine omni defectu exoluatur. Assecurauimus Eisdem Exegutores testamenti dicti Comitum Alexij Thurzonis, necnon Iudicem et Juratos Ciues totumque Se-

natum Leuchouiensem, nostro ac heredum Successorumque nostrorum nomine, et in Verbo nostro Regio promisimus, quod praedictam summam quingentorum florenorum nomine pensionis seu Interesse dictorum decem millium florenorum per nos leuatorum ex prouentibus fodinarum nostrarum Cupri Bistriciensium per manus officialis nostri ibidem pro tempore constituti primo semper die mensis Januarij incipiendo ab hoc presenti Januario mense Anni millesimi quingentesimi quadragesimi noui quottannis per decennium plene et integre iam fatis Iudici et Juratis Ciuibus ac Senatui Leuchouiensis modernis et futuris persolui faciemus, ipsique heredes et Successores nostri persoluent. Ita tamen, vt Iudex et Jurati Ciues predicti pro tempore constituti ea omnia onera teneantur subire et perferre ex quingentis florenis huiusmodi quottannis persoluendis, que in testamento expressa sunt. Videlicet vt Concionatorem doctum et idoneum, virum catholicum, et neque Lutherana neque alia vlla haeresi infertum, sed sanam doctrinam profitentem in Ecclesia parochiali Leuchouiensi semper alant, dentque ei Stypendium florenorum Centum quottannis. Item duos adolescentes bone Indolis in Gymnasijs alant, qui sacras literas discant, vt et ipsi suo tempore concionari et populum docere possint, et cum hij[!] ad docendum idonei videbuntur, alij duo similiter in gymnasijs docendi assumantur, et horum singulis ad studia continuanda florenos quadraginta vel quinquaginta, aut prout dicto Senatui Leuchouiensi magis videbitur expedire, quottannis dent. Item vt Annis singulis due virgines orphane, aliorum ope destitute, matrimonio elocentur. Item sex egeni mendicantes alantur, quibus de vestitu ac victu prouideatur. Et si quas preterea Eleemosynas et pia opera ampliora ex censu et utilitate predictae summe facere poterunt, ijdem Ciues non negligant. Exacto autem spacio decem annorum ad requisitionem praefactorum exegutorum Testamentj, vel in casu mortis ipsorum, ad petitionem Iudicis et Juratorum Ciuium dicte Ciuitatis nostrae Leuchouiensis, dum modo per spacium sex agensium ante expletionem termini per ipsos significaetur, Summam ipsam decem Millium florenorum restituemus, Successoresque nostri restituent in alium, quem maluerint, tutum locum transferendam et deponendam, vnde pensionem praedictam ijdem Ciues possint percipere et eandem modo supradicto ad predictos pios vsus semper conuertere teneantur. Hoc specialiter adiecto, [...] si forte Intra hoc spacium decem Annorum bona aliqua in loco certo ac tuto ad valorem decem millium florenorum hungaricalium ipsis Ciuibus intra limites Hungariae tradere et bono iure assignare possemus, defactoque traderemus et assignaremus, vnde ipsi emolumentum quingentorum florenorum quottannis possent percipere, extunc nos a solutione dicte pensionis quingentorum florenorum restitutioneque summe capitalis decem millium florenorum liberi et absoluti simus ipso facto, heredesque nostri sint, omnisque supradicta obligatio nostra cassa et penitus extincta sit et habeatur, sed tantummodo Ciues predictos in bonis huiusmodi per Nos eis traditis et assignatis pacificoque eorum dominio contra quosuis legitimos et illegittimos impetitores manutenere et conseruare teneamur. Quod si facere non posse-

mus, extunc modo supra dicto tam ad pensionem annuam, quam ad Summam Capitalement reddendam et persoluendam simus obligati, Nostrique heredes pari ratione teneantur. Imo assecuramus et promittimus praesentium per vigorem, quocirca ibi fideli nostro egregio Christophero de Konricz moderno, futurisque post eum officialibus nostris Bistriciensibus serie presentium firmissime et sub optentum gratie nostre committimus et mandamus, [...]tuus prescriptam summam pensionis quingentos videlicet florenos hungaricos singulis annis ad primum diem Ianuarij ante omnes alias deputaciones et commissiones nostras ac heredum et Successorum nostrorum memoratis Iudici et Juratis ceterisque Ciuibus et Senatui Leuchouiensi hominibusque eorum, qui nomine eorum vos requisierint, nullo nostro ampliori mandato expectato quottannis plene et integre reddere ac persolvere debeatur ac teneamini, secus non facturi presentibus perlectis, exhibentibus restitutis harum nostrarum vigore et testimonio literarum sigilli nostri appensione munitarum. Datum in Ciuitate nostra Vienna prima die mensis Ianuarij Anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo nono, Regnorum nostrorum Romani decimo nono, aliorum vero vigesimo tercio.

Ferdinandus

Ad mandatum [...] Regis proprium
[...]
Philippus Breiner
Melicher von [...] propri manu
[...]

3.

Nos Sebastianus Cruppeck, Juratus Ciuis Ciuitatis Leuchouie Maiestatisque Regie in eadem Ciuitate tricesime prouisor, et Michael Mayl, magnificorum dominorum Fuckeronum factor, Commissarij ac speciales Mandatarij prudentum et Circumspectorum dominorum Iudicis et Juratorum totiusque Senatus Ciuitatis Leuchouiensis, ad infrascripta vigore pleni mandati Sub sigillo Ciuitatis praedictae Leuchouiensis specialiter delegati recognoscimus per presentes literas nostras, quod cum Reuerendissimus in Christo pater, dominus Paulus de Warda, Archiepiscopus Strigoniensis, Summus Cancellarius et Locumtenens Regie Maiestatis etc., ac magnificus dominus Ioannes Hoffman, Liber Baro de Viridi colle, Capitaneus noue Ciuitatis ac Supremus Consiliarius Regie Maiestatis etc., tanquam exegutores testamenti spectabilis et magnifici quondam domini, Alexij Thurzonis pie memorie etc., summam decem millium florenorum Hungaricalium per praefatum spectabilem et magnificum dominum Alexium Thurzonem pie memorie etc. ad certos pios vsus per praefatum Senatum Ciuitatis Leuchouiensis quottannis curandam et perficiendam legatam

apud manus Sacre Regie Maiestatis, Domini nostri clementissimi, tanquam ad tutiores manus per spacium decem annorum deposuerint certis pactis et condicionibus, in literis sue Maiestatis superinde confectis et emanatis latius expressis. Praecipue autem sub ea condicione, vt Maiestas sua pro interesse seu pensione annua dicte summe pecuniae, florenos quingentos hungaricos quottannis dicto Senatui Ciuitatis Leuchouiensis ex prouentibus fodinarum cupri sue Maiestatis Bystriciensium per officiales sue Maiestatis pro tempore in ipsis fodinis constitutos dari et numerari faciat in eos vsus pios convertendos, qui per dominum testatorem praefatum in testamento expressi sunt. Nos tanquam Commissarij et speciales mandatarij in hac parte prefatorum dominorum Iudicis et Juratorum totiusque Senatus Leuchouiensis omnia et singula, que per prefatos dominos testamenti exegutores in negotio predicto decem millium florenorum hungaricalium interesse seu pensionis annue ex illis persolui debenda, cum Regia Maiestate acta et conclusa sunt, queque in literis Maiestatis sue superinde emanatis expresse continentur, nomine et in persone ipsorum Iudicis et Juratorum totiusque Senatus Ciuitatis Leuchouiensis acceptauimus, aprobauimus et ratificauimus, acceptamusque, aprobamus et ratificamus per presentes. Atque insuper promisimus dictosque Iudicem et Juratos Ciues ac totum Senatum Leuchouiensem obligauimus, prout promittimus et obligamus vigore presentium, quod ipsi Iudex et Jurati Ciues totusque Senatus presentes et futuri summam quingentorum florenorum hungaricalium, que pro annua pensione decem millium florenorum hungaricalium quottannis modo praedicto ad ipsorum manus persoluetur, in eos vsus, in quos dominus testator legauit, integre et fideliter semper convertent et exponent. Videlicet Concionatorem doctum et Idoneum, virum Catholicum et neque Lutherana, neque alia vlla haeresi infectum, sed sanam doctrinam profitentem in ecclesia parrochiali Leuchouiensi Stipendio florenorum centum fouendo, vt verbum Dei diligenter predicet. Item Alendo bone Indolis Adolescentes scholasticos duos in gymnasijs, qui potissimum sacras literas discant in eum finem, vt suo tempore concionari populumque docere possint, et cum ad docendum idonei videbuntur, alios duos in gymnasijs similiter docendos assumendo, horumque singulis ad studia continuanda florenos quadraginta aut quinquaginta quottannis numerando, aut prout eidem senatui Leuchouiensi magis expedire videbitur. Item per annos singulos duas virgines orphanas, aliorum ope destitutas matrimonio elocando. Item alendo sex egenos mendicantes, quibus semper de vestitu et victu prouideatur. Aliasque elemosias et pia opera ampliora, si que fieri poterunt, non negligendo. Et hij omnes sumptus et erogationes per Senatum Leuchouiensem fient cum scitu concionatoris supradicti. Preterea cum iidem domini exegutores testamenti quingentos florenos hungaricales per praefatum dominum testatorem hospitali Leuchouiensi legatos exnunc ad manus meas, Sebastiani Cruppeckg assignari et numerari fecerint, vt eos ad manus dominorum ciuium et senatus praedicti Leuchouiensis perferam et assignem ad necessitates hospitalis exponendos, promitto ego, Sebastianus Crup-

peckg, meque atque ipsos dominos Ciues obligo vigore presentium, quod et ipse quingentos florenos ad manus ipsorum Ciuium integre et fideliter perfe-ram et assignabo, et ipsi domini Ciues eandem pecuniam ad necessitates hospitalis Leuchouiensis fideliter exponent, nec eam pecuniam in alium vsum convertent. In quorum omnium fidem et testimonium nos ambo, Sebastianus Cruppeckg et Michael Mayll predicti etc., Commissarij et Speciales mandatarij dictorum dominorum Judicis et Juratorum totiusque Senatus Leuchouiensis nominibus et in personis ipsorum principalium nostrorum has literas nostras ipsis dominis exegutoribus testamenti dandas duximus manibus nostris subscriptas et sigillis nostris corroboratas. Datum Vienne Anno a Christo nato Millesimo Quingentesimo Quadragesimo Nono mensis Januarij die primo.

Sebastianus Cruppek manu propria
Michel Meylj propria manu

4.

Eine Copeij vnnd abschrijfft des deutschen brieffs, welchen die hochgedachte Römisch etc. Königliche Majestät, vnser aller gnedigster Her in pesondern dem Herren Cristofen von Khonricz, verwaldern des Khuppfferbergkwercks im neuen Szol etc. hatte der jerlicher pension, interesse oder czinss der funffhundert vngrischer florent wegen zugeschrieben, damit er (wies clar in auffgedachtem königlicher Maiestät Lateijnischen brieff ausgedruckt vnnd geschriben stet) der Stat Jerlichen auff Neu Jars tag, das ist auff dem erschten Januarij vor alle andere seijner Majestät vnd seijner Erben vnnd Nachkhumenden verschaffung, beuelch vnnd gepoth vnder seijner Majestät etc. vngnaden vnd verliering seijner Majestät hulden vnd gnaden diese 500 floren ausrichten vnnd vnuorczueglichen on alle ausred vnd entschuldigung getreulichen zu stellen sold, geluebend ihm, das sein Majestät vnd seine Erben vnnd Nachkhumenden Successoresen von Jar zu Jar in den czehen Jaren solche 500 fl. in die rechnung nemen, vnd im zu gleich als andere zukunfftige Factoren daselbst von solcher Summa ierlichen gnediglichen quittiren wolden, ist im feuer des nechst ver-gangen Jars verczeret worden.

5.

Der Lateinische briff der Khuniglichen verschreibung ward auch sampt andern brieffen vnnd priuilegien auff dem 7 tag Junij, das ist am nechsten Sonobent noch Gothleijchnamstag, im Rothaus zu asschen verbrant, wier haben aber ijn durch Jacobum Gulden, vnnsen Statschreiber, palder noch dem Statfeuer, zu Augspurg im Schwabenland im Reijchstag von der hochgedachter königlichen Majestät etc., vnserm allergnedigsten Herrenn auff ein neues zu wegen gebracht von wort zu wort mit dem Stat wappfen vnnd andern assecurationen vnnd wichtigen brieffen etc.

6.

Ex Testamento spectabilis et Magnifici quondam Alexij Turzonis etc.

Ex hac autem summa, quae de huiusmodi assignatione arenda, mihi et heredibus meis numeranda est, volo et decerno, ut in primis dentur decem milia florenorum Hungaricalium, quibus auxilio et consilio Domini Anthonij Fugger, aut bona aliqua hereditaria emantur, aut ipsa summa in eum locum colloquetur, unde citra offensionem conscientia, honesto modo census administretur in manus Iudicis et Senatus Ciuitatis Leutzouiensis, et existimo posse ordinari ad eam summam censum florenorum quingentorum, quod ut promisi in primis Domini Anthonij Fugger industriae, deinde et alijs testamentarijs committo. Volo autem ex huiusmodi censu, aut bonorum emptorum emolumento concionator doctus et idoneus in Ecclesia parochiali Leuthouiensi habeat stipendium florenorum centum quottannis, ut uerbum Dei diligenter predicetur. Item ut alant bonae indolis adolescentes scolastici duo in Gymnasijs, qui potissimum sacras litteras discant in eum finem, ut suo tempore concionari, populumque docere possint, et cum ad docendum idonei videbuntur, alij duo similiter in Gymnasijs docendi assummantur, et horum singulis ad studia continuanda florenorum quadraginta, uel quinquaginta, aut prout Senatoribus Leuchouiensibus magis expedire uidebitur, dentur quottannis. Item ut annis singulis duae uirgines orphanae, aliorum ope destitutae, matrimonio elocentur, et huius elocationis sumptum conscientiae Senatus praedicti permitto limitandum. Item ut alantur sex egeni mendicantes, quibus semper de uestitu, uictu ac potu prouideatur. Et si quas praeterea eleemosinas et pia opera ampliora ex censu seu utilitate predictae summae facere poterunt, Iudex et Jurati ciues predicti non negligant. Volo autem ut omnes hi sumptus et erogationes per Senatum Leutzouiensem fiant cum scitu concionatoris. Quapropter eundem Senatum rogo, et conscientias eorum, qui Magistratu funguntur, interpellato atque oro, ut haec fideliter et diligenter pietatis causa et respectu Dei curent et exequantur. Et ut haec dispensandi onera promptius subeant, lego ciuitati Leutzouiensi duas domus meas, quas in Cassouia habeo, similiter et uineas meas duas in promontorio oppidi Zantho sitas.

7.

So hab wier im namen gotes im 1549 Jar von dem Grossmechtigen Herren Cristofen von Khonricz königlicher Majestät Rat vnd verwalder des Cupfferbergwercks im Neuen Szol vor das Interesse, nemlich den erschten Zinss etlich czentner gesplissen Cupffers den cz. pro fl. vna gerechnet, tuet also am gelt fl. 500. Auff die fur ist gangen fl.

Anno Domini 1550. prima die mensis Januarij hab wier von Herren Cristofen von Khonricz ofs ander Jar widerumb pro etlich Cupffer entfangen fl 500. Auff die fur ist gangen fl.

Anno Domini 1551. prima mensis Januarij haben wier auff drittel Jar mehr von Herren Cristofen von Khonricz entfangen pro etlich cz. Cuppfer tuet mincz fl. 500. Auff ffur ist gangen im allem fl.

Was man die ersten vergangenen czwei Jar auff die Armeleutt, Junckfrawen, Junglinge vnd [...] auff pios vsus, Spital, Siechhaus vnnnd hien vnd her, auch dem Herren Prediger geben vnd ausgespent hot, khan man nicht verrechnen, denn das Testament buch ist neben den Statbüchern vnnnd anderen priuilegien (als obbemelt) verbrent worden.

Wier haben auch im 1549. Jar entfangen gehabt auff die Arme leutt, die im Spital seind, verschafft vnnnd bescheiden gelt vom fuckerischen fl. 500. Diese 500 gulden hot ijnen in pesondern, wie es foruon clar geschrieben stet in diesem buch gelossen der wolgeborner Her Alexius Thurzo seliger gedechtnus. Was aber die czwai Jar ausgeben hot von der Summa, ist auch geschrieben gewesen vnd getreulich auffgezzeichnet, die Register aber sind auch verbrent.

ANDRZEJ WISZOWATY *RELIGIO RATIONALISA* ÉS ERDÉLY

Szerzőnket kortársai inkább Andreas Wissowatius néven ismerték, sokan azt is tudták róla, hogy Sozzini unokája. Úgy gondolom, mégsem ez, hanem *Religio Rationalis*ának felekezetén túlmutató hatása teszi érdemessé arra, hogy foglalkozunk vele: munkásságának számos méltatója az európai előfelvilágosodás jelentős képviselőjének tartja.¹ Az 1685-ben Amszterdamban megjelent művet szinte azonnal franciára fordítják (talán Bayle meggyőzésére), húsz év múltán németül ki is nyomják Halléban,² Locke mondatok sorát veszi át belőle, Leibniz az antitrinitarizmusától eltekintve mindenestől elfogadja. A recepció feltárásában komoly eredmények születtek.³ A mű egészének alaposabb elemzéséhez, Wiszowaty pályaképének megrajzolásához fontos szempontokat adhatnának a mű születését inspiráló hollandiai környezetre és az ottani utóéletre vonatkozó, egyelőre késlekedő kutatások. Nem Spinoza az egyetlen jelentékeny kortárs filozófus, akihez nincs igazán kidolgozva viszonya, a Kantig vezető szálak épp csak jelzést kaptak eddig. A 17–18. századi filozófia tudós kutatóinak biztosan megoldható feladat lehetne ez, részben nekik ajánlja a művet az alábbi rövid ismertetés.

¹ Zbigniew Ogonowski számos publikációja foglalkozik a szocinianizmus és a felvilágosodás kapcsolatával, a legfontosabb *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*, Warszawa 1966. német változata *Reformation und Frühaufklärung in Polen*, Göttingen, 1977, és egy fejezete franciául: *Le Christianisme sans mystères selon John Toland et les Sociniens*, in *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 12, 1966, 205–223, ld. még *Le rationalisme dans la doctrine des Sociniens in Movimenti ereticali in Italia e in Polonia nei secoli XVI–XVII*, Firenze, 1974, 141–158. és francia bevezetője in *Andreas Wissowatius, Religio rationalis. Editio trilinguis*, Wolfenbüttel, 1982. Korábban legtöbbször elsősorban életéről Ludwik Chmaj kutatásai tártak fel, ld. *Andrzej Wiszowaty jako działacz i myśliciel* és *Propaganda Braci Polskich w Paryżu w XVII wieku* című tanulmányait, in *Bracia Polscy, Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa, 1957, 317–407.

² Ogonowski háromnyelvű kiadásában jelent meg először az 1680-as évek közepén született *La Religion Naturelle ou l'Empire de la Raison dans les Controverses*, a Volkeliust, Sozzinit, Ochinot, Cudworthöt is fordító Charles Le Cène munkája, kézírata a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban maradt fenn. Németül Arsenius Sophianus műveként, Synesius Philadelphus álnév mögé rejtőzve Johann Gottfried Zeidler jelentette meg 1703-ban Halléban. Wiszowatyval az egyházi tekintély elutasításában és az egyéniség jogainak hangsúlyozásában ért egyet. Egyik első értő olvasója, Leibniz a pietista előző szerzőjével szemben a *Die Vernünftige Religion* szerzőjének érvelését méltatja, de nem ismeri fel benne hajdani vitapartnerét.

³ Ogonowski már támaszkodhatott elődei eredményeire ld. pl. H. John McLachlan, *Socinianism in Seventeenth-Century England*, Oxford, 1951.

A tágabb értelemben vett előzmények kidolgozottabbak ugyan, de ezekről terjedelmi okokból nem szólhatunk részletesen, ez ugyanis a Fausto Sozzini halála utáni antitrinitarizmus szinte teljességének számbavételét igényelné, amire itt nyilvánvalóan nincs mód. Csupán utalunk arra, hogy Lengyelországban a 17. század második évtizedére egyre inkább Raków vált igazi szellemi centrummá. Az itt folyó sokszínű és időnként eredeti szemléletű műveket is produkáló műhelymunkából mostani kérdéskörünk szempontjából különösen az idősebb Stegmann *Brevis disquisitio* és *De iudice et norma fidei*⁴ című munkáit tartjuk kiemelésre méltóknak, amelyek nélkül a *Religio rationalis* sem értelmezhető.

A mű bemutatása előtt lássunk azonban néhány elengedhetetlenül szükséges életrajzi tényt. Andrzej Wiszowaty Johann Crell, majd a Bethlen Ferencsel folytatott levelezéséből is ismerős Martin Ruarus rektorsága idején kezdi tanulmányait a fénykorát élő, protestáns diákokat is vonzó rakóvi iskolában. Tíz évessen kerül ebbe a kivételes tudást biztosító környezetbe. Később a szellemi nyitottságával sok korabeli tudóst meghódító Ruarus irányítja majd kilenc éves külföldi tanulmányait,⁵ ahonnan az egyház vezetői 1637-ben hazahívják. A következő évben az országgyűlés betiltja a rakóvi iskolát és nyomdát. Az ellenreformáció a lutheránusokat és kálvinistákat is annyira fenyegeti, hogy azok sem állnak a minden protestáns létét kockára tévő antitrinitáriusok mellé, nem vonják tehát vissza az ellenük hozott intézkedéseket. Első zsinati megbízatása szerint Johann Crell *De uno Deo Patre* című művét kell megvédenie Johann Heinrich Bisterfeld ellenében.⁶

Az 1650-es években a katolikus támadások egyre erőteljesebbek, így Wiszowaty a gyülekezeti munka mellett főként a katolikusokkal folytatott polémiába kell elmerülnön. A jezsuita Cichowskival folytatott sűrű pengeváltások⁷ között időt szakít Dávid-zsoltárok lengyelre ültetésére és Újtestamentum-kom-

⁴ Joachim Stegmann, *Brevis disquisitio, An et quomodo vulgo dicti Evangelici Pontificios, ac nominatim Val. Magni de A catholicorum credendi regula iudicium solide atque evidenter refutare queant*. Eleutheropoli Apud Goddfridum Philaletum, 1633. és *De iudice et norma controversiarum fidei*, Eleutheropoli 1644, modern kiadását Juliusz Domański és Zbigniew Ogonowski jelentette meg Varsóban 1963-ban a *Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych* sorozat 4. köteteként.

⁵ 1632-ben érkezett Leidenbe (Burgersdijket, a logika professzorát emeli ki egy kései levelében ottani tanárai közül), de sűrű amszterdami látogatásai alkalmavál hallgatja Vossius, Barlaeus előadásait, beszélget Simon Episcopiusszal és Curcellaeusszal is. Ellátogat Londonba, majd Párizsban Grotiusszal, Gassendivel és Mersenne-nel köt ismeretséget.

⁶ Kézirata elveszett, címét sem ismerjük, csak az 1646-os zsinat határoz arról, kik vizsgálják meg.

⁷ Rozsnyó várában zajlott 1660 elején Jan Wielopolski elnökletével utolsó disputájuk a katolikusokkal, itt Wiszowaty főleg a trinitásdogma ellentmondásaira, a Bibliával való összeegyeztethetlenségére és a pápa tévedhetetlenségére koncentrált. A jegyzőkönyv másolata a budapesti Egyetemi Könyvtárban is megtalálható, első kiadása *Summa colloquii Roznoviae habili, communicata ab Andrea Jovedecio* címmel jelent meg 1679-ben Amszterdamban *Andreae Wengerscii Libri quattuor Slavoniae Reformatae* függelékeként. A lusławicei lelkész, Andrzej Łachowski (akiről L. Lászlóczky, *Andrea Łachowski di Moskorzów 1627–1691* in *Studia nad arianizmem*, ed. L. Chmaj, Warszawa, 1959) vihette magával Kolozsvárra s onnan Jövedécsi 1675-ben megkezdett peregrinációjára, majd a Wiszowatykhöz került. (Ld. a kötet Tazbir gondozta faksimile kiadását (Warszawa, 1973, in *Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych* 11.)

mentárok írására. Az évtized végén a szejm száműzi Lengyelországból a szociniánusokat,⁸ Késmárkra menekül, magyarul kezd tanulni, de mégsem az addigra már szintén épp II. Rákóczi György kalandja miatt földült Erdélyben keres menedéket, mint több sorstársa s leszármazotta is. Gyülekezete elitje porosz és német városokba, ill. Sziléziába emigrál, őt Mannheimbe küldik, később Amszterdamba megy másokkal együtt. Fontos szerepet vállal abban a kollektív erőfeszítésben, ami a németalföldi szabadabb viszonyokat kihasználva a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* kötetekben hozzáférhetővé teszi a század antitrinitárius alapműveit. (A kiadói tevékenységnek magyar vonatkozása is van, hiszen Erdélyből kikerült intellektuelek, köztük az ifjú Adam Frank is közreműködnek abban, de említhetjük Enyedi György *Explicatiójának* kései második kiadását is.)

Németalföld rendkívül sokszínű felekezeti világában Wiszowaty tehát a peregrinus erdélyi unitáriusokhoz hasonlóan más lengyel szociniánusokkal együtt megtalálja a helyét. Ugyanakkor a hozzájuk legközelebb állókkal is akadnak vitáik. Ezek közül a szelíd kontroverziák közül tárgyunk szempontjából legfontosabb a Christophorus Sandiusszal folytatott,⁹ (azzal, akinek sokan haszonnal forgatják az elveszett művek sorát számon tartó *Bibliotheca antitrinitariorum* című, máig minden kutató kézikönyvének számító, sok adatot épp Wiszowaty segítségével feltáró művét). Sandiusnak a Wiszowaty által vitatott, Jézus és a Szentlélek preegzisztenciájáról írt neoplatonikus hangoltságú munkái határozott hiányérzetnek a megfogalmazásai, leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a nem racionalista heterodoxia hangja szólal itt meg, ami a szociniánus emigrációt tovább zilálja. A szeretettel összekapcsolt értelmet a keresztényeket egyesítő gondolatnak tekintő Zwicker régi vitapartnere a Lengyel Testvéreknek, de újak is felbukkannak; köztük az értelem mellett sokszor Wiszowatyval azonosan érvelő, antitrinitarizmusát misztikus alapokra helyező Jarig Jelles, akinél a hozzá barátként közelálló Spinoza és Descartes hatása is kimutatható. Az értelem melletti újabb kiállásra, pontosabban érvelésre ösztönöztek a már emlegetettek mellett más rajongók, amint a kollegiánsok ilyen elmozdulását az 1650-es években a kvéerek megjelenése és aktivitása is inspirálta. Ezzel tulajdonképpen eljutottunk az 1678-ban elhunyt Wiszowaty eszmei pozíciójának a jelzéséhez. Méltó utóda Socinusnak a különböző irányú szélsőségek nyesegetésével az egyház életben tartását célzó törekvéseiben. Legnagyobb hatású, 1670 körül már lényegében elkészült, élete végén talán csak kiegészített munkája posztumusz jelenik meg, teljes címe: *Religio Rationalis seu de rationis iudicio in controversiis etiam theologicis ac religiosi adhibendo tractatus*.¹⁰

⁸ A Lengyelországot évekig dúló háborúkban sokan közülük részben a megelőző években elszenvedett üldöztetések miatt támogatták a protestáns svéd és erdélyi támadókat.

⁹ L. Szczucki, Z dziejów emigracji socyniańskiej w Holandii, in *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, 20, 1975, 201–209.

¹⁰ Amszterdam, 1684, 1685. A Bayle által is olvasott első kiadásból nem maradt fenn példány. A latin szöveget és modern lengyel fordítását Zbigniew Ogonowski már 1960-ban megjelentette: Andrzej Wiszowaty, *O religii zgodnej z rozumem...*, *Religio rationalis...* Warszawa 1960, (*Biblioteka Klasyków Filozofii*).

A mű egyetemes filozófiatörténeti értelmezéséről, a közvetlen kortársak reflexióiról és a messzenyúló hatásról bőségesen lehetne írni, de ezzel kapcsolatosan a meglévő szakirodalomhoz fordulhat az érdeklődő olvasó.

Természetesen nem vállalkozhatok részletes elemzésre sem, csupán a mű néhány fontosabb pontját emelhetem ki, vázolni próbálva szerepét a socinusi és stegmanni hagyomány átalakításában és továbbvitelében. Mondanivalómat megpróbálom bőséges idézetekkel illusztrálni. Az idézetek forrása a mű eddig figyelmen kívül hagyott, 1769-ben készült fordítása, az *Okos isteni tisztelet avagy annak megmutatása, hogy a vallás dolgában, és az isteni dolgok felől való kérdésekben, vetélkedésekben szükséges a józan okossággal élni*. A bibliográfiai alpmunkáinkban még csak nem is regisztrált fordítóról, Kozma Mihályról tudjuk, hogy (feltehetően domidoctus) lelkészként közreműködött a 18. századi unitáriusok legnagyobb történeti-filológiai vállalkozásainak befejezésében; egyháza védelmében írott kéziratok munkái és Comenius-fordítása feltáratlanok.¹¹ A magyar fordítás lehetséges eszmetörténeti tanulságaira tanulmányunk végén utalunk, most előbb pillantsunk be az eredeti mű gondolatvilágába.

Wiszowatynak a stegmanni hagyományt folytató kiinduló kérdése: ki és hogyan ítél a hitről vitatkozók között? Jóllehet Isten a főbíró hitbeli dolgokban, vitás kérdésekben mégsem hoz ítéletet, amint az Írás sem bíró, hanem „norma, mérték, mérséklő eszköz, mely szerint illik itt ítélni. Mint a törvény nem ítél tulajdonképpen, hanem aszerint léssen valakitől az ítélet.” A bíró nem a pápa, nem a zsinat, mint a katolikusok, nem a szentlélek, mint az entuziaszták és a kvékerek állítják, hanem „a minden emberben lévő, és az isten beszédét helyesen vizsgáló józan okosságnak ítélete...” azaz a „józan okossággal élő ember, vévén az Isten írott beszédének reguláját (melyen kívül ma egyéb bizonyos beszéde Istennek nálunk nincsen), és azzal helyesen élvén, ... ítéletet téssen, ... amely ítélettel csak az igazságnak hamisságtól való megválasztására való, hogy ki-ki maga hasznára, magának ítéljen. Nem hogy a maga ítéletét hatalommal mások lelkére kösse s regulálul tegye: nem lehet senkit annak követésére kényszeríteni, ...”.¹²

Jól látható, hogy ezek a megállapítások a szociniánus hagyományból következnek, de az is, hogy jelentékeny változások következtek be már a kérdések megfogalmazásában is. Elég itt arra utalnunk, hogy Sozzininél még a Szentírás szerepel a hittételek bírójaként és e hit forrásaként is, az értelem számára csupán a jóváhagyás lehetősége marad meg. Ugyanilyen újdonság az axiómák jóval definiáltabb szerepeltetése is. Wiszowatynál a senki által kétségbe nem vont elvek igazságát nem kell bizonyítani senkinek, azt minden egészséges felnőtt belátja, amint megismerkedik ezekkel az elvekkel. Egyenesen isteni parancsnak

¹¹ Kénosi *Bibliotheca scriptorum*ának utolsó lapján fönmaradt följegyzés tanúsítja születése idejét 1723. július 5. s műveinek listája végén címet igen, de szerzőt nem jelölve a fordítást is említi, Kénosi Tözsér János, *De Typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Bibliotheca scriptorum transylvano-unitariorum*, ed. Földesi Ferenc, Szeged, 1991, 180. Adattár 32.

¹² A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában az Unitárius Kollégium kéziratai között MsU 30/A sorszámmal szereplő munka kiadás előtt áll.

tekinti az értelem használatát, csak a beteg elméjük számíthatnak mellőzésének megbocsájtására; pedig mindez kemény tanulást diktál:

„...az elhívésre vagy hitelre, hogy erős lehessen, megkívántatik, hogy valaki nem csak tudja és magával elhitesse, hogy azok a mondások Istentől valók, ... hanem hogy előre a szók hangján kívül, mely a fülben zeng, azon szóknak jegyzését és értelmét valamennyiben tudja, és a szók alatt lévő dolgot is, melyet helyben hagyjon, értse. ... A vak hitet, elhívést, helyben hagyást nem lehet valósággal s tulajdonképpen jóvallásnak, jóváhagyásnak mondani.“

Az általános alapigazságokat a természet tanulmányozása segít megismerni, ebben hasznunkra lehet a filozófia, a matematika és a logika. Utóbbi eszköztárának biztos használatáról tanúskodik az axiómák hosszú listája, amelyek jelöletlenül hordozzák s egyben igazolják az antitrinitarizmus minden fontosabb téziséét: ha tehát az axióma azt mondja, hogy háromszor egy az három vagy „az hol 3 vagy on és felette egy vagy on ott 4 vagy on“ akkor ez természetesen a Szentháromság műszavainak tarthatatlanságát illetőleg Krisztus istenségének, preegzisztenciájának tagadását is kifejezi.

Wiszwaty szerint sincsenek kifürkészhetetlen transzcendens igazságok.¹³ Az értelem felismerheti a hit igazságait, ha nem ismeri is a kinyilatkoztatást, hiszen ezek általános érvényű, mert természetes igazságok. Különbség szóhasználatukban, hogy míg Stegmann paradox módon a *supra naturam* kifejezést alkalmazza más, az eddig megismert természeti törvényekkel még nem magyarázható ún. „titkok“ jelzőjeként,¹⁴ Wiszwaty újra használja Socinus másképp értett *supra rationem*-ét.

A tudományok számbavételénél messzire visszanyúló és az antitrinitáriusok által kedvelve aktualizált hagyomány folytatójaként leszólja a skolasztikus teológiai szószálhasogatást. „Éles elmésségének gyümölcseit“ hozza példának, mint: „Különböző személyeknek egy állatja, állatnak, személynek különbsége, úgy a személyeknek egymástól való különbsége, az Isten Fiának öröktől fogván való születése az Atyának maga megismerése által, a különböző személyeknek állati egysége“. Az értelem használatának ez az eltorzult formája azonban nem hitelteleníti a jó értelemben vett okoskodás használatának jogosságát, amennyiben az nem válik a fent említett gáncsoskodó és aprólékos felekezeti apológia kiszolgálójává. Lássunk erre néhány, a szövegösszefüggésre ezúttal szándékosan nem figyelő példát:

„Minden vallásbéliek miért tanítják az okoskodásról való tudományt? És azal, mint minden természeti 's természet felett való dolgokra kiterjedett eszköz-

¹³ Sozzininél a hit a kinyilatkoztatás tekintélyén alapszik, amit az értelem segít magyarázni, de sok alapvető kérdés megmagyarázhatatlan (*supra rationem*), mert sincsenek kétségbevonhatatlan bizonyítékok, ezért az erkölcs: *amor ac studium recta faciendi et prava vitandi*, született jóra törekvésünk segít mérlegelni, majd akaratunk dönt. Így majd nemcsak lehetővé, de szükségessé is válik az értelmes bizonyítás. Az elfogadást-elvetést véglegesen ez dönti el. Stegmannál és Wiszwatynál az értelem az akarat fölé kerül.

¹⁴ Vajon a természetismeretet meghaladó jelentésben csupán, vagy ez is a már Crellnél kimutatható természetvallás csírája? Lehetséges, hogy Wiszwatynál ez jelzi igazán egyedül, mennyivel komolyabb (vagy csak korlátoltabb) racionalizmusa elődjénél?

zel miért élnek a Szent Írásokban vagy Istenről való tudományban is? Ha az okossággal, mellyel való helyes élest az okoskodásról való tudomány tanítja, nem kell élni az Istenről való vélekedésekben, hiába tanítják az okoskodás reguláit?”

Nem igaz tehát, hogy az értelem használata csak a természeti, külső világi dolgokban, de nem az istenre, vallásra néző dolgokban jogos: „Bizonyára csudálkozásra méltó, hogy az okos teremtett állatok, az emberek, az istennek nevezetes ajándékával, a józan okossággal a kevésbé szükséges, múlandó dolgokban élnek, az igen szükségesekben pedig azzal élni nem akarnak, és ezt a lelki szemet, midőn a szent és üdvességes dolgok nézésére jutnak, béhunyják.

Azért, mert az emberek, bármivel foglalkozzanak, időnként tévednek, nem igaz, hogy mindig és mindenki téved,” igenis léteznek általánosan érvényes igazságok, amelyeket még a pogányok, ateisták is elfogadnak, amint azok rájuk is érvényesek.

A belső meggyőződés, a kinyilatkoztatás igazságáról szerzett egyéni tudás tehát bármily erős, nem elég, tudnunk kell, hogy természetes és általános az adott vélekedés. A gondolat általánosságáról útmutatást adhat, hogy elfogadjaja-e a logika, filozófia, azaz a külső tudományok. Mindez a XVII. századi vallási útkeresésben folytonosan felszínre kerülő szubjektivizmus korlátozása szempontjából is rendkívül fontos számára. Wiszowaty Stegmanntól merítve tanítja, hogy az individuális emberi értelem ítéletei a vallás kérdéseiben is úgy kerülhetik el a szubjektivizmust, ha általánosan elismert alapigazságok irányítják.

A természetes ítélőképeség, illetőleg az értelem határait és bizonyos tekintetben korlátait is jelzi ugyanakkor mindaz, amit a csodák lehetséges voltáról állít. A gondolatmenet egyik alappillére, hogy Isten vagy az ő meghatalmazottai felfüggeszthetik a természet Isten által elrendelt törvényeit. Jól látható az idézetből, hogy a korban használt megoldások egyikét választva a mindent megmagyarázni akaró okosság felhívításáig jut el, ám másfelől ez a nagyon erős racionalizmus-igény Fausto Sozzinit és az őt megelőző nemzedéket meghaladó materializmussal párosul. Így kimondja, hogy „a csodák természet felett, vagy a természet rendes folyása kívül való dolgok, de azok mindazáltal nem ellenkeznek a józan okossággal úgy, hogy annak közönséges esméretit, tudását felforgassák. Így a tűz nem égette meg amaz égő kemencében vettetett három férfiakat, nem hogy nem lett volna égető ereje, hanem hogy a kemencében beszállt Angyal harmatos szelet támasztott a tűz közepében; mely a tűz erejét azoktól el rekesztette, hogy ne égetné. Így midőn a Nap megállani, és visszamenni mondatik, ez sem ellenkezik a józan okossággal, mivel nem lehetetlen dolog, hogy amiképpen az órának mestere annak mutatóját, mikor akarja, vagy megállítja vagy visszahúzza, úgy ennek a nagy világnak teremtője az Isten, vagy a Nap golyóbisát megállította vagy visszatértette; vagy inkább, mely helljesebb, a föld golyóbisát úgy fordította vagy úgy igazgatta, hogy az embereknek úgy látszott, hogy a nap megállott vagy mintha visszament volna.”

„Hogy az Isten teremtette az eget, földet, csillagokat, midőn nem volnának, a józan okosság felett vagyon, de nem ellenkezik azzal, kiváltképpen ha

nem teljességgel semmiből, mely a Szentírásban sohol nem iratik, hanem forma és ékesség nélkül való materiából teremtette.”

A teremtés csak a formátlannak a megformálása, a sötét megvilágosítása. Öröktől létezik a térben már korlátozott Isten és az élettelen anyag mellett a végeesség fogalma. Istennek csak kiterjedése ilyen, az embernél azonban más a helyzet. Őt természetesen Isten a maga képére, s minden létező fölött állónak teremtette, ám, s ebben is folytatója Fausto Sozzininek, halandónak, aki a paradicsomban sem volt halhatatlan. Az első embernek, jóllehet tudatlan és erkölcsiségében éretlen lény volt, megadatott a jó és rossz közötti választás szabadsága. Nem igaz, hogy az ember mindent az isteni előrelátás ajándékaként kap, ahogy a halandóság sem az ő büntetése, hanem a végeesség létezése által meghatározott. A rossz is kezdettől jelen volt a világban, egységben a jóval. A büntetés természetes okozata az akarat szabadságának és a hiányos szellemi gyakorlatozásnak. Minden létezőt megismerhetőnek tart, az igazság természetes úton való keresésére ösztönöz és önbizalomra tanít. A socinusi emberkép rendkívüli optimizmusa él tovább nála is, amit Stegmann annyira szépen fogalmaz meg a *De iudicé*ben: „A test irányításán kívül magasabb rendű, az embert más élőlénytől megkülönböztető feladata is van az értelemnek.” Minden dolgot, amit a képzet már „megítélt”, meg kell vizsgáljon az értelem felsőbb bírósága. Az értelem „az emberi méltóságnak megfelelő módon vizsgál, hisz dícséri, amit az erénnyel megegyezőnek tart, amit az emberi tökéletességhez méltónak talál.”¹⁵

Stegmann pontosabb Wiszowatynál a filozófia fogalmainak használatában, találékonyabb újak alkotásában. Ami Wiszowatynál *axiomata universales* vagy *notiones communes* (Kozmánál *közönséges mondások*), elődénél még *principia naturalia*, egyedüli irányítói értelmünknek és a megismerési folyamatnak. Ezek első, fő csoportját a *principia philosophica* alkotják, csupán a másodikat a teológiaiak, nem a méltóság, hanem a természet rendje és az elterjedtség miatt. Érveik gyakori azonossága, rendszerük hasonló elemei mellett kimutathatók tehát – nyilvánvalóan az eltérő szellemi környezettől befolyásolt – különbségek. Pl. Wiszowaty kevésbé hangsúlyozza a filozófia elsőbbségét a teológiával szemben, amit Stegmann – általánosabb érvényére hivatkozva egy „bevett” felekezet tahjának bitonosságát élvezve még megtehetett.

A negyven évvel fiatalabb *Religio* terjedelménél fogva is áttekinthetőbb, egyszerűbb, érvelése meggyőzőbb. A ráció erényeit többségükben taktikusan nem szociniánus szerzőket idézve tárja elénk, és tömören cáfol rengeteg ellenérvet. Sokkal aktuálisabb a diteisták, az 1650-es években Hollandiába menekülő, a kollegiánsokat is tanításuk racionalizására indító kvékerek vagy az ateisták tanításának elutasításával.¹⁶ Talán ez is magyarázhatja, hogy bár Stegmann *Brevis disquisitio*ja 1653-tól angolul, a mélyebb és nehezebb *De iudice* 1668-tól hollan-

¹⁵ Stegmann, *De iudice*, 31.

¹⁶ „Nincs miért vessék ellenünk a kvékerek, hogy így mi az okosság természeti világát igen felmagasztalljuk, de a szentlélek természet felett való világát pedig ócsároljuk? Távol legyen, mind a két világozságot az Istentől lenni megismérjük, mindeniknek maga méltóságát megadjuk, 's meghagyjuk.”

dul is olvasható, mégis kiadják a *Religio rationalist*, s az utódok többsége gyakrabban emlegeti az előbbieknél.

Mielőtt felhőtlen dicsfénybe vonnánk a címszereplőt, említsük meg azt is, hogy ebben a következetes munkában a csacska szillogizmusok elsöprő cáfolatai mellett meghökkent néhány hely, pl. a következő:

„A természet felett való titkoknak elhívése vagy hitele fundáltatik ezen az igazságon: amit az Isten mondott igaz az. Melyben ez az igazság vagyon: azokat, melyeket a Szentírás tanít, hogy higgyük s cselekedjük, az Isten mondotta, melyből következik: tehát azok igazak. De ha valaki amaz első fő Igazságnak megbizonyítását kívánja, hogy amit az Isten mondott igaz, azt az Isten tulajdonságából lehet megbizonyítani, hogy t.i. az Isten tökéletes, bölcs, jó, igazmondó mindenek felett.”

Nem a fordító hibája, ha logikailag nem tartjuk kifogástalannak a fentieket, jóllehet Kozma munkája feltétlenül mutat gyarlóságokat, értetlenségeket mind tartalmilag, mind nyelviileg. Sok a latinizmus, de igen szép részletekre is bukkanhatunk. Az értelem döntő szerepét bizonyító argumentumokat erősségekné nevezzi, hadd idézzünk a XVIII.-ből:

„Mint a testi dolgok látására szemet, az hangok hallására fület, az illatozásra orrot, az ízeknek választására ízérzést, a fogásra kezét adott, úgy az okosság Istentől az okossággal felruházott embernek adatott eszköz, mint belső vagy lelki szem, az igazságnak, mint lelki világosságnak meglátására, és annak az hamisságtól való megkülönböztetésére; mint lelki kéz az igazságnak megfogására, hogy ti. az Isten beszédében mutatott lelki fegyvereket vevén, az üdvösséges igazságot oltalmazza, az hamisságot megcáfolja.”¹⁷

Tömören fogalmaz a *Némely ellenvetéseknek megfejtése* című részben, megfelelően azok vádjaira, akik „okoskodással akarják megbizonyítani azt, hogy nem kell okoskodni”

Máshol is találó Kozma megoldása: „tágas értelemben vévén a tudományt hinni és tudni nem ellenkeznek egymással, hanem jól megegyeznek s együtt mulatnak”. A német fordítás itt pl. teljesen lapos, olyasmi, hogy mindkettő mindkettőben megvan.

A befejező mondat mind mondandója, mind a magyarítás szépsége miatt kihagyhatatlan az idézetek sorából.

„Ezek azért így lévén, nincs egyéb hátra, hanem hogy már valaha a különböző vallású emberek, ha emberek, azaz okossággal felruházottak akarnak lenni, lelki szeméit az elmének és okosságnak megnyissák, és azokat senkinek bezárni és homályban borítani ne engedjék, melyektől vezéreltetvén az igaz és józan okossággal megegyező vallásnak világosságában, nem pedig a titkok nevezete alatt lappangó tévelygéseknek homályában járjanak”

¹⁷ Az *oculus internus*, a *lumen intellectuale* kifejezések használata Cartesiushoz köti a szerzőt.

A fordítás minőségének, a terminológiai pontosság kérdéskörének vizsgálata természetesen további feladat, amelynek során szembesítenünk kell majd Kozma kísérletét azokéval, akik a 18. században a legjelentősebb szociniánus munkáknak magyar nyelven való megszólaltatására vállalkoztak.

A racionális vallási gondolkodásról született szociniánus munkák többsége eljutott Erdélybe is. Crell, Przykowski, Wiszowaty, Stegmann művek nyomtatott és kéziratos formában máig is fellelhetők. Stegmann csak egy volt azok közül, akik érett fővel, jelentős intellektuális poggyással érkeztek Erdélybe. Ő a századok papjaként utolsó hónapjait Kolozsvárott szolgálta, a *De iudice et normán* dolgozott. Fia is itt fejezte be – hosszú ideig Wiszowatyhoz szorosan kötődő – pályáját, értékes hagyatéka ma is Kolozsvárt található. Nem lebecsülhető azoknak a szerepe sem, akik a nagy menekülés idején egyenesen Erdélybe mentek és akikről az a vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban, hogy szellemileg igénytelen kézművesek voltak, néhány nem túl magas műveltségű lelkésszel. Közülük például az 1691-ig Kolozsvárt élt Andrej Łachowski másolatgyűjteménye friss tájékozottságról tanúskodik: Maimonidestől Jewellen át a friss vallásfilozófiai irodalomig igen jó ízléssel válogat, a legfrissebb szövegek forráskritikai vizsgálatot kívánnak (pl. a Limborch kiadásában 1692-ben megjelent Przykowski-kötet néhány darabjának a kiadásnál korábbi változatai.) Mind az erdélyi unitárius kutatók, mind a külföldiek figyelmen kívül hagyják mindezt, s úgy állítják be, hogy Erdélyben teljesen szektásodott, megkövült az antritrinitarizmus. Ogonowski például, miután bizonyos tekintetben megalkotta a szociniánus előfelvilágosodás fogalmát, minden bizonyíték nélkül kizárja Erdélyt annak hatóköréből.

Nem foglalkozhatunk itt részletesen e terminus használatának jogosságával, de megemlíjtük, hogy nagyon erős érvek hozhatók fel e fogalom ellenében. Föltétlenül ezek közé tartozik, hogy az ellenfelek által egyértelműen a bibliai világnép megbontóiként, részben lerombolóiként elmarasztalt szociniánus gondolkodók valójában e világnép nagyobb részének keretei között maradtak. Másfelől, bár erkölcstelenségük hangsúlyozása ugyancsak az ellenük folytatott polemia eszköztárába tartozott, ők maguk úgy gondolták, éppen hogy az általános erkölcsi lecsúszás ellenében kell vívóállásba lépniük a vallás, s az általa képviselt erkölcsi normák védelmében. A kérdést persze bonyolítja, hogy az ő szemükben az erkölcsi romlás jegyei között ott szerepelt az elővilágosodás éppúgy, mint az elméleti igénytelenség.

Mindenesetre, ha a fenti megszorítások ellenére a ráció, vagy esetenként a kegyességgel és spiritualitással is áthatott ráció kultusza, vagy használatának megkövetelése mégis indokoltá teszi, hogy szociniánus előfelvilágosodásról beszéljünk, akkor egészen bizonyosan nem tehetjük meg, hogy a legallámbis intenzív recepcióról tanúskodó Erdélyt kirekesszük ebből.

A 17. század derekát követő jó évszázad erdélyi eszmetörténeti fejleményei persze a források feltáratlan volta miatt nagyon kevésbé ismertek ahhoz, hogy árnyaltan megrajzolt kontextusban helyezhessük el Kozma vállalkozását, ám

egy feltűnő, s a közelmúlt magyar összefoglalásait¹⁸ is erősen megterhelő hiányosságra máris figyelmeztetnek bennünket. Ezek a munkák Esze Tamás és mások eredményeit figyelmen kívül hagyva teljességgel mellőzik ezeknek a gondolatoknak az állandó, s felekezeti keretekre tekintettel nem lévő jelenlétét térségünkben. Van olyan olvasói vélemény, hogy Newton korában bármilyen religio rationalis fából vaskarika; olyan környezetben, amelyben a vallási szféra még a világgép hatékony meghatározója¹⁹ – semmiképp sem tekinthető egyszerűen annak. Sem a társadalmi, sem a politikai helyzet nem kedvezett a filozófusok kiművelődésének, de a protestáns egyházak háttérbe szorulása még a laicizálódó filozófia befogadásának sem.

Tanulmányunk tanulságaként legalább annyi megfogalmazható, hogy a helvét dogmatika testén súlyos sebeket ejtő, a gratia universalis jegyében szervezkedő, Esze által leírt mozgolódások párhuzamait mégis érdemes megpróbálni a végletesen provinciálisnak tartott, vagy említésre sem méltatott unitáriusok körében megfigyelhető vallási és filozófiai útkeresésekben föltárni.

¹⁸ Különösen az alábbi összefoglalásokra gondolunk: Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980. és Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994.

¹⁹ Esze Tamás, *A heidelbergi káté története Magyarországon a XVIII. században*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, I., Bp., 1965, 169–203. Jakó Zsigmond possessor-gyűjtései, Hajós József cikkei.

HISTORIA ELEGANTISSIMA
A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában

Enyedi széphistóriáját – mint arra szinte minden kiadás címlapja utal – Phillippo Beroaldo latin nyelvű Boccaccio-átirata alapján készítette. Enyedi munkáját azonban Heinrich Arnold is inkább „szabad átültetés”-nek¹ nevezi. A nem túl hosszú történet cselekményét legalább tizenöt helyen átalakította, ezenkívül pedig minimum tíz esetben toldott hozzá exemplumokat, meditatív betéteket. Bizton mondható tehát róla, hogy önálló mű.² A különbségek eddigieknél részletesebb³ föltárása megmutathat valamit az olasz és a magyar szerző eltérő intencióiból.

Az eredeti mű éle Boccaccio művének⁴ narratívájából jól kiolvasható: kiürültnek, kártékonynak ítélt társadalmi „előítéletek”-et állít szembe elégikus szatírában a szerelem „természetességével”. A történet fordulópontját Boccaccio már-már valószínűtlen körülményességgel kidolgozta. Tancredo leánya szobájában, a függöny mögött véletlenül elalszik, a megérkező fiatalok pedig nem veszik észre. Boccaccio e körülményesség árán teremti meg a céljának megfelelő feszültséget: Tancredo a test „demokratizmusá”-val találkozik a királylány szobájában, amelyet éles kontraszt választ el a származás és nemesség általa képviselt elidegenedett rendjétől. Boccaccio röviden, takarékosan, finom ironiával ábrázolja témáját.

„...akkor szokásuk szerint lefeküdtek az ágyban, s ... egymással incselkedtek, mulatoztak....” (scherzando e sollazando)

Beroaldo⁵ ezt a jelenetet kihúzza a történetből, és csak utalva említi meg.

¹ Enyedi György, *Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája*, kiad. és bev. Heinrich Arnold, Kolozsvár, 1912, 58. (Továbbiakban: Heinrich, 1912)

² Dolgozatom alapjául az 1582-es nyomtatvány modern kiadását használom (Enyedi György, *Historia elegantissima*, kiad. és bev. Káldos János, Budapest, 1994.). Az életrajzi és textológiai érvek azt sugallják, hogy a „komolyodó paptanár”-tól (Varjas) nem állhatott távol a hosszabb és költőibb variáns. Elemzésem ennek éppen nem mond ellent.

³ Az összevetéssel ebben a században három tanulmány foglalkozott: Heinrich, 1912; RMKT 8. kötet kiad. Dézsi Lajos Bp., 1930. 473–478. Enyedi György, *Gismunda és Gisquardus széphistóriája*, kiad. és bev. Varjas Béla, Kolozsvár, 1942. (Továbbiakban: Varjas, 1942)

⁴ Boccaccio, *Dekameron*, Budapest, 1963, 298–308. (Olaszul: Boccaccio, *Decameron*, Milano, 1966, 261–269)

⁵ *Varia Phillipi Beroaldi Opuscula*, ed. Jodocus Badius Ascendus, Párizs, 1513, modern kiadása: Varjas, 1942.

*Primus furtivum sentit Tancredus amorem:
Primus proh natae cernit adulterium.* (105–106)

Mégis Beroaldo a szöveg arányait tekintve jóval nagyobb terjedelemben mutatja be Boccacciónál a szerelmet. Beroaldo igyekszik elkerülni a fönti „vulgarizmus”-t, viszont hogy mégis kellő hatást érjen el, hosszan, repetitíven és erőteljes metaforákkal dolgozik.

[Guisqardus] *Cognuit flammas: et se persensit amari:
Nec minus occultis ignibus ipse calet.
Aestuat et teneras est mollis flamma medullas:
Ut fervens stipulas urere flamma solet.* (47–50)

*Felices parili quibus alma calescere flamma
Dat Venus: et quorum mutuus extat amor.
Ambo cupidineas pariter sensere saggitas:
Ambo complexus colloquimque volunt.* (55–58)

*Alter in alterius candida colla ruunt.
Oscula iam carpunt: iam mutua gaudia sumunt:
Illa suum dominum iam vocat: ille deam.* (96–98)

Beroaldo tehát a finom iróniát a megfelelő hatás kedvéért a pátozra cseréli. Ezt úgy éri el, hogy míg Boccaccio legjellemzőbb metaforája ezekben a leírásokban a *scherzo*, a játék, a „mulatozás” (vagyis egy marginális foglalatosság), addig Beroaldónál a *tűz*, a *lángolás* és az *allegorikus Venus*. Mint Heinrich Arnoldtól megtudjuk,⁶ Beroaldo éppen ezt az új intonációt tartotta költeménye legnagyobb erényének. Ő ugyanis antik mintára, Vergilius *Aeneisének* negyedik könyve alapján, Dido királynő történetének előadását követve készítette el parafrázisát. Ezért a humanista bravúrért komoly árat kellett fizetnie. A történetnek az eredeti hangoltsága ettől zavarossá válik, „csúszkálni kezd”: Boccacciónál az irónikus metaforák a szenvedélyek moderációját is érzékeltetni tudják: előadásmódjában a szerelem csak takarékosan ábrázolt *scherzo*, s emiatt nem is válhat olyan pusztító, démonikus erővé, mint a nemesség éthosza Tancredo jellemrajzában. Az atyai pátozst éppen ez a rövid, konkrét és ironikus ábrázolás ellenpontozza hatásosan. Beroaldo művében a patetikus ábrázolás – megfelelő ellenfél híján – nem válhat tragikumká (mint Vergiliusnál), sőt: a szenvedély redundanciája éppen azt implikálja számára, hogy a szerelem maga „epébe mártott tollal”, „gyilkos” szatírával is ábrázolandó. Beroaldót a költeménye utolsó két sorában saját humanista újítása viszi nyílt ellentmondásba:

*Discite nunc juvenes: qui iam coepistis amare:
Quot gemitus praestet: quot mala saevus amor.* (317–318)

⁶ Heinrich, 1912, 16–17.

A novella tágabb kontextusa a Dekameronban az, hogy a negyedik napon Filostrato uralkodása alatt „*oly emberekről folyik a szó, kiknek szerelme szerencsétlen végre jutott*”. Mivel ezen a napon ez az első novella, a fönti mottó közel esik Gisquardus és Gismunda történetéhez. Beroaldo, meglehetősen, költeménye végére kívánja biggyeszteni a negyedik nap fönti összefoglaló intencióját. Ami azonban Boccacciónál leíró (descriptiv) jellegű mondat, az Beroaldónál előíró (prescriptiv) jellegű ítélet, gyöngé morallizálás lett. Ezt az – immáron durva – torzítást éppen az magyarázza, amit Beroaldo maga legfőbb erényének tartott: a vergiliusi és a boccacciói szöveg szervesen egymásba csúsztatása.

A történet további vezetésében, a szereplők dikcióiban azonban Boccaccio is megváltoztatja a metaforák fönti rendjét. A szerelem ábrázolásában nem a *já-ték*, hanem a *törvény* metaforájához nyúl.

„*emlékezned kellene... hányfélék, milyenek és micsoda erővel rohannak reánk az ifjúságnak törvényei*” (leggi della giovanezza)

„*mivel íméz erőknék ellenállni nem tudtam, feltettem magamban, hogy engedek nekik*”

A két kulcsjelenet, Tancredus és Gisquardus, valamint Tancredus és Gismunda párbeszéde tehát egy törvényszéki helyzetet tár elénk. Tancredus azzal vádolja Guiscardust, hogy méltatlanná vált a rábízott hivatal viselésére, amikor azt szerette, ami nem lehet az övé; Gismundát pedig azzal, hogy áthágta a szent erkölcsöt, és méginkább azzal, hogy ha már nem élhetett tisztán, miért egy alacsony származású embert szeretett.

Beroaldo a továbbiakban is „költőien” eltúlozza Boccacciót: a törvény metaforája köré egész kozmológiát teremt. A fiatalok védekezés helyett maguk is vád alá helyezik Tancredust: az ő perükben valójában a szerelem, Cupido a bíró:

Contra haec Giscuardus: maius Tancrede Cupido

Possidet imperium plusque vigoris habet:

Quam tu: quamque leges: quam fas: quam nostra voluntas.

Is iussit: contra quis queat ire deos? (121–124. sor)

A szerelem tehát argumentációjukban perszonalifikálódik, a bíró, az imperátor szerepét tölti be. A szigorú bíró aszerint ítél, büntet és jutalmaz, hogy ki az, aki engedelmeskedik neki. Ebben az ügyben pedig – állítják a fiatalok – csak ő dönthet, mert nagyobb hatalma van (*maius imperium, plus vigor*), mint azoknak a törvényeknek, amelyeknek Tancredus az ügyésze. Ez az allegorikus bíró egy hierarchikus rend csúcsán gyakorolja a hatalmát: maga mögé utasítja a legfélelmetesebb természeti jelenségeket (Aethna) és a metafizikai „légteret” is uralja: ítélete abszolút, omnipotenciális, öröklött és öröklődő:

Nec tantum ardet apex athneus: flagrat olympus

Nec tantum: quantum cor iuvenile calet.

Quamque puellares genuino ardore medullae

Flagrant: quas luxus delitiaeque fovent. (176–179)

Tancredus tehát nemhogy nem az „igazi” törvényt képviseli, de a „valódi” törvénynek való engedetlensége őt magát helyezi vád alá. Beroaldo előadásában az ifjú szereplők tehát ahhoz, hogy egy közösség hanyatló konvencióit sikeresen át tudják értelmezni, erőteljes, militáns allegóriákhoz nyúlnak. Ha erkölcsükben nem is, retorikájukban „sztoikusok”: fölismeréseik bizonyossága – állításaik szerint – nemcsak nagyon meggyőző, hanem kényszerítő erejű is.

Gismundának egy másik ügyet is tárgyalnia kell: alacsonyrendű-e Gisquardus. Érvéle a következő: mindenkinek egy az eredete, mivel Jupiter, azaz isten a szülője. A virtus azonban mégis különbséget tesz az emberek között.

*Una est cunctorum prima et genialis origo:
Omnibus est genitor Iuppiter estque deus.
Sola facit virtus generosum: sola beatum:
Sola potest mentes demeruisse probas. (195–198)*

A szerencse azonban sokszor a nemesnek született embereket nemtelen sorban tartja, a silányokat viszont fölmagasztalja.

*Multi nunc regno clari sceptroque potentes
Olim pauperiem sustinuerunt gravem.
Contra mendicant vestem victumque precatur
Qui quondam magno floruit imperio. (213–216)*

Ezeket a változásokat a szerencse „állítja elő” (*praestat*), és ez arra int minket, hogy megvessük azokat az erőket, amelyek egy uralkodót fölemelnek vagy letaszítanak.

*Has fortuna vices praestat: nosque admonet ut quae
Permutant dominum despiciantur opes. (217–218)*

Gismunda tehát újra egy allegórikus bíró, Fortuna elé citálja Tancredust. A bíró pedig – szerepénél fogva – ezúttal is a kizárásos logika szerint dönt: vagy-vagy. Mivel Gisquardust a virtus eleve nemessé tette, ráadásul korábban Tancredus is érényei szerint méltatta, most nem lehet nemtelen. Ha nem lenne Fortuna alakja, aki ezt a kizáró ellentmondást előállítja, és Tancredus nem lenne a nemesi törvények elszánt ügyésze, akkor a megszorító tagadás logikája szerint akár így is válaszolhatna Gismundának: annyira érényesnek találta Gisquardust, hogy rá bízson egy tisztséget, annyira viszont nem, hogy vele egyenrangúként elfogadja. Ez viszont egy olyan deliberatív dialógus lehetőségét vetné föl, amelynek eszközeivel a történet – allegórikus gépezete miatt – nem él. A törvényszéki metafora az ambiguitás elvei szerint polarizálja a kérdést.

*At quod in extremo nondum decresse fateris
De me quid statuas: ambiguusque manes. (219–220)*

A két törvényszék, Tancredusé és Gismundáé kioltja egymást. Mivel a nyelvi képtelenséget lehetetlen másképp föloldani, a vér dönt. Gismunda fenyegető éllel azt mondja, hogy ha Tancredus törvénye megöli Gisquardust, a sors neki

hasonló végzetet szán. Majd provokatívan rámutat az „asszonyi módra” viselkedő Tancredusra:

I nunc foemineo lachrymas effundere ritu
Perge: unoque ambos vulnere dede neci. (225–226)

Tancredus ugyanis kezdettől fogva csakugyan sokszor sír (113–114. és 127–128), vele ellentétben Gismunda végig férfiasan viseli magát (157–159). A vitát – mivel másképp (nyelvileg), mint láttuk, nem is eldönthető – tehát a könnyek és a vér döntik el. Az acélos jellemű királylány végül vállalja a nemezisz szerepét, és a vérével megvásárolja a maga számára az erkölcsi igazságot.

A mű alaphelyzetét tekintve a fönti hiperbolikus allegóriák szerepe jól érthető. Ez a metaforikus apparátus azonban olyan ellentmondást rejt magában már Boccacciónál, ami érthetővé teszi Beroaldo „éles síkváltását” is: a szerelmet miért kezdi végül vituperációval ábrázolni. Műve mégsem tud azonban olyan irányba eltolódní, mint Enyedi széphistóriája: hogy a szenvedélyeket kiegyenlítő szatíra legyen. A mintáit másolva nem tisztázza ugyanis magában: fiatal hőseit heroizálva vagy szatírikusan ábrázolja-e.

Enyedi tehát egy ellentmondásokban bővelkedő forrás alapján látott saját munkájához.⁷ A problémát úgy oldja meg, hogy kiveszi a költemény allegorikus-patetikus gépezetét. A szereplők közti feszültség feloldást keresve nem füg-

⁷ Enyedi legfontosabb újításai a történetvezetésben a következők:

- Gismunda első férjének rút termete, amit „kazdagság”-ával ellensúlyoz; származása (12. vsz.)
  - a többi ifjú „bosszonkodása”, irigykedése, bosszúforralása a nász miatt (14. vsz.)
  - Gismunda halálos bánata (19. vsz.), hazabocsátása, és esküje első férje halála után (25–26. vsz.):
  - a szerelmesek epekedő pillantásváltásai egy királyi lakomán (40–42. vsz.)
  - a jegygyűrű-adás a barlangban (320. sor)
  - a király tanácsot kér (110. vsz.)
  - Tancredus Trácia királyát ajánlja lányának (129. vsz.)
  - a lehetőség fölvetése, hogy Gisquardusból Gismunda férjeként király lehetne (130–131. vsz.)
  - a király elfordítja székét (136. vsz.)
  - Gismunda sírva fakad a király előtt (142–143. vsz.)
  - Tancredus ebédje: „A felmészárlott ifjúnak tartja torát” (208. vsz.)
  - Gismunda hosszú Venus-imája (236–251. vsz.)
  - a király kockát hány, amikor Gismunda haláláról értesül (1024. sor)
  - a királyt száműzni akarják országából (271. vsz.)
  - Tancredus a handzsárával általúti magát (278. vsz.)
  - az ország nagy szerencsétlenségre, végül idegen kézre jut (279–280. vsz.)
- Mindezekon kívül számos exemplum és elmélkedő betét is Enyedi sajátja:

- a példázat célja: a tanulság (1–5. vsz.)
- az ifjak és a szerelem állhatatlansága (29–30. vsz.)
- a hiábavaló nemességről (36–38. vsz.)
- asszonyi állhatatlanság, atyai vétkek (44–46. vsz.)
- a szerelem veszélyeiről elmélkedő 82–86. vsz-ok, benne a terjedelmes prózai betét az Ida-hegyi jelenettel és a trójai háborúval

gőlegesen, hanem vízszintesen tágítja ki a történet képzeleti horizontját. Látuk, hogy a *törvény* metaforájával Boccaccio is egy metafizikai elemet emelt művébe, Beroaldo ezt tágította ki egy egész kozmológiává. Velük szemben Enyedi egy közösséget szervez a főszereplők köré. A nemesekről megtudjuk, hogy irígylik Gismundát első férjétől (15 vsz.), Gismundának tanácsadók javallják, hogy a férje halála után térjen haza, és el is kísérik (20 vsz.), az ifjú hősök egy közösségben, egy lakomán találkoznak először (40 vsz.), a király maga is tanácsadóhoz fordul, mit tegyen a fiatalokkal (110 vsz.), később pedig az ország megutálja Tancredust a kegyetlensége miatt (271 vsz.), végül fontos jelenlevő maga a narrátor, aki kommentálja a történeteket, és maga is tanácsokkal látja el a még tágabb közösséget: a hallgató vagy olvasó tábor. Az eseményeket egy tág közösség próbálja jó irányba terelni, ha pedig nem sikerül, értékelni a történeteket. Beroaldónál a nyílt törvényszék mellett (Tancredus) egy látens (Gismunda és Gisquardus) is „összeült”. Enyedi ez utóbbi két szereplőt *genus deliberativum*-ban beszélgeti. Ezt úgy éri el, hogy hősei *példázatokkal*⁸ és nem allegóriákkal érvelnek. Ez a retorikai eljárás pedig, lezárás helyett, tovább bővíti a fönti közösség határait.

Gisquardus alább a szerelmes hősökre hoz példákat:

*Nem tudod-é, sok erős vitézeket,
Nagy urakat és bölcs, tudós népeket,
Az szerelem nagy sok fejedelmeket,
Szarvon kötve hordoz sok erőseket. (105. vsz.)*

Gismunda öt antik példázatot sorol föl arra, hogyan lettek egyes kevély „kazdagok” „kuldussá” (170–174 vsz.), és hetet azon uralkodókra, akik „paraszt nemből támadtak” (189–194 vsz.). Az összevetésből újból látható a fönti összefüggés: Enyedi nem kedveli a perszifikációt, helyette az exemplum műfajához nyúl (a példázatokkal az allegorikus Fortuna alakját váltja föl). A kétféle retorikai eszköz nem fedi le egymást, épp ellenkezőleg, a felcserélés egy másfajta beszédmódot is teremt. A *Kis magyar retorika*⁹ a *prosapopeiát* a metafora „legnyoma-

- az atyákról, akik szelíd tanítás helyett dühösködnek (138–141. vsz.)
- Gismunda antik példázatai a balszerencséről (170–175. vsz.)
- Gismunda a tudós emberekről (176–177. vsz.)
- Gismunda antik példázatai az alacsony sorból felemelkedett emberekről (188–184. vsz.)
- intelmek a házasságról (282–308. vsz.)

⁸ A széphistória eddigi értelmezői ezt a poétikai eszközt Enyedi legrosszabb megoldásai közt említik. Varjas Béla szerint „Gismunda védekezéséből alig csendül ki asszonyi hang, inkább egy tudós humanista szájába illik” (Varjas, 1942, 14.) Dézsi Lajos egyenesen elszörnyülködik felette: „És azonkívül micsoda hosszú beszédet ad Tancredus, Gismunda és Gisquardus szájába!” (RMKT XVI. sz. 8. kötet kiad. Dézsi Lajos, 474.). Heinrich Arnold is inkább elmefitogtatást sejt mögötte: „az antik elemeket inkább a tudományossága bizonyítékául tartja meg” (Henrich, 1912, 69.).

⁹ Szabó G. Zoltán–Szörényi László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1988. A *példázat* a 104–105. oldalon, a *megszemélyesítés* a 157. oldalon található.

tékosabb formája“-ként említi, különbséget tesz azonban a hasonlat és a metafora (így a megszemélyesítés) között: a metaforát „többen megpróbálták levezetni a hasonlatból, ez a magyarázat azonban csak utólagos, racionális megokolása a metaforikus jelölő és jelölt mágikus, ősi azonosságának (H. Lausberg)”. A kettő közötti lényegi különbség abban van, hogy „a hasonlat viszonyít, a metafora pedig helyettesít”. A példa viszont „tulajdonképpen az általánosabb hasonlat (*similitudo*, görögül: *parabolé*) alesete”. Ezen műfaj elmélete és a hozzákapcsolódó viszonyító logikai módszerek, a *collatio* (összevetés) és az *indukció* (rávezetés) problematikája a tizenhatodik század reformációs vitairódmájában markánsan jelen voltak,¹⁰ és mint főművéből kiderül, Enyedit is nagyon intenzíven foglalkoztatta ez a kérdés.¹¹ A „lött dolgok“-nak, a példákknak a szakirodalom által inkriminált burjánzása Enyedi művében tehát nem egyszerűen „dísz”, költői „eszköz”. A beszédét az indukcióra építő Gismunda hangneme például – mintájához képest – sokkal kevésbé éles: fő fordulata a *gondold meg* (673., 737., 749. sor), a *hidd el; ha megnézed*.¹²

Enyedi széphistóriájának végső alapját – forrásával ellentétben – tehát nem allegorikus alakok, hanem a háttérszereplők, a narrátor, és a példázatok konszenzusa biztosítja. Ezt a konvencionális előadásmódot jelzik a szakirodalomban eddig is hangsúlyozott (és többnyire üdvözölt¹³) „népies fordulatok”,¹⁴ „közmondásszerű csattanók”.¹⁵

A szerelem törvényosztó allegóriáját Enyedi természetből vett toposzokkal cseréli fel: Gismunda az üdő szép virágára, az élet kinyílt rózsájára, az ifjúság lángjára, a természet folyására hivatkozik. Ha él is a hatalom metaforájával (bátor szűnek, mint jókarú vitézzel, *Mely nagy harca vagy az ellenséggel*), ezt éppen más értelemben teszi: Gismunda itt belső konfliktusát fejezi ki vele, nem saját kényszerítő erejű fölismerését artikulálja (150–157 vsz.).

A konvencionális előadásmódot erősíti, hogy az események fordulataira a narrátor mindig egy-egy közhellyel reagál: amikor Gisquardus cancellárius lesz: a kazdagság nem tesz nemessé (36–38 vsz.); amikor Gismunda szerelmes: az

¹⁰ Marjorie O'Rourke Boyle egy egész könyvet szentelt a *simile* és a *collatio* korabeli kultúrtörténeti jelentőségének Erasmus és Luther vitáján keresztül: *Rhetoric and Reform, Erasmus' Civil Dispute with Luther*, Cambridge, 1983. A könyv megfigyelései nem állnak távol a mi témánktól sem, hiszen Erasmus szellemisége köztudottan nem volt visszhangtalan Enyedi környezetében. Ld. Gerézdi Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, in *Irodalomtörténet*, 1947, 9–20. Az *Explicationes*ben maga is többször hivatkozik Erasmusra.

¹¹ Enyedi György, *Explicationes locorum veteris et novi testamenti*, Kolozsvár, 1598. RMNy 836. A példázat szerepét ebben a műben lásd még alább (18. jegyzet).

¹² Enyedi jellemábrázolása is más: Gismundának „könyvei hullanak,... szép szemei vérrrel fordulnak vala” (143 vsz.)

¹³ Heinrich Gusztáv Petőfihez hasonlítja Enyedit: Heinrich Gusztáv, *Boccaccio élete és művei a legújabb kutatások alapján*, Budapest, 1882.

¹⁴ Heinrich, 1912, 66.

¹⁵ Varjas, 1942, 18.

asszony hűtiben állhatatlan (44 vsz.); amikor Gisquardus a barlangba indul: rest ifjakat Vénus nem kedvel (74–75 vsz.) stb.

Enyedi többször elmélkedik művében a tudományról. A példázatok sorolása közben Gismunda is váratlanul, négyszer is, a tudósokra fordítja a szót. Az egyik strófának az a tanulsága, hogy a „tudósok örökké uralkodnak”, a másoknak, hogy „tudós embert soha ne mondj parasztnak” vagy: „a szerencsének csak az tudósokon nincs ereje”. Láttuk, hogy az allegórikus alak „megelevenedik”, merev figuráját példázatok helyettesítik. A „tudós ember” alakjának ilyen kitüntetett jelentősége ebben a szövegkörnyezetben csak az lehet, hogy ő az, aki ismeri a különféle történetek konszenzusát, a konvenciót, és közvetíti a közösség felé, érvényesítve a „különcökkel” szemben. A vezetői, bírói szerepet a metafizikus, allegórikus alakoktól a tudós figurája veszi át.

Látható, hogy Boccaccio novellája, Beroaldo költeménye és Enyedi széphistóriája más-más társadalmat tár az olvasó elé. Boccaccio egy hanyatló közösséget mutat be, ahol nem bontakozhatnak ki a szerző által fontosnak gondolt érzelmek. A szereplők a hagyomány nyomását ellensúlyozandó erőteljes, allegórikus metaforákhoz nyúlnak. Ezek a metaforák kissé összezavarták Beroaldót, és költeménye maníros és ellentmondó lett. Enyedinél úgy oldódnak föl ezek az ellentmondások, hogy egy ereje teljében levő, „egészséges” közösséget szerepeltet művében. Nincs is szüksége arra az elégikus szatírára, amely Boccaccio, és főleg nincs annak pátosszal „följavított” változatára, amely Beroaldo művének sajátja. Az ellentmondások Enyedi művében nemcsak egy új szimbolikus rendben oldhatók föl, hanem a közösség maga kínál föl megoldási lehetőségeket. A társadalmi kaszt Enyedi számára már nem téma:

*Ne szégyenljed, atyám, ezt melléd vened,
Országodban Gisquardust részeltetned....*

....

Nem hallatlant késértesz, ha megnézed (186–187 vsz.)

Az ellentmondás így relatív, nem föloldhatatlan. Enyedi műve tehát csak frazeológiájában nemesi, valójában egy polgári világot mutat be. Az alapdilemma így redukálódik: Tancredus a gazdagabb és magasabb hivatalt viselő trák királyhoz adja-e lányát, vagy a szegényebb Gisquardushoz. Ennek egy aldilemmája: érdemes-e hosszan halasztani egy házasságot, és megfordítva: szabad-e házasságon kívül „Vénusnak áldozni”. Enyedi közösségében konszenzus alakul ki Gisquardus és a házasság mellett. A „különc”, aki nem hallgat a tanácsra, és ezt a konvenciót fölborítja, végül pórul jár, de a fiatalok példája is elrettentő. A különféle történetekből tehát a közösség olyan valószínűséget igyekszik konszenzussá avatni, amely lefaragja a szélsőségeket.

Enyedi parafrázisának fontos novuma tehát, hogy az allegórikus metaforák és a törvényszéki beszédhelyzet helyett a konvenciót és a genus deliberativumot alkalmazza a történet elmesélésében. Érvelésében pedig annyiban racionálisabb, mint forrása, amennyiben absztrakt, militáns metaforák helyett em-

beri szereplőket és „lött dolgok”-at, azaz hasonlatokat von be története előadásába. Ennél több filozófiát viszont maga a műfaj nem képes elhordozni: gondolatmenetét nem vezeti tovább a közmegegyezésnél.¹⁶ Boccaccio prózai művének alapkérdése viszont éppen az volt: hogyan alakulnak ki a konvenciók, és hogyan válnak teljeseen üressé.

Fölmerülhet a kérdés: a perszifikációt helyettesítő példázat műfaja a mérce, a morál közösségi mivoltának helyreállításán túl, befolyásolja másképp is Enyedi széphistóriájának történetvezetését? Tény, hogy a befejezésben – a forrásaitól jelentősen eltérve – az egész közösség pusztulásának vízióját tárja elénk.¹⁷

Fő művében, az *Explicationes*ben,¹⁸ Enyedi irodalmi-művészeti szempontból tulajdonképpen végig a példázat műfaján töpreng. Bár mindig konkrét szövegeket elemez, néhány meghatározást ki lehet hüvelyezni művéből. „...a példázó beszédeket ...betű szerént és tulajdonképpen nem érthetjük”. A példázó beszéd „nem pusztán őmaga, hanem úgymint mással öszvekapcsoltatva értetik, a hasonlatosságnak, egymáshoz illésnek, és öszveszabásnak jele”. A hasonlóság azonban nem azonosság, „*simile non est idem*”. „A példabeszéd szerént való szólásban az ige nem jegyez szubsztanciát vagy individuumot, állatot, vagy személyt, hanem csak valami dolgot”. A példázat mindig „*accidens*, aminek cselekedet tulajdoníttatik”, „*predikátum*”, „*secunda figurata*”; „*a predicatum* – pedig – inkább mindenkor kijebb terjed a szubjektumnál, és ez okáért sokra illethetni”.

Ezek a következtetések azt sejtetik, hogy Enyedi számára a példázat jelente nem, s így egy tág közösségi használatban sem rögzíthető. A példázat műfaja tehát egyúttal túl is vezet a mértéktartás és a konvenció kérdéseinek területén.

Ez a probléma azonban – mivel az Enyedit ért szellemi hatások jóval alaposabb vizsgálatát igényli – már meghaladja ezen tanulmány horizontját.

¹⁶ Ennek valószínű okát Nemeskürty István már leírta. Az egyszerű verselés jelzi: a széphistóriák nem olvasott, hanem énekelt, közösségi műfajok voltak. Közönsége pedig ennél többet nem is bírt volna befogadni. „Egyszóval az énekek még a fülhöz, nem a gondolkodó–töprengő értelemhez szólnak.” ld. Nemeskürty István, *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*, in *ITK*, 1972, 555–578

¹⁷ Ld a 7. jegyzetben a történetvezetés utolsó három fontos „újítását”.

¹⁸ Enyedi György, *Explicationes locorum veteris et novi testamenti*, Kolozsvár, 1598. RMNy 836. Fordítása: Toroczka Máté, *Az ó és új testamentumbeli helyeknek... magyarázatjok*, 1619. RMNy 1187. Én ez utóbbi alapján közlöm az idézeteket.

Kisbali László

A FILOLÓGIA BOSSZÚJA,
AVAGY GADAMER ESETE A PIETISTA HERMENEUTIKÁVAL

„Urtheile nicht von einem Buche / wenn du es nicht gelesen hast.“
Christian Thomasius¹

I.

„Üdv az igaz filológusnak!“² Idézet kívánkozik az alábbi detektívtörténet elejére, no meg egy szép hosszú lábjegyzet. Mi mással tisztelgetne a – legalábbis hajlamai szerint – filozófus az irodalomtörténész előtt, mint azzal, hogy megpróbálkozik néhány könyvcím és utalás pontos visszaadásával. Ha sikerrel jár, az ajándékozás örömén túl talán még forma és tartalom oly kívánatos egységéhez is közelebb kerülhet, hiszen vizsgálódásának tárgya maga is egy lábjegyzetbe foglalt idézet. Ráadásul az „igaz filológia“ szelleméhez a citátum illik. A filológus ugyanis nem ír: vagy ha mégis ír, akkor idéz, hiszen ez az írás egyetlen olyan formája, amely egybeesik az olvasással. Mert a filológus – más nem-íróktól eltérően – éppen azért nem ír, mert olvas. Olvasni viszont kétféle okból olvashatunk, mondja a fiatal Friedrich Schlegel,³ unalomból vagy filológiai érdeklődésből. Filozófusok és költők azokból lesznek, akik az előbbi indítékból veszik kezükbe a könyveket. Ez azonban nem az igazi. „Olvasni: kielégíteni a filológiai ösztönt ... Merő filozófiából vagy költészetből, filológia nélkül, sohasem lesz

¹ Christian Thomasius, *Ausübung Der Vernunft-Lehre / Oder: Kurtze / deutliche und wohlgegründete Handgriffe / wie man in seinem Kopffe aufräumen und sich zu Erforschung der Wahrheit geschickt machen; die erkandte Wahrheit andern beybringen; andere verstehen und auslegen; von anderer ihren Meinungen urtheilen / und die Irrthümer geschicklich widerlegen solle. Worinnen Allenhalben viel allgemeine heut zu Tage im Schwang gehende Irrthümer angezeigt und deutlich beantwortet werden. Nebst einer Vorrede / In welcher die Ursachen anzeigt / warum er auch auff des Realis de Vienna seine Discursus und Dubia über die Introductionem ad Philosophiam Aulicam nicht antworten werde.* Halle, 1710, 241. C. IV. 23. §. – E cím második felének eszmetörténeti hátteréhez ld. Keserű Bálint, Paulus Michael Rhegenius, *az erdélyi unitáriusok és Descartes kései német követői*, in Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor (szerk.), *A karteziánizmus négyszáz éve. – Four hundred years of Cartesianism. – Quatre siècles de cartésianisme*, Szeged, 1996, 285–296.

² Friedrich Schlegel, „Eszmék.“ 119. fragmentum. Tandori Dezső ford., in August Wilhelm Schlegel – Friedrich Schlegel, *Válogatott esztétikai írások*, Budapest, 1980, 507.

³ Friedrich Schlegel, *Wissenschaften der europäischen Literatur. Vorlesungen, Aufsätze und Fragmente aus der Zeit von 1795–1804.* Hg. Ernst Behler, München–Paderborn–Wien–Zürich, 1958 [Kritische Friedrich-Schlegels-Ausgabe, Bd. XI.], 68.

igazi olvasás.”⁴ Más kérdés, hogy Schlegel szerint a filológiai ösztöntől vezérelt olvasás ébresztheti csak föl bennünk a totalitás szükségletét,⁵ s ezzel a filozófia vágyát. Ami majdnem azt jelenti, hogy a filozófus végső soron olyan filológus, aki valamilyen okból nem tudja, vagy nem akarja tudni magáról, hogy filológus.

II.

Hans-Georg Gadamer 1982-ben *Philosophie und Philologie* címmel szép tanulmányban emlékezik meg a nagy klasszika-filológusról, Ulrich von Willamowitz-Moellendorffról.⁶ Írásának vezérmotívuma a filozófia és filológia szavak görög alakjaiban megmutatkozó „belső összefüggés”. A tudás e két formájának összekapcsolódása, mint ez várható, a „szophosz” vezéreltetével valósul meg. A filológia ugyan nélkülözhetetlen a filozófia számára, de csak az emberi szellem végeessége okán. Ennek következménye ugyanis, hogy csak a nyelv közvetítette hagyomány (a „logosz”) révén remélhetjük megtudni, „amit megtudnunk szükséges lenne”. Ráutalt a filozófus a filológiára, de egyben „a fogalom erőfeszítése [Anstrengung]” révén túl is lép rajta, és a filológussal ellentétben elsődlegesen nem a szöveg szó szerinti alakja [Wortlaut des Textes] érdekli.⁷ Gadamer a filológiát a hagyomány fogalmához kapcsolja; ám azzal, hogy filozófia és filológia viszonyában hallgatólagosan a filozófia uralmát érvényesíti, megkettőzi magát ezt a filológiai tradíciót. A gyönyörű retorikájú, s a filológust dicsőítő írásnak ezért elég egyszerű az üzenete: van jó és rossz filológia, és azt, hogy melyik a jó filológia, természetesen a filozófia dönti el.

Gadamer számára pedig a filozófia azzal a felismeréssel kezdődik, hogy „a világ megközelítésének [Weltzugang] centrális formája az interpretáció”. Amint az a jó filológia is, amelyik tudja, hogy a szöveghez csak a hagyományon és értelmezésen keresztül közelíthetünk, s értelmetlen beszélni „a problémátlanul adott szöveg egyszerű felfogásáról”. Olyannyira meggyőződünk már „az interpretáció kockázatáról, hogy mosolyognunk kell, ha valaki így szól: »de hiszen ez itt áll a szövegben [Aber das steht doch da.]«. Hogyne, ez bizonyosan nagyon komoly dolog. Mi azonban éppen azt akarjuk megérteni – s ezt is kell megértenünk –, hogy mi az, ami ott áll a szövegben. De tudjuk-e, hogy mi áll benne, mielőtt értenénk? Ez a híres hermeneutikai kör.”⁸ – Gadamer tehát *kineveti* azt a filológiát, amely nem vesz tudomást erről a hírhedett *circulus*ról. S könnyen lehet, neki van igaza a kritikátlan-naív filológia bírálatában. Kérdés azonban,

⁴ Friedrich Schlegel, „*Athenäum töredékek.*” 391. fragmentum. Tandori Dezső ford., in August Wilhelm Schlegel – Friedrich Schlegel, *Válogatott esztétikai írások*, Id. kiad., 339.

⁵ Friedrich Schlegel, *Wissenschaften der europäischen Literatur*, id. kiad., 42.

⁶ Hans-Georg Gadamer, *Gesammelte Werke. Band 6. Griechische Philosophie*, II, Tübingen, 1985, 271–277. – A Gadamer-összkiadás köteteire a továbbiakban rövidítéssel (GW) és a kötettség megadásával utalok.

⁷ Gadamer, GW, VI, 273.

⁸ U. o., 276.

hogy indokolható-e ez a lenéző hangnem? Valóban olyan magasságban áll-e a hermeneutikai körben forgó filológia a hagyományos megközelítés fölött, hogy már csak elnéző mosollyal tekinthet le rá? Valóban nem lehet olyan kérdése a naív filológiának, amelyre mégiscsak válaszolni illenék?

Vegyük észre, hogy Gadamer megfogalmazásában van egy ártatlannak látó előfeltevés. A hermeneutikai kör esete viszonylag egyszerűen szemléltethető. Valaki például egy azonosítható szövegcsoportha hivatkozva azzal zárja értelmezése eredményét: látható, hogy a pietista hermeneutika három részből áll. Jön viszont másvalaki, aki azt mondja: dehogy háromból, hanem csak kettőből, hiszen feketén-fehéren itt áll, hogy ... És következik a „bizonyító” idézet, amelynek jelentését egyértelműnek tekinti, ezért arra elég egyszerűen rámutatni. Erre válaszolhatja a Gadamerből vizsgázott filológus, hogy nem elég mutogatni, hiszen ennek az idézetnek a jelentése is kérdéses lehet, s csak az egész alapján érthető meg. Ezt tudatosítva kezd forogni a ringlispál. Igen ám, de akármennyire pörögjünk is, azt Gadamer is feltételezi, hogy tudjuk: noha körhintában ülünk, van valami fix pont, s mi e körül forgunk. Leegyszerűsítve: az valóban kérdéses, *hogyan* értsünk egy szöveghelyet, de ez a nehézség érintetlenül hagyja abbéli meggyőződésünket, *hogyan* van *valamiféle* hely, amelyet valamiképpen meg kellene értenünk. E szöveg vagy szövegrész *létét* mindketten pőre ténynek tekintik. Olyan feltevés ez, amelyet egyaránt oszt a reflektálatlan és a hermeneutikailag dresszírozott filológia. Az előbbi esetében azonban érthető ez a naivítás, a másodíknál már nem, hiszen az, ha hű saját előfeltevéseihez, nem engedheti meg értelmezés nélküli tények elfogadását, a szöveg „problémátlan adottságát”. Gadamer pontosan látja, hogy az egyetemes hermeneutika nem tud megnyugtató választ adni a kérdésre, hogy „van-e egyáltalán készen adott szöveg”.⁹ Mégsem kell különösebben idegeskednie, hiszen amíg a filológus naívan egy szöveghelyre mutogat, addig neki sem kell feltennie a kínos kérdéseket. Az ellenfél mintegy maga szolgáltatja a muníciót, hiszen folyamatosan állít valamit, amit a hermeneutikai körön belül nagyon nehéz lenne igazolni.

Mi történik azonban akkor, ha az értelmezések csatájában váratlanul előlép a lenézett filológus, s így szól: de hiszen ezen a helyen nem is áll semmi. A szövegben nem is található meg az a hely, amelyet (így vagy úgy) interpretálsz! Ebben a pillanatban a hermeneuta vagy felteszi a kezét, vagy megpróbál védekezni, s erősítgeti, hogy valóban ott található az idézet. Ekkor azonban ő is mutogat, mégpedig olyasmire, ami kívül áll a nevezetes *circuluson*. Könnyen lehet, hogy ekkor a kör *kiegyenesedik*, ami persze a szédülékeny filológus számára egyáltalán nem tragédia. Mondhatni erre, hogy ez a feltevés kellőképpen abszurd, hiszen ki az, aki nemlétező szöveghely értelmezésével próbálkoznék. Igen: például maga Gadamer. Mi több, nemcsak próbálkozott, de sikert is aratott. Hatalmas sikert. Pörög-pörög a hermeneutikai körhinta, s úgy tűnik, senki sem veszi észre, hogy nincs semmi a közepén.

⁹ „Gibt es überhaupt einen fertig gegebenen Text?” Gadamer, GW, II, 7.

III.

A körkörös hermeneutika e védettségét ráadásul nem is saját erejének köszönheti, hanem egy olyan, éppen a hagyományos filológiától kölcsönzött eljárásnak, amelyről amúgy igen rossz a véleménye. Ez a hatalmas varázserővel bíró eszköz pedig nem más, mint a lábjegyzet. A pozitivistá irodalomtudomány a filológiai stílus attribútumává, a tudományos alaposág legfőbb hordozójává tette a lábjegyzetet, mondja Peter Szondi, holott abban „legtöbbször éppen olyan bizonyítékokat találunk, amelyekkel nem foglalkoznak közelebbről, s amelyek bizonyító ereje ezért még fölöttébb kétséges.” Szondi egyenest az elvakultság shakespeare-i és kleisti dramaturgiájával érzékelteti a lábjegyzet szerepét, „amely azért hallgattatja el a kételyt, mert őt magát nem vonják kétségbe”.¹⁰ Valóban, szörnyű dolgokra képes egy lábjegyzet; olyan ontológiai erővel bír, amely képes arra, hogy a semmiből teremtsen meg egy hatalmas hagyományt. Ennek tudatában persze Szondi is óvatosabb lehetett volna.

Bevezetés az irodalmi hermeneutikába című művében Szondi Martin Chladenius értelmezésán elemzi. Chladenius, mondja Szondi, megkülönbözteti egy szöveg hely közvetlen és közvetett értelmét, és az utóbbit a szöveg hely alkalmazására és a belőle kiinduló „elkalandozására” osztja föl. „Egy könyv alkalmazásának (Anwendung) azokat a hatásokat (Würcungen) nevezzük, amelyeket egy elolvasott és megértett könyv vált ki a lelkünkben”. Az olvasmány közvetlen megértésekor fogalmak ébrednek lelkünkben, az alkalmazás pedig azt jelenti, hogy lelki erőink működése következtében „más fogalmakat és ösztönzéseket (Triebe) is érzünk”. E ponthoz érve Szondi arra utal, hogy Chladenius a jogi és teológiai hermeneutika *applicatio*-fogalmát veszi át. „Az alkalmazás jelensége szorosan kapcsolódik a vallási és a jogi szövegek értelmezéséhez, mert ezek, mint tantételek, illetve jogi előírások túlmutatnak önmagukon és normatív módon akarnak hatni. Nem önmagukért ..., hanem konkrét esetek, *casus*-ok kedvéért értelmezik őket.”¹¹ E történeti összefüggés valóban fennáll, hiszen Chladenius is kiemeli, hogy az *applicatio* legfontosabb példája „a hit együgyűségében” megnyilvánuló „épületes alkalmazás”.¹² Más kérdés, hogy pontosan értjük-e azt a hagyományt, amelyben az applikáció fogalma otthonos volt. Szondi így ír: „A pietizmus hermeneutikája, például Rambach az *Institutiones hermeneuticae sacrae*-ban (1723), a *subtilitas intelligendi*-hez, a megértéshez és a *subtilitas explicandi*-hoz, az értelmezéshez hozzáfűzte a *subtilitas applicandi*-t, az alkalmazást – ami valószínűleg azzal függött össze, hogy a pietizmusban megerősödött a prédikátor

¹⁰ Peter Szondi, „A filológusi megismerésről.” Ford. Mezei György, in Fabiny Tibor (szerk.), *A hermeneutika elmélete*, I–II, (Auerbach, Palmer, Ricoeur, Hirsch, Szondi, Frye, Kermode). Szöveggyűjtemény. |*Ikonológia és Műértelmezés* 3. | Szeged, 1987, II, 528.

¹¹ Peter Szondi, *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*, ford. Bonyhai Gábor. (Athenaeum-könyvek.) Budapest, 1996. 48.

¹² Johann Martin Chladenius, *Einleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften*, Leipzig, 1742, 477.; 625. §.

befolyása a hívők lelkére.¹³ Ne foglalkozzunk itt most a szemet szűrőan hányaveti vallástörténeti indoklással, fordítsuk figyelmünket valami sokkal fontosabbra – természetesen a lábjegyzetre. Az alkalmazás szóhoz fűzött 32. jegyzet közli: „Ezt Gadamer fejt ki az *Igazság és módszerben*, 218.”¹⁴

Az olvasót, ha csak egy kicsit is járatos a hermeneutikatörténeti irodalomban, most meleg, meghitt érzés járja át. Ezért aztán nem is lepődik meg a könyvedségen, amellyel Szondi átveszi Gadamer állítását. Hiszen nincs olyan hermeneutikatörténeti elmefuttatás, amely ne tartalmazzá ezt az utalást. A hatvanas évek után született ismertetések, összefoglalók és kézikönyvek szinte kivétel nélkül kifejtik: a pietizmus új fejezetet hozott az értelmezéstan történetében azzal, hogy a hermeneutikát három részre osztotta, s az interpretációt és explicatiót követő harmadik részt az applicatio tárgyalásának szentelte. E megállapítás alátámasztására újra és újra szinte *kizárólag* e Rambach nevű szerző imént említett *Institutiones*-ét hozzák példának. Így jár el Ineichen filozófusoknak szóló kézikönyve,¹⁵ de ezt az eljárást követi az egyik legújabb és legjobb teológiai lexikon is.¹⁶ Ezeknek az ismertetéseknek ugyanakkor közös vonásuk, hogy a pietizmus mintapéldányává ütött Rambachot csakis Gadameren keresztül idézik. Ez alól az összefüggés alól talán csak egyetlen kivételt találni, a ragyogó filozófiatörténeti lexikon, a *Historisches Wörterbuch der Philosophie* hermeneutika-szócikkét. A tétel kimondásakor itt közvetlenül Rambachra hivatkozik a szerző, s nem az *Igazság és módszerre*. A dolog kis szépséghibája, hogy az applikációtörténeti hagyomány széténeklésében meghatározó szerepet játszó összefoglalót maga Gadamer írta.¹⁷ Úgyhogy nincs mese, Rambachhoz mindenképpen Gadameren keresztül vezet az út.

IV.

Vegyük hát szemügyre közelebbről, mi is áll az *Igazság és módszer* ezen agyonidézett helyén! A főszöveg arról beszél, hogy van a hermeneutikának egy „régebbi”, a romantika után „feledésbe merült” hagyománya, ahol a Gadamer számára rendkívül fontos fogalomnak – az alkalmazásnak – „még megvolt a maga rendszertani helye. A hermeneutikai probléma ott a következőképp tagolódott: a subtilitas intelligendit, a megértést megkülönböztették a subtilitas explicanditól, az értelmezéstől, s a pietizmus ehhez hozzáfűzte még a subtilitas applicandit, az alkalmazást (pl. J. J. Rambach). Ez a három mozzanat alkotná te-

¹³ Szondi P., *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*, id. kiad., 48–49.

¹⁴ U. o., 185.

¹⁵ Hans Ineichen, *Philosophische Hermeneutik*, (Handbuch Philosophie), Freiburg–München, 1991, 186.

¹⁶ Henning Schröer, „Hermeneutik IV.” In *Theologische Realenzyklopädie*, Band XV., Berlin–New York, 1986, 150.

¹⁷ Hans-Georg Gadamer, „Hermeneutika”, in Bacsó Béla (vál.), *Filozófiai hermeneutika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1990, 11–28. (A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára, 4. k.)

hát a megértés végrehajtásmódjait. Mindhárom jellegzetes módon »subtilitas«-nak nevezték, ami azt jelenti, hogy nem annyira rendelkezésre álló módszerként értették meg, mint inkább képességként, amely a szellem különös finomságát igényli.¹⁸ Nos, itt következik az ominózus 206. lábjegyzet, amelyben fordítás nélkül – két nyomdahibával csúfítva – ez áll: „Rambach Institutiones sacrae-ját (1723) Morus összefoglalásában ismerem, ott ez áll: »Solemus autem intelligendi explicandique subtilitatem (soliditatem volgo vocant) tribuere ei, qui cum causis et accurate [pontosan és alaposan] intelligit atque explicat«. (Morus 8). Itt a humanista subtilitást a felvilágosodás módszereszménye következtében félreértették.¹⁹

A lelkiismeretes olvasó ekkor kicsit szorongani kezd. Ha először találkozik a témával, akkor talán zavarja, hogy nem tudja, ki az a Rambach. Itt fellélegezhet ugyan, hiszen maga a mester sem olvasta a szerzőt, viszont olyan magától értetődően emleget valamilyen Morust, mintha mindenki az ő könyveivel volna estéknént ágyba. A lelkiismeretfurdalás azonban ellentétes hatást is kiválthat: gyanút fog az olvasó, és újra alaposan átnézi a szöveget. Ha ezt teszi, furcsa dologra jöhet rá. Nem kell hozzá különösebb latintudás, hogy észrevegyük: a lábjegyzet egyáltalán nem támasztja alá a főszövegben megfogalmazott állítást. A citátumban pusztán annyi áll, hogy annak, aki képes valamit pontosan és szabatosan megérteni és értelmezni – egyébként inkább: kifejtetni –, annak a megértés és értelmezés közönségesen „soliditas“-nak mondott „subtilitas“-át tulajdonítjuk. E „subtilitas“ itt talán „kifinomult képesség“-nek fordítható. És most emlékezzünk vissza, hogy ennek az idézetnek azt a tételt kellene – legalább – illusztrálnia, hogy a pietisták már *háromfajta* „subtilitas“-t különböztettek meg. A lábjegyzet azonban láthatóan csak *kettőről* tud, és ami igazán fontos: az applikáció fogalma még csak elő sem fordul benne, holott éppen ez az elem indokolná, hogy Gadamer megjegyzést fűzzön a szöveghez.

Lehet persze, hogy egyszerű tollhibáról van szó: egy idézet rossz helyre keveredett, s nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani az egésznek. Lehet. Miközben azonban a pietista hermeneutikáról szóló tézisnek kiemelt jelentősége van Gadamer gondolatmenetében, feltételezése igazolására csakis ez a hely szolgál. A filozófiai lexikon számára írott cikkében például Gadamer még nagyobb nyomattal ismétli meg állításait, megtoldva azokat egy – utóbb talán kiderül, miért – pikáns megjegyzéssel: Rambach „nagyhatású“ hermeneutikájában „a versengés humanisztikus szelleméből keletkező »subtilitas« (finomság) kifejezés kiválóan mutatja, hogy az értelem »módszere« – mint egyáltalán szabályok mindenféle alkalmazása – ítélőerőt kíván, amely maga már nem biztosítható újabb szabályok által.“ Itt jön jegyzetben a Rambach-hivatkozás, majd ekként

¹⁸ Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, 1984, 218.

¹⁹ U. o., 421. – A magyar kiadásban szereplő „intelligendi“-t „intelligendi“-re, a „causis“ alakot „causis“-ra javítottam. Az 18. századi eredetiben „caussis“ állt.

folytatódik a szöveg: „Teológiaként azonban a hermeneutika még a XVIII. század végén is állandóan a dogmatikus érdeklődéssel való kiegyezést kereste (pl. Ernesti és Semler).”²⁰ Tehát, így Gadamer, a *történeti bibliakritikával* (s meghatározó képviselőivel: Ernestivel és Semlerrel), annak „negatív-felvilágosító hatásával szállt szembe a pietista hermeneutika”, élén A. H. Franckéval és Rambach-hal.²¹ Kicsit árnyaltabb kontextusban ugyan, de Gadamer változatlan formában ismétli meg állítását. Ennek az „árnyalásnak” még majd lesz jelentősége; itt csak annyit szögezzünk le, hogy Ernesti és Semler a maguk írásértelmezési elveivel éppen azt az irányzatot képviselik, amit Gadamer az *Igazság és módszer* korábban idézett helyén a felvilágosodás törekvéseként kárhoztatott. Más kérdés, hogy a pontosítás nyomban növeli is a nehézséget. A feltételezett Rambach-Morus hely után ez a mondatocska áll: „Itt a humanista subtilitást a felvilágosodás módszerszerménye következtében félreértették.”²² Önmagában ez a kijelentés nem feltűnő, hiszen Gadamer egyik legfontosabb sarktétele, amelynek bemutatására minden alkalmat megragad, hogy a német felvilágosodás következtében „tartalmi kiüresedés és intellektualizálás” mutatkozott meg a humanista eredetű fogalmakban.²³ Itt azonban nehéz lenne eldönteni, ki is a felvilágosult. Morus nyilván nem, hiszen ő csak a Rambach-hely közvetítőjeként szerepel. Marad a lehetőség, hogy Rambach lenne a felvilágosodás híve. Őt azonban Gadamer éppen annak a pietizmusnak a képviselőjeként mutatja be, amelyet a racionalista felvilágosodás ellenlábásának tekint. Kicsoda akkor ez a derék Rambach, pietista vagy Aufklärer? Szeressük vagy ne szeressük?

Az olvasó e súlyos dilemmát észlelve két dolgot tehet. (Vannak persze további lehetőségek is, de azokat most hagyjuk!) Töpreng egy kicsit, s azután rájön, hogy eddig is elvult valahogy Rambach és Morus nélkül, majd csak ellesz ezután is. Gadamer nagy ember, alapos német tudós, biztosan igaza van. A filológus tehát nyugodtan olvas tovább, netán egyenesen nyugovóra tér. Nem lesznek rossz álmai. Ha pedig fölkel, s netán írni kezd, adandó alkalommal elegánsan megjegyzi: a felvilágosodás racionalizmusával ellentétben a pietista hermeneutika előtérbe állította a hagyományos hermeneutika harmadik részét, az applikációt. Lásd Gadamer stb. Van azonban olyan szerencsétlen olvasó is, aki nem tud szabadulni a felvilágosodás koloncaitól. A „sapere aude” jelszavát ugyan már nem meri túl komolyan venni, de a „felvilágosodás kiüresedett módszerszerményei” valamiképpen még mindig fogva tartják. Emlékszik például arra, hogy az Aufklärung egyik papájának tekintett Christian Thomasius – bonyolult hermeneutikai szabályok felsorolása után – nem átallja megjegyezni: „ne ítélj arról a könyvről, amit nem olvastál”.²⁴ Nevetséges és ostoba dolog ugyan

²⁰ Gadamer, H-G., *„Hermeneutika.”* Id. kiad., 15.

²¹ U. ö. A magyar fordításban nem szerepel a „negatív-felvilágosító” minősítés. Vö. Gadamer, GW, II, 97.

²² Gadamer, *Igazság és módszer*, id. kiad., 421.

²³ U. o., 44.

²⁴ Christian Thomasius, *Ausübung Der Vernunft-Lehre*, id. kiad. 241. C. IV. 23.§. (Ld. a mottót!)

egy hermeneutikát ilyen lapos elvekre alapítani, de mit tegyünk? Az Aufklärer már csak ilyen: becsukja a Gadamer-kötetet, és indul, hogy kikocogjon a könyvtárba. Igaz, a felvilágosítók mai utódja egy kicsit lusta is. Ezért mielőtt kilépne az ajtón, kibúvokat keres. Lehet, hogy e hivatkozásnak Gadamer egész gondolatmenete szempontjából semmilyen jelentősége nincs, s ha kiderülne is, hogy tévedés áll mögötte, az egyetemes hermeneutika programja szempontjából tökéletesen érdektelennek bizonyulna. Ami elég ok lenne, hogy ne menjünk könyvtárba.

V.

A „rest ész”²⁵ kísérlete azonban rosszul kezdődik. A lábjegyzet az *Igazság és módszer* „Az alkalmazás hermeneutikai problémája” című fejezetét vezeti be, mintegy ez adja meg az egész gondolatmenet hangvételét. S tudjuk, az „alkalmazás” s a „hatástörténet”, illetve a „horizontösszeolvadás” hozzá kapcsolódó fogalma nemcsak azért lényeges, mert a gadameri hermeneutika középpontjában áll, de voltaképpen ez alapozza meg az *Igazság és módszer* széleskörű hatását: kortárs hívek és kritikusok egyként itt látják a mű termékenységének forrását.

Eric Donald Hirsch talán a legvehemensebb kritikát fogalmazta meg Gadamer hermeneutikájával szemben, de a bíráló hangvétele jelentősen finomodik, amikor az applikációról van szó. Saját nézeteinek kifejtésében fontos szerepet szán a subtilitas intelligendi és subtilitas explicandi különbségének,²⁶ a „significance” perdöntőnek szánt fogalmát az applikációét kiváltó konstrukciónak tekinti,²⁷ a „horizontösszeolvadás” rémületes szóösszetételét pedig szinte örömmel üdvözli.²⁸

Gadamerrel nézeteinek terjedéséért nagyon sokat tett a Jürgen Habermas vezérelte szigorú bírálatsorozat.²⁹ Az eredetileg 1967-ben megjelent kötet – *A társadalomtudományok logikája* – hermeneutika-fejezete³⁰ a hatástörténeti tudat és az alkalmazás fogalmát állítja a középpontba, kiemelve, hogy Gadamer hermeneutikájában „a kitüntetett, autoritatív igénnyel fellépő tradíciók applikatív megértése mindenféle megértés mintáját nyújtja”.³¹ Gadamer nagy eredményének tekinti annak bizonyítását, hogy „a hermeneutikus megértés transzcendentálisan szükségszerűen egy cselekvésorientáló önértelmezés artikulációjára

²⁵ Az „*ignava ratio*” fogalmához: Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János. H. n. [Szeged], é.n. [1995], 584. (A 773; B 801.)

²⁶ Eric Donald Hirsch, *Validity in Interpretation*, New Haven and London, 1967, 42.

²⁷ Eric Donald Hirsch, *The Aims of Interpretation*, Chicago and London, 1978, 19.

²⁸ Eric Donald Hirsch, *Validity in Interpretation*, id. kiad., 245–265. Kivált: 252–258.

²⁹ Vö. Karl-Otto Apel et al., *Hermeneutik und Ideologiekritik*. Mit Beiträgen von Karl-Otto Apel, Claus v. Bormann, Rüdiger Bubner, Hans-Georg Gadamer, Hans Joachim Giegel, Jürgen Habermas, Frankfurt am Main, 1975.

³⁰ Jürgen Habermas, *A társadalomtudományok logikája*, ford. Adamik Lajos, Bacsó Béla és mások. Budapest, 1994, 207–242.

³¹ U. o., 232.

vonatkozik“. Ha ez nem volna elég világos, Habermas nyomban megjegyzi: megértés és applikáció olyan „immanens összefüggésére“ gondol, mint amilyen „a Biblia értelmezése a prédikációban“. ³² Az alkalmazás jelensége azonban nem csupán az egyetértés alapját nyújtja. Habermas Gadamer-kritikája még jóval később is ezen a ponton támad, jelezve: félreértésekhez vezet, ha a pusztá applikációt állítjuk a hermeneutika középpontjába. ³³

Paul Ricoeur szerint is elsősorban azt kell megtanulni a gadameri hermeneutikából, hogy „az applikáció nem a megértés és kifejtés [compréhension – explication] esetleges függeléke, hanem az egész hermeneutikai vállalkozás [projet] szerves része“. ³⁴ Az alkalmazás e fogalmát azonosítja saját „appropriation“-koncepciójával, s talán mondanunk sem kell: Ricoeur külön kitér a gadameri utalásra, hogy ennek az elképzelésnek a forrása a pietista hermeneutika háromféle subtilitást megkülönböztető felfogása. ³⁵

Tekintélyervekből egy aufklärístának ennyi talán már sok is. Belátja: nehéz lesz megúszni a könyvtározást, ha csak az a kérdés, hogy mennyire fontos a pietista hermeneutika, illetve az applikáció jelensége a gadameri értelmezés-tanban. Talán azzal lehetne még kísérleteznie, hogy bemutatja: elválasztható egymástól az applikáció teoretikus tartalma, érvényessége és az e tartalom illusztrációjául felhozott történeti vázlat. Hermeneutika és hermeneutikatörténet mégsem azonosak; Gadamer elmélete akkor is sértetlenül állhat, ha történeti utalásai nem támadhatatlanok. Érvényesség és genezis azonban sokkal bonyolultabb viszonyban áll az *Igazság és módszer*ben.

Először is föltűnő, hogy Gadamer milyen gyakran él általános összefüggésben is a hermeneutika történetének megvilágító szándékú példáival. Másodsor, ezen az illusztratív szerepen túl, önnön hermeneutikai programját is történeti reflexió révén kívánja megalapozni. Az *Igazság és módszer* saját állításait, mint a hermeneutika története során fölvetett kérdésekre adott válaszokat mutatja be. Ezen túl pedig – harmadszor – Gadamer önnön elméletének sajátos restauratív jelleget tulajdonít. A hermeneutika története nem csupán kiindulópontot és alapot jelent vállalkozása számára, de a gadameri program a hermeneutika csakis történetileg helyreállítható intencióit valósítja meg. Gadamer maga nevezi „paradoxnak“ az előtte álló feladatot: „úgyszólván a modern tudományok színvonalán akarjuk megújítani a hermeneutikai diszciplínák régi igazságát és egységét“. ³⁶ Célja, hogy „a hermeneutikai diszciplínák régi egysége visszakapja érvényességét“. ³⁷ A hermeneutikatörténet eszerint *illusztrációját, fundamentumát és intencióját* kínálja a gadameri hermeneutikának, s ez már több,

³² U. o., 231.

³³ Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band I., Handlungs-rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung, Frankfurt am Main, 1985, 195–196.

³⁴ Raul Ricoeur, *Temps et récit*. Tome III, *Le temps raconté*, Paris, 1985, 285–286.

³⁵ U. o., 286.

³⁶ Gadamer, *Igazság és módszer*, id. kiad., 229.

³⁷ U. o., 239–240.

mint elég a tisztán történeti kérdések jelentőségének elismeréséhez. Gadamer érvelésében így kitüntetett szerepet játszik az igény, hogy elméletét a történeti reflexióban alapozza meg. „A hermeneutika körüli vita jelenlegi állása alkalmas arra, hogy megmutassuk e szempont elvi jelentőségét”, mondja az applikációra utalva. „Eközben *elsősorban a hermeneutika feledésbe merült történetére hivatkozhatunk.*”³⁸ E történet meghatározó vonása pedig a „hermeneutikai probléma régi egysége”.³⁹ Hogy mikor létezett ez az applikáció egységén alapuló egységes hermeneutika, arról persze többnyire csak annyit tudunk meg, hogy „régén”. Ez ugyan nem túlságosan pontos kormeghatározás, de a Gadamer által követett elméleti stratégia szempontjából föltehetően csak rontana a helyzeten bárminő kronológiai „korlátozás”. E „régii hermeneutika” fő funkciója ugyanis inkább csak abban áll, hogy megteremtse a modern tudományosság bírálatának alapját, amihez képest a modern „hermeneutikát” sajátos *romlásként* lehessen bemutatni.

Korábban idézett megnyilatkozásaiból is kiderülhetett, hogy Gadamer fő ellenfele (sokszor: ellensége) a felvilágosodás. Kritikájának centrumában ugyan Schleiermacher és Dilthey hermeneutikája áll, de a bírálat hangja akkor erősödik fel, amikor műveikben az Aufklärung és a történeti bibliakritika örökségét ismeri föl. A természettudományok mintáját követő racionalizmus, illetve a történeti módszer egyeduralmát elismerő hermeneutika Gadamer konstrukciójában éppen azáltal jön létre, hogy kiutasítja az applikáció kérdését a legitim problémák közül. A modern tudomány azzal kezdődik, hogy „tagadó választ ad” a kérdésre: „De vajon az applikáció lényegileg és szükségképp tartozik hozzá a megértéshez?”⁴⁰ S itt kerül a képbe a pietizmus, mint az a törekvés, amely határozottan föllépett a modernség szellemével szemben. Íme a séma: „Nyilvánvaló, hogy az applicatiót más pietista teológusok is ugyanabban az értelemben állították előtérbe az uralkodó szcientizmussal szemben, mint Oetinger, ahogyan az Rambachnál látható, akinek akkortájt nagyhatású hermeneutikája az applikációt is tárgyalja. De a [...] 18. század vége felé visszaszorultak a pietista törekvések.”⁴¹ Az elejtett pietista célkitűzéseket pedig a gadameri program karolja föl. Éppen ebben áll a hermeneutikatörténet stratégiai jelentősége. A modern hermeneutikák mintegy történetfilozófiai satuba kerülnek: egyfelől a „régii hermeneutika”, másfelől a gadameri „univerzális hermeneutika” fogja őket közre, amely utóbbi természetesen az előbbiben rejlő intenciókat eleveníti föl és viszi diadalra. E restauráció vezérszava az applikáció; e csatakiáltással az ajkukon indulnak harcba a pietizmus örökösei a felvilágosítók seregei ellen.

³⁸ U. o., 218. – Kiemelés tőlem. K.L.

³⁹ U. o., 231.

⁴⁰ U. o., 234.

⁴¹ U. o., 44. Az összkiadás német szövegében a magyar fordításban szereplő „szcientizmus” helyén „Rationalismus” áll. Gadamer, GW I, 35.

VI.

A lusta ész kísérlete tehát rosszul sült el: az okok száma csak szaporodott, hogy az Aufklärer becsukja a Gadamer-kötetet s elvonuljon a könyvtárba. Ott aztán el is nyeri méltó büntetését. Morust ugyan az első körben nem talál, de ráakad magára Rambachra. Meglepetésére tapasztalja, hogy a derék szerzőt akár a honi kultúrtörténet alapján is ismerni lehetne, hiszen a 18. században két hatalmas kötetet fordítottak tőle magyarra.⁴² Megvan azonban a keresett mű is, igaz, kicsit későbbi kiadásban: Joannes Jacobus Rambachius: *Institutiones hermeneuticae sacrae variis observationibus copiosissimisque exemplis biblicis illustratae. Cum Praefatione Joannis Francisci Buddei. Ienae: Sumptibus Ioan. Wilh. Hartungii 1752.*⁴³ Ez lenne hát a nevezetes *Institutiones*, s ebben kell lennie valahol a 2. oldalon a híres idézetnek. Fölösleges tovább titokzatoskodni: nincs benne. Szerepel itt ugyan applicatio (adplicatio, ahogyan Rambach írja), de nyoma sincs itt sem subtilitásnak, sem explicandinak, sem intelligendinek. De nemcsak itt, hanem a könyv többi részében sem. Igaz, a kötet több mint nyolcszáz, sűrűn szedett oldal, s ezért kellőképpen kockázatos olyasféle kijelentést tenni, hogy valami nincs benne. Az *Institutiones*nek ugyanis, köztünk szólva, vannak olyan részei, amelyekhez képest a klasszikus hajókatalógus körömrágós izgalmat ígér. De hát Rambachot nem is ezért szeretjük, amint persze a bizonyítás kötelessége sem arra hárul, aki azt mondja: nincs benne a műben az idézet, hanem arra, aki az ellenkezőjét állítja. Igaz, neki is megtakaríthatjuk a fáradságot, mégpedig két úton. Először úgy, hogy igazi hermeneutikai furfanggal megmutatjuk: az idézet még akkor sem állhatna Rambach művében, ha valaki tényleg megtalálná benne. Emlékezzünk: Gadamer szerint a Rambachnak tulajdonított álláspont két fontos összetevőből áll. Egy: a pietizmus tanításával összhangban a hermeneutikának három része van s a harmadik éppen az applikáció. Kettő: ezt a három részt háromféle subtilitas különbségeként kell felfogni.

Vegyük az első kérdést: milyen részekből áll Rambachnál a hermeneutika? Az *Institutiones* maga, elvi okokból⁴⁴ négy könyvből áll. Az első a Szentírás értelmezésének „fundamentumáról”, elvi alapjairól szól. A második és a harmadik az Írás értelme feltárásának belső és külső eszközeiről, feltételeiről és eljárásáról szól, a negyedik pedig azzal foglalkozik, hogy mit kezdhetünk az így kinyert értelemmel. Mivel Rambach szerint ezt az értelmet háromféle módon használhatjuk, az utolsó könyv három fejezetre oszlik: az értelem közléséről, bizonyítá-

⁴² Rambach János Jakab, *Elmélkedések a' nyoltz boldogságokról, melyek a' J'esus Kristusnak egy Hegyén mondott Tanításában bé-foglaltatnak, és előnkbe adattatnak. Irattatnak Német Nyelven D. Rambach János Jakab ... által, Mostan pedig Magyarra fordítottattak. [Ford. Tordai Sámuel.] 1778. – Rambach János Jakab, *Úr J'esus Kristusnak Kínszenvedéséről való Elmélkedései a' négy Évangyélitáknak meg-egyező Írások szerint. Hozzá adattak A' meg-feszített ér J'esusnak hét utolsó szavairól való elmélkedései, Németből Magyar nyelvre fordította Nagy István [...]. Első és Második kötés. Pozsonban, 1790.**

⁴³ Az OSZK-ban, az Exeg. 2526. jelzetten.

⁴⁴ Rambach, *Institutiones*, id. kiad. 9.

sáról és alkalmazásáról, applikációjáról. Ezért a hermeneutika alapjában két részből áll: az értelem feltárásából – s tartalmi és terjedelmi súlyát tekintve voltaképpen ez a hermeneutika –, és a már feltárt értelem felhasználásából. A kérdés itt az, hogy a megértetteket miként közölhetjük másokkal, miként bizonyíthatjuk be nekik értelmezésünk helyességét, s csak harmadsorban az, hogy milyen életvitelbeli következményei lehetnek a megértésnek. Az applikáció e fogalma is jóval szélesebb területre terjed ki, mint a Gadamer számára fontos jelentésösszefüggés, a hermeneutika egészében betöltött súlyáról pedig fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy a több mint nyolcszáz oldalból még huszat sem foglal el.⁴⁵ Akármint is álljon azonban a helyzet a hermeneutika részeivel, az biztos, hogy nincs közük a *subtilitas*hoz. A Rambach kötet második oldalán szereplő applicatio terminus egy másik kifejezéssel áll kapcsolatban: nem *subtilitas applicandi* szerepel ott, hanem *sapienter adplicare*. Ez az apró adalék azonban nagyon fontos összefüggést jelent. Egyrészt az applikáció olyan rambachi alkalmazására utal, amely azt eltávolítja a pietista hermeneutika Gadamer által forszírozott, felvilágosodás-ellenes verziójától, másrészt kapaszkodót ad ahhoz, hogy megtaláljuk a Gadamer-idézet „forrását”.

Azt ugyanis aligha hihetjük, hogy ő maga találta volna ki a latin idézetet. Valahonnan vette, de honnan és hogyan? Az Aufklärer ekkor mélyen elgondolkodik, áttekinti az eddigi apró adalékokat, mélyet szív a pipájából, s hátradől karosszékében. Nem csodálkoznék, ha megszólalna: nos, kedves Watsonom, olyan helyet kell keresnünk, ahol Rambach neve együtt szerepel a subtilitas és applicatio kifejezésekkel. Az is fontos, hogy ez az említés valamiképpen kapcsolatban álljon a felvilágosodás történeti bibliakritikájával. (Emlékszünk, Gadamer a lexikon-szócikkben Ernestit és Semlert emlegette!) Ha pedig tudjuk, hogy mit keresünk, már csak szerencse kell, hogy valóban meg is találjuk. S a szerencse, mint mindig, itt jár a közelünkben. Legföljebb nehezen ismerjük föl egymást.

Nem csigázom tovább az olvasók kíváncsiságát. Schleiermacher hermeneutikáját hosszú ideig Friedrich Lücke múlt századi kiadásában ismertük,⁴⁶ aki nem egyszerűen összeszedte a fontos szövegeket, de hol rövidebb, hol hosszabb kommentárokkal is ellátta őket. Erre kivált azért volt szükség, mert magának Schleiermachernek a gondolatmenete Johann August Ernesti Újtestamentum-értelmezési előadásain alapult. Lücke kommentárjainak egy részét, igaz nagyon apró betűvel, az olcsó és közkézen forgó Schleiermacher-kiadás is közli.⁴⁷ E megjegyzések közül mindjárt az első a hermeneutika definíciójához kapcsolódik. Frank kiadásában a Lücke-kommentár így hangzik: „Gegen die

⁴⁵ U. o., 805–822.

⁴⁶ Friedrich Schleiermacher, *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*. Aus Schleiermachers handschriftlichem Nachlasse und nachgeschriebenen Vorlesungen hg. von Dr. Friedrich Lücke, (*Sämtliche Werke*, I. Abteilung, Bd. 7.) Berlin, 1938. Ezt a kiadást váltotta fel, éppen Gadamer buzdítására, Heinz Kimmerle edíciója. – E. D. Hirsch e kötet információi alapján lehetett tisztában a subtilitas intelligendi és subtilitas explicandi megkülönböztetés igazi forrásával, ld. *Validity in Interpretation*, id. kiad., 129.

herrschende Definition seit Ernesti Instit. interpret. N. T. ed Ammon p. 7 et 8: Est autem interpretatio facultas *docendi*, quae cujusque orationi sententia subiecta sit, seu, efficiendi, ut alter cogitet eadem cum scriptore quoque. – Interpretatio igitur omnis duabus rebus continetur, sententiarum (idearum) verbis subjectarum intellectu, earumque idonea *explicatione*. Unde in bono interprete esse debet, subtilitas intelligendi et subtilitas explicandi. Früher fügte J. Jac. Rambach institutiones hermen. sacrae. p. 2. noch ein drittes hinzu, das sapienter applicare, was die Neuern leider wieder hervorheben.“⁴⁸ Látható tehát, hogy ebben a Lücke-kommentárban szinte minden keresett elem együtt van. Megvan Rambach, megvan Ernesti, megvan a subtilitas intelligendi és a subtilitas explicandi. Subtilitas applicandi ugyan itt sincs, de van sapienter applicare, s ami tartalmi szempontból fontos: megvan a pietista hermeneutika és a történeti bibliakritika – applikáció fogalmán alapuló – elvi szembeállítása is. Szóval minden megvan, ám a latin idézet mégsem azonos azzal, mint ami az *Igazság és módszerben* szerepel.

És ekkor érdemes a Morus-utalásnak is utánanézni, hiszen már tudjuk, mit kell keresni. Samuel Friedrich Nathanael Morus (1736–1792) Ernesti-tanítvány volt, aki mestere módszertani alapművét⁴⁹ is kiadta és bőséges kommentárokkal látta el.⁵⁰ A 8. oldalon a jó interpretátorral szembeni követelményeket tárgyalva valóban ez áll: „Quae quum ita sint, duo maxime ab interprete bono postulantur, *subtilitas intelligendi* et *subtilitas explicandi* (§.4). Nam qui vult alios docere, debet ipse primum id, quod traditurus est, intelligere. Solemus autem intelligendi explicandique subtilitatem (*soliditatem* volgo vocant) tribuere ei, qui cum caussis et accurate (*genau und gründlich*) intelligit atque explicat.” Nos, ez az az idézet, amely Gadamer-nél is szerepel, igaz, itt szó sincs Rambachról, pietistákról és egyebekről.

Foglaljuk hát össze a nyomozás végeredményét. Gadamer fejében összecsuészott két szöveg, asztalán pedig összekeveredtek a cédulák. Lücke kommentárjából átveszi a tételt, hogy a pietizmust az applicatio fogalma választja el a kortársi hermeneutikáktól. Ezt a fogalmat aztán Rambach művéhez és nevéhez csatolja, alaptalanul. Az itt szereplő *sapienter-t subtilitas*-nak olvassa – hiszen így illeszkedik elképzeléséhez –, és ennek öröme megfogalmaz egy nagy ívű hermeneutikatörténeti tételt, amelyet egy Rambach-idézetként előadott, Ernesti-kommentárként született Morus-szöveggel támaszt alá. Ennyi hiba termé-

⁴⁷ Friedrich D. E. Schleiermacher, *Hermeneutik und Kritik*. Mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers. Hg. u. eingel. von Manfred Frank. 5. Aufl., Frankfurt am Main, 1993.

⁴⁸ U. o., 99.

⁴⁹ Joannis Augusti Ernesti, *Institutio interpretis Novi Testamenti*, ed. quarta, Curavit Christophorus Fridericus Ammon, Lipsiae, 1792. (Első kiad.: 1761.) – Tessék figyelni az Ernesti-mű és Rambach-mű címe közötti analógiára: *Institutio* és *Institutiones*. Félek, itt az egész kalamajka oka. Gadamer egyszerűen összekeverte a céduláit?

⁵⁰ Sam. Frid. Nathan. Morus, *Super Hermeneutica Novi testamenti acroases academicae*. Ed. Henr. Carol. Abr. Eichstädt, I–II, Lipsiae, 1797.

szetesen már önmagában is sok, kivált egy olyan filozófustól, aki magát, mind képzettségét, mind hajlamait tekintve, alapjában véve filológusnak tartja.

Gadamer persze mégiscsak filozófus, ezért nem mehetünk el a kérdés mellett: miért kell ekkora feneket keríteni egy egyszerű filológiai hibának? Szép dolog a bosszú, jót tesz a lelkiháztartásnak, de miért csinálunk bolhából elefántot, nem ér meg ennyit az egész stb.

Respondeo dicendum: I. – azért ez egy elég nagy bolha.

2. Olyan bolha, amely fáradhatatlanul ugrál idézetről-idézetre, könyvről-könyvre, immár lassan négy évtizede. A nyomozó pedig szorongani kezd, nehogy úgy járjon, mint a viccbéli autós, aki a forgalommal szemben közlekedik a sztrádán. Valóban nem vette volna eddig senki sem észre, hogy az idézet nem támaszt alá semmit? Ehhez ugyanis még Rambachot sem kellett volna kézbe venni, elég lett volna figyelmesen elolvasni az *Igazság és módszer* lábjegyzetét? Az általam ismert irodalomban nyoma sincs ennek a felismerésnek. Nem olvastam persze mindent, de ha valaki felfigyelt volna rá, akkor az eltelt időben Gadamernek nyilván módja lett volna kiigazítania tévedését. Ez nem történt meg, legalábbis az összkiadás 1986-os kötete változatlan formában adja az utalást. Is-ten ujjára persze itt már figyelni lehetett volna: az ominózus lábjegyzet agrammatikus latin mondatot eredményező vaskos nyomdahibával jelent meg, német alaposság ide vagy oda.⁵¹

3. Gadamer gondolatmenetében kitüntetett szerepet játszik egy sajátos pietista hermeneutikai hagyomány feltételezése,⁵² ám azt sehol máshol nem elemzi részletesen. Mindig és mindenütt ez a hely az egyetlen konkrét utalás az applikáció-probléma történeti megjelenésére. Egyszer próbálkozik ugyan Gadamer egy másik Rambach-hely bemutatásával, de úgy látszik, átok ül a kapcsolatokon. *Rhetorik und Hermeneutik* című tanulmányában fejt ki Gadamer, hogy csak a pietista hermeneutika képviselői (Francke, Rambach és követőik) ismerik föl először, hogy „a retorika régi fejezete, az affektusok kiváltása, hermeneutikai elv-ként” szolgál. Mert a szellem sajátos affektus formájában van jelen minden szóban, aminek következtében ugyanaz a szó, ha eltérő affektus és gesztus kíséri, eltérő jelentést nyer. A minden beszédben (kivált pedig a prédikációban) benne-rejlő affektív moduláció ezen fölismerése lenne Gadamer szerint a Schleiermacher-féle pszichológiai interpretáció, illetve minden beleérzéselmélet gyökere. Koronatanú itt is Rambach, akitől németül idézi az állítást, miszerint „az értelmezőre olyan vonzerőt fejt ki a szerző szelleme, hogy lassanként második énjeként kezdi érezni.”⁵³ Gadamer itt semmilyen pontos utalást nem ad. Pedig jobb lett volna, ha saját szemével is látja az idézett helyet, mert akkor talán nem kockáztatja meg az állítást, hogy az affektusok értelmezésbeli szerepének fölís-

⁵¹ A latin szövegből ez maradt: „Solemus autem intelligendi explicandique subtilitatem (soliditatem vulgo).” Ennyi, filmszakadás. GW, I, 312.

⁵² Ld. Gadamer Jaeger ellen írott tanulmányait: GW, II, 276–300.

⁵³ Gadamer, GW, II, 284.

meréséhez a pietisták kellettek. Az előbbivel ellentétben ez a szöveg tényleg szerepel a Rambach-kötetben,⁵⁴ de abból az is egyértelmű, hogy ez már ott is citátum. Rambach pontosan jelölve azt a Johann Konrad Dannhauert idézi⁵⁵ az affektusba-öltözés toposzáról, aki tanára volt Spenernek, a pietizmus atyjának. Ezért kronológiai okokból legfeljebb prepietistának lehetne tartani. De a pietizmus prioritásának tételét más okból sem érdemes nagyon komolyan venni. Ha ugyanis ezt tesszük, csak még komikusabban hat az amúgy is kínos dolog: Gadamer megtagad minden hermeneutikatörténeti jelentőséget Dannhauertől, sőt kifejezetten lekezelően nyilatkozik „racionalista újraorientációjának” kísérletéről. Üdvözli és fordulatként értékeli viszont ugyanennek a Dannhauernek az állítását, ha – tévesen – úgy tudja, hogy kedvenc pietistája, Rambach véleményéről van szó. Leegyszerűsödne a helyzet, ha kijelentenénk: Gadamer jókora előítélettel viseltetik a pietisták iránt. Ezzel azonban nem mondtunk sokat, hiszen tudjuk, Gadamer maga másféle ítéletet hozott az előítéletekről.⁵⁶

VII.

Az igazán kínos e keveredésben mégiscsak a dolog eszmei tartalmát érinti. Ha az idézetek, nevek és fogalmak e kusza szövevényét elrendezzük, s a kapott eredményt filozófiatörténeti összefüggésekké írjuk át, akkor az alábbi képet kapjuk.

1. Gadamer mélységesen elégedetlen a modern világ tudományon és „történeti tudaton” alapuló önértelmezésével. E modernség gyökerét a felvilágosodás racionalizmusában látja, s megfogalmazza a programot, amely szakít ezzel a hagyománnyal.

2. Bármennyire radikális is a modern világ bírálata, Gadamer sajátos konzervativizmusa, folytonosságot és történetiséget azonosító vilásképe⁵⁷ következtében a kritika csakis a történelemben érvényesként megmutatkozó hagyományon alapulhat. Tehát nem csupán a felvilágosodással szemben érvényes álláspontot kell kidolgoznia, hanem egyúttal ezt az álláspontot a történelemben felmutatható hagyomány folytatójaként kell ábrázolnia. Gadamer herme-

⁵⁴ Rambach, *Institutiones*, 127–128.

⁵⁵ Johannes Conradus Dannhauerus, *Hermenevtica sacra sive methodus exponendarum S. Literatum proposita & vindicata*, Argentorati, 1654, 149.

⁵⁶ Gadamer, *Igazság és módszer*, id. kiad. 195. skk.

⁵⁷ Gadamer „a kulturális hagyományátadás folytonosságának kérdését fenntartás nélkül azonosítja az általános történelmi folytonosság és a társadalmi azonosság kérdésével. E kettő azonban nem azonos. [...] A társadalmi azonosság megőrzésében persze fontos mozzanat lehet [az interpretáció], a hagyományt azonban a történelem folytonosságában beálló alapvető törések ellenére is átörökítheti, mint ahogy tradíciókat teremthet történelmileg nem kapcsolódó kuoltúrák között is, vagy felszabadíthat egy fogva tartó hagyomány alól egy lényegében *folytonos* változás folyamatain belül.” Márkus György, „Diogenész Laertiosz *kontra* Gadamer: univerzális vagy történeti hermeneutika?”, in Márkus György, *Kultúra és modernitás*, ford.: Módos Magdolna, Mezei György és mások. H. n. [Budapest], 1992, 187–188.

neutikája ezért nem lehet meg hermeneutikatörténet nélkül (s ezért lehet releváns innen érkező bírálata).

3. Gadamernél a felvilágosodásával ellentétes történeti hagyományt a pietizmus jelenti, amely antiintellektualizmusával és antiszcizentizmusával, tradicionalizmusával, sajátos emotív teológiájával jelenti azt a történeti alapot, amelyen az „egyetemes hermeneutika” is alapulhat. Ez az, amit Gadamer időnként „a régi hermeneutikaként” emleget.

4. Az így megkonstruálandó pietista hermeneutikán belül a történeti egységképző és kontinuitást megalapozó fogalom szerepét az alkalmazás, az applikáció kapja. Gadamer szerint az applikáció alapozta meg a régi hermeneutika egységét, amint a mai hermeneutikai megújulás is ezen alapul.

5. E tétel történeti igazolását keresve bukkan rá Rambachra, no meg a fentebb tárgyalt „idézetre”. Az *Igazság és módszerben*, de később is ez lesz az egyetlen konkrétum, amelyet a pietista hermeneutika szemléltetésére használ, egyébként pedig megelégszik általánossággal, horribile dictu: eszmetörténeti közhellyel.

6. Erről az idézetről kiderült, hogy a) az applikáció-problémát tekintve tökéletesen irreleváns, amihez képest talán kisebb baj, hogy b) nem Rambachtól származik.

7. Hogy honnan származik az idézet? a) Eszmetörténeti tartalma a felvilágosodás és pietizmus szembenállására s arra utal, hogy ennek az ellentétnek a kulcsa az applikációhoz való viszony. Ez az elem a Schleiermacher-kommentátor Lückétől származik. b) A lábjegyzetben szereplő latin idézetet, közvetlen formáját tekintve, Morus kommentárjából emelte át Gadamer. c) Közvetlen tartalmát – a kétféle subtilitas megkülönböztetését – illetően viszont az idézet forrása Johann August Ernesti újszövetségi hermeneutikája.

8. Johann August Ernesti, a történeti bibliakritika atyja azonban a felvilágosodás racionalista vonulatához tartozik; ahhoz a társasághoz, amely Gadamer nézőpontjából szinte minden rossznak okozója. Éppen az Ernesti által indukált értelmezéstani törekvésekkel szemben lép föl Gadamer „egyetemes hermeneutikája”, s kifejezetten e rossz hagyomány ellenében tér vissza a „régii hermeneutikához”, ezen belül pedig a pietizmus applikáció-felfogásához. Nyomozásunk végén azonban úgy tűnik, hogy a felvilágosodás elleni szer maga is a felvilágosodás vegykonyhájából került ki.

9. Ha az eddigiek helytállóak, abból legalább az következik, hogy Gadamer hermeneutikatörténeti képe homályos, érvei, adott formájukban, nem elégségesek tézisei megalapozásához.

10. Nem következik viszont az eddigiekből, hogy irreleváns lenne a pietizmus hermeneutikatörténeti szerepe. Továbbra is kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll Gadamer programja a pietista hagyománnyal. Amint általánosan is át kellene gondolni: a gadameri értelmezéstan és a hermeneutikatörténet viszonyát. Ehhez azonban már nem elég a megsértett filológia bosszúja, elmélyült filozófiatörténeti és filozófiai elemzésre volna szükség, persze úgy, hogy esély nyíljon filológia és filozófia kibékülésére.

VIII.

A fiatal Friedrich Schlegel a filozófia és filológia egyesítésének programját – a hagyományos európai tudományhierarchiával ellentétben – a filológia vezetéseivel valósítaná meg. „Annak, hogy a filozófiát a filológiára, vagy ami még ennél is sokkal szükségesebb, a filológiát a filozófiára alkalmazzuk, az egyetlen módja az, hogy egyszerre vagyunk filológusok és filozófusok. Ám a filológiai művészet nélkülül is érvényesítheti igényeit. Ha kizárólag egy eredeti ösztön fejlesztésének szenteljük magunkat, ez ugyanolyan méltó és bölcs dolog, mint ama legjobb és legmagasabb rendű, amit csak élete feladatául választhat az ember.”⁵⁸ Schlegel ekkoriban úgy látja, hogy – ellentétben a filozófiával – a filológia akár önmagában is megállhat. Amiből nem következik, hogy lemondhatna a filozófiáról. Ellenkezőleg. A feladat az, hogy magának „a filológiának kell filozófiánia”.⁵⁹

⁵⁸ Friedrich Schlegel, „Athenäum töredékek”, 391. fragmentum. Id. kiad. 342.

⁵⁹ „Kann man wohl sagen: Die Philologie soll philosophiren?” Friedrich Schlegel: *Wissenschaften der europäischen Literatur*. Id. kiad. 68. – Hogy magam se vonjam a fejemre az idézetekkel súlyosbított hagyománygyártás vádját: Schlegel máshol igennel válaszol e nyitott kérdésre. Ld. pl.: „Der Philolog soll (als solcher) philosophiren. [...] Der Historiker soll philosophiren.” U.o., 42. – Ugyanakkor – **hommage à Gadamer** – én is elhelyeztem legalább egy félrevezető hivatkozást e tiszteletlenkedő dolgozatban, jelezve: vannak olyan filológiai hibák is, amelyeknek semmilyen jelentőségük sincs. Úgy tűnik, a dicsőséghez nem elég összekeverni a cédulákat.

ANTE CLARAM BÓCI

(Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper)

Amióta Komáromy Andor feltárta a kolozsvári boszorkányperek anyagát, majd 1910-ben kiadta a magyarországi boszorkányperek első rendszeres forrásgyűjteményét,¹ a kezdeteket illetően az a kályha, ahonnan a kutatásokban az erdélyi boszorkányok „táncoltatása”, „forgatása” indult, Bóci Klára pere volt.² Maga Komáromy úgy vélte, és ezzel a későbbi kutatók is egyetértettek, hogy nem Bóci Klára pere lehetett az első kolozsvári boszorkányper, hiszen a tűzhalált kimondó ítélet végrehajtására őt „ad solitum locum” vitték.³ Kewmies Prisca alább közölt boszorkányperére vonatkozó tanúvallatások megelőzik ugyan a Bóci Klárára vonatkozókat, de ezek sem bizonyítják, hogy Prisca volt az első kolozsvári boszorkányper vádlottja, mert az ítélet ez esetben is úgy rendelkezik, hogy a boszorkányságért elítélt asszonyt ugyancsak „ad locum solitum” vigyék és ott égessék el.⁴ (Ez a „szokott hely”, ahol a tűzhalálra ítéltet kivégzését végrehajtották az Óvár hóstátja: Hídelve majorjainak a Nádas patak melletti végében volt.)⁵ Azonban az, hogy a máglyákat a „szokott helyen” lobbantották lángra, nem feltétlenül 1565 előtti boszorkányégetésekre utal, hiszen a kor büntetőjogi gyakorlatának megfelelően az eretnekeket, bizonyos esetekben a gyújtogatókat és a fajtalankodókat is arra ítélték, hogy a lángok emésszék meg testüket.⁶ Kolozsvári viszonylatban adataink is vannak arra, hogy az ítélkező város fajtalankodásért máglyahalált szabott ki.⁷ Viszont ha a többi, tűzhalállal büntetett

¹ Komáromy Andor, *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*, Bp., 1910. – A továbbiakban: Komáromy, 1910.

² Uő: *A kolozsvári boszorkányperekről*, in *Erdélyi Múzeum* XVIII (1901), 185–201., a továbbiakban: Komáromy, 1901.; Komáromy, 1910, 1–6.; Berde Károly, *Régi kolozsvári kuruzslók és boszorkányok*, in *Kolozsvári Szemle*, III (1944), 1. sz. 32–33.; Molnár Éva, *Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Bp., 1942, 26–27. 30.; Kulcsár Zsuzsanna, *Inkvizíció és boszorkánypörök*, Bp., 1968, 158–160.; Gheorghe Brătescu, *Procesele vrăjitoarelor*, București, 1970, 156.; Uő: *A boszorkányperek*, Bukarest, 1970, 174.; Carl Göllner, *Hexenprozesse in Siebenbürgen*, Cluj, 1971, 60–63.

³ Komáromy, 1901, 189.; Komáromy, 1910, XVII.; Molnár, i. m., 27.; Kulcsár, i. m., 160.

⁴ Függetlenség.

⁵ Komáromy, 1901, 189.; Komáromy, 1910, 16.

⁶ A tűzhalál erdélyi gyakorlatára a középkorban ld. Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, I. Bp., 1990, 659, 691.

⁷ 1654-ben egy férfit, aki „egy ifjú legénnyel fertelmeskedett”, 1711-ben pedig egy nőt, aki „sodomain vétket importáló [jelentő] gonosz cselekedetre adta magát” ítélnék máglyahalálra. Románia Országos Levéltára Kolozs megyei Fiókjában Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban: KvLvt): *Törvénykezési jegyzőkönyvek*, II/19. (régijelzet: IX/1.). 319. és II/26. (régijelzet: IX/1.).

cselekményekhez viszonyítva figyelembe vesszük a boszorkányperek gyakoribb előfordulását, valószínűnek tűnik, hogy Kewmies Prisca megégetése előtt is főleg boszorkányégetésre szolgált a „szokott hely”. Ebben a vonatkozásban Kewmies Prisca pere megerősíti a Bóci Klára elleni ítéletből következtetettényt, hogy Bóci Klára elégettetése előtt is voltak Kolozsvárt tűzhalál-büntetések – feltehetően boszorkánysági ügyekben –, de megválaszolatlanul hagyja továbbra is azt a kérdést, hogy a XVI. század folyamán feltűnő boszorkányperek tulajdonképpen mikor kezdődtek és mi váltotta ki őket.

A Kewmies Prisca pere során bizonyításképpen bevett tanúvallomások adatai feltehetően nem hoznak újat a boszorkánykutatás Komáromy óta kiegészített és tisztázott kérdéseiben. Annyi a jelentőségük, hogy kiegészítik az 1565. évi boszorkánypereket egy, a Bóci Klára elítéltetését megelőző esettel. A következőkkel nem a néprajztudományi kutatások eddigi vizsgálataiba és főleg eredményeibe kívánunk belekontárkodni. Célunk csupán az, hogy a forrásközlés során megvizsgáljuk, mi a valószínűsége annak, hogy Kolozsvárt 1565-nél korábbi boszorkányperes eljárás adataira bukkanjunk; illetve a Kewmies Prisca elleni és javára tett tanúvallomások vizsgálata során megkíséreljük az ügy egyes társadalmi vonatkozásait kiemelni.

I. Komáromy Andor kolozsvári kutatásaiban úttörő volt. A korábbiakban elsőséget élvezett oklevél- és iratanyag, valamint a városigazgatási határozatokat, szabályrendeleteket rögzítő jegyzőkönyvek helyett a városi élet egykori élő valóságát jobban tükröző törvénykezési jegyzőkönyvi anyag felé fordult. Innen merítette – jóformán hiánytalanul – boszorkányper-kötete kolozsvári anyagát.⁸ Ez irányú kutatásait pedig ott kezdte, ahol kezdhette: az első olyan törvénykezési jellegű jegyzőkönyvnél, amely a perekre vonatkozó tanúvallomásokat, alkalmilag az ítéleteket is tartalmazza. Ez pedig az 1562–1564 közötti tanúvallomások jegyzőkönyve.⁹ Ugyanis az a jegyzőkönyv, amit egy régebbi rendszerezés és az ennek megfelelő nyilvántartás szerint a levéltári útmutató 1516 és 1668 közötti törvénykezési jegyzőkönyvnek tüntet fel,¹⁰ valójában 1516 és 1601 között a városi tanács előtti hiteleshelyi jellegű bevallásokat és közérdekű határozatokat tartalmazó városi könyv, és csupán a 274. oldaltól található benne 1665-től kezdődő városi törvénykezési bejegyzések.¹¹ Ha az első tanúvallomási jegyzőkönyvben Komáromy nem is talált boszorkánypereket, a következő 1564 és 1566

jelzet: XV/I.). 68. A továbbiakban: KvTJK. Az utóbbira vonatkozóan ld. Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténelmi Tár*, V, 587. az *importáló* címszónál.

⁸ Kiss András, *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig. A beszélő kövek*, in *Erdélyi Múzeum*, LIV (1992), 1–4. füzet, 175.; A törvénykezési jegyzőkönyvek anyagának értékelésére vonatkozóan ld. Pinnát Antal, *Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben*, in *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve 1955*, Bp., 1956, 109–110. A továbbiakban: Pinnát, 1956.

⁹ KvTJK II/2. (régi jelzet: II/I.).

¹⁰ Kiss Andrei, *Primăria municipiului Cluj-Napoca*, in *Indrumător în Arhivele Statului județului Cluj*, II, București 1985, 126–127.

¹¹ Kiss András, *A kolozsvári városi könyvek*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, 264–267., a továbbiakban Kiss, 1996.

közöttiben már megtalálta a Bóci Klára, Gedrud, valamint Rúsa ügyében bevett 1565-beli tanúvallatásokat és ítéleteket.¹² Ezeket követően pedig rendszeres kutatással feltárt jóformán minden kolozsvári boszorkányügyet. Ezért megmagyarázhatatlan, hogy a Bóci Klárára vonatkozó tanúvallatásokat tíz lappal megelőző Kewmies Priscát illetőeket hiába keressük kötetében.¹³ Tekintettel arra, hogy a kolozsvári városi belső ügyviteli iratok – az említett városi könyv kivételével – valamennyien a XVI. század közepétől maradtak reánk (a százférfiak jegyzőkönyvei 1557-től, a törvénykezési jegyzőkönyvek 1562-től, a számadáskönyvek 1550-től), nagyon kevés a valószínűsége annak, hogy az 1565-beliéknél régibb boszorkányperek kerüljenek elő. Viszont a most publikálandó tanúvallatásokkal és ítélettel a Komáromy által eddig közölt anyag kiegészült, és lehetővé teszi az 1565-beli pereknek összefüggésükben történő vizsgálatát.

2. Források hiányában az eddigi kutatások nem nyújthattak összefoglaló képet a középkori boszorkányperekről, de még az sem tisztázódott, hogy a középkori gyakorlat helyébe mikor gyűrűztek be Erdélybe a XVI. században fellángolt boszorkányüldözések. Viszont a XVI. század második felétől reánk maradt, kolozsvári viszonylatban adatokban gazdag és jóformán folyamatos boszorkányügyek vizsgálatával talán megközelíthetjük egyes üldözési szakaszok indítékainak megismerését. Az eddig ismert forrásokból ugyanis úgy tűnik, hogy a XVI. századi kolozsvári boszorkányperek közül az 1565-beliek és a néhány évvel későbbiek egységet alkotnak, jóllehet az indítékokat a kutatás még nem tárta fel. Szerintünk ugyancsak egységként kell vizsgálnunk az 1582 és 1584 közötti eseteket is, ugyanis ezek összefüggnek Ígyártó György, a város romlott erkölcsű prokurátorának bosszúszomjával és pénzsóvárságával.¹⁴

A XVI. századi kolozsvári boszorkánypereket kiváltó okokat kutatva elkerülhetetlen magának a város társadalmának vizsgálata. Mohács után, a török hódoltság kiterjedésével egyidejűleg ez a társadalom egyre mozgalmasabb képet mutat. Ez a kép a század második felétől a hitújítással együttjáró szellemi áramlatok, pontosabban az erdélyi antitrinitarizmus jelentkezésének és elterjedésének, valamint az ezzel összefüggő jelenségek vizsgálatával elmélyült.¹⁵ E vizsgálatok során azonban az egyik alapvető munka is elismeri, hogy ezeknek a szellemi mozgalmaknak, nevezetesen az antitrinitarizmussal jelentkező elméleti vitáknak társadalmi alapja igen korlátozott volt, hiszen a filozófiai és teológiai

¹² Komáromy, 1910. 1–12.

¹³ Azt, hogy ez a boszorkányságra vonatkozó vallatás elkerülte figyelmét, vagy más okból nem szerepel a kötetben, egyelőre nem állapíthattuk meg, mert a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött Komáromy kézirati hagyatékban erre nem találtunk választ.

¹⁴ Az Ígyártó-ügy forrásait Az 1582–1584-beli kolozsvári boszorkányperek genezise című készülő írásunkban kívánjuk közzétenni. Az előzményeket illetően ld. Kiss András, *Források és értelmezések*, Bukarest, 1994, 103–109., a továbbiakban: Kiss, 1994.

¹⁵ Pírnát 1956. 103–121.; S. Goldenberg, *Frământări sociale si religioase la Cluj oglindite într-o scrioare din 1571*, in *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, I–II (1958–1959), 371–373.; Antal Pírnát, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961. A következőkben: Pírnát, 1961.; Fr. Pall, *Frământările sociale si religioase din Cluj în jurul anului 1570*, in *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, V (1962), 7–34.

giai eszmefuttatásokat csupán egy szűk, megfelelően képzett réteg érthette meg és tehette magáévá.¹⁶ Ennek megfelelően Kolozsvár társadalma esetében a lényegbeli és árnyalati különbségeket tárgyázó viták tanúsítják ugyan, hogy a városban is hatottak az európai szellemi áramlatok, de néhány tetszetős vulgáris lecsapódáson túl nem bizonyítható hatásuk a város polgárságának szélesebb rétegeiben. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a városi közönség és plébánosa viszonya. Kolozsvár már a városi fejlődést biztosító 1316-beli kiváltságlevélben többek között elnyerte a szabad bíróválasztás és – más városokhoz hasonlóan – a plébánosválasztás jogát.¹⁷ A város élt is kiváltságaival, ennek megfelelően a plébánost és templomát is magáénak tekintette nem csak akkor, amikor lakói az osztatlanul egy római katolikus vallás követői voltak, hanem akkor is, amikor a hitújítás következtében a hitbeli egység megszűnt. Ebben a helyzetben is a város és temploma plébánosát követte, és a város (a polgárság zöme, a százférfiak tanácsa és a városi tanács) jellegét a plébános által követett vallás határozta meg, mint ahogy kölcsönhatásként a plébános kiválasztását a polgárságot képviselő százférfiak testülete. És a különböző viták és áramlatok ellenére „a város vallásában” nem állt be szakadás.¹⁸ Ha pedig a városi lakosság körében ki is mutathatók a hitújítás terjedésének következtében keletkezett feszültségek, ezek nem annyira az új vallásokon belüli vitákat tükrözik, mint inkább a régi és új hit követői közöttieket.

Viszont nyilvánvalóan a polgárság rétegeibe begyűrűzött, a hitet érintő viták hatásának véljük, hogy köznapi becsmérlő megbélyegzésként az „eretnek” jelzővel szidalmaznak valakit, jóllehet a jelzőnek nincs köze eredeti jelentéséhez, mint ahogy büntető következményei sem voltak. Feltételezésünk szerint a jelenség egyszerűen vulgarizálódott hatása az egymást ostorozó felekezetek vitáinak. Perlekedő asszonyok aggatják egymásra ezt a régebben a halálos ítélet veszélyével járó jelzőt, de a már említett városi prokurátor, Ígyártó György is a „kwrwas, fattias, eretnek parazna” megbélyegzést nyerte el, minden hitbeli eltérévédeése nélkül.¹⁹

¹⁶ Pirnát, 1961, 11.

¹⁷ Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*, I, Buda, 1870, 31–33., a következőkben: JakabOKI.

¹⁸ Arra vonatkozóan, hogy a városi közösség plébánosa és az őt követő lakosok mennyire meghatározták a város jellegét – az pedig Dávid Ferenc fellépésétől kezdve unitárius volt –, jellemző, hogy amikor 1603-ban a hatalmat gyakorló Basta idején a Habsburg uralkodó parancsára a tanácsválasztáskor a százférfiak a katolikus Nyíró Miklóst választották főbírónak, ezt a százférfiak gyűlési jegyzőkönyvébe így jegyezték be: „1603 die 26 Decembrie centrumpatres congregati elegerunt in futurum annum novos gubernatores Nicolaum Nyreo in iudicem primum ex catholicis, iuxta mandatum sacre-cesareo. maiestatis...” KvLvt – Közgyűlési jegyzőkönyvek I/1. 463. – Amikor pedig Bethlen Gábor Kolozsvárt akart akadémiát alapítani, az unitárius jellegű város ezt elhárította. Vö. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, Bp., 1888, 564–566. A következőkben: Jakab, 1870.

¹⁹ 1564-ben: KvTJK II/3. (régí jelzet: II/2.) 90.; 1574-ben II/6. (régí jelzet: III/3.) 328.; 1582-ben: II/7. (régí jelzet: IV/1.) 69.; 1586-ban: uo. 540–541.

A XVI. század közepéről ismert boszorkányperek társadalmi hátterének megismerésében nem mellőzhetjük a város vallásaként elfogadott unitárius felekezeten belül arra irányuló törekvést sem, hogy az 1458-beli „unió” ne csak a város igazgatásában érvényesüljön és biztosítsa maradéktalanul az egyenlőséget a két nemzetség: a szász és a magyar között, hanem a vallás gyakorlásában is. A magyar prédikátor alárendelt szerepének, rossz anyagi helyzetének megváltoztatása és a város templomának az unió szerinti használata iránti igény régebből erjedő folyamat, amely viták hevében, nem minden feszültség nélkül végül is 1568-ban fejedelmi ítélettel zárult.²⁰

Az 1565 körüli boszorkányperek társadalmi melegágyaiként is felfogható eszmeáramlatokat és társadalmi mozgalmakat vizsgáló írások²¹ kiemelik a plebejusréteg szerepét az új áramlatok befogadásában. Ennek a boszorkányperek vizsgálatában külön jelentősége van, hiszen ebből a változatos összetételű rétegből kerülnek ki a boszorkányperek vádlottjai közül a legtöbben.²² Szerintünk azonban e réteg hatóerejét a városi élet igazgatására, annak tartós befolyásolására nem szabad túlértékelnünk már csak azért sem, mert – mint említettük – ez a réteg rendkívül bonyolult. Az odasorolható nincstelenek jórészt nem azonosulnak a városiassággal, a városi életformával, és a város gyakran csak átmeneti lakóhelyük. Viszont életkörülményeik, sajátos, magukkal hozott falusi életszemléletük, szokásaik vizsgálata lehetővé tenné a városi társadalom mélyebb rétegeinek megismerését. A városi polgárok majorjaiban számos, a környék településeiről származó szolgaleány dolgozik, céhbeltiek, árus emberek kocsisokat tartanak, de ide húzódnak a cirkálások elől a „levelesített” latrok, gonosztevők is.²³ Ugyancsak nagy számban élnek a városban szolgálóleányok, a szőlőművelést részben arra fogadott asszonyok végzik.²⁴ Ezen munka után, egy-egy vasárnap a magukfajta körében érzik jól magukat, akár arra szolgáló házakban, akár a cégért kitett korcsomáló polgárokéban. Itt gyűlnek össze regélő vasárnapon (céhlegények is számon tartják ezt a jeles napot),²⁵ és ilyen alkalmakkor hangzanak el a virágénekek is.²⁶ De innen ered számos paráznasági per, bíró elé kerülő összeszólalkodás, verekedés, sőt emberölés. A bizonyítások során aztán a tanúvallomások bővelkednek olyan adatokban, amelyeknek feltárása nem csak a városi néprajztudományi forrásokat gazdagítaná, hanem számos vonatkozásban kiegészíthetné a városról eddig ismert társadalmi képet is.

Ahhoz, hogy az említett kép a XVI. századi boszorkányperek vizsgálatának szemszögéből még jobban kiegészülhessen, meg kell említenünk azt a nagyarányú mozgást is, ami a városban észlelhető. Nemcsak az árus emberek magától értetődő messzeföldre vezető kereskedelmi útjait, a céhbeltiek hagyományos

²⁰ Jakab, 1870, II, 175.; JakabOkl, II, 80–88.; Pirnát, 1956, 113–115.

²¹ Ld. a 15. jegyzetet.

²² Pirnát, 1956, 108–109.

²³ Vö. Kiss, 1994, 70–83, 109–111.

²⁴ KvTJK II/2. (rég. jelzet: II/1.) 45.

²⁵ Ua. II/7. 32–33, 544.

²⁶ Szabó T. Attila, *Nyelv és múlt*, Bukarest, 1972, 517–519, 566.

vásárjárásait érdemes vizsgálnunk, hanem fel kell figyelni arra a Kolozsvár felé irányuló áramlatra, amelyet a török hódítás idézett elő, de arra a mozgásra is, ami a városból kifelé vezet éppen a beáramlók részéről. Ha csak azokat vesszük szemügyre, akiket boszorkánysággal vádoltak: Bóci Klára saját vallomása szerint – amennyiben ennek hitelt adhatunk – Itáliában járt és ott szerezte „tudományát”,²⁷ ez utóbbinak gyakorlásához pedig Váradról, egy másik mestertől kapott füveskönyvet is használt.²⁸ Rúsa fiútestvére, Achatius Lang Besztercén élt és feltehetően Rúsa onnan húzódott Kolozsvárra.²⁹ Hagyóné a Szilágy-ságból kényszerült megszökni „gonoszágáért”.³⁰ Az ördögös könyvvel járó Kassai Kalmár Tamásné Kassáról hozta „tudományát” Kolozsvárra,³¹ a városi harmincadjegyzékekből pedig kitűnik, hogy Dancs Orsolya³² anyjával, Dancs Lőrincnével a Magyar utcai hóstátban lakott a szentpéteri iskola közelében,³³ és külföldi országokba vitt és hozott portékát.³⁴ A biztonságot és viszonylagos jólétet ígérő, fejlődő város nagy vonzerőt gyakorol mind a hódoltsági területeken, mind más tájegységek felé. Csak példaként említjük, hogy egy vallatás során több tanú arról számol be, hogy „Makon laktunkban” Huzar Ilonát a kádi erős megverette, „olyan theorwenye leott volt a kadiatól”.³⁵ Az említett vonzást bizonyítják a polgári eskü letételét tanúsító, 1587-től rendszeresen vezetett városi polgárkönyv bejegyzései is.³⁶ Mindez valamennyi téren változást okoz a lakosság körében, fellazulnak az addigi társadalmi normák, itt is eluralkodik a reneszánsz életközpontú szemlélete. A XVI. századi törvénykezési jegyzőkönyvekben a város nótáriusa pl. helyi sajátosságoknak megfelelő dekameroni történeteket vet papírra.

Ebben a forgatagban az asszonyok, javasasszonyok, boszorkányok, paráznák, gyermekgyilkosok stb. külön szint képviselnek, nem kis gondot okozva a város igazgatására megválasztott előljáróknak. Ez utóbbiak általános érvényű rendelkezésekkel igyekeznek meggátolni a törvénytörő asszonyokat. 1558-ban például elrendelik a városban örökséggel nem rendelkező „gyanús asszonyok” elfogatását és törvényes megbüntetését.³⁷ Ugyancsak a város hagyományos erkölcsi normáinak tiszteletben tartását célozza az előbbi intézkedést megelőző, 1557-beli rendszabály, amely előírja, hogy a felek a bírósági és a tanács előtt beszél-

²⁷ Komáromy, 1910, 2.

²⁸ Uo. 4, 5.

²⁹ Uo. 10.

³⁰ Uo. 13.

³¹ Uo. 23–26.

³² Uo. 83–88.

³³ KvLvt – Számadáskönyvek 17b/IX. 28.; 17b/X. 41.; 17b/XIX. 41. A továbbiakban: KvSzám.

³⁴ KvSzám 15a/IV. 63.; 19/VII. 14, 22.; 19/VIII. 3, 17.; KvLvt Fasc. II. 98. szám.

³⁵ KvTjk II/9. (rég. jelzet: VI/1.) 279–281.

³⁶ KvLvt – Protocolla diversa III/1. 67–126.; Vö. Kiss, 1996, 271–272.

³⁷ „Quod dominum iudex mulieres suspectas, que hereditates in hac civitate non habent captivari faciat, ac eas iuris processu punire faciat et puniat.” KvTjk II/14. (rég. jelzet: VIII/2.) I.

jenek illedelmesen.³⁸ A későbbiek azonban mind ezeknek a rendelkezéseknek, mind az 1572-ben hozott szigorú intézkedéseknek haszталanságát bizonyítják.³⁹

Abban a meggyőződésben vázoltuk azt a társadalmi közeget, amelyből az 1565-ből ismert boszorkányperek sarjadtak, hogy az említett jelenségek, folyamatok hozzájárultak a boszorkányperek XVI. századi megjelenéséhez és elterjedéséhez, azonban eddigi forrásaink alapján a valóságos indítékokat nem deríthettük ki. Ezekhez talán közelebb visz, Kolozsvár esetében ugyanúgy mint más közösségek esetén, az eddig oly tiszteletreméltó alaposzággal feltárt boszorkányperek további, más lehetséges forrásokkal egybevetett vizsgálata. Prisca perének közlése során a következőkben ezt kíséreljük meg.

3. Az 1565-ben a kolozsvári bíró és királybíró elé kerülő boszorkányperek során először Priscából csikarták ki a városban tevékenykedő boszorkányok nevét, majd megkínzатása előtt és után Bóci Klára vallott róluk. Ha sorra vesszük a boszorkányságért elítélt, illetve boszorkányként megnevezett asszonyokat, a következőket tudjuk meg róluk:

Kewmies Prisca volt az, akit elsőnek ítélték tűzhalálra az 1565-ben elégetett boszorkányok közül. (Az ellene és mellette szóló eddig ismeretlen tanúvallomásokot mellékelten közöljük.)

Bábaasszony volt, sőt a mellette vallók szerint munkáját jól végző, megbecsülésnek örvendő asszonynak ismerték. Nem derül ki családi állapota. A városban élő *Kewmies* névvel nyilvántartott adófizetők közül az egy *Kómies Tamás* kivételével, aki a Farkas utcai fertályban szerepel, valamennyi többi *Kewmies* a Közép utcai fertály lakója. Nevük bejegyzésének módja szerint (név + magyar keresztnév) a magyar nációhoz tartoztak. Ahhoz tartozhatott *Prisca* is, de az említettek közül egyiknek sem lehetett a felesége, mert több szomszédját is ismerjük különböző városrészekből, ami arra utal, hogy zselléreként lakott egy-egy házban és lakóhelyét változtatta is. Az, hogy több szomszédját nem sikerült lakóhelyük szerint azonosítanunk, azt feltételezi, hogy azok a Magyar utcai fertály hiányzó 1565 és 1590 között adókönyveiben szerepelnek. A városházán történt vallatása során ő nevezte meg elsőnek boszorkánytársait: Bóci Klárát, Gedrudot, Rúsát, Szekeresnét és Futó Magdolnát Rődről.⁴⁰ Vádlója *Benedek* városi poroszló, tehát nem polgárrendű személy felesége. Viszont a tanácsházban *Prisca* *Gruz Péter* vallatására nevezi meg a városban tevékenykedő boszorkányokat.⁴¹ *Kewmies Priscát* februárban halálra ítélték és a boszorkányok következő, márciusban lezajlott perében a tanúk már elégetett asszonyként (*Prisca proxime combusta*) emlegetik.⁴²

³⁸ Ua. II/1. (Liber civitatis) 38.

³⁹ Kiss, 1994, 163–164.

⁴⁰ Komáromy, 1910, 2, 4.

⁴¹ Uo. 2.

⁴² Uo. 2, 4, 10.

Bóci Klára nevéből ítélve a Kolozs vármegyei Magyaránás és Szucság közt feküdt Bóc nevű településről⁴³ kerülhetett Kolozsvárra. A városban, akárcsak Priscát, bábaasszonyként ismerték, azonban javasasszonyként is gyógyított, oldott és kötött. Kis György tanúnál is szolgált.⁴⁴ Ez utóbbi tőle hallotta, hogy „tudományát” Itáliában egy olasztól tanulta.⁴⁵ Bóci Klára nem szerepel az adófizetők névjegyzékében, feltehetően „zsellérként” lakott munkaadója házában vagy más háztulajdonoséban. A számadáskönyvekből tudjuk, hogy 1565-ben a Közép utcai hóstátban Bootzy Kelemen és Boczy Pál fizettek adót. Az utóbbi 1558-ban egy vallatáskor tanúként is szerepelt.⁴⁶ Ez ideig azonban nem sikerült egyiket sem kapcsolatba hozni Klarával. Az adókönyvekben történt beírásuk módja szerint a Bóciak a városban a magyar nációhoz tartoztak. A bába és javasasszony „tudománya” gyakorlásához egy füveskönyvhöz is folyamodott. Tudott olvasni és a tanú gyermekeit is megtanította az olvasásra.⁴⁷ Bóci Klárát Prisca nevezte meg mint boszorkányt.⁴⁸ Ő viszont megkínzása után hat boszorkányról vallott és név szerint sorolta fel őket: ezek Barbély Jánosné, Rúsa, Szerkeszné, Futó Magdolna Rődről, egy monostori asszony, egy hídelvi asszony, aki Hannes Neb szomszédja volt és Gedrud.⁴⁹ Vádlója Gruz Péter a Magyar utcai fertályból. Az ellene tanúskodók túlnyomórészt az óvári, illetve a Magyar utcai fertály adójegyzékeiben szerepelnek. A szokott helyen végrehajtandó máglyahalálra ítélték, azonban a vádlónak hetedmagával a fejére kellett esküdnie.⁵⁰

Rúsa feltehetően Besztercéről származott, ugyanis fivére, Achatius Lang ott élt,⁵¹ ezért szásznak véljük. Kolozsvárt és Besztercén is javasasszonykodott. Nagy Györgynél lakott, és egy sütödében dolgozó Bekkenné volt a szomszédja.⁵² Sem ezeknek, sem tanúi zömének pontos lakhelyét nem tudjuk meghatározni. Adataink szerint azonban Gruz Péter lakhelye a Magyar utcai fertályban volt. Ennek a fertálynak az adókönyvei csak 1590-től maradtak fenn. Mivel a többi fertály adókönyveiben ezek a tanúk 1565-ben nem szerepelnek, illetve egyesek 1590-ben még az említett fertályban élnek, feltevésünk szerint mind a vádlott, mind a lakhelyeik szerint nem azonosítható tanúk 1565-ben a Magyar utcai fertályban laktak. Rúsát Prisca, és tortúra után Bóci Klára vallja boszorkánynak.

⁴³ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V. Bp., 1912, 335–336.

⁴⁴ Komáromy, 1910, 2.; Kiss György az adókönyvekben két személlyel azonosítható: Kleyn Jorgy az óvári fertály adófizetőjével és Klein Georgius a Magyar utcai fertály adófizetőjével. KvSzám I/IX. 114. és 4/XXII. 15.

⁴⁵ Komáromy, 1910, 2.

⁴⁶ KvSzám I/X. 101, 102, 194.; KvTJK II/4. (régijelzet: III/1.) 142.

⁴⁷ Komáromy, 1910, 3–5.

⁴⁸ Uo. 2, 4, 5.

⁴⁹ Uo. 6.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 10.

⁵² Uo. 11.

Őt magát is megkínozták, tűzhalálra ítélték, és esetében is Gruz Péternek hetedmagával kellett a fejére esküdni.⁵³

Gedrud, Zeibertné. Azonos azzal az óvári hóstáttal hídlevi asszonnyal, akit Prisca úgy említ meg, mint aki „in transpontano suburbio” lakott,⁵⁴ Bóci Klára pedig kínozása előtt Hídlevensisként emleget, tortúra után pedig meg is nevezi: Gedrud, Johann Neb szomszédja.⁵⁵ Az egyik tanú családi állapotára is utal: Zeybertnének nevezi.⁵⁶ Az ugyancsak hídlevi Zeibert Albertné 1570-ben ángyásként emlegeti, akinek Neb Johann tüzet rakatott a Nádas mellett.⁵⁷ Szomszédjai az említett Hannes vagy Johann Neb, illetve Stephan Oth.⁵⁸ Az előbbinek közvetlen szomszédja Georg Zeybert, háza után adót fizető polgár lehetett Gedrud férje.⁵⁹ Az eddig felsoroltaktól eltérően Gedrud az Óvár hóstátjában lakó, a szász nációnhoz tartozó polgárosszony. „Tudományát” anyjától tanulhatta, aki szintén „noctua” volt.⁶⁰ Vádlója Johann Neb. Előbb Prisca említi boszorkányságot, majd kínozása előtt és után Bóci Klára. Monostor kivételével a város minden negyedéből szerepelnek ellene valló tanúk, de többnyire az óvári fertályból. A jelek szerint Gedrud Rúsával egyidőben állt a kolozsvári bírák előtt, mert az ellene kiszabott ítéletet az utóbbiével együtt jegyezték be a jegyzőkönyvbe, azzal, hogy az azonos a Rúsáéval.⁶¹

A többi boszorkányságot emlegetett asszonyról nincs adatunk, hogy bírák elé kerültek volna. Ezek a következők:

Barbély Jánosné (Uxor Joannis Barbély). Tortúra után Bóci Klára vallja őt boszorkánynak. Arra nincs adatunk, hogy boszorkánysággal vádolták volna, viszont 1574-ben egy hasonló nevű asszony ezzel vádolja veje gazdaasszonyát.⁶²

Szekeresné (Zekeresné). Prisca és megkínzása után Bóci Klára is boszorkánynak vallja.⁶³ Nincs rá adatunk, hogy megvádolták volna.

Futó Magdolna Ródról. Prisca és tortúra után Bóci Klára is boszorkánynak vallja.⁶⁴ Nincs rá adatunk, hogy boszorkányságért megvádolták volna.

Monostori asszony. Megkínzása után Bóci Klára boszorkánynak vallja.⁶⁵ Az ő megvádolásáról sincs adatunk.

Az 1565-beli kolozsvári boszorkányperek néprajztudományi–hitvilági vizsgálata a szaktudomány művelőinek a feladata. Társadalmi–jogtörténeti szempontból szerintünk a jelenség két megválaszolásra váró kérdést vet fel. Az egyik

⁵³ Uo. 12.

⁵⁴ Uo. 2.

⁵⁵ Uo. 6.

⁵⁶ Uo. 8.

⁵⁷ Uo. 16.

⁵⁸ Uo. 7.

⁵⁹ KvSzám I/IX. 163.

⁶⁰ Komáromy, 1910, 8.

⁶¹ Uo. 12.

⁶² Uo. 6, 21–22.

⁶³ Uo. 2, 4, 6.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo. 6.

annak tisztázása, hogy mi az a saját, de inkább átvett szokásjogi gyakorlat, amelynek alkalmazásával a kolozsvári főbíró és királybíró, fellebbvitel esetében pedig a városi tanács megállapítja a bűnösséget és kimondja a súlyos ítéletet, miután tudjuk, hogy ezek nem rendelkeznek magasabb szintű jogi, filozófiai és teológiai ismeretekkel. Mindezek tisztázásához azonban csupán az 1565-beli perek vizsgálata nem elégséges.

Másodikként felmerül az, hogy az 1565-beli boszorkányperekben felfedezhetünk-e olyan közös nevezőt, ami a perek indítékának megismeréséhez vezetne. A különbségek között láttuk, hogy a vádlottak nem mind kolozsváriak, egy részük a magyar, más a szász nációhoz tartozónak vélhető. A kolozsváriak között egyről feltételezhető, hogy adófizető polgár felesége, a többiről erre nincs adatunk. Úgy véljük, hogy az említett eltérések mellett a vádlók személyének vizsgálata visz közelebb az indítékok feltárásához.

A kolozsvári főbíró és királybíró, illetve a városi tanács előtt tárgyalt büntetőperek a XVI. század közepén a vádeljárás jellemzi. Eszerint a bíróság még súlyos büntetőügyekben is csak a vádló (rendszerint a sértett fél) kezdeményezése és bizonyítékai alapján ítélezik.⁶⁶ Ez a magyarázata annak például, hogy a Prisca, később Bóci Klára által megnevezett boszorkányok ellen a város nem indít eljárást, csupán azok felett ítélezik, akik esetében magánvádlók lépnek fel. (Az 1580-as évektől a város már közvádlóként, prokurátorai útján képviseli a vádat, majd a századforduló táján, feltehetően Ígyártó György prokurátorsága idején elkövetett visszaélések kiküszöbölésére, a vádat a százférfiak által választott direktorok képviselik.) Ennek megfelelően 1565-ben a kolozsvári főbíró és királybíró Benedek poroszló felesége, Dorottya, két alkalommal Gruz Péter, valamint Johann Neb vádlók kezdeményezésére kihallgatott tanúk vallomásai alapján ítélezik.⁶⁷ Annak következtében, hogy a perek idejéből nem rendelkezünk olyan törvénykezési jegyzőkönyvekkel, amelyekben a perfolym mozzanatait rögzítik, a vádlók esetében csupán Johann Nebről tudjuk, hogy feleségét a vádlott Gedrud rontotta meg. Benedek poroszló felesége a városi társadalom alsóbb rétegeibe tartozott. Egy tanúvallomásból úgy tűnik, hogy vagy igazságérzete, vagy fontoskodása vádolhatja meg vele azokat, akik a város palástját „megorozták”.⁶⁸ Nem valószínű azonban, hogy ő lett volna a boszorkányper-sorozat elindítója, viszont az már hihetőbb, hogy valamilyen indíttatásra vállalta a bevádolást. Annál inkább fel kell figyelnünk Gruz Péter, a Magyar utcai fertályban lakó szabómester szerepére. Ő ugyanis nemcsak Bóci Klára és Rúsa vádló-

⁶⁶ Vö. Finkey Ferenc, *A magyar büntető eljárás tankönyve*, Bp., 1908, 39–40.; Molnár, i. m., 29–30.

⁶⁷ A kolozsvári városi levéltárban a XVI. század közepétől a törvénykezésiéknél nyilvántartott jegyzőkönyvek valójában a városi könyvekből kiágazott hiteles tanúvallatási jegyzőkönyvek. Ugyanis a városi közösségnek a XIV. században gyökerező kiváltságai alapján a város polgárai azzal a joggal éltek, hogy az őket illető ügyekben nem használhattak idegen helyen felvett tanúvallomásokat és ellenük ilyeneket nem is fogyanatosíthattak. Vö. Kiss, 1996, 261–263.

⁶⁸ KvTJK II/4. (régijelzet: III/1.) 153.

ja, hanem úgy tűnik, a Benedek poroszló felesége, Dorottya által vádolt Prisca perének az értelmi szerzője is lehetett. Ugyanis a Prisca elleni bizonyítás során ő a vallató, amidőn az Bóci Klárát, Szekeresnét, Rúsát és Gedrudot boszorkánynak vallja.

Gruz Péter személye különben is figyelmet érdemel. A XVI. század második feléből ez ideig nem ismerünk olyan polgárt, aki annyiszor szerepel félként, de tanúként is a város előtti perekben. Amire külön fel kell figyelni az az, hogy ilyen irányú szereplése jórészt a város közügyeit érinti. A rá vonatkozó részletesebb kutatások hivatottak eldönteni, hogy ő a város megrögzött patvarodó polgára; a társadalom élő lelkiismerete; meggyőződésért kiálló személy, vagy szerepelni vágyó, izgága erkölcsös, mindenbe beavatkozó adófizető?

A Magyar utcai fertályban lakó szabómester – eddigi ismereteink szerint – nem volt sem céhének elöljárója, sem a százférfiak tanácsának vagy a városi tanácsnak tagja. Az unitáriussá lett városban feleségével válóperbe keveredik; szerintünk ez arra is utalhat, hogy egy ideig az új hitek valamelyikét követte, de azt is jelentheti, hogy azért kívánta aztán felülvizsgáltatni a magyarok szuperintendensének a válóperben kimondott ítéletét, mert római katolikusként nem fogadhatta el a válást. Ez utóbbi feltevést látszik megerősíteni későbbi magatartása, ugyanis a római katolikus felekezethez tartozásának erőteljesen hangot is ad. Úgy tűnik, bizonyos befolyása volt a városi közönségre, vagy legalábbis beleelegedett mindenféle ügybe.

A tanúvallatási jegyzőkönyvben Gruz Péter neve először 1562-ben bukkan fel. A Vincentius Literatus és Gruz Péter közötti becsületsértési ügyben ez utóbbi haladékot kér, ellenfele azonban ellentmond ennek.⁶⁹ Ezt követően fia, István 1563. február 1-jén apja „quondam inhabitatoris istius civitatis” kómálaljai szőlejét igényli és tiltja.⁷⁰ Gruz Pétert, akit fia idézett tiltásában „egykori kolozsvári lakosnak” említ, azért kényszerítette a szász nációbeli egykori főbíró, Stephan Barát alias Münnich a város elhagyására, mert a szabómester a német nációt szidalmazó és gyalázó kijelentéseket tett. Erről a városi könyvbe 1563. március 1-én bejegyzett azon egyességből értesülünk, amellyel a városi tanács ösztökélésére 200 arany forint kötése terhével véget vetettek a Stephan Barát és Gruz Péter közötti viszálykodásnak.⁷¹ Az egyességnek megfelelően mind Gruz Péternek, mind Stephan Barátnak át kellett adniuk a városi tanácsnak az egymás ellen felhasználni kívánt leveleket és iratokat; hogy azokat elégezzék és megsemmisítsék,⁷² köztük a Stephan Barátnál levő, a Gruz Pétert terhelő szász nációt gyalázókat is. Egyúttal hasonló egyezés jött létre a Gruz Péter és fele-

⁶⁹ Uo. 126.

⁷⁰ Uo. 140.

⁷¹ Ua. II/1. (Liber civitatis) 51–52.

⁷² A besztercei városi polgárság közötti viszálykodás megszüntetésére kiküldött bírók 1543-ban hasonlóan döntöttek: elrendelték a városi jegyzőkönyv elégetését, hogy ezáltal kiirtsák a további viszályok gyökereit. Vö. Kiss Andrei, „*Selecionare de arhivă*” din interes obștească în anul 1542 (Contribuții la istoria arhivelor din Transilvania), in *Sub semnul lui Clío – Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj 1974, 471.

sége, Júlia közötti viszálykodás ügyében, amelyet az idézett elő, hogy a férj bíró-sági felülvizsgálattal akart élni a közte és felesége között Dénes, a magyar egyházak szuperintendense által kimondott válás ellen. Az egyezés szerint a feleknek le kellett tenniük valamennyi, az ügyükben kiadott iratot és ítéletet, így Júliának a férje elleni szuperintendensi ítéletlevelet is.

Ettől kezdve Gruz Péter nevével egyre többet találkozunk nem csak magán-jogi jellegű ügyekben, hanem a város társadalmi, vallási életét, igazgatását illetőkben is. Ezek sorába tartozik Bóci Klára és Gedrud 1565-beli bevádolása ártó boszorkányságért.⁷³ Ugyanazon év augusztus 23-án tanúvallomásokot vették be Tasnádi Miklós deák leánytestvére ellen, mert Miklós deák elvállalta, hogy ügyében szószólóként jár el, de nem teljesítette vállalását, és az ezért felvett pénzt – összeveszésük után – nem adta vissza.⁷⁴

Annak a már említett folyamatnak a kibontakozása idején, amely a város szász és magyar polgárai között 1458-ban létrejött „uniot” követően a magyar polgárok egyenlő vallásgyakorlatáért indult meg, és végül is 1568-ban a királyi ítélőszék határozata alapján az egyenlőség kiteljesedésével lezárult,⁷⁵ a két nációbeli lakosság közötti feszültség a város társadalmában érezhető volt. Ebben a *folymatban* – talán éppen ennek hatására – Gruz Péter indulatai kifejezéseként a szász patrícus, főbíró-ságot is viselt Emerich Gellyén alias Bognert nyilvánosan árulónak nevezte és azzal vádolta, hogy a király egyik foglyát – egy német kapitányt – titokban ki akarta szabadítani, amiért Gruz nyilvánosan azt nyilatkozta, hogy Emerich Gellyénnek nincs helye a városi tanácsban.⁷⁶ Hasonlóan az 1563-beli Stephan Barát alias Münnich elleni vádjaihoz – amelyek feltehetően ugyancsak a nációk közötti említett feszültséggel hozhatók összefüggésbe –, a Gellyén ügy is komoly kihatásokkal lehetett az amúgy is feszült társadalmi légkörre. Ezért – komoly közbenjárásokra – a városi könyvbe bejegyzik a Gruz Péter és Emerich Gellyén közötti, a megvádoltat tisztázó egyezséget. Jellemző az ügynek a szokottnál nagyobb jelentőségére az egyezés létrejöttében szereplő személyek társadalmi súlya. Gruz Péter Basilius István hitszónokkal együtt jelent meg a tanács előtt, de Emerich Gellyén tisztázását illetően az egyezés létrejöttében meghatározó szerepe volt Csáky Istvánnak is.⁷⁷ 1567–68-ban a tanúvallatásokból bőven értesülünk ezúttal Gruz Péter családi viszályáról feleségével, Júliával.⁷⁸ Már előzőleg válóperük – amelyet feltehetően érvénytelenítettek, mert Júlia az 1567–68-beli perben továbbra is feleségeként szerepel – összefüggésbe hozható a Stephan Barát alias Münnich és a szászok elleni kirohanásokkal. A családi viszálykodásra vonatkozó tanúvallomások azonban nem csak a házaselet teljes megromlásáról, Gruz Péter feleségét szidalmazó és vádoló kijelentéseiről szólnak, hanem az asszonynak férje származását megbélyegző kije-

⁷³ Komáromy, 1910, 2–6, 9–12.

⁷⁴ KvTjk II/3. (régi jelzet: II/2.) 305.

⁷⁵ Ld. a 20. sz. jegyzetet.

⁷⁶ KvTjk II/1. (Liber civitatis) 64–65.; KvTjk II/3. (régi jelzet: II/2.) 307–311.

⁷⁷ Ua. II/1. (Liber civitatis) 64–65.

⁷⁸ Ua. II/4. (régi jelzet: III/1.) 111, 145–150.

lentéseiről is: „az anyad wolt az rezeges bestye hires kwrwa, pelengerezet nemzethew bestye kurwafi, sentenciazoth kuruaffy”.⁷⁹ Viszont Gruz Péter az egymás megsemmisítésére törekvő gyűlölködésben az akkor legsúlyosabban büntetett cselekményekkel vádolja feleségét, paráznasággal és boszorkánysággal: „ac uxorem meretricem et una cum matre nocticoracem dicendo quod adhuc capite plectebat uxorem”.⁸⁰

Azok számára, akik nem voltak tagjai a városi alsó vagy felső tanácsnak, a közérdekű ügyek megtárgyalására, megvitatására a legalkalmasabb hely az volt, ahol valamelyik szőlősgazda „bort kezdett”, vagy éppen az utca, ahol nem egyszer szitkozódássá, sőt veszekedéssé fajult a vita. Gruz Péter már 1573-ban, egy ilyen korszomálás során „a hit dolgából” szóváltásba keveredik egy másik polgárral arról, hogy „az Mostany hitnel Job volna az eleot valo”, de nem mulasztja el, hogy szidalmazza a plébánost⁸¹, aki unitárius. Ez akkor történik, amikor egyre nyilvánvalóbbá válnak Báthory Istvánnak a kolozsvári unitáriusok elleni törekvései. Az 1573-beli szóváltások Gruz Pétert illetően nem maradnak folytatás nélkül. 1575-ben Gruz Péter egyenesen a fejedelemhez fordul azért, hogy régi hitű papot küldjön Kolozsvárra. A várostörténeti irodalomban számon tartott eset nem kis bonyodalmat okozott a városban és súlyos gondokat a tanácsban.⁸²

Gruz Péter jelenléte a város társadalmi ügyeiben a katolikus papkéréssel nem szűnik meg. Előbb 1582-ben Nyíró Kálmán egykori főbíró paráznasági ügyében kétértelmű szerepével tűnik ki,⁸³ egy évvel később, 1583-ban pedig ugyancsak paráznasági ügyben tanúskodik.⁸⁴ „Közszereplése” – eddigi adataink szerint – azzal zárul, hogy 1585-ben Nemetj Zsigmond véresre verte, mert Gruz őt és anyját szidalmazta.⁸⁵ 1590-ben mintegy 71 éves korában halhatott meg, mert az 1591. évi adókönyvben a Magyar utcai fertályban Adam Lazar sütődéje mellett helyette Grusz Péterné cum filio lakik a házban és adóként 3/4 dikával rótták meg.⁸⁶

Gruz Péter szerepét követve a városi életben, nehéz pontosan meghatározni vázolt cselekedetei rugóit. Ez idő szerint úgy látjuk, hogy ez a szabómester, akit nem circumspectusnak, hanem providusnak titulálnak, aki feltehetően szerényebb anyagi körülményei, de még inkább „megszentenciázott” anyja miatt nem lehetett sem tanácstag, sem a százférfiak közé nem kerülhetett be, így nem vehetett részt a város igazgatásában, méltatlanul kitiszítottnak érezte magát. Ezt a hiányérzetet azzal kívánta kompenzálni, hogy a város életébe mindenképpen bele kívánt szólni. Talán vélt igazságot keresve, de még inkább a társadal-

⁷⁹ Uo. 146.

⁸⁰ Uo. 147.

⁸¹ Uo. 305–306.

⁸² Jakab, 1870, II, 201–202.; Pirnát, 1961, 102.

⁸³ KvTjk II/7. (régi jelzet: IV/1.) 34–35.; A tanúvallatásokat ld. Kiss András, *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák* című kiadás előtt álló kötetben, 38–43, 46–48, 49–50.

⁸⁴ KvTjk II/7. (régi jelzet: IV/1.) 149–159.

⁸⁵ Uo. 480–481.

⁸⁶ KvSzám 5/IX. 61.

mi folyamatokkal együtt járó eszmei viták vulgáris lecsapódásaitól hajtva, indulatait, felfelé törekvését követve, polgártársai felé – nem minden hatás nélkül – igényeket, követeléseket támasztott, véleményt nyilvánított.

Vagy igaz lenne, amit felesége mond róla: „mert Chaky vram előttis meg monttam neky, hog Ez egy hazwk, nem Jambor, lator... valamit mond mindenbe hazwd minth czigan lator”⁸⁷ Kutatásaink jelenlegi eredményei alapján mindenképpen úgy véljük, hogy az 1565-beli boszorkányperek indítékait keresve Gruz Péter személyét nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A Benedek városi poroszló felesége Dorottya által boszorkánysággal vádolt Kewmies Prisca tanúinak vallomása, az ellene vallóké és a „szokott helyen” végrehajtandó máglyahalált kimondó ítélet.

Kolozsvár, 1565. január 20-a után

Lelőhelye: KvTJk II/3. (régijelzet II/2.) 210–213: az in die Fabiani et Sebastiani megkezdett tanúvallatásokat követően

Pro Prisca Kewmies contra Dorotheam vxorem Benedicti servitoris civitatis

Joannes Zabo de Chorwas iuratus, fassus est, quod ad mulierem Priscam preter bonum nil vidisset, ac eadem iuxta exigentiam obstetricatus sui bene et fideliter inservivisset.

Elisabet uxor Laurentii Taligas iurata, fassa est, quod dicta Prisca cum ipsa in una curia egisset apud aedes Michaellem Zalaj et isthic eadem Prisca medio anno decubisset in egrotacionem, sed ad eam mali nihil vidisset neque audisset.

Angletha, relicta Joannis Kondert et Agatha, uxor Andreae Mezaros iuratae, fassae sunt, quod preter honestatem nihil vidissent ad dictam Priscam.

Franciscus Kalatswtheŵ iuratus, fassus est, quod dicta Prisca in partubus duobus fuisset cum sua coniuge, sed ne famam quidem vel rumorem audisset eius, quod illa nocticorax esset, quia si id audisset, ne domum quidem eius admississet.

Ladislauus Breyber iuratus, fassus est, quod ex quo filia Prisce puerum suum¹ uno et dimidio anno nutritivisset, dicta Prisca, mater sua, ad eam sepius venisset, sed preter honestatem et probitatem nil presetulisset.

⁸⁷ KvTJk II/4. (régijelzet: III/1.) 146.

¹ Következik: *medio*, kihúzza.

Petrus Zakach iuratus, fassus est, quod in partibus [!] uxoris duobus fuisset dicta Prisca predicta, sed honeste inservivisset, preter honestatem ad eam nihil vidisset et preter fidelitatem ad eam nihil agnovisset.

Michael Zalaj iuratus, fassus est, quod veram quidem rationem temporis non tenuisset, sed duobus annis² habitasset domi sue dicta Prisca et in quatuor partibus uxoris sue adfuisset, sed ad eam nil inhonestatis vidisset, nisi probitatem et fidelitatem in inficiendo.

Stephanus Reÿmer iuratus, fassus est, quod quantum reminiscitur, dicta Prisca in aedibus sue matris ac etiam filia sesqui anni habitasset ac etiam in vinea sua exervisset culturam, sed ad eam nil mali sciret et vidisset.

Vrsula, uxor Martini Keÿmies iurata, fassa est, quod anno expeditionis Hadad³ feria secunda ante festum Martini punctio fuisset repens in manum suis facta et, et intra mensem induratio et tumor manuum fuisset facta, ac uxoris Ioannis Fekethe et Demetrÿ Kÿs direxissent ad⁴ dictam Priscam, et ipsa profuisset manibus suis et ipsa redingregasset manus suas.

Veronica, uxor Ioannis Thaligas infra annum habitasse dictam Priscam domi sue, et vanos calamitosos ea favasset, sed nil male vidisset ad eam preter probitatem et vitam honestam.

Anna, relicta Gregorii Bewrgendi fassa est, quod etiam domi sue habitasset anno dicta Prisca, sed honeste et laudabiliter.

Contra⁵ nocticoracem

Anna, uxor Antonii Kwthi iurata, fassa est, quod ad puellam wolacham ad posunt file [!] testis pro querendo sibi remedio una ivisset cum⁶ Bakone. Et eadem Bakone inquisivisset wolacham, per quem essent manus sue infecte et illa per interpretem declarasset per illam esse infectam, que cum ipsa in partu fuit.

Sophia, relicta⁷ Stephani Oroz iurata, fassa est, quod ipsa, habitante se in platea Media in edibus Casparis Warro, cum ipsa habitasset filia Prisce, qui puerem marem habuit, qui in testiculis gravissime cepisset laborare testiculorum induratione et erectione. Et filia matri per exclamationem ardentem sic fuisset loquuta: „O, tu mater mea! Maledicta cur sic filiolum meum perdidisti?“⁸ tu es author periculi illius nostri, quod si te deprehendere poterant, cum in fiscella varias costas repositas habebas, male tue res succederant. Itam eadem filia sic dixisset matri coram, quod etiam a marito ipsius matris artificio debuisset se iungi.

² Következik: *inf*, kihúzva.

³ 1562. március 4-én a Balassa birtokokért harcoló erdélyi sereg vereséget szenved; 1564 őszén viszont elfoglalja Balassa Menyhárttól Hadad várát.

⁴ Következik: *man*, kihúzva.

⁵ Eredetileg: *Pro nocticorace*, a *Pro* kihúzva.

⁶ Következik: *captiva*, kihúzva.

⁷ Következik: *Ioannis Wer*, kihúzva.

⁸ Következik: *tu*, kihúzva.

Clara, relicta Joannis Egeresi iurata, fassa est perinde sicut testis precedens testis.

Catherina, uxor Luce Zeel, iurata, fassa est, quod in profesto Lucie virginis ipsa tribus hominibus pinsasset panem, et duo panes manserant, quos neuter esse suos dicere volebat ac is reductis Gregorio Bonchidai et teste⁹ reverendo domum offendere tergo¹⁰ dictam Priscam,¹¹ et illam premisset in corde cogitante talia: „Bestie mulier, si an ne sis incantatrix, sed mihi eandem est urgente negocio.” illa efficiente continuo nervorum ante¹² fidii digitorum fuisset sequuntum fuisset et totius brachii et scapulis contractio, unde triduo ingentem torturam et inefabilem cruciatum habuisset, quo commotus maritus renunciasset, acriter Prisce, quod si ruinam et corruptionem sumpserint manus uxoris, in hac calamitate foret procul dubio interitus Prisce per manus ipsius¹³ et projectio corporis eius ex¹⁴ vento etiam si mendicandum sibi propterea¹⁵ fieret.

Helena, uxor Valentini Mezaros iurata, fassa est, quod propter medicatum dicta Prisca sibi comminata fuisset vice quadam et brevi vel marito vel ei vel pueris calamitas evenint et postea in die parascevis noctis in silentio in specie filis¹⁶ ingressi fuissent ad domum suam, filiolum fascinantes, ac id viso mulier maritum iussisset gladio avaginato passim in domo percutere. Et posthec mulier¹⁷ suspicione in dictam Priscam de comminationem priori dicta, eam alloquuta fuisset ac eadem brevi convaliturum filium predixisset, quia¹⁸ effecturam se testis, ut in aquam proiciatur minata fuisset, ac illa comminationem hac exterritum pulveris aliquantulum attullisset ac propria¹⁹ lente testis²⁰ persuedivississet ac per mixturam ea sola puere in os fudisset et puer sic fuisset 7 die celeratus.

Sophia, uxor Martini Mezaros iurata, fassa est, quod dicta Prisca ligasset manus matris sue in calamitate, que inopito accidisset, quam licet Clara Bochÿ et etiam alii ut ligarent, peciissent testes, sed nemo fuisset ansa, citra voluntatem dicta Prisce, sed concedentem et permitentem Prisca sanasset utcunque dicta Clara.

Prisca,²¹ uxor Valentini Deak, iurata, fassa est. Quod agens ipsa billeratum in pistorio Barth Sala, dicta Prisca in filiolum suam inspuens dixisset: „Py!

⁹ Következék: *neg* (?), kihúzva.

¹⁰ Következék: *olim habuisset*, kihúzva.

¹¹ Következék: *in corde*, kihúzva.

¹² Következék: *medie*, kihúzva.

¹³ Következék: *eciam si*, kihúzva.

¹⁴ Következék: *V*, kihúzva.

¹⁵ Következék: *fuertit*, kihúzva.

¹⁶ Következék: *iuass*, kihúzva.

¹⁷ Következék: *ane*, kihúzva.

¹⁸ Következék: *pro*, kihúzva.

¹⁹ Következék: *sanguis*, kihúzva.

²⁰ Következék: *M*, kihúzva.

²¹ Következék: *Relicta*, áthúzva.

fewldi fereg nam nagiob a Nyelued tenmagadnal“ et incontinenti pueri adversam incidisset valetudinem et in domo reconditam ipsam cooperuissent et dicta Prisca in costis puell[*e*] vertebris tenuisset manum et pes puelle fascinata fuisset. Postea ipsam eadem Prisca cepisset sanare, ac in ligante eam dicta Prisca exclamasset, cum gemitu quod non eo respectu letigisset pedem illius, quod eo deveniat et continue et veratim²² lacrimae²³ affluxissent de oculo Prisce, et cum rogasset testis, quod sanaret puellam, ita dixisset, se non posse efficere, quia liguorem, levet eius dudum defendissent ac testis scit, quod herba qua cum pedes puelle²⁴ legavissent clausis et obseratis foribus de lora sepius evanuisset effectu Prisce²⁵ et eadem Prisca gloriata fuisset, quod non convalesceret pes puelle et testi ab edibus Joannis Barbely remuavisset, ut herba de pedibus peruiisset, ac testis revisione facta sic conperisset et etiam marito comminata fuisset per male habebat.

Veronica, uxor Joannis Taligas iurata, fassa est: dum²⁶ annis octe ante elapsis dicta Prisca epilepsia vexaretur et per generem ac filiam compressa iacuisset, continue id clatassent: A casba, a kasba.

Ursula Enyedi, relicta Vincentii Mezaros iurata, fassus [!] est, quod in nuptiis uxor Mathei Literati propter unum poculum vini dicta Prisca in ipsam comota fuisset ira et non multo est manus corrupta fuisset, et sepius dixisset illum quosque ad hospitem²⁷ transivisse per manus²⁸ eius sanari nisi per ipsam fierit,²⁹ nequiret eide testis omnem suspicionem fascinationem manus in dictam Priscat habuisset.

Jure compertum est, quod ad fortes quas de veneficio et incantatione mulieris testes denotant, Actrix teneatur per juramentum fascinationem et maleficium³⁰ in muliere septenus met deponeri aggregare. Quod si fecerit, ad locum solitum educat et excrematur.

²² *et veratim* a sor fölé írva.

²³ Következik: *ben*, kihúzva.

²⁴ Következik: *legavi*, kihúzva.

²⁵ *effectu Prisce* a lap szélére írva.

²⁶ Következik: *ante*, kihúzva.

²⁷ *quousque ad hospitem transivisse* a lap szélére írva.

²⁸ Következik: *sua*, kihúzva.

²⁹ *fierit* a sor fölé írva.

³⁰ Következik: *mulier*, kihúzva.

Folytatólagos vallatás a Benedek városi poroszló felesége által
boszorkánysággal vádolt Kewmies Prisca ellen.

Kolozsvár, 1565. február 7. (postridie Dorothee)

Lelőhelye: KvTJK II/3. (rég. jelzet: II/2.) 223.

1565 postridie Dorothee attestatio pro uxore Benedicti peditis civitatis contra Priscam lemurem.

Laurentius Aenopola iuratus, fassus est, quod, quod educta Prisca de thurri, uxor sua admiratum illam venisset et se ibi fuisse cum domi inquirenti testi marito indicasset, puella quedum [!] que ibi docetur se bene novisse illam Priscam nocticoracem declararet, quia hec incantatum etiam ad uxorem Ladislai Kewer ivisset, ut vaticinaretim fibulum ab illa surreptum quis surripuisset, quod etiam testis scit ut eo venisset. Sed puella ex parte mulieris hoc dixisset, fratri suo Nicolao, quod tu Nicolai si ego velim te per istius civitatis murrum uno filo possim demitere.

Anna uxor Laurentii Barbelý iurata, fassa est, quod in preparatione nundinarum festi sancti Antonii una mulier Monasteriensi ab ipso pro construendo sibi viridario tria ligna mutasset, ac illud viridarium postea coquus civitatis disiecisset quodam vesperi ac testis quod sua ligna referret, transmississet ac apprehenso ligno alterum finem coquus etiam arripuisset et testis non percipiens, quod predicta Prisca a tergo suo stetisset, per vehementiam³¹ ligno tracto pedem illius aliquantisper collisisset et illa tum licet nil loquuta fuisset, sed post unam hebdomadam testis eedem occurrisset et cepisset recociliare [!] et veniam precari ab ea ex lesione illa, vero truces inventuri oculos dixisset. Brevi appariturum eum cuius pedes collisi sunt ac transactis postea circiter hebdomadis duabus, una nocte repente accidisset contractio in pede pueri. Et posthec muliere inventa testis indicasset, quod infecisset pedem pueri vocasset quo eam ut sanaret, sed primo non ivisset deinde autem multis precibus abivisset et brevi termino ligasset pedem pueri etiam quatuor vicibus, sed sanare non potuisset.

Helena, mater precedentis testis iurata, fassa est, perinde fassa est sicut precedens testis.

Reliqua quere in septima pagina superiori³²

³¹ Következik: *obstructa*, kihúzza.

³² Az előző, a 210. lapon kezdődő (1565. január 20-a utáni) vallatásokra utal.

FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI ÉS A KÉZDISZENTLÉLEKI TEMPLOMVÁR
Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról

A koraújkor Erdélyben számos olyan erődítményt és erődítményjellegű együttest építettek, amelyet az olasz reneszánsz építészetelmélet szakírói által kidolgozott elképzelésekre, tervrajzokra vezet vissza a művészettörténeti kutatás.¹ Így épültek fel a fejedelemség korának nagy erődítményei, köztük Szamosújvár 1538-tól kezdve kiépült ó-olaszbástyás vára, Várad 1570-ben elkezdett és 1618-ban befejezett ötbástyás védőöve, Fogarasnak a XVI. század utolsó negyedétől kezdve emelt külső vára és Gyulafehérvár Bethlen Gábor (1613–1629) uralkodása alatt elkezdett, de soha be nem fejezett sarokerődítményei. Mellettük szép számmal emeltek olyan várkastélyokat, amelyeknél a szabályos sokszögű alaprajzon emelkedő lakóépület sarkait erődítették olyan vártornyokat vagy bástyákat utánzó építményekkel, amelyek csupán harcias kinézésükkel, nem méreteikkel és védelemben betöltött szerepükkel idézték előképeiket. Akárcsak a várak, ezek is az olasz reneszánsz építészetelméletben gyökereznek és végső soron olasz tervrajzokra vezethetők vissza. Nyilvánvaló, hogy gazdag építészeti traktátus-irodalom alkotásai közvetítették ezeket az alaprajzokat Erdély felé is, megvalósításukban pedig az esetek nagy többségében a fejedelmi udvar olasz, német fundáloinak jutott a főszerep. Noha az ilyen erődített rezidenciák iránti igény élénk maradt egészen a XVIII. század első évtizedéig, velük kapcsolatban csak ritka esetben tudósítanak forrásaink erdélyi származású tervezőről. E kevesek közé tartozik Haller Gábor (1614–1663), aki leideni egyetemi tanulmányaiból katonai építészeti ismeretekkel, sőt talán egy általa másolt/másoltatott építészeti traktátussal² érkezett haza s aki *Naplójában*³ többször is utal hadiépítészeti megbízatásaira. Vele egyidőben tűnt fel a fejedelmi építkezéseken a kolozsvári Sárdi Imre deák is.⁴ Bethlen Miklós kancellár építészeti érdeklődését és tevékenységét *Önéletírása* mellett bethlenszentmiklósi kastélya tanúsítja.⁵

¹ Balogh Jolán, *Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink*, in *Magyarországi, reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Galavics Géza, Budapest, 1975, 55–135.

² Balogh, i. m., 127/68.

³ Haller Gábor *naplója (1630–1644)*, in *Erdélyi Történeti Adatok*, IV., szerk. Szabó Károly, Kolozsvár 1862, 1–103. – Détsy Mihály, I. *Rákóczi György fundáloi*, in *Építés – Építészettudomány*, III (1972), 362–364.

⁴ Uo. 365–366.

⁵ B. Nagy Margit, *A bethlenszentmiklósi kastély*, in *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, 158–170.

Kézenfekvőnek tűnik az is, hogy a székelyföldi közösségek bátyás templomvárainak többnyire szabadparaszti rendű tervezői és kivitelezői már olyan helyi mesterek lehettek, akik hadiépítészeti jártasságukra éppen Várad, Székelyhíd, Borosjenő, Gyulafehérvár, Fogaras országos közmunkában emelt erődítményein tettek szert.

Az alább bemutatandó kivételes eset az erdélyi építészetet ért hatások recepciójának egy másik útját illusztrálja: olykor nem szakember erdélyi építők kezébe is kerülhettek hadiépítészeti traktátusok, s ezeknek az illusztrációit az építési koncepció kidolgozásában valóban fel is használták.

Kézdiszentléleken, az egykori Felső-Fehér vármegye és Kézdiszék határán, a Perkő lábánál emelkedik a falunak nevet adó, Szentlélekről elnevezett római katolikus plébániatemplom szentély-hajó-torony térfűzésű, méreteiben is imponáló késő gótikus együttese.⁶ A templom körüli védőfal különleges formájára a *Székelyföldi vártemplomok*⁷ című kötet illusztrációi között figyeltünk fel először. Feltűnő volt alaprajzának egészen különleges szabályossága, az oldalazó védműveket idéző szimmetrikus szerkezetben a középkorias tornyocskák alkalmazása és nem utolsósorban az a játékoság, amellyel ezeket az elemeket egy kizárólag alaprajzában látványos kompozíció létrehozására felhasználták. A templom hossz tengelyéhez igazodó, szimmetrikusan tört védőfal a nyugati oldalon a kapuépületben, keleten pedig egy kiugró ékben végződik, amelyeket ugyancsak szimmetrikusan elhelyezett kis hengeres tornyocskák fognak közre. A védőfal hosszoldalainak kötőgátjaiból kettős ékeket alakítottak ki az építők. A nem túl magas, 3,5–4 méteres védőfalakat csak a keskeny, kézi tűzfegyverre méretezett lőrések törik át, amelyek belül ívelt záródású fülkékben kaptak helyet. Hasonló lőrések védik a földszintes tornyocskákat is, amelyek közül az észak felé esőknek az eresztét szinte megérintheti a látogató.

A középkori templom köré emelt védőfalról hallgatnak a források, így eddigi értékelői – tekintettel részletformáiknak a XVIII. századi földerdőítményekkel való hasonlóságára – Kézdiszentlélek templomvárát is e századra keltezték.⁸

A XVIII. századi keltezést egy újabban előkerült forrás is megerősíti: a templomnak 1730-ban, Sorger Gergely püspök idején felvett vizitációs jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy „*Keretisse új vagyon, mellynek még hejja vagyon*”,⁹ azaz a vizitáció idején még befejezetlen volt az újonnan épült templomkerítés.

⁶ Az épületegyüttes kiemelkedően értékes tömegkompozícióját az 1980-as évek végén kialakított két, szimmetrikusan elhelyezett, kereszthajóra emlékeztető bővítménnyel teljesen tönkretették.

⁷ Gyöngyössi János–Kerny Terézia–Sarudi Sebestyén József, *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest, 1995, 171. kép.

⁸ Kónya Ádám, *A szentléleki törtvonalas vár*, in *Megyei Tükör*, 13/1980. – Uő, *Őrizendő örökség*, in *Fórum* melléklete, 1984.– Gyöngyössi János–Kerny Terézia–Sarudi Sebestyén József, *i. m.*, 149–151. – Tüdös S. Kinga, *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*. (Háromszéki templomvárak), Budapest, 1995, 138–140.

⁹ *A szentléleki templomnak universale honumi*, 2. tétel. *Protocolium visitationis canonicae ab anno 1730*. A Római-Katolikus Érsekség Levéltára, Gyulafehérvár. Vizitációs Jegyzőkönyvek. Számozatlan.

Ez az adat kétségtelenül arra utal, hogy a kuruc szabadságharc viszontagságai-
ban sokat szenvedett közösség határozhatta el a védőfal megépítését és azt a
következő évtizedekben valóra is váltotta.

Ennek a kétségtelenül homogén szerkezetnek azonban nem lehetett Vau-
ban-rendszerű erődítmény az előképe.¹⁰ Első pillantásra nyilvánvaló ugyanis,
hogy a francia erődítési rendszertől idegenek nemcsak a törékeny tornyocskák,
hanem a vékony, földtöltéssel meg nem támasztott védőfalak is. Márpedig ezek
szerves alkotóelemei az együttesnek, s a kompozíciónak éppen ezek a XVIII. szá-
zadban már elavult, régies elemei világítják meg a helyes származtatás felé ve-
zető utat.

A kézdiszentléleki védőrendszernek elsősorban a célszerűtlensége és tel-
jes hatástalansága kelti fel a figyelmünket. Ilyen 80 cm vastagságú falakkal és
ezekkel a földszintes tornyocskákkal ágyútűz elleni védekezésre egyáltalán nem
gondoltak építői. Mosolygásra készítő igyekezetük, amely a zordonságot, a
harciaság képzetét tornyocskákban és megtört vonalú kötőgátakban fogalmaz-
ta meg, olyan védműveket hozott létre, amelyben 5-6 méteres falszakaszok kép-
viselték az olló funkcióit, a keresztűz lehetőségét pedig az ezeket áttörő 2-3 pár
lőrés biztosította; természetes, hogy ezek hatékonysága ilyen méretek és né-
hány kézi tűzfegyver alkalmazásával semmiben nem múlja felül az egyszerűbb
formájú kötőgátak harcászati értékét.

A védőmű tervezőiről azonban éppen ezek a formák és méretek árulnak el
sokat. Ha hatékonyságról és védelmi funkcionalitásról nem beszélhetünk, ha
tekintetbe vesszük azt is, hogy ez a furcsa szabályosságú védőfal lényegesen ki-
sebb alapterületet kerít, mint amekkorát valamilyen szabályos sokszögű alap-
rajz alkalmazásával ugyanilyen kerületű kurtinákkal körülfoghatott volna, nyil-
vánvalóvá válik, hogy a várfal építői ilyesmire nem törekedtek túlságosan. Elég
azonban egyetlen pillantást vetnünk az alaprajzra, hogy belássuk, hogy e rajz já-
tékos fantáziája, szimmetriája, szabályossága és formagazdagsága kelthette fel
az építetők figyelmét. Minthogy a várhoz közelítő, vagy a cinteremben előreha-
ladó gyalogos legfennebb a térképzés nyugtalanító szeszélyességét érzékeli, ar-
ra kell gondolnunk, hogy eredetileg is e csodálatos, soha nem látott alaprajz
termékenyítette meg az építők/építetők képzeletét.

Marosvásárhely, Árkos, Illyefalva XVII. századi lakói, amikor újraértelmez-
ték Váradnak vagy Fogarasnak az ő közmunkájukkal is épített bástyás erődítmé-
nyeit, minden esetben érvényesítették a harcászati célszerűségnek legalább
olyan alapvető követelményét, mint a védett felület és a védőöv kerületének
eszményi, gazdaságos aránya. Ezekről el is mondhatjuk bátran, hogy építők a
felsorolt építkezéseken szerzett tapasztalataikat gyümölcsöztették s ugyanolyan

¹⁰ A korszerűséget ebben a műfajban a gyulafehérvári fejedelmi palota és székesegy-
ház védelmére a kuruc szabadságharc vége felé emelt tört vonalú földmű példázza, amelyet
1711-ben a várat felmérő Giovanni Morando Visconti „*Trinciamento fatto per conservazione de
magazeni che sono nel palazzo*”-ként határoz meg.

eredményekre jutottak, mint a reneszánsz építészek XVI. századi nemzedékei, akik a várformákból kiindulva tervezték meg lakószárnyakkal határolt sarokbástya vagy saroktornyos kastélyaikat.¹¹ A kézdiszentléleki várfalat ilyen előkép nem inspirálhatta, és a jövődő ostromlót rémítő díszlet elkészítését a gazdaságosság elvei már eleve kizárták volna, ha Kézdiszentléleken, ahol a házak kerítését is fejtett kőből rakják, nem kínálta volna a templomtól kőhajításnyira emelkedő Perkő az építkezés számára szükséges, könnyen elérhető kőanyagot. A falu kőfejtésben amúgy is jártas lakóit így a gazdaságtalan építkezés nem érintette annyira súlyosan, hogy lemondtak volna az érdekes, a közeli és távoli környéken egyedülálló struktúra megvalósításáról.

Az érdekes alaprajz forrását csak találgatni tudjuk. Az eddig elmondottak alapján kizárható építész/hadiépítész szakember részvétele a tervezésben, mert ilyen megoldást hadmérnök a XVIII. század elején nem ajánlhatott. Arra kell gondolnunk tehát, hogy valójában valamilyen meglehetősen elavult hadiépítészeti traktátus illusztrációi mozgathatták meg az építkezők fantáziáját. Ezek közül különösen azoknak van jelentősége, amelyek Francesco di Giorgio Martini (1439–1501/2) kézirataira vezethetők vissza. A nagy sienai építésznek a XV. század végén keletkezett rajzai között találunk olyan – mondanunk sem kell – soha meg nem valósított terveket,¹² amelyeket ő hegyes vidéken épült városok erősítésére ajánl. Ezek rajzokon a megtörő falszakaszok méretei legalább egy nagyságrenddel haladják meg a kézdiszentlélekieket, s ő esetenként az ékek csúcsára is hengeres védműveket illesztett, amelyek megfeleltek a XV. század vég oldalazó tüzelésre irányuló kezdetleges elképzeléseinek. Traktátusának hozzájuk fűzött jegyzeteiben a szerző azt is elmondja, hogy az ilyen erősítmények hegyek lábához építve azért is hatékonyak, mert az ostromló ágyúi – közvetlen célzású tüzszerszámokról lévén szó – felrobbannak, ha a hegyről torkukat lefelé fordítják.¹³ A sienai mester kézirata és a XVI. században megsokasodott nyomtatott traktátusok közötti kapcsolatot egy másik sienai származású építész rajza világítja meg: Baldassare Peruzzit (1481–1536) is megejthette Francesco di Giorgio Martini rajzának varázslatos szabályossága, és hagyatékában szintén megtaláljuk a XVI. század első harmadában harcászati szempontból már mindenképpen komolytalannak számító tervnek egy változatát.¹⁴ Minthogy Peruzzi rajzai Sebastiano Serliót (1475–1554) és Giacomo Barozzi da Vignolát (1507–1573) is inspirálták, elképzelhetően, hogy az ő hatásukat közvetítő nem-

¹¹ Természetes, hogy ezeket az építkezéseket közvetlenül is inspirálhatták az erdélyi reneszánsz kastélyok formái.

¹² Francesco, Di Giorgio Martini, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*, in A cura di Corrado Maltese. *Trascrizione di L. Maltese Degrassi*, Milano, 1967, 252–253, 270–271. T.

¹³ Uo. 446., 252. T.: „*da la parte delle montagne non ponno le mura essere bombardate, perché all'ingiu traendo ogni bombarda bisogna che in brevi colpi si franghi per lo moto violento del foco, el quale naturalmente tende al in su, [come molto volte per esperienza ho visto]...*”

¹⁴ Hajnóczy Gábor, *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest, 1994, 195/36. kép.

zedék számtalan traktátusának valamelyikében¹⁵ ne fordulna elő ennek a *disegnon*nak valamilyen változata. A léptéktévesztés, ami a kézdiszentléleki erődtményt és a sienai mester eredeti elképzelését elválasztja egymástól, ugyancsak közvetett bizonyítékot kínál arra, hogy a székely közösség egy tanult fia vagy éppen művelt, bibliofil patrónusa által közvetített rajz hatására választotta ezt a várformát a XVIII. század huszas éveiben.

A közvetítő személyével kapcsolatban ugyancsak találgatásra szorulunk. Az idézett vizitációs jegyzőkönyv a templom patrónusai közül Apor Pétert és feleségét, Kálnoky Borbálát¹⁶ említi. Számunkra ellenőrizhetetlen, de hitelt érdemlőnek tűnő forrásból származnak azok a Schematismusba foglalt adatok, amelyek az előbbieket mellett Kálnoky gróf és húga, Zsuzsanna támogatását emelik ki.¹⁷ Így nem lehetetlen, hogy az a bizonyosan olasz nyelvű hadiépítészeti munka, amelynek a címét gróf Kálnoky Antal tábornok könyveinek 1761-ben készült leltárában latinizálva „*De fortificatione. Guardia, difesa et expugnatione*” formában jegyezték fel, esetleg még Sámuel gróf (mh. 1706), vagy inkább a fia, Ádám csíki főkapitány (mh. 1719) könyvei közül származhatott.¹⁸ Úgy véljük ugyanis, hogy a könyvtár 1761. évi tulajdonosának katonai érdeklődését a listában felsorolt könyvek közül a szép számmal előforduló német és latin(?) nyelvű fegyvernemi szabályzatok¹⁹ meg a francia nyelven íródott korszerűbb katonai munkák²⁰ jellemezhetnék, s velük szemben az erődtésekről szóló olasz traktátus egy sor más, ugyancsak olasz nyelven íródott irodalmi és vallásos alkotással együtt a bécsi tanulmányaiból olasz házastárssal hazatért Ádám grófnak,²¹ Apor Péter sógorának a könyvgyűjteményéhez inkább illett volna. Minthogy ő a templomkerítés elkészítésének idején már nem élt, valószínű, hogy az érdekes, de erősen elavult rajzra a család valamelyik katonai dolgokban nem túl járatos tagjának eshetett a választása.

¹⁵ Julius v. Schlosser, *Die Kunstliteratur*, Wien, 1924. 360–73. – Julius v. Schlosser-Magnino, *La letteratura artistica*, Firenze–Wien, 1956², 405–424. Vö. Balogh Jolán, *i. m.*, 73.

¹⁶ Apor Péterné Kálnoky Borbála 1733 előtt miseruhákat és orgonát készíttetett a kézdiszentléleki templomvár javára. Br. Apor Péter verses művei és levelei, szerk. Szádeczky Lajos, II, Budapest, 1903. 238–9. Vö. Tüdős S. Kinga, *i. m.*, 140, 201.

¹⁷ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis... pro anno... 1882*, Albae Carolinae 1882. 17.: „*Notabilis seaculo 17. fuit parochia, cum eodem tempore ibidem sedes archidiaconalis fuerit. Ecclesia per parochianam communitatem anno 1733 renovatur. Turrim ecclesiae illustrissima familia comitis Stephani Kálnoki addidit, aere in illum finem per uxorem praelaudati testamentaliter legato, turrim tandem ad perfectionem deduxit comes Samuel Kálnoki. Susanna comitissa Kálnoki, soror Samuelis capellam aedificari curavit. Tam ecclesiam, quam capellam illustrissima familia Apor insignibus requisitis providit.*”

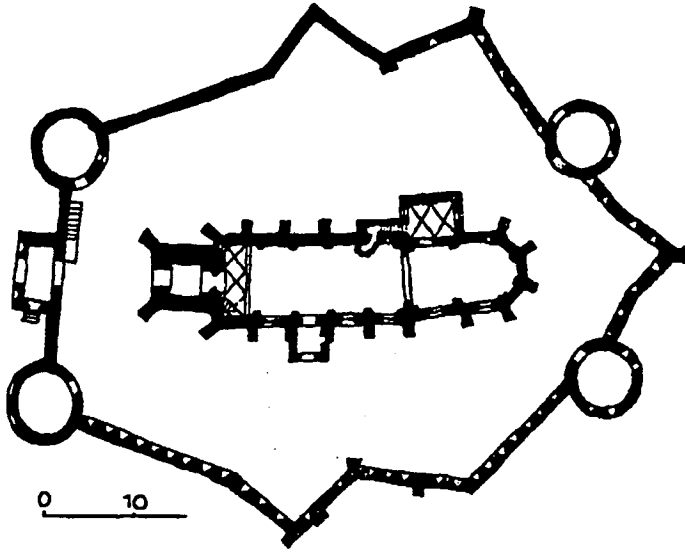
¹⁸ Tüdősné Simon Kinga, *A Kálnoky család XVIII. századi könyvtára*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, 492–501. 57. tétel.

¹⁹ Uo. 38, 46, 49, 130. tétel.

²⁰ Uo. 13, 118. tétel.

²¹ Benkő József, *Előljáró beszéd*, in *Kálnoki István naplója. 1645. Erdélyi Történelmi Adatok, IV*, szerk. Szabó Károly, Kolozsvártt, 1862, 136–140. – Nagy Iván, *Magyarország családai*, VI, 50–52. – Kis Bálint, *Erdély régi családai. A Kőrispataky Kálnoky család*, in *Turul*, 10 (1892), 83.

Képek

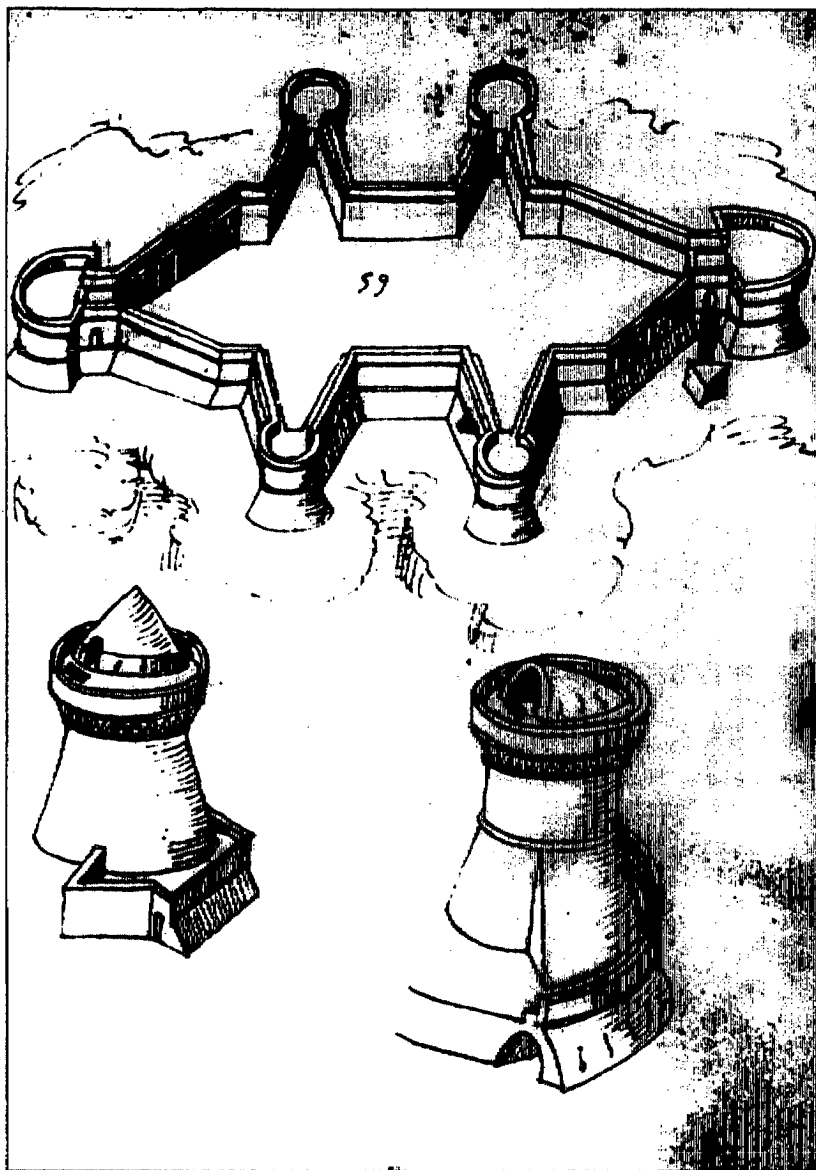

1. Kézdiszentlélek vártemplomának alaprajza (1987 előtti állapot).
Gyöngyössi János rajza után.

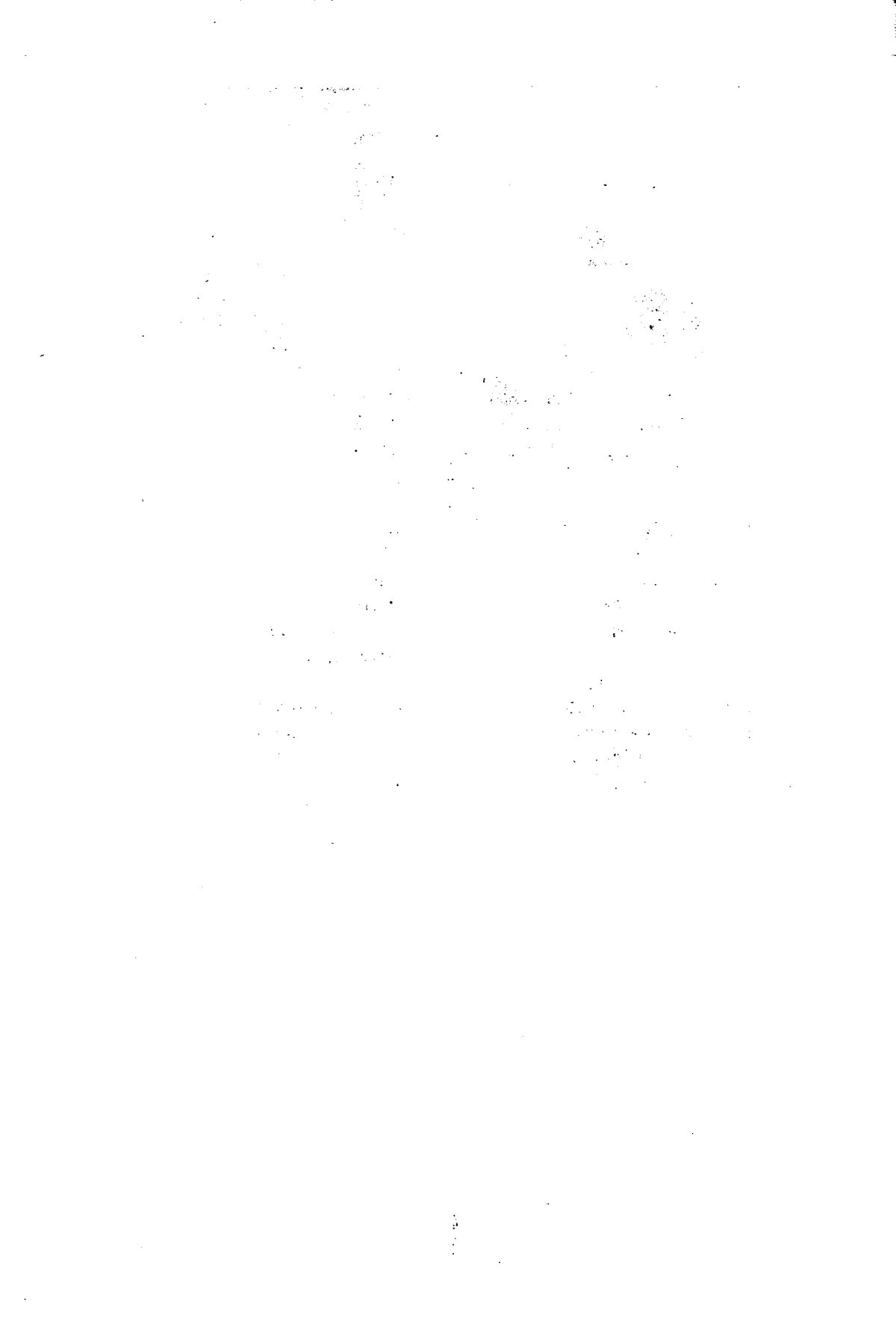

2. Francesco di Giorgio Martini rajza. Corrado Maltese 252. T.

3. Baldassare Peruzzi rajza. Hajnóczy Gábor után.

MARCIARE VERSO CONSTANTINOPOLI

Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda

A tizenötéves háború kitörése lehetőséget teremtett arra, hogy Erdély a pápa által szorgalmazott törökellenes koalícióhoz csatlakozva lerázza magáról az oszmán fennhatóságot. Ennek a gondolatnak a jegyében került sor az 1595-ös havasalföldi hadjáratra, amely – és ezt hangsúlyoznunk kell – keresztes hadjáratként szerveződött, célkitűzései között ott szerepelt az oszmán iga alatt élő keresztények fölszabadítása és visszavezetése a katolikus egyház kebelébe, távolabbi célként pedig Konstantin városának, sőt a Szentföldnek a visszafoglalása. Ezt a feladatot természetesen csak egy katolikus uralkodó valósíthatta meg.

A továbbiakban a havasalföldi hadjáratról írott leveleket, beszámolókat elemezve azt vizsgáljuk, hogy Báthory Zsigmond – aki élethivatásának tekintetében ezt a harcot – hogyan próbálta a *miles christianus*¹ ideáljának megfelelően eljátszani ezt a szerepet, illetve hogy nevelői, a jezsuiták hogyan próbálták meg Szent István és László, a törökverő Hunyadiak és Báthoryak hagyományához visszanyúlva felkészíteni erre a szerepre. Ha – Jakob Burckhardt terminológiáját² kölcsönvéve – a háborút mint műalkotást tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a havasalföldi hadjáratot kettős legitimációs szándék alkotta meg a fentebb említett két hagyományt felhasználva és ötvözve. A havasalföldi hadjáratot egy olyan imitációnak tekintjük, amelyben Zsigmond mint *miles christianus* lép a világ elé. Tetteiben feltárul az egész dicső magyar történelem. Jelen tanulmány e kettős identitás „zsigmondi” és jezsuita interpretációja mentén próbálja meg tehát értelmezni Báthory Zsigmond életének legfontosabb néhány hetét. E cél érdekében a havasalföldi hadjárat eseményeit, ahogy az az egykorú beszámolókból, leírásokból visszatükröződik, három szakaszra osztjuk:

1. felvonulás a török ellen és az égi jelek feltűnése,
2. felkészülés a csatára; gyónás, a fegyverek megáldása és beszéd a sereghez,
3. harc és győzelem.

¹ Andreas Wang, *Der miles christianus im 16–17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition*, Frankfurt am Main, 1975 (a továbbiakban Wang).

² Jakob Burckhardt, *A reneszánsz Itáliában*, Bp., 1978, 9–94.

Az erdélyi hadak 1595 szeptember végén indulnak el Brassó mellől. Nem sokkal az indulás után biztató jelek érkeznek a táborba; a Vitéz Mihály vezette havasalföldi csapatok sikeresen ütköztek meg a törökkel és zászlókat is zsákmányoltak tőlük.³ Bő egy héttel később, október 6-án pedig egy égi jelet figyelnek meg a táborban; a fejedelem sátra fölött egy hatalmas sas jelent meg, amelyik szelíden tűrte, hogy megfogják, sőt azt is, hogy etessék. Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius, aki elkísérte a fejedelmet a hadjáratba, a következőképpen számol be erről: „*Si è preso anco dall'essercito per buon augurio, che nel primo allogiamento che fece il principe di qua da' monti, volò un'aquila inanti al suo padiglione, e fu pigliata viva dalla guardia, et Sua Altezza la fa tener legata, et pascere canto al suo padiglione.*”⁴ A kor szokása szerint rögtön isteni jelet véltek kiolvasni az esetből. Tíz nappal később, október 16-án újabb csodajelről számolnak be a források. Alfonso Carrillo jezsuita, Zsigmond diplomatája és nevelője, Speciano prágai nuncius-hoz írott levelében egy küldöncre hivatkozva a következőket írja: „*Decime vero quinta ad auroram, vidente etiam hoc nobili, cometa apparuit supra exercitum Serenissimi amplius quam per horam coelo sereno.*”⁵ Illésházy István naplójában a következőket írja az 1595-ös évnél: „1595. Azonban ubi deficit humanum auxilium, incipit divinum. Egy új csillag is láttatott vala az égen. Az erdélyi vajda, Báthory, ki igen ifjú, 20 esztendőös vala, praktikát indíta...”⁶ Baranyai Decsi János történeti munkájában kettős napról beszél: „Hasonló jellegű volt az a páros, vagyis kettős nap, amit Hunyadi Ferenc, a fejedelem orvosa, a finom szavú költő látott.”⁷ Marcellus Pollardt a hadjáratba a fejedelmet gyóntatóként elkísérő Ladó Bálint jezsuita levelére hivatkozva a csodás égi jelről tudósítva megjegyzi, hogy az Szent Zsigmond magyar király napján történt: „*In festo Sancti Sigismondi mane ante auroram apparuit quasi fax quadam ardens in coelo...*”. Ez a nap a fejedelem számára kiemelkedő fontossággal bírhatott, mert így folytatja: „*Et Serenissimus, ubi hoc signum vidit, plurimum exhilaratus est, et statim Illustrissimum Nuntium Apostolicum ad idem videndum vocari curavit.*”⁸ Az avvisók beszámolnak arról is, hogy a szent ünnepnapját nagy pompával ülte meg: „...la qual essendo guardata dal Prencipe con ogni devotione, et solennità.”⁹ Ez azt látszik bizo-

³ Ez még szeptemberben, a Calugareninél vívott ütközetben történt. Karl Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, Hermannstadt, 1943, 121–122 és Ivanics Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Bp., 1994, 90 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22).

⁴ Nunciusok, 115.

⁵ Veress Endre, *Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai. (1591–1618)*, I, Bp., 1906, 166 (a továbbiakban Carrillo).

⁶ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613, Biró Sámuel folytatásával kiad. Kazinczy Gábor, Pest, 1863, 24 (*Monumenta Hungariae Historica Scriptorum*, 7), a továbbiakban Illésházy.

⁷ Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598), ford. és bev. Kulcsár Péter, Bp., 1982, 263 (a továbbiakban Baranyai, História).

⁸ *Monumenta Antiquae Hungariae (1593–1600)*, IV, ed. Ladislaus Lukács S.I., Romae, 1987, 162–163 (a továbbiakban Monumenta, IV).

⁹ MTAK Veress-hagyaték Ms 469, Avvisi, 199–200 (a továbbiakban Avvisi).

nyítani, hogy a fejedelem védőszentje lehetett, és mint ilyen, követendő példakép. Szent Zsigmond a VI. században élt burgundi uralkodók egyike. Felmerül a kérdés, hogyan került személyével kapcsolatba a fejedelem. Kézenfekvő a válasz, hogy elsősorban a névrokonság révén.

Szent Zsigmond legendája a burgundok történetének rövid bemutatásával kezdődik, majd rátér arra a véres testvérviszályra, amelyből Gundobadus, Zsigmond apja került ki győztesen, aki a legenda 1512-es kiadásának szövege szerint¹⁰ a gót törvényeket követte „... ipse Gundobadus rex omnique gens borgundionum tunc temporis gottice legis viderentur esse cultores”, vagyis ariánus eretnek volt.¹¹ Fiát, Zsigmondot azonban katolikusként neveli, „... cum filiis suis christiane et religionis cultum catholice visi sunt tradidisse”, aki alighogy elérte a felnőttkort, máris az élet-szentség jeleit mutatta. Katolikus mivolta ellenére az ország rendjei királyukká választják: „Defuncto autem genitore suo rege Gondebando licet incredula circa fidem Christi omnis gens burgundionum una cum paucis romanisque cum ipsis in galliis eorum morsibus laniati durabant contenti, excellentissimum virum Sigismundum sibi regem elegerunt.”¹² Királyként példamutató, szenthez méltó életet él. A szent király később árulás áldozata lesz, a pogány frankok családjával együtt kivégzik.

A magyar vonatkozású forrásokban neve először Kézai krónikájában tűnik fel, mint Attila által legyőzött burgund király. Kultuszának magyarországi előzménye Zsigmond magyar király nevéhez köthető, aki Szent Zsigmond kultuszának érdekében igen sokat tesz. Ehhez a huszita felkelés kitörése szolgáltatott alkalmat, amikor is Szent Zsigmond Prágában őrzött ereklyéit¹³ 1424-ben Budára szállíttatta és tiszteletére kápolnát építtetett. Zsigmond király halála után nem sok nyoma marad ennek a kultusznak. A következő, a szent tiszteletére utaló adatot az először 1486-87 táján megjelent a magyar szentek legendáit tartalmazó *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica historia non contente* című Strassburgban megjelent nyomtatványban találjuk.¹⁴ Ez a kötet, ahogy címe is utal rá, magyar szenteknek az életét tartalmazza, köztük olyanokét, akik mivel nem voltak magyar származásúak, kimaradtak Jacobus Voragine *Legenda Aurea*-

¹⁰ A legenda kritikai kiadását a XVII. század közepén adják ki, amelyből a modern szövegkritikai kiadás is készült. *Sriptores Rerum Merovingarum*, I-II, ed. nova, Hannoverae, 1961, 329–341 (*Monumenta Germaniae Historica*). Putanicz János magyar jezsuita 1711-ben Nagyszombatban adja ki a legenda szövegét.

¹¹ A legendát a XVIII. században kiadó Putanicz János ezzel szemben megtérésről, az ariánus mételey elvetéséről beszél, amitől Szent Avitus bécsi püspök segítségével szabadul meg: „Arianae pravitatis abjecisset perfidiam, fidem Catholici dogmatis consecutus, animum suum erga religionis studia intentissime commendant.” Joannes Putanicz, *Vita Sancti Sigismundi*, Tyrnaviae, 1711, 35 (a továbbiakban Putanicz).

¹² *Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica non contente*, Venetiis, 1512, A3^r (a továbbiakban *Legende*).

¹³ Az ereklyéket IV. Károly szerzi meg, és a prágai Szent Vitus székesegyházban külön kápolnát építtet számára, Putanicz, 73.

¹⁴ A nyomtatvány másodszor Paep János budai könyvkereskedő költségén Velencében 1498-ban, harmadszor ugyanott 1512-ben jelenik meg. Vö. Tarnai Andor, *A magyar nyelvet írni kezdők*, Bp., 1981, 80 (a továbbiakban Tarnai).

jából. Szent Zsigmond személye egy állítólagos vérrokonság folytán kerül szentjeink panteonjába, Szent István felesége Gizella és Péter király atyafisága révén.¹⁵ A Legendével nagyjából egy időben kiadott *Breviarium Strigoniense*¹⁶ is számon tartja a szent ünnepét, ami azt bizonyítja, hogy kultuszának a XVI. században is maradt nyoma. Így tarthatták számon a középkori hagyományokhoz tudatosan visszanyúló jezsuiták is.

Úgy gondoljuk, hogy a fejedelem jezsuita nevelőin keresztül tudatosan választotta példaképül névadó szentje életét. A példaképül választott szent imitációja egyúttal életprogramot is jelent, ami a hagiografikus irodalom szabályai szerint már a születés előtt vagy a gyermekkorban megmutatkozik. Zsigmondot nagybátyja, István egy felfelé törekvő dinasztia uralkodójaként neveltette. Tanácsosainak meghagyta, hogy az asztalnál a gyermek fejedelemnek nagy hadvezérek tetteit emlegessék. A keresztény lovaghoz méltó hivatás betöltésére azonban a jezsuiták készítették fel. A gyulafehérvári udvarban a fejedelmi család, néhány kevésbé előkelő családot leszámítva, egyedül vallotta magát katolikusnak a sok prótestáns között. Az Erdélyben gyökeret eresztetni akaró rend számára kulcsfontosságú volt tehát, hogy Zsigmond megmaradjon, sőt megerősödjön hitében. Erre névadó szentjének példája különösképpen alkalmasnak tűnt.¹⁷ Nem lehet véletlen az sem, hogy éppen egy jezsuita forrás számol be a fejedelemnek névadó szentje iránt tanúsított megkülönböztetett figyelméről és a hadjárat alatt is buzgón gyakorolt kultuszáról.

A szent napján felbukkanó égi jelnek ezért rendkívüli fontosságot tulajdonítottak.¹⁸

2.

Az erdélyi hadsereg ekkor Tergoviste előtt áll, farkasszemet nézve egyúttal Szinán nagyvezér seregével. A fejedelem elhatározta, hogy megütközik a törökkel. A Baranyai Decsi János Históriajában emlegetett bölcs férfiak bizonyára meggyőzték arról, hogy a sassal és most az üstökössel Isten üzent a választottjának. Meggyónt és megáldozott a táborban tartózkodó Ladó Bálint jezsuitánál,¹⁹ majd a nunciushoz fordulva térden állva kérte fegyverei megáldását. Mindez az egész sereg szeme láttára történt: a Zsigmond havasalföldi hadjára-

¹⁵ Tarnai, 81. *Képes krónika*, ford. Bollók János, in *Magyar középkor*, 211–12. Az állítás egyébként kronológiai képtelenség, hisz Zsigmond a VI. század elején élt, Péter király apja, Vilmos pedig a X. században, tehát semmiképpen sem lehettek testvérek.

¹⁶ *Breviarium strigoniense*, I–II, Velence, 1502, II, 305^r.

¹⁷ A szent példája egész a síríg elkísérte, amit egy 1613-as avviso is dokumentál. Ez Báthory Zsigmond haláláról beszámolva megjegyzi, hogy az egykori fejedelmet Prágában a Szent Zsigmond kápolnában helyezték végső nyugalomra: „.... sepolto... nella capella di San Sigismondo di quella arcivescovato” Vö. *Avvisi*, 714.

¹⁸ V. ö. 8. jegyzet.

¹⁹ *Monumenta*, IV, 163.

táról beszámoló avvisók kiemelik a fejedelem jámborságát, aki csata előtt levett sisakkal térdelve imádkozik és fogadja a sereggel tartó pápai nuncius Visconti áldását és feloldozását: „... si era confessato e comunicato con tutti li suoi Principali facendo benedire le sue armi da Monsignore Illustrissimo Nuntio avanti al quale se inginacchio per ricevere la medesima beneditione.”²⁰

A *miles christianus* mindig két fronton vívja háborúját. A testi és lelki fegyverekkel megvívott csatának tehát mindig megvan az üdvtörténeti vonatkozása is.²¹ Zsigmond gyónása és letérdelése Visconti, a pápa képe előtt a keresztény lovag megalázkodása isten színe előtt. Ezt teszi Szent István Máriához fohász-kodva a betörő németek elleni harc előtt, vagy Szent László, amikor seregével együtt magához veszi a szent ostyát a pogány kunokkal vívandó csata előtt. Magának a helynek, tehát Tergovistének, magának a szituációnak különleges jelentősége van a családi hagyomány szempontjából is. Itt ugyanis bő száz évvel korábban egy másik Báthory, a kenyérmezei győző Báthory István is megfordult. Ő emeltetett 1476-ban Tergovistében egy erődítményt havasalföldi hadjárata idején.²² Az elődök által megszentelt helyen áll tehát az utód, az erdélyi fejedelem. Gyónása és áldozása egyúttal ősei szellemének, a kenyérmezei Báthory Istvánnak az imitációja is, amelynek révén sor kerül a dicső hadvezérnek a szavak és a tettek által kieszközölt mágikus megidézésére és segítségül hívására a pogányok elleni harcban.²³ Ahogy Báthory István vajda meggyóntatja seregét a törökkel való ütközet előtt, úgy teszi ezt Báthory Zsigmond is. Az imitáció tökéletes: a térdeplés aktusában bomlik ki az egész dicső magyar történelem.

²⁰ *Avvisi*, 179 és *Nunciusok*, 121.

²¹ A manierizmusban ez a kettősség különleges jelentőséget kapott. Gondoljunk csak a II. Rudolf által megrendelt témájukat éppen a tizenöt éves háború – így a havasalföldi hadjárat – eseményeiből merítő csataképsorozatokra. Vö. Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*, Bp., 1986.

²² Balogh Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., 1985, 194.

²³ Szamosközy feljegyzései szerint a fejedelem Hunyadi János szellemét is megidézette, hogy tőle tudakolja vállalkozásai kimenetelét: „Nem hiányoztak a mágusok és szellemidézők sem, akiknek átkozott mesterkedésével a gyulafehérvári nagyobb palotában Hunyadi Jánosnak és más, rég halott embereknek az árnyait megidézettette, és tőlük vállalkozásainak kimenetelét tudakolta.” Vö. Szamosközy István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. Sinkovics István, Bp., 1981, 65 (a továbbiakban Szamosközy). Tőle tudjuk azt is, hogy Hunyadi Jánosnak és nagy híró kortársának Szkander bégnek faragott képmása volt Gyulafehérváron, ezek a szellemidéző szertartások nyilván e körül zajlottak. Szamosközy, 98. Maga Hunyadi is török elleni küzdelmekkel teli életét úgy interpretálja a halálos ágyon, mint a keresztény miles szolgálatát Krisztus seregében: „Az a hatalmas és kegyes vezér, akinek zászlaja alatt szent szolgálatot teljesítettem, megszánta vén katonája szenvedését, elbocsájtja a seregtől, és most megadja az obsitosnak azt a nagy jutalmat, amelyet régóta ígér. Azt tartásatok biztosnak, maradandónak és dicsőnek, ami a tisztességet és a jámborságot szolgálja, higgyétek el, hogy ez a legfontosabb az örökkévaló előtt. Legyetek állhatatosak az ő tiszteletében, a hitben, és szereztek hírnevet azzal, ami nekem nem adatott meg, a törökség kiűzésével.” Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Bp., 1995, 679 (a továbbiakban *magyar Bonfini*).

Rimay János 1595-ben éneket ír Zsigmond számára, ami úgy is felfogható, mint a fejedelem imája Istenhez.²⁴ Arról nincs adatunk, hogy az ima elhangzott volna. Ezt sem Visconti, sem a szintén jelenlévő Ladó Bálint nem állítja; erre utaló nyom csak Baranyai Decsítől maradt ránk, aki ezt Tergoviste elfoglalása utánra teszi. Az előttünk kibontakozó eseménysor magát az imát tulajdonképpen lényegtelenre teszi, a hangsúly a liturgia által előírt szent cselekedetek Krisztust megidéző végrehajtásán, az invokáción van: „*Eodem die Serenissimus noster confessus est Patri Valentini et communicavit, arma sua per Dominum Nuntium benedici fecit; quibus indutus, flexis genibus benedictionem ipsemet accepit*”.²⁵ A gyónás, az áldozás és az áldás kapcsán válik mindenütt jelenvalóvá Krisztus teste és vére, ami a fejedelmet és seregét az ő katonájává teszi. Erre utal a románok táborában felállított hatalmas kereszt is, amire az égi hírnökként értelmezett sas szállt.²⁶

Szorogató pillanat ez: Visconti pápai nuncius Isten segítségével bízva az ütközet előtti órákban, napokban kétségek közt hánykódva a Makkabeusok könyvét olvasgatja: „*Ma io pongo ogni speranza nell'aiuto di Dio. Et sí come hora corre nell'ufficio l' historia de' Macabei, cosí spero che Sua Divina Maestà darà a noi la forza che diede a loro, acciò in poco numero confondiamo tanta moltitudine de' nemici*”.²⁷ Párhuzamot bőven talált: „... a Makkabeus töretlenül és rendületlenül bízott az Úr segítségében. Bátorította embereit, ne féljenek a pogányok támadásától, inkább gondoljanak arra, mennyi segítséget kaptak már az égtől. Most is bízzanak hát benne, hogy a Mindenható megadja nekik a győzelmet. A törvény és a próféták szavaival is bátorította őket, emlékezetükbe idézte azokat a harcokat, amelyeket már megharcoltak, és így fokozta bennük a bátorságot. Amikor már föl-

²⁴ Eckhardt megjegyzi, hogy a havasalföldi sikert bizonyos mértékig Rimay saját versének tulajdonította. A protestáns források, Baranyai Decsi, Illésházy mindenesetre azt állítják, hogy a sikert a fejedelem és környezete Isten személyes jelenlétének illetve közbeavatkozásának tartotta. Vö. Rimay János összes művei, összeállította Eckhardt Sándor, Bp., 1955, 194 (a továbbiakban Rimay).

²⁵ Monumenta, IV, 163 és Wang, 128.

²⁶ „*Aliquot ante diebus, cum nostri castrameati fuissent, avis quaedam magna cani capite (vulturem aiebant) primo consedit ad crucem in castris valachorum erectam, inde ad tentorum Serenissimi, a quo tres dies detenta et pasta, dimissa sequebatur sponte nostrum exercitum*.” Monumenta, IV, 162. A táborban fölállított kereszt Konstantin óta mint égi és győzelmi jel szerepel. A keresztesháborúk idején nagy szerepet kap, mint salutiferum signaculum. A keresztényeknél, így a románoknál is eszkatológikus értelmet nyer, és az Isten által kiválasztottak (Tau) védelmét jelenti a gonosszal szemben vívott harcukban. Andreas Pannonius Mátyásnak ajánlott munkájában Konstantin nyomán azt a tanácsot adja, hogy állítsason fel a táborban egy nagy keresztet. (Ld. Két magyarországi egyházi író a XVI. századból. Kiadta Ábel Jenő és Fraknói Vilmos, Bp., 1886 – a továbbiakban Irodalomtörténeti Emlékek, I. – Magyar fordítása: Andreas Pannonius, Könyvecské az erényről, ford. Boronkai István, in Magyar középkor (Magyar Remekírók), 440.) A románok körében a keresztállítás szokása évtizedekkel később is kimutatható, amiről a misszióban lévő Szini István jezsuita is tudósít. Vö. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók, 1/1–2, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lázár István Dávid, Lukács László, Monok István, Szeged, 1990, 202. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 26/1–2)

²⁷ Nunciások, 112.

keltette bennük a lelkesedést, kiadta a parancsot, utalva a pogányok hűtlenségére és hitszegésére. Így nem pajzzsal és lándzsával fegyverezte fel őket, hanem találó bátorító szavakkal.”²⁸

A fejedelem csata előtt végzett szent cselekedetei az efézusiakhoz írt levélben foglaltak szerint a miles belső, lelki felfegyverkezése. Az áldás után hangzik el egy kulcsmondat: a jezsuita levél így folytatja: „... et surgens ait: Nunc armis catholicis munitus, spero fore, ut bonus Deus mihi famulo suo victoriam de suis inimicis det; sum etenim et catholicus et filius et servus catholicorum”.²⁹ Igazi confessio ez, a hitvallás értelmében. És egyúttal világos üzenet a körülötte álló keresztény, de nem katolikus parancsnokoknak és katonáknak. Ezt celebrálja a nuncius és Ladó Bálint, Zsigmond tábori papja. Ez után a confessio után intéz beszédet lováról a katonákhoz.

Bonfininél szép orációt olvashatunk,³⁰ amelyet Báthory István a csata előtt a keresztény katonákhoz intézett. Marcellus Pollardt Bartholomaeus Villerhez írott levelében egyértelműen utal erre, amikor beszámol arról, hogyan buzdította a fejedelem lóra szállva a katonáit: „Ex equo deinde militem clara et hilari voce ad fortiter pro Christi gloria dimicandum cohortatus est.”³¹ Ezt támasztja alá egy ránk maradt olasz nyomtatvány is, amely 1595-ben jelent meg Veronában valamikor az év utolsó harmadában.³² Erre az orációra látszik utalni Cinzio Aldobrandini november 4-i levele Viscontinak: „La risoluzione et animo grande, che mostra il Serenissimo principe di combatter Sinan, dà speranza di buon successo, poichè spirito tale non può venir d'altrove che dalla Maestà Divina, la quale è però giusto che l'accompagni con le forze della sua gratia per conseguire la vittoria. A questo avviso si sono qui accentuate con molto fervore le orationi per impetrar cosí gran dono.”³³ Az olasz nyelvű oráció szövegéből az is kiderül, hogy még a tergovistei győzelem előtt született, mivel azt nem említi (csak a Borbély György által a Maros völgyében korábban elért augusztusi katonai sikereket), de közvetlen az előtt, mert a török sereg ellen vívandó ütközetről beszél.³⁴ Ezt olvashatta tehát Aldobrandini bíboros. Számunkra a szöveg azért különösen izgalmas, mert a szituáció, amelyben a beszéd elhangzik, megegyezik mind a két Báthory esetében. A kenyérmezei csata előtt Báthory István beszédet intéz katonáihoz, miután megáldoztatta őket: „István elrendeli, hogy mindenekelőtt tartsanak csoportonként istentiszteletet, aztán ott helyben mindenkinek osszák ki az oltáriszentség titkos kenyerét, reggelizzenek meg lábbon, hogy némileg megerősítsék a vitézek testét, azután megparancsolja, hogy adjanak egymásnak hitet, váltsanak csókot, és így fogadják meg, hogy egyik a másikat nem hagyja cserben a csatában, a vezér parancsa nélkül nem

²⁸ 2Makk. 15.7–11.

²⁹ Monumenta, IV, 163.

³⁰ Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász, Lipsiae, 1936, (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*), 4.6.56–76., a továbbiakban Bonfini.

³¹ V.ö. 29. jegyzet.

³² *Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori Principe di Transilvania*. etc., Verona, 1595 (a kiadvány lapszámzatlan, a továbbiakban *Oratione*).

³³ *Nunciosok*, 135–136.

³⁴ *Oratione*, 3^r.

mozdul el a helyéről, nem adja fel a harcot, hanem bátran verekszik halálig.”³⁵ Ezután következik Báthory Istvánnak a sereghez intézett orációja, amelynek szövege, illetve gondolatmenete meglepő egyezéseket mutat a fentebb idézett olasz nyelvű orációval, azzal a szöveggel tehát, amelyet Zsigmond mondott katonáinak.

Bonfini

„Hostium multitudinem ne plus equo timete, quia pauci contra multos iam diu pugnare didicistis, nunquam cum Turcis pari numero dimicastis, nunquam etiam terga vertistis. Animus est, qui numerum auget, legionibus supplementa suggerit, pectora nuda munit et strictos in iugulum gladios corporaque contemnit.”³⁸

„... pro Iesu Christo optimo maximo, pro Christianae reipublice salute, pro patria, pro aris et focis, pro liberis et coniugibus, pro fortunis, pro corporum et animorum denique salute dimicamus... nos pro nostra utilitate, regno et immortalitate arma gerimus.”⁴⁰

Oratione

„Co’i quali ancora, che siamo stati di minor numere de’nemici nostri, nondimeno siamo stati sempre (favor di Dio) vincitori.”³⁶

„Horsù armato l’animo di saldo usbergo, prepariamoci a noue imprese, poiche a noi cresce l’ardire, et ai nimico vâ cadendo orgioglio.”³⁷

„Ogn’uno pugna per proprio interesse, non è niuno, che non ami la libertà.”³⁹

„...guerreggiamo per noi, per nostri figliolo, et per conservarci la propria libertà. Queste capitani, queste soldati miei, sono le immortalità nostre.”⁴¹

³⁵ Vö. 30. jegyzet.

³⁶ *Oratione*, 1^v.

³⁷ *Oratione*, 2^t.

³⁸ Bonfini, 4.6.71–72; magyar Bonfini, 845. Ehhez vö. még a Nikolsburgi Névtelennek a kenyérmezei diadalról szerzett énekét:

„Tiszta szívő vitéznek sisakja, páncserja,
Kinek az Úr Isten mindenek bizodalma,
Pogányok sokságát semminek alétja
És ő fegyvereket semminek ő tartja,
Mezételen mellét tiszta szével borítja”

Vö. *Régi Magyar Költők Tára (XVI. század)*, VII. Szilády Áron, Bp., 1912, 41. Rimay János Báthory Zsigmondnak írott énekében ugyanarra a bibliai helyre utal: „Te légy hitem célja, testemnek páncélja, s szablyám éli acélja”, Rimay, 27.

³⁹ *Oratione*, 2^t.

⁴⁰ Bonfini, 4.6.57–58, magyar Bonfini, 843.

⁴¹ *Oratione*, 2^v.

„... sin' hora habbiamo presi molti forti, et Castelli... che tanto a Noi rendono utile; quanto alla Christianità sicurezza: questa, et altre (come sapete) ragioni, ci vada somministrando la gloria di Dio, l'honor, l'utile, et interesse nostro.“⁴²

„...pugnat, cum signum dabitur, si fieri potest, quando res ita postulatur, maioribus, quam unquam antea, viribus et animo multo maiori“⁴³

„Et quantounque si sia sparso il grido, che contro di noi si vada ingrossando un formidabile essercito: ciò son sicuro non vi renderà spavento, nè ut potrà arrechare codardia alcuna.“⁴⁴

A Báthory-példa kapcsán a dicső magyar történelem üdvtörténeti dimenziót kap, amikor a hívőnek a hitetlenek és az eretnekek, vagyis az Antikrisztus eszközei ellen folytatott harcára utal. A fejedelem beszédében elhangzott „Horsù, armato l'animo di saldo usbergo“ félmondat Pál apostolnak a már idézett efézusbelieknek írott levelére utal: „Ezért öltétek fel az Istennek teljes fegyverzetét, hogy a gonosz napon ellenállhassatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készüljétek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltétek magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg a készséget viseljétek a békeesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a lélek kardját, vagyis az Isten szavát.“⁴⁵ Erre a sisakra és kardra történik utalás VIII. Kelemen 1596. január 20-i levelében is, amelyet a havasalföldi győzelem után írt a fejedelemnek, további harcra buzdítva: „Accipe igitur de manu nostra hunc ense, et pileum, ut contra inimicos verae fidei, et perpetuos nominis christiani oppugnatores Turcas firmiter manus tua, et exaltetur dextera tua, et spiritus sancti coelesti praesidio, veluti galea salutis munitum caput tuum, et horribilis illis sis et formidolosus...“⁴⁶ A gyónással megtörtént a purificatio, amit a fejedelem az egész keresztény sereg nevében végzett el. A lutheránus Illésházy István ezt az aktust hasonlóképpen értelmezi naplófeljegyzéseiben: „...az Havas alatt meggyónának mind az keresztény vitézek, és elvégezők egymás között, hogy török császár erejével megvínának, ki csak öt mérföldön vala immár tőlük“.⁴⁷ Az efézusiakhoz írott levélre történő utalás pedig egyértelműen jelzi a harc eszkatológikus jellegét. Az Istennek ajánlott áldozat, vagyis az Antikrisztus eszközének tekintett török elleni harcban való részvétel, a keresztény hit védelmében történő halál – és tegyük hozzá a vér-

⁴² Oratione, 3^r.

⁴³ Bonfini, 4.6.70, magyar Bonfini, 844–845.

⁴⁴ Oratione, 2^y.

⁴⁵ Ef. 6.13–17 és vö. 1. jegyzet.

⁴⁶ Nunciusok, 410.

⁴⁷ Illésházy, 25.

ontás – üdvszerző hatású, mint ahogyan a táborban felállított hatalmas kereszt is.⁴⁸ Ez a mozzanat mindennél jobban utal arra, hogy maga a hadjárat a katolikus propaganda szemében kereszties hadjárat, éppen olyan harc, amit századokkal azelőtt a Szentföld elfoglalásáért vívtak. A térdeplő fejedelem pedig az a lovag, aki a csatamezőn tölti be hivatását, a keresztények felszabadítását.

3.

Csatára azonban nem kerül sor. Nem sokkal az ütközetre való felkészülés után két szökött rab érkezik a táborba, akik hírül adják, hogy Szinán pasa megrettenvén az erdélyi sereg nagyságától, sietve szedte a sátorfáját és Bukarest felé vonult vissza. Csak Tergovistében hagyott nem túl nagyszámú helyőrséget, amelynek ellenállását október 18-án törték meg, elfoglalván az erődöt.

A törökök megrettenése és csata nélkül való elvonulása a harmadik égi jel, amelynek révén Isten beleavatkozott az emberi történelembe. Báthory Zsigmond és környezete legalábbis így értelmezi a történeteket, amint azt Baranyai Decsinél olvashatjuk: „Mihelyt jelentették neki, hogy Tirgovistét elfoglalták, roppant örömben azonnal leugrott lováról, a többieket is leszállította, és letérdelve a puszta földre, forró hálát adott a mindenható jó Istennek, bizony oly áhitattal és hévvel, hogy amikor az imát befejezve fölkel a földről és lovára ült, csak akkor vette észre, hogy sisakját a földön felejtette, aztán a körülállók nyújtották oda neki, úgy tette a fejére. Mily szép példa lehet a késő utókor-nak, nemcsak a mi seregeinknek, hanem az egész földkerekségnek, amikor az ifjú uralkodó és a sok vezér aranytól, vastól tündöklő teljes fegyverzetben térdepel a táborban, együtt imádkozik a jámborokkal, és a barbárok fölött aratott győzelem szerzőjének Istent vallja! Így kell szent háborút szentségesen viselni; nem a kurvák tömegével kell, mint egyes nemzeteknél tapasztaljuk, a török legyőzésére indulni!”⁴⁹ Illésházy István hasonlóképpen ír: „Az erdélyi fejedelem, mind Tergovicsa alatt, mind Bukarest alatt látván, hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, (felszóval hálát ada az) úristennek, hogy nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem az istennek színe előtt.”⁵⁰

A győzelem tehát kiválasztottságának újabb jele. Ez mutatkozik meg a diadalmas hadjáratról beszámoló levelekben, jelentésekben is. A jezsuiták új Dávidhoz, új Júdás Makkabeushoz hasonlítják: „En, mi Pater Reverende, quanta dextera Domini per hunc Davidem suum contra superbissimum Golliat operetur... Habet magnum exercitum, nec timet Turcam, quia Deus pugnat pro illo.” – írja Marcellus Pollardt a rendfőnöknek.⁵¹ Hasonló bibliai hivatkozásokkal van átszőve Bartholomaeus

⁴⁸ Vö. 39.jegyzet.

⁴⁹ Baranyai, *História*, 271–272.

⁵⁰ Illésházy, 25.

⁵¹ *Monumenta*, IV, 164. Pethő Gergely Magyar krónikájában a havasalföldi hadjárat tárgyalása kapcsán minden kommentár nélkül a következő bibliai helyet idézi: „Saul ad David: Non vales resistere Philistaeo isti, nec pugnare adversus eum, quia puer es, hic autem Vir bellator est ab adolescentia sua. Cui David: Nunc vadam, et auferam opprobrium populi: quoniam quis est iste Philistaeus incircumcisis, qui ausus est maledicere exercitui Dei viventis?” 26. Pethő Gergely, *Rövid magyar krónika*, Kassa, 1753 (Reprint 1993), 140.

Villernek a rendfőnökhöz írott levele: „En iterum optima nova ex Transylvania: Machabaeus ille et David, qui gerit praelia Domini, profligavit tandem Antiochum et Goliath superbissimum...”.⁵² December 11-i levelében hasonlóképpen számol be Acquavivának: „Iam Machabaeus ille victor revertitur domum cum ingenti spolio et praeda.”⁵³ Egy december 6-i avviso szerint, amikor a nuncius levelét felolvasták a pápának, az a következőt mondta: „...la quale lettera fornita di leggere disse Sua Santità di volere in ogni modo soccorrere a i bisogni di tanto valoroso Principe, poi che si vedeva, che Dio l'haveva eletto per suo Campione, et Duce.”⁵⁴ Lazaro Soranzo *L'Ottomano* című, VIII. Kelemen pápának ajánlott munkájában második Campionnak nevezi Erdély fejedelmét: „Quanto poi al Principe di Transilvania, ch'è il secondo Campione”, egyértelműen utalva Zsigmond küldetésének hitharcos jellegére.⁵⁵

A pápa már idézett január 20-i levelében a *defensor fidei* december 24-én este megszentelt aranykardját küldi Zsigmondnak apostoli áldása kíséretében: „... consuevit summus pontifex in nocte nativitatis eiusdem Domini et salvatoris nostri Jesu Christi, cuius ipse in terris gerit vicarium, ensem benedicere ritu solemni et sacris ac mysticis ceremoniis adhibitis... dono mittit, aut magnum principem catholicae fidei defensorem et fortitudine praestantem.”⁵⁶ A kard megáldása ótestamentumi locusra megy vissza: „Che questa cerimonia di benedire l'armi, et mandarle a' principi christiani é antica nella Chiesa di Dio, et figurata anco nel vecchio testamento”,⁵⁷ amelynek keresztény értelmezése a *miles christianus*nak adott spirituális segítség. A célzás a 2Makk. 15,13–16-ra vonatkozik, Judás álmára: „Aztán megjelent Judásnak – ugyanilyen tartásban – egy ősz hajú, pompás külsejű férfi – csodálatos méltóság övezte. Oniász megszólalt és azt mondta: »Testvéreinknek ez a barátja Jeremiás, Isten prófétája. Sokat imádkozik a népért és az egész szent városért.« Aztán Jeremiás kinyújtotta a jobbját és átadott Judásnak egy arany kardot. Átadáskor e szavakat intezte hozzá: »Vedd Isten ajándékát, a szent kardot! Megsemmisíted vele az ellenséget.«”⁵⁸ Így módon ismétli meg most a pápa azt az áldást, amelyet Visconti adott a csatamezőn.⁵⁹

A források egyértelműen beszámolnak Zsigmond vitézségéről, személyes példamutatásáról is, amelyet Szinán megfutása után Tergoviste ostrománál volt alkalma gyakorolni. Pellérdi Péter fejedelmi számvevő hadjáratról készült tudósításában a következőket írja: „18. nap Octob. bizonyaba lötetni kezdé Vrunk mindenut ő maga ielen leuen az sanczban forgodott, rettenet elni kin mind az egez had chudalkozot mely nagy batorsaggal ő felsege mindenekeket biztatot azt latvan vg teczik meg az tüz vizis

⁵² Monumenta, IV, 171.

⁵³ Monumenta, IV, 174.

⁵⁴ Avvisi, 209.

⁵⁵ Lazaro Soranzo, *L'Ottomano*, Ferrara, 1598, 98. Balassi Bálint utolsó nagy munkájaként Edmund Campion *Tíz okok* című munkáját kezdi fordítani, vele van a kézirat élete utolsó állomásánál, Esztergom ostrománál is. Kéziratát egy jezsuita, Dobokay Sándor fejezi be, aki az 1607-ben megjelent fordítás előszavában a mű kapcsán a Jézus katonájaként harcoló és meghaló Balassinak állít emléket.

⁵⁶ Nunciusok, 409.

⁵⁷ Nunciusok, 172.

⁵⁸ 2Makk. 15,13–16.

⁵⁹ Nunciusok, 121.

mind chak semminek techik vala az embereknek az ö felsege gyönörüseses vigasztalásit batorito zauait haluan, az loues egy arant meg nem szunt, mind kiuül es mind belöl... neha vgy talltak löni az sanczba az varbol, hogy chak az suege felet ment el, es halata hogy valaki le Bukkant az löues elöt, megh igen meg Pirongatta ez vilagon minden chodallya Batorsagat.“⁶⁰ Személyes példamutatását a jezsuita források is megerősítik: „Itaque, sicut scribit Illustrissimus Nuntius, poterit Serenissimus cum Dei adiutorio dicere: Veni, vidi, vici; sit nomen Dei benedictum. Serenissimus vigilantissimus dicitur in exercitu, atque idcirco milites omnes admodum esse cum Sua Serenitate contentos, cum videant se habere Principem strenuum militem.“⁶¹ Az utolsó csapást a Dunán való átkelés közben Gyurgyevónál mérik a törökre. Evvel a győzelemmel válik teljessé az a hadjárat, amely valójában a *miles strenuus* diadalmenete, amely egyéni devóciója, nagy királyainkhoz hasonlítható életszentsége, és őseihez méltó vitézsége révén vált lehetővé. Maga a harc is híven követi a *miles christianus* üdvtörténeti dimenziókba helyezett harcat a pogányok ellen: jámborság, harc, győzelem.⁶²

Ennek a devóciónak a nyomát megtaláljuk szent királyaink legendáiban éppen úgy, mint a törökverő Hunyadiak és Báthoryak alakjában. A hasonlóságok szembeötlővé válnak, ha néhány idevágó szöveget egybevetünk: Szent Zsigmond, Szent István és Szent László legendáit, Andreas Pannonius Mátyás királynak ajánlott királytükkrét, Bolognetti lengyelországi nuncius Báthory Istvánról készült feljegyzéseit, Antonio Possevino egy levelét és Vitus Marchtalerusnak Báthory Zsigmond tetteiről írott könyvét.⁶³

Az ideális lovag erényei már születéskor megmutatkoznak: Szent István születését angyal viszi hírül (mint Krisztusét), Mátyás és Báthory István esetében szintén az eleve elrendeltséget hangsúlyozzák forrásaink. Antonio Possevino jezsuita Somlyón megfordulván megjegyzi, hogy Báthory István, a későbbi lengyel király szülei fiuk születésének örömére Máriának szentelt templomot építtettek, és az már születésekor magában hordta a királyi méltóság és a kegyesség erényeit, vagyis kiválasztottsága jeleit. Vitus Marchtalerus pedig Báthory Zsigmond kapcsán a fejedelem katolikus mivoltának csodálatos megmaradását hangsúlyozza, félreérthetetlenül célozva isteni kiválasztottságára.

Az összehasonlításból láthatjuk, hogy a kegyes és jámbor király, a szent módjára élő uralkodó alakja hagiografikus sémákban, horribile dictu közhelyek-

⁶⁰ Pellérdi Péter, *Bathori Sigmondnak Erdely orzagh feiedelmének gyözhetetlen nyeresegeröl, Thergovistia, Bukeres es Girgio alat, s azoknak meg veteleröl, Istennek akaratyabul: mikent az Vitezlo Pelerdi Peter által meg irattatottl az egez Historia egy Magyar orzaghi fö Urhoz Levele által*, Németújvár, 1596, A3^v–A4^r, B1^v–B2^r. RMNy 785.

⁶¹ Monumenta, IV, 165.

⁶² Wang, 128.

⁶³ A szövegekhez v.ö. *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I–II, ed. Emericus Szentpétery, 363–441, 507–529 (a továbbiakban SRH), *Irodalomtörténeti Emlékek*, I, 371–533., Vitus Marchtalerus, *Rerum a Sigismvndo Illustrissimo et fortissimo Transylvaniae Principe contra Turcas gestarum, 1595*, Alberti Bolognetti, *nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta, (1581–1582)*, I, ed. Edward Kuntze et Czeslaw Nanke, Cracoviae, 1923–1933, 653–665 (*Monumenta Poloniae Vaticana*, V), a továbbiakban Bolognetti.

ben testesül meg; sztereotípiái illetőleg annak egyes elemei más, nem magyar szentek életében is fellelhetők. Báthory Zsigmond nevelője, Leleszi János Szent Zsigmond legendájában a rend lelkigyakorlatos könyvének mintájára a mártír szent passióját járatta végig tanítványával, az ifjú fejedelemmel. A szent-hagyomány mellett azonban éppen ilyen jelentőséggel bírt az akkor élő, és a mindennapokban gyakorolt vitézi hagyomány, amely, mint láttuk, családi hagyomány is egyben, szerves része a családi mitológiának. Ez a kettősség jellemzi Zsigmond viselkedését is az egész hadjárat alatt, és ennek a kettősségnek az imitációjában vélte megtalálni Báthory Zsigmond élethivatását, amelynek gyakorlati megvalósítására a törökellenes háború nyújtott nagyszerű alkalmat, és végül ebben a kettősségben rejtett uralmának ereje, de egyben gyengesége is.

Szent István és László	Hunyadi Mátyás	Báthory István	Báthory Zsigmond
<p>„... mirabili visione noctu consolatur eum dominus, fecit adstare sibi iuvenem delectabilem aspectu qui dixit ei: »pax tibi Christi electe, iubeo te de sollicitudine tua fore securum. Non tibi concessum est, quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas. De te filius nascitur egredietur, cui hec omnia disponenda divine providentie consilio dominus commendabit. Hic unus erit de regibus electis a domino, coronam vite secularis commutaturus eterna«⁶⁵</p>	<p>„In primis tibi, o rex supreme, dignissem convenit illud Ieremiae prophetae: Antequam formarem te, in utero novi te. Altitudine quippe et divinae sapientiae et scientiae dei, cuius inscrutabilia sunt iudicia et investigabiles viae, ab aeterno te Pannoniorum regno regem inclitum sua altissima providentia fore praeordinatum non est dubitandum.“⁶⁴</p>	<p>„Est clivus reliquis altioribus montibus haerens et arci illi pene imminens, super quo Regis parentes admodum pii templum Beatae Virginis anno huius saeculi quarto supra trigesimum extruxerant, quo anno Stephanus qui nunc regno polonico potitur, in lucem editus <i>futurae in eo pietatis et dignitatis praemium et quasi vaticinium iisdem parentibus fuit</i>. Neque enim hi tam ecclesiam aedificasse et filium genuisse visi sunt quam eum qui augustiora quam templa ipsi erat aedificaturus ac certe Livonia, Lituania, Polonia et Transylvania</p>	<p>„Quin potius, o Inclyte et Illustrissime Sigismunde, istud nunc quaero, quod ego, quod omnes admirantur, quod stuporem inducit: quae tempora, quae pericula, qui metus, quae incertitudo, quod vitae discrimen, parentis tui obitum, cum vix dum ossa refriguisent, illico exceperint, quae et incidere potuerint, in quae ipse tu incideris, quibus fortunae motibus atque procellis, in tenera tua, inter vagitus, in matris complexu, cum paulo ante suavissimam hanc lucem aspexisses, impetitus fueris atque subiectus:</p>

⁶⁴ Irodalomtörténeti Emlékek, I, 5. A bibliai idézet Jer. 1,4–5. Ezt a helyet idézik a Szent István legendák is.

⁶⁵ SRH II, 379.

„Beatus itaque rex Ladislaus, tanquam de syderibus novum sydus exortus, in ipso nativitatis sue exordio gratie Dei propositum habitu corporis et animi preferebat, et natus monstrabat infantulus, qualis esset rex futurus. Providentia nimirum conditoris, qui speciosus forma prae filiis hominum et innumerabilis sapientie describitur, sic ad similitudinem suam in operis sui vicario bone spei ac venturae dignitatis fundamenta coniecit, ut ex prima compositione, decore sui corporis et mentis elegans puer ostenderet, cuius vicem adultus tenere natus esset. In hiis itaque primis gratie donis exortus, Ladislaus est vocatur, quod utique nomen non sine presagio futurorum videtur eidem esse impositum.“⁶⁸

catholicam Ecclesiam ut facit propagaturus.“⁶⁶

quam miraculose ab omnipotenti manu contra insidiatores protectus atque conservatus...“⁶⁷

⁶⁶ *Monumenta*, II, 526–527.

⁶⁷ Marchtalerus, C3^{r-v}.

⁶⁸ SRH II, 515–16.

Az erények már korán megmutatkoznak a mértéktartó életmódban,

Hunyadi János

Báthory István

Aestum et frigus ferre consuetus erat. Cottidianis exercitationibus iam ipsam continentiae putabat habere naturam.⁶⁹

„Tolerantissimo delle fatiche più che Dario, Alessandro Magno, Cesare o altre mai, sta alle volte dui giorni e due notti senza mai dormire, et in questa guerra contra il Mosco si corcava vestito sopra un mattarazzo, e doppo che gl'altri erano andati a dormire, levatosi andava con un paggio appresso per l'essercito a padiglione per padiglione, e rivedendo come stavano le cose”.⁷⁰

és a példamutató életvitelben

Szent László

Hunyadi János

Báthory István

„Erat itaque benignus in affectu, providus in consilio.”⁷¹

„Accedit adhuc ducibus praeclarissimis bellorum suavitas facilitasque animi, et est his confinis aequalitas quaedam familiaritasque cum exercitu, quae res maxime milites amantissimos ducum facit. In quibus quis amplius inter duces gentilium quam Alexander Macedo, Hanibal et Scipio Africanus, et christianorum dux excellentissimus, Johannes de Hunyad, tuus genitor praeclarissimus, resplenduit?”⁷²
„Clemens et mansuetus circa proximos et circa omnes erat caelestem regem imitando patronum.”⁷⁴

„Magnava spesso cavalcando, facendosi portare da i paggi pane et un pezzo di vaccina arostita, et sendo essortato a ritirarsi nel padiglione per haver riguardo alla dignità Regale, rispose che questa consisteva in altro che in magnar commodo, et ch'all' hora era tempo d'haver riguardo all'esempio, non volendo che per l'esempio suo s'avezzasero a procurar riputatione con ritirarsi dentro i padiglioni. E' gran benefattore de soldati che si mostrano valorosi.”⁷³

„... E tolerantissimo anco della fame, e nel tempo delle diete scorse due e tre hore l' hora solita del mangiare senza sentirne nocimento, benchè gl'altri ne patischino assai.”⁷⁵

⁶⁹ Irodalomtörténeti Emlékek, I, 130.

⁷⁰ Bolognetti, 653–654. A beszámoló a *Commentarii rerum Polonicarum* címet viseli. A rendkívül érdekes feljegyzés tartalmazza a király és a királyné „erénykatalógusát”, amelyek feltehetően egy később megírandó életrajz részeként készültek.

⁷¹ SRH II, 518.

⁷² Irodalomtörténeti Emlékek, I, 73.

⁷³ Bolognetti, 654.

⁷⁴ Irodalomtörténeti Emlékek, I, 130.

⁷⁵ Bolognetti, 654.

„Et patientissimo in tollere l'ardire d'alcuni nobili, et quando la pazienza nasce da prudenza et da magnanimità.“⁷⁶

A testi kiválóság a hitben való alázatossággal párosul:

Szent István	Szent Zsigmond	Hunyadi János	Báthory István
<p>„... elemosinis et orationibus vacans, frequenter pavimento adhaerens domus sancte ecclesie, lacrimis fuis perfectionem propositi sui dei commisit voluntati, ut qui sine ipso nichil agere valeret, opitulante dispositionis ipsius explectione, bonum quod cogitaverat, cum inceptione virtutum ad finem perducere posset“⁷⁸</p> <p>„Ieiuniis et orationibus iugiter insistebat, peccata populi sui plangebatur et in ara cordis semetipsum deo hostiam vivam offerebat. Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus ipsum fatigari contigisset, non delicatum thorum repetebatur, sed in exedris ecclesiarum paululum pausabat.“⁷⁹</p>	<p>„Tanta devotio circa ecclesias, monasteria vel limina sanctorum accendit ut die noctuque vigiliis, ieiuniis, orationibus incessanter assisteret...die noctuque Dominum exorabat.“⁷⁷</p>	<p>„Lege sanctorum regum Pannoniorum historias et reperies eos crebrius victoriosos contra inimicos post ieiunia et orationes exstitisse. His armis tuum genitorem, ducem clarissimum, semper munitum fuisse non ambiguas. Nam corpus suum etiam pacis tempore ieiuniis et orationibus affigebatur. Huic enim consuetudo erat, dum adhuc in curia felicis recordationis Imperatoris Sigismundi iuvenis in habitu militis strenuissimi religiosus militabat, mediis noctibus ad orationem consurgere ad ecclesiamque secretius progredi ibique usque dum diluescere inciperet ante imaginem crucifixi deum altissimum precibus obsecrationibusque placere.“⁸⁰</p>	<p>„S'intenerisce e lagrima facilmente, forse per la memoria dei varii successi delle sue gran fatiche prosperate finalmente da Dio tanto pienamente, et questo fa principalmente alla messa nell'elevatione di Nostro Signore, e fu scritto da Vilna da alcun Padri gesuiti ch'aveva fatto il medesimo mentre nel collegio loro haveva sentito il dialogo di Melchisedech et Abraam, et nel dialogo della pace in sentir parlar la vittoria mentre dicea a Dio: Tu sai che per ordine tuo ho portato questo stendardo in mezzo degli inimici.“</p> <p>„Nel medesimo tempo che venne l'avisò della pace, si cantò nel duomo di Vilna una messa, poi si predicò, et doppo la predica si fecero alcuni dialoghi o</p>

⁷⁶ Bolognetti, 655.

⁷⁷ *Legende*, A3^r.

⁷⁸ SRH II, 382.

⁷⁹ SRH II, 519.

⁸⁰ *Irodalomtörténeti Emlékek*, I, 36.

„Solitus enim semper erat ante lucem ecclesiam ingredi et missas binas flexo proplite summa cum devotione audire. Ieiuniis corpus macerabat.”⁸¹

rappresentazioni, nell a qual si introduceva la pace, la guerra, la vittoria... et i ministri di queste, cioè soldati, dottori et religiosi; et occorendo che la vittoria prese il stendardo proprio del Re et inginocchiatosi con volger gl'occhi al cielo, chiamó in testimonio Dio come per commision di lui havea abbracciato quel stendardo et fattolo veder vittorioso fra la schiere armate dei nemici, il Re subito si buttó in ginochioni, et orando con le mani giunte mandava fuor dagl'occhi molte lacrime.”⁸²

Az ideális keresztény lovag buzgó katolikus, aki minden idejét az ország és az egyház ügyeinek szenteli:

Szent István

„Devictis ergo Christi miles hostibus gaudio spirituali repletus, totius ingenii consilium evangelici seminis decrevit fore receptaculum...Erat vir iste fidelis, in omnibus actibus suis deo perfecte deditus... Decrevit

Szent Zsigmond

„Velud apis prudentissima aditum illum, per quem ad caelestem patriam posset pervenire inquireret...qualiter se ipsum precioris sanctis tradere deberet et eorum agminibus potuisset sociari.”⁸⁵

Hunyadi János

„Diebus noctisque festinans laborabat terras regni Pannoniorum quas principes primi possederant possidere, propterea aeternaliter requisicere meruit a laboribus.”⁸⁴

Báthory István

„... ogni cosa e la vita istessa alla gloria e salute del Regno, et che gl'altri ancora potevano postporre un poco d'interesse...”⁸³
„Procura sommanente di dar soddisfazione; sino ad un pazzo, benché

⁸¹ Irodalomtörténeti Emlékek, I, 130.

⁸² Bolognetti, 655, 659.

⁸³ Bolognetti, 654.

⁸⁴ Irodalomtörténeti Emlékek, I, 130.

⁸⁵ Legende, A3^f.

iam filius dei, tunc habebat et adquirere poterat, omnia Christo, que ipsius dono iunxerat conferre, ut, qui eum gloria et honore mundi presentis dignum fecerat, celestis patrie civibus clementer associare dignaretur.⁸⁷

„Ad recreationem egenorum cottidianas expensas indesinenter fieri instituit, nocturnas vigiliis in Christi fidelium pedibus, in abscondendis in sinum pauperum elemosinis agiler et ylariter transfigere solebat...Cenobiorum et ecclesiarum ministros, monachos et clericos diversis elemosinarum donis consolatus, expensas totius sumptus, que ad presens habere poterat, peregrinis, viduis, orphanis erogavit.“⁸⁹

..... sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet secularium rerum cupiditate regni gubernacula suscepit.⁹⁰

„In hoc itaque mortali corpore vivens iam non ipse, sed in ipso fidem rectam,

„Accepto principatu super Galliarum incolas qualem se circa cultum divinum vel suis optimatibus praeberit seuque illis ieiuniis abstinentia et *helemosinis liberalitas* in iudicii se veritate discretio fuerit.“⁸⁶

ardentissimo cattolico ... Il Re é commendato assai da questo che in mezzo le maggior angustie di guerra in che mai si sia trovato, mentre ancora ha gl'inimici a fronte, se si tratta seco un negotio di religione, ciò é di governo de le chiese, si trasforma in quello, et con tanta attenzione ne discorre, come se non havesse altro da fare.“⁸⁸

⁸⁶ *Legende*, A3^r.

⁸⁷ SRH II, 382.

⁸⁸ Bolognetti, 658.

⁸⁹ SRH II, 387, 391.

⁹⁰ SRH II, 518.

veram, catholicam,
in Christo Ihesu fun-
datam, in cordibus
prophetarum patriar-
charumque radi-
catam, apostolico
preconio commen-
datam, tota mente
fideliter amplectan-
do tenuit. Illustratus
enim sancti spiritus
gratia, anidentis sibi
atque blandentis
mundi gloriam cadu-
cam reputans et
transitoriam, esurivit
atque sitivit iustiti-
am, ut ad eternam
feliciter perveniret
patriam.⁹¹

„Erat enim copiosus
in caritate, longa-
nimis in patientia,
pietate rex serenus,
gratiarum donis
plenus, cultor iusti-
tie, patronus pudici-
tie, consolator afflic-
torum, sublevator
oppressorum, mise-
rorum orphanorum,
pius pater pupillo-
rum, miserorum ne-
cessitatibus miseri-
cordie visceribus
affluens subve-
niebat“.⁹²

⁹¹ SRH II, 517.

⁹² SRH II, 517

I.

Jelen dolgozatunkban a szakírók által Beszélgetés, vagy *Colloquium* címen emlegetett, s teljes egészében legelőször itt publikált¹ drámatöredék értelmezésére teszünk kísérletet, nevezetesen két apparátuselem, a szereplőfelsorolás, s a drámai szövegtest egyes részeit elkülönítő feliratok kapcsán. A darab szövegét Balassa József fedezte fel, s ismertette elsőként 1913-ban.² Tanulmányában – a tartalom tömör elbeszélésén kívül – rövid részleteket is közölt a *Colloquium*ból, melyet az azt megőrző kódex³ „legértékesebb”, „legérdekesebb” darabjaként jellemzett, s melyet – jóllehet erre csak dolgozata címében utal – egyértelműen XVI. századi hitvitázó drámának tekintett. Az első reakció, Borbély István közleménye,⁴ igen gyorsan megszületett. Borbély behatóbb elemzés nélkül, de néhány nyomós okot felemlítve jóval későbbre, a XVIII. század közepére tette a keletkezés időpontját, értékelésre, értelmezésre azonban ő sem vállalkozott. Firtos Ferenc⁵ 1915-ben, majd Dombi Béla⁶ 1932-ben csupán érintőlegesen beszéltek a szövegről – előbbi ráadásul mint XVI. századi alkotásról –, majd jó fél-évszázados csend következett. A hallgatás (legalábbis egyik) oka egy érthetetlen tévedés. Kardos Tibor ugyanis a XVI. századi drámai emlékek 1960-as kritikai kiadásában⁷ eltűntnek „nyilvánította” a *Colloquium* szövegét megőrző kolligátumot, jóllehet az az OSzK 1956-ban publikált kéziratkatalógusában is szerepel.⁸ A kritikai kiadás információjának aztán persze mindenki hitelt adott, míg nem a 80-as évek elején Herner János, majd Balázs Mihály újra „felfedezték” a kéziratot.

¹ A szöveget ld. a függelékben. Vö. Varga Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma – Fontes ludorum sceniorum in scholis Protestantium in Hungaria*, Bp., 1988, 385. Az újabb szakirodalmat ld. később a jegyzetekben.

² Balassa József, *Unitárius hitviták a XVI. században*, in *It*, 1913, 156–160. Balassa ismeretét újra kiadta Varga Imre, *Protestáns iskoladramák*, I–II, Bp., 1989, 1489–1497.

³ OSzK Oct. Hung. 1097.

⁴ Borbély István, *Mégegyszer az „unitárius hitviták”-ról*, in *It*, 1913, 453–454.

⁵ Firtos Ferenc, *A Debreceni Disputa hitvitázó dráma a XVI. századból*, Bp., 1915, 51., 59.

⁶ Dombi Béla, *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVII. században*, Pécs, 1932, 45–46.

⁷ RMDE/1960 I. 709.

⁸ *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa*, III., Bp., 1956, 969–970.

Az újonnan előkerült kódexről feltétlenül el kell mondanunk, hogy zömében nyolclapos, lazán összefűzött ívekből áll, hogy az 1795 és 1871 között élt Nagykadácsi Inczeffi József állította össze, hat unitárius munkát másolva a kötés nélküli kolligátumba. Az első mű a Válaszúti komédia, a második maga a *Colloquium*, a harmadik pedig a Nagyváradi dialógus. Ismeretes, hogy a kódex Balassa kezébe már hiányosan került. Egy nyolc lapos füzet hiányzott belőle, még hozzá pont az a füzet, mely a *Colloquium* végét, illetőleg a *Nagyváradi dialógus* elejét tartalmazta.

2.

A darabban kapcsolatban talán épp az az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy vajon mekkora szövegrész hiányzik a *Colloquium* végéről (így a *Nagyváradi dialógus* elejéről is), s hogy vajon miről szólt az elveszett befejezés. Balassa szerint „a dráma befejezése... már csak néhány sor lehet”⁹. Az ő elképzelése szerint ugyanis a *Colloquium* egy János Zsigmond előtt lezajlott hitvita lenne, melynek végén az addig tévelygő uralkodó elfogadja az unitárius vallást. Minthogy János Zsigmond már megtért a még olvasható szövegrészben, a drámából nyilván csak bizonyos konklúziók levonása, esetleg egy epilógus hiányozhat. Így a mű elejére iktatott jeleneteknek – bár erre a problémára Balassa nem tér ki –, nevezetesen az igaz vallást kereső vándorok beszélgetéseinek, inkább csak amolyan bevezető, hangulatkeltő funkciója lenne.

Balázs Mihály,¹⁰ s a szakdolgozatát nála író Tóth Péter¹¹ egy jobban megszerkesztett, kerekébb kompozíciót képzeltek el. Szerintük a dráma elején megszólaló, az igaz vallást kereső vándoroknak a darab későbbi, az uralkodó megtérése utáni eseményeket ábrázoló elveszett jeleneteiben is fel kellett bukkanniuk, nekik is meg kellett találniuk az unitárius vallásban az egyedül üdvözítő tant, miképp korábban János Zsigmondnak a még olvasható szövegrészben. Véleményüket nagyban támogatta az a teljességgel helyesnek látszó észrevétel, hogy a hitvita során színrelépő katolikus páter és kálvinista pap nem azonos a dráma elején az igaz vallás felkutatására szövetkező katolikkussal és kálvinistával. Szerintük tehát a drámából viszonylag nagyobb részletek hiányoznak.

Elöljáróban mi most csak annyit jegyeznénk meg, hogy a darab végén (mármint a még olvasható szövegben) János Zsigmond nem tér meg. Íme az

⁹ Balassa, *i. m.*, 160.

¹⁰ Balázs Mihálynak több kéziratos tanulmánya foglalkozott a drámával, melyeket szerzőjük jóvoltából olvashattunk.

¹¹ Tóth Péter szakdolgozata a JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke könyvtárában olvasható. A dolgozat rövidített változata nyomtatásban is megjelent. E változatban Tóth már nem beszél a darab elején fellépő vándorok esetleges visszatéréséről, a dráma befejezése szerinte inkább egy János Zsigmond által elmondandó monológ lehetett. Tóth Péter, *Colloquium (Egy elveszettnek hitt unitárius iskoladráma)*, in *Az iskolai színjáték és a népi dramatikusság hagyományok*, Debrecen, 1993, 73–80, itt 79.

ominózus részlet, melyet a *Colloquium* elemzői eddig kivétel nélkül azonos módon értelmeztek:

Rex:

A pápista, Cálvenista, Luther Vallást hallom
De meg vetem, s nem szeretem igaz hittel vallom
Az égy Atyát, s annak Fiát imádni **jovallom**.

Szerintünk itt másolási hibáról van szó, amit a „rex” szavaira adott válaszok tesznek egyértelművé. A pápista például (közvetlenül az idézett – és persze valóban unitárius – hitvallás elhangzása után) így fenyegetőzik:

Pater:

Te Eretnek sok Lelkeknek meg ölö gyikossa
Mert nem vallod, **sém jovallod** azt amit mond Glossa
Majd meg győzlek s elis úzlek minden meg láthassa
Fegyveremet és kézemet ma véred meg mossa.

A páter durva, gyilkosságot is kilátásba helyező sértései eleve nem nagyon szólhatnak a nagyhatalmú uralkodóhoz, s e fenyegetésekre nem is ő, hanem maga az unitárius reflektál:

Unitarius:

Istenhez hiv, sok kegyes sziv örvendez éltemen
Fegyveredet, s két kezedet motskold bár testemen
De hatalmad, s biradalmad nem lészen lelkemen

A páter fenyegetései tehát az unitáriust illették. A vita azon résztvevőjét, aki „**nem jovallja**” (s „**mert**” nem jovallja), amit a Glossa mond. Ez azt jelenti, hogy az unitárius az, aki nem jovallja, amit a glossa mond. De ugyanez derül ki a kálvinista unitáriushoz intézett szavaiból is (melyekre ez esetben is az unitárius válaszol):

Cálvinista:

Eretnek vagy, és bűnöd nagy mert hisz hamisságot
Hogy tagadod s **nem jovallod** a Sz. Háromságot
Nycenumban s Tridentumban végzett igazságot

Vagyis Nagykadácsi a rex szövege helyett (annak helyébe) a feltehetőleg közvetlenül utána megszólaló unitárius szövegét másolta le, természetesen tévesen, ami különben dialógus formában írott művek másolásánál teljesen hétköznapi, tipikus hibának számít. A dolog jelentősége persze nem túl nagy, hiszen a történet jellegéből adódóan a király megtérése könnyen – bár nem szükségszerűen – elképzelhető úgy is, mint hamarosan bekövetkező esemény, tehát Balassa hipotézise ezen apró kiigazítás ellenére is éppen olyan valószínű, mint korábban.

A fentebb ismertetett, s egymással ellentétes két elképzelés mögött egyébként mindenképpen azonos prekonceptiót kell feltételeznünk. Azt neve-

zetesen, hogy a *Colloquium* egy intermediumokat is tartalmazó, eredetileg felvonásokra tagolt dráma, egy valaha előadott, vagy legalábbis előadásra szánt, előadásra alkalmas irodalmi alkotás töredéke. Egy olyan alkotásé, mely bolyongó vándorok beszélgetéseivel kezdődik, hogy aztán egy komoly, az uralkodó színe előtt lezajló hitvitává váljon. Mi leginkább azért nem tudunk egyetérteni sem Balassával, sem Balázs Mihállyal, mert e prekoncepciót túlon túl ingatagnak érezzük. Ha viszont ez a prekoncepció tényleg nem állna meg (az alábbiakban meg is kíséreljük majd bizonyítani tarthatatlanságát), akkor a *Colloquium*ról egészen másképp kell gondolkodnunk, mint korábban.

3.

A Nagykadácsi Inczei József által a kódexbe másolt szövegegység szerkezete a következő:

1, Cím

2, Szereplőfelsorolás (Pápista, Lutheránus, Calvenista, Vnitárius, Atheus, Török, Sido, Oláh)

3, Prológus

4, A valláskereső vándorok beszélgetése (pápista, kálvinista, ateista, török, zsidó)

5, 1. felirat („X Mit látok én“)

6, 2. felirat („Actus 2dus Intermedium Rex Vi.“)

7, A lutheránus és unitárius beszélgetése (az unitárius utal a király rendeletére, miszerint „kötöve vitessen eleiben“)

8, 3. felirat (Rex. „Mit hallok, mit látok etc vide infra sequun.“)

9, 4. felirat („Intermedium hic locum habet“)

10, János Zsigmond verses monológja („Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje“ – elrendeli hogy Dávid Ferencet vezessék elé)

11, János Zsigmond számon kéri Dávidon annak tanait („Hogy mérél te Eretnek jöni Országomban“), majd elbizonytalanodván utolsó szavaiban elrendeli a hitvitát („Hivjatok Papokat hát praedicállani,/ Mely vallás igazabb arra kell állani“).

12, Hitvita (a Pater Pápista, a Lutheranus Pap, a Cálvénista Pap, az Oláh Pap és az unitárius részvételével)

13, A Rex prózai monológja („Mit hallok s mit látok“ – elrendeli hogy az elfogott unitáriust „kötözve ma Királyi székem eleiben álltsad“)

14, A hitvita folytatása

Már első pillantásra is látszik, hogy a felvázolt szerkezet 13. eleme, a rex prózai magánbeszéde („Mit hallok s mit látok ...“), a szövegben rossz helyen olvasható. Ezt az elemzés szempontjából igen fontos monológot Balassa 1913-ban még a lutheránus és unitárius beszélgetése (7. szerkezeti elem) mögé he-

lyezte, mint a második felvonás előtti intermediumot.¹² Minthogy a monológban a király épp azt rendeli el, hogy az unitáriust megkötözve vigyék színe elé, Balázs Mihály és Tóth Péter már inkább e beszélgetés (tehát ismét a 7. szerkezeti elem) *előtt* képzelte azt beiktatni. A két megoldási javaslat egyaránt a szövegben korábban olvasható feliratok értelmezésén alapult. Abban ugyanis mindannyian egyetértettek, hogy az 1. és 3. felirat valamilyen módon összefüggésbe hozható e monológgal, s egyetértettek abban is, hogy e monológ a *Colloquium* egyik közjátéka. Erre valószínűleg a 2. felirattól következtek, mely az intermedium és a rex szavakat együtt használja. Balassa megoldási javaslatát az indokolja, hogy a lutheránus és unitárius beszélgetése mögött álló 4. felirat („Intermedium hic locum habet”) korábbi felirat(ok?) helyesbítésnek is értelmezhető, Balázsékét viszont az unitáriusnak a király rendeletére történő utalása támogatja. Balassa ezek szerint az ominózus négy feliratot (5., 6., 8., 9. szerkezeti elem) egyetlen rossz helyre bemásolt szövegegység jelzésének tekintette, s még a 2. feliratban feltüntetett aktushatárt is későbbre, az általa egyedül érvényesnek tartott felirategység (3. és 4. felirat) helyére tolta. Pedig pont a 3. és 4. felirat kezeli egyértelműen külön a király prózai monológját és az intermediumot. Balázs Mihály, s vele szinkronban Tóth Péter a négy feliratot két kimaradt szerkezeti elem jelzésének vélték, minthogy ők a 4. feliratot nem értelmezték helyesbítésnek. Interpretációjuk szerint az első két felirat egy intermediumot, a király említett prózai monológját jelölné, míg a második felirategység egy másik intermediumra vonatkozna. Ezen második intermediumot szintén monológnak, a király monológjának tartották, mégpedig olyan magánbeszédnek, mely a szövegben egyáltalán nem is olvasható.

Mind a Balassa, mind a Balázs–Tóth féle megoldás meglehetősen paradox végeredményhez vezetett. A lutheránus és unitárius beszélgetése után következő intermediumot, amely tehát mindkét elképzelés szerint a király monológja, egy olyan jelenet követné, amely szintén monológ, a király monológja (10. szerkezeti elem).

Az imént utaltunk már rá, hogy a 3. és a 4. felirat teljesen külön kezeli az intermediumot és a monológot. Nem így a 2. felirat, amely viszont mindenképpen kuszának látszik. Előbb jelöli az aktushatárt, s csak azután, ráadásul közvetlenül azután az intermediumot, ami némileg zavaró. Továbbá nem nagyon lehet mit kezdeni a „Rex Vi.” (esetleg „Rex VI.”) rövidítéssel sem. (Tóth Péterék mintha a „Rex: vide infra” feloldást sugallnák.) Érzésünk szerint épp ezért első lépésben azt kell megvizsgálni, hogy egy olyan drámának, melynek tulajdonképpen cselekménye egy János Zsigmond előtt zajló hitvita, lehet-e olyan intermediuma, amely az egyik főszereplőnek, János Zsigmondnak a cselekmény kifejtése szempontjából is igen fontos monológjából áll.

¹² Balassa, *i. m.*, 158.

Jelen dolgozatunk keretei között nincsen rá mód, hogy a magyarországi közjátékokra vonatkozó szakirodalom korrekt áttekintése mellett részletesen is elemezzük XVII–XVIII. századi drámáink intermedium-kezelési technikáját. Minderre egy a későbbiekben publikálendő dolgozatban teszünk majd kísérletet, míg itt csupán eddigi megfigyeléseink rövid, komolyabb argumentáció nélküli ismertetésére vállalkozunk.

A szakirodalom korábbi megállapításai szerint egyébként az imént felvetett kérdésre, hogy tudniillik intermediumnak és fődarabnak lehet-e közös szereplője, egyértelmű igennel kellene válaszolnunk.¹³ E megállapításokat azonban mindenképpen árnyalni lenne érdemes, méghozzá a „közjáték” és a „közjátékszerű” közti, egykor feltétlenül meglévő különbségek kapcsán. Kétségtelen ugyanis, hogy az intermediumok alkalmazásával, vagyis párhuzamos, egymással olykor semmiféle kapcsolatban sem lévő eseménysorok egy előadáson belüli szimultán megjelenítésével a magyarországi szerzők egy igen jelentős európai tradícióhoz igazodtak, s – úgy tűnik – nem is minden poétikai tudatosság nélkül. A népi dramatikus hagyományok kutatói például joggal emlegetik pont a közjátékokra hivatkozva a folklorisztikus elemek beszivárgását az iskoladrámába. Ennek ellenére mégsem beszélhetünk egyfajta spontán, belső „kifejlésről”, s legalább ennyire számolnunk kell bizonyos irodalmi minták, természetesen külföldi minták hatásával. Még akár a népies hangvételű közjátékok sokat csodált nyelvezetével kapcsolatban is. Iréne Mamczarz a XVIII. századi olasz és francia intermediumokról írott monográfiájában az általa vizsgált anyagnak számtalan olyan jellemzőjét felsorolja, melyek maradéktalanul ráillenek hazai közjátékainkra is. (Külön beszél például a házasodni vágyó csúf és buta öregasszonyok tipikus figurájáról, a mi Borka asszonyunk irodalmi rokonairól.¹⁴)

Ugyanígy valamiféle poétikai tudatosságot vélünk felfedezni abban, hogy míg a modern szakirodalom a közjáték, és a közjátékszerű kifejezéseket gyakorlatilag egymás szinonimáiként használja, addig a XVII–XVIII. századi drámaírói gyakorlatban egyértelműen különbséget tettek közöttük. Már Varga Imre is megemlíti jónéhány olyan intermediumokra emlékeztető jelenetet, melyeket szerzőjük nem nevezett intermediumnak, s Dömötör Teklával ennek kapcsán is

¹³ A közjátékokra vonatkozó hazai irodalomból ld. Dömötör Tekla, *Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladráma*, in *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952–53-as évről*, Bp., 1953, 194–218., uő., *Bevezetés a Régi Magyar Vigjátékok című kötetéhez*, Bp., 1954, 7–64., 29–39., Varga Imre, *Közjátékainkról*, in *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989, 157–166., uő., *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., 1995, 167–172. (*Irodalomtörténeti Füzetek*, 138), Kilián István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., 1992, 190–192. (*Irodalomtörténeti Füzetek*, 129), Pintér Márta Zsuzsa, *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., 1993, 101–104. (*Irodalomtörténeti Füzetek*, 132), Sepsí Andrea, *A közjáték műfaji sajátosságai*, in *Az iskolai színjátszás és a népi dramatikus hagyományok*, Debrecen, 1993, 47–54.

¹⁴ Iréne Mamczarz, *Les intermédés comiques italiens au XVIIIe siècle en France et en Italie*, Paris, 1972, 88.

vitába száll, tulajdonképpen az érzékenyebb, műfaji distinkciót hiányolván.¹⁵ A felvett szálat azonban komolyabb következtetések levonása nélkül elejti, s inkább azt hangsúlyozza, hogy „a közjáték nem könnyen meghatározható, nem egynemű műfaj”.

Közjáték és közjátékszerű különbségének illusztrálása céljából érdemes legalább röviden felidéznünk a *Voluptas a deluso adolescente delusa* című latin iskoladrámát, melyben közjátéokra és közjátékszerű jelenetre egyaránt található utalást, ám ezen utalásokat a szakírók eddig egyértelműen félreértették.¹⁶ A darab két „pars”-ra van osztva, az első 8, a második 5 szcénából áll. Az első közjátékszerű jelenetet az 1. pars 3. szcénája *közben* adták elő, egy rendezői utasítás hívja fel rá a figyelmet: „Colloquium Ungar(icum) rustici cognati cum Geta”. Getas a darab főszereplőjének, Licelinusnak egyik szolgája. Maga a jelenet arról szól, hogy Getas és szolgatársai (Comus, Pernio és Dromo) a negatív főszereplőt, Cyprinust keresik a piacon, de végül összekeverik Circomforaneusszal, akit jól elvernek. A latin iskoladrámába szőtt „Colloquium Ungaricum”-ra akkor került sor, amikor a szolgák megérkeztek a piacra. Getas falusi rokonától talán Cyprinus után érdeklődhetett, esetleg családi, vagy mezőgazdasági ügyeket tárgyalhatott meg vele, nyilvánvalóan egy komikus dialógus keretében. Jellemző, hogy e párbeszéd vulgáris nyelvű volt (mint igen gyakran az intermediumok), s hogy szövegét sem írták le, talán rögtönözték (mint igen gyakran az intermediumokat). Nyomatékosan felhívnanék rá a figyelmet, hogy bár sem Circomforaneus, sem az említett falusi rokon a fődarabban többet nem szerepel, a négy famulus azonban később is színre lép. Kettőjük újból az 5. szcénában („duo famuli”), és mind a négyen a 2. pars 1. szcénájában („famuli”). Hogy itt valóban mind a négyen színre léptek, azt a szolgák megszólalásait jelző „Fam:” rövidítés elé kitett számok jelzik, melyek segítségével a dráma lejegyzője pontosan négy szereplőt különített el („Fam. 1., 2., 3., 4.”). Hogy ezen négy famulus tényleg Comus, Getas, Pernio és Dromo, az kizárólag a 2. pars 2. szcénája alapján bizonyítható. Itt Eudaemon, Philindus, Ruffinus mellett a negyedik szereplő az egyik „famulus”, akit Licelinus küldött Eudaemon után, hogy visszatérésre bírja. Eudaemon a színre lépő famulushoz a következő kérdést intézi: „mene perquiris Dromo”. A famulus tehát azonos az 1. pars 3. szcénájában szereplő Dromóval.

A dráma tulajdonképpeni intermediuma az 1. pars 6. és 7. szcénája között hangzott el, amire ismét egy rendezői utasítás hívja fel a figyelmet a 6. szcéná végén: „NB pueri, intermedium”. Egy olyan közjátékról van tehát szó, melyet gyermekek adtak elő, s mely a két szinten struktúrált (részekre és jelenetekre osztott) alkotás második szintjén található. Erre bőven idézhetünk példát a hazai gyakorlatból. Ugyanez a helyzet mondjuk a *Sophompaneas sive Iosephus* című,

¹⁵ Varga, *Közjátékainkról*, 162–163.

¹⁶ Szövegét kiadta Kilián István, *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban*, in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI* (1972), 219–253. Ld. még uő., *A minorita színjáték*, 74–76, 191. Varga Imre, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, Bp., 1992, 157.

feltehetőleg német nyelvű dráma,¹⁷ a *Sanctus Nicolaus Episcopus seu Liberalitas Coronata* című latin iskoladráma,¹⁸ Missovits Mihály *Cyrusa*,¹⁹ Kovács Boldizsár *Iszonyán kegyetlenkedő Karakallája*²⁰ esetében is. Teljességgel hibásnak tartjuk tehát Varga Imre azon állítását, miszerint a *Voluptas a deluso adolescente delusa* intermediuma a 7. szcena elején olvasható rendezői utasítás szerint egy részeg famulus jelenete lett volna.²¹ Az ominózus részlet így hangzik: „Exit ebrius famulus cum amphora et aliquid Ungarice per modum intermedii loquitur.” Az idézett mondatot egyébként Vargához hasonlóan, s szintén tévesen értelmezte a dráma kiadója, Kilián István is.²² Gyakorlatilag mindketten azt a hibát követték el, hogy a két rendezői utasítást, tudniillik a 6. szcena végén olvashatót („pueri, intermedium”), s a 7. szcena elején található egyetlen jelenetre, egy közjátékra vonatkoztatták. Holott a tényleges intermediumot gyermekek („pueri”) adták elő, tehát mindenképpen többen. A 7. szcena elején olvasható utasítás pedig egyetlen szereplőre, egy famulusra vonatkozik, egy olyan szereplőre, esetleg Getasra, aki egyrészt szerepel a fődarabban, másrészt pedig színre lépett már egy korábbi, szintén magyar nyelvű és szintén közjátékszerű jelenetben is, a 3. szcénában, melyet a darab lejegyzője akkor sem minősített intermediumnak. A 7. szcena tehát ugyanúgy része a fődarabnak, mint a korábban bemutatott 3., amit Cyprinus testvéreinek színre lépése teljességgel egyértelművé is tesz.

A dráma intermediumának szereplőiről (bár a közjáték szövegét nem írták le) joggal feltételezhető, hogy a fődarabban nem vettek részt. (Erre valóban nem is utal semmi.) Ezen megállapításhoz, hogy tudniillik a ténylegesen jelölt, *expressis verbis* közjátéknak titulált jelenetek szereplői sohasem léphetnek színre máshol, csak kizárólag az intermediumokban, tulajdonképpen már Varga Imre is eljutott, de csak bizonyos fenntartásokkal tartotta igaznak, minthogy talált néhány ellenpéldát.²³ Nevezetesen kettőt. Egyrészt magát a *Colloquiumot*, melynek közjátékairól épp most kíséreljük meg eldönteni, hogy azok valóban lehettek-e János Zsigmond (tehát az egyik főszereplő) magánbeszédei, másrészt a már korábban is említett *Sanctus Nicolaus Episcopus seu Liberalitas Coronata* című latin iskoladrámát.²⁴ Varga szerint a darab egyetlen interludiumában „a lopásra képtelen főhősnek Szent Miklós adja a pénzt, melyet a katonák majd elvesz-

¹⁷ Varga, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai*, E 266.

¹⁸ Varga, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai*, 154.

¹⁹ Varga, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai*, E 406. Itt jegyezném meg, hogy a darab nyomtatott programja csak egy intermediumot és egy kórust jelez, holott Varga Imre három kórusról és két intermediumról beszél. Ld. uő., *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől*, 83.

²⁰ Varga, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai*, 176. és 212.

²¹ Varga, *Közjátékainkról*, 160.

²² Kilián, *Latin nyelvű komédia*, 224., uő., *A minorita színjáték*, 76, 191.

²³ Varga, *Közjátékainkról*, 163., 166.

²⁴ Szövegét kiadta Kilián István, *Sanctus Nicolaus Episcopus seu liberalitas coronata*, in *A Debreceni Déry Múzeum 1973. évi Évkönyve*, Debrecen, 1975, 375–446. Ld. még uő., *Minorita iskoladrámák*, 43, 89–91, 191.; Varga, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai*, 116.

nek tőle. Itt az interludium a főhős jellemének teljesebb megvilágítását szolgálja, a püspök életét színező epizód vált közjátékká.²⁵ Az interludiumot ismét csak hasonló módon (és hibásan) értelmezi a szöveg kiadója, Kilián István is, aki azt állítja, hogy a közjáték „szerves része a fődarab cselekményének, ma úgy mondanánk, hogy a cselekmény egyik epizódjelenete.”²⁶ Nos, ez egész egyszerűen nem igaz. A Miklós-dráma közjátéka – amint azt Kilián is helyesen írja le – arról szól, hogy a színen megjelenő, a Viatornak panaszkodó Mendicust Fortuna pénzzel ajándékozza meg. Figyelmezteti, nehogy gazdagsága miatt dölyfössé váljon. A koldus azonban dölyfössé válik, mire két katona rögtön kifosztja. A lopott pénz persze őket sem teszi gazdaggá, tekintettel arra, hogy egyik pillanatról a másikra semmivé válik, eltűnik. Varga Imre tehát egyszerűen elnézhetett valamit, Mendicus nem Miklóstól, hanem Fortunától kapja a pénzt. Az intermedium szereplői (Mendicus, Viator, Fortuna és a két Miles) a fődarabban ez esetben sem szerepelnek. Igaz, a történet jellegéből adódóan katonák, koldusok többször is színre lépnek a drámában, de hogy ezeknek bármi közük lenne az intermedium szereplőéhez, annak semmi jele. A közjáték Mendicusa ráadásul nem is igazi koldus, hisz maga mondja, dolgozni ugyan nem tud, de koldulni szégyell, úgyhogy tolvajkodni kénytelen („Fodire non valeo, mendicare erubescō, furari valeo”). A mendicus szó különben nem csak koldust, de általában véve jelent szegény, nyomorult embert is, jelen esetben olyasvalakit, aki szegénysége miatt kénytelen lopni. A harmadik felvonás tizedik jelenetében fellépő hat „mendicus” azonban egyértelműen kéregető koldus. Ugyanez a helyzet a közjáték katonáival. A fődarabban színrelépő „miles”-ek mindig valamiféle hatóság képviselői, az intermedium kóborló katonái ezzel szemben maguk is fosztogató tolvajok. Nem tudunk egyetérteni Kilián azon kijelentésével sem, miszerint „az interludiumhoz esetleg egy mozgalmas város illúzióját keltő” díszlet tartozott volna.²⁷ Kilián feltételezése szerint a harmadik felvonás ötödik jelenete, melyben hat polgár kérleli Miklóst, hogy ne utazzon el Myrába, ugyanezen díszletek előtt, ugyanezen színhelyen játszódhatott. Véleményünk szerint az interludiumot még ilyenféle szál sem köti a fődarabhoz. Elég nehéz ugyanis Mendicusnak a két Miles által történő kifosztását „egy mozgalmas város” utcáján elképzelnünk. De a közjátékban színrelépő Viator (Vándor) szerepeltetése is arra utal, hogy a díszlet inkább országutat, vagy egy erdei tisztást imitálhatott. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a fődarab szereplői (Eumenius, Aglaia, Nicolaus, Thalia, Morpheus, a két Nauta, Voluntas Divina, a sok Civis, a hat Episcopus, a hat Mendicus, különféle Miles-ek, Nuntius, a sok Ethnicus, a két Dux, a négy Orator, a két Ephebus, Constantinus Magnus, Praefectus aulae) az interludiumban egyáltalán nem lépnek színre.

²⁵ Varga, *Közjátékainkról*, 163.

²⁶ Kilián, *Minorita iskoladrámák*, 191. Kilián a darab ismertetésekor, ez nyilván egyszerű sajtóhiba, a drámának több intermediumát is említi, holott a szövegben csak egy közjáték található. Uo. 90.

²⁷ Kilián, *Sanctus Nicolaus Episcopus*, 440.

Nagyon érdekes az öt kórus és a nagyjából a kórusokéval azonos funkciójú epilógus alkalmazása. Először is feltűnő, hogy ezek szereplői (kivétel nélkül allegorikus figurák) a fődarabban szintén nem jelennek meg a színpadon. Nicolaust például a kórus-betétekben minden esetben „Genius Nicolai” helyettesíti. Fortuna azonban mind az interludiumban, mind pedig az első kórusban szerepel. (A fődarabban természetesen egyszer sem találkozunk vele.) Ugyanez a jelenség figyelhető meg egyébként a Mindszenti Imre-féle *Izsák...* című darab esetében is.²⁸ A három felvonásra osztott dráma egyes felvonásai között előadott „közben-jaro beszéd”-ek, valamint a prológus („végső beszéd”) szereplői ott is valamennyien allegorikus figurák, a fődarabban egyikőjük sem lép színre, s bennük a fődarab bizonyos szereplőit szintén azok „geniusai” helyettesítik („Genius Alexii, Genius Isaaci”). A szereplőfelsorolásból pedig világosan kiderül, hogy Alexiust és Alexius Geniusát, Izsákot és Izsák Geniusát más-más színész játszotta. A Miklós püspökről szóló drámára hasonlóképpen jellemző, hogy felvonásai között mindig találunk egy-egy kórus-betétet. Moesch Lukács *Vita Poetica* című tandrámájában szintén összefüggésbe hozza a kórust és az intermediumot: „Actus concludi solent choris, quibus moralis aliqua doctrina decantatur. Choros aliquando excipiunt Interludia ...”.²⁹ Ez a megállapítás arra a külföldi teoretikus irodalomban elterjedt nézetre emlékeztet (Giraldi Cinzio, Leonardo Salviati, Angelo Ingegneri, Sperone Speroni nevét kell itt megemlíteni), miszerint a közjátékok a görög tragédiák kórusai helyett, mintegy azokból „kifejlődve” váltak népszerűvé.³⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a Miklós püspökről szóló drámában kórus, az interludiumhoz hasonlóan, két jelenet között is található. E tekintetben tehát kórus és interludium nagyfokú hasonlóságot mutat. A legfontosabb különbség köztük mégis az, hogy a kórusok szorosabb szálon kötődnek a fődarabhoz, mint az interludium. A harmadik kórusban például Diocletianus és Maximianus „Geniusai” szövetkeznek a keresztények ellen. A következő jelenetben, tehát a negyedik felvonás első jelenetében épp ezen szövetség következményeiről értesülünk Nuntiustól, aki a császári edictumot fel is olvassa a színpadon. A kórus és az intermedium kezelési technikája tehát valamilyen módon összefügg (vagy legalábbis összefügghet) a korabeli drámaírói gyakorlatban, s mindenképpen figyelmet, külön kutatásokat igényelne.³¹

Sepsi Andrea intermediumokkal foglalkozó tanulmányában bizonyos szempontból természetesen jogosan tárgyalja a közjátékot és a közjátékszerűt azonos minőségekként.³² Tény, hogy a valódi intermediumok és a csak rájuk

²⁸ A darabot csupán egy 1714-ben megjelenent nyomtatott programból ismerjük. Szövege a rá vonatkozó jegyzetekkel kiadva Varga Imre (szerk.), *Jezuita iskoladrámák*, Bp., 1995, 976–984. (*Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 4/2.*)

²⁹ Nagyszombat 1693, 239–240. (RMK II. 1750.)

³⁰ Mamczarz, i. m., 30–31.

³¹ A darab kórus-betétjeiről ld. még Kilián, *Sanctus Nicolaus Episcopus*, 397–398.

³² Sepsi, *A közjáték műfaji sajátosságai*. A közjátékszerű jeleneteket egyébként ő is külön tárgyalja, azon az alapon, hogy „azok nem különülnek el élesen a főszövegtől, a szerző vagy másoló nem jelezte hagyományos módon, hogy közjáték következik.” Uo. 52.

emlékeztető jelenetek (melyek nem is ritkán sokkal „közjátékszerűbbek”, mint némelyik annak is nevezett közjáték) a fődarab cselekményének színezésében, a mondanivaló árnyalásában stb. nagyjából azonos funkciót töltenek be. Hogy mi ilyen mereven megkülönböztetjük e két „műfajt”, annak kizárólag az az oka, hogy nem e sokat emlegetett funkciókat, hanem kizárólag formai, szerkezeti kérdéseket vizsgálunk. Vizsgálódásunk eredményeit a következőképp foglalhatjuk össze:

Közjátékszerű jeleneteket tartalmazó drámáink igen gyakran tagolatlan, vagy csak egy szinten strukturált alkotások. Bennük jónéhány esetben az intermediumokra emlékeztető részeket sem különítik el a többi szerkezeti egységtől, azok gyakran a struktúra legmélyén található, tehát egy felvonásokra és jelenetekre osztott dráma egyes jelenetein belül. Intermedium-szerűnek nyelvi megformáltságuk, komikus és egyben sztereotíp fordulataik miatt érezzük őket. E jelenetek számunkra leglényegesebb tulajdonsága azonban mégis az, hogy bennük a fődarab szereplői is teljes természetességgel vehetnek részt.

A számbavett XVII–XVIII. századi drámák vizsgálata során azonban egyetlen olyan darabbal sem találkoztunk, melynek *expressis verbis* intermediumnak nevezett közjátékában színrelépett volna olyan szereplő, aki a fődarabban is szerepel. Mint láttuk, a Miklós püspökről szóló színjáték sem ilyen. Tapasztalataink szerint, ha egy adott drámaszöveg két szinten strukturált, vagyis „felvonásokra” és „jelenetekre” osztott, akkor intermediuma nem képzelhető el ezeknél alacsonyabb szinten. Tehát lehet intermediuma a felvonások között (felvonások szintje), a felvonások egyes jelenetei között (a jelenetek szintje), de nem lehet az egyes jelenetekben belül.

Ha a *Colloquium*ban jelölt, s ténylegesen is intermediumnak nevezett közjátékok valóban János Zsigmond monológjai lennének, akkor többszörösen is kivételesek lennének. Egyrészt azért, mert bennük a fődarab egyik szereplője lépne színre, másrészt pedig azért, mert e monológok egyike, nevezetesen az, amelyik olvasható is a kéziratban, a fődarab cselekményének bonyolítása szempontjából igen lényeges szövegrész. És még valami. Mind Balassa, mind Balázs Mihályék ilyen monológot képzelnek el intermedium gyanánt János Zsigmond „Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje” incipitű szavalata elé. Vagyis a fődarab egyik szereplője által monológformában elmondott, a cselekmény bonyolítása szempontjából igen fontos „közjáték” után mindenféle átmenet nélkül ismét az intermediumot előadó szereplő szólalna meg, mostmár a fődarabban. Mindezt egész egyszerűen kizártnak, lehetetlennek tartjuk. Úgy véljük, hogy a *Colloquium* intermediumait jelző feliratok csak jelzik a közjátékot, azok szövegét azonban a kézirat nem tartalmazza. János Zsigmond prózai monológját tehát feltétlenül másképp kell értelmeznünk.

5.

A *Colloquium* szövegében János Zsigmondnak két monológja is olvasható. Egyrészt az „Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje” (10. szerkezeti elem) kezdetű verses magánbeszéd, másrészt a „Mit hallok s mit látok” kezdetű prózai monológ (13. szerkezeti elem), melyet Nagykadácsi a darab végére, s nyilvánvalóan rossz helyre másolt be. Szembetűnő, hogy e két monológ számos tartalmi azonosságot mutat:

10, „kilentz Esztendeje Hogy Erdélynek s más helynekis vagyok Ura s feje”
13, „vallyon nem én vagyoké Erdély, és Magyar Országnek Királya?”

10, „Csendességgel s békességgel birtam Országomat”
13, „Honnan vagyon hát hogy hirem nélkül így fel indult egész Országom?”

10, „Probát tészek s elé vészek én egy mesterséget. A fogságból és rab-
ságból tsak ki botsássatok Az fogjokat, s álnokokat előmbe hozzátok”

13, „demendáлом s porontsolom, hogy minden Eretnekeket Ország gyűlé-
sére citálljad”

10, „Ezek felett, s ezek mellett a Dávid Ferentzet, Meg fogjátok, s el hozzá-
tok mint égy Eretneket”

13, „kivált Unitáriust ha kapsz, mint égy a Romai Anyaszentégyháznak fun-
damentumának rontoját kötözve ma Királyi székem eleiben álítsad”

Nyilvánvaló, hogy a két monológ a cselekmény bonyolítását illetően telje-
sen azonos funkcióval bír. Például, mindkettő szükségszerűen első megszólá-
lás, lévén hogy a király mindkettőt bemutatkozással kezdi. Jóllehet a két idézett
szövegrész tartalmi- s funkció-azonossága egyértelmű, de mert szó szerinti
egyezéseket köztük nem tudunk kimutatni, ez eddig senkinek nem tűnt fel. Mi-
vel az egyik monológ verses, a másik prózai, nem látszik teljesen illogikusnak
azt feltételezni, hogy a verses monológ a prózainak amolyan átdolgozott, „pa-
rafrazeált” versbe gyúrása. Azt az állítást, hogy a *Colloquium* bizonyos részei pró-
zában, bizonyos részei versben íródtak, át kell fogalmaznunk. A *Colloquium* bizo-
nyos részei már versben vannak megírva, bizonyos részei még csak prózában.

Korábban már említettük, hogy az unitárius már a rex Balassa által felté-
telezett első (prózai) monológja előtt tud arról, hogy „kötőve” fog a király elé
vitetni. A megkötözésre prózai monológjában a király maga utal („kötözve ma
Királyi székem eleibé álítsad”). Ezen monológnak, pontosabban versbe gyúrt
parafrázisának tehát meg kell előznie a lutheránus és az unitárius párbeszédét.
Elképzelhetjük tehát nagyjából arra a helyre, ahol a másolat az actushatárt je-
lölí, egészen pontosan az „X Mit látok én.” felirat (5. szerkezeti elem, 1. felirat)
helyére. A *Colloquium* szerkezete a fentiek alapján a következő lenne:

1, Cím

2, Szereplőfelsorolás (Pápista, Lutheránus, Calvenista, Vnitárius, Atheus, Török, Sido, Oláh)

3, Prológus

4, A valláskereső vándorok beszélgetése (pápista, kálvinista, ateista, török, zsidó)

5, János Zsigmond verses monológja („Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje”), melyben elrendeli az (eredetileg megkötözni parancsolt) eretnekek előállítását. Ez a szerkezeti elem az eredeti 1. felirat („X Mit látok én”), valamint a Rex prózai monológja („Mit hallok s mit látok”) helyett áll itt.

6, 1. felirat („Actus 2dus Intermedium Rex Vi.”) – eredetileg 2. felirat

7, A lutheránus és unitárius beszélgetése (az unitárius utal a király rendeletére, miszerint „kötőve vitessen eleiben”)

8, 2. felirat („Intermedium hic locum habet”) – eredetileg 4. felirat

10, János Zsigmond számon kéri Dávidon annak tanait („Hogy mérél te Eretnek jőni Országomban”), majd elbizonytalanodván utolsó szavaiban elrendeli a hitvitát („Hivjatok Papokat hát praedicállani, / Mely vallás igazabb arra kell állani”).

11, Hitvita (a Pater Pápista, a Lutheranus Pap, a Cálvénista Pap, az Oláh Pap és az unitárius részvételével)

12, A hitvita folytatása

Az így rekonstruált szerkezet a cselekmény bonyolítása szempontjából teljességgel logikus, s nem tartalmaz dramaturgiai következetlenségeket sem. (Például egyazon szereplő két külön jelölt megszólalása nem következik rögtön egymás után.) A *Colloquium*ot ezek alapján természetesen alakuló szövegnek kell tekintenünk, egy prózában íródott dráma verssé való átgyúrása során keletkezett munkapéldány hibás másolatának. Ezt a kéziratban található négy felirat írásképe is ezt igazolja.³³ Közülük kizárólag az eredeti 1. felirat („X Mit látok én”) látszik utólagos beszúrásnak, vagyis ez az egy felirat származik Nagykadácsitól, aki a rex prózai monológját – nyilván a megkötözésre való utalás miatt – itt tartotta értelmesnek. Nagykadácsi tehát megkísérelte értelmezni, emendálni a szöveget. Az írásképe teljesen egyértelművé teszi, hogy az összes többi felirat része volt annak a kéziratnak, melyből Nagykadácsi másolt. Ha tekintetbe vesszük ezen feliratok bizonyos mértékig egymás érvényét visszavonó jelentését (például az „Intermedium hic locum habet” felirat esetében), akkor megint csak szűkszerűen munkapéldányra kell gondolnunk.

³³ Bemutatjuk a kódex 30°. és 31°. oldalainak másolatát is.

Mielőtt a még így is kusza szöveg értelmezésére további kísérletet tenénk, szólnunk kell néhány szót az igaz vallást kereső vándoroknak a mű elején olvasható dialógusairól. E dialógusok prózában íródtak, az előttük található prológus viszont versben. Vadai István véleménye szerint³⁴ nem valószínű, hogy a prológus az 1630-as éveknél korábban keletkezett.

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a *Colloquium* címet viselő, a vándorok beszélgetéseivel kezdődő szövegrésznek egyáltalán tartozéka-e a hitvita, hogy a megverselés tárgya vajon nem egy másik címet viselő másik darab volt-e, az, amelyik a János Zsigmond előtti disputáról szól. Különösen aktuális e kérdés, ha tekintetbe vesszük, hogy a vándorok beszélgetéseiben semmiféle utalás sem történik a János Zsigmond előtt lezajló majdani hitvitára, sem annak előzményeire, körülményeire, s hogy a vándorok dialógusára, újbóli felbukkanásukra ugyanígy nem utal maga a hitvita sem. Bármennyire is tetszetős Balázs Mihály és Tóth Péter koncepciója a teljes szereplőgárda megigazulásáról, a vándorok felbukkanását a hitvitában az égvilágon semmi sem valószínűsíti. Meggyőződésünk, hogy amennyiben a kézirat János Zsigmond „Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje” incipitű verses monológjával kezdődne, senkinek eszébe nem jutna a mű elejét hiányosnak tekinteni. Eddig a pontig azonban mindez pusztá találgatás. Jelen hipotézisünket ugyan egyetlen adattal tudjuk csak valószínűsíteni, ám ezt az adatot igen súlyosnak, feltétlenül komolyan veendőnek érezzük. A szöveg élén álló szereplőfelsorolás nyolc szereplőt említ („Pápista, Lutheránus, Calvenista, Vnitárius, Atheus, Török, Sido, Oláh”). A *Colloquium* „egész szövegében” azonban – ezt már említettük is – többen szerepelnek, s a hiányzó személyek valamennyien a János Zsigmond előtt zajló hitvitában lépnek színre. A szereplő-felsorolásból hiányzik maga János Zsigmond, a pápista páter, aki nem azonos az igaz vallást kereső pápistával, valamint a kálvinista pap, aki nem azonos az igaz vallást kereső calvenistával. Megjegyzendő, hogy a hitvitában szereplő „Lutheranus Pap” sem azonos azzal a szász lutheránussal, aki maga is a hitvitában szerepel az unitárius beszélgetőtársaként. A hitvitában tehát két lutheránus lép színre, míg a szövegegész élén álló lista csak egyet említ. A szereplőfelsorolás ezzel szemben három olyan szereplőt is felsorol, akik a vándorok beszélgetéseiben még nem lépnek színre, a lutheránust, az unitáriust és az oláht. Mármost ha a vándorok beszélgetéseit tartalmazó dialógust egy önálló unitárius darab részletének tekintjük, akkor abban unitáriusnak feltétlenül szerepelnie kellett. Minthogy a colloquium-részben a lehetséges vallási attitűdök teljes palettája bemutatottatik, nyilván szerepelnie kellett benne lutheránusnak, s a feltehetően kolozsvári, de mindenképpen erdélyi keletkezésű műben valószínűleg az oláh is színre lépett. Mi épp ezért sokkal beszédesebbnek érezzük a szereplőfelsorolás hiányosságait, nevezetesen hogy az csak egy luthe-

³⁴ A verses részekkel kapcsolatban Vadai Istvánnal többször is konzultáltunk, segítségét ezúton szeretnénk megköszönni.

ránust említ, hogy sem a pápista páttert, sem pedig a kálvinista papot nem sorolja fel, de még ezeknél is sokkal fontosabb, hogy a felsorolásból az egyik kulcsfigura, a rex, János Zsigmond is hiányzik. A szövegegész élén álló listát ennek megfelelően egy olyan darab szereplőfelsorolásának tartjuk, amely eredetileg nem tartalmazta a hitvitát.

A Nagykadácsi által *Colloquium* címen lemásolt szöveg tehát – értelmezésünk szerint – két különálló alkotás töredéke. Ezek egyike valóban a *Colloquium* lenne, melynek Nagykadácsi csupán a címét, szereplőfelsorolását, verses prólógusát, s első néhány jelenetét jegyezte le (a pápista, a kálvinista, az ateista, a török, a zsidó dialógusait). Ezt követné egy másik dráma verssé való átformálás során keletkezett munkapéldányának másolata, melyről Nagykadácsi nyilván azt hitte, hogy az a *Colloquium* tartozéka, sőt, tulajdonképpeni tárgya. Valószínűnek látszik azonban, hogy ebben tévedett, ami a rendelkezésére álló kézirat fogatékosságaival lenne magyarázható. E kéziratról biztosan tudható, hogy mindkét szöveget tartalmazta – Nagykadácsi tévedése csak így képzelhető el –, vélhetően egy kéz írásában.

Hogy Balassa 1913-ban a *Colloquium*ot érdekesebbnek és értékesebbnek tartotta a Debreceni disputánál, vagy a Nagyváradi dialógusnál, az leginkább azzal magyarázható, hogy az általa egyetlen drámai alkotásnak tekintett szöveg nemcsak hogy két önálló darab, de két eltérő műfajú darab összeillesztett töredéke. A János Zsigmond előtt játszódó hitvita egyértelműen hitvitázó dráma – ezért vannak intermediumai –, a *Colloquium* viszont – erre már címe is utal – inkább az igaz hit kérdéseit taglaló dialógus. Cselekményét viszonylag könnyű elképzelnünk. A még olvasható szövegrészben a szerző az alapszituációt teremti meg, tehát összehozza a majdan vitatkozó feleket; a vita azon résztvevőit, akik maguk nem teológusok, tehát nem szakemberek. Valószínű azonban, hogy a dialógusban szerepeltek valódi szakemberek is, akik a hit dolgában bizonytalan vándorokat nézeteik kifejtése során világosították fel az igaz vallás mibenlétéről. Az oláh talán még a vándorok közé tartozott, az unitárius pedig minden bizonnyal hivatásos teológus lehetett. Ez esetben lehetséges, hogy az unitárius vitapartnere a szintén szakemberként feltüntetett lutheránus volt.³⁵

7.

A második darab, a János Zsigmond előtt játszódó hitvita címe, szereplőfelsorolása hiányzik. Tudjuk róla, hogy nem tekinthető befejezett, „kész” szövegnek, de a szerző alapkoncepciójára a töredékből nagy vonalakban így is következtethetünk. E szerint a darab a rex verses monológjával kezdődik, melyben ismételtelen az alapszituáció felvázolása történik meg. (A király elrendeli az uni-

³⁵ Johann Preuss *Theologia oder geistliche Gespräche* című dialógusában a vitát szintén az amatőrök (egy lutheránus szabó és egy unitárius cipész) kezdik meg. A lutheránus és az unitárius teológus csak jóval később avatkozik a beszélgetésbe. (Erre az adatra Schaffer Andrea hívta fel a figyelmünket.)

tárius eretnek előállítását.) Ezt követi a lutheránus vallású szász és az unitárius Dávid Ferenc dialógusa, melyben az előbbi rendeletre utalás is történik. Helyt adva az „Intermedium hic locum habet“ feliratból kiolvasható helyesbítésnek, ami egyébként az alapkoncepció formálódására utal, itt kell elképzelnünk az első és második felvonás határát, a két felvonás közti intermediumot, melynek szereplői a hitvitában természetesen nem léphettek színre. A második felvonás János Zsigmond és Dávid beszélgetésével kezdődött. Itt az uralkodó számon kéri Dávidon annak tanait („Hogy mérél te Eretnek jöni országomban“), majd elbizonytalanodván utolsó szavaiban elrendeli a hitvitát („Hivjatok Papokat hát praedicállani,/ Mely vallás igazabb arra kell állani“). A hitvita azon nyomban meg is kezdődik, bár a verses szavakat valószínűleg nem egyszerűen folytatásai a prózai részeknek, inkább azok helyett, azok megverseléseként íródhattak. A ránk maradt töredékben az uralkodó – amint azt fenntebb láttuk – nem tér még meg, de a darab nyilvánvalóan valami ilyesmivel végződhetett.

Ebből persze azonnal számtalan újabb kérdés adódik. Például az, hogy a verssé való átgyűrés mely fázisában akadt el a munka, hogy a prózai variáns csupán nyers változatként jött-e létre, mintegy a verses dráma megírásának előmunkálataként, vagy befejezett, s bemutatásra alkalmas eleve kész alkotás volt? Ez utóbbi kérdésre nagyjából válaszolni is lehet. Egyrészt a prózai részletek kidolgozottsága tökéletesnek tekinthető (gondoljunk csak az oláh pap nyelvi humorral telített exorzizmára), s ebből mindenképpen egy prózai formában is megálló kész opuszra lehet következtetni. Másrészt e prózai részletek szövegében több beépített jegyzetet, szakirodalmi hivatkozást is találunk („Calv. in Ep. ad Polonos“, „Phil. 2.9.“), melyek értelmetlenek egy olyan tartalmi vázlatban, melyet egy verses dráma megírása érdekében prózai segédletként jegyez le a szerző.

A Hitvita verses részleteit illetően ismét Vadai István véleményét idéznénk, aki azok keletkezését legkorábban a XVII. század végén tartja valószínűnek. A darab prózai szövegében mindenesetre található egy utalás („Kolosvárratt a Boldogságos Szűz képi sír“), mely fogódzót nyújt a datáláshoz. Az ominózus Mária-kép 1699 pünkösdjén után került Kolozsvárra, vagyis a verses, de a prózai szövegrészek is ezen időpont után kerültek lejegyzésre.³⁷ A *Colloquium* és a *Hitvita* bizonyos mozzanatai ugyanakkor – erre kéziratos dolgozataiban Balázs Mihály hívta fel a figyelmet – határozottan korábbi időpontokat sugallnak. A *Colloquium*-ban az ateistának Arisztotelészre történő hivatkozása, vagy a *Hitvita* azon jegyzete, melyben Kálvin lengyelekhez írott levelére történik utalás, a XVII. század második felében már egyaránt időszerűtlenek. Épp ezért elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Hitvita* több metamorfózison is keresztülment, s hogy az (előbb prózai, majd verses) átdolgozások alapját képező legelső változat még a XVII. század első felében született. Elképzelhető, hogy a *Colloquium* élén álló, az előadásra konkrétan utaló verses prólógus is utólag íródott, szerzője akár a *Hitvita* megverselője is lehetett.

³⁶ Tóth Péter, *Colloquium*, 78.

Véleményünk szerint tehát a *Colloquium* valamikor a XVII. század első felében keletkezett, műfaját tekintve dialógus, melyet szerzője eredetileg talán inkább olvasásra, mint előadásra szánt. (A szövegben található jegyzetek mindenképpen a darab olvashatóságára utalnak.) Később, esetleg a XVIII. század elején a szöveget mégis előadták (vagy előadni tervezték), s e célból az előadásra konkrétan is utaló prólógussal látták el. A *Hitvita* első prózai variánsát hasonlóképpen a XVII. század első felére datáljuk. Úgy véljük, hogy a dráma szövegét – melyet a mellékelt jegyzetek tanúsága szerint olvasásra is alkalmas alkotásnak tekintettek – a XVIII. század elején többször is átdolgozták. Született egyrészt egy tisztán prózai variáns, melybe már beépítették a kolozsvári Mária-képre történő utalást is, másrészt sor került a felújított változat megverselésére. Az intermediumok helyének meghatározásában megnyilvánuló bizonytalanság arra enged következtetni, hogy a dráma első változataiban nem voltak közjátékok, illetve hogy a verses változat szerzője a szövegen kompozícionális változtatásokat is végrehajtott, vagy végrehajtani tervezett.

FÜGGELÉK*

[27'] Colloquium

Personae

Pápista,
Lutheránus
Calvenista,
Vnitárius,
Atheus,
Török,
Sido,
Oláh.

Orátor Primus

Ekes ragyogással fénlő jo Uraink
Tóllünk tiszteletet érdemlő Aszszonyink
Felső s also rendből álló halgatoink
Hallyátok meg tsekély s égyügyű szavaink

* A kéziratban az ö, ő illetve az ü, ű hangok jelölésére használt ő és ű betűket a mai helyesírásnak megfelelően írtuk át. Szöveggözlésünk ettől eltekintve betűhű, és az eredeti szöveg központozásához igazodik.

Nem bánnyuk actankot bár nevéssétek
Tsak ne tsufoľjatok, és meg ne vessetek
Mert mint a kásánál nintsen roszzabb éték
Ugy a tsufoľásnál nintsen rutabb vétek

Eztis tudtotokra akarjuk mi adni
Tréfás játékoknak békét fogunk hadni [Oly 27']
Oly dolgot akartunk most elő ragadni,
Mellyek végén a jo Lélek fog vigadni.

Meg lattyuk kitsoda ül az erős Sántzban
Vagy kinnyában ohajt az Ördögi lántzban
A Ki végig Sart áll ugordik a tántzban.
De még a tetveis meg ugrik a rántzban.

Tü pedig (az alatt) kívánnnyuk éljeteK
Lelki s testi áldást Menyből remélyetek
Rollunk miből lehet jotskán ítélyetek
Ezer Esztendeig kívánnnyuk éljeteK

PAPISTA Héj Vilag Világ! Kutya Vilag! elhagyam vallásomat, azt tudám, hogy Gobér Márton leszek; de ohá biz! oda a betsület, tsak azt mondják: Akarják hogy meg nyerték lelkemet; de lássam én táplajam a mint taplálhatom Feleségemet, s tizen három gyermekemet; én pedig bizony azért attam vala el lelkemet, hogy siros konyhán tarthassam ezt a hitván testemet, Hiszem hiszem a minap veszekedvén égy rosZ emberrel, a Katonák meg fogának, a fartsokomnak amaz hoszszu likas vassal eleget adának, nagy lelkem szakadtában bizadalmoson mondom nekik [ne ban 28'] ne bántsatok; mert én Papista vagyok; de ők tsak azt nyesték; akár fekete kutya, akar fejár kutya, akár tarka kutya, mind tsak kutya. Oh édes vén szakállam! be nagy gyalázatra vagy öszülésre jutál; de a bizony még tsak semmi, nagyob az hogy magamatis hüti hagyottnak tartnak, soha nem tudom mit tsinállyak; mert a Lelkem esmérete annyéra vádol, hogy vagy meg ölöm, vagy fel akasztam magam, eleget járok, de aki meg vigasztallyon, sohult nem talállok.

Cálvenista. Jo Szerentsével pajtás! mit busulsz? talám a Feleséged vere meg.

Pápista De bizony nem, hanem azon busulok, hogy majd meg hasad a Lelkem.

Cál. Mitsoda Ember, hova valo vagy?

Páp Én Kolosvári Unitárius Ember voltam, s addig intselkedének, addig ígérének, mig Pápistanak tőnek, de hogy meg tsalának, semmit sem adának, még a mi keservesebb el tsapának.

Cál. Ne busulj; mert énis Calvinista vagyok; de meg ütköztem Vallásomban, nem hiszem a Cálvenisták el választását, s azért bujdosom, hogy minden Emberrel disputállyak, és Vallásomban [vagy 28'] vagy Confirmálodjam, vagy Vallásomat el hadjam.

Páp. Jol vagyon, mennyünk el, s akit elől utol találunk, mindennel disputálljunk s a mellyik vallást jobnak ítéljük lenni, arra álljunk.

Cál. Mitsoda ember vagy te?

Athéus. Én Atheus a ki Istent nem hiszek, hanem mindent a Vak Szerentsének tulajdonittok.

Cál. Honnan tudod azt, hogy nints Isten?

Atheus. Az minden napi látás, hallás bizonyittyá; mert ez a Világ örökké így volt, s így is lesz örökké, minden magától lett, tsak a Vak Szerentsétől igazgattatik minden.

Páp. Nem jól gondolkodol.

Atheus. Ugy tetszik néktek; de az Aristoteles Philosophiaja is azt tanította, hogy örökké volt ez a Világ örökké is létszen.

Cál. A Philosophia csak Philosophia, a Sz. Írásból kellene bizonyítani.

Athéus. Hiszem a tő Davidotokis az XIVdik Soltárban: hogy nintsen Isten.

Páp. Ugy de azt mongya: hogy a bolond mongya azt, hiszem te talám nem vagy bolond.

Athéus. Jól mondod, de sem Istent, sem [Szent 29'] Sz. Írást nem hiszek, a jozan okosságból bizonyítsd meg nékem, hogy vagyon [ste]n.

Páp. Azt kérdem tőled hogy magad teremtettedé magadot, vagy más teremtett téged?

Athéus. Meg kell vallanom, hogy nem magam teremtetem magamat, mert ha magam teremtetem volna, az egész világot is magamnak hagytam volna.

Páp. Azt kérdem ismét, a ki tégedet teremtett, s a ki téged, s mindeneket tart, s őriz, az örökké valóé, s magát örökké meg tarthattyaé, vagy nem?

Athéus. Soha nem hallám többször, már meg hiszem, hogy vagyon Isten, de kérlek tanítsatok meg engem réa, kitsoda, s mitsoda ez az Isten?

Cál. Jövel velünk meg tanulod.

Turcus. Valahá Isteneted, mitsoda dologban fáradoztok?

Cál. Mű Nagyságos Ur keresnénk jó vallást.

Turcus. Hándá gidircsén Dregour gurtervére állatrá csévirtson Mahumet. Nints jobb vallás a Török Vallásnál.

Páp. Vgy de azt mongyák, hogy a Török [nem 29'] nem hiszen a Kristusban.

Tur. Dregour, Kristus Proféta volt, de Mahumet nagyobb volt.

Cál. Hogy lehetne az, hogy Mahumet nagyobb lenne a Kristusnál holott a Kristus Istennek Fia.

Turc. Oh te bolond Magyar, hiszem az Istennek nints Felesége, hogy fia lenne.

Páp. Nints tulajdon Keppen; de olyan fia a Kristus az Istennek, ki Sz. lélektől fogantatott, Szűztől született, az igazságért meg holt, és fel támadván Mennyen földön Urrá tétetett.

Turc. Akar mint s akar hogy Csamarladak allahá Mahumet, csak nagyobb a Mahumet.

Athéus. Hogy volna nagyobb, hiszem Mahumet hamis Proféta volt.

Turc. Én ugyan meg hiszem, de nem úgy volt.

Athéus. El kel hinned; mert azt írja Mahumet az Alkoránban, hogy a Hold egyszer le esett volt, ő meg kapta, s meg pökte, s az égre fel ragasztotta. Azt írja hogy a más Világon paripákon nyargodozunk, Menyetskéssel játszodozunk. Füles, lábas huzugság ez, hazud hat Mahumet. [Turcus 30']

Turcus. A bizonyos, még a Papjaink is meg vallyák azt, hogy Mahumet sokat hazudott, kérlek azért botsátsatok el engemetis Vallás tanulni.

Calvenista. Jövel.

Obviant Hebreum.

Turcus. Honnan jösz mitsoda Vallásu Ember vagy?

Sido. Én Bétsből jövök, Sido vagyok.

Turcus. Valoé az ugyan hogy te nem hiszed, hogy a Kristus eljött.

Sido. Valo; mert a Kristus mikor el jó pompáson, paripáson, tsutoráson hatalmasan jó el, ez vilagot biradalmá alá hajtya, és minket meg szabaditt a nyomorúságból.

Calve. Hiszem rosszul vélekedel a Kristus el jövele felől, nem tudodé, hogy Esaias, Jeremiás, Mikeas, meg jövendölték, hogy alaton sorsban jó el a Kristus, meg vettetik, meg feszítettik, fel támad, Menyben Királlyá tétetik.

Sido. Tuddé a még bé nem tölt.

Cálv. Hát nem tudodé, hogy a Kristusnak Mikéás profetiája szerint Betlehemben kellett születni. A Jerusálemi második Templomban meg kellett jelenni. De hol Betlehem, hol Jerusálem, hol a Királlyi Páltza, mindazok oda vadnak, el jött tehát a Kristus. [Sido 30^y]

Sido. Szégyenlem ugyan; de mit tudok tenni, lelkem isméretiben meg győzet-tetvén meg kel vallanom, hogy el jött a Kritisus [!]; de látván a Keresztények között a Vallás iránt valo Villongást, nem merek keresztényé lenni.

Cálv. Jere velünk az igazságra meg tanitunk.

X Mit látok én.

Actus 2dus Intermedium Rex Vi.

Lutheránus Jaj Istenem! hová légyek? merre mégyek, hova bujam, ma bizony ha meg kapnak éppen meg égetnek, veszet volna el a ki megis gondolta, hogy a Vallás-ban ilyen zenebonat inditson. No Lelkeim ki jöttek a Királytól, hogy a Lutheránust meg égessék, készebb leszek Papistáva lenni, mint sem tűzre menni, hogy is lehet-ne, hogy ily ép kéz láb betsületes Gazdag Ember, mint én magam, ha Szász vagyok-is, hogy meg halna. Meg botsás Luther Márton; de bizony soha éretted meg nem halok.

Unitarius. Mi dolog az Atyafi, minn panaszolkodol? [Luther 31^r]

Luther. Az esik keservesen jo Barátom, hogy meg akarnak égetni; de készebb le-szek Pádistáva lenni, hogy sem tűzre menni.

Vnita. Hát édes Baratom tsak annyié az hütöd, meg látzik hogy a Pápa Lovat tzifra kantárral vezeted; nem ugy van az én dolgom mint a tiéd; mert meg van hagy-va a Királytól, hogy kötőve vitessem eleiben; de készebb lések az halálra menni, hogy sem mint Pádistáva lenni.

Luth. Oh vétkezem, de azért tselekedtem, hogy a Vallásomban felette igen meg ütököttem.

Vnitar. Hogy s miben?

Luther. Abban Lelkem hogy az Isten meg mondotta Esaiás által, hogy ő egye-dül teremtette a Mennyet, és a Földet, mü mégis három Istent hiszünk.

Unit. Légy jo reménségben az Isten ma tsudát teszen, és a tántorgokat én álta-lam meg világosittya nem bánom a Názáretbeli Jésusért resolváltam magamat, akár mint kénozzák testemet, tudom senkise bánthattya Lelkemet, készebb vagyok az halálra menni, mint sem Pádistáva lenni. [Rex 31^y]

Rex. Mit hallok, mit látok etc vide infra sequun.
Intermedium hic locum habet.

Rex

Elmult annak vessük fel bár kilentz Esztendeje
Hogy Erdélynek s más helynekis vagyok Ura s feje
Hatalmomnak két karomnak tündöklik eréje

Csendességgel s békességgel birtam Országomat
Mert szerettem és követtem én az igazságot
Ma nem találsz ha szemben szálsz bennem hamisságot

Défendáltam s procuráltam a Romai Vallást
Azt meg vettem s meg ölettem aki hirdetett mást
De mint nézem és intézem a nagy rut pártolást

Nints hatalmam s biradalmom, hogy mind el veszthessem
Országomat, Jobágyimat mind meg ölethessem
Elmén fut s jár, nem tudom már dolgom hogy kezdhessem.

Nem alhatom s nem nyughatom, nem tudhatom mi lelt,
Almot láték s meg ijedék, látván igen nagy jelt
Pápa farán s a homlokán Arius nagyot szelt

Félek igen, mint hogy jégen hűti fundáltatik
Ariustól Servétustól hogy meg rontattatik
Gyökeréből, és tövéből mind ki ásattatik

Aki próbál most is talál gyakran nyereséget
Bus Lelkének, elméjének nyer az tsendességet
Probát tészek s elé vészek én egy mesterséget.

A fogságból és rabságból tsak ki botsássatok [Az 32']
Az fogjokat, s álnokokat előmben hozzátok
Hogy mit hisznek, s mire visznek expeciáljátok

Ezek felett, s ezek mellett a Dávid Ferentzet,
Meg fogjátok, s el hozzátok mint égy Eretneket
Igy tégyetek, s mivellyetek hamar mindeneket.

Rex

Hogy mérél te Eretnek jőni Országomban
Nem nyughatom miattad éjjelis álmomban
Hogy mérsz engem háborgatni most vallásomb.
Nem tudodé életeden vagyon hatalmamban.

VNITARIVS

Vgy vagyon kegyelmes Ur, kezedben vagjok
De elkezdett munkáknak én békét hagyok
Az Istennek karjai mert erősek, s nagyok
Mások jőnek utánnam hogy ha én el fogyok

Ne gondold pedig Király hogy én hamisságot
Hirdessek hamissan költ álnok hazugságot
Hanem amaz meg vetett régi igazságot
Amely minékünk ujjal mutat Meny Országot.

Rex

Látom nem félsz, böltsen beszélj, de Kristust nem
hiszed,
sok szép népet, bennát, épet pokolra nem viszed. [Vnitár 32']

Vnitárius

Nem jöttem Senkitis Király el veszteni
Sőt jöttem pokoltol sokat meg menteni
Az Ember Jesushoz kit kit téríteni
S Ki az igaz Isten azt meg jelenteni.

Egy Ország nem ismér egy Fejedelelemnél
Többet, nemis tarthat soha többet egynél
Az Egekben sintsen több az égy Istennél
Nem jól tanított a ki többet tanított ennél

Mi pedig a Kristus személyét illette
Mint hogy mi érettünk vérét ki öntötte
Engedvén Attyának kedvét bé töltötte
Az Istenis ötet Nagy Királlyá tette.

Rex

Hütemre, lelkekre merem azt mondani
Akartam s kívántam régen ilyet hallani,
Hívjatok Papokat hát praedicállani,
Mely vallás igazabb arra kell állani.

PATER Pápista

In nomine Pat. et Fili et Sp. Sán. meg vagyon írva az Evangéliumban Mat. Cap. 5. Es monda az ő Tanítványinak etc. [Csudál 33'] Csudálkozva tsudálkozom azon, hogy Mária Czelben s Kolosváratt a Boldogságos Szűz képi sír, hogy Compostelában a Sz. András feje mozog, hogy Bétsben és Romában sok jelek és tsudak esnek, hát imé mind ezek az Anyaszentégyháznak rontoit az Eretnekeket ujjal mutatják; Mitsoda az Eretnekség? nem egyéb, hanem a Romai Vallástól el szakadni, és Lutheránussa, Cálvinistáva, vagy Ariussá lenni. Luther fajtalan Ember volt, a sz. Egyességtől el szakadott, de az Ördögök elevenen pokolra vittek. Vgy Calvinus János is, a ki az Istent képmutatónak, személy válogatonak hitte. Arius pedig egész belső részeinek ki foljásával tsufoson életét végezte. Nem jó hát az Anya Szentégyhaztól el szakadni, hanem valamit mond akár légyen a Sz. Írásban, akár ne azt kell hinni aszerént kell tselekedni. Példának ókáért, A Sz. Háromság nintsen sohult a Sz. Írásban, a Bibliában, de mint hogy Athanasius átkozottnak mondja, valaki azt nem hiszi, el kell hinnünk, így gondolkozzál az Purgatorium felől, s képek, s Istennek tiszteletiről, Anyaszentégyház Constitutioirol. [Jaj 33'] Jaj hát azoknak, a kik az Eklésiai végezések ellen rugoldoznak. El veszszek bár én égy szempillantásban, ha az Romai valláson kívül valaki üdvezül, mert ez az igazabb vallás, átkozott aki azt nem hiszi, átkozott a ki az ellen szájátis fel tátja. Anathema, Anathema, átkozott, átkozott a ki ez ellen rugoldozik. Te azért Király a Romai Vallásban erőssen ály, az Eretnekeket tüzzel meg égessed, s e földről el vesszed, az igaz boldogságos Szűztől, és minden Szentektől jutalmat érdemlesz. Élted pedig Király folyon szerentsésen, Egész Papi rendünk kívánnya szivesen.

Lvtheranvs Pap

Mit tuggyak mondani, kételenítettém készületlen elé állani, mit tuggyak azért szolnani. A Lutherána Vallás, leg igazabb Vallás, mert még Lutheris azt írja, hogy közél vagyunk a Romai Valláshoz, de tsak az igazságban nintsen részünk, a képek és szen-

tek imádásában. Egy Istent hiszünk, nem hármat; Hármat hiszünk, de mégis egyet, nem szabad erről discourálni kötődni, hanem csak hinni. Hiszszük hogy az Ostyában az Isten maga jelen vagyon állattya szerént, de nem tudjuk 34^ojjuk az Ostyában alólé fellyülé, de csak ott vagyon. Hiszszük az eredendő bűnt, és az mely gyermek kereszteleten meg hal, hogy el kárhozik allittyuk. De a Purgatoriumot Lymbust hazugságnak tartjuk. Sok vagyon kegyelmes Ur a kiről kellene szollanom; de mint hogy mű Lutheranus Papok a gravitáshoz szoktunk, többet nem szollok. Intlek Király a cifra sok hazugságtól meg erőssítettett Vallást meg vessed, és Luther Mártont kövessed.

Cálvénista Pap

Ezeket így halván Kegyelmes Ur! ha tudni kívánod a Kálvenista Vallást, kegyes pacienciáddal engem halgas, tudom bizonyoson, hogy nem követsz mást. Elsőben is azért hiszszük mű a Sz. Háromságot, hiszszük, hogy a Sz. Háromságnak második személlye az Égből le szállott Szűz Máriára, testet vett magára; de a Názarethbéli ember Jesust, sem nem imádjuk, sem nem tiszteljük, mert valaki az Emberben bizik, átkozott az, ezek mellett azt is hiszszük, hogy az Isten örök üdőknek elotte minden jó és gonosz tselekedeteknek respectussi nélkül, hogy az ő hatalmát meg mutat[hassa 34°]hassa, némellyeket kárhozatra rendelt, és némellyeket örök életre, hogy azokban írgalmasságát meg mutathassa; Innen az életre rendeltetett az Istennek kegyelméből soha ki nem eshetik, akár mitsoda tégéres bűnt tselekedjek; a kárhozatra rendeltetett pedig soha meg nem térhet, és nem üdvözülhet. Azt is el végeztük, és állittyuk, az Isten el végezte ki nyáron, ki kardon, ki akasztófán, ki szépen, ki rutul hal meg, és azt el nem kerülheti, melléje tészem ezt is, az Ember jószág tselekedete merő bűn, innen senkit nem üdvezített a jószágos tselekedet, hanem csak a hűt, semmi egyéb nem kell az embernek, hanem csak bátran éllyen, üdvességet reméllyen. Látván azért Király igaznak, s könnyűnek Vallásunkat, köveds [!] s defendálljad igazságunkat; mert téged örök üdőknek elotte az Isten meg hidjed rendelt örök életre, segéllyen azért az Atya, Fiu, Sz. Lélek Isten, égyetlen égy Isten mind ezekre. Amen.

OLÁH Pap

En vagyok Popáluon, ama nagy Patupopá, addig eszem a kiszilitkát, hogy alig látom a szemem világát, migis azt modják, hogy nem hiszik az Oláh. De mitso[da 35°]da, meg eszem a vaj, meg eszem a turo domiká, meg eszem a tyukmon, mégis böjtölöm, nem lehet tukmon, az tsinál tuk, ketske tsinál mind hus tsinal. Meg hiszszük mű a Svinta Trojtzát, a Svinta Mare Blagveszit, Svinta Dumi frastent, a Svinta Krutsát. No ládd Csiszár, hogy jól hiszen az Oláh; mert ha az Oláhot nem böjtölne, ohá szalannát, turot drága lenne. Lássad Kráj az olá Vallás, ha szereted sereged, hanem szereted nem szereted. Isten meg álgyon. Nam tse fatsen.

VNITARIVS Pap

Vtolso Orátor léven Kegyelmes Ur, meg vallom azt (világ szerént szolván) az Unitária Vallás minden Vallásoknál alábbvalo; mert ezt a Világ gyűlöli, és még csak hirit hallaniis irtozik, sőt ha azok közül egyet meg ölhet, azt tudgya hogy áldozatot tett; de ezenkívül a más Valláson valoknak jól foly állapottok világ szerént, mer a Pápis-ta Atyafiaknak bűnököt meg botsattya a Pap, sőt ha bűnben halnakis meg csak pénz legyen a Purgatoriumból arannyas Mise által meg szabadittyák. A Kalvenisták Istennek öröktől fogván valo végezése szerént akar jól, akar gonoszt tselekedjék 35^ojjék

tsak üdvezülnek. A Lutheranusok a Kristus érdeme által, a pusztá hüt által Menyekben vitettetnek; De az Unitáriusok egyikhez sem ragaszkodnak; hanem ha minden jot végben vinnének is haszontalan szolgálkának ismervén magokat Istennek a Jesus Kristus által kegyelméből várják üdvességeket. Ha azért Király akarod tudni mi légyen az Unitária Vallás kegyes füleddel engem is halgass meg mint mást. Mú Unitáriusok hiszszük hogy az Isten igaz, mint hogy pedig az Isten meg esküött magára, hogy tsak egyedül vagyon, égynél többet mi sem hiszünk, a pedig az Atya, a mint Sz. Pál tanította I. Cor. 8. 6. és mint a Sz. Háromságot Agoston Doctor találta, Athanasius confirmálta, noha a Sz. Írásban sohult meg nem találtatik meg vallyuk, mert még Luther s Calvinus magok is meg vallyák (Calv. in Ep. ad Polonos) Luther meg vallyá hogy találmany, és jobb volna az Istent Istennek mint sem Sz. Háromságnak neveznék. Hiszszük az Istent mindenütt jelen valonak, változhatatlannak, azért nem hiszszük. [hogy 36'] hogy az Égből le jött, magára testet vett, és az Isten emberé lett, hanem a Máriától született Jesust vallyuk Isten Fiának lenni, az ő tsudálatos születésére, meg szenteltetésére, fel támadására, meg dütsőítettésére nézve, mert a Kristus engedelmes lévén az halálig. Phil. 2. 9. az Isten fel magasztalta őtet, és nagy méltóságot adott néki Mennyen Földen Királya tette; műis őtet imádjuk az Atyával együtt mind örökkön örökké. Hiszszük az Istennek vigasztalo Szent Lelkét Isten erejének; de nem amaz égy Istennek lenni, mert az ajándék más, és különbözik attól, a ki azt ajándékozza. Hiszszük erős hittel, hogy egyedül tsak az Isten meg térésünk után ingyen meg botsattya minden bűneinket; azért nem sugdossuk a Papoknak, s nem aperiállyuk nékik veszedelmünkre bűneinket. Hiszszük hogy ezen testben fel támadunk, és a Nazarethbéli Jesus Kristus Királyi szeke előtt számot adunk, és valakik ezt meg tagadják, vagy mint a Sidok meg sem vallyák azoknak meg mutattya lántsával meg sebhettett oldalát, szegekkel által ve[r]ette 36'] rettetett kezeit, és őket szine elől elűzi, a kik pedig őtet meg vallyák, s meg nem tagadják, sőt az ő porontsolatitit meg fogadják, azokat magával az Egekben fel viszi, és a dütsőségnek koronáját fejekben teszi. Teis azért Király válaszd az igazságot, kövessed a jámborságot, ez kettőnek a végén Leled Meny Országot.

Rex

Mit hallok s mit látok, Oh furtsa Eretnek fejeknek álhatatlanságok, vallyon nem én vagyoké Erdély, és Magyar Országnak Királya? nem én vagyoké Lengyelek, Törökök, Csehek hatalmas Ura? nem én biromé Moldáviát, Sclavoniat, és több Országokat? Nem én vagyoké amaz nagy triumphusu ritka hírv János Király Fia? Honnan vagyon hát hogy hirem nélkül így fel indult egész Országom? Esküszem az élő Istenre, hogy vagy Vallásomat meg változtatom, vagy az Eretnekeket égy láb big tűzre, számkivetésre, fegyverre hányatom. Nem tudjaé minden Ember hogy az Ég egy napnál többet nem ismér? nem tudjaé hogy égy országban égy Királynál több nem lehet, égy Isten, égy Keresztség, [égy 37'] égy Hüt vagyon, honnan vagyon hát a Vallásoknak külömbségek? Tenéked azért nagy hatalmu fényes Udvarom népe, demendálom s porontsolom, hogy minden Eretnekeket Ország gyűlésére citálljad, de kivált Unitáriust ha kapsz, mint égy a Romai Anyaszentégyháznak fundamentumának rontojat kötözve ma Királyi székem eleiben álltsad.

Rex

A pápista, Cálvenista, Luther Vallást hallom
De meg vetem, s nem szeretem igaz hittel vallom
Az égy Atyát, s annak Fiát imádni jóvallom.

Pido. Szégyenlem ugyan; de mit tudok
temi, lettem ismérceiben meg győzettel
vén meg lel vallanom, hogy eljött a Kirá-
tus; de látván a keresztények között
a Vallás iránt való Hillongást, nem
merem keresztényé letni.

Cato. Jere velünk az igaz ságca meg tanítván
s Mit látod én.

Actus Secundus Intermedium Rex Vi.

Lutheranus Jaj Istenem! hova légyed?
merre megyek, hova bujok, ma bizony
ha meg kapnak éppen meg egeened, vepet
volna el a ki megis gondolca, hogy a Vallás
ban ilyen zenebonal inditson. Ho belke-
im ki jöttél a Királytól, hogy a Lutherá-
nust meg egefrék, kéjsébb lejtet Papis-
táva letni, mint sem turrememi, hogy is
leléne, hogy ily éjs kér lab betsuletes Gar-
dag Embere, mint én magam, ha drászva
gyokis, hogy meg halna Meg botvas Lu-
ther Márton; de bizony soha eveded meg
nem halod.

Unitarius. Mi dolog az Atyafi, mimm ja,
nagyotkodol?

Luther
~~1517~~

Luther. Az esz késervesen jó Dará-
tom, hogy meg adarnak egeeni; de kéjsébb le-
jék Papis-táva letni, hogy sem turrememi.

Unita. Hát edes Darátom tórá amyjé az
küöd, meg látik hogy a Pápa Lovat tríf-
ka kánlással vereted; nem egy van az in-
dolgom minni a tied, mert meg van hagyva
a Királytól, hogy kööve vitéssém eleiben; de
kérsébb lejtél ar halálva memi, hogy sem
minni Papis-táva letni.

Luth. Oti véderem, de aréit trelékedem, hogy
a Vallásomban felette igen meg ünörtem.

Unita. Hogy hogy s. mi ben?

Luther. Abban lettem hogy az Isten meg
mondotta Esaiás által, hogy egyedül terem-
tede a Mennyet, és a Földet, mi megisthá-
rom Istenet híjűm.

Unita. Lej jó reménységben az Isten ma tó-
dát téjden, és a tántorgokat én atcalom meg
világosítja nem bántom a Királytbeli
Jésusért vesolvátam magamat, aróis
mint kénorrád t estemet, tudom fenn fe-
bántakya lettemel, kérsébb vagyod ar
halálva memi, mint sem Papis-táva
letni

Rex

Lex. Mit hallod, mit látod etc. vide infra sequens
Intermedium hic locum habet.

Lex

Elmutt amár vesztél fel báni kileter Esztendője
Hogy Erdélynek és más helynekis vaggod lica v. feje
Hatalmommá két hárommá kénkövölök cseje
Vendétséggel, békességgel birtam Országomat
Mert széktem és kövöltem én az igazságot
Ma nem találod ha szomban szék bennem hamiságot
Defendáltam, procuráltam a Romai Vallást
Ért meg vedtem és meg ölettem aki hűdeccá mást
Demint nétem és intétem a nagy vut pártolást
Kéne hatalmam, birtadalmom, hogy mindet veszt
Országomat, Sobágyimat mind meg békességgel
Elmén fuet jártem tudom márc dolgom hogy kédheleten
Nem alhatom, nem nyughatom, nem tudhatom mi lett
Almot látod és meg yűvöl, látván igen nagy fell.
Papa farsán, a homlokán. Arcius nagyot yűvöl
Földet igen, mint hogy igen küli fundálalón
Arciusot Serviciustól hogy meg somatadón
Gyökereiből és tövéből mint ki afaadón
Aki próbát most is talál gyökön nyereséggel
Dús Lektánernek, elmejének, nyere ar fehérséggel
Próbát cépföld, véle véder én egy mesterséggel.
A fogásból és vabásból vax ki borsafálaton.

1715

Éz fogjátod, v. alnodnodat elömben horrádod
Hogy mit hídnél imicevirdnek cepeci aljátod
Ézék felet, v. erék mellett a Dávid Jecentérel
Mely fogjátod, v. el horrádod mine egy kécenestel
Agy cégyetted, mivellyetted hamas mindenedet

Lex.

Hogy mért te bécidnek jóni Országomban
Kém nyughatom miattad ijelid álomban
Hogy mért engem habozgatni most Vallásomly
Kém tudodé életü vagyon hatalmamban.

VITAE

Vagy vagyon kegyelmes Ur, kezében vagyon
De el kérdet munkáimnak én bédit hagyon
Éz kécenék karcjai mezt csöböd, v. nagyod
Másdol jónak utámam hogy ha én el fogod
Éz gondolj pedig kivaly hogy én hamiságot
Ké vödöftek hamisán költ alnod karugágot
Ké nem amár meg vedet régi igazságot
A mely minéüvünd ujalmutat kény Országot.

Lex

Látom nem félés, bölésen beszélés, de Kristust
nem hi széd, soz szeps népoc, bennét, époc
podolka nem vifed.

Unitar
1715

A HOMONNAI JEZSUITA KOLLÉGIUM (1615–1619)

A jezsuita rend magyarországi története a viszonylag bőséges szakirodalom és a nagyszabású forráskiadványok ellenére számos izgalmas és feltáratlan fejezetet rejteget az egyház- és művelődéstörténet kutatói számára. Míg a 16. századra vonatkozó források (1606-ig bezárólag) a teljesség igényével láttak napvilágot,¹ addig a 17. (és főleg a 18.) századi dokumentumok hasonló elvek szerinti közzététele az anyag mennyiségének ugrásszerű megnövekedése és jellegének megváltozása miatt gyakorlatilag megvalósíthatatlan feladatot jelent. A kutatóknak tehát a jövőben a tematikus feldolgozások és az ezekhez kapcsolódó válogatott forrásközlések mentén kell haladniuk. Jelen közlemény ennek a törekvésnek a jegyében kíván adalékokkal szolgálni egy eddig alig ismert, rövid életű és ezért jelentéktelennek tartott jezsuita kollégium történetéhez. A rendházat inkább csak a helytörténeti szakirodalom említi,² pedig elég egyetlen pillantást vetnünk a jezsuita éves katalógusokra, és látjuk: működésének néhány éve alatt a legjelentősebb jezsuita intézmény volt az országban, amely gimnáziumával a vidék kultúrális, a környékbeli katolikus főurak birtokait behálózó missziói révén pedig Felső-Magyarország vallási központja volt. Mind a kollégiumban működő rendtagok létszáma, mind az intézmény tevékenységének hatósugarára azt igazolja, hogy a homonnai kollégium fennállásának rövid ideje alatt jelentőségében felülmúlta néhány hónappal később alapított nagyszombati társát, tehát a rendi vezetés kulcsszerepet szánt a homonnai rendháznak a magyarországi rekatolizációban. A nagyszabású tervek ugyan rövidesen kudarcot

¹ Ladislaus Lukács, *Monumenta Antiquae Hungariae*, I. (1550–1579), Romae, 1969. (*Monumenta Historica Societatis Iesu* (A továbbiakban MHSI), 101); II. (1580–1586). Romae, 1976. (MHSI, 112); III. (1587–1592). Romae, 1981. (MHSI, 121); IV. (1593–1600). Romae 1987. (MHSI, 131), (A továbbiakban: MAH, I–IV); *Jezsuita Okmánytár*, I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606, sajtó alá rendezte, Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László, Szeged, 1995. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 34). (A továbbiakban JO I/1–2.)

² Barna Mihály, *Az ungvári kir. kath. főgymnasium története*, in *Az Ungvári Kir. Kath. Főgymnasium Értesítője az 1882–1883. tanévről*, Ungvár, 1883, 3–15.; Doby Antal, *A homonnai Drugeth-gimnáziumról*, in *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*, 3 (1898), 319–321, 354–356.; Dudás Gyula, *A homonnai Drugeth-kollégium*, in *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*, 14 (1909), 30–32.; Blanár Ödön, *Az ungvári kir. kath. főgymnasium háromszázados története 1613–1913*, Ungvár, 1913, 12–50. (A továbbiakban Blanár 1913.); *Michael Lacko, Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*, Roma, 1955. (A továbbiakban Lacko 1955.) 37–51. (*Orientalia Christiana Analecta*, 143); Uő, *Humenné, politiké, kultúrne a náboženské stredisko na východnom Slovensku v XVII. storočí*, in *Most*, 4 (1957), 47–59. (A továbbiakban: Lacko 1957.); Stanislav Stolarik, *Humenské kolégium a traja košickí mučeníci*, Humenné, 1995.

vallottak, a kollégium történetének vizsgálata azonban ennek ellenére a magyarországi katolikus megújulás számos kérdésének megértéséhez hozzásegít. Az alábbiakban röviden áttekintjük a kollégium alapításának előzményeit és a rendház rövid fennállásának történetét, majd közöljük az intézmény működéséről készült éves jelentéseket, illetve a kollégium rektorának, Dobokay Sándornak a lengyelországi Krosnóból Rómába küldött beszámolóját.

I. A kollégium megalapításának előzményei

A jezsuita rend a Bocskai-felkelés utáni években a királyi Magyarországon már két ígéretesen induló, de végül elbukott megtelepedési kísérletet tudhatott maga mögött. Oláh Miklós rövid életű nagyszombati kollégiuma (1561–1567) után a jezsuiták 1586-ban Draskovich György bíboros, kalocsai érsek felajánlásának köszönhetően megkapták a turóci prépostság birtokait, és először Znióváralján, majd ezt 1598-ban átköltöztetve Vágsellyén nyitottak kollégiumot, előző székhelyük pedig rezidenciaként működött tovább. Az ország északnyugati részének fontos vallási és kulturális központját jelentő két rendházból 1605-ben Bocskai hajdúi űzték el a szerzeteseket, a magyar rendtagok főleg ausztriai és morvaországi rendházakban találtak menedéket.³ Az ezt követő évek a rend számára Magyarországon az útkeresés időszakát jelentették: a számos akadályozó tényező ellenére meg kellett találni azokat az új lehetőségeket és eszközöket, amelyek segítségével szilárdan megvethetik a lábukat az országban.

A jezsuita rend konstitúciói egy kollégium alapítását szigorú feltételekhez kötötték, ugyanis csak a kollégium működéséhez (a ház kormányzásához, a tanításhoz és a templomi szolgálathoz) szükséges számú rendtag ellátását biztosító alapítvány esetében fogadta el a rendfőnök az új alapításokat.⁴ Az anyagi biztonságot jelentő fundációk tették lehetővé a jezsuita kollégiumok zavartalan és látványos sikereket felmutató tevékenységét Európa-szerte. A jezsuiták hazai megtelepedését ellenző protestáns rendek a bécsi békében éppen a kollégiumok alapításához nélkülözhetetlen alapítványok tételét kívánták megakadályozni azáltal, hogy a béke nyolcadik pontjában a rend számára megtiltották az ingatlan javak birtoklását. Az uralkodó, a katolikus főpapok és rendek, illetve a jezsuita rendet képviselő Pázmány Péter közbelépése sem tudta a kérdéses cikelyt megváltoztatni, ezért az 1608. évi pozsonyi országgyűlés elfogadta a bécsi békének ezt a pontját is.⁵ Ez a törvénycikk jogilag ugyan lehetetlenné tette je-

³ Lásd az első jegyzetben idézett forráskiadványok bevezetőit. Régebbi összefoglalás: Velics László, *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából*, I. (1560–1610), Bp., 1912.

⁴ *Institutum Societatis Iesu*, II, Florentiae 1893, 550–551.; *Institutum Societatis Iesu*, III, Florentiae, 1893. (A továbbiakban *Institutum*, III.) 293–294.; Ladislaus Lukács, *De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608)*, in *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 30 (1961), 127–133.

⁵ Frankl Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I. (1570–1621), Pest, 1868, 73–80.; Benda Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, in *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 31 (1979), 273–280.

zsuita kollégium alapítását az országban, de nem jelentette a rend formális száműzését, tehát a jezsuitáknak a megváltozott feltételekhez alkalmazkodva új keretek között és más módszerekkel kellett fellépniük Magyarországon.

Paradox módon éppen a Jézus Társaságát jogilag ellehetetlenítő békekötés által teremtett új feltételrendszer, az udvar és a rendek hosszú évtizedekig működő kompromisszuma tette lehetővé a jezsuiták számára, hogy új stratégiát dolgozzanak ki, amelynek segítségével minden várankozást felülmúló sikereket értek el a 17. század első felében. A 16. század végétől kezdve ugyanis megindult a magyar fő- és középnemesség katolizálása, és ez a folyamat a bécsi béke utáni évtizedekben vált szinte tömeges méretűvé. A magyar történeti irodalomban Timon Sámueltól⁶ Bitskey Istvánig⁷ kísért a Pázmány által áttérített harminc főrangú család legendája, holott a magyar arisztokrácia katolizálása ennél jóval összetettebb kérdés, és nem lehet egyetlen főpap „lángbuzgalmának” tulajdonítani. A 16–17. századi áttérések vizsgálata komplex megközelítést kíván, a vallás-átváltoztatások általában több indítóok együttes hatásával magyarázhatóak: az anyagi előnyök és a társadalmi-politikai érvényesülés mellett nem szabad kizárnunk a belső okokat, tehát az igaz hit keresését és ezen keresztül az üdvözülés utáni vágyat sem, hiszen ez a kor embere számára döntő fontosságú kérdés volt.⁸ Amennyiben persze a két tényező azonos irányba mozdította a kereső embert, akkor ennek a lépésnek a megtétele könnyebbnek bizonyult. A magyarországi arisztokrácia esetében is ez a kettős hatás érvényesült a 17. század első évtizedeiben, ugyanis a politikai konszolidáció mellett ekkortól számítjuk a katolikus polémikus és hitbuzgalmi irodalom – elsősorban természetesen Pázmány nevével fémjelzett – reneszánszát.⁹ Ugyanakkor óvatosságra int az a körülmény, hogy az áttérések nem 1608 után kezdődtek, hanem már évekkel előtte megindultak, és pedig éppen a jezsuiták tevékenységének (a személyes kontaktusnak vagy az iskolának) köszönhetően. Az áttérések első hullámának legismertebb konvertitái

⁶ Timon Sámuel, *Purpura Pannonica, sive vitae et gestae S. R. E. Cardinalium, Qui aut in ditionibus Sacrae Coronae Hungaricae nati cum Regibus sanguine coniuncti, aut Episcopatus Hungaricis potiti fuerunt*, Tyrnaviae, 1715, 61.

⁷ Bitskey István, *Pázmány Péter*, Bp., 1986, 81.

⁸ Ezekre a kérdésekre a bőséges nemzetközi irodalomból csak egyetlen példát idézünk. *La conversion au XVIIe siècle. Actes du XIe Colloque de Marseille (janvier 1982)*, Marseille, 1983. A kötet 32 tanulmánya számos aspektusból (lélektani, egyháztörténeti, irodalomtörténeti, politikátörténeti, művészettörténeti, hagiográfiai, stb.) közelíti meg a megtérés problémakörét, több általános érvényű esettanulmányt is nyújtva.

⁹ A magyarországi arisztokrácia katolizálásának történetét tudomásunk szerint eddig egyetlen munka mutatta be átfogó igénnyel: Peter George Schimert, *Péter Pázmány and the reconstitution of the Catholic aristocracy in Habsburg Hungary, 1600–1650*. (A Dissertation submitted to the faculty of The University of North Carolina at Chapel Hill, 1990.) (A továbbiakban Schimert 1990.). Különösen 335–488. Schimert a megtérések összehasonlító elemzése útján számos fontos következtetésre jut, széles kontextusba helyezve ezáltal az egyes áttérések történetét, amelyeket azonban a további kutatások feltehetően még pontosítani fognak. Itt mondunk köszönetet a szerzőnek, aki kéziratot doktori értekezését rendelkezésünkre bocsátotta.

a költő Balassi Bálint (1586)¹⁰ és a két későbbi esztergomi érsek, az ekkor még serdülőkorban levő Forgách Ferenc (1584)¹¹ és Pázmány Péter (1584 körül)¹² – mindhárom esetben a jezsuiták közvetlen hatása állt a háttérben. A birtokos nemesség soraiból az egyik legkorábbi ismert konvertita a szatmári Daróczy Ferenc, aki a bécsi kollégiumban diákként tanára, Johann Mollensis hatására katolizált 1587-ben.¹³ A magyarországi rekatolizáció egyik legnagyobb alakja, a későbbi nádor, Eszterházy Miklós az 1590-es évek végén vette fel a katolikus vallást a túróci vagy a sellyei jezsuita gimnáziumban.¹⁴ Néhány évvel később, 1601 körül a prágai jezsuita gimnáziumban tért át a felső magyarországi rekatolizáció egyik legharcosabb képviselője, Homonnai György, akire az alábbiakban még visszatérünk. Az 1603. évi pozsonyi országgyűlés alatt katolizált Forgách Mihály, majd egy évvel később Forgách Zsigmond. Mindketten testvérük, Forgách Ferenc és a vágsellyei jezsuiták hatására hagyták el az evangélikus hitet. A szintén 1603-ban ünnepélyes körülmények között katolizált Thurzó Kristóf egy évtized múlva, éppen az áttérések nagy hullámának kezdetekor visszatért a lutheránus vallásra, ami vallásváltoztatásainak őszinte, a politikai konjunktúrától független voltára enged következtetni. Ugyancsak valószínűleg ideiglenes volt az evangélikus posztillászerző nemes, Sóvári Soós Kristóf 1603-ban bekövetkezett áttérése.¹⁵ A nyugat-dunántúli rekatolizáció és a hódoltsági jezsuita missziók megindulásában nagy szerepet játszó Bánffy Kristóf 1608 úrnapiján a zágrábi jezsuita templomban hallott prédikáció hatására lett katolikus.¹⁶

A nemesek áttérése a jezsuita pasztoráció sarokköve, de nem végcélja volt, mivel a földesúr katolizálását követte a birtokain élő jobbágyok – meggyőzéssel és erőszakkal történő – térítése. Ennélfogva a térítő munka következő fázisaként a 16. század utolsó évtizedétől kezdve a znióváraljai majd vágsellyei kollégium atyái egyre gyakrabban folytattak missziós tevékenységet a katolikus hitüket megőrzött vagy újonnan megtért nemesek birtokain. 1593 és 1604 között az éves beszámolók szerint a vágsellyei jezsuiták hosszabb-rövidebb ideig misszióztak Pethő Istvánnál Sztropkón (1593–1594), Madocsányi Jánosnál Pruszkán (1597, 1599–1600), Daróczy Ferencnél Királydarócon (1598–1599), Pongrácz Dánielnél Nedecen (1599–1600, 1603–1604), Thurzó Kristófnál Galgócon (1604), Soós Kristófnál Sóvárrott és Horváth Gáspárnál Vágtapolcán (1604).¹⁷ Ezek a missziók a sellyei kollégium 1605. évi feloszlásával természetesen megszűn-

¹⁰ Schimert 1990, 335–341.; Barlay Ö. Szabolcs, *Balassi Bálint, az istenkereső*, Bp., 1992, 44–47.

¹¹ Ackermann Kálmán, *Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Életrajzi tanulmányok az ellen-reformáció korához*, Bp., 1918, 17–21.; MAH, II, 702–703.

¹² Óry Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 21–22.

¹³ MAH, IV, 326.

¹⁴ Péter Katalin, *Esterházy Miklós*, Bp., 1985, 59–64.

¹⁵ JO I/1, 225–227, 364–365, 382–385.

¹⁶ Ivan Škafar, *Jezuitski misijoni v krajini med Muro in Rabo za časa katoliške obnove (1609–1730)*, in *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, I (1979), 150.

¹⁷ MAH, IV, 27, 116–118, 305–306, 371–372, 412–414, 517–519.; JO I/1, 228–229, 368–369, 382–384.

tek, azonban a bécsi békének a kollégium-alapítást akadályozó pontja után a rend vezetése és a magyar rendtagok önkéntelenül is ehhez a bevált pasztorációs formához nyúltak vissza: a páterek misszionáriusokként jelentek meg a katolikus főurak udvarában.

A minden szilárd anyagi bázis nélküli misszióállomások alapítását a katolikus nemesség áldozatkészségén kívül még egy fontos változás tette lehetővé. A jezsuita rendben a 16. század utolsó éveitől kezdve egész Európában megnövekedett a belföldi missziók jelentősége. Az 1581-ben megválasztott rendfőnök, Claudio Acquaviva 1590 és 1609 között többször fordult körlevelekkel a tartományfőnökökhöz, amelyekben a rendtagok mobilizálását, missziókba küldését sürgeti. 1599. évi instrukciójában előírta, hogy minden erre alkalmas pap évente egyszer menjen misszióba, a misszionáriusok apostoli módon kettesével járjanak, minden rendházban legalább ketten állandó jelleggel a missziókra legyenek beosztva, illetve minden provinciában alapítsanak két-három ideiglenes és állandó jövedelem nélküli rezidenciát legalább hat pappal és két testvérrel, amelyekből mint missziós központokból a páterek bejárhatják a vidéket. A rezidenciákban működő misszionáriusokat időnként vissza kell hívni a kollégiumokba és újakkal pótolni. Acquaviva számára a jezsuita missziós hivatás felélesztése, a missziós házak alapítása és ezáltal a legelhagyatottabbak segítése szerves részét képezte a Társaság lelki megújulásának. Azáltal, hogy misszióra buzdító körlevelei révén százakat – ezreket mozdított ki kollégiumi nyugalomból és a nagyvárosok falai közül, új célokat és új lendületet adott rendjének. A jezsuiták misszióik során döbbenetesen szembesültek az európai vidék, a falvak vallási elhagyatottságával, amelynek érzékeltetésére már a 16. század közepétől kezdve oly gyakran használták az India-metaforát. A „missio”, a jezsuita rend legfontosabb hivatása így kapta meg Acquaviva kormányzása idején azokat a szervezeti kereteket, amelyek között az elkövetkező két évszázadban oly sikeresen működött.¹⁸

A rend új expanziós politikája és az ország megváltozott valláspolitikai helyzete együttesen alakították ki az új magyarországi stratégiát, amelynek alapelemei a főuraknál létesítendő missziók voltak. Acquaviva már 1606 tavaszán azt válaszolta az osztrák provincia rendtartományi gyűlésén az (akkor nem is működő) sellyei kollégium áthelyezését fontolgató atyáknak, hogy először igyekezzenek visszaállítani az alapítványt, de amíg ez nem sikerül, Magyarországot addig se hagyják el, hanem a főpapoknál és nemeseknél létesítendő missziókkal segítsék.¹⁹ A rendfőnök 1607 folyamán több reménykedő hangvétellű

¹⁸ Bernard Dompnier, *La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur*, in Luce Giard – Louis de Vaucelles, *Les jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*, Grenoble, 1996, 155–179. (Különösen 165–171.); Acquaviva körlevelei, *Epistolae Praepositorum Generalium ad patres et fratres Societatis Iesu*, I, Gandavi, 1847, 223–247, 270–275.

¹⁹ „Prius de restitutione foundationis cogitandum. Interim autem Hungaria ne deseratur, sed iuветur, prout licebit, missionibus et residentiis apud praelatos et nobiles.” *Archivum Romanum Societatis Iesu*. (A továbbiakban ARSI) Congregationes, 51. fol. 177^r. 178^r.

levelet küldött a provinciálisnak és Dobokay Sándornak, a sellyei kollégium volt rektorának, a Társaság magyarországi visszatérése ügyében, különösen is bízva az ő pártjukon álló nemesek támogatásában.²⁰ Az 1608. évi országgyűlésen a katolikusok vereséget szenvedtek, így a kollégiumot nem tudták helyreállítani, ezért már 1608 végén megjelent két-két misszionárius Forgách érsek és testvére, Forgách Zsigmond, illetve Homonnai György udvarában.²¹ A csendesen újrainduló magyarországi missziós vállalkozást Acquaviva jóváhagyta, de külön nyomatékkal intette az atyákat, hogy nagyon óvatosan járjanak el és ne adjanak okot a támadásra.²² Az ország nyugati és keleti felében kezdődő missziók közül ez utóbbi vált igazán életképesse: míg az elkövetkező években Északnyugat-Magyarországon egyedül Forgách érsek mellett működött állandó misszió két páterrel, addig a Homonna központtal induló felső-magyarországi missziók létszáma rohamosan növekedett.²³ A biztató fejlődés és a kezdeti sikerek háttérében a hatalmas homonnai uradalom birtokosa, a konvertita Homonnai Drugeth György személyét kell keresnünk.

A Homonnai Drugeth család a XIV. század óta Felső-Magyarország egyik legjelentősebb birtokos famíliája volt. Homonnai Bálint, majd fia, István halála (1609, illetve 1610) után Homonnai (III.) György kezében egyesült a homonnai, a terebesi, a varannói és az ungvár-nyevickei uradalom, ennél fogva a környék leghatalmasabb földesurává vált.²⁴ Homonnai György fiatalkori életrajzában több homályos és ellentmondásos pont van, amelyeket csak további kutatásokkal remélhetünk megoldani. 1583-ban született Homonnai (II.) György és Dóczy Fruzsina egyetlen fiaként. Apja korán meghalt, anyja és öelle-ne pedig egy 1598-ban elkövetett hatalmaskodás miatt két környékbeli nemes, Zokoly Péter és Bánóczy Simon panaszt nyújtott be az 1600. évi pozsonyi országgyűlésen. A diéta anyát és fiát fő- és jószágvesztésre ítélte (23. törvénycikk), az udvari kamara pedig megindította az eljárást. Dóczy Fruzsina fiával együtt Lengyelországba menekült. Három évig tartó huzavona után, 1603. január 8-án Homonnai György kegyelmet kapott, és csak Terebesről kellett lemondania, az 1608. évi 24. törvénycikk pedig teljesen eltörölte az 1600. évi végzést.²⁵ A szakirodalom Homonnai György katolizálását 1610-re teszi és Pázmány közvetlen

²⁰ ARSI Austria (A továbbiakban Austr.) 2 I. 271, 280, 288.

²¹ Ladislaus Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, II (1601–1640), Romae 1982, (A továbbiakban: *Catalogi*, II.) 91–92.

²² ARSI Austr. 2 I. 338, 339, 348, 356, 366, 394.

²³ *Catalogi*, II: 100, 113, 125, 137, 149.

²⁴ Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, III, Pest, 1858, 398–405.; Lackó 1957, 48–49.; Kirillyi Zsigmondné, *A homonnai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a 17. század első felében*, in Makkai László (szerk.), *Jobbágytelek és parasztagazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*, (Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből) Bp., 1966, 431–440.

²⁵ A per történetét ismerteti Takáts Sándor, *Homonnai Györgyné*, in Uő., *Magyar nagycsaládok*, Bp., é. n., 371–409. A vonatkozó törvénycikkek: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső, *Magyar Törvénytár*, II (1526–1608), Bp., 1899, 890.; III (1608–1657), Bp., 1900, 36–38, 118. (Ez utóbbi alapján visszakarta Terebest is: 1613. évi 41. tc.)

térítőmunkájának tulajdonítja, míg Károlyi Árpád szerint „mikor György úr a katolikus főpapok jóindulatát összehasonlítja hitsorsosainak, Bánóczynak és Szokolynak, gyalázatos viselkedésével, megérett benne az áttérés gondolata.”²⁶ Ugyanakkor a jezsuita forrásokból egyértelmű, hogy áttérése jóval korábban zajlott le. Jezsuita szerző tollából származó elogiuma szerint a prágai jezsuita kollégium diákjaként tért át az 1600-as évek elején.²⁷ Homonnai az egykorú forrásokban 1601 októberében szerepel először katolikusként: a krakkói jezsuita domus professából Észak-Magyarországra érkező misszionáriusok már mint buzgó katolikusról (vir catholicissimus) emlékeznek meg róla, aki Homonnán kollégium alapítását tervezi.²⁸ Később is megmaradt a jezsuiták buzgó támogatójának, a Bocskai-felkelés zavaros viszonyai között többször találtak menedéket udvarában az üldözött páterek. Így 1604-ben Vásárhelyi Gergely egy világi pappal, Bezerédy Pállal, aki Homonnainál maradt udvari papnak. 1605-ben közvetített Bocskai és Giovanni Argenti kolozsvári rektor között, 1606-ban pedig a Lengyelországba tartó elűzött erdélyi jezsuiták nála pihentek meg. A beszámolók említik a prágai megtérést, mindig megemlékeznek a fiatal főnemes nem mindennapi vallásosságáról, aki a restauráltatta a homonnai templomot és ott katolikus papot tart.²⁹ A fenti adatok alapján valószínűsíthető, hogy az ifjú Homonnai György a felségsértési per idején került a prágai jezsuita kollégiumba és ott katolizált 1600-ban vagy 1601 elején, döntésében pedig szorongatott helyzete is közrejátszhatott. Áttérését és a Habsburgokhoz való hűségét azonban nagyon komolyan vette, amint arról későbbi politikai akciói és a katolikus egyház ügyét minden eszközzel előmozdító tevékenysége tanúskodnak.

Homonnai Prágából való hazatérése óta komolyan foglalkozott a jezsuiták letelepítésének gondolatával. Mivel a rend az 1608. évi törvény értelmében Sellyére nem térhetett vissza, ezért a magyar páterek felszabadultak és eleget tudtak tenni a felső-magyarországi gróf kérésének: 1608 végén megérkezett az első két atya, Dobokay Sándor és Beskó Mihály Homonnára. Dobokay, látva az eredményeket és számot vetve a rengeteg munkával, a következő évben erősí-

²⁶ Károlyi Árpád, *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*, in *Uő: Néhány történelmi tanulmány*, Bp., 1930, 288–289.

²⁷ „Primus ex illis errorum tenebris [38.] fidei emersit noster Georgius, natus quidem heterodoxis parentibus, sed in flore adolescentiae, dum Pragae literis operam daret, sub initium prioris saeculi opera nostrorum patrum, quorum conversatione iam tum eximie delectabatur, ad agnitionem veritatis perductus, quam quidem tanto animi fervore et pietatis constantia complexus est, ut sui conversione non contentus, in id omni studio quamprimum incubuerit, ut tum sibi subiectos, tum caeteros Superioris Hungariae populos ad antiquam pietatem et Apostolicae Sedis venerationem reduceret.” In *Elogia fundatorum et benefactorum collegiorum et domorum provinciae Austriae Societatis Iesu. Anno 1675*. Kézirat. Provinzarchiv S.J. (Wien) n° 02081216. 37–38. (A teljes elogium: 33–40.); elogiumának másolatai fennmaradtak még: ARSI Austr. 226. fol. 37^v–41^v; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár Kézirattár (A továbbiakban ELTE EKK), Collectio Kaprinayana A 36. 49–50.

²⁸ Jan Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego O O. Jezuitow u sw. Barbary w Krakowie*, II, (1600–1608), Kraków, 1886. (*Scriptores Rerum Polonicarum*, 10)

²⁹ JO I/1, 361, 384.; JO I/2, 484–485, 596–597.

tésért fordult a tartományfőnökhöz, de azt javasolta, hogy az új páterek ne rendi öltözékben jöjjenek. Drugeth támogatásában bízva már ekkor felmerült egy missziós központul szolgáló rezidencia alapításának lehetősége. A rendfőnök az új terveket jóváhagyta, és (az 1599. évi központi instrukció szellemében) különösen a rezidencia-alapítást helyeselte, így 1610-ben négy, 1611-től pedig már nyolc páter dolgozott Homonnai György és a környékbeli katolikus urak birtokain.³⁰ 1611-től Homonnán kívül Szatmáron, a szintén konvertita Dóczy András főkapitánynál, illetve Makovicán Szentandrásy (Csiky) István erdélyi püspöknél is működtek jezsuiták.³¹

1612-től kezdve maradtak fenn éves jelentések az egyre nagyobb intenzitással dolgozó misszió, illetve ekkor inkább már rezidencia munkájáról.³² Mivel a környéken nem volt katolikus pap, ezért a jezsuitáknak nagyon sok irányú lelkipásztori munkát kellett végezniük. A katolikusok gondozásán kívül a fő hangsúly természetesen a protestáns (elsősorban református) és orthodox lakosság áttérítésén volt. 1609–1612 között 700, 1613-ban 346, 1614-ben 1447 megtérést regisztráltak. Az uradalmak jobbágysága között végzett térítésnek a világi karhatalom igénybevétele, prédikátor elűzése és a templom elfoglalása természetes velejárója volt. A katolikus papok megjelenésének hallatára az évkönyvek szerint mintegy ezer jobbágy tért vissza Lengyelországból a Homonnai-birtokokra, akik korábban a vallásgyakorlat hiánya miatt (illetve nyilván gazdasági megfontolásokból) vándoroltak ki. A leglátványosabb eredmény Homonna város teljes áttérése volt 1612-ben, amelyben a konvertita gróf jótékony ráhatásának is jelentős szerepe lehetett. Az egyedül maradt prédikátortól a templom kulcsait végül erőszakkal kellett elvenni, a templomot a földesúr emberei elfoglalták és átadták a jezsuitáknak. A homonnai páterek a jezsuita pasztoráció korabeli általános eszközeivel dolgoztak, amelyek közül a legfontosabb az egységes, magas színvonalú tanrendszer, a Ratio studiorum alapján működő iskola. Dobokay rögtön megérkezése után elkezdett tanítani, konkurrenciát támasztva a város református tanintézetének. Mint minden jezsuita iskolában, így Homonnán is a

³⁰ A rendfőnöknek Argenti provinciálishoz írott leveleiben ez a probléma 1609–1610 folyamán gyakran előfordul: ARSI Austr. 2 I. 370, 381, 411.; „Occasio iuvandae Hungariae aliqua residentia non est praetermittenda, sed prudentia nihilominus adhibenda erit.” Uo, 415. (1610. november 13.); „Pro missionibus, quae variae expetuntur, dolemus ita paucos operarios habere Reverentiam Vestram, opto nihilominus, ut quam plurimos possit, instituat, sed ne mittantur nisi probatae virtutis homines, et qui aedificare possint. Pro operariis autem formandis consultationes instituendae erunt a Reverentia Vestra. Residentia vero constitui in Hungaria, si possit, valde placet, quo se conferant subinde sui colligendi gratia, qui in iis missionibus erunt.” Uo, 418. (1610. december 11.) vö. még: uo., 429–430, 433, 447, 468.; *Catalogi*, II, 92, 113, 125, 137.

³¹ ARSI Austr. 2 I. 474–475.; *Catalogi*, II, 125.; Veress Endre, *Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613)*, Veszprém, 1921, 187–190. (A továbbiakban Veress, 1921.)

³² A katalógusok ugyan 1614-ig misszióként jelölik, de mi hajlunk arra, hogy a rendfőnök választleveleinek adatai, illetve a létszám alapján a homonnai missziót az 1599. évi Acquaviva-levél értelmében missziós rezidenciának (tehát még nem collegium inchoatumnak) tartsuk.

tanulók nyilvános szereplése, az iskoladráma jelentette az idelátogató főurak és a helyi lakosság felé az iskola eredményességének leglátványosabb bizonyítékát. A páterek 1614-től megjelentek Kassán is, a szintén konvertita Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány mellett. Forgách költségén felújították a királyi épületben levő romos templomot, illetve a jezsuiták megkaptak egy másik, az evangélikusoktól elvett városi templomot is. A város katolikus iskolamestere egy prédikátor katolizált fia lett, a misszionáriusok pedig alkalmazkodva a városi lakosság magasabb műveltségéhez, katolikus könyvek szétosztásával is oktatták híveiket. A városi tanács természetesen nem nézte jó szemmel a jezsuiták tevékenységét, de a főkapitány megvédte őket.³³ Végül meg kell említenünk a Homonnai György által támogatott uniós kísérletet: 1613–1614 folyamán Atanaszij Krupeckij přemysli unitus püspök és két lengyel jezsuita próbálta meg az egyesülésre rávenni a homonnai uradalom rutén papjait és híveiket. Az unió kihirdetése Krasznibrodon 1614 pünkösdjén majdnem véres tragédiába torkollott, a gróf a püspök ellen fellázadt tömeget csak fegyverrel tudta szétkergetni, az elsietett próbálkozás kudarcba fulladt.³⁴ A missziós központ egyre növekvő intenzitású munkáját látva Homonnai 1612-től kezdve kezdte előkészíteni a rezidencia kollégiummá való fejlesztését.

2. A kollégium megalapítása és működése

A kollégium megalapításának gondolata 1612 júniusában merült fel először: a rendfőnök a tartományfőnökhöz és Homonnaihoz írott levelében helyezte a gróf ezirányú törekvéseit és teljes támogatásáról biztosította az új vállalkozást.³⁵ Az alapítás előkészítését azonban megzavarta Dobokay Sándor áthelyezése: 1612 második felében ő lett az újonnan alapított zágrábi kollégium első rektora. Dobokay a korszak egyik legjelentősebb magyar jezsuitája, Pázmány iskolatársa és barátja volt. A kolozsvári, lengyelországi és bécsi tanulóévek után két évig a sellyei rezidenciában dolgozott, részt vett Esztergom ostromában, ahol a haldokló Balassi Bálint rábízta félbemaradt Campianusfordításának (a *Tíz okoknak*) kéziratát. 1595-ben Grácban befejezte a teológiát, 1596-tól kezdve egészen 1619-ig kisebb megszakításokkal vezető beosztásban dolgozott: 1596-tól 1605-ig a sellyei rezidencia (majd kollégium) előljárója, ezután Bécsben, majd Pozsonyban próbálta meg a magyarországi jezsuiták ügyét előmozdítani, illetve a rövid kényszerpihenőt felhasználva befejezte és sajtó alá rendezte a Balassi által rábízott kéziratot.³⁶ A hosszú évtizedekig előljáróként

³³ Veress, 1921, 190–198.; Antonius Socher, *Historia Societatis Iesu Provinciae Austriae. Pars secunda. Ab anno 1591 in annum 1619.* Kézirat. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 118. C. 28. (A továbbiakban Socher: *Historia*) 388–390, 409–410, 440–443.

³⁴ Lacko 1955, 45–51.

³⁵ ARSI Austr. 2.1. 492.

³⁶ Ladislaus Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I., I. (1551–1600).* Romae, 1978. (MHSI, 117) (A továbbiakban *Catalogi, I.*) 655.; Kruppa Tamás, *A Tíz okok megjelenésének hátteréről*, in Balassi Bálint – Dobokay Sándor, *Tíz okok*, Bp., 1994, 234–247.

dolgozó Dobokay igazából nem sok kedvet érzett a kormányzáshoz, és saját bevallása szerint inkább lelkipásztori munkakörben szeretett dolgozni.³⁷ Emellett irodalmi ambíciói is voltak: 1600-ban magyarra fordította a rend reguláit,³⁸ élete alkonyán írott visszaemlékezései pedig őszinte hangvételük miatt véleményünk szerint igazi irodalmi értékkel bírnak.³⁹ 1608-tól Homonnai György udvarában és birtokain dolgozott, eközben szoros baráti viszony alakult ki közte és a gróf között.⁴⁰ Nem csoda, hogy a rendi vezetés a tapasztalt pátert az újonnan alapított zágrábi kollégium élére helyezte, ezzel viszont a felső-magyarországi missziók ügye jelentős hátrányt szenvedett. Homonnai nehezményezte Dobokay áthelyezését és már 1612 őszén kérte a rendfőnöktől az atya visszaküldését. Acquaviva a grófhhoz írt válaszában szabadkozott ugyan a zágrábi kollégium fontosságára hivatkozva, de az osztrák rendtartomány vizitátorát, Theodor Busaeust 1612 decemberében Dobokay visszaküldésére utasította.⁴¹

Dobokay távozása a szervezőmunkát lassította ugyan, de nem jelentette a missziók leállítását. Az új superior Ferenczffy Pál lett, aki már 1612 november 28-án komoly eredményekről számolt be Acquavivának.⁴² A rendfőnök látva a biztató fejlődést, véglegesen Dobokay visszaküldése mellett döntött. Többször írt megleghangú köszönő levelet Homonnainak, és tájékoztatta, hogy mihelyt Busaeus talál megfelelő utódot Zágrábba, Dobokay visszamehet Felső-Magyarországra.⁴³ Eközben Homonnai és Dobokay rendszeres levelezés útján tartották a kapcsolatot, és a gróf az elsők között lett tagja a zágrábi kollégium Mária-kongregációjának.⁴⁴ 1613 július 9-én írott levelében Homonnai tájékoztatta a zágrábi rektort, hogy a rezidencia és az iskola már elkészült, „csak ember kellenék bele”, emellett ingatlanokat és jövedelmeket is adott a fenntartásukra. Nagyon szeretné, ha ideérnének mihamarabb, hogy Szent Mihály napján (szeptember 29.) megnyithassák az iskolát. A környékbeli nemesek számítanak rájuk, Barkóczy László is a je-

³⁷ MAH, IV, 354, 357, 374, 387, 393, 505.

³⁸ MAH, IV, 463. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában őrzött kéziratok regula-fordítás minden bizonnyal a Dobokay által készített fordítás későbbi másolata: Summarium, azaz rövid summaja azoknac az reguláknac, melyec az mi rendüncbelineknc tanítasokra vadnac és az melyet szükség megtartani mindeneknc. ELTE EKK Ab 74.

³⁹ Molnár Antal, *Sándor Dobokay's autobiographische Aufzeichnungen (1620)*, in *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 56 (1997), sajtó alatt.

⁴⁰ Erről tanúskodnak Homonnainak 1611 és 1615 között Dobokayhoz írott, alább idézett levelei. Első ismert levelében például a gróf, miután beszámolt az 1611 decemberében tartott tokaji béketárgyalásokról Báthori Gábor és a király követei között, azt fájralja, hogy gyengesége miatt nem tud Gerénybe menni és így nem töltheti együtt a karácsonyt Dobokayval. (Varannó, 1611. december 17.) Magyar Országos Levéltár (=MOL) E 150 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Ecclesiastica Irregistrata (= E 150 Irreg.) 27. doboz (=d.) 7. tétel (=t.) fol. 31.

⁴¹ ARSI Austr. 2 I. 506–508.

⁴² ARSI Austr. 2 I. 511.; vö. még ARSI Austr. 2 II. 539–540. (Ferenczffy még 1613. július 9-én is előjáróként számolt be az Ungvár környékén folytatott nagyszabású térítésekéről).

⁴³ ARSI Austr. 2 I. 513, 516.

⁴⁴ Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, I, Zagreb 1969, 290.

zsuitákhoz ígérte a fiát.⁴⁵ Szeptember 14-én újabb hosszú levélben számolt be a bajmóci fürdőben szerzett betegségéről, családja hogylétéről, az országgyűlés vallásügyi tárgyalásairól, illetve Atanaszij rutén püspök uniós terveiről. A két-három hét múlva véglegesen elkészülő iskolába már nagyon várják őket, az alapító a késlekedést nagyon károsnak tartotta. „Ez egész jószágom mind katolikusok lesznek, ha Isten aláhozza kegyelmedet, különb állapotban fogja az én határombélieket találni, csak szintén kegyelmekek nélkül vagyunk szűkösek” – írja levele végén Homonnai, egy mondatban összefoglalva célkitűzéseit.⁴⁶

Dobokay 1613 őszén ért vissza Homonnára, és rögtön megkezdtek a tárgyalásokat a kollégium alapításáról.⁴⁷ A rendi előjárók álláspontja az volt, hogy Homonnai először gondoskodjék az alapítványról, a gimnáziumot csak ennek birtokában nyissák meg.⁴⁸ 1613 novemberében a gróf levélben fordult a rendfőnökhöz és a vizitátorhoz: az előbbitől a kollégium alapításának elfogadását, az utóbbitól pátereket kért az iskola és a főúri missziók számára.⁴⁹ Acquaviva 1614. január 11-én válaszolt az alapítónak, a szervezést végző Dobokaynak és a provincia vizitátorának, Busaeusnak. Mindenekelőtt megköszönte gróf buzgóságát, elfogadta felajánlását és támogatásáról biztosította. A technikai kérdésekben Dobokayval egyeztetett: sürgette az alapítólevél megfogalmazását és Rómába küldését, illetve számos részletkérdésben eligazította a superiorot. A vizitátort pedig felszólította, hogy küldjön megfelelő rendtagokat Homonnára.⁵⁰ Az 1614. év Homonnán a szervezés és az építkezés jegyében telt el. Homonnainak Dobokayhoz írott leveleiből világosan kitűnik, hogy a gróf nem gondolta meg magát és valóban bőkezűen finanszírozta az előkészületeket, bár betegeskedése hátráltatta az alapítás befejezését.⁵¹ Az alapító különösen az iskola sorsát viselte a szívéen, amint ez 1614. december 21-én írott leveléből is kiderül: örül, hogy Dobokayék megkezdtek a tanítást, a diákok számára pedig ruháról és tüzelőfárról rövidesen gondoskodni fog. A páterrel ellentétben szerinte az új épületeket nem kőből kellene megépíteni, ami drága és sokáig tart, hanem „szép borona fából”.⁵²

Az alapítólevél jó másfél éves szervezőmunka után, 1615. július 2-án készült el. Bevezetésében Homonnai György elmondja, hogy megtéréséért hálá-

⁴⁵ MOL E 150 Irreg. 27. d. 7. t. fol. 26^r.

⁴⁶ MOL E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Jesuitica (=E 152) Registrata (=Reg.) Collegium Ungvariense, fasc. 1. fol. 64.

⁴⁷ ARSI Austr. 2 I. 520, 528.

⁴⁸ 1613. augusztus 10-én Acquaviva így írt erről Busaeusnak: „Probavimusque rationem, quam Reverentia Vestra iniit cum Domino Homonnai, ut scilicet de fundatione prius cogitet quam scholae aperiantur, quarum tamen spes facienda erit, ubi fundationem obtulerit.” ARSI Austr. 2 I. 533.

⁴⁹ MOL E 152 Irreg. Collegium Ungvariense, 2. t.: Directorium Archivii literarum ad Collegium Societatis Iesu Ungvariensis pertinentium (=Directorium) 1–3.

⁵⁰ ARSI Austr. 2 II. 558–560.

⁵¹ MOL E 152 Irreg. Collegium Ungvariense, 5. t. fol. 89^r. 91^r.; MOL E 150 Irreg. 27. d. 7. t. fol. 33^r.; ARSI Austr. 2 II. 652.

⁵² MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 1., fol. 60^r.

ból alapít jezsuita kollégiumot, mivel az ifjúság nevelését (amelyben a jezsuiták különösen is kitűnnek) tartja a leghathatósabb eszköznek a katolikus egyház régi jogainak visszaállítására. A kollégium számára átadja a város ferences kolostorát minden tartozékával, az intézmény fenntartására pedig a zemplén megyei Nagykemence birtokot, továbbá két, az ungvári uradalomhoz tartozó szőlőt és évi 1700 magyar forintot ajánlott fel. Az alapítólevélbe a rendfőnök engedélyével belefoglalták, hogy a jezsuiták esetleges kiűzése esetén a felajánlott javak az alapítóra vagy utódaira szállnak vissza.⁵³ A magyarországi törvények miatt azonban az alapítást Homonnai nem tudta véglegesíteni, hiszen a jezsuiták nem bírhattak ingatlanokkal.⁵⁴ Ezért az 1615-ben alapított nagyszombati kollégium javait is Forgách érsek birtokolta, és csak a jövedelmeket adta át a jezsuitáknak. Hasonlóképpen működött a homonnai kollégium is, amelynek anyagi biztonságát a fundáció bevételein kívül Homonnai folyamatos segítsége és adományai biztosították. 1615. augusztus 17-én biztosította Dobokay rektort, hogy a kollégium jobbágyaitól teljes joggal szedhet kilencedet a tized helyett.⁵⁵ 1616. január 16-án utasította tiszttartóit, hogy a kollégium építésének hátralevő munkáit fejezzék be, az iskola minden kemencéjére évente négy-négy öl fát hozassanak, tavasszal hozzák rendbe a templom tetejét, a kollégiumnak szerezzenek zsindelyt és deszkát, illetve égessenek meszet. A diákok könnyebb ellátása érdekében a mészárosok a húst minden hétfőn csak két dénárért mérik, illetve a szegény tanulók számára a városban szállást rendeljenek.⁵⁶

Homonnain kívül a környék katolikus arisztokratái is jelentős adományokkal támogatták az újonnan alapított kollégiumot. A legjelentősebb felajánlást a köznemesi sorból hirtelen kiemelkedett munkácsi földesúr, Esterházy Miklós és felesége, Dersffy Orsolya tette: 1615-ben kötelezték magukat, hogy a munkácsi

⁵³ Az alapítólevél kalandos sorsa kicsiben jól példázza a magyarországi jezsuiták viszontagságait. A fontos okmányt Dobokay 1619-ben, a kollégium feloszlata után Lengyelországba vitte és mások tudta nélkül a krakkói domus professa levéltárában helyezte el. Itt rejtőzött egészen 1644-ig, amikor a homonnai jezsuiták I. Rákóczi György támadása elől ismét Krakkóba menekültek és az akkori rektor, Dobronoky György átkutatva a levéltárat megtalálta az iratot. Az okmányt Wesselényi Miklós vitte magával és a szendrői rezidencia többi okmányával együtt Füleken őrizte, tőle kapta meg 1644. október 16-án az új homonnai előljáró, Káthay Zsigmond, aki a rendház többi irata mellé helyezte el Krakkóban. Lengyelországból a bécsi domus professa levéltárába vitték, itt talált rá Bornemissza András, az ungvári kollégium rektora 1665 májusában, a tartománygyűlés alkalmával, és újra lemásolta. Az alapítólevél csak 1746-ban került a homonnai kollégium jogutódjának számító ungvári kollégium levéltárába. (Minderről: Directorium 10.) Az alapítólevél eredeti: MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 14. fol. 9. (mellette egy 1620. szept. 19-én, Poznańban készült átirat.) A Rómába küldött másolatokra vö.: Lacko 1957, 57.; kiadásai: Fridericus Weiser, *Liitærae authenticæ exhibentes originem scholarum Hungariæ*, I, Coloczae, 1882, 142–147.; Blanár 1913, 22–25.

⁵⁴ ARSI Austr. 2 II. 743, 838, 895.; Austr. 3 I. 98.

⁵⁵ MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. I. fol. 44^r.

⁵⁶ MOL E 150 Irreg. 27. d. 7. t. fol. 24^r. Az irat 1764-ből származó hiteles másolata: MOL E 152 Irreg. Collegium Ungvariense, fasc. 11. fol. 83^r.; Ezt az utasítását a tűzifára és az évi 1700 forint kifizetésére vonatkozóan 1616. május 20-án megismételte. MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. I. fol. 41^r.

uradalom jövedelmeiből évente száz magyar forintot, öt hordó bort, ötven köböl tiszta búzát és öt hízó adnak a homonnai kollégium részére. A rendfőnök hálából a rend jötevői közé sorolta a házaspárt.⁵⁷ A jezsuitákat már korábban is buzgón támogató Telegdy Borbála, Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem özvegye végrendeletében szintén megemlékezett a homonnai páterekről.⁵⁸ Több gondja volt a rektornak az Alaghy Ferenc által a kollégiumra hagyott szőlővel, mivel azt az örökös, Alaghy Menyhért kisebb értékű adománnyal akarta kiváltani.⁵⁹ A hosszú távra tervező Dobokay emellett a birtokok gyarapításával próbálta meg az intézmény helyzetét még szilárdabbá tenni, ennek jegyében vásárolt fel szántóföldeket és réteket Homonnán és Nagykemencén 1617–1618 folyamán.⁶⁰

A homonnai kollégiumnak a rend vezetése igen nagy szerepet szánt Felső-Magyarország rekatolizálásában, ez a magyarázata annak, hogy igyekezett a legkiválóbb magyarországi és erdélyi származású rendtagokat ebbe az intézménybe csoportosítani. A rektor az alapítástól egészen a kényszerű feloszlításig a már többször említett Dobokay Sándor volt. A kipróbált és nagy tapasztalatokkal rendelkező páternek múlhatatlan érdemei voltak a homonnai kollégium létrehozásában és a missziók megszervezésében, de a jó két évtizedes kormányzó munka felőrölte erejét, és 1618 elején a kollégium vezetésében már a fáradtság jelei mutatkoztak. A rendtársak (név szerint például Szemczi Mátyás) a rektor hanyagságára és fegyelmi problémákra panaszkodtak.⁶¹ Vitelleschi rendfőnök tisztában volt az idős jezsuita érdemeivel és világosan látta, hogy a több évtizedes kemény munka után megérdemli a pihenést. Ezért 1619 áprilisában úgy határozott, hogy felmenti a kollégium vezetése alól, helyére pedig a nagyszombati rektort, Ferenczffy Pált nevezi ki. A személycsere azonban húzódozott, mivel a Ferenczffyt felváltó Forró György zágrábi rektor nem hagyhatta el állomáshelyét, amíg a kollégiumban folyó építkezések be nem fejeződtek. A rendfőnök 1619 júliusában végül mégis hozzájárult Dobokay leváltásához, az öreg pátert a provinciális a Káldy György által készített Biblia-fordítás revíziójánál kívánta alkalmazni. A rektorváltásra azonban Bethlen Gábor támadása és a kollégium feloszlása miatt már nem került sor.⁶²

A katalógusok adatai alapján Homonnán és a felső-magyarországi missziókban 1609 és 1619 között összesen harminchét magyar és szlovák jezsuita működött.⁶³ Felsorolásuktól itt eltekintünk, csupán néhány nevet emelünk ki. Olyan, később fontos beosztásokat viselő rendtagok dolgoztak itt együtt, mint Beskő Mihály, Dobronoky György, Ferenczffy Pál, Forró György, Hajnal Mátyás,

⁵⁷ Directorium 16–20.; MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 1. fol. 40^r.; ARSI Austr. 2 II. 743.

⁵⁸ MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 1. fol. 26.

⁵⁹ MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 1. fol. 36^r–38^v, 68^r.; MOL E 152 Irreg. Collegium Ungvariense, 5. t. fol. 22^r.; Directorium 24–25.

⁶⁰ MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 4. fol. 123.; uo. fasc. 9. fol. 33^r.

⁶¹ ARSI Austr. 2 II. 895–896, 914, 977–978.

⁶² ARSI Austr. 2 II. 1013, 1015, 1023–1024, 1042–1043, 1053.

⁶³ *Catalogi*, II, 92, 100, 113, 125, 137, 149, 171–172, 184–185, 195, 209, 222–223.

Káldy Márton, Móry István, Némethi Jakab, Vásárhelyi Dániel. Nem kétséges, hogy a következő évtizedek magyarországi jezsuita expanziójának kulcsfigurái (például Dobronoky, Ferenczffy vagy Forró) a felső-magyarországi missziókban rengeteg fiatalkori tapasztalatot és hasznosítható kapcsolatot szereztek, amelyeket a későbbiekben, különböző állomáshelyeiken hasznosítani tudtak.

A kollégium és a hozzá tartozó missziók működésének legfontosabb forrásai az alább közzétett éves jelentések. A dokumentumok részletes elemzésére most nem vállalkozhatunk, csupán néhány fontosabb szempontra hívjuk fel a figyelmet. Az alábbi beszámolók történeti forrásértékének vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk a jezsuita éves jelentések összeállításának kritériumait és az évkönyvek rendeltetését. Az éves beszámolókat (*Litterae Annuae*) nem történetírói céllal fogalmazták, hanem a rendtársak vigasztalására és épülésére. Valamennyi provinciában a rendházakból küldött jelentések alapján év végén az ezzel megbízott páterek állították össze a rendtartomány éves működéséről készült összefoglalást.⁶⁴ Az osztrák provincia évkönyveiből három, egymást sokszor szerezcsésen kiegészítő sorozat maradt fenn.⁶⁵ A fentiekkel magyarázható, hogy az éves beszámolók számos topikus elemet, exemplum jellegű, csodás és tanulságos történetet tartalmaznak, sajátos céljuknak megfelelően alkalmazva a jezsuita rétorika eszköztárát. Ez a körülmény nagyban megnehezíti a *Litterae Annuae* sorozat történeti forrásként való felhasználását, hiszen az évkönyvekben felvontatott, sokszor ismétlődő példázatok és épületes históriák nem is annyira az adott rendház történetének, hanem a jezsuita lelkipásztorkodás célkitűzéseinek és eszközeinek megismeréséhez segítenek hozzá. Emiatt nagyon fontosnak tartanánk az évkönyvek átfogó, az exemplumokra koncentráló irodalomtörténeti jellegű feldolgozását, ugyanis ezáltal ez az értékes, de a történész számára sokszor nehezen megközelíthető forrásanyag könnyebben értelmezhetővé válna.⁶⁶

A homonnai kollégium működésének az évkönyvek beszámolóí alapján három alapvető területét különböztethetjük meg: a Homonnai-birtokokon való lelkipásztori munka és térítések, az iskola és a főúri missziók.⁶⁷ A legátütőbb hatást a jezsuiták minden bizonnyal az alapító birtokain érték el. 1612-ben a város lakossága gyakorlatilag áttért. A kollégiumhoz kilenc-tizenegy plébánia tartozott, amelyeket a paphiány miatt a jezsuiták láttak el, de átjártak más kör-

⁶⁴ *Institutum*, III. 43–45.

⁶⁵ A három sorozat lelőhelye: ARSI, Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Pannonhalmi Bencés Főapátsági Könyvtár. Az évkönyvek pontos jegyzéke: Szilas László, *Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven*, in *Ungarn-Jahrbuch*, 5 (1972), 184–188.

⁶⁶ Egy példa a jezsuita évkönyvek helytelen, a beszámolók rétorikáját teljesen átvevő és objektív történeti forrásként kezelő felhasználására: Jánosi Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma 1935. (Pannonhalmi füzetek 17.) Éles, de többnyire jogosult kritikája: Mályusz Elemér, *A jezsuiták a XVIII. század közepén*, in *Protestáns Szemle*, 45 (1936), 275–283.

⁶⁷ Amennyiben külön nem jelöljük, a kollégium működését az alábbiakban közzétett éves jelentések alapján vázoljuk.

nyékbeli településekre, így Varannóba is. A jezsuita lelkigondozás súlypontja – összhangban a katolikus megújulás lelkipásztori programjával – a rendszeres szentségi élet, elsősorban a gyónás és az áldozás általánossá tételén volt. Ennek eredményeit (akárcsak a megtéréseket) igyekeztek mindig pontos számszerű adatokkal illusztrálni. A szentségek vétele a protestantizmus térhódítása és a katolikus papok hiánya miatt rendkívül ritkává vált, illetve gyakorlatilag eltűnt a hívek életéből. Ezt illusztrálják az évkönyvek példái az idős emberekről, akik még életükben nem gyóntak. Az új lelkipásztori módszerek, eddig nem látott szertartások, ünnepek kétségtelenül mély hatást gyakoroltak az elzárt falusi közösségekre, a számos áttérés lélektani gyökereit is sok esetben ezek mögött kell keresnünk. Nem csak a szentségekhez való járulást (elsősorban a gyónást), hanem a megtéréseket is sokszor csodás események, legtöbbször gyógyulások kísérték, amelyek a korabeli ember világmérete szerint a jó ügyet voltak hivatva igazolni. A jezsuiták a szentségi gyakorlat mellett a keresztény élet számos más területén is igyekeztek a hívek mindennapjait az egyház tanítása által képviselt eszményhez közelebb vinni. Ennek eredménye volt a számtalan kibékülés, az ellopott tárgyak visszaadása, az ünnepek megülése és a vasárnapi munka megszüntetése, az amulettek eldobása, általában a hívek vallásos életének elmélyítése. Nagy hangsúlyt helyeztek a rendkívüli vallási tudatlanság felszámolására, a gyermekek és felnőttek oktatására. Homonna és környéke mellett a leglátványosabb sikereket az ungvári uradalomban érték el. A térítőmunka fontos lépése volt a református templom elvétele 1615-ben, amelyet az ekkor Felső-Magyarországon működő Szentandrásy István erdélyi püspök szentelt fel újra. Ezután összesen hat jezsuita látott munkához a városban és környékén (így a név szerint is említett Gerényben és Szerednyén). A katolikus ügyet jelentősen előmozdította, hogy már abban az évben katolikus bíró került a város élére, nyilván a földesúr aktív támogatása mellett.

A jezsuita lelkipásztorkodás talán leghatásosabb eszköze az iskola volt. Az egységes tanrendszer szerint működő, korszerű és Európában bárhol elismert tudásanyagot közvetítő jezsuita iskolákba nem csak a katolikus, hanem a protestáns nemesek is szívesen küldték tanulni fiaikat. A homonnai iskola kezdeteiről, az alapító rendszeres támogatásáról már fentebb szóltunk. A gimnázium 1614-ben nyitotta meg kapuit grammatikai és poétikai osztályokkal, ehhez járult 1618-ban a rétorika.⁶⁸ A homonnai gimnázium fennállásának néhány éve alatt Felső-Magyarország egyik legrangosabb tanintézménye volt, 1619-ben már hat tanárral működött. Sajnos a diákok létszámáról nincsenek pontos adataink, de az évkönyvek minden évben megemlékeznek a tanulók számának állandó növekedéséről. Az iskola nem csak a műveltség továbbadásának, de a katolikus hit megszilárdításának és a térítésnek is fontos színtere volt. A protestáns diákok áttérése ugyan általában a szülők heves ellenállásába ütközött, de a környezet hatására sok diák átvette a katolikus vallásgyakorlat elemeit és

⁶⁸ ARSI Austr. 2 II. 963.

voltak példák megtérésekre is. A jezsuita iskola vallási központ szerepének bizonyítéka, hogy számos papi hivatást ébresztett: 1615-ben tizenöt tanuló vette fel a kisebb rendeket. Szemczy Máttyás 1619. február 5-én kelt levelében arról tudósította Melith Pétert, hogy a homonnai gimnáziumba járó három Melith-fiú közül Ferenc jezsuita akar lenni.⁶⁹ Nagyobb ünnepeken vagy illusztris vendég látogatásakor a diákok verseket és színdarabokat adtak elő, bizonyítva ezáltal az iskolában folyó munka eredményességét. A beszámolók minden évben megemlékeznek ezekről az előadásokról, az ilyen jellegű reprezentációk közül a legnagyobb jelentőségű Forgách Ferenc esztergomi érsek és testvére, Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány látogatása volt 1615 februárjában.

A homonnai kollégium tevékenységének sajátossága nem a helyi lelkipásztori munkában és nem is az iskolában rejtett, hiszen ez minden korabeli jezsuita kollégium jellemzője volt, hanem sokkal inkább a rendkívül nagyarányú missziós kisugárzásában. Homonna már a kollégium megalapítása előtt is a környékbeli missziók központjának számított, de a lelkipásztori munkának ez a formája igazán csak 1615 után teljesedett ki. A kollégium fennállásának rövid négy éve alatt a homonnai és ungvári missziókon kívül kilenc hosszabb-rövidebb ideig működő, Homonnáról kiinduló missziós állomásról tudunk.⁷⁰ A kassai misszió megalapításáról már volt szó, a városban gyakorlatilag megszakítás nélkül működött két páter Forgách Zsigmond, majd utóda, a szintén konvertita Dóczy András főkapitány mellett. A főúri udvarok közül a legállandóbban a kollégium számára bőkezű alapítványt tevő Esterházy Miklós munkácsi udvarában dolgoztak a jezsuiták, 1615-től 1617-ig Ferenczffy Pál, majd 1618 végétől Szentgyörgyi János. A jezsuiták régi jötevőjének számító Telegdy Borbálánál 1615–1616-ban működött Besztercei János, a szintén bugó katolikus Wesselényi Annához (Csáky István özvegye) azonban csak 1618 végén tudott Dobokay egy pátert küldeni Móri István személyében.⁷¹ A gráci jezsuita gimnáziumban 1611 körül katolizált Rákóczi Pál mellett,⁷² illetve a zempléni nagybirtokos Alaghy Menyhért pácini várában 1616-tól kisebb megszakítással 1619-ig műkö-

⁶⁹ „A mi az Na[gysá]god szerelmes gyermekit illeti, mind az három io egessegeben uagyon es iolis uiselik magokoth, de feleo hogy az Ferkeo ideyen el ne hodollyon Na[gysá]gtohtul, mert egyaltallyaban eo paterre akar lenni: im en tudosetom Na[gysá]godoth felőle, lassa Na(gysá]god ha biztattyae avagy nem.“ MOL P 707 A Zichy család levéltára (=P 707) fasc. 81. NB. n. 6314. Melith Ferencről három Homonnáról küldött levél maradt fenn, amelyekben apját tanulmányairól és hógylétéről tudósítja. Uo. n. 4913–4915. Itt mondunk köszönetet Fazekas Istvánnak, a Magyar Országos Levéltár munkatársának, aki erre a levelezésanyagra felhívta a figyelmünket.

⁷⁰ Az alábbiak forrása, ahol külön nem hivatkozunk: *Catalogi*, II, 171–172, 184–185, 209, 222–223, illetve a közzétett források.

⁷¹ Wesselényi Anna már 1614-ben a rendfőnökhöz fordult, hogy küldjön hozzá magyarul tudó rendtagot: ARSI Austr. 2 II. 627.

⁷² Rákóczi Pál katolizálására: Johann Andritsch, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. (*Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* 22.) 40.

dött egy-egy páter. Sokal nehezebben jutott munkaerő a Tiszántúlra: Melith Péter például hiába kérte 1615-ben Dobokaytól Ferenczffy páttert, a rektor senkit sem tudott az emberhiány miatt küldeni.⁷³ 1616-tól egészen a kollégium feloszlásáig jártak Melith kisvárdai vagy csengeri udvarába a jezsuita misszionáriusok. A földesúrnak ilyen esetben magának kellett gondoskodnia a misszionárius szállításáról, hiszen egyrészt a távolságok, másrészt az úton leselkedő veszélyek miatt a páterek nem vágtak neki gyalogosan egyedül a hosszú és bizonytalan utazásnak.⁷⁴ Feltehetően a Szatmáron missziózó Várady István nevéhez fűződik gróf Károlyi Mihály áttérítése, akinek Nagykárolyi birtokán szintén megjelent egy páter 1619-ben.⁷⁵ A missziókban tevékenykedő jezsuiták legfontosabb feladata a földesúr, családja és házanépe lelkipásztori ellátása volt, hiszen a katolikus papok hiánya miatt ezt sokszor évekig nélkülözték. Így például Esterházy Miklós a páter érkezése előtt a munkácsi várban kápolnát építtetett, ahol a misszionárius naponta misézett Esterházy és udvartartása jelenlétében, ünnepnapokon szentbeszédet is tartott. A Rákóczi Pál mellett működő jezsuita a gróffal együtt járta a birtokokat és térített a jobbágyság között, két faluból Rákóczi erőszakkal távolította el az evangélikus prédikátort. A jezsuiták egykori gráci tanítványa tervezte a rend letelepítését is, de erre nem került sor. A jezsuita misszionáriusok nem csak a számukra szállást adó főurak mellett dolgoztak, hanem felkeresték a környékbeli katolikus nemeseket is. A Melith Péter kisvárdai udvarában működő Besztercei János 1616-ban például ellátogatott Kendi Istvánhoz és Hoffmann Istvánhoz is. 1617-ben pedig Perneszi Gábor ecsedi kapitányhoz ment rövid időre egy atya, hogy a fiát megkeresztelje.

A főúri udvarokban és birtokokon való missziók a nagy lelkipásztori haszon mellett számos veszélyt is rejtettek magukban. A páterek az előírások ellenére nem kettesével, hanem az emberhiány miatt szinte mindig egyedül men-

⁷³ Erdélyi Péter, *Dobokay Sándor levelei Melith Péterhez*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73 (1969), (A továbbiakban Erdélyi 1969) 720.

⁷⁴ A Homonnán és a környékbeli missziókban dolgozó Pongrácz István így írt Melith Péterhez Szatmárból 1618. október 23-án: „Cziengerbul az Nagysagtok iozagabul iühet zeker erettem ha kellünk, egy nehani emberrel, mert a mikor megh iüuekis es mais megh fedde Doczy Uram, hogy en Giarmatbul cziak egi darabontal iüttem uolna Zachmarra, el sem bocziat kulomben; tudgia penig eö Nagysaga mely beczüülleteskeppen es mely sok örizökkel bocziata Na|gyság|gtok vizza engemet, de en uoltam bünös ha mi uetek eset uolnais az utolian az Generalis Uram papia meltosaga ellen, Giarmathbul Zakmarra iüttemkor a mint elől talala az uaros hostiattiaba, de semmi nem eset az igassag ellen. Ezt nem azért irom, hogy Nagysagtok, ha leuelek utan, erettem küldeneis, mint egi praelatus utan küldgien, mert en egy iarni nem zeretem, nemis vezem; negy parazt lo ad summum egi parazt kőczy előt eleg ennekem, ha zinten a Generalis mellett uagiokis; de mint hogy felt bennünket eö Nagysaga, illien korczios hellieken, am bar harmon, negiennis legienek körniüllettem, mikor uton iarok, hogy engedetlen es zofogadatlan lenni ne lattassom eö Nagysaga előt. Hizem az en Uram es annak örizö 2 angiala mint ez ideig ez utannis iobban megh öriz az eö felsege zolgalattiaba, tiz, huz katananal inkab.” MOL P 707 fasc. 81. NB. n. 5736. Dóczy aggodalmait a későbbi események teljes mértékben igazolták, a levélíró Pongrácz atyát két társával együtt 1619. szeptember 7-én Rákóczi György hajdúi meggyilkolták.

⁷⁵ Géresi Kálmán, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, IV, Bp., 1887, 205.

tek a missziókba. A földesurak évek alatt megszokták, hogy jezsuita él az udvarukban, nem akarták elengedni maguktól, ha pedig előljáróik visszahívták az atyákat, azt súlyos személyes sérelemnek vették.⁷⁶ Esterházy Miklós például még a rendfőnököt is felkereste panaszos leveleivel, amikor 1617-ben Ferenczffy Pált hét éves missziós munka után a nagyszombati kollégiumba rendelték vissza.⁷⁷ A rendfőnök ugyan a nagy lelki haszon miatt ebben a kérdésben eleinte elég engedékenynek mutatkozott, de az állandó panaszok miatt 1618-ban már intézkedéseket sürgetett az anomáliák megszüntetése érdekében: a pátereket csak kettesével küldjék a missziókba, a már hosszabb ideje dolgozókat rendszeresen új atyákkal váltsák fel. Így a misszionáriusok nem távolodnak el a szerzetesi fegyelemtől és az urak sem szoknak hozzá túlságosan egy-egy atya személyéhez.⁷⁸ Ezeket az előírásokat megfelelő számú rendtag nélkül azonban nem lehetett megvalósítani. Ezt látta a rendfőnök is, ezért 1618–1619 folyamán megpróbálta a magyar rendtagokat Homonnára csoportosítani. Egyrészt utasította az osztrák viceprovinciálist, hogy a magyar jezsuitákat mentse fel más elfoglaltságuk alól és küldje őket Homonnára, illetve ő maga is tapogatózott más provinciákban magyar származású rendtagok után.⁷⁹ Ezeknek a lépéseknek a kollégium feloszlatása miatt már nem lett eredménye.

3. A kollégium feloszlatása

Homonnai Drugeth György nem csak a katolikus egyház számára jelentett erős bástyát a református többségű Felső-Magyarországon, hanem a Habsburgok Erdély-ellenes politikai és katonai törekvéseiben is fontos szerepet kapott. 1615-ben a bécsi udvar nyíltan trónkövetelőként léptette fel Bethlen Gáborral szemben, 1616-ban pedig fegyverrel kísérelte meg a fejedelmi trón megszerzését, de az erdélyi csapatoktól két ízben is vereséget szenvedett. Amikor 1619 augusztusában Bethlen a cseh protestáns rendekkel szövetségben csapataival támadást indított a királyi Magyarország ellen, ez a régi ellenségnek számító

⁷⁶ Például Melith Pétert 1616-ban Dobokaynak kellett felszólítani, hogy engedje vissza a nála levő atyát Homonnára. Erdélyi 1969, 721.

⁷⁷ ARSI Austr. 2 II. 823–824, 829–830, 833, 855–856.

⁷⁸ ARSI Austr. 2 II. 743, 774, 799, 883, 909, 914, 939. A rendfőnök 1618. június 2-án írott levelében így figyelmeztette Rumer György tartományfőnököt: „E secundis literis intellexi, quosnam patres Reverentia Vestra variis dominis hungaris concesserit. Utinam Reverentia Vestra singulis socios adiungere potuisset, quod si ulla ratione adhuc facere potuerit, omnino quamprimum fieri velim. Erit etiam in similibus missionibus, licet eae admodum utiles regionibus illis sint in tanta sacerdotum penuria, diligenter cavendum, ne paulatim domini illi ita assuescant habere in aulis suis aliquos de Societate, ut eos perpetuo habere velint ac iniuriam sibi quodammodo fieri putent, si quandoque inde revocentur. Quod ne fiat, optimum erit patres ad tempus aliquod domum revocare et subinde etiam in eorum locum alios submittere, quod ipsis etiam patribus plurimum proderit ad religiosi spiritus vigorem conservandum.” Uo., 919.

⁷⁹ ARSI Austr. 2 II. 872, 981–982.

Homonnai és az ő védőszárnyai alatt tevékenykedő jezsuiták számára nem sok jóval kecsegtetett.

Bethlen Gábor seregével augusztus 26-án indult el Gyulafehérvárról, és ezzel egyidőben felső-magyarországi szövetségese, Rákóczi György is támadásba lendült. Homonnára a közelgő veszedelem híre szeptember 2-án jutott el, Dobokay Sándor még aznap bezárta az iskolát és hazaküldte a diákokat, éjszaka pedig tizenhárom rendtársával útrakelt Lengyelország felé. A menekültek szeptember 4-én érkeztek meg a krosnói jezsuita rezidenciába, ahonnan Giovanni Argenti lengyel tartományfőnök továbbküldte őket a provincia rendházaiba. Dobokay és Ignác Márton Krosnóban maradtak, hogy az első adandó alkalommal visszatérhessenek Homonnára. Nem kis veszély fenyegette a Homonnán és Ungvárott hátrahagyott, illetve a missziókban rekedt pátereket. Közülük a legtöbben 1619–1620 folyamán követték a homonnai atyákat Lengyelországba, néhányan az erdélyi csapatok fogságába estek, a Kassán működő két misszionáriust, Pongrácz Istvánt és Grodziecki Menyhértet Kőrösy Márk esztergomi kanonokkal együtt Rákóczi György hajdúi 1619. szeptember 7-én meggyilkolták.⁸⁰

A felső-magyarországi eseményekről Rómában hónapokig semmi biztosat sem tudtak. A rendfőnök az első pontos információkhoz csak 1620 január közepén jutott, ekkor kapta kézhez Dobokay két hónappal korábban írott beszámolóját.⁸¹ A rendi vezetés és a magyar menekültek bíztak a gyors visszatérés lehetőségében, terveiket azonban az események keresztülhúzták. Homonnai György november 2-án érkezett Krakkóba és rögtön hozzáfogott a Bethlen elleni támadás előkészítéséhez. Kozák zsoldosokból sereget szervezett, november 21-én betört Magyarországra és két nappal később Homonna mellett vereséget mért Rákóczi György csapataira. Homonnai támadásának nagy szerepe volt Bethlen visszavonulásában, de december elején ő maga is kénytelen volt visszahúzódni Lengyelországba. December 22-én érkezett meg Krakkóba, ekkor már súlyos beteg volt, minden pénze ráment a sikertelen hadivállalkozásra, a mindenféle pusztító kozákok miatt pedig a helyi nemesség haragjától is tartania kellett. Szorult helyzetében a jezsuiták krakkói Szent István rendházában szeretett volna megszállni. A lengyel páterek ugyan féltek, hogy a nemesek dühe Homonnai befogadása miatt ellenük is fordul, mégsem akarták egykori támogatójukat cserbenhagyni. Ezért 1620. január 2-án az éj leple alatt a beteg főurat a rendházba szállították, ahol a hónap végéig tartózkodott.⁸²

⁸⁰ Ezekről az eseményekről és az egyes páterek sorsáról a legfontosabb forrás Dobokay Sándor 1619. november 13-án Krosnóból Rómába küldött levele, amelyet az alábbiakban közlünk. Dobokay a kassai vértanúk sorsáról egy 1621. április 19-én Grácból írott levelében is beszámolt a rendfőnöknek: ARSI Austr. 229. fol. 212^r–213^v. Vö. még: Jan Wielewiczki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*. III (1609–1619), Kraków, 1889, 250, 305–306. (*Scriptores Rerum Polonicarum*, 14) (A továbbiakban Wielewiczki, 1889.)

⁸¹ ARSI Austr. 2 II. 1090, 1096–1097.; Austr. 3 I. 13–14.

⁸² Wielewiczki, 1889, 310–315.; Uő., *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, IV (1620–1629), Kraków, 1899. (*Scriptores Rerum Polonicarum*, 17) (A továbbiakban Wielewiczki, 1899.) 1–6.

A homonnai visszatérés egyre halványodó reményét a gróf 1620. július 21-én bekövetkezett halála oltotta ki végleg.⁸³ Fiát, Homonnai Jánost a jezsuiták (különösen Dobokay Sándor) szorgalmazására elvették református vallású anyjától, gyámjai Esterházy Miklós és Pázmány Péter lettek.⁸⁴ A homonnai páterek 1620 végétől kezdve folyamatosan tértek vissza az osztrák provinciába.⁸⁵ Az elsők között volt Dobokay, aki 1620 november elején érkezett Bécsbe Káldy Márton társaságában. Az idős páter haláláig bízott abban, hogy rövidesen újra Homonnán dolgozhatnak.⁸⁶ A kényszerpihenőt kihasználva római zarándoklatra készült Ferenczffy Pállal, de ez a terve már nem válhatott valóra, mivel 1621. október 13-án Zágrábban meghalt.⁸⁷ Bethlen ismétlődő támadásai és megfelelő patrónus hiánya miatt a páterek csak 1629-ben térhettek vissza Homonnára. A rezidencia tagjait 1644-ben I. Rákóczi György csapatai ismét Lengyelországba űzték, a kedvezőtlen tapasztalatokból okulva Homonnai János 1646-ban már nem Homonnán, hanem a jól védett és központi fekvésű Ungvárott alapított kollégiumot a jezsuiták számára.⁸⁸

⁸³ Wielewicky, 1899, 18–19.; ARSI Austr. 3 I. 90, 92.

⁸⁴ ARSI Austr. 3 I. 93.; Galla Ferenc, *Újabb kiadatlan Pázmány-levelek*, in *Regnum (Egyháztörténelmi Évkönyv)*, 5 (1942–1943), 310–311.

⁸⁵ Wielewicky, 1899, 40–62.

⁸⁶ ARSI 3 I. 105, 156. A fiatal Homonnai János 1621. június 8-án Dobokayhoz írott levelében ígéretet tett a kollégium mielőbbi visszaállítására: MOL E 152 Reg. Collegium Ungvariense, fasc. 1. fol. 24^r.

⁸⁷ ARSI 3 I. 198.; *Catalogi*, I, 655.

⁸⁸ Lacko 1957, 51–53.

FORRÁSOK

I.

Beszámoló a homonnai jezsuita kollégium és a hozzá tartozó missziók (ungvári, munkácsi, parnói és kassai misszió) tevékenységéről (1615)

ARSI Austr. 133. fol. 189r–192v.

[fol. 189r.] Collegium Homonnense 1615

Homonnense collegium numeravit hoc anno 1615 socios 20, aliquanto tempore etiam plures. Patres 15, fratres 5. Ex patribus 6 in missionibus versati, 2 in scholis; reliqui sacerdotes partim ecclesiasticis, partim domesticis ministeriis occupati fuere. Fratrum magistri duo; tres coadiutores rerum temporalium.⁸⁹

Unum patrem, Valentinum Lado senectus et morbi confecerunt. Hic solus ex sevissima illa peste, quae anno Servatoris nostri 1586, uti Annuae Societatis meminere, Claudiopolitanum collegium pene totum sepeliverat, veneno etiam eiusdem afflatus superato eodem, in hunc usque annum superstes non sine divino consilio videtur servatus. Cum enim saepe saepius in Societatem nostram procellis ac tempestatibus persecutionum excitatis ab haeterodoxis nostri homines tum in Transylvania, tum in Hungaria e suis domiciliis violenter exturbarentur, hic Pater mira industria paululum declinans furorem hostium, subinde in Transylvania comparebat et pusillum gregem Catholicorum contra ferales incursus rabientium Aatholicorum strenue protegebat, religionemque orthodoxam, cum non permitteretur temporum iniuria propagare, sartam tectam saltem pro virili conservare studebat. Neque his finibus eius zelus se continuit: in Moldavia, etiam in Valachia popularibus suis pastorum ope destitutis, qua ad fidem errantes reducendo, qua in fide catholicos avita confirmando, plurimum opere ac laboris impendit; fuitque hoc in eo dignum admiratione, quod quocunque eum venire contingeret, humanitate, patientia, modestia religiosis officiis et maxime charitate facile non suae tantum, sed diversae a sua etiam religionis homines sibi devincire poterat, eaque maxime ad horum salutem procurandam aditum sibi conciliabat. Quo ad laborum tolerantiam, semper sui simillimus extitit. Ab iis enim nec aetate iam ingravescente sibi pepercit, quin etiam cum iam prae senio oculis propemodum esset captus, id temporis in ex-[fol. 189v.]piandis animis per paenitentiae sacramentum et concionibus ad populum egregie collocabat. Officii quoque divini pensum eodem tempore quotidie (hinc de pietate eius quisque facere potest indicium) praeunte aliquo, reddere divinae Maiestati conabatur; neque adduci potuit, ut a tam pio desisteret labore, donec tussis superveniens impedimentum voci primum illius, postmodum vitae attulisset die 29 augusti, anno aetatis ipsius 69, ab ingressu Societatis 38. Eius funus magna frequentia elatum Illustrissima quoque Domina Catharina,⁹⁰ coniunx Illustrissimi Fundatoris nostri, Georgii Drugeth sua praesentia cohonestavit.

⁸⁹ A homonnai kollégiumban és a missziókban dolgozó jezsuiták 1615-ben: *Catalogi*, II, 171–172.

⁹⁰ Nádasy Katalin, Drugeth György felesége

Nostri pro more exercitiis spiritualibus exculsi. Omnes in salutem animarum, quantum domesticae et scholasticae occupationes permiserunt, incubuere adeo, ut praeter 5 parochias, quas obivere anno 1614, destitutas curionibus catholicis, hoc anno aliis 6 opem tulerint; quarum unica tantum proprium parochum habet. Is tamen aeger aut etiam iam absens non semel opera patrum sublevatus est. Conciones et divina officia festis diebus et dominicis Homonnae habitae toto anno schlavonice in parochiali, hungarice in nostro templo. In parochiali per Quadragesimam tradita pueris et puellis doctrina christiana. Idem praestitum in pagis non solum vicinis et oppidulis, sed etiam remotioribus a duobus potissimum sacerdotibus; interdum a tribus, aliquando etiam a quatuor, praeter eos, qui nunquam evocati ad plura milliaria ad viros nobiles aut magnates infirmorum adiuvandorum aut etiam funerum catholice perficiendorum causa in media regione Calvinistarum constitutos excurrerunt. Sacramenta sanis et infirmis tam Homonnae, quam in aliis parochiis ministrata; tam occupatis nostris hoc genere officiorum, ut rarissime duobus vel tribus diebus omnes simul domi fuerimus per hebdomadam. Parochialia enim omnia nostri patres perficiunt. Quod semel dictum, omnes labores patrum; visitatos infirmos eosque sacramentis ad mortem christiane obeundam praemunitos, plurima matrimonia coniuncta, in aliquot arcibus Illustrissimorum ad praesidarios verba divina habita, rem divinam celebratam etiam in media Calvinistarum colluvie, captivos in utroque homine adiutos, conciliatos dissidentes non solum in matrimonio, sed etiam alios; inter quos capitalia gliscebant odia; egenos in hospitalibus, aliisque locis domi et foris operibus misericordiae spiritualibus et corporalibus sublevatos, aliaque id genus officia frequentata continet. Quaedam breviter delibare licebit, ut fructus paucorum operariorum in solo sterili appareat.

Numerus confessionum auditarum hoc anno, quae notatae fuere, bis mille 80 excedit. Ex his 400 [et] 44 generales; quarum 300 [et] 77 eorum hominum fuere, qui ex variis haeresibus nec non Ruthenorum erroribus emergentes ad catholicam fidem redierunt. Baptizati 400 [et] 54 infantes; in quibus aliquot id solum expectasse visi, ut regenerarentur; mox ad beatam migraturi vitam. Tres uno partu ab eadem matre simul editos contigit a quodam patre salutari aqua tingi. Multi plurimum annorum male factas confessiones retexuerunt. Non paucis etiam senibus ea gratia concessa divinitus, ut totam vitam paenitentiae scopis expurgarent. Quidam multis annis inter Arrianos et Calvinistas tranquillitatem conscientiae suae frustra quaerens, ab haeresum fluctibus ad Ecclesiae portum venit totius vitae manifestatione apud patrem. Haido Bocskaiani tumultus pars aliqua, sacelli, in quo totius vitae labes primum absterserat, gaudens reconciliatione cum Deo ianuam beatam dixit cum egrederetur. Modus rite confitendi, et publice populo et privatim non paucis etiam senibus id petentibus expositus. Usus confitendi ante solennitates nuptiarum et ante partum introductus. Conscientiis gravibus scrupulorum stimulis exagitatis subventum. Quidam ex remorse conscientiae in amentiam inciderat; actum per intervalla cum eodem, facta confessione cepit melius habere. Lethaliter vulneratus difficilem se praebebat ad parcendum adversario; tandem sermonibus patris emolitus pepercit, ut a Deo veniam delictorum obtineret. Multi ad fidem catholicam suscipiendam dispositi. Senex prope septuagenarius fere semper nostros aversatus, audito sermone patris in funere cuiusdam, quod magna populi frequentia cohonestabat, ita compunctus est, ut dixerit se non posse diutius veritati refragari, nec quiescere, donec confiteatur. Datae aures homini, mirum dictu, quantum detestatus sit antiquum suum errorem. Alius vix finita concione cum maximo

doloris sensu confessionem petiit, protestatus, se nolle amplius favere Luthero. Differebat quidam nobilis cum sua uxore (qui alias frequenter nostrorum concionibus interesse consueverat) conversionem, agnoscens quidem manifeste suam sectam suspectam esse, sed quia eam cum lacte matris suxerat, difficile fuit eam relinquere. Nihilominus coram haereticis ubique de catholicis, maxime vero de nobis bene loquebatur. Imo profectus ad cognatos ultra Tibiscum habitantes haereticos vehementer vexatus a suis, quod inter antichristi administros versetur, eis fortiter et prudenter ad calumnias respondit.

Incidit sermo de antiquitate fidei catholicae (quam Calvinianus ridebat), dum essent in quodam templo antiquissimo aliquantulum a Calvinistis argilla oblito et suo more foedato, videt nobilis noster penes veterem aram parvulum foramen; accedit, cultro novam illam lituram deiicit, invenitque plenum armariolum candelulis cereis fere in cineres redactis; quas haeretico demonstrans exclamat: papistas fuisse, qui hanc ecclesiam extruxerint. Calvinista re inopinata consternatus, ne mutire quidem potuit. Nobilis in proposito confirmatus, domi deinde matri et uxori gesta narrat. Proponunt confessionem; sed iterum diabolus humano respectu rem impedit. Differunt iterum; Deus iocari nesciens, uxorem subito gravi infirmitate percutit. Tribus diebus neque loqui, neque ullum signum rationis integrae dare valuit mulier. Advocatur Pater, orari ab adstantibus pro sic afflicta faemina curat. Reque examinata de proposito et voluntate confessionis instituendae (quod illam habuisse, neque postea retractasse, omnes asseverarunt) dat absolutionem miserae. Discessit pater ille paulo post et ratione uti et homines agnoscere [cepit]. Quam rem circumstantes tribuerunt virtuti sacramenti, multum confirmati in fide catholica. Denique defunctam non per praedicantem (ut amici optabant) sed per nostrum sacerdotem sepelierunt.

Multi hoc tempore in variis et gravibus infirmitatibus et spectris ac tentationibus vexati ad nos confugerunt. Duodecim spiritualibus remediis adiuti sunt, confessione et sacra communione praemissa, agno Dei et aqua benedicta muniti. Multi, etiam antea haeretici, confessionis sacrae virtutem experti, ex gravibus et periculosis infirmitatibus convaluerunt. Nonnulli valetudinis recuperatae testimonio votivas ceras, cereos, aliaque id genus dona templo parochiali obtulerunt. Nobilis matrona, non catholica, nobis tamen addicta, collegio saepe panes candidos misit, in infirmitate suae ancillae aquam benedictam dedit, virtutem magnam eius experta laudavit. Alia similiter nobilis acatholica ex loco remotiori in gravi infirmitate filiulae pro agno Dei et aqua benedicta misit. Mirum, quanta devotione erga aquam benedictam in infirmitatibus ferantur, eaque utantur.

Restitutiones factae notabilis praetii. Damnum 60 talerorum, quod domino restituetur sancte receptum. Praedicans calvino lutheranus, cui plebs valedixerat, promiserat conversionem, fassus se natum in Polonia parentibus catholicis, et facilius ei fides adhibita. Verum cum ad sinceram conversionem et confessionem urgeretur, respondit, se singulis diebus confiteri Deo, eius haeretica malitia adversa, coactus est mutare locum. Institit ille, pollicens se omnia facturum. Verum plebs illius pollicitationi non acquievit. Quidam ex patribus centum et pluribus vicibus in vicinos pagos excurrit; cuius industria factum, qui antea admodum frigide et tarde ad templum veniebant, nullamque suorum domesticorum curam habebant in spiritualibus rebus, sed tanquam bestiolas liberos educabant, frequentiores et alacriores ad eundem in templum efficerentur; et quo ad familiam iuvandam, ita sint animati, ut in quibusdam pagis conventu facto, stipulata manu sibi promiserint in posterum cum tota familia nostrorum colloquia spiritualia

adire, et contrarium facientes punire. Quod exerceri videmus. Iam enim parvulorum tanta caterva confluit, ut nostris iucunda sit eorum frequentia.

Cuiusdam pagi rustici diebus festis et dominicis cum curribus et tota familia plurimi, nulla habita rei divinae et concionis ratione ad vineas et campos sese effundebant. Quo deprehenso noster in concione scelus exaggeravit. Iudex cum iuratis non praeterierunt rem aure surda, sed convocatis omnibus paganis, statuerunt consensu omnium, ut qui imposterum deprehensi fuissent, poena mulctarentur. Factum. Fuere nihilominus aliqui. Puniti sunt.

Vranoviam,⁹¹ oppidum Homonna distans duobus hungarici milliariibus, tabe lutherana infectum, excurrebant nostri nunc hic, nunc ille, nunc alius, prout commodum erat; et quia templum parochiale praedicans haereticus occupavit, in aula Illustrissimi Fundatoris rem divinam peragebant, et populum catholicum docebant. Contigit, ut cuiusdam patris prima concione adeo capti sint, ut optarint communi consensu eum sibi parochum, et per litteras ab ipso Fundatore nostro petiverint. Is litteris scriptis ad Patrem Superiorem, tantum impetravit, ut idem pater alias in scholis occupatus, toties eo veniret, quoties pro eo mitteretur. Rediit aliquoties vocatus, nec sine emolumento ad populum verba fecit satis frequentem, convenientibus etiam haereticis; quorum duos esse ad fidem conversos constat. Iam franciscanis patribus illa vinea commendata est ab Illustrissimo. Idem pater, cum esset in itinere Homonnensi, nec procul a patria sua, cum Patre Superiore sociisque divertisset, matrem suam anum haeresi lutherana infectam ad fidem catholicam reduxit, de con-[fol. 190v.]fessione instructam per alium patrem expiari curavit, et ad omnes molestias pro fide catholica perferendas excitatam dimisit. Ibidem honesta matrona inter haereticos habitans clam ad patres venit, aquam in suos usus benedici petivit, obtinuit, abivit. Eidem in late patente campo facti obvii 20 equites non catholici; eminus clara voce multa in catholicos efutiverunt. Inter alia quidam: utinam hunc seductorem in nostro campo haberemus; alii: quis impedit, inquit, quominus ipsum bene vexemus. Posteaquam in conspectum venissent, eumque intentum sacris horis et orationi vidissent, mirati, salutatum pacifice praeterierunt.

18° augusti incendium ingens ortum Homonnae, multorum incolarum horrea plena et acervos frumenti in cinerem redegit. Hic nostrorum studiosorum in arcendis flammis enituit, et agni sacri virtus probata. Cum enim ab initio flammae versus aulam et collegium tenderent, subito mutato vento ab ortu in occasum nos cum aula gravissimo timore et periculo liberati sumus.

Ceremoniae ecclesiasticae in Epiphania Domini, Purificatione B. Virginis, die Cinerum, Septimanae sanctae, Rogationum, processione Corporis Christi in parochias reductae, et multorum consolatione peractae. Duabus parochiis supellex sacra missae sacrificio necessaria per patres coempta; templo filiali cuiusdam parochiae vexillum curatum. In quodam pago de cultu Beatae Virginis a nostro patre verba facta sequenti die, qui fuit Assumptae Beatae Virgini sacer, pagani processionem ad nostrum templum divinae Virgini sacrum sub vexillis crucis itinere milliariis hungarici instituerunt, quorum unus votum pro sanitate recuperanda, vexillum crucis parvi quidem pretii, sed magnae devotionis argumentum in eodem templo Deo supplex obtulit. Similes supplicationes a civibus Homonnensibus et alio quodam pago factae. Quidam rusticus vexillum crucis, monumentum forte aegritudinis depulsae, suo templo parochiali donaverat. Praedicans tanquam idololatricum

⁹¹ Varannó, Vranov nad Topľou (Zemplén vm., ma Szlovákia)

eiect. In Homonnensem ecclesiam delatum, testimonium fuit verae religionis catholicae, et signum impietatis calvinisticae. Aeger gravi laterum tormento admonitus, ut gratias ageret Deo pro morbo, se non aegre laturum magno animo dixit, si Deo videatur, per annum et ultra ita torqueri continuo. Compulsus ab haeretico domino suo, priore vivente, quidam aliam uxorem duxerat; consultum est ei, ut sine uxore viveret, quia priorem alius duxit, nec eam potest recipere propter haereticos; secundam autem ut iuaret propter prolem ex ea susceptam.

In duobus hospitalibus egenis tam in spiritualibus, quam corporalibus succursum, vestitus iisdem curatus, eleemosynae impetratae, mortui honesta sepultura tumulati. Collegium ordinarie 8 vel 9 alit pauperes pro sua tenuitate; praeter alios, qui accurrunt mane et vesperi panem et pulmentum accipientes. Aliis etiam aliter subventum in victu et vestitu. Reos ad supplicium comitanti patri accidit, ut quidem iocis assuetus non solum cum esset liber, sed etiam in compedibus cum educeretur ad patibulum, eo conspecto procul inciperet canere lamentabiliter: domuncula mea non chara. Monitus a patre, ut de domo caelesti ad quam tenderet, iam cogitaret. Obtemperavit, seseque collegit ad consummandum pie vitae cursum.

Benevolentiam virorum nobilium et illustrium magnatum sumus experti singulari. Inter quos non minimum locum obtinet Reverendissimus ac Illustrissimus Cardinalis Archiepiscopus Strigoniensis, Franciscus Forgatz⁹² cum suo fratre Sigismundo Forgatz,⁹³ capitaneo generali partium harum Hungariae; qui cum visendi Illustrissimum Fundatorem nostrum, Georgium Drugeth gratia venissent, in summae benevolentiae signis erga nos hoc ostenderunt, quod cum Illustrissimo Fundatore scholas nostras adierunt, in singulis actiunculas studiosorum magna sua voluptate spectarunt; deinde collegium lustrarunt 7.^a februarii; sequenti vero luce praebente illis epulum in refectorio nostro Illustrissimo Fundatore sibi, comitibus viris magnae auctoritatis et nobis non parvae laetitiae fuerunt. Sed, o dolor, optimum Cardinalem collegium nostrum tunc ultimo vidit; nam etsi patres ex Hungaria Graecium⁹⁴ proficiscentes ac redeuntes inde, tam Tyrnaviae⁹⁵, quam Posonii⁹⁶ humanissime exceperit, tamen 16 octobris in oppido Sanctae Crucis⁹⁷ febris victus, vitam hanc exiit atque in alteram, speramus, beatam migravit. Ei more Societatis ut bene merito de patribus non raro parentavimus; et Homonnae et vigesima 2.^a eiusdem mensis octobris Ungvarini⁹⁸ charitatem christianam solenniter exhibente Illustrissimo Fundatore nostro, etiam vivis erepto Cardinali. Spes erat non parva, eum Societati redditurum praeposituram Thurociensem; sed eius tristi funere expalluit, si non extincta est.

Nec defuit aliorum virorum nobilium et magnatum singularis erga patres humanitas, non solum visitandis nostris et scholasticis, sed etiam annonae difficultate levanda, vino, frumento, carne, fructibus, leguminibus, aliisque rebus collegio necessariis, qui pro sua modestia etiam sibi ignosci petiverunt, si serius vel minus expectatione praestitissent. Inter hos non postremum locum obtinet Magnificus Dominus Nicolaus Eszterhasius de Galantha⁹⁹, qui praeter annuam

⁹² Forgách Ferenc (1566–1615) esztergomi érsek (1607–1615)

⁹³ Forgách Zsigmond (1560–1621) felső-magyarországi főkapitány (1611–1618)

⁹⁴ Graz (Ausztria)

⁹⁵ Nagyszombat, Trnava (Pozsony vm., ma Szlovákia)

⁹⁶ Pozsony, Bratislava (Pozsony vm., ma Szlovákia)

⁹⁷ Szentkereszt, Vinohrady nad Váhom (Pozsony vm., ma Szlovákia)

⁹⁸ Ungvár, Uzsgorod (Ung vm., ma Ukrajna)

⁹⁹ Esterházy Miklós (1582–1645), a későbbi nádor

eleemosynam 100 florenorum hungaricorum, 5 cubulos tritici, 5 vasa vini et 6 saginatos por-[fol. 191r.]cos collegio in perpetuum destinavit.

Proximus huic est Magnificus Dominus Melchior Alaghi¹⁰⁰, qui a fratre suo, Francisco Alaghi¹⁰¹ legatam collegio Homonnensi vineam, quoad victurus est, suo sumptu excolendam recepit; cuius hoc anno fructum percepimus, patre nostro tempore vindemiarum inter medios Calvinistas cum emolumento Catholicorum et aedificatione haereticorum versante.

Auctum etiam est templum ciborio sacro argenteo inaurato, iustae magnitudinis, quo sufficientes hostiae sacrae pro multis communicantibus contineri possunt.

Quod ad scholas attinet, accessit hoc anno classis humanitatis. Crescit in dies numerus studiosorum. Adveniunt etiam ex gymnasiis haereticorum multi nobiles, aliqui magnificorum seu procerum filii. Principiorum classis externo dimisso, accepit ex Societate magistrum magno puerorum commodo. Dediscere enim debebant in aliis classibus, quae in sua male docti didicerant. Universe loquendo: mores agrestiores deponunt, studia cum pietate coniungunt. Erga Beatam Virginem bene affectos esse argumento est, tum quod illam quotidie singulari cultu prosequantur, tum quod festa eius (quanquam et aliorum divorum non negligant) praecipua confessionis et communionis sacramenta obeundo celebrent. Beatae Virgini se commendare, antequam studia aggrediantur, solenne est illis. Nonnulli diebus festis addunt communi sacro etiam aliud pro devotione. Quibus per parentes catholicam non licet amplecti religionem, consuetudine aliorum aqua benedicta se aspergunt, signant se crucis signo, imagines sacras venerantur, ministrare sacerdoti in missae sacrificio honori sibi ducunt, catechesim ediscunt, catholicam religionem non advertentes imbibunt. Aliquot facti catholici. Cum Reverendissimus Dominus Stephanus Cziky¹⁰², episcopus Samandriensis in nostro templo rem divinam perageret, unus supra 80 sacramentum confirmationis [acceperunt], partim studiosi, partim alii ex populo. 15 studiosi 4 minores susceperunt. Sepulchrum Christi splendidius solito, et puerorum angelico more indutorum cantilenis decoratum. Processio Sanctissimi Corporis Christi, epistoliis affixis, et recitatione versiculorum latinorum, hungaricorum cohonestata. Beati Patris Ignatii conversio dialogo laudata. Sanctissimos martyres Iustum et Pastorem puerulos in grammatica, discolos studiosos ex Pontano¹⁰³ in scenam datos in syntaxi magna sua voluntate et voluptate Illustrissimi Proceres, Cardinalis, eiusque frater Sigismundus Forqatz, Illustrissimus noster Patronus cum aliis viris primariis spectarunt. Quid dicam de principiorum classe? Puerulus pirrichica salutatione versibus adonicis eosdem ita salutavit, ut admirarentur et nostram industriam et pueruli caeterorumque docilitatem. Qui quidem ad litteras, modestiam et pietatem strenue excitantur, maluntque decies virgarum correctionem subire, quam asellum pictum e collo suspensum gestare aut straminea mitra coronari. Pro renovatione studiorum prodiit in publicum filius prodigus, cum applausu spectatorum. Drammate breviori isto accepit gratiose desponsationem Divae Catharinae virginis et martyris Illustrissima Domina Fundatrix, cum salutaretur die suo natali, divae Catharinae sacro, cum parva filia Elisabetha. Haec et plura alia Homonnae. Sequuntur Missiones.

¹⁰⁰ Alaghy Menyhért (1587–1631), a későbbi országbíró

¹⁰¹ Alaghy Ferenc

¹⁰² Szentandrásy (Csiky) István (1571–1630) szendrői, majd erdélyi püspök

¹⁰³ Jacobus Pontanus (Spanmüller) SJ (1542–1626), híres kézikönyve: *Progymnastica latinitatis sive dialogi*, I–III, Augsburg, 1588–1594.

Missio Ungvariensis

Ungvarinum arx est et oppidum Illustrissimi Fundatoris collegii Homonnen-
sis, sclavonice Uch dictum a flumine praeterlabente, quod Hungari Ung apellant;
quibus Var sonat arcem. Hic sedes Lutheranorum fuit et Calvinistarum annis 40 aut
50. Ecclesiam parochialem hoc anno mira industria, civibus ultro claves offeren-
tibus, occupavit Illustrissimus Fundator noster; eamque per Reverendissimum Do-
minum Stephanum Cziki, episcopum Samandriensem ritu solemniter reconciliari
curavit 25 octobris post tot annos, quibus haeretici eam prophanabant. Huic so-
lemnitati socios Homonnenses interesse voluit Illustrissimus Fundator quotquot a
collegio abesse possent. 4 fuere cum Patre Superiore profecti ad duos alios, qui
Ungvarini residebant. Ex quo templum hoc in manus catholicorum venit, quotidie
numerus auditorum augetur, nec praeterit ullus dominicus dies, quo non aliqui
convertantur. Unus ex nostris 23 recenter conversorum ex calviniana haeresi con-
fessiones audivit. Duo ex patribus commutatis vicibus hanc vineam excoluerunt
toto anno. Ex decem pagis huc spectantibus 6 sclavonici sese catholicae Ecclesiae
subiecerunt. His quartus accessit viri nobilis pagus nostrae Societatis amantissimi.
Nec procul ab oppido pagus est Geren¹⁰⁴ nomine, templum habens parochiale,
cum duobus sclavonicis pagis admixtis tamen hungaris. Hi fere omnes catholici
facti. Parochum acceperunt catholicum. Ei languenti patres nostri non raro tulerunt
suppetias. His accessit pagus ruthenicus, qui ad Ecclesiam Romanam sese
adiunxit. Quantum in his obeundis, doctrina christiana imbuendis, infirmis visi-
tandis, salutaribus sacramentis tot pagorum hominibus tradendis duorum patrum
fuerit labor toto anno decursu, potest cogitari, scriptione non eget. Facilius tamen
Sclavi, difficilius Hungari convertuntur, sed tenacius acceptae semel veritati
adhaerent. Ungvarini in festo Paschatis confessi communicarunt 150, in festo
Nativitatis 160; in diversis autem locis nobilium et magnatum, ad quos excurrimus
invitati, plurimi. [fol. 191v.]

In festo Sanctissimi Corporis Christi hoc anno primum processio solemniter
peracta, ab arce in hospitale templum, intermissa ab annis 40 aut 50. Civitas tota
fuit effusa spectandi gratia; ob rei novitatem et propter nundinas praesentes mag-
nus erat concursus hominum externorum. Plateae repurgatae ab ipsis haeticis,
arborum viriditate ornatae, viae gramine sparsae, tympana cum tubis resonabant,
musici concentus, tormentorum tonitrua solemniter augebant. Ritmi hungarici
a pueris honestissime vestitis pronuntiati. Conciones duae in medio foro habitae
hungarice et sclavonice, luce catholicae fidei tenebras calvinisticas oppresserunt.
Faemina Transylvana 4 annis ab octo daemonibus oppressa toto corpore diros cru-
ciatus pertulit; cum apud multos parochos quaesivisset liberationem, nec reperisset,
tandem noctu senem grandaeum sibi in visione apparentem vidit, cuius
monitu Ungvarinum profecta, patrem sibi nominatum in visu quaesivit. Hic eam
daemones hortabantur, ut praedicantem adiret; sed senex ille venerandus iterum
apparens monet, ut praedicantem caveat. Obsequitur illa et a patre intra duarum
septimanarum spacium hostium obsidione liberata, cum gratiarum actione rediit
in patriam. Mulier in partu tribus diebus intolerabiles dolores passa, quamvis
haeretica, tamen implorato patrum auxilio, et aquae benedictae poculo exhausto,
statim prolem est enixa. Iuvenis ante haeticus morbo periculose laborans vicina
iam morte, hortatu catholicorum, Patrem advocat, confitetur, statim convalescit.
Loquebatur Pater de praedestinatione Calvinistarum ad desperationem deducente

¹⁰⁴ Gerény, Gorjani (Ung vm., ma Ukrajna)

coram quibusdam Calvinistis. Unus ex illis repente conversus, litteris commendatiis a Patre postulatis, religionem Franciscanorum est ingressus. Inter magnates quosdam non exigua erat concitata controversia; reconciliati iam coniunctissime vivunt. Coniuges dissidentes in gratiam reducti non pauci. Tres viri prohibiti, ne viventibus prioribus, quas dimiserant, uxores, alias ducerent. Effectum, ut consentientibus civibus Ungvariensibus, catholicus iudex eligeretur, qui a senatoribus ad templum catholicum deductus, magna civium frequentia comitante iuramentum catholice ante summum altare deposuit, nostro stola et superpellicio ornato formam iuramenti catholicam dicente, et iudice proferente. Haec notavit unus pater. Alter praeter communes labores superscriptos audivit 168 confessiones, 14 ab haeresi conversorum, reliquorum etsi Catholicorum, nunquam tamen confessorum. Inter hos unum aut alterum a 23 annis non confessum; alium verae religionis desertorem ad eandem reducem. Unum vi morbi loquela privatum per signa externa contritionis sua fatentem delicta. Unum absolutum ab haeresi deductum ad supplicium.

Missio Munkacsiana

Munkacs¹⁰⁵ arx est in monte, quem amaenissimi campi late ambiunt, finitima Russiae et Transylvaniae; civitas eiusdem nominis in patente campo, remota ab arce, Calvinistarum nidus, et aliquanto remotius monasterium ruthenicum Sancti Basilii, ut putatur, regulis formatum. Arcem toto anno unus e nostris excoluit, dempto autumno, quo tempore, adversa valetudine laborans, collegium Hommonnense repetiit.

Hanc missionem obtinuit Magnificus Dominus Nicolaus Eszterhasy, vir Societatis nostrae amantissimus; cuius beneficentiae superius mentio facta est. Nec sine fructu in arce illa versatus est Pater; praesertim postquam in arcis medio sacellum a Domino Magnifico exaedificatum et a Reverendissimo Domino Cziky, episcopo Samandrinensi cum altari, duabusque campanis consecratum et solenniter feria quarta intra octavam Ascensionis. Singulis diebus, tam profestis, quam festis rem divinam peregit, domino dominaque cum aulicis praesentibus. Diebus festis etiam concionatus est. Audiebant etiam haeretici frequentes primum in aula, deinde frequentiores extracto sacello, ne frequentissimi sint difficilis ascensus ad arcem ex civitate remotiori facit. 292 confessiones audita: schismaticorum reductorum duae, haeticorum conversorum 38, generales 15, reliquae communes. In eodem sacello administrata confirmatio bis per eundem Episcopum, priori 47, altera vice 14 hominibus; in quorum numero praecipui fuerunt Magnificus Dominus Nicolaus Esterhasy cum sua coniuge¹⁰⁶, generosus Dominus Casparus Telegdy cum sua consorte¹⁰⁷, aulici catholici utriusque sexus et aliquot cives Munkacsianses catholici. Gestabat quidam pelliculam, quam secundinam vocant, sperans eius praesidio se tutum futurum ab armis offensivis. Alius aliud quoddam amuletum eadem spe; utrique instructo vana esse et supersticiosa talia auxilia; erepta sunt. Impeditum, ne ex aula ancilla nuberet calviniano homini, qui repudiaverat uxorem, eaque adhuc vivebat, nupta iterum alteri. Ita hic praedicantes cum libello repudii tantum non iudaizant. Connubia 4 catholice copulata. In templo ruthenico super altare portatili sacrum

¹⁰⁵ Munkács, Mukacsevo (Bereg vm., ma Ukrajna)

¹⁰⁶ Esterházy Miklós első felesége, Dersffy Orsolya († 1619)

¹⁰⁷ Telegdy Gáspár és felesége, Nyáry Zsuzsanna

celebratum, et concio habita de Sacro-[fol. 192r.]sancto Sacramento reverenter tractando. Ceremoniae ecclesiasticae solemnes etiam Munkazii restituta. Nobilis quidam catholicus in oppidum Zeretz¹⁰⁸, Calvinistis plenum, duobus milliaribus Munkacsio distans evocavit Patrem ad funus filioli sui defuncti celebrandum. Duos ibi Pater conciones habuit; unam in aedibus, ubi iacebat cadaver, alteram in templo, cuius soli parietes exstabant, sine tecto, sine altaribus, in quo defunctus sepultus est. Interfuerunt multi concioni, quae de ceremoniis sepulturae Catholicorum erat, occasione evangelii eius dominicae de sanato per Christum multis ceremoniis surdo et muto. In media concione e taberna, in qua cum praedicante calviniano potitabat, erumpit iudex temulentus, arcebat populum ab audienda concione patris; sed nihil profecit; nam constans perseveravit in audiendo usque ad finem. Imo parum abfuit, ne a multitudine verberibus exciperetur iudex, dicente: nihil esse iuris in hoc negotio iudici, nec se illi parere velle; sicque confusus abscessit populo dilaudante Catholicorum ceremonias.

Missio Parnoviensis

Parno¹⁰⁹ pagus Homonna tribus milliaribus hungaricis distat. Huc Magnifica Domina Barbara¹¹⁰, vidua relicta Rakotii principis Transylvaniae, optime de Societate merita, et in Transylvania et his annis in Hungaria unum e nostris evocavit, cuius institutione suam aulam in pietate et religione catholica promoveret. Anno diutius hic moratus noster eo rem christianam deduxit concionibus et divinis mysteriis, ut ad frequentanda sacramenta sexus utriusque aulici, animique promptiores evaserint; et plerique male factas multis annis exomologeses emendarint; iamque gaudeant sincere purgatis animis, castigentque priora delicta severis poenitentiis, atque adeo flagellationibus. Quo in exercitio tam ferventer aliqui exarserunt, ut dato signo confessionis, in puniendo corpore diutius perseveraverint. Aliquot ex Calvinistis facti catholici. Iuvenis quidam ob gravia facinora manibus carnificis extinguendus, magno sensu doloris conscientiam suam sacerdoti aperuit et sacramento Eucharistiae munitus, laetior ivit ad mortem. Alter in carcere positus ob sua malefacta monebatur a Patre, ut saluti suae maculis vitae per poenitentiam abstersis prospiceret; dum amicorum et fratrum audire desiderat de tanta re consilium, eoque distulit confessionis medicinam, ut repente sine confessione raperetur ad mortem. Dixerat illi Pater in carcere existenti: ecce praesens sum; non habebis excusationem neglectae salutis neque coram Deo, neque coram hominibus, et in ultima hora clamabis confessionem. Quod et factum est. Nam in loco supplicii sero animadvertit, quid sit mors, et cepit inclamare sacerdotem, facereque mentionem confessionis; sed absente sacerdote, a carnifice secto collo diram absolutionem accepit. Tertius, in quem prolata fuerat mortis sententia, conversus, confessus, liberatus est intercessione bonorum virorum. Baptizati aliquot infantes; inter quos Cingarorum proles. Infirmus quidam iuvenis haereticus miras habuit aliquot vicibus de Patre ad se veniente visiones; tandem ad se vocato et sciscitanti, num confiteri velit, respondit: omnino, Domine Pater, volo. Nam his noctibus semper vidi Vestram Reverentiam venientem ad me. Tum abiurata haeresi confessus communicavit, et melius habere cepit.

¹⁰⁸ Szerednye, Szrednyeje (Ung vm., ma Ukrajna)

¹⁰⁹ Parnó, Parchovany (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹¹⁰ Telegdy Borbála, Rákóczy Zsigmond erdélyi fejedelem özvegye

Missio Cassoviensis 1614 et 1615

In hac missione, quam Illustrissimus Dominus Sigismundus Forgatz, superiorum Hungariae partium generalis anno superiore a R.P. Provinciali impetrarat, duo e nostris sacerdotes non sine fructu egere. Utroque anno (non enim anni 1614 puncta pro annuis ob certa impedimenta mitti potuere, tum Cassoviae, tum aliis in locis, in quibus eos cum Illustrissimo contigit morari, haec ab iis gesta. Confessiones anno priore exceptae 74; in his aliquot generales, quarum una annorum 40. Exiguus numerus, sed ut initio fit, quadruplo enim et amplius anno praesenti maior fuit; ad 400 quippe excurrit. Haeretici cum Ecclesia reconciliati 9. Obiit etiam a nostris frequenter munera parochialia Cassoviae propter absentiam parochi. Ibidem Catholicorum funera non solum ad sepulturam sunt comitati, sed etiam fere semper ad concionem, tum praesentem verba fecere nostri etiam cum acatholicorum approbatione. Id maxime observatum fuit, cum Illustrissimo Cardinali iusta persolverentur. Frequentes enim eo tempore ex proceribus acatholici undequaque confluerant. Quo minus autem cives Cassovienses veniant ad conciones, cum in sacello nostro eae habentur, in causa sunt ministri evangelici, qui immane quam solliciti id curant, et si quem interfuisse deprehendant, publice redarguunt, execrantur, tantumque non tribu evangelica movent. Sacellum in aedibus regiis Cassoviae, quod Boczkaianus tumultus omni ornatu, ut nec fenestrae vitreae fuerint relictas, spoliatum, mirum in modum foedarat, stabu-[fol. 192v.]loque quam templo similis reddiderat, non pristinum tantum recuperavit decus, sed etiam maiorem acquisivit splendorem, sumptus suppeditante tum Illustrissimo Generali, tum populo, cui noster Ecclesiastes pro concione autor erat, ut more patriae recepto diebus dominicis quisque pro suo arbitrio super altare offerent ad necessaria rei divinae peragenda, ut sunt vestis sacra, apparatus altaris, libri et alia id genus procuranda. Sacello sic ornato et usibus sacris rite accommodato, ut divinus cultus in eo magis cresceret deinceps et nostris etiam abscedentibus duraret, suasum et persuasum hoc praesente anno auditoribus, ut singulis annis singuli aliquam contribuerent ad beneplacitum pecuniam, ex qua tum symphoniacis, tum organistae, tum aliis templi ministris stipendia numerari possint. Idem impensum studium a nostris in duabus aliis ecclesiis suo nitore restituendis, quarum unam instar harae deformatam haeresis annis prope 40 occupabat. Hanc enim Illustrissimus a nostris sollicitatus eleganter restaurari curavit, odeoque pro cantoribus ex latere cocto extracto adiecto maiorem etiam ei gratiam conciliavit. Vestem sacram insuper et omnia ad rem divinam spectantia eidem liberaliter attribuit. Ut autem haec ecclesia e manibus erueretur haeticorum, nostrorum suasu Illustrissimus reditus, quos percipiebat seminiverbius calvinianus, ei ademittit et vicinos, qui etiamsi voluissent, alere tamen difficile eum potuissent, accomodata oratione suasit, ut sordido coridoni, qui sine ullo apparatu et decoro, prorsusque quod aiunt, illotis manibus sacra tractaret, prorsus valedicerent, et catholicum sacerdotem acceptarent, et persuasit. Interim cum non statim copia suppeteret sacerdotis, uni e nostris excolendam illam vineam tot annis iam sylvescentem commisit.

Quod cum ille impigre praestaret, inter alios etiam ministri filium catholicis adiunxit, eique scholae gubernacula demandavit; quo in munere praeclaram navat operam; quando etiam in absentia nostri nonnunquam postillam catholicam praelegit populo. Plurimum vexabatur initio ab aliis haeticis, ut nec extra pagum prodire ei securo licuerit; sed animatus a nostris ad ferendas pro Christo iniurias, iam non veretur cum quibusvis in causa religionis congressi.

Pro 4 item aliis ecclesiis per nostros ab Illustrissimo sacra supellex impetrata, et insuper scripto traditae instructiones sigillo Illustrissimi et manus subscriptione munitae; ad quarum praescriptum parochi, rectores scholarum, aeditui ecclesiae et parochiani una cum praefectis bonorum Illustrissimi Domini Generalis quisque munia sua obire debent, ut omnia ordinate et pacifice peragantur. Quibusdam quoque praefectis super bonis Illustrissimi, ubi omnes sunt haeretici subditi, datus est cathalogus festorum ex praescripto Ecclesiae observari solitorum, in quibus haeticos ad operas praestandas urgere non debent. Data opera, ut parochi concubinario probus et honestae vitae sacerdos substitueretur. Contra verecundantes bene facere, vulgari idiomate nonnulla impressa opuscula eo potissimum fine, ut differentes ob respectus humanos conversionem et paenitentiae sacramentum ob rusticum quendam pudorem non frequentantes corrigerentur. A turpi vita aliquot revocati; in his sacerdos concubinarium; et ut extra periculum recidivae esset, procul cuidam Antistiti per litteras commendatus, ut apud eum agat sacellanum. Desperatione gravissima duobus tentatis sacra exomologesi animis eorum expiatis tranquillitas conscientiae restituta; dissidia sublata saepe; ex his, quod inter duos summates fuit excitatum, summum et periculosissimum merito dixeris. Illicite etiam acquisita non paucae summae ad veros et legitimos dominos transmissa. Eleemosinae procuratae pro variis necessitatibus infirmorum egentium. Nec defuere aliqui catholici, qui in coronas, agnus Dei, imagines, libellos sumptus facerent. Sparsi libelli inter haeticos usque in Transylvaniam. Coronae et alia distributa egentioribus catholicis.

Finio cum exercitiis spiritalibus, quae ipsi Illustrissimo per octiduum ita grata fuere, ut nec iam dilaudare cesset id genus de coelo haustae disciplinae. Certe apparet haud obscure eum ex illis fructum retulisse sat copiosum. Nam praeter exactissimam confessionem, quam iis absolutis cum magno sensu perfecit, etiam pietas eius in Deum et in egenos liberalitas non parva incrementa accepit. Largas enim eleemosinas largitur. Quo in officio charitatis haud illi etiam Illustrissima¹¹¹ cedit.

2.

Beszámoló a homonnai kollégium és a hozzá tartozó missziók
(ungvári és szerednyei, Rákóczi-misszió, kisvárdai, pácini, munkácsi
misszió) tevékenységéről (1616)
ARSI Austr. 133. fol. 250v–252v.

[fol. 250v.] Collegium Homonnense

Socios numeravit duos supra viginti, sacerdotes 15; ex quibus unus humanitatem docuit, tres praeceptores trium classium grammatices, reliquos quatuor in rebus domesticis coadiutores.¹¹² Homonnae et in novem aliis parochiis, quas nos-

¹¹¹ Pálffy Kata, Forgách Zsigmond harmadik felesége

¹¹² A homonnai kollégiumban és a missziókban dolgozó jezsuiták 1616-ban: *Catalogi*, II, 184–185.

tri curarunt, non exiguus collectus est fructus. Nam hoc anno, qui peccata confessi et sacro epulo refecti sunt, numeravimus bis mille sexcentos et triginta sex. Ex Lutheranismo, Calvinismo aut Ruthenismo extracti ducenti quadraginta septem.

Coquebat non nemo die festo cerevisiam, et in poenam excaecatus, facta confessione et concepto voto ad Deiparae aedem sacram visum pristinum recepit. Alius ex Illustrissimi Fundatoris nostri famulis ausus die dominico vino currus onerare; mox lethalem concipit morbum, quem tamen facti poenitens per sacram confessionem depulit. Idem poenae et beneficii genus ob simile factum [fol. 251r.] expertus est haydo quidam, cui minima hactenus fuerat salutis cura. Opus est hisce hominibus vehementibus medicinis, ut mentis sanitatem aut tueantur aut recuperent amissam. Die S. Michaeli Archangelo solemni pagus in agros aratum concedens, nostrumque sacerdotem praetereuntem, et ut festus dies ageretur, monentem negligens eodem die vesperi divinam vindictam sensit. Nam quinque domus cum omni frumento, quod in acervos fuerat collectum, ultrix flamma consumpsit. Nonnullus spectris nocturnis diu vexatus levamen accepit ex confessione et communione cum cerea sacri agni imagine. Odia inter vicinos composita. In mutuuum amorem coniuges reducti. Datur opera, ut iungendi matrimonio prius sacramentis confessionis et communionis cum Deo copulentur. Benedictiones rerum variarum in nonnullas parochias introductae sunt gaudentibus et gratulantibus sibi rusticis. Processiones quoque ex templis ad templa saepe rebus urgentibus celebratae, sed illustriores fuerunt feriis Rogationum et Sanctissimi Corporis solemnitatem. Nostris consulentibus plurimi rustici sale et aqua benedictis pestem a pecoribus depulerunt. Tumultus etiam bellicus trium comitatuum conspiratione in caedem Illustrissimi Fundatoris nostri et patrum Homonnensium admirabili Dei ope sedatus est.

Trium parochiarum lignea templa refecta et sacro apparatu instructa. Unum vetustate dirutum a fundamentis erigitur. Non defuit munificentia quorundam, qui collegii inopiam pecunia, vino, frumento, carne, piscibus aliisque rebus ad victum necessariis sublevarunt. Multi viri nobiles, etiam a nostra religione alieni, gymnasium nostrum visitant, iuventutem admirantur, docendique modum vehementer commendant, suosque filios a nobis institui percipiunt. Ausus est vir literatus affirmare, tota Hungaria non esse aliud celebrius unum vel primis gymnasii nostri principii. Sane iuventus nostra vario dramate et dialogismo ingenia sua probarunt spectatoribus cum magna ordinis nostri existimatione; neque maior pietatis quam litterarum fructus. Non pauci Sacra Hebdomada flagris in propria terga desaevierunt. Prima quoque studiosorum laus est in frequentandis sacramentis; quos inter quidam clam parentibus fidem nostram sunt amplexi. Sacramento confirmationis insigniti sunt in nostro templo studiosi 46 cum aulicis aliquot. Octo clerici creati.

Campanae tres consecratae; quo tempore maxime Homonnae trepidatum iamque Calvinistae conductis in caedem nostram Teutonibus irrupturi putabantur. Circa collegium et oppidum et inter oppidanos et colonos nostris a grandioribus etiam discipulis actae excubiae, observati aditus ab armatis; sed die 28 iunii sub auroram missi ab Illustrissimo Fundatore in subsidium Ungvarino equites, quod praesidium dum fama mirum in modum auget, hostibus timor incutitur, omnesque nefarii conatus irriti redduntur.

Templum nostrum duobus ornamentis sacerdotalibus auctum, aliisque ad sacrificium linteis spectantibus aliquot. Tectum templi, quod vetustate plurimum imbrem admittebat, reffectum. Quarta pars reparanda restat. In qua refectione

miraculi loco fuit casus operarii rhuteni. Incaute collocaverat duos asseres tabulati, cum quibus avulsis lapsus est, et primam suo pondere umbellam cathedrae ferro parieti affixam deiecit; inde super proximum altare in [fol. 251v.] asserem delatus caput, brachium dextrum et latus concussit; semivivus elatus post aliquot hebdomadas vires recepit.

Contra praedicans, cum sacras templi imagines albedine delevisset, ne pro argumento fidei nostrae amplius ostenderentur, mox aegritudinem sibi ascivit, ex qua brevi extinctus. Alterius haeretici clamatoris insignis stultitia sectatores in ruborem impulit. Habuit is catellum, sibi admodum charum et iucundum. Mortuus est catellus. Quid egit tanto in dolore homo in mortuos egregie pius? Cadaver sindone cooperuit, concionem funebrem fecit, sepelivit. Verum ab archidiacono calvinista praedicantis officio spoliatus, nunc fidibus victum cogitur quaerere.

Missio Ungvarinensis et Szeredniensis

Ungvarini apud Illustrissimum Fundatorem nostrum duo patres hoc anno resederunt. Alter horum etiam Szeredniam oppidum aliquoties excurrit cum fructu. In his et aliis vicinis nobilium virorum possessionibus ducentae et decem audita confessiones; ex quibus quinquaginta novem fuerunt eorum, qui a variis haeresum erroribus ad orthodoxam fidem sunt conversi. Ariani duo aetate iam adulta sacro fonte abluti. Alius, in mahometanam sectam lapsus, inter Turcas vitam egerat. Dum mortifero morbo laboraret, a nostris laboratum et effectum est, ut sanae religioni restitueretur, antequam morbo extingueretur. Mulier parturiens triduo cruciabatur, sed ab advocatione Patre nostro aquam benedictam accipiens et bibens statim prolem est enixa. In pago Gonzaga¹¹³ energumena bis a daemone obsessa bis liberata, semel radice quadam sumpta ab angelo custode, ut apparebat, monstrata, secundo exorcismis. Tertio 7 malorum spirituum obsidionem passa, quod concionem haereticam adiisset, etiam tertio liberata est triduo sacerdotis nostri ieiunio, orationibus, sacrificio missae et exorcismis, balneoque ex aqua lustrali instructo. Quarto ingredi conati sunt mali hospites, sed perdita est opera, nisi quod miseram tracto pede in coxendice laeserint; ex quo post 7 dies convaluit. Ungvarini vir quidam militaris et catholicus per maleficium in tantis cordis doloribus et omnium membrorum inciderat, ut vitam omnino desperaret. Solutus tamen omnino doloribus est per remedia spiritualia et exorcismos, duorumque nodorum fascia sacro igne absumpta est. In pago Bottian¹¹⁴ laboranti ex hydrope post peccatorum confessionem rite peractam exhibitum a sacerdote nostro oleum ex corpore B. Nicolai, imposita particula de ligno S. Crucis, quo sumpto obdormiscens visus est sibi videre astantem B. Virginem hortantemque, ne animum desponderet, malum illud non esse lethale. Non vanum fuisse visum, sanitas probavit, quam contra omnium medicorum spem recepit, facta humori aqueo per ventrem et pedem via.

¹¹³ Koncháza, Koncovoje (Ung vm., ma Ukrajna)

¹¹⁴ Battyán, Bot'any (Zemplén vm., ma Szlovákia)

Missio Rakocziana

Apud Magnificum Dominum Paulum Rakoczi¹¹⁵, optimae spei iuvenem, apprime catholicum et in Academia Graecensi litteris humanioribus omnibus egregie excultum, [fol. 252r.] versatus est octo et amplius mensibus sacerdos noster cum socio coadiutore, ut pium iuvenem inter Calvinistas et Lutheranos atque adeo duos fratres a catholica religione alienos in vera fide et pietate conservaret. Is enim, ut Societatis nostrae amantissimus est, animo destinavit post factam inter fratres dominiorum divisionem, monasterium quoddam desertum Societati attribuere, in quo duodecim ex sociis cum fructu animarum ali possint. Hunc Magnificum Dominum nostri per varia dominia comitati pluribus in locis sacris concionibus, missae sacrificio, sacramentorum administratione catholicae fidei memoriam in multorum animis renovaverunt. Ab haeresi conversi 16. Auditi qui a longissimo tempore confessiones intermiserant. Sacer agnus cereus flammis iniectus vires repressit, ne longius serperent. Gravia scelera eorumque pericula penitus sublata in oppidi cuiusdam conventibus. Ex duabus iam parochiis opera Magnifici Pauli Rakoczi praedicantes lutherani sunt expediti. Magna spes affulget insignis accessionis ad rem catholicam, quam pro viribus Magnificus Dominus et Illustrissima Domina, Susanna Erdödi¹¹⁶ vidua in arce sua Scepusiensi¹¹⁷ adiuvant.

Missio Kisvardensis

Magno fructu et solatio Catholicorum, qui in medio Calvinistarum carent sacerdote catholico, missus fuit noster sacerdos in Kisvardam¹¹⁸, arcem non ignobilem, inter aquas et paludes sitam, ubi possessor legitimus Magnificus Dominus Petrus Melit cum uxore¹¹⁹, liberis et multa familia catholica utriusque sexus manet. Vir militaris, qui sua prudentia et consilio gliscentem Calvinistarum tumultum contra Illustrissimum Fundatorem nostrum et collegii Homonnensis Patrem Deo adiuvante retardavit. Baptizati aliquot, nonnulli, ex Calvinismo ad veritatem reducti, malunt opprobria adversariorum ferre, quam salutis animae iacturam. Mirum est, quam gavis sint quidam, quando propter penuriam catholici sacerdotis multis annis peccatorum confessionem omiserant, sacerdoti nostro fecerunt. Vidua quaedam magnifica gravi morbo decumbens accersito patri cum maiori Parte familiae confessa, divinique cibi particeps facta, vires recuperavit. Idem pater Kisvarda reditus collegio missus ad Magnificum Dominum Kendy¹²⁰ in aula pagi Borno¹²¹, excepit aliquorum confessiones; inter quos duo novi accesserunt ad fidem catholicam, quorum alter insignis fuit Calvinista, homo nobilis et apud Principem Transylvaniae, Gabrielem Bathorium¹²² in magno quondam honore. Hic magna pietate et contritione haeresim abrenunciens generalem fecit confessionem, fidem catholicam est amplexus. Hinc vocatus ad insignem virum Dominum Stephanum Hoffman¹²³

¹¹⁵ Rákóczi Pál (1596–1636), a későbbi országbíró

¹¹⁶ Erdődy Zsuzsanna († 1633), Thurzó Kristóf özvegye

¹¹⁷ Szepesvár, Szepesváralja, Spišské Podhradie (Szepes vm., ma Szlovákia)

¹¹⁸ Kisvárda (Szabolcs vm.)

¹¹⁹ Melith Péter († 1643) és felesége, Zokolyi Erzsébet

¹²⁰ Kendy István († 1628)

¹²¹ Parnó, Parchovany, (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹²² Báthori Gábor erdélyi fejedelem (1608–1613)

¹²³ Hoffmann István zempléni birtokos

catholicum, eum, eiusque familiam pene totam cum Deo in gratiam reposuit. Ex familia tres ab haeresi resiliens, ad Ecclesiam Romanam adiuncti sunt.

Missio Patzinensis¹²⁴ sive Alaghiana

[fol. 252v.] Ad Magnificum Dominum Melchiorem Alaghi, benefactorem collegii Homonnensis excurrit unus e collegio Pater festis Paschae, Pentecostis et Nativitatis Christi. Audivit confessiones plures ducentis; ex quibus de tota vita fuere 12. Conversi ad fidem catholicam 10. Restitutiones pecuniariae factae propriis dominis. Sensit infirma vim aquae benedictae. Nam cum prae doloribus quasi in extasi esset, persuasa, ut unam aut alteram guttam acciperet, statim ad se rediit. Idem Pater Magnificam Dominam Saram Praepostvary¹²⁵ viduam relictam Magnifici Domini Francisci Alaghi, benefactoris nostri, cum aegra proficisceretur Czeszochoviam¹²⁶ ad B. Virginis effigiem visendam, quam B. Lucas pinxisse fertur, est comitatus; negari non potest optimae benefactrici nostrae id vehementer oranti; quae et magno pietatis affectu et multorum aedificatione peregrinationem illam ab 11 septembris usque ad 3 octobris feliciter obivit. Donum insigne B. Virgini obtulit, ibidem Patri de tota vita confessa, loca sacra et reliquias incredibili pietate lustravit. Calvariae montem ad imitationem locorum sanctorum, quae Hierosolymis¹²⁷ visuntur, in Polonia exornatum sacellis, memor passionis Christi, nudis pedibus perambulavit, cum tamen febris gravissima toto pene itinere laborasset, et pridie vesperi de sanitate et viribus actum esse dixisset, deque tota reliqua peregrinatione, ipso ergo die commota Patris exemplo, quem videbat, nudis pedibus vellet visitare illas stationes, nullis precibus potuit a suo proposito dimoveri. Laeta itaque et alacris tantum iter tot sacellorum tamquam multum inter se distantium nudipes, ut dictum, confecit. Cracoviae cum loca sacra, templa, reliquiasque visitaret, et inter alia palatia regis, nullam sese devotionem aiebat ex illis splendidis aedificiis capere, neque gustum, sed reliquias sacras desiderabat videre. Ubi clavum Christi conspexit, mox prostrata magno cum fletu et affectu adorando prona diu iacuisset, nisi fuisset vi inde abstracta; non enim se capiebat prae affectus teneritudine, unde omnes cum valde multi adessent et domini saeculares et ecclesiastici et alii honorati, utriusque sexus, ita commovit, ut pauci sese continerent vel nulli potius, etiam nostri a lachrymis.

Missio Munkachiensis

Commoratur in hac missione e nostris sacerdos unus, qui pro Instituti nostri ratione sermones ad populum habendo, rudioribus salutis necessaria et fidei capita explanando, aliaque Ecclesiae munia rite obeundo munus sibi commissum obiit impigre. Duos supra 20 partim a schismate rutenico, partim ab aliis haeresum sectis deductos Ecclesiae asseruit. Confessiones universim, in quibus plerasque generales, alias ab annis plurimis [non] repetitas, trecentas quadraginta 3 exceptit. Duos adultae iam aetatis, secta Arianos sacro tinxit baptismate. Benedicendi ritus ab Ecclesia in cereis, ramis palmarum, paschali agno, idque genus rebus adhiberi solitos a situ vindicatos usui pristino ac nitori restituit, aegris solatio, dissiden-

¹²⁴ Pácín (Zemplén vm.)

¹²⁵ Prépostváry Sára, Alaghy Ferenc özvegye

¹²⁶ Czeszochowa, híres lengyelországí Mária-kegyhely

¹²⁷ Jeruzsálem

tibus animorum conciliationi, nutantibus in fide firmitati, remissioribus ad pietatem incitamento fuit, magno apud omnes sui cum desiderio.

3.

Beszámoló a homonnai kollégium és a hozzá tartozó missziók
(szatmári misszió, Rákóczi-misszió) tevékenységéről (1617)
ARSI Austr. 133. fol. 289r–290v.

[f.ol. 289r.] Collegium Homonnense

Homonnense Collegium numeravit hoc anno socios viginti duos. Eorum tres in missionibus versati, novemdecim domum incoluerunt ordinarie, sacerdotes decem, alii non sacerdotes. Scholarum magistri quatuor. Unus ad initium renovationis studiorum magister additus sacerdos; reliqui adiutores temporales. Diem ultimum clausurunt sacerdotes duo. Admissus in Societatem pro adiutore temporali unus.¹²⁸ Aspirant aliquot bona indole adolescentes studiosi. Invaletudine tentati plerique, maxime quartanis febribus; quas Dei beneficio evasere omnes.

De vita decessit apud nos R.P. Ferdinandus Alberus¹²⁹, qui cum undecima octobris ad nos per Poloniam appulisset, visitationemque inchoasset, et in gradu Societatis quatuor collocasset; sacerdotes tres, non sacerdotem unum; trigesima octobris circa horam quintam vespertinam placidissime obdormivit in Domino, aetatis suae anno sexagesimo nono, religionis quinquagesimo secundo. Toto eo tempore, quo decubuit, dolores corporis excelso tulit animo, in Dei voluntatem bonam et bene placentem per omnia resignatus, saepius illud pronuncians: Fiat voluntas tua Domine, sicut in caelo et in terra. Hortabatur omnes, ne hoc casu suo inopinato percelleremur, quin ad explendam Instituti nostri rationem novo spiritu aggredieremur; sibi quoque, aiebat, iam inchoandam et prosequendam de novo Instituti observationem (et ut verbo illius utamur) dictam. Admonitus, ne nos orphanos relinqueret, sed aliquem successorem nominaret. Mi Pater, inquit, res ista altioris est considerationis. Iterum atque iterum quaesitus, responsum penitus declinavit. Mortuo parentatum in templo nostro pro loci et temporis ratione. Indolimus quidem, a nobis tam subito tantum Patrem abscessisse, sed relictis absque solatio non sumus, qui dilecti Deo viri exanimi corpore potimur.

Bonum existimamus esse praesagium quod eius membra contigerit apud nos collocari, cuius interventu nobis Deum aliquid in futurum boni facturum speramus. Et licet visitatio morte hac intercedente relicta fuerit imperfecta, scholas tamen sic ordinavit, ut cum ante quatuor solum magistri docuerint, quintum adiunxerit, classe principiorum in duas dispertita, quo utilius etiam parvuli instruerentur.

Praeter informationem studiosorum adolescentum, labor nostrorum se in excursionibus novem parochiis et missionibus exercuit. Transtibiscana excursio circa Pascha censuit paenitentes centum quindecim. Ea occasione aliquot magnates visitati, conciones apud eos habitae, atque alia sacramenta administrata. Nobilis vir cum de doctrina christiana librum idiomate hungarico vulgatum evoluit,

¹²⁸ A homonnai kollégiumban és a missziókban dolgozó jezsuiták 1617-ben: *Catalogi*, II, 195.

¹²⁹ Ferdinand Alber SJ osztrák tartományfőnök (1615–1617)

tanto inde conscientiae remorsu caepit urgeri, ut non prius ab eo expediri valuerit, quam totum [fol. 289v.] negotium nostro detegeret, paenitentiaque salutari animam expiaret. A schismate Valachus in Ecclesia catholica confessione purgatus ac sacro cibo reffectus est reductus.

Mense augusti evocatus e nostris unus ad baptizandum filium Generosi Domini Gabrielis Perneszi¹³⁰, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis supremi capitanei praesidii Eczed¹³¹, ubi praemissa excurrenti evangelio dominicae concione, antequam ritus baptismi perageretur, controversia de originali peccato, necessitate baptismi et caeremoniarum coram magnatibus quibusdam haereticis et nonnullis nobilibus discussa est. Eius materiae novitatem primo mirati, tum paullatim videre caeperunt suorum magistrorum errorem, ac impietatem hac in re detestandam execrari. Diuturna odia inter personas magnae autoritatis nostri hortatu sublata, utriusque partis magna cum gratulatione et gaudio.

Domi confessiones annuae, vel etiam diuturniores exceptae centum octodecim, generales septem. E perfidia Calvinismi et Calvinarianismi novem exempti. Florent scholae numero plus quam anno praecedente; ad quas multi viri nobiles acatholici e remotis partibus, licet multum reclamantibus pseudoministris, filios adducunt, coramque vident et audiunt nostrum docendi modum non cum parva admiratione et approbatione. Renovata studia cum dramatismo perbrevis; in quo praemia distributa ex liberalitate Spectabilis ac Magnifici Domini Melchioris Alagy, insignis catholicae religionis et nostrae Societatis propugnatoris.

Villa foris, domo a fundamentis erecta et superioris anni aedificio sociata, frumento, pecoribus, agris coemptis multum est adaucta; illi in oppido domestica villa adiuncta, adiectis aliquod agellis et pratis. Verum a domo in parochias transeamus. Parochiae novem coplectuntur pagos triginta sex, qui opera nostrorum aliquot annos abhinc ad fidem catholicam sunt reducti. In iis doctrina christiana tradita, festorum observatio inducta; denique omnia parochorum munia obita. Ab haeresi et schismate absoluti centum quadraginta quinque. Inter hos erat, quae rebus huius saeculi praepedita non magnopere de futura vita erat sollicita; quadam nocte visa est se a quodam in somnis terri hunc in modum: frangamus, inquit, illi manus et pedes, totumque corpus variis doloribus excarnificemus, quae ausa toties divinam Maiestatem suis facinoribus ad vindictam invitare. Quod visum, rata non ludibrium, proxima oblata occasione ad pedes se sacerdotis provoluit, et paenitens totius vitae delicta per confessionem abstersit. Cum nobili quadam matrona diu actum, ut ad paenitentiae sacramentum accederet, nec effectum aliquid; sed qui neminem vult perditum Deus, eam gravi morbo correptam in lectum prosternit; advertit hac se ratione ob neglectam monitionem a Deo puniri; rogat a marito, ut se sinat more catholico apud sacerdotem peccata deponere; impetrat, confitetur, communicat, et de qua pene conclamatum fuerat, sanitatem recuperat. Alia mulier, diu cum morbo phrenetico conflictabatur, Dei (ut illa existimabat) permissu, quod saepius instigata non accessisset ad confessionem; nacta post sacerdotem, flexis coram eo genibus Deo reconciliata est, et viribus integris restituta.

Hoc anno caeteris parochiis adiuncta una est, reducto una cum uxore in gremium Ecclesiae ipso praedicante. Frequentes e locis haereticis circa festum Paschae confessionis ergo nos adierunt. Odia et dissensiones inter multos extinctae. Coniuges quidam tanto in se ferebantur odio, ut quadam vice maritus vix non

¹³⁰ Perneszy Gábor ecsedi kapitány

¹³¹ Ecsed, Nagyecsed (Szatmár vm.)

lethaliter vulnerarit; composita inter utrumque per sanctam confessionem pax est. Alii ab undecim iam annis ab invicem separati, rursus in veterem societatem sunt reducti. Eorum uterque illegitimo matrimonio sese implicuerat; pro quo scelere ut paenitentiam dignam facere possent, elegerunt Romanam peregrinationem, et alias praeterea paenitentias sibi iniungi postularunt. Fugitivis mulieribus persuasum, ut maritis suis cohabitarent. Quanta [fol. 290r.] rebus benedictis vis innotuerit, aliqua subiungamus.

Mulier ab incubo daemone vexata, cum ab illo per suos ministros liberari non potuisset, Homonnae esse sacerdotes, qui rebus huiusmodi mederi nossent, ab ipsis illis edocta ad nos venit, et ad confessionem, communionemque inducta, sacro agno munita, in posterum ab impuri spiritus vexationibus caruit. E villanis quidam sancto die Paschatis cum caeteri cibos sacerdoti benedicendos offerrent, ipse contempsit; vix mensae, ut pranderet, accumbit, cum repente obrigescit; reliqui domestici pene mente capti quicquid de cibis contingebant, in manibus illorum dissolvebantur, nec apti ad vescendum erant.

In oppido Sinna¹³² gravis lues pecora consumebat, ita ut ex praedio Illustrissimi Fundatoris viginti circiter canibus in escam evecta fuerint. Adhibetur sal benedictus, et residuis in remedium porrigitur. Hoc cognito caeteri oppidani, salem catervatim adferunt, ut eandem benedictionem mereantur. Ita lue illa oppressa, nullam ab eo tempore iacturam in pecoribus acceperunt. Puerulus casu quodam visum oculorum amiserat. Cui rei nulla vis humana poterat subvenire. Audierat mater pro concione tractari de benedictae aquae virtutibus. Ergo secum ita disputat: Quid si ego, inquit, hodie comedatam tantopere aquam oculis mei pueri adhibuero? Facit magna cum fiducia et mox puer (ut ipsa deinde fassa est) videre non nihil caepit. Iterum ac tertio adhibita, puero visum ex integro restituit. Ad S. Valentini sacellum, quod modico a nobis intervallo distat, infans quidam a quatuor milliaribus adductus, morbo caduco laborabat; pro cuius valetudine, ubi parentes votum adimpleverunt, eum in optimum valetudinis statum reducerunt. Vidua propter mariti mortem vehementer maesta orabat Deum assiduo, ut quamprimum etiam sibi concedat ea pietate, qua maritum noverat, ex hac vita demigrare. Exaudivit faeminae preces deprecantis Deus, et anno converso eodem die confessa prius Deo animam reddidit.

In missione Ungvariensi pax inter duos magnos Capitaneos conciliata. Eleemosyna bene larga pro quodam collegio provinciae istius obtenta. In arcem unam inductum, ut ad minus semel in hebdomada pauperibus aliquod epulum praebeatur. Conversi ad fidem catholicam ex Calvinismo et Lutheranismum quatuordecim. Effectum, ut forum diei dominicae, quod homines a concione abstrahebat, transferretur in feriam secundam. Aula quaedam illustris reformari caepta, ut haeretica familia dimissa, catholica substitueretur. Itum in festis Natalitiis ad Magnificam Dominam Daroczi viduam,¹³³ ubi viginti quinque confessiones exceptae. Illic mulier una illudi se a diabolo confitebatur; petiit a nostro consilium; suavis, ut confiteretur. Verum quia eius linguae notitiam is non habuit, monita, ut Homonnam pergeret, quae milliaribus quatuor ab eo loco sita erat; inventuram ibi, per quem sacramento paenitentiae expiaretur. Antequam tamen illi occasio illuc eundi offerretur, frequenter interim oraret, signo S. Crucis se muniret, aqua benedicta aspergeret, etiam aliquando biberet. Paret in omnibus hortanti. Postero die summo mane laeta et hilaris ad audiendum sacrum accurrit. Interrogata: qui se res

¹³² Szinna, Snina (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹³³ Daróczy Ferencnek, a jezsuiták támogatójának özvegye, nem tudtuk azonosítani.

haberet, respondit, nullam se amplius perturbationem experiri. Animatur, ut ab ea devotione non desistat, et quamprimum per occasionem liceret, confessionem non negligeret. Sub idem tempus bona fortuna unus patrum Franciscanorum peregre advenit, cui commendata per confessionem ab omni inquietudine liberatur.

Missio Szakmarina

Szakmarinum¹³⁴ destinatus ad eam vineam excolendam P. Stephanus Varadi; ¹³⁵ brevi [fol. 290v.] dum aliquot septimanis ibidem in animorum salutem incumbit, a febricula occupatus, quinque dierum spatio extinguitur. Cuius corpus honorifice ad tumulum deducentibus ministris Calvini et Calvini schola in media haereticorum natione non sine Catholicorum lacrymis terrae est mandatum.

Missio Rakocziana

Missio Rakocziana paenitentes habuit circa festum Paschae septuaginta; quorum aliqui a multis annis hoc sacramentum frequentare ob penuriam sacerdotum intermiserant; aliqui a multis miliaribus advenientes, quod prius praestare ob tumultus non poterant, eo tempore suo desiderio satisfecerunt. Circa Natalitia festa confessi sexaginta quatuor; ex quibus quatuor calvinianam perfidiam deseruerunt, unus Lutherum. Puellae mutae ac surdae natus ex flagitio infans, praedicanti oblatum, cum baptismum ei ob matris delictum negaret, ad nostrum deportatus multorum cum aedificatione adstantium sacri fontis factus est particeps. In Hebdomada Sancta ad erectum ex more catholico Domino sepulchrum, magnus plebis concursus ex oppido fiebat. Quo viso praedicans, ut plebem ab re nunquam antea ibi visam advocaret, finxit pro concione senem quendam sutorem, nostrae religionis hominem exspirasse, et positum eo in sepulchro; papistas discessum illius maereri, ac tantas exequias celebrare. Multi, an id ita se haberet, cognituri affluebant; ubi adverterunt, meram esse cavillationem, rem nostram probarunt, et garulitatem sui buccinatoris et inanes fabulas sunt detestati.

4.

Beszámoló a homonnai kollégium és a hozzá tartozó missziók
(ungvári, szatmári és kassai misszió) tevékenységéről (1618)
ÖNB Cod. 13562. fol. 53v–55r.

[fol. 53v.] Collegium Homonnense

Socii huc destinati, seu qui in missionibus sua munia, seu qui domi obierunt, hoc anno 25 numerati. Domi festis diebus vix 3 sacerdotes perraros substiterunt; adeo, ut ipsi Superiori menses aliquot et ministri et concionatoris et scholarum

¹³⁴ Szatmár, Szatmárnémeti, Satu Mare (Szatmár vm., ma Románia)

¹³⁵ Várady István SJ (1575–1617)

praefecti munere fuerit perfungendum. Magistri 4, quibus ad renovationem studiorum duo adiuncti. Domesticis occupati 5; caeteri omnes foris.¹³⁶

Infaustior superioribus hic annus domesticis fuit; quippe duos solum habuit, qui morbis, etiam ipsum vulgus varie infestantibus, non fuerunt vexati. Dei tamen benignitate et loci beneficio (licet multorum opinione minus faventis) in pristinas convaluere vires.

Scholae una plures, rhetorica nimirum; quam quidem, ut fit initiis, pauci frequentarunt. Sunt tamen in iis praestantes ingenio, qui Societatem nostram vehementer expetunt. Novum cum nobiles, tum illustres viri ipso Parasceves et Sabathi vespere dedere spectaculum, cum immutato habitu in sua terga saeviere, tanta spectantium aedificatione, ut fuerint acatolici nonnulli eorundem dominorum famuli, qui non dubitarint se dominis socio verberantibus spontanee adiungere. Aedificium hyemalis musaei pro magistris duarum altitudine contignationum super duo latera muri veteris una ex parte a fundamentis hoc anno assurrexit.

Parochiae suos tulere manipulos. Purgati sacramento poenitentiae sunt pascalia mille centum quinquaginta octo. Ex schismaticis et haereticis. 130 orthodoxis adiuncti. De tota vita octo supra quinquaginta auditi. Transfuga unus abominandis turcarum ritibus initiatus, nostrorum opera ad avitos rediit. Annis 18 quidam illegitimo iunctus matrimonio nostri hominis admonitu legitimo colligatus nexu. Ruthena mulier linguae usu privata, in cuius [fol. 54r.] aediculam noster casu digressus, cum aliter quam per signa et gestus commissorum peccatorum dolorem exprimere non posset, absoluta est. Vir nobilis ad extrema iam pene deductus, confessione expiatus, divino refectus cibo, oleoque sacro delibutus pristinam recepit valetudinem. Alius testamento legavit varia altaris ornamenta una cum chirographo 100 florenorum. A carcere multi nostrorum precibus liberati. Dissidentes coniuges aliique reconciliati. Numisma Beati Patris Nostri cuidam foeminae caduco afflictatae morbo appensum eam pristino restituit vigori. Eodem morbo vexatus haereticus quisnam voto de sacrificio missae in sacello Divi Valentini audiendo persoluto, doloribus solutus est. Periculosius aegrotantibus large in pauperes persolutae elemosynae. Renovatus item catholicus [ritus], ut sacerdos funera comitetur. Nocturna terriculamenta lustratis aquae usu dissipata. Locus est vicinus parochiae, Hrosgo¹³⁷ nominatus, haereticus, ex quo die S. Annae mos erat simplicioribus cum candelis excurrere. Sed praedicantis inhibitione territi de pristina remiserant consuetudine. Inventa tamen vidua caeteris animosior, quae spretis in buccinatoris commentationibus, persuasit plurimis veterem in candelis votivis retinendum morem.

Missio Ungvariensis

Haeresim abiurarunt 16: Baro unus, reliqui nobiles. In templo quodam haeretico, habitae a nostro concioni dominus loci eius ipsum praedicantem iussit interesse, ut si quid adversum sectam suam adnotaret, refelleret. Sed cum ne hiscere quidem auderet, increpitus a domino et homo ignarus, atque miserae plebeculae seductor proclamatus. Infans parentum haereticorum absque baptisate discessisset, nisi noster, licet viribus infirmioribus advolasset; quae charitas patri

¹³⁶ A homonnai kollégiumban és a misziókban dolgozó jezsuiták 1618-ban: *Catalogi*, II, 209.

¹³⁷ Hrusso, majd Alsókörtvélyes, Nižný Hrušov (Zemplén vm., ma Szlovákia)

nostro magnam peperit laudem, praedicatorum vero insignem contemptum, quod nil simile ab ipso unquam factitatum vicini vel audierint vel viderint. Dominico quodam die, cum illustrissimus Fundator ex comitis revereret, fines turcarum vaderet atque in valle ab iisdem expectaretur insidiose; comites, qui sacris interfuerent, irruptioni se se minime rati, qui vero a sacris se subduxerant, hostem quidem evasere, sed eventu infelici, quippe trucidati omnes. Damnato ad mortem vita impetrata. Duo item a captivitate in libertatem adsit. Elemosina multorum florentium pauperibus procurata, et laboratum alicubi, atque adeo impetratum, ut in fol. 54v.] singulas hebdomadas iisdem praebere tur epulum. Excursum ad petitionem variorum dominorum, et qua in aulis, qua in templis cum Societatis estimatione habitae conciones. In vicina ipso Corporis Christi festo farinae massa a quadam muliere igni apposita, versa in lampadem; eam ob rem faemina illa in carceres tradenda, nisi loci dominus culpam in praedicanterem, cuius, ut ille aiebat, erat solemnitatem celebrare, concitandam persuasisset. Rabula quidam ore blasphemio ausus eandem solemnitatem non Domini, sed furum diem appellare. Poenas meritae ipsius ea ipsa nocte simul paganorum quorundam equi, simul ipsius ex pratis a praedonibus abacti omnes. Mulier catholica lectulum puerperae calvinianae cum sternit, opem Beatae Virginis forte pro eiusdem incoluntate implorabat; quibus impia illa vocibus blasphemis auditis, carnem adiuvet Beata Maria; sed paulo post blasphemiae poenas dedit, cum Mariae praesidio destituta, repentino mortis genere interit.

Missio Sathmartiensis

In hac missione 211 sordes conscientiae abstersere; universae porro vitae confessiones auditae 15, partim ex Calvinismo, partim ex Lutherianismo ad fidem catholicam adducti 4 et 20; in quibus viri nobiles alicuique caeteri magnae auctoritatis. Arum deseruit unus. Calviniani multi tandem se praedicantis concionibus aures non daturus professi, quam diu non audendi fieret potestas. In fide non pauci confirmati; quibus et provisum de lectione piorum librorum diuibus festis, ne concioni haereticae adesse cogantur. E proceribus aliquis conscientiae suae particulari perscrutatione assiduon vitiis saecularibus provisus animi affectionibus indicto bello quotidianas refert victorias. Centum fere plebei haeretica infecti prae-vitate, audita ceremoniarum explicatione, quas adhibet Ecclesia, cum prima sacerallicuius aedis sacrae fundamenta, sic probarunt, ut nemo esset, qui novum sacerdotem suum ecclesiam non optaret; quare ab eiusdem loci Domina suppliciter, obventa nostri hominis audienti conciones potestate, frequentissimi conflunt. Aquae Iustralis haustus febrienti captanei Euretensis¹³⁸ coniugi optatam obtinuit valeitudinem. Exitiosa coniugum dissidia subblata. Ad varios in conflictibus itum; ubi per conciones effectum, ut integrae coniugum dissidia subblata. Ad varios in conflictibus itum; ubi tem nostrum exposuerint. [fol. 55r.]

Missio Cassoviensis

Pro hac missione fructus pascales desiderantur. Eos proinde iam solvo; afferam qui reliquis anni temporibus collecti. Concionibus effectum, ut magnae nobilitatis viri in gratiam secum redirent. Mulier viri catholici singulis noctibus a demone

¹³⁸ Valószínűleg a korábban említett Perneszy Gábor eccedi kapitányról van szó.

per variam tentationum speciem sic affligebatur, ut vix hominis referret speciem. Tandem de omni anteacta vitae confessa, refectaque caelesti epulo, atque caelestis Agni effigie ad collum suspensa, ab infestatore malo genio sic est liberata, ut quae vultu erat deformatissima, triduo post pristina recuperata forma vix a familiaribus cognosceretur. Quidam huius loci haeretici in omnem calumniandi scientiam, hominum eiusmodi proiecti in popina quadam, ubi in catholicos blasphemias evomissent, exorta rixa, mutuis vulneribus petulantis linguae poenas a se ipsis exceperunt.

In pervigilio Natalitiorum singularis cuiusdam viri nobilis eluxit pietas, qui ab undecima noctis in templo, partim pronus cum ut solus, partim genuflexo ad undecimam usque diei natalis preces sacros produxit. Iisdem Natalitiis audita confessiones circiter 60. Catholicus quidam et uxoris et amicorum suasu haereticas frequentabat confessiones, quas semel atque iterum dum negligit, a praedicante pro suggestu graviter acceptis, aliorumque societate et communione excluditur. Ille hominis impudentiam execratus suamque datus tantus animi levitatem respuit, receptoque, quem Deus per aliquod temporis spatium poenam sceleris sustulerat integro gressu, nunc ad catholicorum templum constanter, frequenterque adit. Concionum hic fere exitus, ut finitis spes sint aliqui, qui sacerdotem e suggestu descendentem confessionis gratia conveniant.

5.

Dobokay Sándor homonnai rektor levele Muzio Vitelleschi rendfőnökhöz.

(Krosno, 1619. november 13.)

ARSI Austr. 229. fol. 210r–211v. (autográf)

Admodum Reverende in Christo Pater – Pax Christi etc.

Iam pridem perscripsissem ad Vestram Paternitatem admodum Reverendam et collegii nostri Homonnensis et sociorum, qui partim in eo, partim diversis in missionibus per Hungariam versati sunt, peracerbum casum, si aliquam opportunitatem litteras transmittendi habere potuissem. Sed quia neque securam, neque certam habere potui, ideo potissimum hanc in scribendo moram admittere debui. Modo, quia spes affulsit de futura brevi occasione commoda per Craccoviam¹³⁹ litteras mittendi, ita de nostro casu accipiat admodum Reverenda Paternitas Vestra.

Cum secunda septembris de funesta tempestate, quam in Hungaria ipsi Hungari catholicae religioni contrarii concitarunt, certior factus fuisset, ita sentiente ipso quoque Illustrissimo Domino Fundatore collegii nostri, scholas dimisi ipsa secunda septembris die; cuius dimidium a meridie posuimus in convasandis rebus collegii, atque circa mediam noctem cum sociis tredecim iter in Poloniam ingressus sum; in quam luce postera, id est tertia septembris appulsus, noctem egimus in oppido Jaslisca,¹⁴⁰ finibus Hungariae proxima. Inde quarta die septembris Crosnam,¹⁴¹ ubi residentia Societatis nostrae est, pervenimus omnes, Deo

¹³⁹ Krakkó, Kraków (Lengyelország)

¹⁴⁰ Jaślisca (Lengyelország)

¹⁴¹ Krosno (Lengyelország)

bene favente, incolumes. Sex professores;¹⁴² rhetoricae Georgius Aquitanus, poeseos M. Matthaeus Seifrid, syntaxeos Andreas Pestvarmegiey, grammaticae M. Petrus Rumer, principiorum Daniel Berlichi, imae scholae Lucas Ravasz. Praeter hos Georgius Lindvai scholasticus, qui valetudinis curandae [gratia] missus erat Graecio Homonnam, et quidem Graecii logicae studere oceperat. P. Ioannes Antaly minister collegii, P. Georgius Moyses scholarum praefectus, ego tertius sacerdos. Fratres adiutores in temporalibus Ambrosius Hari, Martinus Ignatius, Casparus Hoffenmiller, Ioannes Koeszegi. Hos omnes ordinatione Reverendi P. Provincialis¹⁴³ huius provinciae in diversa collegia et residentias nostras dimisi, praeter Martinum Ignatium, qui hic mecum manet cum spe reditus Homonnam, si Deo visum fuerit. Absumus autem, seu distamus Homonna itinere bidui circiter.

Homonnae in omnem eventum reliqueram quatuor e nostris, tres sacerdotes et unum fratrem adiutorem. Sacerdotes P. Michaellem [fol. 210v.] Besko procuratorem collegii, P. Ioannem Szeleosi, P. Leonhardum Pressulem operarios; fratrem adiutorem Paulum Chiomafai, adhuc novitium; caeterum cum P. Michael Besko et P. Ioannes Szolessi foris versantur cum proximis, nec opinato adventu hostium haidonum vix in Poloniam effugerunt. Reliqui duo, id est: P. Leonhardus Pressul et Paulus Chiomafai, in praecipua Illustrissimi Domini Fundatoris arce Jeszeneo¹⁴⁴ vocata manserunt; ubi hodieque sunt incolumes, quantum hactenus intelligere potui. Haec enim arx Illustrissimi Fundatoris, etsi oppugnata, expugnari tamen non potuit; sicuti neque alia, Barko¹⁴⁵ appellata, vicina et illa Homonnae. Praeter has tres arces Illustrissimi deditione, etsi aliquamdiu propugnatae, in hostium potestatem venerunt; nimirum Terebes,¹⁴⁶ Ungvar et Niviczke¹⁴⁷ vocatae. In harum una, videlicet Ungvar, manet adhuc P. Ioannes Bistriciensis, quod licet emigrandi facultatem habeat, securitatem tamen non habet, qua vel in Poloniam, vel in arcem Jeszeneo ad alios duos nostros ire possit. Et iam in arce Ungvar sacris operari prohibitus est, concionandi potestate permissa; nec dubito, quin et alioqui calamitosam vivat vitam. Cum Illustrissimo Domino Fundatore duo sunt e nostris in arce Laski,¹⁴⁸ quam in Polonia possidet ipse Illustrissimus; duo, inquam, cum illo sunt: P. Martinus Kaldi et P. Daniel Vasarheli.

Trans Tibiscum fluvium tres habui missiones: unam ad Magnificum Dominum Petrum Melith, apud quem fuit P. Martinus Bauda,¹⁴⁹ boemus exul e Boemia, et Caspar Albensis¹⁵⁰ adiutor temporarius, socius senex, annorum circiter 66; ubi iam sint, quomodoque habeant, scire non possum. Inaudieram quidem eos in compedes compactos fuisse; sed postmodum mandato Principis Gabrielis Betlen, expeditos iussos fuisse ex Ungaria excedere; quin certo ad me perscripsit vir fide dignus, vidisse se exemplar litterarum patentium datarum illis a dicto Principe, quibus iubebantur solum vertere et omnino ex Ungaria abire. Eiuscemodi patentes datae

¹⁴² Az egyes rendtagokra és beosztásukra 1619-ben: *Catalogi*, II, 222–223. Az alábbiakban csak az 1619. évi homonnai katalógusban nem szereplő személyeket adjuk meg a jegyzetben.

¹⁴³ Giovanni Argenti lengyel tartományfőnök (1618–1622)

¹⁴⁴ Jeszenő, Jesenov (Ung vm., ma Szlovákia)

¹⁴⁵ Barkó, Brekov (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹⁴⁶ Töketerebes, Trebišov (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹⁴⁷ Nevicke, Nyevickoje (Ung vm., ma Ukrajna)

¹⁴⁸ Laski (Lengyelország)

¹⁴⁹ Martin Bauda SJ (1582–1639)

¹⁵⁰ Fejérvári Gáspár SJ (1557–1622)

quoque feruntur P. Ioanni Bistriciensi, qui quia securum iter non habet, cogitur ad huc manere in arce Ungvar, quam coeperunt Betleniani. Altera missio trans Tibiscum fuit in oppido Caroly, apud Magnificum Dominum Michaelem Caroly,¹⁵¹ in qua mansit P. Matthias Szemczy; de quo etiam nihil scire possum. Tertia missio apud Magnificam Dominam Chiakiam,¹⁵² viduam, apud quam fuit P. Stephanus Mori; de quo similiter nihil intelligere hactenus potui. Prope Homonnam in arce Stropko,¹⁵³ apud Magnificam [fol. 21 Ir.] Dominam Petheoviam, viduam Domini Stephani Petheo,¹⁵⁴ habui P. Wenceslaum Raussarum,¹⁵⁵ quem inde avocatum, misi ad collegium Sendomiriense;¹⁵⁶ P. Ioannem Szöleosi, de quo supra memini, ad collegium Jaroslaviense;¹⁵⁷ P. Michaelem Besko, qui adhuc foris in opere pio versatur, hic in Polonia destinavi Sendomiriam; sicuti et P. Franciscum Kechikemeti, quem Magnificus Dominus Nicolaus Stadniczki¹⁵⁸ ad unam alteramve hebdomadem pro se obtinuit. P. Ioannes Posdieraski,¹⁵⁹ socius dicti P. Francisci Kecsikemeti casu quodam opportuno, cum quaedam eos necessitas separasset, Cracoviam se contulit; quo etiam ante praemiseram P. Gregorium Slabinum¹⁶⁰ et Melchior Hagen¹⁶¹ adiutorem temporalem.

Ad beatam immortalitatem, uti merito confidere licet, transmiseramus mense iunio P. Leonhardum Classovitium, pacata adhuc Hungaria. Quem ipsis in primordiis calamitosae tempestatis Hungariae subsecuti sunt P. Stephanus Punguracz et P. Melchior Grodecus in missione Cassoviensi glorioso martyrio defuncti; de quibus quae diligenti inquisitione scire potui, ita habent. Postquam quarta septembris mane Magnificus Dominus Georgius Rakoczy¹⁶² Cassoviam, quae ultro se se dedit (expectabatur enim desideratus ab illa) ingressus est, primum fuit, ut Illustrissimus Dominus Andreas Doczi,¹⁶³ generalis capitaneus Superioris Hungariae, eiusdem Magnifici Domini Georgii Rakoczy mandato caperetur et in compedes ferreas compingeretur; tum nostri martyres in habitationes, quas in eadem domo cum Illustrissimo Domino Generali habebant, inclusi prope tridui inedia macerarentur, ac tertia die, quae incidit in 6.^{am} septembris hora septima matutina pro confessione fidei catholicae occiderentur a capitaneo peditum Magnifici Domini Georgii Rakoczy. Post inediam, qua de iam memini, orabant patres aliquid sibi cibi, quo tantam famem frangerent, concedi. Praestitit hoc capitaneus eorumdem occisor, sed omnino immaniter, proiecto illis frusto carnis, adiectis verbis immanitatis plenis: en, inquit, bestiae, carnis hoc frustum, comedite. Patres, quia in contumeliam fidei et religionis carne vesci feria 6.^a iuebantur, eam gustare noluerunt. Paulo post, ut fidem catholicam, si salvi esse vellent, abnegarent, perurgebantur; qui eadem constantia, qua carne abstinerunt, ne religioni

¹⁵¹ Károlyi Mihály (1585–1626) szatmári főispán

¹⁵² Wesselényi Anna (1584–1649), Csáky István özvegye

¹⁵³ Sztropkó, Stropkov (Zemplén vm., ma Szlovákia)

¹⁵⁴ Kiscaucha Anna, Pethő István özvegye

¹⁵⁵ Vaclav Raussar SJ (1580–1628)

¹⁵⁶ Sandomierz (Lengyelország)

¹⁵⁷ Jarosław (Lengyelország)

¹⁵⁸ Mikołaj Stadnicki, Krakó környéki nemes

¹⁵⁹ Jan Pozdierasky SJ (1580–1624)

¹⁶⁰ Gregorius Slabinus SJ (1580–1635)

¹⁶¹ Melchior Hagen SJ (1584–1632)

¹⁶² Rákóczi György (1593–1648), későbbi erdélyi fejedelem

¹⁶³ Dóczy András († 1620) felső-magyarországi főkapitány (1618–1619)

contumelia fieret, in fidei confessione quoque perstiterunt. Atque ita primum P. Stephanus Punguratz gladio transverberatus, et pluribus vulneribus concisus, capite plexus est; tum P. Melchior Grodecus, denique Reverendus Dominus Marcus Crisinus¹⁶⁴ alumnus Collegii Germanici, canonicus Strigoniensis datis cervicibus palmam martyrii gloriosi adepti sunt. Eorum corpora in vicinam cloacam ita proiecta sunt, ut primum brachia humero tenus amputarentur, quo facilius traicerentur. [fol. 21 Iv.] Et ea quidem dies aliquot ibidem relicta sunt; quod certi catholici orarent civem Cassoviensem, Melchiorem Reinerum,¹⁶⁵ hominem Calvinianum, qui tum secundum Dominum Georgium Rakocium Cassoviae cum ampla potestate praeerat, ut sibi liceret martyrum corpora extrahere et honesta sepultura terrae mandare. Obtinere tamen ab eo non possent. Postmodum quidem, scire non possum, cuius aut iussu aut permissu, carnifex eadem extracta in loco cloacae vicino tumulavit. Ferunt certo eorum sanguinem partim in parietes, partim in pavementum effusum, nulla industria ablui aut elui aut alio quovis modo aboleri potuisse.

Iesus Christus, Dominus noster, martyrum dux et caput, efficiat, ut sacer hic sanguis Cassoviae et in Hungaria tota foecundum semen existat religionis catholicae. Et haec habui, quae modo ad Vestram Paternitatem admodum Reverendam scribenda occurrebant. Iam sum in expectatione successuum laetiorum. Si nobis Deus Homonnam et nos illi restituerit, statim, ut successor meus ab admodum Reverenda Paternitate Vestra constitutus advenerit, conferam me ad reverendam Biblia hungarica iuxta Reverendi P. Provincialis ordinationem; quo opere perfecto, faciam, quae porro sancta obedientia mihi imposuerit. Atque ita nunc me admodum Reverendae Paternitatis Vestrae sanctis sacrificiis, precibus et amori paterno demisse commendo.

Crosnae in residentia Societatis nostrae, 13 novembris 1619.

Admodum Reverendae Paternitatis Vestrae in Christo servus et filius

Alexander Dobokay

[*Címzés:*] Admodum Reverendo Patri in Christo, P. Mutio Vittellesco, Societatis Iesu Praeposito Generali. Romae. Commendantur Reverendo Patri Praeposito domus professae Craccoviae.¹⁶⁶

[*Más kéz írása:*] Austria 1619. P. Alexander Dobokai rector Homonnensis scribit Crosna, Polonia 13. novembris. Fugam nostrorum Homonna describit, quo singuli Patres se receperint, de martyrio duorum Patrum.

¹⁶⁴ Kőrösy Márk (1580–1619) esztergomi kanonok, akit Rákóczy György hajdúi a két kassai jezsuita misszionáriussal, Pongrácz Istvánnal és Grodziecki Menyhérttel együtt meggyilkoltak.

¹⁶⁵ Rajner Menyhért († 1621) kassai főbíró 1619-ben

¹⁶⁶ Jan Wielewicki SJ (1566–1639), a krakkói domus professa előjárója (1619–1623)

OLVASÓ VAGY GYŰJTŐ?

A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása
a XVII–XVIII. század fordulóján

Az olvasmánytörténet kézirat- és levéltári forrásai közül talán a legértékesebbek a vizsgált korszak magánkönyvtárainak katalógusai, a korabeli könyvjegyzékek. Ezek között a dokumentumok között azonban alig akad olyan, amely tipológiailag a „feljegyzés elolvasott könyvekről” csoportba tartozna, noha kivételt örvendetes módon a Kárpát-medence vonatkozásában is említhetünk.¹ A biztos válasz reménye nélkül azonban az olvasmánytörténet csaknem valamennyi forrásával kapcsolatban fel kell tenni a kérdést, vajon olvasta-e a tulajdonos azokat a könyveket, amelyeket a dokumentum az övéiként említ.

Mielőtt tárgyunkra térnénk, egy gyakori forrástípus jellegzetességeiről szeretnénk szólni a XVII–XVIII. század fordulóján, illetve a XVIII. század első harmadában. A jegyzékszerű dokumentumokat számbavevő munkánk során² valamennyi városban tapasztalhattuk, hogy a XVII. század 80-as éveitől kezdve az ingó javak hagyatéki számbavételekor az inventárium összeírója a könyveket nem sorolja fel, csupán mennyiségüket, illetve az összes könyv becsült értékét és persze a hagyatékon belüli érték-elosztást közli. Korábban ez a jelenség jobbra a magyar adminisztrációjú városokban volt gyakori, de akkor feltehetően a jegyzőnek nem volt kedve tételesen felsorolni a könyveket, illetve általánosságban is elmondható a magyar adminisztrációnak a használati írásbeliségben tanúsított hanyagsága. A XVIII. század közepe felé haladva pedig egyre gyakoribbak az olyan esetek, amikor egyáltalán nem is említik az egyes ingatlan vagyoni részek jellegét, általánosabb megjelölést alkalmaznak, amelyből az sem derül ki, hogy volt-e az illető elhunytak könyvhagyatéka. Tipikusnak mondható ez a jelenség Kassán, Kolozsvárt, Kőszegen, Sopronban, Ruszton és a bányaváro-

¹ Pápai Páriz Ferenc feljegyzése olvasmányairól: Nagy Géza (szerk.), *Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak és másoknak*, Bukarest, 1977, 587–589.

² Keveházi Katalin, *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*, in *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 1985, 68–77.; Monok István, *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*, in *Magyar Könyvszemle*, 1988, 78–82.; Ugyanő, *A könyv- és könyvtártörténelmi kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténelmi kutatások 1980–1995. (Esettanulmány)*, in *Könyvtári Figyelő*, 1996/1, 23–29.; Ugyanő, *Die buchgeschichtlichen Forschungen in Szeged 1980–1995*, in *Frühneuzeit-Info*, 7 (1996) Nr. 2. 253–258.

sokban is.³ A nemesi hagyatékozás dokumentálása már a korábbi időszakra nézve is fejtörést okoz az olvasmányműveltség kutatójának, hiszen egy-egy ingatlan (adott esetben udvarház) megöröklése a végrendelet szerint is „összes tartozékával” történt, és a testamentum mögé helyezett összeírások elkallódtak, vagy el sem készültek. Önmagában tehát az a tény, hogy a könyvjegyzékek száma csökken egy vizsgált időszakban, jelen esetben a XVII–XVIII. század fordulóján, nem jelenti azt, hogy csökkent a könyvet birtoklók száma, aránya, vagy éppen azt, hogy e korszak polgárai, nemesi műveletlenebbek lettek volna az előző generációknál.

A fennmaradt könyvjegyzékek tájegységenkénti megoszlásának vizsgálata az eddig mondottak szellemében értelmét veszíti, hiszen a Kárpát-medence nagy része csak a XVII. század végén szabadult fel a török megszállás alól, a terület településein a magyarországi vagy erdélyi városokhoz hasonló hétköznapi élet, így a könyvek használatának beépülése a mindennapokba, akárcsak a napi vallásgyakorlat szintjén, csak a most vizsgált korszak után kezdődhetett meg.

Örvendetes lenne, ha biztosan állíthatnánk, hogy a könyv a XVIII. század elejére – legalábbis a polgári, a köz- és főnemesi családokban – olyannyira elterjedt, megszokottá vált, hogy a többi vagyontárgyhoz viszonyított értéke elenyészőnek tűnt egy-egy hagyatéki eljárást lefolytató jegyző szemében. Feltételezhetnénk tehát, hogy a tételes összeírás ezért tűnik el az iratokból. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a városi hivatali írásbeliség fejlődött, az írásbeli jogesetek száma nőtt meg, így az ingóságösszeírásokat összegzőbb formában végezték el. A fennmaradt könyvjegyzékek számának viszonylagos csökkenésében szerepet játszik továbbá az a tény, hogy a helyszíni összeírást több helyen egy, a városi adminisztráció számára készített tisztázat összeállítását követte. A helyszínen (az elhunyt házában) készített feljegyzések azután az első levéltárrendezésekkor selejtezésre kerültek, számunkra elvesztek. A tisztázat mindig összegző jellegű volt.⁴

A dolgozat címéül választott „*Olvasó vagy gyűjtő?*” kérdés szempontjából a polgári könyvtárak vizsgálata a Kárpát-medence valamennyi tájegységén az olvasó polgárt állítja elénk. Az 1550 és 1750 közötti időszakból máig ismert 756 *polgári gyűjtemény* ugyanakkor számos figyelemre méltó változást mutat a XVII. és a XVIII. század fordulóján.⁵

³ Adattár 15.; Adattár 16/2.; Adattár 18/1–2.; Viliam Čičaj, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya)*, Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, IV) (a továbbiakban: Čičaj 1993.)

⁴ Kassán, ahol mind a Maculatorium, mind a Purum megmaradt jól összehasonlítható a két dokumentumtípus. Vö. Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, 1993, 32–33. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, V) (a továbbiakban: Monok 1993.)

⁵ Statisztikai elemzésüket az 1992-ig ismert adatbázison lásd Farkas Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, in *Magyar Könyvszemle*, 1992, 100–121.

Azokban a bibliotékákban, ahol a napi vallásgyakorlat könyvei mellett legfeljebb iskolai könyvek, s néha egy-egy szórakoztató olvasmányként értelmezhető kötet található, nincsen igazán nagy változás. A különbség időben és városonként feltehetően a lelkészek által tanácsolt énekeskönyv, vagy népszerű beszédgyűjtemény szerzőjében, illetve az iskolában a grammatikai órákon használatos klasszikus auctor személyében van. Ezek a kis bibliotékák nagyobbrészt nemzeti nyelvű könyveket tartalmaztak, kivéve persze a mindenütt oktatott latin nyelv iskolai használatú szöveggyűjteményeit.

Az *egyetemet járt polgárok* olvasmányműveltsége már lényegesen differenciáltabb képet mutat. Miután sem a tanárok, sem az orvosok és patikusok, sem a jogászok, illetve az adminisztráció különböző szintjein dolgozó jogvégzettek között sem ismerünk a korból több generáción át öröklődő könyvtárat, e réteg esetében is feltehetjük, hogy a tulajdonosok a különböző forrásokban regisztrált könyveket olvasták is. Ezen véleményünket fenntartjuk a többszáz kötetet birtoklók esetében is.

Közelebről vizsgálva a könyvgyűjtemények anyagát általánosságban a következőket regisztrálhatjuk: városonként változó mértékben ugyan, de megfigyelhető a XVII. század végére a könyvanyag egyfajta előregedése, a friss szakirodalom hiánya. Oka lehet ennek, hogy az akadémia értelmiség nagyon rövid ideig, csupán a külföldi egyetemi években volt abban a helyzetben, hogy maga válassza ki a gazdag könyvkínálatból a számára hasznosnak gondolt könyveket. Az általuk patronált diákok, könyvvásárlásra megkért kereskedők – mivel a megrendelő nem tudott tájékozódni az éppen aktuális kínálatról – gyakran az olcsóbb, régebbi könyveket vásárolták meg számukra. Igaz ez természetesen minden, a Kárpát-medencében élt könyvgyűjtőre, hiszen a fejletlen könyvkereskedelem nem tett lehetővé más kiválasztási és vásárlási módot. E tekintetben egy soproni értelmiségi lényegesen jobb helyzetben volt, mint mondjuk egy erdélyi kisebb városban élő kollégája – a könyvtárak anyagán meg is látszik ez a különbség.⁶ Az előregedésnek egy másik valószínű oka, hogy az ország hivatalos nyelve a latin volt, és a legfrissebb szakmabeli eredmények Nyugat-Európában már kezdtek nemzeti nyelveken is megjelenni. A nem német anyanyelvűek számára a latin volt sokáig az első idegen nyelv, így ők vagy megvárták az illető munka latin kiadását, vagy régebbi, latin nyelvű könyvet vásároltak illetve vásároltattak maguknak.⁷

További általános jelenség, hogy minden beszerzési nehézség ellenére a XVIII. század elejéhez közeledve lassan *szakkönyvtárak* jönnek létre. A XVI–XVII. század fordulóján a jogásznak, az orvosnak éppúgy teológiai jellegű volt a gyűj-

⁶ Monok István, *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*, in *De la umanism la luminism*, sub redacția Ion Chiorean, Târgu Mureș, 1994 [1995], 29–42.

⁷ Monok István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, 1996, 393–401.

teménye, mint a tanároké. A teológián túl a történeti tárgyú munkák, illetve a klasszikus auktorok uralták a könyvtárakat. Nem állíthatjuk, hogy egy évszázad múlva a Kárpát-medence orvosai tisztán orvosi szakkönyvtárat tartottak, de a szakkönyvek aránya a gyűjteményekben megnőtt, s ez is jelzi, hogy csupán a gyűjtés kedvéért nem nagyon szorgalmazták a könyvek vásárlását.⁸ E jelenségkörbe sorolható, hogy például a bányatulajdonos polgárok könyvtáraiban a bányaműveléssel, a köztannal, a barlangászattal és a hidraulikával kapcsolatos könyvek jelennek meg.⁹

A városi értelmiség olvasmányanyagának változásához hasonlókat nem tudunk elmondani a *közneemesi könyvtárakról*. Az 1560–1679 közti időszakból 45 gyűjteményt tudunk jegyzékszerű forrással dokumentálni; a most vizsgált 1680–1750 közti időszakaszról további 15-öt.¹⁰ Ez a szám meglepően kicsi még akkor is, ha tudjuk, hogy a közép- és kismemesi rétegből számosan szakértelmiségivé – gazdasági szakemberré, jogásszá – váltak. Elképzelhetetlen továbbá, hogy a követi, vagy más diplomáciai szolgálatot teljesítők ne rendelkeztek volna valamilyen könyvtárral.

A fennmaradt dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy e társadalmi réteghez tartozók a napi vallásgyakorlat könyvein kívül elsősorban történelmi (de nem történetfilozófiai, vagy politikaelméleti) és jogi munkákat birtokoltak. Ráadásul nem is sokat, hiszen az átlagos közneemesi könyvtár 20–40 kötetnyi volt. Kivételek természetesen akadnak, de ezen nagyobb, 200–400 kötetes bibliotékák tulajdonosai mindig valamilyen magasabb közigazgatási feladatokat ellátó személyek (pl. alispán, kamarai titkár stb.), vagy éppen történetírók voltak (mint az erdélyi Cserei Mihály). Nyelvi összetétele e kis gyűjteményeknek nagyon egysíkú: latin és változó arányban magyar nyelvű könyvek sorakoztak a polcokon.

A XVIII. század első feléből ránkmaradt könyvjegyzékek sem mutatnak az eddig mondottaktól eltérő képet. Sem a könyvtárak nagysága, sem tartalmi vagy nyelvi összetétele nem változott. A már említett erdélyi történetíró Cserei Mihály könyveiről három jegyzék is fennmaradt (1709–1741: 354 könyvtétel), de őt nem tarthatjuk átlagos közneemesnek, könyvtára is a történetíró és nem a neemes Csereié.¹¹ A felvidéki jogász Pongrácz Márton önéletírást is hagyott ránk, irodalmi ambíciói is voltak. 320 kötetes könyvtára (jegyzéke 1744-ből) tartalmi dominanciájának meghatározásakor a történelmi és jogi munkák mellett feltűnő az orvosi művek viszonylag magasabb száma, illetve előfordul néhány gazdasági szakmunka is. Pongrácz nyelvileg is műveltebb volt a kortárs közneemesi átlagnál. Szlovák tudása feltehetően származására utal, de a latin és magyar mel-

⁸ Varga András, *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*, in *Iskolakultúra* 1997/5, 35–39.; Szabó Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*, in *Iskolakultúra* 1997/5, 23–34.

⁹ Čičaj 1993, 95–100.

¹⁰ *Adattár* 13.; *Adattár* 13/2.; *Adattár* 16/3.

¹¹ *Adattár* 16/3, 293–302.

lett a németet is rendszeresen használta.¹² Kubinczy Györgyöt 1749-ből fennmaradt 90 tételes könyvjegyzéke csupán a könyvek számával emeli ki a többi nyugat-magyarországi birtokos nemes közül,¹³ és az egyébként értelmiségi pályán mozgó szepesi kamarai altitkár, Potoczky György bibliotékája (1750 körül, 90 könyv) sem több alapvető történelmi és jogi munkák gyűjteményénél.¹⁴

Reviczky János Ferencet csupán azért kell a köznemesek között említenünk, mert nem volt sem báró, sem gróf. Zemplén-megye országgyűlési követe, a megye főjegyzője, majd a pozsonyi s végül az udvari kamara tanácsosa; a XVIII. század közepe körül halt meg. 1742-ből maradt fenn könyveinek összeírása. A 439 kötet tartalmi és nyelvi összetételét tekintve is teljesen heterogén. Könyvtára a XVIII. század első felének bármelyik európai országában a művelt, tájékozott nemesek közé emelte volna tulajdonosát. A latin és magyar mellett német, nagyon sok francia és olasz nyelvű történelmi, politikaelméleti, földrajzi és szépirodalmi mű töltötte meg könyvszekrényét.¹⁵ Az ő fia volt az az 1736-ban született Reviczky Károly, aki diplomáciai pályája után – konstantinápolyi, varsoói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak – II. József minisztere lett. Emellett a kor nyelvzsenijeként tartották számon, hiszen az európai nyelvek mellett héberül, törökül, arabul és perzsául is tudott. Törökből franciára, perzsából latinra több szöveget is fordított, amelyek meg is jelentek. Könyvtárát – jelentős keleti gyűjteményével – Londonban eladta.¹⁶

A köznemesi bibliotékák tehát, még az utóbb említett Reviczky János Ferencét is beleértve, olyanok voltak, amelyeket olvasási szándékkal gyűjtöttek össze, s mind nagyságuk, mind tartalmi összetételük azt sugallja, hogy a tulajdonosok minden bizonnyal meg is ismerték könyveik tartalmát.

A XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és olvasási szokások tekintetében a Kárpát-medencében a legnagyobb változást a *főnemesség* körében tapasztaltuk. Örvendetes módon számos család könyvtáráról maradtak ránk jegyzékszerű források; néhány esetben elég sok korabeli könyv is kézbevehető. Meggondolkodtató jelenséget regisztrálhatunk a nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseinek vizsgálatakor. Általában feltűnő, hogy a nyugat-európai könyvgyűjteményekben fennmaradt kötetek kevéssé összefirkáltak, kevesebb possessor bejegyzését őrizték meg, mint az Európa peremvidékein fennmaradtak. De ez csupán benyomás, módszeres kutatás ez ügyben tudtommal soha nem tör-

¹² *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*, összeáll. Monok István, Varga András, Szeged, 1990, 45. (a továbbiakban: KtF VII.)

¹³ Tóth István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, Bp., 1996, 208–209.

¹⁴ KtF VII, 55.

¹⁵ Horváth Ignác, *Reviczky János Ferencz könyvtára 1742-ből*, in *Magyar Könyvszemle*, 1905, 246–258.; KtF VII, 42.

¹⁶ Életéről, lengyelországi kapcsolatairól bibliográfiával lásd: Jan Reychman, *Kulturális érdeklődés Magyarország iránt a XVIII. századi Lengyelországban*, in *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László, Bp., 1969, 317–330.; könyvtáráról: Bencsik Gábor, *Klasszikusok évjárdékért*, in *A könyv*, 1989/1, 134–136.

tént. A Kárpát-medencében hozzáférhető könyvállományt tekintve azonban már megalapozottabban nyilatkozhatunk arról, hogy a XVI–XVII. században is már e területen lévő állomány darabjaiban gyakrabban és több kéziratos bejegyzést találunk, mint a XVIII. századból ránk maradtakban.¹⁷ Területileg is hasonló párhuzamok figyelhetők meg. Ha összehasonlítjuk az Esterházy Pál könyvtárából ma ismert köteteket a kortárs erdélyi arisztokrácia (Teleki, Bethlen család) bibliotékáinak darabjaival, akkor azt mondhatjuk, hogy az Erdélyből fennmaradt kötetek több tulajdonosról és több használóról tanúskodnak.

Ha ezen utóbbi jelenség – tehát az erdélyi, illetve a nyugat-magyarországi arisztokraták könyvgyűjtési szokásai közötti különbség – okai után kutatunk, akkor első lépésként mindenképpen a főúri udvarok művelődésszervező funkciójának változásaira kell utalnunk. A XVI. században a megszűnt budai királyi udvar (1526) szerepét felvállaló főúri udvarok sora (Nádasdy, Batthyány, Perényi, ecsedi Báthory, Thurzó stb.) vált a humanista műveltség műhelyévé, az új egyházak fő patrónusává. Feladatuknak számított a felekezetek számára a lelkészek és a tanárok képzésének megszervezése, külföldi egyetemekre küldése, majd hazatértük után ezek aktív támogatása. Ez a funkció még a XVI–XVII. század fordulóján és sok esetben a XVII. század folyamán is fennmaradt.¹⁸ A XVI. században a korábbi vajda, az erdélyi püspök és az Erdélybe költöző királyi udvar maradék erejét egyesítő erdélyi fejedelmi udvar sajátos helyzetbe került. Az erdélyi arisztokrata családok anyagi lehetősége ugyanis meg sem közelítette a fejedelmét, így a fejedelem vallása, az udvar művelődési törekvései sok tekintetben meghatározó erejűek tudtak lenni. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy nem léteztek, vagy nem tudtak működni más, nem a fejedelem vallásán élő udvarok, de ezek igazán nagy hatással Erdély művelődésére nem voltak. Gondoljunk például a hadadi Wesselényi-udvarra, ahol az erős kálvinista, karakteres művelődéspolitikát megvalósító fejedelmek idején jezsuita atya látta el a papi teendőket, magyar nyelvre fordítottak katolikus, köztük jezsuita kegyességi munkákat.¹⁹ A erdélyi központi udvar feldúlása és megszűnése (1658) után több család (Teleki, Bethlen stb., az Apafiak – véleményem szerint – nem fejedelmi erővel) vállalta magára lényegében ugyanazt a kultúraszervező szerepet, amely eddig elsősorban a fejedelmi központé volt.²⁰

A XVII. század elejétől sorra katolizáló magyarországi arisztokraták birtokain életre keltett katolikus iskolahálózat tanítóit, a gyülekezetek papjait már az egyház szervezte felsőbb iskolákban képezték. Az 1635-ben megalapított nagyszombati egyetem mellett a közeli Bécs, illetve Grác nyújtott felsőfokú tanulmányi lehetőséget, a pápai szemináriumok, illetve a Pazmaneum pedig a sze-

¹⁷ Monok 1993, 38–39.

¹⁸ Monok István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, in *Café Babel*, 14. köt. 1994/4, 59–68.

¹⁹ *Adattár* 28.

²⁰ Vö.: Tibor Klaniczay, *Die soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance*, in *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*. Hrsg. Georg Kaufmann, Wiesbaden, 1991, 319–338. (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 9)

gényebbek számára is felcsillantotta a továbbtanulás lehetőségét. A főúri családok gyermekei az udvari nevelés és iskolázás után már nem alumnusaik, a leendő lelkészek társaságában indultak a külföldi egyetemekre teológiát tanulni, illetve a peregrinatio academica útját járni, hanem olyan tanulmányi úton vettek részt, amelynek során valóban majdani politikusi, katonai és közigazgatási feladataikra készülhettek fel: nyelveket tanultak, a nyugat-európai udvarok szokásaival ismerkedtek meg, lovagoltak, táncoltak, vívtak és nem utolsósorban leendő kapcsolataikat alapozták meg. Az ifjú Zrínyi Miklós itáliai útján (1636)²¹ már nem egyetemet látogatott sorra közel-kortársával Bethlen Péterrel ellentétben, aki az Odera melletti Frankfurtban és Leidenben eredménytelenül küszködött a teológiai és filozófiai ismeretek elsajátításával, s így még franciául sem tudott megtanulni.²² Batthyány Kristóf dél-németországi és itáliai körútja (1657–1658) alig több, mint egy művelt, érdeklődő turista utazása,²³ de vele csaknem egyidőben Bethlen Miklós elsősorban a magasabb műveltség megszerzéséért kelt útra.²⁴ A század végén (1699–1700) Széchényi Zsigmond Kavaliers-touron vett részt Itáliában,²⁵ kortársa Teleki Pál pedig népes teológus társaságban tanult németországi és németalföldi egyetemeken.²⁶

A török kiűzésével ismét a Habsburg korona alá tartozó Magyarországon és Erdélyben a protestáns egyházak az állam erejét maguk mögött tudó katolicizmus nyomása alá kerültek. A protestáns főurak tehát rákényszerültek arra, hogy – egyébként kisebb anyagi erejükkel – többet vállaljanak szűkebb környezetük műveltségének, így olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs magyarországiak. Birtokközpontjaik udvar-funkciója a XVI–XVII. századi értelemben tovább megmaradt. De mit jelentett ez az udvari könyvtárak, illetve az arisztokrata tulajdonos olvasmányízlése vonatkozásában, továbbá abból a szempontból, hogy ezek a főurak olvasók, vagy gyűjtők voltak-e elsősorban?

Mielőtt sorra vennénk az egyes főúri udvarokat, röviden ki kell térni arra, hogy az arisztokrata gyűjteményekkel kapcsolatban a kérdés feltevése, hogy *olvasta-e a tulajdonos a könyveit?*, meglehetősen értelmetlen. Nem csupán azért, mert a XVIII. századból ránk maradt katalógusok már jelentős részben örökölt könyvanyagot mutatnak – a XVI–XVII. században szerencsésen el tudjuk különböztetni az egyes generációk által beszerzett könyveket –, hanem azért is, mert az

²¹ Kovács Sándor Iván, *Zrínyi római útikönyve*, in Király Erzsébet–K. S. I., „Adria tengernek főnnforgó hajjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., 1983, 15–31.

²² Vö.: Monok István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*. I. *Idősb Bethlen István levelei 1625–1628*, in *Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI*, 1990, 193–205, és ennek jegyzetei.

²³ Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658, közreadja Szelestei Nagy László, Szeged, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 2)

²⁴ Bethlen Miklós *önéletráisa*, sajtó alá rend. V. Windisch Éva, 2, Bp., 1955, 176–182. (*Magyar Századok*)

²⁵ Széchényi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700, közreadja Ötvös Péter, Szeged, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 1)

²⁶ Teleki Pál külföldi tanulmányútja. *Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, Összeáll., utószó Font Zsuzsa, Szeged, 1989. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, III)

udvari könyvtár arculatát csak nagyon kivételes esetben határozta meg közvetlenül a tulajdonos érdeklődése. A költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtára biztosan a saját maga által összegyűjtött könyveket őrizte, apai örökségként elenyésző töredék jutott neki.²⁷ De már a XVI. században egy Batthyány Boldizsár,²⁸ vagy a századfordulón egy Thurzó György,²⁹ akik könyvtáruk jelentős részét használták, olvasták, a könyvek beszerzését elsősorban közvetlen udvari környezetük tanácsára vásároltatták meg, illetve ugyanúgy, mint a többi magyarországi könyvtár tulajdonosa, ki voltak szolgáltatva alumnusaik vagy más megbízottjuk ízlésének. E kiszolgáltatottság oka elsődlegesen az volt, hogy a Kárpát-medencében nem létezett szervezett könyvkereskedelem a XVI–XVII. században.³⁰ Azok a bécsi, majna-frankfurti kiadók és kereskedők (pl. a XVI. században Erhardt Hiller, vagy Jean Aubry), akik gondot fordítottak a magyarországi főurakkal való aktív kapcsolattartásra, gyakorlatilag minden könyvet el is tudtak adni nekik. Nem gondolhatjuk persze azt sem, hogy ha fejlett könyvkereskedelem lett volna ebben a térségben, akkor a főúr feltétlenül személyesen döntött volna minden egyes könyv megvásárlásáról.

Az udvart fenntartó család a könyvtár kialakításánál figyelembe vette, hogy a környezetükben élő tanárok, papok, a birtokok gazdálkodását irányító és felügyelő személyek, sok esetben jogászok nem tudtak önállóan olyan személyi gyűjteményt kialakítani, amely feladatuk ellátáshoz szükséges lett volna. Az udvari könyvtár ilyen értelmű részleges nyilvánossága Nyugat-Magyarországon a XVII. század végén, Erdélyben generációkkal később látszik megszűnni. Ez nem jelentette persze azt, hogy mondjuk Esterházy Pálnak a szökőkutakkal kapcsolatos vagy éppen hidrográfiai tárgyú könyveit esetenként ne használhatta volna a kastély parkjának kialakítója, de semmilyen jel nem mutat arra, hogy a fraknoi és a kismartoni gyűjteményből,³¹ vagy mondjuk Nádasdy Ferenc pottendorfi könyvtárából³² a család valamelyik falujában szolgáló pap könyveket vett volna kölcsön, mint ahogy ez például a gerneszegi Teleki-könyvtár esetében dokumentálható.³³

Az olvasó főúr a gyűjtő főúrtól tehát akkor válik el, amikor a tulajdonos a maga számára vesz meg, vagy szereztet be olyan könyveket, amelyeket nem olvas el, meglétükről vagy van, vagy nincsen tudomása. Ez a gyűjtő törekvés, dívat vagy szenvedély részben független a főúri udvar eddigiekben érintett művelődésszervező szerepvállalásától, de a függetlenedést a család tagjainak

²⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írta és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., 1992. (*Zrínyi Könyvtár*, 4) (a továbbiakban: *Bibliotheca Zriniana*)

²⁸ *Adattár* 11, 389–436.

²⁹ *Adattár* 11, 501–535.

³⁰ Vö.: Kókay, György, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, 1990. (*Geschichte des Buchhandels*, III)

³¹ Esterházy Pál, 1710–1720, *Adattár* 18/2, 159–181. (két jegyzék)

³² *Adattár* 13/2, 73–79., 101–106.

³³ *Adattár* 16/3, 121–169. Vö. *Adattár* 18/2, 273–274. bibliográfiájával.

neveltetése, műveltségének jellege, nem utolsósorban anyagi ereje is befolyásolta. Teleki Mihály például „az erdélyi múzeumi gondolat” megteremtőjének számít, Hermányi Dienes József anekdotája szerint kellő hozzáértés és érzék nélkül, válogatás nélkül gyűjtött össze mindent, ami réginek tűnt számára,³⁴ de udvarának többször említett tudatosan vállalt feladatai a család még több generációja számára megszabták könyvtárunk arculatát.

Batthyány Boldizsár teológiai könyveinek nagy részét ma is kézbevehetjük a németújvári ferences kolostor könyvtárában.³⁵ Egyik kötetéről sincs azonban olyan benyomásunk, hogy az egyébként művelt főúr – túl azon, hogy nevét saját kezűleg a címlapokra jegyezte – forgatta volna. Ugyanígy az evangélikus egyház egyik legnagyobb patrónusaként számontartott, szoros wittenbergi kapcsolatokat ápoló Thurzó György nádor, akinek biccsei gyűjteménye 1611-ben az egyik legszínvonalasabb magyarországi lutheránus teológiai könyvtár volt, a fennmaradt kötetekbe a nevét sem írta be, *super ex librise* (C G T R H P) bizonyítja egykori hovatarozásukat.³⁶ A példákat nem szaporítva is látnunk kell azonban, hogy ez a típusú gyűjtés, a *nem elolvasott könyvek birtoklása*, merőben eltér attól, amit Ötvös Péter herceg Batthyány Károly József trautmannsdorfi és bécsi könyvtára kapcsán (1772) kiemelt, nevezetesen, hogy a herceg szisztematikusan gyűjtötte „a janzenizmus iránti feltétlen szimpátia, valamint a mozgalom ellenségeinek műveit”.³⁷ Minden bizonnyal igaz Ötvös Péter feltevése, miszerint a bécsi könyvtár teológiai gyűjteményének jelentős részét ezzel a szellemi áramlattal kapcsolatos munkák teszik ki, s hogy ez a birtoklás egyúttal a herceg érdeklődését is jelezte, ezért is voltak abban a könyvtárban, ahol a tulajdonos a legtöbbet tartózkodott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újabban előkerült payerspachi könyvtár teológiai anyaga merőben más jellegű. Batthyány Károly József három eddig ismert könyvtárának (Bécs, Trautmannsdorf, Payerspach³⁸) anyagából nehéz lenne a herceg olvasmányműveltségét jellemezni, ahhoz szükség van olyan forrásokra is – neveltetése, tanulmányai, naplója, levelezése stb. –, amelyek e hatalmas könyvanyag bizonyos részeit előtérbe helyezik. Mindaddig e három könyvtár anyaga csupán potenciális olvasmányként szerepelhet. A janzenizmus iránti érdeklődésére egyébként Ötvös Péter sem pusztán a könyvjegyzékek alapján mutat rá.

³⁴ Vita Zsigmond, *Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása*, in Ugyanő, *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, 1983, 38–39.

³⁵ Theodor Tabernigg OFM, *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*, 1972. (kézirat); Vö. *Adattár* 18/2, 269–272. bibliográfiájával.

³⁶ Helena Saktorová, *Kniznica Palatina Juraja Thurzu*, in *Kniha*, 1981, 73–91, és *Adattár* 11, 501–535.

³⁷ Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből*, in *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*, szerk. Bálint István János, Bp., 1987, 129–142.

³⁸ A payersbachi könyvtár katalógusa: MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, 268. csomó.

A főúri udvar funkcióváltásával, az előbbi értelemben vett könyvgyűjtő arisztokrata kialakulásával egyidejűleg ment végbe a könyvtárak nyelvi összetételének megváltozása is. E tekintetben is nagy különbség van a Kárpát-medence egyes régiói között. A hivatalos nyelvként a magyar használó Erdélyben a hazai nyomdatermékek többsége is már magyarul jelent meg, a református családok körében pedig a német nyelvvel szemben érthető fenntartások voltak. A művelődés hagyományos formáinak – részben kényszerű – megtartása a latin nyelv pozícióit erősítette. A külföldre menő diákok is ezen a nyelven kommunikáltak elsősorban az idegen országokban lévő egyetemeken. Magyarországon a latin nyelv maradt a hivatalos nyelv, és ez általában azt is jelentette, hogy a XVIII. század elején átlagosan szinte valamennyi társadalmi réteg olvasmányanyagában egy re-latinizálódás figyelhető meg.³⁹

A modernnek mondható arisztokrata könyvtárakban a német, de mindeinek előtt a francia nyelvű könyvek megjelenése,⁴⁰ illetve a XVIII. század közepén már számottevő jelenléte pontosan jelzi, hogy ennek a társadalmi rétegnek elsősorban nyugat-magyarországi tagjai már más műveltségeszményt követtek. Eruditív ismeretszerzésük tartalmi arányai is egyértelműen világi irányba tolódtak el, a teoretikus érdeklődés helyett a várható politikai, közéleti szerepre felkészült olvasót mutatják.

Az erdélyi főúri gyűjtemények közül a nyelvi és tartalmi arányok átalakulását a XVIII. század közepéig csupán II. Apafi Mihály (jegyzék: 1714),⁴¹ de még inkább Bánffy Miklós (jegyzékek: 1734–1736)⁴² bibliotékája kapcsán regisztrálhatjuk. Azonban mindketten életük egy részét Bécsben töltötték, olvasmányízlésük kialakításában ez a környezet, illetve Bánffy Miklós esetében még a németországi tanulmányok alapvető szerepet játszottak.

A magyarországi arisztokrácia számos tagjának ismerjük olvasmányait. Ezek közül a Thököly,⁴³ a Balassa,⁴⁴ a Bercsényi⁴⁵ és a Forgách családtól⁴⁶ fennmaradt dokumentumok egy mennyiségében ugyan nagyobb, de még alapvetően történelmi és jogi orientáltságú, túlnyomórészt latin nyelvű eruditiót mutatnak. A Szirmayak közül Szirmay András zempléni alispán, ítélőtáblai elnök az, akinek 1707-ből ránkmaradt könyvjegyzéke korszerűbb műveltséget árul el tu-

³⁹ Lásd a 7. jegyzetet.

⁴⁰ Monok István, *La présence des auteurs français dans les lectures de la noblesse hongroise entre 1526 et 1671*, in *Cahiers d'études hongroises*, 7 (1995 [1996]), 38–50.

⁴¹ Apafi Mihály, *Adattár* 16/3, 98–120.

⁴² Bánffy Dénes, 1734–1737, *Adattár* 16/3, 303–314.

⁴³ Thököly Zsigmond, 1673–1677, *Adattár* 11, 382–383.; *Adattár* 13/2, 80–81., 100–101. (három jegyzék); Thököly Imre, 1708, *Adattár* 13/2, 175–179.

⁴⁴ Balassa Imre, 1670–1676, *Adattár* 13/2, 53–55., 87–98. (két jegyzék); Balassa Pál, 1739, *KIF* VII, 36.

⁴⁵ Bercsényi Miklós, 1701, *Adattár* 13/2, 148–152.

⁴⁶ Forgách Zsigmond Ádám, 1652–1680, *Adattár* 13, 164–170., *Adattár* 13/2, 110–113. (két jegyzék); Forgách Simon, 1730 körül, *Adattár* 13/2, 218–220.

lajdonosáról. Politikaelméleti felkészültsége valóban színvonalas volt, s bár alapvetően latin nyelvű munkákból tájékozódott, a könyvtár tematikai összetétele már elméleti irányba tolódott el.⁴⁷

Ráday Pál péceli könyvtára a kálvinista főúr európai horizontú műveltségének szép bizonyítéka, az 1730-ban összeírt könyvek jegyzéke azonban még az olvasó és nem a gyűjtő Rádayt mutatja.⁴⁸

A Rákóczi család sárospataki könyvtára annak ellenére, hogy feltehetően a család egyik tagja sem olvasta az összegyűjtött valamennyi könyvet, még nem sorolható azon könyvtárak közé, mint amelyeket a fentiekben jellemzett gyűjtő szándék hozott létre. Ez a könyvtár az özvegy és fiait is túlélő Lórántffy Zsuzsanna halála után a Református Kollégiumot gazdagította, s osztozott annak mostoha, hányatott sorsában.⁴⁹ A család katolizált tagjai közül II. Rákóczi Ferenc műveltségét részletesen ismerjük. Nemcsak neveltetését, de sárospataki, szerencsi, munkácsi, vöröskői könyvtárát is, továbbá azt az olvasmányanyagot, amelyet emigrációja során gyűjtött össze, s vele volt haláláig.⁵⁰ A hagyományosnak mondható főúri eruditio mellett a fejedelem és stratégia Rákóczi modern német és francia nyelvű hadtudományi, politikai és történeti kultúrája, a *Vallomások* írójának elmélyült teológiai, elsősorban janzenista műveltsége áll a jegyzékek tükrében előttünk.⁵¹

Zrínyi Miklós a XVII. század közepén egyedülállóan korszerű könyvtárat alakított ki magának Csáktornyan.⁵² Szinte valamennyi könyve fennmaradt, s ezeket végiglapozva biztosan állíthatjuk, hogy a költő, a hadvezér és a politikus Zrínyi olvasta is könyveit. Könyvei igénytelen kiadói kötésben sorakoztak a polcokon. Az olvasó Zrínyit tehát ismerjük, a gyűjtő Zrínyi pedig nem létezett. Fia, Ádám, akivel a család kihalt, művelt, jogilag képzett arisztokrata volt. Olvasmányai követték apja modern ízlését, s a leuveni egyetemi tanulmányok, továbbá bécsi tartózkodásainak idején beszerzett főként német és francia nyelvű könyvei apja utódjaként mutatják őt be abban az értelemben is, hogy nem könyvgyűjteményt kívánt kialakítani, hanem műveltséget akart szerezni a könyvekből.⁵³

⁴⁷ Szirmay István, 1690, *Adattár* 13/2, 129–130.; Szirmay Miklós, 1701, *Adattár* 13/2, 152–153.; Szirmay András, 1707, *Adattár* 13/2, 168–174.

⁴⁸ Ráday Pál, 1730 körül. Gorzó Gellért, *Ráday Pál*, Bp., 1915, 161–165.

⁴⁹ Monok István, *A Rákóczi család könyvtárai. – Bibliotheken der Familie Rákóczi. 1588–1660*, Szeged, 1996. (*A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit*, I)

⁵⁰ Rákóczi Ferenc, II., 1688–1736, *Adattár* 13/2, 128–129., 153–159., 165–166.; Thaly Kálmán, *De Saussure Czézárnak... törökországi levelei 1730–39-ből és feljegyzései 1740-ből*, Bp., 1909, 365–368.

⁵¹ Köpeczi Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*, Bp., 1982.; Ugyanő, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, 467–566.

⁵² *Bibliotheca Zriniana* és újabban Hausner Gábor, *Adalékok a XVII. századi katonai gondolkodás történetéhez. Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*, in *A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmányok*, szerk. Ács Tibor, Bp., 1995, 44–56.

⁵³ Összefoglalóan: *Bibliotheca Zriniana*, 56–66, 417–436.

Hol ragadható meg tehát az a pillanat, amikor azt mondhatjuk: ez a könyvtár már a gyűjtő szenvedélyével összeállított gyűjtemény, egységes kötésben, reprezentatív teremben. Sajnos a Batthyány család könyvtártörténetében a dokumentumok egy évszázados fehér foltot hagynak. Batthyány Boldizsár, Ferenc és a katolizáló Ádám németújvári könyvtárai viszonylag jól ismertek,⁵⁴ de ezután csupán a már említett herceg Batthyány Károly,⁵⁵ illetve a grófi ágon Batthyány (III.) Ádám könyvtára ismert a XVIII. század második feléből.⁵⁶ Ez utóbbi könyvtárának jegyzéke is már francia fejléctet visel: „*Catalogue des Livres qui se trouvent dans l'armoire de Msr. Le Comte Adam*”. A kevés latin könyv mellett német, de főként francia olvasmányai voltak. A klasszikus római és görög szerzők is főként francia nyelven voltak meg.

Megfelelő számú dokumentum híján a pottendorffi Nádasdy-könyvtár egészéről nem alkothatunk képet. Az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc képgyűjteménye azonban a bibliotékára vonatkozó adatokkal együtt feljogosíthat bennünket arra, hogy megkockáztassuk azt a feltevést, miszerint Nádasdy Ferenc már olyan könyvtárat gyűjtött maga köré, amely nagyobb részében a tulajdonos eruditióját gazdagította, de emellett nem valamely országos, vagy helyi kultúrpolitikai szerepátvállalás szolgálatára teremtették meg, hanem mert a főúr közvetlen környezete bizonyos könyvek meglétét *comme il faut* szükségesnek tartotta, és mert a könyv értéket képvisel, meg kell tartani. Nem akarjuk azt mondani, hogy Nádasdy Ferenc a könyvtárat a kincsképzés eszközeként tartotta volna, hiszen ez a jelenség Magyarországon a XVIII. század közepe táján jelentkezett, de biztosan mondható, hogy a könyvek jelentős része a nem politikus, vagy éppen a birtokai gazdálkodását átlátni szándékozó tulajdonos ismereteit gazdagítandó volt meg könyvtárában, s nem is a historikus Nádasdy szakkönyvtára volt. A fennmaradt másfélszáz kötet gondos kötésben vehető kézbe, s éppen ezeket a műveket Nádasdy nem forgathatta sűrűn.

A fennmaradt vagyonelemek jegyzőkönyvekből előkerült jegyzékek alapján az Österreichische Nationalbibliothekből kikért könyvek biztosan nem az egész gyűjteményt jelentik, hiszen ezek tartalmilag nem képeznek zárt egységet, s arra sem elegendőek, hogy ezek alapján például csak a Mausoleum is összeállítható lett volna. Magának a jegyzéknek egyes részei is így kezdődnek: „*Ex classe ...*”, és a szak neve következik. Az 1672-es pottendorffi összeírás, amely csupán az elvitt könyveket sorolja fel, tükre lehet a könyvtár eredeti szakrendjének. Nádasdy tehát rendszerezett könyvtárat tartott, jóllehet a kialakított könyvkánon meglehetősen hagyományos, elavult, a középkorhoz közel álló volt (Biblia, Szentatyák, beszédgyűjtemények, hitviták, humanisták, teologia speculativa, jog, orvosi művek, filozófia-politika-matematika együtt, világi történelem, egyháztörténet). Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezt a rendet maga Nádasdy alakította volna ki.

⁵⁴ Adattár 11. 268–279.

⁵⁵ Lásd a 37. jegyzetet.

⁵⁶ MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, 267. csomó.

Esterházy Pálnak több könyvtára is volt, a legjelentősebbek Kismartonban illetve Fraknón. Katalógus ez utóbbiról maradt ránk a XVIII. század legelejéről. Az a tendencia, amit már Nádasdy Ferenc esetében jeleztünk, a fraknói gyűjtemény kapcsán erősödni látszik. Ez a könyvtár a zeneszerző, Mária-kultuszt teremtő barokk főúr könyvtára ugyan, de már közel sem funkcionálisan, szűk anyagi bázisról, szűkös kínálatú piacról beszerzett gyűjtemény, s nem is a főúr alumnusai által összehordott udvari könyvtár. Látszik, hogy ha az egyik kastélyhoz szökőkutat akart építtetni, akkor – részben Esterháznak megmutatandó – az építést irányító mesternek szakkönyvként megvettek 20–30 hidrográfiai művet. Mert volt rá pénz, volt ember, aki kiválassza a könyveket, s el is érték az európai könyvpiacra.

Nem mehetünk el szó nélkül a fraknói könyvtár szakrendje mellett sem (a könyvkánon vizsgálatakor a szakok sorrendje is fontos szempont!⁵⁷): jog, orvosi munkák, politika-történelem együtt, hadtudomány-geometria, állattan, botanika (külön!), „Canonicí” (főleg dekrétumok), „diversi antiqui oratores”, asztrológia-matematika-kémia, geográfia, (külön!) topográfia. Ha ehhez hozzávesszük Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzését a geográfiai és hidrográfiai könyvekről (ezek már nem Fraknón voltak, ahol a geográfia szak mindössze 10 könyv volt), akkor az összesen mintegy 650 könyv azt jelzi, hogy Esterházy erudíciója hallatlanul modern volt, nyelvileg s tartalmilag egyaránt.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az olvasmányműveltség és a könyvtörténet forrásainak vizsgálata a XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és a könyvolvasási szokásokban jól kimutatható változást jelez. Eszerint Magyarország különböző társadalmi rétegei és földrajzi egységei nem tudták egysegesen követni azokat a változásokat, amelyek Nyugat-Európa országaiban lezajlottak. Az olvasmányanyag, illetve a könyvtárak anyaga – néhány arisztokrata család kivételével – jórészt elavult volt, csak lassan tudta követni az európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, a kis- és köznemesi réteg gyűjteményeire, olvasottságára ez a megállapítás még fokozottabban érvényes.

Az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozat rövidítve idézett kötetei

- ADATTÁR 11. — *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*, sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István, Szeged, 1983.
- ADATTÁR 13. — *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657)*, sajtó alá rend. Varga András. Bp.–Szeged, 1986.
- ADATTÁR 13/2. — *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721)*, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1992.

⁵⁷ Összefoglalóan Wolfgang Milde, *Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Hrsg. Reinhard Wittmann, Wiesbaden, 1984, 19–31. (*Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*, 10)

- ADATTÁR 15. — *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1990.
- ADATTÁR 16/2. — *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1991.
- ADATTÁR 16/3. — *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1994. [1995]
- ADATTÁR 18/1. — *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1994. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband, XIV*)
- ADATTÁR 18/2. — *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*, Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Szeged, 1996. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband, XV*)
- ADATTÁR 28. — Báró Wesselényi István: *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, sajtó alá rend. Tóth Margit, Szeged, 1990.

Nicolette Mout

DAS BILD UNGARNS
IN DER NIEDERLÄNDISCHEN ÖFFENTLICHEN MEINUNG
DES 16. JAHRHUNDERTS

In niederländischen Flugblättern und neuen Zeitungen, Chroniken und Reisebeschreibungen des 16. Jahrhunderts erscheint Ungarn fast ausschließlich als Kampfplatz der Türkenkriege. Verwunderlich ist dies natürlich nicht, denn derzeit wurde die Behandlung der Türkenfrage in der öffentlichen Meinung überall in Europa mit Betrachtungen über die Kämpfe im Donauraum verbunden. Man könnte jedoch der Meinung sein, daß die weit von diesem Kriegsschauplatz entfernten Niederlande kaum eine eigenständige Publizistik über dieses Thema aufzuweisen hätten. Tatsächlich ist die Ernte des historischen Quellenmaterials nicht sehr ergiebig, aber doch ausreichend und inhaltreich genug um festzustellen, daß die unleugbar große geographische Entfernung zwischen den Niederlanden und Ungarn nicht mit einem geistigen Abstand zu verwechseln ist. In den Niederlanden schrieb und las man über die Türkengefahr als eine reelle Bedrohung Europas, die auch die eigene Existenz berühren könnte.¹ Man wußte nicht nur von den Kriegseignissen in Ungarn, sondern auch von der dortigen politischen Entwicklung, besonders nach der Schlacht bei Mohács, als die habsburgische Dynastie – welche ja auch in den Niederlanden regierte – in Ungarn und Böhmen als Machthaber ihre Aufwartung machte. Es ist jedoch nicht beabsichtigt, in diesem Aufsatz eine vollständige Bibliographie der über Ungarn handelnden und in den Niederlanden gedruckten Publizistik zusammenzustellen. Obwohl der Forschung der niederländischen Flugblattliteratur gute Hilfsmittel zu Verfügung stehen – z.B. spezialisierte Kataloge der wichtigsten Bibliotheken des Landes – sind diese Quellen in bibliographischer Hinsicht doch nicht so leicht zu bearbeiten, denn manche Publikationen werden nicht in diesen Flugblätterkatalogen erwähnt oder sind nicht in nieder-

¹ M.E.H.N. Mout, *Turken in het nieuws. Beeldvorming en publieke opinie in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), 362–381; dies., *Im Osten lauert der Türke. Die ältesten gedruckten niederländischen Berichte über die Türkei*, in J.-L. Bacqué-Grammont u.a. eds., *Türkische Miscellen. Robert Anhegger Festschrift-Armağani-Mélanges*, Istanbul 1987, 243–252; H. Theunissen, *Barbaren en ongelovigen: Turcica in de Nederlanden 1500–1800*, in H. Theunissen u.a. eds., *Topkapi & turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam 1989, 37–53. Siehe zum niederländischen Türkenbild in Zusammenhang mit Ungarn im 17. Jahrhundert auch M.E.H.N. Mout, *Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw. Comenius, Leidse orientalist en de Turkse bijbel*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), 576–607, und Idem, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert*, in *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 14 (1988), 72–84.

ländischen, sondern nur in ausländischen Sammlungen anzutreffen.² Es geht vielmehr darum, die geistige Verbundenheit, die weitaus größer war, als die geographische Entfernung zwischen West- und Mitteleuropa vermuten läßt, anhand des Ungarnbildes in der niederländischen Publizistik zu untersuchen und darzustellen.

In den Teilen Europas, wo die unmittelbare Konfrontation mit dem Osmanischen Reich stattfand – im Mittelmeergebiet und in Mitteleuropa – blühte schon am Ende des 15. Jahrhunderts die Publizistik über die Türken auf, was natürlich durch die rasche Entwicklung des Buchdrucks und des Zeitungswesens sehr begünstigt wurde. Die öffentliche Meinung sah sich gezwungen, sich gründlich mit dem Problem der osmanischen Expansion auseinanderzusetzen und die neuen Zeitungen wurden dabei immer wichtiger. Berichte über die Kriegseignisse im Donauraum erreichten die Niederlande aus Venedig, das seit jeher ein Sammelplatz für Nachrichten aus dem Orient und Südosteuropa war, aus deutschen Handelsstädten wie Nürnberg, Augsburg, Frankfurt am Main und Köln, oder auch durch die kaiserliche Post, welche regelmäßig zwischen Wien und den Niederlanden verkehrte, seit Kaiser Maximilian I. sie reorganisiert hatte. In den Niederlanden selbst wurde Antwerpen bald das wichtigste Nachrichtenzentrum, da diese Stadt die Funktionen einer internationalen Handelsmetropole und eines Zentrums des Buchdrucks in sich vereinigte. Kaufleute und andere Reisende überbrachten die geschriebenen oder sogar schon gedruckten Berichte und neuen Zeitungen, welche dann auf niederländisch, französisch oder – seltener – auf lateinisch oder spanisch in Antwerpen oder gelegentlich auch in anderen niederländischen Städten gedruckt wurden. Soweit sie in anderen Sprachen als niederländisch oder französisch erschienen, waren sie vielleicht nicht nur für das niederländische, sondern auch für ein internationales Publikum bestimmt.³ Besonders die großen Antwerpener Kaufleute gaben sich Mühe, Informationen aus ganz Europa zu sammeln. Das umfangreiche Firmenarchiv des Antwerpener Kaufmanns Daniël van der Meulen (1544–1600), der der Stadt nach der Rückeroberung durch die Spanier 1585 entflohen und sich später in Leiden niederließ, enthält Briefe mit

² Für meine in Anm. 1 genannten zwei Aufsätze über das Türkenbild in der niederländischsprachigen Publizistik des 16. Jahrhunderts diente die bewundernswerte Arbeit von C. Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 3 Bde., Bukarest, etc. 1961–1978, als Ausgangspunkt. Ich arbeitete in Den Haag, Leiden, Utrecht, Amsterdam, Gent, Brüssel, Wolfenbüttel, Göttingen, Wien und Budapest und fand in der Tat etliche Publikationen, die die Daten Göllners ergänzten. Bibliographische Vollständigkeit war aber sicher nicht erreichbar. Auch die Zusammenhänge zwischen der niederländischsprachigen und der fremdsprachigen Publizistik waren oft nicht genau festzustellen.

³ M. Schneider – J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618–1978. Van 'Nieuwstydinghe' tot dagblad*, Amsterdam, 1979⁴, 21–35.; A. Stolp, *De eerste couranten in Holland. Bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen*, Haarlem, 1938; E.A.B.J. ten Brink, *De geschiedenis van het postvervoer*, Bussum 1969, 12–16; Theunissen, *Barbaren en ongelovigen*, 41–43.

Nachrichten aus Ungarn, Böhmen und Österreich, welche ihn meistens über Frankfurt am Main erreicht hatten.⁴

Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus gegen die Türken fanden, soweit bekannt, keinen Widerhall in den frühesten niederländischen neuen Zeitungen. Den türkischen Kriegen Polens und Venedigs um die Jahrhundertwende – als diese beiden Mächte eine Reihe von Bündnissen, u.a. mit König Ladislaus II von Ungarn und Böhmen, geschlossen hatten – schenkte man auch nicht viel Beachtung.⁵ Da Ungarn bekanntlich in den ersten zwei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts nicht sehr ernsthaft von den Osmanen angegriffen wurde, weil diese im Mittelmeergebiet und im Nahen Osten beschäftigt waren, fiel in dieser Zeit in dem ungarisch-türkischen Grenzgebiet auch nicht viel mehr vor als die üblichen Scharmützel und Raubzüge. Erst nachdem Sultan Selim I. 1516–1517 die Mamluken bezwungen hatte, machte er sich auf, eine Offensive in Europa vorzubereiten. Sein Nachfolger Süleyman I. der Prächtige (1520–1566) nahm 1521 Belgrad im Handstreich. In den nächsten Jahren wurde Ungarn an seiner Südgrenze mit Bosnien und Serbien mehr und mehr geschwächt.⁶

Das älteste erhaltene Flugblatt in niederländischer Sprache, in dem im Rahmen der allgemeinen Türkenfurcht auf Ungarn verwiesen wurde, ist eine kleine, aus dem Deutschen übersetzte Beschreibung des osmanischen Reichs, welche 1527 in Antwerpen erschien. Dieses Flugblatt in Form eines Briefes war datiert Adrianopel, am 1. März 1526, also mehr als ein halbes Jahr vor der Schlacht bei Mohács. Der unbekannte Verfasser war vielleicht ein christlicher Untertan des osmanischen Reichs, der mit deutschen Kaufleuten in der Levante in Verbindung stand. Der ebenfalls unbekannte Antwerpener Drucker publizierte die niederländische Fassung erst nach der Schlacht bei Mohács, wahrscheinlich in der Hoffnung, daß das Publikum sich jetzt mehr als je für das osmanische Reich und die Vorgeschichte der vernichtenden Niederlage in Ungarn interessierte. Er schmückte das Titelblatt mit einem groben Stich, der einen türkischen Reiter in einer Berglandschaft mit einem breiten Fluß zeigt. Dieser Türke hat einen Kopf auf seine Lanze gespiesst; auch ist da eine kleine Gruppe türkischer Soldaten und Türken in einem Boot auf dem Fluß einge-

⁴ J.H. Kernkamp, *Het Van der Meulen-archieff c.a.*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 85 (1970), 49–62. Das Archiv wird aufbewahrt in dem Leidener Stadtarchiv (Gemeentearchief Leiden, Daniël van der Meulen).

⁵ Der Vertragstext des 1501 geschlossenen antiosmanischen Bündnisses zwischen dem Papst, dem Kaiser und Venedig wurde in Antwerpen auf lateinisch gedruckt, und im nächsten Jahr erschien ein Aufruf gegen die Türken, ebenfalls auf lateinisch; siehe Göllner, *Turcica* I Nrs. 8 und 13.

⁶ G. Káldy-Nagy, *Suleimans Angriff auf Europa*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1973), 163–212; F. Szakály, *Phases in Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, 33 (1979), 65–111; G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, in *Történelmi Szemle*, 38 (1996), 163–217, speziell 166–174; H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London 1994, 23–35.

zeichnet. Am Ende der Flugschrift⁷ steht ein Absagebrief „eines Königs der Türken, Bijstgegemet“ an Ludwig II. von Ungarn. Mit „Bijstgegemet“ ist vielleicht einen Titel des Sultans Süleyman I. gemeint, aber es ist unklar, wovon dieses Wort abgeleitet ist. In dem Brief wird gedroht, daß der Sultan, der schon die halbe Welt besitzt, auch noch die andere Hälfte zu erobern und dann den christlichen Glauben auszurotten gedenke, wobei er beabsichtigte, Buda zu gewinnen und Ludwig II. gefangenzunehmen: „Deine große Stadt will ich mit meinem großen Heer erkämpfen. Ofen will ich einnehmen und Deine Person selbst will ich als Pfand haben.“⁸ Solche Absagebriefe haben nie einen historischen Hintergrund: sie gehören alle zu den Produkten der Sensationspresse und der politischen Propaganda der Zeit. Es sind fiktive Kriegserklärungen und Drohungen mit Waffengewalt, die die Türkenfurcht steigerten. Sie brachten dem Publikum die Gefahr der osmanischen Eroberungen näher und ließ sie als Geißel der sündigen Christenheit erscheinen. Oft sind sie in oder in der Umgebung der kaiserlichen Kanzlei verfaßt und dienten dazu, die öffentliche Meinung zugunsten der kaiserlichen Politik zu beeinflussen.⁹

Zweifellos sind uns viele der frühesten niederländischen neuen Zeitungen verloren gegangen. Es ist jedoch auffallend, daß so wenig Berichte über die Türkenkriege in Ungarn aus der Zeit vor der Schlacht bei Mohács erhalten sind. Ebenso selten findet man aus dieser Zeit niederländische Flugblätter zur Propagierung eines Kreuzzuges gegen die Türken, während in Italien und im Deutschen Reich unter dem Einfluß der kaiserlichen und päpstlichen Politik gerade sehr oft solche Aufrufe erschienen.¹⁰ Im Herbst 1526 publizierte der berühmte spanische Humanist Juan Luis Vives in Brügge ein kleines Werk über die politischen Probleme der Zeit, einschließlich des Türkenkriegs, den Dialog *De Europae dissidiis et bello Turcico*. Er behandelte die damals vieldiskutierte Frage, in wieweit das durch politische und religiöse Konflikte gespaltene Europa selbst

⁷ *Dat Turcsche regiment ende wesen: alsoot in alle Turckijen gehandelt wort. Oeck hoe die landen ende luyden die nu van nyeus tot hem brengt, ghehouden ende geregeert worden, van eenen in Turckijen wonachtich tot zijnder vrientschap in Duytschen lande toeghescreven uut Caldeescher spraken int duytsche ghetogen als hier na volcht. Item meer, dien viants brief dien die Turcsche keyser den Coninck van Hongheren toegeschicht heeft, gelijk als hi van woort tot woorde geluyt heeft*, Antwerpen 1527, Universitätsbibliothek (UB) Leiden (Göllner, *Turcica* I Nr. 288). Nach Göllner, *Turcica* I Nr. 246 ist die Vorlage des Pamphlets eine Flugschrift eines anonymen deutschsprachigen Verfassers: *Auszug aines Briefes...* aus 1526. Siehe Mout, *Im Osten lauert der Türke*, 246–248, für eine ausführliche Beschreibung des Inhalts.

⁸ Hier na volcht des Turckschen vyants brief, dye welcke hi tot den Coninck van Hongheren gheschicht hadde, in *Dat Turcsche regiment*.

⁹ K. Vocelka, *Fehderechtliche „Absagen“ als völkerrechtliche Kriegserklärungen in der Propaganda der frühen Neuzeit*, in *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 84 (1976), 378–410.

¹⁰ Mout, *Türken in het nieuws*, 371–372; Mout, *Im Osten lauert der Türke*, 244–245. Aus den ersten zwei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts sind nur einige in Antwerpen auf lateinisch gedruckte Aufrufe zu einem Kreuzzug gegen die Türken bekannt, siehe Göllner, *Turcica* I Nrs. 13 und 78.

für die Erfolge der osmanischen Expansion verantwortlich sei. Vives ging dabei jedoch nicht auf die reelle Lage im Donauraum ein.¹¹ Erst die Schlacht bei Mohács scheint die Niederländer so erschüttert zu haben, daß ein Bedürfnis nach Nachrichten über die osmanische Expansion und die Kriegsergebnisse in Ungarn entstand. In dieser Hinsicht verhielten die Bewohner der Niederlande sich nicht viel anders als andere Westeuropäer: die Schlacht und deren dramatische Folgen hatte der Türkenfurcht überall einen starken Impuls gegeben, denn durch den erfolgreichen Feldzug des Sultans in nordwestlicher Richtung war die Gefahr plötzlich viel näher gekommen.¹²

Als Ausdruck dieser neu aufflammenden Türkenfurcht sind drei 1526–1527 in Antwerpen und Amsterdam erschienene, textlich eng zusammenhängende Flugblätter zu betrachten, in denen ein anonym Verfassers die ganze Christenheit zum Krieg gegen die Türken unter der Führung Kaiser Karls V. aufrief. Besonders viel Beachtung schenkte er der Finanzierung eines solchen Krieges durch Währungsreformen und Steuerabgaben der ganzen Bevölkerung: alle Stände, aber besonders der geistige Stand, sollten enorme Summen für ein gewaltiges Heer aufbringen, womit der Kaiser die Osmanen definitiv zurücktreiben könnte. Solche phantastischen Kriegspläne aus der Welt der „Schreibtischstrategen“ – wie Göllner sie spöttisch nennt – kursierten schon seit Jahren in der Flugblattliteratur. Der niederländische Verfasser der drei Flugschriften brauchte seinen deutschsprachigen Grundtext *Anschlag eins zugs wider die Türken* (1518) – auch „Minoriten-Anschlag“ genannt, weil er angeblich auf eine in diesem Orden entstandene Initiative zurückging – nur ein wenig zu aktualisieren um das Interesse der niederländischen Leser zu wecken. Zu diesem Zweck ist z.B. in dem Amsterdamer Druck nach der Bemerkung, daß die Juden für die Kosten des Pulvers aufzukommen hätten, eine auch aus anderen Flugschriften der Zeit bekannte Stelle eingefügt über die reichen Juden von Buda, die „im vergangenen Sommer“ (1526) zu wenig zur Verteidigung der Stadt beigetragen hätten und deshalb den Einzug Süleymans in die Stadt und dessen verheerende Folgen für die Bevölkerung mit auf dem Gewissen hätten. Die Flugschrift erwähnt jedoch nicht den Pogrom, der 1525 in Buda stattgefunden hatte.¹³

¹¹ Göllner, *Turcica* I Nr. 241. Siehe A. Fontán Perez, *La politica europea en la perspectiva de Vives*, in J. IJsewijn – A. Losada eds., *Erasmus in Hispania – Vives in Belgio*, Löwen, 1986, 27–72, speziell 66–72, und J.-C. Margolin, *Conscience européenne et réaction à la menace turque d'après le 'De dissidiis Europae et bello turcico' de Vivès*, in A. Buck ed., *Juan Luis Vives*, Hamburg, 1981, 107–140. (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 3).

¹² Göllner, *Turcica* III S. 35–78; Mout, *Turken in het nieuws*, 372.

¹³ *Een schone ordinantie eender gemeender cruysvaert op den Turc ende alle staten der christenheit getaxeert ende vergesummeert tgetal der cloesteren ende der prochikercken also nae alst doenlick is ende die gelden die si altijt iaerlicx opbrengen mogen, ende hoe veel volcx datmen daer om houden mach te paert ende oec te voet gelijc alst eens intiaer M.CCCCC. ende XII. lot Wenn in Oestenrijck geprint is*, Amsterdam, 1527, Königliche Bibliothek (KB) Den Haag; *Een schone ordinantie eender ghemeynder reyse op den Turck ende sinen aenhanck...*, Antwerpen 1527, UB Leiden (Göllner, *Turcica* I Nr. 285); *Scoone ordinantie oft aenslach eender ghemeynder reyse op den Turck...*, Antwerpen, 1527, KB Brüssel. Siehe auch Göllner, *Turcica* III S. 75.

Die Aufregung über die Schlacht bei Mohács spiegelt sich in einer Antwerpener neuen Zeitung aus 1527 wider, in der viel von den Ereignissen in Ungarn die Rede ist. Es ist eine niederländische Übersetzung einer deutschen neuen Zeitung, welche auch in einer französischen Fassung existiert.¹⁴ Sie informiert nicht nur über die Schlacht selbst und den Tod Ludwigs II., sondern auch über die unmittelbaren Folgen, z.B. den Flucht der Königin-Witwe Maria von Ungarn, die türkischen Feldzüge nach der Schlacht, die angeblichen Heldentaten von Christoph Frankopan (Frangepán), Banus von Kroatien, und die Krönung Ferdinands in Prag. Die Tendenz der mit einer Abbildung Ferdinands geschmückten Schrift ist deutlich: Ferdinand wird als der große Kriegsheld und Verteidiger der ganzen Christenheit dargestellt, der sowohl den Gegenkönig János Szapolyai wie auch den Türken aus Ungarn vertreiben würde. Zu diesem Bild paßt, daß die Ungarn weniger vorteilhaft in Erscheinung treten. Zwar wird das Königreich Ungarn als erstes Opfer der „rasenden Tyrannei“ der Osmanen genannt und die zahlreichen von den Türken begangenen Greuel werden ausführlich beschrieben, aber die ungarische Zwietracht und das Auftreten Szapolyais mit seinen Parteigängern wird scharf kritisiert. Es wird sogar behauptet, daß die Schlacht bei Mohács so verhängnisvoll ausgegangen war, weil die Ungarn im Hader lebten und deshalb ihre Verteidigung nicht zeitig organisiert hätten. Am Ende der Zeitung ist ein wohl fiktiver Brief der Ungarn an König Sigismund I. von Polen abgedruckt, mit der Bitte um schnelle Hilfe nach dem Tod Ludwigs II. auf dem Schlachtfeld. Dieser Brief betont nun wieder die Gefahr einer weiteren osmanischen Expansion und die jämmerlichen Zustände „in dem edlen Land Ungarn“ als unschuldiges Opfer der Aggression. Er erwähnt nicht die inneren Streitigkeiten des Landes und endet mit einem frommen Gedicht über die Türkengefahr, wie sie so oft in den Türkendruckten der Zeit anzutreffen sind.¹⁵

Die Schlacht bei Mohács und ihre unmittelbaren Folgen machten wenigstens auf einen anonymen Amsterdamer Chronisten einen tiefen Eindruck. Er unterbrach seine recht detaillierte Beschreibung der Geschichte (seit 1477) seiner eigenen Heimat, der Provinz Holland, und berichtete ausführlich über den Feldzug Süleymans in Ungarn 1526–1527, einschließlich des Todes Ludwigs II., „der wie ein christlicher Ritter starb“ und der Krönung Ferdinands zu Stuhlweißenburg. Auch erwähnte er treffende Einzelheiten, z.B. daß das türkische Heer die besten Weingegenden Ungarns verdorben hatte weil es dort sein Lager aufgeschlagen hatte: „Die Kamele fraßen alle Rebstöcke und Ranken mit

¹⁴ *Warachtige nieuwe tidinge hoe Ferdinandus ertzherzoghe te Oostenrijck tot Coninc in Behem gecoren ende gecroont is....*, Antwerpen, 1527, KB Den Haag; UB Leiden (Göllner, *Turcica* I Nr. 283); eine Übersetzung von Göllner, *Turcica* I Nr. 292, franz. Fassung Nr. 284.

¹⁵ *Eenen seynbrief der Ungerer. In welcken te kennen werdt gegeven den doorluchtigen hooch geborenen forsten ende heeren Heeren Sigismundo Coninck van Poolen hoe die grootmachtige Ludovicus voortijts Coninck in Ungerer metten doot bliven ende sijn Conicklike majesteyt om hulp ende raedt ghebeden etce., in Warachtige nieuwe tidinge hoe Ferdinandus...*

den Weinbeeren auf und verdarben das Land gründlich.“¹⁶ Es ist nicht festzustellen, welche Quellen dieser Chronist benutzt hat; er hat jedoch zweifellos seine Neuigkeiten aus neuen Zeitungen in niederländischer und deutscher Sprache geschöpft.

Es ist natürlich nicht verwunderlich, daß die Publizistik in den von Karl V. regierten Niederlanden in den Jahren direkt nach der Schlacht bei Mohács eine ausgeprägte pro-habsburgische Tendenz aufweist. Die Niederländer interessierten sich angeblich für die Politik des Kaisers und seines Bruders Ungarn gegenüber, denn nicht nur die Kriegereignisse in Mitteleuropa, sondern auch die Krönungen Ferdinands und seiner Frau Anna in Stuhlweißenburg (November 1527) wurden in niederländischen neuen Zeitungen festgehalten.¹⁷ Das Interesse ging aber nicht so weit, daß die Niederländer bereit gewesen wären, für den Krieg gegen die Türken zu zahlen. Sie hatten überhaupt keine Lust, Reichskontributionen aufzubringen. Auf dem Reichstag zu Worms (1521) wurde nach vielem Tauziehen beschlossen, jetzt auch in den Niederlanden eine Abgabe zu erheben für den Romzug, den Türkenkrieg und die Finanzierung des Reichsregiments und des Reichskammergerichts. Von den Niederlanden aus gesehen, mußte die Gefahr schon sehr nahe heranrücken, bevor man an das Zahlen einer Türkenhilfe dachte. Sogar im Jahr der Belagerung von Wien (1529) entschuldigte sich z.B. das Bistum Utrecht für die Nichtzahlung des Türkengeldes mit Hinweis auf Exemtion und auch auf den Krieg, den es gerade mit Geldern führte. Nach dem Fall von Buda 1541 wurde auf dem Reichstag zu Speyer beschlossen, in den Niederlanden mit der Eintreibung der Türkenhilfe für einen Feldzug in Ungarn Ernst zu machen. Maria von Ungarn, seit 1531 Generalstatthalterin der Niederlande, bat den Kaiser um Instruktionen, weil der Reichstag mit Acht und Exekution drohte, falls keine Zahlungen eingingen. Der Burgundische Kreis und der niederländische Teil des Westfälischen Kreises (die Provinzen Utrecht, Overijssel und Drente) wurden auf dem Reichstag mit ungefähr tausend Fußknechten und mehr als vierhundert Reitern veranschlagt. Der Kaiser aber erklärte von Valladolid aus seinem Bruder Ferdinand, daß die Niederlande nicht unter die Oberhoheit des Reichs fielen und deshalb von Reichsanschlügen befreit wären. Auf dem Nürnberger Reichstag (1543) und dem Moderationstag von Worms (1544) zeigte Ferdinand sich verärgert über diese laue Haltung des Kaisers und der Generalstatthalterin, während er in Ungarn mit dem Krieg gegen die Türken voll beschäftigt war und ihm – wie immer – das Geld dazu fehlte. Die niederländische Regierung in Brüssel zeigte sich aber auch weiterhin unwillig, Türkenhilfe zu zahlen.¹⁸

¹⁶ Anonymus, *Historie van Holland 1477–1534*, Ms. KB Den Haag 76 H 42, 235–243.

¹⁷ Über die Krönung in Stuhlweißenburg siehe z.B. *Potentissimi Hungariae Bohemiaeque Regis, Ferdinandi Inauguratio, seu Coronatio facta in civitate Stulweyssenburgo Anno M.D.XXVII. die dominico, qui erat tertius Novembris*, Antwerpen, 1527, KB Den Haag.

¹⁸ N. Mout, *Die Niederlande und das Reich im 16. Jahrhundert*, in V. Press – D. Stievermann eds., *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?*, München, 1995, 143–168, speziell 147–149.

Es wundert einen daher nicht, daß keine Flugblätter erhalten geblieben sind, in denen die Bewohner der Niederlande, wie die des Deutschen Reiches, zur Zahlung der Türkenhilfe aufgerufen wurden. Eine andere Gattung der Türkendrucke, nämlich die seit dem 15. Jahrhundert bekannten Prophezeiungen von einer Endschlacht zwischen einem christlichen König und den Türken bei Köln, wurden sowohl in dem Deutschen Reich wie auch in den Niederlanden verbreitet, wobei Karl V. die Rolle des christlichen Königs spielte und manchmal die völlige Verwüstung Deutschlands, die Befreiung Jerusalems von den Türken und das Kommen der Endzeit prophezeit wurde. Solche Voraussagungen beeinflussten die Entschlüsse der Brüsseler Regierung sicher nicht, und sie jagten wahrscheinlich auch ihren Untertanen in diesen doch nicht weit von Köln gelegenen Ländern nicht genug Angst ein, um die Börse zugunsten der Finanzierung des Türkenkriegs in Ungarn zu öffnen.¹⁹

Auch nach der Schlacht bei Mohács fühlten die Niederländer sich noch verhältnismäßig sicher. Das bedeutete natürlich nicht, daß der Feldzug Süleymans und die Belagerung von Wien im Herbst 1529 unbeachtet blieben. Die durch diese Ereignisse ausgelöste allgemeine Panik hinterließ in den Niederlanden in einigen neuen Zeitungen ihre Spuren. Juan Luis Vives, der schon früher seine tiefe Besorgnis über die osmanische Expansion ausgesprochen hatte, publizierte im selben Jahr sein Werk *De concordia et discordia in humano genere* in Antwerpen. Es enthielt unter anderem eine Abhandlung über das schwere Leben der Christen unter türkischer Herrschaft, die sich aber kaum auf zeitgenössische Berichte aus dem Donaauraum stützte, sondern eher auf gelehrte Literatur.²⁰ Auf lateinisch und niederländisch erschien 1529 noch ein halboffizielles Flugblatt mit dem besonders im Deutschen Reich weitverbreiteten Aufruf Ferdinands, ihm zu Hilfe zu kommen. Diese kleine Schrift war datiert Linz, 28. August 1529, während Süleyman in Richtung Wien aufmarschierte.²¹ Als pro-Ferdinand und vielleicht auch halboffiziell ist das Flugblatt zu betrachten, in dem eine böhmisch-ungarische Gesandtschaft an den Sultan beschrieben wurde.²² Die neuen Zeitungen sind wahrscheinlich meistens Übersetzungen aus dem Deutschen

¹⁹ Göllner, *Turcica* III s. 338–340; Mout, *Turken in het nieuws*, 372–374.

²⁰ J. L. Vives, *De concordia et discordia in humano genere ad Carolum V. Caesarem libri quatuor*, Antwerpen, 1529. (Göllner, *Turcica* I Nr. 329). Siehe Fontán Perez, *La politica europea en la perspectiva de Vives*.

²¹ *Serenissimi Ungariae ac Bohemiae Regis ad Christi fideles compendiosa Adhortatio ut adversus immanissimi Turcorum Tyranni impetus Contributionem de Bonis a Deo collatis faciant*, Antwerpen, 1529. (Göllner, *Turcica* I Nr. 331); *Eene corte adhortatie oft vermaninge des alder duerluchtichste Coninck van Hongarijen ende Bemen aen alle Christgeloovigen menschen om hulpe ende bijstant den alderwreetsten wuedichsten onghenadichsten turcschen tyran te wederstaen*, Antwerpen, 1529, Museum Plantijn, Antwerpen (Göllner, *Turcica* I Nr. 332. Siehe auch Göllner, *Turcica* III S. 96–99.

²² *Nyeuwe tijding in wat manieren die Ambassaten der Conincklijcker Maiesteyt te Behen ende Hongerijen te wetene Heer Sixtus Weyxelberger ende een Hongerschen Heere tot den Turcschen Keyser aen ende afghecomten zijn*, Antwerpen, 1529, UB Leiden (Göllner, *Turcica* I Nr. 354). Siehe auch P.S. Fichtner, *Ferdinand I of Austria: the Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation*, New York, 1982, 79–90.

oder Italienischen gewesen. Sie beschreiben den türkischen Feldzug, die Einnahme von Buda und die Belagerung von Wien, wobei die allgemeine politische und militärische Situation im osmanischen Reich am Rande erwähnt wird. Es sind typische Produkte der sensationellen Nachrichtenpresse, in denen der unaufhaltsame Aufmarsch des Türkenheeres, seine schonungslose Grausamkeit und die Schrecken des Krieges breit ausgemalt werden. Die zweite Eroberung von Buda 1528 wird unter Anführung gräßlicher Einzelheiten beschrieben, und bei der Belagerung von Wien kommt das sicher als schockierend empfundene Bündnis Szapolyais mit dem Sultan zur Sprache.²³

Bei dem nächsten Feldzug Süleymans in Richtung Nordwesten, im Sommer 1532, stand Westungarn im Brennpunkt des Interesses wegen der kleinen Festung Güns, die unter dem kaiserlichen Feldherrn Nicolaus Jurisics dem türkischen Ansturm standhielt und auf diese Weise den von Süleyman geplanten zweiten Angriff auf Wien blockierte. In Amsterdam erschien eine niederländische Übersetzung einer in Köln erschienenen neuen Zeitung. Sie enthielt zwei Briefe Jurisics an Ferdinand über die Belagerung von Güns, die sich selbstverständlich nur mit der Verteidigung und den Unterhandlungen mit dem Feind beschäftigten, und weiter nichts über die Lage des Landes aussagten. Nur nebenbei wurde von siebenhundert „elenden, armen Bauern“ berichtet, die in der Festung Zuflucht gefunden hatten und bei der Verteidigung eingesetzt wurden.²⁴ Eine aus dem Italienischen übersetzte neue Zeitung über Kriegsereignisse „auf der Donau“ berichtet ausführlicher über den türkischen Feldzug vom Jahr 1532 und die Rüstungen für das Heer Ferdinands.²⁵ Daß dieses Kriegsjahr auch später noch die Phantasie erregte, beweist ein 1558 in Antwerpen erschienener Stich, der die Schlachtordnung des türkischen Heeres während dieses ungarischen Feldzugs darstellt.²⁶ Für die gebildete Leserschaft

²³ *Dat Beleg der Stadt van Weenen in Oostenrijk vanden vervaerlicken Tyran ende verdder der Christenheyt den Turcschen Keyser...*, Antwerpen, 1529, KB Den Haag; *Warafftighe Nije tydinghe hoe syck die Tyrannesche Rasende Turck Soloman ghenoept des xxix. iair teghen Ungerer Oostenrijk ende ghemene Christenheyt... geschiet is*, 1529, KB Den Haag; *Een copie ende claer uitschrift eens warachtighen Seyndtbriefs Hoe die Turcksche Keyser Soliman desen sijnen tegenwoordigen tocht teghen die Christenen geordineert heeft...*, Amsterdam, 1529, KB Den Haag. Siehe auch Mout, *Turken in het nieuws*, 374.

²⁴ *Des Turcschen Keyzers vervaerlicke Beleg der stadt ende slot Güns genomt, ende des selven na twaelf verloren stormen aftoch, bi den edelen Ridder Niclaes Jurischitz die daer steehouder was gescreven warachtelijcken aen Ferdinandus Roomsche Coninc uut der voorgheuoemde stadt Güns*, Amsterdam, 1532, KB Den Haag (Göllner, *Turcica* I Nr. 477; Übersetzung von Nr. 435).

²⁵ *Nyeuwe warachtige dingen geschiet met onsen vyandt den Turck in Oostenrijk op de Danubie...*, Antwerpen, 1532, UB Leiden (Göllner, *Turcica* I Nr. 462; Übersetzung von Nr. 487). Nachrichten über diesen Feldzug auch in der auf niederländisch und französisch erschienenen neuen Zeitung *Copie auctentijck gescreven den XX. dach van Augusto in Belgrado aen die Keyserlike Maiesteyt...*, Antwerpen, 1532, UB Leiden (franz. Fassung KB Den Haag) (Göllner, *Turcica* I Nrs. 460–461) und in den *Nouvelles de la tresgrande victoire de lemperialle maieste contre les Turcs le XXVI. iour de septembre lan M.D.xxxij en Steuermarck...*, Gent, 1532, KB Den Haag (Göllner, *Turcica* I Nr. 470); siehe auch Mout, *Turken in het nieuws*, 375.

²⁶ M. Roding, *Die met dit soort van Volk wil verkeeren...het beeld van de Turk in de Nederlandse grafiek (1450–1900)*, in Theunissen u.a. eds., *Topkapi & turkomanie*, 42, 60.

publizierte ein Löwener Drucker die schon früher verfaßte *Panegyrica oratio...de suscepto bello in Turcas* des bayrischen Historikers Johannes Aventinus. Dies ist aber kein geschichtliches Werk, sondern ein Aufruf zum Kampf gegen die Türken, und nimmt nicht Bezug auf die aktuelle Kriegssituation in Ungarn.²⁷

Unter dem Druck des Reichstags und der allgemeinen Türkenfurcht gab Maria von Ungarn 1532 Zustimmung, ein ziemlich großes Kontingent Fußknechte und Reiter, zusammen 9500 Mann, in den Niederlanden für den Krieg an der steirisch-ungarischen Grenze anzuwerben. Auf ihren Befehl wurden sogar während der Werbung spezielle 'Türkengottesdienste' und Prozessionen veranstaltet. Hatten vorher nur einzelne Niederländer in Ungarn gekämpft, so nahmen ab 1532 von Zeit zu Zeit mehrere Soldaten niederländischer Herkunft an dem Krieg in Ungarn und Österreich teil.²⁸ Anders als etliche spanische Soldaten in den Niederlanden getan haben, hinterließen diese niederländischen Teilnehmer an den Türkenkriegen im Donauraum soweit bekannt keine Aufzeichnungen.²⁹

Inzwischen hatte Erasmus 1530 in Basel seine Abhandlung über den Türkenkrieg *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo* publiziert. Dieses Werk hängt nicht an erster Stelle mit der niederländischen Publizistik über das Zeitgeschehen zusammen, sondern ist eher in dem Kontext des internationalen christlichen Humanismus und auch der Auseinandersetzungen zwischen Luther und Erasmus zu betrachten.³⁰ Es ist jedoch auffallend, daß Erasmus sich schon lange vor 1530, als er noch öfters in den Niederlanden weilte, über das Los Ungarns Sorgen gemacht hat. Er hielt die christlichen Fürsten für unverantwortlich, denn während Kaiser Karl V. einen Krieg gegen Franz I. von Frankreich vorbereitete, verwüstete das türkische Heer Ungarn, schrieb er 1521 aus Brügge.³¹ Unter seinen Korrespondenten befanden sich, wie bekannt, ungarische Humanisten, die neben gelehrten auch politisch aktuelle Themen in ihren Briefen behandelten.³² Noch vor der Schlacht bei Mohács – damals war Erasmus in Basel – schrieb er an Sigismund I. von Polen, daß der Kampf zwischen den christlichen Fürsten den Türken, die erst gegen Rhodos und jetzt gegen Ungarn zogen, den Weg gebahnt habe. Auch später beklagte er die schlimme Lage

²⁷ *Panegyrica oratio ad Carolum Quin[tum] Caesarem Augustum et Ferdinandum Romanorum Hungariae Boemiaeque Regem de suscepto bello in Turcas...*, Löwen, 1532. (Göllner, *Turcica* I Nr. 423). Für Aventinus und seine Behandlung der Turkenfrage siehe G. Strauss, *Historian in an Age of Crisis. The Life and Work of Johannes Aventinus 1477–1534*, Cambridge Mass., 1963.

²⁸ A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* VI, Brüssel–Leipzig, 1859, 41–42.

²⁹ Vgl. J. Brouwer ed., *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen oorlog*, Zutphen, 1933.

³⁰ *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo, et Obiter Enarratus Psalmus XXVIII*. Ed. A.G. Weiler, Amsterdam, etc. 1986, 1–82 (*Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* (ASD), V, 3)

³¹ P.S. Allen ed., *Desiderius Erasmus, Opus Epistolarum*, 12 Bde, Oxford, 1906–1958, Ep. 1228.

³² Á. Ritoók-Szalay, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts*, in A. Buck ed., *Erasmus und Europa*, Wiesbaden, 1988, 111–128.

Ungarns und bangte um das Los des Landes.³³ Als Süleyman I. sich dann aufmachte, Wien zu belagern und Österreich zu verwüsten drohte, entschloß Erasmus sich, die Frage des Türkenkriegs in Zusammenhang mit der unchristlichen Streitsucht der Fürsten in der *Consultatio* zu behandeln. Dort vergleicht er die in der öffentlichen Meinung ständig betonte Grausamkeit der Türken mit den seiner Meinung nicht weniger greulichen Kriegsverbrechen der Christen, und führt als Beispiel an, wie eine Soldatenbande im Dienst des Herzogs von Geldern in der kleinen niederländischen Stadt Asperen getobt hat.³⁴ Der Vergleich zwischen den 1517 in Asperen von diesen Soldaten während des burgundisch-geldrischen Kriegs begangenen Greueln – sie hatten u.a. Schüler die in einer Kirche Zuflucht gesucht hatten, ausgemordet – und der Grausamkeit der Türken steht schon in einem in demselben Jahr aus Löwen geschriebenen Brief von Erasmus an Cuthbert Tunstall.³⁵ In dem Konflikt zwischen Ferdinand und Szapolyai stand Erasmus schon immer auf der Seite Ferdinands und schloß sich auf diese Weise an die in der offiziellen Publizistik der Niederlande und des Deutschen Reichs vorherrschende Meinung an. In der *Consultatio* legte er dar, daß er die Auffassung zurückwies, daß der Krieg zwischen diesen beiden Fürsten nur eine Art von ungarischem Bürgerkrieg sei, in dem zufälligerweise einer der Fürsten von den Türken Hilfe bekam. Erasmus hätte, so schreibt er, eher geraten Ungarn zwischen Ferdinand und Szapolyai aufzuteilen, als einen riskanten Konflikt mit den gefürchteten Osmanen auszulösen.³⁶

Seit 1530 belieferte Miklós Oláh, Sekretär und Rat der neuen Generalstatthalterin der Niederlande Maria von Ungarn, Erasmus ab und zu mit Informationen über den Krieg in Ungarn. Solange Oláh am Hof der Generalstatthalterin in den Niederlanden weilte (bis 1542) korrespondierte er nicht nur mit ungarischen gelehrten Freunden, sondern auch mit niederländischen Humanisten, denen er ab und zu über sein bedrängtes Vaterland berichtete. Nachrichten über Ungarn und die Politik Ferdinands empfing Oláh von seinem Freund Cornelis de Schepper, einem niederländischen Diplomaten der im Dienst des Kaisers in Wien weilte, und natürlich auch von seinen ungarischen Korrespondenten, unter denen sich sowohl Anhänger Ferdinands wie auch Szapolyais befanden.³⁷ Oláh selbst hat sich nie in den Niederlanden zuhause gefühlt und

³³ Allen, Ep. 1819, 2211. Siehe auch M. Cytowska, *Erasmus et les Turcs*, in *Eos*, 62 (1974), 311–321. (Auch auf Ungarisch erschienen: *Erasmus és a törökök*, in *Filológiai Közlöny*, 21 (1975), 93–100.)

³⁴ Erasmus, *Consultatio*, 52–55.

³⁵ Allen, Ep. 643.

³⁶ Cytowska, *Erasmus et les Turcs*, 317; Erasmus, *Consultatio*, 75.

³⁷ M. D. Birnbaum, *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Columbus, 1986, 130–137, 152; Á. Ritoók-Szalay, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen*, 124–125; Nicolaus Olaus, *Codex Epistolaris*. Ed. A. Ipolyi, Budapest, 1876. (*Monumenta Hungariae Historica I Diplomataria*, XXV); Nicolaus Olahus, *Correspondentia umanisti Batavi si Flamanzi*, ed. C. Albu – M. Capoianu, Bukarest, 1974., war mir nicht zugänglich. Siehe für De Schepper R. E. van Ditzhuyzen, *Cornelius Duplicius de Schepper (Scepperus): lid van de Raad van State 1538–1555*, in *Raad van State 450 jaar*, Den Haag, 1981, 37–46.

sich immer nach Ungarn geseht. Während seiner Zeit im Dienst der Generalstatthalterin verfaßte er seine beiden geschichtlichen Hauptwerke *Hungaria* (1536) und *Athila* (1537), die auch von seinen niederländischen Freunden gelesen und gewürdigt wurden. Besonders die *Hungaria*, in der der Autor eine liebevolle Beschreibung des Landes mit zahlreichen historischen Ausführungen kombinierte, vermittelte den Lesern ein attraktives Bild Ungarns als einem paradiesischen Land, dessen Einwohner bis zu den Türkeneinfällen in Frieden und Wohlstand lebten und auch die Wissenschaften pflegten.³⁸ Petrus Nannius (Nanninck), ein jüngerer Freund Oláhs, widmete ihm 1536 seine *Declamatio de bello Turcis inferendo*, in der er für eine offensive Politik den Osmanen gegenüber plädiert. Nannius hat diese Ansprache Ende 1535 bei den quodlibeticae-Diskussionen an der Löwener Universität gehalten anlässlich der vorgegebenen Frage, ob es erlaubt sei, daß Christen, und an erster Stelle der Kaiser, gegen die Türken Krieg führten. Seine Antwort ist unmißverständlich: Krieg gegen Feinde des christlichen Glaubens sei zulässig, und obendrein stünde es außer Zweifel, daß der Kaiser über die Türken siegen würde. Überschwenglich lobte er Karl V. als Sieger von Tunis (1535) und Ferdinand als Kriegsheld im Donauraum. In dem Widmungsbrief an Oláh spricht Nannius über das traurige Los des ungarischen Volkes in den Türkenkriegen und preist es als Bollwerk des christlichen Glaubens. Oláh war mit der *Declamatio*, deren Text er schon vor dem Druck ergänzt und korrigiert hatte, angeblich sehr zufrieden. Er nahm dreißig Exemplare der Schrift ab und bezahlte Nannius für seine Widmung. Nannius betrachtete es seinerseits als eine Ehre, daß sein Büchlein am Hof gewürdigt und gelesen wurde, war aber etwas unglücklich darüber, daß die Geldstücke, die er von Oláh bekommen hatte, türkische Aufschriften trugen und bat seinen Gönner um eine Transkription und Übersetzung.³⁹

Es ist denkbar, daß besonders die niederländischen gebildeten Kreise, welche Kontakte mit Oláh und vielleicht auch mit anderen Ungarn am brüsseler Hof der Generalstatthalterin pflegten, ihre Informationen und Auffassungen über Ungarn, den Türkenkrieg und den Konflikt zwischen Ferdinand und Szapolyai hauptsächlich aus dieser Quelle schöpften. Das Bild Ungarns, das auf diese Weise bei niederländischen Humanisten und Politikern im Umfeld des brüsseler Hofes entstanden war, kann langsam durchgesickert sein und hat dann auf die Dauer – vielleicht, denn beweisbar ist dies nicht – die öffentliche Meinung in den Niederlanden mitgebildet. Die dritte Eroberung von Buda 1541 zusammen mit dem sowohl im Reich als auch in den Niederlanden sehr gerügten französisch-türkischen Vertrag aus dem Jahr 1536 hat wenigstens einen der wichtigsten Räte der Generalstatthalterin, den Friesen Viglius van Aytta, in gro-

³⁸ Birnbaum, *Humanists in a Shattered World*, 144–152; Nicolaus Oláh, *Hungaria – Athila*, ed. K. Eperjessy – L. Juhász, Budapest, 1938. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XVI*)

³⁹ *Petri Nannii Alcmariani Declamatio de bello Turcis inferendo*, Löwen, 1536. (Göllner, *Turcica* I Nr. 575); A. Polet, *Une gloire de l'humanisme belge. Petrus Nannius 1500–1557*, Löwen, 1936, 70–74, 243–250. (*Humanistica Lovaniensia*, 5)

ße Angst versetzt: er fürchtete jetzt einen schnellen türkischen Aufmarsch in Richtung Deutschland.⁴⁰

Zwischen der offensichtlich auch in den Niederlanden als sehr bedrohlich erfahrenen Zeitspanne 1526–1541 und dem Ausbruch des Langen Kriegs gegen die Türken am Ende des 16. Jahrhunderts liegt eine Krisenperiode in der niederländischen Geschichte, in der der Aufstand gegen den Landesherrn, König Philipp II. von Spanien, und eine weitere Ausbreitung der Reformation stattfanden. Die erhalten gebliebene einheimische Flugblatt- und Zeitungsliteratur weist selbstverständlich die Spuren dieser beiden einschneidenden Entwicklungen auf. Es wundert daher nicht besonders, daß Nachrichten und Betrachtungen über Krieg und Frieden in Mitteleuropa und damit auch über das Los Ungarns während dieser Zeit in den Hintergrund gerieten. Die Ereignisse im Mittelmeergebiet, wie der mißlungene Anschlag Karls V. auf Algiers, die heroische Verteidigung Maltas 1565 durch Jean de la Valette und seine Ritter, und die Seeschlacht bei Lepanto 1571 fanden viel mehr Beachtung in der niederländischen Publizistik.⁴¹ Dies ist begreiflich, denn der spanisch-türkische Seekrieg hatte, eher als die Konfrontation im Donauraum, eine direkte Rückwirkung auf den Verlauf des niederländischen Aufstands: solange die Hände des spanischen Königs im Mittelmeergebiet gebunden waren, konnte er nicht recht unter Anspannung aller Kräfte versuchen, die Rebellion in den Niederlanden niederzuschlagen.⁴²

So kommt es wohl, daß aus den fast fünfzig Jahren zwischen 1541 und 1593 nur einige, für das Ungarnbild nicht gerade interessante, neue Zeitungen und Absagebriefe aus dem mitteleuropäischen Bereich überliefert sind.⁴³ 1553 erschien dazu noch in Löwen eine Fortsetzung der Frühgeschichte der Türken, von Nicolaus Secundinus (Sagundino) aus dem Jahr 1454, verfaßt von dem südniederländischen Humanisten Johannes Ramus (Jean Tack), in der der Autor die ungarischen Türkenkriege bis 1550 erwähnt.⁴⁴ Kurz vor dem letzten Feldzug Süleymans in Ungarn (1566) erschien eine niederländischsprachige neue Zeitung über die Rückeroberung der Burg Tokaj auf König János II Szapolyai durch die kaiserlichen Truppen. Es war dem Verfasser jedoch nicht ganz klar geworden, daß die Siebenbürger selbst keine Türken, sondern lediglich Vasallen des Sultans waren: der junge János II hatte sich ja im Sommer 1566 gezwungen gesehen, dem Sultan seine Ergebenheit zu bezeugen.⁴⁵ Besser informiert war der Führer des nieder-

⁴⁰ F. Postma, *Viglius van Aytla als humanist en diplomaat 1507–1549*, Zutphen, 1983, 85, 93, 191.

⁴¹ Mout, *Turken in het nieuws*, 375–376.

⁴² G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559–1659. Ten Studies*, London, 1979, 18–44, 122–133.

⁴³ Z.B. Göllner, *Turcica* II Nrs. 948, 1113a, 1751.

⁴⁴ Johannes Ramus, *Elegiarum de Rebus gestis Archiducum Austriae Libri duo... De Rebus Turcicis Libri tres*, Löwen, 1553. (Göllner, *Turcica* II Nr. 931).

⁴⁵ *Twederley Nieuwe Tijdinghen In wat manieren het Slot Daggay in Ungarijen gelegen door des Machtigen tegenwoordigen Ke. Ma. Crijchsvolk den Torck...afghewonnen ende vercreghen heeft...*, Antwerpen, 1565, Stadsbibliotheek Antwerpen (Göllner, *Turcica* II Nr. 1113 a).

ländischen Aufstands, Prinz Wilhelm von Oranien, der seine Nachrichten über Ungarn und Siebenbürgen direkt von dem kaiserlichen Feldherrn Lazarus von Schwendi bezog und gegebenenfalls an andere Korrespondenten weitergab. Sein jüngerer Bruder Adolf von Nassau, der 1568 während der ersten Phase des niederländischen Aufstands in einer Schlacht das Leben verlor, kämpfte 1566 in Ungarn. Ein Bruder eines Kampfgefährten des Prinzen, Graf Brederode, fiel im Oktober 1566 – also nach der Belagerung Szigetvárs – in Ungarn. Graf Willem IV. van den Bergh, ein Schwager Oraniens, meldete ihm November 1566 den Tod Süleymans in Ungarn.⁴⁶ Daß Oranien die ungarische Geographie nicht so geläufig war, beweist sein Brief aus dem Jahr 1565 an seinen Bruder Ludwig von Nassau, in dem er schreibt über „la perte du château que les Turqs avaient assiégé en Hongrie, le nom m'est oublié“.⁴⁷

Ein Bild Ungarns aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts ist auch in den Berichten der niederländischen Diplomaten zu finden, die im Auftrag des Kaisers nach Constantinopel reisten und dabei Ungarn durchquerten. Augerius Gislénus Busbequius (Ogier Ghiselin van Boesbeeck) publizierte seine berühmt gewordenen *Legationis Turcicae Epistolae quatuor* 1581 bei Christoph Plantin in Antwerpen; das nächste Jahr erschien schon ein von dem Autor selbst verbesserter Druck.⁴⁸ Das Buch gibt dem Leser nicht nur ein lebhaftes Bild des osmanischen Reichs zur Zeit der Gesandtschaftsreisen von Busbequius in den Jahren um 1560, sondern berichtet auch über Ungarn. Die Perspektive ist jedoch vorwiegend die eines Reisenden, dessen Ziel nicht Ungarn, sondern die Porte ist. So bleibt es bei vereinzelt Bemerkungen und kurzen Passagen, z.B. über die angenehme Lage Budas und den Verfall der Stadt seit dem türkischen Einmarsch 1541. Busbequius bringt dabei die Ähnlichkeit zwischen der türkischen und ungarischen Art, Städte zu bauen, zur Sprache. Er schreibt nämlich, daß der Reisende nur in Buda und Pressburg imposante Bauten antrifft, indem die Städte anderswo in Ungarn selten eine auffallende Architektur aufweisen. Seiner Meinung nach hängt dies mit der Geschichte der Ungarn zusammen: „dieses Volk ist an Kriegsdienst, Feldlager und langwierige Kriege gewöhnt, schenkt daher der Baukunst nicht genug Aufmerksamkeit und bewohnt Städte, als ob es sie bald wieder verlassen würde.“⁴⁹ Er erwähnt einige ungarische Orte, z.B. Tolna, bekannt für seinen ausgezeichneten Weißwein und die Höflichkeit seiner Einwohner, und rühmt die Qualität der Agrarprodukte aus der Umgebung von Esseg (Eszék). Auch besucht er als 'Schlachtfeldtourist' Mohács und läßt sich das Flößchen zeigen, wo Ludwig II. angeblich den Tod fand. Die ungarischen Türken-

⁴⁶ G. Groen van Prinsterer ed., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, le Série, 8 Bde. und Suppl., Leiden, 1835–1847, I, 338, 435; II, 65, 70, 76, 123, 251, 327, 414–415, 426, 480.

⁴⁷ Groen van Prinsterer ed., *Archives* I, 420.

⁴⁸ O. G. van Boesbeeck, *Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*, übers. v. M. Goldsteen, ed. Z. von Martels, Hilversum, 1994: Editio major mit lat. Text und niederl. Übersetzung.

⁴⁹ *Ibidem*, 20–23.

kriege seiner eigenen Zeit behandelt Busbequius nur summarisch in seinem dritten Brief, in dem er den Feldzug Alis, des neuen Paschas von Buda, aus dem Jahr 1556 und den erfolgreichen Widerstand der ungarischen und kaiserlichen Truppen unter dem Erzherzog Ferdinand von Tirol bei Babócsa und Szigetvár schildert.⁵⁰ Etwas ausführlicher erläutert er in seinem vierten und letzten Brief die defensive Politik seines Herrn, Kaiser Ferdinand I. Denn Busbequius kannte natürlich die Vorwürfe, die dem Kaiser deswegen gemacht wurden. „Die Türken“ so faßt Busbequius diese Vorwürfe zusammen, „wüten schon viele Jahre in Ungarn und verwüsten es vollkommen, ohne daß wir wirklich aktiv zu Hilfe eilen.“ Er verweist jedoch auf die große Gefahr eines offensiven Krieges gegen einen so mächtigen Feind. Busbequius spendet dem Kaiser Lob, weil er die lange Grenze Ungarns („fünfzehn Tagesmärsche lang“) mit einer ununterbrochenen Kette von Garnisonen besetzt hat und durch Gesandtschaften und Tributzahlungen den Sultan von seinem Friedenswillen zu überzeugen versucht. Auf diese Weise, meint Busbequius, trägt der Kaiser mehr zur Erhaltung Ungarns bei als durch einen leichtsinnig angefangenen Krieg.⁵¹

Die Werke von Busbequius über das osmanische Reich, dessen unverminderte militärische Stärke und die daraus entstehenden Gefahren erreichten eine große Leserschaft und vermittelten auch in den Niederlanden ein probatsburgisches Bild der kriegerischen und politischen Bemühungen in Ungarn. Busbequius war zweifellos der berühmteste, aber nicht der einzige kaiserliche Gesandte niederländischer Herkunft, der seine Erfahrungen zu Papier brachte. Die Reisetagebücher von Jan van den Branden, der 1570 im Dienst des kaiserlichen Gesandten Karel Rijm über Land nach Constantinopel reiste, und von Levinus Rijm, einem jüngeren Bruder Karls, der in den frühen achtziger Jahren das osmanische Reich durchquerte, wurden aber nicht gedruckt und können daher nicht direkt zum Bild Ungarns in der niederländischen Publizistik beigetragen haben. Besonders Jan van den Branden würzt seine Beschreibung der Reiseetappen durch Ungarn mit Betrachtungen über die Landschaft und die Geschichte des Landes.⁵² Ein unbekannter Reisende von Wien nach Constantinopel, vielleicht ein Niederländer im Gefolge eines kaiserlichen Gesandten, hinterließ ein Skizzenheft mit Stadtansichten, u. a. von Pressburg, Komorn, Gran und Buda.⁵³

Während des Langen Türkenkriegs Rudolfs II. (1593–1606) erschienen in den Niederlanden wieder etwas mehr neue Zeitungen mit Nachrichten über

⁵⁰ Ibidem, 115, 117, 195–199.

⁵¹ Ibidem, 388–399; Zitate auf S. 388 und 398.

⁵² Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. Vind. 8590 (= Hist. prof. 1036) und 7441 (= Hist. prof. 1037). Siehe auch F. Babinger, *Der flämische Staatsmann Karel Rijm (1533–1584) und sein verschollenes türkisches Tagebuch*, in *Idem, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, III, München, 1976, 277–285.

⁵³ UB Leiden, Voss. lat. O. 50 (früher zu unrecht Melchior Lorichs zugeschrieben). Ich möchte Herrn Prof. Dr. P. F. Obbema, der mich auf dieses Skizzenheft aufmerksam machte, meinen Dank aussprechen.

Ungarn. Das Interesse schien wiedererwacht zu sein, zu einem Zeitpunkt, wo der niederländische Aufstand faktisch zu der Unabhängigkeit der nördlichen Niederlande geführt hatte, und die Erzherzöge Albrecht und Isabella in den südlichen spanischen Niederlanden regierten. Die erhaltenen Flugblätter und neuen Zeitungen stammen alle aus den spanischen Niederlanden und spielten vermutlich eine Rolle in der politischen Propaganda der Casa d'Austria. In der im Entstehen begriffenen Republik der Vereinigten Provinzen im Norden war man offensichtlich weniger an dem ungarischen Kriegsschauplatz interessiert, als in dem von den Habsburgern regierten Süden.

Ein Flugblatt aus dem Jahr 1594 befaßt sich mit den außerordentlichen Kriegereignissen im Winter 1593. Die ungarischen Feldherren hatten nämlich auf eine Offensive während dieser meistens für Feldzüge nicht als geeignet angesehenen Jahreszeit gedrängt, weil sie vermuteten, daß das feindliche Heer seit Oktober nach weit entfernten Winterquartieren abzog und nur Garnisonstruppen in den Festungen zurückgeblieben waren. Tatsächlich wurden in den letzten Monaten des Jahres 1593 einige Erfolge bei Veszprém und Stuhlweißenburg gebucht, während die oberungarische Festung Fülek erobert wurde. Dadurch erhöhte die kombinierte kaiserliche und ungarische Armee den Druck auf die türkische Verteidigung Budas und schuf sich außerdem einen guten Ausgangspunkt für den kommenden Feldzug im nächsten Frühling.⁵⁴ Über die Eroberung der Stadt und dann auch der Festung Gran im Spätsommer des Jahres 1595 berichten zwei französische neue Zeitungen. Die Verfasser beschreiben die Kriegstaten des durch italienische Truppen verstärkten Heeres unter dem inzwischen gestorbenen Graf Karl von Mansfeld und melden den Vormarsch in Richtung Buda.⁵⁵ Nur Kriegsnachrichten enthielt auch die niederländischsprachige neue Zeitung, welche 1595 in Antwerpen gedruckt wurde. Sie ist eine Sammlung von Briefen aus verschiedenen Orten: Wien, Buda und besonders Siebenbürgen, das gerade erst der Heiligen Liga beigetreten war, im Austausch für die Anerkennung Sigismund Báthorys als Fürst von Siebenbürgen durch Kaiser Rudolf II. Der Aufmarsch der vereinigten siebenbürgischen und walachischen Armeen in der Walachei und der große Sieg über Sinan Pascha bei Giurgiu ließ die Leserschaft derartiger neuer

⁵⁴ *Twee waerachtighe Historien ende tydingen vande groote victorien diemen in Hongeryen gehadt heeft. Ende wat steden ende Casteelen die Welg|geboren| ende Rid|derlijken| Heeren Ferd. v. Hardech ende Christoffel ende Frederich van Tieffenbach...met andere Crychsoversten gewonnen.... hebben* 1. Nov.–20. Jan. 1594, Brüssel, 1594. (Göllner, *Turcica* II Nr. 1977). Siehe V. Kopčan, *Turecké nebezpečnostvo a Slovensko*, Bratislava, 1986, 94–95.

⁵⁵ *Relation veritable du succès de la guerre de sa Maiesté imperiale au Royaume d'Honguerie après le trespas de haute de memoire de Prince & Comte Charles de Mansfeld...*, Brüssel, 1595. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2139) und *Brief Traicte de la Victoire que le Compte Charles de Mansfelt, Prince du Saint-Empire, Capitaine Lieutenant General en Hongarie à l'encontre du Turc devant la ville de Strigonie a par la grace de Dieu obtenu...*, Antwerpen, 1595. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2147).

Zeitungen auf das endgültige Zurückdrängen der osmanischen Herrschaft in Europa hoffen.⁵⁶

Eine hoffnungsvolle Stimmung spricht auch aus den auf niederländisch und französisch erschienenen neuen Zeitungen mit Berichten über den Feldzug im Frühling 1596, wobei allerdings zu bemerken ist, daß dieser Optimismus verfehlt war.⁵⁷ Die in diesen Zeitungen aus Prag geschilderten Erfolge der christlichen Truppen in Oberungarn, Siebenbürgen und der Walachei waren nur vorübergehend. Die Nachrichten dienten vor allem der politischen Propaganda Rudolfs II., der während des ganzen Langen Kriegs bemüht war, als Türkenieger par excellence zu erscheinen.⁵⁸ Es gelang aber nicht, den Anmarsch des Sultans Mehmeds III. mit seinem gewaltigen Heer aufzuhalten: im Herbst wurde die Armee unter Erzherzog Maximilian und Sigismund Báthory bei Mezőkeresztes vernichtend geschlagen. Über diese Schlacht ist kein niederländisches Flugblatt erhalten geblieben. Die spektakuläre Rückeroberung von Raab durch Truppen unter Miklós Pálffy und Adolf von Schwarzenberg dagegen ist Gegenstand einer niederländischen neuen Zeitung.⁵⁹ Im nächsten Jahr publizierten zwei Drucker in Antwerpen und in Brüssel Flugblätter auf niederländisch und auf französisch über den gelungenen Überfall auf türkische Kriegstransportschiffe auf der Donau bei Tolna. In dieser ziemlich ausführlichen, nur einem Kriegseignis gewidmeten Zeitung werden die Ungarn mit „Haidocques“ gleichgestellt, und Haiduken sind, so wird der Leserschaft erklärt, „Freibeuter die ohne Sold dienen“.⁶⁰

Nach der Jahrhundertwende, als die neuen Zeitungen und Flugblätter sich besonders in der Republik der Vereinigten Provinzen aber allmählich auch in den spanischen Niederlanden zur neuen Gattung der regelmäßigen 'Corantos' entwickelten, wurde dem Langen Krieg ab und zu Aufmerksamkeit gewidmet.

⁵⁶ *Cort Verhael vande nederlaghe der Torcken, int laer 1595. Ghetogen uut de brieven van verscheyden plaetsen overghesonden, ende in neder-duytisch overgeset*, Antwerpen, 1595, UB Leiden.

⁵⁷ *Copie de diverses Lettres envoyées de Prague des Seigneurs de renom de 14. 21. et de 28. de May 96. Par lesquelles sont declairees, les victoires signalees, que nostre Seigneur de sa singuliere grace a donné à la Sacrée Maiesié Imperiale contre les Turcs et Tartares, ennemys jurez de Dieu et del'Eglise Catholique*, Brüssel, 1596. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2232); *Historie ende warachtich Verhael van diversche schoone merckelycke victorien die den almogenden Godt geliefte heeft te verleenen den Roomschen Keyser in Hongueryen tegen den effvyant des Christen gheloofs den grooten Turck...*, Brüssel, 1596. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2241).

⁵⁸ K. Vocelka, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II.*, Wien, 1981.

⁵⁹ *Een warachtighe sekere ende eyghentlike tijdinghe vande vermaerde ende onwinnelicke stercke stadt Raab...* UB Gent.

⁶⁰ *Cort Verhael van de gheluckige victorie die de Christenen hebben ghecregen teghen den Turck in Hongereyen waer dat eenighe duysenden Turcken verslaghen sijn: haarlieder schepen met gelt ende ammonitie van oorloge hun afghenomen op de riviere van den Danouwe by de stadt van Tolna...*, Antwerpen, 1599. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2431); *De l'heureuse victoire des chrestiens obtenue contre les Turqs en Ungrie, avec la defaite de quelques mil des dicts Turqs, & prinse de leurs navires, argent & ammonition de guerre, sur la riviere de Danube...*, Brüssel, 1599. (Göllner, *Turcica* II Nr. 2432). Die französische Zeitung ist laut Göllner eine Übersetzung von *Vom glückseligen Sieg...* (Göllner, *Turcica* II Nr. 2427); die niederländische Fassung ist vielleicht eine Bearbeitung der französischen Zeitung.

Es blieb dann eigentlich immer bei kurzen sachlichen Erwähnungen der bloßen Kriegereignisse und anderer sensationellen Begebenheiten überall in Europa; ein Bild des Landes Ungarns und der politischen Entwicklung kommt in dieser Art von Publizistik kaum mehr vor.⁶¹

Das Bild Ungarns in der niederländischen Publizistik des 16. Jahrhunderts kannte deutlich beschränkte Kontouren: es kam eigentlich nie über ein Bild des Landes als Kampfplatz der Türkenkriege hinaus. Nichtsdestoweniger zeigen vor allem die neuen Zeitungen und Flugblätter, aber teilweise auch die gelehrte Literatur, daß die Niederländer an Ungarn in seiner schicksalshaften Funktion als Bollwerk der Christenheit interessiert waren. Die Intensität dieses Interesses wurde jedoch von den Wellen der eigenen politischen Entwicklung getragen. Solange die Niederlande von den Habsburgern regiert wurden, der Aufmarsch der Osmanen nach der Schlacht bei Mohács als besonders bedrohlich angesehen wurde, und die Türkenfurcht sich steigerte, ist ein lebhaftes Interesse in Ungarns Los zu spüren – obwohl die Niederlande nicht gerne aufgefordert wurden, die Reichsanschläge für den Türkenkrieg zu zahlen. Nach der endgültigen Eroberung von Buda durch die Türken 1541 versickerte der Strom der neuen Zeitungen und dergleichen. Dies war sicher in hohem Maße bestimmt durch die aufregenden Geschehnisse in den Niederlanden selber, insbesondere durch den niederländischen Aufstand gegen Philipp II. Erst in späteren Zeit, nämlich in den neunziger Jahren, als die Trennung zwischen den spanischen Niederlanden und der Republik der Vereinigten Provinzen faktisch vollzogen war, konnte der Lange Krieg in Ungarn wieder auf Interesse rechnen, allerdings nur im Rahmen der prohabsburgischen Presse in den spanischen Niederlanden.

⁶¹ Z.B. *Warachtich verhael vande oorloghen ende gheschiedenissen zoo in Polen als in Hungarijen ende te Venegien in italien als ooc mede vande groote schade te Grats in Stiermarcken door den tempeest van reghen: alles over gheschreven uut Norenberch den 15 Augusti na den nieuwen stijl*, Rotterdam, 1606, KB Den Haag.

Graeme Murdock

THE EXPERIENCE OF PÉTER KÖRMENDI
Foreign Calvinist Students' Contact with
Presbyterians and Puritans in England¹

The early 1660s travel album of Péter Körmendi, a student minister of the Hungarian Reformed church, contains inscriptions from the ministers of five villages on the edge of the Mendip hills in northern Somerset at Blagdon, Ubley, Wrington, Chelvey and Cheddar. Körmendi was in Somerset by February 1661 when William Gregory, rector at Chelvey, wrote that the Hungarian „had come to the Dutch[?] of Somerset to offer private education to boys, to devote himself to reading, writing and discussion, and to dedicate himself to become a model of learning amongst ministers of the Gospel, and has exhibited a great example of piety, neither false nor common”.² Whilst there is no further mention in his inscription book of connections with Dutch immigrants in Somerset, Körmendi evidently became acquainted with the clergy of the locality in the summer and autumn months of 1661. In June 1661 his album records an inscription from Samuel Westoby, minister at Blagdon, and in November 1661 a similar entry from William Thomas, rector at neighbouring Ubley. There are also entries from Henry Roberts, minister at Wrington in October 1661, and at Cheddar from the son of its minister, Samuel Rauncevall, and from Samuel Lanfire, the prebendary of Dinder. The tributes from these local clergy towards Körmendi are filled with sympathy for his country, then suffering under Turkish-backed invasions. Körmendi gathered praise for his piety, integrity, learning, pure manners, restrained speech and constant concern for his distant homeland.³ Körmendi remained in Somerset until April 1662 when his departure provoked a demonstration of the strength of local good will towards him in a moving tribute made by Thomas Baynard, the squire at Blagdon;

¹ Thanks are due to Dr A. Szabó for his help at the Ráday college library in Budapest, and also to Katalin Péter and Kate Peters for their comments and suggestions.

² „in regno Angliae inter Somersetenses Belgas consederit, ubi pueris privatim instituendis operam navaverit, nec non legendo commentando, scribendo mentem et manum indessim applicuerit; atq.; interfidos Evangelij ministros multa recondita eruditionis, speciminae dederit, magnum non fucatae non vulgaris pietatis exemplar praebuerit; ...Febr. Anno 1661 Guilielmus Gregorius Artium Magister, Chelviensis Eccliae in Agro Somersetenses pastor.” From *Körmendi Péter peregrinációs albuma 1662[sic!]-1663*, in the Dunamelléki Református Egyházkerület kéziratára (Ráday College, Budapest), sign. K-1.461, pp. 84^v-85. This travel album was later owned by a Reformed superintendent and descendant of Körmendi, Gábor Báthory.

³ *Körmendi Péter albuma*, 116, 122-4 and 128.

Psalm 125:2. 'As the mountaynes are around about Jerusalem, so the Lord is round about His people from henceforth even for ever. God is good to us; when He sends evill; because He sends evill for our good'... Mr Peter Keörmendi having sojourn'd in Somerset-shire about the space of a yeare, hath so demean'd himselfe, during his residence here, That I esteeme him worthy of this deserved Testimony and encomium; That he is a man of singular piety, learning, and candour; whose patience under the hardships of his peregrination is exemplary, and whose prayers for, and longings after his owne country (now almost ruined by the barbarous Turks) are incessant, to whome I wish divine protection in his travells by Land and Sea, and all prosperity in his alone country, when God shall please to returne him in health, safety and comfort thither. Better a mans owne works praise him than an others' words Apr. 1 1662 Tho: Baynardi Esq. Blagdoniensis in agro-Somerset."⁴

In this article I shall attempt to reconstruct Péter Körmendi's life as a student minister in England from the records in his travel-album, and to uncover how and why Körmendi chose to reside in the villages around Blagdon for over a year. I shall also consider the impact on Körmendi of his contact with English Protestants, commenting on the wider significance of Körmendi's *peregrinatio* for the way in which Hungarian Reformed clergy were affected by personal connections with foreign Calvinist churches. Körmendi was of course one of many hundreds of student ministers from the Hungarian Reformed church engaged in a major academic peregrination to the Protestant universities of western Europe during the seventeenth century. Contact between student ministers from Habsburg Hungary and the Transylvanian principality, and Protestants in England expanded from sporadic visits in the late sixteenth century and early decades of the seventeenth century, with increasing numbers of Hungarian Reformed students emboldened to risk the voyage from the Dutch coast to England from the 1620s. The exact number of student ministers who spent part of their peregrination to western Europe in England is difficult to ascertain, but at least 100 Hungarians and Transylvanians are likely to have visited England during the seventeenth century before Körmendi's arrival, suggesting that roughly one in eight students who travelled to the universities of the Dutch Republic also moved on to England. Evidence for study in England by Hungarians comes from a variety of sources such as gaps in registrations at Dutch universities, students' albums, book dedications, and travel passes during the Commonwealth. Hungarians and Transylvanians certainly visited and studied at the English universities, with records of students receiving financial aid from colleges at both Cambridge and Oxford.⁵ The presence of Transylvanian students

⁴ Körmendi Péter albuma, 89^v–90.

⁵ B. Trócsányi, *Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században*, in *Angol Filológiai Tanulmányok*, 6 (1944), 115–146; G. Kathona, *Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához*, in *IK*, 80 (1976), 92–98; J. Herepei, *Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek*, in *Művelődési törekvések a század második felében*, Budapest–Szeged, 1971, 419–441. (Adat-

in England was noted by leading divines, with for example John Milton commenting that,

„not for nothing...the grave and frugal Transylvanian, sends out yearly from as far as the mountainous borders of Russia and beyond the Hercynian[sic] wilderness, not their youth, but their stay'd men to learn our language, and our theologic arts“.⁶

The novelty of such international travel for Hungarians in the early seventeenth century can hardly be overestimated. Márton Szepsi Csombor, one of the early visitors to England, failed in his effort to visit an English university when he confused Canterbury for Cambridge (*Cantabrigae*).⁷ However such naiveté was soon overcome as Hungarian Reformed students established a network of supporters in London who could provide information, and sometimes financial assistance, for recently arrived strangers in England. Hungarian students sought help from the foreigners' churches in London, which was no doubt a product of natural sympathy between refugees and foreign students, and an extension of established links between Hungarians and Dutch, French and Walloon congregations on the continent.⁸ Foreigners' congregations in England were however increasingly coming under attack during the 1630s from the Caroline establishment. Archbishop William Laud considered such churches nests of schism and Calvinist radicalism, and in 1632 Laud drew the attention of the Privy Council to foreign Reformed churches as „nurseries of ill-minded persons to the Church of England“. Laud's antipathy to closer integration between Anglicans and continental Calvinists was highly controversial, with one of the charges at Laud's 1645 trial asserting he had „endeavoured to cause division and discord between the Church of England, and other reformed Churches; and to that end hath suppressed and abrogated the privileges and immunities...granted to the French and Dutch churches in this Kingdom“. In the 1630s Laud indeed had pursued his vision of a national, uniform church in England by launching a visitation in 1634 to investigate the liturgy used by French and Dutch churches in England. Injunctions followed in 1635 demanding the use in foreigners' congregations of translated versions of Anglican litur-

tár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3); J. Pongrácz, *Magyar diákok Angliában*, Pápa, 1914; G. Gömöri, *Erdélyiek és angolok*, Budapest, 1991, 20–37; G. Gömöri, *Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában*, and *Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben*, in *Angol-Magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Budapest, 1989. (Irodalomtörténeti Füzetek); R. Dán and G. Gömöri, *Szenci Molnár Albert Angliában*, in *ItK*, 83 (1979), 278–280; G. Gömöri, *Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján*, in *ItK*, 99 (1995), 190–199.

⁶ John Milton, *Areopagitica*, London, 1644, ed. J. W. Hales, Oxford, 1898, 45.

⁷ Márton Szepsi Csombor, *Europica Varietas* (1620), eds. S. Kovács and P. Kulcsár, Budapest, 1979, 171. and 183–193.

⁸ By the 1640s there were ten foreigners' congregations and over 5,200 French and Dutch Protestants in England, with all but a tiny community in Southampton concentrated in London, Kent and East Anglia; H. Trevor-Roper, *Archbishop Laud, 1573–1645*, London, 1962, 197–98.

gy, and the compulsory attendance at parish churches of all but first generation immigrants and foreign-born members of strangers' churches.⁹

The time spent by Hungarian and Transylvanian students in London was marked by association not only with these threatened foreigners' churches but also with other divines in the capital with links to those churches. John Stoughton at St. Mary's, Aldermanbury for example was amongst those who worked in close co-operation with the Dutch congregation at Austin Friars to aid refugee continental Calvinists. The parish of St. Mary's, neighbouring London's Guildhall, indeed produced the greatest sum of any London parish for the 1628 royal collection for the Palatinate, which was administered by the Austin Friars consistory. Stoughton's dedication to the spiritual brotherhood of the 'Calvinist International' however attracted unwelcome attention and he was brought before High Commission in 1635, with his parish seen as one of the main centres of puritan resistance to Laudian hierarchical reforms. Stoughton nevertheless continued to offer assistance to continental ministers and students in London, and was inspired by contact with Hungarians and Transylvanians to write a millenarian tract in 1638 about the church in Transylvania, published after Stoughton's death by Samuel Hartlib in 1640. This open letter from Stoughton to János Tolnai Dali was dedicated to I. György Rákóczi, whose patronage of school reforms and other improvements, Stoughton believed, was making Transylvania into a strong bastion in the international battle against Rome.¹⁰ Samuel Hartlib too was in contact with Hungarian Reformed students in London, writing in a memorandum how,

„the Prince of Transylvania hath ever since sent his stipendate schollars to learn the language and converse with our ministers, to bee trained up in our way for a seminary to his Churches so that by this wee may see how soone a Correspondencie for the things of Christs kingdome may bee settled, with those that are thus convinced of our partaking of the truth of the Gospell.“¹¹

⁹ W. J. C. Moens ed., *The Walloons and their Church at Norwich: Their History and Registers. The Huguenot Society of London, Publications* vol. I (1887–8), part I, 90.; S. L. Adams, *The Protestant Cause: Religious Alliance with the west European Calvinist Communities as a Political Issue in England, 1585–1630*, D. Phil., Oxford, 1973; O. P. Grell, *Dutch Calvinists in Early Stuart London*, Leiden, 1989; M. Greengrass, *Samuel Hartlib and International Calvinism*, in the *Proceedings of the Huguenot Society*, (PHS), 25/5 (1993), 464–75; J. Lindeboom, *Austin Friars. History of the Dutch Reformed Church in London, 1550–1950*, The Hague, 1950, 117–49; O. P. Grell, *The French and Dutch Congregations in London in the Early Seventeenth Century*, in the PHS, 24/5 1987, 362–77.

¹⁰ John Stoughton, *Felicitas Ultimi Saeculi*, London, 1640; *XV Choice Sermons Preached Upon Selected Occasions*, London, 1640; *XIII Sermons Preached in the Church of Aldermanbury*, London, 1640; C. Webster, *The Great Instauration. Science, Medicine and Reform, 1626–1660*, London, 1975, 32–37; J. C. Whitebrook, Dr J. Stoughton the Elder in *Transactions of the Congregational Historical Society*, 6 (1913–5), 89–107 and 177–84. Another strongly puritan London parish of St. Stephen's, Coleman Street collected ú36 for poor Protestants in Poland in 1658; T. Liu, *Puritan London. A study of Religion and Society in the City Parishes*, Newark, 1986, 187.

¹¹ Hartl. 6/7, f. 1a *Copy Memorandum, concerning public affaires in reference to foreign states*, Hartlib Papers (H50), Sheffield University Library.

Hartlib also knew János Bánfihunyadi, a Transylvanian alchemist practising at Gresham college in London. Bánfihunyadi was certainly in touch with visiting Hungarians in London such as Pál Medgyesi and Pál Keresztúri, and probably assisted Hungarian student ministers establish connections with London churches, sympathetic to wandering foreign Calvinists.

Hungarian Reformed student ministers arriving in England from the 1630s were likely therefore to have been received in the capital by those such as Stoughton and Hartlib actively interested in continental Calvinism, who were mostly advocates of practical divinity, and supporters of ceremonial and church governmental reform in conflict with the episcopal authority of Laud.¹² Charges of puritanism amongst Hungarian clergy, and calls for lay presbyteries alongside or replacing the hierarchical structure of the Hungarian Reformed church caused major divisions during the early seventeenth century, which were almost uniformly attributed by contemporaries to the deleterious effects of contact with radicals in England. The Anglican priest and staunch anti-presbyterian Isaac Basire for example reported to Charles II from Gyulafehérvár (Alba Iulia) in a letter of April 1656 that he had been forced to wage battles in Transylvania against „Independency and presbytery (flown over here from England)“.¹³ The Hungarian Reformed church hierarchy had long since set conditions for all students going to universities abroad, specifically warning against contact with puritans.¹⁴ The fleeting nature of most recorded contacts between Hungarians and English divines however presents some difficulty in reconstructing a substantial and convincing case for such influence by English puritans and presbyterians. Hungarian student ministers translated many English piety tracts and some put forward presbyterian proposals, but the precise activities of Hungarian Reformed students once in England and especially in London remain rather uncertain. This is precisely why Péter Körmendi's travel album, with its unusually complete record of the movements of a Hungarian *peregrinus* in England, is so valuable. The inscriptions in Körmendi's album are suggestive of a pattern of connections which previous Reformed students are like-

¹² Bánfihunyadi, or 'Hunniades', passed on information to Hartlib about his studies. Hartl. *Ephemerides*, 1639, 31.; *Notes on Natural Philosophie*, in Hartl. 31/23, f. 19a and 44/1, f. 1a, 2a, 6a, 16a, 19a and 20a; M. Rady, *A Transylvanian Alchemist in Seventeenth-Century London*, in *The Slavonic and Eastern European Review*, 72 (1994), 140–151.

¹³ J. Zoványi, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911; L. Makai, *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, 1952; MSS. Hunter 10/25, Durham Cathedral Library; C. Brennen, *The Life and Times of Isaac Basire*, Durham University, Ph. D., 1987; G. W. Kitchin, *Seven Sages of Durham*, London, 1911, 135–194; D. N. Griffiths, *Isaac Basire 1607–1676*, in *PHS*, 34/4 (1986), 303–316.

¹⁴ Resolution of the 1638 Debrecen synod in the *Zemítő EGYHÁZMEGYE Protocolluma, 1629–1645*, Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL), microfilm box no. 1907, p. 313; 1646 Tokaj synod restrictions in the *Tiszántúli ref. egyházkerület – debreceni egyházmegye jegyzőkönyve*, vol. 1, 1615–1655, MOL box no. 1884, pp. 446–447; István Szilágyi Benjámín, *Acta Synodi Nationalis Hungaricae... 1646*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak, vol. 21, ff. 398–400.

ly to have established in preceding decades in the capital and at the English universities. I shall therefore now move to examine the recorded contacts which Péter Körmendi made in England between 1660 and 1663, and look particularly at those who welcomed Körmendi to their communities in the northern Mendips.

Péter Körmendi was born in 1635 in the market town of Szatmár in the *Partium* of Hungary aligned to the Transylvanian principality. Körmendi studied at Sárospatak college from the mid-1650s, joining the higher classes and signing the college rule book in 1655, one year after the departure of Jan Komensky from the school. Körmendi served as the senior of the Sárospatak student body in 1658, then taught at the smaller school in his home town of Szatmár from August 1658.¹⁵ In 1660 Körmendi embarked for western Europe, and by July he was registered at Franeker university. Körmendi then moved on to England before the end of 1660, and met with fellow Hungarians Bálint Keresztúri, János Szombathi, János Békesi, Pál Jenei, István Tolnai and András Báthory whilst in London before January 1661.¹⁶ The esprit de corps between these student ministers abroad was undoubtedly enhanced by their collective financial difficulties. Mátyás Harsányi wrote in Körmendi's album for example in January 1661, „Prov. 17:17 A friend loveth at all times, and a brother is born for adversity”. Such camaraderie extended to other wandering students, with Polish student ministers also inscribing their names in Körmendi's album in London. Indeed Jan Krasieński, a Polish nobleman despatched from the court of Bogisław Radziwiłł, the Protestant governor of Ducal Prussia, also signed Körmendi's album in January 1661.¹⁷

With his knowledge of English presumably steadily advancing, Körmendi moved to Somerset in February 1661 and remained there until April 1662, a

¹⁵ S. Ladányi ed., J. Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, (3rd ed.) Budapest, 1977, 346.; J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 406–407. Körmendi responded to an academic disputation at Sárospatak in 1658, *De principio philosophandi*.

¹⁶ Á. Hellebrant, *A franekeri egyetemen tanult magyarok*, in *Történelmi Tár*, (TT), 1886, 599–608 and 792–800, 794.; *Körmendi Péter albuma*, 83, 110 and 117–121. Bálint G. Keresztúri (1634–1678) studied at Utrecht, Franeker and Groningen between 1658 and 1660, receiving a doctorate at Groningen in 1660, and was supported by Christ Church, Oxford in 1661; János Szombathi and Pál Jenei were at Franeker in 1659; István F. Tolnai (1630–1690) at Utrecht, Franeker and Groningen, 1658–9; Zoványi (3rd ed.) 1977; G. Gömöri, *Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ban*, in *lTK*, 89 (1985), 194–203; Kathona, in *lTK*, 80 (1976), 92–98; Gömöri, in *lTK*, 99 (1995), 190–199.

¹⁷ *Körmendi Péter albuma*, 54, 106^y, 125 and 126; Nicolai Dziczkowic [sic], ‘in memory of a virtuous friend’, and Johannes Sancovius, *Sarmata*. Jan Krasieński (1607–1669) was made palatine of Plock by Jan Casimir in 1650 and was crown treasurer from 1658. England had been involved against the Swedish navy before the Oliva peace ended the Second Northern War in 1660. Bogusław was the cousin of Janusz Radziwiłł, the Lithuanian grand hetman who sent proposals to II. György Rákóczi in 1654 on Rákóczi's possible candidature for the Polish throne. Polska Akademia Nauk Instytut Historii pub., *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 15 (1970), 179–80; R. I. Frost, *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655–60*, Cambridge, 1993, XVII, 50–51 and 77–78.

period which I shall return to later. He spent the summer of 1662 based in London, and collected more inscriptions from fellow Hungarian Reformed student ministers; Ferenc Szendrei, Gáspár Enyedi, János Lázár Kisvárdai, Bálint Köpeczi, István Farnadi and András Gyöngyösi.¹⁸ Keresztúri, Kisvárdai, Tolnai and Köpeczi were in fact already known to Körmendi from his years at Sárospatak college. The fate of another colleague from Sárospatak indicates the enormous personal sacrifices which the journey to England could involve. Mátyás Rudabányai had set off by ship for England in the mid-1650s, but fell foul of Barbary pirates, and was carried off to prison at Tunis. Rudabányai turned to former colleagues who had been in England to assist him, writing to Körmendi in 1678 requesting a collection to try to pay the ransom for his release, but it seems that sufficient money could not be raised and Rudabányai died in his Tunis gaol some time after 1678, proof of the not inconsiderable sense of adventure and courage required of wandering Hungarian Reformed students.¹⁹

A lack of financial resources dogged many of those who arrived safely in England. In May 1661 three of Péter Körmendi's colleagues made a direct appeal for money to the ministers and consistory of the Dutch church in London. Mátyás Harsányi, Ferenc Szendrei and János Szombathi claimed that they had come to England to study but were now reduced to poverty and in need of financial assistance.²⁰ Körmendi also sought out the strangers' churches in June 1662 with an inscription from Cesar Calandrini, one of the three ministers at Austin Friars since 1639. From a prominent Lucchese family and resident in England from 1619, Calandrini had been friends with John Stoughton and Samuel Hartlib from the early 1630s.²¹ Körmendi also contacted Louis Hérault, one of the ministers of the French church at Threadneedle street. Hérault had

¹⁸ Körmendi Péter albuma, 66^v–7, 111, 113, 127 and 129. Ferenc Szendrei (1633–?) studied at Utrecht, Franeker and Groningen between 1658 and 1659, and was supported by University College, Oxford in 1663; Gáspár Enyedi was at Franeker and Leiden in 1658/9, and gained a law doctorate at Utrecht in 1660; János Kisvárdai (1635–?) at Franeker and Leiden 1660–61, and visited the Bodleian library in Oxford in 1662; Bálint Köpeczi (1631–?) studied at Franeker, Groningen and Leiden, with a theology doctorate awarded at Leiden in 1664 after the publication of his responses to academic disputations; István Farnadi at Franeker in 1661; András Gyöngyösi at Franeker in 1662, and also gained support from University College in 1663; Zoványi (3rd ed.) 1977; J. Herepei, *Apáczai és kortársai*, Budapest–Szeged, 1966, 98. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 2); J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 326–8, 395–400 and 425.; Gömöri, in *ItK*, 99 (1995), 190–199.

¹⁹ E. Tanka, *Rudabányai A. Mátyás levele Tuniszból, 1678 Dec. 1.*, Szeged, 1989. (Lymbus Füzetek, 6)

²⁰ J. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum Epistolae et Tractatus Formationis Historiam Illustrantes*, Cambridge, 1897, vol. 3, no. 3539; Bálint Köpeczi made a similar appeal in August 1663, J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 326–28.

²¹ Körmendi Péter albuma, 55; Grell 1989, 62–67; Lindeboom 1950, 162–63; W. A. Shaw ed., *Letters of Denization and Acts of Naturalization for Aliens in England and Ireland, 1603–1700*, The Huguenot Society of London, Publications vol. 18 (1911), 26. Hartlib had some letters forwarded via Calandrini's address, and brought Calandrini into contact with John Dury, who brought an irenic proposal before the Transylvanian Reformed synod in 1634.

come from Alençon to London in 1643, but his royalist sympathies caused uproar in the congregation and he was forced to return to France until 1660 when he was recalled by royal order. Körmendi also visited Norwich, where he was received by Jacques Le Franc, minister of the Walloon church there.²²

Whilst in London in 1661 and 1662, Körmendi gained further inscriptions for his album from John Wildman, Lazarus Seaman, who styled himself presbyter of a London church, and Alexander Amideus, professor of oriental languages at Sion College.²³ John Wildman had risen to prominence as a Leveller in the 1647 Putney debates, arguing for an end to monarchy and an extension of the franchise. An inveterate political intriguer, Wildman was arrested in 1648, and imprisoned again in 1655 on suspicion of plotting a Leveller-Royalist uprising against the Cromwellian Protectorate. Wildman survived the Restoration because of his hostility to Cromwell, but Körmendi met him in 1660 only months before he was imprisoned again on suspicion of complicity in a republican plot in 1661, and he remained in gaol until 1667.²⁴ Lazarus Seaman meanwhile was a leading London presbyterian, moderator of the London provincial assembly in the 1640s, appointed rector of Allhallows, Bread Street in 1643, and president of Sion college from 1651 until 1653. Seaman was made master of Peterhouse College, Cambridge in 1644, becoming vice-chancellor of Cambridge in 1653. Seaman consistently supported the divine right of presbyterial discipline, attending the final meeting of the London provincial assembly in 1660, the same year in which he was ejected from his post at Peterhouse.²⁵

In 1662 Körmendi also wrote an appeal for financial assistance to Bishop John Cosin of Durham, ironic since Cosin was the returning master of Peterhouse who ousted Lazarus Seaman in 1660. Cosin had been a determined Laudian, but Körmendi's hopes for a generous response were no doubt connected with Isaac Basire's appointment as archdeacon of Northumberland under Co-

²² Körmendi *Péter albuma*, 58 and 67; R. D. Gwynn ed., *A Calendar of the Letter Books of the French Church of London from the Civil War to the Restoration, 1643–1659*, The Huguenot Society of London, Publications vol. 54 (1979), 4–18 and 35. In 1664 Le Franc complained of a lack of pay and resigned from the Walloon church, and by 1688 was Anglican rector of St. Clement's, Norwich. Moens ed., 1887–88, part 2, 235–6; C. M. Vane, *The Walloon Community in Norwich: The First Hundred Years*, in the PHS, 24/2 (1984), 129–140.

²³ The corner of the page where Wildman probably described himself has been deliberately torn out; Körmendi *Péter albuma*, 56–57 and 120. Sion College was founded in 1624 as a society of Anglican clergy in London. The buildings and library were completed in 1631, and the college developed a reputation from the 1640s of strongly supporting presbyterian proposals.

²⁴ *Dictionary of National Biography* (DNB), vol. 21, 232–236. Wildman was imprisoned in 1683 for plotting against the Stuarts again, but escaped to the Dutch Republic in 1685 to return to England with William of Orange, who knighted Wildman in 1692.

²⁵ J. Twigg, *The University of Cambridge and the English Revolution*, Cambridge, 1990, 103–5, 176–9, 188 and 240. (The History of the University of Cambridge: Texts and Sources, Volume 1); DNB, vol. 17, 1100–1; W. A. Shaw, *A History of the English Church During the Civil Wars and Under the Commonwealth, 1640–1660*, London, 1900 (2 vols.), vol. 2, 307; Liu, 1986, 55–6, and 399–405.

sin, on Basire's return to England from Transylvania in 1661.²⁶ At any rate Körmendi was able to afford to travel to Utrecht in August 1662 where he encountered Gisbert Voetius, then to Amsterdam in September where he met Jan Komensky. Körmendi also studied at Groningen where Jacob Alting, Samuel Marsius and several other professors signed his album in February 1663, and Körmendi responded to a public theological disputation on providence under Marsius. Körmendi then continued to follow a typical path for Hungarian and Transylvanian Reformed students to the doors of leading Dutch academics, moving to Leiden in April 1663 where he met Abraham Heidanus amongst others, and took part in disputations under Johannes Coccejus and Johannes Hoornebeek. These performances were all subsequently published, with the last dedicated by Körmendi to three English benefactors; Edward Reynolds, bishop of Norwich, George Morley, bishop of Winchester, and Isaac Basire.²⁷

In the spring of 1663 Körmendi moved back to England once again, with inscriptions from a further eight fellow Hungarian Reformed students at Cambridge and in London; János Nadányi, Mihály Rimaszombati, Dániel Marosi, Gergely Tsahólczi, András Bajcsi Kocsi, Mihály Udvarhelyi, Mihály Váradi and István Tétsi.²⁸ Cambridge in the early 1660s was in the midst of an episcopalian and Laudian revival, and those such as Lazarus Seaman who had benefited from the Interregnum purges of fellows in 1644 and in 1650, now found themselves in turn ejected from their posts. The result for Körmendi in the summer of 1663 was that any contact with prominent figures (and possible benefactors)

²⁶ Körmendi's letter in the *Cosin letter book*, Ia, no. 84, Durham University Library.

²⁷ *Körmendi Péter albuma*, 27–8, 30, 32–3, 44, 46, 69, 71, 81–2, 88, 91, 100, 103–9 and 114–5. Körmendi's responses were published as *De Providentia Dei*, Groningen, 1663, *De Tribus famosissimis votis monasticis*, Leiden, 1663, and *De paedobaptismo*, Leiden, 1663. Körmendi also gained inscriptions from Swiss, Dutch and German students whilst in the Dutch Republic; 119^v, 125^v, 126^v, 128^v–130^v, and from Hungarians István Eszéki, Pál Csernaton, Mihály Dobrai, István Pataki and Jákob Cseh Csúzi; 75–6, 86, 95 and 118^v. Csúzi (1630–1695) who wrote an inscription in Szekler runic writing, became a doctor in theology at Franeker in 1665 and later translated works from English to Hungarian; J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 406–7; Zoványi (3rd ed.) 1977; B. Stoll, I. Varga and S. V. Kovács, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Budapest, 1972.

²⁸ *Körmendi Péter albuma*, 53, 94, 102^v, 113^v, 121^v, 123^v and 132. János Nadányi (1641–1707) studied between 1656 and 1659 at Utrecht, Franeker and Leiden, again at Leiden in 1663, visiting Oxford and Basel in 1664. Nadányi translated and published *Floris Hungaricus*, Amsterdam, 1663, and later *Oratio de augmentis scientiarum*, Nagyszeben, 1666; Mihály Rimaszombati (1633–?), studied in 1658 at Basel, Heidelberg and Zurich, and between 1660 and 1664 at Groningen, Franeker, Oxford and at Leiden where he published a disputation and was awarded a doctorate of theology in 1665; Gergely Tsahólczi was at Franeker in 1662; Mihály Udvarhelyi signed himself as 'typographus'; Mihály Váradi in 1662 at Franeker, and in 1663 at Oxford; István Tétsi at Franeker in 1663; Zoványi (3rd ed.) 1977; J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 395–400. Of 18 Hungarian and Transylvanian students other than Körmendi registered at Franeker university between 1659 and 1662, 11 signed Körmendi's inscription book in England; Á. Hellebrant, in *ITK*, 1886, 599–608 and 792–800; Gömöri, in *ITK*, 99 (1995), 190–199.

at the university meant encounters with royalists and Laudians. Körmendi gained inscriptions for his album from Peter Gunning, Henry More, Henry Jenks and Edward Rainbowe, and from some students including Benjamin Calamy.²⁹ Peter Gunning had been expelled from Cambridge in 1644 but was reinstated to his fellowship at Clare in 1660, and was quickly promoted in 1661 to be master of Corpus Christi, then *regius* professor of divinity and master of St. John's.³⁰ Henry More was a fellow at Christ's and a professor of divinity who supported a tolerant episcopacy, and was involved in a small group attempting to integrate Protestant theology and Neoplatonic philosophy, which included Ralph Cudworth, the step-son of John Stoughton. Edward Rainbowe meanwhile had been ejected as master of Magdalene College but was restored in 1660, and Rainbowe served as vice-chancellor of the university in 1662/3, before becoming bishop of Carlisle in 1664. Finally Henry Jenks was a fellow at Caius from 1653, descended from a Prussian family with many contacts in the Dutch Republic. Interestingly More was renowned for his generosity to the poor, whilst Rainbowe was known to support displaced Huguenots and needy scholars at Cambridge.³¹

More significant perhaps than these formal inscriptions of leading churchmen and academics is the entry in Körmendi's album from Benjamin Calamy, a student at Catherine Hall from May 1661 who graduated in 1664, and was ordained in 1668. In August 1663 Benjamin Calamy wrote to „his friend“ Körmendi of his affection and good-will for the „learned and talented“ Hungarian. Calamy was the second son of a prominent clergy dynasty of Huguenot extraction, with his father Edmund the curate of St. Mary's, Aldermanbury after the death of John Stoughton in 1639. Edmund Calamy also had an entry in Körmendi's album from London, again with a testimony to his affection for the „most learned“ Körmendi. Edmund Calamy was a consistent supporter of presbyterial government during the Interregnum, who frequently preached before parliament with calls for presbyteries to be set up, and Calamy took the Solemn League and Covenant following the 1643 Westminster Assembly of Divines in favour of a uniform, presbyterian church. He became a tryer of delinquent clergy in the sixth London classis after 1646, which was probably the strongest in the capital. Calamy commanded unparalleled prestige in London, with his home at Aldermanbury a centre of discussion and planning for London's presbyterians. Edmund Calamy's support for the Restoration and participation in the 1661 Savoy Conference between Anglicans and Presbyterians led to hopes that he would conform to the restored church. However in May 1661 the Cavalier parliament voted that the Covenant be burned by the public hangman. In

²⁹ *Körmendi Péter albuma*, 8, 10, 36, 59, 70, 77, 101^v and 112; Twigg 1990, 235–74; J. Venn and J. A. Venn eds., *Alumni Cantabrigienses. Part 1, from the Earliest Times to 1751*, Cambridge, 1922. Other students included in the album are Peter Fisher, John Wright, Isaac Abendanay and Samuel Rand.

³⁰ Twigg 1990, 63–4 and 249; DNB, vol. 8, 788–91.

³¹ Twigg 1990, 158 and 196–8; DNB, vol. 10, 732; vol. 13, 868–70, and vol. 16, 617–8.

1662 an Act of Uniformity restricted all positions in the church and universities to those who subscribed to a series of high Anglican church practices and to a revised prayer book. Edmund Calamy and Benjamin's elder brother, also called Edmund, were both ejected from the ministry as nonconformists. Edmund Calamy junior also made an entry in Körmendi's album, expressing his respect for him and wishing him every happiness. Meanwhile Benjamin Calamy's alarm at the sectarian potential of such dissent ensured that he adhered to restored Anglicanism, which he believed was the best hope of spreading practical piety in England.³²

Undoubtedly the most remarkable aspect of Körmendi's odyssey to western Europe was his sojourn in south-western England in 1661 and 1662. All the entries in Körmendi's album are from an area of north-eastern Somerset along the northern Mendips, closely connected to the Bristol economy with an expanding lead-mining industry in the locality, supplementing more traditional activities in cloth production. The northern Mendips had been a battle-ground during the Civil War, with local clothiers rallying to support the parliamentary cause at Chewton Mendip in August 1642, and again in 1643.³³

During the 1630s the area's diocese of Bath and Wells became a model of Laudian hierarchical reform under bishop William Piers, who attacked perceived challenges to clerical uniformity, and puritan 'abuses' over forms of worship and over-zealous protection of the Sabbath. Laud was able to report to Charles I of good progress made by Piers in his diocese, with action taken against unlicensed preachers and „fractious and disorderly sermons“. Samuel Crooke, rector at *Wrington* since 1602, was for example forced to stop giving the Tuesday lectures which he had formerly offered. The *Wrington* parish priest was also brought before a consistory court for his failure to use the sign of the cross during baptism, and had to be threatened with deprivation before he would conform over wearing a surplice.³⁴ Indeed ministers from the villages to the north of the Mendips formed one of two distinct pockets of resistance in Somerset to Piers and his Laudian reforms. There were a number of striking controversies in this area with *William Thomas*, educated at Brasenose College, Oxford and rector at *Ubley* from 1618, suspended by High Commission from 1635 until 1638 for his failure to read the Book of Sports for the Sabbath. The refusal of churchwardens

³² Körmendi Péter albuma, 30^v–31 [slightly damaged page], and 69^v; DNB, vol. 3, 678–82; Liu 1986, 73–6. Edmund Calamy was one of the authors who opposed divine right episcopacy in Smectymnuus, *An Answer to a Book entitled an Humble Remonstrance*, London, 1641. In 1677 Benjamin Calamy in turn became curate of St. Mary's, Aldermanbury.

³³ D. Underdown, *Somerset in the Civil War and Interregnum*, Newton Abbot, 1973; T. G. Barnes, *Somerset, 1625–1640. A County's Government During the 'Personal Rule'*, Oxford, 1961; M. Stieg, *Laud's Laboratory. The Diocese of Bath and Wells in the Early Seventeenth Century*, London, 1982.

³⁴ A. Robinson ed., *Laudian Documents*, in the *Somerset Record Society*, (SRS), 43 (1928), *Collectanea* 2, 208–210; Underdown, 1973, 22; Stieg 1982, 207–208 and 295. Italics indicate individuals and villages in Somerset known to Körmendi.

at Beckington in 1635 to place the communion table under the east window and to rail it in brought national attention to the churches of north Somerset. Beckington's churchwardens were excommunicated and then imprisoned until they offered penance, and one of the wardens, James Wheeler, died as a result of his imprisonment. Even then Alexander Huish, the Laudian incumbent at Beckington was so isolated locally that the order for workmen to move the communion table was still ignored.³⁵ Local religious sentiment was again revealed over the preaching of William Erbury at Chew Magna, Chew Stoke and Barrington in 1640. Erbury was a renegade minister who had been forced to resign his living and leave his own diocese in Wales in 1638. Testimony was given that Erbury asked his Somerset audience to pray that they might have a Christian church in England with the destruction of the current „anti-Christian synagogue“, and that Erbury failed to use the Lord's Prayer during services. The churchwarden at Barrington was presented in November 1640 for allowing Erbury to use the local church, and he reported that around forty strangers had been present to hear Erbury from Chew Stoke, *Blagdon* and Ubley.³⁶

With the political and constitutional breakdown of the early 1640s, the opposing sympathies of the county's clergy were brought into sharp relief. Bishop Piers had articles of presentation brought against him in December 1640, and was called to answer by parliament for his „subversion of religion“ in Bath and Wells. Piers was imprisoned in December 1641 before being allowed to retire to obscurity during the Interregnum. *Samuel Lanfire*, prebendary of Dinder from 1641, made his loyalties clear during this crisis by signing a royalist petition.³⁷ Indeed with the royalist victory in Somerset during 1643, dissident clergy were forced to knuckle under or move away. William Thomas was suspended again for refusing to subscribe to articles upholding the Book of Common Prayer. Thomas decided to move to London, where he adhered to the 1643 Covenant, and by 1645 he was a regular lecturer at the strongly presbyterian parish of St. Pancras, Soper Lane working alongside other determined presbyterians as a tryer in the second London classis until 1646.³⁸

After the triumph of parliamentary forces in Somerset in the autumn of 1645, an ordinance of April 1643 declaring the property of all those who had

³⁵ Another cause célèbre in Somerset surrounded local saints wakes, with Piers and Laud opposing judicial restrictions against such church ales on the grounds that this interfered with the church's legal independence. Piers blamed sabbatarian Puritans for stirring-up trouble; Trevor-Roper 1962, 154–159; Stieg 1982, 293–301.

³⁶ For the development of Erbury's radical opinions amongst Seekers and accusations of Socinianism see C. Hill, *The World Turned Upside Down*, London, 1972, 192–197; Stieg 1973, 288–292.

³⁷ Stieg 1982, appendix on cathedral clergy; J. Le Neve ed., *Fasti Ecclesiae Anglicanae*, 1541–1857, London, 1979, vol. 5 Bath and Wells, 59.

³⁸ Underdown 1973, 68; Shaw 1900, 399–405; Liu 1986, 117; DNB, vol. 19, 676–677 describes Thomas as „an earnest puritan“.

espoused the royalist cause as forfeit could be put into effect. Parliament's county committee appointed sequestration officials for the ecclesiastical and civil estates of defeated royalists with composition fines extracted from so-called delinquents. *Thomas Baynard* was appointed the sequestrator of Winterstoke hundred, bordering on the Blagdon area, where the May family had been the leading pre-war landowners.³⁹ Baynard's father was from Wanstrow, to the west of Wells, and Thomas was sent to Wadham College, Oxford in 1629. By the 1640s Baynard had become a captain in the parliamentary forces and by the end of the civil war the Baynard family's leading position at Blagdon had been secured.⁴⁰

The royalist defeat had dramatic consequences for the church in Somerset, with around one fifth of parish clergy ejected from their posts, and supporters of the parliamentary cause returning to the county. The careers of the clergy with whom Körmendi came into contact certainly reflected this turbulent past. At Cheddar for example, Körmendi encountered *Silvester Rauncevall*, who replaced the royalist Thomas Wickham as vicar there at some point during the mid-1650s. By 1647 William Thomas had been restored at Ubley, and was amongst those who signed a petition of that year favouring the introduction of presbyterial government in the county. Although presbyteries had been the legally established form of church government since 1645, control over sequestering royalist clergy and appointing replacements was still exercised by the parliamentary committee for plundered ministers and the Somerset county committee.⁴¹ In March 1648 William Thomas, Samuel Crooke at Wrington, Anthony Parker at Blagdon and *Samuel Westoby*, then at Nailsea, were amongst 71 Somerset ministers who signed a 'Testimony to the Truth' which embodied the decisions of the 1643 Westminster Assembly. This 'Testimony' signed by 900 clergy across the country offered devoted adherence to the Solemn League and Covenant, asserting that „the Presbyteriall Government is that Government which is most agreeable to the minde of Jesus Christ, revealed in Scripture“, and that we „sadly lament England's generall backwardnesse to embrace, yea forwardnesse to oppose this Government“. Eventually presbyterian pleas were answered, and Somerset was divided into four classes, with the former archdeaconry of Bath becoming the

³⁹ J. Batten, *Somersetshire Sequestrations During the Civil War*, in the *Somersetshire Archaeological and Natural History Society Proceedings*, 4 (1853), 60–77 and 16 (1870), 13–34; Underdown, 1973, 126–7.

⁴⁰ *Visitation of Somerset, 1623*, in the *Publication of the Harleian Society*, 11 (1876), 73; *Quarter Sessions Records for the County of Somerset. Charles I, 1625–39*, in SRS, 24 (1908), XVIII–XIX; Barnes 1961, 44–5; *Notes and Queries for Somerset and Dorset* 2 (1891), 98; Stieg 1982, 99 and 263–70. If the Baynards give the impression of being parvenus at Blagdon, by the 1670s their position remained unchallenged, with the family soon citing long connections with the village; *Visitation of Somerset, 1672*, in the *Publication of the Harleian Society*, (new series), 11 (1992), 48, for 'Baynard of Blagdon'.

⁴¹ *Walker Revised. Being a Revision of John Walker's Sufferings of the Clergy During the Grand Rebellion, 1642–1660*, ed. A. G. Matthews, Oxford, 1948, see *Thomas Wickham in list of Somerset clergy*, 308–322; Underdown, 1973, chapters 7 and 8.

class of Bath and Wrington made up of twelve ministers and 32 elders representing 137 districts. Among the ministers involved were Crooke, Westoby, Thomas, *William Gregory* and Anthony Parker, whilst Thomas Baynard, also attached to the presbyterian cause, became an elder.⁴²

Support for presbyterial government did not however represent any desire for diminished control over the activities and opinions of the clergy. William Thomas for example soon regretted the growing threat of Independents and sectarians with a Baptist Association in Somerset from 1653, and the presence of some Quakers in the area. The 1648 petition had railed against the toleration of such groups, and in the 1650s Thomas took up cudgels in print against Thomas Speed, a Quaker preacher at Bristol. By the mid-1650s there was a clear need for some revised form of church government to replace the failing presbyterial system, and in 1654 a new body was set up of commissioners to supervise parish clergy staffed by some Independents alongside staunch presbyterians such as Thomas. Samuel Westoby, rector at Blagdon from 1654, also acted as an assistant to this Somerset commission in December 1657.⁴³ Meanwhile Thomas Baynard was one of the few minor gentry who continued to be involved in the government of Somerset during the Cromwellian Protectorate from 1653. In May 1655 Baynard was appointed to assist Major-General Disbrowe as a county commissioner „for securing the peace of the commonwealth“. Baynard was engaged in collecting the decimation tax on the annual value of former cavaliers' estates to pay for a new militia.⁴⁴ In August 1656 Baynard was also prominently involved in elections to the Protectorate parliament, as one of ten named witnesses to observe the fairness of the election count at Wells. Baynard also exercised magisterial functions from 1658, although there is no formal record of his commission, and held a county office as Treasurer of the Hospitals in the eastern division of Somerset.⁴⁵

Péter Körmendi therefore chose to spend over a year in a locality of Somerset which had long demonstrated allegiance to a puritan agenda of religious reform, and apparently in the company of clergymen who had consistently backed presbyterial government, and some of whom were old enough to have bitter memories of the impositions of pre-war episcopal authority. Kör-

⁴² *Calamy Revised. Being a Revision of Edmund Calamy's Account of the Ministers and Others Ejected and Silenced, 1660–2*, ed. A. G. Matthews, Oxford, 1934, appendix 1, 556–7; *The Victoria County History of Somerset*, vol. 2, London, 1911, 48–9. Parker was rector at Blagdon from 1618; Underdown, 1973, 126–7. See also a tract of March 1648, *The County of Somerset divided into several Classes for the present settling of the Presbyterial Government*, in G. K. Fortescue ed., *Catalogue of Pamphlets, Books, Newspapers and Manuscripts relating to the Civil War, the Commonwealth and Restoration. Collected by George Thomason, 1640–1661*, 2 vols., London, 1908, vol. 1, 598. The three other classes were Taunton, Bridgewater and Dunster, Wells and Bruton, and Ilchester and Ilminster; Shaw 1900, 413–5.

⁴³ Underdown 1973, chapter 10, 177; *Calamy Revised* 1934, 522; DNB, vol. 19, 676–7.

⁴⁴ Underdown 1973, 180.

⁴⁵ J.S. Cockburn ed., *Somerset Assize Orders, 1640–1659*, in SRS, 71 (1971), 76–7; *Quarter Sessions Records From the Commonwealth*, in SRS, 28 (1912), XXII, 352–4, 359 and 376.

mendi's visit to Somerset during 1661 and 1662 occurred during a crucial period of change for those clergymen as William Piers had returned to his bishopric in 1660. From December 1660 royalist clergy displaced during the Interregnum were restored with 28 interlopers ejected in Somerset. After the 1662 Act of Uniformity at least 30 more Somerset ministers who had not made the necessary oaths and declarations were deprived of their livings after St. Bartholomew's Day in August 1662, and some clergy were imprisoned. Körmendi left Somerset in April 1662 and within four months Samuel Westoby had been ejected from his Blagdon parish. William Thomas too preached for the last time in August 1662 at Ubley, and was then ejected from his post. Thomas however remained in Ubley living in amicable terms with his successor until his death in 1667. William Gregory however survived in his post at Chelvey from 1619 not only throughout the Interregnum, but also following the Restoration until his death in 1668. Meanwhile *Henry Roberts* at Wrington does not appear amongst ministers ejected following the Restoration. Thomas Baynard however was not able to hold his place under the new regime, and was replaced in a clear-out of county officers in April 1666 from his post as Hospitals' Treasurer.⁴⁶

The chief area of uncertainty about Körmendi's time in Somerset is the mention of contact with Dutch immigrants in the area. The nearest centre of Dutch refugees was at Southampton, with a foreign community developing in Bristol only with the arrival of Huguenots in the 1680s. The only authenticated instance of foreigners in the area does however provide one credible possibility at Bradford-upon-Avon on the Somerset-Wiltshire border about twenty miles to the east of the Blagdon area. Bradford was a centre of regional cloth-production, enjoying a recovery in the early 1660s after the disruption to trade caused by civil war. Following the trend set in East Anglia, trade in undyed broadcloth was steadily being replaced at Bradford by new draperies of lighter-weight, coloured broadcloths.⁴⁷ Paul Methuen was the leading manufacturer at Bradford, who had come into the cloth-industry by marrying the daughter and heir of the Somerset clothier John Ashe, thereby inheriting many connections in north-eastern Somerset, and manors at Freshford, Beckington and Cheddar.⁴⁸ By 1659 Methuen had brought at least one Dutch family from Am-

⁴⁶ *Calamy Revised* 1934, XI–XIII, 481 and 522; *Victoria County History-Somerset*, vol. 2, 52–3; appendix on parochial clergy in Stieg 1982; *Quarter Sessions Records for the Reign of Charles II, 1666–1677*, in SRS, 34 (1919), 7 and 13. Unfortunately there is no minute book for the earlier years of Charles II.

⁴⁷ K. G. Ponting, *The Woollen Industry of South-West England*, Bath 1971, 30–4; G. D. Ramsay, *The Wiltshire Woollen Industry*, Oxford, 1943, 114–5.

⁴⁸ DNB, vol.13, 310–311. John Ashe supported the resistance of the Beckington churchwardens to Piers in 1635. A puritan idealist, Ashe had been a prominent parliamentarian in the 1640s conflict, rallying the clothworkers of Chewton Mendip. He was a lay elder on one of the Somerset classes in 1648. Ashe chaired the Committee for Compounding delinquent's estates at Goldsmith's Hall, and an MP from 1645, who first put the proposal of kingship before Cromwell in 1656; Stieg 1982, 202–203, 298–301 and 308; Underdown 1973, 18, 23, 29, 128, 135 and 143.

sterdam to Bradford, probably to teach techniques of spinning the finer Spanish wool needed for the new draperies.⁴⁹ Methuen profited hugely from his enterprise, and was prepared to put up an indemnity bond of £ 100 with the parish in 1659 for one Richard Jonson „his wife and several small children...out of Amsterdam“ in case they became a burden on the local community.⁵⁰

It is unfortunately not made clear in Körmendi's travel album what decided his move to Somerset. One possibility is that Körmendi's connections with the London Dutch community at Austin Friars may have led to an offer of work teaching the children of Bradford's newly arrived Dutch spinners. This would have also allowed Körmendi time to go sermon-gadding in the neighbourhood, and to pursue other interests with Somerset friends of his London contacts. Indeed there were some connections between Somerset and St. Mary's, Aldermanbury since John Stoughton had been the resident rector of an Emmanuel College living at Aller in mid-Somerset from 1624 until 1633 until the heat of the Laudian experiment in the diocese drove him to London.⁵¹ Edmund Calamy at St. Mary's, who later directed Körmendi to meet his son at Cambridge, might well also have recommended that the young Hungarian leave the capital in 1661 for Somerset, where the pressure from resurgent episcopalians was less immediate. Around Blagdon, Körmendi could strive to „become a model of learning amongst ministers of the Gospel“ amongst colleagues such as William Thomas known to Calamy from his days in London in the early 1640s. Thomas would certainly seem to be an eminently suitable host since he was accustomed to having pupils resident at his home during the 1650s, and remained actively dedicated to promoting practical divinity, producing tracts during these years entitled *The Protestant's Practice* (1656), *Christian and Conjugal Counsell* (1661) and *A Preservation of Piety* (1661).⁵²

Péter Körmendi finally set off for home in the autumn of 1663 via Rotterdam and Germany, and was received at Hamburg in October 1663 by Andreas de la Fontaine, minister of the local French and Walloon congregation there. The final inscriptions in Körmendi's album come from the last leg of his jour-

⁴⁹ Methuen's father was the vicar at Frome before the Civil War. The family had themselves been Protestant refugees from Scotland in the sixteenth century. Paul Methuen's son John later became Lord Chancellor of Ireland under William III; W. H. Jones, *Bradford-upon-Avon: General History of the Parish*, in *The Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine*, 5 (1859), 1–88, 210–55 and 342–90, especially 48–9 and 379–85.

⁵⁰ *The Victoria County History of Wiltshire*, vol. 7, London, 1953, 43 and vol. 4, London, 1959, 156–7; *Victoria County History-Somerset*, vol. 2, 416.

⁵¹ Emmanuel College, Cambridge was a pre-war centre of puritan clergymen; Twigg 1990, chapter 2; Stieg 1982, 62–4. The only record of a Huguenot minister in Somerset seems an unlikely connection with the royalist Meric Casaubon rector of Bleadon from 1624 until 1628. Stieg 1982, 327; DNB, vol.3, London, 1908, 1170–1.

⁵² *Körmendi Péter albuma*, 84–85; DNB, vol. 19, 676–677.

ney with his arrival in Pozsony (Bratislava) in December 1663.⁵³ On his return home to Szatmár, Körmendi first worked as the director of the local Reformed school, before entering the ordained ministry. Körmendi was first minister at Nagyecsed from 1665, and then in May 1667 he became archdeacon of the Közép-Szolnok church district, and minister at Erdőd. In 1686 Körmendi rose to even higher office, when he was chosen as the new superintendent for the Tiszántúl church region. He continued to act as an archdeacon as well until 1689 when he returned to Szatmár as its minister. Péter Körmendi continued to hold the post of Tiszántúl superintendent until his death in March 1691.⁵⁴

Péter Körmendi's travel album reveals much about the collective experience of Hungarian student ministers in London in the early 1660s, and is highly suggestive of a pattern of contacts which had built up for the increasing number of Hungarian Reformed students visiting England during the seventeenth century. The substantial connections which Körmendi made with a group of English divines in London, Cambridge and Somerset represents significant influence beyond other encounters which might be dismissed as fleeting visits, chance encounters, pleas for financial aid or autograph hunting. It appears that Körmendi was determined to seek contact with those in the English church dedicated to the pursuit of practical theology, the practice of puritan piety, and to presbyterial church government. Körmendi spent time in London and Somerset amongst earnest puritans and solid presbyterians such as William Thomas, Samuel Westoby, Thomas Baynard and the Calamys, with little sign of connections with antinomians or radical sectarians. This experience was entirely in line with the product of preceding decades of Hungarian students' exposure to English Protestants from the translation of English practical theological works, to support for lay presbyteries in the Hungarian Reformed church.

Student peregrination undoubtedly played a significant role in the process of Reformed intellectual communication across the continent during the seventeenth century. Körmendi's experience indicates that at least until the early 1660s England continued to offer wandering students from east-central Europe contact with presbyterian clergy and godly gentlemen associated with the 'puritan revolution', who closely identified with international Calvinism, and were enthusiastic to welcome foreign Reformed students. This was despite the circumstances to which such figures were reduced in the face of a strong episcopalian reaction after the Restoration. It was also despite the restrictions placed on Hungarian Reformed students through subscriptions promising not to consort with puritans whilst abroad, and proscriptions from advancing any changes to the hierarchical structure of the Reformed church in Hungary and Transylvania.

⁵³ *Körmendi Péter albuma*, 87, 93, 97–97^v, 109^v, 112^v, 116^v–117^v and 120^v. Nathaniel White, an Englishman whom Körmendi met at Rotterdam in October 1663 inscribed, „vita nostra est peregrinatio“.

⁵⁴ Zoványi (3rd ed.) 1977, 346; J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 406–7.

The deaths of leading Hungarian proponents of presbyterial government and further liturgical reform around 1660, and the contraction of the Hungarian Reformed church in the face of Turkish encroachment and violent Catholic persecution during the second half of the seventeenth century created a new climate for student ministers returning to work in the colleges and parishes of Hungary and Transylvania from the early 1660s. This was clearly shown in the later careers of some clergy known to Körmendi in England. Ferenc Szendrei was forced to abandon his parish because of Turkish pressure, whilst Bálint Köpeczi taught at Sárospatak before the college was closed by the Catholic convert Zsófia Báthory, and János Nadányi worked at the princely college on its reconstructed site at Nagyenyed (Aiud). Mihály Udvarhelyi meanwhile took over the Nagyvárad (Oradea) printing press when its safe passage to Debrecen was granted as a condition of surrender after the Turkish siege of Nagyvárad. With less room for the luxury of dissident views, the cohort of student ministers who signed Körmendi's travel album indeed showed no indication of renewing the debate of previous decades on issues of ceremonial practice or church government. Some went on to positions of prominence within the church with Mihály Rimaszombati becoming an archdeacon in eastern Hungary, István Tolnai twice an archdeacon in Transylvania and Bálint Keresztúri becoming minister at Debrecen by the early 1670s. Whilst János Kisvárdai was expelled temporarily from his church district in 1678, and János Nadányi was similarly ejected from his post in eastern Hungary, these periods of suspension were more likely the result of disciplinary offences than renegade opinions. István Tolnai at least continued to publish on themes about personal piety, building on a study of William Ames' theology which he had completed at Franeker.⁵⁵

Nevertheless the later careers of this group points to limits on the discernible impact on Hungarian Reformed student ministers of exposure to foreign Calvinist churches in the mid-seventeenth century. What after all would William Thomas, Thomas Baynard or the Calamys have made of the „singular piety, learning and candour“ of *superintendent* Péter Körmendi? Whilst it is almost certainly unfair to conclude that Körmendi was a consummate trimmer who ditched presbyterian and puritan opinions to further his career, his experience points to a maturity amongst Hungarian clergy in taking advantage of the education available to them through peregrination to western Europe, and adapting knowledge gained of western churches to local circumstances. Even a decade earlier before the weakening of Reformed political strength in east-central Europe after the catastrophic adventure by II. György Rákóczi into Poland, one might have expected Körmendi on his return home to join other puritan-

⁵⁵ Zoványi 3rd ed. 1977; J. Herepei, *Adattár* 3, 1971, 326–8 and 395–400; *Adattár* 2, 1966, 86–87 and 176. István Tolnai, *Disputatio theol. exegetica ad cap. I Medullae Amesianae*, Franeker, 1662; *Haza békessége, avagy: Egyenes ösvény*, Nagyszében, 1664; *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás útjára vezető... kalauz*, Kolozsvár, 1679; also Ferenc Szendrei, *Kellemetes elmélkedések az szívnek megkeményítéséről, a tophetről...*, Kolozsvár, 1673. RMK I. Nr. 1152.

minded clergy in calls for ecclesiological and ceremonial reform. However belatedly, Hungarian puritans may have acknowledged the wisdom of the approach demanded by Transylvanian superintendent György Csulai, who in 1654 rebuked those clergy calling for reforms as failing in their duties by ignoring the boundary between public and private opinions on difficult theological questions.⁵⁶ This call for Hungarian puritan clergy not to rock the unstable Reformed boat in east-central Europe was perhaps heeded by Körmendi and his colleagues, as they relegated private sympathies on church reform to the more immediate requirements of Protestant survival in the increasingly difficult circumstances of the later seventeenth century.

⁵⁶ S. Szilágyi, *Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomáciai összeköttetései történeléhez*, in *TT*, 1889, March 1654, 350–352.

Németh S. Katalin

MAGYAR VONATKOZÁSÚ IRATOK
JOHANN JAKOB REDINGER HAGYATÉKÁBAN*

Johann Jakob Redinger (1619–1688) svájci lelkesz tevékenységére, Comeniussal való kapcsolatára a magyar kutatás a közelmúltban hívta fel a figyelmet az 1664-es események nemzetközi visszhangjának egyre szélesebbkörű vizsgálata kapcsán.¹ Ekkor vetődött fény arra az útibeszámolóra is, amely már száz éve – igaz, idehaza kevéssé ismert kiadványban – megjelent² és a német nyelvű szakirodalom alapján feltételezhető volt, hogy a Redinger-hagyatékban további magyar vonatkozású anyag található. 1996 augusztusában, a Pro Helvetia Ost/West Alapítvány támogatásával sikerült a feltételezés igazáról meggyőződnöm, amikor is egy hónapig tanulmányozhattam Johann Jakob Redingernek a zürichi Zentralbibliothekban és a Staats- und Kantonsarchivban őrzött hagyatékát. A rendkívül gazdag anyag – átvizsgálása magyar szempontból több érdekes forrással gyarapította a korszakra vonatkozó ismereteinket – a svájci szakirodalom alapos feldolgozása után is hozott újdonságokat. Mostani közleményünkben az eddig ismeretlen magyar vonatkozású anyagról adunk számot, néhány eredeti kézirat betűhív közlésével.

Johann Jakob Redinger, Comenius követője és a chiliasztikus szemlélet fanatikus híve 1664-ben került kapcsolatba Magyarországgal. Miután a francia királyi udvarban tett látogatásával, Habsburg- és pápaság ellenes propagandájával munkaadója, a pfalzi választófejedelem haragját is magára vonta, 1664 tavaszán utópisztikus célt tűzött ki maga elé: a törököket kívánta megtéríteni. Ez a vágy vezette a török táborba, azaz Magyarországra, ahová, amint levelezésük mutatja, a Comenius által küldött könyveket hozta magával.³ A török táborban történt fogadtatásáról, térítő tevékenységéről és annak következményeiről útibeszámolójából már tudomást szerezhettünk, kevesebbet tudunk azonban Redinger erdélyi kapcsolatairól. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben kiadott iratok megőrkítették Redinger megjelenését a segesvári országgyűlésen,⁴ a Zürichben ör-

* A tanulmány a Pro Helvetia Ost/West Alapítvány támogatásával készült.

¹ Ld. Németh S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, in *IKK*, 1997 (Sajtó alatt). Ld. ugyanitt a kérdés szakirodalmát is.

² *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerlager, wie es ihm dort, und in der rukreise ergangen*. 1664. Nach dem Original im Staatsarchiv in Zürich veröffentlicht von Fr. Zollinger. Mit Kärtchen, in *Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1896*, 215–250.

³ *Korrespondence Jana Amosa Komenskeho*, vydava Dr. Jan Kvačala, V Praze 1898. II. 288–289.

⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XII (1661–1664)*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1888, 333.

zött hagyatékban pedig sikerült megtalálni azokat a feljegyzéseket, amelyeket Redinger készített erdélyi útján. Noha Redinger nem vezetett album amicorumot, néhány kéziratlap mégis ezt a funkciót töltötte be, hiszen rajtuk a erdélyi nemeség képviselőinek aláírásait olvashatjuk. A Staatsarchiv A 24. I. jelzetű dobozában található az a 12° nagyságú két levél, amely a „*Nomina Ministrorum V. D. Hungarorum*” címet viseli és a következő autográf aláírásokat tartalmazza:

Urbanus ab Ersek uywar, P. Medjesch
 Petrus Keörmendi Rector Scholae Szatthmariensis
 Andreas Corocz Sepsinus P. Cels. Sz. Kemetines
 Spectabilis ac magnificus Dnus Nicolaus Zolyomi De Albes
 [Capremus ne Pr Patens?] Comes Comitatus De Hunyad nec non De Zarand etc.
 Clarissimi Principis Transilvaniae intimus Consiliarius
 Matthias Pastoris Minister
 Paulus B. Jenej, p. t. minister Evangelii Jesu Christi apud F. Gyarmatiensis indignus.
 Franciscus Kemenczey de Kemencze
 Georgius Harsanij Minister Kemeckö [...]
 Johannes G. Gonci p. t. m. [...]
 Michael Miskoltsinus Minister Eccl. Tartsaliensis [...]
 Stephanus Cegledi, minister Eccle. Helveti. ev. Cassoviens. [...]
 [...]dno N. Kurjáni [...]

Redinger, akinek legfontosabb célkitűzései közé tartozott a törökök christianizálása, már a török táborban mindent megtett annak érdekében, hogy a törököket, hitüket, szokásaikat, nyelvüket minél alaposabban tanulmányozza. Megörökítette, hogy naponta ötven török szó megtanulásával vívta ki a táborbeliek elismerését és ez a törekvés motiválta azt a feljegyzést is, amely Segesvárott készült és magyar-török-latin szótármintát is tartalmaz. A kézirat 12° nagyságú, 2 levél terjedelmű, lelőhelye a már idézett levéltári doboz.

Consilium de Lingva Turcica facile docenda, et discenda: 13.
 Novemb. 1664. Sesburgi in Transylvania.

Difficultatibus duabus obviandum, quae sunt

1. characteres peregrini: 2. defectus vocalium. Utrique remedium adhiberi potest una opera ut nempe vocabula Turcica experimantur characteribus Latinis, praemissa cujusvis gentis lingua vernacula addita etiam Latina pro Germanis, Gallis etc.
1. Vertatur itaque primum Vestibulum Hungarico-Latinum Comenii, Pataki, vel alba Julia impressum annexo indice alphabetico, et Grammatica, ubi auxiliaria verba inprimis per integras Conjugationes exprimenda.
2. Vertatur Lexikon Januale ejusdem Comenii.
3. Eodem modo transferatur (vel jam translata Latinis characteribus imprimatur) janua L.L. Comeniana.

Specimen vestibulare esto hoc

Isten	Allah	Deus
Vilagh	dunia	mundus
Ember	adam	homo
Fő	basch	caput
Haj	drasch	capillus

Homlok	alun	frons
Szem	jos	oculus
Fül	gulae	auris
Orr	burno	nasus

poterit hoc modo Hungarus, Germanus et intra tres menses integram Lingvam Turcicam addiscere et loqui.

Scriptioem dein facile discet ex Lexicis Turcico caractere impressis. De officij injugatur Generoso Georgio Liberati, Constantinopoli jam L. Turcica' operam navanti, et N. N. Alba' Gra'ca' eidem studio incumbenti.

Usus erit ineffabilis.

1. In tractandis negotis politicis.
2. In negotione et mercatura.
3. In colloquiis theologicis, ad Turcarum conversionem plurimum cooperantibus ego loquar. Michael Teleki, Arcis Kiövarensis Capitaneus Supremus, Dominus in S. Petro, Schorostil prope Cibinium: Karko prope Albam Juliam.
Franciscus Sztépan de Várad
[Her Hor?] Stephantes [?]
Franciscus Sztépan de Várad
Stephanus Nagy de Keres-Banya. N. B.
Nicolaus Jenej P. M.
Stephanus Nagy de Keres Bany.
D. Balthasar Bartha, pellio Debrecinensis sen.
D. Stephanus Dyko, senator Debrecin.

Persecutio tentatur in Novisolio, NoZombok. Littow, comitatus C. Zent-Niclosiana, Lednice i. die a Trentschin.

Refert D. Georgius Harsani Matthiam Sambar Pataki publice in concione platea dixisse: Deus, Deus, Deus non esses justus ni hoc haeticos <cito> perderes, et adjuro Te ut cito facias. Michael Ezsekuiwar M. apostata. Jacobus Harsani, Legatus Rac. era.

A kézirat a továbbiakban még öt levélnyi latin-szlovák szöszedetet tartalmaz, mellette olyan praktikus kifejezéseket is, mint pl. Est ne haec via recta versus Lednicium, quid est hoc?, qvomodo hoc Slavonice? A feljegyzések Redinger saját kezű iratai, kivéve a magyar szavakat és a magyar személyneveket, amelyek mind ugyanattól az idegen kéztől származnak.

Köztudomású, hogy Redinger az erdélyi udvarból Teleki Mihály kővári kapitány segítségével a Felvidékre indult, hogy a jóslatai miatt számára abszolút tekintélynek tartott Drabikot meglátogassa. A zürichi archívum jelzett dobozában megtalálható Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek Redinger számára kiállított menlevele (csak az aláírás autográf), Tofaeus Mihály udvari prédikátor és Baló László erdélyi követ saját kezű támogató levele. Pár soros autográf feljegyzés tanúskodik a Drabiknál tett látogatásról is, amely a korábbi névsorokhoz csatlakozik:

Esto Nobis cum o Domine Jesu: cum Gratia sua virum Ego Nicolaus Drabicii:
verbi divini Minister: Exul Christi Lednicij Manes.
Anno 1664 / 14 Decembris MParim prosodia

Redinger útinaplójában beszámol arról, hogy Drabik felhívást intézett a német hercegségek uralkodóihoz, amelyet ő németre fordított és 14 példányban Drabik aláírásával ellátva a megfelelő helyekre eljuttatott. A Redinger-hagyatékban megtalálható ennek a levélnek egyik példánya (vagy Redinger által később készített másolata), valamint Redinger magyarázó feljegyzése a *Warnungsschrift*nek és *Klagschrift*nek nevezett iratokról.

Jakob Redingers Warnungsschrift, an die Evangelische Chur- und Reichsfürsten, Stände und Städte, in dem monat Jener des 1665 jares.

Der verfasser dises Schreibens kommet aus dem Türkischen Kriegsheer von Mohats, durch Sibenbürgen, Ober Ungern, Schlesien usw. umb Deutschland von einem urplötzlichen schrecklichen überfall durch Pohlen und Hungarien zuwarnen: auch die Evangelische Chur und Reichsfürsten, Stände und Städte, underthänigst zuerinneren, daß sie sich bey Zeit deren under dem Bápstischen joch seufzender leuthen, in Schlesien, Mähren, Böhmen, Österreich, als Ihrer künftiger underthanen annemend, eh die den Türken, und Tartaren zutheil werdend. Desgleichen, daß sie mit den Evangelischen Eydgenossen denen Bápstlichen, vor und nach dem vermeinten Türkenfried angezettelten verfolgungen (aller anderer ihrer streitigkeiten hin dan gesetzt) beegnend: nun also mit Gottseligem eifer den fall des Römischen Babels, und die bekehrung der Türken, Juden, und Heyden, beförderend. Damit aber der Herr der Herscharen zu Ihren waffen Segen und Sig verleiste, so wollend sie in ihren landen eine ernstliche buß und beßerung des lebens, mit namen, ein gantz anders, und neues Christenthum anstellen, welches bestehe in rechtschaffner liebe Gottes, und des Nächsten.

Kurtze und einfaltige, aber Wahrhaffte und gerechte Klag, und Vorentsuldigung des Hungariens, an die Mächtigeste und Durchleuchtigeste König und Fürsten: desgleichen an die Stände und Orden der gantzen Christenheit, im Weinmonat des 1664 jachs.

Ich Hungarien, eine Gebärerin des streitbaresten Wolken, die stärkste festung und Vormaur der gantzen Christenheit, habe nun über die sechshundert jahr, die wildeste anfälle der feinden des Christenlichen Namens ausgehalten, mit großem zunemen des Christenlichen gemeinen Wesens, mit sicherer genießung des angenehmsten fridens: tag und nacht, in hitz und kälte, in hunger und durst, für die Christenheit wachende: Gott, dem Römischen Keyser, und der gantzen Christenheit, allzeit getreuw verbleibende. Wann disweilen ein glid gesündet hat, so bin ich nicht gantz die schuld. Daher wie wegen des Verbrechens eines theils Christenlicher Gemeind, nicht die gantze Gemeind gestrafft werden mag: also soll ich, so zu zeiten ein glid von mir gesündet hat, desselbigen straff nicht ausstehen. Doch wolte Gott, ich büßete allein! Aber er wird leider in kurzem die gantze Christenheit unden dem last selbiger straff, blut seufzende, schwitzen.

Und (welches mehr mitleidend würdig ist) so wird das unschuldige blut vergoßen werden, und zwar desto grausamer, umb wievil unschödigter es ist: da vielleicht das allerstrafwürdigste wird erhalten werden. Derhalben Ihr Christenliche Fürsten ist es Euwer pflicht, zeitlich zuurtheilen, meine, ja auch Euwere sach zuentscheiden, und zu schliessen. Was ist mein verbrechen, welches wegen ich dem unmenschlichen grimm der Turkey bin übergeben worden? O Österreich, du bist mir diser Zeit allzu herb! Wie oft habe ich einen guten kampf für dich gekämpft, geschwinde leuffe volbracht, dir hilfflich beyzuspringen?

Im übrigen hast du mich, die kron der gerechtigkeit erwartende, mit dem Ottomanischen joch erwürget. Ich bin allzeit treuw gewesen, und habe glauben gehalten, du niemahl. Die Christenheit lese und durchlese deine mit Königlichem eyd bekräftigte Freiheitsbriefe: so wird sie finden, daß dieselbige von dir, auch wider gegebne treuw, niemahl gehalten worden. Und ob ich gleich, nach denen von dir angenommen und bestätigten Gehalten, mit deinen schier unendlichen und ungerechtesten underdrukungen verbietet, nicht rechtmäßiger weis hette entgegensetzen können: so habe ich doch den unbillichen last ertragen, mich auf Gott berufende, welcher bald, wie ich nicht zweifle, dich und mich recht richten, und meine Sache schlichten wird. Aber, welches ich mehr empfinde, ist dises, daß du nicht allein mich, sonder dich, und die gantze Christenheit, oder zum wenigsten die Nachbarschaft in das Verderben gestürzt hast: du hast dir und Ihr den außenfall verursacht. Deine erste Beschützung (daß ich nicht sage Verderbung) ware mir endlich gar unglückhaftig. Dann du hast mich under dem ersten Ferdinand allgemächlich angehebt den Türken zuübergeben: under dem ersten Leopold aber hast du es vollendet. Ich seufze ietz gefangen, und scheinet mir nächst Gott keine hoffnung der Erlösung, als von Euch, Christenliche fürsten. Ich vorentschuldige mich derhalben vor Euch, vor Gott, und der gantzen Welt, daß ich nicht die ursach und schuld bin, dises der gantzen Christenheit vorschwebenden Verderbens: *dann ein gefangner wird auch dahin geführet, wohin er nicht wolte*: darum rastet mir, sehet Euch schnällest vor, es ist groß gefahr in verweilen.

* Hungarien wird gezwungen sich dem Türken zuergeben, und wider Östereich zu ziehen.*⁵

Christenlichester König, du kanst die gantze Christenheit erretten, nechst Gott meine im himmel schreiende unbillichkeiten rächen. Dises habe ich Euch, Christenliche Fürsten, gantz einfaltig, und durch papyr, sollen und wollen anzeigen, weil es anders nicht erlaubt ist: dann ich seufze gefangen under dem Ottomannschen joch, von dem Österreichischen Hof (gantz wider die Hofweib) dozumahll allermeist verlaßen: da Er den feind des Christenlichen Namens am allerglückhaftigsten wegschlagen, mich in freyheit setzen, und der gantzen Christenheit rath schaffen könnte. Also ist das Apostolische

⁵ A kéziratban ez a mondat margójegetként szerepel.

Reich undergangen, und du Apostelhaupt zu Rom bekümeret dich nichts darum. Auch du mit den Fürsten in Italien wirst in kurzem gespüren, was es seye, ein Nachbar seyn des Ottomannischen Ungewitters. Dann es ist unmöglich, daß dasjenige Volk nicht allgemach undergehe, welches anfangt nahe bey den Türken zu seyn: dises erscheinet sich aus den beispilen: Dise dinge sind gantz wahrhafftig, Christenliche Fürsten und ich betheure Euch durch Gott, gebet keinen glauben, was in das gegentheil geredt, oder geschriben wird. Auch daß mir zugelaßen wäre, von mund zu mund mit Euch zu reden! Aber hie von hat mich der Österreichische Hof alzeit abgehalten, sich nicht scheuende, auch in disem stuben seinen eyd zuschwächen. Durchsehete meine von den Österreichern nit eyd bekräftigete Gesetze: so wendet Ihr finden, daß es die wahrheit seye. Heut ist es an mir, morgen an Euch, wo Ihr Euch meiner nicht erbarmet.⁶

Miután Redinger elhagyta Erdélyt és a Felvidéket, nincs nyoma annak, hogy fenntartotta volna a kapcsolatot magyar ismerőseivel. A magyar történelem azonban – mint az európai történelem része – a későbbiekben is intenzíven foglalkoztatta. Nem is lehetett ez másként, hiszen azokban a művekben, amelyeknek terjesztését Redinger húszévi raboskodása alatt is életfeladatának tartott, többször előfordulnak a magyar történelem szereplői. Itt elsősorban a három nevezetes jóslatot – Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Nicolaus Drabik jóslatait – tartalmazó és magyarázó Comenius-féle gyűjteményekre gondolunk. 1666-tól haláláig, 1688-ig Redinger felváltva volt a zürichi Spital (bolondok háza) és börtön lakója. A húsz év alatt keletkezett börtönbeli írások két téma körül forognak: Redinger változatlanul hisz a chiliasztikus jóslatokban, továbbá igazságtalannak tartja fogvatartását. Politikai és magánéleti igazsága védelmében számtalan levelet intéz a zürichi notabilitásokhoz, és érvei alátámasztásául több példányban lemásolja az őt igazoló prófétikus műveket. Ez a magyarázat arra, hogy Redinger hagyatékában saját írásainak többszörös másolatai éppúgy fellelhetők, mint az általa fontosnak tartott szövegek újabb és újabb leírásai. A közel hatszáz levéltári egységet magában foglaló anyagban magyar vonatkozású újdonság is található. Redinger magyarországi és erdélyi útjának eddig egy hosszabb (később nyomtatásban is megjelent) és egy rövidebb, de a szakirodalom által idézett változata volt ismert.⁷ A most felbukkant variáció új szöveggel és néhány lényeges adattal bővíti eddigi tudásunkat.⁸

⁶ Zollinger, aki a szöveg egy részét közli az útinapló végén (ld. 2. jegyzet), így minősíti a *Klagschriftet*: „eine besondere gegen das Haus Österreich gerichtete Klagschrift Ungarns, die wahrscheinlich ebenfalls von Drabiz stammt”. i. h., 98.

⁷ Ld. 2. jegyzet, a rövidebb változat forrása: Leonard Meister, *Über die Schwärmerey*, Bern, 1775, 86–90. Átvette: Johann Kvacšala, *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, Berlin–Leipzig–Wien, 1892, 434–436. Magyarul: Uő, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, in *Századok*, 1892, 808.

⁸ *Kurtzer Entwurf* – szövegkiadása megjelenés előtt. A nem magyar vonatkozású részekre hivatkozik Basil Schader, *Johann Jakob Redinger (1619–1688) Sprachwissenschaftler |!| und Pädagoge im Gefolge des Comenius*, Zürich und München, 1985.

A chiliasztikus műveket Redinger több okból is lemásolta, hiszen a bezárt-sága idején is foglalkoztatták könyvkiadási tervek, az elveszett, elkobzott példányokat is pótolni kellett, másrészt szerette volna, ha az ügyével foglalkozó zürichi tanácsurak megismerkednek a látatlanban elítélt tanokkal. Ezért másolta le többször Stefan Melisch látomásait és a hozzá fűzött magyarázatokat, jóllehet közülük tizenkettőt már börtönévei idején, 1678-ban sikerült – igaz névtelenül – megjelentetnie.⁹ Stefan Melisch (1628k.–1676 után) lesznói szabómester, akinek 1655 és 1665 közötti vízióit Comenius is érdeklődéssel fogadta és az 1659 előtti látomásokat magyarázatokkal Amszterdamban kiadta,¹⁰ Redinger legtöbbit hivatkozott szerzői közé tartozott. Írásaiból 270 oldalnyit lefordított, és hosszan fáradozott a teljes Melisch-kötet megjelentetése érdekében.¹¹ A nyomtatásban meg nem jelent víziók közül választottuk ki azt a magyar vonatkozású látomást, amelynek másolata feltehetően 1674-ből származik és az 1664-es év történéseire vonatkozik.

StAZ A 24.2.

Fortsetzung der Gesichten des Steffan Melisch. [97] Bl.

CXVIII. Gesichte – Erklärung

Was uns diser einfaltige mann aus seiner Offenbarung erzellet, eben dasselbe bezeuget ein anderer aus Hungarien (ein standserfarnner, mit gemeinen geschepfften täglich umgehender mann) aus erfahrung (in einem zu ausgang des Heuwmonath geschribenem brieff) mit disen worten: Mir schweben sie in <auserster> größter gefaar, die wir von Turkey und Christen das ausserste erlitten. Dann es schreibet ein freund aus dem Nadasdianischen läger: Es ist zu fürchten, daß wir nicht von Tüschen Zuvor, und ein grösseres verderben erleiden, als von den Türken. Ein anderer aber schreibet aus dem Läger bey Kerment am 13. Heuwmonath die eigne worte: Gestern ist einer von den Vornemsten in meiner Zelt, (da er mich in Tüschen Kleidung nicht für einen Hungarn hielte) in dise worte ausgebrochen: Wir sind nicht kommen die Hungaren zu beschirmen, sondern Ihrer freyheiten zuberäuben, bey ietzt gegebenem besserem anlaß, als iemals. Der feind verwüeste Hungarn nach seinem gefallen! das suchen wir, das die Hungarn also eingetrieben sich erblich an uns ergeben usw. Das sie aber im Werk selbs meer bedacht seyen die Hungaren zuunterdrucken, als die Türken abzutreiben, erscheinet auch da daher, daß sie aus den Festung Raab newlich pferde nach der festung Pappa geschickt, das

⁹ *Himelische Zeitungen*, H. n. 1678. Benne Melisch IV, V, XII, XCV, LXI, LXIII, LXXXIV, XVII, XCI, LXX, LXII. látomása. Az általunk használt példány, ZBZ Sig. VI 270.3. Basil Schader számításai szerint a ma már rendkívül ritka kiadványból kb. 3000 példány jelenhetett meg. Schader, *i. m.*, 68.

¹⁰ *Visiones Nocturnae Stephani Melisch Pragensis, Civis Lesnenis in Poloniae*, Amsterdam, 1659. Németül: *Nächtliche Gesichte Stephani Melisch, H. n., é. n.*

¹¹ Részletek ZBZ S. 349, MS F 196 jelzetű kolligátumban és a StAZ A 24.2. jelzetű dobozban. Az alább közlendő szöveg kurzívval szedett részei az eredetiben aláhúzottak.

grobe geschütz abzuführen, der Besatzung hiemit einen anschlag zur verzweiflung, und zur übergaaß gebende: welchen anschlag die soldaten nicht gewirdiget anzuhören, sonder die rosse zuruk geschickt haben, mit aufrukung der untrew und bezeugung ihrer schuldiger treuw bis auf den letzten athem Zug. *Der grund aber dises anschlag ist gewesen, weil Pappa und Wesprin die vornemste und festeste Schlösser der Evangelischen sind, daß mann Ihnen dieselbe unter disem scheinbaren Vorwand benemen, und sie hiemit von allem außerm schirm und Zuflucht entblößen wollen: Nach dem er aber allerley dergleichen arglistige ränke hinder die ellende Hungarn erzelt hat, setzt er auch das hinzu: Mann habe von einem Feldherren des Keyserlichen Heerzeugs dise red gehört. Mann wünsche daß die Hungaren entrüstet sich absonderen, damit es gelegenheit gebe sie zur straff zu zeuchen. Welches endlich auch geschehen, da sie als der Graff von Serin zu Wien aufgehalten, andere anderswo geplaget wurden, heimgezogen, und am 1. tag Augstmonat nicht bey der Schlacht mit den Türken gewesen: und es villeicht deswegen scheinen kann, als man sie ursach zu ihrem Verderben gegeben haben. Diser ellende Zustand der Hungaren, die da warhafftig zwischen roß und wand begriffen soll billich einem ieden frommen des Psalmisten worte ausdruken: Gott stehe auff, richte die Ende.* (S.34–34.)

Stefan Melisch magyar vonatkozású látomásai mellett érdemes még egy profetikus műre ráirányítanunk a figyelmet. A Redinger által a Spitalban lemásolt írások között található az a kézirat, amely *Das zwäite buch der Seherin Monzamban, von Verona, Von Göttlicher Verhengnus über Teütschland, oder, Von dem Undergang des Römisch Teütschen Reichs* címet viseli.¹² Schader csupán annyit állapít meg róla, hogy részét képezi annak a nagyobb másolati anyagnak, amelyet Redinger különböző próféták írásaiból a börtönben készített.¹³ A névtelenül, álnéven(?) emlegett munkának eddig más forrásban nem bukkantunk nyomára, a Monzamban név egyedül mint Severinus de Monzambano alias Samuel Pufendorf ismeretes!]. Miután az állítólagos veronai jósnő munkájának kinyomtatásáról nincs tudomásunk, magyar vonatkozásai miatt kissé részletesebben is bemutatjuk a Redinger keze nyomán fennmaradt kéziratot.

A 40 levélnyi negyedrétt alakú kézirat a második könyvet tartalmazza, de felsorolja az első könyv fejezetcímeit is.

Das erste büechlein vom Zustand des Teütschen Reichs handelt,

- I. Von dem Ursprung des Teütschen Reichs.
- II. Von iezigen Glideren des Teütschen Reichs.
- III. Von dem Ursprung der Reichsständen, und auff welchen staffeln sie zu gegenwertiger gewalt gestigen.
- IV. Von dem Haupt des Teütschen Reichs, dessen Chur, und ChurFürsten.
- V. Von umschrenkter gewalt des Keisers, durch die Andigung, oder Vortrag, Gesäze, Gewonheiten, und Rechte der Rechtsständen.
- VI. Von der form und Gestalt des Teütschen Reichs.

¹² Két kissé eltérő kézírata ismert, StAZ E II 35 a és StAZ A 24.2. jelzetten.

¹³ Schader, *i. m.*, 27, 282.

VII. Von den Kräfte[n] und Mängel[n] des Teütschen Reichs.

VIII. Von der Wolfart, oder Standgebrauch des Teütschen Reichs.

A második kötet XXVI fejezetből áll, tartalommutató nélkül készült. Szerzője magát „Italiener“-nek nevezi, de Németországért mint hazájáért aggódik. Feltűnően ellenséges a regensburgi birodalmi gyűlés résztvevőivel, az ott folyó munkával szemben. A személyes élmények hatását tükröző beszámoló érzekletes képet fest a regensburgi lakomáról, részletesen felsorolva az ott elfogyasztott (főleg Itáliából hozott) ínycségeket és borokat, miközben a birodalmi csapatokat Szentgotthárdnál a franciáknak kellett kisegíteniük. A katonák szó szerint éheztek, a hadműveletek csak a szabad rablásra szorítkoztak. A Német Birodalom jövőjét illetően Eberhart Welper 1643-as jóslására és Konstatinus Pilgram 1664-ben megjelent *Das klagende und wäinende Teutschland* című művére¹⁴ hivatkozik, amelyek a török előretörését jósolták. Az eredmény nélkül ülésező regensburgi birodalmi gyűlés elnapolása következtében vészelt el Érsekújvár, Kanizsa, Zrínyi-Újvár és vele együtt temették el a Zrínyi nevet is:

Alles was dazumal zur beschirmug des Vaterlands geschehen, ware das daß in der eil Landtage besamlet worden von iedem Kreisen, also werdend die Landschafften genennet, in welche Teutschland von alters abgeteilt worden, von welchen es iez noch beherschet, und geleitet wird, als durch verwundne Kreise, das ist, mit eitelen, und umsonst gehaltenen rathschlägen, die sich selbs in einen gleichen ring oder raiss verflechtend, und verwiklend. Aber so bald der Tartarer abzug mit erfasseter beüt verkündet wurde, ist straks ein anstand der Waffen, und den Landtagen ein end gemacht worden, mit gleichem sein Zug aller derer, die versamlet warend, iedoch mit ausschreibung eines anderen Reichstags, da man wider zusammen komen solte, eben mit gleicher frucht wie zuvor, also daß weil die Zeit disseits mit ratschlagen unnüz verflissen worden, den Türken jenseits, auß eroberung der Festung Neuheusel, alles frei, ledig, offen gewesen, die albereits fast betrengte genötigete statt Kanisa, von der belägerung zuerst schütten, samt einnemung der Serinischer festung, mit der unserigen grosser niderlag, welche die Türken straks (damit sie der eitelkeit der jeniger spotetend, die solche für unüberwindlich gehalten, und sie bis in himel erhebt habend) auf den boden geschleiff, und undergraben habend, damit der Serinische namen zugleich begraben wurde.¹⁵ (26^{r-v})

A jóslat végkövetkeztetése szerint a Német Birodalomnak választania kell a (francia) lilium vagy a (török) félhold szövetsége között, amely választásban a szerző kisebbik rosszként az elsőt ajánlja:

¹⁴ Ld. *Klagendes Teutschland forschet Wehemütig nach den Ursachen deß Türckischen Kriegüberzugs*, H. n., 1664. Wolfenbüttel, HAB 182.5 Quod.(8), 34.15 Pol.(1). in *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, hrsg. v. S. Katalin Németh, München, [etc.], 1993, H 940.

¹⁵ StAZ A 24.1. 26^{r-v}.

Was ich vom geschik über Teütschland errathe, und vorsage, ist diss einzige, daß es endtlich die dienstbarkeit und knechtschafft der Lilien, oder des Monds annemen muss, das ist, die französische, oder die Türkische, derer beint wedere gnädig und milt, doch ist in der Kur oder <wandel> wal des unglüks die erste vorzuziehen. Gott verhüete beide gnädiglich! (38')

A kézirat lezárásának (lemásolásának?) dátuma 1669. december 11. Redinger utóírata szerint a szöveget latin eredetiből 1670. szeptember 8-ra fordította le. Kétségtelen, hogy a jóslatban az egyidejűség erejével megfogalmazott események 1664-ben történtek, politikai aktualitásukat 1669-ben már semmi nem indokolja, legfeljebb a világtól elzárt Redinger kései reagálása lehet az elmúlt eseményekre. Ismereteink szerint meg nem válaszolt kérdés azonban, mikor és milyen céllal, kihez juthatott el az eredeti kézirat. Szeretnénk remélni, hogy a szövegből adott ízelítővel valaki ennek a kérdésnek a megfejtésére is vállalkozik.

Redinger szerette volna magyarországi és erdélyi kapcsolatainak gyümölcsét bezáratása idején learatni, azonban ez már nem sikerült neki. Két levél is tanúskodik arról, hogy a bebörtönzött hittérítő tudós magyar ismerősei bevonását kérte a kihallgatásba, mindannyiszor eredménytelenül.

Ich habe verwichnen Sommer oft angehalten, daß man den Doctor Heidegger und mich, in Bysyn der Hungarischer Herren geleerten, anhöre und verglyche [darvon mich etliche kennend, welche mir im Herbstmonat des 1664 Jars, mit denen by mir gehabtten Offenbarungsbüecheren, über die Donauw und Waag, zu dem Türkisch Kriegsheer by Neuwhysel gehulffend habend] aber ich mag nit darzugelangen: ja man wil auch sy nit zu mir laßen, nur nit mir zu reden.¹⁶

A magyar urak megidézése nem valósult meg, Redinger feljegyzésének dátuma azonban egybeesik a magyarországi gályarab-prédikátorok kiszabadulásával és Zürichbe érkezésével. A szövegben említett Doctor Heidegger fogadóbeszédének kézírata szintén a zürichi Zentralbibliothekban található.¹⁷

Az idézett forrásokkal azt kíséreltük meg bizonyítani, hogy a magyar történelem kevésbé ismert kapcsolatai után is érdemes nyomozni, még olyan hagyományokban is, amelyek a szakirodalom számára már feldolgozottak minősülnek.

¹⁶ An einen Herren Zwölfen von ieden Zunfft geschriben, am 21 Tag Wynmonaths 1676. ZBZ Ms 196.p.[162]. A szöveg változata a ZBZ Ms H 169 kötet 47. lap versóján. Az idézett Doctor Heidegger azonos azzal a Johann Heideggerrel (1633–1698), aki a svájci-holland tudós-kapcsolatok egyik legjelentősebb képviselője, az 1660-as években Comenius tanainak követője volt, majd elhatárolódott a jóslatoktól.

¹⁷ ZBZ Ms 286. 420–421.

Azt tanultam, hogy a művelődés története nem nélkülözheti az éppen megcélzott kutatáshoz nem is mindig szorosán kötődő apró adatok összegyűjtését sem. Egyrészt azért, mert a *jelenségek egzakt megismerése elképzelhetetlen a vonatkozó adatok olyan tömegének ismerete nélkül, ami már lehetővé teszi a szinte statisztikai általánosítást*, másrészt azért, mert *ami ma jelentéktelen adatnak látszik, lehet, hogy a későbbi kutatás jelentékkennyé teszi*. Az is meglehetősen gyakori persze, hogy e rendszertelenül előkerült kicsiny dokumentumok éppen korábbi (sok esetben lezártnak tekintett) adatgyűjtésekhez és tudós vállalkozásokhoz illesztve értékelődnek fel jobban. Ez bátorít fel arra, hogy a hazai művelődéstörténet egyik nagyívű, az európai eszmeáramlatok hatásait érzékenyen felmérő vállalkozásához most apróságot illesszek.

A közlemény tárgya hét levél, amelyeket az érintett erdődi Pálffy család, ill. a levélírók egyéb területről ismert művelődéstörténeti jelentősége mellett számunkra most kiváltképp a 17. század iskolázási programja tesz összetartozóvá. E hét dokumentum két, aránylag pontosan körülhatárolható időkört fog át: az első négy levél a nagyszombati egyetem alapítási évétől kezdődően 1641 tavaszáig (legbővebben azonban mégis csak az 1640 decemberétől 1641 áprilisáig eltelt négy hónapot jellemezve) ad használható információkat a fiatal Pálffy grófok tanulmányi és életkörülményeiről, ill. az iskolázás rendszeréről. A második csoportba tartozó három levelet a meglehetősen elhíresült, mind a rendtörténet, mind a világi tudományosság szempontjából kiemelten kezelt Sennyei László írja Grácból 1675-ben és 1676-ban, s az első kettőben Ferenc úrfi (egyébként a magát Pálffy Miklós gróf káplánjának nevező tudós jezsuita szerint vajmi keveset érő) baccalaureusi gradusának körülményeiről számol be.

A korai újkor iskolázása különösen megbecsült területe a művelődéstörténeti kutatásoknak. Új dokumentumok és forrástípusok tervszerű feltárásával, valamint azok módszeres feldolgozásával éppen Keserű Bálint tett már évtizedekkel ezelőtt igen termékeny (a külföldi kutatási eredményeket is integráló, sőt, nem egyszer éppen koordináló) kísérletet arra, hogy *szegény diákok, jómódú főurak, a teljes bizonytalanságot vállaló politikai emigránsok, kereskedők, kalandorok európai és talán azon túli utazásai mindenfajta emlékének felkutatása és közreadása a korszak intellektuális képének árnyaltabb megrajzolását segítsék*.¹ Ez a tisztelgő közle-

¹ V.ö. többek között: A Keserű-iskola. Keserű Bálint és tanítványai Szegeden megjelent munkáinak bibliográfiája, szerk. Monok István, Szeged, 1992.

mény most szorosabban e nagyszabású programhoz kíván adalékokat szolgáltatni, miközben egy jól ismert főúri család eleddig (egységesen) kevésbé tárgyalt iskolázási terveire és gyakorlatához nyújt(hat) kiegészítő forrásokat. Ezek a források mindazonáltal nem igazán fel- és megrázóak (éppen mellékesnek is tűnhetnek, hiszen igazán megfontolandó tanulságuk nincsen, tudományos hasznuk alig mérhető), közreadásuk talán mégis védhető: a címzettek, a levélírók, a levelekben említett személyek, a tárgyalt körülmények és az időköz *így együtt* talán finomíthatják a korszak művelődését érintő ismereteinket.

Kiváltképp érdekes például, hogy a 40-es évek legelején még diákként megismert (és ebben a minőségében nem feltétlenül dicsért) Pálffy IV. Miklós néhány évtized múlva apaként kap leveleket fia tanulmányairól. Van azonban még egy nagyon fontos (és célzott) szempont: ha a hazai koraújkori művelődési törekvések *legjobb ismerője* e forrásanyagot érdemesnek találná arra, hogy néhány vonatkozását beillesse a magyar diákok hazai iskolázásának, valamint külföldi egyetemjárásának általa mindig bővített kontextusába, és a néhol jókedvű (élcelődő) leveleket olvasván *elmosolyodna*, az nagy örömet jelentene nekem.

Minden levélhez készült regesztá, de a fontosabb tanulságokat és összefüggéseket ehelyütt mégis megpróbálom (vázlatosan) kiemelni: 1635 márciusában már Nagyszombatban van több (három) ifjú Pálffy gróf (az első forrás neveket nem említi ugyan, de a levélíró *úrfiakról* szól, a későbbi levelek s egyéb dokumentumok azt valószínűsítik, hogy Ferdinánd, Tamás és az akkor még gyermek IV. Miklós járt ott iskolába), 1675 decemberében pedig Pálffy Ferenc készül baccalaureusi fokozatra Grácban. A forrásokat is feldolgozó családtörténetet jórészt sajnos nélkülöznünk kell.² Elég jól ismerjük azonban mégis a ta-

² Az 1581. április 24-én bárói, majd 1599. július 24-én grófi diplomát szerzett Pálffy Miklós családi genealógiájának megírására már a győri hős halála után (1600. április 23) Istvánffy Miklós kapott megbízást. A családtörténet azonban nem készült el, v.ö. Istvánffy levele 1605. szeptember 8-án (valószínűleg) Szuhai Istvánnak, kalocsai-bácsi érseknek, a királyi tanács tagjának, a magyar kamara elnökének, aki jelentős mértékben ösztönözte Istvánffy történeti munkáját. (Ústredny pálfyovsky archiv, Státny ústredny archiv SR, Bratislava, Armarium I. Lad. 3. Fasc. VII. Nr. 6/b.) „Von der Palffischen gschlecht weyss ich nichtt mehr allein dz ihren herkommens oder anfang haben von einem Thomas Cardinal zue Gran der ein Schwester gehabt vnnd von derselbigen der Petrus Palffy geboren, aber ihrer gschlechts alt Vrsprung ist mier vnbewusst ... Von diesser sachen weiss ich anderst nichtt, wann ich aber werde ein gelegenheit haben mitt E|uer| Hochw|ürden| zuereden, alss dann werden wier khünnen, diesse sachen auff die form, wann ess also gefehlitt, arboris genealogico richten was zuem Meiner hystorischen Schreiberey möcht mier dienen etc”.

A legalaposabb monográfia, ahogyan Jedlicska Pál (*Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*, Bp., 1910.), ill. Nagy Iván (*Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IX, Pest 1862, 34.) egybehangzólag állítják, Albrecht József levéltárnoké, amely mindmáig kéziratban maradt: *Monographia historico-diplomatica celeberrimae gentis Pálffyanae*. v.ö.: Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 297.; Jedlicska Pál, *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600*, Eger, 1897. Az 1829-ben lezárt Albrecht-féle kézirat legfontosabb tanulságait természetesen felhasználták a későbbi családtörténeti összefoglalások és a családi levéltárból közölt *szabatos kivonatok* is. Ehhez lásd elsősorban Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910., amely 1401 és 1653 között „1044 eredeti okmányt és okmánykivonatot tartalmaz a gróf Pálffy

nuló ifjak és az őket taníttatók fontosabb életrajzi mozzanatait, a család (ezekben az évtizedekben meglehetősen stabil) politikai és felekezeti álláspontját, illetve a családtagok (közöttük az ezúttal érintettek) irodalmi-könyvkiadási tevékenységét.

Az első négy levél³ címzettje Pálffy II. István a vöröskői ágazatból, II. Miklós legidősebb fia, 1608-tól koronaőr (ő viszi – ötvenhét esztendő után – a koronázási jelvényeket ismét Pozsonyba), 1626-tól Érsekújvár s a bányavidék, majd a dunántúli országrész főkapitánya, aranyarkantyús vitéz. 1618-ban házasodik, 1634 februárjában II. Ferdinándtól grófi diplomát kap, a familia direktora, meghal 1646 május 29-én.⁴ Joannes Bocatius 1612-ben publikált üdvözlő epigrammája testvéröccsével, II. Jánossal együtt laudálja.⁵ Úgy tudjuk, ő maga nem folytatott érdemleges irodalmi tevékenységet, de *versszerzőként* talán mégis számolnunk kellene vele, akkor is, ha szövegeit már azok sem kapták meg, akiknek küldte: 1640. december 18-án Pálffy Pál azt írja neki (többek között) Bécsből, hogy „feleségem szolgálatját ajánja Kgdnek, és igen köszöni, hogy a két leánykának tanítását promoveálja Kgd; az minémű versekről emlékezetet teszen levelében Kgd, *hogy hármat vagy négyet írt volna Kgd*, örömet olvasásán fáradott volna de levélben semminemű írás nem találkozott, a kit neki írt volna Kgd.”⁶ Ha nem is tudjuk *e három vagy négy* (esetleg még ennél is több) Pálffy István-verset a 17. századi magyar költészet történetébe illeszteni, az mindenképpen dokumentálható, hogy *promoveálta* a tanuló-korban lévő családtagok képzését, anyagilag segítette tanulmányaikat, s hogy néha mecénásként is nagyvonalú volt. A Zrínyi-irodalomból ismert csillagjós, Hermann van dem Werwe pl. 1642

család levéltárából s 65 eredeti kiadatlan okmányt a gróf Erdődy család galgóci levéltárából” (III.). Orientáló, de tudományosan nehezen használható Jedlicska hatalmas gyűjteménye, hiszen valóban csak *részleteket*, ill. rövid tartalmi összefoglalókat közöl, gyakorta hibás olvasattal és nyomasztó sajtóhibákkal. A Pálffyakra vonatkozó közleményei mégis nélkülözhetetlenek, hiszen „a pozsonyi, vöröskői családi levéltárakból olyan levelek másolatát vagy regesztáit közölte, amelyek ma már a kutatás számára hozzáférhetetlenek”. v.ö.: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653), összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, a mutatókat készítette S. Lauter Éva, Bp. 1989, 27–28. Ez a kiadvány egységes anyagot kezel, így a kutatás szempontjából mindenképpen hasznos. A bevezetés (Pálffy Pál nádor levelei elé) és annak jegyzetanyaga (i. m., 9–32) összefoglalja a vonatkozó (újabb) irodalmak tanulságait is, így azokat ehelyütt nem ismétlem meg.

³ 1635 március 23. Nagyszombat, Keljo Pál; 1640 december 19. Nagyszombat, Keljo Pál; 1641 március 31. Nagyszombat, Keljo Pál; 1641 április 20. Róma, Gáborjáni Tobiás.

⁴ A most érintett időszakban már igen beteges, 1639-től gyakorta kínozza hideglelés, hévízbe jár és doktorokat fogad. Felesége halála után (1639 december) testvére, Pál, aggódva írja: „még is szeretettel kgdet kérem, nem várván kgd magának is utána való menését az Úr Isten kgd életét elhittem továbbra halasztván és kétség nélkül megakarván tartani a mi javunkra” etc. Jedlicska Pál, i. m., 1910, 248. p. 462. sz. levél, kivonat.

⁵ RMNy 1029. ill. *Ioannes Bocatius Opera que extant omnia. Poetica 2*, edidit Franciscus Csonka, Bp., 1990, 738.

⁶ Jedlicska Pál, i. m., 1910, 266. p. 518. sz. levél, kivonat. A kiemelés tőlem származik. Érdekes információ, hogy Pálffy István három vagy négy verséről is beszámolt testvéröccse feleségének, Khuen Mária Franciskának.

január 5-én kelt egyik ajánlásában köszöni meg a nyomtatáshoz nyújtott segítségét.⁷ Tulajdonképpen Pálffy Pál is az anyagi segítségért hálás idézett levelében. A most közölt dokumentumok tanulsága szerint atyja (II. Miklós) János nevű testvérének unokája, az akkor már árva IV. Tamás (ennek apja, Mihály, *úgy látszik, magán életet élt, róla a családi levéltár sem szolgáltathat egyéb adatot*), testvéröccsének, II. Jánosnak Ferdinánd nevű fia, illetve saját fiúgyermeké, IV. Miklós tanult ezidőben Nagyszombatban. Tamás és Ferdinánd később nevezetes egyházi karriert ért el,⁸ Miklós pedig (akihez később majd Sennyei László ír iskolaügyben leveleket) gyarapította a vagyont és tekintélyes hivatalokat viselt.⁹ A fiúk Keljo

⁷ Hermann van dem Werwe, *Newer vnd Alter / Schreib Kalender* [...], Nürnberg: Endter, 1642. Az ajánlás vonatkozó sorai: „Dem Hoch-Wolgeborenen Grafen vnnnd Herrn, Herrn Stephan Balvi [...] meinem gnädigen Herrn, In Vnterthänigkeit dedicirt vnd offerirt von HERMANNO DE WERVE”. A kiadványt hungarikumként bemutatta: Németh S. Katalin, *Új hungarikumok Wolfenbüttelben*, in *Magyar Könyvszemle*, 112 (1996), 89–93. Németh S. Katalin joggal gondolja, hogy „Herman van dem Werwét feltehetőleg csak pénzügyi, mecénási kapcsolat fűzte gróf Pálffy István koronaőrhez, Pálffy Miklós kancellár apjához.” *i. m.*, 91.

⁸ A család nemzékrendi tábláit lásd: Nagy Iván, *i. m.*, 76–81. Nagy Iván mindazonáltal pontatlanul ismeri Ferdinánd, Tamás és IV. Miklós iskolázását, *i. m.*, 50. 52. és 53. Pálffy Ferdinánd 1618. január 25-én született, nagyszombati tanulmányai után 1640-ben belépett a jezsuita rendbe, a nagyszombati kollégium rektora, majd elhagyván a rendet 1672-től csanádi, 1678-tól egri püspök. 1680 október 31-én halt meg. Ferdinandus Palffy Comes Vngarus 1637/38-ban a nagyszombati egyetem *Externi Logici* névsorában szerepel (*Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiadásra előkészítette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Zsoldos Attila, Bp., 1990, 15 (*Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetemtörténetéből*, 11), a továbbiakban *Matricula*). Az 1638/39-es tanévben a fizikai osztályba jár (*Physici Externi*. Ld. *Matricula*, 1990, 18.), 1652-ben u.o. a syntaxis tanára (*Matricula*, 1990, 74.). Időközben Grácban kap kiképzést. Az *Ordinationsprotokoll* szerint: 1645. Aug. 24: Prima Tonsura etc.: Ferdinandus Palffy, Soc. Jesu. 1651 März 4: Subdiacon: Ferdinandus Palfi e Soc. Jesu ad tit. paupertatis. 1651 März 25: Presbyter: Ferdinandus Palfi. Vö. *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782). Ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode*, von Johann Andritsch, Graz, 1965, 76.

Pálffy Tamás az 1638/39-es tanévben a nagyszombati egyetem logikai osztályába járt (*Logici Externi* Thomas Palfy, *Matricula*, 1990, 20.), 1641-ben metafizikát tanult (*Matricula*, 1990, 25.). Ugyanezen évben Rómába érkezik *tanulsághnak okaert es hogy annak utanna Pappa lenne*: Thomas (Emericus) Pálffy L. B. ab Erdőd, Ungarus, filius Michaelis, Szakolczae (dioecesis) Strigoniensis, annorum... venit 23. Octobris 1641. Iuramentum fecit 7. Maii 1642. Orationem habuit de Omnibus Sanctis in sacello Pontificum Vaticano ad P. Innocentium X. Kalendis Novembris 1644. Discessit... Octobris 1645. in: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulónak anyakönyve és iratai*, 1. Anyakönyv (1559–1917), közrebocsátja Dr. Veress Endre, Bp., 1917. *Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium*, Volumen secundum, 42. Hazatérte után esztergomi kanonok, 1658-ban váci, 1660-ban egri, 1670-ben nyitrai püspök és udvari kancellár. Meghalt 1679 május 6-án Bécsben. Közismert Lipót császár elismerő ítélete: a tanács angyalának (Angelus Consilii) nevezte őt. Művei: RMK II. 698. RMK III. 1662, 1830.

⁹ Neve egyszer szerepel csak (1642-ben) a nagyszombati matrikulában (*Matricula*, 1990, 29.) Itáliában utazgat, majd 1649-től királyi udvarnok, 1650-ben főajtónálló, 1653-tól aranysarkantyús vitéz, koronaőr. 1679 augusztus 12-én halt meg Pozsonyban. Felesége az a Harrach Mária Eleonóra, aki 1686-tól I. Lipót gyermekeinek felügyelője. Öt gyermekük volt, három fiú és két leány. Három fiuk közül kettőt is nádori méltóságra választottak: az

Pál gondviselésére voltak bízva. Ez a Keljo Pál, akinek családját a magyar és a szlovák művelődéstörténet egyaránt ismeri,¹⁰ három levelet szignált. Az időkörbe tartozó negyediket Pálffy István akkor már a gyermekeségből remények szerint talán rövidesen kilépő *szerelmes fiának*, Miklósnak praepceptora, a debreceni nemes Gáborjáni Tobiás írta Rómából, midőn Pálffy Tamás római tanulmányi útjáról értesült.¹¹ A metafizikából igen felkészült, egyébként is *emberül tanoló* Thamasko téziseit (emblémástól) Pálffy Ferdinánd gróf téziseihez hasonlóan akarják kinyomtatni (2. levél). Ferdinánd téziseit – meglehetősen sok pénzért, 350 Ft.-ért – ki is nyomtatták, a levélíró Keljo Pál ezt bizonyosan állítja. Tamás gróf tézisei ehhez képest jóval kevesebb költséggel, mintegy négy ökor árból készültek volna el.¹² A kis gróf (a levélben oly érzékletesen emlegetett anyagi gondok ellenére) végülis megkapta a kinyomtatáshoz szükséges támogatást.

elsőszület V. Miklóst (1657–1732) 1714. október 14-én, illetve a legfiatalabbat, V. Jánost (1664–1751) 1741. június 22-én. A jelen közlemény forrásai mindazonáltal a harmadik fiúgyermek, a szintén nem keveset utazott, majd katonai pályára lépő és Eszéknél 1687-ben hősi halált halt I. Ferenc gráci iskolázásának néhány körülményét állítják élesebb fénybe.

¹⁰ Keljo Pálról lásd: Pálffy Pál levelét Bécsből Pálffy Istvánnak Pálffy (IV) Miklós nevelője ügyében (1641 december 13.): „*Kelio Pál* nálam lévén, jelenté öcsém Uram Pálffy Miklós állapotját, és mivel Kgd is magát későn resolválta, hivatam vala póstán hozzám, hogy alámentem volt a végek fizetésére Marhekre és onnét Pozsonyban vivén magammal egy ember-séges embert, kit ő Kgc praefectusat meg akartam fogadnom” etc. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 321. p. 627. sz. levél, kivonat; Pálffy Pál levelét Pozsonyból Pálffy Istvánnak (1642 december 24) Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 363. p. 713. sz. levél, kivonat; Pálffy Pál Pálffy Istvánhoz Detrekőváraljáról (1645 október 21.), Pálffy Pál Csesztén (Schadensdorf) *Kelio Pálnál* ebédelt. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 410. p. 828. sz. levél, kivonat; Pálffy Pál Pálffy Istvánhoz Detrekőváraljáról (1645 december 9): „*Kelio Pál Uram* felől való írásomra kérem Kgdet adjon választ Kgd; remélnem ellenére nem leszen Kgdnek ha udvarbiroságomra veszem; hiszen annak utánna mind Kgdnek, s mind az öcsémnek inkább tud szolgálni.” Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 414. p. 835. sz. levél, kivonat. A családról lásd még: Szinyeyi József, *Magyar írók élete és munkái*, V. Bp., 1897. (Kellio Miklós); *Matricula*, 1990, 122, 128, 134, 153, 157, 279.

¹¹ Tobias Gaboriany Hungarus Debrecenien[is] Nobilis 1636-ban Nagyszombatban a Logici Externi névsorában szerepel (*Matricula*, 1990, 7.), 1637-ben ugyanott: Physici Externi; Emi[nenti] Card[inalis] Alumnus: Thobias Gaboriany Hungarus Debrecenien[is] Nobilis (*Matricula*, 1990, 12.). Itt – többek között a szintén kiemelt – Leleszi István osztálytársa volt. Mint leveléből is kiderül (1641. április 20-án azt írja Rómából, hogy *en imar Isten szegitsege velem leuen tanulsagomat ilben eluegezem, es az követközendő esztendőre az Nagod szolgalttyara ki megyek, ez iden pedigh Papa kelletik lennem*) később a római Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke: Thobias (Ladislaus) *Gaborjani*, filius Basilii et Helenae Vodi, Debreczini, dioecesis Varadiensis, annorum 24, venit 28. Octobris 1638. Iuramentum fecit 10. Maii 1639. Discessit 1642. Fuit primus assistens et praefectus Congregationis maioris. Canonicus lauriensis et praepositus maior ibidem. Mortuus 24. Ianuarii 1676 apoplexia ictus, in *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, 1917, 41. Pálffy Tamás római útjának a levélben nem tárgyalt körülményeiről lásd az 8. jegyzet vonatkozó részeit.

¹² Az áru és a pénz (közel) korabeli viszonyáról lásd pl. Horváth (Horuatt) Miklós levelét Pálffy Istvánnak 1621. február 16-án: „az Eöker... kjneq pro fl. 50. attak parjatt és kjnek pro f. 40. kjnek pro fl. 32.” (Központi Pálffy It. Pozsony, Arm. VIII. Lad. XI. Fasc. I. Faustum 41.) Talán egységesebbé teszi a mostani közleményt, ha ehelyütt egyéb forrásokat is segítségül hívunk: Pálffy Tamás azt írja téziseinek kinyomtatásáról 1641. július 10-én Nagyszombatból

Ugyanez a Keljo Pál igen ellenzi (bár az atyának mégsem akarna *rendet szabni*), hogy a hetedik esztendeje gondjaira bízott Miklós, akinek inkább tanulmányaira, mintsem az udvari nyájaskodásra és mulatozásra kellene most éppen gondolnia, a húsvéti ünnepeket otthon töltse (3. levél). A források lehetőséget adnak arra, hogy Miklós tanulmányait és külföldi kavalierstourját időben tágabb kontextusba helyezzük: 1641 augusztus 29-én arról számol be apjának, hogy szeptember közepén egy iskolai drámában játszik majd: „publica Comediank leszen, melyben én is (a Paterek külömbet nem akarván) három Personát kell viselnem, és tisztességes színes köntösben öltöztetnem“, ezért aztán új ruhát kér a színielőadáshoz.¹³ Ez év őszétől új praefectust keresnek neki, 1642 januárjában Pálffy Pál talált is egy alkalmas személyt, aki az ő házában lakott három vagy négy esztendeig, és aki „egynehányszor járván idegen országokat nagy experientiát vett, jó olasz és franczia, és juris utriusque Doctor, nem ifjú hanem derék ember, a kire nem különben – mint szerelmes gyermekemet (a mint tartom is őt) merem bíznom Pálffy Miklóst“.¹⁴ 1645-ben azután megjárta Itáliát (Velence, Róma, Nápoly), apjának ígért útinaplója azonban vagy nem készült el, vagy ezideig még ismeretlen maradt.

Pálffy Istvánnak, hogy „azért Nagodat mint kegyelmes Uramat és Patronusomat alázatosan kérem, hogy mivel a második vagy harmadik hétre ki kell nyomtatnom az Emblemámat, ha mostanában valamelyet jámbor szolgálai közül Nagod fel nem küldene is az Atlacznak és Duplatafatának megvételére, ha költséget nem is, csak a Nagod bécsi Romatyához való Commisiot adatna, hogy a Ngod Commisiojat megmutatván neki, választhassunk magunknak az Emblemának való kinyomattatására Atlaczozt és Tafatát“ etc. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 296. p. 578. sz. levél, kivonat; 1641. augusztus 3-án megköszöni az adományt: „Elvettem a Nagod nekem küldött Atlaczozt és Taffotát, amely mennyire kedves volt előttem Nagodnak ki nem mondhatom“ etc. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 305. p. 593. sz. levél, kivonat. Néhány esztendő múlva sűrű leveleket ír immár Rómából, hogy első miséjének tisztességes megtartásához pénzre lenne szüksége: 1644 október 2.-án Rómából Pálffy Istvánhoz (még az új pápa – Pamfilius nevű Cardinál, azaz X. Ince, Gian Battista Pamfili – képét is includálta levelébe), Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 388–389. p. 778. sz. levél, kivonat. 1645 február 4-én Rómából, kelt levelében sürgeti a pénzt, s azt is megírja, mi a „legjobb és lebizonyosb mód a pénzküldésben“. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 395–396. p. 792. sz. levél, kivonat. Nem kicsiny gyalázatára esnék, ha pénz hiányában „valamely templom szögletében csak titkon köllessék első miséjét olvasnia“, nem lévén annyira való pénze, hogy miséjét énekelhesse. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 395–396. p. 792. sz. levél, kivonat, ill. 401. p. 808. sz. levél, kivonat. Sem papi ruhája, sem úti-költsége nincs. A pater rector végül beleegyezett, hogy első szentmiséjét ne húsvétkor, hanem pünkösdkor mutassa be. Ismételten pénzt kér. Eleendő pénze végül nem lévén, kölcsön kellett kérnie *egynehány scudát, hogy első első miséjét és primitiását 1645 pünkösdjén énekelhesse. „Tisztességes Musikám is volt“*. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 407. p. 820. sz. levél, kivonat. Éppen aznap ott volt a kollégiumban ebéden az ifjú Miklós gróf is. Pálffy Tamás 1645 őszén tért haza Rómából.

¹³ Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 305. p. 594. sz. levél, kivonat.

¹⁴ Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 32. p. 627. sz. levél, kivonat. 332. p. 646. sz. levél, kivonat. Pálffy Miklós ingolstadti tanulmányai után tipikus kavalierstourra indul, ehhez azonban ismét új kísérőre (Hofmesterre) van szüksége: 1644. augusztus 26-án Pálffy Pál arról ír Istvánnak, hogy a mostani Hofmester is elégtelennek tartja magát az itáliai kíséretre, „mivel ott – amint Kgd maga is tudja – mind lovagolni, feghtelni, tancolni és több exercitiumokat is kell

A második egységet (három rövid levelet) leginkább a korábbi tanulmányai alatt gyenge fizikumú és nagyon apás Pálffy IV. Miklós *alázatos káplánja*, a leveleket író *Sennyei László* tartja fontos egységben. Említettem már: a kisszámú forrásanyag becsét emelheti, hogy a 70-es években annak számolnak be fia tanulmányairól (és ugyan illendő becsülettel történt, de mindazonáltal kevés hasznú baccalaureatusi gradusáról), aki harmincöt éve némi nehézségekkel birkózott az iskolában és a pénz átgondolt kezelésében később sem lett igazán járatos. Mindazonáltal a Grácban teológiát tanító, a gyermek tanulására odaadóan figyelő *káplán* személye lehet igazán fontos itt: Sennyei Lászlót ugyanis a jezsuita rendtörténet és a világi tudományosság (ez elsősorban forrásértékű útinaplói miatt) egyaránt kiemelten kezeli. Az Erdélybe *beszármazott*, ott bonyolult ügyekbe keveredett, 1602-ben kancellárságra emelt Sennyei Pongrácnak Sándor fiától 1632 május 6-án (már Magyarországon) született László nevű unokája ő.¹⁵ Sennyei László „nemcsak a Jézus társaságnak, hanem a magyar kultúrának is egyik kiválósága és büszkesége volt”, írja lelkesülten monográfusa, Iványi Béla, s hozzáteszi még azt is, hogy „Magyarország akkori kulturfókuszának vezére” lett.¹⁶ 1648 októberében (16 évesen) belépett a jezsuita rendbe, Grácban tanul, majd ugyanitt, illetve Nagyszombatban, Sopronban, Bécsben is tanít.¹⁷ Mielőtt a független magyar jezsuita rendtartomány létesítéséről folytatott vitákba intenzíven bekapcsolódott volna, 1687 májusában elektorként Rómába indult a generális-választó általános rendgyűlésre. Ez volt első római útja, amit azután még kétszer (1693-ban, ill. 1697/98-ban) tudott megismételni. Útinaplóit, *amelyekben aránylag kevés epizód avagy kaland* szerepel, s amelyek leginkább az *étkezés minősége* köré szervezik az élményeket, csaknem hét évtizede már kiadták, a hazai művelődéstörténet számára hasznosítható tanulságaik a régi magyar utazási irodalom monográfikus felmérésébe is bekerültek, sőt, első ró-

tanulni, s egyébaránt is a mint értem az öcsém nem szinten fogadja szavát és engedelmes neki, más hoffmestert kell szereznünk”. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 387. p. 776. sz. levél, kivonat. Pálffy Miklós 1645. április 8-án Velencébe érkezett, *azt igéri apjának, hogy Rómába jutván le fogja írni egész utazását*. Októberi hírek szerint már vissza is tért Nápolyból Rómába. Jedlicska Pál, *i. m.*, 1910, 399. p. 803. sz. levél, kivonat; 409. p. 827. sz. levél, kivonat.

¹⁵ A nemzékrendi táblázatot lásd: Nagy Iván, *i. m.*, X, Pest, 1863, 143–145.

¹⁶ Iványi Béla, *Báró Sennyei László S.J. nagyszombati rector római utazásai (1687., 1693., 1696.)*, Bp., 1929, 7, 11.

¹⁷ Grác, 1660 Febr. 21. Subdiacon: Ladislaus Sennyei a Soc. Jesu ad titulum pauperatis. – 1660 März 13. Diakon: Ladislaus Sennyei e Soc. Jesu. – 1660 März 27. Presbyter: Ladislaus Sennyei e Soc. Jesu ab admodum R. P. Michaele Sicuten Collegii Soc. Jesu Graecii Rectore. (*Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz*, 1965, 87.) A könyv összeállítója, Johann Andritsch, igen lelkesülten (ám a jezsuita méltatásokkal teljes összhangban) ír gráci tevékenységéről: „Zu den wichtigsten in Graz wirkenden Ungarn gehört wohl Ladislaus Sennyei etc.” *i. m.*, 259. (Lehrer im 17. Jahrhundert) Nagyszombati működése viszonylag jól ismert: fél évtizedig volt a filozófiai, egy tanévben a teológiai kar dékánja, két évig kancellár, etc. v.ö.: *Matricula*, 1990, a következő évek: 1653; 1666; 1667; 1668; 1669; 1670; 1671; 1672; 1673; 1674; 1683; 1690; 1700; 1701; (1702 január 13.-án halt meg Nagyszombatban) Műveinek még *újrakiadása* is igen jelentős.

mai útjáról készült naplóját immár magyarul is olvashatjuk.¹⁸ Újabban igen jól dokumentált már az a lendület, energia és argumentációs készség, ahogyan a független magyar jezsuita rendtartomány felállítását szorgalmazta.¹⁹ Sennyei László mindenképp fontos munkása a 17. század végi nemzeti jellegű (de feltétlenül politikai célú) jezsuita programnak, hazai művelődésünk előkelő helyen tartja számon munkásságát. Egyetlen jól kezelhető megközelítés, feldolgozás, monográfia etc. sem szól azonban a Pálffyakhhoz való szorosabb kapcsolatáról, a családnak (nyilván fizetségért) tett hosszabb szolgálatáról, amely most e három levél kapcsán (ha felszínesen is) előtérbe kerül. Egyéb iskolai munkája mellett gondosan figyelte pl. Ferenc úrfi akadémiai tanulmányait, beszámolt azok aktuális körülményeiről, de a családdal Ferenc távozta után is kapcsolatban maradt: 1676 (a levél téves datálásában 1679 szerepel)²⁰ decemberében írott jókedvű és udvarló levele pl. egy nagyméretű, Miklós gróf kérésére az akadémián készülő festményről is beszámol.

Végezetül: az előzetes mentségek ellenére mégis némi aggodalommal bírom csak abban, hogy e nem egységes, töredékes dokumentumanyag valóban bővíthetné a kívánt kontextust. Ha a szövegek nem is, de maga az igény, a *forrásközlés igénye* védhető, mert tudom, hogy Keserű Bálint nem kevés meggyőződéssel támogatja azt.²¹

¹⁸ Iványi Béla, i. m., 55–131.; Kovács Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleti művek tükrében*, in u.ő., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*, Bp., 1988, 93–200.; *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, válogatás és utószó: Kovács Sándor Iván. Szöveggondozás és jegyzetek: Monok István. Bp., 1990, 520–560. A fordítást Bartók István készítette.

¹⁹ Erről részletesen, dokumentumokat is közölve írt: Lukács László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*, Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 25.) Sennyei Lászlóról: 24, 26–27, 68, 73–77.

²⁰ A datálásban szereplő évszám bizonyosan téves: 1676 helyett 1679 áll. IV. Miklós 1679. augusztus 12-én Pozsonyban meghalt. Feltétlenül kizárható, hogy Sennyei László 1679 decemberében az akkor 22 esztendő V. Miklósnak írta volna ezt a levelét. Ezt a lehetőséget kizárja egyrészt a címzés, amely IV. Miklós címeit és méltóságait sorolja fel, másrészt a levéltári rendezés: V. Miklós iratai nem keverednek atyja anyagával.

²¹ Erről a kérdésről bővebben lásd pl. Bartók István recenzióját, *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Bp., 1994, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, XCIX (1995), 114–117. Különösen 115–116.

1635 március 23. Nagyszombat. Keljo Pál Pálffy (II) Istvánnak Bécsbe.
Benedek csizmadia elkészített két pár papucsot a grófnak, azokat Keljo Pál a hozzá való kapcákkal együtt elküldte neki Huszár Gáspár által. István gróf Nagyszombatban tanuló fia, Miklós megfelelő egészségben van, fiatal kora és gyenge fizikuma ellenére lassan hozzászokik az iskolához, újabban nincs rá panasz. Nincs azonban alkalmas öltözéke, egy ruhát kell télen-nyáron hordania, az újabban csináltatott dolmány szűk, ráadásul be is mocskolta. A tanuló fiúk számára készült mentéket is rövidre szabták, sem süvegjük, sem kalapjuk nincs. A grófné, Pucheim Éva ígérte ugyan, hogy gondoskodik ruhának való anyagról, de ez mindeddig elmaradt. Intézkedést kér.

Az en kegyelmes Vramnak Tekintetes es Na|gysá|gos Groff Erdödi Palffi Istuan Vramnak, ö Na|gysá|ganak adassek Viennae.

Tekintetes Nemzetes es Na|gysá|gos Ur nekem kegyelmes Vram.

Im az Na|gysá|god szamara valo papuchokatt meg chinaluan chizmazia Benedek, ugy mint két part, es két par kapczát, egy tiszta ruhában takaruan, ki kültem Huszár Gaspar Vram kezéhez hogy Na|gysá|god utan külgye, töb most az chizmazianal ninchen, miuel ez előttis két par papuchott es két par kapczát küldött volt ki. Az Urffi allapattya felöl tudositthatom Na|gysá|godatt, hogy ha la Istennek mégh türheto egessegeben vagyön, s az tanusagbanis az menyire az ö gyenge volta szenyuedi semmitt hatra nem hagy, most ninch semmi panasz felöle, mert houa touab mind jobban hozza szokik, chak hogy kegyelmes Vram ruhazatt nélkül szükölködik, mert mind télj s mind nyari ruhaiia chak az a kitt egész teleczaka viselt; az télen chináltak volt hiszem nekj egy veress kamuka dolmankat, de nem viselhetj mert felötte igen szorossan chináltak s megh sem ereszhettni mar jobban az mint vagyön, mas az hogy elis mochkolta, emellett sem Magyar, sem kalapos süuege, sem penigh köpönyege ninchen egyiknekis, mellyeknelkül az utan nem lehetnek; chak leány Abais jo volna most nekik. Jollehet Aszonyom ö Na|gysá|ga mondta volt hogy az Posonyi Vasarban megh vétetj de nem tudom ha ö Na|gysá|ga megh vétetteé vagy nem. Az minemü zöld Rosa mentechkekett chinaltatott volt Na|gysá|god taualy nekik, azokatis oly röüiden szabták, hogy menteül egyik sem viselhetj, mert chak térdigh ér mindeniknek.

Tarcha es eltesse Isten Na|gysá|godatt sock esztendeigh kedues jo egessegeben.

Tyrnauiæ die 23. Martij 1635. Na|gysá|god alazatos szolgália Keljo Pal

Mai lelőhely: Státni ústredny archív SR, Ústredny pálfyovsy archiv, Armarium VIII. Ladula 11. Fasciculus I. Faustum 350. (18–19)

1640 december 19. Nagyszombat. Keljo Pál Pálffy (II) Istvánnak Érsekújvárra. *A gróf kérésére érdeklődött arról, mennyi pénz kellene most Pálffy Tamás (Thamasko) téziseinek Pálffy Ferdinánd téziseinek színvonalán történő kinyomtatására. Ferdinánd tézisei kb. 350 forintba kerültek, ehhez képest Tamás téziseinek kinyomtatása kb. 100 forintba kerülhet. Professzora is ekképp nyilatkozott, sürgeti a pénzt. Tamás jól felkészült, a metafizikában osztályelső, nem lesz gondja a védelemmel. A Nagyszombatban lévő tanuló társaság és kísérőik, valamint a praeceptor igen komoly anyagi gondokkal küszködnek: ételre, ruházkodásra, gyógyszerekre sok pénz kell, az amúgyis beteges kis gróf, Miklós gyógyszereit már hitelbe sem lehetne megkapni, a praeceptornak is jelentős összeggel tartoznak. A gróf tudta nélkül nem kaphatnak pénzt a vöröskői tisztviselőktől, sürgős intézkedést kér.*

Az en kegyelmes Vramnak Az Tekintetes es Na|gysá|gos Erdődi Groff Palffi Istuan Vramnak ő Na|gysá|ganak adassek Uyvar.

Tekintetes és Na|gysá|gos Groff Ur nekem kegyelmes Vram.

En az Na|gysá|god kegyelmes parancholattya szerint értekeztem az Thamasko Thezesinek ki nyomtatasarol Emblemastul egy olyan quantitasban mind Groff Palffi Ferdinand Vram ő Na|gysá|ga Thesesi voltak mennyiben telhetnek, azt mondgyak azért a kik érnek hozza, miuel emlétet Palffi Ferdinand Vram ő Na|gysá|ga Thesesi legh aláb 350 forintba töltek, ezekreis rea megyen száz arany, az Professorais azt mondgya ha Na|gysá|god kegyelmes io akarattya 1. szaz aranyatt küld nekj tisztességeessen megh chinaltattya, chak hogy ne kesleltettne Na|gysá|god az Penzel, hogy mingyart hozza kezdethehtne mert üdein ell akarna vegezni az Cursust az defendalassal tudom nem val gyalazatott mert emberül tanol, ninchenis masa az Methaphysicaba. Minthogy az kentelenség h uiszen rea, noha lattya Isten nem örömet, de busetanom kell Na|gysá|godatt, kéruen alazatossan minth kegyelmes Vramot ha Na|gysá|god kegyelmes jo akarattya tegyen valami rendelest honnet es kitül kellessek ide be valo költsegünkött, es egyéb szüsegünkett varnunk, hogy ne kellettnek Na|gysá|godat magat ily arolekos dologal busetanunk, mert az Vereskőy tisztuiselök (iol lehet még eddigh attack) azt mondgyak ez utan chak egy fillert sem mernek adni az Na|gysá|god Commissioia nélkül, itt penigh mindennap chak husra s egyeb mas arolekra el kél 50. 60. s hettuen penzis, s mas extraordinariumon valo költsegis occural neha, mostis kegyelmes Vram chak egy Inasnakis ninchen belett mentetje, s ha erősb üdők kezdenek lennj nem fognak az Urfi utan iarhatni. Elegett solicitaltam hogy vettek uolna bellesekett nekik, de azt mongyák nem merik az Penzt kiadni. Az Paterek patikaiabulis, mígh Na|gysá|god oda fell volt vettünk oruosságokatt el az Urfi szamara mikor valami nyaualyaia uolt s hol az Inasokra egyszeris masoris, mely fellyeb megyen 30 fl. azt sem tudom honnet megh adatni, untalan kerik penigh s felek kitül Isten oltalmazza ha az Urfinak valami nyaualyaia történnék hogy talam oruosságott sem adnanak ez utan. Az Praeceptor-nakis Uy esztendő Napian telik ki esztendeje, s miuel még 45 fl. vagyon hatra szolgálattyan, öys azt mondgya hogy bizony ell hadgya az Urfiat ha megh nem fizetnek nekj. Kerem azert alazatossan Na|gysá|godat minth kegyelmes Vramot, meltoztassek kegyelmes resolutiot adni tudhassam ez utan mihez tartani magamat. Az Urfi Istennek neue dichirtessek jo egessegben vagyon Na|gysá|godnak

alazatos szolgáltyat aianlya. Az köpönyegie ha megh készült volna mel-
toztassek Na|gysá|god fel küldeni. Eltesse Isten Na|gysá|godatt sock esztendő-
kigh kedue szerint valo jo egessegeben.

Datum Tirnauiae die 19. Decembris 1640.

Na|gysá|godnak alazatos szolgálta

Keljo Pal

Mai lelőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula II. Fasciculus II. Faustum 972. (241–242)

3.

1641 március 31. Nagyszombat. Keljo Pál Pálffy (II) Istvánnak Érsekújvárra.
*Az apa kérésére a Nagylévárdon lakó Kollonich Henrik Károly közvetítésével hazaengedte Miklós úrfi a húsvéti ünnepekre. Nehéz szívvel tette, mert a gyermekségből éppen kilépő úrfinak jobb lett volna most az iskolában maradnia, hiszen néhány napos otthoni nyújtáskodásával és mulatozá-
sával heteket mulaszt el a tanulásból. Hetedik éve vele lévén úgy gondolja, most éppen rossz ha-
tással lesz rá az udvari környezet. Ő maga nem kísérelte el a fiút, mert hévízbe szándékozik men-
ni, de kéri az apát, hogy gyermekét mihamarabb, a húsvéti ünnepeket követő szerdán estére küldje
vissza az iskolába.*

Tekintetes és Na|gysá|gos Erdödi Groff Palffy Istvan Vramnak ö Na|gysá|
ganak adassek.

Tekéntetes és Na|gysá|gos Groff Ur nekem kegyelmes Vram.

Kolonich Vram ö Na|gysá|ga jelenté az Na|gysá|god Parancholattyát, hogy
Na|gysá|god ez szent Üdnepekre ala kiuanna küldenem az Urfiat, kit im ala kül-
döttem Na|gysá|godhoz, noha bizony kegyelmes Vram sockal hasznossab lett
volna az Urfinak, mind az Isteni szolgálatra, s mind tanusagara, s mind egyéb
külső dologra nézue, helybe maradni, es tanulasanak szokott folyasabul ki nem
bontakoztatni, mert az Üdnepekbenis az Isteni szolgálatt mellett ugyan lassan-
ként tanulni kellett volna nekj s Oratit componalni, melyről ott alatt chak al-
modni sem fogh, nem hogy gondolkodnék felőle, ha en igazan esmerem az Ur-
fiat, (s nemis léssen modgya benne) sőt két uagy három napigh ott alatt valo
keseséuel, annyitt mulatt ell tanusagaban, hogy ittfen két hetigis nem recom-
pensallya, mert minden gondolattya chak ott iar, mikeppen nyaiaskodott s mu-
latozott az Uduar nep között, s az tanulashoz nem aplicallya mingyart ugy ma-
gát a mint kéuantatnek, melyre nem kell töb s job bizonsagh az Praeceptoranal.
Minnek okaert kerem alazatossan Na|gysá|godatt ne tartoztassa ott alatt socka-
igh hanem ha Na|gysá|god kegyelmes jo akarattya szerdan estuere esmét
uiszsa küldgye, s neis bochatassa ott alatt szabad akarattyara, had függjön es
tarchon az Praeceptoratul, s ha lehetseges ily gyakorta ne kévannya Na|gysá|
god magahoz, mert most vagyon legh hailandob allapattyaban, miuel az gyer-
mekseghnek allapattyabul ki kezdett lépni, s ha mar fülében reked egyiknekis
masiknakis sugallasa a ki igen könnyen megh gatollya tanusagat, s más fele
nyitt utat elmeje folyasanak. Ezzel Isten oltalmazzon kegyelmes Vram, hogy en
Na|gysá|godnak rendett akarnék szabni, mert hiszem Na|gysá|god szerelmes
edes attya s azt chelekedhetj véle a mitt szinten akar. De minthogy Na|gysá|
god üdeig en gonuiselesem alais bizta, illik megh irnom auagy mondanom a mi

nekj karos, miuel azt en legh jobban tudhatom, ki már hetedik esztendőül fog-
va szüntelen véle vagyok s ugy igyekezem neuelni, hogy Na|gysá|god ez utan-
nis meltábban monhattna azt, s mas bechülletes emberekis, hogy emberséges
ember volt gonduiselője, s jo neuelte, hogy sem mint azt, roszt ember volt, s
roszulis neuelte, kitt Isten hallanom ne adgyon.

Magamis kegyelmes Vram örömet ala mentem volna, de miuel Na|gysá|
god engedelmébül az Heuizbe mennj szandekozok, örömet a mi kewes dol-
gocskam még hatra vagyon ell uegeznem.

Eltese Isten es tarcha Na|gysá|godatt sock esztendökigh kedue szerint
valo jo egessegben.

Datum Tirnauiæ 31. Martij 1641.

Na|gysá|godnak alazatos szolgálja

Keljo Pál

Mai lelőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula II. Fasciculus II. Faustum 1086. (453–454)

4.

1641 április 20. Róma. Gáborjáni Tobias Pálffy (II) Istvánnak

A gróf fiának, Miklósnak praeceptora most alkalmasnak találná, hogy Pálffy Tamás, aki ekkor végzi el a filozófiát Nagyszombatban, Rómába induljon tanulni. Szeptember végén ui. két magyar is befejezi ott tanulmányait, s helyükre újabb magyarok kerülhetnek. A Collegium Germanicum et Hungaricumban előkelő egyházi és világi méltóságok közvetlen rokonai is tanulnak, a színvonal és a róluk való gondviselés kifogástalan. Személyes segítségét is felajánlja, bár a következő esztendőben már távozni készül. (Így is történt, 1642-ben, 28 éves korában elhagyta a kollégiumot.) Ennek kapcsán anyagi támogatást kér primiciájához. Otto Friedrich Pucheim gróf, Pálffy István sógora, fél esztendeje már Rómában van, Laibach (Labacum) püspökévé szentelik fel éppen másnap a kollégium templomában (Otto Friedrich Graf von Pucheim – Buchheim – 1664-ig volt laibachi püspök).

Illustrissime Domine Domine Patrone mihi gratiosissime.

Alazatos szolgálatomat es Isteni imatsagomat ajanlom Na|gysá|godnak mint kegyelmes Patronus Vramnak. Isten eö Szent Felsege algya megh Na|gy-
sá|godat mind keuanta testi es lelki jokkal s jo egesseges hoszu ettel.

Na|gysá|godat mint kegyelmes Patronus Vramat chak effelöll kellett leuelem altal megh talalnom, miuel Kis Groff Vramnak eö Na|gysá|ganak ugy mint az Na|gysá|god szerelmes Fiának Praeceptora leuen, az mint jól emlekezhetik rea Na|gysá|god, ertettem vala hogy Palffi Thamas Vramat ide Romaban akarna Na|gysá|god küldeni tanulsaghnak okaert es hogy annak utanna Pappa lenne. Ez iden jo alkalmatossaggall, hogy ha Na|gysá|godnak teczenek, elküldhetne, minthogy Palffi Thamas Vramis mostan vegezte el Philosophiajat annak felette innenis az mi Collegiomünkball ket magyar eluegezuen tanulsagat megyen ki Magyar orszagban az jövő Szent Mihaly napiara, mellyeknek helyekben masoknak kellett Magyar orszagból jőni. Igen szept gonduisseles uagyon itten az Collegiumban az Iffiakra, mivel azon kivüli sok Na|gysá|gos Vrfiak es Cardinalok Eöczei vannak ebben az Collegiumban. Enis a miben tudnek szerezettel szolgálnak eö Na|gysá|godnak migh ittben mulatnek. Jollehet en imar Is-

ten szegitsege velem leuen tanulsagomat itben eluegezem, es az követközendő esztendőre az Na|gysá|god szolgálattjara ki mégyek, ez iden pedigh Papa kelletik lennem. Annak okaert kerem alazatosan Na|gysá|godat mint kegyelmes Patronus Vramat, meltoztassek valami keues kötseget küldenü a Primitiatomra hogy az Na|gysá|god kegyelmes gratiája által annival tisztességesebben vihessem veghben Istennek bemutatando első aldozatomat mely Na|gysá|god hozzam megh mutando gratiajat tellyes eleteben igekezem megh szolgálni. Groff Piucham Vram eo Na|gysá|ga fel esztendejenel töb miuta itten Romaban mutat. Nem regen Casar Vrank eö Felsege a Labaconnai Püspökseget conferalta eo Na|gysá|gának szinten mostan ugyan itten Romaban ugy mint 21. napian ennek az holnapnak consecralya fel egy Cardinal az mi Collegiomunk szentegyhazaban. Jo egeszsegben vagyon eo Na|gysá|ga. Ezel Isten eltesse tarcha Na|gysá|godat sok esztendeigh kedues jo egeszsegben szegyen hazannak megh maradasara. Datae Romae 20. Aprilis Anno 1641.

Illustrissimae Dominationis Vestrae
Capellanus et servitor humillimus

Tobias Gaborjani

Mai lelkőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula II. Fasciculus II. Faustum I 109. (493–494)

5.

1675 december 26. Grác. Sennyei László Pálffy (IV) Miklósnak Pozsonyba. *A karácsonyi ünnepek alkalmából jókívánságait küldi, s beszámol arról, hogy Ferenc úrfi immár meg akarja szerezni a baccalaureatust. Professzora is várja Miklós gróf véleményét, hiszen eszerint tervezné a további munkát. Ferenc másik négy gróf tanuló társával együtt készül a fokozatra, ezek fejenként 50–50 Ft-t szánnak az eljárásra. Ennél kevesebbet Ferencnek sem illenék adnia. A fokozat ugyan vajmi keveset ér, de megszerzésének terve legalább a tanulást serkenti. Prainer gróf üdvözlétét is tolmácsolja.*

Alazatos szolgálatom ayánlása utan Istentül kívánok N|agysá|g|odna|k minden szerencsés iokat.

A Szent Karácson ünnepeket penig io egeszsegben örvendetesen tölteni, és az Uy esztendöt hasonló állapottal érni és végezni kívánom tiszta szivbül N|agysá|g|odna|k az Aszszonnal ö Na|gysá|gával egyetemben. A Ferencz Urfi, Istennek hála, io egeszsegben vagyon; kinek menyivel nagyob kedve legyen az oskolához, hogysem ez elöt volt, Na|gysá|god abbul eszébe veheti, hogy ő Na|gysá|ga is megh kívánta a Baccalaureatussagot, bizvan elméiéhez, hogy reá készülhet; ugyanis ez-irant csak a Na|gysá|god consensusat vária, mellyet a Pater Professora-is örömetst hamar venné, hogy annál iobban alkalmaztathatná, és rendelhetné dolgait; azon Baccalaureatust, más négy Groff tanuló-társai-is fel veszik; kik mivelhogy kiki közülök ötven forintot contribual azon szolennitasra; talám a Ferencz Urfinak sem kelenék kevesebbet adni; ha Na|gysá|god akarratya leszen, hogy fel vegye a gradust. Igaz, hogy azon gradusnak kevés hasznát fogia venni, de talám csak arra nézve-is serinyebben fog tanulni. Ezek utan ayánlom alázatosan magamot a Na|gysá|god gratiajaban.

Gretzbe 26. Decembris 1675.

P.S. A minap együt lévén a Várba ebéden Groff Prainer Uramnal sok io emlékezettel voltng Na|gysá|god felöl.

N|agysá|g|odna|k Alázatos káplánya Sennyey Laszlo

Mai lelőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula 10. Fasciculus II. Faustum 171. (4)

6.

1676 június 18. Grác. Sennyei László Pálffy (IV) Miklósnak Pozsonyba.

Az elmúlt hét keddjén, jún. 9-én megtartották a baccalaureusok avatását. Ferenc úrfit sajnálatosan utolsóként említették, hiszen a professor névsor szerint olvasta a neveket: a keresztnevek alfabetikus sorrendjében, mert Antonius Rabatta, Bernardus Rindsmaul, Carolus Lantieri és Ernestus Gransfeld után következett. Ő maga 12 esztendeje van a gráci akadémiában, de ilyen szép és díszes ünnepséget még egyet sem látott. Griboczi Mihálytól értesült arról (Griboczi éppen Sennyeit váltotta a nagyszombat rektorságban, az 1674/75-ös tanévtől rektor), hogy a provinciális, P. Nicolaus Avancinus engedélyével páter Gransfelddel együtt a vakációkban Miklós grófnak szolgálhatnak.

Illustrissime Domine Comes, et Patrone gratiosissime.

Meg lévén az el mult kedden a Baccalaureusok promotioja, tudtára akarám adnom Na|gysá|g|odna|k, hogy mindenek ugy rendeltetnenek, hogy a Ferencz Urfinak egyenlő böcsülete volt a töb Urfiakkal. Igaz, hogy az alphabetum rendi szerint neveztetvén a P|ate|r Professortul az Urfiak (mivelhogy egyszersmind ki nem mondhatta a neveket) a Ferencz Urfi szerencsétlenségére történt, hogy ötet utolszor kellett az Urfiak közöt nevezni, mivelhogy a többi Antonius Rabatta, Bernardus Rindsmaul, Carolus Lantieri, Ernestus Gransfeld voltak, minazon által, hogy ebben-is senki meg ne botránkozhatnék, nyilván ki mondotta a Pater Professor midön öket megnevezte, hogy omnes quinque merito et gloria pares ac primos ordine alphabetico nevezi. Minemü könyvecskét, catalogusokat, kesztyüket osztogattak a Promotio alatt, mind az Urfiak, mind a töb Baccalaureusok böcsületire, nem kétlem, maga a P|ate|r Professor meg küldi Na|gysá|g|odna|k, azomba de toto genere promotionis loquendo azt irhatom Na|gysá|g|odna|k, hogy tizen két esztendeig lévén immár ebben az Academia-ban, ennél ékebbet, gazdagabbat, böcsületesebbet nem láttam, minden tehetségével azon lévén a P|ate|r Professor, hogy méltó böcsülettel illesse az Urfiakat.

Pater Griboczi Uram levelébül értettem a minap, hogy meg légyen engedve P|ater| Provincialis Uramtul, hogy e iövendö Vacatiokban P|ate|r Gransfelddel együt Na|gysá|g|odna|k udvarollyak; mind ketten azert készek leszünk Na|gysá|g|od szolgálattyára post octavam Septembris, valamikor parancsolni fogia Na|sá|g|od. Ezek utan ayánlom alázatossan magamot a Na|gysá|g|od gratiaiaba.

Greczbe 18. Junij 1676. Na|gysá|g|odna|k Alázatos káplánya

Sennyey László

Mai lelőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula 10. Fasciculus II. Faustum 200. (33)

1679 (helyesen 1676) december 13. Grác. Sennyey László Pálffy (IV) Miklósnak Pozsonyba.

Sz. Miklós napján köszönti a grófot, iskolai elfoglaltsága mellett sem feledkezett el a neki tett ígétről: a megrendelt képet már készített egy kollégiumbeli magiszterrel. Hírei nincsenek, olvasmányai a tanítást szolgálják, kétszáznál több teológia-hallgatója van. Nincs teljes mértékben megelégedve a színvonallal, jókedvű élcelődéssel bányamunkára küldené hallgatói egy részét. Hasonló élcelődéssel szól a kollégiumbeli páterek tájékozottságáról is, midőn csaknem elhitette velük, hogy a tabakot is bányásszák. Guerin Hugo üdvözlését is tolmácsolja (aki 1667-től Nagyszombatban tanult, ekkor Grácban teológiát hallgat).

Illustrissime Domine et Patrona gratiosissime.

A minap, a Na|gysá|god Szent Patronusa napian kiváltképpen való emlékezetben lévén Na|gysá|god felől Isten előtt a Misemben, kötelességem szerint illendőnek itiltem lenni, hogy ez iránt levelem általis üdvözlénem Na|gysá|godat; a mint szivessen kívánok-is Na|gysá|godna|k Istentül sok szerencsés és kedve szerint való esztendőket adatni; kiváltképpen penigh azt kívánom Na|gysá|godna|k, hogy Szent Miklos, a ki mindenkor aranyat, s-ezüstöt visel kezében, a Na|gysá|god Bányáit úgy megh gazdagítsa, hogy a iol el kezdet dologban vigasztalásra való elő-menetelt érhessen Na|gysá|god, a mint eddigh sem kétlem, hogy minden contentatioia megh volt Na|gysá|godna|k.

En azomba minden oskolabéli foglalatoságim között sem feletkeztem el a Na|gysá|god parancsolattjárul, és a Calvaria hegyének az egyik felét immár le irattam egy collegiumbéli tanulo Magiszterrel; a ki a másik felét-is eddig le írta volna, ha más dolgaiban nem volt volna foglalatos; mindazon által úgy reménelem, hogy uy esztendő után megh küldhetem Na|gysá|godna|k, ha alkalmazhatóság adatik a posta kívül, kire nem bízhatom a képnek nagy volta miatt.

Itten mi nálunk a Staier hir, mind csak hideg hir; ha havunk volna, a föld immar hozza alkalmaztatta magát a szán uthoz; külső országi hírek, tudom, büvebben vannak Na|gysá|godnál, hogy sem mi nálunk; mellyeket penigh a szobámban lévő könyvekben olvasok, másokkal kel közlenem, kik, hálá Istennek elegen vannak, mivelhogy Theologiában két száz tanítványomnál több vagyon; egy részét, ha ük-is úgy akarnák, a mint én, oda küldhetném Na|gysá|godna|k a bányát ásni, mert soknak jobb ereie volna ahhoz, hogysem a Theologiahoz elméie. Itten a Na|gysá|god tabakáinak nagy hirt nevet szerzettem, kostoltatván a Collegiumbéli Paterekkel, kikkel csaknem el hitettem, hogy Na|gysá|godna|k tabáka bányáia-is vagyon, melyből én-is részesse lettem a Na|gysá|god gratiáiából. Mag|iste|r Gvenin (a ki Theologiában az en tanítványom) ayánlya Na|gysá|godna|k alázatos szolgálattját, és velem egygüt magat Na|gysá|god gratiájában.

Greczbe 13. Decembris 1679. Na|gysá|godna|k alázatos káplánya Sennyey László

Mai lelőhely: u.o.: Armarium VIII. Ladula 10. Fasciculus II. Faustum 309 (153)

CSELEKEDETEK ÉS -ESZMÉK

Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében (1638)

Ez a tanulmány négy 17. századi evangélikus gyülekezetnek a földesúr ellenreformációs intézkedéseivel szemben tanúsított magatartását mutatja be. Az egyszerű leírás mellett főként az a célja, hogy az ügyben vizsgálható személyek egyik csoportjánál, az ellenállóknál az engedetlenség és a vallási tájékozottság között összefüggést keressen. A probléma nem utólagos konstrukció; már a kortárs világi hatóság kapcsolatot sejtett az ellenálló emberek cselekedetei és eszméi között.

A világi hatóságot a földesúr, Esterházy Miklós jelentette, a szóban forgó négy gyülekezet pedig Forchtenau-Fraknóalján és Märtersdorf-Nagymartonban illetve két hozzájuk tartozó fliában, Neustiftben és Wisenben, Esterházy egyik nyugat-magyarországi birtokán, a fraknói uradalomban élt. A vizsgálatot rendkívül szerencsés forrásadottságok teszik lehetővé. A források néhány évvel ezelőtt a Szegedi Csoport gondozásában már megjelentek.¹

Az ügyről fennmaradt iratokból az derül ki, hogy a földesúr 1638-ban húsvétig tartó határidővel rendeletben kötelezte a gyülekezetek tagjait a katolizálásra. A rendeletnek sokan engedelmeskedtek. Pontos adataink azonban csak a családfőről vannak. Fraknóalján és Neustiftben, ahol a két helység adatait nem bontották fel, a családfők 43%-a katolizált, Nagymartonban 54%-uk, Wisenben pedig majdnem 90%-uk tért át. A többiek megtagadták az engedelmisséget.

Ezek az események olyan időpontra estek, amikor Esterházy, 1625 óta az ország nádora, méltóságánál fogva már mintegy kettős hatalmat gyakorolt birtokainak népe felett. Úgy tűnik azonban, hogy a felekezeti ügyek sokáig nem foglalkoztatták. Fraknót ugyanis a szomszédos kismartoni uradalommal együtt még a nikolsburgi béke után juttatta neki II. Ferdinánd, azaz tizenegynéhány éven át zavartalanul éltek itt az uralma alá került protestánsok. Esterházy Miklós csak 1637-ben kezdett felekezeti ügyeikkel foglalkozni. Akkor hívott meg a Jézus Társaság ausztriai provinciájából térítőket Kismarton környékére.²

A térítésben résztvevő jezsuiták beszámolója szerint a Kismarton körüli akció végül is erőszakba fordult. Az atyák előbb házaknál és nyilvánosan valóban téríteni igyekeztek, de a hívek kemény ellenállása miatt zsoldosok bevetésére került sor. Így egyesek engedtek a kényszernek, mások elmenekültek vagy

¹ Monok István–Péter Katalin, *Felmérés a hitlűségről 1638-ban*, in *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, II, Szeged, 1990, 111–142. (Alább a hivatkozásokban ennél a kiadványnál csak a lapszámok következnek.)

² A jezsuiták beszámolója: 139–142.

elűzték őket, és csak kevesen tértek át „önként”. Ez a hangulati elemekkel teli leírás maguknak a jezsuitáknak a hangvételét adja vissza.

Fraknó környékén térítéssel Esterházy nem kísérletezett. Itt közvetlenül a kismartoni uradalomban lezajlott erőszakos cselekmények után, az évente szokásos falugyűlésen ismertették a földesúr rendeletét arról, hogy a protestánsok katolikus vallásra kötelesek térni.³

A rendeletnek engedelmességek megmondolásairól nem maradtak fenn értesülések. És úgy tűnik, a dolgok leegyszerűsítése lenne magatartásukat pusztán rettegéssel vagy a Kismarton környéki erőszak hatásával magyarázni. A másik csoportnál, a vallásukhoz ragaszkodóknál ugyanis a megrettenésnek nincs nyoma, és ellenállásuk mögött nem lehet közös okot kitapintani. Talán az áttérőket sem egyetlen ok készítette engedelmességre. Ezen a problémán azonban adatok hiányában nincsen értelme töprengeni.

Az engedelmességet megtagadókról illetve az engedelmességet megtagadó családfőkről terjedelmes, urbárium szerű irat tájékoztat az egyes személyeket illető adatok rovataival.⁴ Az ügyet ugyanis uradalmi természetűnek tekintették és éppen úgy csak a családfőket vagy háztartásfőket vették számba, ahogyan például a földesúri terheket szokták kiróni.

Nők magatartásáról tehát értelemszerűen alig tudunk valamit; a háztartásfők túlnyomóan nagy többsége férfi volt. A nőkkel kapcsolatos információk hiányára viszont azért kell rámutatni, mert a nők valószínűleg a férfiktól eltérően viselkedtek. Erre lehet következtetni először is abból, hogy a házastársak felekezeti azonossága nem volt magától értetődő. Wisenben például, ahol a forrás feltűnően részletes adatokat közöl, kiderül, hogy az összesen 119 háztartásban viszonylag sok, 21 vegyesházasságot tartottak számon.⁵

A nők sajátos magatartását a Kismarton környéki akcióról szóló jezsuita beszámoló le is írta. Az erőszakkal, de végül a katolicizmus javára rendezett helyzet bemutatásának végén ez áll: „Solae proceruum genus foemina negotium facessebant eo contumacius, quo ad imperia solutiores se arbitrabantur.”⁶ Ugyanez a jelentés a Fraknó környéki eseményekről nem szól, de nincs okunk feltételezni, hogy itt a nők makacssága kevesebb gondot okozott volna, mint a szomszédos uradalomban lefolytatott akciónál.

Egyes férjek számoltak feleségük véleményének súlyával. Így Thomas Koller Fraknóalján kijelentette, feleségével kell megbeszélnie, mitévő legyen a jövőben,⁷ Casparus Moser Wisenben azt mondta, feleségének tett ígérete tartja vissza az áttéréstől,⁸ Sebastianus Scheichenstuhl pedig azt jelentette ki, el fog innen költözni, mert felesége úgy akarja.⁹ És jellemzőnek tűnik az az adat, miszerint a női családfők aránya a családfők összességében elenyésző volt, de a földesúri rendelettel szemben ellenálló csoportjához három asszony is tarto-

³ 112. ⁴ 112–136. ⁵ 135, 121. ⁶ 139.

⁷ *Vult tamen prius antequam id (conversionem) fecerit, uxorem suam consulere et interea vult et Deo et superioribus se commendare*: 114.

⁸ „promisit uxori olim”: 121.

⁹ „Uxor eius vult abire, ergo et ipse debet sequere uxorem”: 136.

zott. Christiana Gieffing Fraknóalján, Sebastian Frahler özvegye Nagymartonban és Johannes Kratzer özvegye Neustiftben nem tért át.¹⁰

Nem tudjuk viszont, mennyi volt a női családfők száma azok között, akik Esterházy Miklós rendeletére katolizáltak. Erről a csoportról tulajdonképpen csak számokat jegyeztek fel; alig néhány áttérőt ismerünk név szerint.

Az engedetlenekről szóló irat¹¹ viszont részletes; nyilvánvalóan nagy gondal készült. Az első rovatban a személy nevét vették fel. Aztán két rovatba a fejlécük szerint kérdésekre adott válaszokat jegyezték be. Az első kérdés az lehetett, hogy az illető miért nem engedelmeskedett a földesúr parancsának.¹² A második rovat fejléce két kérdésre is utal. Az egyik csak a rovatba bejegyzett szövegek alapján érthető; a megkérdezett felekezeti tájékozottságára vonatkozott. A másik a megkérdezett jövőbeli szándékát tudakolta.¹³ Vannak végül itt ott az ügyel kapcsolatos más bejegyzések is.

A meghallgatásra, amit az irat examennek nevez, a bírók idézték meg azokat, akik a határidő leteltéig nem katolizáltak. Ez úgy derül ki, hogy egyesek nem tettek eleget az idézésnek, és ilyenkor az került a jegyzőkönyvbe, „citatus aliquoties per iudicem, noluerit parere”,¹⁴ vagy hasonló tartalmú szöveg. A vizsgálatot katolikusok végezték, szinte bizonyosan voltak közöttük egyháziak és világiak egyaránt.

A bizottság katolikus voltára utal maga a szituáció. Nem valószínű, hogy ilyen kényes ügyben protestánsokat bíztak volna meg az eljárással. Emellett van a forrásban egy világos utalás is. A nagymartoni bíróságot az egyik bejegyzés szerint már adott 500 forintot „templo nostro”, de még többet is ad, ha hitében meghagyják.¹⁵ A „mi templomunk” nyilvánvalóan katolikus volt. Világi, feltehetőleg uradalmi megbízottak jelenlétére az irat formájából lehet következtetni, aztán abból, hogy a családfők számbavételével uradalmi gyakorlatot követtek. És úgy tűnik, az uradalmi ügyekben szokásos tárgyilagossággal jártak el: a rovatok kitöltésénél a válaszadók szavait elfogultság nélkül írták be. Ilyen fogalmazásban rögzítettek nyilván hosszabban elmondott válaszokat: „etiam ad mandatum illustrissimi principis non desistet, sed constans permanebit”, vagy „sperat se in hac fide permansuram”.¹⁶ Katolikus egyháziak jelenlétére pedig abból lehet következtetni, hogy az érintettek felekezeti tájékozottságáról is hangzottak el kérdések. Ilyen vizsgát aligha bíztak világiakra.

A földesúr parancsával szembeszegülőknél tehát több tagból álló és az ő fogalmaik szerint nyilván tekintélyes bizottság előtt megállva kellett engedetlenségük okairól és vallásos meggyőződésükről jegyzőkönyvben felvett vallomást tenniük. Ez a feladat valószínűleg nagyobb lelkiert követelt, mint az,

¹⁰ 116, 117, 130.

¹¹ 112–136.

¹² Az első fejléc szövege: *Rationes cur non conversi et satisfecerint mandato illustrissimi principis* 112, 122, 129, 133, 135.

¹³ A második fejléc szövege: *Enunciata et quid facturi U.o.*

¹⁴ Pl. 133.

¹⁵ 122.

¹⁶ 113, 116.

hogy a földesúri rendeletnek nem engedelmeskedtek, amit a jelek szerint külön felszólítás nélkül kellett volna megtenniük, bár nyilván ellenőrizte valaki; különben nem tudták volna, kit idézzenek a bizottság elé.

Ilyen körülmények között néhány vallomás tulajdonképpen meglepő. Egyesek például egyszerűen kérték, hogy kapjanak engedélyt eddigi hitük megtartására. Georgius Fridericus Stötner szavait a jegyzőkönyv így rögzítette: „Petit ut permittatur sic credere uti hactenus”.¹⁷ Andreas Gschichel „petit et obsecrat, ut in sua fide permittatur”.¹⁸ Vagy Wisenben, ahol pedig majdnem mindenki engedelmeskedett az áttérési rendeletnek, Laurentius Klampffer „petit ut in hac fide permittatur mori”.¹⁹ Ő is és a hasonló kérést előadóak közül többen is idős korukra vágy általános elesettséjükre hivatkoztak, mások nem támasztották alá kérésüket külön indokkal.

Ugyancsak meghökkentőek az olyan kijelentések, mint amelyet például Johannes Kratzer özvegye tett. Ő a jegyzőkönyv szerint eddig azért nem tért át, mert „hactenus illi non iniunctum fuit”, és „si autem cogeretur, tunc faciet”.²⁰ Stephanus Rubacher hasonló értelemben nyilatkozott jövőbeli szándékáról: „si illustrissimus princeps mandaverit, tunc illico faciet”.²¹ Vagy olyasmit mondanak többen is, ha komolyan „serio” elrendeltek, akkor áttérnek.

Az adott helyzetben meghökkentőnek tűnő válaszok csupán 22 személy szájából hangzottak el, illetve ennyinél jegyeztek be ilyet a jegyzőkönyvbe. Összességükben mégis arra utalnak, hogy az érintett közösségek éppen úgy uradalmi ügynek tekintették az áttérést, mint maga a hatóság. És a parancsot egyesek azért nem teljesítették, mert ahogyan más terhek esetében valamilyen okból felmentést kaptak, most is felmentést vártak. Illetve szokatlan volt nekik a mindenkire érvényes utasítás, és személyre szóló parancsot igényeltek. Hasonló felfogást tükröz azoknak a magatartása, akik, összesen hatan, egyszerűen nem jelentek meg az idézésre vagy, ketten, mintegy az idézés elől elutaztak valahová.

Ha nem tudnánk, hogy az érintettek többsége a jelek szerint külön kényszer nélkül határidőre katolizált, azt lehetne mondani, hogy az Esterházy birtokok népe korábbi jó tapasztalatai alapján még a Kismarton körüli események után sem hitt a földesúri kényszer következetességében. A tiltakozás nélkül áttérőket is figyelembe véve azonban talán az a fogalmazás a helytálló, miszerint a helyzet megítélésében nagy egyéni eltérések voltak.

Nem egységesek azok a válaszok sem, amelyeket utólag és kívülállóként a situációhoz illőnek lehet tekinteni. Az engedetlenség okát firtató, első kérdésre adott válaszok lényegük szerint háromféle típusba estek. Az egyik vallási szempontból semleges, és azt közli, miszerint a megkérdezett a földesúri rendelet kihirdetésekor nem volt jelen, esetleg nem tudott a rendeletről. A két másik típus a valláshoz kötött. Az egyik szerint a megkérdezett egész életében „ezen a hiten” volt, esetleg „ebben a hitben” keresztelték meg, „ebben” nevelkedett. A másik hasonló típus a szülőkre vagy az ősökre utal; ők voltak mindig is „ezen a hiten”. Van aztán néhány furcsa válasz is. Így Michael Sparrabitz Fraknóalján nem vette észre, hogy nem katolikus templomba jár.²² Johannes

¹⁷ 115. ¹⁸ 129. ¹⁹ 136. ²⁰ 117. ²¹ 124. ²² 116.

Wilffing Nagymartonban azt mondja, azért nem engedelmeskedett az úr parancsának, mert „catholicus natus”, de megígéri, hogy Krisztus mennybemenetelének ünnepén áttér.²³ Vagy ugyancsak Nagymartonban Gallus Dorner nem ad semmilyen okot vagy mentséget.²⁴

A második kérdést, a felekezeti tájékozottságra vonatkozót nem mindenkinek tették fel, vagy nem minden választ jegyezték be. A megfelelő rovat az esetek túlnyomó többségében nem tartalmaz ilyen természetű válasza utalást. A feljegyzett válaszokat pedig nem lehet típusokba sorolni, mert elképesztő szélsőségek között változnak. Christian Wolff szíjgyártó például Nagymartonban nyilvánvalóan nem bemaagolt, hanem megfontolt ismeretek alapján vitatkozott a szentségekről általában és a lutheránusok két szentségének látható jegyeiről,²⁵ Matthias Binder viszont ugyancsak Nagymartonban úgy tudta, hat szentség van, a miatyánk, a tízparancsolat, a hit, a keresztség, a kulcsok és az úrvacsora.²⁶

A harmadik kérdésre adott válaszok összessége megint típusokra bontható. A legtöbb, összesen 73 családfő a jövőben sem kíván áttérni. 37 családfő valamilyen megfogalmazásban azt közölte, hogy áttér, ha a többiek, esetleg a szomszédok is áttérnek. 33 családfő csak a kényszernek vagy az úr újabb parancsolatának engedve fog áttérni, 9 családfő akkor katolizál, ha továbbra is két szín alatt veheti az úrvacsorát, 6 családfő feltétel nélkül megígéri, hogy záros határidőn belül áttér, 6 családfő végül azt a választ adja, miszerint a jövőt illetően egyelőre bizonytalan.

Pusztán logikai alapon azt lehetne gondolni, a válaszok között van valami korreláció. Logikus lenne például az, hogy az első kérdésre közömbös választ adóak a jövőbeli áttérést valamilyen formában vállalók között legyenek, vagy a nagyon tájékozottak ragaszkodjanak makacsul a vallásukhoz. A valóság nem feltétlenül így alakult.

Christian Wolff, aki a szentségekről vitatkozott és a jegyzőkönyvből az is érzékelhető, miszerint a bizottsággal szemben fölényes volt, tényleg elutasította a jövőbeli áttérés gondolatát. De ott volt Fraknóalján vagy Neustiftben Georgius Prunhuber, aki első válasza szerint az uraság parancsára azért nem tért át, mert nem tudott róla, és vallása tanításaiban tökéletesen tájékozatlanul öt szentséget hitt, ezek „1 coena, 2 sanguis, 3 baptismum, 4 matrimonium, 5 ordo”, de azt közölte, miszerint „vult manere usque ad mortem”.²⁷

A három kérdés közül végeredményben a leglényegesebből, a felekezeti tájékozottságot firtatóról van a legkevesebb értesülésünk. Kézenfekvő azonban az a feltételezés, miszerint éppen a megkérdezettek szintjén elvárható, lényegében helyes feleleteket nem jegyezték fel. Ez a feltételezés abból adódik, hogy – bár nyilvánvalóan a szentségek számára vonatkozott a kérdés, mert a feljegyzett válaszok minden esetben a szentségek számával vannak kapcsolatban – csak elképesztő tájékozatlanságról vagy feltűnő tájékozottságról valló válaszok vannak a jegyzőkönyvben. A válaszadók többsége tehát valószínűleg egyszerűen megnevezte az evangélikusok két szentségét, az keresztséget és az úrvacsorát.

²³ 125. ²⁴ 129. ²⁵ 134. ²⁶ 126. ²⁷ 129.

A téves válaszokból pedig az derül ki, hogy a hívek a két szentség közül az úrvacsorának tulajdonítottak mindennél nagyobb jelentőséget. A jegyzőkönyvben feljegyzett 31 téves válasz nem egyszer több szentséggel együtt vagy nagyon furcsa szövegösszefüggésben, de 20 esetben tartalmazza az úrvacsorát. Furcsa szövegösszefüggés például az, amit a jegyzőkönyvbe így vettek fel: „fatur... 2 sacramenta, quae sunt 2 species”,²⁸ vagy az, ahogyan a jegyzőkönyv szerint Andreas Machel mondta: „Scriptum est, quotiescunque societis et quotiescunque bibetis, tot sunt sacramenta ex calice Domini”.²⁹

Az úrvacsorát meg nem nevezők egy része félreértette a kérdést. Ők ilyen válaszokat adtak: „dicit se... credere 3 Evangelistae, Mattheum, Marcum et Sanctum Paulum”,³⁰ illetve Joannes Mandelnél ezt írták be: „credit tamen in sua evangelica professione esse 3 sacramenta, 1 Deus Pater, 2 Deus Filius, 3 Deus Spiritus Sanctus”.³¹

Hárman viszont értették a kérdést, nem tudtak azonban jó választ adni, de ezt meg is mondták. Egy rosszul válaszoló, Balthasar Klampffer felelete pedig így került a jegyzőkönyvbe: „Fatur 3 sacramenta, sed quae sint et quomodo appellantur, ignorat. Credit autem (inquit) in Deum Patrem omnipotentem, uti bonus christianus.”³²

Végeredményben, bár a felekezeti tájékozottságról tudakozódó kérdésre adott és a jegyzőkönyvbe fel is vett válaszok többsége pontatlan és homályos, mindegyiknél érzékelt lehet azt, hogy a megkérdezett nem tökéletesen tájékozatlan a vallás tanításaiban. A válaszok összességéből sejthető általános tájékozottság pedig messze felülmúlja azt a szintet, amit két nem túlságosan jelentős mezőváros polgárainál illetve két kis falu lakosainál feltételeznénk.

Ennek a következtetésnek a helytálló voltát alátámasztják a vizsgálat körülményei. A vallás dolgairól az emberek templomban szoktak hallani. Itt viszont valamilyen hivatalos teremben hallgatták ki őket. Tétélesen gyermekkorukban katekizáltak utoljára; most a kátétanulástól már régen eltávolodott felnőttek, esetleg aggastyánok álltak a bizottság előtt. Úgy faggatták őket, mint ha az úriszéken lennének vádlottak. Érthetően zavarodtak meg talán még olyanok is, akik magánbeszélgetésben a vallás dolgairól semmi feszélyezettséget nem éreztek.

A rendkívül tömören fogalmazott jegyzőkönyvből is kiderül egyébként az, hogy ha nem vizsgáztatva kérdezték őket, az emberek oldottabban beszéltek. És amikor a harmadik kérdésre válaszoltak, jövőbeli szándékukról szóltak, talán többet árultak el felekezeti tájékozottságukról, mint a direkt faggatásra. A harmadik kérdésre válaszolva fejtette ki például Matthias Reisner, aki egyébként a szentségek számát rosszul tudta, saját helyzetére alkalmazottan Luther tanítását a „két birodalom”-ról. A jegyzőkönyvben így olvasható: Reisner „putat se esse in satis bona fide, et sufficere, quia superioribus suum debitum roboth cum diligentia perficit”.³³

Ez a világi hatalom iránt köteles engedelmesség nagyon finom megfogalmazása volt; robotoló jobbágy szájából egyenesen elképesztő. A tanítás kevés-

²⁸ 113. ²⁹ 119. ³⁰ 124. ³¹ 125. ³² 132. ³³ 114.

bé árnyalt formáját azonban nagyon sok válasz tartalmazta. „Non vult resistere, quia a suo pastore didicit ex Verbo Dei obediere Deo et superioribus”, mondta a jegyzőkönyv szerint Laurentius Reisner.³⁴ Hasonló értelemben nyilatkoztak mások is. Feltűnő azonban, hogy míg többnyire azok mondták ezt, akik a földesúr újabb parancsára katolizálni szándékoztak, egyesek a jegyzőkönyv száraz fogalmazásából is jól érzékelhetően az engedelmesség tanának ismeretében szándékoztak az esetleges újabb rendeletet is megtagadni. „Non desistet a sua fide etiam demandante illustrissimo principe”, áll Michael Ossing megfelelő rovatában.³⁵ És „etiamsi illustrissimus princeps injungeret illi, nullo modo cogitat converti” fogalmazásban adja vissza a jegyzőkönyv például Adamus Weiner szavait.³⁶

A biztosok, akik látták, hogyan lépnek be az emberek az ajtón, figyelhették az arckifejezésüket, valószínűleg már előzőleg is ismerték őket, talán találtak magyarázatot arra, hogy miért éppen ez a csoport szegült ellene a hatalmas földesúr akaratának. Így utólag és kívülállóként azonban nem lehet náluk semmi jellegzeteset találni. Még a legelszántabbak csoportja sem mutat semmi különlegességet.

A legelszántabbak csoportján az a 73 családfő értendő, aki nemcsak az úr már kihirdetett rendeletének nem engedelmeskedett, de a vizsgálaton is kijelentette, hogy semmilyen körülmények között nem hajlandó katolizálni. Nyolcan közülük azt mondták, inkább a halált választják. Egyikük, egy más házában lakos szabó, Johannes Koch igen részletesen beszélhetett erről. Talán győzködtek őt, mert a jegyzőkönyv a halálra tett utalást kétszer is tartalmazza: „paratus est cum sua evangelica doctrina potius in mortem ire, quam ad fidem catholicam converti, etiamsi illustrissimus princeps illi iniungeret, non faciet, sed mavult mori”.³⁷

A katolizálás helyett inkább a halált választó 8 családfő között volt ez a szabó, aztán mind a két mezővárosból polgárok és falusi zsellérek. A katolizálást a jövőre nézve is megtagadó többi családfő hasonlóképpen különböző társadalmi elhelyezkedésű volt. És a válaszaik szerint sem alkotnak egységes csoportot. Közéjük tartozott ugyan a többször említett szíjgyártó, de egyébként átlagos tájékozottságú embereknek tűnnek. Arra a kérdésre, hogy eredetileg miért nem tértek át, ők is a háromféle típusba sorolható válaszokat adták. A valószínűleg közömböset, miszerint a rendelet kihirdetésekor nem voltak otthon vagy nem hallottak róla, feltűnő gyakorisággal, nyolcan is ismételték.

A végsőkre azonban itt, a fraknoi uradalomban nem került sor. A négy ellenálló gyülekezettel szemben nem vetettek be katonaságot. Térítés viszont folyt. Esterházy Miklós katolizálási rendelete után húsz évvel, 1659-ben még mindig voltak téríteni való lutheránusok legalábbis Fraknóalján, Neustiftben és Wisenben. Akkor írtak ugyanis össze összesen 28 újonnan katolizált személyt ezekben a helységeken. Közülük többen is az 1638-as rendelettel szemben legelszántabbak csoportjához tartozó családfő fiai vagy leányai, esetleg az ő házasa-

³⁴ 116. ³⁵ 129. ³⁶ 131. ³⁷ 134.

társaik voltak. Vagyis úgy tűnik – hiszen az utódok katolizáltak –, hogy az apák szándéka teljesült; állhatatosak maradtak.

Talán egyéniségükben volt a magyarázat, lehetne gondolni, ha nem 73 személyről volna szó, egy nagyobb csoportnak, az eredetileg szembeszegülőknek majdnem a feléről és a négy gyülekezet összes tagjának körülbelül egy harmadáról. Ennyi különleges egyéniség négy helységben bizonyosan nem élt együtt. Ez az utóbbi szófordulat egyébként nem is helyes, mert a legelszántabak nem együtt, hanem egymástól elszórtan éltek.

Találgatásnak azonban a történelemben nincs helye. Egyszerűen bele kell nyugodnunk abba, hogy a történettudomány eszközeivel sok minden leírható, de nem mindennek a magyarázatát lehet megtalálni.

Ferenc Postma

„FRANECKERA, AZ IGAZ KERESZTYÉNEKNEK HÍRES AKADÉMIAJUK BENNE” (Szepsi Csombor Márton, *Europica varietas*, 1620)

In diesem Aufsatz wird ein erster Versuch gemacht die Frage zu beantworten, warum nach der Zerstörung von Heidelberg, im September 1622, die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat. Dabei hat der Empfehlungsbrief des damaligen Emdener Pfarrers Abraham Scultetus, datiert vom 25. August 1623 und gerichtet an den *Rector magnificus* und die Professoren der – 1585 gegründeten – Universität Franeker, offensichtlich eine wichtige Rolle gespielt. Dieser Brief blieb bis auf heute unbeachtet. Auch seine Verbindung mit Professor Sibrandus Lubbertus, dem führenden Theologen in Franeker, mit dem Scultetus schon Jahre lang befreundet war, und dessen Rolle in diesem Zusammenhang, wurden dabei in Betracht gezogen.

*

Enttäuscht über seine mißlungene Mission nach Böhmen (1619–1620) und traurig über die Zerstörung seiner geliebten Stadt Heidelberg (wo er im März 1618 als Professor für das Alte Testament berufen worden war),¹ wurde Abraham Scultetus (1566–1624) noch im Jahre 1622 Pfarrer in der ostfriesischen Stadt Emden.² Dort, weit entfernt von Heidelberg, sollte er einige Jahre später, am 24. Oktober 1624, sterben.

Wie sehr er aber der Förderung der Reformation zugetan blieb, geht u.a. aus folgendem hervor. Als Ende August 1623 vier ungarische Studenten – ‘Peregrini’ – in Emden ankommen, empfängt er sie aufs herzlichste bei sich zu Hause. Die vier kommen aus Bremen und wollen ihre Reise – ‘theologiae discendae gratia’ – nach Franeker fortsetzen. Weil die ‘Studiosi’ in Franeker niemanden kennen und Scultetus sich Sorgen macht, daß niemand sich da um sie kümmern wird, schreibt er unverweilt einige Empfehlungsbriefe, u.a. an den *Rector magnificus* der Universität Franeker. Während der lebhaften Gespräche

¹ G. Toepke (Hrsg.), *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II, Heidelberg, 1886, 288.

² Scultetus kam den 1. Oktober 1622 in Emden an, siehe dazu: G.A. Benrath (Hrsg.), *Die Selbstbiographie des Heidelberger Theologen und Hofpredigers Abraham Scultetus 1566–1624*, Karlsruhe, 1966, 100–103 (Appendix). Der Fall von Heidelberg fand am 6. September 1622 statt, cf. Toepke, *op. cit.*, II, 306 (Fußnote 1).

(„inter confabulationes“), die folgen, vergessen die „Hungari“ jedoch die Briefe und reisen „sine litteris“ nach Franeker ab.³

Noch am selben Tag – dem 25. August – schickt Scultetus die Empfehlungsbriefe seinem Kollegen, dem alten Professor Ubbo Emmius (1547–1625) in Groningen. In einem Begleitschreiben meldet er Emmius, was „hodie“ geschehen ist. Zugleich bittet er ihn die Briefe bei der ersten besten Gelegenheit nach Franeker zu schicken. Aus seinem Begleitschreiben an Emmius folgen hier die relevanten Passagen:⁴

[...]

Nunc valde te rogo unum hoc.

Quatuor Hungari theologiae discendae gratia hodie hinc profecti sunt Franekeram. Literas commendatitias illis dedi ad rectorem, ad duos alios. Illi inter confabulationes nescio quomodo factum ut eas in mensa mea reliquerint. Neminem autem invenient, qui ipsorum curam suscepturus sit, si sine litteris eo venerint. Per tuum igitur in studiosos amorem te plurimum rogo, ut prima quaque occasione Franekeram istas cures.

Praemium erit incrementum benedictionis etiam in senecta tua. [...] Optime vale, XXV. Augusti.

Obwohl das Schreiben ihn erst mehr als eine Woche später erreicht (am 3. September 1623),⁵ schickt Emmius tatsächlich die – insgesamt drei – Empfehlungsbriefe gleich von Groningen nach Franeker. Gern lassen wir hier den Text von Scultetus' Brief an den *Rector magnificus* („ad rectorem“) folgen. Dabei sei noch bemerkt, daß dieser Brief bis auf heute unbeachtet blieb und hier zum ersten Mal publiziert wird:⁶

Adresse

Magnifico Rectori, celeberrimis et clarissimis Professoribus Academiae Franekeranae, Dominis et amicis reverenter colendis. Franekeram.

Text

Magnifice Academiae Rector, caeterique Professores, Domini et amici venerandi. Adeo mihi placuit nuper humanitas vestra et tranquillitas loci, ut Hungaris Bremae agentibus autor fuerim in Academiam vestram migrandi.

³ C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Theol. Diss. VU Amsterdam, Kampen, 1963, 405. Siehe dazu auch 509–510.

⁴ Siehe dazu: H. Brugmans – F. Wachter (Hrsg.), *Briefwechsel des Ubbo Emmius*, I–II, Aurich's-Gravenhage, 1911–1923, II, Brief Nr. 451, 255–256.

⁵ Cf. Brugmans-Wachter, *op. cit.*, II, 256 (Fußnote 2).

⁶ Siehe dazu: *Archiv der damaligen Universität Franeker (1585–1811)*, Inventar Nr. 107. In: Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden.

Veniunt igitur ex illis nunc quatuor isti, quos VOBIS ita commendo, ut commendari eos dicit, qui discendi gratia tam longinquum tamque periculosum iter susceperunt.

Inprimis exoptant, ut in contubernium vestrum admittantur, quia magno viatico instructi non sunt, et ex parte etiam per Gallos milites expilati.

Quod si hos benivole susceperitis, animabunt populares suos, ut Academiam vestram, sicut antehac Heidelbergam, deligant sibi Hungari studiorum suorum excultricem.

Bene feliciterque in Domino valete, Magnifice Rector, celeberrimi omnium Facultatum Professores.

Embda, XXV. Augusti 1623.

M. et C. V.V. addictissimus

Abraham Scultetus Θ.

An welche Personen die zwei anderen Empfehlungsbriefe von Scultetus – „ad duos alios“ – gerichtet waren, wissen wir nicht. Dennoch können wir fast sicher sein, daß einer von den Briefen an Professor Sibrandus Lubbertus (ca. 1555–1625) gerichtet war, den *theologiae primarius*, mit dem Scultetus schon Jahre lang befreundet war und mit dem er im regelmäßigen Briefwechsel⁷ stand. Einen deutlichen Hinweis finden wir in einem Brief, den Scultetus kurz darauf – am 20. September 1623 – an Lubbertus schreibt.⁸ Als wäre er noch nicht ganz vom guten Ausgang überzeugt, legt er am Schluß seines Briefes Lubbertus nochmals ans Herz sich um die ungarischen ‘Peregrini’ zu kümmern:

[...]

Optime vale, Vir celeberrime, et tibi Hungaros nostros commendatos habe.

XX. Sept. [...]

Die vier ungarischen Studenten, um die es sich von Anfang an handelte, sind inzwischen schon in Franeker angekommen. Ihre Namen und das Datum ihrer Immatrikulation finden wir mühelos wieder im – 1968 publizierten – *Album Studiosorum* der Universität:⁹

⁷ Einige Briefe findet man bei Benrath, *op. cit.*, Beilagen Nr. 17, Nr. 18. und Nr. 20.

⁸ Siehe dazu: British Library, London, Add. Ms. 22962, Fol. 246. Cf. Briefsammlung S.A. Gabbema, Brief Nr. DCVIII, Kod. I, S. 1094–1095, in: Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden. Dieser Brief wurde leider ‘o.O.’ und ‘o.I.’ abgefaßt, muß aber dem Jahre 1623 zugeordnet werden. – N.B. Wichtig ist auch der Anfang dieses Briefes: S.P. *Vir venerande. Benevolentiae et humanitatis tuae praecones dimisisti ex Franequera, quando ego generque dimissi.* Damit verweist Scultetus nochmals auf seinen letzten Besuch – „nuper“ – an Franeker. Offensichtlich hatte sein Schwiegersohn („gener“) ihn dabei begleitet, siehe unten Fußnote 20.

⁹ S.J. Fockema Andreae – Th.J. Meijer (Hrsg.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844)*. I. Naamlijst der studenten, Franeker, o.J. [1968], 72. N.B. Abk.: *AS* (mit der Nummer der Immatrikulation). – Die vier „Hungari“ ließen sich immatrikulieren während des Rektorats von Professor Arnoldus Verhel.

27. August 1623

ASt 2050: Martinus Caba Teijffalui – [ung.: Tejfalvi Csiba Márton]

ASt 2051: Nicolaus Morolslakij – [ung.: Mezőlaki Miklós]

ASt 2052: Caspar Geleinus – [ung.: Gelei Gáspár]

ASt 2053: Paulus Nagij Tirnavius – [ung.: Nagyszombati Nagy Pál]

Daß sie in Franeker bereits zwei andere Landsleute ('Populares') treffen – Caspar Korocz Szepsinus [ung.: Szepsi Korocz Gáspár] und Valentinus Gathi Dobrai [ung.: Dobrai Gáthi Bálint],¹⁰ die beide schon am 23. April 1623 immatrikuliert worden waren – muß für die vier „Hungari“ eine große und doppelt-angenehme Überraschung gewesen sein.¹¹ Sie kannten die beiden 'Erstplatzierten' ja schon von ihrem gemeinschaftlichen Studienaufenthalt in Frankfurt an der Oder, 1622.¹²

Aus obenstehendem wird deutlich, wie Abraham Scultetus – trotz der vielen Enttäuschungen – dauernd bestrebt war die Verbreitung der Reformation in Europa zu fördern, besonders auch mit seinen direkten Bemühungen um die – 'verwaisten' – ungarischen 'Peregrini', nach dem Fall und der Zerstörung von Heidelberg (im September 1622). Daß die Universität Franeker nach seiner festen Überzeugung ein neuer Orientierungspunkt werden muß für die *Peregrinatio hungarica*, geht *luce clarius* hervor aus seinem offiziellen Empfehlungsbrief („ad rectorem“) vom 25. August 1623. Selbstverständlich bezweckt er mit dem Brief vor allem eine konkrete Empfehlung für die vier ungarischen Studenten aus Bremen, aber der Schluß des Briefes verrät unverkennbar Scultetus' tiefste Absicht und Überzeugung: Wenn diese vier mit Wohlwollen („benivole“) empfangen und zugelassen werden, wird dies – und werden sie auch selber – ihre ungarischen Landsleute dazu ermutigen, die Universität Franeker zu ihrer 'Alma Mater' zu wählen, so wie das ehemals („antehac“) Heidelberg gewesen war... Daß Franeker dazu sehr geeignet war, so schreibt er, hat er selber bei seinem letzten Besuch – „nuper“ – feststellen können.¹³ Die „humanitas“ der Pro-

¹⁰ Siehe dazu: ASt 2006 und 2007. Beide ließen sich immatrikulieren während des Rektorats von Professor Hector Bouricius. In der Bibliothek der rumänischen Akademie von Wissenschaften, Cluj-Napoca/Kolozsvár, habe ich im Sommer 1992 ein Exemplar gefunden von Lubbertus' *De ecclesia libri sex* (Franekerae, Aegidius Radaeus, 1607), das Valentinus Gathi Dobrai am 6. August 1623 in Franeker gekauft hatte, Sign. <R 83558>; cf. Ferenc Postma, *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. Impressies van een drietal studiereizen naar Roemenië (1991–1993)*, in *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen*, 1993, Amsterdam, 1994, 31.

¹¹ Möglicherweise aber war Caspar Korocz Szepsinus Ende August 1623 noch nicht zurückgekehrt aus England. In diesem Fall könnte er identisch sein mit dem Studenten Caspar Corootz „Ungarus“, der sich am 24. September 1623 immatrikulieren ließ, cf. ASt 2061 (falsch: Coroetzi). Sein Name kommt dann zweimal in der Matrikel vor.

¹² E. Friedlaender (Hrsg.), *Aeltere Universitäts-Matrikeln: I. Frankfurt a. O., I*, Stuttgart, 1887, 662–665 und Jenő Zoványi, *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*, in *Protestáns Szemle*, I (1889), 184. Siehe auch: Sándor Ladányi, *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder*, in *Frankfurter Beiträge zur Geschichte*, Heft XII (1984), 27–32.

¹³ Bei diesem Besuch hatte er sich auch persönlich mit Sibrandus Lubbertus getroffen, siehe oben Fußnote 8.

fessoren und die Ruhe in der friesischen Kleinstadt („tranquillitas loci“) haben ihn angenehm getroffen. Dermaßen angenehm sogar, daß er inzwischen allen ungarischen Studenten, die sich in Bremen aufhalten,¹⁴ nachdrücklich geraten hat, nach Franeker abzureisen...

Scultetus' Sorge, daß sich keiner in Franeker um die vier „Hungari“ aus Bremen kümmern würde, ergibt sich als unbegründet. Die vier Studenten wurden – wie wir sahen – schon am 27. August 1623 „benivole“ in das *Album Studiosorum* eingeschrieben, noch bevor seine (drei) Empfehlungsbriefe die Stadt erreichten. Doch muß sein offizieller Empfehlungsbrief („ad rectorem“) die Professoren in Franeker tief beeindruckt haben. Er wird sie nicht nur überzeugt haben von der schwierigen Lage, in der sich die *Peregrinatio hungarica* befand, sondern sie auch darauf hingewiesen haben, welche verantwortungsvolle Rolle jetzt – nach Heidelberg – der Universität Franeker vorbehalten war.

Wie ernsthaft die Professoren – durch die Jahrhunderte hindurch – diese Verantwortung aufgefaßt haben, geht u.a. aus den zahlreichen in Franeker gedruckten 'Hungarica' hervor, die unter ihrer Leitung zustande kamen.¹⁵ Auch in ihrer Grundhaltung der 'Peregrini' gegenüber ändert sich im Laufe der Zeit eigentlich nichts wesentliches. So wie sie die vier – relativ armen („magno viatico instructi non sunt“), teilweise sogar ausgeplünderten („per Gallos milites expilati“) – „Hungari“ aus Bremen gastfreundlich empfangen, so würden sie dem letzten ungarischen Studenten gegenüber handeln, der sich bei ihnen anmeldete – 'benivole'.

So wurde dank Scultetus' Bemühungen und der adäquaten Reaktion der Franeker Professoren die *Peregrinatio hungarica* – 'bene feliciterque' – von Heidelberg nach Franeker verlegt. Noch im selben Jahr (1623) kommen – mindestens – fünf andere ungarische Studenten in der friesischen Kleinstadt an, 1624 werden nochmal 28 'Peregrini' folgen.

Die Rolle aber, die Scultetus' Freund Sibrandus Lubbertus in Franeker in allem gespielt hat, darf man dabei nicht unterschätzen. Die Zerstörung von Heidelberg (wo er selber 1587 zum *theologiae doctor* promoviert hatte)¹⁶ muß auch ihn sehr mitgenommen haben. Es unterliegt keinem Zweifel, daß er auch mit Scultetus – während dessen Besuch – darüber gesprochen hat. Daß Scultetus in dieser Krisensituation einen (wiederholten) Appell an ihn richtet, wird ihn ohne Zweifel noch stärker dazu veranlaßt haben, seine Autorität – als Nestor –

¹⁴ Th.O. Achelis – A. Börtzler (Hrsg.), *Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Bremen 1610–1810*, Bremen, 1968, 34 und Imre Czeglé, *A brémai főiskola magyar diákjai (1618–1750)*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVIII (1974), 90–92.

¹⁵ Ferenc Postma, *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585–1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica*, Theol. Diss. KRE-Budapest, 1995, Selectio I ('Hungarica'): S. 1–120 und Verzeichnisse: 121–136. Die vom Jahre 1984 an von uns entdeckten Titel wurden schon früher dem Ende 1995 publizierten (F[erenc] Postma – J. van Sluis) *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, 1995, zugeordnet.

¹⁶ Cf. Van der Woude, *op. cit.*, 60–65.

im Professorenkreis zugunsten der ungarischen Studenten einzusetzen. Dabei darf man nicht vergessen, daß Lubbertus als *lumen theologiae* in den Kreisen der Reformation selber großes Ansehen und eine nicht weniger große Bekanntheit genoß. Wenn auch 'Franeker' bis dahin für die Studenten aus Ungarn so gut wie *terra incognita* gewesen war, Lubbertus' Ruf – und damit auch der Ruf der Universität Franeker – war schon lange bei ihnen bekannt (siehe die Aussage von Márton Csombor Szepsi, datiert vom Jahre 1618).¹⁷ Auch das Letzte wird die 'Peregrini' in starkem Maße angeregt haben sich nach dem fernen Franeker auf den Weg zu machen.

Daß Lubbertus an erster Stelle für die ungarische Welt das Image von Franeker bestimmte, zeigt sich nochmal klar im Jahre 1624. In diesem Jahr, am Pfingsttag („ipso die Festo Pentecostes“), schickt der bekannte Albert Szenci Molnár (1574–1634) Lubbertus ein Exemplar seiner – neulich gedruckten – ungarischen Übersetzung von Kalvins *Institutio christianae religionis* (Hanoviae 1624). Das Buch ist ein Geschenk an die Bibliothek der Universität Franeker, wie die ausführliche, handschriftliche Dedikation des Übersetzers beweist.¹⁸ Gerne lassen wir hier den Text dieser (bis heute freilich unbekannt gebliebenen) Widmung folgen:

Hunc librum Serenissimi Principis Gabrielis jussu, Haydelbergae aerumnabili labore Ungarice versum, tandem post naufragium, Hanoviae in exilio, typis editum,

Illustri Academiae Franekeranae, gratulans in eam popularium suorum ingressum, ac felicem adventantibus quoque precans successum, ac in ejusdem Academiae Bibliothecam petens liberum introitum,

amanter et observanter bonique ominis ergo offert et dedicat Lib. M. Q.

Albertus Molnar Interpres.

Per manum

Venerandi Academiae ejusdem Antecessoris,

Domini Doctoris Sibrandi Lubberti, S.S. Theologiae Professoris clarissimi ac Veritatis Divinae assertoris integerrimi.

Anno Christi Servatoris, [Anno] 1624.

Ipsa die Festo Pentecostes.

Außer der interessanten Information über die Schwierigkeiten bei der Entstehung dieser ungarischen Übersetzung („aerumnabili labore“)¹⁹ besagt die Dedikation, wie sehr Lubbertus bei Molnár hohes Ansehen genoß. Nicht nur

¹⁷ Cf. Péter Kulcsár (Hrsg.), *Szepsi Csombor Márton: Europica varietas*, Budapest, 1979, 162 (Titel).

¹⁸ Exemplar: Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden, Sign. <784 Gdg>.

¹⁹ Die kritische Lage von Heidelberg hatte die Übersetzungsarbeit verzögert. Die 'versio hungarica' wurde in Hanau („in exilio“) gedruckt.

als Mensch, sondern vor allem auch als „Verteidiger der Göttlichen Wahrheit schlechthin“. Gerade um diese Verteidigung der Göttlichen Wahrheit – die ‘Veritatis Divinae assertio’ – geht es den ‘Peregrini’ auch selbst und in Lubbertus fanden sie in dieser Hinsicht ein leuchtendes Vorbild.

Der Zeitpunkt übrigens, an dem Molnár seine ‘versio hungarica’ nach Franeker schickt, ist gewiß nicht bei Zufall gewählt worden. Denn Anfang Juni 1624 sollte Lubbertus sein Amt als *Rector magnificus* antreten. In seiner Dedikation wünscht Molnár der Universität Franeker nicht nur von Herzen Glück zu dem ‘Einzug’ („ingressus“) seiner ungarischen Landsleute, sondern spricht zugleich den sehnlichen Wunsch aus, daß noch viele andere – *feliciter* – folgen mögen („successus“). Mit diesen letzten Worten erinnert er Lubbertus in subtiler Weise an die große Verantwortung, die das Rektorat mit sich bringt, nicht an letzter Stelle hinsichtlich der ungarischen Studenten, die noch kommen...

Ob die beiden sich persönlich gekannt haben, läßt sich aus der – höflichen, aber formal abgefaßten – Dedikation nicht schließen. Auch wissen wir nicht sicher, ob Molnár hiermit im Auftrag des siebenbürgischen Fürsten Gábor Bethlen (1580–1629) handelte. Die einführende Mitteilung – „Serenissimi Principis Gabrielis jussu“ – wäre in dieser Hinsicht allerdings ein zweideutiger, gar ‘diplomatischer’ Hinweis ... Der erste Besuch von Molnár an Den Haag (im Sommer 1623) rechtfertigt außerdem eine solche Annahme.²⁰

Daß Molnár schon viel über ‘Franeker und Lubbertus’ gehört hatte, steht aber fest. Aus seinen Tagebuchaufzeichnungen wissen wir, daß er bis dessen Tod (Heidelberg, den 8. September 1603) mit Petrus Felckmannus (Felckeman, auch Falkmannus) befreundet gewesen war.²¹ Damit wird zugleich der Name des ersten siebenbürgischen Studenten genannt, der als Einzelner am 25. Juni 1597 – also vor 400 Jahren! – in Franeker eingeschrieben wurde.²² Sein Aufent-

²⁰ Siehe dazu: Lajos Dézsi (Hrsg.), *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Budapest, 1898, 86 („Hagae Comitibus in Hollandia 1623“). Molnárs diplomatische Mission fand statt im Auftrag des siebenbürgischen Fürsten. An dieser Mission war auch Scultetus’ Schwiegersohn, Reinhard Wolff (Gvolffius), beteiligt. – Der vorangehende Besuch von Scultetus und seinem Schwiegersohn an Franeker (siehe oben Fußnote 8) läßt sich in diesem Kontext eindeutig interpretieren. Der Zeitpunkt dieses Besuches sollte dabei festgesetzt werden auf den Frühsommer 1623, was mit der Zeitangabe – „nuper“ – in Scultetus’ Empfehlungsbrief („ad rectorem“) übereinstimmt.

²¹ Cf. Dézsi, *op. cit.*, Personenverzeichnis (s.v. Felckmann). Molnár ließ sich am 22. Januar 1597 an der Universität Heidelberg immatrikulieren, cf. Toepke, *op. cit.*, II, 187. Siehe dazu auch: János Heltai, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, Budapest, 1982, 325–326.

²² Siehe dazu: ASI 446 (falsch: Telckeman). Er ließ sich immatrikulieren während des Rektorats von Professor Johannes Drusius. Er kam aus Kronstadt, heute Braşov, Siebenbürgen (RO). 1595 wurde er Student an der Universität Heidelberg, cf. Toepke, *op. cit.*, II, 177. Eine Übungsdisputation *Theses theologicae de papatu* verteidigte er am 18. März 1598 in Heidelberg unter der Leitung von Professor Daniel Tossanus: RMK III 918. Siehe auch: Heltai, *op. cit.*, 278 und Miklós Szabó-Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992, 227 (Nr. 2302). (*Fontes rerum scholasticarum*, IV.)

halt in der friesischen Kleinstadt – im März 1598 ist er wieder zurück in Heidelberg – wird gewiß zu dem guten Ruf der Universität Franeker beigetragen haben.

Zum Schluß: Als Sibrandus Lubbertus Anfang Januar (10./11.) 1625 während seines Rektorats stirbt, hat er insgesamt 17 ungarische Studenten in das *Album Studiosorum* eingeschrieben. Wenigstens vier haben 1624 unter seiner Leitung – publice – disputiert. Zwei von ihnen gehören zu den vier Studenten aus Bremen, mit denen der Einzug der „Hungari“ Ende August 1623 erst recht angefangen hatte.²³

1/1624.1 *Disputatio theologica de Jesu Christo Filio Dei, contra Arianos hostes et oppugnatores gloriae Christi. Resp. Nicolaus Mezölaki, Ungarus, die 24 Mart. Franekerae, Uldricus Balck, 1624. 4°; [20] S.*

Anm.: Cluj <R RMK 606/g> – ASt 2051. Postma, *Disputationes*, S. 97 (Addendum 2). RMK III 1361.

1/1624.2 *Disputatio theologica de libris canonicis. [Resp.] Caspar Korocz Szepsinus, Ungarus, ad diem 24 Mart. Franekerae, Uldricus Balck, 1624. 4°; [24] S. Carm.: Caspar Gelei (lat.); Paulus Nagy Tirnavius (lat.).*

Anm.: OSzK <RMK III 1361/a> – ASt 2006. – RMKP 7572.

1/1624.3 *Disputatio theologica de praedestinatione. [Resp.] Caspar Gelei, Ungarus, 6 Cal. Apr. Franekerae, Uldricus Balck, 1624. 4°; [20] S.*

Carm.: Caspar Korocz Szepsinus (lat.); Petrus Eöse Maxai (lat.).

Anm.: OSzK <RMK III 1358/a> – ASt 2052. – RMKP 7571.

1/1624.4 *Disputatio theologica de gratia et libero arbitrio hominis. [Resp.] Stephanus Sz. Caroli, Ungarus, ad diem 2 Oct. Franekerae, Fredericus Heynsius, 1624. 4°; [28] S.*

Carm.: Pierius Winsemius (lat.).

Anm.: Cluj <R RMK 606/i> – ASt 2133. Postma, *Disputationes*, S. 97 (Addendum 1). RMK III 1359. – In *Dedicatio: Steph. Sz. Carolinus*.

²³ Siehe dazu das *Auditorium Academiae Franekerensis*, 10–11 (s.v. Sibrandus Lubbertus). Was die Abkürzungen anbelangt, cf. die 'Einführung' dieser Bibliographie. Ferenc Postma, *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker 1585–1625*, Amsterdam, 1985 (Abk.: Postma, *Disputationes*). Károly Szabó–Árpád Hellebrant (Hrsg.), *Régi Magyar Könyvtár*, III/1–2, Budapest, 1896–1898. (Abk.: RMK III.) Gedeon Borsa (Hrsg.), *Régi Magyar Könyvtár*, III [K. Szabó und Á. Hellebrant, Hrsg.], *Pótlások, kiegészítések, javítások*, I–V, Budapest, 1990–1996. (Abk.: RMKP) – N.B. In diesem Zusammenhang soll darauf hingewiesen werden, daß es sich bei den Nummern 1/1624.1 und 1/1624.4 handelt um die Exemplare des damaligen Reformierten Gymnasiums in Szászváros, heute Oraştie, Siebenbürgen (RO). Diese Exemplare werden momentan aufbewahrt in der Bibliothek der rumänischen Akademie von Wissenschaften, Cluj-Napoca/Kolozsvár, cf. Postma, *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk*, 30–33. Die Nummern 1/1624.2 und 1/1624.3 wurden Ende 1993 angekauft von der ungarischen Nationalbibliothek (OSzK), Budapest, cf. Borda Antikvárium (Budapest), *Katalógus* 17 (1993), Nr. 6430 und Nr. 6445.

Damit haben wir einen ersten Versuch gemacht, den Ursprung der *Peregrinatio hungarica* nach Franeker zu beschreiben: Abraham Scultetus' Initiative und seinen Einsatz, seine Freundschaft mit Sibrandus Lubbertus und, nicht zuletzt, dessen Rolle in diesem Zusammenhang.²⁴

13.

Magnifico Academiæ Rectori,
 Coelectoribus & Professoribus, Dominis
 & amicis venerandis.

Adeo mihi placuit nuper humanitas vestra &
 tranquillitas loci in Hungariâ Brunnæ æstivâ
 auctor fuerim in Academiam vestram migrandi: Ut
 videri possit ex illis nunc quatuor istis quos VOBRIS
 ita commendo, ut commendari eos illis, & diffe-
 di gratis tam longævus tam periculosam
 iterum suscipere. In primis exoptant, ut in contu-
 bernia vestram admittant: quia magni viatici
 in partem non sunt, & ex parte obvia per Gallos
 milites expediti. Quod si hoc benivoli fuerit
 possit, animabunt populares suos, & Androni-
 vestram, sicut antea Heidelbergam, deliquit
 sibi Hungariâ studio suo exultantissimâ.
 Bene feliciter in Deo valete, Magnifico
 Rectori, & electoribus omnibus Facultatum pro-
 fessoribus. Fratribus XXV Augusti, 1623.

M. D. C. V. V.

Abraham Scultetus

Scultetus' Empfehlungsbrief vom 25. August 1623.

²⁴ Dieser Text ist eine Überarbeitung des ersten Kapitels meiner Dissertation, siehe oben Fußnote 15. – Gern möchte ich Herrn A. Vlieger (Amstelveen) aufs herzlichste danken für seine Übersetzung.

Károlyi Péter egy Wittenbergben 1571-ben kiadott, és sokat hivatkozott művében felsorolja az antitrinitáriusokat cáfoló teológusokat. Kálvin, Béza és Bullinger után Philipp Melanchthont, Simlert és Georg Maiort. A sor elején azok a svájciak állnak, akiknek érveire a szerző az aktuális vita során támaszkodhatott. A két utolsó, Simler és Maior, Károlyinak közvetlen ismerősei, tanácsadói voltak. A felsorolás közepére helyezett Melanchthon nevét vagy ő, vagy még inkább a kiadást gondozó magyar Coetus csupa nagybetűvel szedette.¹ Melanchthon ekkor már egy évtizede halott volt. Károlyi egyébként sem hallgathatta, mert 1563-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Ugyanez áll a Coetus tagjaira is. Hogy a Praeceptort mégis a tabló közepére helyeztették, és nevét is kiemelték a többiek közül, arra ezt a generációt az elődöktől, a még közvetlen tanítványoktól örökölt szeretet és a végtelenül nagy tisztelet készítette. De készítette őket ugyanúgy közvetlen tanítványi voltak is, a különösen olvasott szerző művei alapján. Sok megnyilatkozást idézhetnénk még a Philippust személyesen, vagy csak írásművein keresztül ismerő magyaroktól. De a teológiai szaktekintélyek csoportképén az elhelyezésre még sokáig az lesz a jellemző Magyarországon a XVI. század folyamán, és bizonyos szakterületeken még a XVII. században is, amit Károlyinál láttunk.²

Ennek a hagyományos *Melanchthon-kultusz*nak okairól, kialakulásáról lesz szó a következőkben. Nem vagyok teológus, ismerem az illetékességemet határoló korlátokat. Az elsősorban művein keresztül ható, és nagyon messzire ható pedagógus is kellő figyelemben részesült már.³ Én csak a filológia eszközeivel föltárt életpályák során nyert tapasztalatokra támaszkodom. Ezek segítségével próbálok megközelíteni tanár és tanítvány életre szóló, olykor kölcsönös kapcsolatát.

Ismeretes, hogy a XVI. század változást hoz a magyar társadalom korábbi sok évszázados klerikus-írástudó, viszonylag homogén rétegében. Ebben a szá-

¹ Petrus Carolinus, *Brevis erudita et perspicua explicatio*, Witebergae, 1571, 319.

² Borzsák István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, in *IK*, (69) 1965, 433–446.; Keveházi Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*, Szeged, 1986.; Szabó András, *Die soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg*, in *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, hg. von August Buck etc., Wiesbaden, 1992. (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 13) Ezekben a csaknem teljes korábbi irodalom is megtalálható.

³ Varga András, *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983.

zadban válik külön a világi értelmiség. És éppen a Melanchthon környezetében lehetünk tanúi ennek az egyes ember szempontjából korántsem problémamentes döntéshelyzetnek.

A XVI. század folyamán mintegy 1200 magyarországi diák kereste föl Wittenberget. Ebből 430 volt 1521–1560-ig Melanchthon tanítványa. Ez a szám fele-fele arányban oszlik meg a magyar anyanyelvűek valamint az erdélyi szászok és a felvidéki németek között. A továbbiakban főleg a 215 magyar diák Wittenberg-felé tájékozódásának körülményeit vizsgálom.

Történész kollégáim előmunkálataira támaszkodhatom. A város- és társadalomtörténeti kutatások során Kubinyi András a bécsi és a krakkói egyetem magyarországi hallgatóit vizsgálta származási helyük alapján a XV–XVI. század fordulóján. Megállapította, hogy a kibocsájtó városok kint tartózkodó diákjaik száma alapján rendezhetők, és az így kapott sorrend megfelel a magyarországi városok ismert hierarchikus rendjének.⁴ Szakály Ferenc a magyar mezővárosokról írt monográfiájában viszont arra figyelmeztet, hogy a reformáció korára ez a rendszerező elv nem érvényesíthető. Ekkor már nagyváros és azóta nyoma sincs kisközség akár fordított arányban is képviseltethette magát diákjaival Wittenbergben. E jelenség okát ő, a török veszély miatti migráció mellett, a mezővárosok gazdasági vitalitásában látja.⁵ Bizonyára igaza van, a század derekára megállapítása már érvényes. Korábbi időben, azt hiszem, a gazdasági tényező még nem játszott olyan komoly szerepet.

Föltűnő jelenség, hogy ha a Wittenbergbe látogató magyar diákok *első generációjának származási helyét* a térképre vetítjük, az csaknem az ország teljes területét befedi.⁶ Egymástól nagyon nagy távolságra lévő városok, mezővárosok és községek nevével találkozunk, és ezek behálózják az egész országot. Valamiféle rendezőelvet találni reménytelen feladatnak látszik. A megoldás a reformáció korai történelmében, az első reformátorok térítő útjainak még mindig hézagosságot rejlik. Az ő útjaikat nyomon követve a térképre vetített helységnevek nagy részével találkozunk. Ők földesuraikat meggyőzve, és akkor az ország más részén fekvő birtokokat is fölkeresve, vagy éppen tőlük elúzva, keresztül-kasul járták az országot. Ahol megállapodtak, onnan csakhamar útnak indították tanítványaikat Wittenbergbe.

Az *első wittenbergi generációt* 1529–1541-ig számítva 50 magyar ifjú nevét ismerjük. Közülük harmincegyről sikerült megállapítani, hogy tanulmányait más egyetemen kezdte. Krakkóban huszonheten jártak már előtte, Bécsben pedig négyen, és van, aki mindkét helyen megfordult. Volt, aki Krakkóban csak egy szemesztert töltött, és már ment is tovább Wittenbergbe. Úgy tűnik, mintha a közeli krakkói egyetem az alapozást adta volna a további tanulmányokhoz; akár a szellemi, akár a testi állóképesség dolgában a próbát jelentette. Krakkóról tu-

⁴ Kubinyi András, *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*, in *Településtudományi Közlemények*, (23) 1971, 58–78.

⁵ Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 9–31. (*Humanizmus és Reformáció*, 23)

⁶ Ld. a mellékelt vázlatot.

dott, hogy erasmistáink, és – nem lévén már egy fél évszázada nyomda az országban – a magyar nyelvű könyvkiadás központja volt. Arra is érdemes figyelni, hogy a krakkói Bursa Hungarorum, azaz az ottani magyar közösség hangadói közül többen is a nagyon jó szintű latin és görög képzést adó gyulafehérvári káptalani iskolából jöttek ide. Krakkó és Wittenberg között ez a kétlépcsős egyetemjárás 1541-ben ért véget. Ennek oka valószínűleg az, hogy ekkorra bocsájtotta ki Stöckel bártfai iskolája az első egyetemre ért generációt. Ez a jó hírű középiskola pedig felekezeti és társadalmi hovatartozás tekintetében mindenki számára nyitva állt és nagyon látogatott volt, amint az köztudott. Olyan nagy változást hozott ez az egyébként Melanchthon szellemében működő iskola, hogy – nem lévén egyetlen jelentkező sem – a krakkói magyar Bursát be kellett zárni.⁷

Mint ahogy korábban – részben legalábbis – a krakkói egyetem képezte a magyar klerikus társadalom középrétegét, következőképpen ezt a szerepet ezután Wittenberg vette át. A változás csak annyi, hogy az egyetemet látogatók száma valamivel csökkent. Wittenbergben csak a század második felében tűnik föl egy-egy szemeszterben annyi magyar diák, mint ahányan korábban a krakkóit látogatták. És, amint már láttuk, gyökeresen megváltozott a kibocsájtó városok vagy helységek aránya a kisebb települések javára.

Melanchthonnal kapcsolatban kell itt szót ejteni a magyar kutatóktól egyébként már többször tárgyalt kérdéssről: a Wittenbergbe látogató *magyar diákok nyelvismeretéről*.⁸ Ismeretes a latin nyelv hivatali, iskolai és egyházi használata Magyarországon nemcsak a középkorban, hanem az újkorban is. Még hozzá egy viszonylag romlatlan, az anyanyelvvvel nem kontaminált, tiszta nyelvet használtak nemcsak a hivatalokban, hanem igen szigorúan szabályozva az igényesebb iskolákban is.⁹ A latin nyelvnek ez a könnyű, mindennapos használata következtében azután nincs adatunk arra, hogy a századok folyamán magyar diák bármely egyetemen megértési problémákkal küszködött volna. Ezek után máris természetesnek tűnik, hogy Erasmus tanításaiból valamit már elsajátítva a latinul könnyen konverzáló diákok Wittenbergben elsősorban Melanchthonhoz vonzódtak. Korábbi tanulmányaikra az ő előadásai épültek rá. Sokan közülük meg éppen az ő otthonában nyertek elhelyezést. Ez utóbbi kiváltságra különösen föl kell figyelnünk. Sok, hazájától nagyon távolra került fiatalnak ez – érthetően – a legtöbb volt, amit a szellemi-lelki javak mellett kaphatott. Mindehhez járult még Melanchthon rugalmas pedagógus egyénisége. Diákjait nem kényszerítette, csak szelíden terelgette az egyéniségüknek megfelelő pályára. Két korai tanítványa, Sylvester János és Dévai Mátyás ezt jól példázza. Sylvester megmaradt erasmista tudós, Dévai fáradhatatlanul vállalta reformatori hivatását. Praeceptoruk támogatását mégis mindketten élvezhették. Egyébként

⁷ Schrauf Károly, *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis*, Bp., 1893, XVI.

⁸ Asztalos Miklós, *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században*, in *EPÁK*, (58) 1934, 1–11.

⁹ Istványi Géza, *A középlatin filológia problémája Magyarországon*, in *Századok*, (74) 1940, 26.

mindkettejükről tudjuk, hogy nem tudtak németül. Sylvester esetében ez annál érdekesebb, mert ő 1544-től a bécsi egyetem tanára volt, előbb a héber nyelvet, majd a görögöt, utóbb a történelmet tanította.

Hogy a magyar diákoknak nem elégséges a német nyelvismerete, az Luther asztalánál is szóba került. 1538 őszen jegyezték fel, hogy néhány magyar diák azt kérte, hogy nekik külön istentisztelet keretében latinul szolgáltassák ki az úrvacsorát, mert a német szót nem értik. Luther ezt elutasította, mondván, ismerik a szertartást, nem lehet elkülönülniük a közösségtől. A diákok ekkor tudomásul vették az elutasítást, tudósít tovább forrásunk.¹⁰ Újból előkerült a kérdés tíz év múlva, a schmalkadeni háború után: „*Instaurata igitur Academia post bellum Germanicum quia Hungari multi Germanicas conciones in templis intelligere non poterant, Philippus Melanchthon... in illorum gratiam domi suae instituit diebus festis explicationem Evangeliorum Dominicalium.*” Később azután ezekre az alkalmakra olyan sokan jöttek össze, hogy kinőtték Melanchthon házát.¹¹ Mivel Melanchthon ott-honában rendszeresen vendégeskedett egy népes magyar diáksereg, a kései forrás hitelét nincs okunk kétségbe vonni.

Visszatérve a *wittenbergi diákok első generációjához*, tehát azokhoz, akik 1540-ig iratkoztak be az egyetemre, a magyar reformáció legnagyobb neveivel találkozunk. Az övék volt az alapvetés. Dévai Mátyás, Ozorai Imre, Gálszécsi István és Sylvester János a szó meggyőző ereje mellett gondoskodtak magyar nyelvű énekeskönyvek és hitmélyítő iratok megszerkesztéséről és kiadásáról is. E célzatos nyelvi tevékenységnek mintegy melléktermékeként megszülettek az első magyar nyelvtani munkák, az ortográfia, illetve a latin–magyar grammatika. És legfőképpen a saját nyomdát is igénylő Újtestamentum fordítás. E művekben Erasmus hatását és a Wittenbergben tanultakat szétválasztani még a filológia mikroszközeivel is csak nehezen lehet. Nehezen, már csak azért is, mert Melanchthon maga is sok tekintetben Erasmus követője. Dévai Mátyás ugyanakkor Melanchthon pártfogását élvezve Luther kátéját fordította. Latin nyelvű hitvitázó művét meg az inkább Lutherhez húzó Veit Dietrich támogatásával jelentette meg Nürnbergben. Ha e korszak wittenbergi diákjait soravesszük, akkor még az igencsak erasmusi alapvetéstől óvatos melanchthoniánusokon át a bátran lutheri elveket vallókig sokféle fölfogással találkozunk. Bizonyos személyek és kérdések megítélése az egyháztörténetben máig sem eldöntött kérdés. A nagyon is új tanokhoz való igazodás nem is lehetett könnyű akkor, amikor magában Wittenbergben sem voltak mindig mindenben egy nézetben.

Melanchthon és magyar diákjainak kapcsolatában az 1541-es évet tekinthetjük meghatározónak. Ez év augusztusában a török benyomult Magyarországra és elfoglalta Budát. Ez a hír hamar eljutott Wittenbergbe, mert Melanchthon azt már szeptember 9-én továbbította.¹² Úgy, ahogyan a török hadszíntérről jövő

¹⁰ WATR 4, 1916, 27–28, 81.

¹¹ *Postilla Melanthoniana coll. a Christophoro Pezelio I*, Heidelbergae, 1594, 3. számozatlan lap. És CR 24, XIII., XXIX. Pezel értesülését Jakob Monautól szerezte, aki 1591 őszen járt Felső-Magyarországon.

¹² CR 4, 653–654. Nr. 2732. MBW 2804.

hírekkel már korábban is tette. A levelekbe foglalt újdonságok az újságokat pótolták. Szenzáció és részvét vegyesen hullámozott végig az ilyen közlemények útja során az új hírekre éhes Európában. Magában Wittenbergben a *török kérdés* megítélésében, amint az jól ismert, változott a reformátorok véleménye az évek során.¹³ A budai tragédia a veszély érzetét családias közelbe hozta. Ott voltak azok a diákok, akiknek hozzátartozói kerültek siralmas helyzetbe. Újabb magyar diák egy darabig nem is jelentkezett Melanchthon környezetében, de ott voltak a már korábban odaérkezettek. Hozzájuk csatlakozott hamarosan a hitéért sokat szenvedett Dévai Mátyás is.

A réműletet és a siralmas magyarországi helyzetet tartalmazó újabb és újabb híradások készítették arra Melanchthont, hogy egy korábbi művét, a *Dániel-kommentárt* újra elővegye. Első változatát 1529-ben adta ki, akkor is a török invázió készítette megírására.¹⁴ Ennek a bibliai könyvnek már korábban, Bécs ostroma után nagy volt a népszerűsége Németországban. Belőle magarázták az egymást váltó világbirodalmak bukását. A jövőt illetően pedig eszkatologikus következtetésekre adott lehetőséget. Melanchthon esetében a diákjaival való beszélgetések során formálódhatott művének újabb kiadása, egy a korábbinál jóval bővebb változat. Ez 1542 végére el is készült. Egy levelében azt írja, hogy sok történeti anyagot talál benne az érdeklődő.¹⁵ Bizonyára így volt, de a műnek ennél sokkal nagyobb a jelentősége azok számára, akik akkor olvashatták. Melanchthon a szöveg megértetéséből minden lehető alkalommal kilép, hogy aktuális tanítást adjon a jelen számára. Ez röviden összefoglalható: Róma és a török az Antikrisztus két megnyilvánulási formája. A megromlott egyház büntetése a török. Hogy mindkettőjüktől a hívők annyit szenvednek, az az utolsó idők jele. De a világnak ebben az elaggott korszakában – az ígélet szerint – megtartatnak az igazak; Krisztus és angyalai állnak őrt mellettük. Az ő föladatuk viszont az, hogy a tiszta Evangéliumot hirdessék, annak ismeretét terjesszék.

Az aktualizálások között többször szól Pannóniáról. Idézi a magyarok körében jól ismert Simon Gryneusnak Johann Fabri poroszlótól való megmenekülését. A kortársak mind tudták, hogy az éppen körükben lévő Dévainak is Fabri volt a vallatója, és ő is csodálatos körülmények között menekült meg. Utal a magyar országgyűlésnek a lutheránusokat elítélő, de semmi eredményt nem hozó határozatára. És újra meg újra vigasztal Krisztus ígéletét ismételve: „*Ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi.*”¹⁶ Ez a refrénszerű, valósággal simogató *consolatio* vonul végig az egész művön. Hogy mit jelentett akkor ez a vigasztalás egy testi-lelki nyomorúságokkal megterhelt magyar menekültnek, arról egy Melanchthonhoz írt levél tanúskodik. Dévai, talán ő az aláírástól megcson-

¹³ Imre Mihály, „Magyarország panasza”, Debrecen, 1995, 98–144.

¹⁴ *Danielis enarratio*, Hagenoae, 1529. (VD 16. M 4001.)

¹⁵ CR 4, 908–909. Nr. 2585. MBW 3102.

¹⁶ CR 13, 823–980. 1543-ban Wittenbergben két kiadása volt, egy pedig Bázélben. (VD 16. M 3443, 3444, 3445.)

kített írás szerzője, éppen az ilyen, a Dániel-kommentárban található fejtegetések hatására nyerte vissza testi és lelki erejét.¹⁷

A következő időkben a török alatt sýnylódókról nagyon rossz, majd – váratlanul – a tolerancia jeleit mutató hírek érkeztek. Ekkor – az igazakra rótt parancs szerint – Wittenbergből megindítják a török missziót. Melanchthon 1544 tavaszán boldogan írja: „*duos bonos viros, Pannonos, inter Turcos concionaturos...*”¹⁸ A föladatot többen is vállalták. Hogy ez mennyei szenvedéssel járt, arról Szegedi Kis István ismert életrajza tanúskodik. A Dániel-kommentár elérte célját, hatása a későbbi évtizedekben is fölmérhetetlen magyarországi olvasói körében. A több kiadásban is megjelent mű Magyarországra is eljutott. Több egykorú olvasójáról is tudunk. Megvolt például egy kiadása a katolikus Zay Ferenc könyvtárában is.¹⁹ Az ebből megtapasztalható, a Magyarországra figyelő Melanchthon képe, a közvetlenül megismert Praeceptor portréjával együtt öröklődik majd generációkon át. Ez kapcsolódik össze a jól használható kézikönyvek szerzőjének képmásával még a XVII. században is.

Érdemes a következőkben néhány olyan magyar ifjú pályáját végigkísérnünk, akik az indítást még közvetlenül Melanchthontól kapták, és éppen a „Dániel-korszak” résztvevői voltak.

A legkedvesebb, akit Melanchthon fiaként szeretett, vitathatatlanul *Gyalui Torda Zsigmond* volt. Ő elsősorban a *humanista* reformátor tanítványa volt. Jó latin és görög tudását a gyulafehérvári káptalani iskolából hozta. A Praeceptor ezt a talentumát igyekezett gyümölcsöztetni. Euripidész drámáit fordíttatta vele latinra, olyanokat, amelyekből aktuális tanulságokat lehetett levonni. Melanchthon körében szokás volt, hogy ugyanazt a témát többen is megverselték. Tordát Melanchthonnak a Dániel próféciához kapcsolódó *De Angelis* verse arra készítette, hogy a témát ő is megverselje teljesen tanára szellemében. Torda nem volt missziós alkat. A spanyol konvertita Franciscus Dryander, akivel wittenbergi találkozásuktól kezdve ápolta a barátságot, egyszer megpróbálta rávenni egy ilyen térítő útra. Torda ezt visszautasította, nem is nagyon leplezve, hogy polgári kényelemszeretete tartja őt ettől vissza, na meg az, hogy saját házában is akad tennivalója. A maga óvatos diplomáciájával valóban sokat tett a terjedő protestantizmus ügyéért. A felső-magyarországi pénzügyi igazgatás vezetője volt. Miksa mint trónörökös, majd mint uralkodó hallgatott rá. És a hivatalsszervezet az ő idején megtelt a volt wittenbergi diákokkal. Valentin Wagner nyomdai privilégium-kérését is ő támogatta az uralkodónál. A tübingen–urachi szláv misszió ügye, igaz, Miksa árnyékában, ugyancsak az ő kezén futott keresztül. Hogy a magyarok közül őt szerette legjobban Melanchthon, abban a humanista adottságok mellett, talán a mindkettőjükre jellemző körülményes óvatos-

¹⁷ Ritoókné Szalay Ágnes, *Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?*, in *Diakonia*, (6) 1984, 17–23. Uő., *Ein unbekannter Brief von Mátyás Dévai?*, in *Lutherische Kirche in der Welt*, (39) 1992, 71–80.

¹⁸ CR 5, 324–325. Nr. 2875.

¹⁹ Varga András, *Magyarországi magánkönyvtárak, I. 1533–1657*, Bp.–Szeged, 1986. 9. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13)

ságnak is része volt. Ez a túlzott aggályoskodás akadályozta meg Tordát abban, hogy a tőle várt Bonfini-kiadást sajtó alá rendezze. Már a kéziratokat is összegyűjtötte, de a nyomdába adást halogatta. Attól tartott, hogy a Mátyás királyról ott megőrzött kép Miksát árnyékba borítja. Csak a veszélytelenebb Galeotto Marzio kiadását készítette el. Az ötvenes években ő volt tehát az összekötő láncszem Magyarország és Wittenberg között. Az ottaniak közül többekkel jó kapcsolatot ápolt, így például Joachim Camerariusszal. Melanchthon szerette volna maga mellett tartani, de mégis hazajött. Levelező kapcsolatuk tanára haláláig folyamatos volt.²⁰

Melanchthon óvatos diplomáciájának volt az eszköze ebből a generációból a pesti *Bódog* (humanista nevén: *Macarius*) *Iózsef*. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ő tudott németül. Talán ezért is esett rá a választás, hogy 1544 kora nyarán a délnémet és svájci egyházak meglátogatására küldje. Célja az volt, hogy tőlük az úrvacsoráról való nézetüket megtudakolja. Diplomácia is volt, meg az igazságnak is megfelelt, hogy hazájába való visszatérése előtt, otthoni terjesztésre kívánta ismereteit Macarius gyarapítani. Speyeren (itt éppen birodalmi gyűlés volt), Strassburgon és Bázelen át ment Zürichbe, majd Konstanzon és a délnémet városokon át jutott haza Wittenbergbe. Találkozott Bucerrel, Myconiusszal, Bullingerrel s Pellicanusszal is. Mindenütt nagy szeretettel fogadták, mert Melanchthon ajánlólevelével jött. Eleven tanú is volt, mert szülei a török elől Pestről Kassára menekültek. Útját gazdag levélváltás kísérte. Bucer is, Bullinger is átadták neki írásban az úrvacsoráról vallott nézeteiket. Macarius Melanchthonnak beszámolt úti tapasztalatairól. Bevallotta, hogy Bullinger levelét ugyan elvesztette útközben, de föl tudja mondani, mert az írója azt neki fölolvasta. Melanchthon így nem haragudott rá, „*cum ego viva epistola essem*”. Útjából komoly baj is származhatott volna, ha Melanchthon közbe nem lép. Veit Dietrich ugyanis a közben megkerült iratról tájékoztatni kívánta volna a más nézeteket valló Luthert. Melanchthon először is elkérte Macariustól Bullinger iratát, elolvasta, majd hosszan tárgyaltak róla. Végül „*petivit ne aliis darem vel quicquam dicerem, secum liberrime semper conferre possem*”.

Egyetlen mondatban előttünk áll a *Praeceptor reformátori és tanári egyénisége*. Teológus társai között ő volt a békességre törekvő, Dietrich kapott is tőle egy feddő levelet. Tanítványai számára viszont olyan tanár volt, akivel mindig minden kérdést meg lehetett tárgyalni. Macarius egyébként valóban magánál tartotta a kapott irományokat. Csak Heltainak adta át az autográfot 1550-ben kinyomtatás céljából. Egyébként Macarius az a wittenbergi diák, akinek könyvtárát is ismerjük. A mintegy százötven kötet között van Luthertől és Melanchthontól is tíz-tíz kötet. Valószínűleg több is, az azonosíthatatlan, sommás leírások miatt. De volt könyve Brenztől, Oecolampadiustól, Pellicanustól és

²⁰ Miroslav Okál, *La vie et L'oeuvre de Sigismond Gelous Torda*, in *Zborník Filozofickej Fakulty University Komenskeho. Graecolatina et Orientalia*, (6) 1974, 105–155. A szerző nem ismervén a forrásokat, Torda magyarországi szerepeléséről, az itt említettekről nem tud. Torda műveinek teljes kiadását meg kell majd előznie egy árnyalt életrajznak.

Gualtertől is. És megszerezte Kálvin Intitutióját is. Hazajöve csak sok kitérővel találta meg helyét a magyar társadalomban: volt nevelő Nádasy Tamás udvarában, föltűnt Balassi Menyhárt környezetében is. Végül is mint tehetős nagyszombati kereskedő védelmezte a lutheránus egyházat. Így került kapcsolatba Zsámboky Lánossal is. Ő az egyetemet járt polgár igen korai képviselője.²¹

Nem véletlenül említettem Melanchthonnal kapcsolatban a pályára irányítást. Több esetben is tudunk arról, hogy diákjai célját, elképzelését módosította. Lelkészi pályára készült például *Balsaráti Vitus János*. Ehhez kapta meg földesúrnője anyagi támogatását. Melanchthon erről mégis lebeszélte, mert alacsony termete miatt nem tartotta alkalmasnak a templomi szolgálatra. Mivel Balsaráti az orvosi tudományok iránt is érdeklődött, ő volt az, aki a támogatást most már az itáliai tanulmányokhoz kérte diákja számára. Balsaráti odakint kitűnő eredménnyel végzett, azután itthon gyakorolta orvosi hivatását, majd mégiscsak összekapcsolta azt a papsággal. Pályája nehezen alakult, mert a független orvosi praxis öelötte még nem volt járt út. Végül is az egyik legharmonikusabb életpálya az övé az egykori wittenbergi diákok közül. Külső körülményeit nagyban megkönnyítette a már említett Torda Zsigmond közbenjárása.²²

Ugyanúgy eltanácsolta a papságtól Melanchthon Szikszai Fabricius Balázst is valami – egyébként nem nagyon jelentős – beszédhibája miatt. Őbelőle meg igen kiváló, sok generációt fölnevelő tanár lett végül is.²³

Már korábban volt róla szó, hogy Bécs mellett a wittenbergi egyetem vette át az értelmiség középrétegének nevelését. Fölvetődik itt a magasabb grádusokra törekvés kérdése. Érdekes módon a magyarországi diákok esetében ennek jelentkezése is csak a melanchthoni korszakra esik. A Melanchthon haláláig beiratkozottak közül huszonketten szereztek magisteri fokozatot. Ebből hét a magyar nemzetiségű. További pályájukat tekintve: öt lelkész lett, egy orvos-lelkész, egy pedig állami hivatalnok.²⁴ Valószínű, hogy a többségükben csak rövidebb tanulmányi időre kiküldött diákok nem is azzal a céllal tanultak, hogy egyetemi grádust szerezzenek. Aki jogi, vagy orvosi stúdiumokat kívánt folytatni, az már Melanchthon idejében is, és nem ritkán az ő támogatásával, Itália vagy Franciaország felé orientálódott. De ebben semmi különös nincsen, így volt ez a bécsi egyetemet látogatók esetében is.

²¹ Ágnes Ritoók Szalay, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, in *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, (4) 1968, 107–117. Ma már sok újabb forrást ismerve pályáját másképpen látom. Zsindely Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, (2) 1967, 61–68. Uő. *Pesti Macarius József levelezése Bullinger Henrikkel*, in *Studia...* (3) 1973, 933–953. MBW 3580, 3596.

²² Ritoókné Szalay Ágnes, *Balsaráti Vitus János, egy magyar orvosdoktor a 16. században*, in *Orvostörténeti Közlemények*, (78–79) 1976, 13–42.

²³ Georgius Caesar Cassoviensis, *Oratio de vita et obitu Basilii Fabricii Szikszoviani*, Witebergae, 1577, E4b–F1a.

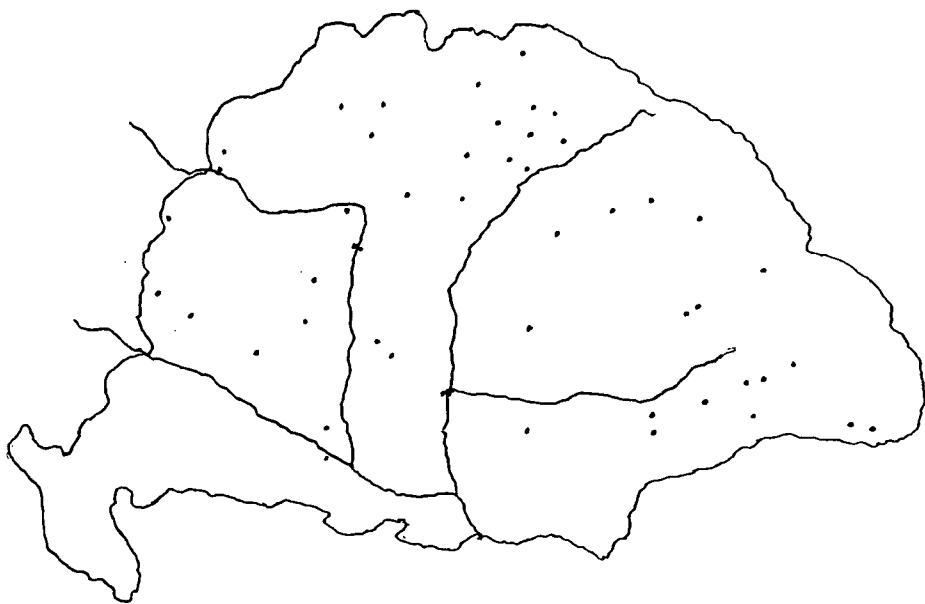
²⁴ Ritoókné Szalay Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. Fabiny Tibor. Bp., 1984, 222–239.

Wittenberg a Praeceptor idejében is, később is megmaradt a lelkész-tanár képzés műhelyének. Az ismeretes nagyméretű iratpusztulás ellenére is jól tükrözi ezt a Wittenberget járt diákok további életútja. A nagyon esetleges, véletlenszerűen összegyűlt adatok alapján is adódik tanulság.

Az 1529 és 1560 között, még Melanchthon életében beiratkozott diákok közül csak a 215 magyar anyanyelvűt számbavéve, 86-ról tudjuk, hogy lelkészként működött. Világi pályán találkozunk 32-nek a nevével. Ezek között van 15 nemesi származású ifjú is. Ezek között vannak olyanok, akik majd vármegyei, vagy állami hivatalban működnek. Mások meg mint birtokos nemesurak otthon a reformáció biztos bázisaivá válnak. 32 további diák pályájáról ugyan nem tudható semmi, de mivel más egyetemre is beiratkoztak, nevüket, személyiségüket biztosan megállapíthatónak vehetjük. Marad 50 név, akiről csak a wittenbergi *Matricula* tanúskodik.

Hogy miért Melanchthon? Arra próbáltam a választ megkeresni. Nem sikerült olyan röviden, ahogyan azt a Torda Zsigmond támogatásával Wittenbergbe került fehérvári Csirke György fogalmazta meg.²⁵ Tanárának halála hosszú vers írására készítette, de amikor kettejük kapcsolatára került sor, csak annyit mond: „*Tu Praeceptor eras, tu meus hospes eras.*”

A Wittenbergbe látogató magyar diákok első generációjának származási helye

²⁵ Ritoókné Szalay Ágnes, *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*, in *Diakonia*, (2) 1980, 15–21.

JOHANN PREUSS MŰVE GOTTFRIED ARNOLD EGYHÁZTÖRTÉNETÉBEN

Az utóbbi időszakban megélenkült németországi pietizmus-kutatás az érdeklődés középpontjába állította Gottfried Arnold munkásságát. Arnold hatástörténeti szempontból a radikális pietizmus¹ legjelentősebb képviselője, és főműve, az *Unparteiische Kirchen- und Ketzer-Historie*,² nélkülözhetetlen forrásanyag a korai újkor radikális vallási mozgalmak megismeréséhez. Ez a terjedelmes egyháztörténeti munka sok, ma már nem fellelhető forrást is tartalmaz, amelyeknek azonosítását általában megkönnyíti Arnold könyvtárának az utóbbi időben a szakirodalomban is hozzáférhetővé tett katalógusa.³ A forrásfeltáró munkát több esetben megnehezíti azonban, hogy olyan művekből is idéz a szerző, amelyek nem szerepelnek könyvei között.

Az alábbi közleményben Arnold életének áttekintése után éppen egy ilyen forrásmű azonosítására vállalkozunk, amelynek során nem csupán a szerző munkamódszerét mutatjuk be, hanem azt is, miképpen kezelte a XVII. századi heterodoxia egyik jelentékeny csoportjának, a Lengyelországban szociniánusoknak, Magyarországon unitáriusoknak nevezett szentháromságtagadók szellemi produkcióját. Erre már azért is szükséges felhívni a figyelmet, mert Arnold és a szociniánusok viszonyáról az eddigiekben még nem jelent meg összegző tanulmány. E hiányt különösen érzékelhetővé teszi az a Gottfried Arnoldnak szentelt wolfenbütteli konferencia anyagát felölelő kötet,⁴ amelyben két tanul-

¹ A radikális pietizmus a pietizmussal egy időben létező vallási mozgalom, ami az utóbbival ellentétben nem tartja megreformálhatónak az egyházi intézményrendszert, képviselői általában nem vállalnak hivatalt, és az őskereszténységhez való visszatérést hirdetik, gyakran szerzetesi eszményeket is követnek (házasság elutasítása). A vallási toleranciáról és a lelkiismereti szabadságról vallott nézeteik hatottak a német felvilágosodás alapelveire. A fogalom meghatározásáról és alkalmazásának problematikájáról ld. Hans Schneider, *Der radikale Pietismus in der neueren Forschung*, in *Pietismus und Neuzeit*, 8 (1983), 15–42; 9 (1984), 117–151.

² *Gottfrid Arnolds Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie / vom Anfang des Neuen Testaments biß auff das Jahr Christi 1688. Mit Königlichen Polnischen / Churfürstlichen Sächsischen und Churfürstlichen Brandenburgischen PRIVILEGIIS. Franckfurt am Mayn...*, Im Jahr 1700. (1–2.kötet, továbbiakban: KKH) További kiadások: Franckfurt am Mayn, 1715 (2.kötet), u.o. 1729, Schaffhausen 1742. (Faksimile kiadás: Hildesheim, 1967)

³ *Catalogus bibliothecae b. Godofredi Arnoldi, Inspectoris et Pastoris Perlebergensis. O.o. 1714*, in *Gottfried Arnold (1666–1714) Mit einer Bibliographie der Arnold-Literatur ab 1714*, hg. von Dietrich Blaufuß und Friedrich Niewöhner, Wiesbaden, 1995, 337–410. (*Wolfenbütteler Forschungen*, 61) (Továbbiakban: Arnold 1995)

⁴ Arnold 1995

mány is azt vizsgálja, hogyan vélekedett Arnold olyan heterodox vallási áramlatokról, mint az anabaptizmus és a bogumilizmus.⁵

Mivel a német nyelvű életrajzi összefoglalások⁶ ellenére magyarul máig nem jelent meg Arnold életútját bemutató dolgozat, ezért munkánk első felében fontosnak tartjuk felvázolni pályaképét,⁷ amelynek során különösen a radikális vallásújítókkal való kapcsolatát domborítjuk ki.

Gottfried Arnold (1666–1714) a szászországi Annabergben született egy tanító fiaként. A wittenbergi teológiai stúdiumok alatt (1685–89) fordult érdeklődése a korakereszténység története felé,⁸ amit később évtizedeken át kutatott, és példaként állított a jelen megromlott egyháza elé. 1688-ban kezdett el levelezni Philipp Jakob Spenerrel (1635–1705),⁹ majd drezdai házitanítóskodása idején (1689–1691) közeli, bizalmas kapcsolat alakult ki kettejük között: levelezésük Spener haláláig tartott. Drezdai tartózkodása során kerülhetett Arnold a pietizmus mellett a radikális egyházkritika közelébe is, a szakirodalomban azonban még nem tisztázódott, hogy mikor és minek hatására radikalizálódtak az egyházzal kapcsolatos nézetei.¹⁰ 1693-ban Quedlinburgban jutott házitanítói

⁵ Ursula Kreuder, *Gottfried Arnolds Sicht der Täufer*, in Arnold 1995, 165–178. – Günter Mühlpfordt, *Pietistische Ökumene: Die Bogomilen als östliche Pietisten in der Sicht Gottfried Arnolds*, in Arnold 1995, 205–246.

⁶ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az újabb összefoglalások is – egy korszerű Arnold-biográfia híján – a következő munkát veszik alapul: Franz Dibelius, *Gottfried Arnold. Sein Leben und seine Bedeutung für Kirche und Theologie*, Berlin, 1873.

⁷ Ennek során az alábbi munkákat használtam fel: Martin Schmidt, *Gottfried Arnold*, in *Theologische Realenzyklopädie* (Továbbiakban: TRE), Bd.4, Berlin–New York, 1979, 136–140. – Hanspeter Marti, *Gottfried Arnold*, in *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*, hg. von Walther Killy, I, 1988, 219–222. – Johannes Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen, 1990, 89–95. (Továbbiakban Wallman 1990) – Gerhard Dünnhaupt, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Bd. 1, Stuttgart 1990, 314–352. (Továbbiakban: Dünnhaupt 1990) – Hans Schneider, *Der radikale Pietismus*, in *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, hg. von Martin Brecht, Göttingen, 1993, 391–437. (*Geschichte des Pietismus*, I) (Továbbiakban: Schneider 1993) – uő., *Der radikale Pietismus*, in *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, hg. von Martin Brecht und Klaus Deppermann, Göttingen 1995, 116–119. (*Geschichte des Pietismus*, 2) – Arnold 1995.

⁸ Az ifjú Arnold érdeklődését Conrad Samuel Schurzfleisch (1641–1708) keltette fel a téma iránt. Schurzfleisch történelmet és görög nyelvet tanított Wittenbergben. vö. Schneider 1993, 410.

⁹ A pietizmusnak, mint vallási reformmozgalomnak a kezdetét Spener *Pia Desideria...* című művének megjelenési évétől (1675) számítják, és mivel szerzője a pietizmus szinte minden irányára meghatározó hatást gyakorolt, és megtörte a lutheránus ortodoxia ellenállását, ezért Spenert a „pietizmus atyjának” is szokták nevezni. 1688-ban Drezdában tartózkodik, ahol udvari prédikátor, és Arnold az ő patrónuskodásának köszönheti drezdai állását.

¹⁰ Legradikálisabb vallásos költeményének (*Babels Grablied*) keletkezési ideje meglehetősen rejtélyes, a régebbi szakirodalomban a drezdai időszakra datálják a költemény születését, bár Jürgen Büchsel szerint 1697 előtt aligha íródhatott. Johannes Wallmann elképzelhetően tartja, hogy egy bizonyos Johann Michaelis (1638–1718), radikális egyházkritikai nézeteket valló és ezért hivatalától megfosztott laubani pap hathatott a fiatal Arnoldra. vö. Jürgen Büchsel, *Gottfried Arnold*, Wittenberg 1970, 138. és Wallmann 1990, 91. A vers kigúnyolja az egyház megújítására törekvő reformereket, akik nem ismerik fel Bábel mély romlottságát, és a fennálló intézmények lerombolására szólít fel az ótestamentumi próféta, Jeremiás szellemében.

álláshoz,¹¹ 1696-ban pedig megjelent első nagyobb egyháztörténeti munkája, a patrisztikai kutatások alapján írt, és ezzel az őskereszténység pietisztikus ideáljának tudományos megalapozást adó *Die Erste Liebe der Gemeinen IESV Christi...*¹² Ezzel nyilvánvalóvá vált jártassága a korakeresztény irodalomban, és meghívást kapott a gießeni egyetem filozófiai fakultására. Egy év múlva azonban otthagya állását (1698), nem kis feltűnést keltve: lépését *Offenhertzige Bekäntniß...* című írásában¹³ indokolta meg. Quedlinburgba visszatérve erősödött a szeparatista gondolkodókkal való kapcsolata: Friedrich Brecklinggel (1629–1711)¹⁴ és Johann Georg Gichtel (1638–1710)¹⁵ levelezett, továbbá Johann Heinrich Sprögel (1644–1722) udvari prédikátor házában házitanítóskodott, aki radikális nézetei miatt már 1694-ben összeütközésbe került a lutheránus ortodoxiával.¹⁶

A quedinburgi évek termését a misztikával való intenzív foglalkozás határozta meg: erről tanúskodik vallásos verseinek első gyűjteménye is, a misztikus kegyességgel átítatott *Göttliche Liebes-Funcken...*¹⁷ Szintén az 1698-as évhez kapcsolható a chiliasztikus nézeteket tartalmazó, a szakirodalom által elhanyagolt

¹¹ Arnold ezt az állást a pietizmus másik legjelentősebb vezéregyéniségének közvetítésével kapta meg: August Hermann Francke (1663–1727) írt ajánlást von Stammer a család quedinburgi házába.

¹² *Die Erste Liebe Der Gemeinen IESV Christi/ Das ist/ Wahre Abbildung Der Ersten Christen/ Nach Ihren/ Lebendigen Glauben Und Heiligen Leben. Aus der ältesten und bewährtesten Kirchen-Schribenten eigenen Zeugnissen/ Exempeln und Reden/ Nach der Wahrheit der Ersten Einigen Christlichen Religion/ allen Liebhabern der Historischen Wahrheit/ und sonderlich der Antiquität, als in einer nützlichen Kirchen-Historie/ Treulich und unpartheiisch entworfen Worinnen zugleich des Herrn WILLIAM CAVE Erstes Christenthum Nach Nothdurfft erläutert wird/ Von Gottfried Arnold. Franckfurt am Mayn/ zu finden in Gottlieb Friedenburgs Buchhandlung Im Jahre 1696.* A mű népszerűségét mutatja, hogy 1740-ig további hét kiadása volt.

¹³ *Offenhertzige Bekäntniß/ welche Bey unlängst geschehener Verlassung eines Academischen Amtes abgelegt worden. Gedruckt im Jahr Christi 1698.* H. n. Ez az írás is nagyon olvasott volt a 18. század első felében, 1729-ig még hatszor adták ki.

¹⁴ A lutheránus prédikátorból spiritualistává lett, magát „*Bibliothecarius dei*”-nek nevező Breckling szellemi örökségének rendszeres bemutatása illetve Arnolddal való kapcsolatának feltárása még a szakirodalom feladata. Breckling ugyan adott anyagot Arnold egyháztörténetéhez, de elítélte az eretnekekhez való pozitív hozzáállást. vö. Dietrich Blaufuß, *Friedrich Breckling*, in TRE, Bd. 7, 150–153.

¹⁵ Misztikus spiritualista, Böhme-rajongó, 1666-ban Brecklinghez költözik és segédprédikátora lesz, 1682-ben ő jelenteti meg az első német nyelvű Böhme-összkiadást. Arnold és Gichtel levelezése 1699-től követhető nyomon. Kapcsolatuk komolyságát mutatja, hogy Arnold 1700-ban megjelenteti Gichtel leveleinek anoním kiadását *Erbauliche Theosophische Sendschreiben...* címmel. (A művet Dünnhaupt nem veszi fel bibliográfiájába) vö. Arnold 1995, 413.

¹⁶ Sprögel kulcsfigura Arnold quedinburgi korszakának feltérképezéséhez. Már 1690-től pietista szellemben zajló összejöveteleket tart házában, és 1694-től felesége nem vesz úrvacsorát, ezzel végképp felhívja magukra a hivatalos egyház figyelmét. A Sprögel által vezetett pietista mozgolódásokról ld. Martin Schulz, *Johann Heinrich Sprögel und die pietistische Bewegung in Quedlinburg*, Diss. masch., Halle, 1974.

¹⁷ *Göttliche Liebes-Funcken/ Aus dem Grossen Feuer Der Liebe Gottes in Christo IESU entsprungene-, und gesamlet von Gottfried Arnold. Franckfurt am Mayn/ bey Johann David Zunnern/ 1698.*

*Die Zeichen dieser Zeit...*¹⁸ című munkája, amelyben a háború a végső ítéletre utaló előjelként jelenik meg. Az *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie* első két része 1699-ben látott napvilágot, a harmadik és negyedik rész a következő évben jelent meg. A mű hatására számos ellenirat keletkezett,¹⁹ Spener ugyan nem volt a támadó iratok szerzői között, azonban egyik levelében kifejezte nemtetszését a radikális egyházkritika miatt.²⁰

Szintén 1700-ban adta ki Arnold *Das Geheimniß der Göttlichen SOPHIA ...*²¹ című munkáját, amelyben az ősegyház szerzetesi misztikáját próbálta összeegyeztetni Böhme bölcsesség misztikájával, és kísérletet tett ez utóbbi rendszer bemutatására. A következő évben jelent meg a *Das Leben Der Gläubigen...*²² című mű, ami Dünnhaupt szerint Arnold másik legjelentősebb történeti-biográfiai munkája az egyháztörténet mellett. Ez az elmúlt kétszáz év „legismertebb” keresztényeinek és misztikusainak életrajzait tartalmazza.

A régebbi szakirodalom a radikális pietizmussal való szakítás jelképét látta Arnold Anna Maria Sprögellel kötött házasságában (1701),²³ és az egyházi hivatalok felvételében. 1702-től a tübingiai Allstedtben prédikátor,²⁴ 1705-től Werbenben superintendens volt, majd 1707-től haláláig Perlebergben inspektorkodott. A kései művek alapos áttanulmányozását előtérbe helyező újabb kutatások azonban azt igazolják, hogy Arnold fő teológiai téziseihez, amelyeket a misztikus spiritualizmus felé való elhajlás jellemez, mindvégig hű maradt, viszont az egyházi intézményrendszerrel kapcsolatos kérdésekben engedelményt tett. Itt elsősorban az intézmények szükséges voltának megítéléséről és az egyházi megújulás esélyeiről vallott nézetei változtak, enyhültek a korábbi radikális kritikához képest.

Ezeket az éveket művek hosszú sora jellemzi – Dünnhaupt 1702-től Arnold haláláig 40 címet sorol fel –, ezek közül csak a szakirodalomban is említett írásokat emeljük ki. Egy 1703-ban megjelent munkájában feldolgozza a keresztény misztika történetét, és bemutatja a misztikus teológia rendszerét.²⁵ Prédikáto-

¹⁸ *Die Zeichen dieser Zeit/ Bey dem Anfang der instehenden Trübsalen/ Erwogen von Einem/ der damit Gute Absichten hat.* Aschersleben 1698. vö. Schneider 1993, 395.

¹⁹ Vö. Dünnhaupt 1990, 315.

²⁰ 1701.01.25. in Ph. J. Spener, *Letzte Theologische Bedenken*, 1711, III, 482–588.

²¹ *Das Geheimniß Der Göttlichen SOPHIA oder Weißheit/ Beschrieben und Besungen von Gottfried Arnold/ Leipzig/ Bey Thomas Fritsch/ 1700.* Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a mű holland fordítása már 1702-ben megjelent Amszterdamban. (Faksimile kiadás: Stuttgart, 1963.)

²² *Das Leben Der Gläubigen Oder Beschreibung solcher Gottseligen Personen/ welche in denen letzten 200. Jahren sonderlich bekandt worden/ ausgefertigt von Gottfried Arnold.* HALLE/ In Verlegung des Wäysen Hauses/ 1701

²³ *Das Eheliche und Unverehelichte Leben der ersten Christen/ nach ihren eigenen zeugnissen und exempeln beschrieben von Gottfried Arnold.* Franckfurt/ bey Thomas Fritschen/ 1702.

²⁴ Távozásának oka, hogy megtagadta a lutheránus hitvallásra teendő esküt.

²⁵ *Gottfrid Arnolds/ Historie und beschreibung Der Mystischen Theologie/ oder geheimen GottesGelehrtheit wie auch derer alten und neuen Mysticorum.* Franckfurt bey Thomas Fritschen/ 1703. (Faksimile kiadások: Stuttgart 1965, uo. 1969.)

rokhoz szóló kézikönyvében²⁶ útmutatást ad az egyházi hivatal helyes betöltéséhez, elveti mindenféle kényszer és erőszak alkalmazását a hívővel szemben, és felszólít az apostoli türelem gyakorlására, amit az ókeresztény egyház történetéből vett példákkal támaszt alá. Imakönyvei és prédikációgyűjteményei is jelentek meg ezekben az években; ezeknek feldolgozása azonban még várat magára. Kiemelhetjük imagyűjteményei közül a *Paradistischer Lust-Garten...*²⁷ címűt, hiszen jelentőségét mutatja, hogy 1746-ig kilenc kiadást ért meg. Utolsó fontos munkája halála után látott napvilágot, ebben körvonalazódik legtisztábban a kései Arnold teológiája. A *Theologia Experimentalis...*²⁸ címet viselő prédikációgyűjteményében sem az egyházi szervezet elemzése áll a középpontban, hanem az újjászületés tana, és a lélek Istennel való egyesülésének gondolata.

Arnold legnagyobb hatású műve kétségtelenül az *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie*.²⁹ Ez az első egyháztörténeti összefoglalás német nyelven, közvetlen, közérthető stílusban fogalmazódott, ez is hozzájárult ahhoz, hogy népszerűvé vált a XVIII. századi német polgárság körében. Arnold eretnektörténetet ír, és ezzel csatlakozik ahhoz a spiritualista hagyományhoz, amely szerint aki a világ szemében eretnek, az Isten szemében igaz keresztény.³⁰ Az „unparteiisch” szó, ami kulcs Arnold művének megértéséhez, szintén a spiritualizmus tradíciójából vett fogalom,³¹ felekezet felettliséget jelöl, de ez még nem a modern értelemben vett objektivitás, hanem egy nagyon is „pártos” spiritualista egyházkritika kifejeződése. Ezt igazolja az egyháztörténet végéhez csatolt, Friedrich Breckling által összeállított katalógus is az „igazság tanúiról”,³² amely másfélszáz teológust

²⁶ *Die Geistliche Gestalt Eines Evangelischen Lehrers Nach dem sinn und Exempel Der Alten Auff vielfältiges Begehren Ans Licht gestellet Von Gottfried Arnold.* HALLE/ In Verlegung des Wäysen-Hauses/ MDCCIV.

²⁷ *Paradistischer Lust-Garten/ voller andächtiger Gebete und Gesänge Bey allen Zeiten Personen und Zuständen/... von Gottfried Arnold/ Leipzig und Stendel In Verlegung Ernst Heinrich Kampen/ Buchhändlers 1709.*

²⁸ *THEOLOGIA EXPERIMENTALIS, Das ist: Geistliche Erfahrungslehre/ Oder Erkenntniß und Erfahrung Von dennen vornehmsten Stücken Des Lebendigen Christenthums/ Von Anfang der Bekehrung biß zur Vollendung. ... Von Gottfried Arnold...* Franckfurt am Mäyn/ Verlegt von Joh. David Zunners Sel. Erben/ und Joh. Adam Jung. ANNO MDCCXIV.

²⁹ Christian Thomasius a Biblia utáni második legfontosabb könyvnek tartja, és Goethe is megemlíti a Költészet és valóság 8. könyvében.

³⁰ Vö. Sebastian Franck, *Paradoxa*, hg. von Siegfried Wollgast, Berlin 1966, 40. Arnold eretnek fogalmának értelmezéséhez ld. Wolfgang A. Bienert, *Ketzer oder Wahrheitszeuge. Zum Ketzerbegriff Gottfried Arnolds*, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 88 (1977), 230–246.

³¹ A misztikus spiritualizmus hagyományában a felekezetek, egyházak jelölésére a „Parteien” (pártok) szó volt használatos. vö. Erich Seeberg, *Gottfried Arnold. Die Wissenschaft und die Mystik seiner Zeit. Studien zur Historiographie und Mystik*, Darmstadt, 1964, 227–233. (Első kiadása: Meerane 1923.)

³² *Mehrere zeugen der warheit. [...] Catalogus testium veritatis post Lutherum continuatus huc usque. Die zeugen der warheit unter uns wider unsern abfall vom glauben und leben Christi in uns auff einen menschlichen Glauben und äusserlichen falschen Gottesdienst und tempelwesen....* KKH, Theil IV, Sect. III, Num. XIIX, 760–778. A férfiak után Arnold tizenhét hölgyet is felsorol: *Catalogus Gottseliger frauen-personen, welche die wahrheit bezeuget/ oder viel erlitten/ oder wunderbar von Gott begabet/ erleuchtet und geleitet sind/ gleich denen vorigen in der schrift*, KKH, Theil IV, Sect. III, Num. XIIX, 778f.

és laikust sorol fel és jellemez röviden, akik a „láthatatlan, spirituális” egyház tagjaiként emeltek szót a „látható, közegyház” ellen, és akiknek köszönhető, hogy az „egyetlen, igaz hit” nem veszett el az általános hanyatlás századai alatt.

Arnold egy teljes fejezetet szentel munkájában a XVII. századi szocinianizmus németországi történetének,³³ ezzel elindítva azt a hagyományt, amely szerint a szocinianizmus nem lengyel jelenség, hanem német földön is létezett. Kijelenti, hogy egész Németországban elterjedt volna ez a tan, ha nem üldözték volna ennyire.³⁴ Arnold először a szociniánusok Németországba kerülésével foglalkozik, közben bemutatja intézményeiket és központjaikat, majd felsorolja a szociniánus tanok legfontosabb hirdetőit, végül pedig különböző dogmatikai összegzéseket idézve ismerteti vallástételeiket.

E Keserű Bálint szemináriumain is több alkalommal tárgyalt fejezetben többször megemlíti, illetve hosszasan idéz egy művet, amelynek címét a szerző nevének feltüntetésével adja meg: *Theologia oder [geistl.] gespräch von der Dreyeinigkeit*. Itt egy hamis kiadó, kitalált hely feltüntetésével publikált anonim nyomtatványról³⁵ van szó, amelynek szerzője az a Johann Preuss (1620?–1696), aki a XVII. századi antitrinitarizmus sokoldalú tevékenységet folytató alakja.³⁶ Korábban a szociniánusok legnagyobb tekintélyei közé tartozott, amit az is bizonyít, hogy *Theologia* című dialógusával Spener is foglalkozik, a *Vertheidigung des Zeugnisses...*³⁷ című antiszociniánus művében. Preuss a magyar kutatás számára azonban kevésbé ismert szerző. Ezt sok tekintetben furcsának tarthatjuk, hiszen vannak adataink arról, hogy a XVII–XVIII. századi erdélyi szász és magyar unitáriusok körében jól ismert volt, s mindenképpen említésre méltó, hogy dialógusának egy részletéből kéziratos másolat készült.³⁸

³³ *Von denen Socinianern*, in: KKH, Theil II. Buch XVII. Capitel XIII. 533–550.

³⁴ KKH, 534.

³⁵ [Anon.] *Theologia oder Geistliche Gespräche von unterschiedenen Artickeln der christlichen Religion, insonderheit von der wahrhaftigen und heiligen Drey Einigkeit, ... Im Jahr aLs Die HaVptlrthVMer begVnten zV VVanCken.* [1682] Freystadt in Verlegung der Authoren. (Továbbiakban: *Theologia*) vö. Friedrich Samuel Bock, *Historia Antitrinitariorum*, Tom. I, Pars. I, Regiomonti, 1774, 653.

³⁶ Preussot ugyan Arnold is felveszi fejezetében az „újabb szociniánusok” közé (KKH, 540.), de Sandius alapján sorolja fel műveit (Christoph Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, Freistadii, 1684, 163.), aki nem regisztrál ilyen című munkát szerzőnk neve alatt; Arnold tájékozatlansága tehát ezzel magyarázható.

³⁷ *Vertheidigung des Zeugnisses von der Ewigen Gottheit Unsers Herrn JESU CHRISTI, als des Eingebornen Sohn vom Vater ... Sowohl Gegen Angriff seiner hievon gehaltenen Predigten/ welche hier mit beygedruckt sind/ als mich am meisten Enjedinum. Freyherrn von Wollzogen/ Jer. Felbinger/ Jo. Preussen/ u.a. In den letzten Jahren seines Lebens verfasst und kurtz vor seinem seel. Ende geschlossen/ so nun an das öffentliche Licht gestellet wird/ Sampt einer Vorrede Pauli Antonii*, Frankfurt am Main, 1706.

³⁸ A másolatot, amelynek címe *Gespräch zwischen zween Handwerckkleuten von der Religion*, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Unitárius Kollégium Kézirattára) őrzi, az Ms U 403-as jelzet alatt. A kódex részletes leírását ld. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I, Catalogue, comp. by Elemér Lakó, Szeged, 1977, 87–88.

A műről viszont el kell mondanunk, hogy Preuss ebben fejtette ki legrésztesebben teológiai nézeteit: a legkülönbözőbb hittételekről beszélgetnek a szereplők; először két kézműves egyszerű, majd prédikátorai tudományosabb stílusban. Így érthető, ha – Johannes Wallmann szerint – 1700 körül ez a mű gyakorolt leginkább szociniánus befolyást a polgárok és kézművesek középső rétegére.³⁹

Gottfried Arnold a két kézműves, Martinus és Christianus párbeszédeiből idéz, hiszen híve az egyszerű, „*einfültig*” stílusnak, ami szintén spiritualizmusának ismertetőjegye. Pontosán megadja az idézett helyek oldalszámát, így könnyen visszakereshetők a megfelelő részek. Egy szakasz kivételével sehol nem jelzi a megszólalókat, ezzel folyamatossá teszi a szöveget, és háttérbe szorítja a szereplők jelentőségét, ezzel hangsúlyozva a mű katekizmus jellegét. Az, hogy a *Theologia* mellett főleg a Rakóvi Kátét,⁴⁰ az antitrinitáriusok alapíratát használja a dogmatikai kérdések ismertetésében, azt sugallja, hogy Arnold Preuss művét is a szocinianizmus egy alapvető teológiai összegző munkájának tartja, amit az is alátámaszt, hogy nem kivonatolva, hanem szó szerint idézi a megfelelő részeket.

Ha megvizsgáljuk az idézett helyek témáit, megállapíthatjuk, hogy főleg olyan kérdések kerülnek előtérbe, amelyekben a lutheránus és a katolikus vallás közti hasonlóságok hangsúlyozódnak ki. A szociniánus tan rövid, lényegretörő összefoglalása, és a szociniánusok jellemzése⁴¹ után, először természetesen a Szentháromság értelmezésével találkozunk, érdekes azonban, hogy a szociniánus álláspontot képviselő kézműves nem antitrinitárius tekintélyekre, hanem Lutherre, és Kálvinra, valamint a Bibliára és az Apostoli Hitvallásra hivatkozik. Nem véletlen tehát, hogy Arnold ezt a részletet választotta, amelynek érvelése ilyen módon meggyőzőbbnek tűnik az olvasó számára is, illetve megnehezíti annak állásfoglalását. Az eredendő bűn átörökíthetőségének kétségbevonásával a gyermekkereszttség szükségessége is megkérdőjeleződik, ami a keresztapaság intézményének is alapja, és amiből természetesen a prédikátorok profitálnak a legtöbbet. Ebben a részben a dialógus Christianus nevű szereplője főleg Pál leveleiből idéz, amelyek Luther teológiájában is kiemelt helyet foglalnak el.

A jócselekedetek üdvözülésben játszott szerepét elemző részletet Arnold beszélgetésként vezeti be, itt ugyanis nem a lutheránus kézműves tesz fel elhagyható, csupán egy téma továbbblendítését szolgáló álkérdéseket, hanem a

³⁹ Johannes Wallmann, *Pietismus und Sozinianismus. Zu Philipp Jakob Speners antisozinianischen Schriften*, in *Socinianism and its role in the Culture of XVIIth to XVIIIth Centuries*, ed. by Lech Szczucki in cooperation with Zbigniew Ogonowski, Janusz Tazbir, Warszawa–Łódź, 1983, 153.

⁴⁰ *Catechesis ecclesiarum, quae in regno Poloniae et Magno Lithuaniae et aliis ad istud Regnum pertinentibus provinciis, affirmant, neminem alium, praeter Patrem Domini nostri Jesu Christi, esse illum unum Deum Israelis... etc.* Racoviae 1609 Németül: *Christoph Ostorodt, Unterrichtung von den vornehmsten Hauptpunkten der Christlichen Religion...*, Rackow, 1612

⁴¹ Itt szembeűnő Arnold jártassága a szociniánusok dogmatörténetében, külön kiemeli, hogy a dialógus szerzője elhatárolja magát a vallásalapító Fausto Sozzini (Socinus) teológiájának bizonyos pontjaitól.

szociniánus fél valódi kérdései világítanak rá az evangélikus hit ellentmondá-
sosságára.

Arnold a leghosszabb részletet a bűn és a gyónás témájának kifejtésekor
idézi. Itt Christianus az evangéliumokra hivatkozva kétségbe vonja a gyóntató
atyák szerepét, és természetesen utal a katolikus gyakorlatra is, ami a lutherá-
nus intézményrendszernek szóló súlyos szemrehányás. Ezt a párhuzamba állí-
tást folytatja az egyházi ceremóniákra vonatkozó éles kritika, amelynek során a
szimónia bűne is felvillan. Arnold a mű három helyéről szedi össze az egyezé-
seket ténylegesen megnevező, leleplező kérdéssorozatokat, amelyeknek táma-
dó hangvétele a radikális, „belső” luteránus egyházkritika szellemével rokon.

Az utolsó idézet első fele a Szentírás háttérbe szorulására figyelmeztet,
ami elsősorban a különböző hitvalló iratok túlhangsúlyozásának a következmé-
nye. Végül az egyetemi tanulmányokról szóló rész a katolikus és lutheránus aka-
démiák hasonlóságának kiemelésével, szemléletes kifejezésekkel írja le a pro-
fesszorok és diákok romlott, „bábeli” életét, amelyből világossá válik az is, hogy
Arnold miért hagyta ott az egyetemi tanárságot.

*

Mivel Arnold nem változtatott a *Theologiából* vett részleteken, ezért eltekintet-
tünk a szövegek párhuzamos közlésétől. A megszólalók kezdőbetűjét legtöbbször
elhagyta, mi azonban az eredeti szövegnek megfelelően szögletes zárójel-
be helyezve kiegészítettük az idézeteket a nevek jelzésével. A kihagyásokat is je-
leztük, ezzel érzékeltetve, hogyan ollózta össze Arnold a különböző részeket. Ar-
nold kommentáló bevezető szövegeit is idéztük néhány helyen, de azoktól az
idézett részleteket új bekezdéssel és idézőjellel különítettük el. Az első szám az
egyháztörténet 2. lábjegyzetben megadott kiadása alapján annak megfelelő ol-
dalát jelzi, a második Arnold paragrafus számozása. **A vastagon szedett sza-
vak** az eredeti szövegben is kiemelték, *kurzívval* a latin betűs szavakat szedtük.
A zárójeles kisbetűk Arnold jegyzetei.

543.

29. "[C.] Wir dringen auf nichts mehr/ als auf den Glauben an Christum JEsu/ den Sohn Gottes/ der welt Heyland/ den himmlischen König und HErrn/ den ewigen Hohenpriester/ und allgemeinen Richter. Wir bekennen uns zu dem Apostolischen *Symbolo*; wir nehmen/ halten und verehren alles aufrichtig/ was in der schrift vom glauben und lehren gelehret wird/ verdammen niemand wegen unterschiedener schrift-erklärungen und worten/ biß sie alle von GOtt völlig unterrichtet werden. Unterdessen bezeigen wir allen liebe/ gütigkeit und bescheidenheit/ und beweisens in der that aufrichtig/ suchen nichts/ was uns zu hoch ist/ wollen auch das/ was über menschlichen verstand ist/ nicht ergrübeln oder entheiligen/ und endlich befeissen wir uns auch/ nach den gesetzen des Landes einher zu gehen." (p)

(p) *Anonymus in Vindiciis Unitar. ap. Sand. Biblioth. p. 275. Conf. Auctor-Theologiae* oder gestl. gesprächs von der Dreyeinigkeit p. 184. seqq.

544.

31. [...] Dahero auch Z[um] E[rachten] der *Auctor* des Teutschen gesprächs von unterschiedenen artickeln der Religion/ und von der warhaftigen und heiligen Dreyeinigkeit/ (welches anno 1682 in 4to heraus kam/) von *Socino* ausdrücklich bekennet/ „[C.] [...] **daß er seine irrthümer von dem todt und offer Christi/ von der Tauff/ vom Recht der Christlichen Obrigkeit/ und von der natürlichen erkänntiß Gottes gehabt.**“ (s)

(s) *Vid. pag. 13.*

544 –545.

32. „[C.] Das sey fern von uns/ daß wir die heilige Dreyfaltigkeit läugnen solten/ welche da ist GOtt der Vater/ Sohn und heiliger Geist. Habe ich sie nicht öffentlich bekannt? Zwar was das wort **Dreyfaltigkeit** belangt/ so wolte ich mit Luthero wünschen: **Daß man GOTT GOTT nennte/ nicht Dreyfaltigkeit/** weil es nicht nur kaltsinnig/ wie er saget/ lautet/ sondern auch fast lächerlich/ in dem einfältigen wesen des unsichtbaren GOTTes Dreyfaltigkeit suchen/ oder was dreyfältiges nennen. Aber es gehet nicht anders daselbst zu/ wo man an statt der heiligen schrift und worte Gottes/ menschenworte und tand einführet/ als wolte man es besser machen. Ja ich wolte mit *Calvino* wünschen/ daß dieses vmb andere dergleichen wörter von Gott gantz abgeschafft und vergraben würden. [M.] Ihr glaubet aber nicht/ daß sie drey unterschiedene Personen in einem Göttlichen wesen/ oder alle drey der einige GOtt und Schöpffer Himmels und der Erden sind? [C.] Das ist schon weit ein anders/ dieses nicht glauben/ und ein anders die H[eilige] Dreyfaltigkeit/ (oder vielmehr **Dreyeinigkeit**) läugnen. Wolt ihr aber wissen/ warumb wir jenes nicht glauben? Es ist eine unheilige Dreyfaltigkeit/ die uns weder Christus selber/ noch seine Apostel durch den Heil[igen] Geist übergeben haben/ und daher auch weder im Apostolischen *Symbolo* stehet/ noch von allen Christen vom anfang her geglaubt worden. Ihr solt mir aber etwas zeigen/ das die gantze Christenheit zu jeder zeit vom anfang her gegläubet hätte/ und von uns geläugnet würde.[...] [C.] Leset nur die H[eilige] Schrift/ und fürnehmlich die bücher des neuen bundes/ dann die sind die beste Kirchengistorien. Leset sie durch und durch/ ob ihr ein wort von drey personen in einem Göttlichen wesen drinn finden werdet. Vater/ Sohn und Heiliger Geist werdet ihr wol finden/ auch daß sie im himmel zeugen/ und alle drey eins sind/ wiewol ihr dieses auch in Lutheri Bibel/ die er selber ausgehen lassen/ nicht finden werdet. Auch werdet ihr finden/ daß wir auff ihre namen getaufft werden/ aber/ daß sie alle drey der einige GOTT/ oder wie ihr redet und glaubet/ drey unterschiedene/ ewige/ allmächtige

ge/ Göttliche personen/ und der einige wesentliche GOTT wären/ das werdet ihr nimmermehr finden.“ (u)

(u) *Auctor Theologiae*, oder des gesprächs von der Dreyeinigkeit/ pag. 220. et 222.

546.

35. Von dem verdienst selber aber setzen sie folgendes:

„[C.] Auff verdienst (eigentlich zu reden) verlassen wir uns gantz nicht/ weder auff fremden/ noch auf unsern eignen/ sondern auf die gnade Gottes/ auff den blutigen tod und opffer Jesu Christi/ und auff unsern glauben/ welcher ohne wahre busse/ bekänntniß vergangener sünden/ und heiligen wandel nicht seyn kan noch soll/ wie ihr selber gestehen müsset/ indem ihr singet: **Der glaub gibt aus von sich den schein/ wo er die werck nicht lasset.** Wir geben aber einen verdienst Christi zu/ sintemahl in gewissem verstand nicht nur um uns sich Christus dermassen verdienet hat/ daß er auch sein leben für uns zum lösegeld gegeben/ und uns dardurch ihm gantz leibeigen gemacht/ sondern auch bey GOTT mit seinem so vollkommenen gehorsam biß zum todt des creutzes so viel erworben/ daß er nicht nur ihm (von welchem/ als seinem eingebornen Sohne/ Gott solchen dienst, so hoch aus väterlicher liebe angenommen/) eben für solchen gehorsam einen namen über alle namen geschencket hat/ sondern auch uns/ weil wir sein volck sind/ so gnädig/ daß er auch unsern glauben und gehorsam so theuer und vor so vollkommen annimmt/ daß er ihn uns sündern zur gerechtigkeit zurechnet. Eigentlich aber zu reden/ kan bey GOTT nichts weder von Christo/ noch von andern verdienet werden/ daß nemlich er jemand was schuldig wäre/ zu geben nach verdienst ohne gnade.“ (d)

(d) *Auctor Theologiae* p. 138. seqq.

547.

39. Vom zustand des menschen nach dem fall/ und von der erbsünde schreiben sie also:

„[C.] Wann die schrift von Adams fall redet/ und sagt/ daß wir den tod/ welcher in unserer ersten eltern straffe vor ihre sünde und ungehorsam war/ von ihnen erben/ oder in Adam alle sterben/ so meynt ihr/ es sey so viel gesagt/ als ob wir ihre sünde/ und eine verderbte natur ohn freyen willen von ihnen erben. Aber auch die straffe/ eigentlich zu reden/ erben wir nicht von unsern ersten eltern/ sintemahl sie ihres todes sterben/ wir unsers/ sondern nur das übel/ womit sie sind gestraffet worden. Uns ists/ so lange wir selber unschuldig/ und Gott nicht ungehorsam seyn/ keine straffe/ daß wir sterben/ sondern ein elender natürlicher zustand/ worein uns Adam mit seinem fall gestürzt hat. Eines andern seine sünd aber/ die er gethan/ kan niemand erben/ ob er ihm im thun auch gleich nachfolgte/ und ähnlich würde/ so ist doch des Sohnes that nicht eigentlich des Vaters that/ noch des Sohnes ungehorsam des Vaters ungehorsam. Daß durch eines ungehorsam viel sündern gemacht worden/ nemlich von Gott/ Rom. V.19. Das ist geschehen/ entweder so fern sie Adam mit ungehorsam ähnlich werden/ oder nicht/ eigentlich zu reden/ sondern indem sie eben das übel des todes leiden müssen/ wie Adam/ und als sündern *tractirt* werden/ indem der tod über sie herrschet. [...] [C.] Also wird gesagt/ daß GOTT Christum zur sünde gemacht/ 2. Cor.V.21. indem er ihn einem sündlichen fleische (am creutz) ähnlich werden/ und als den grösten sündern/ der die sünde selber wäre/ *tractiren* lassen. Rom.VIII.3. [...] [C.] Ein irrthum bringt immer den andern zur welt. Die erdichtete erbsünde hat eine erbschuld erdacht/ diese eine verdammniß (sonst in gewissem verstand hätte die erbschuld und verdammniß ihre warheit) diese eine Kindertauffe/ die Kindertauffe eine besprengung/ einen heimlichen über-natürlichen glauben/ und die gevatterschaft/ die gevatterschaft die patenpfennige/ (oder ob die grossen und rothen pfennige die tauffe mit sampt den paten bestätigt?)

Von welcher schaberey mancher ehren halben arm wird. Die Prediger haben auch immer ihren *profit* und schmauß davon. Ihr habt schon gehört/ daß die kinder Adams keine sünde noch schuld (eigentlich zu reden) erben/ sondern den tod/ welcher Adams und unser eigenen sünden sold ist/ und keine sünde. *Rom. VI. 32.(I)*

(I) *Theologia* oder Gespräch p. 227. 229. et 248.

548–549.

43. Hiebey schreiben sie von der gemeinen sicherheit der andern also/ wann sie ein gespräch eines Lutheraners und *Socinianers* einführen: C. Fraget unter dem namen eines *Socinianers*:

„Saget mir/ glaubet ihr/ daß einem menschen die gebote Gottes zu halten möglich seyn? M. als ein Lutheraner/ keines weges/ singen wir doch: Es war ein falscher wahn dabey/ Gott hätt sein gesetz drum geben/ daß wir möchten nach seinem willen leben; so ist es nur ein spiegel zart/ der uns anzeigt die sündige art/ etc. C. Glaubt ihr/ daß die guten wercke/ die seligkeit zu erlangen/ nöthig sind? M. Mit nichten/ weder als eine ursache/ noch als eine frucht des glaubens/ noch als ein kennzeichen/ dabey man die glaubigen kennet. C. Ihr meynet vielleicht die wercke des gesetzes in vollkommenen/ geistlichen und innerlichen verstand/ die nicht nur vor menschen/ sondern auch vor Gott ohne tadel seyn/ und davor die menschen nicht aus gnaden den Lohn der Gerechtigkeit von GOTT empfangen/ sondern nach verdienst. Und nicht die wercke des glaubens (oder den wandel nach dem Evangelio/) die des Glaubens seele sind/ als da ist liebe/ gedult/ *Rom. 3.19.20.23. IV.4. XI.6. I.Thess.1.3. Col.1.10. Jac.2.21.22.29. I.Timoth. 1.5.9.10.11. Heb.10.36. Gal.5.6.* M. Auch diese nicht eben als jene. C. Glaubt ihr/ daß Christus an euer stelle Gott gehorsam gewesen/ alle gebot erfüllt und gehalten/ die ihr halten soltet/ auch an euer statt die höllische pein im ölgarten ausgestanden/ u[nd] die straffe/ die ihr leiden soltet/ gelitten? M. Ja/ von gantzer seelen. C. Glaubt ihr/ daß wann ihr beichtet/ euch eure sünden vergeben werden? M. Sagts nicht der H[eilige] Apostel Johannes? wie solte ichs dann nicht glauben? I. *Joh. 1.9.* C. Ich meyne aber die blosser Ohrenbeicht vor menschen/ ob ihr gleich die sünde nicht lasset/ noch im licht wandelt/ wie daselbst der H[eilige] Johannes dazu setzet; sondern sie nach der Beicht und Abendmahl des HERRN wiederholet: M. Wann wir sie nur herzlich bereuen. C. Wann ihr sie aber also bereuet/ daß ihr doch dabey bleibt? M. Ohne sünde bleibet der mensch nicht. Dann ob er wol den vorsatz und das wollen des guten hat/ so hat er doch das vollbringen nicht/ wie ihr schon von mir gehört. C. Glaubet ihr auch/ daß ihr im Abendmahl des HERRN vergebung der sünden esset und trincket/ und daß/ wann ihr vor eurem ende *communicirt/* und euch berichten lasset/ euch alle vergangene sünden vergeben werden/ und ihr ein kind der ewigen seligkeit seyd? M. Wie solt ich diß nicht glauben?“ (q)

(q) *Auctor Theol.* oder des geistl. gesprächs. *Pag.* 128. 129.

549.

44. Insonderheit **von dem gebrauch des beichtens:**

„[C.] Ich tadele die bekäntniß der sünden/ oder die beicht nicht/ dann ich wol weiß/ was Johannes schreibt: So wir unsere sünde bekennen/ ist Gott getreu/ der sie uns vergiebt. Nur das tadeln wir vors erste/ daß die gantze gemeine bey euch zu einem geht/ und ihm allzumal ihre sünden ins ohr heimlich beichtet/ da doch Jacob sagt/ daß einer dem andern sie bekennen soll/ obwol fürnemlich für denen/ welche vor den sündern beten können/ als da sind die ältesten des volcks Gottes/ wann der sündern krank zu hause liegt/ und die kirch nicht kommen kan/ oder wo er gesund ist/ für der gantzen gemeine/ zumahl wann die sünde öffentlich ärgerniß gibt/ nicht aber einem/ und das gebet soll ihm helfen/ das vor ihm geschicht/ und des krancken glaube/ (nehmlich bey wahrer busse/) nicht die beicht allein/ wie aus dem ort zu sehen. Darnach so tadeln wir

die bekantniß/ welche ohne buß und besserung geschiehet/ welcher bekantniß ihr die vergebung der sünden ins gemein zuschreibet. |M.| Was masset ihr uns aber zu? Sagen nicht unsere beichtväter bey eines jeden *absolution* diese worte: So euch nun eure sünden von hertzen leyd seynd/ so sprech ich euch im nahmen und an statt meines HErrn Jesu Christi lob von allen euren sünden? |C.| so hats bey euch beichtväter? Davon sagt weder Jacob/ noch Johannes/ noch das gantze Evangelium Christi was. Vielmehr sagt Christus: Ihr sollt niemand auf erden vater nennen/ *Matth. 23. 9.* Wen hat dann Christus an seine statt zum *absolvere* der sünden/ oder zum beichtväter gesetz/ der es allein thun könnte und solte? Oder gebt ihr auch die bind- und löschlüssel/ welche Christus sein- er gemeine/ die in den Aposteln anfanglich bestund/ gegeben/ *Matth. 16. 19. XIX. 18. Joh. 20. 23* einem einzigen oder gewissen person in ihre macht und händ/ wann wird dann Pabstthumb? Soll sie aber nicht einer/ sondern die gantze kirche haben/ wann wird dann das beichtkind hinweg seines Beichtvaters Beichtväter? Ich sehe wol/ das Pabstthumb will aus eurer kirche nicht heraus/ damit ihr desto leichter wieder zurück tretten könnet/ wie dann auff einem Reichstag zu Regenspurg bey 140 personen allein vom Adel/ HErrn Grafen und Fürsten zurück von euch gefallen sind. Aber damit ich eure worte der *absolution* nicht vergesse/ so ist ein mißverstand in den worten: So euch eure sünden von hertzen leyd sind. Sintemahl ihr/ wie ich schon gedacht/ eine solche hertzliche reue verstehet/ welche die sünde nicht lassen kan/ und allein im guten willen besteht. So lang ihr diese meinung nicht abschaffet/ werden eure leute immer beichten/ und immer sündigen/ und wie sie immer werden wollen die sünde lassen/ aber niemahl lassen; so wird sie ihnen auch Gott immer **wollen** erlassen/ aber niemahl erlassen/ dann am ver- lassen hanget das erlassen. Nicht mehr thun ist die rechte buss. Aber endlich/ so traue/ wie es scheinet/ ihr auch selber solcher absoluti- on und vergebung nichto dann wann euch alle sünden den sonnabend bey dem Beichtstul vergeben worden/ was sucht ihr denn abermal die vergebung den Sonntag/ durch die geniessung des Heiligen Abendmahls? M. Das Abendmahl des HErrn ist ein siegel dessen/ was mit den tag zuvor bey dem Beichtstul angekündigt worden. C. Eben das sag ich/ daß ihr des priesters *absolution* ohne siegel nicht traue. Aber welch evangelium hat euch abermahl das brod und den wein zu siegel gemacht? Sintemahl es dazu nicht eingesetzt/ es wäre dann/ daß die *Communicantien* mit geniessung derselben besiegelt/ das ist/ bezeiget und be- zeichneten/ daß ihnen die sünde durch Christi tod vergeben sind. (r)

(r) *Theologia l.c.p. 136. seqq.*

549-550.

45. Von andern *Ceremonien* und gebräuchen/ welche sie mißbilligen/ findet man unter andern diese worte:

„|C.| ...| Man kan kaum wissen/ wann man in eure (der Lutheraner)⁴² kirche kommt/ ob sie Pabstisch oder Lutherisch sey/ indem ihr noch fast alle Pabstische *Ceremonien* gebrauchet/ bilder/ ohrenbeichte/ meßgewand/ klingeln/ altare/ worauff ihr eben wie sie dem tage die augen ausleuchtet: allein wann ihr des Pabsts oder der guten wercke gedoncket/ da mercket mans erst/ daß es eine Lutherische kirche sey. ...| |C.| Habt ihr nicht noch die kindertauff? Habt ihr nicht noch die erbsünde? Treibt ihr nicht noch den Teuffel von den kindern aus? Habt ihr nicht noch die ohrenbeicht und ablaßtram/ da der Beichtvater alle sonnabend mit vollen schubsäcken vom beichtstul nach hause kommt? Habt ihr nicht noch die mündliche niessung des wesentlichen fleisches und blutes Jesu Christi/ (nur daß ihr es nicht wisset/ wie es unter/ mit und in dem brod und wein empfangen werde?) Treibt ihr nicht noch einige abgötterey damit/ indem ihr davor niederfallt/ und es auf den knien geniesset? Habt ihr nicht noch Lateinische gesänge in der kirche/ die der gemeine mann nicht verstehet? und andere

dinge mehr/ von denen ihr so viel haltet/ welches alles dieselbige abgöttische kirche erfunden und eingeführt.“ (s)

Wie auch von andern ärgerlichen gewohnheiten:

„[C.] könnet ihr doch von mutterleibe an biß ins grab nichts umsonst haben. Wolt ihr getaufft seyn/ bezahlts; wolt ihr eine vorbitte oder dancksagung gethan haben/ bezahlts; wolt ihr auffgebotten seyn/ ein weib angetrauet haben/ bezahlts; wolt ihr in der krankheit berichet und getröstet seyn/ bezahlts; wolt ihr in die erde eine Leichpredigt haben/ bezahlts; Wolt ihr ernden/ so bezahlts; ja wolt ihr die Ostern oder andere Festtage kuchen und eyer essen/ bezahlts/ oder last ihr sie ungegessen/ wo ihr arm seydt/ und gebt sie dem geitzigen Seelsorger. Wer kan alle schaberey gedencken oder erzehlen.“ (t)

(s) *Ibid.* p. 155. & 243. (t) *Ibid.* p. 172.

550.

46. Von denen gewöhnlichen Glaubensformuln und symbolischen büchern:

„[C.] Wann wir diejenigen dinge/ welche nicht alle Christen mit uns glauben/ allen unsern zuhören bey verlust der seligkeit zu glauben auffdringen möchten/ so wie ihr thut/ so wären wir gewiß nicht auch Catholische Christen/ sondern *sectirer*/ wie ihr/ dann ob bey euch sich schon jemand zur gantzen H[eiligen] schrifft bekennte/ drüber leben und sterben wolte/ wann er aber nicht auch die Augspurgische *Confession* oder *Formulam Concordiae*, und die symbolischen bücher seines Landes/ nächst dem *Symbolo Athanasii* annimmt/ so kan er nach eurer meinung nicht selig werden.“(u)

Von dem gewöhnlichen studiren und Universitäts-leben:

„[C.] Wann nichts mehr/ als was von den *Consistoriis*, und auff Lutherischen *Academien* geschiehet/ geschähe/ so wäre diß alles gnug/ euch Rom zum grossen theil gleich zu achten. Dann werden nicht eben so wol von denselben andere religions-verwandten verdammet/ vertrieben und verfolget/ als von den P[ä]bstlichen? Als ich auch [vor Geselle] zu Leipzig/ Wittenberg/ Jena/ Königsberg/ Franckfurt/ etc. gearbeitet/ sind unter den Studenten/ woraus alle Cantzeln/ Rathhäuser und Regierungen besetzt werden/ grosse üppigkeiten und schwärmereyen getrieben worden/ vornehmlich auff den Pennalschmäussen. Die *Professores* kunte das auch nicht abschaffen/ dann die Studenten warffen ihnen wieder vor/ daß sie mit der *Deposition* eben so wol die jugend schabernackten/ ihrer schmäuse und profits halben. Doch hat der *Pennalismus* dieser zeit ziemlich nachgelassen/ allein das grassiren bey nacht gehet noch in vollem schwange/ wer weiß/ obs zu Babel bey nacht nicht stiller gewesen? ... [C.] Ihr könts auch nicht geringer machen als es ist/ da ihr wisset/ daß trunckenheit/ schwelgen oder üppige gastereyen/ worinn klein und groß/ gelehrt u[nd] ungelehrt/ geist- als welt[licher] Prediger als zuhörer ersoffen/ geilheit/ rauffen/ stolzieren/ leute ums ihre bringen/ aus schuhen sauffen/ lichtputze fressen/ nasenstüber geben/ nachtschwärmen/ wie ich dessen gnug mit augen angesehen/ eben so wol des Reichs Gottes den menschen berauben/ als die abgötterey. Und seydt deßwegen nicht weniger auch schuldig/ aus diesem Babel auszugehen/ so lang es euch frey stehet/ nüchtern/ gerecht/ mässig und erbaulich unter ihnen zu leben/ mit dem hertzen und wandel.“(x)

(u) *Ibid.* p. 185. (x) *Ibid.* p. 69. seq.

André Séguenny

DAS PROBLEM DES GLAUBENS IN DEN VERSCHIEDENEN GEISTIGEN
STRÖMUNGEN DES 16. JAHRHUNDERTS

„Man sieht aber sonderlich zu unseren Zeiten deutlich, daß jederman (welchen glaubens er auch sei oder welcher Sekte er angehöre) für glaubig angesehen sein“ sagt Sebastian Franck in seinen Paradoxa von 1540. Einige Zeilen weiter fügt er hinzu: „Wer aber gläubiger und sicherer war in ihrem Verstand, als die Pharisäer“.

Es dürfte kaum möglich sein, eine bessere Einführung für die Betrachtung über die Bedeutung des Glaubensbegriffs im 16. Jahrhundert zu finden.

Trotzdem müssen wir, ehe wir auf das eigentliche Thema eingehen, zunächst die Voraussetzungen und Grenzen unserer Untersuchungen beschreiben. Es handelt sich hier nicht um den Glauben als religiösen Begriff, dieser gehört ins Gebiet der Psychologie, Philosophie, Soziologie und Theologie. Wir wollen vielmehr nur die theologischen oder philosophischen Ansichten bestimmter Denker des 16. Jahrhunderts erörtern, die in den religiösen Auseinandersetzungen jener Zeit eine wichtige Rolle spielten oder irgendwie repräsentativ waren für die Spaltung der Christenheit, die noch heute andauert. Das kann uns vielleicht ermöglichen, die Ursachen dieser Spaltung besser zu verstehen.

Selbstverständlich ist der Glaube, in dem sich die intellektuelle, psychische und ethische Haltung des Menschen ausdrückt, in jedem Fall in die Beziehung Mensch-Gott eingebettet. Besser gesagt, der Glaube ist diese Beziehung selbst. Infolgedessen hängt die Art und Weise des Glaubens vom jeweiligen Verständnis der wesentlichen Merkmale dieser Beziehung ab, sowie vom Gefüge das sie zusammenhält. Wir wollen im folgenden zeigen, daß alle führenden Vertreter der verschiedenen theologischen Richtungen einer Meinung sind, wenn es sich um das Phänomen des Glaubens als Beziehung zu Gott handelt; ihre Gegnerschaft beginnt bei den verschiedenen Auffassungen dieser Beziehung und den verschiedenen Begriffen sowohl von Gott als auch vom Menschen.

I. Glaube als Möglichkeit der Gotteserkenntnis

Um die Diskussionen des 16. Jahrhunderts besser verstehen zu können, müssen wir sie in ihrem historischen Zusammenhang sehen. Der Ausgangspunkt hierfür ist die klassische Scholastik des Mittelalters, vor allem der Thomismus.

Die thomistische Theologie sieht Gott als „ens“ (Sein), im Unterschied zu dem Geschöpflichen „esse“. Gott ist das „ens per se“, was bedeutet, daß Er das Sein an sich ist, dessen Wesen in seiner Existenz liegt. Er ist, der Er ist (Ex 3. 14.) ein Akt des reinen Seins. Das Wesen des Menschen hat am Wesen Gottes teil, das heißt, daß der Mensch sein Dasein von Gott empfing. Das bedeutet aber keineswegs, daß der Mensch am Sein Gottes Anteil hat. Aber der Mensch, der aus Leib und Seele besteht (Form und Materia) fühlt – oder kann doch fühlen – dank seiner Seele die Sehnsucht, Gott zu begegnen. Mit Hilfe seiner natürlichen Vernunft kann er durch das Studium der Schöpfung diese Sehnsucht befriedigen. Aber auf diesem Wege kann der Mensch nicht weiter gelangen, als bis zu einer instinktiven und rein natürlichen Erkenntnis Gottes und seines Handelns. Damit ist aber wenigstens der Grund gelegt, der den Glauben möglich macht.

Nach der Lehre des Thomismus ist also die Beziehung zwischen Gott und Mensch durch die menschlichen Bemühungen bestimmt, deren Ziel es ist, zu Gott zu gelangen. Der Glaube ist demnach rein menschlich und Gott überläßt dem Menschen allein die Entscheidung, ob er dieses Ziel – Gott – erreichen will. Jedoch verlangt eine jede Form, so sagt der Hl. Thomas, instinktiv nach ihrem Inhalt, durch den sie sich voll und ganz verwirklichen kann. Und der Inhalt, nach dem der Mensch strebt, ist sein Glück, das einzig und allein durch die Teilhabe an dem höchsten Gut Wirklichkeit wird. Damit man dieses höchste Gut aber auch wählen kann, muß man zunächst imstande sein, es von den anderen Gütern, die sich dem Menschen anbieten, zu unterscheiden. Unterscheiden bedeutet Wissen, und Wissen heißt Erkennen. Wenn der Mensch dank seiner ersten natürlichen Erkenntnis erfaßt, daß Gott allein das höchste Gut ist, wird er danach streben, Ihn immer besser zu erkennen. So hat also die Beziehung zwischen Gott und Mensch cognitiven Charakter. Der Glaube ist eine Erkenntnislehre und wir können hier das Wort des Hl. Anselm zitieren: „credo ut intelligam,“ oder noch besser den Ausspruch des Hl. Thomas: „unio mentis ad Deum, praelibatio quaedam illius cognitionis quae in futuro beatos faciet“.

Wir fassen zusammen: Die führende Doktrin des Mittelalters bemühte sich, den religiösen Glauben in noëtischen Kategorien auszudrücken. Ihr Ziel war ein erkennender Glaube, der auf das absolute Gut – auf Gott – gerichtet war. Die Verwirklichung einer solchen glaubenden Erkenntnis ist nur mit Hilfe der Offenbarung möglich. Aber eine vollkommene Erkenntnis ist unmöglich. Und trotz der Hilfe der Offenbarung kann der Mensch Gott niemals wirklich und in Seinem Wesen erkennen, er erkennt Ihn nur in Seiner Beziehung zur Welt. Daraus ergibt sich, daß unser Erkennen an sich negativ ist, denn der Vergleich mit der geschaffenen Welt schenkt dem Menschen nur eine negative Erkenntnis. Erst der Analogie-Schluß ergibt den Eindruck eines positiven Wissens, das ist scheinbar richtig, weil das natürliche Sein vom Sein Gottes ausgeht. Aber die Suche nach der Erkenntnis Gottes durch Analogie-Schluß ergibt nur sehr begrenzte Resultate, da sie ja nur von einem begrenzten Sein ausgeht. Wenn uns also die logische Vernunft zur Erkenntnis gewisser Wahrheiten über das Wesen Gottes führt, so können wir doch niemals feststellen, inwieweit diese

Erkenntnisse wirklich begründet sind. Das Wissen um Gott ist kein Abbild des natürlichen Wissens, es bleibt immer *Glauben*. Dieser Erkenntnisvorgang der Glaube ist eng mit bestimmten ethischen Forderungen verknüpft, die Christus uns geoffenbart hat, trotzdem steht aber die Ethik hier nur an zweiter Stelle. Die Heilslehre ist weit mehr Sache des Intellekts als der Moral und der menschliche Verstand spielt dabei eine sehr wichtige Rolle, denn er ist fähig eine gewisse, wenn auch unvollständige Erkenntnis zu erwerben.

Der Erkenntnischarakter des Glaubens wurde von mehreren Richtungen in der Scholastik besonders hervorgehoben, er begegnet uns vor allem am Ende des Mittelalters bei den Nominalisten und ebenso bei den Mystikern. Aber etwas scheint sich doch geändert zu haben.

2. Glaube und Ethik als Mittel zur Erkenntnis Gottes

Wir müssen uns jetzt kurz mit dem Nominalismus und der Mystik befassen, deren große Bedeutung für die neuen Theologien des 16. Jahrhunderts vorausgesetzt werden kann. Auch der Nominalismus stellt den Glauben als Erkennen dar, aber verglichen mit dem Thomismus, ist er sehr skeptisch gegenüber den Möglichkeiten der menschlichen Vernunft, die Wahrheiten des Glaubens zu erkennen. Wilhelm von Occam lehnt den Analogie-Schluß ab, den Thomas von Aquin so liebt. Er erklärt, daß es nicht allein unmöglich ist, die Existenz Gottes zu beweisen, sondern daß man auch ebensowenig etwas über die menschlichen Probleme, wie zum Beispiel die Unsterblichkeit, aussagen kann. Die intellektuelle Vernunft ist nur fähig, die individuelle Substanz zu erkennen, folglich leugnet Occam die Möglichkeit, mit Hilfe der Erkenntnislehre die Realität der Universalien zu erfassen. Der Glaube bleibt auch bei ihm ein Wissen, aber seine Quelle ist die Offenbarung, wie die in der Heiligen Schrift enthalten ist. Im Unterschied zur Wissenschaft, deren Gegenstand die natürliche Welt des Menschen ist, hängt der Glaube allein vom Willen Gottes ab, soweit es seinen Inhalt und die Mittel, ihn zu erlangen betrifft. So entsteht die These von der doppelten Wahrheit, derjenigen Gottes und der des Menschen. Der Glaube schließt also jede Mitwirkung der natürlichen Vernunft aus.

Die Mystik – wir sprechen hier nur von der rheinischen Mystik, die einen direkten Einfluß auf das 16. Jahrhundert ausgeübt hat – erklärt ebenfalls, daß der Glaube nur Wissen ist. Doch unterstreicht sie die Unfähigkeit der natürlichen Vernunft beinahe ebenso nachdrücklich, wie es der Nominalismus tat. Aber es besteht doch ein ungeheuer großer Unterschied zwischen beiden: Das Wissen um das Vorhandensein des „scintilla“ in der Seele eines jeden Menschen. Wenn der Mensch dieses Fünkchen entdeckt, kann es ihm helfen, den Weg, der zu Gott führt, zu entdecken.

Wir sehen, daß sich ein Wandel vollzogen hat, wenn wir die vorher behandelten Theorien miteinander vergleichen. Die natürliche Vernunft, die bei Thomas von Aquin eine grundlegende Bedeutung hat, die sie bei Occam gänzlich verlor, gewinnt in der Mystik wieder an Wichtigkeit, wenn sie durch den „Funken“ belebt ist, mit dem Gott den Menschen beschenkte. Aber die Mystik

kennt auch noch andere Einschränkungen für das Handeln der rein intellektuellen Vernunft. Sie hält zwar ihre Rolle auf dem Gebiet der natürlichen Welt für sehr wichtig, sie ist aber *nichts* bei der Erkenntnis Gottes. Denn hier suchen wir ja nicht eine intellektuelle Erkenntnis, sondern eine die „teilhaben“ will, also existentiell ist.

Genau wie die anderen scholastischen Thesen ist die Lehre der Mystik an eine Ontologie geknüpft, ohne die das, was wir die mystische Vorbereitung nennen, nur einen sehr banalen Sinn hätte. Es ist ganz besonders Meister Eckhart, der diese Ontologie in seinem *Opus Tripartitum* darlegt. Sie ähnelt sehr der des Heiligen Thomas, bewahrt aber ihre eigenen Merkmale. Auch bei Eckhart ist Gott das Sein, „Deus est esse“, aber auch „Esse est Deus“. Das soll heißen, daß das menschliche Sein Teil des allgemeinen, göttlichen Seins ist. Andererseits ist die Transzendenz und die Unterschiedenheit dieses Seins im Verhältnis zu den Individuen nicht von der gleichen Art wie bei Thomas. Es ist mehr eine Transzendenz metaphysischer als ontologischer Art wie beim Aquinaten. Das Sein des Menschen geht aus dem Sein Gottes hervor, aber es ist nicht dieses Sein, denn das Sein existiert nicht wie eine individualisierte Substanz. In den Kategorien menschlicher Wirklichkeit ausgedrückt, bedeutet Gott mehr alles als etwas, das heißt Nichts von Etwas. Gottes Dasein übertrifft alles, was existiert, denn Er hat alles geschaffen. Allein dadurch sind wir im Sein, aber der Begriff des Seins ist dem eines bloßen „daseins“ und selbst der Gesamtheit alles „daseienden“ weit überlegen.

Aber dennoch existiert eine Verbindung zwischen den Individuen und Gott auf metaphysischer Ebene. Sie kann im kognitiven Bereich wiederhergestellt werden, wenn der Mensch sich entschließt, sein einzelnes Selbst aufzugeben und sich in das Absolute zu stürzen. Auf physischem Gebiet kann er das natürlich nicht, hier ist und bleibt er immer ein Einzelner, er kann das nur spirituell. Dieser Wunsch, das Absolute zu erreichen, sich mit ihm zu vereinigen, ist der Glaube der Mystik. Dieser Glaube, der im Gegensatz steht zu allem, was bis dahin gelehrt wurde, kann sich im Laufe des irdischen Lebens schon hier auf Erden erfüllen, auch wenn dies nur eine durch die irdische Zeit begrenzte Erfüllung ist. Dieses Ziel erfordert aber eine Vorbereitung, die sowohl das geistige als auch das physische Leben des Menschen betrifft. Denn man muß sich von allem befreien, was den Menschen als solchen ausmacht, auf alles verzichten, eine gewisse „Leere“ auf allen Gebieten schaffen, damit man das Kommen des Nichts erhoffen kann, das in anderem Sinne *Alles* bedeutet.

Der Unterschied zwischen dem Glauben der Mystik und dem der Scholastik ist klar. Thomas schreibt der natürlichen Vernunft die Kraft zu, Gott zu erreichen, darüber hinaus erklärt er, daß die natürliche Welt der einzige Ausgangspunkt für die Vernunft ist. Eckhart hält zwar an der Rolle der Vernunft fest, aber er fordert, daß man die Welt „verläßt“, weil das Absolute nur in der Dimension des Absoluten erreichbar ist.

• Aber der Glaube bleibt doch immer auf der Ebene des Erkennens.

Dieser erkennende Glaube ist nicht möglich ohne ein bestimmtes ethisches Handeln. Die Forderung nach Entäußerung betrifft die Anhänglichkeit

des Menschen an diese Welt. Mit der Welt zu brechen ist nur möglich, wenn der Mensch den Weg einschlägt, den Christus uns gezeigt hat. Hier wird erstmals die christliche Ethik gleichwertig neben die Ontologie gestellt.

3. Der Glaube als christologische Sittlichkeit.

Die Rolle, die der Ethik zugewiesen wurde, war zugleich der Wendepunkt in der Weiterentwicklung des Glaubensverständnisses. Die *Theologia Deutsch*, ein anonymes Traktat aus dem 15. Jahrhundert, das eine sehr große Bedeutung für die Religiosität des 16. Jahrhunderts hat, hebt ganz besonders die Lehre vom Kreuz hervor. Auf die Erkenntnis als die wichtigste Voraussetzung für den Glauben wird hier nicht verzichtet, aber der Traktat widmet sich doch beinahe ausschließlich dem Thema, mit welchen praktischen Möglichkeiten sich diese Erkenntnis realisieren läßt. Die drei traditionellen Stufen des Kreuzweges werden wiederholt und erklärt, die der Gelassenheit, der Reinigung und der Erleuchtung. Sicher waren diese drei Begriffe schon lange in der traditionellen christlichen Frömmigkeit bekannt, aber als die Mystik sie wiederholte, gewannen sie als Vorbedingung für die Gotteserkenntnis an Bedeutung. Die *Theologia Deutsch* hat aber offenbar vergessen, daß sie vor allem nur Stütze der Ontologie und der Lehre von der Erkenntnis sind, sie erscheinen hier als selbständige Begriffe.

Was einen zuerst beim Lesen dieses Buches beeindruckt, ist die Forderung, den Weg zu gehen, den Christus vorgezeichnet hat. Aber man täusche sich nicht: Seinem Weg zu folgen, heißt nicht, ihn nachzuahmen. Es handelt sich vielmehr darum, in eine Schule einzutreten, in der Christus der einzige Lehrer ist. Die Kenntnis Christi und seiner Lehre scheint die Erkenntnis Gottes zu ersetzen. Die Theozentrik der Scholastik und auch der Mystik weicht der Christozentrik. Dieser Wandel macht sich mit dem Beginn der Renaissance bemerkbar. „Was möglich ist zu wissen und zu erfahren, daran muß man glauben bevor man es weiß oder erfährt, anders kommt es nimmer zu wahren Wissen. Diesen Glauben meint Christus“ – dieser Satz faßt die Lehre der *Theologia Deutsch* zusammen: Daß der Glaube dem Wissen vorangeht, daß er das einzige Mittel ist, um dahin zu gelangen und daß seine Vollendung nur durch die Wissenschaft Christi möglich ist.

Die *Theologia Deutsch* ist ein sehr wichtiger Schritt zu einem neuen Glaubensverständnis, das zu einer gelebten Erkenntnis wird, die durch nichts zu ersetzen ist; selbst die Offenbarung der Bibel, wenn sie nur gelesen aber nicht im Alltag gelebt wird, ist nicht „aber wissen sondern wähen“.

4. Der Glaube als Vertrauen in die Verwirklichung des Göttlichen im Menschlichen

Es ist unter den verschiedensten Gesichtspunkten sehr interessant, die Lehre des Erasmus von Rotterdam zu betrachten; hier findet sich die Quintessenz der Ansichten des christlichen Humanismus der Renaissance. Sie will nicht nur das Gegenteil der Scholastik sein, sondern betont zugleich in der Be-

ziehung „Gott-Mensch“ den menschlichen Faktor, wie das bis dahin noch nie geschehen war. Erasmus – neben John Colet – war der erste, der einen theologischen Begriff für die anthropologischen Begriffe der christlichen Humanisten fand. Doch können wir seine Lehre auch als eine Fortsetzung der mystischen Ideen betrachten, von denen wir soeben geredet haben.

Die religiöse Anthropologie des Erasmus baut auf der Überzeugung auf, daß der Mensch gut geschaffen wurde, seine Natur bleibt gut, trotz der verderblichen Wirkungen der Erbsünde. Erasmus teilt auch die Überzeugung der Thomisten, daß die Religion keine Vergewaltigung dieser Natur ist, wie Occam behauptet. Ganz im Gegenteil, die Religion und nur sie allein kann das natürliche Gute im Menschen entwickeln. Gerade diese Frage ist das zentrale Thema in den meisten Schriften des Erasmus. Der Mensch vom Religiösen her gesehen und seine Möglichkeiten, das ist sein Hauptanliegen. Man findet bei ihm keine Abhandlungen über das Thema „Gott“ und wir müssen seinen Gottesbegriff aus oft unklaren Bemerkungen erschließen, die hier und da zwischen die anthropologischen Darlegungen verstreut sind. So erlaubt uns zum Beispiel die Übersetzung des Wortes Logos mit Sermo anstatt mit Verbum, wie es traditionell üblich war, anzunehmen, daß er Gott als ein Sein (Essenz) auffaßte, dessen wesentliches Charakteristikum es ist, sich unaufhörlich zu verwirklichen. Bei dieser Hypothese ist Jesus Christus nur ein Augenblick im Reden Gottes. Und Gott, der sich in Christus verwirklicht, hat mit dem Kommen Jesu seine ständige Selbstverwirklichung nicht abgeschlossen. Ein jeder Mensch ist berufen, diese Absicht Gottes fortzusetzen. Mit einem Schlag ist die Bedeutung des Glaubens verändert – hier ist kein Platz mehr für Gläubigkeit oder Wissen, die einzige wirklich christliche Haltung ist die Tat. Dem Weg Jesus zu folgen um Christus zu werden, so wie er, der als Christus geboren wurde, ist nun nicht mehr eine Forderung christlicher Ethik, sondern der Ontologie. Das heißt also, eine Forderung, deren Verwirklichung dem Individuum seinen Platz innerhalb des absoluten Seins sichert, ebenso wie ein Wort seinen Platz im Aufbau eines Satzes erhält.

Bei Erasmus finden wir keine Begriffe für den Glauben wie etwa Erkenntnis oder Vertrauen auf Gottes Barmherzigkeit. Solche Bezeichnungen wären bei dieser Auffassung ganz unmöglich, denn sie setzen eine transzendente Distanz zwischen dem Menschen und Gott voraus. Nach Erasmus wird demnach Christentum reduziert auf Leben, aber ein Leben nach göttlicher Art. Der Glaube ist also ein Leben „das frei ist von allen Sorgen, geistlicher Friede ist, Freude am Denken, alles ist so kostbar, daß der, der einmal davon gekostet hat, es um nichts in der Welt aufgeben würde“ sagt Erasmus in seinem *Enchiridion*. In dem Brief des Erasmus an Paul Wolzogen lesen wir ferner: „...ein jeder will gut leben, und der Christus möchte daß diese Art zu leben leicht zu erlangen sei, nicht durch verwirrende Reden, sondern durch aufrichtigen Glauben“. Daraus folgt, daß die Norm dieses christlichen Glaubens die eines christlichen Lebens sein muß, der natürliche Mensch muß nur seinen freien Willen einsetzen, um das zu erreichen. Das übersteigt nicht die natürlichen Fähigkeiten des Menschen, auch wenn einer besonderen Gnade bedarf, um ihn dabei zu unterstützen. Er muß nur ganz einfach den Lehren Christi, wie sie sich in den Evangelien finden, folgen.

So steht es in einem der Hauptwerke des Erasmus, seinem *Enchiridion*. Auffallend ist es auch, daß in seinen Traktaten jeder Hinweis auf die Eschatologie fehlt. Das entspricht aber der Logik seines Systems, denn bei Erasmus findet sich kein Platz für das zukünftige Leben. Alles bezieht sich bei ihm nur auf das Leben, das *jetzt* gelebt wird. Nur in diesem Leben kann der Mensch das Ziel der göttlichen Selbstverwirklichung erfassen. Das mag verwundern, aber es dürfte schwierig sein, bei Erasmus ein Interesse für das Leben im Jenseits zu finden, wenn der natürliche Mensch nicht mehr ist. Nicht einmal in seinem Werk das der „*Vorbereitung auf den Tod*“ gewidmet ist, spricht er davon.

Das Kennzeichen für die Richtigkeit dieses Glaubenslebens ist für Erasmus der innere Friede des menschlichen Gewissens. Aber es gibt auch noch ein weiteres Merkmal, die Nächstenliebe. Ihre Übung ist der Beweis dafür, daß der Mensch begriffen hat, welche Stelle ein Jeder Einzelne im ständigen Dialog Gottes einnimmt, in dem Gespräch das Gott mit jedem Christen führt, was eigentlich bedeutet, daß er mit sich selbst spricht.

Auf Grund dieser Kriterien kann man die Lehre des Erasmus gegen den Vorwurf des Subjektivismus verteidigen, aber es ist wohl kaum möglich, sie gegen die Anschuldigungen Luthers zu verteidigen, der von ihm sagt: „...du bist nicht fromm“. Und es ist wahr, daß der Glaube des Erasmus, der im Menschen die Manifestation des einzigen Handelns Gottes sieht, diesen Menschen zum Ziel hat und nicht Gott selbst.

5. Der Glaube Luthers

Martin Luther war in der Tat tief erschüttert durch die Lehre des Erasmus. Man könnte sogar sagen, daß die Formulierungen des Reformators weit mehr eine direkte Antwort auf die Thesen der christlichen Humanisten waren, als auf die der mittelalterlichen Lehrer. Es ist immer die gleiche Frage nach dem Menschen und seinem Platz in der Welt, die Luther wieder aufgenommen hat. Aber seine Antwort ist der anderen genau entgegengesetzt. Vor allem postuliert Luther einen radikalen Unterschied zwischen dem Sein des Menschen und dem Gottes. Dieser ontologische Unterschied wird noch verschärft durch die undurchdringliche Transzendenz, die sie trennt: Gott ist vom Menschen so weit entfernt, daß alles Streben nach Erkenntnis, wie es die Scholastik versucht, nicht allein unmöglich, sondern einfach lächerlich ist.

Aber die Frage nach der Existenz Gottes stellt sich für Luther nicht. Der natürliche Mensch weiß um sie, es ist ein eingeborenes Wissen, und gleichermaßen erkennt er sie aus der Schöpfung. Was wir wissen ist dies: Daß Gott existiert, daß Er uns beschützt, daß Er die Quelle alles Guten ist. (WA 19, 26,7. *Ausleg. d. Proph. Jonas*, 1526) Wir wissen auch – Luther sagt es in seinem *Galater Kommentar* (WA 40, I, 607, 28ff., 1526), daß Gott es ist, der die Welt erschuf. Luther betont, daß dieses natürliche Wissen dem Menschen erhalten bleibt, trotz der Erbsünde und der aktuellen Sünden (*Op. in Psalmos*, WA 5, 322, 37.). Aber dieses Wissen hat nichts mit dem Glauben gemein, es ist nicht einmal sein Vorspiel, wie Thomas von Aquin meinte. Es ist sowohl sittlich als auch religiös ebenso neutral, wie für

den Weltmenschen der Inhalt der Heiligen Schrift, denn alles zu wissen bedeutet nichts für das ewige Heil. Diese Art von „historischem Glauben“ wie Luther es nennt, ist nur scheinbar ein Glaube. Er ist dem wissenschaftlichen Glauben eines Schülers vergleichbar, der von den Antipoden weiß und daran glaubt, daß es dort Nacht ist, während bei ihm die Sonne scheint. Dieses Glauben auf Grund von Wissen löst keine persönlichen Probleme des Menschen, vor allem erklärt es nicht, wie es möglich ist, daß Gott uns annimmt, obgleich wir Sünder sind, ja obgleich wir uns von der Sünde nicht befreien können, trotz unseres Willens und all unserem Bemühen. Je mehr der Mensch darüber nachdenkt – das lehrt uns Luthers Leben – umsomehr wird diese Frage für ihn unerträglich, vor allem weil die Furcht vor der verdienten Strafe nun nicht mehr neutral ist sondern ganz persönlich wird, denn es handelt sich ja hier nicht um Strafe für irgend jemanden sondern für mich selbst. Und je mehr man Verzeihung sucht, umsomehr vergrößert sich die Sünde, denn dieser Wunsch nach Vergebung entspringt ja rein egoistischen Motiven.

Luther hat sehr rasch verstanden, daß der Glaube auf Grund von Wissen nichts dazu beiträgt, die Probleme des Menschen zu lösen und daß es ihn nicht mit Gott versöhnen kann. Aber diese Versöhnung und das Aufhören der Furcht vor Gott ist die notwendige Vorbedingung für die Vergebung. Jedes gute Werk, das aus der Absicht heraus geschieht, die Gnade zu verdienen, bringt nur eine falsche Sicherheit, die außerdem sehr schnell verschwindet und beim Menschen nur bittere Gefühle hinterläßt. Unsere Überlegungen führen uns zum gleichen Ergebnis, je mehr wir darüber nachdenken, umsomehr erscheint uns Gott als ein ungerechter Gott, der uns geschaffen hat, um uns zu verdammen. Auch der gute Wille nützt nichts, denn es ist ein selbstsüchtiger Wille, der nur gerettet werden will. Damit schließt sich der Kreis der menschlichen Tragödie.

Aber in dem Augenblick, wo der Mensch den Abgrund der Verzweiflung erreicht hat, wo er ganz und gar „nackt“ (nudus) ist, wenn er verzichtet hat auf eigenes Handeln, auf seinen Willen, sein Wissen, wenn er also „nackt“ ist im ethischen und erkennenden Sinn, das heißt wenn er von allem, was von seinem Wesen stammt, entblößt ist, völlig erdrückt von seinen Sünden – in diesem Augenblick kann er sich Gott zuwenden. Und dann, nur dann kommt, ex abrupto, ein instinktives, nicht verstandesmäßiges Begreifen: dieser unbegreifliche furchtbare Gott ist der Vater, der ihn liebt, weil er ein Vater ist, und der sein Kind immer lieben wird, wenn es so zu ihm kommt. Und er wird ihm vergeben, weil ein Vater seine Vergebung nicht verweigern kann.

Mehr noch: Der Vater bietet dem Menschen seine Vergebung an, sogar noch ehe der Mensch darum bittet, das ist der tiefe Sinn des Opfers Christi. Es genügt, dies zu begreifen, um das menschliche Leben von Grund auf zu ändern.

Aber obgleich wir Gott in der Gestalt Christi erkennen, können wir ihn doch niemals ganz erfassen, Er bleibt, auch in Seiner Offenbarung, ein verborgener Gott. Man kann ihn niemals wirklich begreifen, und wo Er uns gestattet, Seine Liebe zum Menschen zu erfassen, ist dies doch kein intellektuelles Verstehen.

Es muß noch betont werden, daß dieses Erfassen Gottes in seinem Werk nicht Tat des Menschen ist. Luther spricht hier vom Wirken des Heiligen Geistes. Es ist eine Gnade Gottes, die dem Menschen durch den Heiligen Geist zuteil wird.

Betrachten wir den Wandel in den Lehren über den Glauben: welch ein Unterschied zum Intellektualismus der Scholastik oder der moralistischen Anthropologie des Erasmus! Aber die Glaubenserfahrung, wie sie der Reformator darbietet, ist verständlich, sie trasponiert die menschliche Erfahrung des Vater–Kind Verhältnisses ins Religiöse.

Das mehr instinktive als intellektuelle Erfassen ist nur ein erster Schritt zum Glauben; es bleibt die Aufgabe des Menschen, das im Alltag zu realisieren und zu bewahren, was zunächst nur eine augenblickliche Erleuchtung ist. Der Stand der Gotteskindschaft muß sein Verhalten wesentlich bestimmen und das Vertrauen (*fiducia*) muß das herrschende Element in seiner Beziehung zu Gott werden. So gewinnt die klassische Formel Luthers für den Glauben ihren inneren Zusammenhang: Die Tatsache des Glaubens äußert sich in den *notitia* (Erfahrung) *assensus* (Annahme) und *fiducia* (Vertrauen). Diese drei Elemente können nicht getrennt werden, sie sind die notwendigen Teile einer Formel, der des Glaubens; aber es ist die *fiducia*, die in besonderer und einmaliger Weise den Begriff des Glaubens vermittelt. Die *notitia* des Glaubens ist nicht mehr die Erfahrung oder das Wissen des natürlichen Menschen, ihr Mittelpunkt ist die biblische Botschaft Christi und sie kann auf keinen Fall von den heiligen Schriften losgelöst werden. Der Glaube bleibt also individuell aber nicht subjektiv im Sinne des Willkürlichen, denn das Lesen der Bibel hat nur einen Sinn, den der Christologie.

Daß man glaubt, bedeutet natürlich noch nicht, daß die menschliche Natur sich geändert hat, nein, die Sünde hört nicht auf; man könnte sogar sagen, daß sie jetzt noch viel stärker empfunden wird. Aber sie ist kein Hindernis mehr auf dem Weg zu Gott; sie ist vielmehr die Vorbedingung für die kindliche Demut, mit der Mensch sich vor Gott in den Staub wirft. Dank der Sünde erkennt der Mensch den Gott der Liebe und versteht das Werk Christi (*Vorr. z. Brief a.d. Koll.*) und nur wenn er begreift, daß er ohne Gott verloren ist, kann er sich zu der biblischen Verheißung flüchten, die ihm die Gewißheit des Heils verspricht.

Das ist die lutherische Auffassung vom christlichen Glauben, die die Ansichten seines Zeitalters über den Naufen warfen. Der Glaube ist keine Erkenntnis und auch keine Ethik. Er entstammt der religiösen Psychologie.

Wir haben Schritt für Schritt die dynamische Entwicklung der verschiedenen Theorien über den Glauben verfolgt und kamen zu dem Schluß, daß der Glaube Luthers in keiner Weise in jene theologische Tradition paßt, für die der Glaube in erster Linie eine Sache der Erkenntnis ist – obgleich diese Tradition so völlig verschiedene Standpunkte einschließt wie den maßvollen Optimismus eines Thomas von Aquin und den totalen Pessimismus der Nominalisten, soweit es deren Ansichten über die Möglichkeiten der menschlichen Vernunft betrifft. Im Gegensatz zum Nominalismus heben wir die triumphale Sicherheit hervor, mit der die Mystik behauptet, daß der Mensch, wenn er nur will, zur er-

kennenden Teilhabe am Geheimnis Gottes gelangen könne. Der christliche Humanismus schließlich und jene Frömmigkeit, die der *Theologia Deutsch* und der *Imitatio Christi* entspringt, formen diese beiden Arten der Erkenntnis – die intellektuelle und die teilhabende – in eine Ethik um. Es gibt also verschiedene Lösungen des Problems, aber das Prinzip des Glaubens ist immer das gleiche: zu wissen, zu erkennen, zu handeln.

Der Glaube Luthers erscheint demgegenüber ganz und gar neu, man könnte versucht sein zu sagen, daß er keine Vorläufer hat. Das ist teilweise richtig, aber nur im Hinblick auf die verstandesmäßige Ausprägung des Glaubens, in der die Frömmigkeit im eigentlichen Sinne vernachlässigt oder fast vergessen wurde. Aber aus der von Frömmigkeit geprägten Tradition kam Luther her, nicht vom Nominalismus oder der Mystik. Mystik oder Nominalismus, vielleicht sogar beide zusammen, konnten Luther höchstens ermutigen, den Weg der Scholastik zu verlassen. Luthers Quellen müssen wir bei der Tradition des fideistischen Glaubens suchen, des Glaubens so wie er damals von den Gläubigen *gelebt* wurde und wie er ihnen in der Predigt dargeboten wurde.

In dieser Tradition erscheint die göttliche Transzendenz nicht als „Sein“ oder als mystisches „Nichts“, sondern unter den menschlichen Zügen eines väterlichen Gottes.

Diese Frömmigkeit, die gegen Ende des 15. Jahrhunderts vor allem in den deutschen Ländern außerordentlich intensiv war, ist durch tiefe Heilssehnsucht gekennzeichnet, begleitet von Heilsunsicherheit, so sagt Bernd Moeller (ARG 56/1956.). Aber die Gläubigen fanden weder bei der damaligen Kirche eine befriedigende Antwort auf ihre religiösen Fragen, noch bei den Theologen. Dazu sagt wieder Bernd Moeller „Ihre (der Theologen) religiöse Selbständigkeit (besteht) weithin nur in der Vereinfachung und Popularisierung der von ihnen übernommenen Systeme und Gedanken.“ Und ein anderer protestantischer Historiker, G. Leonard, sagt dazu: „man sollte nicht annehmen, daß die Reformation im Gegensatz zur katholischen Frömmigkeit stand; weitmehr als eine Revolte gegen sie war sie vielmehr deren Ergebnis“.

6. Der philosophische Glaube der Spiritualisten

Aber die Reaktion gegen den Glauben der Reformation zeigte sich bald. Die katholische Antwort, wie heftig sie auch immer war, ist für unser Thema nicht wichtig, sie brachte keine neuen Gesichtspunkte zur Lösung der Krise.

Wir übergehen auch die Opposition der Wiedertäufer und der Schwärmer (Thomas Müntzer), denn ihre Auffassungen entsprangen ethischen und sozialen Forderungen, die sie aus Luthers Glaubenslehren gezogen hatten. Wenn wir nicht wüßten, welche tragischen Folgen diese beiden Bewegungen hatten, könnte man sagen, daß es sich hier um Familienstreitigkeiten handelte.

Wir wollen hier von denen sprechen, die man Spiritualisten nennt und deren Bedeutung für jene Epoche, ganz besonders von Ernst Troeltsch hervorgehoben wurde. Er hat, heute mehr als je zuvor, das Interesse der Forschung angeregt, die das Vorkommen der Spiritualisten in ganz Europa im 16. Jahrhun-

dert feststellt. Es scheint sogar, als sei der Spiritualismus eine Art Weltanschauung gewesen, die der Generation nach Luther eigen war. Sie schöpfte in erster Linie, aber nicht ausschließlich, aus der Quelle der christlichen Humanismus. Aber nicht allein aus ihr, denn man findet dort auch Elemente der Mystik. Man findet dort auch die gleiche Haltung gegenüber den Möglichkeiten der natürlichen Vernunft, wie sie die Nominalisten hatten, aber die Ablehnung der natürlichen Erkenntnis durch die Spiritualisten bedeutet noch nicht eine passive Erwartung der Offenbarung.

Man würde sich aber täuschen, wenn man im Spiritualismus nur eine Mischung sähe, die aus mystischen, humanistischen und lutherischen Elementen besteht. Er schöpft zwar aus all diesen Quellen, aber er kommt zu anderen Ergebnissen. Wir müssen vielmehr feststellen, daß der Spiritualismus auf die Fragen und Zweifel seiner Zeitgenossen *eine* Antwort finden wollte, gleich ob nun die fragenden Mystiker, Lutheraner, Humanisten oder Katholiken waren, eine einzige Antwort, die für alle galt. Das war ein ehrgeiziges Unternehmen, es konnte nur gelingen, wenn man den Boden der theologischen Streitigkeiten verließ und sich gleichsam auf eine Ebene außerhalb der Religion begab.

Die Lehre vom Glauben bildet den Kern des Spiritualismus. Wir beschränken unsere Darlegungen auf die beiden „reinen“ Spiritualisten, Sebastian Franck und Caspar Schwenckfeld. Schwenckfeld sagt „Glaube ist... ein geistliches erkandtnus“ (*Corp. Schw.*, III, 226.) und Franck benutzt immer wieder die Worte des hl. Augustin: „*Credo ut intelligam, fides merces est intellectus*“. Die Erkenntnis Gottes ist also das Ziel des Glaubens, und daher irren wir nicht, wenn wir behaupten, daß die Spiritualisten die klassische Tradition des Mittelalters wieder aufgenommen haben, also die der Lehre von der Gotteserkenntnis.

Aber Gott, den man erkennen will, ist nicht der väterliche Gott Luthers, auch nicht der des „Seins“, wie der der Scholastik. Und er ist auch nicht ein „Nichts“, das alles Dasein umschließt, wie ihn die Mystik sah.

„Gott ist inn und auswendig alles natur und nit selbst die Natur“ sagt Sebastian Franck und weiter: „Gott ist das Wesen und die Natur selbst in allen Dingen“ oder auch „der (Gott) aller sichtbaren und unsichtbaren Dinge Substanz, Wesen und Leben ist“. Und schließlich betont er in einer seiner Schriften, Gott ist „die Struktur dieser Welt und aller Creatur“.

Gott als das Wesen der Natur, das ist der Schlüsselbegriff des spiritualistischen Denkens, aber – und das ist die andere Eigenart des Spiritualismus – Sebastian Franck sagt uns niemals, ob dieses Wesen wirklich *realiter* existiert. In allen seinen Schriften können wir, wenn wir wollen, auf eine Existenz schließen, die nur als logische Gegebenheit existiert, das heißt also, auf eine willkürliche Art: Gott wird vom Menschen gesucht und gefunden, sofern der Mensch ihn finden will: „Wie wir uns ihn vorstellen, so ist Gott.“ Da aber die anerkannte Logik doch nur eine unter anderen ist, so ist auch der Gott der Christen notwendigerweise nicht der gleiche für *alle* Gläubigen. Darüber ist sich Sebastian Franck vollkommen klar, hier ist eine der Quellen seines Toleranzbegriffs.

Die „Entdeckung“ des Wesens der Welt und des Menschen selbst verleiht dementsprechend der Welt und dem Menschen einen Sinn. Aber da es der

Mensch selbst ist, der dieses Wesen geschaffen oder doch entdeckt hat und seine Schau auf dieses Wesen überträgt, ist er der Urheber seines eigenen Seins. Anders ausgedrückt, es ist der Mensch, der seinen Gott erfindet und ihn in seine Welt hineinprojiziert, die dadurch klar, wesenhaft und sinnvoll wird. In dieser Welt findet der Mensch dann auch seinen eigenen Platz.

Aus dieser rein philosophischen Vorstellung ergeben sich alle anderen Folgerungen, wie die Ablehnung einer sichtbaren Kirche, des objektiven Schriftsinnes, der Sakramente und so weiter. Aber das alles sind nur die Konsequenzen, und die Historiker irren sich, wenn sie sie für wesentliche Merkmale zur Definition des Spiritualismus halten. Dies alles ist nur sekundär: die Kirche, die Heilige Schrift als unbedingt zur Religion gehörig, dies alles interessiert die Spiritualisten nicht.

Anders verhält es sich mit der Ethik. Um zum Glauben zu gelangen – das heißt um den Sinn des Absoluten zu entdecken – muß sich der Mensch von den natürlichen Begriffen befreien. Auf diesem Gebiet sind die Mittel der Mystiker von großem Nutzen für die Spiritualisten. In ihren Schriften geben sie deren Erklärungen hierzu sehr viel Raum.

Die Ethik dient auch als Kriterium für den wahren Glauben. Franck sagt: „denn das Wort hat nicht allain ein erkantnuss/ sonder auch ain würckung. Es ist nicht allain ain Liecht und ain versiegeltes schein übern uns/ sonder auch das leben.“

Zum Schluß möchte ich sagen, daß die Idee des Spiritualismus innerhalb der Philosophie und nur dort ihr Bürgerrecht besitzt und damit betonen, daß wir mit dem Spiritualismus bereits zu Beginn des sechzehnten Jahrhunderts die Geburt der Religionsphilosophie ansetzen können, lange vor Descartes und noch länger vor Kant und Jaspers.

Aber ich glaube nicht, daß sich die Spiritualisten selbst dessen bewußt waren, daß sie weit mehr Philosophen als Theologen waren. Da ihre Begriffe und Worte rein religiös waren, war hier viel Raum für Zweideutigkeit. Eine der Folgen war ihre Forderung nach Beseitigung der sichtbaren Kirche. Die Reformatoren – Melanchthon vielleicht ausgenommen – fühlten die Gefahr, die aus diesem Gebiet kam, das nicht das ihre war, nämlich dem der Philosophie. Ihre Verteidigung der Religion, die häufig grausam war, erscheint nichtsdestoweniger gerechtfertigt. Noch tragischer aber war, daß sich die Spiritualisten selbst nicht darüber klar waren, daß sie außerhalb der Religion standen.

Wir sind am Ende unserer Darlegungen über die Entwicklung des Glaubensbegriffs angelangt. Eine Entwicklung, die in der Negation des Axioms, von der sie einst ausgegangen war, gipfelt, das heißt in der Negation der realen Existenz eines transzendenten Gottes. War dies das unselige Ergebnis vorprogrammiert vom Augenblick an, wo man der menschlichen Vernunft gestatte, in das Geheimnis Gottes einzudringen? Luther bejahte das und verbannte die Vernunft aus dem Glauben.

SZŐNYI NAGY ISTVÁN APOLÓGIÁJA
A kolozsvári reformátusság az 1690-es években

Szőnyi Nagy István kolozsvári református lekipásztort 1696 tavaszán fegyelmi úton elmozdították állásából. Perének iratai, elsősorban az alább betűhíven közlendő védelmező levél (amelynek az *Apológia* munkacímet adtuk), új adatokkal szolgálnak a magyar reformátusság egyik legjelentősebb egyházközségének belső életére épp abból az évtizedből, amelyik az erdélyi Habsburg-berendezkedés során új, addig nem tapasztalt helyzetbe állította a kisebbik magyar hazakálvinistáit. Ahhoz, hogy ezen időszak eseményeit megérthessük, szükségesnek mutatkozik a rövid történeti visszatekintés.

Tudvalevő, hogy Dávid Ferenc és Heltai Gáspár óta a kincses város polgárai az unitárius hitet vallották, és a körükbe 1598-ban befogadott váradí reformátusoknak nem adtak nyilvános vallásgyakorlási jogot, ezért a helvét hitűek istentiszteleteiket egy Bel-Közép utcai ház kapualjában tartották. A lassan szaporodó kálvinista gyülekezet aztán a hitsorsos erdélyi fejedelmek pártfogása alatt fejlődhetett: 1608-ban az országgyűlés megadta számukra a nyilvános hitgyakorlás jogát, a következő évben pedig Báthory Gábor istentiszteleti helyet is adományozott, az óvári egykori domonkos templomot. 1622-ben Bethlen Gábertól kapták adományba a Farkas utcai, akkor pusztán álló egykori ferences, majd jezsuita templomot, amelyet két évtized múlva öreg Rákóczi György állítatott helyre régi fényében. A református ifjak nevelése végett külön iskolát tartott fenn az eklézsia az 1610-es évektől, ez Apáczai itteni professzorsága alatt nőtte ki magát főiskolai szintű kollégiummá. Nyelvileg is tagozódott a helvét hitű közönség, amennyiben a szász lakosság egy kis része csatlakozott hozzá az 1620-as években, számukra külön istentiszteleti helyet adományozott Bethlen Gábor az óvári unitárius kollégium mellett, s az eklézsia attól fogva folyamatosan tartott szász prédikátort is.¹

E látványos fejlődésre utalva joggal írhatta tehát az egyházközség egyik kurátora II. Rákóczi Györgynek 1654 körül: „Istennek kegyelmességéből annyira nevedett Ecclesiánk, hogy az Magyar Nemzetben az Váradí és Debreczeni Ecclesiákon kívül ilyen celebris Ecclesia ninczen. Nagyságod üdvezült boldogh emlékezetű Attya mint az szeme

¹ Szász Gerő, *A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata*, in *Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*, 1870, 1–15. – Török István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, I, Kolozsvár, 1905, 12–30. – Herepei János cikkei az *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (a továbbiakban: *Adattár*) I. és II. kötetében, Bp–Szeged, 1965–1966.

fényét úgy oltalmazta ezt az Ecclesiát, nevezte tövissek között fel nevededett lilium szálnak, mint az ő Nagysága Ecclesiánknak irt leveleiből constál."²

Kolozsvár lakosságának csak egy része élt a kőfalakon belül, másik része a kerített várost nyugatról, északról és keletről övező monostori, hídelvi és Kül-Magyar utcai hóstátokban talált otthonra. A monostori külváros református lakói 1654 óta a kolozsmonostori kis templomba járhattak istentiszteletre, a többi hóstátbéliek azonban a két belső istenházát látogatták. Főleg a Kül-Magyar utcai hóstát kálvinistáinak száma nőtt meg annyira, hogy külön templomot igényeltek, amely 1672-ben fel is épült (részben kőből, részben fából) a Magyar utcai kapuhoz közel, a mai Protestáns Teológiai Intézet helyén.³

„Erdély változása” a kolozsvári kálvinisták istentiszteleti helyeit is érintette, országgyűlési és főkonzisztórium határozat nyomán legrégebbi templomukat, az óvárit 1693 októberében át kellett adniuk a katolikusoknak. Megmaradt azonban a szász reformátusok itteni imaterme, ahol egy ideig magyar nyelvű istentiszteleteket is tartottak.⁴ Az óvári istenháza pótlására még azon évben új templom építését tervezték a Bel-Magyar és a Híd utca szögletén levő telkükre, de a szükséges pénz összegyűjtése – amint Bethlen Miklós kancellár megjósolta – nem sikerült.⁵ Ettől fogva természetesen fölértékelődött a külső templom, amely védtelenebb helyzete miatt sok pusztulást szenvedett. 1689-ben tűz rongálta, egy évvel később a helyreállított épületet a tatárok égették fel, utána nagyobb részt fából építették újjá, s így szolgált az 1704-es kuruc ostromkori végleges pusztulásáig.⁶

Az egyházközség 1614 óta két lelkészt tartott, melléjük került 1628-tól a szász prédikátor. 1649-től fogva a harmadik magyar papot is munkába állította az eklézsia, fizetésére 1670-ben Apafi Mihály fejedelem rendelt 230 forintot a kolozsvári harmincadról.⁷ Adományokkal (dézsmarész, kőso) különben elődei is

² A Kolozsvári Református Egyházközség levéltára (a továbbiakban: KvREhKlvt) az erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban: ERefLvt) Fasc. X. lit. A nr. 19.

³ Herepei János, *Adatok „Kolozsvár kövei”-hez. A kolozsvári kálvinisták legrégebb külső temploma*, in *Református Szemle*, 23 (1940), 21–22.

⁴ Szász, i. m., 16–18. – Nagy Gyula (közl.), *Czegei Vass György és Vass László naplói*, Bp., 1896, 168–173. (MHHS, 35).

⁵ Bethlen Miklós *Élete leírása magától*, sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, Bp., 1980, 888. – 1693. szeptember 27-én jelentette az eklézsia a Főkonzisztóriumnak, hogy a templom átadása esetén „Ecclesiánk feles számú lévén egy Templomban el nem férhetünk, Nagyságtok más alkalmatos helyről és azon helyen tēplom építésre való kölcsegrül providealni meltoztassék, itilnők pedig alkalmatosnak a Híd és Magyar uttzákrul össze menő szegeletet.” Az Egyházfőtanács ígérete szerint „más templom építtetéséről is leszen gondunk.” KvREhKlvt fasc. A nr. 12. – 1695 tavaszán nagy lendülettel látott hozzá az egyházközség az építkezés előkészítéséhez és „a templom épületihez conferalandó mindennémü collationak” begyűjtéséhez, később azonban semmi nyoma sincs az ügynek. Uo. Prot. IBI Series p. 28

⁶ Herepei, *Adatok...* 26–28, 36–39.

⁷ Herepei János, *A kolozsvári református egyházközség papjai a XVII–XVIII. században*. Kézirat-ot időrendi táblázat (1932) az ERefLvt-ban. – KvREhKlvt Fasc. B nr. 14.

bőven ellátták a tövisek között szépen növekedő liliom-eklézsiát. 1689 után néhány évig négy lelkész működött egyszerre a népes gyülekezetben.

Az előjáróságot 24 tagú domesticum consistorium alkotta, amelynek kebeléből előbb két, majd öt kurátort választottak. 1692 után a kamarai jövedelmeket az új kormányzat megvonta, „a salaristák salariuma restantiában maradt, a ministerium panaszkodni kezdett”. Ennek következtében határozta el 1693 tavaszán az egyháztanács, hogy – amint Verestói György írja visszatekintésében – „az első pap végyen curatori nevet, az egyik professor légyen notarius, hogy mindeneket lássanak, tudjanak, s ne kételkedjenek. Legelső papcurator volt T. Sárpataki Mihály uram, notarius T. Csepregi Mihály uram.”⁸ Verestói nem emlékezett pontosan, valójában már Sárpataki elődje, Kézdivásárhelyi Matkó István is ecclesiasticus curator volt.

A 17. században a lelkészek a két, később három istentiszteleti helyen felváltva szolgáltak, tehát például a külső templomba sorra mentek ki prédikálni a belvárosból. Épp itt, a falakon kívül élő hóstáti gyülekezetben mutatkozott meg az 1680-as években e szerez szolgálat hátránya; éjszakára ugyanis a városkapukat bezárták, baj esetén nem lehetett a lelkipásztorhoz sietni, a közvetlen lelkigondozást igénylő hívek ezért folyamatosan közöttük lakó papot kívántak. A hóstátbéli gyülekezet 1689 nyarán a Görgényben ülésező Deputatio református főuraihoz és Apafi fejedelemhez fordult azzal a kéréssel, hogy a májusban elhunyt Szatmárnémeti Mihály helyébe hozandó új pap, Szőnyi Nagy István állandó lelkipásztoruk legyen.⁹ Mind a fejedelem, mind a főurak jóváhagyták a kérést, és Szőnyi meg is kezdte munkáját mint a hóstáti közösség állandó lelkészül kijelölt negyedik pap.

Nem az ismeretlenség homályából bukkant elő, az Erdélyben menedékre talált üldözött prédikátorok közül való, akárcsak elődje, Szatmárnémeti Mihály. Tornáról való kiüldözése után Zilahon szolgált, majd a bujdosók lelkészeként 1674–1680 között a Partiumban és Erdélyben tartózkodott. Nevét Kolozsvárott kiadott hitépítő műve (*Martyrok coronaja*, 1675) és Debrecenben megjelent úti imádságoskönyve (*Kegyés lélek vezér csillaga*, 1681) meg halotti beszédei is híressé tették. 1681-től Balmazújvároson, majd Hajdúszoboszlón szolgált, itt fogadta el a kolozsvári eklézsia meghívását.¹⁰

⁸ Török István, *A kolozsvári egyházközség történetéhez*, in *Erdélyi Protestáns Lap*, 1906, 307. – KvREhKvt Prot. IBI Series p. 9.

⁹ Ekkor a kolozsvári kollégiumba meghívandó harmadik professzor ügyét is tárgyalta a református főrendek grémiuma. Török, *A kolozsvári egyházközség...*, 268.

¹⁰ Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 615. – Nagy Géza, Szőnyi Nagy István, *a pedagógus lelkipásztor*. Kézirat (1958) az Imre Lajos Emlékkönyv c. gépiratos kötetben Imre Magdánál, megjelenés előtt a *Református Szemle* 1997. évi folyamában. – Szőnyit művei alapján a kedvelt puritánus szerzők sorába számíthatjuk, a *Martyrok coronaja* (RMK I. 1180) Nürnbergben 1725-ben újra nyomdafestéket látott, és a 18. században kéziratos másolatokban is terjedt (Szabó György, *A dunántúli református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa*, Bp., 1987, 85, 90.). Imádságoskönyve (RMK I.1257) még ugyanazon évben második kiadást ért, majd Debrecenben 1714-ben harmadszor is megjelent. Halotti beszédei (RMK I. 1351, 1400, 1506) Kolozsvárott és Debrecenben láttak nyomdafestéket. A Gusztáv Adolf-életrajz (RMK I. 1174) álnévű szerzőjét szintén vele azonosította Szabó Károly.

Jeles lelkipásztor-kollégái közül Sárpataki Nagy Mihály volt a rangidős, 1668-tól hirdette az igét a kincses városban, míg Kézdivásárhelyi Matkó István 1682-ben, Tolnai F. István pedig 1685-ben kezdte meg itteni szolgálatát. Tolnai 1690 márciusában, Matkó 1693. április 7-én, Sárpataki pedig 1694 május végén elhunyt, helyükbe Batai P. György akadémitát (1691, szolgált 1698. szept. 11-ig), Csengeri Efraim franekeri peregrinust (1693 július, szolgált valószínűleg 1695 júliusáig), majd Csepregi T. Mihály kolozsvári kollégiumi professzort (1695 július, szolgált 1704-ig) hívta meg a domesticum consistorium.¹¹ Így az 1690-es évek közepén Szőnyi lett a rangidős a kolozsvári lelkészi karban.

Nagy István hírnevét azonban nem az automatikus rangemelkedés, hanem a hóstáti gyülekezet körében végzett kiváló lelkészi munkája alapozta meg. A védelmében kelt irat kiemeli hathatós prédikációit, amelyek a legjelesebb kolozsvári igehirdető-elődökre, Kovásznai Péter püspökre, Porcsalmi Andrásra és Szatmárnémeti Mihályra emlékeztették hallgatóit. Érdemes figyelni az összehasonlításra: az *Apológia* szerzője az egyház- és művelődéstörténetben kiemelt helyen jegyzett puritánus lelkipásztorok sorába állítja Szőnyit. Hangsúlyozza Nagy István buzgalmát a lelkigondozás területén: rangkülönbség nélkül látogatta és vigasztalta a betegeket, az „igyefogyottakat”; „*sok elesett és elveszett lelkéknek felkereső, felemelő irgalmas dajkája volt*”. Kétségkívül a családlátogatás, a személytől személyhez szóló, egyénre szabott hiteles bizonyoságtétel hit- és közösségépítő hatását méltatja itt a védelmező irat szerzője. Szőnyi magánéletére nézve méltányolja „keresztyén, tiszta, józan emberségét”, szelíd életével hívei közül senkit meg nem botránkoztatott.

Más források is megerősítik az *Apológia* írójának véleményét, hogy Nagy István prédikatori munkája mellett erős hivatástudattal vállalta a tanítást is, túl a vasárnapi katekézis kötelességén: „*még a gyenge gyermekeknek is... édes atyjok, tanítójok volt*”. Puritánus meggyőződésének egyik sarkköve lévén az anyanyelvű olvasni tudás minél szélesebb körben való terjesztése, újszerű, a nehézkes sillabizálást elvető módszerével hívei közül sokat, nemcsak gyermekeket, de időseket is kiemelt „az írástudatlanság mocskából”. Sikeres kolozsvári kísérletét szélesebb körben terjeszteni óhajtvá vetette papírra *Magyar iskola* című hangoztató módszerű ábécéskönyvét, amelyet eszmetársa, Misztótfalusi Kis Miklós nyomtatott ki ingyen és osztogatott 1695-ben.¹² Misztótfalusi nagylelkűsége kézenfekvő, hiszen a 12 tanóra alatt olvasni tudást ígérő *Magyar iskola* bevezető sorai-
ban saját művelődési programját visszhangzó és erősítő felhívást tehetett köz-
zé: „*Szánod-é nemzetünk romlását? Egyik nagy oka ennek a köz népnek tudatlansága. Ma-
ga az Isten mondgya Hós. 4:6. Elvész az én népem, mert tudomány nélkül vagyon.* Nosza

¹¹ Lásd a Zoványi-lexikon szócikkeit. – Herepei, *A kolozsvári református... – Uő., Csengeri István és fiai*, in *Adattár III.* 8–9.

¹² RMK I. 1473. – A *Mentésben* olvassuk: „*A tipográfia-kezdéskor is eléggé megmutattam én azt [ti. a nagylelkűséget], midőn a tiszteletes Szőnyi uram Ábécéjét, melyből – úgy gondoltuk – a parasztok mind olvasni tudókká lesznek, ajándékon nyomattam volt ki elsőben a község kedvéért.*” Jakó Zsigmond, *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bukarest, 1974, 72, 231.

annakokáért szorgalmatossággal légyünk rajta: udvarokban, városokban, falukban légyenek mindenütt Magyar Oskolák.”¹³

Szőnyi szövege nem csupán jámbor szándék, valós eredményeken alapult: az olvasástanításnak „mi szép experimentumát láttyuk a Kolosvári Reformata Ekklesiában; sokan vannak, nem tsak az ifjúság, hanem még az idősök közzül-is, kik nagy kívánsággal és örömmel tanúlták az olvasást; sőt némelly Czigányok-is vannak, kik e tanulásnak édesedvén szépen olvasnak, némellyek irnak is.” Hangsúlyozza egyúttal, hogy az olvasni tudás terjesztésében a papságnak az eddiginél jobban kellene közreműködni: „A holott a Prédikátorok érkeznek, magok se szánnyák fáradságokat. E rövid élet múlandósága miatt nem sokáig hűségesekedhetünk a Christus Pásztorágában; ne kedvezzünk magunknak.”¹⁴

Nagy István működése, az Apológia tanúsága szerint, fölvirágoztatta a hóstáti közösséget, s megerősítette azt a korábban kialakult helyzetet, mely szerint „a nemes kolosvári ecclesiának nagyobb gyülekezeti és így Istennek is nagyobb haszna és jövedelme ezen külső templomban vagyon”. Számszerű adatokkal is szolgál az instantia szerzője: míg úrvacsoraosztáskor a belvárosi templomokban 7–800, addig a Kül-Magyar utcai istenházában 1700–1800 hívő részesült a szent jegyekben, elannyira, hogy az 1682-ben megnagyobbított templomban a hallgatók fele sem jutott ülőhelyhez.¹⁵ Ennek alapján kb. 2500–3000-re tehetjük a külső gyülekezet lélekszámát, még abban az esetben is, ha ünnepi alkalmakkor a Szőnyi prédikációinak hallgatására belvárosiak is kijöttek.¹⁶

Szőnyi Nagy növekvő népszerűsége, puritánus népnevelői tevékenységének sikerei, úgy tűnik, irigységet ébresztettek az 1694-ben kicserélődött lelkészi karban. Új kollégái, Batai P. György és Csepregi T. Mihály korántsem dicsekedhettek a Nagyéhoz hasonló irodalmi terméssel, konzervatívabb felfogásuknak nemigen tetszett a hóstáti prédikátor és a Hollandiából hazatért nyomdalművész vállalt erőfeszítése az elmaradott erdélyi művelődési viszonyok megjobbítására. Ellenszenvük egyik jeleként értékelhetjük azt, hogy Sárpataki halála (1694 május vége) után az egyháztanács nem a rangidős Szőnyit, hanem Batait bízta meg az ecclesiasticus curator teendőik ideiglenes ellátásával, majd 1696. február 12-én e tisztségben véglegesen megerősítette.¹⁷

Kicsinyes emberi indulatok fújhatták fel 1696 elején a pletykát, hogy Szőnyi István „szolgálójával, Jónás Katával vétkezett volna”, amelynek alapján Szathmári

¹³ Toldy Ferenc, *Corpus grammaticorum... A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Pest, 1866, 587. – Fakszimiléje Jakó, i. m., 13. kép.

¹⁴ Uo. 588.

¹⁵ 1692. május 20-án a kebli egyháztanács a Guberniumhoz intézett felterjesztésében megállapította: „mi itt nagy számmal lévén Isten jóvoltából, úgy hogy most közelebb csak az külső Templomban ezer hét száz emberek communicaltanak.” KvREhkLv Fasc. A nr. 12.

¹⁶ 1764-ben egy tanú édesanyja elbeszélésére emlékezve vallotta, hogy Csepregi T. Mihály „abban az időben pap volt, és amikor kiment papolni abba a templomba, szintűgy omlott ki a városi nép a praedicationja hallgatására.” Uo. Fasc. IV. nr. 11. Hasonló eset Csepregi kollégájával, Nagy Istvánnal is megeshetett.

¹⁷ Uo. Prot. IBI Series p. 23, 45.

István kolozs-kalotai esperes utasítására a domesticum consistorium vizsgálatot tartott és állásából fölfüggesztette. Elmozdításának híre már március 14-e előtt eljutott Gernyeszegre.¹⁸ Annyit megengedett neki az egyháztanács, hogy házánál megmaradhasson. (Ez az a „Külső Magyar utcai alsó szorosban” álló lakóház lehetett, amelyet özv. Kűs Péterné 1694. február 26-án végrendeletileg „az Tiszteletes Reformatum Külső Templom számára” hagyott.¹⁹)

Hóstatábeli hívei nem nézték tétlenül kedves lelkipásztoruk hányattatását, áprilisban vagy májusban „*hathatós instantiával*” fordultak Bánffy György gubernátorhoz és a Főkonzisztóriumhoz. Az immár országos botránnyá dagadt ügyet az Egyházfőtanács a kolozs-kalotai egyházmegye partialis synodusa elé utalta alapos kivizsgálás végett. Mindkét fél írásos relatoriáinak összevetése, „józan ruminálása”, a tanúvallomások mérlegelése nyomán a részleges zsinat, az esperes korábbi akciójával ellentétben, Szőnyit fölmentette a vádak alól, sőt Bártai bujtogató szerepére is fényt derített (az egyik tanú szerint Bártai azzal fenyegette kollégáját: „*Hidd meg pap, bételik most az időd*”). 1696. július 1-én a nagyenyedi generális zsinat is helyben hagyta a partialis felmentő ítéletét, és a Főkonzisztórium segítségét kérte Szőnyi állásába való visszahelyezése végett.

A kolozsvári egyháztanács azonban, nyilván Bártai papcurator sugallatára, visszautasította a Supremum Consistorium augusztus 19-én kelt, a visszafogadást elrendelő határozatát. Bár e végleges elutasításban azt hozta fel ürügyül az egyháztanács, hogy „*sok száz lelkekben máig is az botránkozás erejében vagon*”, a valódi ok többek között az lehetett, hogy már három hónappal korábban, a visszahelyezést megelőzendő, betöltötte a Szőnyi helyét: meghívása nyomán Szathmári Pap Lános 1696. május 27-én tartotta beköszöntő szolgálatát az eklézsiában.²⁰

Szőnyi Nagy István, mivel az ellene indított hajsza második lépéseként lakóházából is kitették, nem várhatta meg fegyelmi ügyének kimenetelét, valószínűleg még az év nyarán elfogadta a székelyudvarhelyi egyházközség meghívását. Mivel a nagyobb lélekszámú és exponált helyzetben levő gyülekezetek lelkesítő állásának betöltése nem csupán az egyházközségtől függött, hanem a püspök és a Főkonzisztórium véleménye is súllyal esett a latba, e meghívást akár elégtételként is felfoghatjuk.

A hóstatí eklézsiában visszaállott tehát a régi rend, a lelkészek sorra jártak ki prédikálni. Bártai halála (1698) után csak két pap maradt Kolozsvárott, akik igen nehezen tehettek eleget feladataiknak, a harmadik prédikátor munkába ál-

¹⁸ Zentelki István márc. 14-én kelt levelében írja: „Szőnyi István uram rossz gyanóban esvén szolgálójival, Colosvárról kiesett, ki lesz helyette pap, nem tudom.” Nagy Géza, *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése*, Kolozsvár, 1933, 33.

¹⁹ KvREhkLvt. Fasc. IV. nr. 6.

²⁰ Szőnyi perének iratai: KvREhkLvt Fasc. X lit. D nr. 95/a–c. és Magyar Országos Levéltár P 1952 Bethlen Miklós iratai 10. tétel. Kiadásukat a mai helyesíráshoz közelítve előkészítette Ambrus Ibolya, *Szőnyi Nagy István 1696-os pere*. Megjelenés előtt a *Református Szemle* 1997. évi folyamában. – KvREhkLvt Prot. IBI Series p. 47.

lítását azonban a kamarai jövedelmek megvonása egy időre meghíúsította.²¹ Ekkoriban gyakrabban fordulhattak az eklézsia előjárói ahhoz a megoldáshoz, amelyre már 1696-ban akadt példa, hogy ti. egy felsőbb osztályos kollégiumi diákot alkalmaztak segítségül.²² Bizonyosra vehetjük, hogy a szeres kijárás és az alkalmankénti helyettesítés nem biztosította a külső gyülekezetben a korábban megszokott lelkigondozási szolgálatot.²³

Ez indíthatta valószínűleg 1696 végén a hóstábteli hívek egy részét arra, hogy a belvárostól elválva önálló egyházközség szervezésére gondoljanak, amely biztosítaná számukra a saját, állandó lelkészt. Szándékuk híre eljuthatott Bánffy gubernátorhoz, és ugyancsak neki, „Istentől előnkbe állítottatott keresztény fő magistratusunknak, ecclesiánk fő patrónussának, Curatorának és első élő tagjának” terjesztette elő négy pontban az egyháztanács, hogy „az mi egy ecclesiánkat, a ki a két templomba jár, a külsőben és a belsőben, meg szaggatni mi okokon nem lehet”. Indokai között felhozta, hogy „az külső templom fundussával edgyütt és abban járó sz. Gyülekezet ez belől való gyülekezetnek és a sz. Consistoriumnak fundatioja, annak a külső gyülekezetnek dolgai még eddig boldogul folytanak az belső igazgatás alatt, Isten és a jó rend ellen lenne ez jó igazgatást bontani és a Christus egy testéből kettőt hasítani”. Máté 12, 25-re hivatkozva jelezte a felterjesztés a megosztás rossz következményeit: „által sem láthattjuk egészen, Isten szava szerént mennyi veszedelem fog ebből az ecclesiára következni, kivált gonoszra és veszedelemre fordult időben”. Leszögezte végül, hogy „akármint mondgya valaki Nagyságodnak, magok a külső atyafiaik és a külső gyülekezet irtózik ettől a szakadozástól.”²⁴ A valóban több gondot mint nyereséget ígérő szervezeti megosztás lekevert ezzel a napirendről, a külső gyülekezet számára viszont elégtételt jelenthe-

²¹ 1699. január 13-án a kebli egyháztanács kéri a Főkonzisztóriumtól a harmadik pap meghívását, „nagy tereh lévén e nagy ecclesiában t. Praedicator uraimékon, kik két templomban csak ketten szolgálnak, nemcsak a tanításban, hanem az ecclesiái dolgoknak igazgatásában” Török, *A kolozsvári egyházközség...*, 293. Pénz hiányában erre még egy év múlva sem kaphatott jóváhagyást. Uo. 308.

²² 1696. február 16-án Harsányi Sámuel contrascriba és az oratorica osztály praesese nyugtazza azt a 12 forintot, amelyet azért kapott, hogy „a kolozsvári refor. Ecclesiának T. Tánitoit ministerialis functiommal segitettem.” KVR-EhkLvt Fasc. V nr. 19.

²³ Negyven évvel későbből jegyzett fel Hermányi Dienes József a maga szokott szaraskztikus modorában egy analógiaként használható esetet: Jenei Mihály enyedi hadnagy társaival Kolozsvárott járván „estvéli cultusra menének a hóstábteli templomba, de nem vala a templomban sem pap, sem deák, hanem csak a cántor és a nép. Az énekelés végződén elő áll a egy csizmadia s könyörgést olvassa az Impressumból. Ezen az enyedi emberek igen csudálkoznak vala s ezt detestálják vala, de hallák azt a városiaktól, hogy az ott nem első, és az is meg van, hogy deák ossza az úrvacsorája poharát. NB: ez attól fog lenni, hogy a kolozsvári papok örökös papok, a papságot már fiú és leány ágon bírják, a restséget pedig talám donatione mediante a Rákóczi György templombéli ülőhelye után.” Hermányi Dienes József, *Szép-prózai munkái*, sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit, Bp., 1992, 394.

²⁴ Dátum és címzés nélküli akta Csepregi T. Mihály consistorialis jegyző írásában (KVR-EhkLvt Fasc. X. lit. A nr. 15). Hátlapján négy név rövidítése, nyilván nekik kellett látniuk a föltérjesztést. Szentjóni György, Szappanyos Mihály, Brassai és Benei György az eklézsia tisztviselői (quártás, exactor stb.) voltak az 1690-es évek második felében, nevük tehát megerősíti azt a föltételezést, hogy az irat 1696 őszére keltezhető. A címzett Bánffy György, őt ugyanis 1701-ben névszerint említik mint az egyházközség supremus curatorát. Uo. Fasc. X. lit. A nr. 12.

tett, hogy 1697. január 20-án az új consistoriumi tagok választásakor „a Hostátból Kis Miklós és Nagy János uramék” bekerültek a 24 tagú testületbe.²⁵

Szőnyi Nagy István sorsa korántsem egyedülálló a kolozsvári református egyházközség történetében. 1649 őszén II. Rákóczi György fejedelem, Geleji Kátona István püspök meg Váradi Miklós főbíró és kurátor Gidófalvi Cs. János, Csaholczi Pap János és Tótfalusi István lelkipásztorokat puritánus meggyőződésük miatt itteni állásukból elmozdította, elannyira, hogy Medgyesi Pál egyházüldözést emlegetett. Szőnyi végleges elutasításában mintha Gidófalvi Jánosnak Medgyesihez 1649 júniusában írott panasza ismétlődne meg: „Innen is ítéltet kegyelmed az én ellenkezőimről, hogy azt dictálják, hogy az község botránkozott meg és ezért nem engedik itt lakásomat, az község pedig nem hogy megbotránkozott volna, hanem inkább urgeálja maradásomat.”²⁶

Nagy István bizonyítatlan pletykák nyomán történt jogsértő eltávolítása ugyanakkor mintegy előképe annak a méltatlan bánásmódnak, amelyben a kolozsvári papok és professzorok Misztótfalusi Kis Miklóst részesítették. A páratlan könyvművész nem sokkal Szőnyi után telepedett meg a kincses városban, és az 1694-től kicserélődött lelkészi karban csupán a külső templom prédikátorában találhatott eszmetársra. Nem kizárt, hogy Kis Miklós írásban is többször kifejtett anyanyelvű iskoláztatási programja lelkesítette föl az erre fogékony Szőnyi Nagyot a hóstáti gyermek- és felnőttoktatás megvalósítására és a *Magyar oskola* megírására. Bizonyosra vehető barátságuk, együttműködésük szálla lehetett ellenfelek szemében. Szőnyi elmozdítása után hamarosan megkezdődött Kis Miklós egyházközségi tulajdonú betűkészlet-részének zárolása (1696 augusztus – 1697 május), majd az egyre szaporodó sérelmek a *Mentség* megírására késztették Misztótfalusit, amelyre az ismert tragikus végkifejlet következett.²⁷

Végül a védelmező instantiát véve górcső alá: elsősorban emelkedett stílusa, barokkosan halmozott jelzői révén válik ki a korabeli hivatalos írásbeliség aktái közül. Íróját nem ismerjük, a megszokott „kegyelmes választ vár” formulával zárul; további adatokat az ügyintéző fórum, a Főkonzisztórium indorsátája tartalmazna, ez azonban hiányzik. Bizonyosan tárgyalták az ügyet, a határozat hátirati rögzítése, nem éppen kivételesen, elmaradt. Az *Apológia* írásképe jól gyakorlott kézre vall, a kézírást azonban nem sikerült azonosítanunk. Szövegében fölfedezhető egy-két nyelvtani botlás meg kihúzás, ez esetleg arra utal, hogy a fogalmazó és a letisztázó nem azonos személy. Szerzőjét tehát stílusösszehasonlító vizsgálattal lehetne valószínűsíteni. Annyi bizonyos, hogy alapos teológiai ismeretekkel rendelkezett, és a lelkipásztorok kötelességeiről határozott nézeteket vallott, magasra állította a mércét, hosszú, cikornyás körmondatokba öntve a hóstáti hívek panaszát. Szövegének nagyobb részét apró simítások után akár nyomdába is adhatta volna „A jó prédikátor tükröre” címmel. Ritkaságát épp nézőpontja adja: aktív lelkész néhány éves munkájára te-

²⁵ Uo. Prot. IBI Series p. 50.

²⁶ *Adattár* II, 283, 329, 331.

²⁷ *Jakó, i. m.*, 172–175, 346–350, 453.

kint vissza a hallgatók szemszögéből, s amit az esperesi vizitációk jegyzőkönyvei néhány szavas közhelyszerű dicsérettel szoktak elkönyvelni, itt több oldalon részletezve olvasható. Hitelességében a halmozott jelzők ellenére kevésbé kértelkedhetünk, mint a halotti beszédek obligát méltatásaiban.

Apológia

Kolozsvár, 1696 március–június között.

Az Meltosagos Gubernator Tekentetes Nagyságos Urak es az Tiszteletes felső Reformatum Consistoriumhoz ő Nagyságokhoz s Kegyelmekhez alazatosson nyújtott Supplicatioja a Colosvari Hostatban levő Reformata Ecclesianak.²⁸

Nem csak most, hanem már regtül fogván kenszergett bennünkett eddigh bekesegessen, mar pedigh megh gyözzetett türessel várazozo keserüsegünk, hogy e mi jambor keresztyen eletü, kegyes lelkipasztorunk T. Szönyi István Üram mellett Nagyságtok *Kegyelmetek* előtt szívünk fajdalmaival együtt levő keserves panaszunkat alazatossan tegyük le, jól lehet mostis nemák vagyunk, szólni sem mervén [*javítva ebből*: merünk], mindazonáltal lelkünk szakadasaval szánván hüseges ejeli nappali szolgálatnya es lelkünk jóvara véghez vitt faratsága mellet valo szenvedését, a melybenis mint a Bárány száját megh nem nyitotta ellene practikalo haborgatoj, böcsületiben piszkáló utolso gyalázattyára igyekező gonosz akaroi ellen, mennel szelidebb volt annal többet szenvedett, de tiszta jozan elete, sereny hüseges szolgálattya, köztünk valo tekinteti böcsületi, kedvessége miat semmit nem árthattak sok fele practikakkalis ellene, jollehet hogy előbbi böcsületitt, asztan köztünk valo kedvességét megh zavarván, eletének tisztaságában kezdek veszet nevet költeni idegenek között egy hitetlen leánynak szavára, annak utánna minden igasságh küvül mindent hirdetni, mellyekkelis mind annyiszor edes Urunkhoz ragadott szívünket hegyes törmodgyára szaggatván, mind ő kegyelmet ante convictionem (: a dolognak sem mervén végére) mind Ecclesiankat hireben s nagy emlekezetiben megh ölek, Erdely s Magyar Országban el temetek, de mind e sok impacta Criminatiokat Isten látván, s mind külön vallásu Emberek artatlanságát ismerven, meltatlanságán megh indulván, buzgo szeretetett nemzett bennünk, noha szomoruan nehettyük elevenen el temettetett edes Atyanknak gyalázattal valo illettetés. Mivel miolta Isten közinkbe rendelte volt, nem csak mennyei tudomanyak ékeségével, sött jo pelda ado eletének tükörével ugy megh gazdagította lelkünket, boldogította szívünket, mint ha amaz boldogh emlekezetü Kovásznai Peter, Porcsalmi András es Nemeti Mihály uramék elevenedtenek volna fel, es mint az Isten Angyalát közöttünk látván, mind tudomanyával mind [*kíhúzza*: tudomanyá-

²⁸ Kettőbehajtott ív négy oldalán, hátul 18. század eleji kézzel: „T. Szönyi István uram mellett valo hathatos Instantiaja a Kolosvári Hostáti Reform. Eklésianak.” KvREhkLvT Fasc. X. lit. D nr. 95/a

nak] életének szentsegével pasztorkodásának társalkodásában [!] es nyajaságával fenleni dicsekettünk es örvendezett a mi lelkünk.

Ha két Tanuk megh a soros embertis megh mentik, menyivel ö *Kegyelmet* sokan sok üdöktül fogvan ismervén, munkás tudományat tisztiben valo hűségét, életének tisztaságát mi minyájan ezerint többenis justificálni készek vagyunk fide nostra mediante es keresztyen tiszta jozan emberséges szelid életéről tanubizonyoságot tenni, senkit kozzülünk soha megh nem botrankoztatott, sem harborított, sem szomorított, reszegen nem lattuk, hejában valott szájából nem hallottunk, mint a Praedikallo szekben ugy velünk valo társalkodásában keresztyen es istenes maga viselése volt, a szegenyekkel szegény a betegekkel betegh, a kesergőkkel kesergő, a sirokkal siro, az Arváknak attya, az igyefogyottaknak gyamola, sok el esett es el veszet lelkeknek fel kereső fel emelő irgalmas Dajkája volt, a *Christus* Kolosvári nyájának nem fogyato hanem szaporito hűseges Pasztora, es megh a gyenge Gyermekeknekis, a kik eleibe menvén az előtt örültenek, most pedigh sirattyák, edes Atyok s Tanitajok volt, a szolgálatban nyughatatlan, a nyomorult Lázárnak látogatásában (: ha kuldus voltis :) annak vigasztalásában fáradhatatlan, a Praedicatorságnak pásztorságnak es minden keresztyensegnek vegben viteleben oly vigyázo, sereny es hűseges volt, hogy nem csak mint az Izraeliták esztendőnkent nagy vigassággal mentünk az Inneplésre, sött minden nap hétköznapis mint Innepnap örvendetes seregekkel, nagy kevánsággal futottunk, mint a Tábor a Szönyi uram [kihúzza: szolgálattyára] halgatására, rakodva es gazdagon jövenk ki nagy lelkünk örömevel, a mint Communio alkalmatosságával masut 7 8 száz ember, it pedigh 17 18 száz communalván bizonyoságh rulla, kiknek feleis nem férvén el ketelenítettett fen állani. T. Szönyi uram pasztorsága alatt szaporodván annyira virágzo gyülekezetünk ékessége, es annak ki terjedett hire nem csak Erdelyre s Magyar Országra, sött sok idegen keresztyén országokra, mesze nagy dicsősségesen ki hatott, mely hir azt cselekedte, hogy távul valok el jöven hazájokat ö kegyelme mezzel folyo szavaival el hatták, es ö kegyelme dicsiretitt tudományt erkölcsit es életet magasztaltak, a mely ö kegyelme felöll valo dicsiretnek igassága, hasznos es aldott munkájának látása sérti nemelleyenek sziveket, zörgeti cum indignatione fülöket, kemenyitette megh sziveket a mely miat kellett szenvedni mind ezeket.

Ha be megyünk es ki jövünk, nincsen egyeb szájunkban edes ártatlan szenvedő, elevenen el temetett Atyánknak meltatlanságán valo keserü panasznál, artatlanságán valo szánakozo sohajtásnál, sött ugyan vissza teczik Templo munkis, mindenkor emlekezvén hűseges szolgálattyáru, es azért lett gyászos kereszt viseleserül, a mely miat megh a fenyos napis sötetben hagyott minket, mivel le szakasztottak az egrül egyik ragyogo szövetnekünk es lámpásunkat, már az idegenis nevet bennünket, mind enyi üdvessegünk uttyátul valo meghfosztatásunk utánis ártatlan létére, szemünk láttára nem csak megh öltek böcsületiben, sött város csudájára házábul ki hányatván vegképpen akarják exturbálni, kit Isten távoztasson el, igy minket es Ecclesiankat utolso szükségre éhségre es gyalázatra jutatni. Mint esek csak ez világh szeréntis egynehány ember

haragjáért, (a mint nemelleyek szollanak:) megh ha ártatlanis ugy mind nemelleyek [!] per fas et nefas illyen Ecclesiabul a *Christus*nak illyen hiv munkás szolgáját ily gyalázatosson ki üzni, reá es ellene törő Irigyi erőtt es hatalmat vévén győzödelemmel dicsekedni, az artatlan ember megh nyomorittatott Lelkének nehez ohajtasokkal, eletenek minden napjaiban velünk együt az Istenhez kialtani, A Pasztorok Fejedelme tészén itiletett ezekrül.

Jollehet ez költött böcstelenséggel mind ez ket országh be tölt, mind az által ha *Nagyságtok Kegyelmetek* közöttünk ő kegyelmét helybe állittya, es megh erőssiti, minden el hiszi hogy sinistre vádoltatott, es így Ecclesiank homalyosságais mint szep nappal a sötetsegh el enyészik melyre nézve, tudván ártatlan szenvedését, nem csak mi Hostátiak (: egy nehany ellene ingerlett embereken kívül), sött varbeliekis sokan szivünk szakadva vigasztaltatásat, s közöttünk valo megh maradását várjuk, *Nagyságtok Kegyelmetek* bölcs iteleti szeréntis meltoobb ennyi ezer leleknek kedvezni, hogy nem egy nihány gonoszat munkálkodoknak Lelkünk keserüségével, es bosszusagunkra szegény Urunkat túllünk el szakasztatni engedni, olyan embert pedigh a minemüt megh gyermekink gyermekinekis kevánunk.

Mivel pedigh a Nemes Kolosvári Ecclesiának nagyobb gyülekezeti, es így Istennekis nagyobb haszna es jövedelme ezen külső Templomban vagon, hogy ezen szép gyülekezetnek a vigyázatlanságh es gondviseletlenség mia heja ne essék, Istenis kárt ne vallyon, közöttünk continuuskodó praedicatorunknak keványuk továbbis *Tiszteletes Szöni Istvan* uramat ő kegyelmét, mivel ha hét számra járnak ki Praedicator uraimek, nem foglalatoskodhatnak ugy *[kihívva: Praedicator uraimek]* hogy hivatallyokat végbe vihessek ha rendel járnak ki, Praedicator nélkül pedigh mi Hostati nepül el nem lehetvén, olyan nélkül a ki közöttünk laknék continuo, nem csak harangozáskor, hanem minden oraban eshető casusokban, nem csak nappal hanem eczakais szükség h lévén reá, a Kapu pedigh előttünk be záratván a kinek nappal közölünk egéssége van, estvére megh betegedhetik, a ki betegh hertelen halalra valhatik, akar betegh akar egésséges nehez kísértetbe eshetik, Praedicator vigyázása nélkül ketsegben tusakodhatik, a mostan született gyermek gyengességéhez kepest el hal, es Pap nélkül meg nem keresztelhetik.

Hogy azert illyen es ezekhez hasonló lelkünk kárával ne szomorittassunk, *Nagyságtokat Kegyelmeteket* választván Isten oszlopul ily nagy gyamoltalan Arva Allapotunkban

Nagyságtoknak Kegyelmeteknek aláztatossan a *Christus* kénszenvedéséért könyörgünk, meltoztassek lakoulis *Tiszteletes Szönyi Istvánt* közinkbe bocsatani, a mint ő kegyelme hivatallyanak alkalmatosságánakis [!] *Nagyságtok Kegyelmetek* Görgenyi gyüleseben a boldogh emlekezetü első Apafi Mihaly erdelyi meltosagos Fejedelem es kegyelmes Urunk ő *Nagysága* kegyelmessegebül es a *Nagyságtok Kegyelmetek* meltosagos consensussabul, megh tekentven lelki fogyatkozásunkat, es ezen dologh iránt lett aláztatos Instantiankat, (: kiert Isten *Nagyságtokat Kegyelmeteket* örökke aldgya meg) ő kegyelmét *Tiszteletes Szönyi Istvan* uramat nekünk illyen modalitással conferalta volt.

Hogy ha pedig *Nagyságtok Kegyelmetek* ebbeli kevesagunknak nem kedvez, hogy ő kegyelme közöttünk continuo szolgallyon, hanem rendel járjanak ő *kegyelmek* ki, ugyis remenkedünk az elő Istennek nevében *Nagyságtok Kegyelmetek* ne szakassza *Tiszteletes Szőnyi István* uramat el túllünk, sött lelkünk ujjobb örömere praedicatoragában confirmalni meltoztassek *Nagyságtok Kegyelmetek*.

Melly Isten dicsőségére valo kedves dolgott, mind mi velünk nagy jott cselekedven *Nagyságtok Kegyelmetek*, Isten *Nagyságtok*at *Kegyelmetek*et hozzank gyamóltalan szolgálhoz mutatott meltosagos gratiajat hosszu szerencses elettel megh aldgya, bekesegeges megh maradással láttya, napjaihoz napokat ad, sok üdökre esztendökhöz esztendöket számlál szép csendes bekeseggel.

Miis eletünk fogytaig *Nagyságtok*nak *Kegyelmetek*nek eletejert Istenünket imadni megh nem szününk.

Nagyságtoktól Kegyelmetektől Kegyelmes Választ Vár

A MAGYAR NYELVŰ BIBLIAFORDÍTÁS TERJEDÉSÉHEZ
(Egy 1557. évi magánlevél reformáció- és irodalomtörténeti tanulságai)

Elsőre erős aránytévesztésnek tűnhet apró adalékokskával járulni a 70. születésnapját ünneplő Keserű Bálint elé, hiszen nevéhez a magyar történeti tudományok legfolyamatosabban megjelenő vállalkozása, az immár a 34. kötetnél tartó *Adattár XVII. utóbb, az 5. kötettől: XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*,¹ valamint számos más sorozat megindítása fűződik.² Saját tanulmányai alapján jelen sorok szerzőjének azonban az a benyomása, hogy a távlatos vállalkozások megalapozásában felülmúlhatatlan Tanár Úr, másoknak engedvén át a kiaknázás dicsőségét, igazándiból az ilyesféle filológiai forgácsok sokrétű elemzésében leli örömét.

Az alábbiakban mindössze a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban megőrzött, eddig felfedezetlen³ néhány sorral kívánunk hozzájárulni ahhoz a képhez, amelyet irodalomtörténetírásunk és bibliakutatásunk⁴ Heltai Gáspár kolozsvári nyomdatulajdonos és első lelkész a teljes magyar nyelvű fordítás elkészítésének érdekében tett erőfeszítéseiről felrajzolt. Ezek bizonyos Perényi Mihály 1557. április 27-én Bécsben kelt, leendő apósához kövendi és ormosdi Székely Lukácshoz intézett kurta leveléből valók:⁵

„Towabba az magyar byblyath megh zewrzewm, a' menyth ky nyomtatthak benne, de megh chyak az moyses ewth kewnweth es az prophetaketh nyomtatthak ky ozthan az ewangélistháketh, de nem egy aranth nyomtathhyak. Nem kewthethny mynd egewe, oka az, hogy egyketh kyszeben nyomtatthak, maserth ezérth sem leheth egewth, hogy ha mynd egy arant nyomtatnak es, hogy igen themerdek lenne, rwth lenne vele. Azerth ezeketh kewthny hattham Eperyesth, megh es fyzetthem thewlew, kyt hyzem hogy mygh Itffen lezek, vthannam fel kewldyk, ha zynthe mosthan fel nem kewldthenekys, az wthan es fel kewldewm K^{nek}...”

¹ Szeged, 1965–1995.

² Pl. *Fontes rerum scholasticarum* I–VI. Szeged, 1989–1994.

³ Ezért persze nem szavatolhatunk, hiszen a levél az 1896. évi millenáris kiállításra gyűjtött anyagok közt található, a felhasznált irodalomban azonban nem találtuk nyomát.

⁴ Összefoglalóan: Horváth János, *A reformáció jegyében (A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete)*, 2. kiadás, Budapest 1957, 572–574., *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, 1964, 336–339. (*A magyar irodalom története*, I) vö. Szabó András kísérő tanulmányával a Vizsolyi Biblia 1990. évi faksimile kiadásához.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv (Wien). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hungarica Fasc. 425. Varia B. f. 175v.

Mivel a rövid szöveg értelmezése és felfejtése alább bonyodalmas utakra kényszerít bennünket, talán nem fölösleges mai helyesírással is közölni:

„Továbbá az magyar bibliát megszőrzöm, amennyit kinyomtattak benne [=belőle], de még csak az Moyses öt könyvét és az prófétákét nyomtatták ki, osztán az evangélistákét, de nem egyaránt [azonos formában] nyomtatták. Nem köthetni mind egyevé, [ennek] oka az, hogy egyiket kisebbben nyomtatják, másért ezért sem lehet egyött, hogy ha mind egyaránt nyomtatnák es, hogy igen temérdek lenne, rút lenne vele [=olyképpen]. Azért ezeket kötni hagytam Eperjest, meg is fizettem tőle [értük], kit, hiszem, hogy míg itt fenn [=Bécsben] leszek, utánam felköldik, ha szinte mostan [=addig, míg Bécsben tartózkodik] fel nem köldenék is, azután es felköldöm Kegyelmednek.”

Mielőtt a levélben foglaltak kibogozásához fognánk, illik összefoglalnunk azt a keveset, amit a levélíróról – nem különösebben elmélyült levéltári kutatások révén – megtudnunk sikerült. Ő Perényi (V.) István fia volt,⁶ vagyis viszonylag távoli rokonságban állt a reformáció iránti korai elkötelezettségről híres Perényi Péter erdélyi vajdával, majd országbíróval (†1548).⁷ Részbirtokos volt a nagyidai várban, Nagyida mezővárosban és még több mint másfél tucatnyi abaúji, beregi, szabolcsi, ugocsei és zempléni faluban és pusztában. Mindehhez megkapta a valamikor 1558 szeptembere előtt hűtlenség bűnébe esett testvére, Ferenc Szikszó mezővárosbeli részbirtokát is.⁸ (Fivére azért bűnhődött birtokelkobzással, mert 1556-ban az Erdélybe visszatért Izabella és János Zsigmond oldalára állt.) Örököseinek ez utóbbit nem sikerült megtartaniuk, hiszen Ferdinánd király 1559. október 20-án Macedóniai Péter *magister cubiculorum*nak adományozta,⁹ majd alkalmasint visszakerült Perényi (I.) Ferenchez, aki a király hűségére visszatérvén, kegyelmet kapott és a tárnokmesteri méltóságot is viselte.¹⁰ A családban hagyományként öröklődött a király személye körüli szolgálat, amit jól mutat az a kis családfa-részlet, amelyet Nagy Iván nyomán készítettünk.¹¹

⁶ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi láblákkal*, IX, Pest, 1862. 227–228.

⁷ Sztárai Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála*, válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Téglásy Imre, Budapest, 1985.

⁸ Magyar Országos Levéltár(=MOL). Perényi cs. lt. A család egyetemét illető iratok. Fasc. 2. Bécs, 1558. szept. 20.

⁹ Uo. Bécs, 1559. okt. 20.

¹⁰ Nagy I., *i. m.*, IX, 235. híradásai ellentmondanak egymásnak. Egy helyütt az állítja, hogy Ferdinánd 1563-ig fogságban tartotta, másutt pedig azt: (*i. m.*, IX, 228.), hogy 1562-ben tárnokmester volt.

¹¹ *i. m.*, IX, 227–228.

III. Péter
országbíró (1415–1423)

X. Miklós († 1444)
lovászmester (1420–1428)

IV. János
asztalnokmester (1431–1437)

V. János
lovászmester (1514)
pohárnokmester (1525)

II. Mihály
pohárnokmester (1555)

I. Ferenc
lárnokmester (1562)

Nagy Iván az alábbiakat közli Mihályról: „zemplíni főispán és főpohárnokmester, I. Ferdinánd híve. 1557-ben Munkács alatt esett el. Felesége, kivel öt évig élhetett csak, Székely Katalin volt, ettől csak leányai, Borbála Czobor Imréné és Erzse (†1576) Forgách Imréné maradtak”.¹² Magunk – a *Nádasdy-* és a *Batthyány-misszilisek*ben nyomozván utána – először 1546 januárjából találunk rá adatot. Pohárnoki és aulicusai minőségben az uralkodó környezetében tartózkodott Bécsben, ahol a Vöröstoronynál volt bérelt lakása.¹³ Elkísérte Ferdinándot a schmalkaldeni háborúba torkollott wormsi birodalmi gyűlésre is.¹⁴ Pohárnokmesterként és egyben zempléni főispánként először 1555-ből adatható,¹⁵ nem lehet azonban kétséges, hogy némileg mélyebbre hatoló bűvárkodással ki-nevezése(i)nek időpontja pontosabban is meghatározható lenne.

Az idézett levélből Perényi arról is tudósítja Székelyt, hogy lánya, Katalin vele „megegyezett”, s Nagyidán 1557. június 5-én kelt esküvői meghívója szerint a „szentséges katolikus egyház szokása szerint” július 5-én, vasárnap vezeti oltárhoz őt.¹⁶ (A Perényi és Székely család között nem ez volt az első családi kapcsolatfelvétel, hiszen Perényi Péter második felesége Székely Lukács unokahúga, Klára volt, Perényi Péter unokatestvére, [VI] István lányát, Zsófiát pedig Székely György vezette oltár elé.)¹⁷ Itt éppen csak utalhatunk arra a furcsa tényre, hogy Székely Lukács egyszer már meghívta az környékbeli urakat leánya és Perényi Mihály 1552. június 19-én tartandó esküvőjére.¹⁸ Hogy közben mi tör-

¹² *I. m.*, IX, 235. I.

¹³ MOL Batthyány család hercegi ágának körmendi levéltára. Missilisek No 36.254.

¹⁴ Karl Brandt, *Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, 4. Aufl., München, 1942, 470–474.

¹⁵ MOL Magyar Kamara Archivuma (=MKA). Nádasdy-misszilisek f. 2641.

¹⁶ Az esküvő napja: júl. 4. Statný Oblastný Archív v Presove. Archiv mesta Presova. No 3941. (Pálffy Géza szíves közlése.)

¹⁷ Nagy I., *i. m.*, IX, 227.

¹⁸ „filiam nostram natu maiorem Catherinam nomine magnifico domino Michaeli Pereny ritu sancte nostre ecclesie Catholice desposamus”. Ormosd, 1552. máj. 8. MOL Batthyány cs. lt. Missilisek No 46.801. Egy 1551. dec. 15-én kelt Székely-levélből kiderül, hogy Batthyány Kristófnak és feleségének is köze lehetett a pár összehozásához (Uo. No 46.797.); meglehet, hogy a lány a Batthyány-család németújvári várában nevelkedett.

ténhetett, annak kiderítésére most nem vállalkozhatunk, csak azt kell megjegyeznünk, hogy amennyiben a házasság 1552-ben nem jött létre, úgy Perényi két leányörököse – Borbála és Erzsébet – nem Székely Katalintól született. Amennyiben viszont igen, úgy még nehezebb magyarázatot találunk a három esztendő múltán megismételt esküvőre.

Perényi Mihály a jelek szerint valóban az erdélyiekkel vívott csatározások során – valamikor 1557 októberében-novemberében – vesztette életét, amikor is a királyi hadak, Telekessy Imre kassai vicegenerális vezetésével szétverték a Szatmárnál gyülekező erdélyi erőket és ostrom alá vették Murányt. Mivel azonban azt nem tudván elfoglalni, huszárvárat emeltek vele szemben, amelyet viszont Bebek Ferenc és Balassa Menyhért novemberben foglalt el a János Zsigmond-pártiak számára.¹⁹ A halálára vonatkozó feltevést igazolja, hogy az uralkodó már 1558. szeptember 20-án utasította az egri káptalant özvegye és két lánya birtokba iktatására, márpedig az örökösödési eljárás lebonyolítása akkor is jó pár hónapot vett igénybe.²⁰

Perényi gyér számban ránk maradt leveleinek mindössze egyetlen vonatkozása hozható kapcsolatba a vallásújítással, az is csak erőltetetten. 1546. június 6-án Wormsban (Vormatia) kelt – kifejezetten esztétikus elrendezésű, gondos és hibátlan latin nyelvű – levelében szemére hányja Batthyány Kristófnak, hogy – bár ő kérte: minél gyakrabban írjon neki német birodalmi tapasztalatairól – egyetlen hozzá intézett levelére nem válaszolt. Elmondja, hogy a fejedelmek és a püspökök birodalomszerte fegyverbe szólították jobbágyaikat, ilyenformán csaknem az egész német föld fegyverben áll („ita ut ferme tota Germania sit in armis”). Majd közli, a császár Regensburgba (Ratisbona) hívott össze birodalmi gyűlést, amelyen a hírek szerint a vallásról is szó esett („hec credo, quod etiam de relligione tractatum fuisset”).²¹ Mint tudjuk, ez a gyűlés valóban a különböző vallású német fejedelmek közti szakításhoz vezetett; az 1546. augusztus 31-szeptember 2-i ingolstadti csatában a Katolikus Liga nyerte a küzdelem első menetét. Perényi nem áruulja el, hogy melyik oldalra húz a szíve ebben a viszályban. Mivel a címzett – legalábbis később – lutheránus volt,²² s Perényi reformáció iránti későbbi érdeklődéséről az idézett sorok tanúszkodnak, alkalmasint a Schmalkaldeni Szövetség győzelméért fohászkodik, ha abban nem akadályozza az uralkodója iránti köteles hűség. Persze ebben – a magyarországi reformáció szempontjából nézve korainak számító – évben (a trentói zsinat megnyitása után egy esztendővel) még nemigen beszélhetünk szilárd hitbéli elkötelezettségről, legfeljebb a tanok közti tájékozódásról és von-

¹⁹ Lukinich Imre, *Erdély területi változásai a török hódoltság korában 1541–1711*, Budapest, 1918, 86.

²⁰ A 8. jegyzetben id. parancslevélben.

²¹ MOL Batthyány cs. lt. Missilisek No 36.254. (id. levél)

²² Vö. A *körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I. 1527–1625*. (Iványi Béla anyaggyűjtése), az előszót írta Mályusz Elemér, sajtó alá rendezte Szilasi László, Szeged, 1990. (Adattár id. sorozat 29/1.), passim. Thury Etele, *A dunántúli ref. egyházkerület története*, I. Pápa, 1908. passim

zalmakról.²³ Ráadásul az 1557. júniusi esküvői meghívó „ritu Sacro Sanctae ecclesie Catholicae” formulája egyáltalán nem zárja ki, hogy maga a házasságkötés már nem katolikus, hanem „protestáns” pap közreműködésével ment végbe.²⁴

* * *

A levélben említett művek kétharmadát akkor sem lenne nehéz azonosítani, ha Perényi nem adott volna róluk – a korabeli gyakorlathoz mérve – pontos leírást. A szóban forgó kötetek az RMNy tanúsága szerint (mai címolvasatban) a következők:

1. *A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve, mely magyar nyelvre fordítattot a régi és igaz szent könyvekből.* (Kolozsvárba, 1551.) Az 1551. augusztusa előtt megjelent kötetet – a héber, a görög változat és a Vulgata alapján – a wittenbergi Luther-Biblia ismeretében négyen (Heltai Gáspár kolozsvári első lelkész, Gyulai István magyar prédikátor, Ozorai István és Vízaknai Gergely iskolamester) készítették (4° – 416 old. – l. 90).
2. *A bibliának negyedik része, azaz a prófétáknak írások, melyek magyar nyelvre fordítottak a régi és igaz szent könyvekből.* (Kolozsvárba, 1552.) A kötetet, amelynek nyomtatása 1551. december 7-én fejeződött be, feltehetőleg Gyulai István kolozsvári magyar prédikátor fordította (4° – 434 old. – l. 95).

Bár egy főúrtól származó magánlevélen nem kérhetjük számon a teljességet még akkor sem, ha a levélíró felettébb tájékozottnak mutatkozik a kolozsvári Heltai-Hofgreff nyomda bibliafordítói erőfeszítéseiről. A felsorolásból ugyanis hiányzik addigra már biztosan megjelent két kötet:

A Jézus Siráh könyve magyar nyelven. (Kolozsvárba 1551.) A közelebről meghatározhatatlan időpontban közzétett kötet alapszövege feltehetőleg a hódoltsági Tolnán született Eszéki Imre ottani lelkész és Tövisi István iskolamester munkájaként, amelyen Gyulai István némi korrekciókat hajtott végre (8° – 114 fol. – l. 92), és *A bölcs Salamon királynak könyvei: 1. Proverbia 2. Ecclesiastes 3. Canticum canticorum 4. Sapientiae magyar nyelven.* (Kolozsvárba, 1551 |1552|.) A szakirodalom – helyesírása és stíluskritikai jegyei alapján – ezt is Gyulai István kolozsvári magyar prédikátor fordításának tartja. (8° – 143 old. – l. 96).

Ez a mozzanat figyelmeztet arra, hogy Perényi – egyébként pontos – felsorolását – témája ellenére – nem tekinthetjük „szentírásnak”, az általa említett harmadik tétel („evangelistákét”) azonosítása pedig kifejezetten kényes dilemma elé állít bennünket. Ha a beszámoló 1561 után kelt volna, úgy az azonosí-

²³ Ez a kérdés további vizsgálatokat igényel. Jellemző azonban, hogy az ország nyugati végein, éppen a Batthyányak „felségterületén” a lutheránusok és a kálvinisták 1595-ig jól megfértek egymással egy egyházkerületben. Thury E., i. m., I, 62.

²⁴ Ez a gondolat már felötlött bennünk (ld. *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, 1995, 113–114. [Humanizmus és reformáció, 23]). Sejtésünket azóta Szabó András is megerősítette e kötetünkről frott recenziójában: *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997), Sajtó alatt.

tással nem lenne különösebb gondunk, hiszen ez évben hagyta el a kolozsvári officinát A *Iesus Christusnak új testamentoma magyar nyelvre fordítatott, a régi igaz és szent könyvekből*. (Kolozsvárt MDLXI.) A Majlát István özvegyének, Nádasy Annának dedikált kötetben Heltai – munkatársaival: István dézsi prédikátorral, Egri Lukács kolozsvári magyar prédikátorral és Szegedi Lajos dézsi fő lelkipásztorral („az én szerelmes vén bátyám”-mal)²⁵ – a teljes Újtestamentum fordítását, vagyis az összes evangélista magyarítását adja (4° – 532 old. – I. 172).

Az utóbbi mű körül ugyan sok még a nyitott kérdés, s a benne megnevezettek éppenséggel egy korábbi újtestamentum-fordításban is közreműködhetek volna. Az RMNy 172-es számot viselő kötet egy 1557 előtt keletkezett változatára azonban már csak azért sem mernénk gondolni, mert a Heltai által kibocsátott bibliarészek csokrában 1552 körül találunk egy olyan kötetet, amelyre – ugyan csak erőszakolás árán – „ráillik” a Perényi-féle felsorolás „evangélistákét” utalása:

Evangeliumok és epistolák. A datálatlan kötetnek sem szerzőjét, sem pontos megjelenési időpontját nem ismerjük (a papír vizsgálata szerint 1550 után kellett keletkeznie) (8° – 223 old. – I. 91).

E kiadvánnyal „mindössze” az a baj, hogy a cím alatt, az RMNy leírása szerint, „evangélikus perikópás könyv imádságokkal” rejtetik, márpedig a Bibliának ilyen összetevője nincsen. Mivel azonban a tágabban vett intervallumban csupán ennek a címét lehet „az evangélistákét” kifejezéssel rokonítani, kénytelen-kelletlen erre a megoldásra voksolunk. Még akkor is, ha e feltevés – benne a súlyos pontatlansággal – ellentmond a levél tökéletesen biztos tájékozottságot sugárzó többi információjának, s egyben megkérdőjelezi Perényi jólétesült-ségét a vállalkozással kapcsolatban. Vagyis ilyenformán a megjelent biblia-részek összeköttetésének ötlete inkább Székely Lukács, mint az ő érdeklődésének a jele, s mint ilyen kedves gesztus a leendő após felé.

Mivel ez utóbbi kötet is nyolcadrét formában jelent meg, ez az azonosítás egyébként kihúzza a talajt azon feltevés alól, miszerint az egybekötött tervezett kötetek között feltétlenül ott kellett lennie Jezus Sirah vagy/és Salamon király könyvének. Sőt alkalmasint ki is zárja azt, hiszen a szöveget úgy is értelmezhetjük – sőt talán úgy kell értelmeznünk –, hogy az összetevők között mindössze egyetlen nyolcadrétű („egyiket kisebbben nyomtatták”) akad.

A kikövetkeztetett együttesre igencsak ráillik Perényi azon megjegyzése, hogy „másért azért sem lehet együtt, hogy ha mind egyaránt nyomtatnák es, hogy igen temérdek lenne, rút lenne”. Pusztán a szöveges oldalakat számítva ugyanis $416+434+223=1073$ negyed- és nyolcadrét folió, továbbá – amennyiben valamelyik egyáltalán belekerült (volna) – Jézus Sirah könyve 114 old., úgy 1187-ra, Salamon királ „könyvei” 129 old., úgy 1216-ra, ha pedig mindkettő, 1330

²⁵ Id. kötetünkben felvetettük, hogy a Szegedi Lajos pályáját összefoglaló életrajzokban két azonos nevű személy – egy „dunántúli” és egy „erdélyi” lelkész – adatai keverednek. (Szakály F., i. m., 10.) Az, hogy Heltai Gáspárnál († 1574) idősebb volt, erősen gyengíti e feltevésünket. Ugyanakkor az, hogy már 1551-ben is „vén”-nek számított – s így aligha érthette meg az 1583-at, amikor az egyazon személyként tárgyalt Szegedi Lajos halála évét tenni szokás –, alátámasztani látszik azt.

folióra növelte volna a tervezett kötet terjedelmét. Vagyis így is, úgy is jócskán megfelelné a szemléletes „tömérdek” jelzőnek. Márpedig a reprint kiadást kézbe véve láthatjuk, hogy elég „temérdek” a Vizsolyi Biblia 687 oldalra rúgó első köte- te is (RMNy I. 635),²⁶ hát még ha annak másfél-kétszeresét képzeljük magunk elé.

Az egybekötés elmaradása miatti mentegetődzés ismét csak a címzett kez- deményezésére utal; ha nem így lett volna, úgy a levélíró – akinek a kötetek a ke- zében voltak – aligha mentegetődzik, hogy Eperjesen külön köttette be azokat.

• * * *

Kövendi és órmosdi báró Székely Lukácsnak a magyar reformáció iránti érdek- lődésről eddigelé semminő utalásunk nem volt (ami persze nem jelenti azt, hogy a stájer szakirodalomban nem bújhatnak meg ide vonatkozó adalékok).²⁷ Márcsak azért sem, mert őt szakirodalmunk a „nemzetárulók”, az elfajzottak kö- zött szokta emlegetni, amennyiben egyáltalán szót veszteget rá. Olyanként, aki ekkor jóval inkább osztrák (közelebből: stájer), mint magyar volt, s aki – ami- kor belefolyt azokba – felettébb rossz emléket hagyott maga után a magyaror- szági törökellenes harcok történetében.

Az alaphangot Istvánffy Miklós népszerű krónikája adta meg, aki Pécs el- vesztését elbeszélvén egyenest kötelességmulasztással vádolta meg az akkor a pécsi főkapitányi tisztet (is) betöltő Székelyt.²⁸ Nem is egészen alaptalanul, hi- szen a Péccsel kapcsolatos levelezésben magunk sem találjuk nyomát annak, hogy gyakran megfordult volna a gondjaira bízott várban, amely 1543 júliusában távollétében kardcsapás nélkül került török kézre. Legfeljebb Istvánffy azon le- minősítő megjegyzését nehezményezhetnők, amellyel olyan összeköttetést te- remt e mulasztás és Székely kereskedelmi tevékenysége közt, mintha a kettő ki- zárná egymást. No meg persze azt, hogy hallgat Székely szlavóniai feladatairól.²⁹

²⁶ Mivel az RMNy az egyes kötetek oldalszámát nem közli, a hiányt az 1990. évi reprint- kiadásból pótoltuk.

²⁷ Bár az általunk megnézett szakirodalomban itt sem találjuk Székely nyomát. M. Spieler, *Die Reformation bei den Slowenen*, in *Katalog. Graz als Resident Innerösterreichs 1564–1619*, Graz, 1964, 232–254., *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk (Katalog der Landesausstellung)*, Graz, 1986. passim (*Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives*, 16), vö. még H. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, 3, Graz, 1931.

²⁸ A baranyai származású krónikás fülében alighanem gyerekkorában ragadt meg az a híresztelés, hogy Székely „alkalmasabb volt arra, hogy aranyat gyűjtsön, mintsem katonai tisztséget lásson el”. Istvánffy Miklós, *A magyarok történetéből*, [Budapest], 1962. 180 (*Monumen- ta Hungarica*, 5). A családban a jelek szerint öröklődött a kereskedés iránti érzék: Székely Luk- ács nagybátyja, Miklós 1514-ben azért perlekedett Beriszló Péter kincstartóval és szevi- toraival, mert azok 5000 db. kősóját Krassónál lefoglalták. Karácsonyi János, *Oklevéltárvonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából*, in *Történelmi Tár*, 1897. 528, 681–682.

²⁹ Szakály Ferenc, *Pécs török uralomra kerülésének történetéhez*, in *In memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére)*, szerk. Lengvári István, Pécs, 1996, 149–164. vö. még uő., *Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég*, in *Keletkutatás*, 1995/tavasz, 23–43. 1543 janu- árjában pl. Batthyány Ferenc horvát-dalmát-szlovón bán társaságában tartózkodott Szlavóniában. Barabás Samu, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Levelek 1535–1565*, Budapest, 1898–1899, I. 39 No XXI. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, XXIX–XXX).

Ugyan nem Istvánffy, hanem egy vele egykorú krónikás, Pethő Gergely nyomán³⁰ ellenszenvvel ír róla és családjáról Nagy Iván is: „Törzsatyjául Székely Jánost írják, Hunyadi János sógorát, ki némelyek szerint Horvát Tót és Dalmát ország bánja és auraniai perjel volt, és 1448-ban a Rigómezőn vérzett el. Hunyadi sógorának szent-györgyi előnevű Székely Jánosnak a fia volt Székely I. Jakab, Horvátországban Mátyás alatt Cereben vára várnagya. Mint jeles katona a Fridrik császár elleni hadjáratban tünteté ki magát, és 1480-ban Stájer ország kormányzójává lett. Mátyás halála után annak fiát, Jánost elhagyá és Miksa császárhoz pártolt, ettől kapta Stájer országban Ormosd és Borlin várát. Rút hűtelenségét így rójjá meg egy krónikásunk: »Mátyás király halála után Székely Jakab elárulá Magyarországot Ormosd és Borlin váráért, és Mátyás királynak nála való kincséjért, amelyért I. Maximiliánnak Regedét és Potolit (=Radkersburg, Ausztria; Pettau, ma: Ptuj, Szlovénia) oda adá, az németekhez álla, de be tellék róla az Isten szava: hogy hamisan való keresetnek harmad ízén való maradékja nem örül embernek; az ő maradéki ezeket mind fel jádszák és sípolák, és annyira jutának, hogy végre csak jó nemes módjára sem élhetnek vala.« Utóbb 1493-ban a magyarok ellen harcolt és II. Ulászlótól száműzetett.”

Fiáról, Lukácsról visszafogottabban nyilatkozik a jóhírű családtörténész: „I. Jakabnak harmadik gyermeke: I. Lukács 1543-ban Stájer ország és Kaproncza kapitánya, és cs. kir. tanácsos 1556-ban. Meghalt 1575-ben febr. 8-án, eltemetett Ormosdon az atyja által alapított zárdában. Első neje Marburg Erzsébet, a második szerdahelyi Imreffy Katalin. Gyerekei maradtak: II. Jakab, Ferencz és Katalin előbb Perényi Mihályné, utóbb 1574. Draskovics Gáspárné.”³¹

Azt leszámítva, hogy bár a nevezett báni tisztet 1446 és 1448 között valóban betöltő Székely János – aki valószínűleg tényleg Hunyadi sógora volt – nem ennek a Székely családnak az őse,³² Nagy Iván előadása lényegében helytálló.³³ Csakhogy meglehetősen méltánytalan; tulajdonképpen a kortársaknak az orszák-magyar határon megkapaszkodni képes ügyesebb és sikeresebb család iránti irigységét sugározza tovább. Meglehet, már Lukácsnak a Pécs védelmében nyújtott gyenge „teljesítményét” is egy elhibázott központi döntés magyarázza; a rá bízott Szlavónia csak Bécsből, földabroszon nézve oly közel egymáshoz, hogy ugyanaz a személy mindkettőt egyszerre védhesse. Székely igazi működési területe ugyanis a Száva-Dráva köze volt, ahol jószerivel a következő évtizedek minden jelentősebb vállalkozásában részt vett, ami egyenest következett abból, hogy ő töltötte be a Szlavóniába rendelt stájer és karintiai csapatok kapitánya tisztét. (A források „*magnificus Lucas Zekel de Kewend liber dominus in*

³⁰ Rövid magyar krónika... Kassa, 1753. (Reprint: 1993.) 89., vö. 72, 85, 56 és 90.

³¹ Nagy I., i. m., X, Pest 1863, 559–560.

³² Engel Pál, Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I–II. Budapest, 1996, I. 21. és 26. (Historia Könyvtár. Kronológiai, adattárak, 5) Azon közlésért, miszerint ez a Székely egy másik család tagja volt, szintén Engel Pálnak tartozom köszönettel.

³³ Meglehet, hogy II. Ulászló valóban száműzte Székelyt, 1501-ben 1519-ben azonban olyan levelet adott neki, amelyben a háború idején elkövetett hatalmaskodásainak következményei alól is mentesítette őt. Karácsonyi J., i. m., 519. Vö. még Kubinyi András, Mátyás király ausztriai kormánya, in Levéltári Közlemények, 63 (1992), 111–121.

Ormosd ac gentium provinciarum nostrarum hereditariarum Styrie ac Carinthiae in regno nostro Sclavoniae capitaneus“-nak titulálják.)³⁴

Haditetteire és szervező tevékenységére itt még vázlatosan sem térhetünk ki. Számunkra most egyébként messze fontosabb, hogy Székely Lukács – saját leveleinek tanúsága szerint – egyáltalán nem feledkezett meg arról, hogy származását tekintve nem német, hanem a horvát-vend(tót)-magyar-német nyelvhatárra vetődött magyar. Ugyan latinul, németül és magyarul egyformán könnyedén fogalmazott, illetve diktált deákjainak, az 1550-es évek közepétől fogva többnyire magyarul levelezett Nádasdyval és Batthyányval. (Zrínyivel azonban csak elvétve.)³⁵

Székely Lukács mintegy személyében teremtett kapcsolatot a négy egymásra utalt tartomány – Horvátország, Karintia, Szlavónia és a Dunántúl déli része – között. Ezt – azon kívül, hogy élénk figyelemmel kísérte a Szigetvár térségében folyó 1555/1556. évi harcokat – az is tanúsítja, hogy 20000 forint kölcsöne fejében a Somogy megyei Komár várát és a hozzá tartozó birtokokat kérte az uralkodótól.³⁶ Úgy tűnik, kortársai körében nagy tekintélynek örvendett. Zrínyi Miklós előkelő „társaságra” (Oláh Miklós helytartó, Draskovich György zágrábi püspök, Batthyány Ferenc horvát bán, Bánffy László ajtónálló és Bánffy István asztalnokmester, Országh Kristóf, Thurzó Ferenc, Kerecsényi László, Mérei Mihály nádori helytartó, Alapy János királyi kapitány és Székely Lukács) bízta szeretteit, utóbb azonban kiderül, hogy özvegye Székelyt és a két Bánffy-fivért tekintette valódi támaszának.³⁷

Az ormosdi (szalvatoriánus) ferences kolostor alapításának körülményei arra utalnak, hogy a korábban buzgónak a legkevésbé sem mondható Székely Jakab³⁸ is nagy súlyt helyezett katolikus és magyar kötődéseinek kifejezésre juttatására. Mivel mire a rendház valóban elkészült, a magyar etnikumú szlavón őrség megszűnt, Ormosd az uzsaszentléleki őrséghez csatlakozott; gvárdiánjai 1546 és 1565 között a horvát-vend-magyar nyelvhatáron születettek közül verbuválódtak. A ferencesek nyilvánvalóan élvezték a mindenható földesúr szim-

³⁴ Ez leginkább az id. Zrínyi-levelezésből derül ki (Barabás S., *i. m.*, Id. a névmutatót, II. 733–734.)

³⁵ Az első, Nádasdy Tamáshoz intézett magyar nyelvű levele 1534-ből való (MOL MKA Nádasdy-misszilisek f. 34.467.). Hozzávetőleg 1554-ben mind Nádasdyval (vele persze csak 1562-ben bekövetkezett haláláig, uo. ff. 34.507–34.559.), mind Batthyány Kristóffal nagyobb-részt magyarul levelezett. A Batthyány-misszilisekben No 46. 822 és 46.846. közti huszonnégy levélből tizenhárom (54%) volt magyar nyelvű. Zrínyihez intézett magyar nyelvű levele: pl. Barabás S., *i. m.*, I. 229–231. No CXLVII.

³⁶ Az ügylet még felderítésre vár, Nádasdy kanizsai prefektusával azonban e minőségében érintkezett (meglehetősen gyakran): Őze Sándor, *500 magyar levél a XVI. századból* (Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562.), I–II, Budapest, 1996. Id. az egyébként teljesen megbízhatatlan névmutatót (457.).

³⁷ Barabás S., *i. m.*, II, 489. No CLXI. és 516–517. No CLXIX.

³⁸ 1495-ben Székely emberei a zágrábi püspökség dombrói, zágrábi és szentlászlai uradalmát brutálisan megdúlták, s – többek között – 12 templomot is feltörtek, a felszerelési tárgyakat kiszórták és az oltáriszentséget megbecstelenítették. Karácsonyi J., *i. m.*, 516.

pátiáját és támogatását, hiszen 1563-ban nem kevesebb, mint hat szerzetes lakott az ormosdi kolostorban. Igaz, a konvent még Székely Lukács életében, 1565-ben feloszlott.³⁹

Ha nem tudnánk, hogy Lukács úr a kolostor templomába temetkezett, akkor a feloszlásból (vagy felosztatásból) alkalmasint a várúr vallási orientációjában bekövetkezett fordulatra is gyanakodhatnánk. Az azonban, hogy a ferences kolostor 1557-ben még virágzott, illetve hogy leendő veje protestáns könyvekkel kívánt kedveskedni apósának, s azok beköttetésén fáradozott, önmagában is kiáltó ellentmondás. Mivel a szép számmal ránk maradt Székely Lukács-levelekben nyomát sem találjuk a vallási kérdések iránti érdeklődésnek, még kevésbé annak, hogy váltásra készülne,⁴⁰ a kezünkre került levél véleményünk szerint a magyar főnemesség – egyébként is ismert – nyitottságát és tájékozódási igényét tanúsítja.

Miközben tehát Székely Lukácsot örömmel „üdvözölhetjük” a magyar irodalom legújabb eredményei iránt komolyan érdeklődő urak sorában, azt azonban a fenti körülmények között már nem mernők állítani, hogy őt 1557-ben a reformáció elkötelezett támogatói közé kellene számítanunk.

³⁹ Karácsonyi Lajos, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711*, II, Budapest, 1924, 130–131.

⁴⁰ Az egyházra vonatkozó utalást csupán egyetlen levelében találtunk: a zágrábi püspök azon vádjai ellen védekezik, miszerint egy papot bebörtönzött és megölt volna. MOL. Batthyány Misszilisek No 34.527.; Érdekességként említjük, hogy 1505-ben nagybátyjának, Székely Miklósnak is hasonló vád ellen kellett védekeznie: Karácsonyi J., *Oklevéltanok i. m.*, 521. és 681.

Dudith Andras fennmaradt levelezésében a családi ügyek nem sok helyet foglalnak el, akkor is szinte csak informáló tudósítások. Dudith többnyire alaposan jegyzi föl például számos utóda születését, halálát és komolyabb betegségét, esetenként megemlékezik feleségeiről és – bár nagyon ritkán – távolabbi rokonnairól is. Két kivétel mégis akad ebben a – nevezzzük így – érzelmi tartózkodásban. Nem kétséges, hogy Dudith Andras mely érzéseket táplált első felesége, Regina Straszówna iránt, s annak korai halála után elsősülőt fiára, Andrasra vitte át ezt a szeretetet. Másfelől figyelemreméltó rendkívül mérsékelt érdeklődése többi gyermeke iránt.

Apa és elsősülőt fia viharos kapcsolatával foglalkozik az alábbi vázlat, amely reményünk szerint lehetővé teszi, hogy mélyebben feltárjuk az idősebb Dudith pszichikumát, pillantást vessünk kicsit a másik, a hivatalos szereplésében megmutatottnál kevésbé szépített arcára is.

*

Iffabb Dudith Andras 1568. április 3-án született Krakóban; a szülés az apa éveikkel későbbi emléke szerint nagyon nehéz és veszélyes volt.² A családja érdekeit mindig szem előtt tartó Dudith nem sajnálta az erőfeszítést annak érdekében, hogy elsősülőtte keresztapja maga II. Miksa császár legyen, akit Stanislaw Myszkowski krakkói vajda képviselt volna. A császár azonban, volt követe hitehagyására emlékezve, nem hajlott a kérésre.³

A kislány első éveiről nem sokat tudunk. 1574-ben krakkói tartózkodásakor pár napig a hatéves Andras nevelői tiszteét betöltő Heinrich Wolf (az egykor Dudithcsalád barátságát fenntartó ismert kálvinista teológus Johannes Wolf fia)

¹ Iffabb Joachim Camerariushoz 1577. december 26-án kelt leveleiben nála kivételes öszintéssel ezt írta Dudith: „Mihi [...] incredibilem luctum moeroremque erepta prior uxor [...] qui quidem moeror cum ita altis radices egisset, ut exstrpari nulla ratione posse videtur et magnum periculum esset, ne nimio me cruciatu perderem, amicorum consilium sequutas sum et alteram coniugem, lectissimam item matronam, duxi, cuius sane consuetudo, si non omnem penitus ex animo dolorem mihi absterisit (quod quidem perdifficile esse sentio), mitigavit tamen ita, ut prope ex ipsis Orci faucibus retractus et in vitam revocatus esse videar” (München, Bayerische Staatsbibliothek, Coll. Camerariana, t. XX.).

² Vö. Dudith levele L. Scholtzhoz, 1583. július 24-én (*Epistolarum philosophicarum volumen*, Francofurti, 1598, 46–47).

³ A. Dudithius, *Epistulae*, pars II, Budapest, 1995, 55, 57–58, 59.

visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy koránál fejlettebb gyermek, hiszen jelezte antitrinitárius szimpátiáját.⁴ A fiúcska rendkívüli képességeiről írt, többé-kevésbé ugyanebben az időben, Hubert Languet is.⁵ A következő ilyen típusú információ 1576. július 27-ről származik. Az akkor Lengyelországból száműzve második feleségével, Elżbieta Zborowskával és öt gyermekével Bielskóban élő Dudith írta Johannes Crato császári orvosnak:

„Filiū meū octo annos natum, magna indole puerum, Norimbergam mittere cogito, ut Polonicum ingenium (quod in eo elucet, magno meo cum dolore) et naturam, si fieri usquam queat, totam exuat, cum sermone ipso, et in Germanum hominem transformetur.”⁶

Ez a kijelentés nem föltétlenül jelent lengyeellenességet, bár az elvesztett királyválasztás és a kiűzetés Krakóból bizonyára nem gyakorolt pozitív hatást nemrégiben választott hazája iránti viszonyára. Azt is hozzá kell tennünk itt, hogy a hajdani császári követ egyáltalán nem szerette a nemességet és annak jellemzőit: a felfuvalkodottságot, szószátyárságot, a kulturális érdeklődés hiányát (nem is szólva a részegeskedésről). Mégis felvetődik a kérdés, hogyan jelentkezett ez a *Polonicum ingenium* a nyolcéves fiúban. Nincs válasz, azt jegyezzük meg csupán, hogy már 1576-ban határozott feszültség mutatkozott Dudith és elsőszülőtte viszonyában.

A főntebb idézett levélben jelzett altdorfi utazás nem valósult meg. Paskovban letelepedve 1577-ben Dudith Ivančicébe, a cseh testvérek iskolájába küldte fiát, akinek el kellett hagynia a „szarmata szokásokat” az ott eltöltött kb. egy év alatt. Utóbb az apa újra az otthoni képzése mellett döntött. Részleteiben megtervezte és ellenőrizte a hamarosan már Wrocławban – ahová 1579 őszén költözött családotul – folytatott magántanulmányokat; latint, görögöt, számtant és németet tanult a fiú.⁷ Tanulmányai ezen, még csak bevezető szakaszát gondosan megválasztott, a rendkívüli teológus, Zacharias Ursinus tanítványi köréből kikerült tanárok felügyeletével befejező ifjú Dudith külföldi tanulmányútra indult volna. Elsődleges jelentőségű itt apja 1583. február 25-én kelt levele Ursinushoz, amely szerint továbbra is komoly fönntartásai voltak fiával szemben. Jelezve fia Neustadtba küldésének szándékát, a hangsúlyt a nevelési szempontokra helyezi. Mindenekelőtt abban bízik, hogy fia a legszigorúbb felügyelet alá kerül:

„Meum autem filium apud talem aliquem habitare cupio, a cuius latere nunquam discedat, quem actionum et studiorum atque adeo ipsarum etiam, si fieri queat, cogitationum inspectorem moderatoremque habeat.

⁴ H. Wolf, *Peregrinationes*, ed. L. Kieniewicz, Warszawa, 1996, 30, 34. H. Wolf Dudithtól „propterea quod praeter institutionem filii servilia etiam opera eidem requirebat, quae ego homini libero, liberalibus artibus ac studiis dedito, minime convenire duxi” vált el. Uo., 31.

⁵ A. Dudithius, *i. m.*, 612.

⁶ S. B. Klose, *Neue litterarische Unterhaltungen*, Breslau, 1774, 647.

⁷ Vö. L. Szczucki, *Solitudo Moraviana (Andrzej Dudycz w Paskowie)*, in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 36 (1992) 110–111. és J. F. A. Gillet, *Crato von Crafftheim und seine Freunde*, II, Frankfurt, 1860, 317–320. et passim.

Equidem ad omnem eum modestiam cum pietate et humanitatem christianam educare volo. Quod facilius me consecuturum confido, si a Polonorum consuetudine amoveatur. Experientia enim didici, quam male iis educatio cesserit, qui ad huius gentis pueros cum suis coniunxerunt. Ego meum cum Germanis versari imprimis cupio illorumque virtutem, constantiam, integritatem imitari. Deinde ab omni simulatione atque enimi elatione et ementitae istius nobilitatis, qua turgent insani homines, ambitiosis fumis longissime abesse ita volo, ut nihil unquam voluerim ardentius. Quin hoc tibi sancte affirmo, si vel hic vel alter me vivo aliam ingressus viam (ut equidem nonnihil de hoc maiore metuo) ex haeredum meorum numero eum expugnam.”⁸

Ez az utazás sem valósult meg, lehetséges, hogy Ursinus halála miatt. Az amúgy akkor ortodox lutheránus körökben nagyon rossz hírű Dudith Quirinus Reuter 1583-as elutazását követően új nevelőt az ágostai hitvallás szenvedélyes híve, Salomon Gesner személyében talált, akinek vezetésével fia logikát, fizikát és teológiát tanult, Arisztotelész logikájának és fizikájának Szimplikiosz-féle kommentárját olvasta görögül. Mint Reuternek írta, Dudith úgy vélte, ezek a stúdiumok három évig kell tartsanak, s majd elsajátítván „fundamenta litterarum Graecarum et Latinarum”, a fiú külföldre utazik.⁹

Mégis már pár hónappal később ugyancsak Reuternek írta, hogy fia képzése ügyében még nem hozott végleges döntést, de szeretné Neustadtba vagy Strassburgba, azután Genfbe, végül Franciaországba küldeni.¹⁰

Az ifjú András nyoma fellelhető apja könyvtárában, néhány 1584-es bejegyzésben felismerhető kézírása a lutheránus teológus Johannes Brenz két művében és a zwingliánus Johannes Oecolampadius könyvében.¹¹ Az első két kötetbe a fiatal Dudith bejegyezte a Gen. 22, 8-ra utaló *symbolumát* is: *Dominus providebit*. Az ötletet feltehetően apja adta, aki biztosan tudta, hogy II. Miksa császárnak ez volt a jelmondata.¹² Az idősebb András örömmel figyelhette fiának a csodálatos könyvtárban tett kirándulásait; talán erről tanúskodik a neki ajándékozott Theokritosz mű dedikációja: „Andr. Dudith Andreae filio suo charo anno 1584.”¹³ Dudith senior 1584. július 26-án Quirinus Reuterhez írott leveléből

⁸ Bremen, Universitätsbibliothek, ms. a13, nr 57.

⁹ Ibidem, ms. a13, nr 68 (1583. június 12-én).

¹⁰ Ibidem, ms. a13, nr 55a (1583. augusztus 27-én).

¹¹ *András Dudith's Library*, compiled and with an introduction by J. Jankovics and I. Monok, Szeged, 1993, nr. 47 (ahol J. Brenz *Pericope evangeliarum* c. művének provenienciabejegyzését hibásan Andreas Dudith T.-nek olvassák, helyesen Andreas Dudith F. [=Filius] kellene legyen) és nr. 221. Nem kizárt, hogy F. Patrizi *Discussiones peripateticae* című, Bázelen, 1581-ben megjelent műve egykor Dudith tulajdonában lévő, ma pedig a wroclawi egyetemi könyvtárban található példányának egyes margináliái fia tollából származnak. El kell ugyanakkor ismerni, hogy a két Dudith kézírása nagyon hasonló.

¹² Vö. I. Crato. *Oratio funebris de divo Maximiliano II imperatore...*, Vratislaviae, 1577, 3.

¹³ *András Dudith's Library*, nr 298.

tudjuk, hogy a fiú hozatni akart Németországból valami könyveket, amibe viszont apja nem egyezett bele.¹⁴

Dudith barátai körében egyenesen odaadó csodálatot váltott ki a fiatalember számára megtervezett tanulmányi program. Kölnben letelepedett régi barátja, a burgundi humanista Ioannes Metellus Sequanus a következőket írta Dudithnak 1585. április 10-én:

„Gratulor ergo tibi, abs te tanti fieri studia litterarum, ut eas filio tuo tanquam praecipuas opes relinquendas esse duxeris. Audio enim te duos praeceptores ei addidisse, veluti comites et duces, illum singulis diebus tuo iussu declamare solitum, utraque lingua poetam porro esse; in mathematicis disciplinis exerceri, et Aristotelicam philosophiam didicisse, nec annum tamen decimum septimum superasse.”¹⁵

Minden valószínűség szerint az ifjabb András hosszú ideje tervezett külföldi tanulmányútjával van kapcsolatban a magyar nációjú diákoknak szánt wittenbergi *Collegium Dudithianum* alapításának terve; az alapítványt gazdagította volna Dudith könyvtára is.¹⁶ Valószínűleg e terv születését régi ismerőse, Forgách Imre ösztönözte, aki Wittenbergben tanuló honfitársait többek között magának Dudithnak a közvetítésével támogatta.¹⁷ A Wrocławban kitörő járvány elől a család Lengyelországba menekült, ez ismét késleltette a fiú – végül csak 1586 őszén megvalósuló – elindulását. Erről értesíti barátját, Peter Monau császári orvost 1586 szeptember 7-én kelt levelében, ahol figyelmünkre érdemes a bevezetésben elhangzó, fia wittenbergi tartózkodása súlyát bagatellizálni igyekvő mentegetőzése:

„Constitueram filium meum Argentoratum mittere, sed tempore excludor, et non est hoc anno tantum, ut passim necessarios ei sumtus subministrare. Ne autem prorsus ei tempus pereat hic, iam pridem abiturienti in aliquam Academiam placet mittere Wittenbergam, ut manes Phi[lipp]i [Melanchthonis] et L[uther]i salutet; non puto eum plane operam lusurum, si in aedibus et mensa Alberti Salomonis medici versetur [...] meus non malos progressus habere dicitur in philosophia, theologia etc.”¹⁸

Dudith junior 1586. október 13-án iratkozott be Wittenbergben, apja barátjának, Iohannes Kochticky császári tanácsosnak fiával, Andreasszal együtt. Az egyetem vezetői kétségtelenül tudtak a Dudith tervezte alapítványról, nagy ünnepélyességgel fogadták hát fiát (az anyakönyvben „Andreae Dudicii viri no-

¹⁴ Bremen, Universitätsbibliothek, ms. a13, nr. 69.

¹⁵ Párizs, Bibliothèque Ste-Genviève, ms. 1458, f. 502.

¹⁶ Berlin, Staatsbibliothek, ms. R 402, nr. 255 (Dudith *Seniori et studiosis litterarum nationis Ungariae in Academia Witebergensi*, 1585. február 7.).

¹⁷ Ibidem, ms. 253, nr. 64 és 68.

¹⁸ S. B. Klose, *i. m.*, 647–648.

bilissimi et clarissimi filius“).¹⁹ Wittenbergi időszakáról nagyon gyér információink vannak. Tudjuk, hogy közeli kapcsolatot tartott fenn Policarpus Leyserrel, a kálvinizmus ádáz ellenfelével és Fil. 2,6-7 egzegéziséről vitatkozott vele.²⁰ A Wittenbergben „in privato doctorum quorundam consessu” folytatott viták nyomán keletkezett András Zerbstben 1588-ban napvilágot látott művecskéje: *Theses theologicae de uno vero Deo et tribus in una essentia personis, Deo Patre, Deo Filio et Deo Spiritu Sancto contra varias variarum aetatum haereses, Tritheitarum, Arianorum, Macedonianorum, Noetianorum et Photinianorum pneumatomáchon kai christomastigon*.²¹ A főként krisztológiát és háromságtant taglaló 122 tézis nyugodt hangnemben és aktuális polémikus vonatkozásokat mellőzve íródott (a XVI. századi antitrinitáriusok közül csak az „impious ille Servetus”-t említi). A wittenbergi diák munkája jellegzetes polémikus teológiai iskolai dolgozat.

A források mai ismeretében nem válaszolhatjuk meg a művecske keletkezésével kapcsolatban felmerülő kérdéseket. Vajon a *Theses* kiadása a szerző egyfajta kihívása liberális atyjának, hiszen az annyi antitrinitáriussal tartott fenn baráti viszonyt? Vagy wittenbergi ortodoxok csoportja gyakorolt ügyesen nyomást rá, kihasználva a fiatalember ambícióit és apja iránti ambivalens érzéseit, hogy így arasson diadalt az utóbbin, akit nemcsak az antitrinitarizmus szimpatizánsának, de az általuk olyannyira gyűlölt kriptokálvinizmus követőjének is tekintettek?

Sorolhatnánk az ilyen kérdéseket; bárhog is álltak a dolgok, a *Theses* kiadása elkészerítően hatott Dudithra és elmélyítette a családi bajok és a kedvezőtlen politikai helyzet miatt amúgy is fennálló rosszkedvét. Johannes Praetoriushoz 1588. július 26-án kelt levelében így írt:

„Pereclitamus de fortunis omnibus, accedit ad ceteras miserias nostras id quoque, quod magna cura educatum et bonis artibus instructum filium academia illa olim tua depravavit, si ita loquendum est.”²²

Az ifjú András ekkor Prágában tartózkodott apja barátja, a csillagász és orvos Tadeáš Hájek felügyeletével. Száraz szavakkal mond az apa köszönetet beteg fia gyógykezeléséért.²³ Vélhetőleg a Wrocławba való visszatérés tilalma miatti kényszerű ottlét volt ez. 1588 szeptembere még Prágában találja Andrást.

¹⁹ C. E. Foerstemann, *Album Academiae Vitebergensis*, t. 2., Halis, 1894, 341b. Ld. még *Kataloge der Handschriften des Nationalmuseums Nürnberg*, Bd. 5, Wiesbaden, 1988, 14–15. (Georg Werner album amicorumának leírása, amiben az ifjabb Dudith bejegyzése 1587. augusztus 1-én kelt.)

²⁰ P. Lyserus, *Sylloge epistolarum*, Lipsiae, 1706, 255–275. (Lyser két ifjabb Dudithhoz írt levelének részlete, dátálatlan).

²¹ A Budapesti Nemzeti Múzeum Könyvtárában talált, valószínűleg unikális, de ajánlás nélküli hibás példányt P. Costil írta le: *André Dudith humaniste hongrois*, Paris, 1935, 402–403. A *Theses* xeroxmásolatát Szepessy Tibor professzor szívességének köszönhetem.

²² Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, ms Cat. V. Tit. IV d., 65. p. E levél fényében érthető, miért mondott le Dudith alapítványi terveiről. P. Costil (im. 209.) tévesen gondolta, hogy „par suit de la négligence et de la gêne de ses héritiers”.

²³ Prága, Astronomický ústav ČAV (1588. július 8.).

Hájeknek szeptember 27-én írt levelében Dudith kéri fia Jacob Kurz alkancellárnak írt matematikai munkáját és üdvözli gyermekét.²⁴ Ugyanazon a napon a hozzá legközelebb álló embernek, Praetoriusnak írt levelében már nem takargatja végső elkeseredettséggel határos fájdalmát és fia tette fölötti felháborodását.

„In summo fortunarum periculo versor. Ob fidem in herum meum et perpetuam constantiam [utalás Miksa főhercegnek a lengyel trónra való sikertelen jelölésére], nunc etiam in luctu sumus, extulimus ante paucos dies degentem filiolum paene trimam; si votis res ageretur, equidem illum humare maluissem, qui cum tantam sui expectationem concitasset, spem omnem fefellit et se meque misere perdidit.”²⁵

Úgy tűnik, ezek a keserű szavak zárják apa és fia kapcsolatának drámai történetét, viszonzatlan vagy elfojtott érzelmek, teljesületlen remények és bizonyára komoly nevelési hibák történetét is. A haragra lobbant apa, úgy látszik, nem is engedte többé magához fiát; egyébként nem sokkal ezután 1589. február 23-án meghalt.

Az ifjabb András későbbi sorsát csak nagyon vázlatosan ismerjük. Apja halála után vagyoni és családi ügyeit rendezni tért vissza Lengyelországba, ahol kb. 1591-ig maradt. Fivérével, Maksymiliannal együtt ekkor mondott le a féltestvérei feletti gyámságról.²⁶ Későbbi sorsáról csak Nicolaus III. Rhediger Quirinus Reuterhez intézett 1609-es beszámolójából tudunk.²⁷ A levélíró szerint a fiú gazdagon nősült Morvaországban,²⁸ felesége halálát követően – annak vagyonát már csaknem fölélvén – visszaköltözött Lengyelországba, ahol anyja rokoni éltek (Straszok és Palczowskik), majd Áldimitrij oldalán részt vett és elesett a moszkvai hadjáratban (1606).

Nicolaus III. Rhediger az idősebb Dudith szűk baráti körének tagjaként nem titkolta a lázadó fiú iránti ellenszenvét: „fortasse neque meliore fortuna, neque longiore vita propter patrum parum honorifice tractatum dignus”. Bár nem bóknak szánta, mégis elismeri, hogy az ifjú András nem volt „nulla re, nisi ingenii magnitudine patri similis”.

²⁴ Ibidem (1588. szept. 27.).

²⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, ms. Cat. V. Tit. IV d., 65.

²⁶ Krakó, Archiwum Państwowe, Castr. Crac. 140, 272–275. p. Castr. Crac. 141, 1743–1750, 1547–1551, 1551–1554., Relationes 17, 1075–1076. Az adatokat Waclaw Urban professzor szívességének köszönhetem.

²⁷ S. B. Klose, i. m., 648–649.

²⁸ 1598. szept. 8-án a morvaországi Trebičben ifjabb Dudith András ezt jegyezte Smil Ossovský emlékkönyvébe: „Dominus providebit. Commenda vias tuas Domino et in eum; ipse faciet. Andreas Dudick L.[iber] B.[aro] de Horehowicza haec observantiae erga scribebat Trebici 8 Sept. A. 1598” (*Mährrens Geschichts-Quellen*, hrsg. B. Dudik, Bd. I, Brünn, 1850, 388.).

„Ama ősi feljegyzések szerint ugyanis az állatok lehetnek (a) a Császár állatai, (b) bebalzsamozottak, (c) idomítottak, (d) malacok, (e) szirének, (f) mesebeliek, (g) kóbor kutyák, (h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, (i) örüten rázkódók, (j) megszámlálhatatlanok, (k) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, (l) másfajták, (m) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, (n) olyanok, akik távolról légynek tűnnek.”¹

I. Bevezetés

Felettebb feltűnő és örömteli, hogy (egyfelől az adekvát fogalomhasználat történeti-poétikai ihletésű igényének, másfelől a számítógépes nyilvántarthatóság pragmatikus indíttatású nyomásának hatására) a régi magyar irodalommal foglalkozó szakirodalomban egyre inkább felszaporodnak a szövegek osztályozására, műfaji beosztására tett különböző (szándékuk szerint történeti,² vagy bevalottan mai szempontú³), általában futólagos, de helyenként immár átfogó kísérletek. Éppen ezért kezd lassanként szembeötlővé válni az is, hogy ez a rigorózus műfajelméleti érdeklődés jellemzően nem a prózára,⁴ még kevésbé a világi prózára, a konkrét retorikai akciótól független, vagy arról leváló⁵ prózai jelenségekre pedig szinte egyáltalán nem⁶ irányul: az irodalmon kívüli intézményektől lassanként függetlenedő magyar nyelvű világi próza jóformán még készlet szinten

¹ Jorge Luis Borges, *A John Wilkins-féle analitikus nyelv*, in Uő., *Az idő újabb cáfolata*. Bp., 1987, 206. Ford. Scholz László. – Dolgozatom korábbi változatát a hajdani szegedi Tudósklub ülésén ismertettem: köszönöm a jelenvoltak hozzászólásait, különösen Horváth Ivánéit. Ő volt az is, aki felhívta a figyelmemet a dolgozat mottójaként idézett Borges-helyre. (Lásd még: Michel Foucault, *Szavak és dolgok (A humán tudományok archeológiája)*, Előszó, in *Symposion*, 1995, 2, 22–25. Ford. Pavlovits Tamás.)

² Bartók István, Kecskeméti Gábor és Tüskés Gábor kritikátörténeti indíttatású dolgozataira gondolok elsősorban.

³ Legjobb példám, persze, a régi magyar vers repertóriumának műfaji táblázata: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Iván Horváth – Gabriella H. Hubert – Zsuzsa Font – János Herner – Etelka Szőnyi – István Vadai – György Gál, Paris, 1992, I, xv–xviii.

⁴ E tekintetben még a dráma is jobban áll. Lásd pl.: Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, in *IK*, 1969, 527–555., Kilián István, *A minorita színjáték a XVIII. században: elmélet és gyakorlat*, Bp., 1992.

⁵ A pronuntiatio-központú irányultság kitűnő esete: Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka, *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, Bp., 1988.

⁶ Pedig az áltam ismert frissebb példák (Tüskés Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, in *IK*, 1992, 133–152., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1993, Utószó. 577–613, főként 605–610. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10) önmagukban is hangsúlyosan figyelmeztetnek e kérdésirány fontosságára.

sem elérhető.⁷ Az (elsősorban egyébként alighanem a tudománytörténetben és a mindenkori prózai szöveg *több-műfajúságának* a versnél és a drámánál nyilvánvalóbb voltában rejlő) okokat nem kutatva, most arra teszek tehát kísérletet, hogy – egy történetileg releváns mátrixot keresve – megvizsgáljam egy régi magyar prózai szöveg implicit szöveg- (mégpedig elsősorban: próza-) osztályozási szokásait. (A XVI. századi magyar nyelvű prózai szövegek lehetőleg minél kevésbé anakronisztikus osztályozásának problémája az új akadémiai irodalomtörténet közben merült fel: merőben praktikus eredete miatt genetikus kérdéseim most egyáltalán nem lesznek.)

Bornemisza Péter közismert (bár az életrajz, a forráskutatás és az irodalmi érték kérdéseitől eltekintve túlon túl gazdagon azért nem vizsgált) szövegére⁸ azért esett a választásom, mert különböző forrásokból származó nagyszámú szöveget tárgyal,⁹ s (mivel a szövegek eredeti rendjét saját tárgyalásmódja szükségszerűen megbontja, valamint – az *applicatio* által – műfajukat is újragondolja) gyakorta szükségét érzi annak is, hogy osztályozza: egy szisztéma elemeiként is megalkossa és elhelyezze azokat.

Első benyomásaimat rögzítő előzetes megjegyzésként: az *Ördögi kísértetek* szövegosztályozási eljárásai rutinszerűnek, ugyanakkor elméletileg lazának tűnnek: alighanem jórészt egy már eleve meglévő rendszerrel (vagy legalábbis: diszkurzív osztályozási szokásrenddel) van dolgunk, amely azonban egy különösen gazdag anyaggal szembesülvén kreatív *ad hoc* megoldásokra is gyakorta rákényszerült. *Műfajok* helyett ezért használtam mindvégig – már az alcímben is – az óvatosabb és tágasabb *szövegosztályok* kifejezést.

II. Az osztályozás

Az osztályozás saját munkám közben is jelentkező elméleti s túlzott erőszakosság nélkül elméletileg megoldhatatlan alapproblémáját (tudniillik: ahhoz, hogy egy adott halmazhoz – ez esetben a szövegosztályokat megnevező szavak halmazához – való tartozás konkrét kritériumait kijelölhessük és megnevezhessük, már eleve ismernünk kellene a halmazhoz tartozó elemek jellemzőit, melyeknek kijelölését azonban csak a halmazba tartozás kritériumainak ismere-

⁷ Az emlékirat gazdag szakirodalma (pl.: Máté Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, in *Minerva*, 1926, 120–166., Kemény Katalin, *Erdélyi emlékiratok*, in *Erdélyi Múzeum*, 1932, 180–204, 247–276., Gyenis Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, in *IKK*, 1970, 305–321, Szávai János, *Az önéletírás*, Bp., 1978., Bitskey István, *Utószó*, in *Magyar Emlékiratok 16–18. század*, szerk. Uő., Bp., 1982, 985–998., Uő. *História, emlékirat, önvallomás*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., 1987, 61–91., Uő. *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen 1996, 228–261., Szávai János, *Magyar emlékiratok*, Bp., 1988.) a készlet-szerűség tekintetében kivétel, de ez idő szerint még az explicit poétikai kijelentésekben megjelenő műfaji önszemlélet nyomai is feltáratlanok.

⁸ A kritikai kiadást használtam: Bornemisza Péter, *Ördögi kísértetek*, szerk. Eckhardt Sándor, Bp., 1955.

⁹ Lásd elsősorban a kritikai kiadás jegyzeteit: Bornemisza, *i. m.*, 227–283.

te után hajthatjuk végre, stb.) pragmatikusan oldottam meg: olvasás közben kezdettől fogva megjelöltem minden olyan szövegrészt, amely valamiféle szövegcsoporthoz megnevezésének látszott, majd minden újabb esetenél igyekeztem megvizsgálni a jelenlegi és a korábbi jelölések és jelöletlenségek jogosultságát ill. jogosulatlanságát, végül pedig valamennyi megjelölt szövegrészt (a kritikai kiadás oldalszámával együtt) számítógépen rögzítettem.

E munka során először előállt egy, a szöveg sorrendjét követő, nagyjából (ez a *nagyjából* mostantól kezdve minden szám előtt ott áll) 630 elemű lista, melynek elemeit egy adott szövegcsoporthoz megnevezése és (bizonyos hányadban) annak nem ritkán többszörös, vagy mellékmondatnyi jelzője (pl.: *tisztátalan, fajtalan beszédek, álnokul költött fabulák, virág és szerelem énekek*, stb.) majd a kritikai kiadás pontos oldalszáma alkotta. Ezután a jelzőket és az oldalszámokat hátravettem, a szövegcsoporthoz megnevezéseket abc szerint, majd ezen belül a jelzők abc-rendje szerint rendeztem, s így előállt az *Ördögi kísértetek* kritikai kiadásának szövegcsoporthoz orientált tárgymutatója. (Lásd a *Tartalommutatóban*.)

A tartalommutató (amellett, hogy ellenőrizhetővé teszi kijelöléseimet) önmagában is hasznos segédeszköz lehet. Rögtön kiderül, hogy a rendszer hihetetlenül variábilis (a jelzők és a szövegosztályok gyakorlatilag korlátlanul illeszthetők egymás mellé), s hogy a leggyakoribb szerkezetek a *csuda dolog* (105, 113, 116, 14, 175, 204, 220, 23, 31, 31, 62), a *csuda história* (7, 22, 25, 30, 104, 105, 108, 115, 130, 139, 200), a *szent írás* (28, 64, 108, 114, 123, 126, 159), a *szép tanács* (120, 144, 149, 151) és a *lött dolog* (23, 221, 221^{mare}). A továbbiakban azonban – inkább a rendszer logikájára, mintsem elemeire kérdezve – a szövegosztály megnevezését ill. a jelzőt, annak központi mozzanatát *külön-külön* veszem vizsgálat alá.

Lássuk először magukat a szövegcsoporthoz megnevezéseket. Jelzőiket és oldalszámaikat leválasztottam, majd gyakoriságuk szerint rendeztem őket.

Szövegosztályok említése az *Ördögi kísértetekben* (jelzők nélkül, a gyakoriság sorrendjében)

80 dologok	12 tanuság	3 eset
66 históriák	10 haszna	3 fenyegetés
48 írás	9 könyv	3 levél
34 dolog	9 magyarázat	3 rész
33 példa	8 mondás	3 tréfa
24 história	7 csuda	2 bájolás
22 prédikáció	7 felelet	2 bizonyosság
21 szó	7 imádság	2 biztatás
20 értelme	5 könyörgés	2 dicsőkedés
18 beszéd	5 tanyítás	2 evangélium
16 példák	4 gondolat	2 hazugság
16 summa	4 jegyzés	2 ígéret
14 ige	4 kérdés	2 ítélet
14 intés	4 rend	2 káromlás
13 példázat	3 dicséret	2 latorság
13 tanács	3 ének	2 multság

2 regula	1 csúfolás	1 oktatás
2 szentenciák	1 csúfság	1 parancsolatok
2 szidalom	1 dekrétom	1 serkentések
2 tanulás	1 explicatio	1 síbság
2 tükör	1 fabulák	1 sugárlás
2 vigasztalás	1 fogadások	1 szitkozódás
1 ábrázat	1 fohász	1 törvény
1 ajánlás	1 hítség	1 versus
1 alakozás	1 kérkődés	1 zsolozsma
1 álom	1 köz mondás	

Az önállósított jelzők központi mozzanatai ugyanilyen feltételek mellett a következő eloszlást mutatják.

A szövegosztályok jelzői (szövegosztályok nélkül, a gyakoriság sorrendjében)

21 szép	1 álnok	1 mostani
11 Isten, Istené, Istennek	1 apró	1 paraszt
10 nagy	1 bájoló	1 penészes
9 lött	1 bölcs	1 polgári
7 drága	1 bölcseké	1 rendezetten
5 szent	1 csudaszép	1 rút
4 csuda	1 csúf	1 serkentő
4 igaz	1 déleesti	1 síb
4 nemes	1 egyéb	1 szidalmas
4 régi	1 egyházi	1 tisztátalan
4 undok	1 éktelenséges	1 titkon való
3 derék	1 epikureus	1 trágár
3 édes	1 eretnek	1 tréfáló
3 éktelen	1 értelmes	1 újabb
3 gonosz	1 farkasdi	1 virág
3 hasznos	1 fertelmes	
3 ördögi	1 feslett	
3 rettőnetes	1 görög	
3 sok	1 gyalázatos	
2 bölcseknek	1 hazug	
2 deák	1 írott	
2 fajtalan	1 Isteni	
2 hamis	1 iszonyú	
2 istenes	1 jámboroké	
2 jó	1 jeles	
2 költött	1 jövőendő	
2 lelki	1 kába	
2 időnkbeli	1 kényes	
2 rövid	1 kisebb	
2 szörnyű	1 könnyebb	
2 tréfa	1 lator	
2 üdvösséges	1 látott	
1 alázatos	1 magyar	
1 álmélkoló	1 mély	

III. A rendszer

Ebben a közelítésben tehát az *Ördögi kísértetek* szövegosztályozási stratégiája jelzős szerkezetekkel (a szövegosztály megnevezésével és annak jelzőjével) operál: kb. 80 főnév és kb. 80 jelző variációival szortírozza az anyagot, alkotja meg annak osztályait.

A szövegosztályok megnevezései egyes és többes számú alakjainak összevonása után előállítható az első toplista: az *Ördögi kísértetek* 14 leggyakrabban használt szövegcsoporthoz tartozó megjelölése. A vizsgálódást a továbbiakban ezekre koncentrálok.

A leggyakrabban használt szövegosztályok (jelzők nélkül, a gyakoriság sorrendjében)

dolog (114)	szó (21)	intés (14)
história (90)	értelme (20)	tanács (13)
példa (62)	beszéd (18)	tanuság (12)
írás (48)	summa (16)	haszna (10)
prédikáció (22)	ige (14)	

E listát tekintve a *műfaj* szó használatával kapcsolatos óvatosság indokoltnak látszik. Mai fogalmaink szerint a *dolog* ritkán használatos szövegszerű entitás megjelölésére, az *írás*, a *szó*, a *beszéd* és az *ige* szöveg- ill. nyelvelméleti szakszavak, míg az *értelem*, *haszn*, *summa* és a ('tanulság' értelmű) *tanuság* inkább interpretáció-elméleti kifejezés, mintsem műfaj. Vagyis műfajelméletileg a toplista majd kétharmada kihullik, hiszen a *szó* szorosabb értelmében véve csupán a *história*, a *példa*, a *prédikáció*, az *intés* és a *tanács* tekinthető irodalmi műfajnak. Más szavakkal: a szöveg számbavett elemeinek több mint kétharmada (kb. 630-ból kb. 430) összesen öt konkrétan műfajszerű szövegcsoporthal lefedhetőnek véli a használt hatalmas szövegegyüttes nagy részét.

Az otrombaság azonban kifizetődik: a műfaji értelemben vett durva, igen csak elnagyolt, az apróbb különbségekre kevésbé ügyelő osztályozásért cserébe a valóság, a nyelv, a szöveg, és az értelmezés terepére is kiterjedhet a figyelem: az említések számát tekintve *nagyjából azonos* az érdeklődés a valóság és a szöveg iránt, ennek kb. *kétszerese* a műfaji figyelem intenzitása, s *fele* (még mindig igen jelentős) az értelmező aktivitás. Az öt kitüntetett műfajszerű szövegcsoporthoz meglepő módon a *csökkenő* gyakoriság sorrendjében egyre *inkább* tanító ill. mozgósító, vagyis látszólag nem is erőlteti olyan nagyon az e retorikai funkciók betöltésére eleve hivatott műfajokat. A viszonylag nagyszámú szövegtani és interpretációelméleti fogalom alkalmazásával viszont egyéb műfajokat is képes berántani a prédikáció poétikájába: *a valóság és a szellem dolgait a szöveggé, ezen belül egy adott műfajú szöveggé szerveződő nyelv közvetítésével, erősen irányított értelmezésben közvetíti az olvasóhoz.*

Listánk ennek az értelmezésnek megfelelően átrendezve a következőképpen fest:

valóság, szellem (1 fogalom: 114 említés)
dolog (114)

nyelv, szöveg (4: 101)

írás (48)

szó (21)

beszéd (18)

ige (14)

műfaj (5: 201)

história (90)

példa (62)

prédikáció (22)

intés (14)

tanács (13)

interpretáció (4: 58)

értelme (20)

haszna (10)

summa (16)

tanúság (12)

A ritkábban használatos (az összesnek alig egyötödét kitevő) osztályozó fogalmak némileg finomítanak a képen. Ebben a körben a szövegek kiindulópontjául szolgáló mozzanat *ugyanakkora* figyelmet kap, mint az értelmezés, ennek *kétszeresét* a nyelv és a szöveg, és majd *hatszorosat*-a műfaj: a rendszer perifériáján – jelentős értelmezői erőszakról árulkodó módon – megerősödnek az értelmező mozzanatok. Ennél is fontosabb azonban, hogy felbukkan 33 konkrétan műfaji megjelölésnek látszó (finomabb, de a leggyakoribb ötnek *alá nem rendelt*) fogalom. A szöveg tehát mindösszesen közel negyven műfaji megjelölést ismer, ám ennek mindössze egynolcadát használja jelentős számban. (Hasonlóképpen: a valóság elemeit szortírozó 5 fogalomból 1 $|1/4|$, a szöveg- és nyelv-elméleti 8 szakszóból 4 $|1/2|$, a 7 interpretációelméleti terminusból 4 $|4/7|$ használata nevezhető csupán gyakorinak.) A rendszer tehát kifinomult, használata azonban leegyszerűsítő.

valóság, szellem (4 fogalom: 15 említés)

7 csuda

4 gondolat

3 eset

1 álom

nyelv, szöveg (4: 24)

9 könyv

8 mondás

4 rend

3 rész

műfaj (33: 69)

7 imádság

5 könyörgés

5 tanyítás

4 jegyzés

3 dicséret

- 3 ének
- 3 levél
- 3 tréfa
- 2 bájolás
- 2 dicsőkedés
- 2 evangélium
- 2 káromlás
- 2 regula
- 2 szentenciák
- 2 tanulás
- 2 tükör
- 2 vigasztalás
- 1 ábrázat
- 1 ajánlás
- 1 csúfolás
- 1 dekrétom
- 1 fabulák
- 1 fogadások
- 1 fohász
- 1 kérdések
- 1 közmondás
- 1 oktatás
- 1 parancsolatok
- 1 serkentések
- 1 szitkozódás
- 1 törvény
- 1 versus
- 1 zsolozsma

interpretáció (3: 12)

- 9 magyarázat
- 2 bizonyosság
- 1 explicatio

Felettébb figyelemreméltóak az ebben a rendszerben elhelyezhetetlen, beszédaktusokat megnevező fogalmak (7 *felelet*, 4 *kérdés*, 3 *fenyegetés*, 2 *biztatás*, 2 *ígéret*, 2 *ítélet*, 2 *mulatság*, 2 *szidalom*, 1 *alakozás*), melyek a valóság és a szöveg, ill. a szöveg és a műfaj közötti átmenetnek tűnnek. Az *Ördögi kísértetek* szövegében viszonylag ritkán fordulnak elő: úgy tűnik az öt leggyakoribb műfaji doboznál is nagyobb (de azoknak *fölé nem rendelt*) egységek ezek, amik (a kifinomultabb, ritkább műfaji fogalmakkal ellentétben) praktikus hasznukat épp túlzott elnagyoltságuk miatt veszítik el.

A szintén elhelyezhetetlen és szintén ritkán használatos, melléknévből képzett osztályok (2 *hazugság*, 2 *latorság*, 1 *csúfság*, 1 *hítség*, 1 *síbság*, 1 *sugárlás*) az osztályozás mellett a minősítést is szolgálják: átmenetet képeznek a szövegosztályok jórészt standard jelzői felé.

A jelzők körében a 18 leggyakoribb jelző gyakorisági sorrendje a következőképpen alakul:

A szövegosztályok leggyakrabban használt jelzői

szép (21)
Isten, Istené, Istennek (11)
nagy (10)
lőtt (9)
drága (7)
szent (5)
csuda (4)
igaz (4)
nemes (4)
régí (4)
undok (4)
derék (3)
édes (3)
éktelen (3)
gonosz (3)
hasznos (3)
ördögi (3)
rettőnetes (3)
sok (3)

Első látásra is nyilvánvaló, hogy a rendszer (a mindenkori konkrét kontextuson belül, persze, némiképp ingadozó értékű, de jellemzően:) *pozitív, negatív* ill. *leíró* hangsúlyú jelzőkkel hozza létre finomabb osztályait. Némiképp meglepő, hogy a pozitív jelzők készlete majd *kétszer* gazdagabb, említésük közel *négyszer* gyakoribb, mint a negatívaké. Ennek oka az lehet, hogy a negatív jelzők általában a szövegek *tartalmára* vonatkoznak, addig a pozitívak a tanításban betöltött *funkciójukra*, hasznosságukra: az értelmezés szempontja a jelzők szintjén is túlnyomónak mondható. A negatív jelzőkkel *nagyjából azonos* számú kevésbé értéktelített, leíró jellegű jelzőkből pedig kiviláglik az is, hogy (a tanító hasznosság mellett) elsődlegesen a szövegek *valós vagy fiktív* jellegére, *figyelemfelhívó értékére*, *korára* és *mennyiségére* irányul az értelmezői érdeklődés.

Listánk ennek az értelmezésnek megfelelően átrendezve a következőképpen fest:

pozitív (10 jelző: 71 említés)

szép (21)
Isten, Istené, Istennek (11)
nagy (10)
drága (7)
szent (5)
igaz (4)
nemes (4)
derék (3)
édes (3)
hasznos (3)

negatív (5: 16)

undok (4)
éktelen (3)

gonosz (3)
 ördögi (3)
 rettentetes (3)

leíró (4: 20)
 lött (9)
 csuda (4)
 régi (4)
 sok (3)

A ritkábban használatos (az összesnek alig egyötödét kitevő) jelzők ismét csak finomítanak a képen. A pozitív – negatív szembeállítás megmarad, a megnyírási és gyakorisági mérleg azonban elbillen a negativitás irányába. A ritkább pozitív jelzők *majd kétszeresét kitevő* kevésbé értéktelített, leíró jellegű jelzők a szövegek (*valós vagy fiktív jellege, figyelemfelhívó értéke, kora és mennyisége* mellett) intézményi, földrajzi, társadalmi és nyelvi származására, méretére, megszerkesztettségére és érthetőségének fokára figyelnek elsősorban. A szöveg az összesen felhasznált 12 pozitív jelző egyharmadát, a 23 negatív egyhatodát, a 29 semlegesnek szintén egyhatodát használja rendszeresen: *a jelzők rendszere gazdagabb, mint a szöveg-csoport-fogalmaké, használata azonban meg azoknál is inkább leegyszerűsítő.*

pozitív (12 jelző: 16 említés)	negatív (23: 26)	leíró (29: 35)
2 istenes	2 fajtalan	2 bölcseknek
2 jó	2 hamis	2 deák
2 lelki	2 szörnyű	2 költött
2 üdvösséges	1 álnok	2 időnkbeli
1 bölcs	1 csúf	2 rövid
1 csudaszép	1 éktelenséges	2 tréfa
1 értelmes	1 eretnek	1 alázatos
1 Isteni	1 farkasdi	1 álmélkoló
1 jámboroké	1 fertelmes	1 apró
1 jeles	1 feslett	1 bájoló
1 mély	1 gyalázatos	1 bölcské
1 serkentő	1 hazug	1 déleesti
	1 iszonyú	1 egyéb
	1 kába	1 egyházi
	1 lator	1 epikureus
	1 paraszt	1 görög
	1 penészes	1 frott
	1 rút	1 jövendő
	1 síb	1 kényes
	1 szidalmas	1 kisebb
	1 tisztátalan	1 könnyebb
	1 trágár	1 látott
	1 virág	1 magyar
		1 mostani
		1 polgári
		1 rendezett
		1 titkon való
		1 tréfáló
		1 újabb

IV. Összefoglalás

Nyilvánvaló, hogy a szöveghez közelebb merészkedve, a *Tartalommutató* tételeit felbontva, azokat szorosabban olvasva számos elem léte, kijelölése, értelmezése problematikusá tehető – s minden igyekezetem ellenére sem bizonyos, hogy nem vétettem a számításokban. A hibaszázalék azonban talán mégsem olyan nagy, hogy strukturális jellegű kijelentéseimet is megingatná.

Vizsgálatom szerint tehát Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* című szövegének diszkurzív szövegosztályozási stratégiája:

1. A szövegosztály megnevezésével és annak jelzőjével operál: kb. nyolcvan főnév és kb. nyolcvan jelző variációival szortírozza az anyagot: alkotja meg annak osztályait.
2. Roppant variabilis: a jelzők és a főnevek gyakorlatilag korlátlan számban illeszthetők egymás mellé.
3. Mindösszesen közel negyven konkrétan műfajinak tekinthető megjelölést ismer (*ábrázat, ajánlás, bájolás, csúfolás, dekrétom, dicséret, dicsőkedés, ének, evangélium, fabula, fogadás, fohász, história, imádság, intés, jegyzés, káromlás, kérkődés, könyörgés, köz mondás, levél, oktatás, parancsolat, példa, prédikáció, regula, serkentés, summa, szentencia, szitkozódás, tanács, tanulás, tanítás, törvény, tréfa, tükör, versus, vigasztalás, zsolozsma*), ám ennek mindössze egynyolcadát használja jelentős számban: öt megjelöléssel (*história, példa, prédikáció, intés, tanács*) lefedhetőnek véli a használt hatalmas szövegegyüttes nagy részét.
4. Nem (vagy csak nyomokban) él az alá- és fölérendelés eszközével, jellemzően mellérendelő logikájú: nem ad ki fa-szerkezetet.¹⁰
5. A valóság és a szellem dolgait a szöveggé, ezen belül egy adott műfajú szöveggé szerveződő nyelv közvetítésével, erősen irányított értelmezésben közvetíti az olvasóhoz.
6. A (különböző kontextusokban mozgékony értékhangsúlyú) jelzők szintjén elsődlegesen a pozitív – negatív szembeállítás eszközével él, a köztes, leíró jellegű jelzők a szövegek valós vagy fiktív jellegére, figyelemfelhívó értékére, korára és mennyiségére, intézményi, földrajzi, társadalmi és nyelvi származására, méretére, megszerkesztettségére és érthetőségének fokára figyelnek elsősorban.¹¹ Az összesen használt pozitív jelzők egyharmadát, a negatívak és a semlegesek egyhatodát használja rendszeresen.

¹⁰ A teoretikusok (pl.: Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Rizóma*, in *Ex Symposion*, 15–16. szám, 1996, 1–17. Ford. Gyimesi Timea.) az ehhez hasonlatos (a fa és a rizóma közötti átmenetet jelentő) szerveződéseket a hajszálgöckérendszerhez vagy nyálábos gyökérhez hasonlítják, de hasonló ahhoz a hálózathoz is, ami a posztmodern textológiában a stemma helyébe lépett. (Lásd pl.: *A szövegkiadás új elmélete*, in *Helikon*, 1989, 3–4. sz., Gunter Martens, *Mi az, hogy szöveg? Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához*, in *Literatura*, 1990, 239–261.; Dávidházi Péter, *A filológia kihívása az amerikai kritikaelméletben*, in *Filológiai Közöny*, 1984, 394–414, valamint Horváth Iván előadása: *Értelmezni? Mit?*, Az irodalmi interpretáció c. konferencián, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1991. nov. 6.)

7. Kifinomult, használata azonban leegyszerűsítő.

Dolog, história, példa – szép, csudálatos, lött. Széphistória, lött dolog, csudálatos példa.
(Valamint, persze, valami titokzatos okból: *virágének.*)

A régi magyar irodalom tanulmányozása kapcsán használatos legközkeletűbb műfajelméleti fogalmainkkal nem az a baj, hogy ne lennének történetileg is relevánsak. Hanem hogy túl kevés van belőlük, mert egy alapjában szépen bonyolult és felettébb variábilis (*diszkurzív, kontextuális, mellérendelő*) szisztéma leegyszerűsítő, elszegényítő felhasználásának további (*leíró célú, rögzítő szándékú, alárendelő vonzódású*) szimplifikációja nyomán keletkeztek.¹²

¹¹ Felettébb figyelemreméltónak találtam, hogy Bornemisza számára nem léteznek a korban bevettnek látszó (lásd Pirnát Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996, 47–50.) tematikus műfajok: a tartalomra, témára irányuló osztályozó érdeklődésnek e szövegben nincsen nyoma.

¹² Lásd még: Pirnát Antal, *Fabula és história*, in *IK*, 1984, 137–149.

Tartalommutató: szövegosztályok említése az Ördögi kísértetekben (szövegosztály, jelző, oldalszám)

- ábrázat 45
 ajánlás, az féle sok szép 94
 alakozási, az ördögnek játékos
     171
 álmok 21
 bájolás 1372
 beszéd 114, 145, 206^{mag}, 223
     beszéd, bába 99
     beszéd, elöl járó 12
     beszed, erről való 7
     beszéd, hiába való 70
     beszéd, sok szép 114
     beszéd, tisztátalan és fajtalan
         98
     beszéde, historiáknak 111
     beszéde, Krisztusnak 94
     beszéddek, csúf 70
     beszéddek, egymás között való
         82
     beszéddek, kába 70
     beszéddek, rövid 214
     beszéddek, undok 70
     beszélése, csudáknak 24, 109
     bizonyáság 21, 90
     biztatások szép 27, 145
     csuda 112
     csuda, lőtt 176
     csuda, nagy 186m
     csudái, az régi remetéknek
         109
     csudák 114
     csúfolások 137
     csúfság 99
     dekrétom 105
     dicséreték 117, 126, 130
     dicsőkedés 205, 211
     dolgai 146
     dolgai, Isten 119
     dolgai, százezerféle 146
     dolgok 47, 64, 69, 69, 75
     dolgok, álmétkodó 47
     dolgok, apró 147
     dolgok, az én időmben lőtt
         egynéhány 110
     dolgok, az mi időnkben lőtt
         csuda 24
     dolgok, csuda 105, 113, 116,
         14, 175, 204, 220, 23, 31, 31,
         62
     dolgok, csuda látott 129
     dolgok, csuda lőtt 23, 105
     dolgok, csuda patvaros 105
     dolgok, csuda sokféle külömb
         külömb 7
     dolgok, csuda szörnnyű 26
     dolgok, csudálatos 201
     dolgok, csudálatos és igen ál-
         métkodandó 63
     dolgok, egynéhány 53
     dolgok, egynéhány régi és új
         119
     dolgok, én időm beli 129
     dolgok, én időmbe lőtt 24,
         129, 130
     dolgok, én rajtam lőtt 130
     dolgok, épületekre való 140
     dolgok, felső jegyzett 27
     dolgok, időnkbeli 218
     dolgok, igen jeles 64
     dolgok, igen szép 139
     dolgok, istenes 107
     dolgok, iszonyú 64
     dolgok, költött 21
     dolgok, látott 21
     dolgok, lőtt 23, 221, 221^{mag}
     dolgok, másféle csuda 139
     dolgok, mi időnkbeli 26
     dolgok, mi időnkben lőtt 109,
         111
     dolgok, nagy csuda 215
     dolgok, nagy csudás mostani
         lőtt 26
     dolgok, nagy jeles és csudála-
         tos 7
     dolgok, nagy sok bölcs embe-
         rek könyvekből kiszedegetett
         szép 70
     dolgok, nemes 139
     dolgok, nyilván és titkon való
         121
     dolgok, ördögi 205
     dolgok, rajtam lőtt 111, 139,
         25
     dolgok, rajtam történet 147
     dolgok, régi 109, 24
     dolgok, röttenetes 166, 194
     dolgok, sok egyéb ördögi 138
     dolgok, sok szörnnyű 218
     dolgok, szent és jó 138
     dolgok, szép 130, 16, 25
     dolgok, szép drága 19
     dolgok, üdvösséges 142
     dolog 144
     dolog, álmétkodandó és nagy
         csuda 148
     dolog, csuda 24, 61^{mag}, 109,
         132, 143
     dolog, csuda szörnnyű 111
     dolog, csudálatos nagy 212
     dolog, egyházi 212
     dolog, ez... az időben csuda
         volt 115
     dolog, farkasdi 132
     dolog, időnkbe lőtt 119
     dolog, igen régi 184
     dolog, jeles 112
     dolog, látás szerint lőtt 220
     dolog, lőtt 64, 163², 212
     dolog, más ördögi 164
     dolog, mi időnkben lőtt 121
     dolog, nagy 150
     dolog, nagy csuda 117
     dolog, nagy csuda lelki 150
     dolog, némely 31
     dolog, polgári 212
     dolog, régen lőtt 214
     dolog, régi 214^{mag}
     dolog, régi csuda 195
     dolog, régi lőtt 115
     dolog, régi római 194, 195
     dolog, szép 93, 111
     ének 208
     énekek, virág és szerelem 99
     éneklés, kényes és feslett 96
     értelem 130
     értelem, igaz 94, 139, 171
     értelem, igen nagy és mély
         223
     értelem, szép 51
     értelme 19, 28, 180, 182

- értelme, az evangéliumnak igaz 181
- értelme, Isten igéjének igaz 50
- értelme, melyek a híveket építik 110
- értelmek 25
- értelmek, nemes drága 7
- értelmek, szép 159, 180
- értelmek, undok dolgok 194
- értelmi, lött dolgoknak 221
- esetek 111
- esetek, bölcseknek 161
- esetek, lött csuda éktelen 159
- evangélium, Úrnak 168²
- evangélium 95
- explicatio, armorum... brevis 79
- fabulák, álnokul költött 99
- felelet 39, 40, 74, 127
- feleletek 127
- feleletek, szép 140, 145
- fenyegetés 104, 178
- fenyegetések 67
- fogadások 202
- gondolat 143
- gondolat, gonosz 143
- gondolat, istenes 91
- gondolatok 71
- haszna 202^m
- haszna, szép 109
- hasznai 48, 66, 104, 161, 219
- hasznai, jegyzéseknek 159
- hasznok, ez lött dolgoknak 32
- hazugság 113
- hazugságok 137
- história 23, 25⁴, 47, 105, 107, 110, 110, 110, 111, 111³, 113, 115, 130, 130, 131, 190
- história, alázatosságra való 207
- história, csuda 64, 111
- história, egyéb féle 110
- história, hasznos 111
- história, röttenetes 111
- história, röttenetes 25
- história, szép 110
- históriák 23, 25, 25, 25, 76, 109, 111, 111, 113, 130, 130, 130², 147, 159⁴, 161, 161, 162, 182, 184, 219, 22, 218, 220
- históriák és lött dolgok 109
- históriák, az fősvények és tékozlók 161
- históriák, az mi időnk beliekről 105
- históriák, az régi császároknak, uraknak, kapitányoknak 160
- históriák, csuda 7, 22, 25, 30, 104, 105, 108, 115, 130, 139, 200
- históriák, egyéb féle 25, 130
- históriák, első rendbeli 111
- históriák, ez féle 33, 43, 222
- históriák, ez világnak minden 29
- históriák, fölötte rút, undok, szörnyű, lator, fertelmes lött 159
- históriák, fősvények és tékozlók 111
- históriák, hasznos 25, 130
- históriák, igen csudálatosok 109
- históriák, igen röttenetes 26
- históriák, jó sok féle 160
- históriák, mi időnkben és mi előttünk löttének 25
- históriák, nagy 176
- históriák, oly 161
- históriák, ördögi 163
- históriák, régiekről 105
- históriák, rendbeli 111
- históriák, röttenetes 132, 161
- históriák, sok 159, 218
- históriák, sok össze elegyedtett, jó, gonosz, rút, szép 219
- históriák, sok undok 218
- históriák, szép 25, 130
- hítség 99
- ige 56
- ige, Istennek 48, 70
- ige, szent 169
- igéi, Isten 132
- igéje, Isten 137, 213
- igéje, Istennek 168²
- igéje, szent 150
- igék 28, 137, 139, 148
- igék, undok 138
- ígéret, nagy sok szép 104
- ígéretek, sok szép édes 67
- imádkozás 124
- imádság 32, 92, 108
- imádság, könyörgő 130
- imádságok, bájoló 134
- imádságok, szép frott 19
- intés 77³, 78, 91, 214^m¹⁸
- intés, jó 213
- intés, nagy sok szép nemes 94
- intése, Úristennek sok szép 97
- intések, drága 22
- intések, édes 67
- intések, sok nemes 118
- intések, sok szép 76
- írás 19, 22, 28, 34, 57, 65, 69, 69, 70, 73, 97, 97, 214
- írás olvasás 124
- írás, az kesertetről való 10
- írás, deák 76, 82, 89, 127, 212
- írás, görög 212
- írás, magyar 127
- írás, minden 174
- írás, szent 28, 64, 108, 114, 123, 126, 159
- írás, bölcsek 74, 74^m¹⁸
- írás, kijelentett akaratjának 96
- írás, sok bülcseknek csuda-szép 76
- írások 65, 70, 76, 77
- írások, éktelen 221
- írások, éktelenséges 194
- írások, sok szép 64
- írások, sok szép szent és bölcs 64
- írások, szép derék, bölcs 64
- írások, újabb 82
- írásom 139
- írásom, ördögi lator undokságokról való 219
- ítélet, hamis 97
- ítélet, igaz 97
- jegyzés 65
- jegyzések, deák 89
- jegyzések, ez féle 224
- jegyzések, szép 64
- káromlások 137, 171
- kérdés 38, 40, 73
- kérdés, hasznos 73
- kérdések 211
- könyörgés 119, 213
- könyörgése, jámborok 188
- könyörgések, szép 130
- könyv, egy nagy 89
- könyv, kisebb 5
- könyv, nagyobb 5
- könyve, Isten 133
- könyvecske, késértetről való 11
- könyvecske, kis 5
- könyvek 159
- könyvek, nagy 70
- könyvek, sok 19
- köz mondás 66
- latorságok 205
- latorságok, csuda titkos 195

levél 10, 198, 199²
magyarázat 31, 45, 45
magyarázat, evangélium 180
magyarázat, Evangéliumok 6
magyarázat, szokott Evangéliumnak 7
magyarázati, mi félénknek 180
mondás 73, 182
mondás, bölcs 176
mondás, bölcsnek 159
mondás, igaz 141
mondás, jövőre 147
mondások, szép drága 75
mulatság, éktelen tréfálók 160
mulatságok, ördögi 170
oktatása, csuda 142
olvasók, írás 214
parancsolatok 67
példa 16³, 18, 19, 20, 25, 32, 39, 39m, 49, 53, 55, 68, 70, 77, 93, 103, 110, 111, 117, 117², 125, 130, 15, 151², 179
példa, ez világnak gonosz 107
példa, gonosz 48
példa, gonosz 91
példa, gonosz 91
példa, idvösséges 7
példa, nemes és drága
példa, szem látomást való 18
példa, szép két 80
példa, világnak gonosz 91
példák 16, 19, 24, 53, 105², 151, 222^{mag}
példák és csudák, históriákból 90
példák, alázatos 129
példák, csuda 149, 15
példák, mostani lött 30
példák, mostaniak 14^{mag}
példák, régi 14^{mag}
példák, rettenetes 67
példázat 47, 50
példázat, ez neveknek 44

példázati és jelengetési, titkon való lelki dolgoknak 46
példázati, láthatatlanoknak 46^{mag}
példázatok 50
prédikáció 12, 27, 64, 64, 92, 93, 107, 108, 108, 151
prédikáció 93
prédikáció, délester 10
prédikáció, nagy 22
prédikáció, szép 112
prédikáció, szép 203
prédikációk 5, 7, 70
prédikálás 117, 119
prédikálás, szép 112²
regula 19²
rend 23, 109, 127
rend, szép 5
rész 8, 108
rész, derék 22
serkentések 105
síbság 177
sugárlás 99
summa 22², 23, 41, 64, 76, 90, 103, 107, 111, 113, 139, 17, 226
summa, derék 26
summa, prédikációknak 108
summája az fő tanúságinknak 218^{mag}
szentenciák, falra ragasztott szép 19
szentenciák, szép 7
szava, igen szép 116
szó 91
szó, Ágostonnak 7
szó, drága 23
szó, drága serkentő 70
szó, elül járó 14
szó, epikureus 193^{mag}
szó, felötte bő 7
szó, nagy 139
szó, nagy bő 223
szó, szép 70^{mag}

szó, szidalmas és gyalázatos 103
szó, trágár és sfb 99
szó, trágár fajtalan penészes 9
szók, előkészített sok szép 19
szók, rövid 119
szók, sok szép értelmes 98
szók, szép 54
szókban jelenteni 72
szónk 110, 226
tanács 25, 114, 120
tanács adás 24
tanács adás, drága 109
tanács, drága 149
tanács, drága szent 149
tanács, hazug és álnok 99
tanács, szép 120, 144, 149, 151
tanácsa, jó... az szent írásnak 105
tanulás 119, 124
tanúság 110
tanúság, könnyebb 109
tanúságink 108, 109, 218^{mag}
tanúságok 22, 46, 53
tanúságok, igen nemes és hasznos 63
tanúságok, nagy 7
tanúságok, nemes és drága 23
tanúságok, szép 139
tanyítás 24, 118, 124
tanyítás, alázatosságra intő 109
tanyítás, hamis és eretnek 99
tanyítások, szép 145
törvény 95
tréfa 47
tréfa beszéd 66
tréfa szó, paraszt 101
tükör 67
versus 208,
vigasztalás, édes 180
vigasztalás, nagy 151
zsolozsma 128

A MATEMATIKA VAGY A KÖLTÉSZET TANÍT AZ ANGYALOK NYELVÉRE?

John Dee és a *lingua universalis*

I

Dolgozatommal a 16–17. században lezajlott tudományos-természetfilozófiai paradigmaváltás kérdéseire kívánok hozzászólni, egy sajtószerű eset vizsgálataán keresztül felhívva a figyelmet arra, hogy e paradigmaváltás korántsem bináris oppozíciók mentén zajlott le, mint azt korábban a tudománytörténet, nem kis mértékben a strukturalizmus hatására, láttatni szerette. Míg óvni szeretnék a látszólag könnyen kínálkozó ellentétpárok használatától, azt magam sem tagadom, hogy a közismerten csak tudományos forradalomnak nevezett intellektuális folyamatnak volt egy fő iránya, mely valahonnan indult és valahová érkezett, ám hogy pontosan *honnan* és *hová*, és különösen *hogy miképpen*, arról alaposan megoszlanak a vélemények az értelmezők (tudomány-, szellem- és kultúrtörténészek) ideológiai és elméleti örökségének függvényében. Míg a tudományos forradalmat hagyományosan a felvilágosodás előkészítőjeként és a racionalitás meg az oksági gondolkodás győzelemrevivőjeként szokták értékelni, egy szép Krasznahorkai László idézet – mely ugyan szorososan véve a zenei tudományos forradalomról, a temperált hangolás felfedezéséről szól – jól rávilágít e dicsőséges történet ellentmondásaira, illetve arra, hogy ugyanazt a jelenséget lehet filozófiai szkepszissel is üdvözölni:

Bizonyosan voltak szerencsésebb korok, példának okáért Püthagorasz és Arisztóteles kora, amikor hajdani „kollégáinkat a földi létezésben” nemcsak kételyek nem gyötörték, de sértetlen, gyermeki bizalmuk árnyékából nem is vágytak el, s mert tudták, hogy az isteni harmónia az isteneké, megelégedtek azzal, hogy tisztára hangolt hangszereik dallamával mintegy bepillanthatnak ebbe az elérhetetlen tágasságba. Később azonban, az égi tü-nemények alóli elnyomórító felszabadulásban mindez kevesebb lett a sem-minél, a nyílt káoszba lépő megzavarodott fennhézás ugyanis már nem részesülni kívánt belőle, hanem e törekeny álom valódi teljességét akarta, s minthogy az, ettől a durva érintéstől, szét is porlott rögtön, hát megte-remtette a maga módján, ahogy lehetett: a kérdést nagyszerű technikuskokra bízta, akik magukat nem kímélvén az éjszakát nappallá, a hamisat pedig igazzá tudták tenni, s mi tagadás, a feladatot végül oly ragyogó leleménnyel oldották meg, hogy az azóta is hálás publikumnak más dolga se maradt, mint elégedetten összenézni és kacsintani egyet boldogan, hogy „Na, ez az!” (Az *ellenállás melankóliája*. 1989, 146–7).

Akár elragadtatottan, akár szkeptikusan nézzük a tudományos forradalmat, a paradigmaváltás fő tendenciáját abban láthatjuk, hogy az organikus és analógiás gondolkodás átváltott mechanisztikus és kauzális gondolkodásba, bár finomabb megközelítéssel e kettősséget hárommá is oszthatnánk: arisztoteliai-nus/skolasztikus, hermetikus és galileánus/újkori tudományosság, ahogy ezt Fehér Márta meggyőzően magyarázza (Fehér 1995; a tudománytörténet klasszikus összefoglalásai: Butterfield 1949, Koyré 1957 és 1961, Singer 1958, stb.; egy újabb monumentális szintézis: Crombie 1994).

Áttérve most az irodalom területére: a poétikai gondolkodás vizsgálata azt mutatja, hogy a tudományos paradigmaváltással párhuzamosan az irodalomelméleti gondolkodásban is lezajlott egy hasonló folyamat. Bár a természettudományos paradigmák ráerőltetése a társadalomtudomány vagy a művészetek változásaira már sok problémát okozott, e veszélyek tudatában is hasznosnak látszik néhány folyamat összevetése.

Az analógiás gondolkodás nagy természetfilozófiai metaforája a létezés nagy láncolata, melyet hasonlóságon alapuló korrespondenciák tartanak össze, e bonyolult rendszer két alapvető alrendszere a világegyetem (makrokozmosz) és az ember (mikrokozmosz). Az univerzumot Isten tartja működésben és az isteni értelem világítja be, az ember világossága saját intellektusa. A makrokozmosz-mikrokozmosz párhuzam alkalmazása a költészetre úgy lehetséges, hogy feltételezzük: a költő Isten mikrokozmosz megfelelője, valójában maga is teremtő isten. Ahogy a teremtő-alkotók párhuzamba vonhatók, úgy alkotásaik is: a világ Isten képeskönyve, melyet éppúgy olvasni kell, mint a költő könyvét. S hogy a kommunikációs modell teljes legyen, az olvasó is részévé válik az analógiás rendszernek: miként a világ összefüggéseit az analógiák és korrespondenciák írják le, a költészet értelmezése hasonlatok, metaforák és allegóriák segítségével történik. (A létezés nagy láncolatának nagy irodalma van az angolszász eszmétörténetben, ld. Lovejoy 1960 és Tillyard 1948; egy újabb érdekes olasz munka: Bianchi 1987. Költészet és organikus világkép párhuzamainak legjobb kifejtése: Heninger 1974.)

A mechanisztikus gondolkodás tizenhetedik századi győzelmével párhuzamosan a költészeti metaforizálás is diszkreditálódott, leértékelődött a kauzális okoskodással szemben. 1667-ben Thomas Sprat, aki megírta az angol Royal Society történetét (alapította II. Károly 1662-ben), egyben felvázolta a követendő beszédmódot is, ami illene az új tudományos gondolkodáshoz. E poétikai-retorikai illemszabályzat megalkotásakor éles szavakkal kelt ki az előző korszak allegorikus-metaforikus kifejezésmódja ellen, melyet a következő érvekkel vetett el:

Az elokvenciát ki kell űzni minden civil társaságból, mivel rendkívül káros a békére és a jómodorra. [...] Ki nézheti megvetés nélkül, hogy mennyi ködöt és bizonytalanságot hoztak ezek a tettető trópusok és figurák tudásunkra? (*The History of the Royal Society*, in Norton 1979, 1:1079).

Visszatérve a nagy paradigmaváltás természetfilozófiai összetevőire, az egyik legfontosabb tényező az ember helyének szenvedélyes keresése volt. Végtelenül leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a középkor emberképét egyfajta belenyugvás jellemezte egy Isten által kijelölt, alárendelt pozícióba (a középkori ember világgépének árnyalt leírását adják: Duby 1984, Gurevics 1974, LeGoff 1989, Panofsky 1986. stb.). A tudományos forradalom után az ember helye újradefiniálódott, de ismét viszonylag fixált helyre került egy lineáris és horizontális fejlődés tengelyében (a nagy paradigmaváltás egy hagyományos interpretációjára ld. Brinton 1963; néhány számomra fontos rész tanulmány: Garin 1988, Kristeller 1980, Rossi 1975 és 1984, Thomas 1971 és 1983). A két modell közötti átmenet a reneszánsz idejére esett, s mint ahogy Ernst Cassirertől tudjuk, e szellemi forradalom, bár még jórészt a régi világgéphez kötődött, de ezen belül új helyet adott az embernek, egyfajta mozgó pozíciót a létezés nagy – vertikális – láncolata mentén (Cassirer 1927).

Ennek fizikai és etikai konzekvenciái a következők voltak: a Biblia azon kijelentésére támaszkodva, miszerint Isten a maga képére és hasonlatosságára alkotta meg az embert, a reneszánsz filozófusai eljutottak az ember megistenülésének programjához (*exaltatio*), mely program módszertanul a Platón által leírt lelkesültségek, vagy örületek szolgáltak, kiegészítve a megistenülés mágia általi útjával (a könyvtárnyi szakirodalom összefoglalását ld. Szőnyi 1978). Az ember vertikális mobilitásából azonban az is következett, hogy nemcsak felfelé, a megistenülés felé tudott elmozdulni, hanem lefelé, az elállatiasodás (*degeneratio*) irányába is. Megnemesülés, illetve elaljasodás lehetősége nemcsak a filozófusokat foglalkoztatta, de a reneszánsz irodalom egyik legfontosabb témájává is vált (*ratio* és *passio* egyensúlya, illetve az egyensúly megbomlását követő konfliktusok és veszélyek leírásaiban). Feldolgozását megtaláljuk minden műfajban. Ez mozgatja a reneszánsz eposzok szinte természetfelettivé nagyított, de nagyonis emberi szenvedélyektől tépett főhőseit, gondoljunk Ariosto Órjögő Lórántjára, vagy Spenser A *tündérrálynője*, illetve Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* szereplőire. Különösen jó példa A *tündérrálynő*, ahol a tudatosan allegorikus alakok teljes személyiségükben reprezentálnak egy-egy tulajdonságot, értelem és/vagy szenvedély egy-egy stációját. Ugyane problémáról szól a reneszánsz szerelmi költészete, a petrarkizmus. A neoplatonisták szerelem-konceptiójának a Castiglione *Udvari emberében* népszerűsített tézisei szerint a szépség az érzékszerveken át behatol a lélekbe, s azt felemeli, visszajuttatja transzcendentális ősállapotába (ld. a mű negyedik könyvét: *A szerelem lajtorjája*). A szerelmi érzés tehát alkalmas médiuma lehet az ember *exaltatio*jának, persze sok petrarkista (Balassi, Sindey) példája azt mutatja, hogy a költő könnyen ragad érzékeinek fogságába, s a lélek nem emelkedik, inkább az ösztönök szintjére süllyed (a hatalmas szakirodalomban kezdő eligazítást nyújt Klaniczay 1976). Az ember megistenülésének programját a legköltőibben talán a filozófus Pico della Mi-

randola fogalmazta meg, amikor Isten teremtő szándékát és a felemelkedő emberi lélek vágyait a következőképpen érzékeltette:

Az ember megkülönböztető jegyek nélküli teremtményként fogant meg [Istenben], majd őt a világ közepébe helyezve így szólt hozzá: „Sem biztos helyt, sem sajátos arcot, sem pedig semmiféle, csak téged illető szerepkört nem adunk neked, Ádám, hogy amely helyet, amely szerepkört óhajtasz, azt birtokold kívánságodnak megfelelően. [...] Lelked végzéséből le-süllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az Isten világába.” Legnagyobb bőkezűsége az Atyaistennek, csodálatra méltó boldogsága az embernek! Megadatott néki, hogy az legyen neki, amit kíván, s hogy azzá legyen, amivé akar. [...] Ha semmilyen teremtett lény sor-sával be nem érve, önmaga centrumába vonul vissza, és szelleme eggyé válik az Istennel, akkor ő is mindenek előtt fog állni (Pico 1984, 214–5).

E program azonban nemcsak arról beszél, hogy milyen nagy gyönyörűség a léleknek a megistenülés (ahogy Pico mondja, „Ki ne sóvárogna arra, hogy még e földi életben már az istenek társa és vendége legyen?“, i.m. 223), de arról is, hogy e megistenülés együtt jár Isten tökéletes tudásának birtoklásával is. Arról a tudásról van szó, mely valaha nem volt ismeretlen az ember előtt, hiszen Ádám a Paradicsomban tökéletesen ismerte a világot, a kozmoszt, annyira, hogy ő adott nevet a teremtett világ lakóinak (*lingua adamica*). S bár a bűnbe-eséssel elvesztette az ősi mindentudást, a reneszánsz ember e tudásra kezdett sóvárogni újra. Sok kultúrtörténész e sóvárgást tartja a modern európai ember talán legfontosabb, archetipikus tulajdonságának, melynek fontos irodalmi ki-kristályosodása a tizenhatodik században keletkezett Faust-monda és annak drámai megjelenítése Christopher Marlowe színpadán.

Ha azt mondtuk, hogy a paradigmaváltás egyik fontos fókuszpontja az em-ber szerepének újradefiniálása volt, a másik legfontosabb kérdésköre kétségkí-vül a tudás mikéntjére, státusára és felhasználhatóságára vonatkozott. A Faus-tus-problematikából többféle hozzáállást is levezethetünk. Egyrészt tükrözi azt az erős önbizalmat, mely a reneszánsz emberét újabb és újabb kutatás, a tudás gyarapítása és alkotó felhasználása felé sarkallta, de arra is figyelmeztet, hogy e kutatásnak komoly veszélyei is vannak, s hogy a tévutak végleges pusztulás-hoz is vezethetnek. Az etikai kérdésfeltevés mellett azonban tudományelméleti és módszertani problematikát is találunk Faustus doktor történetében. Milyen a jó tudomány, milyen módszerek a leghasznosabbak céljaink eléréséhez? Első olvasatban Faustus azt sugallja, hogy a pozitivista, szisztematizáló és a részle-tekre koncentráló tudomány haszontalan, mert a végső kérdéseket nem tudja megválaszolni. Ezért van szükség valami univerzális, mágikus megközelítésre. De a történetet úgy is olvashatjuk, hogy a mágia csak a hübrisz által teremtett öncsalás, s a tudománynak inkább alázatosan, lépésről lépésre kell előrehalad-nia. Az irodalmi művekben az a csodálatos, hogy többféle olvasatot is megengednek, hatásuk éppen többértelműségükben, polivalenciájukban rejlik. A filo-zófia és a tudomány, logikájuk sajátosságaiból eredően nem élhet a többértel-

műséggel, az érvelésnek és magyarázatnak koherens s nem elágazó utat kell bejárnia. Ám mivel többnyire nem egy ösvény látszik elvezetni egy-egy kérdéstől a válaszig, ezért találkozunk minden korban és minden probléma kapcsán alternatív magyarázatokkal, megoldásokkal. E változatokból, *választhatóság*ból alakulnak ki azok a paradigmák, melyek aztán különféle bonyolult és szövevényes kölcsönhatásokba léphetnek egymással (a lineáris fejlődés és egyértelmű paradigmaváltás modelljeit két fontos korunkbeli gondolkodó ásta alá, új módszertan keresését kényszerítve ezzel a tudománytörténészekre is: ld. Foucault 1966 és Kuhn 1984).

A tudás rendszerezéséhez és használatához való hozzáállás tekintetében a tizenhat és tizenehetik század fordulóját legalább két nagy paradigma jellemzi, melyeket a következő kulcsszavakkal írhatunk körül:

- 1) Az *optimista változat*: újjászületés, regeneráció, új aranykor, a végtelen lehetőségek kitárulása és megragadása, az elvesztett tudás pótlása. Az ennek megfelelő filozófiai/tudománytörténeti paradigma: neoplatonizmus (lelkesültség, az ember központi szerepe) – arisztotelizmus (szisztematizált tudás) – ramizmus (a logika reformja) – enciklopédizmus (a tudás újrendezése) – karteziánizmus (a rendezett tudás absztrahálása, matematizálása).
- 2) A *válságideológia*: minden elbizonytalanodik, a régi rendszerek széthullanak, káoszérzet, az aranykor elvesztése. Az ősbűn előtti helyzet abszolutizálódik: amikor az ember-demiurgosz még az istenek társalkodója (Hermész Triszmegisztoosz – Aszklépiosz), illetve a tökéletes tudás birtokosa volt (v.ö. *lingua adamica*). Filozófiai paradigma: visszatérés a neoplatonizmushoz – miszticizmus – poetizálás.

Kuhni értelemben szólva a fenti változatok a „paradigmaváltás paradigmái”, ugyanis két nagy paradigma vagy „diszciplináris mátrix” közti átmenetet modellálnak.

III

A paradigmaváltás időszakában érdekes kísérletek születtek arra, hogy a vállalkozó ember megragadja a feltárult, látszólag végtelen lehetőségeket. Két angol példát szeretnék bemutatni, egy matematikait és egy költészetit, melyek között összekötő kapocs a zene, mely egyesíti a számok és a ritmus harmóniáját. E példák azért érdekesek, mert a fentebb leírt „válságideológia” termékei, a középkori analógiás gondolkodásmód összeomlásának idején keletkeztek, s korántsem a racionalista-analitikus gondolkodás irányába mutatnak előre, ugyanakkor nem adják fel azt a reneszánsz ambíciót, hogy a tökéletes tudás megszerzhető.

Az első John Dee, az Erzsébet-kori matematikus és mágus hieroglifikus monádjá, egy geometriai-alkímiai-morálfilozófiai mandala, vagy revelatív kép, melyet azzal a szándékkal konstruált, hogy benne a látható és láthatatlan világ minden jelentős összefüggését egybesűrítse, s így szemlélőjét univerzális tudás bir-

tokába juttassa. A misztikus ábra jelentésrétegeiről maga Dee szól részletesen a II. Miksa császárhoz írt terjedelmes ajánlásban. Mint mondja, a hieroglifikus monádot „matematikailag, mágikusan, kabalisztikusan és anagógikusan magyarázza” (Dee 1964, 12/155). E négy értelmezési tartományhoz odakívánczik az alkímiai jelentésréteg is, természetesen az előbbiekkal szoros összefüggésben.

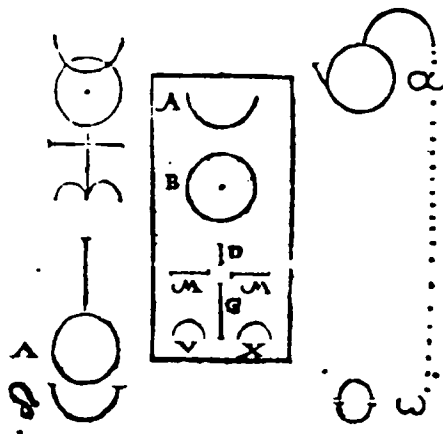
A *Monas hieroglyphica* szövege, mely nem más, mint a monád-szimbólumot magyarázó huszonnégy teorema, ugyancsak két argumentációs síkot alkot: egyrészt matematikailag, kabalisztikusan és anagógikusan elemzi magát a monád-konstrukciót, és megmagyarázza, hogy az adott formákkal és arányokkal miként tudja az misztikusan, de „tudományosan” kifejezni a világ ősökát, az Egységet; a másik szinten viszont fontos megjegyzéseket tesz az ember, a kutató mágus lehetőségeiről, atekintetben, hogy az a dualista világban elveszett egységet újra megtalálhassa és helyreállítsa (ld. az első ábrát).

Ami a monád misztikus arányait és elemeit illeti, már sok elemző rámutatott a szimbólum matematikai (kabalisztikus és geometriai), asztrológiai és alkímiai komponenseire. A teoremban Dee először a matematikai összefüggéseket fejt ki, s számos ábra segítségével magyarázza, miként jeleníti meg a legegyszerűbb elemek kombinációja (egyenes, kör, pont, kereszt) mind az égi, mind a földi világ alapösszefüggéseit. Amint a VI. teoremban Dee összefoglalja:

Itt látjuk a Napot és a Holdat egy négysarkú keresztben pihenni, mely, hieroglifikus

interpretáció révén jelzi a ternáriust és a quaternáriust egyaránt: a ternárius két egyenesből és egy [keresztződési] pontból áll, míg a quaternárius négy derékszöget alkotó négy egyenes alkotja. [...] (Ugyanitt az oktonárius is megmutatkozik titokzatos módon, s kétlem, hogy elődeim, a nagy mágusok valaha is rájöttek erre.) Atyáink és a bölcsek számára a mágikus ternárius a testből, lélekből és szellemből állt. Látunk itt még egy septenáriust is megtestesülni: ez a két egyenes és metszőpontjuk, valamint az egy pontból nyíló négy derékszög (12^v/157).

Dee utal a monád alkímiai jelentőségére is, mikor az embléma alján lévő kettős félkört a kos (*aries*) asztrológiai jegyével azonosítja, mely nem más mint a tüzes állatövi jegyek egyike, vagyis a transzmutációhoz szükséges hő és tűz biztosítója (X.–XI. teorema, 13^v/161). Az egész ábrát keretező tojásdad ráma pedig a filozófusok tojása, a lombik, melyben a transzmutáció végbemegy (ld. a 2.

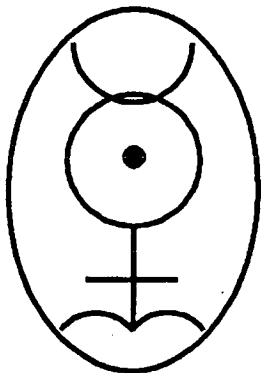
I. ábra A monád kompozíciós ábrája a *Monas hieroglyphica* lapjairól.

ábrát). A XVIII. teorémában Dee ismételen felhívja a figyelmet asztrológia és alkímia (*astronomia inferior*) összefüggéseire, majd emblemátikus parabolában mondja el a lombik, a tojás-edény jelentését: ez a sas tojása, melyet egyszer egy szkarabeusz összetört, ezért aztán Jupiter elrendelte, hogy a szkarabeusz ne repülhessen abban az évszakban, amikor a sasok tojásokat keltenek (17v/177).

Az említett két jelentéssík alapján tehát a monád egyrészt egyfajta asztrológiai jelentőségű kozmogram, másrészt viszont az alkímiai folyamat talizmánerejű képi sűrítése (Nicholl 1980, 45). S e második jelentésréteg az, mely implikálja az ember megistenülését, az *exaltatio* tanának beépülését Dee természetfilozófiájába. Mint Nicholl kiemeli, az alkímisták Merkúrjának, vagyis a tökéletes, kvintesszenciális Merkúrnak a megteremtése a Mű záró fázisában a szellemnek a felszabadítását jelenti, mert a (spirituális) alkímiai folyamat kétirányú: egyrészt lehozza, levezeti az égi energiákat az anyagi világba, de egyben fel is szabadítja a szellemet, vagyis megvalósítja az *exaltatiót*.

Mint látjuk, a nagy paradigmaváltás időszakában a mágus-matematikos természetesen kevert tudományos beszédmódjába mitológiai történeteket, vagy

misztikus fejtegetéseket. A költészettel viszont, mely ősidőktől fogva élt a mitológia történeteivel és fejezett ki misztikus igazságokat, épp fordítva állt a helyzet. A *poeta doctusok* tudományos téziseket, kozmológiai igazságokat próbáltak elrejtetni költeményeikben. Mint Edmund Spenser, aki *A tündérkirálynő* című eposzának egyik énekébe egy különös, máig is sokat és sokféleképpen elemzett leírást illesztett:

2. ábra A teljes monád.

*A ráma onnan részben köralakúnak,
Részben háromszögűnek tűnt, Ó, isteni mű;
E kettő az első és végső arányok ám,
Az egyik tökéletlen, halandó és feminin,
A másik halhatatlan, tökéletes és maskulin.
S mindközöttük egy négyzet az alap
A Hét és Kilenc arányai szerint osztva;
Az égi szférák száma épp kilenc,
Mely mind együtt diapazonban zeng.*

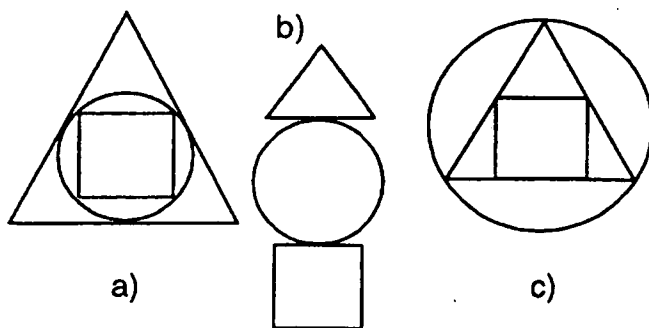
(A tündérkirálynő, II. ix. 22 – saját, nem formahű fordításom)

A *tündérbánya* fenti szakasza a második könyv kilencedik kantójában található, mikor Sir Guyon, a Mértékletesség [Temperance] lovagja vándorlása során Alma házához érkezik, s a kastélyt ilyenek látja. Spenser műve, mint köztudott, allegórikus eposz, melyben minden elem lefordítandó, értelmezendő. Maga Alma a lelkét jelenti (Pápai Párizs magyarázatában „Éltető”) s háza a harmónia, a mértékletesség háza. Az allegórikus istenasszony és birodalmának leírása viszonylag könnyen értelmezhető, ám az idézett strófa Spenser kortársai óta elemzők generációit tartja izgalomban és vitára készen. A *Variorum Spenser* kritikai kiadás a következőképpen summázza az eddigi értelmezések trendjeit: „Két típusú interpretáció létezik, a misztikus, neoplatonista, mely szerint a strófa forma és anyag, férfi és nő, test és lélek misztikus kapcsolatának allegóriája; a másik szószertibb olvasat, mely a sorokban egyszerűen az emberi test arányainak és dimenzióinak leírását látja” (Spenser 1932–49, 2:472–85).

A bonyolultabb értelmezés szerint a leírás revelatív szó-emblémának tekinthető, ahogy már egy kortárs megfogalmazta: „Spenser mély belátással bírt a teológia, filozófia (különösen a neoplatonista) és a matematikai tudományok területén, s mindabban, amely e három tudományra épül. Ebben a kantóban nyilvánvaló a szerző szándéka, hogy leírja az emberi testet, melyben értelmes lélek lakik, s ebben a tervezetben bemutatja mind az egyik, mind a másik részét – amint tökéletes egységet alkotnak” (Sir Kenelm Digby 1628, in *Spenser Heritage* 1971, 152).

Ha geometrikusan próbáljuk megjeleníteni Spenser leírását – „A ráma onnan részben kör alakúnak, / Részben háromszögnek tűnt, [...] S mindközöttük egy négyzet az alap”, legalább három geometriai vázlatot szerkeszthetünk (ld. a 3. ábrát):

The frame thereof seemd partly circular,
And part triangulare, O worke diuine;
And twbtt them both a quadrate was the base...

3. ábra Alma házának lehetséges geometrikus szerkezetei.

Mindhárom ábra „megideologizálható” az organikus világkép már bemutatott sajátosságai alapján (korrespondenciák, analógiák, számszimbolika), s a kultúrtörténeti hagyományban mindegyiknek van hermetikus-ezoterikus interpretációja is. Az a) változat szerint a háromszög, az isteni szellem (háromszög = Szentháromság) fogja be a teljes világot, ennek része az égi világ (kör = a bolygók pályái, a csillagszférák, a zodiákus köre), melynek alapja az elemi világ (négyesség = az elemek és minőségek). Mindezek aránya hét és kilenc; a hét a világ teljességét jelenti, szellemi (három) és anyagi (négy) dualizmus szintézisét, a kilenc pedig a hármasság szent szorzata. A Mértékletesség Háza így magában foglalja a teljes világegyetemet, de ugyanígy az emberi, mikrokozmosz világot is. Az ember teste ugyanis a négy elemből és a négy testnedvből épül fel, erre épül természete, pszichológiája (ld. „humorelmélet”). Csakhogy az emberi szervezet működése, s maga az ember sorsa sem független a csillagoktól, melyek a szerveken keresztül közvetítik az égi erőket. A csillagerők receptorait, a szerveket jelképezheti a kör. A háromszög természetesen az emberi intellektust idézi föl, hiszen ahogy Ágoston írta, „Numerus ternarius ad animam pertinet, quaternarius ad corpus”. Platón szerint három lélek van az emberben – a vegetatív, szentitív és racionális –, akárcsak három személy a Szentháromságban.

E tanulmány kereteiben nincs mód arra, hogy részletesen bemutassam a három geometriai változat interpretációit és bonyolult ikonográfiai hagyományát (erre ld. Szőnyi 1984), de erre nincs is nagy szükség, hisz bármelyik variánst fogadjuk el a költői kép olvasatának, a lényeg az, hogy a költőt nem kötötte sem a filozófusok mindenre magyarázatot követelő kényszere, sem a racionális gondolkodás szisztematizáló és homogenizáló mechanizmusa; költői szabadságában a legteljesebben tudta megragadni a dualizmus paradoxonát, az egységben a kettősséget, mely leginkább az emberi természetben mutatkozik meg előttünk.

Összevetve a két geometrizált-poetizált revelatív képet, azt mondhatjuk, hogy Dee matematikai víziót, Spenser költői víziót javasolt, melyek a misztikus mindentudáshoz, lényegében az angyalok nyelvéhez kellett közelítsenek. Egyben azonban közösek: követik Plótinoszt, aki szerint „Nem szabad azt hinnünk, hogy a szellemvilágban az istenek és az áldottak állításokat látnak; ott minden gyönyörű képekben fejeződik ki” (*Ennead*, V. 8, idézi Gombrich 1986, 90).

E helyzetből, tehát a szembesülésből az angyalok nyelvének, vagyis a tökéletes tudás megszerzésének problematikájával két út vezetett tovább: 1) a racionalizálás, ez a *lingua universalis* keresésének 16–17. századi története; 2) a teljes miszticizmushoz való visszatérés, melynek egyik legszükségesebb, de egyben legkonzekvensebb (és a nagy paradigmaváltás tekintetében talán legmeglepőbb) változatához John Dee jutott el.

IV

Dee kísérlete sajátos helyet foglal el a *lingua universalis* történetében (anynyira, hogy legtöbbször ki is hagyják ebből). A *lingua universalis* kísérletek ugyanis a „... – szisztematizálás – enciklopédizmus – ...” paradigmát követve vagy valamely logikai rendszeren, vagy valamiféle spekuláción alapultak (a leghíresebb kísérletezők a 16. század első éveiben alkotó Trithemius, sponheimi apát, a 17. század második felében működött George Dalgarno és ugyane század nagy polihisztorja, Athanasius Kircher voltak; ezekről ld. Bausani 1970, Knowlson 1975, Strasser 1988 és Yaguello 1984; legújabban Eco 1995). Dee javaslata ezzel szemben az volt: ne spekuláljunk, tanuljuk meg az angyalok nyelvét közvetlenül az angyaloktól! Végigtekintve munkásságán azt mondhatjuk, hogy e program felvetéséig konzekvens úton jutott el.

Tudósként, matematikusként kezdte. Majd az okkult tudományok felé fordult és a következő utat járta be:

1) Asztrológia: *Propaedeumata aphoristica* (1558, Aforisztikus bevezetés a természet bizonyos nagyszerű tulajdonságaiba, Gerard Mercatornak ajánlva). Dee első jelentős műve, amely a hagyományos kozmológiára épült, s amelyben az asztrológia úgy jelenik meg, mint alkalmazott matematika. Számára az asztromágikus procedúrák már nem rítusok, inkantációk és talizmán-operációk mint a firenzei neoplatonistáknál, hanem tudományos, optikai kísérletek a csillagok sugárzásának befogására. A különböző asztrológiai konfigurációk vizsgálatakor tehát nélkülözhetetlen a fejlett geometriai és asztronómiai háttér, matematikai koncepciójával Dee hozzá kívánt járulni az asztrológiai konstellációk pontos számbavételéhez és az égitestek sugárzó erejének belekalkulálásához a horoszkóp-számításokba. Míg a hagyományos asztrológusok általában százhusz együttállással számoltak, a százhusz aforizmából álló műben Dee a bolygóerők kombinációival számolva 25.341 fajta együttállást különböztetett meg. A dolog egyedüli szépséghibája, hogy a nagyteljesítményű számítógépek koráig e számítások kivitelezhetetlenek maradtak, mára viszont már az egész elmélet megdőlt. E korai pályaszakaszában Dee az asztrológiát a természetből igyekezett eredeztetni, démonok, szellemek, intelligenciák szerepeltetése nélkül. A XI. aforizmában azért már itt is felsejlik valamiféle misztikus poétika, ami összekapcsolódik a természetet uralma alá hajtó mágus-ember képével:

Az egész világegyetem olyan mint egy líra, vagy lant, melyet valamely kiváló mesterember hangolt fel, s melynek húrjai az univerzumban lévő dolgok. Akárki, aki tudja, hogyan érintse alkalmasan ezeket a húrokat, csodálatos harmóniákat csalhat elő. Az ember pedig magában teljességgel egyező ezzel az egyetemes lanttal (Dee 1978, XI).

A *Propaedeumata aphoristica* alkimista-kabalista utalásai már a tudományt elhagyni készülő, a hermetikus mágia útja felé tapogatózó természetfilozófus első lépéseit mutatják.

2) Alkimista mágia: *Monas hieroglyphica* (1564). Mint már utaltam rá, e traktátus műfaját Dee „mágikus parabolaként” adta meg. A monász, mint szimbólum, két referenciasíkkal rendelkezik: egyik jelentése a földi anyag, mely az alkímiai átalakulás során megtisztul, másik jelentésében viszont talizmán, melynek segítségével maga a mágus is átalakul, s megszabadulva az anyag fogságából felemelkedik a transzcendentális világ szintjére. Összehasonlítva a két művet, azt látjuk, hogy a *Propaedeumata aphoristica* írásának idején még elsősorban tudósi ambíciókat nevelő Dee a *Monas hieroglyphica* idején már hermetikus mágusként mutatkozik, aki, bár még nem adta fel teljesen természettudományos érdeklődését, azt egyre jobban benőtte, túlburiánózta egy számára immár fontosabb terület: az Istennek a világgal való céljait kifürkészni kívánó, a Logosz természetét és szándékait kutató, s egyben a tudóst megisteníteni kívánó misztikus természetfilozófia. Nicholas Clulee (1988, 71–116) és Umberto Eco (1965, 186–9) már ebben a műben is felfedezni vélik Dee későbbi, az univerzális angyalnyelvvel foglalkozó kísérleteinek csíráját. A 24 teoremben ugyanis a matematikus-mágus különféle manipulációkkal interpretálja a monádot: elforgatja, elemeit szétszedi, összerakja, kombinálja és permutálja, hasonlóan a héber ábécén végrehajtható kabalista számkombinációkhoz. Mindehhez járul, hogy a *Monas* bevezetőjében Dee a következőkre hívja fel Miksa császár figyelmét:

Az ábécé tudománya nagy misztériumokat rejt, hiszen Ő, aki minden misztériumok szerzője, magát is az ábécé első és utolsó betűjéhez hasonlította. S mekkora hát a közbülső betűk titokzatossága? [O, Quanta, tum, debeat esse, Intermediarum Mysteria?] [...] Könyvünkben megmutattuk, hogy a zsidók, a görögök és a latinok első misztikus betűi mind Istentől származtak és pontból, egyenesekből és körökből lettek konstruálva. [...] Az első emberek ily misztikus alapelvekből nem szerkeszthették volna meg a héber betűk bonyolult karatkereit, ha az isteni erő nem segítette volna őket a leghatékonyabb módon [primos homines, tam stupendam hebraicarum literarum fabricam, ex tam Mysticis condere principiis, sine praesentissimo Divini Numinis Afflatu, non Potuisse] (Dee 1964, 4^v-5/125–7.)

A három szent nyelv betűinek közös (geometriai) alapra való visszavetítése Postel gondolkodására emlékeztethet bennünket, aki 1553-as, *De originibus* (Bázel, 1553) című művében maga is azt állította, hogy a „világ mindenfajta demonstrációja” pontból, vonalból és háromszögből levezethető, s hogy még a hangok is visszavezethetők geometriára. *De Foenicum literis, Seu de prisco latine et graece linguae caractere, eiusque antiquissima origine et usu...* (Párizs, 1552) traktátusában pedig azt vetette fel, hogy az írás feltalálása egybeesett a nyelv kialakulásával, hiszen mindkettő Isten ajándéka (Eco 1995, 188; v.ö. Kuntz 1981, 188–190; Postel okkult nyelvészeti spekulációjáról Bouwsma 1957, 104–6). Mindebből az következne, hogy Dee szándéka a monad megkonstruálásával nemcsak az lett volna, hogy egy misztikus-kontemplációs emblémát alkosson, de egy olyan „geometriai automatát” is, mely a világ összes nyelvének ábécéit generálhatja, vagyis a nyelvek univerzális princípiumát képviseli.

Dee következő művét, az Euklidész geometriájához írt *Mathematicall Preface*-t (1570), bár fejtegetésében az alkalmazzott matematika hasznát kívánta illusztrálni, már teljesen vallásos-poétikus hang hatja át:

Ó Isten, csak Te tudsz mindent pontosan, aki adtad a súlyt és az egyensúlyt, s aki mindent *számok, súly és mérték* szerint teremtetted. [...] S ami a számokat és mértéket illeti, e két művészet már jól ismert és elterjedt: most a harmadik kulcsot, la súlyt| kérjük tőled, hogy azok a szolgálid megkaphassák, akik munkájukban boldogan találják a Te igaz ügyedet, s mely| kulcs| által dicsőnénk nevedet, s megmutatnánk (a hitben gyengélkedőknek) csodálatos bölcsességedet és íóságodat – Amen (Dee 1975, b.iii.ii.v).

A teológiai felhang regisztrálása mellett azt is megállapíthatjuk, hogy Dee tudománya premodern, ugyanis a tudományos forradalom egyik fontos jellemzője az volt, hogy a tudomány nyelvből kiszorult az analógia és a képszerűség: a tudományos bizonyítás feladatát a matematika vette át, míg a nyelv, a verbáliszmus, a fabula puszta dekorációvá vált. Ezzel szemben Dee művében még dominál a kép és az analógia, melyet számszimbolikai spekulációi példázna. Dee matematika-kultuszában végül is az alkalmazott matematikus úgy jelenik meg, mint a kultúra új főpapja, ebből a funkciójában pedig a matematikus logocentrikus marad, s a matematikai formulákkal együtt járnak bibliai párhuzamok és imába átcsapó emelkedett nyelvi megfogalmazások. Könnyen belátható, hogy ez a logocentrikus tudományosság csak nagyon áttételesen mutatott előre a tizenhetedik század tudományos forradalma felé. Ezt erősíti meg az, amit Dee utolsó pályaszakaszáról mondhatunk.

3) Angyalimágia: a spirituális naplók. Utolsó pályaszakaszában Dee teljesen elfordult a természettudománytól, mert arra a következtetésre jutott, hogy az általa keresett végső és univerzális tudást a tudománytól nem remélheti. Dee fel is fedte ebből a kábărăndultságot II. Rudolf császár előtt, amikor az 1584-ben öt audienecián fogadta prágai palotájában. Az epizódról Dee spirituális naplójából tudunk, ebből a különös, számos kötetre rügdő tudatfolyam-kéziratból, mely a későreneszánsz-kori okkultizmus egyik legkülönösebb dokumentuma. (A napló egy részét 1659-ben kiadta Meric Casaubon, a következő idézetek erre a kiadásra hivatkoznak.)

Kinyilvánítottam neki [a Császárnak], hogy egész életemet tanúlással töltöttem s e negyven év alatt folyamatosan, különböző módokon és különféle országokban, nagy erőfeszítéssel, fáradtsággal és költséget nem kímélve, fokról fokra, az ember számára elérhető legjobb tudást kerestem. És végül úgy találtam, hogy sem elő emberfia, sem akármilyen könyv engem nem taníthatott meg azokra az igazságokra, amelyeket óhajtottam és ami-
re egész életemben áhítottam (Dee 1659, 231).

Az utolsó korszakban Dee a természettudományt félre téve, angyali közreműködéssel, egyfajta mágiikus divinációval kívánta célját elérni, s hite szerint ennek eredményeképpen eljutott az Adám előtti ősnyelv, a természet alapnyel-

ve birtoklásához, melyet a legendák szerint Hénokh foglalt össze az emberiség számára, de amely az első emberiség pusztulásakor az özönvízzel elveszett. Azt állította: Ádám és Hénokh óta ő az első, akinek az angyalok segítségével módja volt megismernie az ősi bölcsesség közvetítő médiumát. Maga Gábriel arkangyal fedte fel neki:

Az ember a teremtésben nemcsak ártatlannak született, hanem arra is felhatalmazást kapott, hogy részese legyen Isten erejének és szellemének; miáltal ő [Ádám] nemcsak hogy mindent megismerhetett a teremtésben és midezekről megfelelően tudott szólni, vagyis elnevezte [a világ dolgait]; de úgyszintén részt vett a mi [angyalok] társaságunkban, s Isten misztériumainak kimondója, mi több, Isten társalkodópартnere volt! Tehát az ártatlanságban Isten és mi, az angyalok hatalmának részese felemeltetett és megszenteltetett Isten látásában, mígnem az a *Corozon* (mert ez az igazi neve annak a hatalmas ördögnek), irigyelvén boldogságát, meg nem rontotta. [...] Ezt követően, kiűzetvén a Földre, nem tudott beszélni, s elkezdte megtanulni szükségből azt a nyelvet, [...] melyen viszonylag a leghűbben ki tudta fejezni és utódainak átadni Istenről és a Teremtésről megmaradt tudását. És magától felosztotta nyelvét három részre, melyek voltak tizenkettő, három és hét: így megmaradt a szám, de elveszett az igazi forma és a kiejtés. [...] És most mi azt adjuk neked, melyen Ádám beszélt az ártatlanságban, s azóta sosem került az emberek ismeretébe; mivel az Isten erejének dolgoznia kell, s a bölcsesség igaz formájának meg kell mutatkoznia, s ez nem történhet meg semmilyen más módon, az emberi képzelőerő által sem, mert miként ez a Mű isteni ajándék, úgy Erő is, s csak az erő nyelvén mutatható meg... (Dee 1659, 92).

A bukás előtti Ádám tehát az isteni tudás tökéletes birtokosa volt, ő az a modell és mérce, melyet a mágus maga is el kíván érni. A kulcs pedig az elveszett angyali nyelv megtalálása, amely megnyitja az értelmet és a lehullott lelket visszavezeti a transzcendencia valóságába, az embert újra Isten társalkodópartnerévé teszi. Dee szerint végső soron sem a matematika, sem a költészet nem tanít meg az angyalok nyelvére, a legjárhatóbb út az, ha közvetlenül keressük a kapcsolatot az angyalokkal, hogy tőlük személyesen tanulhassuk meg azt. Életének utolsó húsz évét a tudós mágus ennek a célnak szentelte. Akinek korábban kisujjában volt kora természettudományának és mechanikájának csinjabínya, most a legegyszerűbb mágikus praktikával, a gömbjós-lással kívánta elérni vágyott céljait. Médiumok, a kristálygömb és különféle mágikus rituálék segítségével próbált kapcsolatba kerülni az angyalokkal – hite szerint ez sikerült is neki –, s az angyali konverzációkat gondosan lejegyezte naplóiban. (Dee angymágiájával viszonylag kevés szakirodalom foglalkozik, de újabban egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül. Ld. Shumaker 1982, Whitby 1985 és James 1994. Az angyalidézések közép-európai vonatkozásairól magyarul írtam; Szőnyi 1993.) Végső eredményei rejtve maradnak a mai olvasó előtt, de annyi

adatot kigyűjthetünk e naplókából, hogy segítségükkel lelkes okkult-kutatók meg is írták az angyali nyelv szótárát (Laycock 1978).

A dolgozat bevezető kérdéseire visszatérve azt mondhatjuk, hogy Dee pályája, ha nem is kérdőjelezi meg Kuhn elméletét a tudományos forradalmak szerkezetéről, de részletes elemzésével hozzájárulhatunk annak jelentős finomításához. Kuhn ugyanis azt mondja, hogy a tudományos paradigmák váltása hirtelen, forradalmi úton megy végbe, s a paradigmák között nincs érdemi kapcsolat, egymással inkompatibilisek. Azt azonban maga is érezte, hogy rendszerre ott a legproblematisabb, ahol az átmenetekről, a paradigmaváltás forradalmian lezajló módjáról szól (ld. a mű 1969-es utószavát, valamint Fehér Márta eligazítóját a magyar kiadásban, i.m.). Hogy a diszkontinuitás mellett az egymás mellett létező, de összefüggésbe csak véletlenszerűen kerülő, s korántsem bináris oppozíciók szerint kialakuló világképek koncepciójával is számolni tudjunk, Foucault-hoz kell fordulnunk (ld. az i.m. 5. fejezetét, „Classer”, s különösen a „La continu et la catastrophe” alfejezetet, pp. 137–63). Dee esetében azt látjuk, hogy egy vezérgondolat, ha úgy tetszik mánia mentén több paradigmához is kapcsolódott, s mi több, szinte egy saját, egyszemélyes paradigmát is teremtett az éppen folyó paradigmaváltás ellenében.

Végsőkéig vitt következtetéseinek eredménye anti-tudományelmélet és anti-poétika volt, amely azonban merészségével és szélsőségességében is önmagához való teljes hűségével érdemes figyelmünkre. Ha komolyan vesszük a bevezetőben idézett Krasznahorkai-víziót, Dee megoldását akár végső mentsvárnak is tekinthetjük.

Hivatkozások

- Bausani, Alessandro 1970. *Geheim- und Universalsprachen: Entwicklung und Typologie*, Stuttgart: Kohlhammer
- Bianchi, Massimo Luigi 1987. *Signatura rerum. Segni, magia e cognoscenza da Paracelso a Leibniz*, Roma: Edizioni dell'Ateneo
- Bouwsma, William J. 1957. *Concordia Mundi: The Career and Thought of Guillaume Postel*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Brinton, Crane 1963. *Ideas and Men. The Story of Western Thought (1950)*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
- Burt, E.A. 1955. *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science (1924, 1942)*, New York
- Butterfield, Herbert 1949. *The Origins of Modern Science 1300–1800*, London
- Cassirer, Ernst 1927. *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Leipzig/Berlin (Studien der Bibliothek Warburg 24)
- Clulee, Nicholas. 1988. *John Dee's Natural Philosophy: Between Science and Religion*, London: Routledge

- Crombie, Alistair C. 1994. *Styles of Scientific Thinking in the European tradition. The history of argument and explanation especially in the mathematical and biomedical sciences and arts*, London: Duckworth (3 vols)
- Dee, John 1659. *A True and Faithful Relation of What Passed between Dr. John Dee [...] and Some Spirits...* Kiad. Meric Casaubon, London: T. Garthwait
- Dee, John 1964. *A Translation of John Dee's „Monas hieroglyphica”, with an Introduction and Annotations*. Ford. és kiad. C.H. Josten (az eredeti facsimiléjével), *Ambix* 12, 112–221.
- Dee, John 1975. *The Mathematicall Preface to the Elements of Geometry of Euclid of Megara* (facsimile). Kiadta Allen G. Debus, New York: Science History Publications
- Dee, John 1978. *John Dee on Astronomy. „Propaedeumata Aphoristica” (1558 and 1568). Latin and English*. Ford. és kiad. Wayne Shumaker, bevez. J. L. Heilbron, Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press
- Duby, Georges 1984. *A katedrálisok kora*, Budapest: Gondolat
- Eco, Umberto 1995. *The Search for the Perfect Language*, Oxford: Blackwell
- Fehér Márta 1984. *Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”*, in Kuhn 1984, 299–321.
- Fehér Márta 1995. *The 17th century Crossroads of the Mathematization of Nature*, in Márta Fehér, *Changing Tools. Case Studies in the History of Scientific Methodology*, Budapest: Akadémiai, 1–26.
- Foucault, Michel 1966. *Le mots et les choses*, Paris: Gallimard
- Garin, Eugenio 1988. *Reneszánsz és műveltség*, Budapest: Helikon
- Gombrich, Ernst 1986. „*Icones symbolicae*” (1947), in Pál József (szerk.), *Az ikonológia elmélete. Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról* (2 vols), Szeged: IATE, 33–159.
- Gurevics, A.J. 1974. *A középkori ember világgépe*, Budapest: Kossuth
- Heninger, S.K. Jr. 1974. *Touches of Sweet Harmony. Pythagorean Cosmology and Renaissance Poetics*, San Marino, California: The Huntington Library
- James, Geoffrey 1994. *The Enochian Magic of Dr. John Dee*, St Paul, Minnesota: Llewellyn Publications
- Klaniczay Tibor 1976. *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban*, in Klaniczay, *Hagyományok ébresztése*, Budapest: Szépirodalmi, 311–27.
- Knowlson, James 1975. *Universal Language Schemes in England and France 1600–1800*, Toronto: University of Toronto Press
- Koyré, Alexandre 1957. *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Koyré, Alexandre 1961. *La révolution astronomique*, Paris
- Krasznahorkai László 1989. *Az ellenállás melankóliája*, Budapest: Magvető
- Kristeller, Paul O. 1980. *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Budapest: Magvető (*Gyorsuló idő*)
- Kuhn, Thomas 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete* (1964, 1970), Budapest: Gondolat (*Társadalomtudományi Könyvtár*)
- Kuntz, Marion L. 1981. *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought*, The Hague–Boston–London: Martinus Nijhoff
- Laycock, Donald 1978. *The Complete Enochian Dictionary. A Dictionary of the Angelic Language as Revealed to Dr. John Dee and Edward Kelly*, London: Askin
- LeGoff, Jacques (szerk.) 1989. *L'homme médiéval*, Paris: Éditions du Seuil
- LeGoff, Jacques 1980. *Time, Work, & Culture in the Middle Ages*, Chicago: The University of Chicago Press
- Lovejoy, Arthur O. 1960. *The Great Chain of Being* (1936), New York: Harper & Row
- Nicholl, Charles 1980. *The Chemical Theatre*, London: RKP
- Norton 1979 = Abrams et. al. (szerk.), *The Norton Anthology of English Literature*, New York: Norton
- Panofsky, Erwin 1986. *Gótikus építészet és skolasztika* (1951), Budapest: Corvina

- Pico della Mirandola 1984. „Az ember méltóságáról” (ford. Kardos Tiborné), in Vajda Mihály (szerk.), *Reneszánsz etikai antológia*, Budapest: Magvető, 212–45.
- Rossi, Paolo 1975. *A filozófusok és a gépek*, Budapest: Kossuth
- Rossi, Paolo 1984. *The Dark Abyss of Time. The History of the Earth & the History of Nations from Hooke to Vico* (1979), Chicago: The University of Chicago Press
- Shumaker, Wayne 1982. *Renaissance Curiosa*, New York: SUNY, Center for Medieval & Early Renaissance Studies (Medieval & Renaissance Texts & Studies 8)
- Singer, Charles 1968. *A Short History of Scientific Ideas* (1959), Oxford: Oxford University Press
- Spenser Heritage 1971. R.M. Cummings (szerk.), *Spenser – The Critical Heritage*, New York: Barnes & Noble
- Spenser, Edmund 1932–49. *Works: A Variorum Edition* (10 vols), Szerk. E.A. Greenlaw, F.M. Padelfort, C.G. Osgood. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Strasser, Gerhard F. 1988. *Lingua universalis. Kryptographie und Theorie der Universalsprachen im 16. und 17. Jahrhundert*, Wiesbaden: Harrasowitz (Wolfenbütteler Forschungen 38)
- Szőnyi György Endre 1978. *Titkos tudományok és babonák*, Budapest: Magvető (Gyorsuló Idő)
- Szőnyi György Endre 1984. „O Worke diuine...” *The Iconography of Alma's Castle in Spenser's The Faerie Queene*, in Fabiny Tibor (szerk.), *Shakespeare and the Emblem*, Szeged: JATE
- Szőnyi György Endre 1993. „Eastward Ho!” *John Dee a kelet-közép-európai udvarokban*, in Monok István (szerk.), *A III. hungarológiai kongresszus előadásai*, Budapest–Szeged: NMFT–JATE, 1063–74.
- Thomas, Keith 1971. *Religion and the Decline of Magic*, Oxford: Clarendon
- Thomas, Keith 1983. *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500–1800*, London: Alen Lane
- Tillyard, E.M.W. 1948. *The Elizabethan World Picture*, London: Macmillan
- Yaguello, Marina 1984. *Les fous du langage: des langues imaginaires et de leurs inventeurs*, Paris: Éditions du Seuil

Szörényi László

„...HA MAGYAR SZÓBÓL A TÓT KIMARADNA“
Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének
művelődéstörténeti háttere

PALMA,
QUAM
DUGONICS, SIMILESQUE MAGYARI
SLAVIAE
ERIPERE ATTENTARUNT
VINDICATA.

OPUS POSTUMUM G. R. . . . . y
R.V.D.M. in G. Comitatus Batsiensis.
ZAGRABIAE,
Typis Francisci Suppan, Caes. Reg. privilegiati
Typographi ac Bibliopolae.

---

*Probra utrinque in domesticis colloquiis saeva,
alternisque vicibus vitia curiose aut explorant,
aut fingunt. Barclajus.*

*Semper ego auditor tantum, nunquamne reponam,
Vexatus toties? Iuvenalis.*

*An, si quis atro dente me petiverit
Inultus ul flebo puer? Horat.*

*Gaudeo, Sarmatico quod sim de stemmate natus,
Gloria Slavorum nomen et omen habet.
Veterum quidam.*

- 1 Qui sapiunt, illos non ludit opinio vulgi,
Nec praëjudicium fallit inane rudis.
Non ego de grege sum Slavorum porcus eorum,
Germina quos Slavi sanguinis esse pudet;
5 Nec puduit Slavum me, nec pudet, haudque pudebit,
(Rideat insipiens) esse, fuisse, mori.
Nam quaecunque mea reprobant in gente dicaces,
Prorsus iis vitiis natio nulla caret;
Et bona, quae claris tribuuntur gentibus, inter
10 Slavos singula, si vis, reperire potes.
Temnuntur immerito passim gens optima, stulti

- Opprobris quam nunc scommatibusque petunt.
 Scilicet indignis gentem (quae gloria!) probris
 Non pudet hanc aliquos contemerare viros.
- 15 Nilne peregrinos tot, dementare rubescunt
 Commentis, mendax qualia garrit anus?
 Si non culta satis tibi plebs est Slavica, scito,
 Hanc labem populo fata tulisse bono.
 Sic modo Romani Valachi sunt; sic modo Graecos
- 20 Ottomanos miseros ferrea virga regit.
 At fuerat noster Slavi cultissimus olim,
 Non illo quondam cultior alter erat.
 Omnibus heus tritam manifesto Gentibus Orbis
 Terrarum vocem Slavia "Bravo" dedit.
- 25 Bela, Procop, Ladislav, Ljudevik, sunt nomina pure
 Slavica, principibus nomina nota viris.
 Sin adipiscendae culturae occasio desit
 Hactenus haud Slavo cultior alter erit.
 Italus an melior Slavo? num Gallus et Anglus?
- 30 An Teuto melior? qua ratione? doce.
 Si superat, luxu superat, non indole, Slavi –
 Non est ingenio, aut sedulitate prior!
 Candida simplicitas, mitis verecundia Slavis
 Congenita est, duri porro laboris amor.
- 35 Expendens mores Slavorum, jamne probabit
 Mores Londinum, Roma, Vienna, tuos!
 Vim gentis censes Slavicae? populosior omni
 Quod sit in Europa gente vigente, reor.
 Europae Tabulas oculis modo subjice, lector!
- 40 Et lustra, ne me falsa referre putes.
 Nam Bohemi quid sunt, Moravi, Lusatae, Silesitae,
 Quid Croatae, Bosni, Bulgaricumque genus?
 Quid Slavonius est, quid Dalmata, Serbicus, atque
 Istrius et Russus? quidve Polonus erit?
- 45 Omnibus his eadem sunt incunabula; si non
 Credis, idem Cunctis hoc idioma probat.
 Quamque genus fuerit condam praenobile nostrum,
 Rerum Scriptores et Documenta docent.
 Historici veterum Slavorum gesta notarunt,
- 50 Usi diversis, plurima, nominibus.
 Nil etenim mirum, venerandae tot populorum
 Quod prisci, matri, nomina multa dabant.
 Nam Venedi, Jazyges, Heneti, Thracesque, Getaeque,
 Hunni, Pannonii, Slava propago fuit;
- 55 Illyrios et Sauromatas, Ugrosque, Mysosque,
 Cognatos nobis dicere jure queo.
 Magnus Alexander dilexit Sauromatas; nec
 Illyrios nostros Roma subegit avos.
 Fossati celebris nostris debent origo
- 60 Sarmatis, claret quo Bacsiense solum.

Si Documenta petis? Ptolomaeus, Plinius alter,
 Justinus, Tacitus, Strabo, Melaque dabunt;
 Helmoldus, Schurzfleisch, de Jordan, Chytreus, et Schwarz,
 Petrus de Reva, Belius, Hanke, Schlözer;
 65 Gebhardi, Thurocius, et Severini, Papánek
 Bartholomaeide cum Taube, Roherque refert.
 Cur igitur non horum scripta probata loquuntur?
 Cur potius quaevis fabula ficta placet?
 Arte Notarius heus Belae, Dugonicsque pelasga
 70 Fucati, nullam promeruere fidem.
 Ex odio Dugonics fabellas Gentis aniles,
 Et Szirmay referunt, nec meruere fidem.
 Annales igitur sunt charta cacata priorum,
 Futile figmentum posterioris Opus.
 75 Enarrant etenim, nullo quod contigit aevo,
 Sublesta fingunt nomina facte fide.
 Heus ! non ex Cerebro;!de factis ac monumentis.
 Digna fide tantum noscitur Historia.
 At, periit penitus jam dudum gloria vestrae
 80 Gentis? Nomina si viva perire sinunt.
 Pannoniae, prout Hungariae quae lingua, nivosis
 Indiderat nomen Carpatisque Jugis?
 Sic Belgrad, Visegrad, Novigrad, Komárno, Murányque
 Et Sziget, et Csúvár, Ráskvaque celsa domus;
 85 Mille simul positae super altis montibus Arces,
 Praedanae gentis sunt monumenta meae!
 Quid Veszprin, Trencsin, Cassovia, Trnava, Budjn,
 Zemnicza, Kremnicze, quid Bisztricze, Brezno notant?
 Quid Zvolen, aut Zagrabia, Grátz, aut Lipsia, Drezda,
 90 Sylvania ruderibus clamat aperta suis?
 Quo sonat ore Tokay, Zemplin, Debreczin, Szegedinque
 Aut Arad, aut Makó? cognita Slavus habet.
 Nec tituli "Nádorispánj, vel Vojvoda, Banus,
 Ispánj, Pristaldus" dant sine mente sonum.
 95 Qui Rákos Magyaris nomen venerabile priscis
 Indiderat campis Slavus utique fuit.
 At tu Slave! refers majorum facta tuorum?
 Haeredes laudem non meruisse valet.
 Pro Svatopluk albo cessit sua Regna Parippo
 100 Jam Magyaris, vestris qui dominantur agris.
 Fabula sat turpis – pro pulchro namque Parippo
 Nec stultus proprias cederet ullus opes;
 Non vero Svatopluk fuit amens, sed dominator
 Prudens, ceu nomen quem coluere sui:
 105 Nempe sacram stirpem justum dixere Monarcham
 (Quod nomen Svatopluk denotat) inde suum.
 Irrupit Magyar in Regiones ethnicus istas!
 At tibi tunc Svatopluk Christe! fidelis erat.
 Si quid habet veri Commentum!credo, rogatus

- 110 Rex voluit fixa sede beare vagos:
 Accidit – at dominos exturbavere recepti
 Hospitiis (haec est gloria tota) bonos.
 Hospitis advertit sero molimina Slavus,
 Nam blandus facie, mente dolosus erat.
- 115 Perfidus innocuum, telis adoritur inermem
 Et non quaesitas dividit hospes opes.
 Num similis placuit Magyaris injuria posthac
 Tartaricum passis exitiale jugum?
 Lata haec victores Magyaros invasio fecit;
- 120 Excidit at Slavus nullibi Jure suo:
 Nam licet Hungariae sint magna parte potiti,
 Sed circumscripsit limite Slavus eos.
 Aut etenim victus fines neque contigit hostis,
 Quos in perpetuum Slavia salva tenet;
- 125 Aut depulsus iis excedere debuit oris-
 Et natis patrium restituuisse solum.
 Armipotens, eheu, bellis attrita propago
 Perpetuis, tandem debilitata ruit.
 Mox sedes priscas Gens Slava reoccupat armis.
- 130 Et Magyar invitus denique foedus init:
 Sic Slavus–Magyarus populum coalescit in unum
 Annis qui nexus jam prope mille viget.
 Regnicolas si nunc recte numerare velitis,
 Slavorum numerus, credite, major erit.
- 135 Utraque compositis sic pacis natio rebus
 Consociata dehinc Hungara dicta fuit.
 Id probat Ungrorum satis appellatio factum.
 Quod genti certe Slavica lingua dedit.
 Nomine gaudebat prius hoc amplissima quippe
- 140 Gens, Magyar ac terris intulit hisce pedem,
 Sub ducibus quaecunque suis ea natio gessit,
 Ex his ad Magyaros gloria tota redit:
 Quae tamen a Stephani gens Hungara tempore primi
 Egit, in his Slavos parte carere nego.
- 145 Hungariae nexu populorum junxerat arcto
 Sanctus per Latium rex idioma Chaos;
 Tam varias inter gentes sapientia Regis
 Justitiam Latio fecerat ore loqui.
 Publica sic terris fit nostris lingua Latina;
- 150 Maternam loquitur natio quaeque suam.
 Nunc genus Hungaricum sumus omnes et genus unum,
 Donec communis lingua Latina manet.
 Jura simul Princeps et Leges divus easdem
 Sanxit pro Magyaris Sauromatisque suis.
- 155 Hinc satis Ungrorum celebri sub nomine gesta
 Slavos prout Magyaros magnificare patet;
 Pro patriae quoties pugnatur quippe salute,
 Conjectus Magyaro Slavus ubique fuit.

- Utraque gens circa Varnamque Mohátsque sepultum
160 Antiquae florem Nobilitatis habet.
Si dubitas – Hunyadis natales respice magni,
Ex Bohemo natum scito fuisse patre.
Is Mathiam genuit, quem nobis invidet Orbis,
Salve Pannoniae gloria, fama, decus!
- 165 Victricisque manus tam parvae nomine Zrinyiski
Illyrica exortum stirpe, memento, Ducem
Quod tamen hic memoro, Magyaris nil derogat, ipso
Queis bona primatum Slavia nostra dedit.
Contiguas genti libet illi temnere gentes,
170 Se credit solam complacuisse Deo.
Sic genus Hebraeum, nequissima nonne propago.
Prae reliquis caram se putat esse Iovae.
Illudit Magyarus Slavo, qui ferre recusans
Impatiens vexas, abnegat ipse genus.
- 175 Inde Kováts, Szirmay, Dugonics, Patecsicsque [sic!] Kubinyi,
Slavi, quo Magyaris adnumerentur, agunt.
Hac quoque de causa mentiri nomina Slavi,
Prout Horváth, Németh, Tóth, similesque solent,
Progeniem frustra celatis! nomina produunt
- 180 Slavos – non Magyari nomina Slava petunt.
Talibus accrevit prope gens emortua Slavis,
Vix notus cuius jam modo sermo foret.
Perneget at Slavus natales, vel dialecto
Utatur Magyara, denique Slavus erit.
- 185 At non sincerus Slavus, sed Gentis apertus
Proditor est, inquam, proditor ille suae.
Hac aliqui vulgus mihi sunt ex parte profanum
Slavi: sed stultis natio nulla caret.
Sunt Magyari linguae libertatisque tenaces,
190 Flagrantesque sui dulcis amore soli.
Unanimes et magnanimi, bellisque gerendis
Fortiter, est multis gentibus ista prior:
Non tamen est aequum Magyaros illudere Slavis,
Culturam debent queis Patriamque suam.
- 195 Advena qualis erat Magyar, aut quos inter, et unde
Venerit? hoc pura mente revolve, rogo.
Venit is incultus, sterili tellure relicta:
Hic populum cultum jam, reperitque solum.
Cum domibus commutavit tentoria firmis,
200 Cum munimentis vilia castra casas.
Indigus hic invenit opes, hic nudus amictum,
Hic famem domuit pane, sitimque mero.
Qualiter irrumpens vectus fueritque Parippis?
Hoc una Magaracz Sarmata voce docet.
- 205 Ditavit Magyaram Slavis vernacula linguam,
Innumeris quae sic vocibus aucta placet.
Posset id evinci longa farragine vocum,

Ad rem Centuriam dinumerasse, facit.

- Hála, király, megye, bánya, vidék, szoba, pénz, kapa, padlás,
210 Oszlop, abrak et abrosz, asztal, ablak, kasza, kults.
Konyha, takács, köpönyeg, posztó, káposzta, gereblye.
Cum borvan [sic!], szalona, pózna, szekercze, ruha,
Udvar, ugar, parlag, pintek, tunc Szerda, tsötörtek,
Cum szalma, széna, pintze, kalitzka, határ.
- 215 Kotsma, pokrótz, pecsenye, zab, pitvar, puszta dologque,
Párna, bab, asztal, aczél, zábola, deszka, guztaly [sic!].
Dajka, kovász, abrints, mérték, szita, rosta, beretva,
Kő, szám, gús, patkó, páltza, kemencze, palatzk;
Sztrázsa, palást, kolbász, bárány, bika, szoknya, barázda,
220 Szomszéd, könyv, béles, vella, lapotzka, barát.
Mészáros, kalapáts, pálinka, pelenka, kovátsque,
Szolga, kalász, zászló, vatsora, tönköl, ebéd.
Lapta, lapát, jászoly, vitéz, tarok [sic!] atque karátszony,
Pélida, tseléd, zálog, rabota, tömlecz, inas.
- 225 Ast ego cur stringam sexcentas carmine voces,
A Slavis Magyarum quas didicere patres?
Pendat in acceptis, haec nomenclatio tota,
Quae Slavo Magyarus, satque superque docet.
Et fateor Graecis quod vocibus atque Latinis
230 Teutonicis pariter Slavica lingua scatet;
At, licet adscitis verbis alicunde careret,
Culta sat et dives Slavica lingua foret.
Noc tamen aspernatur eos, queis nostra magistris –
Profecit, sed eos Slavia grata colit.
- 235 Si Magyar a Slavis assumta vocabula vero
Reddiderit, certe nesciet ille loqui.
Non vitio prudens Magyaris hoc verteret ullus,
Illis ni nihili fida magistra foret:
Attamen insultat blandae, cui commoda debet,
240 Plurima nutrici gens (bene pasta) suae.
Reddite rancoris veterani, reddite causam;
Slavia fors vobis saeva magistra fuit?
Saeva Magistra fuit, cum mores rite doceret,
Et cultum veri docta Magistra Dei.
- 245 Inde suo Slavis etenim lux fulsit ab ortu
Alma salutiferi semper Evangelii.
Scilicet e divi Pauli vetus hauserat ore
Illyris aeterni nuncia sancta DEI.
Ista dein reliquas fovit cum laude sorores
250 Salvificae fidei lumine Sarmaticas.
Inde suis quarto gaudebat Sylvania saeclo
Praesulibus, nec non Mursia prisca suis.
Non igitur Christi Romana venit ab urbe,
Purum sed Slavis ex Oriente jubar.
- 255 Temporibus Slavos Caroli cognomine magni
Cooperat ad partes ducere Roma suas.

Hungariae Slavos Ludovici tempore primi
 Sustinuit solitis a revocare sacris.
 Objicies: Slavum a Magyaro doctum esse? negatur,
 260 Nam Slavo gentes noscimus ore loqui,
 Cum quibus haud unquam Magyarus commercia fovit;
 Convixit Slavis secula vero decem.
 Insuper e rerum natura nomina sumsit
 Slavus, quae Magyaro dant sine mente sonum.
 265 Aut bene fundatur mea conjectura: Cumanum
 Est idioma Magyar quod putat esse suum;
 Nam Magyaros, Magoros, Ugros, Ugarosque vetusta
 Prout unam gentem praedicat Historia.
 Sauromatas omnes tamen hos dixere coævi
 270 Scriptores, et idem nomina Slava monent.
 Tamque frequentem nec fuerit credibile gentem
 Paupere tam lingua vel potuisse frui.
 Hungariae Reges praedilexisse Cumanos,
 E priscis quosdam publica scripta docent:
 275 Utpote prae reliquis cumularunt Civibus, illos
 In gremio Regni juribus eximiis.
 Reddidit haec gentis mox praedilectio suavem
 Et linguam quae sic, Aulica facta fuit.
 Plebs Dominis placitura suis et mixta Cumanis,
 280 Condidicit linguam sic animata novam.
 At linguam miseram, quam mille vocabula pure.
 Radicalia vix constituisse reor.
 Nucleus en Magyaro sermoni Slavus adhaeret,
 Nucleus, at Scithicum molle putamen habens.
 285 Primorum possint quid in his exempla virorum
 Gens Bohemum satis ac Hungara nostra probant.
 Nam Bohemis, Ungris, divo regnante Iosepho
 Jam prope vulgaris Teuton lingua fuit.
 Nec dubium ultos tunc temporis esse repertos.
 290 Secula post Patacsics quos imitatus erat.
 Qui sibi subjectos Slavo sermone vetabat.
 Et Magyaro Slavos strinxerat ore loqui.
 Ecce! premunt Magyari tritavum vestigia cunctis
 Inducendo suum nunc Idioma foris.
 295 At docili Slavo placuit dialectus eorum,
 Nunc obtrusa suo lingua lepore caret!
 Cui libet in gnavos fundat convicia Slavos,
 Non Slavum sed ego me tamen esse nego.

A mű fordítása

Az otthoni beszélgetésekben kölcsönösen gyalázatos rágalmatokat és kölcsönösen egymásra fogott vétkeket szenvedéllyel vagy felfedeznek, vagy kitalálnak.

(Barclay)

Én csak a másét hallgassam? Soha meg ne fizessek,
bár agyon ölt a rekedt Cordus rossz Theseisével?

(Iuvenalis: *Szatírák* I. 1–2. sor, Muraközy Gyula fordítása)

Vagy azt hiszed, csak tűröm mérgezett fogad
mint síró gyermek tétlenül?

(Horatius: *Epódosok Könyve* VI. 15–16. sor, Vihar Béla fordítása)

Örülök, hogy szarmata törzsökből születtem,
mert a Dicsőség a szlávok neve és előjele.

(Egy régi költő)

(1) Akiknek eszük van, azokat nem téveszti meg a köznép vélekedése, sem az üres előítélet nem ámítja el a műveletleneket (?) Nem vagyok malac azon szlávok nyájából, akik szégyenlik azt, hogy szláv vérből sarjadtak; (5) nem szégyelltem sohasem, nem szégyellem, és nem is fogom sohasem szégyelleni – nevéssen csak a szégyentelen –, hogy szláv vagyok, az voltam és akként fogok meghalni, mert a fecsegők bármely dolgokat is kifogásolnak az én nemzetemben, bizonytalán azon vétkes egyetlen nemzetnél sem hiányoznak; viszont azon jeles dolgok, amelyeket a híres nemzeteknek tulajdonítanak a szlávok között – ha akarod – egyenként mind megtalálhatod. (10)

Széltében-hosszában kárhozzátják a legjobb fajt is, az ostobák, akárcsak most, gyalázkodásokkal és szitkokkal illetik. Tudniillik egyes férfiak nem szégyellik, hogy ezt a nemzetet (micsoda dicsőség!) méltatlan gyalázatokkal könnyelműen illessék. (15) Hát nem pirulnak azon, hogy az idegeneket annyi hazugsággal bolondítják, ahogyan egy hazug vénasszony csácsog. Ha szemedben nem elég a szláv nép, akkor tudd meg, hogy ezt a romlást a végzet hozta a jó népre. Így, akik egykor rómaiak voltak, ma oláhok; így az egykori görögöket, szerencsétleneket ma az ottomán vasvessző irányítja. (20) Ám a mi szlávunk valaha a legműveltebb volt, egykor más nem is volt műveltebb. A ma minden faj előtt, óh jaj, elkoptatott szót a Slaviát egykor a földkerekség nyilvánvaló „bravo”-ként használta. (25) Béla, Prokopp, Ladiszlav, Ljudevik tiszta szláv szavak, és fejedelmi férfiak ismert nevei. Ha kultúra elsajátítására nem hiányzott volna az alkalom, eddig már nem lenne műveltebb a szlávnál. Talán jobb a szlávnál az olasz? Vajon az-e a francia és angol? Vagy tán a német jobb? Mondd meg, ugyan már miért? (30) Ha fölül is múlja valamivel, akkor a luxussal és nem természetével a szlávot – nincs nála tehetségre vagy szorgalomra nézve előbbreváló! A szeplőtlen egyszerűség és a nyájas szemérmesség vesztületett a szlávokkal, továbbá a kemény munka szeretete. (35) Aki mérlegeli a szlávok erkölceit, már nem fogja helyeselni a ti erkölceiteket, London, Róma, Bécs! A szláv faj erejét számlálod? Úgy gondolom, hogy népesebb minden Európában élő népfajnál. Vedd csak elő Európa térképét, óh olvasó! És nézd végig, nehogy azt higgyed, hogy hazudok. (40) Mert kik a csehek, a morvák, a luzsicaiak, a sziléziaiak, vajon milyen eredetű a horvát, a bosnyák és a bolgár? Mi a szlavóniai, mi a dalmata, a szerb, továbbá az isztériai és az orosz? Vajon mi a lengyel? (45) Valamennyiüknek egy a bölcsője; ha nem hi-

szed, tanúsítja ezt nyelvük, mely mindnyájuknál azonos. Hogy a mi fajunk egykor mennyire nemes volt, azt a történetírók és a dokumentumok igazolják. A historikusok följegezték a régi szlávok legtöbb tettét, akik különböző neveket használtak. (50) Ugyanis egyáltalán nem csodálatos, hogy a régiek sok nevet adtak azon tiszteletreméltó anyának, akitől annyi nép származik. Mert a venétek, a jazigok, a hetetusok, a trákok, a geták, a hunok, a pannonok mind szláv eredetűek voltak; az illíreket és a szarmatákat, az ugorokat és a mysiaiakat (55) joggal nevezhetem velünk rokonoknak. Nagy Sándor szerette a szarmatákat; és Róma sem igazta le a mi illír őseinket. Azon híres árok is a mi szarmatáinknak köszönheti eredetét, amellyel dicsekszik a bácskai föld. (60) Ha bizonyítékokat kérsz, Ptolemaiosz, az ifjabb Plinius, Justinus, Tacitus, Sztrabón, és Mela szolgáltatják őket; de ontják ezeket Helmoldus, Schurzfleisch, von Jordan, Chytreus és Schwarz, Révay Péter, Bél, Hanke, Schlözer, Gebhardi, Thuróczi és Severini, Papánek, (65) Bartholomaeides Taubéval és Roher. Tehát akkor miért nem az ő bizonyított írásaik beszélnek? Miért tetszik inkább bármely koholt mese? Ó jaj, Béla jegyzője, valamint Dugonics, kik mindketten pelazg mesterkedéssel mocskosak, semmiféle hitelt nem érdemeltek. (70) Dugonics a nemzet iránt érzett gyűlöletből vénasszonyos meséket regél, akárcsak Szirmay, ők sem érdemelnek hitelt. Az első kettőnek évkönyvei tehát nem egyebek szároz papírnál, az utóbbi műve pedig hitvány koholmány. (75) Ugyanis olyan dolgokat beszélnek el, ami semmilyen korhoz nem illik, és hitvány neveket koholnak hiteles gyanánt. Ó jaj! nem agyalásból, hanem a tényekből és a dokumentumokból születik csak olyan történetírás, amely hitre méltó. Ám teljesen elveszett már nemzetetek dicsősége? (80) Ha az élő nevek hagynak elveszni. Vajon mely nyelve Pannoniának vagyis Magyarországnak adott nevet a havas Kárpáti csúcsoknak? Ilyen Belgrád, Visegrád, Nógrád, Komárom, Murány és Sziget és Csővár, valamint Ráskva, a magas palota (85). A magas hegyeken épült ezer vár valamennyije az én igen népes nemzetemnek műemléke! Mit jelent Veszprin, Trencsin, Kassa, Trnava (=Nagyszombat), Budin (=Buda), Zemlica, Kremlicze (=Körmöc), Bisztricze (=Beszterce), Brezno? Mit kiált romjaiból feltárt igazságként Zvolen (=Zólyom), Zágráb, Graz vagy Lipcse, Drezda, Syrmia (=Szerémség, illetve Mitrovica)? Hogy mit harsog szájával Tokaj, Zemplin, Debreczin és Szegedin vagy Arad és Makó? – Csupán a szláv érti. Nincs értelme a következő címek hangalakjának sem: „Nádor ispánj, Vojvoda, Bán, Ispánj, Poroszló”. (95). Az is szláv volt, aki a régi magyarok számára tiszteletreméltó Rákos nevet adta a mezőnek. De ó te szláv! Vajon emlegeted-e őseid tetteit? Mert az igaz, hogy a leszármazottak nem érdemelnek dicséretet. (?) Szvatopluk fehér paripáért adta át országát a magyaroknak, akik most a ti földeteken uralkodnak (100). Elég szégyenteljes mese – mert akármilyen szép paripáért nincs az a bolond, aki átadná kincseit; Szvatopluk azonban nem volt esztelen, hanem okos uralkodó, olyan név, akit tiszteltek övéi: (105) mivelhogy „szent ivadéknak” hívták az igazságos uralkodót (ezt jelenti ugyanis a Szvatopluk név). Pogány magyar tört be azon földekre! Ám Krisztus, Szvatopluk, a te híved volt! Ha ezen föllentésben van valami igaz – azt hiszem, hogy a király engedett a kérésnek és a nomádokat boldogítani akarta állandó lakóhellyel; (110) megtörtént – de jó uraikat a vendégül fogadottak kizavarták (ez egész dicsőségük). A jövevény mesterkedéseit későn vette észre a szláv, mivel annak arca nyájas, elméje azonban ármányteli volt (115) Az áruló a fegyvertelen ártatlanra támadott dárdáival és a vendég osztozott a kincseken, melyeket nem ő szerzett. Vajon tetszett-e a magyaroknak a hasonló jogtalanság, amelyet ezután szenvedtek a tatárok halálos ígájában? Ez a hatalmas előzónlás tette győztessé a magyarokat, ám a szláv sehol sem vezítette el jogát; (120) mert ugyan Magyarország nagy részének birtokába jutottak, de körülszegte határaival a szláv, vagy mert a legyőzött ellenség nem is érte el a határokat, melyeket épen őriz örökre Szlávia; (125) avagy pedig azért, mert visszaverve azon tájakról vissza kellett vonulnia és a hazai földet visszaadni a hon szülőtteinek. Ó jaj, a fegy-

verrel hatalmas sarjadék – meggyöngítve az állandó háborúktól – végül leomlik. Majd régi lakóhelyét a szláv nemzet visszafoglalja fegyverekkel. (130) És a magyar végül vonakodva is szövetségre lép vele: így a szláv-magyar egy néppé olvad, és ez a kapcsolat már majdnem ezer éve érvényben van. Ha már most az országlakókat helyesen akarjátok számba venni, a szlávok száma, higgyetek nekem, nagyobb lesz.(135) Mindkét nemzet így, miután elrendezte a béke ügyeit, társulva ezentúl hungarusnak neveztetett. Ezt a tényt eléggé bizonyítja a nemzet „ungrus” elnevezése, amelyet neki bizonyára a szláv nyelv adott. Előbb már ennek a névnek örvendezett egy igen hatalmas nemzet, (140) minthogy a magyar e földekre tette volna lábát, és amit ez a nemzet vezérei alatt csak tett, róluk a magyarokra áramlott minden dicsőség; mégis – amit a hungarus nemzet I. István idejétől cselekedett – tagadom, hogy abban ne lett volna része a szlávoknak. (145) Hungária népeinek káoszát a szent király a latin nyelv révén szoros kötelékbe csatolta; mert a király bölcsessége az oly különböző népfajok között az igazság istennőjét latin ajakkal szólaltatta meg. Így a mi földjeinken a nyilvános nyelv a latin lesz; minden nemzet pedig beszéli a saját nyelvét. (150) Most hungarus nemzetség vagyunk mindnyájan és egy nemzetség, amíg csak közös nyelvünk a latin marad. A szent fejedelem ugyanazt a jogot és ugyanazokat a törvényeket szentesítette magyarjainak és szarmatáinak is. (155) Ebből elég nyilvánvaló, hogy a hungarusok dicső neve alatt végrehajtott tettekkel ugyanúgy dicsekedhetnek a szlávok mint a magyarok; mivel midőn a haza üdvéért oly sokszor küzdöttek, mindenütt csatlakozott a magyarhoz a szláv. Mindkét nemzetség ősi nemességének virága Várnánál és Mohácsnál van eltemetve. (160) Ha kételkedsz – tekintsd a nagy Hunyadi születését, tudd meg, hogy cseh apától született. Ő nemzette Mátyást, akit irigyel tőlünk a világ, üdvöz légy, Pannonia dicsősége, híre, ékessége! (165) Emlékezz arra, hogy az oly parányi győztes csapat vezérének neve Zrinyiski, aki neve bizonyossága szerint illír törzsből sarjadott, amit hogyha viszont itt megemlítek, a magyarokat csöppet sem kisebbiti, ha nekik az elsőséget a mi jó Szláviánk adta. A szomszéd népeket csak akkor szabad megvetni egy népnek, ha azt hiszi, hogy egyedül ő a kedvence az istennek (170). Így például a zsidó nemzet, amely ugye a leggonoszabb fajzat, úgy vélekedik, hogy minden más előtt ő kedves Jehovának. Gúnyt űz a magyar a szlávból, aki türelmetlenül elutasítja, hogy a zaklatásokat elviselje, ő maga pedig megtagadja származását.(175) Így cselekszenek Kováts, Szirmay, Dugonics, Patecsics (sic!) és Kubinyi, szlávok, akik magyar számba vétetnek. Ugyanezen okból szokták eltagadni egyes szlávok a nevüket, mint ahogy a Horváth, Németh, Tóth teszik. Származásotokat hiába takargatjátok, a nevek elárulják, hogy szlávok vagytok – nem a magyarok törekszenek szláv nevekre (180). Ilyen szlávokkal növekedett a már majdnem kihalt nemzetség, amelynek már beszéde is alig volt ismeretes. Ám tagadja meg a szláv születését, vagy használjon magyar dialektust, végül is csak szláv lesz. (185) De nem igaz szláv, hanem nemzetsége nyilvános árulója – mondom én – árulója a saját nemzetségének. Ebben a tekintetben jó néhányan a szlávok közül számomra tudatlan köznép; ám ostobákban egyetlen nemzet sem szűkölködik. A magyarok nyelvükre és szabadságukra büszkén rátartók és lángholva szeretik édes földjüket. (190) Egyetértők és nagylelkűek, és sok nemzetnél kiválóbbak a vitéz hadviselésben: mégsem igazságos azonban, hogy a magyarok gúnyolják a szlávokat, mivelhogy nekik köszönhetik hazájuk műveltségét. (195) Milyen volt a jövevény magyar, kik közé jött és honnan? Józan elmével fontold meg ezt, kérlek. Műveletlenül jött, odahagyván terméketlen földjét: itt viszont már kiművelt népet talált és megművelt földet. Akkor fölcserélte sátrait szilárd házakra, hitvány táborait erődítményekre. Szűkölködőként itt kincseket talált, mezítelenként itt ruhát, éhségét itt kenyérral csillapította, szomjúságát színborral. Mikor betört, vajon milyen paripák hordozták? Ezt a szarmata egy szóval válaszolja meg, ez a Magaracz. (205) A magyar nyelvet a szlávok eredeti beszélt nyelve gazdagította, mint ahogyan ez kiteszki abból a számtalan szóból,

amellyel bővült. Ezt a szavak hosszú egyvelegével lehet bizonyítani, de a célnak megfelelően az is, ha egy századnyit sorolunk fel. [209-224: magyar szavak felsorolása] (225) De hát miért is sorolják fel versemben 600 szót, melyet a magyarok ősatyái tanultak a szlávoktól? Ez a szó-felsorolás már eléggé, sőt túlságosan is bizonyítja, hogy mennyivel tartozik a magyar a szlávoknak. Vallom azt is, hogy maga a szláv nyelv is hemzseg görög, latin és német szavaktól; (230) Ám ha hiányoznának belőle ezek a később polgárjogot nyert szavak, a szláv nyelv akkor is eléggé kiművelt és gazdag volna. Azonban nem veti meg azokat, akik mesterei voltak, sőt Szlávia hálaival tekint rájuk. (235) Ha viszont a magyar a szlávoktól kölcsönvett szavakat visszaadná, bizonyára meg sem tudna szólalni. Okos ember ezt ne számítsa vétkül a magyaroknak, ha nekik olyan tanítójuk lett volna, aki semmire se jó: ő viszont rátámad azon nevelő dajkájára, amelynek – jól meghízázott növendékeként – a legtöbb jót köszönheti. (240) Magyarázzátok meg dühötök okát, ó ti, kik már meg is öregedtetek; Szlávia talán kegyetlen tanítótok volt? Szigorú tanító volt valóban, amikor a helyes erkölcsre tanított titeket előírás szerint, és megtanította nektek az igaz Isten tiszteletét. (245) Ugyanis a szlávoknak kezdettől fogva ragyogott az üdvösséghez evangélium tápláló fénye. Tudniillik Illíria Szent Pál ajkáról leste el az örök ISTEN üdvösséghez szent tanításait. És az illírek ezután pedig többi szarmata nővérüket avatták be dicséretesen az üdvözítő hit világosságába. (250) Ettől fogva Szmírnia négy századon át örvendezhetett püspökeinek, akárcsak az ősi Mursia (= Eszék). Tehát Krisztus tiszta világossága a szlávokhoz nem Róma városából érkezett, hanem Keletről. (255) Csak a Nagynak nevezett Károly idejében kezdte Róma a saját pártjára téríteni a szlávokat. Magyarország szlávjait csak I. Lajos korában kezdték eltántorítani a megszokott rítustól. Ellene veheted: a szlávot tanította magyar? – ezt tagadom (260), mert tudjuk, hogy szláv nyelven beszélnek olyan népek, amellyel soha, semmiféle kapcsolata nem volt a magyarnak; azonban a magyar a szlávokkal élt együtt tíz évszázadon keresztül. Ezen kívül a szláv a dolgok természetéből véve alkotott olyan neveket, amelyeket a magyar értelem nélkül hangoztat tovább. (265) Vagy pedig tartható az én föltételezésem: a kun az a nyelv, amelyet a magyar sajátjának tarthat; mert a régi történetírás egy nemzetnek mondja a magyarokat, magorokat, ugrokat és ugarokat. A korabeli írók azonban mindezeket szarmatáknak nevezték, és hogy ez ugyanaz, arra a szláv elnevezések is figyelmeztetnek, (270) és egy ilyen számos nép esetében még föltételezni is hihetetlen, hogy egy ilyen szegény nyelvvel élhetett volna. A magyar királyok különösen kedvelték a kunokat és erről a régiségből származó okiratok is tanúskodnak. (275) Vagyis a többi állampolgár kárára az ország kellős közepén kiváltságos jogokkal halmozták el őket. Majd pedig az ezen nemzet iránt tanúsított előszeretet megkedveltette nyelvüket is, amely így udvari nyelvvé vált. És a köznép pedig azért, hogy urai kedvét keresse, és egyébként is összekeverve élt a kunokkal, így föllelkesedvén megtanulta az új nyelvet. (280) Azonban ez természetesen nyomorult nyelv, amelyről úgy gondolom, hogy talán még ezer szótöve sem volt. Azonban, íme, a magyar nyelvbe beletapadt a szláv magja, amely a veleje, de van rajta valami kis szkíta máz. (285) Hogy az előkelő férfiak példája ilyen dolgokban mire képes, azt eléggé bizonyítja a csehek nemzete és a mi hungarus nemzetünk. Mert mind a cseheknek, mind a hungarusoknak már majdnem köznyelvévé vált a német a megboldogult József uralkodása idején. Kétségtelenül azon hajdani időkben is sok olyat lehetne találni, akiket századokkal később Patacsics utánzott. (290) Aki az alája rendeltéknek megtiltotta, hogy szlávul beszéljenek, és a szlávokat arra kényszerítette, hogy magyarul szóljanak. Íme! A magyarok hajdani ősapáik nyomdokait követik, amiket nyelvüket minden közéleti fórumra bevezetik. (295) Ám a tanulékony szlávoknak tetszett az ő dialektusuk, most azonban ezen rájuk erőltetett nyelv minden szépséget nélkülöz! Ha valaki szidalmakat szór a szlávok gyávaságára, akkor megtagadom nemcsak azt, hogy szláv vagyok, hanem azt is, hogy én én vagyok.

Évekkel ezelőtt közöltem – Sallay Imre kéziratos hagyatékából – Vörösmartynak egy szlovákellenes gúnyversét, amely cenzurális okokból kimaradt az eddigi kiadásokból; azóta a MTA Textológiai Munkabizottsága elhatározta, hogy a befejezés előtt álló Vörösmarty-kritikai kiadás pótkötetében újra meg fog jelenni.¹ Hadd idézzem fel a vers keletkezésének azokat a körülményeit, amelyeket kizárólag Sallaytól ismerhetünk. Eszerint:

„Egy időben, ha jól emlékszem, 1836-i évben, a’ M. Kir. Helytartó Tanács egyik alárendelt hivatalában pajzánságból-e, vagy valami különös szeszélyből? sőt valószínűleg bosszú gyűlölet által, egy Szláv nemzetiségért buzgolkodó hivatalnok, magyar érzelmű tiszt társának asztalán fekvő boríték – diák értelemben suppositura – papírjára epés kifakadásokkal latin föltételben magyar ellenes gúny verseket helyezett. E tény a többi hivatalokban is néhány egyén tudtára jött, s nem csekély zúgolódásra szolgáltatott okot. – Mely esetet mint Curiosumot, vagy tulajdonképpen, mint botrány okozót elbeszéltem Vörösmartynak. Ő is gerjedelemben jött, hamarjában e következő verseket [verssorokat, Sz. L.] – viszontorlásul – rögtönözte, ’s tollam alá dictálta:

Zabgyermek! te horog lábu hegy’ mászni teremtett
Tót csuda! mely dolog az: hogy magyar ellen ugatsz?
Megvesztél-e, hogy eb fogadat vigyoritod Uradra,
S annyi kegyelme után föl marod álmaiból?
Ódd magadat! ha fölébreszted, bizony elbotoz egyben,
Bőrödből kivet, és azt buta dobra üti. –
Majd bezeg akkor bögsz, és bögvé Swatoplug apádat
’S hasztalanul hívod szürke vitézit elő.
Mert rajtok síron tul is nyargalva megy Árpád!
S vas sarkantyuját oldalaikba veri.

Azt mondod: ha magyar szóból a tót kimaradna,
Szólani nem tudván, bögene a’ ki magyar.
Hogy lehet az? te egészen tót csak bögni tudsz, és
Medve hazádban nem hallni emberi szót. –
»Krk, Szmr, prszt –« Ne üvölts! mert elfúlsz tőle ’s bögyödből
A zab, melyet evél, – vissza böfögvé – meg öl.

Mi illete e verseket, V...ty gondolván, hogy én a sértett egyénnel közlendem, úgy emlékezem: ezen verseknek előmutatásával csak olajat önthettem volna a tűzre – ovatos lettem, egyedül meghitt barátaim előtt olvastam fel ezeket. Mindazonáltal az ügy nem maradhatott titokban, panasz ment az akkoriban érellyes Iroda Igazgatóhoz Komáromy Péter Helytartó Tanácsos eleibe. Ez tekintélyes Horvát Országi nemes vala; miután ő a’ két viszálykodó egyént rendre utasította, – a mint az elbeszélésekből hallottam, – e szavakkal fejezete volna be feddéseit, az egyiknek mondá: »Inclyta gens hungara pro sui defensione non eget tali procuratore, quam dominatio vestra« [A nemes magyar nemzet a maga védelmezésére

¹ Szörényi László, *Szöveggondozás – magyar módra, Delfinológiai vázlat*, in „Multaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok*, Bp., 1989, 250–277.; Vö. A Textológiai Munkabizottság 1991. május 20-i üléséről, *IK*, 1991, 234.

nem szorul olyan ügyvédre, mint uraságod.]; a' másiknak pedig ne higgye, hogy valaha is eljövendő Szvatopluk lesz magából.]”²

A véletlen kezembe adta azt a verset, amely felgerjesztette Vörösmarty haragját. Az OSzK-ban címe szerint tartják nyilván: *Palma, quamquam Dugonics, similesque Magyari Slaviae eripere attentarunt, vindicata*.³ A címlap „G. R...y R|everendi V|erbi| D|omini| M|inistri| in G|lozsán| Comitatus Batsiensis”, azaz 'R...y G., a Bács megyei Glozsánban az Isteni ige tisztelendő szolgája' posztumusz műveként jelzi; a nyomdahely Zágráb, a kiadás éve nincsen feltüntetve. Fried István baráti segítségével – amelyet ezúttal is megköszönök – a rövidítés mögött sikerült megtalálnom Rohonyi György (szlovák formában: Juraj Rohoni) nevét, és ennek nyomán utánanézni a szakirodalomban.⁴ Szinnyei József kézikönyve számon tartja, de sem életrajzi adatait nem ismeri, sem erről a művéről nem tud.⁵ Pedig Romy Károly György már 1835-ben ismertette és bírálta is a latin költemény furcsa nyelvészeti teóriáját a magyar nyelv eredetéről; feloldva egyúttal a címlapon szereplő névrövidítést (igaz, hogy Zágráb helyett Lipcsét jelölve meg a kiadás helyéül – mivel az ismertetésben szintén bírált német nyelvű magyarellenes szláv röpirat, amelynek függelékében újra nyomták Rohonyi versét, valóban Lipcsében jelent meg). Ritkasága miatt hadd idézzük a Felső Magyar-Országi Minerva hasábjain megjelent bírálat egy részét, amely Rohonyi versének 265–284. idézett sora után található.

„Ezen »conjectura« eredetiképpen nem volt Tisztel. Rohonyié, mert 1817–1821 esztendőkb. midőn Karloviczán, Bács Vármegyének szomszédságában laktam, 's e' tiszteletes urral Glózsánban és másutt öszvejöttem, magától Rohonyi urtól hallottam, hogy ezt az új hypothesist a' magyar nyelvnek eredetéről *egy nagy méltóságban tündöklő és történeli 's nyelvési tudományáról esmeretes férjfiu*, kit nekem megneveze, közlötte vele. Ezt a' hypothesist magam is annak a' méltóságos férjfiúnak szájából hallottam, ki ezt még több okokkal támogatni igyekezett, p.o. hogy Anonymus Belae Regis Notarius' munkájában, Túróczi Kronikájában 's a' t. és a' legrégebb kir. Decretumokban, nem eredeti magyar, hanem tót szavak fordulnak elő, p. o. Boëbodi, Bilochi 's a' t. de ugyan a' Kúnok' bejövetelek után, hogy lehetetlen lett volna, hogy Nagy- és Kis-Kúnságban és Jászok' kerületében a' városok' és faluk' minden nevei és a' család nevek (norma gentilitia, Familiennamen) tiszta magyar nevek, az északi, napkeleti, napnyugoti és dél Magyar-országban pedig többnyire tót, ha a'

² Uo., 253–254. – Ezúttal is szeretném megköszönni a szegedi egyetemnek és személy szerint Keserű Bálintnak, hogy e textológiai pamfletem megjelenését annak idején a *Condolat-jel* című kari folyóiratban lehetővé tették; Keserű tanár úr a cenzúra megtévesztésére még interjújt is készített velem a több részben megjelent közlemény végére. *Condolat-jel*, (6) 1984, 24–25.

³ Jelzete: P. O. lat. 2296. Dolgozatom első részében ennek alapján közlöm a vers latin szövegét; a becsúsított sajtóhibákat, a nagy- és kisbetűs írásmód, illetve az u/v vetők használatában mutatkozó következetlenségeket hallgatólagosan javítottam.

⁴ Vö. Käfer István, *A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig*, Bp., 1985, 288.; a szlovák szakirodalom szerint a *Palma...* 1796-ban keletkezett, vö. Ján Tibensky, *Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Widergeburt*, in *L'udovit Stur und die slawische Wechselseitigkeit*, Hrsg. von L'udovit Holotik, Bratislava, 1969, 42.

⁵ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., 1906, 1801–1802.

Kúnoknak és Jászoknak egykor más nyelve, nem a' mostani lett volna, a' Magyaroknak vagy Magoroknak pedig eredeti nyelve nem a' tót nyelv lett volna; hogy lehetetlen lett volna, hogy olly számos népnek, mint a' Kún és Jászok' népének nyelve egészen elenyészett volna; hogy a' Kunok' és Jászok' magyar nyelvök éppen azért olly tiszta, mivel mindig eredeti Kún nyelvök volt, a' Magyaroké pedig Nográd, Gömör, Hont, Abauj, Zemplén 's a' t. Vármegyékben olly tótos, mivel a' Magyarok vélekedése szerint, eredetikképpen tótúl beszéltek 's a' t.

De ezen egész hypothesis le rohan, midőn nagy tudományu Horvát István úr megbizonyította, hogy a' Kúnok, Jászok, Palóczok és Székelyek' nyelvök mindig a' magyar nyelv (jóllehet különös dialectusokban) volt, és hogy a' Kunok között nem a' Kún (mint a' történetirók és nyelvészek tévedésből vélték, hanem a' Kunok közt, de nem nagy számmal lakó Tatárok' nyelve elenyészett. – A' Magyarok vagy Magorok és Ugorok vagy Ungrok nevet lehet ugyan *gor* vagy *hor* (hegy) tót szóból származtatni, de tek. tud. Horvát István (a' Rajzolatokban) és tisztel. Holéczy úr (a Tudományos Gyűjteményben 1834, Martziusi Kötetben 3–18-dik lapon) erőltetés nélkül a' magyar nyelvből származtatták. Horvát a' *mag* és *er* (erent), Holéczy pedig *mag* és *gyar* (honnán gyarmat) szóktul.) – Jól esmerem a' Sarmaták vagy Sauromatae nem voltak Tótok, hanem Szityák (Diodorus Siculus lib. IV.) és hogy Sarmatiában Kunok vagy Chuni (χουνοι) laktak, Ptolemaeus (in Sarmatia Europaea) és Ammianus Marcellinus (lib. XXXI. cap. II.) bizonyítják.⁶

Sajnos egyelőre nem tudtuk megállapítani, hogy ki lehet az a főrangú személy, aki Rohonyinak ezt az eléggé abszurd nyelvtörténeti hipotézist sugallta. Mindenesetre ez volt az az alap, amely a szerzőt a szláv eredetű, vagy annak vélt magyar szavak versbe szedésére ihlette; s ezzel kiváltotta Vörösmarty haragját. A magyar nyelv szláv eredetű jövevényszavainak modern feldolgozója, Kniezsa István kutatási eredményeivel összehasonlítva: az egyértelműen szlávnak minősített, versbe szedett szavak a legtöbbjénél kétségtelen valóban a szláv eredet. Csupán a következőkre nem áll ez: vidék, szoba (kétséges), konyha (kétséges), köpönyeg; a bor természetesen nem szláv eredetű, talán az egyes összetételekben szereplő bor előtagra gondolhatott a szerző, pl. borköles, nem szláv eredetű továbbá a határ, a kő (itt esetleg a kőszikla összetett szó második fele indíthatta feltevésére a szerzőt); továbbá nem szláv a bika, a béles, a tönköl és a példa; nem tudjuk mire gondolt a „tarok” említésével.⁷ Mindenesetre használhatta már Leschka István 1825-ben megjelent könyvét, amely az első nagyszabású összegzése a magyar nyelv európai, de elsősorban szláv jövevényszavainak.⁸ Ebben a vers szinte összes tanúságként felvonultatott szava előfordul, ha nagyobb óvatossággal is, mint az invektívában; pl. a szoba szót vagy a német stube, vagy a szláv isba szóból származtatja.⁹ Leschka előszavából igen sok tanulságot merítettünk, pl. innen derül ki, hogy a honfoglaló magyarok – nomád

⁶ Rummy Károly György, *Új hypothesis a' Magyarok' és a' magyar-nyelvnek eredete felől*, in *Felső Magyar-Országai Minerva*, X (1835.), I. kötet, 159–161.

⁷ Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, 1–2, Bp., 1955.

⁸ Stephanus Leschka, *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici us [...]*, Budae [...], 1825.

⁹ *Uo.*, 222.

létükre – nem ismerték a ruházatot, és ezért az összes öltözék-jelölő szó az európai nyelvekből került hozzájuk.¹⁰ Azt azért nem állítja, hogy meztelenül foglalták volna el a Kárpát-medencét: hiszen szerinte vadbőrökbe öltöztek. Tanulságos az is, hogy az ősmagyarok életmódjára vonatkozó középkori és a szkíták révén idevont ókori források mellett fő kiindulási alapja Pelcz János értekezése, amely Sopronban jelent meg 1755-ben.¹¹ Ez mintegy összegzi a honfoglalók nyomorúságos és primitív mivoltára vonatkozó összes közhelyet. Rokonságot mutat érvelésében az invektiva szerzőjének hivatkozási alapul szolgáló szerzőkkel, akiket a vers 61–66. sorában nevez meg.

Helmoldus például, ez a XII. századi észak-német krónikás, visszaemlékezésén a pogány magyarok egykori betöréseire és keresztényellenes pusztításaira, nem mulasztja el megjegyezni, hogy ezen dühödtségüknek jeleit mind a mai napig megőrizték.¹² A híres polihisztor Konrad Schurzfleisch szintén a szlávokról írt és csak mellesleg hangoztatta tovább a középkori, a pogány magyarokat elítélő toposzokat. Révay Péter és Thuróczy idevonása nyilván igen egyoldalú hermeneutikai módszerekre utal.¹³ Friedrich Wilhelm von Taube az egyik legmodernebb szerző a Rohonyi által hivatkozottak közül; értekezése beletartozik abba a hosszú polémiába, amely a középkori Szlavónia és a Szerémség hovatarozásáról dúlt.¹⁴ Papának munkásságát, Salagiusszal, folytatott vitáját, illetve az ő adataival szemben kifejtett Pannónia-történetét emlegeti a magyar szakirodalom, de valódi jelentősége még feldolgozásra vár.¹⁵ Különös figyelmet ér-

¹⁰ Uo., XIV–XV.

¹¹ *Hungaria sub Vaivodis et Ducibus, sive historica de rebus veterum Hungarorum, inde ab origine gentis usque ad Geysae tempora etc.* – az idézet: uo., XIII.

¹² Helmoldus ezt forrásából, Adam Bremensis könyvéből veszi. Vö. *Helmoldi Presbyteri Chronica Slavorum ex recensione I. M. Lappenbergii. In usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historica recudi fecit Georgius Heinricus Pertz*, Hannoverae, 1868, 26.; érdekes, hogy a magyarokat, viselkedésük és nyelvük azonosságá miatt, a szlávok közé sorolja, ebben viszont módosít forrásához, Adamhoz képest: i. m., 13.

¹³ Vö. Eckhardt Sándor, Révay Péter a magyar őshazáról, in *MNY*, 1943, 341–344. valamint Bónis György, Révay Péter, Bp., 1981, 70. és Niederhauser Emil, *A történetírás története Kelet-Európában*, Bp., 1995, 570.: Szvatopluk, mint Attila után Pannonia uralkodója: vö. Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp., 1985, 58.; e (26.) fejezet forráskritikájára ld. II. Commentarii I. *Ab initiis usque ad annum 1301*, composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó, Bp., 1988, 138.

¹⁴ Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichen Slavonien und des Herzogthumes Syrmien [...]*, Leipzig, 1777.; vö. Karácsonyi János, *Szent László meghódítja a régi Szlavóniát*, Bp., 1916. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, XXIV/2)

¹⁵ Vö. Niederhauser Emil, i. m., 575.; vö. Ján Tibenský, *Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Wiedergeburt*, in *L'udovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit, Gesamte Referate und die integrale Diskussion der wissenschaftlichen Tagung in Smolenice 27–29. Juni 1966*, Hrsg. von L'udovít Holotík, Bratislava, 1969, 40. A szerző szerint Papának a Habsburg Birodalomban a megújult Nagymorva Birodalmat látta! Azt is kifejti, hogy a „Slavia” szót először Johann Fischer-Piscatoris használta 1696-os wittenbergi disszertációjában, ld. i. m., 39.; Schurzfleisch „barokk szlavizmusáról” és a Rohonyi által szintén hivatkozott J. K. Jordan morva historikusról: i. m., 39–40.

demel Severini János értekezése: *Commentatio Historica de Veteribvs Incolis Hvgariae Cis-Danubianae a Morava Amne ad Tibiscum porrectae ex probatissimis scriptoribvs Deduc-ta*, Sopron 1767.¹⁶ Severiniről joggal állapította meg Tarnai Andor, hogy a Hun-garus-tudat történetében kivételezett hely illeti meg, amennyiben nála látszik átfordulni e sajátos értelmiségi magatartásforma a tisztán szláv, azaz szlovák öntudat irányába. Az általa fölvázolt őstörténeti látomásban nem csupán a Tát-raalját tartja az összes szláv népek őshazájának, hanem az egész magyar földet is megteszi szláv őslakosságúnak. Akármilyen fantasztikusnak is hangzik, még napjainkban is talál követőkre, legalábbis erre utal Henrik Birnbaum egy leg-utóbb publikált kritikus vitacikke.¹⁷

Nagyjából feltérképezhető tehát Rohonyi háttere. Részben a német tudománnyosságban kialakult – és elsősorban Schlözer által rendszerezett – közhe-lyekre támaszkodik (ezeknek nyomán mozgósítja az ókori tekintélyeket is), és részben már használja az újabb keletű magyarországi szlovák őstörténeti kísér-leteket.¹⁸ A Szlavóniára vonatkozó mű bevonása arra is utal, hogy egy ponton már kapcsolódik a horvát őstörténetíráshoz, illetve nacionalizmus problematikájá-hoz. Ellenfelei, elsősorban Dugonics, viszont a maga részéről az *Etelkában* a *Jó-lánkában* és *Szittyiai történetekben* összeszedte és erőteljesen hangsúlyozta az ösz-szes létező szlávellenes történeti közhelyet.¹⁹ Ehhez képest eltöprel a Patacsics kalocsai érsekre tett utalás, akit sok szerző vádolt azzal, hogy elárulta szláv szár-mazását, és állítólag deresre húzatta azokat a jobbágyait, akik a szláv anyanyel-vüket használták. Dugonicson kívül fő ellenfele Anonymus; nagyon érdekes, hogy ugyanettől az időtől fogva mind a mai napig a Névtelen Jegyző viszont legfőbb, megfellebbezhetetlen tekintélye a román nacionalizmusnak.²⁰

Rohonyi 1831-ben a kolerajárványban halt meg. Művét annak idején azzal adta át Kollárnak, hogy halála után próbálja meg kiadatni a gúnyiratot. Mint Szegedy Rezső tanulmányából tudjuk, Kollár gondoskodott is az elhunyt vég-akaratainak teljesítéséről: 1832. március 9-én Prágából írt levelet Zágrábba Lju-devit Gajnak és megkérte, hogy nyomassa ki.²¹ Tehát az illírismus atyja volt az, aki a kalandos úton hozzá jutott kéziratot – mint Kollár közvetítésével néhány más magyarellenés iratot – végül is kinyomtatta. Tudjuk, hogy maga Kollár is

¹⁶ Vö. Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történeléhez), Bp., 1969, 93–99.; továbbá Niederhauser Emil, i. m., 573–574. A honfoglalással kapcsolatos „ős-szlo-vák”, „ős-magyar”, és egyeztetett „ős-szlovák–magyar” elképzelésekről a 18. században v.ö. Kiss Gy. Csaba, *Honfoglalások (Mitoszok hajdan- s jelenkorban. Posztmillicentenáriumi jegyzetek)*, in *Új Holnap*, Miskolc, 1977, május, 62–67.

¹⁷ Henrik Birnbaum, *Az Alföldön volt Morávia?*, in *BUKSZ* 1997. tavasz, 18–22.

¹⁸ Vö. Ján Tibenský, *Schlözers Bedeutung für die in der Slowakei im 18. Jahrhundert herrschenden Ansichten über die Slawen*, in Lomonosov–Schlözer–Pallas, *Quellen und Studien zur Geschichte Ost-europas*, XII, Berlin, 1962, 236–238.

¹⁹ Vö. Szörényi László, Dugonics András, in *Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi ma-gyar irodalomról*, Bp., 1996, 108–140.

²⁰ Vö. Csapodi Csaba, *Az Anonymus-kérdés története*, Bp., 1978, 22–25.

²¹ Szegedy Rezső, *Az illyrismus és Gaj Lajos levelezése*, II. közlemény, in *Századok*, 1912, 357.

különösen gyűlölte Dugonicst, hiszen a *Slávy dcera* című eposzának Acheron című fejezetében a derék szegedi piaristát az alvilág emberfejú Cerberusának rajzolja, akit különböző hullók és rovarok csipkednek, és ezért tehetetlen dühében érthetetlen nyelven, tehát magyarul ugat.²²

Karel Paul cseh tudós külön tanulmányt szentelt annak, hogy miképpen segítette Kollár a horvát nemzeti tudat ébresztését 1832-ben és 1833-ban.²³ Leiszögezi, hogy kortársi dokumentumokkal – elsősorban levelezésekből vett idézetekkel – igazolható, hogy éppen ez a gúnyvers lobbantotta lánggra a hazafias érzelmeket a horvátok között! Maga Kollár is felbuzdult – e tanulmány szerint – Rohonyi sikerén, és ezért látott neki a *Sollen wir Magyaren werden?* kiadásához. Paul tanulmánya kiemeli Draskovich János (Janko Drašković) kezdeményező szerepét a horvát nemzetébresztésben; talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy ő volt az a főúr, aki – Romy szerint – Rohonyit gúnyverse megalkotásában segítette.²⁴

A vers elé illesztett négy mottó közül a legelső érdemli meg különös figyelmünket. Ez Barclay *Icon Animorum* című könyvéből való, amely – mint Tarnai Andortól is tudjuk – a nemzeti karakterológiára támaszkodó toposzok megalapozója volt – mint általában Európában – a mi térségünkben is. Az idézet eredeti szövegösszefüggésében azokra a rosszindulatú rágalmakra vonatkozik, amelyekkel a magyarok szokták illetni a gyűlölt németeket.²⁵ Rohonyi természetesen azokra a ráfogásokra, vagy rágalmakra vonatkoztatja, amellyel viszont – szerinte – a magyarok szokták illetni a szlovákokat. Műve így ékes tanúbizonysága annak, hogy a barokk vagy sokszor még régebbi, nemzetkarakterológiákat meghatározó közhelyek miképpen determinálták a többnyire hibásan múlt századi jelenségnek tekintett modern nacionalizmus kialakulását. Tanulságos abból a szempontból is, hogy in statu nascendi mutatja a más-más előtörténettel rendelkező horvát és szlovák nacionalizmus összekapcsolódását a Kollár által kezdeményezett pánszlávizmus jegyében. Sőt még arra is magyarázatot ad, hogy miért támadta Gaj később Vörösmartyt olyan vehemenciával.²⁶

²² I. h.

²³ Karel Paul, *Kollár pomáhá buditi národní vědomí chorvatské roku 1832 a 1833*, (Přspěvek k dějinám politických brozur chorvatských), in *Ceská revue*, XVIII (1925), 232–237., különösen 234. skk. (A magyar könyvtárakban nem található folyóirat e cikkének fénymásolatát Simona Kolmanová szívességéből kaptam meg, segítségét ezúttal is köszönöm.)

²⁴ Kéziratot horvát fordítását (*Narodna dike hoju Dugonić i njemu spodobni Magjari Slovencem prevzeti su skušavali*) ld. *Katalog rukopisa Nacionalne i Svenčlišne Biblioteke u Zagrebu*, obradio prof. Sime Jurić, Knjiga 2, Zagreb, 1993. p. 246. Nr. 1225. – Érdekes, hogy a tudósneveket és a szláv eredetű magyar szavakat kihagyja a versből, csak lábjegyzetben közli őket.

²⁵ Joannis Barclaii, *Icon Animorum* [...]. Dresdae et Lipsiae [...], 1733, 205.

²⁶ Ld. Szegedy Rezső, *i. m.*, IV. közlemény, 595–596.; A Gaj által szerkesztett *Danica* című zágrábi folyóiratból, a *Cicvara* rovatból idéz egy cikket, amely szintén majdnem minden magyar szóról kimutatja a szláv eredetet, s eszerint, ha a magyar visszaadná a kölcsönszavakat, néma állatként bolyonghatna az erdőben: *i. m.*, 594. (A *Danica* XI. 29-et is tartalmazó faksimile-kiadást Szabó G. Zoltán baráti szívességéből használhattam, segítségét ezúttal is köszönöm.) Abban viszont téved Szegedy, hogy e cikk szerzője ugyanúgy Dankovszky szótárára támaszkodott, mint Rohonyi, hiszen ezen szótár csak 1833-ban jelent meg.

DREI ALTPOLNISCHE SCHÜLER WITTENBERGS:
Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasieński (Katholik)
und Lukas Delfin (Antitrinitarier)

Im 16. Jahrhundert entwickelte sich das kulturelle Leben in der Polnisch-Litauischen Republik zwar lebhaft, doch die Wurzeln solch reger Entwicklung sind vor allem im Westen zu finden, insbesondere an den damaligen Universitäten. Für das damalige polnische Königreich waren drei Universitäten von besonderer Bedeutung: in Padua, Basel und eben in Wittenberg. Padua virum fecit aus dem hochverdienten Großkanzler Johann Zamoyski, Basel formte den Geist und die Haltung des angesehensten Schutzherrn der litauischen Antitrinitarier – Johann Kiszka – und an der Wittenbergischen Universität – nach Theodor Wotschke – empfangen etwa 500 junge Polen ihre Bildung, u.a. auch die drei unten Besprochenen: ein Lutheraner, ein toleranter Katholik, ein Antitrinitarier.

Thomas Sobocki (Wappens Doliwa)

Sobocki stammte aus einer angesehenen, vermögenden Adelsfamilie aus dem östlichen Teil Großpolens. Er lebte ziemlich kurz – geboren um 1510 als ältester Sohn des Landrichters in Łęczycza Thomas Sobocki d. Ä., starb schon 1547. Die polnische Geschichtsschreibung schweigt eigentlich über Sobocki, jedoch ist es allgemein bekannt, daß Sobocki, ein Schützling der polnischen Königin, der aus Italien stammenden Bona Sforza, einer religiös verworrenen Persönlichkeit, war.

1522 als Schüler in Krakau verfügte der junge Sobocki über einen ganzen pädagogischen Hof, dessen Mitglied wahrscheinlich auch magister artium Alexis Dantiscus, ein Deutscher aus Danzig, der schon damals eng mit der lutherischen Reformation verbundenen Stadt, war.¹ Am 10. 6. 1525 immatrikulierten sich Thomas Sobocki und sein jüngerer Bruder Jakob an der Wittenbergischen Universität.²

Nach einigen Jahren – leider existiert kein Beleg über den Abschluß seines Studiums in Wittenberg – wurde er in das Amt des „wojski“ (tribunus) in Łęczycza berufen (als solcher Amtsträger sollte er im Fall eines Krieges und Abwesen-

¹ Erzbischöfliches Archiv in Krakau, Officialia 57, S. 747, 817, 823.

² *Album Academiae Vitebergensis ab a. Chr. MDII usque ad a. MDLX*, ed. C. E. Foerstermann, Lipsiae, 1841, 125.

heit der Männer für die ganze Woiwodschaft sorgen); zugleich bekleidete Sobocki das Amt des Hauptmanns (Verwalters der wichtigen königlichen Güter und Richter) in Rawa. 1539 begab er sich als königlicher Gesandter zum Sultan Soliman dem Prächtigen.³

Das höchste Amt, das Sobocki bekleidete, war das des Großkanzlers, jedoch nur 2 Jahre – von 1545 bis zum Jahr 1547, da er starb. Zwar ist vielleicht die Amtswürde des Großkronkanzlers des Polnischen Reiches mit dem Amt des Kanzlers des Deutschen Reiches nicht zu vergleichen – der Großkronkanzler spielte nicht eine so entscheidende Rolle wie sein deutscher „Kollege“ – dennoch gehörte Sobocki zu den wichtigsten Würdenträgern des polnischen Staates. Was besonders bemerkenswert ist: Sobocki war der einzige Protestant, dem die polnische Kanzlerwürde zugefallen ist, obwohl sich nach 1548 auch in Polen die Reformationsidee weit verbreitet hat.

Wann eigentlich Sobocki das lutherische Bekenntnis angenommen hat, wissen wir leider nicht, vielleicht schon während seines Aufenthaltes in Wittenberg. Jedenfalls hielt schon Ende der dreißiger Jahre Nicolaus Nipschitz, geheimer Mitarbeiter des Herzogs Albrecht von Preußen, Sobocki für einen „guten cristen“, mit welchem man „von papisten allerlei zimlicher mosen“ sprechen kann und der „gut marggraffisch und herzogisch“ ist.⁴

Im Ganzen genommen war Sobocki hochgebildet, kannte die Bibel gut und bediente sich der deutschen und lateinischen Sprache ebenso gut wie der polnischen.

Als Kanzler hat Sobocki 1545 Versuche unternommen, den gelehrten und mit der Reformationsbewegung verbundenen Griechen Francesco Lismanino mit dem theologischen Lehrstuhl an der Krakauer Universität zu belehnen.⁵ Im Winter 1546–47, im Einverständnis mit dem Herzog Albrecht von Preußen, trachtete Sobocki nach Bekehrung des polnischen Königs Sigismund I. auf „pulum verbum Dei et veram Evangelii doctrinam“.⁶ Sigismund der Alte, der 1506 bis 1548 regierte, war ein frommer, wenn auch nicht fanatischer Katholik, und seine Bekehrung zum lutherischen Glauben war kaum vorstellbar. Hätte jedoch Sobocki wenigstens 10 Jahre länger gelebt und wäre er Untertan des religiös wankelmütigen Königs Sigismund August (1548–1572) geblieben, so wäre es durchaus möglich gewesen, daß unter dem Einfluß und weiterem nachhaltigen Wirken Sobockis und anderer Gleichgesinnter auch in Polen ein protestantischer Staat entstanden wäre.

³ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, VII, Leipzig, 1841, 437.

⁴ W. Urban, *Dwa szkice z dziejów reformacji*, Kielce, 1991, 56.

⁵ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, IV, nr 7531.

⁶ *Elementa ad fontium editiones*, ed. K. Lanckorońska, 37, 177.

Franciscus Krasieński (Wappens Slepowron)

Im Gegenteil zu Sobocki ist uns der Lebenslauf Franciscus Krasieńskis gut bekannt, vorzüglich dank der von Thaddäus Gostyński veröffentlichten Monographie und in der im Polnischen Biographischen Lexikon enthaltenen Biographie.⁷ Krasieński als Tuberkulosenkranke lebte auch nicht lang (1525–1577). Ebenso wie Sobocki stammte er aus einer vermögenden Adelsfamilie, aber aus Masovien, also aus jenem Landesteil Polens, der beharrlich beim katholischen Glauben hielt. Demfolge ist nur einer großen Popularität der Reformation zuzuschreiben, daß Krasieński schon seine anfängliche Ausbildung in einer protestantischen Schule in Görlitz genommen hatte und nachher, etwa um 1540, in Wittenberg Melanchthons Schüler wurde. Jedoch immatrikulierte sich Krasieński an der Wittenbergischen Akademie nicht und wurde 1541 – auf Anraten seines Verwandten Prälat, später Primas Nicolaus Dzierzgowski, nach Polen zurückgerufen.⁸ Krasieński war ein gebildeter Mensch, doctor utriusque iuris, in der lateinischen, italienischen und deutschen Sprache gleichermaßen geübt; obgleich Geistlicher, war er vermutlich am wenigstens der Theologie gewandt.

Im allgemeinen kann man Krasieński als „gutmütigen Mann“ bezeichnen, der sich tolerant gegenüber den Andersgläubigen, wie auch den Sündern verhielt, und auch gutherzig die plebeischen Untertanen beschützte. Anfänglich wirkte er gemeinsam mit Stanislaus Hosius, Bischof von Ermland, der als Stütze der polnischen Gegenreformation galt, doch nach gewisser Zeit brachen Krasieński Beziehungen mit Hosius ab und nahm Kontakt zu Primas Jakob Uchański, der für die Idee einer Nationalkirche geneigt war, auf.

Ab 1550 als Priester und vermögender Prälat, war Krasieński auch um diese Zeit in der Diplomatie tätig. In den Jahren 1555 und 1558 weilte er als Gesandte in ziemlich kontroversen Angelegenheiten beim Heiligen Stuhl, nachher, auch als königlicher Botschafter am habsburgischen Hof. In den Jahren 1568–1574 wirkte er als vertrauter Vizekanzler König Sigismund Augusts und spielte eine wichtige politische Rolle im Einverständnis mit der protestantischen Fraktion des polnischen Adels. 1572 erhielt er das märchenhaft reiche Krakauer Bischofsamt und wollte „devincere animos nobilitatis Cracoviensis“, die in drei Viertel protestantisch gesinnt war. Seine Freundschaft mit manchen Häretikern, insbesondere mit dem kalvinistischen Woiwoden von Krakau Johann Firlej, rechtfertigte Krasieński vor dem päpstlichen Nuntius mit folgenden italienischen Worten: „Ch'era uomo politico e non s'intrometteva in cose di religione.“⁹

Wenn 1573 die Andersgläubigen eine Konföderation de religione, welche die Freiheit der Konfession garantieren sollte, geschlossen haben und viele polnische Bischöfe, u.a. Hosius, diese bekämpften, unterschrieb Krasieński, als einziger, den Akt der Konföderation „propter bonum pacis“. Der Krakauer Bi-

⁷ T. Gostyński, *Franciszek Krasieński, polityk Złotego Wieku*, Warszawa, 1938.; W. Urban, *Krasieński Franciszek h. Slepowron*, in *Polski Słownik Biograficzny*, XV, 1970, 171–173.

⁸ Gostyński, *op. cit.*, 14.

⁹ *Ibidem*, 143–144.

schof, der sich der päpstlichen Inquisition und den Beschlüssen des Trienter Konzils widersetzte (obgleich er auch entschieden das Wohl der katholischen Kirche schützte), wurde bald zum Gegenstand vieler Angriffe der päpstlichen Diplomaten und der polnischen Prälaten. Unter ihrem Druck hat sich Krasieński auf seine Güter, vor allem im Kielzer Land, zurückgezogen, wo er Bauarbeiten förderte, u.a. auch das Schloß in Bodzentyn umgebaut hatte.

Durch das ganze Leben Krasieńskis zieht sich ein Faden der Sympathie und der Achtung vor der Glaubensfreiheit. In seiner Jugend reiste er nach Wittenberg, um Melanchthon zu hören, zweimal fuhr er zum Papst in Sachen, die sogar mehr oder weniger gegen Rom gerichtet waren. Er befreundete sich mit den führenden Persönlichkeiten des neuen Glaubens und kämpfte mit dem Krakauer Kapitel, das sich gefügig unter den Einfluß der Nuntien stellte. Endlich strebte er eine Nationalsynode an, auf der er den andersgläubigen Adel mit der Kirche aussöhnen wollte.

Andererseits muß man auch darauf hinweisen, daß er zugleich die Interessen der katholischen Kirche wahrte: unterstützte die Jesuiten, sorgte dafür, daß die Geistlichen besser ihre Pflichten versehen können. Diese scheinbare Inkongruenz erklärt sich aus seinem Drang nach Frieden und Beruhigung aller Ansprüche.

Krasieński, der treue Schüler des toleranten Melanchthons, starb am 16. März 1577 auf dem Bodzentynner Schloß und wurde in der dortigen Pfarrkirche begraben, da er sogar nach seinem Tode in das schon sehr gegenreformatorische Krakau nicht zurückkehren wollte. Sein Grab schmückt ein wunderschönes Grabmal italienischer Art.

Lucas Delfin

Der letzte besprochene Wittenberger Schüler Lukas Delfin stammte aus einer bürgerlichen Familie – wahrscheinlich aus Tschenstochau oder aus Breslau, jedenfalls aus dem kleinpolnisch-schlesischen Gebiet. Er lebte in den Jahren um 1520 bis um 1580 und erst ich habe ihn aus der fast völligen Vergessenheit an das Tageslicht gebracht.¹⁰ Lukas Delfin wurde auch Lukas Sternberg, Lukas aus Dubicko oder einfach Lukas der Pole genannt.

An der Wittenbergischen Akademie immatrikulierte er sich als „Lukas Polack Vratislaviensis“ 26. September 1555.¹¹ Damals war er schon erfahrener wandernder Mönch des Augustiner-Chorherren-Ordens. Nach Wittenberg eilte Delfin, um Hörer des in ganz Europa berühmten Melanchthons bleiben zu können. Bestätigen dies auch die Ansichten der früheren konterreformatorischen

¹⁰ W. Urban, *Lukas Delfin, ein polnischer Antitrinitarier in Mähren um die Mitte des 16. Jahrhunderts in Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, Bp., 1982.; Idem, *Der Antitrinitarianismus in den Böhmischem Ländern und der Slowakei im 16. und 17. Jahrhundert*, Baden-Baden, 1986, 68–76, u.a.

¹¹ *Album Academiae Vitebergensis*, 311.

Verfasser, die unter vielen Vorwürfen, die sie Lukas Delfin entgegenstellten, auch dieser, daß er vermutlich Luthers und Melanchthons Schüler war und in Wittenberg studierte, enthalten ist.¹² Zumal Delfin selbst stets betonte, daß er Schüler Luthers und Melanchthons sei, trotz vieler Unterschiede zwischen seinen und den Ideen der beiden Reformatoren.¹³

Lukas Delfin war nebst Peter Gonesius und Gregorius Pauli einer der ersten und eigenartigsten polnischen Antitrinitarier. Sein wirksames und tätiges Leben nahm er als Prediger 1557 in Nordmähren auf, doch schon 1560 bekannte er sich zum Antitrinitarismus und ist demfolge in das Gefängnis der Olmützer Bischöfe – Schloß Hukvaldy – geraten. Um 1570 befindet er sich unter den kleinpolnischen Antitrinitariern, u.a. hat er an den Verhandlungen zwischen den polnischen Antitrinitariern und den mährischen Anabaptisten (Hutterern) teilgenommen.

Aufgrund der erhaltenen Relationen kann man folgende Grundsätze in Delfins Lehre aufweisen: unversöhnliche Feindlichkeit dem katholischen Glauben gegenüber und Verbundenheit mit den Vertretern der klassischen Reformation – Luther und Melanchthon. Dem Beispiel Michael Servets folgend ist Delfin in seinem Haß so weit gegangen, daß er – wie Hosius – die Göttlichkeit Christi vor allem deswegen ablehnte, daß die Papisten sie annahmen und „quod ipsi credunt, non credamus“. Wahrscheinlich verwarf er auch den Zölibat. Im Geiste der radikalen polnischen Arianer forderte er strenge Beständigkeit beim alten und Neuen Testament. Kritischen Standpunkt jedoch vertrat er dem Evangelium des Johannes gegenüber, weil es für die Präexistenz Christi grundlegend war; infolgedessen hielt Delfin das Evangelium für ein „figmentum Platonis“.

Fundamental für Delfins Anschauungen ist sein Lehrsatz, daß die Dreifaltigkeit nur ein gehaltloses Wort ist, da sie in der Heiligen Schrift überhaupt nicht vorkommt, nur Gott der Alleinige. Die Verteidiger der Dreifaltigkeit – so behauptet Delfin – haben sich nur drei Götter ausgedacht, wobei die Dreifaltigkeit höchstens ein Weib, das gleichzeitig drei Ehemänner hat, sein kann. Christus ist – Delfins Meinung nach – nur ein Mensch, ein natürlich geborener Sohn des Zimmerers Joseph und seiner Ehefrau Maria und ein Prophet, der jedoch während seiner Taufe im Fluß Jordan seiner Verdienste wegen von Gott adaptiert wurde. Die Würde als Sohn Gottes erwarb Christus nur dem Geiste nach; vor seinem Tode hat der Gekreuzigte diese Würde zurückgegeben. Sowohl alle Wunder wie auch die Auferstehung Christi geschahen nur durch Vermittlung Gottes des Allmächtigen. Den Heiligen Geist hielt Delfin – wortgetreu der Heiligen Schrift – für eine Taube.

¹² F. Staphylus, *Apologia... recens aucta et recognita...*, Coloniae, 1562, 370.; A. Wargocki, *Apologia przeciw luteranom, zwinglianom, kalwinistom, nowokrzęćcom...*, Kraków, 1605, 138.; *Histoire du Socinianisme divisée en deux parties...*, T. II, Paris, 1723, 276.

¹³ W. Urban, *Łukasz Delfin, polski antytrinitarz na Morawach w połowie XVI w.*, in *Przegląd Historyczny*, 52 (1961), Nr. 4, 686.

Delfins Christologie war sogar im Vergleich mit den Ansichten der Polnischen Brüder sehr radikal und ähnelte sich eher den Lehrsätzen der ersten Generation der mährischen Täufer aus Mikulov (Nikolsburg).

Der Häretiker aus Sternberg wies, ebenso wie die Lutheraner – die Heiligenverehrung und die Jungfernschaft Marias ab; er behauptete auch, daß Maria vor Christi Geburt mehrere Söhne hatte. Unter den Sakramenten würdigte er nur formaliter das Sakrament der Eucharistie und nahm dabei Bezug auf Melanchthon, dessen Anschauungen in dieser Hinsicht zwischen den lutherischen und den kalvinistischen Meinungen oszilierten. Doch wahrscheinlich Delfin verhöhnte auch dieses Sakrament. Die Taufe hielt er für eine teuflische Erfindung und strebte nach der Einführung der alttestamentischen Beschneidung. Im allgemeinen – nach Hosius' Meinung – „sacramenta omnia vocat praestigias diaboli“. Delfin verneinte auch das Feiern des Samstags. Demzufolge hat Delfin seine Anschauungen den damaligen Judaisanten aus dem Moskauer Reiche und aus Litauen, auch den Sabbatariern aus Siebenbürgen angenähert.

Delfins Anschauungen waren vermutlich größtenteils auf seinen eigenen, ganz selbständigen Erwägungen gestützt. Sicherlich war Delfin gut ausgebildet und zählte – ebenso wie Gonesius und Gregor Pauli – zu den damaligen plebeischen Intellektuellen. Ebenso wie Peter Gonesius betonte er nachdrücklich die worttreue Deutung der Bibel.

Geistig stand er höher als die frühen mährischen Antitrinitarier – schlichte Pfarrer oder selbstgebildete Handwerker. Gonesius ist ihm nur in dieser Hinsicht zuvorgekommen, daß er sein antitrinitarisches Manifest schon 1556 bekanntgab, auch wohlgeformte eigene soziale Ansichten vertrat; Gonesius' Werke haben sich besser erhalten.

Den erhaltenen Quellen nach war Lukas Delfin nicht nur ein Unitarier und ein halb judaisantisch gesinnter Theologe, aber auch Vertreter eines außergewöhnlich dogmatischen Radikalismus. Somit schien er den polnisch-litauischen Unitariern und manchen deutschen Protounitariern näher zu stehen als der vom Johann Kalenec repräsentierten „Kleinen Partei“ der böhmischen Brüderunität. Im Gegensatz zum Kalenec, der das Programm einer radikal demokratischen Kirche verkündete, berührte Delfin (ein Günstling der mährischen Feudalherren) die sozialen Fragen fast überhaupt nicht. Jedoch beachtete er mit Aufmerksamkeit die ethischen Probleme, woraus man folgern kann, daß auch er sich dem sozialen Radikalismus zuneigte.

Lukas Delfin war imgrunde geistlich fern von Melanchthon, trotzdem blieb er in der irenischen Atmosphäre, die seinen wittenbergischen Lehrmeister umkreiste, verwurzelt.

Die oben besprochenen drei Schüler der Leucorea sind alle interessant, obgleich aus verschiedenen Gründen. Sobocki hat sich in Wittenberg den lutherischen religiösen Eifer angeeignet und vermutlich auch Achtung und Ehre für die lutherische Kultur Deutschlands. Krasíński ist zwar mehr von der italienischen Kultur beeindruckt worden, jedoch war sein Aufenthalt in Görlitz und Wittenberg eine gute Schule der Toleranz und des Zusammenlebens mit Andersgläubigen. Schließlich hat Delfin ad infinitum die Kompliziertheit der theologischen Auseinandersetzungen in Wittenberg ausgebreitet und ausgenutzt. Alle drei oben besprochenen Polen konnten Schüler des berühmten Melanchthons sein.¹⁴

¹⁴ Siehe auch O. Bartel, *Filip Melanchton w Polsce*, in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 6 (1961), 74–77, u.a. Bartel behauptet aber unbegründet, daß sich der älteste Brief Melanchthons an einen Polen erst aus 1537 erhalten blieb, wobei wir seine um 10 Jahre ältere Korrespondenz mit Andreas Trzeciecki d. Ä. schon kennen.

Vadai István

A FÜGGŐLEGES BESZÉD
Tinódi akrosztichonjairól

I. Tinódi akrosztichonjainak hangjelöléséről

A Krónika egyik darabja a *Szegedi veszedelem* című história. A versfőkből kiolvasható latin nyelvű mondatban Szeged neve a következő alakban állítható össze:

NAGI ZEGÖD

Aki egy kicsit is jártas a szegedi ö-zésben, tudja, hogy különbséget kell tenni zárt és nyílt *e* között, a zártat lehet ö-vel ejteni, a nyíltat soha. Tehát van *embör*, de nincsen *ömber*, Mondhatom azt, hogy: *öttem könyeret möggyel*, de azt nem, hogy: *ettöm kenyöröt meggyöl*. Aki nem jártas az ö-zésben, esetleg összetévesztheti, hogy mit is jelent a *mentök*, *möntek*, *möntök*, *mentek*.

Tinódi nem írhatta *Szögedet Szegödnek*. Nem is írta!

Egyetlen latin nyelvű folyamodványa a speciálisan magyar hangok jelölését illetően sajnos nem igazít el. Az akrosztichonok szövege azonban szerencsére különösen erősen konzervált szöveg. Betűről betűre egy-egy versszakkal rögzített, igen nehezen változtatható meg, így rekonstruálhatjuk Tinódi hangjelölését. Megfigyelhető, hogy amikor *ö* betűre van szüksége, következetesen két-két betűt használ az akrosztichonban, két-két strófa kezdődik *ev* betűkkel. Ez a jelölésmód egyáltalán nem szokatlan, a régiségben gyakran előfordul, családnevek írásánál a mai napig fennmaradt, gondoljunk csupán a *Ponori-Thewrewk* névre, vagy a tizenhárom aradi vértanú egyikére, *Dessewffy Arisztidre*. Ha képzeletben a versek szövegében az összes *ö* betűt átírjuk *ev* kettősbetűre, akkor ez nyilván azokat a versszakkezdő betűket is érinti, amelyek eddig *ö* betűként jelentek meg az akrosztichonban. Mivel csak a kezdőbetűt kell odaolvasnunk, ezek a zavaró *ö* betűk rögtön *e* betűvé válnak. Ezt a transzformációt következetesen alkalmazva azt tapasztalhatjuk, hogy sehol sem válik zavarossá az akrosztichonok értelme, sőt az ö-zés a kettősbetűvel jelölt helyeken teljesen szabályos rendszert mutat.

A *Szegedi veszedelem* akrosztichonjának idézett részletét tehát

NAGI ZEGED

alakban kell írunk. Ugyanilyen módszerrel belátható, hogy Tinódi az *sz* hang jelölésére a *z* betűt használta, és megkülönböztette az *sz* és *s* betűvel kezdődő strófákat. A *cs* hangot *ci*-vel jelölte. A szokásos betűmegfelelések mellett (*i=j=y*, *c=k*, *u=v=w*) talán még az *f* hangértékű *ph* érdemel figyelmet.

Amikor a régi szövegeket átírjuk mai helyesírására, vagy akár csak mai hangjelölésére, az említett jelölési sajátosságok eltűnnek. Az akrosztichon szövegét nem lehet modern kiadásból könnyen elolvasni, szükség van az eredeti szöveg betűhű akrosztichonjának közlésére is. Ráadásul nem elégedhetünk meg a szöveg forrásában alkalmazott jelöléssel, hiszen tapasztalhatjuk, hogy Tinódi korabeli kötetéből is furcsa akrosztichonok jönnek ki. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a Hoffgreff-nyomda megváltoztatta a szerzői kézirat hangjelölését.

Molnár József helyesírás-történeti munkájában¹ ugyan azt állítja, hogy csupán Heltai alkalmazott egységes helyesírási rendszert, Hoffgreff a források helyesírásához, hangjelöléséhez igazodott; ez az állítás azonban cáfolható. A Hoffgreff-énekeskönyv különböző szerzőinek versei, és Tinódi versei is azonos hangjelöléssel készültek. Hoffgreff ugyan nem következetes, például ingadozik a *cs* hang jelölését illetően, de nem azt kell belátnunk, hogy rendszere stabil volt, hanem azt, hogy eltért a forrásaitól. Tinódi esete ezt látszik bizonyítani.

A dolgozathoz készített mellékletben bemutatjuk Tinódi Sebestyén összes versének akrosztichonját a forrás szerinti jelöléssel, majd ezt átírva a kikövetkeztetett rendszer szerint, végül mai hangjelöléssel, de megtartva az eredeti ejtémódot. Természetesen Tinódi eddigi kiadói jórészt átlátták a versfőkből előtűnő szöveg jelölési bonyodalmaikat, de sajnos akad kivétel is.

A Szegedi veszedelem teljes akrosztichonja a *Cronica* lapjait olvasva így állítható össze:

SEBASTIANVS DE TINOD DE IRRVPCIONE RVSTICORVM AD
CIVITATEM NAGI ZEGÖD ET DE INTÖRITVV EORVNDEM

Az utolsó előtti szó kétféleképp is érthető. Ha két betűt, azaz két strófát felcserélünk, és eltekintünk az *ö* ékezetétől, akkor az *introitu* szó alakul ki, vagyis a parasztok *bevonulásáról* szólna a vers. Ha a fentebb elmondottak értelmében az *ö* helyett *e*-t olvasunk, akkor az *interitu* szó jön ki, vagyis Tinódi a parasztok *pusztulásáról* ír. A két megoldás közül az utóbbi a helyes. Így értette és magyarázta ezt minden eddigi kutató, Tinódi témamegjelölő strófája is ezt igazolja:

Én beszédöm lészön mast történt dolgokról,
Nagy Szegedön esött szertelen csudákról,
Sok terek és magyar ott elhullásokról,
Méltó, hogy én írjak szerencse forgásáról.

Szilády Áron az RMKT III. kötetében² helytelen szöveget közöl a vers 269. sorában, éppen a kérdéses *ö* betűt adó strófa kezdeténél. A *Cronica* és Heltai *Cancionale*-ja egyaránt ezt írja:

Ők két szekeret fejjekkel megrakának,

¹ Molnár József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1756 között*, Bp., 1963.

² Tinódi Sebestyén összes művei, s. a. r.: Szilády Áron, Bp., 1881. (Régi magyar költők tára, III)

Sziládynál ehelyett az áll, hogy:

Ott két szekeret fejekkel megrakának,

Hogy csupán nyomdahibáról van szó, azt az RMKT III. kötetének hibaigazítója ékesen bizonyítja. Sugár István nyilván nem javította az RMKT szövegét a hibaigazító utasítása szerint, ő a parasztok bemenetelének fordítja, és betűcserével INTROITVV-nak írja a kérdéses szót.³ A 269. sor hibás olvasatát nem öröklí az RMKT-ból, mert a kritikai kiadás helyett a fakszimiléből dolgozott, nyilván a jegyzetek írásához használta Szilády javítatlan szövegét. Varjas Béla szövegkiadása⁴ viszont annak ellenére öröklí az RMKT szövegének hibáját, hogy a jegyzetek szerint a fakszimile szövegét írja át. Varjas kiadásának szövegforrásáról a továbbiakban még ejtünk szót.

A példa mutatja, hogy ha a kritikai kiadásban tárgyi és nyelvi jegyzetekre szükség van, legalább ilyen fontos az egyértelműen olvasható versfőszövegek közlése is.

2. Szövegjavítások az akrosztichonok segítségével

Az *Erdéli história* 4. részének verses akrosztichonja:

LIPPANAK EREVS VIVASA
VLVMA BEK ELZALADASA
TINODI SEBEVSTIEN ISASV
KERI MINDEN MEGBO[csássa]

A harmadik sor utolsó szava a rímelésből és a szöveg értelméből következően: IRASA. Javítását az érintett két strófa első sorai lehetővé teszik:

1369 Szólla hadnagyokkal, sokat tanácskodék,
Róla hadnagyokkal sokat tanácskodék,

1381 Ulumánt tizenháromszázmagával
Az Ulumánt tizenháromszáz magával

Az *Egervár viadaljáról való ének* 3. részének akrosztichonja így kezdődik:

MEGIS HALLIATOK ZAP VIIADALOKAT...

Tinódi itt a rész első strófáját foglalja a versfőkbe, teljesen egyértelmű tehát, hogy ZEP helyett áll ZAP. A javítás is triviális módon elvégezhető:

975 Azt hamar Dobó, Mecskei megtudák,
Ezt hamar Dobó, Mecskei megtudák,

³ Tinódi Sebestyén: *Krónika*, s. a. r.: Sugár István, Bp., 1984.

⁴ Balassi Bálint és a 16. század költői, s. a. r.: Varjas Béla, Bp., 1979.

A *Károl császár hada Saxoniában*... akrosztichonjában a következő szövegrész áll:

CAROLO ROMANORVM CESARE ET RAGE

Az utolsó szó nyilvánvalóan REGE alakban helyes. A javítás nem egyértelmű, a sor a *Cronicában* így szerepel:

257 Az királnak ajándékot szörzének,

Elképzelhető az Az helyett Ez is, de talán szerencsésebb Ő betűvel próbálkozni, a korábban elmondottak alapján ez is E-t eredményez a versfő szövegében:

Ők királnak ajándékot szörzének,

A *János király fiáról való szép krónika* szövege sajnos nem ép. Akrosztichonja is hiányos, így felfedezője, Thaly Kálmán először egy bizonyos Aszabai Sebestyénnek tulajdonította az éneket.⁵ Szabó Károly mutatott rá, hogy a versfők adta szöveg kiegészíthető.⁶ Így a következő akrosztichon áll elő:

SEBESTIEN DEAJk caJSSABA
LATA HERCZEGET BANKODUM
E BVS KO O O A

A rímek azt mutatják, hogy eredetileg BANKODUA és BVS KODVA szavak állhattak az akrosztichonban. Ennek alapján Varjas Béla már javította a versek szövegét. Javításait ez esetben elfogadhatónak tartjuk:

112 Mikoron ő fekésében lőn az Kolozsvárban,
Az mikor ő fekésében lőn az Kolozsvárban,

133 Oh én téged átkoználak ha te embör volnál,
De én téged átkoználak, ha te embör volnál,

136 Oh magyarok már istennek ti könyörögjetök,
Vajh magyarok! már istennek ti könyörögjetök,

Az utóbbi módosítást a 121. sor Vajh! magyarok felkiáltása támogatja. A 117. sor után Varjas szöveghiányt tételez fel, emiatt az akrosztichonban is betűhiányt kell jelölni:

E|...| BVS KODVA

A *Jázonról és Médeáról írott széphistória* latin akrosztichonja a következő:

SEBASTIANVS LITERATUS DE THINOD CVM SINISSTRA MANVS
GRIOI VULNERE IN DOMBOVAAR CRVCIARETVR FECIT E

⁵ Thaly Kálmán, *Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból*, in *Századok*, 1871, 31–43.

⁶ Szabó Károly, „Az János-király fiáról való szép cronica” szerzőjéről, in *Századok*, 1871, 180–187.

Már Szilády javasolta, hogy a GRIOI helyett GRAVI-t kellene olvasni, de a vers szövegét nem javította. Az érintett két sornál Varjas Béla javításával értünk egyet:

189 *Jázont az Média kezdé igen kérni,*
Az Jázont Média kezdé igen kérni,

193 *Ott nem hagyta többet leánnak szólani:*
Ű nem hagyta többet leánnak szólani:

A második esetben az Ű betű V-t eredményez a fentebb elmondottak értelmében, Tinódi e históriában gyakran írja így az ő személyes névmást. Érdekes módon Varjas nem jelzi a szövegjavítást, jegyzete szerint a szöveg az RMKT III. kötetéből való. Más esetekben a jegyzet utal a javításra, még ha nem is jelöli meg pontosan a módosított helyeket.

3. Varjas Béla szövegkiadásának változtatásai

Varjas Balassi Bálint és a 16. század költői című válogatásában tíz Tinódi ének szövegét közölte. Három esetben a jegyzetek arról tájékoztatnak, hogy javított szöveget olvashatunk. A jelzett három versnél Varjas az akrosztichon segítségével igazított a szövegeken, javításai azonban vitathatóak. A többi hét vers szövege sem azonos sem a források, sem pedig Szilády kritikai kiadásának szövegével. Néhol javult a szöveg (például a *Jázon és Médea* vagy *Az János királ fiáról való szép krónika* esetében), néhol azonban romlott. Mivel a legújabb egyetemi szöveggyűjtemény egyértelműen szövegkritikai javításnak, textológiai eredménynek minősíti Varjas módosításait, indokoltnak érzem, hogy szót ejtsünk e kiadásról.

Sajnos egyet kell értenem Kőszeghy Péter recenziójának⁷ azon részével, ahol Varjas forrás-kezelését bírálja. A *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról szóló ének* 5. sora a *Cronicában* és Sugár Istvánnál:

Esztökben vegyétök *ez* úrnak fogságát,

Varjas átveszi Szilády hibáját:

Esztökben vegyétök *az* úrnak fogságát,

Inkább mulatságos, mint súlyos a 13. sor esete. A forrásban is, Sziládynál is, Sugárnál is helyesen ez áll:

Ágyúkkal némötök ottan készülének,

Varjas ehelyett ezt írja:

Ágyúkkal némötök ottan készülének,

⁷ Kőszeghy Péter, *XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról*, in: *ITK*, 1984, 86–89.

A *Sokféle részögösről* akrosztichonját Varjas vitatható módon javítja. Az átírt eredeti: *Sebestyén deák Nyírbátorban nagy szoméhságába és vígságába*; Varjasnál a versszakok cseréjével(!) és a kezdőszavak manipulálásával: *Sebestyén deák Lírbbátorban inna nagy szoméhságába és vígságába*. A kellőképpen meg nem indokolható módosítás mellett ráadásul egy hibát is ejtett, *Nám* helyett *Lám*-ot ír a 40. sorban, amivel elrontja a városnevet.

A *Kapitán György bajviadalja* első sora mindenütt ez:

Sok rendbéli nép vagyon ez *világban*,

Varjasnál:

Sok rendbéli nép vagyon ez *világon*,

Ezzel a rímelést gyengíti, a következő három sor vége: *-ban*. A 31. sorban ugyanígy a rímelés is mutatja a helyes múlt idejű alakot:

Hollókőben egy jámbor vitéz *lakék*.

Varjas átveszi Szilády hibáját:

Hollókőben egy jámbor vitéz *lakik*.

Az *udvarbírákról és kulcsárokról* szóló vers zavaros akrosztichonját Varjas a versszakok cseréjével és a kezdőszavak átigazításával merészen kijavítja: *Szolgálok bornak, kastélynak*. Én abban sem vagyok bizonyos, hogy a *Szolgálok* helyes, lehet az *Szolgál, Szolgáló, Szolgálók* is, *kastélyról* pedig nincs szó a versben.

A hosszúra nyúlt hibavadászatot méltánytalanság lenne folytatni. Varjas Béla számos ponton remek érzékkel igazított a versek szövegén, sőt nemegyszer éppen a függőleges beszéd, az akrosztichon segítségével. Pontosan érezte ő is, hogy az akrosztichonban betűnként rögzített szövegre támaszkodva lehetőség nyílik a hibák kijavítására.

4. Tinódi Erdéli históriájának kompozíciójáról

Tinódi Sebestyén életrajzi adatairól meglehetősen keveset tudunk. Néhány kivételtől eltekintve csak annyit, amennyit verseinek akrosztichonjaiban illetve kolofonjaiban elárul magáról. Ez nem is kevés, hiszen akrosztichont mindig találunk verseiben, és a kolofon általában feltünteti a szerzetetés helyét és idejét is. Ezeknek az adatoknak az ismeretében nem látszik nehéznek időrendi sorba rendezni a verseket. Az *Erdéli história* esetében azonban egymásnak ellentmondó adatok teszik zavarossá a képet. A kérdést jól összefoglalja Bóta László a *Cronica* faksimile kiadásához írott kísérő tanulmányában.⁸ Őt idézzük:

„Az irodalomtörténet-írás úgy tudja, hogy Tinódi ezt a művét már Kassán kezdte volt írni, s az első három rész állítólag még itt készült volna. Az első rész

⁸ Tinódi Sebestyén: *Cronica*. A kísérő tanulmányt írta Bóta László, Bp., 1959. (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, II)

versfejeiből kiolvasható SEBASTIANUS LITERATUS DE TINOD LUTINISTA CASSOVIE COMPILLAVIT ... szöveget adó akrosztikon kétségtelenül emellett látszik bizonyítani. Úgyszintén az is, amit a Temesvár elestéről szóló énekben (befejezte 1552. aug. 15.) egyhelyütt (85–88 s.) mond, hogy ti. mivel ezt a részét az éneknek már *Cronikájában* bővebben megírta, úgy most csak »summa szerént« adja elő ezeket. Igen ám, csakhogy az *Erdéli história* második részében hasonló utalást tesz a Török János vitézségéről szóló versre is, amelyet viszont bevallása szerint 1553-ban írt:

»Vitéz Terek János dolgát meghalljátok,
Ő krónikájában jobban megtudjátok,
De csak summaképpen itt ő róla írok,
Ott megérthetitek, mint volt ti hűv szolgátok.«
(629–632 s.)

Már most hogy képzelhető az el, hogy egy korábban, de legalábbis egy évvel előbb írt művében a szerző egy még el nem készült versére hivatkozzék. Csak egy pillantást kell vetnünk az *Erdéli história* (587–88, 595–612, 621–624, 1281–1304) és a *Török Jánosról való ének* vonatkozó részeire (75–76, 59–74, 77–78, 213–18, 253–315) s azonnal átlátjuk, hogy az *Erdéli história* versei az utóbbi énekből vannak summázva. Ezek után nem lehet kizárt az sem, hogy a Temesvár elestéről szóló ének utalása

»Erről bővebben Crónicámban írtam,
Vitézségről többet beléraktam,
De hogy halálát néki megírhasam,
Summa szerént csak ezeket mast írtam.«
(85–88 s.)

utólagos betoldás, mint ahogyan a Török János vitézségének az a két sora is, ahol viszont Tinódi érdekes módon az *Erdéli história* negyedik részére hivatkozik (1281–1304. s.):

Ennek rendit, módját bévön megírtam
Derék krónikámban én beléraktam.
(T.J. 257–58. s.)

A kronológiai ellentmondás kézenfekvő, s jól rávilágít Sebestyén deák alkotói módszerére. Míg azonban ezek a hivatkozásszerű betoldások a szerkesztés eredményeként a *Cronica* első részének már végleges kialakítása után kerültek a szövegbe; – az író e közbevetett utalásokkal mintegy kapcsolatot akarván teremteni az előadott események között – addig a Török Jánosról szóló ének jelzett részeinek átköltése a *História* második és negyedik részébe nem utólagosan, hanem a compilálás, a szövegezés folyamatában történt. Efelől a második rész argumentuma (... Terök János vitézsége ...), amely ugyanitt az akrosztikonban is olvasható, semmi kétséget nem hagy. Ebből viszont okszerűleg következik, hogy Tinódi az *Erdéli História*t, legalábbis a második résztől kezdődően az *Enyin-*

gi *Terek János vitézsége* c. éneke után kellett hogy írja. Mivel a *História* első négy részének szerkezete és felépítése egységes gondolatmenetet mutat, a magunk részéről úgy látjuk – bár ennek az első rész akrosztikonjának Kassára való utalása ellentmondani látszik –, hogy az *Erdéli história*, legalábbis abban a formájában, ahogyan az a *Cronicában* megjelent, teljes egészében Kolozsvárott készült.”

A hosszas idézést az indokolhatja, hogy Bóta remekül összefoglalja az összes bennünket is érdeklő ténytet. Gondolatmenete tetszetős, és a további részekben még más érvek is előkerülnek. Az alapállítással azonban nem érthetünk egyet. Az egész okfejtés azon alapszik, hogy versbeli hivatkozások teremtette ellentmondást feloldandó, Bóta felteszi: az *Erdéli história* szövegrészeket és sumházatokat vesz át a *Török János vitézségéből*. A szövegrészek származása „azonnal átlátható”, írja Bóta, s közben megfedekezík arról (vagy más okból nem engedi meg?), hogy két versrészlet azonossága esetén bármelyik lehet ős, és bármelyik leszámazott. Véleményünk szerint pontosan fordítva történt a szövegátvétel. Tinódi az *Enyingi Török János vitézségét* írta később, s úgy, hogy az *Erdéli história* említett részeit idézte és kivonatolta. Ezt a véleményünket próbáljuk bizonyítani most.

A legfeltűnőbb szövegegyezés a két említett vers között eldöntheti, hogy melyik szolgált a másik forrásául. Nézzük meg az *Erdéli história* 595–610. sorait:

Ifjú vitéz Terek János elbúcsuzék
Királné asszontul, mert őnéki nem tetszék.

Gondolá és szóla: Kérlek meghallgassad
Kegyelmes asszonyom. Nékem megbocsássad,
Én búcsúmat veszöm. Kérlek ezt ne bánjad.
Az terek énnekem nem barátom, azt tudjad.

Nám, felségöd tudja, terekek elveszték
Én vitéz atyámat, megrágák, megevék,
Jó Terek Bálintot hamis hittel veszték,
Én szegün fejemet öcsémmel árvává tevék.

Én vélök egy hadban nem akarok járnom,
Inkább mindenkoron ellenök állanom,
És ha lehet tőlem, azon gondolkodnom,
Atyám haláljáért rajtok akarok halnom.

Királné asszontul az urfü elválék,
Jó Hunyad várában mikoron érkezék ...

Az idézett rész metruma, mint ahogy az egész históriáé, a12-a12-a12-a13, ahol a tizenkettesek 6–6 formában, a tizenhármás pedig 6–7 formában bomlík két részre. Megállapíthatjuk, hogy az idézett sorokban a metrum szinte hibátlanul valósul meg, sőt ami ennél több, nemhogy soráthajlítást nem találunk, de a leg-

első sort nem számítva még ütemek közötti áthajlást sem. Az egyetlen szótag-számhiba a 10. sorban van, ez 13 helyett 14 szótagos. A félsorok szabályosan tagolják a szöveget, egybe-egybe egymáshoz tartozó szavak, mondatrészek jutnak; a 3., 4. és 5. sorban pedig egyenesen mondat vagy tagmondat határa esik egybe a metrum megkívánta metszettel.

Lássuk most az *Enyingi Terek János vitésége* 59–74. sorait:

Asszonyátul hamar búcsúját vevé,
Szép szóval asszonyának ezt beszéllé, *

Ohítva szólla: Kérlek meghallgassad, *
Kegyelmes asszonyom ezt megbocsássad, *
Én bulcsúmat veszöm, kérlek, ne bánjad,
Az terek nem barátom, azt jól tudjad.

Sőt lám tudja felségöd, mint elveszték
Én vitéz atyámat megrágák, evék, *
Terek Bálintot hamis hittel vesztek *
Fejemet öcsémmel árvaságba veték. *

Rágondolván, én nem akarok járnom
Terekkel, egy hadba barátkoznom,
Inkább, ha lehet azon gondolkodom, *
Én atyámért rajtok akarok halnom.

Ott az úrfi asszonyától elválék,
Jó Hunyad várába mikor érkezék ... *

Az idézett vers metruma a11-a11-a11-a11, ahol a tizenegyes sorok ideális esetben 4-4-3 formában, általában azonban inkább csak 4-7 formában bomlanak ütemekre. Az idézett 16 sorból csupán 8 nevezhető hibátlanul ritmikailag (50%)! A csillaggal jelölt sorok a 4-7-es osztást sem tartják be. A másik változatban szereplő metrikai zavar, az idézet 10. sorának szótagszámhibája itt is felbukkan. Az idézet elején bántóan hat a függőbeszéd kétszeres bevezetése (... ezt beszéllé, Ohítva szólla: ...). A 11. és 12. sor között áthajlás van, és némi mondatnyi zavar is. A mondatnyi határok nem esnek egybe a metrum metszethe-lyeivel, és a metszetek csak fele esetben esnek szóhatárra.

Mindez azt látszik erősíteni, hogy az előző versrészlet az eredeti, és a második az utód. Ha elfogadjuk az összehasonlítás eredményét, és az *Erdéli história* második részét korábbinak tartjuk, mint a Terek Jánosról szóló verset, akkor arra sincs okunk, hogy a Temesvár veszéséről szóló ének hivatkozását betoldásnak tartsuk, és arra se, hogy az említett negyedik részre történő utalást szintén annak. Egyedül a második rész idézett hivatkozása az, ami utólagos szerkesztésre vall. Bóta érvelése pontosan fedi fel az összefüggéseket, csak éppen fordítva kell szemlélni a tényeket.

Mármost, ha az első négy részt Kassán keletkezettnek gondoljuk, akkor az *Erdéli história* végén levő kolofon nem az összeállításra, vagy az utolsó részekre vonatkozik, hanem csak az utolsó részre, az ötödikre. E mellett az elképzelés mellett számos érv szól. A *Cronica* lapjain található ötrészes *Erdéli história* eredetileg másképp nézhetett ki; az utólagos megszerkesztettségről a keresztthivatkozások árulkodnak, és az akrosztichon-kolofon ellentmondás a legszembeötlőbb. Több apró jel viszont sok mindent elárul az eredeti állapotról is. A második rész verses argumentuma például azt mondja:

János herceg kilépése:
És Kassába *jevésse*.

Ez ugyanúgy a kassai keletkezés mellett szól, mint az első rész akrosztichonja.

Próbáljuk meg rekonstruálni az *Erdéli história* eredeti alakját, tehát azt, amelyik még kassai keletkezésű. Először is válasszuk le a vers szövegéről a *Fráter György haláláról* szóló jelenlegi ötödik részt. Ezt a lépést a következő érvekkel indokolhatjuk:

- Az ötödik résznek külön dallama van.
- A *Cronica* tartalomjegyzéke az ötödik résznek külön címet is ad (Barát halála).
- Az ötödik rész argumentuma csak kétsoros, és más versformájú, mint az előző argumentumok (az ottani 8-asok helyett 10-es, 12-es).
- Az *Eger vár viadaljáról való ének* bevezetőjében Tinódi elsorolja a magyarok hat csudáját, mely csudák az ő *Cronicájának* alapját képezik:

De *egy* csuda az János király fia,
Országból annyával búdosása,
Kiből ez országnak lőn bódulása,
Török császár miatt nagyobb romlása.

Jelős dolog *más* az Lippa vevése,
Ulumán béktől meg visszanyerése,
Mert az magyar végház visszavevése,
Terek kézből soha nem volt nyerése.

Sőt *harmad* csuda Fráter György halála,
Viadal nélkül lőn szernyú halála,
Ily nagy úrnak lött volna így halála,
Nem olvastam hasonlót krónikába.

Elveszése nagy szegedi szép hadnak,
Negyedik csudája mennyei Úrnak,
Ötödik lőn jó Losonczi Istvánnak,
Tömösvárba lőn halála úrfinak.

Bátor légyen *hatodik* nagy csudája,
Isten mint Iőn Egörnek megtartója,
Kiről énököm lészön megvallója,
Csendességben csak légyen meghallója.

Az első csuda felel meg az *Erdéli históriának*, a második a Török Jánosról szóló éneknek, a harmadik épp az elkülönítendő ötödik rész, a negyedik a *Szegedi veszedelem* témája, az ötödik a Temesvár veszéséről szóló éneké, a hatodik pedig maga az Egri história.

Az *Erdéli história* fennmaradó része valószínűleg nem négy, hanem csupán három részből állt. Az első két rész az utólag betoldott hivatkozásoktól eltekintve megegyezett a mostani két első résszel. A harmadik rész a jelenlegi harmadik és negyedik rész lehetett együtt. Az utolsó, jelenlegi ötödik rész nem szerepelt az eredeti változatban. E mellett a hipotézis mellett a következő érvek szólnak:

- A jelenlegi harmadik és negyedik rész túlságosan rövid az első kettőhöz képest (I.: 119, II.: 106, III.: 63, IV.: 73). A két rész egyesítésével közel azonos terjedelmet kapunk (136 strófa).
- A részek előtt álló verses argumentációk egyben a részek akrosztichonjai is (kivéve a legelső részt). Az egyesített harmadik-negyedik rész *közös* argumentációja is hasonló terjedelmű lenne, mint az első kettőé (7 sor).
- Az argumentációk egyesítését a rímelés nem akadályozza, egymással is rímelnek.
- A jelenlegi harmadik rész végén érzékelhető a tartalmi zavar, a Kármán Demeterről szóló két versszak szervesen áll a rész végén. Elképzelésünk szerint ez utólagos toldás, ami azt szolgálja, hogy az akrosztichon szinkronban legyen a tartalommal, azaz a jelenlegi rész végződésével.
- Tinódi a *második* rész végén bejelenti, hogy a következő rész az utolsó lesz:

Ez másik részben vég legyen ez írásba.

- Az egyesített argumentum is utal a zárásra (Tinódi Sebestyén írása: kéri minden megbocsássa.), és az egyesített harmadik rész végén (a jelenlegi negyedik rész végén) kolofon szerű zárósort találunk:

Lantos Sebestyéntől krónikába íraték.

5. Tinódi pártállása és a János királ fiáról való szép krónika

Ha röviden akarunk válaszolni arra a kérdésre, hogy miért alakította át Tinódi a *János királ testamentoma* című, három részes énekét ötrészes *Erdéli históriává*, akkor azt felelhetjük, hogy azért, mert nyomdába adta művét. A nyomtatottság más típusú szerkezetet, kötetkompozíciót igényel. Ha alaposabban akarunk válaszolni a kérdésre, akkor a *Cronica* kinyomtatásának körülményeit kell megvizsgálunk.

Varjas Béla szerint⁹ Tinódi Nadasdy Tamás utasítására ment Kolozsvárra, és az ő elképzelésének megfelelő kötetkompozíciót hozott létre. Érdekes, hogy éppen Varjas állította ezt, hiszen ő volt az, aki a korábbi vélekedéssel szemben János-pártinak gondolta Tinódit. Könyvében meggyőző érveket mutatott be, melyek azt mutatják, hogy a lantos korai verseiben egyértelműen János király híve, s néhány versrészllettől eltekintve csak a *Cronica* ajánlását tekinthetjük Ferdinánd-párti megnyilatkozásnak.

Varjas Béla gondolatmenetével szemben az a kifogásunk, hogy semmiféle adat nem támasztja alá, hogy Tinódi 1555 előtt kapcsolatba került volna Nadasdyval. 1555. szeptember 3-án kelt Zoltán Imrének Nadasdyhoz írott levele, amely először említi Tinódit: „tovább ez levél vivő Tinódi Sebestyén deák kére, hogy Nagyságodnak írnék mellette, hogy az miben Nagyságod meglelné, hogy Nagyságod lenne minden tanáccsal és segítségével...” Varjas idézi is ezt a levélrészletet, de nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy Tinódi itt nem látszik ismerni a főurat. Szerintem egyéb adatok híján el kell ejtenünk Varjas hipotézisét. Hasonló módon kételkedik Varjas álláspontjában Szakály Ferenc és Király Péter is, a Nadasdy-család iratainak vizsgálata őket is arról győzte meg, hogy a lantos csak 1555-ben kerül Sárvárra.¹⁰

Tinódi már a *Cronica* kinyomtatása előtt Ferdinánd híveként jelenik meg előttünk. Egri históriáját eljuttatja az uralkodóhoz, Zsámboki fordítja kivonatolva latinra. Ezzel függhet össze Tinódi kérelme, aminek eredményeképp 1553. augusztus 25-én Ferdinánd megnemesíti. Nem lehet véletlen, hogy ezután a költő Ferdinándnak ajánlja könyvét, nyilván előzetesen is engedélyt kért erre. A jutalom sem maradt el, Ferdinánd 50 aranyat utalt ki számára. Ha az összekötő személyét keressük, talán Oláh Miklóstra gondolhatunk, akihez Eger vára is tartozott, és aki aláírta Tinódi nemességet kérő folyamodványát. Az *Eger vár viadalijáról való ének* első részének akrosztichonja világosan mondja:

Tinódi Sebestyén deák Kassába
Ferdinándus királnak hív voltába...

Hogy a költő őszintén pártolt-e át, vagy érdekből és csak színleg, azt nem tudom. Az akrosztichonok arról beszélnek csupán, hogy álláspontja megváltozott. Az *Erdéli história* első részének eredetileg nyilván ugyanúgy a rész előtti verses summa volt az akrosztichonja, mint ahogy ez a több résznél megfigyelhető. Amikor aztán Tinódi kötetnyitó darabbá tette, átkalapálta a versfejeket. Talán az utólagos alakítás miatt van zavar a latin nyelvű akrosztichon-szövegben.

A *Cronica* második részének megintcsak nyitódarabja, a *Károl császár hada Saxoniában* az egyetlen olyan vers, amiben nyíltan Habsburg-párti részt olvashatunk. A schmalkaldeni háborúban vitézkedő magyar huszárokhoz V. Károly ilyen beszédet intéz:

⁹ Varjas Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 164–178.

¹⁰ Szakály Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve* (Tinódi Sebestyén élete és életműve), in Tinódi Sebestyén: *Krónika*, s. a. r.: Sugár István, Bp., 1984, 18–21.; Király Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995, 198–199.

Tinódi pártállását illetően már csak egy részlet vár magyarázatra, a *János királ fiáról való szép krónika* keletkezésének kérdése. Thaly kálmán 1552-re, Szabó terhelte ilyen adatokkal.

Jag illesztette a helyére. A Ferdinándnak küldött reklám-verziót talán még nem védők hosszadalmas felsorolását, nyilván pontos forrásokra támaszkodva, utó-lunk például az *Eger vár viadaljáról való ének* második részében, ahol Tinódi a vár-helyeket, ahol a betűismétlődések utólagos toldásra utalnak. Ilyen részt talál-

A mellékletben közölt akrosztichonok szövegében megjelöltük azokat a pen / betűkkel kezdődnek. Világos: /, mint *Ferdinándi*! leosztette a versbe. Talán még az sem véletlen, hogy az utólagos szakaszok ép-nyünk szerint Tinódi a *Cronica* sajtó alá rendezése közben, vagyis 1553-ban il-követi egymást. Ez arra mutat, hogy az idézett rész utólagos toldás, vélemé-/ betűvel kezdődik. Az akrosztichonban a szóban forgó helyen 12 azonos betű megfigyeljük az idézett rész versfőt, azt láthatjuk, hogy minden strófa /, illetve arra, hogy 1550-ben Tinódi még nem kardoskodott a Habsburgok mellett. Ha mondott magánvéleménye. Ennél azonban erősebb bizonyítékot is találhatunk nek? Varjas azzal mentegeti a költőt, hogy a sorok közt bujkál Tinódi ki nem set Tinódi 1550-ben írta. Mégsem Kassával együtt hódolt volna meg Ferdinánd-

Az idézett propagandisztikus részlet azért különösen fontos, mert ezt a ver-

Mert akkor, tudom, less neköm nyeresömi
Magyar nélkül nem lessön ütözösöm,
Valamikor lessön én ellenségöm,
Immár magamban azt én elvégeztem,

Ez igyemben kit szömömvél jól látok.
Régön hallottam, jó vitézők vagytok,
Élni, halmi köztetök én akarok,
Jó készlettel megők tihozzatok,

Megseggellek titöket országtokba.
Vitézőki ha elhetök ez világba,
Véletök egyemben kezembe adá,
Isten öket bünteté és megrontá,

Nagy gyakorta énvelem tusakodtak.
Odamentöm vélem ök elhagyatták,
Ez árulök országomra indultak,
Itt azomba ellenöm támadtanak,

Elindulnom támasztottam erőmet.
Sokszor akartam segélleni titöket,
Pogán miatt nagy vesszedelmeöket,
Jó vitézőki értöm nagy inségöket,

Károly 1551-re helyezték a vers írását, Szilády 1553-ra, azon az alapon, hogy a mű hivatkozik az *Erdéli históriára*:

Ezt bévebben megértsétök derék Krónikában

Mészöly Gedeon a vers kolofonját tartja meghatározónak. Itt Tinódi azt írja:

Az ki szörszé, megtaláljátok nevét vers fejében,
Az hercegnek szerencsáját ír az énökben,
Egybengyűlvén az nagy urak az kincses Budában.

Az 1553. évi fényes követjárásról kell értenünk, mondja Mészöly, s ezért a vers keletkezési ideje az 1553. július 25. előtti napokra tehető. A magyarázat elfogadható lenne, ha Bóta László korábban ismertetett hipotézise nem tolt volna az *Erdéli história* keletkezését 1553 őszére, amikor Kolozsváron a *Cronica* nyomtatása megkezdődött. Mivel Bóta véleményét a szakirodalom egyhangúlag elfogadta, a János királ fiáról való szép krónikát a „derék krónikára” történő hivatkozása miatt mindenki 1554 utánra keltezte. Fura ellentmondás keletkezett így. Azt még csak meg lehetne érteni, hogy a Török Bálint lantosaként induló János-párti költő behódol Ferdinándnak, de hogy ezután mégis visszatérjen János herceg oldalára, majd a Ferdinánd-párti Nádasdy Tamás udvarához szegődjön, az már egy kicsit sok. Varjas ez az ellentmondás vezethette arra, hogy Tinódi őszinte Ferdinánd-pártiságát kétségbe vonja, s a *Jónás próféta históriáját* kulcsversként értelmezve a költő színleléséről értekezzen.¹¹

Ha Bóta álláspontját elvetjük, minden a helyére billen. Varjas meggyőzően mutatott rá, hogy a lantos korai énekeiben nyoma sincs Ferdinánd-pártiságnak. 1553 júliusáig nincs is okunk változtatni ezen (feltéve persze, hogy Varjas elméletét Nádasdy és Tinódi korábbi kapcsolatáról elvetjük). Az *Erdéli história* ekkorra készen lehetett, abban a formájában, amit fentebb rekonstruáltunk. Tinódi megírhatta a *János királ fiáról való históriát*. Ám ekkor történhetett valami „kincses Budában”. Az ország főurai fordultak meg ekkor itt, s vélhetően maga Tinódi is jelen volt. Szerintem alkalma nyílt pártfogókat keresni, mecénásokat találhatott készülő kötetéhez. Az események ezen a ponton hirtelen felgyorsulnak. Valaki közbenjár nemesítése ügyében Ferdinándnál, az *Eger vár viadaljának históriáját* már említettük ezügyben. Elindul a költő Kolozsvárra, és bizonyára aranyakkal a tarsolyában, mert Hoffgreff hitelbe, a kötet megjelenése után kapott 50 aranyra számítva nemigen vágott volna bele ilyen hatalmas munkába. De tény, hogy belekezdett. Tinódi pedig szorgalmasan átkalapálta az *Erdéli história* első énekének akrosztichonját, itt-ott beletoldott a verseibe, s talán nem is csak színlelte álláspontját, hiszen 1555-ben Nádasdy Tamás sárvári udvarában bukkan fel. Utolsó róla szóló adatunk innen származik. Perneszy György 1556 január 31-én ezt tudatja Nádasdyval: „Sebastianus Tinodi spreta iam hac mortali musica, concessit ad superos, ut illi inter angelos longe meliorem disceret...”¹²

¹¹ Varjas Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 178–184.

¹² A levelet kiadta: Kárfy Ödön, *Tinódi Sebestyén halála*, in *Századok*, 1908, 275.

Tinódi akrosztichonjai

Az alábbiakban Tinódi Sebestyén összes versének akrosztichonját közöljük, mégpedig 1. sorszám alatt a forrás írásmódja szerint, 2. sorszám alatt Tinódi kikövetkeztetett hangjelölése szerint, 3. sorszám alatt pedig mai hangjelöléssel (megtartva természetesen az eredeti ejtés-módot). Aláhúzással jelöltük az 1. sorszám alatt közölt akrosztichonoknál azokat a helyeket, ahol a forrás hangjelölése értelemzavaró módon eltér Tinódi hangjelölésétől, vagy hibás betű szerepel a versfőben. Ugyancsak aláhúzás jelöli a 2. sorszám alatti akrosztichonoknál a betűismétlődéseket, ezek utólagos toldásra (esetleg átdolgozásra) utalnak. A 3. sorszám alatti szövegben szögletes zárójelbe tettük a kikövetkeztethető, de az akrosztichonban nem szereplő szövegrészeket, kerek zárójelben szerepeltetjük az akrosztichonban meglévő, de a szöveghez szervesen nem tartozó (vagy értelmetlen szöveget adó) betűket, az úgynevezett vakszöveget. A *Cronica* közlési sorrendjét megtartottuk.

Erdéli históriának első része

1. SEBASTIANUSSz LITERATVS DE TINOD LVTINISTA CASSOVIE COMPYLLAVIT
SERENISSIMO DOMINO DOMINO FERDINANDO AVTCRAO NATOO REGI HVN-
GARIE DONAVIT
2. SEBASTIANUZ LITERATVS DE TINOD LVTINISTA CASSOVIE COMPILLAVIT
SERENISSIMO DOMINO DOMINO FERDINANDO AVTCRAO NATOO REGI HVN-
GARIE DONAVIT
3. Sebastianus literatvs de Tinod lvtinista Cassovie compyllavit serenissimo domi-
no domino Ferdinando avtcrao [austriaco ?] nato regi Hvnгарie donavit.

Erdéli históriának második része

1. ASz RACSzOKNAK MEGVERESE
FRATER GEVRGNEK VEZEVDSE
ASz BASANAK BEIEVVESE
TEREK IANOS VITÖSSEGE
IANOS HERCSzEG KILÖPESE
ES CASS
2. AZ RACZOKNAK MEGVERESE
FRATER GEVRGNEK VEZEVDSE
AZ BASANAK BEIEVVESE
TEREK IANOS VITESSEGE
IANOS HERCZEG KILEPESE
ES CASS
3. Az rácoknak megverése,
Fráter Györgynek vesződése,
Az basának bejövése,
Terek János vitézsége,
Ianos herceg kilépese,
És Kass|ába jövése.]

Erdéli históriának harmadik része

1. SzULAMAN CIAZARNAK HARAGIA
BEGLER BEK ELBOCIATASA
SOK VARAKNAK PUSSzTITASA

2. ZULAMAN CIAZARNAK HARAGIA
BEGLER BEK ELBOCIATASA
SOK VARAKNAK PUZTITASA
3. Szulamán császárnak haragja,
Begler bék elbocsátása,
Sok váraknak pusztítása.

Erdéli hístróriának negyed része

1. LIPPANAK EREVS VIVASA
VLVMA BEK ELSzALADASA
TINODI SEBEVSTIÖN ISASV
KERI MINDEN MEGBO
2. LIPPANAK EREVS VIVASA
VLVMA BEK ELZALADASA
TINODI SEBEVSTIEN ISASy
KERI MINDEN MEGBO
3. Lippának erős vívása,
Uluma bék elszaladása,
Tinódi Seböstyén írása,
Kéri, minden megbo|csássa.}

Erdéli históriának ötöd része

1. FRATER GEVRGNEK SzERNIÖV HALALAROL
KIRALFI CASSABOL KIBVDOSASAROL
2. FRATER GEVRGNEK ZERNIEV HALALAROL
KIRALFI CASSABOL KIBVDOSASAROL
3. Fráter Györgynek szernyő haláláról,
Királfi Kassából kibúdosásáról.

Szegedi veszedelem

1. SzEBASTIANVS DE TINOD DE IRRVPCIONE RVSTICORVM AD CIVITATEM NAGI
ZEGÖD ET DE INTÖRITVV EORVNDĒM
2. ZEBASTIANVS DE TINOD DE IRRUPCIONE RVSTICORVM AD CIVITATEM NAGI
ZEGED ET DE INTERITVV EORVNDĒM
3. Sebastianus de Tinod de irruptione rusticorum ad civitatem Nagy-Szeged et de
interitu eorundem.

Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról

1. STEPHANVS DE LOSONCSz COMES TEMESIENSISS KVOMODO E VITA IN
OPVGNACIONE TEMESVAR ECSCCESSIT SEBASTIANVS DÖ TINOD
CANENDVVM IN LVVVVVVVVVVVVVVCEM CASSOVIÖ EDIDIT
2. STEPHANVS DE LOSONCZ COMES TEMESIENSISS KVOMODO E VITA IN
OPVGNACIONE TEMESVAR ECSCCESSIT SEBASTIANVS DE TINOD
CANENDVVM IN LVVVVVVVVVVVVVVCEM CASSOVIE EDIDIT
3. Stephanus de Losoncz comes Temesiensis quomodo e vita in oppugnatione Te-
mesvár excessit Sebastianus de Tinod canendum in lucem Cassovie edidit.

Budai Ali basa históriája / Ördög Mátyás veszedelme

1. HEREELT ALI BASA VITESSEGE
NIIOLC VARNAK CAST^ÖLNAK / MEGNI^ÖRESE
AZ ^ÖVRD^ÖVG HADANAK BEVL^CCIEN M^ÜGKEREVLESE
LIPPA SOLIMOS ^{Sz}OLNOK ELVE^{Sz}ESE
2. HEREELT ALI BASA VITESSEGE
NII^ÖLC VARNAK ^CASTELNAK / MEGNI^ERESE
AZ EVRDEVG HADANAK BEVL^CCIEN MEGKEREVLESE
LIPPA SOLIMOS ZOLNOK ELVEZESE
3. Herélt Ali basa vitézsége,
Nyolc várnak, kastélnak / megnyerése,
Az Ördög hadának bölcsen megkerölése,
Lippa, Solymos, Szolnok elveszése.

Egervár viadaljáról való éneknek első része

1. TINODI SEBESTIEN DEAK CASSABA
FERDINANDVS KIRALNAK HIV VOLTABA
EGRII VARNAK CIVDAH ^{Sz}ERENCIAAAAAIABA
VITES^{Sz}EVKET IRIA CRONI
2. TINODI SEBEST^IEN DEAK CASSABA
FERDINANDVS KIRALNAK HIV VOLTABA
EGRI^I VARNAK CIVDAH^I ZERENCIAAAAAIABA
VITEZE^VEVKET IRIA CRONI
3. Tinódi Sebestyén deák Kassába,
Ferdinándus királnak hív voltába,
Egri várnak csuda szerencsájába,
Vitézőket írja Croni|cájába.]

Egervár viadaljáról való éneknek második része

1. IMMAR LES^{Sz}EN VARTAKNAK ELOS^{Sz}TASA
VVVVVVVVVVVITES^{Sz}EVKNEK NEVEVK ELZAMLALASA
AS^{Sz} BASAKNAK EGEVR ALA ^{Sz}ALLASA
NAGI ROMLASA ES GIAKOR OSTROMLASA
2. IMMAR LEZEN VARTAKNAK ELOZTASA
^VVVVVVVVVVVITEZE^VEVKNEK NEVEVK ELZAMLALASA
AZ BASAKNAK EGEVR ALA ZALLASA
NAGI ROMLASA ES GIAKOR OSTROMLASA
3. Immár leszen vártáknak elosztása,
Vitézőknek nevök elszámálása,
Az basáknak Egör alá szállása,
Nagy romlása és gyakor ostromlása.

Egervár viadaljáról való éneknek harmadik része

1. MEGIS HALLIATOK ^{Sz}AP VIIADALOKAT
PORFELGIVLAST ^{Sz}EP^h CIVDA OSTROMOKAT
AZ IO ISTEN MINT MVTATA MEG MAGAT
NAGI

2. MEGIS HALLIATOK ZAP VIIADALOKAT
PORFELGIVLAST ZEP CIVDA OSTROMOKAT
AZ IO ISTEN MINT MVTATA MEG MAGAT
NAGI
3. Mégis halljatok szép viadalokat,
Porfelgyűlást, szép csuda ostromokat,
Az jó Isten mint mutatá meg magát,
Nagy [szégyenbe hozá császár hadát.]

Egervár viadaljáról való éneknek utolsó része

1. NEGIEEÖEEEEEEEEEEEEEEED EEEEESS VTOSSO REZE EZ HADNAK
MONDOM MOGIAT MASOD HARMAD OSTROMNAK
NAGI ZEEEEEGIEMBE ELMENTEVT AAAAAAASz NAG HADNAK
SzERNIIIEE
2. NEGIEEEEEEEEEEEEEEEED EEEEESS VTOSSO REZE EZ HADNAK
MONDOM MOGIAT MASOD HARMAD OSTROMNAK
NAGI ZEEEEEGIEMBE ELMENTEVT AAAAAAAAZ NAG HADNAK
ZERNIIIEE
3. Negyed és utóssó része ez hadnak,
Mondom módját másod, harmad ostromnak,
Nagy szégyenbe elmentőt az nagy hadnak,
Szernyő [halálát Mecskei Istvánnak.]

Egri históriának summája

1. SVMMAIAT IRIA EGEVR VARANAK
MEGSzALLASANAK VIIADALIANAK
SzEGIEVNVALLASAT CIASzAR HADANAK
NAGI VIGASAGAT FERDINAND KIRALNAK
AAAAAMEN
2. SVMMAIAT IRIA EGEVR VARANAK
MEGZALLASANAK VIIADALIANAK
ZEGIEVNVALLASAT CIAZAR HADANAK
NAGI VIGASAGAT FERDINAND KIRALNAK
AAAAAMEN
3. Summáját írja Egör várának,
Megszállásának, viadaljának,
Szégyönvállását császár hadának,
Nagy vigasságát Ferdinánd királnak.
Ámen.

Enyingi Terek János vitésége

1. ENNINGI TEREK IANOSROL ENEVKEBEN
TINODI SEBESTIEN IO DEVBREVCszEVMBÖN
IEVE MINT IO KOMIAHOSz EV KE
2. ENNINGI TEREK IANOSROL ENEVKEBEN
TINODI SEBESTIEN IO DEVBREVCZEVBEN
IEVE MINT IO KOMIAHOZ EV KE

3. Enyingi Terek Jánosról énekében,
Tinódi Sebestyén jó Döbröcönben,
Jeve mint jó komjához ő ke|dvében.]

Károl császár hada Saxoniába, ott kurfirstnak megfogása

1. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD SCRIBIT BELLAA CAROLO ROMANORVM
CESARE ET RAGŐ CONTRA INFIDEELES GERMANOS GESTAA ET DE CAPTIIIIII-
IIIIIVITATE CORPHIISE
2. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD SCRIBIT BELLAA CAROLO ROMANORVM
CESARE ET RAGE CONTRA INFIDEELES GERMANOS GESTAA ET DE
CAPTIIIIIIIIIIVITATE CORPHIISE
3. Sebastianus literatus de Tinod scribit bella Carolo Romanorum cesare et rege
contra infideles Germanos gesta et de captivitate corphise.

Szitnya, Léva, Csábrág és Murány várának megvevése

1. LANTOS SEBESTIIHEN DŐEEEA
KIT ESMEEERNEK SOK VRAK
ISTŐN AGION IOT ANNAK
KII KE/SERRŪVL FOHASZKODIK ES BVS
AZ SEBESTIIHENEL KEVNIVET HVLLATNAK
2. LANTOS SEBESTIIHEN DEEEEA
KIT ESMEEERNEK SOK VRAK
ISTEN AGION IOT ANNAK
KII KE/SERREVL FOHAZKODIK ES BVS
AZ SEBESTIIHENEL KEVNIVET HVLLATNAK
3. Lantos Sebestyén deák,
Kit esmernek sok urak,
Isten adjon jót annak,
Ki keseről, fohászkodik és bús,
Az Sebestyénnel könyvet hullatnak.

Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvívott

1. SEBASTIANVS LITERATVS DE TIINOD LVTINISTA CONDAM MAGNIFICI DOMINI
VALŐNTINVS TERŐK DE ENNIING IN CASSA FECIT ANNO D E
2. SEBASTIANVS LITERATVS DE TIINOD LVTINISTA CONDAM MAGNIFICI DOMINI
VALENTINVS TEREK DE ENNIING IN CASSA FECIT ANNO D 1549
3. Sebastianus literatus de Tinod lutinista condam magnifici domini Valentinus Te-
rek de Enying in Cassa fecit anno D. 1549.

Judit asszon históriája

1. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD IN LINGVA HVNGARICA ECS BIBLIA
CANENDVM CONVERTŐNS BELLVM HUNGARICUM PŐRSCRVTANS FEKIT E
2. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD IN LINGVA HVNGARICA ECS BIBLIA
CANENDVM CONVERTENS BELLVM HUNGARICUM PERSCRVTANS FECIT E
3. Sebastianus literatus de Tinod in lingua Hungarica ex Biblia canendum con-
vertens bellum hungaricum perscrutans fecit (e).

Hadnagyoknak tanúság

1. SEBASTIANVS LITERATVS E

2. SEBASTIANVS LITERATVS E
3. Sebastianvs literatvs (e)

Szulimán császár Kazul basával való viadaljáról

1. SEBESTIEN DEAK SzVLIMAN CIASzAR KASzVL BASSAVAL TVSAKODASAROL ES VIADALIAROL SzERSzE
2. SEBESTIEN DEAK ZVLIMAN CIAZAR KAZUL BASSAVAL TVSAKODASAROL ES VIADALIAROL ZERZE
3. Sebestyén deák Szulimán császár Kazul basával tusakodásáról és viadaljáról szerzé.

Sokféle részögről

1. SEBESTIEN DEAK NIIRBATORBANH NNNNAGI SzOMEHSAGABAA ES VVVIIGSzAAGABA
2. SEBESTIEN DEAK NIIRBATORBANH NNNNAGI ZOMEHSAGABAA ES VVVIIGZAAGABA
3. Sebestyén deák Nyírbátorban nagy szoméhságába és vígságába.

Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról

1. SEBASTIANVS LIITÖRTVS DE TINOD IN CIVITATE SzIIGETH FECIT E
2. SEBASTIANVS LIITERTVS DE TINOD IN CIVITATE ZIIGETH FECIT E
3. Sebastianus literatus de Tinod in civitate Sziget fecit (e).

Príni Péternek, Majláth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról

1. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINODH FÖCIT E
2. SEBASTIANVS LITERATVS DE TINODH FECIT E
3. Sebastianus literatus de Tinód fecit (e).

Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja

1. TINODII SÖBESTHIEN DEIAK DARO VARABAN SzEVRSzE ÖSzT EN
2. TINODII SEBESTHIEN DEIAK DARO VARABAN ZEVRZE EZT EN
3. Tinódi Sebestyén deák Daró várában szörzé ezt én|ekben.]

Az szalkai mezőn való viadalról

1. TINODII LANTOS SEBESTIEN DEIAK NAGISzOMBATNAK VARASABAN SzEVRSzE ESz ENEVKEVT
2. TINODII LANTOS SEBESTIEN DEIAK NAGIZOMBATNAK VARASABAN ZEVRZE EZ ENEVKEVT
3. Tinódi lantos Sebestyén deák Nagyszombatnak várasában szörzé ez énököt.

Varkucs Tamás idejébe lölt csaták Egerből

1. SEBÖSTIEN DEAK ASz KIINCIÖS CASSABA LAKIK VALA EGIK EV PALOTAIABA ASz VÖGEKREVL GONDOLKODIK MA S
2. SEBESTIEN DEAK AZ KIINCIES CASSABA LAKIK VALA EGIK EV PALOTAIABA AZ VEGEKREVL GONDOLKODIK MA S

3. Sebestyén deák az kincses Kassába,
Lakik vala egyik ő palotájába,
Az végekről gondolkodik ma|gába.| (s)

Kapitán György bajviadalja

1. SEBESTIEN DEAK CASSABA CAPITAN GEVRGNEK BAIVIADALIAROL SzE
2. SEBESTIEN DEAK CASSABA CAPITAN GEVRGNEK BAIVIADALIAROL ZE
3. Sebestyén deák Kassába Kapitán Györgynek bajviadaljáról sze|rzé.]

Az udvarbírákról és kulcsárokról

1. SzOLGALOK BORNAK ASzTEVLCKNA
2. ZOLGALOK BORNAK AZTEVLCKNA
3. Szolgálok bornak, [asztalnak ? kastélynak ? az tölt kulacsoknak ?]

Zsigmond király és császár krónikája

1. ICIPIT PREFAACIO
IN CHRONICAM SIGISMVNDII REGIS ET IMPERATORIS SIMUL CVM CETERIS
EIVSDEM GESTIS AVTOR SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD LVTINISTA
CASSHVÖES
DE BELLO REGIS SIGISMVNDI SKCIE
ISTVAN KS VAIDÁNAK MINT FAJŐT VÉTÖNNTTE SEBÜSTIEN DEÁK IRTA KEVN-
VEBE
SIGMONTNAK IRIA SEBESTIEN KATJARORNA
SIGMONT KIRAL CRONICÁJÁT VÉGEZTE SEBESTUŪN EZ ÉNSEKBEN
2. ICIPIT PREFAACIO
IN CHRONICAM SIGISMVNDII REGIS ET IMPERATORIS SIMUL CVM CETERIS
EIVSDEM GESTIS AVTOR SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD LVTINISTA
CASSHVEES
DE BELLO REGIS SIGISMVNDI SKCIE
ISTVAN KS VAIDÁNAK MINT FAJET VÉTENNTE SEBESTIEN DEÁK IRTA KEVN-
VEBE
SIGMONTNAK IRIA SEBESTIEN KATJARORNA
SIGMONT KIRAL CRONICÁJÁT VÉGEZTE SEBESTUEN EZ ÉNSEKBEN
3. Incipit prefacio
In chronicam Sigismundi regis et imperatoris simul cum ceteris eiusdem gestis
autor Sebastianus literatus de Tinod lutinista Cass|oviensis| (?)
De bello regis Sigismundi (skciie?)
István (ks) vajdának mint fejét vete(nn)tte, Sebestyén deák írta könyvébe.
Zsigmondnak írja Sebestyén (katjarorna?)
Zsigmond királ krónikáját végezte Sebestyén ez énekben.

História Zsigmond császárnak fogságáról

1. ZIGMOND KIRALNAK FOGSAGAROL ES ZABADULASAROL SEBESTIEN DEAKK
2. ZIGMOND KIRALNAK FOGSAGAROL ES ZABADULASAROL SEBESTIEN DEAKK
3. Zsigmond királnak fogságáról és szabadulásáról Sebestyén deák.

Az János királ fiáról való szép krónika

1. SÖBÖSTIEN DE|...|ASSABA
LATA HERCZEGET BANKODUM
E BUSKOOOA
2. SEBESTIEN DE|...|ASSABA
LATA HERCZEGET BANKODUM
E BUSKOOQA
3. Sebestyén de|ák K|assába,
Látá herceget bánkódva
És (?) búskodva.

Jázonról és Médeáról

1. SEBASTIANVS LITERAVS DE THINOD CVM SINISSTRA MANVS GRIOI VULNERE
IN DOMBOVAAR CRUCIARETVR FECIT E
2. SEBASTIANVS LITERAVS DE THINOD CVM SINISSTRA MANVS GRIQI VULNERE
IN DOMBOVAAR CRUCIARETVR FECIT E
3. Sebastianus literatus de Tinód cum sinistra manus gravi vulnere in Dombóvár
cruciaretur fecit (e).

Jónás próféta históriája

1. [...] DE ENNJNG DA
2. [...] DE ENNJNG DA
3. [...] de Enying (da)

LUCAS JENNIS FRANKFURTI KÖNYVKIADÓ KATALÓGUSA 1626-BÓL

Benzing a német nyomdászokról kiadott művében 5 saját kiadói katalógust tulajdonít a XVII. század első harmadában működő, s a legszebb alkémiai és hermetikus albumokat megjelentető Lucas Jennisnek.¹ Eddig többen keresték ezeket a katalógusokat, eredménytelenül. Edith Trenczak² ugyan jelezte egynek a felbukkasát a British Libraryben, ám nem jutott hozzá. Az utóbbi években Ulrich Bubenheimer³ kapott információt egy, a párizsi Bibliotheque Nationaleban rejtőzőről, anélkül, hogy tudatában lett volna a jelentőségének, majd Wilhelm Kühlmann⁴ tett említést arról, hogy birtokába került az 1616–22 közötti jegyzék, amelyre később szeretne visszatérni, ám azóta sem jelent meg tőle semmi ez ügyben. Közben nekem is sikerült egyre (az úgy látszik rendkívül kevés fennmaradt példány közül) a hallei Frankesche Stiftungen könyvtárában rálelnem.⁵ A tanulmány célja ennek az ismertetése és közreadása.⁶

Lucas Jennis családja Brüsszelből származott, ahonnan kálvinista hitük miatt Frankfurt am Mainba menekültek. A jómódú aranyműves és ékszerész apa 1575-ben nyerte el a polgárjogot, s a fia Lucas is itt született a második házasságából 1590. május 30-án. Az apa halála után az anya 1607-ben újra férjhez ment, mégpedig az ugyancsak református, s a Németalföldről származó tekintélyes nyomdászcsalád egy sarjához, Johann Israel de Bryhez, aki két év múlva meghalt, s ezek után következett egy harmadik házasság. Mindenesetre a fiatal Jennis a de Bry családnál ismerkedhetett meg a könyvkiadás különböző folyamataival, a rézmetszéssel, a nyomtatással. 1616-tól kezdett el saját néven működni. 1625-ben házasságot kötött a gazdag frankfurti családból származó

¹ Josef Benzing, *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jhs.*, in *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 2 (1970), 471.

² Edith Trenczak, *Lucas Jennis als Verleger alchimistischer Bildertraktate*, in *Gutenberg Jahrbuch*, 1965, 326. A továbbiakban Trenczak.

³ Ulrich Bubenheimer, *Schwarzer Buchmarkt in Tübingen und Frankfurt. Zur Rezeption nonkonformer Literatur in der Vorgeschichte des Pietismus*, in *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, 13 (1994), 158. A továbbiakban Bubenheimer.

⁴ Wilhelm Kühlmann, *Poeta, Chymicus, Mathematicus. Das Stammbuch des böhmischen Paracelsisten Daniel Stoltzius von Stoltzenberg*, in *Pareregia Paracelsica. Paracelsus in Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. Joachim Telle, Stuttgart, 1991, 279. A továbbiakban Kühlmann.

⁵ Egy negyedréteg alakú kolligátum harmadik tagja, melynek a jelzete: 176C14.

⁶ A katalógus részletes elemzése s az egyes tételek feloldása a közeljövőben fog meg történni, ezért a cikk csak egy előtanulmánynak tekinthető. Itt szeretnék köszönetet mondani Hoffmann Gizellának a Besold-könyvtárból származó adatokért, valamint azért a szóbeli közlésért, hogy Carlos Gilly is talált két Jennis-katalógust Moszkvában.

Maria Sandrarttal, s ugyanekkor nyerte el a polgárjogot is. A nyomda valószínűleg 1631-ben jogutód nélkül megszűnt, ugyanis ettől kezdve semmiféle adatot nem lehet Jennisre nézve találni, feltehetőleg halála miatt.⁷

Jennis kiadói munkásságát vizsgálva nem érdektelen betekinteni a XVII. század eleji Frankfurt életébe. A rendkívül sokszínű város sorsa a reformáció által formálódott, de nem vesztette el katolikus jellegét sem, s bár evangélikus polgárság uralkodott benne, továbbra is császári koronázó és birodalmi központ maradt, s mint ilyen a német-római uralkodó védnöksége alatt állt. Jelentékeny zsidó közösséggel és nem elhanyagolható református illetve katolikus kisebbséggel rendelkezett. Egy korabeli megfogalmazás szerint: a lutheránusoké volt a hatalom, a kálvinistáké a pénz, a katolikusoké az egyház.⁸ Emellett Frankfurt fontos ipari és kereskedelmi centrum volt, s Európa leghíresebb könyvvásárait is itt rendezték meg évente kétszer. Ezért érthető az a tény, hogy rengeteg nyomdász tevékenykedett helyben, de más városokban működő nagy nyomdászdynasztiák is tartottak itt üzletet vagy legalább egy lerakatot. A nyelvi és felekezeti sokféleséget gyarapította a Franciaországból és Németalföldről emmenekült, s általában igen tehető kálvinista réteg, akik között több neves nyomdászfamíliát is megemlíthetünk: a de Bryk mellett, a párizsi Wecheleket, a de Marne-okat, az Aubrykat. Talán a vetélytársaktól, azok gazdasági hatalmától való félelem miatt a város vezetése többször fellépett a kálvinisták szabad vallásgyakorlata ellen, és lassan kiszorították őket a Frankfurt elővárosának tekinthető Hanauba és Oppenheimbe. Tipikus a de Bry család sorsa. Az aranyműves-rézmetező apa Lüttichből menekült előbb Straßburgba, majd Frankfurtba. 1570-ben telepedtek le a Majna parton. Miután a városi tanács több kérelmet is visszautasítva nem engedélyezte a református istentiszteletet, 1609-ben egy lerakat meghagyásával Oppenheimbe húzódtak vissza, vallásukért feladva a frankfurti polgárjogot. Hírnevüket az általuk gondozott népszerű utazási kötetek fémjelezték. (Fő művük az ún. „Große und kleine Reisen“, melyek eredeti útbeszámolókat gyűjtöttek egybe Amerikától a Távol-Keletig.)⁹

Természetesen felmerül a kérdés, vajon a cenzúrában hogyan mutatkozott a fent említett kettősség. Hasonlóan, hiszen két cenzúrabizottság is működött: egy császári fennhatóság alatt, a másik a lutheránus városi vezetés megbízásából, egymással konkurálva s egymás hatását csökkentve. Míg a császáriak szigorúan léptek fel a teológiát s a politikát érintő műveknél, addig a város érdeke a támadásoktól zavartalan vásármenet és könyvkereskedelem volt, ezért szemet hunytak bizonyos dolgok felett.¹⁰

⁷ Az életrajzi adatokhoz ld. Treczak, 324–327.o.

⁸ Idézi R. J. W. Evans, *The Wechsel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, 1975, 40. A továbbiakban Evans.

⁹ Frankfurt történetéhez: Wilhelm Bingsohn, *Matthaeus Merian, sein soziales Umfeld und die Geschichte der Stadt Frankfurt a.M. 1590–1650*, in *Catalog zu Ausstellungen... Matthaeus Merian des Aelteren...* Frankfurt am Main und Basel, 1993, 20–21. A továbbiakban Bingsohn.

¹⁰ *I. m.*, 22.

A szakirodalomban már többen feltételezték, bár adatokkal igen nehéz alátámasztani, hogy a város, éppen a könyvkiadásban játszott szerepe miatt, egyben a tiltott könyvek előállítási helye és feketepiac is volt.¹¹ Vagyis az olyan műveké, melyek a cenzúrát kikerülve engedély nélkül jelentek meg, s a terjesztésük sem a hagyományos könyvkereskedői csatornákon folyt, hanem az asztal alatt s a hátsó helyiségekben. A nehézséget az okozza, hogy az ilyen köteteken legfeljebb egy címet talál az olvasó, jobb esetben még egy dátumot is, de a szerző, a kiadó, a kiadási hely vagy hamis volt vagy egyáltalán nem is szerepelt a címlapon, így a művek azonosítása sokszor lehetetlen feladat. Könnyebb dolga akkor van a kutatónak, ha esetleg más források segítenek ebben, mint ez történt a tübingeni Wild-nyomda esetében. Itt 1622-ben indult vizsgálat a nyomdász és könyvkereskedő Eberhard Wild ellen, mégpedig ama gyanú felmerülése miatt, hogy a cenzúrát semmibe vevő módon a lutheránus vallást kigúnyoló, annak ellentmondó könyvekkel kereskedik.¹² A tübingeni egyetem levéltárában megőrzött periratok fényt derítenek a lefoglalt művekre, a vásárlói körre, a terjesztés módjára. Így értesülhetünk arról is, hogy a tübingeni teológusok figyelmeztetik a frankfurti városi vezetést Wild ottani kapcsolataira, s egy boltjára, melyet átkutatásra ajánlanak. Ám a frankfurtiak semmi kifogásolhatót nem találnak, holott Wild bizonyíthatóan ott is árult ezekből a könyvekből. A vásárvárosban került ismeretségbe olyanokkal, mint az augsburgi Gabriel Ley, aki több száz schwenckfeldianus művet szállított neki 1620-ban, vagy Lucas Jennisszel, akivel szintén üzleti kapcsolatban állt.¹³

Rátérve Jennis kiadói tevékenységére: Schwetschke 1616-31 között 244 művet tulajdonít neki,¹⁴ de már Benzing jelezte ennek a számnak az alulbecsült-ségét. Voltak kiugró évek ill. periódusok, amikor húsznál is több művet adott ki évente, így 1618-20 között és 1625-26-ban, valamint 1629-ben. Messze a legtöbb származik 1625-ből, szám szerint 43, ami a többi nyomda teljesítményét is figyelembe véve rendkívül magas teljesítmény. A címlapok tanúsága szerint kezdetben nem rendelkezett önálló nyomdával, hanem más nyomdászoknál (például Nicolaus Hoffmann-nál, Paul Jacobnál, Hieronymus Gailernál) adatott ki műveket a saját költségén. Mint már említettem, Benzing öt kiadói katalógusáról tud, ám a tanulmány elején idézett szerzők mind egyre hivatkoznak, arra, mely az 1616–22 közti éveket fogja át. Az általam megtalált katalógusban – címe alapján – az 1616 és 1626 közt a Jennis által kiadott, a saját maga által fordított, a máshonnan beszerzett, részben másodjára megjelentetett s átjavított művek szerepelnek. Schwetschke szerint ebben az időszakban 189 mű sorolható Jennisnek, ezzel szemben a katalógusban csupán 98 tételt láthatunk, vagyis

¹¹ Bubenheimer, 150.

¹² A per magyar nyelvű ismertetése ill. további szakirodalom: Németh Noémi – Schaffer Andrea, *A tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz*, in *Magyar Könyvszemle*, 1996, 223–233.

¹³ Bubenheimer, 157–158.

¹⁴ Gustav Schwetschke, *Codex Nundinarius Germaniae literatae Bisecularis. Maßbücher des Deutschen Buchhandels (1564–1765)*, Band I, Halle 1850.

alig több mint a felét vette fel. A magyarázat megadásával egyelőre várjunk. A katalógus három fő részre tagolható: a latin és német nyelvű programja közel azonos súlyú; az előbbiből 42, az utóbbiból 50 tétel van, míg a fennmaradó hat olasz és francia nyelvű. Természetesen ezeken belül is tematikai megosztás történt. A latin teológiai művek száma 3, a jogi 5, az orvosi-kémiai-filozófiaiaké 21, a történelem-politika-matematikához tartozóké 5, s a költészethez 8 mű sorolható. A német nyelvű teológiához 13, az orvosi-alkémiai tárgyúakhoz 12, a matematikához 4, s a történelem-filozófia-politika tárgykörébe 21 mű tartozik. Szembeszökő a latin nyelvű teológia alacsony száma, a német nyelvű költészet s a német jogi könyvek teljes hiánya. Számunkra a legizgalmasabb a teológiai művek vizsgálata lehet, már csak az Eberhard Wilddel való együttműködés miatt is. Evans a Wechelekről írt monográfiájában azt emeli ki, hogy a lutheránus területeken működő kálvinista nyomdászok mennyire óvatosan nyúltak teológiai és politikai témákhoz, helyettük inkább a humanisták nagy műveit elevevítették fel, vagy utazási beszámolókat gondoztak, irodalmi és nyelvészeti, orvosi és matematikai szakirodalmat adtak ki. Ugyanakkor megfigyelhető e gyakorlatiasság mellett egy kicsit másfajta mentalitás is náluk: hajlam az okkult, az alkémiai, a misztikus, netalán „eretneknek” számító könyvek megjelentetésére. Például a Wechelek kijöttek a Paracelsus összessel, a de Bryk Robert Fluddot és Michael Maiert adott ki több kötetben, Jennisről pedig egészen nyilvánvaló, hogy egy olyan körhöz tartozott, mely kifejezetten ezeknek az írásoknak a rajongója volt.¹⁵ Lássunk néhányat ezek közül.

Egyetlen teológiai mű fordul elő, mely négy nyelven jelent meg Jennisnél, s ez Daniel Cramer emblémás könyve volt latinul (1), olaszul (43), franciául (44) s németül (49).¹⁶

Személyes jó kapcsolatban állhatott Michael Maier orvossal,¹⁷ akit valószínűleg a de Bry házban ismert meg, s átvette tőlük műveinek a kiadását. A katalógusban kilenc latin és három német nyelvű Maier-tétel szerepel, de ezekből a „*Lusus serius*” (16) és a „*Germanorum vera inventa*” (17) németül is megjelent (84, 86).

De előfordulnak a listán igencsak érdekesnek nevezhető szerzők is, például az eretneknek bélyegzett Paul Lautensack. Ő nürnbergi festő volt, aki az általa az Apokalipszishez készített képeket s magyarázatokat elküldte Luthernek és Melanchthonnak, hogy szeretné ezeket a Bibliához függelékként kiadni, de merev elutasításra talált náluk. Amikor Nürnbergben engedély nélkül mégis el-

¹⁵ Evans, 51–52.

¹⁶ A zárójelben levő számok a katalógus tételeire utalnak.

¹⁷ Michael Maier (1569–1622) Rostockban filozófiai, Bázelen orvosi tanulmányokat folytatott. Prágában II. Rudolf udvari orvosa lett 1609-ben. A császár halála után Németországban, Hollandiában, Angliában utazgatott, s sorra írta a könyveit. 1618-ban ismét szolgálatba lépett Moritz von Hessen örgrófnál mint orvos és kémikus. A rózsakeresztes mozgalom védőügyvédeként tartották számon, holott nagyon kevés információval rendelkezett Andreáról és köréről. De rettentően érdekelte őt az ügy, és védelmébe vette őket úgy, mintha maga is tag lett volna. ld. Carlos Gilly, *Johann Valentin Andreae. Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft – Katalog einer Ausstellung*, Amsterdam, 1986, 90–91.

kezdte terjeszteni a kéziratot, összeültetésbe került az ottani hatósággal, írását betiltották, őt pedig elüldözték a városból. A kéziratok egészen az 1619-es Jennis kiadásig (60)¹⁸ közkézen forogtak a rajongók között.¹⁹ Nem lehet említés nélkül elmenni egy, a rózsakeresztes irodalomban jól ismert gyűjteményes mű mellett, amely „*Philosophia Mystica*” címmel 1618-ból (53)²⁰ Paracelsustól, Valentin Weigeltől s Adam Haslmayrtól²¹ fog egybe írásokat, bár ez utóbbi szerzőt nem ismerte föl a szöveg gondozója Johann Siebmacher, s Paracelsusnak tulajdonította.²² Egy állítólagos Paracelsus-mű magyarzatát tartalmazza a mind latinul (27),²³ mind németül (71)²⁴ megjelent „*Nucleus Sophericus*”. Az ebben találha-

¹⁸ Offenbahung Jesu Chisti: Das ist: Ein Beweiß durch den Titul über das Creutz Jesu Christi, und die drey Alphabeth, als Hebreisch, Graegisch, und Lateinisch, wie auch etliche wunderbahre Figuren. Welcher Gestalt der einige Gott auff unterschiedene Arth und weiß, und endtlich ohne einige Figur warhaftig und vollkömlich in der Person Jesu Christi sich geoffenbahret habe. Durch den Gottsäligen Paulum Lautensack Mahleren und Organisten weilandt in Nürnberg Über welche umb völligers Verstandts willen die Außlegung M. V. Weigelii herzu gesetzt worden. Darinn zufinden, wie der Mensch mit Gott Himmel, und Erden, durch das Wort, welches am Endt der Welt Fleisch worden, in einem Thon gehe, und deß Teuffels dissonans verhüet werde. Franckfurt, Lucas Jennis zu finden 1619.

¹⁹ CIMELIA RHODOSTAUROTICA. *Die Rosenkreuzer im Spiegel der zwischen 1610 und 1660 entstandenen Handschriften und Drucke*, Hrsg. Carlos Gilly, Amsterdam, 1995, 8. A továbbiakban *Cimelia*.

²⁰ PHILOSOPHIA MYSTICA, Darinn begriffen Eilff vnterschiedene Theologico-Philosophische, doch teutsche Tractätlein, zum theil auß Theophrast Paracelsi, zum theil auch M. Valentin Weigelii, gewesenen Pfarrhern zu Iscopaw(!), bißhero verborgenen manuscriptis der Theosophischen Warheit liebhabern (...) Getruckt zur Newstadt, vnd zu finden bey Lucas Jennis, Buchhändler. ANNO M.DC.XVIII.

²¹ Adam Haslmayr (1560–1630) Bozenben született, zenét tanult, orgonista. Paracelsus-követő, akit nézetei miatt az osztrák hatóságok négy és fél éves itáliai gályarabságra ítélték. Rengeteget írt, de traktátusai jórészt kiadatlanok maradtak. Legfőbb feladatának Paracelsus és Weigel tanításainak a propagálását tartotta. Kéziratainak a jegyzékét Joachim Morsius adta ki 1626-ban „*Nuncius Olympicus*” címmel. Id. Carlos Gilly, *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*, Amsterdam, 1994. A továbbiakban Gilly, *Haslmayr*.

²² *Paracelsus in der Bibliotheca Philosophica Hermetica*, Hrsg. Carlos Gilly, Amsterdam, 1993, 63. A továbbiakban *Paracelsus*.

²³ NVCLEVS SOPHICVS seu EXPLANATIO IN TINCTVRAM PHYSICORVM THEOPHRASTI PARACELSI, IN qua vera ac genuina materia, siue subiectum Philosophorum Catholicum, tum etiam totius operis, tam veterum Philosophorum, quam Theophrasti noua correcta, vera ac propria praeparatio demonstratur. CVI ADIVNCTVS EST TRACTATVS BREVIS ATQVE vtilis, de Lapide Philosophorum. more Cabalistico scriptus, et in verorum Chymiae studiosorum commodum lucidatus, publicisque iuris factus Per LIBERIVM BENEDICTVM. Francofurti ad Moenum, apud LVCAM IENNIS. M.DC.XXIII.

²⁴ NVCLEVS SOPHICVS oder Außlegung in Tincturam Physicorum Theophrasti Paracelsi. Darinnen die rechte wahre Materia oder subiectum Philosophorum Catholicum, auch deß gantzen Wercks, so wol der alten Philosophen, als deß Theophrasti neue corrigirte, rechte vnd eigentliche Praeparation gezeigt wird. Sampt einem andern vnd sehr nützlichen Tractätlein Cabalistischer Weise vom lapide Philosophorum beschrieben, vnd den Veris Chymiae studiosis zu gutem herfür geben Durch LIBERIVM BENEDICTVM Franckfurt am Mayn, bey LVCAS JENNIS zu finden. Im Jahre M.DC.XXIII.

tó kabbalisztikus rajzok – többek közt Haslmayrtól – ma is az alkémia iránt érdeklődők megbecsült ereklyéi.

Problémát okoz egy pszeudo-Tauler mű származásának a megfejtése (55).²⁵ Ugyanis a tübingeni periratok alapján már Dietrich Donat kétségbe vonta, hogy Jennis adta ki ezt, mert Wild egyik nyomdása azt vallotta, hogy Wildnél készült a mű, csak a hatóságok megtévesztése érdekében hamisította meg a kiadási helyet s a nyomdász nevét.²⁶ De érthetetlen, hogy vajon miért éppen Jennis nevét tette a címlapra s Jennis miért vette be a katalógusába? A kérdés tisztázása technikai feladat, vagyis meg kell vizsgálni, hogy ez a szintén igen ritka könyv melyik nyomdából ered. Egyébként Jennis kiadói gyakorlatában is előfordult többször, hogy bár a nevét feltüntette a címlapon, de a kiadási helyet (Frankfurtot) meghamisította Neustadtra.²⁷

Tovább sorolhatnánk az eretnekgyanus neveket a katalógusból, például Sebastian Franckét, akinek a műve egyébként név nélkül szerepel (56), vagy Dirk Volkerts Coornhertét (57).

A dolog érdekességét csak fokozza egy másik katalógus. Ez egy 1621-ben kiadott anonym könyvecske része, melyben három allegorikus személy a rózsakeresztesekről beszélget.²⁸ Az egyikük – feltehetőleg a testvériség tagja – kitűnő politikai és teológiai könyveket ajánl a másik kettőnek. A felsorolt tizenkilenc műből hét a Jennis-nyomda terméke, s ezek a következők:

Sebastian Francken Tractat/ vom Baum des Wissens gutes vnnd böses in 4. (56)

Philosophia Mystica in 4. (53)

Libellus Theosophiae in 4. (61)

Paul Lautensacks Offenbahrung Jesu Christi in 4. (60)

Theophrasti Paracelsi drey vnterschiedliche Commentar oder Tractat, etc. 4. (58)

Gloria Mundi oder Paradeyß Tafel/ Anonymi in 8. (72)

Wasserstein der Weysen, in 8. (73)

Ez a lista az olvasónak is vezérfonalul szolgált, ha a misztika s a hermetika iránt érdeklődött.

Egy másik feltűnő jellegzetessége a Jennis-katalógusnak, hogy a 98 tételből, nem számítva az emblémás könyveket, huszonöt szerepel úgy, mint amit

²⁵ Doctor Johann Taulers Nachfolgung des Armen Lebens Christi, In zwey Theil abgetheilet: Deren der Erste, sagt viel unterschied der wahren Armuth: Der ander lehret, wie man sol kommen zu einem vollkommenen armen leben. Nun zu erst auß einem alten, vor einhundert und Sibentzig jaren geschribenen Exemplar, von Wort zu Wort trewlich und gantz unverfälscht nachgetruckt. Zu Franckfort, bey Lucas Jennis 1621.

²⁶ Dietrich Donat, *Eberhard Wild, ein Drucker mystisch-spiritualistischer Werke zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, in *Slawische Barockliteratur*, I, Hrsg. Dimitrij Tschizewskij, München, 1970, 104.

²⁷ Például a „*Philosophia Mystica*” esetében.

²⁸ COLLOQVIVM RHODOSTAURATICUM. Das ist: Gespräch dreyer Personen, von der vor wenig Jahren, durch die Famam & Confessionem etlicher massen geoffenbarten FRATERNITET deß Rosen Creutztes; Darinnen zu sehen, Was endlich von so vielen vnterschiedlichen in ihrem Namen publicirten Schriefften, und denn auch von den Brüderschafft selbsten selbsten zu halten sey, H. n. 1621, 108–109.

metszetek díszítenek. Mivel tudunk olyan kiadványról is a listán, amely bár szintén metszeteket tartalmaz, mégsem jelölték,²⁹ így a szám mindenképp többre tehető ennél.

Ezek az illusztrált – többnyire alkémiai – albumok ma már ritkaságszámba mennek, s fontos forrásként szolgálnak a koraújkori művelődéstörténet kutatásához. Kiemelkedik a sorból Daniel Stoltzius von Stoltzenberg³⁰ „*Viridarium*”-a 1624-ből (25),³¹ mely a maga 107 metszetével igazi csemege, és alkémiai képeskönyvként illetve emlékkönyvként egyaránt használható volt. Mint Stoltzius előszavából kiderül, Jennis bírta meg őt azzal, hogy a képekhez azok jelentésére rávilágító verseket szerezzen. A sikeres latin nyelvű kiadást pár hónap múlva a német is követte (69),³² mégpedig a cseh Daniel Meißner fordításában. Johann Daniel Myliustól – aki szinte „házi szerző”-je volt Jennisnek –, jelent meg az „*Opus Medico-Chymicum*” (20),³³ s a „*Philosophia reformata*” (21),³⁴ mindkettő met-

²⁹ Például a *Musaeum Hermeticum* (26)

³⁰ Daniel Stoltzius von Stoltzenberg (1600?–1644 után) a csehországi Kutna Horában született. Prágai és lipcsei tanulmányok után matematikusnak és kémikusnak címzi magát. Emellett epigrammagyűjteménye is megjelent. Említésre méltó az emlékkönyve, mely ma az uppsalai egyetemi könyvtárban található, s magyar szempontból sem érdektelen. A 334. oldalán Bánfihunyadi Jánostól látható egy bejegyzés 1623. augusztus 8-i dátummal: „Ungerland hatt mich erstlich geboren, der himmel und die Stern Erhalten mich undt die Erde seuggett mich, und ob ich gleich sterben muß undt begraben werde, so gebärett mich doch der gott zum andermal, darumb ist Ungerland mein Vaterland, und mein Mutter beschlust die gantze welt.” Az idézet egyébként a legendás Basilius Valentinustól származik, természetesen Bánfihunyadi a saját viszonyaira alkalmazta. Stoltzius emlékkönyvéből kitűnik, hogy Magyarországon (Erdélyben) is tett látogatást 1626-ban, de pontosabban nem rekonstruálható az utazás. 1631-es konstantinápolyi utazását követően hosszabb időre Danzigban telepedett le, s ott csatlakozott Paul Felgenhauer szektájához, a későbbiekben Comeniussal állt levelezésben. Homályos adatok szerint a 40-es években Kassán ill. Eperjesen működött orvosként. ld. Kühlmann, 287, 293 és 296.

³¹ VIRIDARIUM CHYMICUM FIGURIS CUPRO INCISIS ADORNATUM, ET Poeticis picturis illustratum: Ita ut non tantum oculorum & animi recreationem suppeditet, sed & profundiores rerum naturalium considerationem excitet, adhaec forma sua oblonga Amicorum Albo inservire queat. AUTHORE M. DANIELE STOLCIO DE STOLCENBERG BOHEMO med. Cand. FRANCOFVRTI Sumptibus LUCAE JENNISI 1624.

³² Chymisches Lustgärtlein, Mit schönen in Kupffer geschnittenen Figuren gezieret, auch mit Poetischen Gemälden illustriert vnd erleutert. (...) Beschrieben von M Danielis Stoltzi de Stoltzenberg, Boh. der Medicin Candidato. Nunmehr aber auß dem Lateinischen transferirt vnd in gewöhnliche teutsche Rhythmos bracht, Durch Danielem Meißnern von Comenthaw, B.P.L.C. Franckfurt, In Verlegung Lucae Jennis 1624.

³³ JOANNIS DANIELIS MYLII Vetterani Hassi M. C. OPUS MEDICO-CHYMICUM: Continens tres Tractatus siue Basilicas: Quorum prior inscribitur BASILICA MEDICA. Secundus BASILICA CHYMICA. Tertius BASILICA PHILOSOPHICA. Francofurti, apud LVCAM IENNIS 1618–20.

³⁴ JOANNIS DANIELIS MYLII T. & Med. Candidati Vvetterani Haßi PHILOSOPHIA REFORMATA Continens Libros binos. I. Liber in septem partes diuisus est. Pars I agit de generatione metallorum in visceribus terrae, 2 tractat principia artis philosophicae, 3 docet de scientia Diuina abbreviata, 4 enarrat 12 grad. Sapientum philos. 5 declarat Amb. In hac Diuina scientia, 6 dicit de Recap. Artis Diuinae Theor., 7. Ait de Artis Diuinae Recap. Practica. 2. Liber continet autoritates Philos. FRANCOFVRTI Apud Lucam Jennis, Anno M.DC.XXII.

szetekkel. Ezeken kívül még olyan neves albumok tartoznak ide, mint a „*Tripus aureus*” (12)³⁵ és a „*Symbola aureae mensae*” (14)³⁶ Maiertől, vagy talán a leghíresebb, a *Musaeum Hermeticum* (26).³⁷

Persze nem csak az alkémia-természetfilozófia tárgy körébe számító könyvekben voltak metszetek. Jennis kiadott a korban népszerű aktuális hadi irodalmat (92, 93), a lovaglás (91) s a lovagiasság (90) művészetét taglaló illusztrált műveket. Nem egyet maga fordított franciából.

Bár ő maga is kitanulta a metszés mesterségét, mégsem tudunk általa készített metszetről, hanem más műhelyek művészei dolgoztak a számára. Az elismert frankfurti metszők (mint például Sebastian Furck, Balthasar Schwan) közül a legjobb Matthaeus Merian volt,³⁸ aki 1618–29 közt fontos munkatársa volt Jennisnek, s a képeivel híressé tette a nyomdáját.

Vajon hogyan juthatott Jennis a kéziratokhoz, hiszen sok fentebb felsorolt mű a heterodox csoportok féltett kincse volt, s csak kéziratos formában léteztek, ugyanakkor a nyomdászra nézve sem volt veszélytelen ezek kiadása. A szerzőkkel való közvetlen jó kapcsolat, mint Michael Maier esetében, lehetett az egyik forrás. Egy másik pedig megbízások teljesítése, mint August von Anhalt hercege, aki már 1611-ben létrehozott egy titkos nyomdát Weigel, Paracelsus s a hasonló gondolkodású szerzők munkáinak a közzétételére. A nyomda vezetésével a tiroli orvost, Adam Haslmayrt bízta meg. De a nyomda csak rövid ideig működhetett, s kevés az ott megjelent művek száma is. Ugyanakkor a hallei Bismarck-nyomdában, a magdeburgi Johann Franckénál, s Lucas Jennisnél sorra látták meg a napvilágot az előbb említettek opusai. Gilly feltételezése szerint ezeket a kiadókat Haslmayr, Carl Widemann³⁹ vagy éppen maga a herceg látta

³⁵ TRIPVVS AVREVS, Hoc est, TRES TRACTATVS CHYMICI SELECTISSIMI, (...) nunc diuersarum nationum gratiam editi, & figuris cupro affabre incisis ornati opera & studio MICHAELIS MAIERI Phil. & Med. D. Com. P. & c. FRANCOFVRTI Ex Chalcographia Pauli Iacobi, impensis LVCAE IENNIS, ANNO M.DC.XVIII.

³⁶ SYMBOLA AUREAE MNSAE DVODECIM NATIONVM, Hoc est HERMAEA sev mercvrii festa AB Heroibus duodenis selectis, artis Chymicae usu, (...) Vbi & artis continuatio & veritas inuicta (...) demonstratur, figuris cupro incisis passim adiectis, AVTHORE MICHAELE MAIERO COMITE, Imperialis Consistorii, Nobili, Exempto, Med. Doct. P.C. olim Aulico Caes. FRANCOFVRTI Typis Antonij Hummij, impensis Lucae Iennis M.DC.XVII.

³⁷ MUSAEVM HERMETICVM, OMNES SOPHO-SPAGYRICAE ARTIS DISCIPVLOS FIDELISSIME ERVDIENS, QVO PACTO summa illa veraque Medicina, qua res omnes, qualem cumque defectum patientes, instaurari possunt (quae alias Benedictus Lapis Sapientum appellatur) inueniri ac haberi queat. (...) FRANCOFVRTI, Sumptibus LVCAE IENNISII, ANNO M.DC.XXV. IOANNIS DANIELIS MYLII

³⁸ A Baseltől származó Merian (1593–1650) a de Bry családba házasodott be, s 1623-ban átvette a nyomda vezetését, amely igazán a harmincas években lendült fel, s rövidesen Európa egyik legnevesebb kiadójává vált. Merian szintén kálvinista volt, Frankfurtban egy spiritualista kör tagjaként adott ki „tiltott” könyveket, s többször akadt dolga emiatt a cenzúrabizottsággal. ld. Lucas Heinrich Wüthrich, *Matthaeus Merian d.Ä., Biographie in Catalog zu Ausstellungen... Matthaeus Merian des Aelteren...*, Frankfurt am Main und Basel, 1993, 13–15.

³⁹ Carl Widemann (1555–1637 után) A müncheni születésű tudós Lipcsében és Paduában végezte orvosi tanulmányait. Majd Augsburgban telepedett le, s itt tartózkodását csak

el a kéziratokkal, nem feledkezve meg a költségek finanszírozásáról sem. Az sem kizárt, hogy a Wilddel ápolat kapcsolatából is származtak kéziratok, ugyanis maga Wild is árusított a Jennisnél kiadott könyvekből, a lefoglaltak között szerepel például az „*Offenbarung Jesu Christi*” Lautensacktól (60) ill. a „*Philosophia mystica*” (53). Sajnos a frankfurti levéltári források nagy része elpusztult a második világháborúban, így nagyon nehéz bármiféle új információhoz jutni ezekben az ügyekben.

Egy esetről van tudomásunk, amikor a cenzúra közbeavatkozott Jennisnél. A Wetterauból származó és a református Moritz von Hessen-Kassel őrgróf köréhez tartozó orvos, Johann Daniel Mylius esetéről van szó, akinek a fent már említett „*Philosophia reformata*” című munkája 1622-ben Jennisnél jelent meg. Tartalmilag valószínűleg nem lett volna problémája a cenzúrabizottságnak Mylius könyvével, de az ajánlás V. Pfalzi Frigyesnek, Csehország választott királyának szólt, mely igen érzékeny pontot érintett a császári hatóságoknál, s kivívta a császár személyes beavatkozását is. A könyvet elkobzásra s megsemmisítésre, az író fogságra ítélték, bár a frankfurti tanács valamivel enyhébb hangnemben azt javasolta, hogy csak az ajánlást távolítsák el a könyvből. Mylius egyébként megszökött a börtönéből.⁴⁰

Korábban felvetődött a kérdés, hogy miért nem teljes a katalógus, számos kiadvány ugyanis egyáltalán nem került bele. Feltételezhetjük, hogy a hiányzó tételek ott sorakoznak a Kühlmann által megtalált 1616–22 közti éveket felölelő katalógusban, viszont akkor ismét fejtörést okoz, hogy miért nem az 1622-től 1626-ig kiadott könyveket sorolja csak fel, s miért egy évtizedes periódust fog át. A megfejtéshez még újabb kutatások szükségesek.

A kiadói katalógus szép bizonyítéka Jennis sokoldalú egyéniségének. Tüköri meggyőződését és kockázatvállalását, mert olyan művek kiadását és terjesztését vállalta, amelyek szerzőit a bevett vallások képviselői eretneknek tartották, míg a heterodox körökben előszeretettel forgatták. A listán megtalálhatók a hermetikus filozófia (Paracelsus, Weigel), a misztika (Tauler, Coornhert), az alkémia (Maier, Siebmacher) és a rózsakeresztes irodalom (Haslmayr, Maier) neves alkotói. Mindezek alapján bizonyosra vehető a nonkonformista csoportokhoz fűződő viszonya, hiszen a fent tárgyalt könyvek majd mindegyike első kiadás, melyeknek a kéziratait csakis beavatottaktól kaphatta.

Kiadói programja gazdagon tartalmazott még orvosi, kémiai, emblematisz műveket, technikai találmányokat leíró albumokat. Feltűnő a latin nyelvű kiadványok sokasága, melyekkel kifejezetten az európai tudós társaságot célozta meg, illetve az ezzel összevágó szándék, hogy az általa fontosnak tartott darabok a latinnal párhuzamosan németül is megjelenjenek.

arra az időre szakította meg, amíg a szenvedélyes alkímista cseh nemes, Rozmberk Vilen szolgálatába lépett. Megszállott gyűjtője s másolója volt Paracelsus, Weigel s más misztikus szerzők írásainak. Élénk levelezésben állt a hozzá hasonló gondolkodású kortársaival egész Európában. Id. Gilly, *Haslmayr*, 106–112.

⁴⁰ Bingsohn, 24.

1626-ban azonban egy éles cezúra figyelhető meg a tevékenységében. Bár még öt évig működik a nyomdája, a kiadott művek száma jelentősen lecsökken, s tematikájában is erőteljes váltás következik be: a heterodoxia majdnem teljes hiánya. Nehéz megmagyarázni a fordulatot, nem tudni, hogy az életében történt eseményeknek tulajdonítható ez, avagy a rózsakeresztes mozgalom keltette váradalmak kifáradása és azok miatti csalódottság, esetleg egy világvég letűnéséről van szó, melyben a test-lélek-szellem tökéletessége még képileg megjeleníthető volt, csakúgy mint a láthatatlan világ, amely már nem működik többé.

Munkássága mindenképp megérdemli a figyelmet, azt, hogy a fennmaradt két katalógus alapján, az európai könyvtárakban még fellelhető Jennis-kiadások segítségével, s további levéltári kutatások révén mind életét, mind kiadói és nyomdász tevékenységét rekonstruálják, s életművét egy kiállításban és katalógusban összefoglalják.

Catalogus omnium librorum, qui, ab anno M.DC.XVI. Maximae Partis Sumptibus Lucae Jennisii Bibliopolae Moeno-Francofurtensis, sunt editi, partim ad ipsum translati, aliundeve sunt comparati, & vel novi, vel pro secundo emendatiores prodierunt, nunc vero in ipsius Officina libraria venales reperuntur.

Secundvm Materivm, et Facultatum seriem digestus, et, ob auctionem, et defectionem quorundam librorum, vice nunc quarta correctus et mutatus.

Inconcussa manens Adversis clarius ardet, Et duplicat vires Ignibus, Aetna, novis.

Anno M.DC.XXVI. et seqq.

LIBRI THEOLOGICI

- (1)* Danielis Crameri, S.S. Theol. D. Centuria Emblematum ex sacra Scriptura, figuris aeneis incisa, Rhythmis, sive versibus, Latinis, Germanicis, Halicis, & Gallicis ornata, in 8.
- (2) Benedicti Tomaei, Lvsati; Socrates Christianus, siue Promptuarium sapientiae Christianae, In quo omnes vniuersae Theologiae thesauri, tam pretiosissimi, quam copiosissimi, ex intimis eiusdem latebris eruuntur, abluuntur ac purgantur, in 4.
- (3) Joannis a Staupiz, S.S. Theol. D. de amore Dei, Tractatus vere aureus, in 12.

LIBRI JURIDICI

- (4) PETRI WESENBECHII, Icti clariss Comment. in Tit. Digestor. ult. De Regulis Juris, in quo primum per singulas regulas, unde quaevis desumpta sit, & qui Textus seu Leges cum ea convenient, ostenditur; Opera & Studio Joannis Flitneri, Franci. in 8.

* A tételszámozások tőlem származnak.

- (5) *Andreae Schneideri*, Phil. & J.U.D. Repetitio Legis, Transigere I8. Cod. de Transact. Editio Secunda, ab ipso Auctore revisa, emendata & aucta. in 8.
- (6) JOAN. HERMANNI Stamm, J.U.D. & Consiliarii Nassovici, Tractatus ex Practici, & Statutarii Imperialis Juris hodierni fundamentis digestus, materiam exhibens de servitute personali, in 8.
- (7) HERMANNI LATHERI, J.U.D. de Censu, hoc est, quo medio, jure, arte, & Studio status cuiusq; Regni, Reipubl. Vel Civitatis census suum, seu redditus non, nisi legitime, augere possit, &c. in 8.
- (8) MATTHIAE COLERI, J.C. clariss. Comment. in Titulis Lib. III. & IV. Institut. de Obligationibus & Actionibus cui accessit eiusdem auth. Methodus Juris & Processus Juris Summarius: Horis olim succisivis ab Authore conscriptus, nunc autem post mortem eius, in lucem editus, brevibus argumentis exornatus; Opera & Studio JOANNIS FLITNERI, Franci. in 8.

MEDICO-CHYMICI ET PHILOSPHICI

- (9) BERNARDI GORDONI Liliium Medicinae, Tractatus nimirum septem folijs accuratissimam omnium morborum, tam universalium, quam particularium curationem complectens. Per Petr. Uffenbachium, Reip. Francof. Med. Ord. revisa, a quam plur. mendis correcta & multis adnotatiunculis adaucta, in 8.
- (10) MARCI ANTONII ZIMARAE, Philosophi, Antri Magico-Medici pars I. & II. in 8.
- (11) MICHAELIS MAIERI, Civitas corporis humani a tyrannide arthritica vindicata. Hoc est: Podagrae, Cheiragrae, & Gonagrae, Methodica curatio, in 8.
- (12) EIUSDEM, Tripus aureus cum figuris aeneis, in 4.
- (13) EIUSDEM de Circulo Physico quadrato. Hoc est, Auro, eiusque virtute Medicinali, in 4.
- (14) EIUSDEM Symbola aureae mensae duodecim nationum, fig. aeneis insica, in 4.
- (15) EIUSDEM Septimana Philosophica, quae aenigmata aureola de omni naturae genere in modum colloquii proponuntur, & enodatur, figuris cupro incis, in 4.
- (16) EIUSDEM Lusus serius, quo Hermes, sive Mercurius, Rex Mundanorum constitutus est, in 4.
- (17) EIUSDEM Germanorum Vera Inventa, in 8.
- (18) EIUSDEM De volucris Arborea, in 8.
- (19) EIUSDEM Tractatus posthumus, sive Ulysses, in 8.
- (20) JOAN-DANIELIS MYLII, Vetterani Hassi, opus Medico-Chymicum, continens III. Tractatus, quorum primus inscribitur BASILICA MEDICA; Secundus CHYMICA; Tertius PHILOSOPHICA, cum figuris aeneis, in 4.
- (21) EIUSDEM Philosophia reformata, figuris aeneis adornatis, in 4.
- (22) EIUSDEM Antidotarium Medico-Chymicum reformatum, in 4.
- (23) DUNCANI BORNETTI Jatrochymicus, sive de praeparatione & compositione medicamentorum Chymicorum artificiosa, in 4.
- (24) MICHAELIS POTIERI Philosophia pura, qua vera materia, verusque processus Lapidis Philosophici filiisque sapientiae offertur, in 8.
- (25) DANIELIS STOLCII de Stolcenberg Med. cand. Viridarium Chymicum, figuris cupro incis, in 12.
- (26) MUSAEUM HERMETICUM, omnes sophaspagyricae artis discipulos fidelissime erudiens, quo pacto summa illa, veraque Medicina, quares omnes, qualemcunque defectum patientes, instaurari possunt, (quae alias Benedictus Lapis Sapientum appellatur) inventi ac haberi queat, in 4.

- (27) LIBERII BENEDICTI, Nucleus Sophicus, seu explanatio in Tincturam Physicorum Theophr. Paracelsi, in qua vera ac genuina materia, sive subjectum Philosophorum catholicum, tum etiam totius operis demonstratur, in 8.
- (28) HIERONYMI ELVERI, olim Matthiae, nunc Ferdinandi II. Imp. Consiliarii Aulici, Deambulationes vernae, quibus tota Philosophia ruralis ad vnguem discutitur: Naturae matris divitiae, & Philosophiae delitiae, Creatorem & creaturas humiliter admirantes, in 8.
- (29) M. GEORGII ANDREAE FABRICII, Thesaurus Philosophicus, sive tabulae totius Philosophiae systema, praeceptis & exemplis artium tam generalium quam specialium cum generalium praxi & Historica institutione, complectentes, in folio.

LIBRI HISTORICI POLITICI, ET MATHEMATICI

- (30) GEORGII HELWICHII, Moguntini, Ecclesiae metropolitanae ibidem Vicarii, Genuinae Eicones, tredecim ultimarum Reverendissimorum Archi Praesulum Moguntinensium, ab Anno Christi M.CCCC.XXXIV. usque ad hunc M.DC.XXIV. ad eum, qui modopraesidet, adiunctis singulorum sedecim Maiorum Nobilitatis suae insigniis, una cum succincta Electionis, Regiminis ac mortis narratione, in fol.
- (31) JACOBI VALDESII, D. Praerogativa Hispaniae, hoc est: De dignitate & praeeminentia Regum Regnorumque Hispaniae, & honoratori loco ac titulo eis eorumque legatis a conciliis, nec non Romana sede juro debito, tractatus eximius, in 4.
- (32) DANIELIS MEISNERI P.L.C. Thesaurus Philo-Politicus, hoc est: Emblemata sive Moralia Politica, figuris aeneis incisa. & versibus quoq; Latinis ac Rhythmis Germanicis explicata, in 4. forma long. Partes 8.
- (33) EUISDEM Thesaurus Sapientiae civilis, sive vitae humanae ac virtutum & vitiorum Theatrum, symbolis aeri incisus, & versibus illustrium Poetarum adornatum, in 8.
- (34) HIERONYMI SIRTURI, Mediolanensis, TELE SCOPIUM, sive ars perficiendi novum illud Galilaei visorium Instrumentum ad sidera, in 4.

LIBRI POETICI

- (35) NICOLAI REUSNERI Jcti & Comitum Pal. Caesarei, Monarchae libri VII. Elegiaco Carmine scripti, Argumentis ac Summariis illustrati, ad nostrum usque tempus traducti & jam typis iterum redditi in usum Academicarum & Scholarum particularium per CONRADUM BACHMANNUM, in 8.
- (36) M. JACOBI SORGERI, Illustris Scholae Silusianae Rectoris, Homerus Enucleatus, sive Phraseologia Homerica, qua Latino-Graeca ordine Alphabetico colliguntur, ita ut ad instar Locorum communium esse possint, in 8.
- (37) JOH. PETRI LOTICHII D. Medici & C. P. Caes. Imp. Romanorum a C. Julio Caesare usque ad Ferdinandum II. Vita, Obitus, & memorabilia &c. in 8.
- (38) EUISDEM Bibliothecae Poeticae pars prima & secunda, in qua non tantum Thraciae & Graeciae, sed etiam Italiae & Hispaniae Poetae celebriores singulis Tetrastichis singuli recensentur, una cum vita eorundem, in 8.

- (39) EIUSDEM, Bibliotheca Poeticae pars tertia. In qua Germaniae & Belgii poetae celebriores: atque inter eos non nulli h.t. superstites: singulis tetrastichis singuli recensentur: una additis (velut in compendio) eorundem vitis, natalibus & emortalibus, in 8.
- (40) EIUSDEM, Vademecum, sive Epigrammatum novorum Centuriae duae, in 12.
- (41) NICOLAI BORBONII, Poetae celeberrimi, Tetrastichorum Jocosiorum Sylvula, in 12.
- (42) Danielis Stolcii, Med. Cand. & P.L.C. Trias Hexastichorum, sive tres centuriae Epigrammatum, qua seniorum, qua jocosorum, qua variorum, in 12.

LIBRI PEREGRINO IDIOMATE CONSCRIPTI

- (43) La prima e seconda parte de gli Emblemi sacri, dal Reverendo Sig. DANIEL CRAMERO Dottore Theologia in 8.
- (44) La premiere & seconde partie des Emblemes sacres, du Reverend. DANIEL CRAMERE Docteur en Theologie, in 8.
- (45) Instruction & Exercice pour dresser les nouveaux Soldats: avec toutes sortes d'ordonnances de batailles, tant es pays larges qu'estroits, Item des surprises, embuches, reserves & aultres semblables exploicts militaires. Pratique & descript par le Seigneur BARTHOLOME PELLICIARI, Colonel du tres Illustre Prince Cosme II. Gran Duc de la Toscane, in 4.
- (46) Art de Chevalerie, comprenant apres un advertissement necessaire, touchant l'estat douloureux de la Chrestiente d'aviour d'huy, l'instruction de tous avantages & dexteriter, utiles a chascun Chevalier. Publie & represente avec figures PAR JEAN JAQUES de Wallhausen, in 4.
- (47) L'Instruction du Roy en l'exercice de monter a Cheval. Par Messire ANTOINE de Pluvinel. Le tout enrichy de grandes figures en tailledouce, in folio.
- (48) Les nouvelles Inventions de fortifier les places: Contre la puissance d'assaillir par Traverses, Galleries, Mines, Canons, & aultres Machines de Guerre. Presentees au Roy, par Honorat de Meynier. Le tout represente par figures gravees en tailledoucer, in folio.

Teutsche Theologische Bücher

- (49) DANIELIS CRAMERI, S.S. Theolog. Doct. Hundert Geistliche in Kupffer gestochene *Emblemata*, mit Lateinischen/ Teutschen/ Frantzösischen vnd Italiänischen Versen oder Reymen erkläret/ in 8.
- (50) M. MARTINI HAMMERS/ *Postilla Historia & Gnomica*, Das ist: Außlegung der Sonntags Evangelien/ darinn erstlich die Historia oder das Euangelium gantz/ vnd dann der Hauptspruch eines jedern/ in einer besondern Predigt erkläret werden. Erster vnd Ander Theil/ in fol.
- (51) RUDOLPHI FORNERII, Schatzkämmerlein Gottseliger Gedancken/ vnd Andächtiger Betrachtungen/ v. in 8.
- (52) Acht außleresene Gottselige/ vber die massen Geistreiche Büchlein/ in welchem gar kürztlich von dem rechtschaffenen Kern deß gantzen Christenthumbs gehandelt wird/ in 8.
- (53) *Philosophia Mystica*, darinnen begriffen: I. *De poenitentiiis* II. *Astronomia Olympi novi* III. *Theologia Cabalistica de perfecto homine in Christo Iesu* IV. *Commen-*

tarius in Danielem *Prophetam* V. Das Leben/ vnnd Lehrpunten F. Nicolai im Schweitzerland. VI. Einführung in die Teutsche *Theologiam*. VII. *Scholasticarum Christianum*. VIII. Vom Himmlischen Hierusalem. IX. Betrachtung deß Lebens Christi. X. Daß Gott allein gut sey. XI. Kurtze Anleytung zu einem Christlichen Leben/ in 4.

- (54) Verus Christianus, Das ist: Ein kleines Büchlein/ darinn ein rechter Gottföchtiger Christ mit seinem Leben vnnd Wandel abgemahlet vnd beschrieben wird/ in 12.
- (55) Doctor Johann Taulers Nachfolgung deß armen Lebens Christi/ in 4.
- (56) Von dem Baum deß Wissens Gutes vnnd Böses/ davon Adam den Todt gessen/ vnnd noch heut zu tag alle Menschen den Todt essen/ was der sey/ v. in 4.
- (57) Gedancken Hüter/ oder Kurtze Anleytung/ wie männiglich soll seiner Gedancken wahr nehmen. Beneben einem Sendschreiben/ von dem nächsten/ vnnd gleichsamb Kürtzezen Wege zum Erkändtnuß sein selbst zukommen/ in 12.
- (58) Drey vnderschiedene *Commentaria Theophrasti Paracelsi*, als nemblich I. In *Epistolam Iudae Apostoli*. Item II. *Sermones in Anti-Christos*. Vnd III. *Sursum corda*, in 4.
- (59) Passiongärtlein/ oder *Meditationes*, vnd Vbungen Geistlicher Andachten/ hertzlicher inbrünstiger Gebett/ vnnd Seufftzen auß der Passion Histori vnser Herren vnnd Heylands Jesu Christi/ beneben vielen vornemmen Sprüchen der ganzen Heyligen Schrift/ mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 12.
- (60) Paul Lautensacks Offenbahrung Jesu Christi/ Das ist: Ein beweiß durch den Titel vber das Creutz Jesu Christi/ vnd die drey Alphabeth/ als Hebraisch/ Graegisch/ vnd Lateinisch/ wie auch etliche wunderbahre Figuren. Welcher gestalt der einige Gott auff vnderschiedene arth/ vnd weiß/ vnnd endlich ohn einige Figur warhafftig vnnd vollkömlich in der Persohn Jesu Christi sich geoffenbahret habe/ in 4.
- (61) Libellus Theosophiae, Das ist: Ein Büchlein der Göttlichen Weißheit von dem wahren Heylighumb/ oder von dem in vns nach dem Fall vberbliebenen Samen Gottes/ in 4.

Bücher in der Artzney vnd Alchymey

- (62) LAURENTII CATELANI, Discurs/ von der Natur/ Tugenden/ Eygensachfften vnnd Gebrauch deß Einhorn: Auch wie vnd wo dasselbige zu finden vnd zu fangen: Deßgleichen von der Prob deß rechten wahren Einhorn: Mit schönen in Kupffer gestochnen Figuren gezieret/ in 8.
- (63) EIUSDEM, Vom Vrsprung/ Tugenden/ Eygensachfften vnd Gebrauch deß Bezoarsteins/ in 8.
- (64) CASTORIS DURANTI, Schatzkämmerlein der Gesundheit/ in 8.
- (65) GABRIELIS VALLOPII, Wunderbarlicher vnd Menschlichem Leben gewisser vnd sehr nützlicher Secreten/ drey Bücher/ in 4.
- (66) Herbrand Jamsthalers/ gebeñedeyter Spagyrischer Wegweiser/ in den edlen Sonnengarten der Hesperidum zukommen/ mit schönen kunstreichen Kupfferstücken gezieret/ in 8.
- (67) THOMAE NORTONI, Angli, Chymischer Tractat/ Crede mihi seu ordinale genannt: Vor vngefehr anderthalb hundert Jahren/ in Engelländischer Sprach/ Reyemenweiß beschrieben: An jetzo verteutscht vnd mit schönen in Kupffer gestochnen Figuren gezieret/ in 8.

- (68) DUNCANI BORNETTI, Tyrocinium Chymicum, Das ist: Von zubereitung Chymischer Medicamenten/ ein außführlicher vnd vortrefflicher Tractat/ in 8.
- (69) DANIELIS STOLCII, Chymisch Lustgärtlein/ mit schönen in Kupffer gestochnen Figuren gezieret/ in 8. forma longa.
- (70) Dyas Chymica Tripartita, Das ist: Sechs herrliche Teutsche Philosophische Tractätlein vom Stein der Weisen/ mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 4.
- (71) LIBERII BENEDICTI, Nucleus Sophicus, oder Kern Hermetischer Weißheit/ in 8.
- (72) Gloria Mundi, sonsten Paradeyß Taffel genant/ in 8.
- (73) Wasserstein der Weisen/ Das ist/ Ein Chymisch Tractätlein/ darinnen der Weg gezeigt/ die Materia genennet/ vnnd der Proceß beschrieben wird/ zu dem hohen Geheimnuß der Uniuersal Tinctur zu kommen/ in 8.

Mathematische Bücher

- (74) PHILIPPI Vffenbachs/ Quadratur deß Cirkels/ in 4.
- (75) VALERII SALEDINI, Perpetuum mobile, Das ist: Immerwehrende Bewegung/ in 8.
- (76) JACOBI MULLERI, Sciographia Solis, Das ist: Vom Nutz vnnd Gebrauch deß Sonnen Schattens/ in 4.
- (77) CLAUDII FLAMANDI, Geometria Das ist: Eygentlicher Bericht vom Erd vnd Landmessen/ in 4.

Historische/ Philosophische vnd Politische Bücher

- (78) THOMAE GARZONI, Schawplatz aller Professionen/ Künsten/ Geschäften/ Händeln vnnd Handwercken so in der gantzen Welt geübt werden/ in folio.
- (79) LEONARDI FIORAVANTI, Allgemeinen Kunst vnd Weltspiegels drey Bücher/ in 8.
- (80) JOHANNIS HEIDFELDII, Sphinx Theologico Philosophica: Oder Theologico-Philosophischer Zeitvertreiber/ darinnen viel Gottselige/ Kunstreiche/ scharffsinnige vnnd Lustige Rätzel/ auß vielen der allerbesten/ Christlich: vnnd Heydnischen Authorum Schrifften herfür gebracht vnnd aufgelöset werden/ zu erlangung Gottseliger Weißheit/ vbung deß Gemüths/ schärpffung deß Verstands/ vnd erlustigung deß gantzen Menschen/ zusammen getragen/ in 4.
- (81) THOMAE THOMAI, Hortulus Mundi, Das ist: Ein sehr schönes vnd nützliches Weltgärtlein/ voller Secreten vnnd Geheimnissen der Natur/ in 8.
- (82) JULII CAESARIS BARICELLI, Thesauriolus Secretorum, Das ist: Bewehrtes Schatzkämmerlein allerley Geheimnissen/ in 8.
- (83) M. ANTONII MARIAE Venusti, Allgemeiner Discurs/ Von deß Menschen Geburt/ in 8.
- (84) MICHAELIS MAIERI, Lusus Serious, Das ist: Lustiges Ernsthafftes Spiel vnnd Gespräch/ in welchem Mercurius Metallorum, vor sieben andern gleichsamb Persohnen/ deren jedwedere zu Königlicher Hochheit zu gelangen vermeynt/ nach vorgebrachten ihren praetensionen, vom Menschen als iudice, darzu erkennt vnd gekrönt wird/ in 8.
- (85) EIUSDEM, Compendium miraculorum/ Das ist: Kurtze/ doch klare Beschreibung Vnderschiedlicher Wunderwercken/ in 8.

- (86) EIUSDEM, Verum Inventum, Das ist: Von dem hochnützlichen herrlichen Erfindungen vnd Künsten Teutscher Nation/ in 8.
- (87) DANIELIS MAISNERI, P.L.C. Politisches Schatzkästlein/ Das ist: Außeresene schöne Emblemata vnnnd Moralia, so wol Kunst: vnnnd Christliebenden/ als auch Kriegsübenden/ vnnnd andern Politischen Persohnen zu Ehren vnnnd gefallen in Stammbuchs Form/ mit schönen Kunstreichen Kupfferstücken/ in acht vnterschiedlichen Theilen/ an Tag gegeben/ in 4. Forma longa.
- (88) BARTHOLOMAEI CHRISTIANI, Weyland der Schulen zu Tohln Rectoris, Sendbrief/ darinnen der Zustand der jenigen Hungaren vnnnd anderer Christen/ so dem Türckischen Joch vnderworfen/ beschrieben wird/ in 8.
- (89) CAROLI D'ARCUSIAE, Herrn zu Esparron, Falconaria, Das ist: Eygentliche Beschreibung/ wie man mit Falcken vnnnd andern Weydvögeln beitzel soll/ etc. Mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 4.
- (90) JOHANNIS JACOBI von Wallhausen/ Ritterkunst/ mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 4.
- (91) ANTONII DE PLUVINEL, Pferd Schul vnnnd Ritterliche Vbungen zu Roß/ mit schönen kunstreichen Kupfferstücken gezieret/ durch Crispinum von der Passe dem Jüngern/ in folio.
- (92) BARTHOLOMAEI PELLICIARI, Tyrocinium militare, Das ist: Bericht/ nach welchem angehende Soldaten in allerhand Waffen sollen abgerichtet werden/ mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 4.
- (93) BERNARDI DE MENDOZA, Theorica & Practica Militaris, Das ist: Eygentlicher Bericht/ vnnnd außführliche Beschreibung/ alles dessen/ so in Kriegssachen/ beydes zu Land vnd Wasser bedenklich vnd zu thun von nöthen/ in 4.
- (94) HONORATI DE MEYNIER, Neue Manier der Fortification vnnnd Vestung-Baws. Das ist: Allerhand schöne/ Sinn- vnd Kunstreiche/ bißher nicht gebräuchliche Arth vnd Weisen/ einen fürhabenden Platz also zu fortificiren/ daß derselbe wider allen Gewalt deß Sturms vnd Anlauffs/ vndergrabens durch Trauersen/ Gallerien vnnnd Minen/ wie auch der grossen Stücken vnd anderer mächtigen Kriegs Instrumenten/ Brech vnd Sturmzeug versichert seyn möge: Mit schönen kunstreichen in Kupffer gestochnen Figuren gezieret/ in fol.
- (95) Hoffleben dessen Schlag vnd Händel/ etc. Mit schönen Kupfferstücken gezieret/ in 4.
- (96) Theatrum amoris, Oder Schawplatz der Liebe. Das ist: Ein schöne vnd vberauß anmüthige Histori von Caritea der verliebten Princessin auß Cypren/ in 8.
- (97) Cursus Mundi, Oder der Weltlauff vnd Practick. Das ist: Artige/ kurtzweilige/ vnnnd lüstige Beschreibung/ aller jetziger Zeit in gemeinem Leben/ bey allen Ständen/ gebräulichen Practicken/ Finantzerey/ Vervortheilung vnnnd Betrugs/ etc. Alles in einem ansehnlichen Kinderbetter Gespräch vnd Weiber Discurs außgeföhret/ vnd in acht Nachmittags Besuchungen abgetheilet/ in 8.
- (98) JACOBI Brückers/ Teutsche Grammatic/ in 8.

ADALÉK A HALOTTI BESZÉD MŰFAJTÖRTÉNETÉHEZ

Első összefüggő nyelvemlékünk műfaj történeti előzményeiről és vele egykorú hasonló latin vagy népnyelvi szövegekről a legutóbbi időig jóformán semmit sem sikerült kiderítenie a kutatásnak. Hasonló tartalmú magyar nyelvű szöveget tételezett fel Horváth János – joggal – amögött a latin temetési beszéd-kivonat mögött, amit a Thuróczy-krónika őrzött meg számunkra.¹ A beszédet Telegdi Csanád esztergomi érsek tartotta 1342-ben Károly Róbert temetése alkalmából.

A HB-nek a külföldi sermo-irodalomban kimutatható latin és más népnyelvi párhuzamait Madas Edit fedezte fel a közelmúltban. Mivel e teljesen új eredményeket hozó tanulmánya még nem jelent meg, itt csak annyit jelezhetek, hogy tartalmilag hasonló beszédek egyedül német nyelven maradtak fenn a 12–13. századból. A korábbi időkből csak latin forrásokban maradtak fenn utalások temetésen elhangzott beszédekről, amelyek azonban feltehetőleg latinul is hangzottak el. Semmilyen adat nem támasztja alá Balázs János megállapítását, miszerint „amikor a magyarság Szent István korában a nyugati kereszténységhez csatlakozott... a sírbeszéd helyét is a szertartás rendjében az európai modellé vált előírások világosan kijelölték”.² Egykorú, de korábbi rituálékban sincs ennek semmi nyoma. A Madas által azonosított külföldi sermók, ill. azok szöveg-hagyományozásának körülményei sem utalnak sem e szövegeknek a rituálékba való beépülésére, sem pedig a latin és a nemzeti nyelv olyan szoros kapcsolatára, amelyre csak a HB esetében találunk példát.

Ezt a megfigyelést műfaj történeti és műfajtipológiai megfontolások is alátámasztják. A HB-t 1192–1195 között ránk-hagyományozó Pray-kódex sacramentarium-részének elveszett váci mintapéldánya fél évszázaddal korábban keletkezhetett.³ Ebben rajnai-frank és délnémet hatások egyaránt kimutathatók. Feltehetőleg áll ez a Pray-kódex rituálé részére is, amit nem utólag csatoltak a kódex-testhez, hanem a két szövegrész egy liturgikus kézikönyvet alkot. Mint ismeretes, ebben kapott helyet a temetési szertartás a szertartás szövegébe beépített latin és magyar temetési beszéddel.

A mintapéldány tehát 1150 körül keletkezhetett, 150 évvel Szent István királlyá koronázása és mintegy 180 évvel Géza fejedelem első „hivatalos” hittérítő-kérése (quedlinburgi követség, 973) után. Ekkor már kb. 90 év telt el az utol-

¹ Horváth János, *A Halotti Beszéd történetéhez*, in *Magyar Nyelv*, 1970, 421–429.

² Balázs János, *Magyar deákiség. Anyanyelvünk és az európai modell*, Budapest, 1980, 453.

³ Mezey László, *A Pray-kódex keletkezésének problémái*, in *Magyar Könyvszemle*, 1971, 109–123.

só pogány restaurációs kísérlet után, amin I. Béla könnyűszerrel úrrá lett. Pogány áldozatok bemutatása azonban még továbbra is szokásos lehetett, hiszen még az esztergomi zsinat is (12. sz. eleje) szükségesnek látta ezeket törvényben tiltani.⁴

Az egyházmegyék szervezete, a plébániák hálózata 1150 körül már készen állt, mintegy tucatnyi bencés monostor működött, 1142-ben már a ciszterciek is megtelepedtek az országban.⁵ A káptalani és a kolostori iskolákat már a negyedik-ötödik literátus klerikus-generáció hagyta el, akik anyanyelvi pasztorációt is végeztek. Ennek feltétele ugyanis a középkor egész folyamán a latin és magyar bilingvis egyházi kultúra elsajátítása volt, jóllehet hazai viszonylatban a magyar nyelv használata mind a pasztorációban, mind a világi hivatalos adminisztrációban túlnyomórészt a szóbeliség fokán valósult meg.⁶ A templomi prédikációk tartásáról 1100 körül a már említett esztergomi zsinat intézkedett, a kisebb templomokban a Apostoli Hitvallás (Credo) és a Miatyánk magyarázatát írta elő.⁷ Ezen imádságszövegek megtaníttatásáról bizonyára történt korábbi intézkedés, hiszen a Karoling Birodalom törvénykezésében, ami Szent István számára is követendő mintát jelentett, ez már a 789-re datált *Admonitio generalis*-ban szerepelt. A végrehajtás persze ott sem mehetett végbe gyorsan. 801-ben Nagy Károly újból megerősíti ezt a rendelkezését, amit egyházmegyei zsinatok a 9. század első két évtizedében többször megismételnek.⁸ Fenn is maradt a 8–9. századból több német Miatyánk-fordítás szövege, amelyek több műhely nem mindenben egyöntetű és a továbbélés szempontjából nem mindig sikeres fordításpróbálkozásait tükrözik.⁹ Magyar Miatyánk-szövegeket viszont csak a 15. századból ismerünk. Tarnai Andor ezek egybevetéséből arra következtetett, hogy a Miatyánk szövege már a szóbeliség fokán hosszú ideig csiszolódott, amíg megtalálta a pergamenthez vezető utat.¹⁰

Ez a műfaj történeti és szöveghagyományozás-történeti párhuzam illetve divergencia arra figyelmeztet minket, hogy ha a vallásos fordításirodalomnak írásban rögzített emlékeit akarjuk a Német Római Birodalom és a Magyar Királyság területén egybevetni, akkor nem az abszolút, hanem a relatív szinkronitás figyelembevételével kell a kutatást lefolytatnunk.

Valóban, a HB lejegyzésének idején német nyelvterületen már az egész egyházi évet felölelő népnyelvi prédikációs ciklusok szövegemlékei, mint a *Spe-*

⁴ Závodszy Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest, 1904, 198.

⁵ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, 212, 214.

⁶ Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, 1984. – Fügedi Erik, *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*, in F. E., *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 1981, 437–462.

⁷ Závodszy, i. m., 198.

⁸ *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII–XII. Jahrhundert*, Hrsg. von Karl Müllenhoff und Wilhelm Scherer, 3. Ausg. v. E. Steinmeyer, Bd. I, Berlin, 1892, 324–327.

⁹ Karl Bertau, *Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter*, Bd. I, München, 1972, 42–43.

¹⁰ Tarnai, i. m., 239–240.

culum Ecclesiae és az ún. *Lipcei prédikációk*, maradt ránk,¹¹ amelyeknek műfajtipológiai párhuzamát nálunk a mohácsi vésszel kb. egyidős Érdy-Kódex sermőgyűjteménye képviseli. A szövegek szerkesztési módjában a német és magyar gyűjtemények természetesen eltérnek egymástól. A még a 12. században keletkezett német prédikációk természetesen nem a skolasztikus sermő-szerkesztés módszerét alkalmazták, míg a Karthauzi Névtelen ezt a módszert már virtuóz módon uralja.

Ha mármost a német prédikáció irodalomnak olyan emlékei felé fordítjuk a figyelmünket, ahol a kezdetben említett műfajtipológiai specifikumot (latin-népnyelvi együttes szöveghagyományozás és a liturgiához való szoros kapcsolódás) megtalálhatjuk, úgy analógiaként mindjárt az első fennmaradt német nyelvű prédikáció kínálkozik, amelynek Wilhelm Grimm 1848-ban megjelent szövegkiadásában az *Exhortatio ad plebem christianam* címet adta, és a germanisztika azóta is így tartja nyilván.¹²

Bár az *Exhortatio* mindkét kézírata egyházi rendelkezések szöveggörnyezetében maradt ránk, mindkét kódex megőrizte a kétnyelvűséget és a szöveg liturgikus kapcsolódását: helye meghatározható a keresztségre előkészítő mise rendjében. A keresztelendők ugyanis a keresztszülőkkel együtt egy, a misébe beillesztett *scrutiniumon* vettek részt, ami a keresztség előtti oktatást és a felkészültség kivizsgálását szolgálta. Ennek során először a római Ordóba is beépített *Praefatio symboli* (a Credót bevezető szöveg) hangzott el,¹³ ezután következhetett az *Exhortatio*, amely minden jelenlévő hívőnek, de különösképpen a keresztelendőknek és a keresztszülőknek szólt. Az első érv arra épül, hogy a Miatyánkot és Credót nagyon könnyű megérteni, megtanulni, de e kevés szót tudni kell, hogy eljussunk az üdvösséghez. Nemcsak saját magunk miatt kell ezt tudni, hanem mindenkinek, akit már megkereszteltek, tovább kell adnia a többieknek és erről számot is kell adnia az utolsó ítéletkor. Ez nemcsak Isten rendelése és az üdvösség biztosítéka, hanem a világi hatalom parancsa is (*dominationis nostrae mandatum*).

A két bajor provenienciájú kézirat közös forrásra megy vissza, amely a 9. sz. első éveiben keletkezhetett és mintául szolgált a papnak, hogy hogyan argumentáljon a híveknek. Hasonlóan tehát a HB-hez: beépült a szertartásba, de szövegét tekintve nem volt annak kanonizált része, hiszen akkor nem is fordították, fordíthatták volna le népnyelvre. A másik hasonlóság, hogy mindkét szöveg latinul és magyarul ill. németül maradt ránk. A pasztorációnak ezen a fókán (bajor nyelvterületen a térítés már kb. két generációval az *Exhortatio* előtt befejeződött) szokás lehetett a híveknek szóló szertartások jelentőségét röviden a nép

¹¹ A kéziratokról és kiadásokról ld. Karin Morway – Dagmar Grube, *Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters*, München, 1994, 10–11 (T 9), 13–15 (T 17). (*Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters*, 47)

¹² K. Morway – D. Grube, i. m., 2–4 (T 2). – Achim Masser, *Exhortatio ad plebem christianam*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon*, Hrsg. v. Kurt Ruh u. a., Bd. 2, Berlin – New York, 1978, 666–667.

¹³ Vö. *Sacramentarium Fuldense saeculi X*, Hrsg. v. Gregor Richter – Albert Schönfelder, Fulda, 1912, 339.

nyelvén megmagyarázni, főleg annak üdvtörténeti vonatkozásait kiemelni (végítélet, örök üdvösség, örök kárhozat). Ennek az oktató-buzdító szövegnek a mintája latinul készült, de esetenként népnyelvi fordítást is mellékeltek hozzá, amely azonban nem volt szolgai fordítása a latinnak, kisebb vagy nagyobb mértékben már támaszkodhatott a népnyelvi szóbeliségben kialakult fordulatokra. Az *Exhortatio* esetében ezek az eltérések nem nagyok. A fordító több ízben gondolati vagy terminológiai paralelizmust alkalmazott ott, ahol ez a latinban nincs meg. A 9. sor kérdését (hogyan *nevezhetné magát...*) hasonló szerkezetben megismétli a 12. sorban (hogyan *képes az...*). Ugyanebben a mondatban a *szava*, *szavai* szó is ismétlődik mindkét imádságra (Credo, Miatyánk) vonatkoztatva, míg ez a latin szövegben csak az első esetben fordul elő. A 20. és 24. sorban is az *ítélet napja* (ófn. *sonatage*) szó szerkezettel adja vissza a latinban különböző genitivuszos szerkezetet (*die iudicii* és *tribunal Christi*). Feltehetőleg a német szóbeliségben ezt az összetett szót (*sonatag* 'bűnhődőnap') gyakran használták ebben az értelemben. A 10. és a 15. sorban találunk még egy-egy olyan bővítést, ami a latinban nem szerepel. Mindkettő erősebben hangsúlyozza a keresztszülők ill. a hívek kötelességeit. A HB esetében, mint ezt többen többször kimutatták, jelentősebbek az eltérések. Ez tehát a különbség a két népnyelvi szöveg között. A másik jelentős különbség az eltérő műfaj történeti állapotból adódik. Az *Exhortatio* keletkezése idején az európai népnyelvi prédikációnak még nem voltak hagyományai. Ezzel bizonyára a latin minta is számolt. Az *Exhortatio*ban, sem a latin, sem az ófelnémet változatban tehát nem találjuk azt a retorikai kimunkáltságot, amit Balázs János a HB latin¹⁴ és Tarnai Andor a magyar szövegében¹⁵ kimutattott. De bizonyára összefügg ez a különbség az eltérő beszédhelyzettel és az eltérő hallgatói elvárással is. A temetés egyfajta „ünnepet”, reprezentációt is jelentett, akár elfogadjuk Tarnai feltevését akár nem, miszerint a HB olyan papok számára készült, „akiknek 'előnyös helyzetű' világiak (előkelőségek) előtt kellett temetési beszédet mondaniuk” (47. p.). Az *Exhortatio* kétnyelvűsége viszont minden hívőnek szóló oktatási-buzdítási feladat elvégzését szolgálta.

A két szövegelem hasonlóságainak és különbözőségeinek mérlegelése azonban mindenképpen hozzájárul ahhoz, hogy a HB műfaj történeti és tipológiai helyértékét az európai sermőirodalomban világosabban meg tudjuk ítélni.

¹⁴ Balázs János, i. m., 451–486.

¹⁵ Tarnai Andor, A *Halotti Beszéd retorikája*, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. Szelestei Nagy László, Budapest, 1989, 39–49.

FÜGGELÉK

Az *Exhortatio* latin szövegét Heinz Mettke kiadása alapján közöljük (*Altdeutsche Texte. Ausgewählt und kommentiert von H. Mettke, Leipzig 1970, 27.*). A két kézirat szövegének jelentéktelen, általában csak helyesírási variánsaira nem térünk ki. Az ófelnémet szöveg lehetőleg szó szerinti fordítását az alábbiakban közöljük. A magyar fordításban a mondatokat, mivel azok nemcsak grammatikai, hanem logikai egységet is képviselnek, külön bekezdésben kezdjük, hogy a tanulmányban tett megjegyzéseink könnyebben követhetők legyenek. A helyenként szükségesnek tartott magyarázat | | -ben áll.

Audite, filii, regulam fidei, quam in corde memoriter habere debetis, qui christianum nomen accepistis, quod est uestre iudicium christianitatis, a domino inspiratum. Cuius utique fidei pauca uerba sunt, sed magna in ea concluduntur mysteria: sanctus etenim spiritus magistra ecclesiae sanctis apostolis iste dictauit uerba tali breuitate, ut, quod omnibus credendum est christianis semperque profitendum, omnes possent intelligere et memoriter retinere. Quomodo enim se christianum dicit, qui pauca uerba fidei, qua saluandus est, etiam et orationis dominicae, quae ipse dominus ad orationem constituit, neque discere, neque uult in memoria retinere? Uel quomodo pro alio fidei sponsor existat, qui hanc fidem nescit? Ideoque nosse debetis, filioli mei, quia, donec unusquisque uestrum eandem fidem filiolum suum ad intellegendum docuerit, quem de baptismo exceperit, reus est fidei sponsionis. Et qui hanc filiolum suum docere neglexerit, in die iudicii rationem redditurus erit. Nunc igitur omnis, qui christianum esse uoluerit, hanc fidem et orationem dominicam omni festinatione studeat didicere et eos, quos de fonte exceperit, edocere, ne ante tribunal Christi cogatur rationem exsoluere, quia dei iussio est et salus nostra et dominationis nostrae mandatum, nec aliter possumus ueniam consequi delictorum.

Halljátok szeretett gyermekeim a hit parancsát [a Credót], amit szívetekben szilárdan kell bírnotok, nektek, akik a keresztény nevet megkaptátok, ez keresztény voltotok bizonyossága, ez az úrtól sugalltatott az embernek, tanítványaitól rendeltetett.

- 5 Bizonytalán a hit kevés szóból áll, de nagy titkok vannak benne elrejtve, bizony a Szentlélek diktálta ilyen röviden a kereszténység magisztereinek, a szent apostoloknak, hogy azt, amit minden kereszténynek hinnie és mindig megvalania kell, azt mindenki megérthesse és elméjében megtarthassa.

- 10 Hogyan nevezhetné magát az kereszténynek, aki a hit ezen kevés szavát, ami által üdvözülnie kell, sőt ami által az [örök] haláltól megmenekül, valamint az úr imájának [Miatyánknak] szavait, amit maga az úr rendelt, hogy imádkozzuk, hogyan képes az keresztény lenni, aki ezeket nem akarja megtanulni és emlékezetében tartani?

Vagy hogyan tud az valaki [más, t.i. keresztgyermek] hitéért kezéskedni,
15 vagy valaki más helyett a [keresztsgéi] fogadalmat elmondani, aki ezt a hitet
maga sem tudja?

Tudnotok kell mindkettőt gyermekeim, hogy mindegyiktek az egyazon hit-
hez addig kötve van, amíg keresztgyermekének, akit a keresztsgéből [magának]
fogadott, azt megérteni meg nem tanítja; és hogy erre Isten parancsa folytán
20 köteles, sőt aki keresztgyermekének tanítását elmulasztja, annak az ítélet nap-
ján erről számot kell adnia.

Ezért mindenki, aki keresztény akar lenni, siessen megtanulni a hitvallást,
hogy tanítsa meg azoknak, akiket a keresztsgéből [mint keresztgyermeket]
nyert, hogy ne számoltasson el az ítélet napján, mert Isten parancsa ez, a mi
25 üdvünk és uralkodónknak is parancsa, különben [ha ezt meg nem tesszük] bű-
neink bocsánatát nem nyerjük el.

NÉVMUTATÓ

- Aa, A. J. van der 128
 Ábel Jenő 312
 Abendanay, Isaac 442
 Abrams 589
 Achelis, Thomas Otto 491
 Ackermann Kálmán 358
 Acquaviva, Claudio 317, 359, 360, 362,
 364, 365
 Ács Pál 198, 200
 Ács Tibor 411
 Aczél Gábor 224, 225
 Adalbert, Szent 189
 Adam Bremensis 605
 Adami, Tobias 173, 176
 Adamik Lajos 270
 Adams, S. L. 436
 Adolf, burgundiai herceg 67
 Aenopola Laurentius 298
 Aerts, R. 135
 Ágh István 226
 Ágnes, Szent 189
 Ágost, anhalti fejedelem 104
 Ágost, anhalti herceg 646
 Ágost, braunschweig-lüneburgi herceg
 31, 32
 Agrippa von Nettesheim, Heinrich
 Cornelius 101
 Ajtai Abod Mihály 226
 Ajtai Mihály 226
 Ajtay Endre 153, 166, 168
 Akay György 156
 Alaghy Ferenc 367, 380, 389
 Alaghy Menyhért 367, 370, 380, 389, 391
 Aland, Kurt 42
 Alapy János 553
 Albensis, Caspar 397
 Alber, Ferdinandus 6, 390
 Albrecht, Habsburg főherceg 430
 Albrecht, porosz herceg 610
 Albrecht József 464
 Albu, C. 425
 Aldobrandini, Cinzio 313
 Alesius Dénes 292
 Ali pasa 429, 633
 Allen, Philipp S. 424, 425
 Almási Mihály 69
 Alsted, Johann Heinrich 109
 Althusius, Johann 171
 Alting, Jacob 441
 Alvinczi Péter 208
 Amalfi, Duca de 35
 Ambrosius egyházatya 124, 133
 Ambrus Ibolya 538
 Ames; William (Amesius, Wilhelmus)
 122, 450
 Amideus, Alexander 440
 Ammon, Christophorus Fridericus 275
 Andrae, Gajus 118, 119
 Andrae, Johannes 82, 84
 Andrae, Johann Valentin 171–172, 175,
 642
 Andreas Pannonius 312, 318
 D'Andrezel, Jean-Baptiste Luois 166
 Andresen, Carl 87, 148
 Andritsch, Johann 26, 370, 466, 469
 Angyalosi Ferenc 154
 Angyalosi Gergely 199
 Anhegger, Robert 415
 Anna, Habsburg Ferdinánd felesége 421
 Anonymus, Béla király jegyzője 593, 599,
 603, 606
 Antal, Szent 298
 Antal, Remete Szent 188
 Antaly Joannes 397
 Antonius, Marcus 653
 Antonius, Paulus 512
 Anzelm, Szent 522
 Apáczai Csere János 439, 533
 Apafi fam. 222, 406
 Apafi Katalin 61
 Apafi Mihály, I. 222, 223, 455, 534, 535,
 543
 Apafi Mihály, II. 223, 410
 Apáti Miklós 82
 Apel, Karl-Otto 270
 Apor fam. 303

- Apor Lázár 14, 23, 24
 Apor Péter 303
 Aquinói Szent Tamás 185, 189, 522, 523, 524, 527, 529
 Aquitanus, Georgius 397
 Aranka György 21
 Arcusia, Carolus de 654
 Argenti, Giovanni 361, 362, 373, 397
 Ariosto, Ludovico 16, 577
 Arisztotelész 128, 174, 342, 345, 557, 558
 Arisztoxénosz 575
 Arius 347, 348
 Arndt, Johann 51–62, 79–80, 173, 175, 176
 Arnold, Gottfried 79–81, 88, 90, 507–514, 518
 Árpád vezér 602
 Artopoeus, Christoph 42
 Ascendus, Iodocus Badius 253
 Ashe, John 447
 Aspremont fam. 153
 Assarino, Luca 33
 Asseburg, Julianna von 85
 Aszabai Sebestyén 620
 Aszklépiosz 579
 Asztalos Miklós 499
 Athanaziosz, Szent 175, 181, 348, 350
 Attila, hun fejedelem 309, 426, 605
 Aubry fam. 640
 Aubry, Jean 408
 Auerbach, Erich 266
 Auersperg fam. 26, 27, 29, 30, 33
 Auersperg fivérek 34
 Auersperg, Carlos von 29
 Auersperg, Dietrich 26
 Auersperg, Johann Weikhard 26, 28, 35
 Auersperg, Wolfgang Engelbrecht von 25–29, 32
 Auersperg de Mailhos, Johana 30
 Augustinus Aurelius 350, 531, 583
 Augustus császár (Octavianus) 424
 Avancinus, Nicolaus 476
 Aventinus, Johannes 424
 Avitus, Szent 309
 Aytta, Viglius van 426

 Baán János 154
 Baán Tamás 154
 Babinger, Franz 429
 Bach, Johann Sebastian 183
 Bachmann, Conrad 650
 Bacon, Francis 28, 29

 Backer, Aloys de 45, 46
 Backer, Augustin de 45, 46
 Bacqué-Grammont, J.-L. 415
 Bacsó Béla 198, 267, 270
 Badicz Imre 154
 Badicz Péter 154
 Bagosi Márton 123–127
 Bagossy István 154, 167
 Bagossy László 154
 Bagossy Pál 156
 Bagotai István 155
 Baka Ferenc 160
 Bakcsi Gábor 162
 Bakoné 295
 Bal Jeromos 231
 Balassi fam. 410
 Balassi Bálint 191–203, 317, 358, 363, 571, 577, 619, 621
 Balassi Imre 410
 Balassa József 327–331, 337, 338, 340
 Balassi Menyhárt 295, 504, 548
 Balassa Pál 410
 Balázs János 655, 658
 Balázs Mihály I, 3, 312, 327, 328, 330, 331, 337, 340, 342, 355
 Balck, Uldricus 494
 Bálint István János 409
 Bálintith György 155, 161
 Baló József 155
 Baló László 455
 Balog György 163
 Balogh János 155
 Balogh Jolán 299, 303, 311
 Balsaráti Vitus János 504
 Bánffy Dénes 222, 223, 410
 Bánffy Farkas 164, 165
 Bánffy György 538, 539
 Bánffy István 553
 Bánffy Kristóf 358
 Bánffy László (16. sec.) 553
 Bánffy László (18. sec.) 163–165
 Bánffy Miklós (18. sec.) 410
 Bánffy Miklós, az író 17
 Bánffy Zsigmond 164, 165
 Bánfihunyadi János 437, 645
 Bangma, Hajo 118, 129, 130–132
 Bannister, H. M. 183
 Bánóczy Simon 360, 361
 Barabás Péter 155, 157
 Barabás Samu 551, 553
 Bárány György 51–54, 56, 57

- Baranyai Decsi János 308, 310, 312, 316
 Barát alias Münnich, Stephan 291, 292
 Barbély János 297
 Barbély Jánosné 288, 289
 Barbély Lőrincné, Anna 298
 Barclay, Ioannes 591, 598, 607
 Barcsay Ábrahám 155–165
 Barcsay György 155, 167
 Barcsay József 155, 167
 Barcsay Mihály 155–157, 163
 Barcsay Zsigmond 155–158
 Baricelli, Julius Caesar 653
 Barkóczy Ferenc Sr. 156, 164, 165
 Barkóczy Ferenc Jr. 165
 Barkóczy László 364
 Barlaeus, Casparus 244
 Barlay Ö. Szabolcs 358
 Barna Mihály 355
 Barnes, T. G. 443, 445
 Barnouw, P. J. 146
 Barta Gábor 551
 Bartakovics Márton 160
 Bartel, Oskar 615
 Barth, Karl 87, 91
 Bartha Baltazár 455
 Bartholomaeides, Johannes Ladislaus
     593, 599
 Bartók István 470, 561
 Barton, Peter F. 38
 Bartoniek Emma 464
 Barycz, Henryk 111
 Basilius István 68, 292
 Basilius, Valentinus 645
 Basire, Isaac 437, 440, 441
 Basta, Giorgio 6–8, 284
 Batai P. György 536–538
 Báthory fam. 362, 406
 Báthory András 3, 438
 Báthory Anna 2
 Báthory Gábor 3, 364, 388, 433, 533
 Báthory István, ecsedi 1–10, 195
 Báthory István, ecsedi, erdélyi vajda 307,
     311, 313–315, 318, 319, 321–323
 Báthory István, somlyói, erdélyi
     fejedelem, 2, 3, 293, 307, 310, 311,
     313, 318
 Báthory Miklós, ecsedi 2–4
 Báthory Zsigmond 220, 307, 308,
     310–314, 316–319, 430, 431
 Báthory Zsófia 450
 Batizy Mihály 155
 Batten, J. 445
 Batthyány fam. 306, 412, 547–549
 Batthyány (I.) Ádám 412
 Batthyány (III.) Ádám 412
 Batthyány Boldizsár 408, 409, 412
 Batthyány (I.) Ferenc 551, 553
 Batthyány (II.) Ferenc 412
 Batthyány Károly József 409, 412
 Batthyány Kristóf 407, 547, 548, 553, 554
 Bauda, Martin 397
 Bausani, Alessandro 584, 588
 Bay László 161
 Bayer, Josef 82
 Bayle, Pierre 243, 245
 Baynard fam. 445
 Baynard, Thomas 433, 445–447, 449, 450
 Bebek Ferenc 548
 Bebel, Balthasar 42
 Becket, Thomas 184
 Beer, Friedrich Wilhelm 51, 54–57, 59
 Bégányi Ferenc 155
 Begler bég 631, 632
 Behler, Ernst 263
 Beilanus, Th. C. 118, 120
 Békesi János 438
 Bekkéné 288
 Bél Mátyás 52, 55, 56, 62, 593, 599
 Béla, I., király 656
 Béla, II., király 185
 Béli Pál 155, 167
 Belia György 200
 Bellarmino, Roberto 172
 Bellényi János 161
 Bencsik Gábor 405
 Benda Kálmán 153, 356
 Benedek csizmadia 471
 Benedek, kolozsvári poroszló 287, 290,
     294
 Benei György 539
 Benewitz, Sebastian Gottfried 49
 Beniczky Gáspár 158, 162, 164
 Beniczky László 156, 158, 162
 Benkő József 21, 222, 223, 303
 Benkő Samu 15
 Benrath, Gustav Adolf 487, 489
 Benzing, Josef 639, 641
 Benyovszky György 159
 Bepler, Iochen 41
 Berardi, Nicolo 33
 Bercsényi fam. 410
 Bercsényi László 155, 159, 166, 167, 169

Bercsényi Miklós 155, 410
 Berde Károly 281
 Berényi Ádám 160
 Berg, Thomas van den 118, 120
 Beriszló Péter 551
 Berlich Daniel 397
 Bernard, Clairvaux, St. 182
 Bernát István 156
 Bernáth Gábor 156
 Berner, Johann 175
 Beroaldo, Phillipò 253–258, 260
 Bertau, Karl 656
 Berthóti Ferenc 156–158, 162, 163, 165
 Berthóti Gábor 155, 165
 Berthóti László 158
 Bertók Lajos 222
 Berzeviczy Ádám 156
 Berzeviczy Ezékiel 157
 Berzeviczy János Sr. 156
 Berzeviczy Lajos 156
 Berzeviczy Mihály 156
 Berzeviczy Miklós 156
 Berzeviczy Zsigmond 156
 Beskó Mihály 361, 367, 397, 398
 Besold, Christoph 171–176, 639
 Besztercei János 371
 Bethlen fam. 406
 Bethlen Elek 156, 167
 Bethlen Ferenc 244
 Bethlen Gábor 284, 299, 367, 372–374,
 397, 492, 493, 533
 Bethlen István 122, 407
 Bethlen János 158, 161, 162
 Bethlen Kata 85, 225, 226
 Bethlen Miklós 158, 299, 407, 534, 538
 Bethlen Péter 407
 Bethlen Sámuel 126
 Bethlen Zsófia 164
 Bewrgendi György özvegye Anna 295
 Beyreuther, Erich 43
 Bèze, Théodore de 497
 Bezerédy Pál 361
 Bezzel, Irmgard 67
 Bianchi, Massimo Luigi 576, 588
 Bie, J. P. de 136
 Bienert, Wolfgang A. 511
 Bierlaire, F. 67, 68, 69
 Bigelli, D. 68
 Binder, Matthias 483
 Binder, Michael 83, 92
 Bingsohn, Wilhelm 640, 647
 Bircher, Martin 29
 Birnbaum Henrik 606
 Birnbaum, Marianne Daisey 425, 426
 Bíró Sámuel 308
 Bíró Ferenc 252
 Bíró Kristóf 162
 Bisaccioni, Maiolino 33
 Bisterfeld, Johann Heinrich 244
 Bistriciensis, Joannes 397, 398
 Bitskey István 357, 562
 Blanár Ödön 355, 366
 Blandrata, Giorgio 68
 Blaschka, Anton 30, 38, 40, 41, 47
 Blaufuß, Dietrich 37–40, 42–47, 86, 507,
 509
 Blesing, Johann Georg 101
 Blom, H. W. 128
 Blum, Hans 34
 Blume, Claus 183
 Bocatius, Joannes 465
 Boccaccio, Giovanni 253–258, 260, 261
 Bocalini, Trajano 175
 Bóci (Bootzy) Kelemen 288
 Bóci Klára 281–283, 286–292, 296
 Bóci (Boczy) Pál 288
 Bock, Friedrich Samuel 512
 Bocskai István 7, 356, 361, 376, 384
 Bod Péter 92, 225, 226
 Bódog (Macarius) József 503, 504
 Bodola fam. 227
 Bodola János 228
 Bodor Pál 228
 Boelens, A. van 118, 120
 Boehm, Laetitia 171
 Boér Zsigmond 156
 Bogádi Gáspár 156
 Boineburg, Johann Christian von 43
 Bollók János 310
 Bolognetti, Alberto 318, 321–324
 Boltz, M. Friedrich 80
 Bolyai Farkas 11, 17
 Bonchidai Gergely 296
 Bonfini, Antonio 311, 314, 315, 503
 Boniecki, A. 116
 Bónis György 605
 Bonyhai Gábor 266, 268
 Bootsma, Abel van 118
 Bootzy Lásd Bóci
 Borbély György 313
 Borbély István 327
 Borbonius, Nicolaus 651

Borges, Jorge Luis 561
 Bormann, Claus von 270
 Bornemisza István 157
 Bornemisza Péter 205, 207, 561, 562, 570, 571
 Bornemissza András 366
 Bornetti, Duncan 649, 653
 Boronkai István 312
 Borovszky Samu 154
 Borsa Gedeon 205, 494
 Borzsák István 497
 Bosma, J. 118, 119, 129, 130
 Bossányi Elek 156
 Bossányi Ferenc 159, 166
 Bossányi János 160
 Bóta László 191, 194–198, 200, 622, 624, 625, 630
 Both István 157
 Botos Imre 158
 Botos Mihály 131
 Bouman, Hermannus 135, 137, 138, 139, 143, 150
 Bouricius, Hector 490
 Bourignon, Antoinette 81
 Bouwsma, William I. 585, 588
 Böhme, Jacob 80, 88, 89, 107, 509, 510
 Bölöni Sámuel 222
 Börtzler, A. 491
 Branden, Jan van den 429
 Brandi, Karl 547
 Brassai György 539
 Brătescu, Gheorghe 281
 Brecht, Martin 171, 508
 Breckling, Friedrich 509, 512
 Brederode, Hendrik van 428
 Breiner, Philipp 238
 Brennen, C. 437
 Brenz, Johannes 503, 557
 Breyber Ladislaus 294
 Breznyik János 70
 Brink, E.A.B.I. ten 416
 Brinton, Crane 577, 588
 Brouwer, J. H. 423
 Bruckner, John 81
 Brugmans, H. 488
 Bruïne, J. C. de 147
 Brunn, Philibert 173
 Brunner, Otto 26, 29, 99, 102
 Bruno, Giordano 172
 Brusoni, Girolamo 33
 Brücker, Jacob 654
 Bry fam. 639, 640, 642, 646
 Bry, Johann Israel de 639
 Bubenheimer, Ulrich 639, 641
 Bubner, Rüdiger 270
 Bucer, Martin 69, 503
 Buchholtz György Jr. 100, 101, 102
 Buck, August 419, 424, 497
 Budaházy András 157–159, 165
 Buday István 163
 Buddeus, Joannes Franciscus 90, 273
 Bullinger, Heinrich 497, 503, 504
 Burckhardt, Jakob 307
 Burgersdijk, Franz 244
 Burián Pál 229
 Burmania, Frederik Hessel van 118, 120
 Burmania, Hobbe Unia van 118, 120
 Burt, E. A. 588
 Busaeus, Theodor 364, 365
 Busbequius, Augerius Gislénus
 (Boesbeeck, Ogier Ghiselin van) 428, 429
 Butterfield, Herbert 576, 588
 Büchsel, Jürgen 508, 509
 Büdöskúti Lajos 157
 Caesar, Caius Iulius 321, 650
 Caesar, Georgius, Cassoviensis 504
 Calamy, Benjamin 442, 443, 449, 450
 Calamy, Edmund 442, 443, 448–450
 Calandrini, Cesar 439
 Calov (Kalau), Abraham 41, 48
 Calvin, Jean 206, 342, 348, 492, 497, 504, 513, 515
 Camerarius, Joachim 503
 Camerarius, Joachim Jr. 555
 Cammingha, Titus 119
 Campanella, Tommaso 173
 Campanus, Paulus 2
 Camper, Petrus 128
 Campianus (Campion), Edmundus 317, 363
 Capoianu, M. 425
 Carayon, Auguste 45
 Cardano, Giovanni Battista 98
 Cardano, Hieronymus 98, 99, 102
 Carolinus, Petrus 497
 Carrillo, Alfonso 308
 Cartesius → Descartes
 Casaubon, Meric 448, 586, 589
 Cassirer, Ernst 577, 588
 Castellio, Sebastian 172

- Castiglione, Baldassare 577
 Catelanus, Laurentius 652
 Catharina de Genua 81
 Cato, Marcus Porcius 70
 Cave, William 509
 Ceglédi István 454
 Cellius, Alexander 173
 Chalupecky, Ivan 231
 Chameleon ps. → Farnowski
 Chemnitz, Hieronymus 59
 Chevalier, Ulysse 184, 185, 187, 188, 189
 Chevallier, Marjolaine 78, 79, 81, 82
 Chiomafai Pál 397
 Chiorean, Ioan 403
 Chladenius, Martinus 266
 Chmaj, Ludwik 243, 244
 Christianus, Bartholomaeus 654
 Chröe, Thomas 27
 Chytraeus, David 3
 Chytreus 593, 599
 Čičaj, Viliam 402, 404
 Cicero, Marcus Tullius 175
 Cichowski, Marcin 244
 Cinzio, Giraldi 336
 Cipariu, Timoteu 228
 Classovitiu, Leonhardus 398
 Clericus → Le Clerc
 Clightoveus, Iodocus 184
 Clulee, Nicholas 585, 588
 Cluto, Johannes 122
 Coccejus, Johannes 441
 Cockburn, J. S. 446
 Coler, Johann Christoph 54
 Coler, Matthias 649
 Colet, John 526
 Comenius, Johannes Amos 107, 246, 415, 438, 441, 453, 454, 458, 459, 462, 645
 Conradi, P. J. 119
 Constant, David ps. Lásd Simonides?
 Conti, Carlo di 33
 Coornhert, Dirk Volkert 644, 647
 Cordier, Mathurin 68
 Corneille, Pierre 16
 Cosin, John 440
 Cosimo, II., toszkán nagyherceg 651
 Costil, Pierre Eduard Victor 559
 Cotta, Johann Friedrich von 11
 Cracovius → Wiśniowski
 Cramer, J. A. 141
 Cramer, Daniel 642, 648, 651
 Crato, Johannes 556, 557
 Crell, Johann 244, 247, 251
 Cremer, Bernard Sebastian 136, 138–141, 144, 149
 Crombie, Alistair C. 576, 589
 Cromer, Michel 234
 Cromwell, Oliver 435, 440, 447
 Crooke, Samuel 443, 445, 446
 Crucigerus ps. 105
 Cudworth, Ralph 243, 442
 Cummings, R. M. 590
 Curcellaeus, Stephanus 244
 Cyprian, Ernst Salomon 89, 91
 Cytowska, Maria 425
 Czegle Imre 491
 Czeizel Endre 13, 14, 23
 Czepkius, Samuel 111, 114
 Czerjék János 160
 Czerjék Pál 157
 Czernowski, Maciej 114
 Czuryllo, Erazm 116
 Czuryllo, Stanisław 116
 Czuryllo, Zofia 116
 CsaHolcz Pap János 540
 Csáktornyai Mátyás 65
 Csáky István (16. sec.) 292, 294
 Csáky István (17. sec.) 370
 Csáky István (18. sec.) 161, 162, 164
 Csáky László 159, 163, 164
 Csáky Mihály 161
 Csánki Dezső 288
 Csányi Ákos 553
 Csányi György 164
 Csapláros István 405
 Csapodi Csaba 606
 Csatári István 163
 Csató Sándor 162
 Csejtej Dezső 263
 Csemiczky, a nagypalugyai gyülekezet kurátora 100
 Csengeri Efraim 536
 Csengeri István 536
 Csengeri P. Péter 126
 Csepregi Zoltán 52, 57
 Csepregi Turkovics Mihály 535–537, 539
 Cserei János 162
 Cserei Mihály 404
 Csernák László 128
 Csernátoni Pál 441
 Csicseri András 159
 Csirke György 505

Csomós Mihály 227
 Csongrádi Farkas 157
 Csongrádi László 160
 Csongrádi Pál 160
 Csonka Ferenc 465
 Csorba István 129–131
 Csulai György 451
 Csulai Pál 157
 Csúzi Cseh Márton 441

Dalgarno, George 584
 Dálnoki Lőrinc 69
 Dán Róbert 435
 Dancs Lőrincné 286
 Dancs Orsolya 286
 Daniel Ferenc 158, 161
 Daniel István 155, 161
 Daniel József 155
 Daniel Lőrinc 157
 Daniel Péter 158, 160
 Dankanits Ádám 68, 69
 Dankó József 184, 188
 Dankovszky Gergely Alajos 607
 Dannhauer, Johann Konrad 38, 277
 Dantiscus, Alexis 609
 Darius, perzsa király 321
 Daróczy Ferenc 5–8, 358, 392
 Darvas Ferenc 159
 Dassovius, Theodor 80
 Dávid Ferenc 68, 69, 282, 284, 330, 338,
 339, 342, 347, 533
 Dávidházi Péter 570
 Deáki Filep Pál 226
 Dębieński, Jakub 116
 Debreczeni Szabó István 124, 125, 127
 Debus, Allen George 589
 Dedekind, Friedrich 65
 Dee, John 575, 579–581, 583–589
 Deé Nagy Anikó 225
 Dékány András 263
 Deleuze, Gilles 570
 Delfin (Sternberg), Łukasz 609, 612–614
 Demjén Sámuel 228
 Demkó Kálmán
 Demoszthenész 115
 Denck, Hans 87
 Denzler, Georg 87
 Deparis, Véra 30
 Deppermann, Klaus 508
 Dermout, Isaak 138
 Dersffy Orsolya 366, 382

Descartes, René 78, 245, 250, 263, 532
 Dessewffy Arisztid 617
 Dessewffy Zsigmond 157
 Dessóffi Ferenc 157
 Detrich Boldizsár 157
 Détszy Mihály 299
 Deurhof, Willem 139
 Dévai Bíró Mátyás 499, 500–502
 Dézsi Lajos 65, 253, 258, 493
 Dibelius, Franz 508
 Dienes Mihály 131
 Dienes Sámuel 131
 Dieskau, Rudolf von (ps. Duysburgk,
 Randolphus) 34
 Dietrich, Johannes 82, 84, 89–91
 Dietrich, Veit 500, 503
 Digby, Kenelm 582
 Dilthey, Wilhelm 272
 Dimitrij, Pseudo- 560
 Dimitz, A. 30
 Diogenész Laertiosz 277
 Diószegi Sámuel 124, 126, 127
 Diószegi G. Mihály 124, 127
 Dippel, Conrad 80
 Disbrowe 446
 Ditzhuyzen, R. E. van 425
 Dobay Székely András 54
 Dobner, Sebastian Ferdinand 413
 Dobó Ferenc 6
 Dobó István 619
 Dobó Jakab 4
 Dobokay Sándor 317, 356, 360–367,
 370–374, 396, 399
 Dobrai Mihály 441
 Dobrai Gáthi Bálint 490
 Dobronoky György 366–368
 Doby Antal 355
 Dóczy András 362, 370, 371, 398
 Dóczy Fruzsina 360
 Dohmke, E. 40
 Domahidy István 155
 Domahidy László 160
 Domański, Juliusz 146, 244
 Dombi Béla 327
 Domonkos, Szent 184, 187
 Dompnier, Bernard 359
 Donat, Dietrich 644
 Donnert, Erich 52
 Dorner, Gallus 483
 Dorottya, Benedek poroszló felesége 290,
 291, 294, 298

- Domötör Tekla 332
 Drabik, Mikuláš 455, 456
 Draskovich György 356, 553
 Draskovich János (Drasković, Janko) 607
 Draudt, Georg 89
 Draveczy Cáspar 165
 Dreves, Guido Maria 183, 185, 187–189
 Drusus, Johannes 175, 182, 493
 Dryander, Franciscus 502
 Duby, Georges 577, 589
 Dudás Gyula 355
 Dudith Andás Sr. 555–560
 Dudith Andás Jr. 555–560
 Dudith, Maksymilian 560
 Dugonics András 591, 593, 595, 599, 600,
 603, 606
 Duranti, Castoris 652
 Dury, John 439
 Dusburk, Randalphus ps. → Dieskau
 Dülimen, Richard van 171–172, 174
 Dünnhaupt, Gerhard 33, 508–511
 Dvornikovic János 161
 Dyko István 455
 Diczkowic, Mikolaj 438
 Dzierzowski, Mikolaj 611
 Eckermann, Johann Peter 11–13, 16, 22
 Eckhard, Georg 83
 Eckhardt Sándor 193, 197, 203, 312, 562,
 605
 Eckhart mester 524
 Eco, Umberto 584, 585, 589
 Ecseedi János 157
 Ecseedi Báthory → Báthory
 Ecseedy Judit, V. 53, 56
 Edelmann, Johann Christian 58, 59
 Edzard, Andreas 77
 Egei Mihály 130
 Egereš János özvegye Klára 296
 Egger, Gottfried 44
 Egri Lukács 550
 Eichler, Erich 38, 40, 41, 45, 46, 47
 Elias, Norbert 66, 67
 Elver, Hieronymus 650
 Elzevir, Abraham 99
 Elzevir, Bonaventura 99
 Emmius, Ubbo 488
 Engel Pál 552
 Ens, Johannes 136
 Ens, Petrus 135–151
 Ens, Regnerus 138
 Entz Géza 228
 Enyedí Cáspar 439
 Enyedí György 245, 253, 257–261, 512
 Enyedí István Sr. 224
 Enyedí István Jr. 224
 Enyedí Orsolya, Mészáros Vince özvegye 297
 Eo Neuheuser, Wilhelm 105
 Eötvös Miklós 164
 Epen, D. G. van 135
 Eperfessy Kálmán 426
 Epiktétosz 175, 181
 Epikuros 175
 Episcopus, Simon 244
 Erasmus Roterdamus 65–71, 73–75, 259,
 419 424, 425, 499, 500, 525–527, 529
 Erbury, William 444
 Erdei Klára 1, 4
 Erdélyi Péter 371, 372
 Erdődy Zsuzsanna 388
 Erdőhegyi Miklós 157
 Ernesti, Johann August 269, 274–276, 278
 Ersekújvári Mihály 455
 Esterházy Antal 154
 Esterházy Daniel 154, 162
 Esterházy Miklós 169, 358, 366, 370–372,
 374, 379, 382, 479–482, 485
 Esterházy Pál 406, 408, 413
 Estienne (Stephanus), Charles 28
 Esze Tamás 92, 160, 165, 166, 252
 Eszéki Imre 549
 Eszéki István 441
 Eszküldész 586, 589
 Euripidész 502
 Evans, Robert John Weston 28, 640, 642
 Fabiny Tibor 266, 504
 Fabri, Johann 501
 Fabricius, Georg Andreas 650
 Fabricius, Johann (II.) 44, 45
 Faigel János 157
 Falvy Zoltán 184
 Farkas Gábor 402, 413, 414
 Farnadi István 439
 Farnowski, Stanislaw (ps. Chameleon) 113–115
 Faulhaber, Johann 105
 Fazekas István 370
 Fehér Márta 576, 588, 589
 Feja István 157
 Fejérvári Cáspar 397

Fekete István, fricsi 158
 Fekete Mihály, fricsi 158
 Fekete Péter 158
 Fekethe Jánosné 295
 Felbinger, Jeremias 512
 Felckemann (Felckmannus) Péter 119, 493
 Félegyházi K. Pál 156
 Felgenhauer, Paul 107, 645
 Feller, Joachim 45
 Ferdinánd főherceg 429
 Ferdinánd, I., császár 231–233, 235, 236, 238, 420–423, 425, 426, 429, 457, 546, 547, 628–631, 633, 634
 Ferdinánd, II., császár 28, 106, 108, 465, 479, 650
 Ferdinánd, III., császár 28, 34
 Ferdinánd, IV., császár 28, 29
 Ferdinand, d'Este 23
 Ferenc, I., francia király 424
 Ferenc, Szent (Assisi) 554
 Ferencfy Pál 364, 367, 368, 370–372, 374
 Ferenczi Ilona 206, 207
 Ferenczi Zoltán 229
 Festetics György 21
 Feyl, Othmar 55
 Fichtner, P. S. 422
 Ficsor Péter 158
 Filep József 226
 Finkey Ferenc 290
 Fioravantus, Leonardus 653
 Firlej, Johann 611
 Firtos Ferenc 327
 Fischer Dániel 101
 Fischer Mihály 165
 Fischer-Piscatoris, Johann 605
 Fisher, Peter 442
 Flamandus, Claudius 653
 Fleischer, Johannes 83
 Flitner, Johannes 648, 649
 Flood, John L. 30
 Fludd, Robert 642
 Fock, Otto 142, 145
 Fockema Andreae, S. J. 489
 Foerstermann, Carolus Eduardus 559, 609
 Fogarasi Pap József 128
 Fógel I. 313
 Fogelsanck, Rombertus H. 122
 Folter, Roland 33
 Foltz, Karl 171
 Font Zsuzsa 89, 123, 205, 407, 561
 Fontaine Verwey, H. de la 67, 70
 Fontán Perez, A. 419; 422
 Forgách fam. 410
 Forgách Ferenc 358, 360, 366, 370, 379
 Forgách Imre 558
 Forgách Mihály 358
 Forgách Simon 410
 Forgách Zsigmond 358, 360, 363, 370, 379, 380, 384, 385
 Forgách Zsigmond Ádám 410
 Forner, Rudolph 651
 Forró György 367, 368
 Forstner, Christoph 171
 Fortescue, G. K. 446
 Foucault, Michel 561, 588, 589
 Földesi Ferenc 246
 Földvári György 157
 Förster Jenő 231
 Frahler, Sebastian 481
 Fraknói (Frankl) Vilmos 2, 231, 312, 356
 Franck, Sebastian 511, 521, 531, 532, 644
 Francke, August Hermann 51, 52, 57–59, 77–78, 80–82, 88–89, 269, 276, 509
 Francke, Gotthilf August 54, 55, 57–59
 Francke, Johann 646
 Francois, Etienne 37, 44
 Francus, Jacobus → Memmius
 Frangepán Kristóf 420
 Frank, Adam Sr. 69
 Frank, Adam Jr. 245
 Frank, Manfred 275
 Frank, Valentin Sr. 78
 Fráter György 626, 631, 632
 Fráter Pál 158
 Fredro, Andreas Maximilianus 102
 Freylinghausen (Freylinghusius), Johann Anastasius 51, 52
 Freymuth, Sigismund ps. → Lani
 Friczy Ádám 312
 Fried István 603
 Friedenburg, Gottlieb 509
 Friedlaender, Ernst 490
 Friedrich, Martin 45
 Frigyes, III., császár 552
 Frigyes, V., pfalzi választó 104–109, 647
 Fritsch, Thomas 507, 510, 511
 Frobenius, Hieronymus 66
 Fronius, Marcus 80, 89
 Frost, R. I. 438
 Fröhlich Dávid 94

Frye, Northrop 266
Fugger, Anthon 232, 234, 236, 241
Furck, Sebastian 646
Futó Magdolna 287–289
Fügedi Erik 656
Fülöp, II., spanyol király 427, 432
Fülöp Géza 219

Gabbema, S. A. 489
Gábrojáni Balázs 467
Gáborjáni Tóbiás 465, 467, 474, 475
Gabriel, Martin 89
Gácsi Hedvig 414
Gadamer, Hans–Georg 198, 264–279
Gaj, Ljudevit 606, 607
Gál György 205, 561
Gál Kelemen 74, 227
Galama, Iulius van 118, 119
Galambos Ferenc 155
Galántai Erzsébet 605
Galavics Géza 3, 299, 311
Galenus 128
Galenus (Gallen), Johannes 220
Galeotto Marzio 503
Gálfalvi János 158
Gálffi Pál 158, 159, 161, 163
Gálfi Mihály 158
Gall, Sigismund 27
Galla Ferenc 374
Galler, Hieronymus 641
Gallus, Evaldus 68
Gálszécsi István 500
Garber, Klaus 39
Gardenius, Iacobus 82
Garin, Eugenio 577, 589
Garzoni, Thomas 32, 653
Gaspar, Max 174
Gassendi, Pierre 244
Gauss, Karl Friedrich 11
Gebhardi, Ludwig Albrecht 593, 599
Geest, Wybrand Simonsz de 118
Gelder, J. G. van 421, 425
Gelei Gáspár 490, 494
Geleji Katona István 540
Gellyén alias Bogner, Emerich 292
Gerengel, Simon 51
Géresi Kálmán 371
Gerézdi Rabán 68, 191–193, 202–203, 259
Gergely, nyssai 88
Gergocs Mihály 155
Gerhard György 154, 160, 162

Gesner, Salomon 557
Géza fejedelem 655
Chemmenich, Jacob van 118, 120
Chicz László 158
Chillányi Péter 158
Giard, Luce 359
Gichtel, Johann Georg 81, 89, 509
Gidófalvi Cs. János 540
Gidófalvi Szabó Balázs 121, 122, 132
Gieffing, Christiana 481
Giegel, Hans Joachim 270
Gillet, Johann Franz Albert 556
Gilly, Carlos 171, 172, 639, 642, 643, 646, 647
Girincsi István 165
Gizella, magyar királyné 310
Glasius, B. 138
Codefridus van Utrecht 124, 127
Goethe, Johann Wolfgang 11–13, 16, 22, 511
Goldenberg, S. 283
Goldsteen, M. 428
Combos István Sr. 158,
Combos István Jr. 158, 160
Gombrich, Ernst 583, 589
Gonci G. János 454
Gonesius, Peter 613, 614
Gordon, Bernard 649
Gorzó Gellért 411
Gostyński, Tadeusz 611
Gosztonyi Ádám 158
Gosztonyi Miklós 158, 160
Göllner, Carl 281, 308, 416–420, 422–424, 426, 427, 430, 431
Gömöri György 435, 438, 439, 441
Görgey Benedek 159, 162, 165
Görgey Boldizsár 157–159, 161, 165
Görgey Ferenc 158, 161, 165
Görgey János 162, 165
Görgey László 158
Görgey Lőrinc 157, 159, 165
Graaf, G. Henk van de 117, 119
Gracián, Balthasar 102
Graffius, Lukas 77, 90–92
Gransfeld, Ernestus 476
Gräf, Johann 45
Greengrass, Mark 436
Greenlaw, E. A. 590
Greflinger, Georg 32
Gregory, William 433, 446, 447
Grell, O. P. 436, 439

Griboczi Mihály 476
 Griffiths, D. N. 437
 Grimm, Josef 17
 Grimm, Wilhelm 657
 Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph 33
 Grodkovszky János 157, 162, 165
 Grodziecki Melchior 373, 398, 399
 Groen van Prinsterer, G. 428
 Groot, Aart de 137, 149
 Gross, Julius 89
 Groth, Friedhelm 87
 Grotius, Hugo 171, 244
 Grube, Dagmar 657
 Gruz Péter 287, 288, 290–294
 Gruz Péterné, Júlia 292, 293
 Grüll Tibor 414
 Gryneus, Simon 501
 Gryphius, Andreas 32
 Grzegorz Pawel (Gregorius Paulus) 113, 613
 Gschichel, Andreas 482
 Gualther, Rudolph 504
 Guattari, Félix 570
 Guazzo, Stephano 102
 Gudni (?) István 165
 Guerin (Guenin), Hugo 477
 Gulden, Jakob 233, 234, 240
 Gundelfinger János 165
 Gundobadus, burgund király 309
 Gunning, Peter 442
 Gurevics, Aaron J. 577, 589
 Gusztáv Adolf 96, 104, 108–110, 535
 Gutenberg, Johannes 639
 Gündisch, Gustav 78
 Gwynn, R. D. 440

 Gyalui Torda Zsigmond 502–505
 Gyenis Vilmos 562
 Gyimesi Tímea 570
 Gyöngyösi András 439
 Gyöngyösi Pál 123, 125, 127
 Gyöngyössy János 300, 304
 Györfly Miklós 11
 Gyulai Ferenc 155
 Gyulai István 549
 Gyulai Mihály, kövesdi 158
 Gyulai Sándor 165
 Gyulay Lajos 228
 Gyürky Ferenc 159
 Gyürky István 159
 Gyürky Pál 156

 Haan, Murk de 118, 129, 130–132
 Habbema, Bokke Harmann 119
 Habermann, Johann Baptist 58
 Habermas, Jürgen 270, 271
 Habsburgok 28
 Hadadi Ferenc 158
 Hadamarius, Reinhardus 65, 68
 Hadbávny András 158
 Haering, Hermann 171
 Haga, A. 138
 Hagen, Melchior 398
 Hagyóné 286
 Haidelberger, Georg 45
 Hain Gáspár 231, 232
 Hájek, Tadeáš 559, 560
 Hajnal Mátyás 367
 Hajnóczi Gábor 302, 305
 Hajós József 252
 Halászi Ádám 159
 Hales, J.W. 435
 Haller Gábor (17. sec.) 122, 299
 Haller Gábor (18. sec.) 156, 159, 167, 169
 Haller István 159
 Hamelsfeld, Ijsbrand van 130
 Hammer, Martin 651
 Hammerle, Alois 171
 Hanke von Hankenstein, Jan Nepomuk Alois 593, 599
 Hannibal 321
 Hanson, Klaus 28
 Hardegg, Ferdinand von 430
 Hari Ambrosius 397
 Harrach Mária Eleonóra 466
 Harsányi György 454
 Harsányi István 206
 Harsányi Jakab 455
 Harsányi József 223
 Harsányi Mátyás 438, 439
 Harsányi Sámuel 539
 Harsdorffer, Georg Philipp 32
 Hartlib, Samuel 436, 437, 439
 Hartungius, Joannes Wilhelmus 273
 Haslmayr, Adam 104, 108, 643, 644, 646, 647
 Hassler, Hans Leo 183
 Hausner Gábor 408, 411
 Haynóczi Dániel 53, 60–63
 Heckenast Gusztáv 97
 Hedinger, Johann Reinhard 90
 Hegyesi Mihály 162
 Heidanus, Abraham 441

- Heidegger, Johann Heinrich 39, 44, 49, 462
 Heidfeld, Johann 653
 Heilbron, J. L. 589
 Heinrich Arnold 253, 254, 258
 Heinrich Gusztáv 259
 Helena, Borbély Lőrincné anyja 11
 Hellebrant Árpád 184, 438, 441, 494
 Hellenbach György András 158, 164
 Helmeczi István 124, 125
 Helmoldus von Bosau 593, 599, 605
 Heltai Gáspár 68, 261, 503, 533, 545, 549, 550, 618
 Heltai Gáspárné ? 65
 Heltai János 493
 Helwichius, Georgius 650
 Hemel, J. 416
 Hemsterhuis, Franciscus 118–120
 Hemsterhuis, Tiberius 118–120
 Henckel von Donnersmarck, Lazar Jr. 78
 Heninger, S. K. Jr. 576, 589
 Henkel, Gabriele 41
 Henne, A. 423
 Henrik, burgundi herceg 67
 Henter Ádám 159, 167
 Henter Benedek 155, 157, 161
 Henter Ferenc 159
 Henter László 159, 167
 Henter Mihály 155, 159–161, 164
 Hérakleitosz 180
 Hérault, Louis 439
 Herepei István 225
 Herepei János 282, 434, 438–441, 449, 450, 533, 534, 536
 Hermann, Johannes 649
 Hermányi Dienes József 222, 409, 539
 Hermész Triszmegisztosz 88, 579
 Herner János 3, 205, 327, 413, 561
 Hervay Ferenc 205
 Hess, Tobias 175
 Hessels, J. 439
 Hetesi Pethe Márton 1
 Heunisch, Caspar 47
 Heynsius, Fredericus 494
 Hill, Christopher 444
 Hill, Jonathan A. 30
 Hiller, Erhardt 408
 Hirsch, Eric Donald 266, 270
 Hitzing, Burchardt 27
 Hlatki Jakab 159
 Hoburg, Christian 453
 Hoffenmiller, Casparus 397
 Hoffgreff, Georg 549, 618, 630
 Hoffmann Gizella 92, 171, 639
 Hoffmann István 371, 388
 Hoffmann, Johann 232, 236, 238
 Hoffmann, Nicolaus 641
 Hohberg, Wolf Helmhard von 26, 99, 102
 Hohenstatt, Otto 171
 Holéczy Mihály 604
 Holl Béla 184, 187, 188, 190, 205
 Holotík, L'udovit 603
 Homérosz 650
 Hommonai Drugeth fam. 360
 Homonnai Drugeth Bálint 360
 Homonnai Drugeth (II.) György 360
 Homonnai Drugeth (III.) György 358, 360–366, 368, 372, 373, 375, 379
 Hommonai Drugeth István 360
 Hommonai Drugeth János 374
 Hooft, Gerard Jr. 119
 Hoogkamp, L. 135
 Hooke, Robert 590
 Hoornebeek, Johannes 441
 Hopp Lajos 405
 Horatius Flaccus, Quintus 591, 598
 Hornig, Gottfried 148, 149
 Horthi István 156
 Horvát(h) Ádám 162, 165
 Horváth Ferenc 159
 Horváth Gáspár 358
 Horváth Ignác 405
 Horvát(h) István 229, 604
 Horváth Iván 194, 205, 561, 570
 Horváth János 545, 655
 Horváth Miklós 467
 Horváth Pál 159
 Hozjusz (Hosius), Stanislaw 611, 613, 614
 Höck, Theobald 28
 Hönig, Hieronim 116
 Huber, Ma(r)x 44
 Hubert Gabriella, H. 205, 561
 Hugues d'Orléans 184
 Huish, Alexander 444
 Hummius, Antonius 646
 Hunyadi fam. 595
 Hunyadi Ferenc 308
 Hunyadi János 307, 311, 318, 321–323, 552
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I.
 Hunyadi Abacs Márton 124–127
 Huszár Gál 207, 218

- Huszár Gáspár 471
Huszár Ilona 286
Huszár Imre 158, 164
Huszi György 224
Hutter, Karl 39
- Ignác Márton 373, 397
Ígyártó György 283, 284, 290
Ijsewijn, Jozef 419
Illésházy István 308, 312, 315, 316
Ilosvay Ábrahám 160
Ilosvay Bálint 163
Imre Lajos 535
Imre Magda 535
Imre Mihály 501
Imre, Szent 184
Imreffy Katalin (Székely (I.) L. felesége)
552
Inalcik, H. 417
Ince, X., pápa 468
Incze Dániel 228
Inczédi (Josinczi) József Sr. 224
Inczédi József Jr. 224
Inczédi Péter 158
Inczefi József, Nagykadácsi 328, 329, 330,
338, 339, 341
Ineichen, Hans 267
Ingegneri, Angelo 336
Inthiema, Frederik van 118
Inthiema, Reynolt van 118
Ipolyi Arnold 425
István, I., magyar király 187, 188, 307, 310,
311, 318, 319, 322, 323, 594, 655, 656
István, Szent 208, 210
Istvánffy Miklós 464, 551, 552
Istványi Géza 499
Ivanics Mária 308
Ivanics Zsigmond 219
Iványi Béla 313, 413, 469, 470, 548
Izabella, Habsburg főhercegnő 430
Izabella, János Zsigmond anyja 546
- Jacob, Paul 641, 646
Jacobus de Voragine 309
Jaeger, Wilhelm 276
Jakab Elek 226, 282, 284, 285, 293
Jakabházy Pál 159, 160
Jakó Zsigmond 14, 220, 223–225, 228, 252,
281, 282, 303, 403, 414, 536, 537, 540
Jakubowski, Rafal 111
James, Geoffrey 587, 589
- Jamsthaler, Herbrand 652
Jankovics Lózsef 557
Jánoky Zsigmond 154, 160, 162
János, I., király → Szapolyai
János Kázmér, lengyel király 438
János Zsigmond, erdélyi fejedelem 220,
328, 330, 331, 334, 337–342, 427, 546,
548, 621, 626, 630, 631, 638
János, Szent 208, 210
Jánosi Gyula 368
Janus Pannonius 101
Jaspers, Karl 532
Jedlicska Pál 464, 465, 467–469
Jekeli, Hermann 77, 80, 82–85, 90–92
Jelitai József 128
Jelles, Jarig 245
Jenei Mihály 539
Jenei Miklós 455
Jenei Pál 437
Jenei B. Pál 454
Jenks, Henry 442
Jennis, Lucas 639–648
Jensma, G. Th. 117
Jeromos, Szent 181
Jeszenák Pál 56
Jewel, John 251
Joannes bibliopola 220
John, H. 453
Jónás Kata 537
Jonckbloet, W. J. A. 128
Jones, W. H. 448
Jonson, Richard 448
Jordan, J. K. 593, 599, 605
Jósika István 157, 158, 161, 164
Jósika Sámuel 23
Josten, C. H. 589
József, II., német-római császár, magyar
király 167, 405, 597, 601
Jövedécsi András 244
Juhász István 14
Juhász László 313, 426
Jung, Johann Adam 511
Jungler, Johann Friedrich 171
Juntke, Fritz 83
Jurisics Miklós 423
Justinianus I 28
Justinus, M. Junianus 593, 599
Juvenalis, Decimus Junius 591, 598
Juvenalis, Franciscus 122
Käfer István 205, 603
Kaim, Paul 107

Kajali Pál 160, 162
 Kalatsütő Ferenc 294
 Káldos János 253
 Káldy György 367
 Káldy Márton 368, 374, 397
 Káldy-Nagy Gyula 417
 Kalenec, Johann 614
 Kállay Ferenc 160, 163
 Kálmán, Könyves magyar király 656
 Kálnoky fam. 303
 Kálnoky Ádám 303
 Kálnoky Antal 303
 Kálnoky Borbála, Apor Péterné 303
 Kálnoky István 303
 Kálnoky Sámuel 303
 Kálnoky Zsuzsanna 303
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kampen, Ernst Heinrich 511
 Kant, Immanuel 16, 243, 270, 532
 Kántor István 164
 Kapisztrán János 105
 Kapitán György 622, 637
 Kapy János 163
 Karácson Imre 166
 Karácsonyi János 551–554, 605
 Kärcher, Johannes (ps. Plaustrarius von
 Kayerslautern) 105
 Kardos Pál 159
 Kardos Tibor 327
 Kardos Tiborné 590
 Kárfy Ödön 630
 Kármán Demeter 627
 Károly Róbert 655
 Károly, I., (Nagy), német-római császár
 35, 443, 596, 601, 656
 Károly, II., angol király 437, 447, 576
 Károly, IV., luxemburgi, cseh király 309
 Károly, V., német-római császár 419, 421,
 422, 424, 426, 427, 547, 620, 628, 635
 Károly József főherceg 35
 Károlyi fam. 371
 Károlyi Árpád 361
 Károlyi Klára 159
 Károlyi Mihály 371, 398
 Károlyi Péter 2, 497
 Károlyi Sándor 154, 155, 157–160, 163,
 167
 Károlyi Sz. István 494
 Karpp, H. 150
 Karthauzi Névtelen 657
 Kassai György Mihály 41
 Kassai Kalmár Tamásné 286
 Kászmibég 551
 Kászon (Kazul) pasa 636
 Katalin, Szent 380
 Káthay Zsigmond 366
 Kathona Géza 434, 438
 Katona Tünde 413
 Kauffmann Aurél 231
 Kaufmann, Georg 406
 Kazinczy András 155, 156
 Kazinczy Gábor 308
 Keczei Ferenc 159
 Keczei András 165
 Keczer János 156
 Keczer Sándor 156–158, 163
 Kecskeméti Ferenc 398
 Kecskeméti Gábor 561
 Kecskeméti Mihály 161, 165
 Kecskeméthy H. István 124, 127
 Kelecsényi Ákos 205
 Kelemen, VIII., pápa 315, 317
 Kelemen, alexandriai 88
 Keljo Pál 465–468, 471–474
 Kellio, Nicolas 46
 Kelly, Edward 589
 Kelly, William A. 30
 Kemenczey Ferenc 454
 Kemény József 228
 Kemény Katalin 562
 Kemény László 155, 157, 158, 161, 162
 Kemény Simon 153, 159, 166, 167
 Kempelen Béla 154, 161
 Kempis, Thomas a 78–80
 Kende Zsigmond 155, 157, 164
 Kendeffy Mihály 157
 Kendi István 371, 388
 Kénosi Tőzsér János 246
 Keörmendi János 159
 Kepler, Johannes 173, 174
 Kerecsényi László 553
 Keresztély, anhalti herceg 103
 Keresztési József 129, 131
 Keresztúri Bálint 438, 439, 450
 Keresztúri Pál 437
 Kéri Mihály 159
 Kermode, Frank 266
 Kernkamp, J. H. 417
 Kerny Terézia 300
 Kertészi Pál 160
 Keserű Bálint 1, 3, 4, 41, 78, 89, 175, 219,
 263, 463, 470, 512, 545, 603
 Keveházi Katalin 1, 401, 414, 497

Kewer Lászlóné 298
 Kewmies → Kőmíves
 Kézai Simon 309
 Kézdivásárhelyi Matkó István 535, 536
 Kheberitsch Ádám 93, 101
 Kheberitsch János Kristóf 93–102
 Khonricz, Christoph von 233, 235, 238,
 240–242
 Khuen Mária Franciska 465
 Kieniewicz, L. 556
 Kilián István 332–336, 561
 Killy, Walther 40, 508
 Kimmerle, Heinz 274
 Kingma, Rienck van 118, 120
 Király Erzsébet 407
 Király Péter 628
 Kircher, Athanasius 30, 32, 584
 Kirchoffer, Matthias 26
 Kirillyi Zsigmondné 360
 Kis Bálint 303
 Kis Demeterné 295
 Kis (Küs) Ferenc 160
 Kis György (Klein Georgius) 288
 Kis János 270
 Kis (Küs) Péterné 538
 Kiscaucha Anna, Pethő Istvánné 398
 Kisfaludy György 154
 Kiss András 282, 283, 285–287, 290, 291,
 293
 Kiss Gy. Csaba 606
 Kisvárdai Lázár János 439, 450
 Kiszely Sándor 159
 Kiszka, Jan 609
 Kitchin, G. W. 437
 Klaj, Johann 32
 Klampffer, Balthasar 484
 Klampffer, Laurentius 482
 Klaniczay Tibor 1, 3, 4, 85, 187, 191–197,
 406, 408, 470, 545, 589
 Klein-Nicolai, Georg 89
 Klesch, Christoph 40, 41
 Klesch, Daniel 40, 41, 46–49
 Klobusiczky Ferenc 156
 Klobusiczky György 155–157, 164
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 16
 Klose, S. B. 556, 558, 560
 Kmossko, Kheberitsch János Kristóf
 titkára 102
 Kniewald, Dragutin 185, 187
 Knieszsa István 604
 Knowlson, James 584, 589
 Knyphausen, Dodo von 86
 Kobathfalui Ferenc 75
 Koch, Johannes 485
 Kochticky, Johannes 558
 Kocsi Bajcsi András 441
 Kokas Károly 414
 Kókay György 408
 Koler, Thomas 480
 Kollár Ádám Ferenc 606, 607
 Kollonich Henrik Károly 473
 Kolmanová, Simona 607
 Kolosvári Sándor 360
 Komáromi Csipkés György 160, 163
 Komáromy Andor 281–283, 286–289, 292
 Komáromy Péter 602
 Komensky, Jan Amos → Comenius
 Kómies → Kőmíves
 Komjáti Pál 160
 Koncz Gábor 160
 Kondert Joannes özvegye Angletha 294
 Konstantin, Nagy, bizánci császár 96, 312
 Kónya Ádám 300
 Kónya Miklós 155
 Kopčan, V. 430
 Kopcsani István 159
 Korda Gábor 160
 Koromzay János 159
 Korontáli Gáspár 160
 Kortholt, Christian 52, 56, 59
 Kosáry Domokos 252
 Kotter, Christoph 107, 458
 Kossakowski, S. K. 116
 Kovács András 403
 Kovács Boldizsár 334
 Kovács János 160
 Kovács Iózsef László 414
 Kovács Miklós 14
 Kovács Sándor, V. 441
 Kovács Sándor Iván 200, 407, 408, 435,
 530
 Kovásznai Péter 536, 541
 Kováts Pál 595, 600
 Koyré, Alexandre 576, 589
 Kozma Mihály 246, 249–251
 Köblös Zoltán 225
 Kökömezey Zsigmond 160
 Kölcsey Imre 155, 157
 Köleséri Sámuel, Jr. 82, 221, 222
 Kőmíves (Kewmies) Mártonné, Ursula
 295
 Kőmíves (Kewmies) Prisca 281–283,
 287–291, 294–296, 298
 Kőmíves (Kómies) Tamás 287

- Könczey Zsigmond 160
 Köpeczi Bálint 439, 450
 Köpeczi Béla 166, 411
 Körmendi Péter 159,
 Körmendi Péter 433, 434, 437–443,
 445–451, 454
 Körner, Theodor 11
 Kőrösy Márk 373, 399
 Köster, Beate 42
 Kőszeghy Péter 193, 194, 197, 621
 Kőszegi János 397
 Kővári László 24
 Krasiniński, Franciszek 609, 611, 612, 615
 Krasiniński, Jan 438
 Krasznahorkai László 575, 588, 589
 Kratzer, Johannes 481, 482
 Kraus, H. P. 30, 33
 Krause, G. 147
 Kreuder, Ursula 508
 Kristeller, Paul Oskar 577, 589
 Kristó Gyula 605
 Kruisen, Herman Bernard A. van 118, 119
 Krupeckij, Atanaszij 363, 365
 Kruppa Tamás I. 355, 363
 Kruppeck, Sebastian 231, 232, 234,
 238–240
 Kubányi György 57
 Kubinczky György 405
 Kubinyi Péter 595, 600
 Kubinyi Ádám 160
 Kubinyi András 498, 552, 595
 Kubinyi György 156, 160
 Kubinyi Imre 160
 Kubinyi Mária 93
 Kubinyi Márton 160
 Kubinyi Mihály 160
 Kuhn, Thomas 579, 588, 589
 Kulcsár Péter 308, 311, 435, 492
 Kulcsár Zsuzsanna 281
 Kun Gáspár 155, 161, 165
 Kun István 162
 Kun Miklós 160
 Kuntz, Marion L. 585, 589
 Kuntze, Edward 318
 Kurz, Jacob 560
 Kuthi Antonné, Anna 295
 Kühár Flóris 185
 Kühler, W. J. 137, 146
 Kühlmann, Wilhelm 639, 645, 647
 Kühnert, Wilhelm 58
 Kükemezey János 160
 Kús → Kis
 Kvačala, Jan 453, 458
 La Fontaine, Andreas de 448
 La Fontaine, Jean de 16
 Labsanssky, Johannes ps. → Kellio,
 Nicolas
 Labsánszky János 156, 158, 162
 Łachowski, Andrzej 244, 251
 Lacko, Michael 355, 360, 363, 366, 374
 Laczkó Sándor 263
 Ladányi Sándor 490
 Ladó Bálint 308, 310, 312, 313, 375
 Lajos, anhalt-kötheni fejedelem 32
 Lajos Mihály 163
 Lajos, I., (Nagy), magyar király 597, 601
 Lajos, II., magyar király 418, 420, 428
 Lakó Elemér 513
 Lampe, Friedrich Adolph 63
 Lanckorońska, K. 610
 Lanfire, Samuel 433, 444
 Lang, Achatius 286, 288
 Lange, Nikolaus 58
 Langenmantel, Hieronymus Ambrosius
 38
 Languet, Hubert 556
 Lani, Georg (ps. Freymuth, Sigismund)
 38, 40, 41, 45–47, 49
 Lantieri, Carolus 476
 Lappenbergius, I. M. 605
 Laskai György 160
 Laskai Péter 163
 Lassenius, Johann 34
 László, I., (Szent), magyar király 184–186,
 307, 311, 318–321, 605, 656
 László, II., magyar király 417
 Lászlóczky, L. 244
 Lászlóffy István 160
 Lászlóffy Pál 159
 Lather, Hermann 649
 Latzkovits Miklós 413
 Laud, William 435, 437, 444
 Lausberg, Heinrich 259
 Lautenbach, Conradus → Memmius
 Lautensack, Paul 642–644, 647, 652
 Lauter Éva, S. 465
 Laycock, Donald 587, 589
 Lazar, Adam 293
 Lázár István Dávid I. 312, 355, 414
 Lázár Tamás 155
 Leade, Jane 88

- Le Cène, Charles 243
 Le Clerc (Clericus), Jean 146
 Le Franc, Jacques 440
 Le Franc, Jacques 577, 589
 Le Neve, J. 444
 Lechöczky Tivadar 6
 Lehoczky Imre 157, 160–162
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 243, 588
 Leiszi István 467
 Leleszi János 319
 Lemma 140
 Lengvári István 551
 Leonard, Émile G. 530
 Lerche, Johann Christian 58
 Leschka István 604
 Ley, Gabriel 641
 Leyser, Polikarp 559
 Liberda, Johann 57
 Liborius, Benedictus 643, 650, 653
 Liébault, J. 28
 Lieburg, F. A. van 129
 Limborch, Philipp van 146, 251
 Lindeboom, J. 436, 439
 Lindvai György 397
 Lipót, I., német-római császár 26, 28, 35,
 232 457, 466,
 Lipót Vilmos, főherceg 35
 Lismano, Francesco 610
 Literati Matheus felesége 297
 Literatus, Vincentius 291
 Liu, T. 436, 440, 444
 Locke, John 243
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 606
 Longolius, Gisbertus (van Langerak) 68
 Lönyay Ferenc 159, 163, 165
 Loosjes, J. 136
 Lorántffy Zsuzsanna 411
 Lortichs, Melchior 429
 Loreitano, Giovanni Francesco 33
 Losada, A. 419
 Losonczy Anna, Ungnád Kristófné 195
 Losonczy István 626, 632
 Lotichius, Johannes Petrus 650
 Lovejoy, Arthur O. 576, 589
 Lőcssei Spielenberg Lajos 228
 Lubbertus, Sibrandus 487–495
 Lucchese fam. 439
 Luczai István 163
 Lugasi István 155, 156
 Lukás Benedek 154
 Lukás György 277
 Lukás László 1–6, 308, 312, 355, 356,
 360, 363, 470
 Lukinich Imre 225, 548
 Lullius, Raimundus 172, 175
 Luther, Martin 69, 103, 105, 182, 259, 346,
 348–350, 377, 424, 484, 500, 503,
 512–515, 527–532, 549, 558, 613, 642
 Lütthi, Kurt 87
 Macarius → Bódog
 Macedóniai Péter 546
 Machel, Andreas 484
 Madas Edit 655
 Madocsányi János 358
 Madocsányi Miklós 156, 160
 Magyarai K. Péter 127
 Maier, Michael 642, 646, 647, 649, 653
 Malhos, German 30
 Maimonides, Moses 251
 Maior, Georg 497
 Majláth István 550, 636
 Makkai László 38, 360, 437
 Maksay Ferenc 153
 Mallmer, Martin 91
 Málnási László 223
 Malom János (Pál) 129
 Mállyusz Elemér 368, 548, 605, 656
 Maltese, Corrado 302, 304
 Marmczarcz, Irène 332, 336
 Mandel, Joannes 484
 Mansfeld, Karl von 430
 Manzini, Giovanni Battista 33
 Marburg Erzsébet (Székely (I.) Lukács
 első felesége) 552
 Marc, Johannes a 144
 Marcellinus, Ammianus 604
 Marchtalerus, Vitus 318, 320
 Marcus Aurelius Antonius 175
 Maresius, Samuel 441
 Margolin, Jean-Claude 68, 419
 Mária, magyar királynő 420, 421, 424, 425
 Mária Krisztina 7
 Mária Terézia 22, 56
 Mariássy Ádám 156, 159, 163
 Mariássy István 161
 Mariássy Miklós 156–159, 161, 165
 Mariássy Zsigmond 163
 Markocsan Miklós 161, 167
 Márkus Deszö 360
 Márkus György 277

Marlowe, Christopher 578
 Marne fam. 640
 Marosi Dániel 441
 Martels, Z. van 428
 Martens, Gunter 570
 Marti, Hanspeter 39, 49, 508
 Marti, Karin 49
 Martialis, Marcus Valerius 111, 175
 Martini, Francesco di Giorgio 299, 302, 304
 Masnicus, Tobias 38, 40, 41, 43, 44, 46–48
 Masser, Achim 657
 Maastricht, P. van 141, 144
 Máté Károly 562
 Matthews, A. G. 445, 446
 Matthias, Markus 45, 86
 Mattyasovszky György 157
 Mátyás, I., (Hunyadi), magyar király 307, 312, 318, 319, 417, 503, 552, 595, 600
 Maxai Eőse Péter 494
 Maxay József 163
 Mayl, Michael 232, 238, 240
 McLachlan, Herbert John 243
 Mecenseffy, Grete 28
 Mecskei István 619, 634
 Medgyesi Pál 437, 540,
 Mednyánszky Alajos 93
 Mednyánszky Dénes 93
 Mednyánszky Imre 159
 Mednyánszky János 162,
 Mednyánszky Miklós 159, 162
 Mehmed, III., szultán 431
 Meijer, Th. J. 489
 Meißner, Daniel 645, 650, 654
 Meister, Leonard 458
 Mela, Pomponius 593, 599
 Melanchthon, Philipp 69, 70, 497–505, 532, 558, 611–615, 642
 Meliš, Stefan 459, 460
 Melith Ferenc 370
 Melith Péter 370–372, 388, 397
 Melius Juhász Péter 2
 Memmius (Lautenbach), Conrad 34
 Mendoza, Bernard de 654
 Mercator, Gerard 584
 Mérei Mihály 553
 Merian, Matthaeus 32, 109, 640, 646
 Merk, O. 147
 Mersenne, Marin 244
 Mészáros Andrásné, Agatha 294
 Mészáros Bálintné, Helena 296
 Mészáros Mártonné, Sophia 296
 Mészöly Gedeon 630
 Methuen, John 448
 Methuen, Paul 447, 448
 Mettke, Heinz 659
 Meulen, Daniël van der 416, 417
 Meyer, Wolfgang 44
 Meynier, Honorat de 654
 Mezei György 266, 277
 Mezey László 184, 655
 Mezőlaki Miklós 490, 494
 Michaelis, Johann 508
 Mihály, Szent 208
 Mikes Mihály 155, 157, 159, 161, 165
 Miklós, Szent 334, 335, 336, 337
 Miklóssi János 161
 Miklóssi Pál 161
 Mikó Ádám 161
 Mikó Gábor 163
 Mikó Ferenc 308
 Mikó Imre 223
 Mikolay György 155, 164
 Miksa, bajor herceg 103
 Miksa, I., német-római császár 416, 552
 Miksa, II., német-római császár 431, 502, 503, 555, 557, 560, 580, 585
 Milde, Wolfgang 413
 Miletz, Eliaš 53, 54, 57, 61,
 Milton, John 16, 435
 Minárik, Jozef 41, 46
 Mindszenti Imre 336
 Misiurek, J. 114
 Miskoltsinus Mihály 454
 Missovits Mihály 334
 Mławy, Stanisław z 116
 Módos Magdolna 277
 Moeller, Bernd 530
 Moens, W. J. C. 436
 Moesch Lukács 336
 Mohamed próféta 345
 Mohl Illés 57
 Mokos Gyula 41
 Mollensis, Johannes 358
 Molnár Antal 364
 Molnár Éva 281, 290
 Molnár Gergely 497
 Molnár József 618
 Monaky István 160
 Monau, Jakob 500
 Monau, Peter 558

Monkovicz Mihály 157
 Monok István 312, 401–404, 406–409, 411,
 413, 414, 463, 470, 479, 557, 590
 Monoki Ferenc 165
 Montaigne, Michel Eyquem de 175
 Montesquieu de Secondat, Charles-Louis
 16
 Monzanbano, Severinus de ps. →
 Pufendorf
 More, Henry 442
 Móri István 368, 370, 398
 Móric, hesseni tartománygróf 105, 642,
 647
 Morley, George 441
 Morsius, Joachim 643
 Morus, Samuel Friedrich Nathanael
 268–269, 273, 275–276, 278
 Morvay, Karin 657
 Moschow, Johann Insitoris 40
 Moser, Caspar 480
 Moszticzky György 156
 Mout, Nicolette 415, 418, 419, 421, 423,
 427
 Moyses, Georgius 397
 Möllenhoff, Christian Nicolaus 58, 59
 Mrász Gábor 161
 Muilman, Wigboldus 125
 Mulder, Arend 118, 121
 Mulder, Haye 121
 Muller, Jacob 653
 Muraközy Gyula 598
 Musculus, Andreas 69
 Mühlpfordt, Günter 508
 Müllenhoff, Karl 656
 Müller, Gerhard 147
 Müller, J. J. 44
 Münzer, Thomas 530
 Myconius, Friedrich 503
 Mylius, Johann Daniel 645–647, 649
 Mylius, Martin 33
 Myszkowski, Stanislaw 555

 Nadányi János 441, 450
 Nádasdy fam. 406, 547, 628
 Nádasdy Anna, Majláth Istvánné 550
 Nádasdy Ferenc 408, 412, 413
 Nádasdy Katalin 375,
 Nádasdy Tamás 504, 553, 628, 630
 Nádudvari Péter 124, 125
 Nádudvari Sámuel 124, 127, 223
 Nagel, Paul 107

 Nagy Barna 1
 Nagy Elek 162
 Nagy Géza 224, 401, 535, 538
 Nagy Géza Sr. 123, 126, 127
 Nagy Géza Jr. 126
 Nagy György 129–131, 288
 Nagy Gyula 534
 Nagy István 161, 455
 Nagy István 273
 Nagy Iván 5, 6, 153, 155, 158, 163, 164,
 303, 360, 464, 466, 469, 545–547, 552,
 Nagy János 540
 Nagy Lajos 200
 Nagy Margit, B. 299
 Nagy Márta 51
 Nagy Pál 161
 Nagy Tamás 161
 Nagydai Ferenc 160
 Nagyszombati Nagy Pál 490, 494
 Nalácz János 157
 Namowicz, Tadeusz 146
 Nanke, Czeslaw 318
 Nannius (Nanninck), Petrus 426
 Nápolj György 163,
 Nassau, Adolf von 428
 Nassau, Ludwig von 428
 Nauta, Franciscus Rinia van 118, 120
 Nauwelaerts, M. A. 67, 70
 Neb, Johann 288–290
 Nedeczky Sándor 158, 164
 Nemes Péter 161, 164
 Nemeskürty István 261
 Németh Miklós 166
 Németh Noémi → Viskolcz Noémi
 Németh S. Katalin 85, 92, 453, 461, 466
 Némethi Jakab 368
 Némethi András 161
 Nemeti Mihály 541
 Nemetj Zsigmond 293
 Neumaier, Klaus 171
 Neumark, Georg 32
 Neuser, Wilhelm 38, 39
 Newton, Isaac 252
 Nicholl, Charles 581, 589
 Nicletius (Nickletzer), Samuel 40
 Nicolai, F. 652
 Niederhauser Emil 605, 606
 Niesiecki, K. 610
 Niethammer, Emil 171
 Niewöhner, Friedrich 507
 Nigroni, Julius 175

- Nikodim György 155
 Nikolsburgi Névelen 314
 Nipschitz, Nicolaus 610
 Nordmann, Walter 86
 Norton, Thomas 652
 Noker Balbulus 183
 Novákay Hajnalka 561
 Nuzzo, Armando 203
 Nyári Mihály 161
 Nyári Zsuzsanna, Tegedy Gáspárné 382
 Nyíró Kálmán 293
 Nyíró Miklós 284
 Nypoort, Johann van 118
 Obberma, P. F. 429
 Obuch, Gottfried Wilhelm 59
 Occam, Wilhelm von 523, 526
 Ochino, Bernardino 69, 243,
 Ocsai Sámuel 228
 Ocskay László 159, 162
 Ocsowsky Pál 14, 20
 Oecolampadius, Johannes 69, 503, 557
 Oertel, Johann Gottfried 57,
 Oettinger, Friedrich Christoph 272
 Ogonowski, Zbigniew 142, 146, 243–245,
 251, 513
 Okál, Miroslav 503
 Okolicsányi Gáspár 157, 162
 Okolicsányi Imre 160
 Okolicsányi László 157
 Okolicsányi Mihály 154, 160, 162
 Oláh Miklós 356, 425, 426, 553, 628
 Olass Ferenc 158
 Olass Mihály 155, 157
 Olearius, Adam 32
 Orániai Vilmos 428, 440
 Orbán Elek 158, 159, 161, 165
 Orbán Ferenc 159, 162
 Orbán Simon 161
 Orban, Stephan 52
 Ordódy György 158, 161, 166
 Origenész 87, 88
 Orlovsky Géza 191, 408
 Orsz Zsigmond 162
 Orourke Boyle, Marjorie 259
 Országh Kristóf 553
 Osgood, C. C. 590
 Oslander, Andreas 80
 Ossiing, Michael 485
 Ossowsky, Smil 560
 Ostorodt (Paschasius), Christoph 136,
 513
 Oth, Stephan 289
 Otlýk György 156, 164
 Otto, Karl von 59
 Övári Kelemen 360
 Ovidius Naso, Publius 182
 Ozorai Imre 500
 Ozorai István 549
 Ördög Máttyás 633
 Öry Miklós 358
 Ötvös Péter 407, 409, 414
 Özbema, P. F. 429
 Öze Sándor 553
 Paczko, Fryderyk 116
 Padelfort, F. M. 590
 Paep, Joannes 309
 Paisey, David L. 30, 34
 Pál József 589
 Palásti István 160
 Palatics András 161
 Palczowski fam. 560
 Páldi (Székely) István 224
 Pálfi István 164
 Pálffy fam. 463–465
 Pálffy Ferenc 463, 464, 470, 475, 476
 Pálffy (I.) Ferenc 467
 Pálffy Ferdinánd 464, 466, 467, 472
 Pálffy Géza 417, 547
 Pálffy (II.) István 465–468, 471–474
 Pálffy János 23
 Pálffy (II.) János 465, 466
 Pálffy (V.) János 466, 467
 Pálffy Kata 385
 Pálffy Mihály 466
 Pálffy Miklós 431
 Pálffy (I.) Miklós 464
 Pálffy (II.) Miklós 465, 466
 Pálffy (IV.) Miklós 463, 464, 466–477
 Pálffy (V.) Miklós 467, 470
 Pálffy Pál 465–468
 Pálffy Péter 464
 Pálffy (IV.) Tamás (Thamasko) 464,
 466–468, 472, 474
 Pálffy Miklós 41
 Pall, Francisc 283
 Pallavicino, Ferrante 27, 33
 Palm, Heinrich von 59
 Palmer, Frederic 266

- Pálóczi Horváth Ádám 165
 Pálóczi Horváth György 159
 Palocsay György 161, 164
 Palocsay Mihály 157
 Palotkai István 159, 163
 Paludgyai Ádám 162
 Palugyai Gábor 161
 Palugyai Sándor 162
 Pamfili, Gian Battista → Ince, X., pápa
 Panofsky, Erwin 577, 589
 Pápai Páriz András 224, 225
 Pápai Páriz Ferenc 126, 224, 401, 582
 Pápai Páriz Imre 224
 Papánek György 593, 599, 605
 Pápay Ferenc 162
 Pápay György 162
 Papi János 165,
 Papinianus, Aemilius Paulus 32
 Paracelsus von Hohenheim, Theophrastus Bombastus 104, 173, 175, 588, 639, 642–644, 646, 647, 650, 652
 Parker, Anthony 445, 446
 Parker, G. 427
 Parmenida Horažďovický, Václav 111–116
 Partlicius, Simeon 108
 Paskó Ferenc 165
 Patachich Ádám 595, 596, 600, 601, 606
 Pataki István 441
 Pataki Sámuel 223–227
 Patkai Mihály 165
 Patkós Gergely 164
 Patrizzi (Patricius), Francesco 557
 Patzelt, Herbert 58
 Paul, Karel 607
 Pauli, August Gottfried 58, 59
 Pavlovits Tamás 561
 Pawiński, Adolf 111
 Pázmány Péter 80, 356–358, 360, 363, 374
 Péchy Gáspár 156, 157
 Péchy Miklós 158, 163
 Pekry Ferenc 162
 Pekry Lőrinc 53, 54, 158, 159, 161–165
 Pelargus György 159
 Pelcz János 605
 Pellérdi Péter 317, 318
 Pellicanus, Konrad 503,
 Pelliciani, Bartholomaeus 651, 654
 Perényi fam. 546, 547, 406
 Perényi Borbála, Czobor Imréné 547, 548
 Perényi Erzsébet, Forgách Imréné 547, 548
 Perényi Farkas 160
 Perényi (I.) Ferenc 546, 547
 Perényi Imre 155, 165
 Perényi Imre Jr. 160
 Perényi (V.) István 546
 Perényi (VI.) István 547
 Perényi (IV.) János 547
 Perényi (V.) János 547
 Perényi László 155
 Perényi (II.) Mihály 545, 547–550
 Perényi Miklós 160, 165
 Perényi (X.) Miklós 547
 Perényi Péter 636
 Perényi (III.) Péter 546, 547
 Perényi Zsófia, Székely Györgyné 547
 Perneszy Gábor 371, 391, 395
 Perneszy György 630
 Pertz, Heinrich Georgius 605
 Peruzzi, Baldassare 302, 305
 Pestvármegyei András 397
 Péter cár 168
 Péter Katalin 1, 358, 433, 479
 Péter, Orseolo, magyar király 310
 Peters, Kate 433
 Petersen, Johann Wilhelm 77, 81, 84–92
 Petersen-Merlau, Johanna Eleonora von 85–88, 91
 Pethő Gergely 316, 552
 Pethő István 358, 398
 Petki Dávid 155, 161
 Petneházy Dávid 162
 Petneházy Zsigmond 162
 Petőfi Sándor 259
 Petrarca, Francesco 16, 203
 Petrik Géza 51, 56
 Petrőczy István 154, 160, 162
 Petrőczy Kata Szidónia 51, 53
 Peucker, D. M. 135
 Pezel, Christoph 500
 Pfautz, Christoph 44
 Philadelphus, Synesius ps. → Zeidler
 Philippi, Kurt 83
 Philaletus, Godofredus 244
 Piccolomini, Aeneas Sylvius → Pius, II.
 Piccolomini d'Aragona, Octavio 35
 Pico della Mirandola, Giovanni 577, 578, 590
 Piers, William 443, 444, 447, 448
 Pietrzyk, Zdzisław 112
 Pilgram, Konstantinus 461
 Pintér Márta Zsuzsa 332

- Pirchegger, Hans 551
 Pirnát Antal 194, 282–285, 293, 561, 571
 Pitačić, Marcus 5–10
 Pitroff (Bitroff) Pál 55, 56, 59
 Pitters, Hermann 77, 81
 Pius, II., pápa (Piccolomini, Aeneas Sylvius) 175
 Piveč-Stelc, Melitta 30
 Plantin, Christoph 428
 Platón 88, 577, 583, 613
 Platthy Sándor 162,
 Plaustrarius von Kaiserslautern,
 Johannes ps. → Kärcher
 Plinius, Caius Secundus Jr. 126, 133, 593,
 599
 Plótinosz 583
 Pluvinel, Antoine de 651, 654
 Podmanitzky János 56
 Podt, Gerrit Albertus 138
 Poirer, Pierre 78–82, 90
 Pole, Reginald 181
 Polet, A. 426
 Pollardt, Marcellus 308, 313, 316
 Polos János 159
 Pona, Francesco 33
 Pongrácz fam. 551
 Pongrácz Dániel 358
 Pongrácz György 158
 Pongrácz István 371, 373, 398, 399
 Pongrácz János 162
 Pongrácz József 435
 Pongrácz Márton 404
 Pongrácz Pál 162
 Pongrácz Zsigmond 93
 Poniatowska, Christina 458
 Ponori Thewrewk Aurél 617
 Pontanus (Spanmüller), Jacobus 380
 Ponting, K. G. 447
 Pope, Alexander 16
 Popta, Tarquinius Suffridus van 118–120
 Porcsalmi András 536, 541
 Posdierasky, Jan 398
 Possevino, Antonio 2–4, 318
 Postel, Guillaume 88, 585, 588
 Postma, Ferenc 122–125, 127, 427, 491,
 494
 Potier, Michael 649
 Potoczky György 405
 Pottornyai László 161
 Praetorius, Johann 34
 Praetorius, Johannes 559, 560
 Prainer gróf 475, 476
 Prépostváry Sára 389
 Press, Volker 421
 Pressulus, Leonhardus 397
 Preuss, Johann 341, 507, 512, 513
 Prickler, Harald 414
 Prileszky Pál 158, 162
 Prónai Gábor 56
 Prunhuber, Georgius 483
 Przykowski, Samuel 251
 Ptolemaiosz 593, 599, 604
 Puchheim (Bucheim), Otto Friedrich von
 474, 475
 Puchheim Éva 471
 Pufendorf, Samuel (ps. Monzanbano,
 Severinus de) 49, 460
 Pukánszky Béla 79
 Putanicz János 309
 Putnoky Bálint 165
 Puy Mihály 161
 Pünkösti György 162
 Püthagorasz 88, 575
 Pyber László 159

 Rabacher, Johann Andreas 56, 57
 Rabatta, Antonius 476
 Ráczkeői András 162
 Radaeus, Aegidius 490
 Ráday fam. 225
 Ráday Gedeon 225
 Ráday Pál 153, 164, 166, 168, 169, 411
 Radecius, Valentinus 69
 Radics, Peter von 25–31
 Radó Policarpe 183
 Rady, M. 437
 Radvánszky Béla 225
 Radvánszky György 56
 Radvánszky János 154, 156, 160, 162
 Radvánszky László 56
 Radziwiłł, Bogusław 438
 Radziwiłł, Janusz 438
 Raimannus Ádám 156,
 Raimanus Miklós 162
 Rainbowe, Edward 442
 Rajeczky Benjamin 183, 185, 187, 188, 190
 Rajner Menyhért 399
 Rákóczi fam. 411
 Rákóczi Ádám 162
 Rákóczi Ferenc, II. 97, 153, 154, 156, 157,
 159, 160, 165–169, 411
 Rákóczi György, I. 299, 366, 371, 373, 374,
 398, 399, 436, 533, 539

- Rákóczi György, II. 245, 438, 450, 451, 533, 540
- Rákóczi Pál 370, 371, 385, 388, 390
- Rákóczi Zsigmond Sr. 6, 367, 383
- Rambach, Johann Jakob 266–269, 272–278
- Ramsay, G. D. 447
- Ramus, Johannes (Tack, Jean) 427
- Rand, Samuel 442
- Rath, Arnold 171
- Ráti Cergely 165
- Rátkai-Péter 166
- Ráttky Dániel 154
- Rátz István 161
- Rauncevall, Samuel 433
- Rauncevall, Silvester 445
- Raussar, Vaclav 398
- Ravasz Lucas 397
- Räb, Andreas 172
- Récheij János 130
- Rechenberg, Adam 49
- Récsey (?) Gáspár 159
- Redinger, Johann Jakob 453–462
- Reiser, Anton 40–44
- Reiser, Georg 44
- Reiser, J. 46
- Reisner, Laurentius 485
- Reisner, Matthias 484
- Reisp, Branko 25, 30
- Rennauer Fülöp 56
- Réti István 161
- Rettegi György 224, 225
- Reusner, Nicolaus 650
- Reuter, Quirinus 557, 560
- Révay Ferenc 162
- Révay László 162, 167
- Révay Miklós 162
- Révay Pál 163
- Révay Péter 593, 599, 605
- Reviczky János Ferenc 405
- Reviczky Károly 405
- Reviczky Sándor 160
- Reychman, Ian 405
- Reymer Stephanus 295
- Reynolds, Edward 441
- Rhala, Henricus 118
- Rhala, Johannes 118
- Rhédey Ádám 158, 159, 161, 163, 164
- Rhédey Ferenc 163, 167
- Rhédey Mihály 163, 167
- Rhédey Pál 155, 157, 159, 163, 164
- Rhédey Sándor 163
- Rhediger, Nicolaus (III.) 560
- Rhegenius, Paulus Michael 263
- Richter, F. X. 26
- Richter, Gregor 657
- Ricoeur, Paul 266, 271
- Rijm, Karel 429
- Rijm, Levinus 429
- Rimaszombati Mihály 441, 450
- Rimay János 4, 191, 194, 195, 197–200, 312, 314
- Rindsmaul, Bernardus 476
- Riß, Georg 44
- Rist, Johann 32
- Ritoókné Szalay Ágnes 424, 425, 502, 504, 505
- Roberts, Henry 433, 447
- Robinson, A. 443
- Roding, M. 423
- Roeck, Bernd 37, 44
- Rogall, Georg Friedrich 53
- Rogerson, J. W. 147
- Roher 593, 599
- Rohonyi György (Rohoni, Juraj) 591, 603–607
- Ronemberg, Szymon 115
- Roorda 118, 119
- Roscher, Wilhelm 171
- Rosenauer Károly 70
- Rosenkreutz, Christian von 171
- Rossi, Paolo 577, 590
- Roth János 157
- Roth Mihály 156, 157
- Rousseau, Jean-Jacques 16
- Rozmberk, Vilen Ursinus 647
- Röell, Herman Alexander 123, 125, 127, 141, 147, 150
- Ruarus, Martin 244
- Rubacher, Stephanus 482
- Rudabányai Mátyás 439
- Rudelstadt, Damian von ps. 34
- Rudolf, II., német-római császár 7, 104, 311, 429–431, 586, 642
- Rugási Gyula 84
- Ruh, Kurt 657
- Rumer György 372
- Rumer, Petrus 397
- Rumy Károly György 603, 604, 607
- Rúsa 283, 286–288, 291
- Ryba, B. 111, 114
- Saarda, Suffridus 118
- Sachse, Richard 40
- Saktorová, Helena 409

Sala Barth 296
 Salagius István 605
 Salamon József 14
 Saledinus, Valerius 653
 Sallay Imre 602
 Salomon, Albert 558
 Salviani, Leonardo 336
 Sámbar Mátyás 455
 Sámuel Aladár 225
 Sancovius, Johannes 438
 Sander, Heinrich 58
 Sandius, Christophorus 245, 512, 514
 Sándor Albert 159
 Sándor Gergely 161
 Sándor László 154
 Sándor, Nagy 321, 592, 599
 Sandrart, Maria 640
 Sánta Dániel 159, 162
 Santagata, Marco 203
 Sárdi Imre 299
 Sárdi Margit, S. 539
 Sárpatoki Nagy Mihály 535–537
 Sartoris János 52–57, 60–63
 Sarudi Sebestyén Iózséf 300
 Sárvány János 131
 Saussure, Cesar de 411
 Savoyai Jenő 57
 Schade, Johann Caspar 52, 78, 80
 Schader, Basil 458, 459, 460
 Schaffer Andrea 341, 641
 Schaffert, Hans 39, 41, 44
 Schanternell 44, 46
 Schenkenstuhl, Sebastian 480
 Scheltinga, F. J. van 118, 127, 128
 Scheltinga, Leonard Epeus van 127
 Schepper (Scepperus), Cornelius de 425
 Scherer, Wilhelm 656
 Schill, Nikolaus 51
 Schiller, Friedrich 11
 Schimert, Peter George 357, 358
 Schlatteus, Johannes Jacobus 124, 127
 Schlegel, August Wilhelm 263, 264
 Schlegel, Friedrich 263–264, 279
 Schleiermacher, Friedrich 91, 272, 274–276, 278
 Schlosser-Magnino, Julius von 303
 Schlözer, August Ludwig 593, 599, 606
 Schmersahl, Elias Friedrich 59
 Schmidt, Daniel 40
 Schmidt, Martin 508
 Schneider, Andreas 649
 Schneider, Hans 86, 507, 508, 510
 Schneider, M. 416
 Scholder, Klaus 147
 Scholz László 561
 Scholz, Laurenz 555
 Schoten, Matthias 118
 Schönbeck, Bartłomiej 116
 Schönfelder, Albert 657
 Schönleben, Johann Ludwig 27, 28, 31
 Schram, Christoph 220
 Schrammius, Johannes Henricus 118, 123–127, 132
 Schrauf Károly 499
 Schröder, Hans 42
 Schröer, Henning 267
 Schulz, Martin 509
 Schupp, Johann Balthasar 33
 Schurzfleisch, Conrad Samuel 508, 593, 599, 605
 Schütz, Johann Jakob 85
 Schwab, Bernart 234
 Schwan, Balthasar 646
 Schwarz, Gottfried (?) 593, 599
 Schwarz, Reinhard 44
 Schwarzenberg, Adolf von 431
 Schwenckfeld, Caspar 531
 Schwendi, Lazar 428
 Schwenter, Daniel 32
 Schwetschke, Gustav 641
 Scipio Africanus 321
 Scultetus, Abraham 487–491, 493, 495
 Seaman, Lazarus 440, 441
 Seckendorf, Christoph Ludwig von 57
 Seckendorf, Friedrich Heinrich von 55, 57–59
 Seckendorff, Theresius von 57
 Seckendorf, Veit Ludwig von 38, 57
 Secundinus (Sagundino), Nicolaus 427
 Seeberg, Erich 511
 Seefeld, Fritz 56, 59
 Segesváry Lajos 129
 Segesváry Viktor 222, 225, 229
 Seifrid, Matthaeus 397
 Semler, Johann Salomo 269, 274
 Semsey Sándor 163
 Sendivogius, Michael 109
 Seneca, Lucius Annaeus 70, 174
 Sennyei László 463, 466, 469, 470, 475–477
 Sennyei Pongrác 469
 Sennyei Sándor 469
 Sennyei István 154, 157, 165
 Sepp, Christian 137, 139, 140

Sepsi Andrea 332, 336
 Sequanus, Ioannes Metellus 558
 Serédi István 163
 Seripando, Girolamo 175, 182
 Serliot, Sebastiano 302
 Serpilius, Georg 57
 Serrarius, Petrus 88
 Serrurier, L. 118, 120
 Servet, Michael 69, 347, 559, 613
 Severini János 593, 599, 606
 Sforza, Bona 609
 Shakespeare, William 16, 590
 Shaw, W. A. 439, 440, 444
 Shumaker, Wayne 587, 589, 590
 Sibrik Miklós 158
 Siebmacher, Johann 643, 647
 Siegvolk, Georg Paul ps. → Klein-Nicolai
 Simándi Gergely 163
 Simándi Márton 163
 Siményi Gergely 159
 Simler, Josias 497
 Simon János 163
 Simon, Matthias 45
 Simonides, Johannes (Constant, David ps.?) 40, 41, 43, 44, 46, 48
 Simonides, Tobias 46
 Sindney, Philip 577
 Singer, Charles 576, 590
 Sinkovics István 311
 Sipos Gábor 403
 Sipos János 160
 Sirturi, Hieronymus 650
 Škafar, Ivan 358
 Slabinus, Gregorius 398
 Slee, J. C. van 128, 136, 137
 Slichtenbree, Elsebea 128
 Slonkowski, Jakub 116
 Sluis, Jacob van 122, 141, 147, 491
 Sminia, H. van 118, 120
 Smit, F. R. H. 117
 Snecanus, Daniël Johannes 118, 120
 Sobocki, Jakub 609
 Sobocki, Tomasz Sr. 609
 Sobocki, Tomasz Jr. 609, 610, 611, 615
 Socher, Antonius 363
 Socinus, Faustus Lásd Sozzini
 Sófalvi József 224–227
 Somai László 163
 Sombory Zsigmond 163
 Sommervogel, Carlos 45
 Somorjai Ádám 190
 Somorjai Péter 158
 Somossi Ferenc 163
 Somossi László 163
 Soós Ferenc 125
 Soós Gábor 165
 Soós István 156, 157
 Sophianus, Arsenius 243
 Soranzo, Lazaro 317
 Sorger Gergely 300
 Sorger, Jacob 650,
 Sóvári Soós Kristóf 358,
 Sozzini (Socinus), Fausto 112, 142, 145,
 146, 243–249, 513, 515
 Spangenberg, Wolfhart 33
 Sparrabitz, Michael 482
 Speciano, Cesare 308
 Speed, Thomas 446
 Speidel, Jacob 171
 Spener, Philipp Jakob 38–43, 45, 47, 49,
 52, 80, 85–86, 88–89, 277, 508, 510,
 512, 513
 Spenser, Edmund 16, 577, 581–583, 590
 Speroni, Sperone 336
 Spieler, M. 551
 Spinola, Christoph Royas de 106
 Spinoza, Baruh 139, 243, 245
 Spizel, Gottlieb 37–49
 Spörl, Johannes 171
 Sprat, Thomas 576
 Sprögel, Anna Maria 510
 Sprögel, Johann Heinrich 509
 Sréter János 159
 Stadniczki, Mikolaj 398
 Stamestus, Thomas 69
 Stammer fam. 509
 Stansith Horváth Imre 162, 165
 Staphylus, F. 613
 Staupiz, Johannes 648
 Stegmann, Joachim 244, 247–249, 251
 Stegmann, Joachim Jr. 251
 Steinmeyer, E. 656
 Steller, Thomas 40, 41
 Sternfels von Fugshaim, Melchior 33
 Stichenbuyr, Hessel Dominicus 118, 119,
 121, 132
 Stickenbuyr, Dominicus Hessel Coumans
 de 118, 121, 122
 Stieg, M. 443–445, 447, 448
 Stievermann, D. 421
 Stijl, Johannes 118, 120
 Stinstra, Johannes 136, 137, 139–141,
 147, 150
 Stolarik, Stanislav 355

- Stoll Béla 206
 Stolp, A. 416
 Stoltzius von Stoltzenberg, Daniel 639, 644, 645, 649, 651, 653
 Stoughton, John 436, 437, 439, 442, 448
 Stöckel, Leonhard 499
 Stötner, Georgius Fridericus 482
 Straka, C. 111
 Strasser, Gerhard F. 584, 590
 Strasz fam. 560
 Straszówna, Regina (Sr. Dudith András első felesége) 555
 Sträter, Udo 51
 Strauss, G. 424
 Stubbe, Christian 56, 57, 59
 Stubenberg, Iohann Wilhelm von 27–29, 32
 Štúr, L'udovít 603
 Sugár István 619, 621, 628
 Suke, Christoph Gerhard 58
 Suki Ferenc 163
 Suki Pál 163
 Suppan, Franciscus 591
 Sükösd Gábor 164
 Sylvester János 499, 500, 537
 Symmachus 123, 126, 133

 Szabó András 6, 433, 497, 545, 549
 Szabó Béla 404
 Szabó György 535
 Szabó István 56
 Szabó János 294
 Szabó Károly 79, 184, 206, 299, 303, 494, 535, 620, 630
 Szabó Miklós 77, 493
 Szabó G. Zoltán 258, 607
 Szabó T. Attila 282, 285
 Szadka, Andrzej z 113, 116
 Szakács (Zakach) Péter 295
 Szakály Ferenc 417, 498, 550, 551, 628
 Szalay Pál 161
 Szállási Árpád 14
 Szalontay János 155, 160
 Szamosközy István 311
 Szapolyai János 420, 423, 425, 426, 620, 621, 626–630, 638
 Szappanyos Mihály 539
 Szász Gerő 533, 534
 Szathmári István 537
 Szathmári Pap János 538
 Szathmáry Károly, P. 226

 Szatmári Pap Mihály 227, 228
 Szatmárnémeti Mihály 535, 536
 Szávai János 562
 Szczucki, Lech 114, 245, 513, 556
 Széchényi Zsigmond 407
 Szegedi Lajos 550
 Szegedi Lőrinc 2
 Szegedi Kis István 502
 Szegedy Rezső 606, 607
 Székely fam. 547, 552
 Székely Ferencz 552
 Székely György 547
 Székely (I.) Jakab 552, 553
 Székely (II.) Jakab 552
 Székely János 552
 Székely Katalin, (Perényi (II.) Mihály, majd Draskovics Gáspár felesége) 547, 548, 552
 Székely Klára, Perényi (III.) Péterné 547
 Székely (I.) Lukács 545, 547, 550–554
 Székely Miklós 551, 554
 Székely Zsigmond 162
 Szekeresné 287–289, 291
 Szelestei Nagy László 51, 54, 56, 100, 184, 407, 658
 Szelim, I., szultán 417
 Szemczi Mátyás 367, 370, 398
 Szenci Molnár Albert 206, 218, 435, 493
 Szende Katalin, G. 414
 Szendrei Ferenc 439, 450
 Szener, Matthäus 220
 Szentandrásy (Csiky) István 362, 369, 380–382
 Szent-Györgyi Albert 13, 14
 Szentgyörgyi Imre 11, 13–24
 Szentgyörgyi János 370
 Szentimrei Mihály 206
 Szentiványi Ádám Sr. 157, 159, 165
 Szent-Iványi Béla 81
 Szentiványi Farkas 157, 162
 Szentiványi János 159
 Szentiványi Mihály 156, 164, 165
 Szentiványi Rafael 160
 Szentjóni György 539
 Szentmarjai Ferenc 160
 Szentmártoni Mihály 161
 Szentmártoni Szabó Géza 191, 193
 Szentpáli Benjámin 164, 167
 Szentpáli Ferenc 164
 Szentpáli László 164
 Szentpétery Imre 208, 318

Szepessy Tibor 559
 Szepsi Csombor Márton 435, 487, 492
 Szepsi Korocz András 454
 Szepsi Korocz Gáspár 490, 494
 Szerdahelyi András 161
 Szigeti Kilián 183
 Sziklay László 405
 Szikszai Fabricius Balázs 504
 Szilády Áron 314, 618, 619, 621, 622, 630
 Szilágyi Benjámin István 437
 Szilágyi Ferenc 164
 Szilágyi Gergely 161
 Szilágyi Péter 124, 164
 Szilágyi Sándor 451, 453
 Szilas László 368
 Szilasi László 548
 Szilvási János 164
 Szilvássy Miklós 164
 Szimplikiosz 557
 Szinán pasa 310, 313, 316, 317, 430
 Szini István 312
 Szinyei Kristóf 157
 Szinnyei József 40, 41, 45, 93, 467, 603
 Szirmay Antal 593, 595, 599, 600
 Szirmay András 410, 411
 Szirmay Ferenc 155
 Szirmay István 411
 Szirmay Miklós 411
 Szirmay Péter 156
 Szkander bég 311
 Szkárosi János 164
 Szkárosi Sámuel 164
 Szkárossy Gusztáv 206
 Szmalc, Walenty 112
 Szmrecsányi István 157, 162
 Szoellessi Joannes 397, 398
 Szókratész 175, 177, 180
 Szombathi János 438, 439
 Szomolány György 159
 Szondi, Peter 266–267
 Szőnyi Etelka 205, 561
 Szőnyi György Endre 583, 587, 590
 Szőnyi B. Gergely 124, 126, 127
 Szőnyi Nagy István 533, 535–538, 540–544
 Szörcei Gáspár 164
 Szörcei László 164
 Szörényi László 258, 602, 606
 Szövérfy József 190
 Sztankay László 157, 164
 Sztankay Miklós 164
 Sztárai Mihály 218, 545
 Sztépán Ferenc 455
 Sztrabón 593, 599
 Szucsáki Péter 164
 Szuhai István 7, 464
 Szulejmán, I., szultán 417–420, 422, 423, 425, 427, 428, 610, 631, 632, 636
 Szulyovszky Ádám 164
 Szulyovszky Mátyás 164
 Szunyogh Gáspár 158, 162
 Szunyogh György 160, 165
 Szunyogh Miklós 156
 Szvatopluk 593, 599, 602, 603, 605
 Tabernigg, Theodor 409
 Tacitus, Publius Cornelius 593, 599
 Takáts Sándor 360
 Taligas Jánosné, Veronika 295, 297
 Taligás Lőrincné, Erzsébet 294
 Tandori Dezső 263, 264
 Tanka E. 439
 Tarnai Andor 309, 310, 606, 607, 656, 658
 Tasnádi Miklós 292
 Tasso, Torquato 16, 577
 Taube, Friedrich Wilhelm von 593, 599, 605
 Tauler, Johannes 173, 175, 644, 647, 652
 Tazbir, Janusz 114, 244, 513
 Técsi János 123, 126
 Téglásy Imre 546
 Tejfalvi Csiba Márton 490
 Telegdi Csanád 655
 Telegdy Borbála 367, 370, 383
 Telegdy Gáspár 382,
 Telekessy Imre 548
 Telekesy István 159
 Teleki fam. 225, 406, 408
 Teleki Borbála 157
 Teleki László 226
 Teleki Mihály Sr. 409, 455
 Teleki Mihály Jr. 155, 157–159, 161–164,
 Teleki Pál 123, 124, 126, 132, 407
 Teleki Sámuel 13–22
 Teleki Sándor 92
 Telle, Joachim 639
 Ternai István 165
 Tétsi István 441
 Teutsch, Andreas 77–84, 87, 89–91
 Teutsch, Friedrich 82, 220, 229
 Thal fam. 59
 Thallóczy Lajos 222
 Thaly Kálmán 153, 154, 157, 159, 168, 411, 620, 629
 Thanhöltzner, Thomas 111, 114

Theokritosz 557
 Theunissen, H. 415, 416, 423
 Thienemann Tivadar 70
 Tholdi Pál 163
 Thoma, Thomas 653
 Thomas, Keith 577, 590
 Thomas, William 433, 443–450
 Thomasius, Christian 78, 80, 81, 263, 269, 511
 Thomasius, Jacob 40
 Thomason, George 446
 Thomka Szászky János 62, 63
 Thoroczkai Máté 69
 Thoroczkay Ferenc 165, 167
 Thoroczkay István 155, 160
 Thoroczkay Péter Sr. 155
 Thoroczkay Péter Jr. 155, 162
 Thököly fam. 410
 Thököly Imre 410
 Thököly Zsigmond 410
 Thuri Pál 206
 Thuri Katona János 124, 127
 Thuróczy János 593, 599, 603, 605, 655
 Thury Etele 548, 549
 Thurzó fam. 406
 Thurzó Elek 231–234, 236, 238, 241, 242
 Thurzó Ferenc 553
 Thurzó György 361, 408, 409
 Thurzó Kristóf 358, 388
 Tibensky, Ján 603, 605, 606
 Tibullus 223
 Tieffenbach, Christoph von 430
 Tieffenbach, Friedrich von 430
 Tilly, Johann Tserclaes von 108, 109
 Tillyard, E. M. W. 576, 590
 Tiltsch János 229
 Timon Sámuel 357
 Tinódi Lantos Sebestyén 617–624, 626–638
 Tisza György 158
 Toepke, Gustav 487, 493
 Tofaeus Mihály 455
 Toland, John 243
 Toldalaghy Mihály 158
 Toldy Ferenc 537
 Tolnai István 438, 439, 450
 Tolnai Dali János 436
 Tolnai F. István 536
 Tompa Miklós 155, 160
 Tonk Sándor 77, 403, 414, 493
 Tordai Ferenc 156
 Tordai Sámuel 273
 Toroczkai Máté 261
 Tossanus, Daniel 493
 Tótfalusi István 540
 Tótfalusi Kis Miklós 536, 540
 Tóth István György 405
 Tóth Margit 414
 Tóth Péter 328, 331, 340, 342,
 Tóth Tünde 191
 Török András 162
 Török Bálint 621, 624, 624, 630, 635, 636
 Török István 154
 Török István 14, 21, 24, 224, 226, 227, 533, 535, 539
 Török János 623–625, 627, 631, 634, 635
 Török József 187
 Törös János 165
 Tövisi István 549
 Trausch, Josef 78, 83
 Trauzner Tamás 161, 162, 164
 Trety, Krzysztof 116
 Trenczak, Edith 639, 640
 Tresenreuter, Christoph Friedrich 58
 Trevor-Roper, Hugh 435, 444
 Trithemius 584
 Trócsányi Berta 434
 Trócsányi Zsolt 6
 Troeltsch, Ernst 530
 Trzeciecki, Andrzej 113, 116, 615
 Tsahólcsi Gergely 441
 Tschizewskij, Dmitrij I. 59, 60, 644
 Tsétsi János 537
 Tunstall, Cuthbert 425
 Turckh, Daniel 234
 Turi László 155
 Turóczy-Trostler József 11, 82
 Tussai Márton 156
 Tüdősné Simon Kinga 300, 303
 Türi Jakab 165
 Türi József 165
 Türi László 165
 Tüskés Gábor 561
 Twigg, J. 440, 442, 448

 Uchański, Jakub 611
 Udvarhelyi Mihály 441, 450
 Uffenbachius, Petrus 649
 Uffenbachius, Philipp 653
 Ugrai György 163
 Ugrin Aranka 15
 Ugron Pál 161

Ugron Tamás 161
 Újfalvi Sándor 14, 15, 23
 Ulászló, II., magyar király 552
 Uluma bég 619, 626, 632
 Underdown, D. 443–447
 Ungnád Kristófné → Losonczy Anna
 Urban, Waclaw 115, 116, 560, 610–613
 Urlsperger, Samuel 44
 Ursinus, Zacharias 556, 557

 Vadai István 192, 194, 203, 205, 340, 342, 561
 Vajda Jakab 162
 Vajda Mihály 590
 Válaszúti György 328
 Valdesius, Iacobus 650
 Valette, Jean de 427
 Vallopius, Gabrielus 652
 Valvasor, Johann Weikhard von 25, 30, 33
 Vandenbossche, H. 146
 Vane, C. M. 440
 Vanino, Miroslav 364
 Vanossi, Antonio 102
 Váradai Mihály 441
 Váradai Miklós 540
 Várady István 371, 393
 Várdai Pál 232, 236, 238
 Varga András 404, 405, 413, 414, 497, 502
 Varga Imre 100, 327, 332–336, 441
 Vári Alatus Bálint 5
 Varjas Béla 193–195, 253, 258, 259, 562, 619–622, 628, 629
 Varkucs Tamás 636
 Várnai Gáspár 163
 Varró (Warró) Gáspár 295
 Vas István 153
 Vásárhelyi Dániel 368, 397
 Vásárhelyi Gergely 80, 361
 Vásárhelyi György
 Vásárhelyi János Jr. 122
 Vásárhelyi K. Sámuel 206
 Vass Dániel 158, 161, 163, 164, 165
 Vass György 534
 Vass László 534
 Vaucelles, Louis de 359
 Vathay Gáspár 165, 167
 Vay Ádám 161, 162, 165
 Vázsonyi Márton 51–54, 56, 60
 Veér György 165
 Veér János 158
 Veiel, Elias 39, 43, 49

 Velics László 356
 Venema, Herman 137, 146, 147, 150
 Venn, J. 442
 Venn, J. A. 442
 Venusti, Anton Maria 653
 Vér Judit, Teleki Mihályné 126
 Vercruysse, J. 146
 Verebéli Péter 156
 Veress Endre 308, 362, 363, 466
 Verestói György Sr. 227, 535
 Verestói György Jr. 227
 Vergilius Maro, Publius 131, 254
 Verhael, Cort 431
 Verhel, Arnoldus 489
 Vermigli, Petrus Martyr 69
 Vico, Giovanni Battista 590
 Vignola da Barozzi, Giacomo 302
 Vihar Béla 598
 Viller, Bartholomaeus 313, 316, 317
 Vilmos, III., angol király 448
 Vilmos, Péter magyar király apja 310
 Viret, Pierre 69
 Visa János 158
 Visconti, Alfonso 308, 311–313
 Visconti, Giovanni Morando 301
 Viski Pál 158
 Viskolcz Noémi 414, 641
 Visser, D. 137
 Vita Zsigmond 409
 Vitalis János 157–159, 161, 165
 Vitelleschi, Muzio 367, 399
 Vitéz Mihály 308
 Vitringa, Campegius 123, 125, 127
 Vives, Juan Luis 418, 419, 422
 Vízaknai Gergely 549
 Vliieger, A. 495
 Vocelka, Karl 418, 431
 Vodi Ilona 467
 Voetius, Gisbertus 141, 441
 Vogel, Th. 40
 Vógh István 160
 Voigt, Christoph Nicolaus 58, 89
 Volkelius (Völkel), Johann 142, 146, 241
 Vorstius, Conradus 142
 Vossius, Gerhard Johann 244
 Vörösmarty Mihály 602–604, 607
 Vranovicz György 159, 162

 Wachter, F. 488
 Waeijen, Johannes van der 124, 125, 127
 Wagner, Georgius 60

- Wagner, Valentin 502
 Wajsbium, Marek 114
 Waldmüller, Ferdinand Georg 14
 Wallenstein, Albrecht Wenzel Eusebius
 von 26, 108
 Wallhausen, Johann Jakob von 651, 654
 Wallmann, Johannes 45, 51, 508, 509, 513
 Wang, Andreas 307, 318
 Wargocki, A. 613
 Warmbrunn, Paul 37
 Warro Lásd Varró
 Wass Sándor 155, 161, 165
 Wathay Ferenc 200
 Wéber Simon Péter 273
 Webster, Charles 436
 Wechel fam. 640, 642
 Weigel, Erhard 34
 Weigel, Valentin 80, 643, 646, 647
 Weigelt, Horst 91
 Weiner, Adamus 485
 Weisbein, Nicolaus 184, 186
 Weiser, Friedrich 366
 Weiß, Hartmut 28
 Weiß, Karl 58
 Welper, Eberhart 461
 Wenner, H. Th. 30
 Werbőczy Imre 636
 Werner, Georg 559
 Wernsdorf, Gottlieb 80
 Werwe, Hermann van dem 465, 466
 Wesenbeck, Petrus 648
 Wesselényi fam. 406
 Wesselényi Anna, Csáky Istvánné 370,
 398
 Wesselényi István 156, 414
 Wesselényi Miklós 366
 Wesselius, J. de 118, 119
 Westoby, Samuel 433, 445–447, 449
 Westra, F. 117
 Wettstein, Johann Jakob 146
 Weyxelberger, Sixtus 422
 Wheeler, James 444
 Whitbrook, J. C. 436
 White, Nathaniel 449
 Wickham, Thomas 445
 Widemann, Carl 646
 Wiedemann, Hans 44
 Wieland, Christoph Martin 16
 Wielewicki, Jan 361, 373, 374, 399
 Wielopolski, Jan 244
 Wilbur, Earl Morse 146
 Wild, Eberhard 641, 642, 644, 647
 Wildman, John 440
 Wildt, Georg 220
 Wilffing, Johannes 483
 Wilhelmi, Thomas 47
 Wilkins, John 561
 Willamowitz-Moellendorff, Ulrich von 264
 Willem, IV., van den Bergh 428
 Windisch Éva, V. 168, 407, 534
 Winsemius, Pierre 494
 Winter, Eduard 40, 54, 57, 59, 60
 Wiśniowski, Stanisław, Cracovius, ps.
 Monoculos 112–115
 Wiszowaty (Wissowatius), Andrzej 146,
 243–249, 251
 Wittmann, Reinhard 413
 Wojdowski, Andrzej 112, 136
 Wok von Rosenberg, Peter 28
 Wolf, Abraham 53
 Wolf, Heinrich 555, 556
 Wolf, Johannes 555
 Wolff (Gvolfius), Reinhard 493
 Wolff, Christian 483
 Wollgast, Siegfried 511
 Wolzogen, Johann Ludwig 512
 Wolzogen, Paul 526
 Wotschke, Theodor 88, 609
 Woude, C. van der 488, 491
 Wright, John 442
 Wrzecionko, Paul 144, 146
 Wrzosowski, Jan 111, 116
 Wurzbach, Constant von 57
 Wüthrich, Lucas Heinrich 646
 Wyckel, H. A. van 118–120
 Yaguello, Marina 584, 590
 Ypey, Annaeus 118, 129, 130, 132, 138,
 149
 Záborszky Gábor 165
 Záborszky János 165
 Zaepernick, Gertraud 81, 89
 Zaffiri Mihály 166
 Zakach Lásd Szakács
 Zalaj Mihály 294, 295
 Zalányi Boldizsár 123, 126, 132
 Zámboi István 165
 Zámboi Mihály 165
 Zamoyski, Jan 609
 Zasius, Ulrich 35
 Závodszy Levente 656

Zay András 165, 167
Zay Ferenc 502
Zay Lőrinc 166
Zay Zsigmond 165, 167
Zborowska, Elżbieta 556
Zeel Lucas felesége Catherina 296
Zeibert Albertné 289
Zeibert (Zeybert), Georg felesége Gedrud
283, 287–289, 290–292
Zeidler, Johann Gottfried
(ps.Philadelphus, Synesius) 243
Zeitler, Andreas 51, 52
Zeller-Lorenz, Barbara 171, 172
Zemplényi Ferenc 198
Zentelki István 538
Zetzner, Lazarus 173
Zeybert Lásd Zeibert
Ziegler, Philipp 107
Zilahi Ferenc 125
Zilahi Márton 166
Zimariae, Marcus Antonius 649
Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von 89, 139
Zitkovszky István 56
Zmeskál Jób 154, 160
Zokoly Erzsébet 388
Zokoly Péter 360, 361
Zollinger, Fr. 453, 458
Zoltán Imre 628
Zolyomi Miklós 454
Zombori István 190
Zoványi Jenő 5, 437–439, 441, 449, 450,
490, 535, 536
Zoványi P. György 124
Zrínyi Ádám 411
Zrínyi Miklós, a hadvezér 551, 595, 600
Zrínyi Miklós, a költő 169, 200, 407, 408,
411, 460, 461, 465, 553
Zunner, Johann David 510, 511
Zwicker, Daniel 245
Zwingli, Ulrich 69,
Zsámboky János 175, 504, 628
Zsigmond, Szent 308–310, 318, 319, 322,
323
Zsigmond, I., lengyel király 420, 424, 610
Zsigmond, luxemburgi, magyar király 309,
310, 322, 637
Zsigmond Ágost, lengyel király 610, 611
Zsindely Endre 39, 504
Zsófia, Szent 190
Zsoldos Attila 466

INHALT

DEDICATIO	V
INHALTSVERZEICHNIS AUF UNGARISCH	IX
ABKÜRZUNGEN	XIII
MIHÁLY BALÁZS (Szeged)	
István Ecsedi Báthory und die Jesuiten	I
SAMU BENKŐ (Klausenburg)	
Imre Szentgyörgyi, ein bescheidener Vertreter der Eckermannschen Haltung in Siebenbürgen	11
MARTIN BIRCHER (Genf)	
Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach	25
DIETRICH BLAUFUß (Erlangen)	
Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg	37
ZOLTÁN CSEPREGI (Budapest)	
Das falsche Impressum des Wahren Christentums. Beiträge zu der Arndt-Rezeption in Transdanubien	51
EDIT DOMÁNYHÁZI (Szeged)	
Erasmus Rotterdamus in Klausenburg	65
ZSUZSA FONT (Szeged)	
Andreas Teutsch und sein Kreis. Johann Wilhelm Petersens Anhänger in Siebenbürgen	77
FERENC FÖLDESI (Budapest)	
Das Directorium von János Kristóf Kheberitsch	93
CARLOS GILLY (Basel)	
Der „Löwe von Mitternacht“, der „Adler“ und der „Endchrist“. Die politische, religiöse und chiliastische Publizistik in den Flugschriften, illustrierten Flugblättern und Volksliedern des Dreißigjährigen Krieges	103
ALEKSANDRA GOLIK-PRUS – ZDZISŁAW PIETRZYK (Krakkau)	
Diteisten in Klempolen. Václav Parmenida in dem Album von Václav Parmenida Horaždovický	111
G. HENK VAN DE GRAAF (Amsterdam)	
„Cum Deo“. Die Eintragungen ungarischer Studenten in albis amicorum aus Franeker	117
AART DE GROOT (Utrecht)	
Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741)	135

GUSZTÁV HECKENAST (Budapest)	
Die elitebildende Adelige Gesellschaft des Fürsten Ferenc Rákóczi II.	153
GIZELLA HOFFMANN (Szeged)	
Christoph Besold: De verae philosophiae fundamento discursus	171
BÉLA HOLL (Budapest)	
Die ars metrica und die mittelalterliche Kontrafraktur	183
IVÁN HORVÁTH (Budapest)	
Gegen die idealen Balassi-Ausgaben (Entwurf)	191
GABRIELLA H. HUBERT (Budapest)	
Beitrag zu der Gattungsbestimmung des ungarischen Kirchenliedes des 16. und 17. Jahrhunderts	205
ZSIGMOND JAKÓ (Klausenburg)	
Der Beginn des antiquarischen Buchhandels in Siebenbürgen	219
TÜNDE KATONA (Szeged)	
Die Grundschriften des Leutschauer Testamentbuches (1549–1551)	231
GIZELLA KESERŰ (Szeged)	
Die Religio rationalis von Andrzej Wiszowaty und Siebenbürgen	243
ATTILA B. KISS (Szeged)	
Historia elegantissima. Die exempla in der Liebesepik von György Enyedi	253
LÁSZLÓ KISBALI (Budapest)	
Die Rache der Philologie, oder der Fall Gadamers mit der pietistischen Hermeneutik	263
ANDRÁS KISS (Klausenburg)	
Ante Claram Bóci. Ein unbekannter Hexenprozeß in Klausenburg aus dem Jahre 1565	281
ANDRÁS KOVÁCS (Klausenburg)	
Francesco di Giorgio Martini und die Kirchenburg in Kézdiszentlélek	299
TAMÁS KRUPPA (Szeged)	
Marciare verso Constantinopoli. Zsigmond Báthorys Feldzug in die Walachei und die Jesuitenpropaganda	307
MIKLÓS LATZKOVITS (Szeged)	
Colloquium. Textedition und Interpretationsversuch	327
LÁSZLÓ LUKÁCS SJ – ANTAL MOLNÁR (Rom – Budapest)	
Die Jesuitenschule in Homonna (1615–1619)	355
ISTVÁN MONOK (Szeged)	
Leser oder Sammler? Die Wandlungen des Buchsammelns und der Lesegewohnheiten um die Wende des 17. und 18. Jahrhunderts	401
NICOLETTE MOUT (Leiden)	
Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts	415
GRAEME MURDOCK (Birmingham)	
Die Erfahrungen der ausländischen Studenten von Péter Körmendi. Beziehung zwischen den Presbyterianern und den Puritanern in England	433

S. KATALIN NÉMETH (Budapest)	
Schriften ungarischer Provenienz in dem Nachlaß von Johann Jakob Redinger	453
PÉTER ÖTVÖS (Szeged)	
Inter nos dicendi. Vertraute Briefe aus den Schulen	463
KATALIN PÉTER (Budapest)	
Taten und Ideen. Religiöser Widerstand in vier Gemeinden der Herrschaft Forchtenstein	479
FERENC POSTMA (Amsterdam)	
„Franeker, darin die berühmte Akademie der wahren Christen“	487
ÁGNES RITOÓK SZALAY (Budapest)	
Warum Melanchthon?	497
ANDREA SZ. SCHAFFER (Szeged)	
Ein Werk von Johann Preuss in der Kirchengeschichte Gottfried Arnolds	507
ANDRÉ SÉGUENNY (Strasbourg)	
Das Problem des Glaubens in den verschiedenen geistigen Strömungen des 16. Jahrhunderts	521
GÁBOR SIPOS (Klausenburg)	
Die Apologie des István Szőnyi Nagy	533
FERENC SZAKÁLY (Budapest)	
Über die Verbreitung der ungarischen Bibelübersetzung	545
LECH SZCZUCKI (Warschau)	
Magna indole puer	555
LÁSZLÓ SZILASI (Szeged)	
Textgattungen in dem Werk Die Versuchungen des Teufels von Péter Bornemisza	561
ENDRE GYÖRGY SZŐNYI (Szeged)	
Die Mathematik oder die Poesie lehrt uns die Sprache der Engel? John Dee und die lingua universalis	575
LÁSZLÓ SZÖRÉNYI (Budapest)	
„... wenn aus dem ungarischen das Wort tót ausbliebe...“ Der bildungsgeschichtliche Hintergrund der Dugonics- und ungarfeindlichen Schmähchrift von György Rohonyi	591
WACLAW URBAN (Krakkau)	
Drei altpolnische Schüler Wittenbergs: Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasieński (Katholik) und Lukas Delfin (Antitrinitarier)	609
ISTVÁN VADAI (Szeged)	
Die vertikale Rede. Über die Akrostichen des Sebestyén Tinódi Lantos	617
NOÉMI VISKOLCZ (Szeged)	
Der Katalog des Frankfurter Verlegers Lucas Jennis aus dem Jahre 1626	639
ANDRÁS VIZKELETY (Budapest)	
Beitrag zu der Gattungsgeschichte der Grabrede (d.h. des ältesten zusammenhängenden Textes in ungarischer Sprache)	655
PERSONENVERZEICHNIS	661

Melléklet: „történni látszik és testet ölt”

Készült 1997-ben, Novarese betűtípusból,
az EURÓPA ALAPÍTVÁNY gondozásában.
A nyomdai munkálatok a HódPress nyomdában,
a BALASSI KIADÓ támogatásával készültek.

Fundamento discursus.

perorationem, neque orabo vos, inquit, neque ero, quid sitis pronuntiaturi. De vobis potius, quam de me iudicium fit, atque ita negotiolum evertit. Non certè Philosophi munus est, externa ista conservare; sed suam rationem. Non mors aut labor terribilis est: sed timor mortis, aut laboris. Quo etiam sensu Socrates, res externas indigebat. larvas: ut enim pueris larvæ horribiles vel iucundæ, propter impericiam esse videntur; ita & nobis accidit in rebus: ob aliud planè nil, nisi quòd ut pueri, ita & nos quibusdam movemur. larvis. Quæso quis pulcher magis, magisq̄ue dignus esse potest fructus, quàm qui consequitur eos, quos talibus opinionibus conspiciamus verè eruditos? constantia, animus metu liber, ipsaq̄; libertas. Hicq̄ue fructus, omnibus pauperibus atq̄ue ac divitibus, patet: non sumptus, sed meditationem requirit; ubiq̄; talis schola invenitur. Conscientia intra nos, & natura nullibi non est. Hæc erat quondam ostentatio adulescentis è scholâ progressi. Reliqua cæteris relinquito, neq̄ue quisquam de illis vocem ullam ex te audiat, neq̄; te ob ea laudari sinito; sed putato te esse neminem, & scire nihil. Illud duntaxat te scire præ te ferto; quo pacto neque vote frustreris unquam, neque incidas in id quòd nolles. Alii declament causas forenses, alii problemata, alii syllogismos tractent: tu mortem, tu vincula, tu tormenta, tu exilia meditare. Hæc fuerunt olim exclamationes Philosophorum. At si quis nostram nunc inspiciat vitam, nonne elatâ manu scenâq̄ue Tragicâ conscensâ, Socraticum illud dicere adluberet: Homines, quò ferimini; quid facitis? ô miseri, cæcorum instar, sursum deorsumq̄ue volimini. Aliam viam itis, relictâ verâ. Alibi quæritis felicitatem & principatum, ubi non est: nec creditis, si ab alio vobis demonstretur. Quid foris illam quæritis? in nobis est. Jubet ergò lex divinitus præscripta; *tueri sua, & aliena sibi*